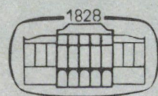

0120 T
HARMINCKETEDIK ÉVFOLYAM

1988/1-2
0

magyar filozófiai szemle

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
FILOZÓFIAI
BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA
Megjelenik az MTA Filozófiai Intézet támogatásával

SZERKESZTŐK:

AMBRUS JÁNOS
(technikai szerk.)
ÁRON LÁSZLÓ
FEHÉR M. ISTVÁN
LENDVAI L. FERENC
(felelős szerk.)
TENGYELI LÁSZLÓ

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:

ALMÁSI MIKLÓS (elnök),
JUDI ISTVÁN, KOCSONDI ANDRÁS,
KÓNYA ISTVÁN, MUNKÁCSY GYULA,
NYÍRI TAMÁS, PAPP ZSOLT, RUZSA IMRE,
SZIGETI GYÖRGYNÉ, SZIKLAI LÁSZLÓ,
TÓKEI FERENC, VARRÓ RÓZSA

1988/1—2

TARTALOM

JAKSA MARGIT: Schelling „fordulatának” kérdéséhez	1
SIKLÓS PÉTER: A hegeli történetfilozófia és az orosz szlavofilmek	26
POKOL BÉLA: Racionalitások a modern társadalomban	41
NYÍRI KÁROLY: Gazdasági fejlettség és társadalmi szerkezet összefüggései a szocializmusban	66

DOKUMENTUM

Levelek Hegeltől — Levelek Hegelhez (Nyizsnyánszki Ferenc és Fehér M. István válogatása) ..	119
---	-----

TÁJÉKOZÓDÁS

GERHARD GÖHLER—KLAUS ROTH: Gazdaság, jog és állami erőhatalom összefüggése. Hegel filozófiai érvelése a jelenlegi viták tükrében	186
FEHÉR M. ISTVÁN: A hetvenes—nyolcvanas évek Schelling-kutatásaiból	209

SZEMLE

PÁSZTORNÉ SCHIFF MÁRIA: Egyenlőség és szabadság (Alexis de Tocqueville: A demokrácia Amerikában)	225
FARKAS GYÖRGY: A trón, az oltár és az emberi jogok (Ludassy Mária: A trón, az oltár és az emberi jogok)	229
TÖRŐCSIK MIKLÓS: Közösség és társadalom (Ferdinand Tönnies: Közösség és társadalom)	233
NOVÁK RUDOLF: Az élet mint radikális valóság és a létező (José Ortega y Gasset: Két történelmi esszé)	239
JUHÁSZ ANIKÓ: Újabb monográfia az egzisztencializmusról (Wolfgang Janke: Existenzphilosophie)	242

A szerkesztőség címe:

1014 Budapest Úri u. 53. Telefon: 759-011/269-es mellék

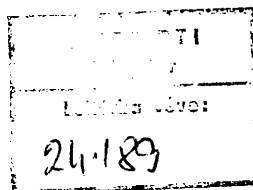
Szerkesztőségi órák: csütörtök 10–12

A kiadóhivatal címe:

Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest, Alkotmány u. 21.

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE
1988. ÉVI (XXXII. ÉVFOLYAM)

TARTALOMJEGYZÉKE

<u>Jaksa Margit</u> : Schelling "fordulatának" kérdéséhez	1-2	1-25
<u>Siklós Péter</u> : A hegeli történetfilozófia és az orosz szlavofilok	1-2	26-40
<u>Pokol Béla</u> : Racionalitások a modern társadalomban	1-2	41-65
<u>Nyíri Károly</u> : Gazdasági fejlettség és társadalmi szerkezet összefüggései a szocializmusban	1-2	66-118
<u>Laurent Stern</u> : Az átvitel három szintje az interpretációban.	3-4	257-272
<u>Czárán Tamás</u> : Szemelvények a nyelvelmélet és a biológia határáról	3-4	273-281
<u>Solt Kornél</u> : "Mi alkotjuk a csillagokat" (Észrevételek Nelson Goodman ontológiájához)	3-4	282-290
<u>Andrássy György</u> : "Végső elemek" Marx életművében	5-6	483-509
<u>Pethő Bertalan</u> : Értékvilág és társadalom. Szociálpszichológiai vázlatok egy társadalomontológiához	5-6	510-588

DOKUMENTUM

Levelek Hegeltől – Levelek Hegelhez (Nyizsnyánszki Ferenc és Fehér M. István válogatása)	1-2	119-185
<u>Arisztotelész</u> : A keletkezésről és a pusztulásról (Bognár László bevezetésével és jegyzeteivel)	3-4	291-367
<u>N. D. Kondratyev</u> : A gazdasági konjunktúra nagy ciklusai (Kövér György bevezetőjével)	5-6	559-617

TÁJÉKOZÓDÁS

<u>Gerhard Göhler-Klaus Roth</u> : Gazdaság, jog és állami erőhatalom összefüggése. Hegel filozófiai érvelése a jelenlegi viták tükrében	1-2	186-208
<u>Fehér M. István</u> : A hetvenes-nyolcvanas évek Schelling-kutatósaiból	1-2	209-224

<u>Hronszky Imre</u> : "Elmélet és kísérlet". Tudománytörténeti és -filozófiai konferencia, Gent-Brüsszel, 1986	3-4	368-375
<u>Pásztor Erzsébet</u> : Új filozófiai folyóirat a biológiáról	3-4	376-379
<u>I. T. Frolov</u> : A döntő fordulatok időszaka (Gyökeres fordulat a tudományos-technikai haladás folyamatában: társadalom- filozófiai és emberi problémák)	3-4	380-389
<u>Erich Hahn-Alfred Kosing</u> : A szocializmus dialektikájának ak- tuális problémái	3-4	390-407
<u>Vladimir N. Sevcenko</u> : A szocialista társadalom elemzésének filozófiai-módszertani szempontjai	3-4	408-419
<u>Valerij L. Altuhov</u> : A szocialista társadalom fejlődésének összetevői	3-4	420-432
<u>Michael Th. Greven</u> : A reformelméletek társadalmi kialakulá- sáról és fölépítéséről	5-6	618-636
<u>Vadim Sz. Szemjonov</u> : A tökéletesítés, a gyorsítás és az áta- lakítás dialektikája a szovjet társadalom mai fejlődésé- ben	5-6	637-659

SZEMLE

<u>Pásztorné Schiff Mária</u> : Egyenlőség és szabadság (Alexis de Tocqueville: A demokrácia Amerikában)	1-2	225-229
<u>Farkas György</u> : A trón, az oltár és az emberi jogok (Ludassy Mária: A trón, az oltár és az emberi jogok)	1-2	229-232
<u>Törőcsik Miklós</u> : Közösség és társadalom (Ferdinand Tönnies: Közösség és társadalom)	1-2	233-238
<u>Novák Rudolf</u> : Az élet mint radikális valóság és a létező (José Ortega y Gasset: Két történelmi esszé)	1-2	239-242
<u>Juhász Anikó</u> : Újabb monográfia az egzisztencializmusról (Wolfgang Janke: Existenzphilosophie)	1-2	242-252
<u>Huoranszki Ferenc</u> : A tudomány szabadsága? (Paul Feyerabend: Science in a Free Society)	3-4	433-436
<u>Domaházi Margit</u> : A természet "logikája" (Jacob Bronowsky: A természet logikája)	3-4	437-439
<u>Szegedi Péter</u> : Az Egész és a benne rejlő Rend (David Bohm: Wholeness and the Implicate Order)	3-4	440-448
<u>Fehér Márta</u> : A tudománymetodológia jelenléte, haszna és ered- ményei (Juhász-Nagy Pál: Egy operatív ökológia hiánya, szükséglete és feladatai)	3-4	448-451

<u>Bolonyai Gábor</u> : Könyv az emberi intelligencia fejlődéstörténetéről (Friedhart Klix: Az ébredő gondolkodás)	3-4	452-455
<u>Aggod Zsuzsa</u> : Szóbeliség és írásbeliség viszonyáról (Walter Jackson Ong: Orality and Literacy. The Technologizing of the Word)	3-4	455-462
<u>Darab Tamás</u> : Mesterséges intelligencia és filozófia (Wolfgang Daiser: Künstliche Intelligenz Forschung und ihre epistemologischen Grundlagen)	3-4	462-466
<u>Mezei György</u> : Az előfeltevések elméletéből (Kiefer Ferenc: Az előfeltevések elmélete)	3-4	467-471
<u>Fehér M. István</u> : Heidegger tudományfelfogása (Rainer A. Bast: Der Wissenschaftsbegriff Martin Heideggers im Zusammenhang seiner Philosophie)	3-4	472-481
<u>Tóth Zoltán</u> : Társadalmi viszonyok és emberi tulajdonságok (Paul Hirst-Penny Woolley: Social Relations and Human Attributes)	5-6	660-672
<u>Mezei György</u> : A történelem filozófiájáról és elméletéről (Agnes Heller: A Theory of History)	5-6	672-680
<u>Papp Zsolt</u> : Bevezetés Max Weber Műveinek tanulmányozásába (Dirk Käsler: Einführung in das Studium Max Webers)	5-6	681-686
<u>Weisz János</u> : "Bevezetés" Marxhoz (Jon Elster: An Introduction to Karl Marx)	5-6	687-697
<u>Kissné Tóth Katalin</u> : A kortárs Marx (Tókei Ferenc: Kortársunk-e Marx?)	5-6	697-702
<u>Gelencsér László</u> : Szabadidő-utópia (Thoma László: A szabadidő marxi elmélete)	5-6	702-705
<u>Bodács Emil</u> : Politikaelmélet Platóntól a poszt-behavioristáig (Paczolay Péter-Szabó Máté: A politikaelmélet rövid története)	5-6	706-712
<u>Bodor László</u> : Pluralizmus-variációk (Bayer József-Hardi Péter: Pluralizmus)	5-6	712-717
<u>Mariska Zoltán</u> : Egy marxista politikaelmélet megalapozása (Ágh Attila: A politika világa)	5-6	717-723
<u>Varga J. László</u> : Kautsky forradalmi korszaka (Karl Kautsky: Út a hatalomhoz)	5-6	724-727
<u>Karcagi Zoltán</u> : Politikaelmélet a nyíltság jegyében (Bihari Mihály: Politikai rendszer és szocialista demokrácia) ..	5-6	727-730

SCHELLING "FORDULATÁNAK" KÉRDÉSÉHEZ

Jaksa Margit

A transzcendentális idealizmus rendszerének megírása után Schelling filozófiai fejlődésében olyan időszak következik, amelyben lehetetlen a korábbiakban követett mértékben előrehaladnia — mind a külső körülmények, mind pedig a filozófiájában eddig felhalmozódott, kifejtetlenül hagyott elméleti ellentmondások földolgozatlanlansága miatt. Sem Hegel jénai tevékenysége, sem A filozófia fichtei és schellingi rendszerének különbsége című írásának megjelenése nem eredményezte Schelling helyzetének megerősítését filozófiai és politikai téren, vagy legalábbis nem abban a mértékben, hogy az a későbbiekben elkerülhetővé tette volna számára a kortárs filozófiák számos irányzatával folytatott vitákat. A következőkben tárgyalandó Schelling-művek jelentős részének kifejtését — és ugyanakkor mai megértését és értelmezését is — nehezkessé teszi a polemikus jelleg. Írásait e korszak egészében föltehetően az is motiválta, hogy más módszerekkel, más megközelítésekben tegye érthetővé, hozzáférhetővé filozófiáját a kortársak számára. Igaz, hogy Schelling és Hegel már Thermidor filozófusa,¹ ám a polgári társadalom megvalósulásának eseményeit és mikéntjét — különösen 1803-tól — eltérő környezetből szemlélük. Schelling 1803-ban elhagyja Jénát, és Würzburgba költözik. A bajor miniszter, Montgelas gróf ekkor a jénai egyetem mintájára kívánja átszervezni a würzburgi egyetemet, és Schelling mellett I. Niethammer és G. E. Paulus is Würzburgba megy tanítani. Schellinget Jénában sok támadás éri már 1800-ban, és — A filozófia fichtei és schellingi rendszerének különbsége megjelenési évét, 1801-et kivéve — az azt követő években is. Sőt, 1803-ban megjelenik

¹Mivel a Schelling-irodalomban e kifejezésnek többféle értelmezése szerepel, megjegyezzük, hogy itt abban az értelemben használjuk, ahogyan ezt Schelling és Hegel vonatkozásában Hermann István fejtette ki. Lásd ehhez Schellingre vonatkozó megállapítását: Teleológia és történetiség, Budapest 1979, 213—214. o.

az a három Jacobi-levél is, amelyekben Friedrich Heinrich Jacobi, Fichte távoztása után, most Schellinget illeti a spinozizmus és ateizmus vádjával.² Amikor az "ateizmus-vitában" a támadások J. G. Fichte ellen irányultak, akkor írta meg Schelling "Heinz Widerporst epikureus hitvallása" című költeményét (1799). Ám mint közismert, Goethe nem járult hozzá, hogy a materialista és ateista mozzanatokot tartalmazó írás az Athenaeumban megjelenjék.³ Mindazonáltal mégsem csak e verse, hanem egész addigi filozófiája alapján irányul Jacobi ateizmus-vádaskodása Schelling ellen. S Jacobi nyolc évvel később, 1811-ben megjelentette a Von den göttlichen Dingen und ihrer Offenbarung című művét,⁴ amely a schellingi azonosság-filozófia egésze ellen irányul. Nemcsak a természet- és művészetfilozófia, hanem a Filozófiai vizsgálódások az emberi szabadság lényegéről (1809) etikai, történelemfilozófiai nézetei ellen is. Ám e második, nyíltabb és mind filozófiai, mind pedig politikai következményeit tekintve súlyosabb támadás már Münchenben érte Schellinget.

Würzburgba települését befolyásol(hat)ta személyes életének változása is. 1803. június 6-án házasságot köt Carolina Michaelis-szal, aki korábban August Wilhelm Schlegel felesége volt.⁵ Jobbnak látják Würzburgban folytatni személyes életüket, s a Philosophie der Kunst⁶ mondanivalójának ismeretében már a hegeli és schellingi filozófia különbözősége is olyan szembetűnő, hogy a würzburgi egyetem talán — ha átmenetileg is — Schelling további filozófiai tevékenysége számára is szerencsésebb környezetnek ígérkezhetett.

Föltételezésünk szerint azonban nemcsak filozófiai ellenfeleivel folytatott vitái, nem is csupán a személyes életkörülményeiben bekövetkezett változások befolyásolták, ill. szabták meg Schelling tevékenységének kereteit,

² Schellings Lehre oder das Ganze der Philosophie des absoluten Nichts, dargestellt von Friedrich Köppen. Nebst drey Briefen verwandten Inhalts von Friedrich Heinrich Jacobi, Hamburg 1803. Lásd ehhez G. Schneeberger: Fr. W. J. Schelling. Eine Bibliographie, Bern 1954, 60. o.

³ Fr. W. Schelling: "Heinz Widerporst epikureus hitvallása. Részletek", Világosság, 1979/8--9., 522--523. o. (Kiszely Gábor fordítása.)

⁴ Friedrich Heinrich Jacobi: Von den göttlichen Dingen und ihrer Offenbarung, Leipzig 1811. (Az isteni dolgokról és kinyilatkoztatásokról.) A kutatásban jól hasznosítható Schneeberger-bibliográfia a VII., "Schriften und Berichte über Schelling" című fejezetben, 1811-re vonatkozóan nem tünteti föl Jacobinak ezt az írását.

⁵ Steffen Dietzsch: Fr. W. J. Schelling, Leipzig 1978, 73--74. o.; Kuno Fischer: Fr. W. J. Schelling, Heidelberg 1895, 68--85. o.

⁶ Először Jénában adja elő 1802--1803-ban, majd Würzburgban 1804--1805-ben. Lásd Schellings Werke, hrsg. von Manfred Schröter, 3. kötet, München 1958, 375--509. o.

hanem az is, ahogyan brumaire 18-a után a francia forradalom eszméi helyett a napóleoni háborúk alakították a "német valóságot". Montgelas elképzelései csak igen rövid időszakra határozták meg a würzburgi egyetem továbbfejlesztését, minthogy a Napóleonnak a harmadik koalíció elleni győzelme után kötött pozsonyi béke (1805. december 26.) olyan területi változásokat is eredményezett, melyek az egyetemet sem hagyták érintetlenül. A békét követően Ausztria, Salzburgért kártalanításként, megkapta az egykori würzburgi püspökséget, amely toszkánai Ferdinánd alatt választófejedelemség lett. 1806-ban tehát már várható lehetett, hogy az osztrák uralkodó alatt átalakul a würzburgi egyetem is.⁷

A támadások Schelling filozófiája ellen a würzburgi időszakban sem szűntek meg, mert a racionalista protestáns teológia egyik irányzata (élén G. E. Paulusszal és az irányzat müncheni sajtóorgánumával, az Oberdeutsche Allgemeine Literaturzeitunggal) Schellinget misztikusnak és katolikusnak minősítette, a würzburgi — katolikus — püspök pedig megtiltotta a teológushallgatóknak a panteista és az egyháztól távol álló Schelling előadásainak látogatását.⁸

Schelling — nem e támadások, hanem az említett politikai események következtében — már 1806 januárjában úgy látta, hogy a szemeszter befejezése után nincs értelme Würzburgban maradnia, mert a néhány évvel korábban Montgelas által az egyetemre hívott tanárok "idegenek" lesznek az új, osztrák beállítottóságú kormányzat számára.⁹ Így 1806 áprilisában Münchenbe megy, ahol tagja lesz a Tudományos Akadémiának, majd 1808-tól a Képzőművészeti Akadémia főtitkárává nevezik ki.

Münchenben az akadémia tagja Fr. H. Jacobi, az egykori ellenfél is,¹⁰ és itt tevékenykedik Fr. Schlegel is. Mindkettőjük támadása rövid időn belül arra kényszeríti majd Schellinget, hogy védekezzék a panteizmus, spinozizmus, ateizmus vádjai ellen. 1811 decemberében fejezi be, s 1812-ben jelenteti meg a "Fr. W. J. Schelling emlékműve Friedrich Heinrich Jacobi úrnak az isteni dolgokról etc. szóló írására, s e személynek ugyanitt emelt vádjára egy szán-

⁷Hans-Jörg Sandkühler: Fr. W. J. Schelling, Stuttgart 1970, 48., 51. o.; Joachim Streisand: Deutschland 1789—1815, Berlin 1973; Kuno Fischer: Fr. W. J. Schelling, i. k., 124—127. o.; Steffen Dietzsch: Fr. W. J. Schelling, i. k., 83. o.

⁸Steffen Dietzsch, i. m. uo.

⁹Schelling 1806. január 16-i levele Windischmanhoz, Aus Schellings Leben in Briefen, hrsg. von G. L. Plitt, II. köt. (1803—1820), Leipzig 1870, 78. o.

¹⁰Steffen Dietzsch, i. m. 84. o.

dékosan megtévesztő, hazugságokban szóló ateizmus ellen" című művét,¹¹ mely nemcsak egyszerű válasz a támadásokra. A Filozófiai vizsgálódások az emberi szabadság lényegéről megjelenése után két évvel Schelling áttekinti eddigi pályafutását, de még inkább a német filozófia egyik irányának történetét, annak kapcsolatát az irodalommal, az ateizmus-vita stációján keresztül. Egy-egyesítő, de egyben megosztó írás is ez 1812-ben, amikor már a későbbi polgári fejlődés alapját jelentő "nemzeti egység" érdekében szerveződnek a kor számottevő politikai erői.

A mű kortárs fogadtatását illetően egy mozzanatot, Goethe későbbi reagálását tartom fontosnak kiemelni. Amikor Schelling 1816-ban — a bécsi kongresszus, a feudális reakció előretörése után — Münchenből is távozni akar, s fölvetődik Jénába való visszatérésének lehetősége, elsősorban maga Goethe az, aki hosszas megfontolások után úgy dönt, hogy a Schelling visszatértét ellenzők táborához csatlakozik. E döntését 1816. február 27-én C. G. Voigt-hoz írott levelében részletesen meg is indokolja.¹² Mielőtt kiemelnénk itt Goethe leveléből a későbbiekben számottevő mozzanatokot, röviden szükséges kitérnünk arra, hogy a legújabb Schelling-irodalomban a Goethe-levélnek többféle megítélésével találkozunk. Erhard Lange és Georg Biedermann — mindketten számos értékes Schelling-tanulmány szerzői — azt írják: "Tanulságos bizonyítéka ez a levél Goethe és Schelling viszonyának. Világossá teszi, hogy Goethe érdeklődése milyen mértékben csökkent a filozófus iránt már 1816-ban, annak következtében, hogy Schelling elfordult természetfilozófiájától és eredeti világnézetétől."¹³ Tehát az elutasítás okát abban látják, hogy Schelling 1816-ban már elfordult eredeti világnézetétől és természetfilozófiájától. A levélnek Spinozára történő utalásait pedig elsősorban úgy értékeli, hogy Goethe érdeklődése Schelling korábbi filozófiája iránt panteizmusának, spinozizmusának szólt.¹⁴ Nem is említik, hogy a Schlegel-vita egyik dokumentuma, Schelling Emlékműve is befolyásolhatta Goethe döntését. Ursula Wertheim viszont, Goethe és Schelling viszonyának változásait feldolgozó tanul-

¹¹Lásd Schellings Werke, 4. főkötet, i. k., 395—512. o.

¹²Goethe-Briefe, hrsg. von Ph. Stein, 7. kötet, Berlin 1924, 83 skk. o.

¹³Erhard Lange—Georg Biedermann: "Die Philosophie des jungen Schelling, sein 'aufrichtiger' Jugendgedanke", Die Philosophie des jungen Schelling. Beiträge zur Schelling-Rezeption in der DDR, Collegium philosophicum Jenense, 1. füzet, Weimar 1977, 16. o.

¹⁴Lásd uo. 15—20. o.

mányában,¹⁵ Goethe elutasításának okát keresve a levél más megállapításaira helyezi a hangsúlyt, és a következő megállapításra jut: "Schellingben Goethe Prótheusz-alakot lát — a korábbi szakasz Schellingjét, akit helyeselt, és a jelenlegi Schellinget, akiben ő bizonytalan, hogy mi várható el tőle. De mindenesetre sem az egyetem nyilvános tekintélyét, sem az egyetemi fiatalságot nem szabad kitenni ilyen bizonytalansági tényezőnek. Hiszen itt nem filozófiai spekulációkról van szó, hanem az egyetemről, mint valami 'valóságosról'."¹⁶

Azaz U. Wertheim véleménye szerint Goethe 1816-ban bizonytalan Schelling megítélésében, és éppen a jénai egyetem érdekében, a Schelling megjelenése nyomán várható esetleges politikai nyugtalanságok elkerülése érdekében csatlakozik "az ellenzök táborához". Ez utóbbit tartom a reálisabb megítélésnek, azzal a kiegészítéssel, hogy Goethének egy jóval későbbi levele — Sulpiz Boisserée-hez, 1828. március 2-án — is mutatja, milyen mély benyomásokat tett rá Schelling 1812-es, Jacobi-ellenes írása. Goethe még 1828-ban is megjegyzi: "Mint vitázó /.../ sohasem volt szerencsés, senki sem helyeselhette Jacobi elleni invektíváit, a jót és helyeset sem, amit azon férfi ellen mondott."¹⁷

Goethe már közvetlenül megjelenését követően is tudott Schelling 1812-es Emlékművéről. C. L. Reinhard ugyanis 1812. május 16-án így írt Goethének: "Schellingről többé nincs mit mondanom, minthogy egy ilyen, Jacobi elleni könyv szerzőjeként istentől elhagyatott ember /.../".¹⁸

Goethe, aki korábban is távol akarta tartani Schellinget az ateizmus-vitától, amikor az Fichte ellen irányult, s távol akarta tudni a romantikával, főként a Friedrich Schlegellel való összeütközéstől is,¹⁹ csak az 1812-es

¹⁵ Ursula Wertheim: "'Herrn und Meister Benedikt Spinoza'. Zum Verhältnis von Goethe und Schelling", Natur—Kunst—Mythos. Beiträge zur Philosophie Fr. W. J. Schellings, Berlin 1978, 107—115. o.

¹⁶ Uo. 114. o.

¹⁷ Idézi Steffen Dietzsch, i. m. 87. o.

¹⁸ Idézi Steffen Dietzsch, i. m. 86. o.

¹⁹ Filozófiai álláspontjuk tekintetében élesek a különbségek már 1800 körül is. E különbség megmutatkozik A transzcendentális idealizmus rendszerének fogadtatásában is. Fr. Schlegel igen kritikusan értékeli a művet, és Novalisszal együtt — mint spinozizmust, illetve ateizmust — elutasítja. Amikor az 1800-as tanév őszi szemeszterének megkezdésekor Schelling rövid időre távol marad Jénából, Fr. Schlegel a maga transzcendentálfilozófiáját adja elő, ám az akadémián nem sok sikerrel. Nézeteit Schellinggel szemben nem tudja érvényre juttatni. Lásd ehhez Steffen Dietzsch: "Zeit—Geschichte—Kunst", Natur—Kunst—Mythos..., i. k., 94. o.

Emlékmű ismeretében, és ennek hatására írhatta meg Voigt kancellárnak Schelling meghívásának elutasítását. Hiszen Schellingnek ez a műve nemcsak Fr. Schlegel egykori recenzióját idézi föl Fr. H. Jacobi Woldemar című, 1796-ban megjelent regényéről, de az ateizmus-vitáról szólva hosszú részleteket idéz Jacobi korábban megjelent írásaiból is. Az ateizmus-vita fölidézése indíthatja Goethét a következő sorokra: (ha ezeket az aktákat Spinozának mutatnánk be, és tanácsot kérnénk tőle) "felidézne Fichte példáját, akiért hasonló merészséget kockáztattunk meg, mint ami most forog fenn, és akit végül mégsem tudtunk megtartani /.../".²⁰ Hiszen Fichtének távoznia kellett Jénából, miután bebizonyosodott, hogy Goethe és mások minden közbeavatkozása ellenére sem kerülhető el a nyílt összeütközés Fichte, valamint a világi és egyházi hatóságok között.²¹

Schelling pedig e művének már a bevezető soraiban Jacobi említett írásából idéz, és az idézethez a következő megjegyzést fűzi: "Amikor tizenkét évvel ezelőtt a kritikai filozófia édes leánya, a tudománytan azt állította, hogy egyedül az erkölcsi világrend az isten, akkor ez a megállapítás még (!) némi feltűnést keltett (közismert, hogy több kormány felszólította a polgári hatóságokat a tudománytan szerzője elleni eljárásra, és ő — legalábbis közvetve emiatt — elvesztette nyilvános tanári állását)."²² Egy másik helyen Goethe is arra utal, hogy a több éve tartó, gyakran névtelen támadások élén Jacobi állt, és hogy a vádaskodások Lessing, Kant, majd Fichte és végül Schelling ellen irányultak.²³ Ha tehát Schelling visszakerül a jénai egyetemre, megismétlődhet az, ami egykor Fichtével történt. A levél egy másik helyén Goethe így ítéli meg Schelling müncheni helyzetét: "/.../ nézetem szerint ez az egyetlen hely, ahol fejlődhet, és ahonnan nem akarna kimozdulni, ha jobban ismerné önmagát és a világot".²⁴

1816-ban tehát lezárul Schelling számára az a lehetőség, hogy Jénába visszatérve folytathassa "a filozófia általa 1800-ban véghezvitt forradalmát", s az a lehetőség is, hogy ily módon térhessen ki ama folyamat elől, mely a Bajor Királyságban a feudális reakció erősödését jelentette.

Véleményem szerint ez a lehetőség főként azért zárul le Schelling előtt, mert Goethe kerülni kívánta az ellentéteket felszínre hozó és tovább élező

²⁰Goethe-Briefe, i. k., uo.

²¹Hermann István: Teleológia és történetiség, i. k., 313–329. o.

²²Fr. W. J. Schellings Werke, 4. főkötet, i. k., 399. o.

²³Goethe-Briefe, i. k., uo.

²⁴Uo.

vitákat. Ebben az időszakban éppen célkitűzésének, programjának már megvalósult eredményeit látta volna ily módon veszélyeztetve. Erre vonatkozólag 1816. február 27-én C. G. Voigthoz írott — és a fentiekben már többször idézett — levelében a következő sorokat találhatjuk: "Ilyen fontos esetben mennyire kívánnám mégis az alapos megfontolását annak, hogy már empirikussá vált az eszme, amit realizálni gondoltunk, hogy a Jénai Akadémia valami valószínűs, és ugyancsak valószínűs az az ember is, akit meghívunk."²⁵

A jénai egyetemen Schelling híveinek és ellenfeleinek tábora egyaránt megtalálható volt. Goethe annak megítélésében volt bizonytalan, hogy Schelling jelenléte nem indítana-e újabb vitákat, amikor még amúgy is eleven az Emlékmű hatása. Ezek a viták veszélyeztetnék azoknak az intézményeknek — elsősorban a Jénai Akadémiának — a létét, amelyek megteremtésében Goethe azért is működött közre, hogy a tudományos fejlődéssel előkészítse a polgári társadalom megvalósulását Németországban. Hermann István a Teleológia és történetiség című könyvének bevezetésében Goethe spinozizmusát így jellemzi: "Vagyis a spinozizmus az adott esetben azt jelentette, hogy nemcsak esztétikai-etikai, hanem tudományos előkészítésre is szükség van ahhoz, hogy a németiség majdan beléphessen a polgári társadalom világába."²⁶

Az 1812-es Emlékműnek, Schelling Jacobi-ellenes írásának is ez a fő mondanivalója. Az tehát, hogy a német filozófiában és irodalomban csaknem két évtizede húzódo ateizmus-vádaskodások nem is elsősorban a kanti, fichtei, schellingi és hegeli filozófia istenfogalma, hanem főként a tudományos filozófia programja, a polgári átalakulás tudományos előkészítésének programja ellen irányultak.

Schelling a Spinoza-vitának ezt a tendenciáját mutatja föl művének egészében. Jacobi tanait veszélyesnek ítéli meg a társadalom jövőjére nézve, mert az a nézet, hogy minden tudomány szükségképpen istentagadáshoz vezet, eszköz lehet minden olyan kísérlet ellen, mely a tudományos filozófia létrehozására irányul.²⁷

Schelling, álláspontja kifejtésének legfontosabb részén Kantot idézi: "Kant is nyilvánosan állást foglalt e gáztettel szemben — írja —, és azért idézem szívesebben az ide vonatkozó helyet Kantnak egy sajátos tanulmányából, mert azt bizonyítja, hogy /.../ a Levelek Spinozáról szerzője /.../ már a

²⁵Uo.

²⁶Hermann István: Teleológia és történetiség, i. k., 10. o.

²⁷Schellings Werke, 4. főkötet, i. k., 420. o.

tiszteletre méltó Kantról is éppígy vélekedett az 1786-os esztendőben."²⁸
A lábjegyzetben következő Kant-idézet a Tájékozódni a gondolatok között: mit is jelent ez? című tanulmányból való, mely a Berliner Monatsschrift 1786. októberi számában jelent meg, válaszként Jacobi ateizmus-vádjára. A kanti idézet megválasztása nem hagy kétséget afelől, hogy Schelling gondolati közösséget vállal Kanttal, mert úgy ítéli meg, hogy a polgári fejlődés előkészítését célzó tendencia a kanti filozófiával kezdődik.

Fr. H. Jacobinak "Az isteni dolgokról és kinyilatkoztatásokról" című műve, a benne foglalt ateizmus-vádakkal, mindmáig szinte említésre is alig kerül a Schelling-irodalomban. Schelling Emlékművének elemzéséhez is kevés támpontot találhatunk a Schelling-irodalomban. Úgy tűnik, az interpretációs módok egyikébe sem illik bele, hogy Schellingnek 1811-ben még mindig az ateizmus vádjával kellett megküzdenie. Itt, véleményem szerint, hasonló problémával kerülünk szembe, mint Schelling életművének ismert, Nicolai Hartmantól eredő korszakolása esetében. Csakhogy ebben a vonatkozásban a forrást korábban kell keresnünk. A hegelianus iskolák vitáiból kialakuló és hosszú ideig fennmaradó Schelling-kép számos vonását Karl Rosenkranz Über Schelling und Hegel. Ein Sendschreiben an Pierre Leroux című munkájában²⁹ találhatjuk meg. Mivel P. Leroux a Revue indépendante 1842. májusi számának a 289–348. oldalain összefoglaló tanulmányt írt "Du cours de philosophie de Schelling; aperçu de la situation de la philosophie en Allemagne" címmel, a Hegel-tanítvány Karl Rosenkranz csaknem százoldalmi terjedelemben jelenteti meg helyreigazító írását a schellingi és hegeli filozófia viszonyáról, nagy hozzáértéssel, de egyoldalúan a hegeli filozófia mértékével mérve és ahhoz viszonyítva a schellingi filozófiát.

Rosenkranznak ez az írása igen lényeges adalékokkal, bizonyítékokkal is szolgálhat a további Schelling- és Hegel-kutatások számára. Ugyanakkor ebben fogalmazódik meg Schelling filozófiájának az a megítélése is, amely mindmáig akadályozza annak, hogy a kutatók Schelling hatásának tényleges szerepével foglalkozzanak filozófiájának 1800-tól tartó szakaszában. Rosenkranz ezt írja: "Ha ön közelebbről ismerné Schellinget, akkor tudná, hogy 1804 óta, még inkább 1809 óta gnosztikussá lett, aki a dolgok elválását tételezi az abszolútól, aki istenben sötét alapot, hülét tételez..."³⁰ Karl Rosenkranznak ez az

²⁸Uo. 417. o.

²⁹Karl Rosenkranz: Über Schelling und Hegel. Ein Sendschreiben an Pierre Leroux, Königsberg 1843. Lásd még ehhez G. Schneeberger: Bibliográfia, Nr. 376., 89–90. o.

³⁰Karl Rosenkranz, i. m. 30. o.

ítélete nem maradt hatás nélkül. Hans-Jörg Sandkühler például — a politika és filozófia dialektikáját vizsgálva Schelling filozófiájában — megállapítja ugyan, hogy Schellinget nem sorolhatjuk a romantika körébe, filozófiáját a klasszikus német filozófia részének kell tekintenünk, de ahol a művészet és a mitológia a schellingi filozófia tárgyaként szerepel ebben a korszakban, azt már Sandkühler is a mitológia és a kinyilatkoztatás schellingi filozófiájának előzményeként tekinti. Könyvének függelékeként közlétes 19 levelet J. F. Molitorról.³¹ Ezek a levelek azonban nem bizonyítják, hogy Schelling "gnosztikussá" vált volna 1804-ben vagy akár 1809-ben. Azt azonban igen, hogy számos kutatóval — köztük J. F. Molitorral — is kapcsolatban állt, és rendkívül széles körű anyagot tanulmányozott át a Filozófia és valóság, A művészet filozófiája és az Előadások az akadémiai tanulmányok módszeréről című művek megírásához.

Schelling 1800 utáni mitológia-, vallás- és művészetfölfogásának vonatkozásában megint csak többféle értelmezéssel találkozunk. Hans-Jörg Sandkühler például Schelling nem-esztétikai művészetfilozófiájáról beszél.³² Mégpedig abban az értelemben, hogy Schelling művészetelmélete nem az esztétikából ered, s ha ragaszkodunk az esztétika "hagyományos" kereteihez, akkor ebbe a schellingi művészetfilozófia nem fér bele. Sandkühler véleménye szerint Schelling a gyakorlat filozófiájának megoldatlan kérdéseit tárgyalja esztétikai dimenzióban, s elemzéseiben tekintetbe veszi a történelmi dimenziót is.³³

A művészet társadalmi funkciójának schellingi fölfogását bírálva Sandkühler olyan romanticizmusról beszél, mely a politikai gyakorlatot helyettesíthetőnek tartja a művészivel. Leszögezi azonban, hogy "nem tárgyalja azt a helyzetet, amelyet a művészetelmélet a filozófia egészében 1809-ig elfogalt",³⁴ éppen az általunk vizsgált időszakban írt műveket hagyja figyelmen kívül. Bár tanulmánya befejező részében említést tesz A művészet filozófiája és az Előadások az akadémiai tanulmányok módszeréről című művekről, de csak annyit szögez le, hogy e művek fontossága nem esztétikai vonatkozásukban rejlik. Csupán tüneti jellegűnek tartja, hogy a művészetet Schelling itt funk-

³¹Hans-Jörg Sandkühler: Freiheit und Wirklichkeit. Zur Dialektik von Politik und Philosophie bei F. W. J. Schelling, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1968, 249—277. o.

³²Hans-Jörg Sandkühler: "Schelling et l'aporie d'une théorie non esthétique de l'art", Archives de Philosophie, 33 (1970), 29—43. o.

³³Uo. 30. o.

³⁴Uo. 31. o.

cionálisan értelmezi.³⁵ Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy maga Schelling hívja föl a figyelmet a korszak (1800—1809) művészetet tárgyaló írásaira, amikor A művészet filozófiája megjelentetését végrendeleti intézkedéseiben megtiltja.³⁶

Vajon a német romantika részének kell-e tekintenünk Schelling ekkori vallás- és művészetfilozófiáját?³⁷

Zoltai Dénes megítélése szerint Schelling filozófiája az 1800—1809 közötti időszakban már nem tartalmaz lényegi eltéréseket a romantika megoldásaitól. Ezt írja: "Nem kétséges: Schelling első, 'természetfilozófiai' korszaka éppen az 'emberi' mű, a történelem aspektusából nézve nem egységes. Valójában fejlődési szakasz, amelynek fő tartalma a korai szabadságkoncepció felülvizsgálata s átvezetése a természeti szükségszerűséggel való abszolút identitásnak csak 'szemléletileg', de nem fogalmilag feldolgozott elméletébe. A természetfilozófia következképpen maga is csak átmenet lehet; átmenet egy olyan rendszerbe, amelynek filozófiai organonja nem a szabadságeszmét az új, prózai korszakban is őrző művészet, hanem a romantika szellemében interpretált mitológia."³⁸ Majd A transzcendentális idelaizmus rendszeréből — a művészet organonvoltát posztuláló zárófejezetből — idézve leszögezi: "Ez az 'esztétikai szemlélet' azonban most már csak prelúdium: a nagy fúga, amelyet bevezet, a mitológiát és a leplezetlenül vallásos kinyilatkoztatást teszi a most már 'pozitívvá' kinevezett filozófia alapmodelljévé. A polgári valóság így szelídíti konformistává az egykori radikális lázadót."³⁹

A fentiek alapján azt kell föltételeznünk, hogy Zoltai sem tulajdonít különösebb jelentőséget annak, hogyan változik, milyen formában kerül kifejtésre Schelling fölfogása a művészet, a vallás és a tudomány kérdésében 1800 és 1809 között, hiszen A transzcendentális idealizmus rendszere után már "a nagy fúgáról", a pozitív filozófia előkészületeiről beszél. Bár közismert, de hangsúlyoznunk kell, hogy a "pozitív filozófiáról" Schelling először az ún. "Cousin-előszóban" ír, korábbi, akkor már "negatívnak" nevezett filozó-

³⁵Uo. 41. o.

³⁶Horst Fuhrmans "Dokumente zur Schelling-Forschung" címen tette közzé ezt a végrendeletet a Kant-Studien 51. évf. (1959—60), 14. számában.

³⁷Igy véli Németh G. Béla. Lásd Az egyensúly elvesztése. A német romantika, Budapest 1978, 28—33. o.

³⁸Zoltai Dénes: "Természet és művészet. Schelling művészetfilozófiájának értelmezéséhez", Világosság, 1979/8—9., 520. o. (Az én kiemelésem — J. M.)

³⁹Uo. 521. o.

fiája ellentétéként és meghaladásaként;⁴⁰ s a Schelling-irodalom is egybehangzóan elfogadja ezt a korszakolást. Vagyis Sandkühlerhez hasonlóan Zoltai is a mitológia és a kinyilatkoztatás filozófiájához tartozónak tekinti az 1800—1809 között írott műveket. Mi, a föntiekkel ellentétben, az ekkor írott műveket filozófiai álláspontjukat tekintve az 1800 előtti szakaszhoz tartozónak ítéljük; mert, amint már az előző fejezetben is tárgyaltuk, az objektív idealizmus álláspontjának hegeli és schellingi érvényre juttatásáért folytatott tevékenységet tekintjük elsődlegesnek a kortárs filozófiai irányzatokkal szemben. Magától értetődően nem állítjuk, hogy ugyanakkor csak elméleti-filozófiai, módszertani vitákról van szó, akár a Jacobival, akár a Friedrich Schlegellel folytatott vitában. E viták ebben a korszakban éppen azt a különbséget tükrözik, ahogyan a polgári filozófiák ellentétes módon viszonyulnak a polgári fejlődés folyamatának ellentmondásos kísérőjelenségeihez.

Az újabb romantika-kutatások állapították meg, hogy "a századfordulón nyilvánvaló világnézeti cezúra lép fel" a romantikus világnézetben.⁴¹ Gerda Heinrich a korai romantikus gondolkodást "kispolgári rétegek" ideológiájaként értelmezi. Elsősorban Friedrich Schlegel és Novalis kapitalizmus-kritikáját elemzi, és szabadságfölgomásuknak a fichtei "szubjektív idealizmus" által inspirált vonásait mutatja ki. A romantikusok — köztük Friedrich Schlegel — későbbi katolizálásának okait szerinte már a romantikus gondolkodás kezdeti szakaszain kialakult szerkezetében megtalálhatjuk: "/.../ a korai romantikus világnézet a szabadságot — ezt az objektíve determinált kategóriát — a szubjektív önkénnyel helyettesíti. A csak a szubjektum oldaláról felfogott történelmi dialektika már e szabadság véletlenszerűségét és semmisségét alapozza meg annak elméleti elszegényesítésében és a korai romantikus szubjektivitás szuverén ürességében. A csak ily módon megállapított autonómia szükségszerűen végződik vallásos heteronómiában."⁴²

Gerda Heinrich sem kerülheti meg itt a romantika és Schelling közötti viszony kérdését. Álláspontja az, hogy a schellingi természetfilozófia ugyan erős impulzusokat közvetített a korai romantikának történelemfilozófiai né-

⁴⁰Victor Cousin über französische und deutsche Philosophie. Aus dem Französischen von Dr. Hubert Beckers... Nebst einer beurtheilenden Vorrede des Herrn Geheimenraths von Schelling, Stuttgart—Tübingen 1834, Schellings Werke, hrsg. von K. F. A. Schelling, I. rész, X. köt. 201—224. o. Lásd még ehhez Schneberger: Bibliográfia, Nr. 144., 47. o.

⁴¹Gerda Heinrich: Geschichtsphilosophische Positionen der deutschen Frühromantik (Friedrich Schlegel und Novalis), Berlin 1976.

⁴²Uo. 8. o.

zeteik kialakításához, de Schelling a tevékeny, objektív idealista módon fölfogott szubjektum—objektum eszméjével a klasszikus német polgári filozófiához tartozik.⁴³

S Gerda Heinrich megállapításait kiegészíthetjük azzal, hogy az abszolút idealizmus schellingi rendszere módszertanának egészével szemben áll a romantika szélsőséges szubjektívizmusával, a szubjektum aktivitásának és hatalmának romantikus túlhajtásával.

Ugyanakkor arról sem feledkezhetünk meg, hogy azok a szerzők, akik az 1800—1809 közötti korszakot Schelling művészet- és vallásfölfogásának elemzését előtérbe helyezve vizsgálják, már Schelling irracionálizmusáról, romantikus voltáról, "katolizálásáról" beszélnek.

Schelling és Hegel filozófiai álláspontjainak különbözőségei már a Differenzschrift létrejöttének időszakában adva voltak. De úgy véljük, hogy az eltérések részletes föltárása sem jelentheti közvetlenül azt, hogy Schelling a romantikával azonos álláspontot képviselt.

Schelling az eszmei és reális meghatározások révén különbözteti meg a filozófiát és a művészetet. Amint a Differenzschriftben Hegel is azt kifogásolta C. L. Reinhold tanulmányában, hogy általa leegyszerűsítve érthetetlené válik a schellingi filozófia, maga Schelling is hasonló ellenvetést tesz Eschenmayerrel szemben, amikor ezt írja: "Vagy a filozófus eljárást még durvábban úgy képzelik el, hogy az egyik kezében tartja az ideálist vagy szubjektívet, a másokban a reálist vagy objektívet, és mindkettőt összezsapja, úgyhogy ezek kölcsönösen szétmorzsolják egymást, és azután ennek a terméke az abszolútum."⁴⁴ Eschenmayer írásától függetlenül nemcsak az a kérdés, hogy az abszolútumban hogyan valósul meg az eszmei és reális egysége, azonossága, hanem az is, hogy mit jelentenek ezek a meghatározások. A filozófiát és a művészetet Schelling így különbözteti meg: "A filozófia és a művészet belső azonossága ellenére ezért marad a filozófia mégis mindig és szükségszerűen tudomány, azaz ideális, a művészet mindig és szükségszerűen művészet, azaz reális."⁴⁵ A különbségtéves itt a művészi tevékenység és a filozófia létrehozására irányuló tevékenység különbségeinek leírásából adódik. Más helyen

⁴³Uo. 7—8., 176., 169—184. o.

⁴⁴"Philosophie und Religion", Schellings Werke, 4. főkötet, i. k., 12. o.; C. A. Eschenmayer Die Philosophie in ihrem Ubergang zur Nichtphilosophie című vitairatát Schelling Bruno, avagy a dolgok isteni és természetes elvéről című műve után jelentette meg. Schelling erre a fönti műben válaszol.

⁴⁵"Vorlesungen über die Methode des akademischen Studiums" (1802), Schellings Werke, 3. főkötet, i. k., 371. o.

az eszmei és reális meghatározások történelmi dimenzióban szerepelnek: "Ha visszatekintünk az emberi művelődés történetében, ameddig tudunk, már megtaláljuk poézis, filozófia és vallás két elválasztott áramlatát, és a módot, amelyen az általános világszellem a két szembehelyezett attribútumban, az ideálisban és reálisban nyilatkozik meg."⁴⁶

Tudomány és filozófia az ideális; művészet, vallás és erkölcs a reális meghatározásait kapják tehát a schellingi filozófiában. Egymáshoz való viszonyuk vizsgálata történelmi dimenzióban valósul meg a schellingi filozófiának ebben a szakaszában is. Az antik, a feudális és a kialakulóban levő polgári társadalom közegére vonatkozóan vizsgálja Schelling a művészet helyét, szerepét a társadalomban és a társadalmi fejlődés folyamatának különböző szakaszaiban.

Az ókori görög társadalomban — ez Schelling egyik, több művében, ill. több helyen is megismételt alapgondolata — a művészetnek a mitológia nemcsak eszköztára, hanem talaja is. A görög művészet elképzelhetetlen a görög mitológia nélkül: "Minden intézmény közül a leghasznosabbnak és legjótékonyabbnak említik a misztériumokat a költők, akik poézisüket teljesen a mitológiára alapozzák. A misztériumok mindenütt a közerkölcs középpontjaként jelennek meg: a görög tragédiák magasfokú erkölcsi szépsége rájuk utal vissza, és Szophoklész költeményeiben nem lenne nehéz határozottan meghallani a hangokat, melyekkel őt beavatták."⁴⁷ Ezek az elemzései sem nélkülözik a "nembeli-ség", az "emberi nem" fogalmát. A görögség az antikvitásban a közösséget, amelyhez tartozik, az emberi nem egészével azonosítja — állapítja meg Schelling. Az ókor más népeinél is így van ez. Ezeket a társadalmakat Schelling a "die Welt der Gattungen" kifejezéssel jelöli. Ezzel szemben a kialakuló polgári társadalmat az individuumok világaként jellemzi: "A modern világot általában az individuumok világának nevezhetjük, az antikvitás világát a nemzetségekének."⁴⁸ S e gondolatnak Schellingnél az a folytatása, hogy a művészet és a mitológia viszonyának is meg kell változnia "a modern korban", ha megváltozott formában létezik a közösség, amelynek valamely tagja létrehozta a műalkotást. A társadalmi viszonyok másságát, az antik társadalmakétól eltérő voltát hangsúlyozva Schelling így ír mitológia és művészet viszonyáról a kialakuló polgári társadalomban: "Nem szükséges tovább bizonyítanom, hogy

⁴⁶"Philosophie der Kunst", Schellings Werke, 3. főkötet, i. k., 444. o.

⁴⁷Schellings Werke, 4. főkötet, i. k., 56. o.

⁴⁸Schellings Werke, 3. főkötet, i. k., 464. o.

a modern világnak nincs valódi eposza, s mert csak ez határozza meg a mitológiát, nincs lezárt mitológiája sem."⁴⁹ Majd arra a következtetésre jut, hogy a modern korban a költőnek (művésznek) magának kell megteremtenie "a saját mitológiáját", szimbólumrendszerét, hogy igaz műalkotások szülessenek, mert már nem létezik a mitológia és a művészet olyan kapcsolata, amelyet a görög mitológia és a görög művészet képviselt. Dante, Shakespeare, Cervantes és Goethe példáját hozza föl, mint akik megteremtették "a saját mitológiájukat". A művészet funkciójáról írt gondolataiban így jelenik meg ez a "mitológia-teremtés": "Anyagot és formát teremtve abból, amit a kor egésze magában foglalt, és magából abból, amit a kor a méhében hordozott, vagy ami még nincs. Ezért nevezhető valóban mitológiai költeménynek az ilyen."⁵⁰

Schelling fejtegetései nem arra irányulnak, hogy az antikvitást ideálként állítsa szembe a tőkés társadalom mindennapjainak "szívszorító prózaiságával". Nem a romantikus kapitalizmus-kritika eszköztárául szolgál nála a történeti, klasszika-filológiai tudásanyag. A társadalmi—emberi fejlődés törvényszerűségeit kutatja, s noha nem jut el valóságos mozgatóerőinek föltárásához, a kialakuló polgári társadalmat nem a romantika pozíciójából szemléli. A romantika mitológia-fölfogását e gondolatkörben így bírálja: "Ha egy mitológia egyáltalán pusztá divattá süllyedt, például a moderneknél a régi mitológia divatja, akkor az, mert pusztán divat, üres formalitás; a mitológiának magának a testnek kell lennie, nem pedig mint egy ruhának kell ráillenie a testre."⁵¹ Az ókori mitológia már csak "ruha", "köntös" lehet valamihez, de nem maga a test, ha a "modern korban" használják.

Schelling érdeklődése az antikvitás iránt legelső filozófiai munkáit is meghatározta.⁵² De már ekkor is "az emberi történelem feltehető kezdete"-ként (Kant) és az "emberi nem legrégebbi írásos emlékei"-ként (Herder) teszi filozófiai vizsgálódásai tárgyává a mitológia és a művészet, az emberi cselek-

⁴⁹Uo. 462. o.

⁵⁰Uo. 466. o.

⁵¹Uo. 463. o.

⁵²Itt elsősorban a disszertációja alapján 1793-ban, a Memorabilien 5. füzeteként megjelent, "Über Mythen, historische Sagen und Philosopheme der ältesten Welt" című munkájára gondolok. Szövegét a továbbiakban a K. F. A. Schelling-féle kiadás oldalszámai szerint, művei kritikai kiadásának első kötete alapján idézem. (Fr. W. J. Schellings Werke, hrsg. von Wilhelm G. Jacobs, Jörg Jantzen, Walter Schieche, unter Mitwirkung von Gerhard Kuebert, Reinhold Mokrosch, Annemarie Pieper, Fromann—Holzboog, I. köt. Stuttgart 1976, 41—83. o.) — Lásd még ehhez Hermann István: Teleológia és történetiség, i. k., 131—138., 383—408. o.

vés összefüggéseit az ókori társadalmakban. Steffen Dietzsch szerint a mitológia Schelling korai filozófiájának kialakulásában konstitutív szerepet játszik, s a középpontban álló fogalmak, mint a "természet", "történelem", "művészet" és "azonosság" csak két problémakör, a transzcendentális és a mitológia egyidejű figyelembevételével értelmezhetők. Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy Schelling ez irányú érdeklődése éppúgy merít Kantból, mint Herderből és a kortárs mítosz kutatásokból.⁵³

Dietzsch fönti megállapításaival egyetérthetünk, de azzal a nézetével nem, hogy 1803-ban cezúra lépne fel Schelling filozófiájában.

Megítélésem szerint Schelling "művészetfilozófiájának" és filozófiája 1800—1809 közötti szakaszának vizsgálatához el kell fogadnunk Harald Holz álláspontját. Eszerint "/.../ az úgynevezett transzcendentál- és természetfilozófia, valamint az azonosság-rendszer hármassága az eredeti tervezet másodfokozatát mutatja be, s ezen belül nem egy (a fichte-i vagy akár a hegel-i értelemben vett) lineáris dialektika szerint rendeli egymáshoz e 'rendszerreszek' mindegyikét, hanem inkább mindig egy másik kiindulóponttól korrelatív eltervezett összkoncepciót mutat be, amit a tematikusan választott súlypontnak — a kiindulópontnak — megfelelően mindig terjedelmesebben fejt ki, de lényegileg a három rendszerresz mindegyikét a saját alapelvei szerint kölcsönösen egymás által jellemzi vonatkozásaik viszonyosságában és belső feltételezettségükben és kölcsönös egymásra utaltságukban."⁵⁴ S további elemzéseinket már a megelőzőekben is körvonalazott álláspont alapján végeztük el. Rendszerresznek tekintjük az ún. azonosságfilozófiát, amely az 1800—1809 között íródott művekben került Schellingnél kifejtésre, méghozzá olyan rendszerresznek, amely az eredeti alapgondolat részletesebb kifejtését követi. Nem állítjuk természetesen, hogy nem történnék visszalépések ebben az időszakban az eredeti alapgondolathoz képest. Mégis hangsúlyoznunk kell, hogy ebben a rendszerreszben Schelling eredeti filozófiai alapgondolata részleteiben megalapozottabb, árnyaltabb kifejtést nyer, s ez a rendszerresz sem az úgynevezett természetfilozófiai, sem az úgynevezett transzcendentál-filozófiai részrendszerektől nem függetleníthető.

⁵³Steffen Dietzsch: "Zum Mythos-Problem beim frühen Stelling", Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena, Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe, 25 (1976), 1. sz. 127. o.

⁵⁴Harald Holz: "Die Struktur der Dialektik in den Frühschriften von Fichte und Schelling", Materialien zu Schellings philosophischen Anfängen, hrsg. von Manfred Frank und Gerhard Kurz, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1975, 228. o.

Egy ateista, szekularizált történelemfölfogás és emberfölfogás bontakozik ki ezekben az években, s eközben Schelling kettős küzdelmet folytat. Eredeti alap gondolatának megvalósítása során is elméleti-filozófiai nehézségekbe ütközik, ám ugyanakkor minden megtett előrelépés is hol a katolikus reakció, hol a konzervatív protestáns teológia filozófiai képviselőinek támadásait váltja ki. Már foglalkoztunk az ateizmus-vita néhány kérdésével. Fr. H. Jacobi istentagadónak, spinozistának, ateistának nevezte Schellinget, s nem csak a természetfilozófia miatt.

Az emberiség, az emberi nem történelme ugyanis korántsem a kortárs teológiák által elvárt módon jelenik meg Schellingnél. A művészet és mitológia gondolkörében oly módon akarja Schelling megalapozni az emberiség történetének önállóságát, Istentől való függetlenségét, hogy nem az empirikus, valóságos társadalmi fejlődés törvényszerűségeit kutatja, hanem azt, ahogyan a társadalmi haladás különböző korok szellemi építményében tükröződik. Filozófiájának objektív idealista szerkezetét mindenestre olyan materialista gondolatai feszítik szét, amelyek sem a tudományok fejlettsége, sem a korabeli német állapotok miatt nem vihetők végig következetesen.

Schelling "nem-esztétikai művészetfilozófiájáról" (Sandkühler) gyakran megállapítást nyert az utóbbi években, hogy elemzéseiben az esztétikai-művészi példaanyag nem elég széles körű, sőt helyenként mondhatni szegényes. Egyet kell értenünk ezzel a megállapítással, de csak azzal a kiegészítéssel együtt tartjuk érvényesnek, hogy az európai művészet újkori történetéből Schelling elsődlegesen azokat az alkotókat és műalkotásokat emeli ki példaként művészetfilozófiai elemzéseiben, akik valamilyen módon hozzájárultak a polgári társadalom eszmei előkészítéséhez. Bizonyos értelemben Dante is oly módon kerül fejtegetései középpontjába, hogy a polgári eszmevilág születésének törvényszerűségeit kutatva tekint vissza arra a szakaszra, ahol az Isteni színjáték szerzőjének világnézetét a ptolemaioszi rendszer és nem az eredeti, hanem a platóni eszmékkel összekapcsolt arisztotelészi filozófia határozta meg.

Az antik és modern művészet ellentétéről szólva Schelling úgy határozta meg a művészi alkotás folyamatát, hogy amikor már megszűntek a társadalmi föltételei a művészet és mitológia olyan kapcsolatainak, kölcsönhatásainak, melyek az ókori görög társadalomban kialakultak, akkor a művész "anyagot és formát teremt abból, amit a kor egésze magában foglal". Ezt a meghatározást Dante vonatkozásában — A művészet filozófiája mellett — egy akkoriban írott tanulmánya, az "Über Dante in philosophischer Beziehung" című (1803)⁵⁵ alap-

⁵⁵Lásd Schellings Werke, 3. főkötet, i. k., 572—583. o.

ján értelmezhetjük. A művészet filozófiájának 42. §-ában ezt írja: "Kopernikuszig a Földet a világegyetem középpontjának tekintették, ezen alapult az arisztotelészi asztronómia is, mely mindvégig alapja Dante költeményének. Könnyen elképzelhetjük, milyen következményekkel kellett járnia a kopernikuszi elméletnek a kereszténységre, azaz a katolikus rendszerre, s a római egyház bizonyára nemcsak Józsva mondása miatt szegült ellene olyan erőteljesen a tiszta elméletnek."⁵⁶

Schelling a művészet filozófiájával nem a valóság tudományos megismerésének jogosultságát akarja megkérdőjelezni, hanem, ennek megtartása mellett, saját korában időszerűnek és filozófiája egyik alapvető föladatának tartja, hogy a művészet elmélete is részletes kifejtésre kerüljön az általa megalkotott filozófiai álláspontból. Ha további részleteiben is megvizsgáljuk a művészi tevékenységről kifejtett fölfogását, még inkább látni fogjuk, hogy nála a művészi alkotótevékenység és a tudományos megismerés nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő folyamat. "Csak igen mellékesen érdekelhet bennünket — írja a Dante-tanulmányban —, hogy önmagában és önmagáért mutassuk be Dante filozófiáját, fizikáját és asztronómiáját, mivel igazi sajátosága csak a poézissel való egybeforrottságának módjában rejlik. A ptolemaioszi világrendszernek, amely bizonyos tekintetben Dante poétikus építményének alapja, már önmagában is mitológiai színezete van; ha viszont Dante filozófiáját általában mint arisztotelésziánust jellemezzük, ezen nem a tiszta peripatetikus filozófiát, hanem ennek a platóni eszmékkel való, az akkori időkre jellemző összekapcsolását kell értenünk, amit költeményének számos helye is bizonyíthat."⁵⁷ Schelling tehát a ptolemaioszi és a kopernikuszi világrendszer szembeállítására révén mutatja meg, hogy az olyan nagy művészek is korukhoz kötődnek, mint Dante, és bizonyos tekintetben nem haladhatják meg azt, amit a tudomány korukban elért. De hogy a művész milyen filozófiai, fizikai és asztronómiai nézeteket vallott, az Schelling szerint alárendelt kérdés. Hiszen szerinte a művészi alkotás sajátosága éppen az a mód, ahogyan ezeket összeötvözi: "Az individuum tettereje, mellyel kora és élete rendelkezésre álló anyagának különös ötvözetét létrehozza, azt a mértéket is meghatározza, amelyben megőrzi a mitológiai erőt."⁵⁸ Miként A művészet filozófiájában a romantikus "tankölteményekkel" szemben, itt is azt hangsúlyozza

⁵⁶Schellings Werke, 3. főkötet, i. k., 471. o.

⁵⁷Uo. 576—577. o.

⁵⁸Uo. 576. o.

Schelling, hogy a művész teremtő ereje éppen abban mutatkozik meg, ahogyan "a műalkotás önmagában zárt totalitásban" képes egybefoglalni, "amit a kor egésze magában foglalt", s anyagot és formát képes teremteni abból is, "amit a kor méhében hordozott, vagy ami még nincs". A művészet előrevivő, mozgósító, a haladást elősegítő funkcióját ismeri föl és teszi művészetelmélete alapjává. A művészet e funkciója fokozottan kerül előtérbe a schellingi művészetfilozófiában. Schelling ugyanis még nem mondott le "a gyakorlat filozófiájának" (Sandkühler, Dietzsch) létrehozási igényéről, s arról, hogy filozófiája meg tudja oldani a nagy problémát: hogyan válhatnak az eszmék az emberi cselekvésben ható erőkké, más szóval: hogyan válhatnak a forradalmi eszmék forradalmi gyakorlattá.⁵⁹ Úgy ítéli meg, hogy filozófiáját csak akkor tekintheti a kanti és a fichtei filozófiák meghaladásának, ha túl tud lépni a "szubjektív szubjektum—objektum" körén. Fichte ugyanis ezt sem a vallás, sem az erkölcs, sem pedig a művészet vonatkozásában nem tudta megtenni; Schelling viszont valóban eljutott az "objektív szubjektum—objektum" fölfogásához.

Az új filozófiai álláspont érvényre juttatása és további kidolgozása egyre nehezebbnek bizonyul. Hegel — még jénai együttműködésük idején — újabb tanulmányt jelentetett meg a reflexiós filozófiák (Kant, Jacobi és Fichte filozófiája) ellen "Glauben und Wissen oder die Reflexionsphilosophie der Subjektivität, in der Vollständigkeit ihrer Formen, als Kantische, Jacobi-sche und Fichteische Philosophie" (Hit és tudás avagy a szubjektivitás reflexiós filozófiája formáinak teljességében, mint Kant, Jacobi és Fichte filozófiája) címmel. (A tanulmány a Kritisches Journal der Philosophie második kötetének első füzeteként jelent meg⁶⁰ 1803-ban.) Hegelnek ez a tanulmánya több szempontból is rávilágít a klasszikus német filozófia fejlődésére. Emellett A szellem fenomenológiájában, és különösen annak előszavában, tartalmazott kritika előzményeit is megtalálhatjuk ebben az írásban. A Spinoza-vitát földolgozó munkák sem tekinthetnek el a Glauben und Wissen elemzésétől, hiszen Fr. H. Jacobi "spinozizmusát" — amint ezt később Schelling is megállapította — a kortársak közül Hegel bírálta e tanulmányában a legélesebben és legtalálébban, kimutatva azokat a torzításokat is, melyekkel Jacobi saját-

⁵⁹Uo. 390—391. o.

⁶⁰Schelling—Hegel: Kritisches Journal der Philosophie 1802—1803, hrsg. von Steffen Dietzsch, Leipzig 1981, 210—331. o.

tos módon az empirizmus és az irracionálizmus irányában átértelmezte Spinoza filozófiai rendszerét.⁶¹

A tanulmány Fichte-kritikájának itt csupán egy részét mutathatjuk be, a fichtei természetfölfogás hegeli bírálatát. Ezzel állítjuk majd szembe ugyanis Schelling Fichte-kritikáját, mely három évvel később "Darlegung des wahren Verhältnisses der Naturphilosophie zur der verbesserten Fichteschen Lehre" (1806) címmel jelent meg.⁶² A két Fichte-kritika számos egyezést mutat. Eltéréseik, különbözőségeik egy része abból ered, hogy a fichtei természetfölfogás schellingi kritikáját megelőzik Fichte 1804—1805-ben Berlinben tartott előadásai (Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters). Az előadás-sorozatban számos előadás közvetlenül a rajongásként (Schwärmerei) emlegetett természetfilozófia és a természetfilozófiának nevezett schellingi filozófia ellen irányult.⁶³ Schelling többek között "a berlini előadásokra" is válaszol kritikájában. A két kritika eltéréseiben az azonos szubjektum—objektum álláspontjának, az abszolút azonosságnak már két különböző filozófiai rendszere mutatkozik meg kezdeteiben.

Hegel a fichtei természetfölfogás bírálatát a reflexiós filozófiák általános kritikájába építi be.⁶⁴ Ismeretes, hogy A szellem fenomenológiájában jelentős helyet kap a régebbi és a kortárs filozófiák hegeli kritikája során a "formalizmusok" bírálata.

A "formalizmusok" bírálatának kifejtése a "Glauben und Wissen" gondolatmenetének fontos alkotórésze. Miből fakadnak a "formalizmusok" Jacobi és Fichte filozófiájában? "Az itt idealistának nevezett tudás formalizmusa, melyet Jacobi filozófiája fejlesztett ki, és amelynek a leghatározottabb és legnyíltabb tudomása van erről, a fichtei filozófiánál tulajdonképpen nem igényel további magyarázatokat, mert az megegyezik a másikkal a szubjektivitás princípiumában és abban, hogy az abszolút azonosság nem a megismerésnek

⁶¹Lásd *uo.* 249—297. o., különösen 256—269. o.

⁶²F. W. J. Schelling: "A természetfilozófia valóságos viszonyának feltárása az átalakított fichtei tanokhoz", Schellings Werke, 3. főkötet, i. k., 595—720. o.

⁶³J. G. Fichte: Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters, Fritz Eckhardt Verlag, Leipzig 1908: "/.../ alle Schwärmerei ist und wird nothwendig Naturphilosophie." 128. o. (I. H. Fichte kiadásában (1834—1846), VII. köt. 134. o.)

⁶⁴G. W. F. Hegel: Galuben und Wissen..., i. k., 248. o.: a reflexiós filozófia karakterének meghatározása; valamint 274. o.: a reflexiós filozófiák jellegzetességei.

és tudásnak, hanem csak a hitnek az abszolút azonossága."⁶⁵ A szubjektivitás princípiumából következik "az objektivitás tudatos hiánya", vagy még inkább az, hogy az objektivitás bármely szférája csak torz formában jelenik meg a filozófiákban: "Ezeknek az alakzatoknak az alaphangja az objektivitásnak ez a tudatos hiánya, a folytonos — nem megfontoltság, hanem — reflexió a személységre, ez az örökké a szubjektumra visszamenő elmélkedés, mely az erkölcsi szabadság helyébe a végsőig hajtott kicsinyeskedést, a sóvárgó egoizmust és az erkölcsi sápkórosságot helyezi /.../"⁶⁶ Az "objektivitás hiányában" az abszolút azonosság csak "formális, üres azonosság" marad.⁶⁷

A hegeli kritika a teleológia kérdéskörének kifejtésében még meglehetősen szűkre szabott, részleteiben még a schellingi filozófia természetfölfogására támaszkodik. De már e szövegösszefüggésekben is egyértelműen megfogalmazódik, hogy a teleológia újabb, a fizikoteológia bármely formáját meghaladó filozófiai elméletének kifejtése nem lehetséges a "szubjektív szubjektum—objektum", a "szubjektív idealizmus" álláspontjáról.

Hegel a fichtei filozófiáról annak természetfölfogását elemezve mutatja ki, hogy a teleológiának ott megalkotott szerkezete csak a fizikoteológiákban föllelhető szerkezeteknek felel meg, és így "az ész nála is a hit szolgálóleányává válik". Hegel Fichtének Az ember rendeltetése című munkáját alapul véve mutatja ki e természetfölfogásról, hogy az a természetnek minden ésszerűtől elválasztott szemlélete, amelytől idegen a szubjektum és objektum abszolút azonossága. Majd így ír: "A természet mint ami semmi önmagában, hanem jelenség, tehát sem igazság, sem szépség nincs benne — a természetnek ez a szemlélete végül is a természet teleológiáján és a fizikoteológián alapul, ami tartalma szerint éppenséggel ellentétes a régebbivel, de formája szerint ugyanazon princípiumra alapult."⁶⁸

A fichtei morálteleológia, tartalmában, csak azért tér el a fizikoteológiától, mert míg abban "a természet az örök igazság kifejeződése", a fichteiben viszont "ez az igazságtól megfosztott, a gyűlöletesség és az észellenesség törvényét magában hordozó".

Fichte 1804—1805-ös berlini előadásai először 1806-ban jelennek meg, s a megjelenés után Schelling még ugyanebben az évben válaszol Fichtének a ber-

⁶⁵Uo. 300. o.

⁶⁶Uo. 291—292. o.

⁶⁷A fichtei filozófia formalizmusának bírálatát lásd még uo. 298., 300., 301., 315., 323. o.

⁶⁸Uo. 318. o.

nük foglalt kritikára "Darlegung des wahren Verhältnisses der Naturphilosophie zu der verbesserten Fichteschen Lehre" címmel.⁶⁹ Mint ismeretes, e művét megelőzően Schelling — Hegellel ellentétben — még a Kritisches Journal der Philosophie időszakában is tartózkodott a fichtei filozófia kritikájától. Noha nyilvánvalóan tudatában van annak — legalábbis a hegeli Differenzschrift megjelenése óta —, hogy A transzcendentális idealizmus rendszerében kifejtett új filozófiai álláspont, az "objektív idealizmus" álláspontja már nem férhet meg a fichtei filozófia keretei között, sőt ez az álláspont sok tekintetben ellentétes a fichteivel, nyilvánosan mégsem határolja el filozófiáját a fichteitől.

Mint Schelling maga is írja, Fichtének három munkája, a Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters,⁷⁰ a Vorlesungen über des Wesen des Gelehrten⁷¹ és a Die Anweisung zum seligen Leben ismeretében döntött úgy, hogy a nyilvánosság előtt válaszol a természetfilozófiát és személy szerint őt érintő kritikákra, annál is inkább, mert úgy ítélte meg, hogy Fichte alapkoncepciója a berlini és erlangeni időszakban alapvetően megváltozott, alapvetően vallásos színezetet öltött. Ennek az új fichtei filozófiának a nyilvános bírálatát s egyben saját, attól eltérő filozófiai álláspontjának megerősítését már elengedhetetlennek tartja.⁷²

Schelling, aki minden más ellenfelével mindenkor éles hangvételben vitakozott, ebben az írásában szigorúan megmarad a nyugodt hangvételű tudományos vita keretei között. Az egyik legsúlyosabb vád, amely Fichte részéről érte, így hangzott: "/.../ nekilátnak, hogy kigondoljanak valamit a természet rejtett alapjairól — mert az ábrándozóknak megváltoztathatatlan szokásuk, hogy mindig a természetet teszik meg objektumnak —, engedik, hogy az ötleteik szabadon áradjanak, majd szétnéznek közöttük, hogy megállapítsák, melyik tetszik nekik a legjobban. Ha pedig az ötletek nem áradnak elég bőven, akkor fizikai izgatószerekkel lelkesítik magukat; ismert és megszokott módja ez az

⁶⁹F. W. J. Schelling: "A természetfilozófia valóságos viszonyának feltárása az átalakított fichtei tanokhoz", Schellings Werke, 3. főkötet, i. k., 595—720. o.

⁷⁰Magyar kiadása: "A jelenlegi kor alapvonásai", Válogatott filozófiai írások, Gondolat, 1981, 413—703. o.

⁷¹Johann Gottlieb Fichte: "A tudás emberének lényegéről s ennek megjelenéséről a szabadság területén" (1805), Az erkölcsstan rendszere, Gondolat, 1976, 476—587. o.

⁷²F. W. J. Schelling: "Darlegung des wahren Verhältnisses...", Schellings Werke, 3. főkötet, i. k., 618. o.

ábrándozás serkentésének a művészeknél, régebbi és újabb korokban, műveletlen és művelt népeknél egyaránt. /.../ S ha még ettől a segédeszköztől sem indul meg elég bőven az ötletek áradása, akkor hajdani ábrándozók írásaihoz menekülnek /.../"⁷³ E fichtei vád olyannyira elterjedhetett, hogy később Marx is így írt gyakran idézett levelében Schellingről: "Schellingnek — ellenfelünkről is el szabad hinnünk a jót — őszinte fiatalkori gondolata, melynek megvalósításához azonban nem volt más eszköze, mint a képzelet, más energiája, mint a hiúság, más ösztönzője, mint az ópium /.../ Schellingnek ez az őszinte fiatalkori gondolata /.../ nála fantasztikus ifjúkori álom maradt /.../"⁷⁴

A Fichte által több alkalommal is nyilvánosságra hozott másik "legsúlyosabb vád" Schelling ellen így hangzik: "De a történelemnek, valamint egy bizonyos álfilozófiának leginkább attól a teljesen értelmetlen és hiábavaló fáradozástól kell óvakodnia, hogy az esztelenséget az értelmetlenség fokának apránkénti csökkentésével próbálja ésszé fokozni, és az évezredek elég hosszú sorának közbeiktatásával végül is egy Leibnizet vagy Kantot próbáljon leszámaztatni egy orangutánról."⁷⁵ Fichte természetesen helyesen ismeri föl a schellingi természetfilozófiának és A transzcendentális idealizmus rendszerének "a szellem odisszeájaként" kifejezésre jutó nagy jelentőségű gondolatát a természet és a tudat párhuzamos fejlődéstörténetéről. Azt is pontosan látja, hogy itt egy, az övével alapjaiban is ellentétes filozófiai irányzatról van szó.

A "Darlegung des wahren Verhältnisses"-ben Schelling az újabb fichtei rendszert három fő ponton támadja: először is Fichte természetfölfogását bírálja, majd azt mutatja ki, hogy e filozófiai álláspontból fakadóan Fichte csak gazdasági-teleológiai viszonyt, valamint esztétikai viszonyt tud elképzelni a természethez, végül pedig — a Filozófiai vizsgálódások egyik alapgondolatát előlegezve — azt a gondolatot szegezi szembe Fichte történetfilozófiájával, miszerint a társadalmi haladást előrevivő mozgásokban a jóval és a rosszal egyaránt számot kell vetnünk.

Kritikájának kiindulópontjául Schelling a következőket idézi — némileg tömörebbre fogva az eredetit — Fichtétől: "Az isteni élet ugyanis ábrázolá-

⁷³J. G. Fichte: "A jelenlegi kor alapvonásai", i. k., 546—547. o. (Az én kiemelésem — J. M.)

⁷⁴Marx 1843. október 3-i levele Feuerbachhoz, Marx és Engels Művei 27. köt. 395. o.

⁷⁵J. G. Fichte: "A jelenlegi kor alapvonásai", i. k., 559—560. o.

sában is élet marad. A jelenségben ezt az eleven meglétet nevezzük az emberi nemnek. Tehát egyedül az emberi nem jelenvaló."⁷⁶ E megállapítással szemben a következő ellenvetéseket teszi.⁷⁷ Ha kizárólag az emberi nem az isteni élet ábrázolása, és ugyanakkor az ember nem része a természetnek a fichtei filozófiában, úgy a természet csak holt, mereven önmagába zárt meglét lehet. S így a nem-eleven természet nem képes vég nélküli fejlődésre, sőt, valójában az így fölfogott emberi nem sem képes a fejlődésre: a fejlődés a fichtei filozófiában kizárólag az ész erénye. Ezért Schelling sem a természet fejlődéstörténetének lehetetlenségét, sem pedig az emberi nem történelmének Fichte által ábrázolt menetét nem fogadja el. Majd pedig a következőkben látja természetfölfogásának jellegzetességét: "Ez az, hogy a természetet felhasználni, hasznosítani kell, és semmi másért nincs jelen, minthogy felhasználjuk /Fichte/; princípiuma, amely szerint a természetet vizsgálja, az ökonómiai-teleológiai princípium."⁷⁸ Schelling nem tartja sem időszerűnek, sem kielégítőnek azt a természetfölfogást, amely a természetet kizárólag az emberi tevékenység tárgyának vagy még inkább pusztá korlátozásának tekinti. Ez A transzcendentális idealizmus rendszerének ismeretében nem meglepő. Az is hozzájárulhatott e természetfölfogás elutasításához, hogy Schelling alapos ismerője volt a kortárs tudományok törekvéseinek és kudarcainak: "/.../ az embernek — mondja egy helyütt — még nem sikerült a természet eleven erejét megzabolázni és megfékezni, és ha Fichte egy másik helyen azt mondja, az ésszerű élet a maga fejlődésében teszi elevenné a természetet, ennek éppen az ellenkezője az igaz: az eddigiekben még mindig megölték a természetet, ha emberi célokat szolgált."⁷⁹ Schelling továbbá elutasítja "a világnak az életet eltemető és kiüresítő átmoralizálását", és azt vallja: a tudomány, a poézis, a művészet az emberi nem legfőbb javai, ám ezekhez nem juthatnak el azok a Malvoliók, akik úgy vélekednek, hogy sem szépség, sem a természet pompája, sem elevenség nem létezhet a világban, pusztán mert ők erényesek.

Schelling 1806-ban keletkezett művének e vázlatos bemutatásában csak a természetfölfogáshoz kapcsolódó érveket és ellenérveket említettem meg. Cé-

⁷⁶Az idézet Fichte "A tudás emberének lényegéről s ennek megjelenéséről a szabadság területén" című művéből való. (Vö. Az erkölcstan rendszere, i. k., 492. o.)

⁷⁷F. w. J. Schelling: "Darlegung des wahren Verhältnisses...", Schellings Werke, 3. kötet, i. k., 602., 603., 604. o.

⁷⁸Uo. 611. o.

⁷⁹Uo. 611–612. o.

lom itt az volt, hogy a klasszikus német idealizmuson belül a többoldalú rendszerkritikák pusztá tényének fölmutatásával hogyan tegyem érthetőbbé Schelling reagálásait arra a kritikára, melyet Hegel fejtett ki A szellem fenomenológiájának előszavában. Ebben az előszóban Hegel, a többéves jénai együttműködés után, most elutasítja az új filozófiai álláspont megalkotásának schellingi módszerét. A schellingi abszolútumot — mely, ha megnyilatkozik is a történelem egészében, végül is kívül van mindenféle létezésen-fejlődésen — "történelmietlennek" ítéli, és az abszolútum új fölfogását szögezi szembe vele: "Az igaz az egész. Az egész pedig csak a fejlődés által kiteljesülő lényeg. Az abszolútumról azt kell mondani, hogy lényegileg eredmény, hogy csak a végén az, ami valójában /.../"⁸⁰ Az objektív idealizmus következetesen végigvitt, kifejlesztett hegeli formájában az abszolútum kategóriájának olyan jelentősége lesz a rendszer egészében, amely a schellingi filozófiának addig kifejtett rendszerreszeire nem volt jellemző.

De Hegel a filozófia "igaz princípiumát" kereső, többé-kevésbé önálló rendszerreszekből építkező schellingi kifejtésmódot is elutasítja: "A sokféle következtetés közül, amely a mondottakból folyik, ki lehet emelni azt, hogy a tudás csak mint tudomány, vagyis mint rendszer valóságos, és csak mint ilyen mutatható be; s hogy a filozófiának úgynevezett alapelve vagy princípiuma, ha igaz, éppen ezért hamis is, amennyiben csak alapelv vagy princípium. — Ezért könnyű megcáfolni /.../"⁸¹

E néhány mozzanattól is kitűnik: Hegel a schellingi filozófiát az általa is képviselt álláspont következtelen kifejtéseként értékeli. Ezért aztán hiába vonatkozik a régebbi és a kortárs filozófiák formalizmusának bírálata — a Glauben und Wissenhez hasonlóan — az előszóban is túlnyomórészt Jacobi és Fr. Schlegel módszerére, Schelling magára veszi a vádat: megérzi mögötte a végleges szakítást.

⁸⁰G. W. F. Hegel: A szellem fenomenológiája, ford. Szemere Samu, Akadémiai Kiadó, 1979, 18. o.

⁸¹Uo. 20. o.

RESÜMEE

Margit Jaksa: Zur Problematik von Schellings "Wende"

Die Studie enthält eine Untersuchung der Arbeitsperiode zwischen 1800 und 1809 von Schelling und stellt die Wende vor, die in der philosophischen Entwicklung von Schelling im Jahre 1809 eingetreten war. Die Ursachen dieser Wende hat die ältere Schelling-Literatur hauptsächlich in der Änderung der persönlichen Lebensumstände von Schelling sowie in den Persönlichkeitsmängeln aufzufinden versucht; die neueste Literatur hat die Ursachen vorwiegend in der damaligen deutschen Politik als Folge der napoleonischen Kriege gesehen, wogegen die Studie den Versuch unternimmt, die vielfältigen Faktoren, welche zur Wende geführt hatten, durch einen Problemenkreis darzustellen.

Es wird angenommen, dass die Diskussion des klassischen deutschen Idealismus mit den zeitgenössischen Philosophien — zumindest in der untersuchten Periode — in irgendeiner Form durchweg mit der sogenannten Atheismus-Diskussion verbunden war, und dass ihre Vertreter, Kant, Fichte, Hegel und Schelling — trotz aller Unterschiede in ihren Philosophien — einheitlich waren in der Forderung und Realisierung der wissenschaftlichen Vorbereitung der bürgerlichen Gesellschaft, der

"Schaffung der wissenschaftlichen Philosophie". In diesem Abschnitt der philosophischen Entwicklung von Schelling spielen die gegenseitigen Systemkritiken zwischen Fichte, Hegel und Schelling wahrscheinlich eine grössere Rolle, als die fast parallel laufenden "Atheismus-Diskussionen" mit den zeitgenössischen Philosophien.

Die Studie geht von der Annahme aus, dass Schelling die mit Descartes beginnende erkenntnistheoretische Orientierung der neuzeitlichen bürgerlichen Philosophie nicht anerkannt hat, und rekonstruiert die gedankliche Einheit seiner Tätigkeit in der fraglichen Periode dementsprechend. Deshalb misst Schelling der Philosophie von Spinoza und der von Leibniz immer einen hervorragenden Wert bei, da diese bemüht waren, das in der Darlegung des wahren Verhältnisses... dargelegte "Idee der Naturphilosophie" zu verwirklichen und die nur erkenntnistheoretische Orientierung in diesem Sinne nicht anerkannt haben. Die Studie untersucht aus diesem Gesichtspunkt die Teilnahme von Schelling in der sogenannten Atheismus-Diskussion, wie das in seinen zwischen 1799 und 1812 erschienenen Werken zu verfolgen ist.

A HEGELI TÖRTÉNETFILOZÓFIA ÉS AZ OROSZ SZLAVOFILOK

Siklós Péter

1. HEGEL A SZLÁVOKRÓL ÉS OROSZORSZÁGRÓL

Hegel a világtörténet filozófiájáról tartott előadásában nem szentel nagy teret a szlávoknak; Oroszországra, az egyetlen egykorú szláv államalakulatra is csak néhány megjegyzése vonatkozik. Ezekből világosan kiderül, hogy mind Oroszország, mind a szláv népek kiesnek érdeklődési köréből. Célszerűnek látszik itt elsőül a hegeli vélekedés summáját rögzíteni, mert különben néhány részlet és hegeli megnyilatkozás egyoldalú továbbgondolása értelemtorzító aránytévesztéshez vezethetnek. Eszerint: "/.../ kizárjuk őket /mármint a szlávokat/ vizsgálódásunkból, mert középhlényt képviselnek az európai és az ázsiai szellem között, és mert bár sokszorosan összefonódtak Európa politikai történetével, befolyásuk a szellem fokozatosságára és továbbalakulására nem elég tevékeny és nem elég fontos. Ez az egész néptömeg nem lépett fel eddigelé önálló mozzanatként az ész alakulatainak sorában a világon. Hogy a jövőben ez megtörténik-e, itt nem fontos számunkra; mert a történelemben a múlttal van dolgunk."¹ A szlávok eme "középhlény" szerepe, "mint természeti meghatározottság", mint közvetlen földrajzi determináltság létezik.² "/.../ Európa északkeleti része tartalmazza a sajátos északi síkságokat, amelyek a szláv népekéi voltak és az összefüggést alkotják Ázsiával, főleg Oroszország és Lengyelország. Csak későn lépnek a történeti államok sorába és állandóan fenntartják a kapcsolatot Ázsiával."³ A földrajzi összefüggés és az ebből következő folyamatos kapcsolat Ázsiával — ez tehát a szláv "középhlény-szerep" tartalma.

¹Hegel: Előadások a világtörténet filozófiájáról, Akadémiai, Bp. 1966, 615. o.

²Uo. 148. o.

³Uo. 190. o.

A szláv népeket általánosan jellemezve Hegel az ókortól kialakult történetírói hagyományt követi: "A szláv nemzetek földművelők voltak. Ez a viszony azonban az urak és szolgák viszonyát hozza magával. A földművelésnél a természet munkája túlnyomó; emberi serénység és szubjektív tevékenység egészben kevesebb e foglalkozásban. A szlávok ennél fogva lassabban és nehezebben jutottak el a szubjektív én alapérzéséhez, az általánosnak tudatához, ahhoz, amit előbb államhatalomnak nevezünk, s nem vehettek részt a fölkelő szabadságban."⁴

Mint a fentebbi idézetekből kitűnik, Hegel nem különíti el egymástól nép és állam kategóriáit a létezés külön dimenzióiként. Sőt: "Egy népet tehát szellemi egyénnek fogunk fel, s benne elsősorban nem a külső oldalt hangsúlyozzuk, hanem azt emeljük ki belőle, amit már a nép szellemének is neveztek, azaz igazságáról, lényegéről való öntudatát. /.../ Az az általános, amely az államban kiválik és tudás tárgya, az a forma, amelybe hozzák mindazt, ami van — ez az általában, amit egy nemzet műveltségének neveznek. Az a meghatározott tartalom pedig, amely az általánosság e formáját kapja és abban a konkrét valóságban foglaltatik, amelyet az állam alkot: magának a népnek a szelleme."⁵ Ezért van az, hogy a "világtörténetben csak olyan népekről lehet szó, amelyek államot alkotnak".⁶ Mindebből logikusan következik, hogy módszertani hiba lenne külön vizsgálni Hegelnek a szlávokról kialakított véleményét és elkülönítve tárgyalni mindazt, amit Oroszországról mondott.

Az újkori állapotok bemutatásakor a "két nagy európai államrendszeren" (és jellemzésükön) kívül Hegel említést tesz egy harmadikról is: "Európa e két nagy rendjén kívül van még egy harmadik elem, a szláv, amely kezdetleges nyersségben tartja magát. Mint Orosz Birodalom existál, s csak körülbelül száz év óta igyekszik az európai műveltséghez hasonlítani, de még nem nyúlt bele történetileg az európai művelődés folyamatába. Külső politikai tekintetben ellenben belépett már az európai rendszerbe, mégpedig mint az a tömeges hatalom, amely a szilárdat alkotja; sőt újabb időben meg is szilárdította az európai birodalmak fennállásának kötelékét, bár magában tulajdonképp csak passzív módon."⁷

Hegel Heidelbergben ismerkedett meg Boris Yxküll észt báróval, aki, bevezető stúdiumok után, tanítványa lett, és akihez 1822-ben levelet intézett.

⁴Uo. 703. o.

⁵Uo. 84. o.

⁶Uo.

⁷Uo. 720—721. o.

Ezt a levelet Rosenkranz 1843-ban ki is adta, de arról nincs tudomásunk, hogy Oroszországban akkor bárki is ismerte volna a tartalmát: "Sie sind so glücklich, ein Vaterland zu haben, das einen so grossen Platz in dem Gebiete der Weltgeschichte einnimmt und das ohne Zweifel eine noch viel höhere Bedeutung hat. Die anderen modernen Staaten, könnte es den Anschein haben, hätten bereits mehr oder weniger das Ziel ihrer Entwicklung erreicht; vielleicht hätten mehr den Kulminationspunkt derselben schon hinter sich, und ihr Zustand sei statarisch geworden; Russland dagegen, schon vielleicht die stärkste Macht unter den Übrigen, trage in seinem Schoss eine ungeheure Möglichkeit von Entwicklung seiner intensiven Natur."⁸

Szláv hegelianusok gyakran fejtettek ki hasonló nézeteket, a "jövő történetét" konstruálva ezzel, amikor is a szlávok, esetleg egyik vagy másik szláv nép különösen dicső, világtörténeti pozíciót foglal majd el.⁹ A "szlávoké a jövő" gondolata azonban nem hegeli eredetű. Itt elég Herderre vagy Schellingre utalnunk. Ez utóbbi is hitte, hogy "Oroszországnak nagy küldetése van".¹⁰ Nagyon rossz bizonyítványt állíthatnánk ki azonban Hegel orosz olvasóiról, ha ennek a korszakos jelentőségű és filozófiai csúcsteljesítményt nyújtó géniuszak a befogadása ezen a szinten valósult volna csak meg. "Valamennyi nép közül az orosz a legelhivatottabb Hegel filozófiájának megértésére",¹¹ vélekedik a negyvenes évek elején a legismertebb szlavofil gondolkodó, Konsztantin Akszakov. A korszak irodalmi, történeti, filozófiai publicisztikája tele van hegeli gondolatokkal, fogalmakkal; a meglehetősen szűk körű értelmiségi elit szinte valamennyi képviselője állást foglal Hegellel kapcsolatban. A negyvenes évek gondolkodói közül valamennyinek van "hegeli korszaka". Hegel filozófiáját többféleképpen értelmezték — az utókor számára úgy tűnik, a radikális, ifjúhegelianus értékelés a legfontosabb.

⁸Őn eléggé szerencsés, mert olyan hazája van, mely oly nagy helyet foglal el a világtörténet területén, s mely kétségkívül még sokkal nagyobb jelentőséggel bír. A többi modern államok, mint a látszat mutatja, többé-kevésbé már elérték fejlődésük célját, sőt talán ennek kulminációs pontja is mögöttük van, s állapotuk statikussá lett; Oroszország ezzel szemben, talán már a legerősebb hatalom a többiek között, intenzív természete kifejlődésének roppant lehetőségét hordja méhében." — Dmitrij Tschizevskij: "Hegel in Russland", in: Hegel bei den Slaven, hg. v. Dmitrij Tschizevskij, 2. verb. Auflage, Hermann Gentner Verlag, Darmstadt 1961, 149. o.

⁹Uo. 150. o.

¹⁰L. A. Kogan: "Iz predisztorii gegel'jansztva v Roszszii", in: Gegel' i filozofija v Roszszii (30-úje godü XIX. v.—20-úje godü XX. v.), Nauka, Moszkva 1974, 53. o.

¹¹Csicserin visszaemlékezéseit idézi: Tschizevskij, i. m. 248. o.

Az utóbbi évek szovjet irodalma ezt az értelmezést tekinti autentikusnak, és kiemelt helyen foglalkozik Belinszkij, Herzen, Ogarjov, Csernüsevszkij, Lavrov, Plehanov és Lenin Hegel-olvasataival.¹² A főttebb leírtakból következik, hogy Hegelt nemcsak forradalmi szándékú interpretátorok olvasták, sőt Hegel oroszországi befogadásának különös története van, ez pedig még a Mester életében, a 20-as—30-as évek fordulóján elkezdődik. Az első említések (ezeket, gondosan összegyűjtve jegyzetek formájában, A. I. Volodin teszi közzé¹³) és az első interpretációk között azonban különbséget kell tennünk.

2. A SZLAVOFILOK HEGELRŐL ÉS RENDSZERÉRŐL

Mielőtt e szűkebb témánk részletezését elkezdenénk, néhány — éppen a kifejtéshez elengedhetetlen — információt kell előrebocsátanunk Oroszország, pontosabban az orosz szellemi élet 30-as—40-es évekbeli viszonyait és a szlavofil kört illetően.

A miklósi korszak Oroszországát sötét színekkel szokás — és nem alaptalanul — ábrázolni. 1825—1831—1848/49: szomorú dátumai ezek a Romanov-imperium történetének. A dekabrista mozgalom elbukása után, a harmincas évek közepétől, a szellemi élet, amely Pétervár és különösen Moszkva szalonjaira korlátozódott, megélnékvült: Oroszország, a cárizmus, a szalonok közönségét képező szűk nemesi elit és az őket fönntartó erők történelmi sorskérdései lettek itt véget nem érő beszélgetések és viták tárgyává. A húszas évek filozófiai romanticizmusán¹⁴ nevelkedő, az annak nyelvét beszélő generációk és fiaik számára az érezhetően változó európai szellemi közeg gondolati serkentőül, de válságtudatuk legfőbb forrásául is szolgált. "Ami másutt hosszú ideje már a társadalom és az élet eleme, nálunk még csak elmélet és spekuláció"¹⁵ — fogalmazza meg a helyzetet Csaadajev, akinek 1836-ban megjelent 1. filozófiai levele a tétel, vagy szerencsésebb talán úgy fogalmazni, a tagadás maga. "A népek csak az elmúlt idők tudatukban hagyott erős benyomásai és

¹²Lásd a 10. jegyzetben jelölt kötetben: 263. o.; továbbá: A. I. Volodin: Gegel' i ruszszkaja szocialiszticeszkaja műszl' XIX. veka, Műszl', Moszkva 1973.

¹³Uo. 240—243. o.

¹⁴Vö.: Erdélyi Ágnes: "Natio vagy ratio? Schelling és az orosz filozófiai romanticizmus", Világosság, 1982/3. sz., 159—168. o.

¹⁵Csaadajev: Filozófiai levelek egy hölgyhöz, Magyar Helikon, Bp. 1981, 14. o.

a más népekkel való érintkezés által élnek."¹⁶ — "Mi csak a legszűkebb jelenben élünk, múlt és jövő nélkül, teljes szélcsendben."¹⁷ — "Nálunk nincs belső fejlődés, természetes haladás."¹⁸ — "Azok közé a nemzetek közé tartozunk, amelyek nem látszanak az emberi nem szerves részeinek, hanem csak azért léteznek, hogy nagy leckéül szolgáljanak a világnak."¹⁹

Csaadajev gondolatai már kihívást jelentenek mind a hatalomnak, mind kora szellemi életének a számára. A hatalom a maga módján, represszióval válaszol, a szellemi életben pedig fokozatosan irányzatok jelennek meg, amelyeket nem az ideológiai háttér, hanem a csaadajevi tagadásra adott válasz különböztet meg egymástól. Valamennyien, mind a "nyugatosok", mind a "szlavofilok" azonos fölkészültségűek, együtt tanulmányozzák az egykorú német filozófia és francia történettudomány eredményeit. A kiindulópontjuk különbözik — és ez viszi őket külön utakra. A "nyugatosok" oroszországi európeáreként indulnak, a "szlavofilok" európea oroszokként. (Természetesen e kiindulásnak mély társadalmi gyökerei vannak, ennek részletesebb taglalása azonban messzire vezetne.)

Az európea oroszokként jellemzett szlavofilok: szűk nemesi csoport, amely nagyjából a harmincas évek végére formálódik ki, és az ötvenes évek végéig létezik, miközben képviselőinek nézetei jelentősen módosulnak. A csoport ezután elveszíti teoretikusait, és szimpla nacionalista politikai irányzatként lesz a jobbjágyreform utáni időszak egyik képlete. A korai szlavofilokhoz Alekszej Sztepanovics Homjakov²⁰ (1804—1860), Ivan Vasziljevics Kirejevskij (1806—1856) és fivére, Pjotr (1808—1856), a "fiatalabbakat" képviselő Konsztantin Szergejevics Akszakov (1817—1860) és öccse, Iván (1823—1886), valamint Jurij Fjodorovics Szamarin (1819—1876) tartoztak. Az egész szlavofil kör, a szűkebb és tágabb rokonságot is beleértve, csak egy-két tucat tagot számlálhatott. Európeárságuk a kor színvonalán álló műveltségükben, moszkvai egyetemi végzettségükben és hosszabb külföldi tanulmányutakon szerzett ismeretanyagukban nyilvánult meg — oroszosságuk ortodoxiájukon,

¹⁶Uo. 18. o.

¹⁷Uo. 17. o.

¹⁸Uo. 19. o.

¹⁹Uo.

²⁰Homjakov Hegel egész rendszerének kritikusa, az "első szabad orosz teológus" (Bergyajev). Teológiai rendszerének "Hegellel való fertőzöttségéről" lásd P. A. Florenszkij: "Okolo Homjakova", Bogoszlovszkij Vesztnyik, 1916. júl.—aug., 516—581. o.

az orosz néppel érzett közösségtudatukon, patriotizmusukon alapult. Nevükhöz nagyhatású történetkoncepció kialakítása, jelentős irodalomkritikai tevékenység, teológiai dolgozatok megírása, a földreform szorgalmazása és nagyszámú, bár kevésbé jelentős eredeti irodalmi mű megalkotása köthető. A XIX. századi orosz eszmetörténet markáns és csak nemrég "újralfelfedezett" vonulatáról van szó.

A szlavofiloknak Hegelhez fűződő viszonyáról kialakított történetírói véleményt híven tükrözi Köves Erzsébet a nyugatos—szlavofil vitát ismertető könyvében: "A szlavofilek Hegelből lényegében csak egyetlen gondolatot hasznosítanak, nevezetesen azt, hogy minden nép életét indokolja valamilyen eszme; ez indítja őket a szlávok — főként Oroszország — más népektől eltérő mivoltának tanulmányozására, s ebből jutnak az orosz nemzeti kivételesség, a szláv messianizmus eszméjéhez."²¹ Ez az állítás nagyon leegyszerűsítő ugyan, de igaz. Hegelnek a szlavofilokra gyakorolt hatása azonban nagyobb és jelentősebb. Erről tanúskodik Dmitrij Tschizevskij: Hegel in Russland című 1934-es, 1961-ben újra kiadott monografikus tanulmánya,²² amelyben jelentős teret szentel Ivan Kirejevskijnek, Hegel berlini hallgatójának, valamint Konsztantin Akszakovnak és Jurij Szamarinnak — akik hegeli alapokon állították össze az orosz történelemről kialakított koncepciójukat és esztétikájukat —, sőt a hegeli rendszert erősen kritizáló Alekszej Homjakovnak is, aki teológiai rendszerében sem függetleníthette magát a hegeli módszertől.

A hegeli történetfilozófiának a szlavofil eszmerendszer kialakulására gyakorolt hatását vizsgálja B. M. Paramonov leningrádi kutató 1969-ben megjelent közleményében.²³

3. I. V. KIREJEVSZKIJ, HEGEL HALLGATÓJA — BERLIN, 1830 TAVASZA

Kirejevskij nagy ambíciókkal és reményekkel érkezik meg 1830 februárjában Berlinbe: "Remélem, hogy egyetlen figyelemre méltó embert sem fogok itt elszalasztani... Ha valamennyi német tudós olyan könnyen hozzáférhető, mint Struve, akkor Oroszországba nem pusztán kiadásaim jegyzékével térek ha-

²¹Köves Erzsébet: Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában, Magvető, Bp. 1982, 72. o.

²²Tschizevskij, i. m. 145—396. o.

²³B. M. Paramonov: "Vlijanyije filozofii isztorii Hegel'a na zarozsdenije teorii szlavofil'sztva", Voproszi filozofii i szociologii (Szbornyik rabot aszpirántov filosz. fak. LGU), vip. 1. Leningrád 1969, Izd. LGU, 83—87. o.

za."²⁴ Két hónapos berlini tartózkodásának első heteiben azonban Rittert, a földrajztudóst hallgatja, előadásai kedvéért még Hegel óráiról is lemond, merthogy azok vele egyidőben vannak. Hegel tanítványaival (Gans, Michelet) így előbb találkozik, mint a mesterrel. Jól informált diákként azonban már ekkor így tájékoztatja szüleit: "Hegel előadásain jóformán semmivel sem egészíti ki kézikönyveit (Handbücher). Kibírhatatlanul, majdnem minden szónál köhhintve beszél, a hangok felét lenyeli, remegő és nyafogó szavait elharapja."²⁵ Március 3-án viszont már arról számol be, hogy Rittert otthagytta Hegel kedvéért, aki "öreg és nemsokára meghal, s akkor már nem lesz lehetséges megtudni, hogy mit is gondol filozófus kortársairól", és hogy Hegel filozófiatörténeti előadás-sorozatában Descartes-ról és Spinozáról van szó. Március 14-én számol be Hegellel kötött ismeretségéről és egy nála töltött estéről. Hegel tudását és azt a képességét, hogy minden témakört általános-érvényűvé transzformál, megcsodálja, Hegelt és tanítványainak körét "Európa első osztályú koponyáinak" nevezi. Magabiztosan nyilatkozik valamennyi Hegel-tanítványról, s idézi Gans egy többször is visszatérő mondatát, amely jól jellemzi a fiatal Kirejevskij filozófiai vélekedéseit: "Sie können vielleicht Recht haben, aber diese Meinung gehört vielmehr zu dem Schellingschen, als zu dem Hegelschen System."²⁶ Kirejevskij Berlinből Münchenbe utazott, ahol öccse tanult, s együtt hallgatták Schelling előadásait. Schelling rendszerében azonban csalódik, és a jegyzeteléssel is fölhangy, bár elismeri, hogy ezek az előadások sokkal élvezetesebbek.

Ha Oroszországba hazatérve Kirejevskij nem alapítana folyóiratot Jevropejec (Az európai) címmel, ez az 1830-as március egy tökéletesen jelentéktelen mozzanat maradna csak az orosz művelődéstörténetben. Ezt az orgánomot azonban a második szám megjelenése után betiltották, mégpedig azzal az indoklással, hogy "annak ellenére, hogy a szerző /a szerkesztő, Kirejevskij "Tizenkilencedik század" című cikkéről van szó/ maga is azt állítja, hogy nem politizál, hanem irodalomról ír, mégis egészen másra gondol: a művelődés /proszvescsenije/ szón szabadságot, a szellem tevékenysége kifejezésén pedig forradalmat ért..."²⁷ Az ekkor még nyugatosnak számító Kirejevskij az euró-

²⁴"Materialü dlja biografii L. V. Kirejevskogo" (szocs. N. A. Jelagin). In: Polnoje szobranija szocsinenij I. V. Kirejevskogo, pod. red. M. Gersenzona, 1. köt., Moszkva 1911, 24. o.

²⁵Uo. 27. o.

²⁶"Önnek talán igaza lehet, ám ez a vélekedés inkább a schellingi, semmint a hegeli rendszerhez tartozik." — Uo. 36. o.

²⁷Uo. 60. o.

pai filozófiai gondolkodás állapotát a céllal vázolja, hogy Oroszország szellemi fejlődésének követendő irányt szabjon. A francia fölvilágosodás átkos "materializmusával" szembeállítja a német romantikát, és Schelling azonosságtanában találja meg a kettő "kiegyenlítését", a filozófia "nyugvópontját". Egy későbbi művében megjegyzi, hogy "ha Oroszország Schellinget és Hegelt nem ismerte volna, hogyan számolhatta volna föl Voltaire és az enciklopedisták uralmát az orosz művelődésben?".²⁸ Kirejevskijnek a klasszikus német filozófiából átvett kategóriáiban tehát a művelődési kormányzat a francia szabadságeszményekre ismer, a szlavofilok későbbi vezető ideológusa viszont épp e formulákkal kívánja enyhíteni és elfogadhatóvá tenni gondolatait, amelyeknek lényege, hogy Oroszország, ellentétben a román–germán világgal, nem mondhatja magáénak a klasszikus világ (Róma) örökségét, s így azt "szabad átvétel" útján kell elsajátítania.

Kirejevskij történetfilozófiai fejtegetéseinek központi kategóriája a "művelődés", amely a fölvilágosodás kifejezéssel azonos: egy nép a műveltségével kapcsolódik az emberi szellem fejlődéséhez. Itt meg kell jegyeznünk, hogy Kirejevskij fogalmai többször, így például az "um" esetében is több német filozófiai kategóriának felelnek meg — ez esetben például nemcsak ész, értelmet jelent a kifejezés, hanem szellemet is.²⁹ Az ész vagy szellem világtörténeti útjáról ezt írja Kirejevskij: "/.../ a népek koruknak mindaddig kifejezői maradnak, míg annak fő jellemvonása műveltségük fő jellemzőivel egybeesik. Amikor az emberi szellem (értelem) fejlődésének útján kitesített egy fokozatot, továbblép, megváltoztatja jellegét, s ezzel egyidejűleg azok a népek is, amelyek e fokozatot saját műveltségükkel testesítették meg, megszűnnek a világtörténet képviselőinek lenni."³⁰ Mind Schellingnél, mind Hegelnél találunk párhuzamos helyeket, a hegeli azonban közelebbinek látszik Kirejevskij gondolatmenetéhez. Schelling ezt mondja: "/.../csak olyan lényeknek van történelmük, akik előtt olyan eszmény áll, amelyet csak a nem valósíthat meg, sohasem az egyén. Ehhez az kell, hogy minden következő egyén éppen ott kapcsolódjék be, ahol az előző eltűnik, hogy tehát az egymást követő egyének között lehetséges legyen a folytonosság, valamint /.../ a tradíció vagy hagyomány."³¹ Schelling számára az általános kategóriájának

²⁸Kirejevskij: Polnoje szobranije szocsinenij, 2. köt., Moszkva 1861, 331. o.

²⁹Tschizevskij, i. m. 160. o.

³⁰Kirejevskij: Izbrannuje sztat'i, Szovremennik, Moszkva 1984, 77–78. o.

³¹Schelling: A transzcendentális idealizmus rendszere, Gondolat, Bp. 1983, 355. o.

egyértelműen alárendelt része a különös szférája, maga az általános nyilatkozik meg, mozzanataiban, a történelemben. Csaadajev történet szemlélete erről az ideológiai alapról tagadja az orosz történelmet, hiszen "/.../ ahhoz, hogy a népekről véleményt alkossunk, a létüket meghatározó általános szellemet kell megvizsgálunk, mert csak ez a szellem vezetheti őket tökéletesebb szellemi állapotba, végtelen fejlődéshez, s nem jellegüknek egyik vagy másik vonása".³² Ez az általános Csaadajev számára az egyetemes egyház, ami a kereszténység történeti oldala.³³ Schelling és Csaadajev fejtegetéseiből igazából hiányzik a fejlődés gondolata: a világtörténelem kinyilatkoztatás, kiteljesedés, fölhalmozódás. Ezzel szemben Hegelnél, a szellem önmegismerési folyamatában, a világtörténetben, a világtörténeti népek mint meghatározott alakok önálló egzisztenciával bírnak. "Olyan alakulatok ezek, amelyek mindegyike külön fokot fejez ki, s amelyek így korszakokat jelentenek a világtörténetben. A népszellemek elvei egy szükségszerű fokozatban maguk csak mozzanatai az egy általános szellemnek, amely általuk a történelemben magát megragadó totalitássá emelkedik és záródik le."³⁴ Az általános szellem úgy viszonyul a népszellemhez, mint az általános a különöshöz: "A különösnek megvan a saját érdeke a világtörténetben; véges valami, s mint ilyennek el kell pusztulnia."³⁵

Ha most visszatérünk Hegelnek a szlávokról írott véleményére, jelesül arra, hogy a szlávok befolyása a szellem fokozatosságára és továbbalakulására nem elég tevékeny, s hogy ez a néptömeg még nem lépett föl önálló mozzanatként az ész alakulatainak sorában a világon, akkor világossá válik a nyugatos és a szlavofil kérdés-föltevésnek, de a válaszadásnak eltérése is. Kijevszkij és a többi szlavofil ugyanis az orosz történelem különösségét keresik, hogy helyet találjanak számára a Világtörténetben, a nyugatosok, indulásukkor, az orosz történelem egyetemességét hiányolták, de céljuk ugyanaz a világtörténeti helykeresés volt. A szlavofilok esetében a szlávok "létét indokló eszme" szükségességének fölismerésénél vagyunk — de vajon milyen tartalmat hordoz ez az eszme? Vajon a szláv "népszellemben" rejlő afirmatív keresése nem kötődik-e a hegeli eszmék hatásához?

³²Csaadajev, i. m. 23. o.

³³Uo. 28—29. o.

³⁴Hegel: Előadások..., i. k., 53. o.

³⁵Uo. 77. o.

4. A HEGELIÁNUS SZLAVOFILIA A NEGYVENES ÉVEKBEN

A szlavofilok idősebbjei sohasem érezték Hegelt magukhoz igazán közeli gondolkodónak. Kirejevskij ugyan Hegel hallgatója is volt, s a hegeli rendszer filozófiatörténeti jelentőségét, európai hatását gyorsan fölismerte,³⁶ Schelling első rendszere és a hegeli rendszer között azonban csak az előadás módjában látta a különbséget.³⁷ Hegel rendszerét Arisztotelész gondolataival rokonítja, végkövetkeztetéseiket azonosaknak véli, sőt Hegel dialektikájában az eleai iskola hagyományára ismer,³⁸ mégis, ezt az egész rendszert, éppen Hegelt követve, a nyugati gondolkodás legadekvátabb megfogalmazásának tekintti és eltávolodik tőle.

Kirejevskij szerint Hegel maradéktalanul kifejezi a Nyugat szubsztanciáját. Innen ered, hogy Európa történetét a szlavofilok Hegel rendszere szerint ábrázolják.³⁹ Nem tagadják a racionalizmus létjogosultságát ott, de szerintük a szellem fejlődésének következő szakasza, amely szintetizálni fogja a Nyugat és Oroszország szellemiségét, már az ortodoxia, a rációt is magában foglaló hit jegyében valósul meg. A szlavofilok nagyon fontosnak tartották Hegel rendszerének a vallás fejlődésére és világtörténeti jelenvalóságára vonatkozó nézetét, nevezetesen azt, hogy a világszellem fejlődésével párhuzamosan a vallás is állandóan fejlődik, és hogy a világtörténelem kiteljesedésekor a kereszténység tanítása is megvalósul. Igaz viszont, hogy nézeteik e ponton túl már gyökeresen eltérnek egymástól.⁴⁰

A szlavofilok ifjabbjai az "orosz negyvenes évek" (1835—1848) elején Moszkvában a Sztankevics-kör tagjaival tanulmányozzák Hegelt, s válnak hegelianusakká. K. Akszanov és J. Szamarin Hegel-élménye legalább olyan mély, mint a velük egy körben mozgó Belinszkijé, Herzené, Ogarjové vagy Bakuniné.

Akszakov 1840-ben írt disszertációjáról joggal mondották, hogy "ezt a könyvet németül fogalmazták, csak orosz szavakkal". A hivatalos történetírói irányzat mestere, Pogodin rossz szemmel is nézte hallgatójának lelkes hegelianizmusát... Akszakov úgy érzi, hogy "valamennyi nép közül az orosz a leg-hivatottabb Hegel filozófiájának befogadására",⁴¹ s irodalmi munkássága cél-

³⁶Kirejevskij: Izbrannüje sztat'i, 133—134. o.

³⁷Uo. 269. o.

³⁸Uo. 247. o.

³⁹Paramonov, i. m. 86. o.

⁴⁰Paramonov, i. m. 84. o.

⁴¹Lásd 11. jegyzet.

jának az orosz népszellem fenomenológiájának történeti bemutatását tekinti. A disszertációt Lomonoszov irodalmi és nyelvészeti munkásságának szentelte.⁴² A művészetet, amelynek a szó művészete, a költészet az egyik ága, Akszakov a szellem egyik megnyilvánulási területének tekinti. A szellem fejlődése az általános (obscseje) tagadásán, a különösen (oszobnoszt') keresztül jut el annak tagadásához, az egyeshez, a konkrétéhoz (jedinoje). A költészetre vonatkoztatva ez a "költészet — műalkotások összessége — konkrét műalkotás" fejlődési sorban valósul meg. A szellem valamennyi formájának fejlődésmentére érvényesnek tartja Akszakov a hegeli állítás—tagadás—szintézis hármast. Akszakov e tanulmányban hegeli apparátussal írja le az orosz történelemre vonatkozó általános elméletét is: "A kizárólagos nemzeti szemlélettől Péter energikusan megszabadítván bennünket, ezt logikusan és szükségszerűen követte az idegen önkéntelen utánzásának megélése, hogy teljes öntudattal, valamennyi lehetséges egyoldalúságot kizárva térhessünk vissza történelmünkhez, létünkhez, újra felfedezett hazánkhoz, amelyet a korábbinál nagyobb joggal tekinthetünk a magunkénak. /.../ a nyugati művelődés autentikus elsajátításának eredményeként vált szükségessé a tudatos önmagunkba-szállás."⁴³ Ez utóbbi fordulat magyarázataként, az egyértelműség kedvéért, a szerző megjegyzi, hogy itt "filozófiai értelemben" beszél "o vozvrascsenii k szebe" (önmagába szállásról, önmagához való visszatérésről), ez tehát nem történeti visszalépés.

A szlavofilokat gyakran vádolták azzal, hogy, a régi orosz életet dicsőítve, az európaizált Orosz Birodalomból újra "Ázsiai Oroszországot" kívánnak csinálni. A fentebbi idézet és jó néhány szlavofil megnyilatkozás is bizonyítja, hogy nem erről van szó — a nemzeti államok megerősödésének időszakában Oroszországból is korszerű nemzeti monarchiát láttak kívánatosnak teremteni. Akszakov szerint az orosz történelem a nemzeti kizárólagosság (iszkljucsitjelnoszt'), vagyis a haza iránti föltétlen, de egyoldalú és ezért nem-szabad szeretet, az An-sich-sein tagadásával, a péteri fordulattal, a hazától való "elidegenedésen", a hazai történelem, irodalom, nyelv teljes elutasításán, az Andersseinen át, annak újabb tagadásával jut el a haza és polgárai közötti szövetséghez, a már nem egyoldalú, nem izolált műveltséghez, a nemzeti lét szükségszerűségének fölismeréséhez, a Für-sich-sein állapotába, az — akkori — jelenkorba.

⁴²Konsztantin Szergejevics Akszakov: "Lomonoszov v isztorii ruszszkoj literaturü i ruszszkogo jazüka", in: K. Sz. Akszakov—I. Sz. Akszakov: Literaturnaja Kritika, Szovremennik, Moszkva 1981, 30—89. o.

⁴³Uo. 30. o.

"A jelenkor feladata a tudományon áll vagy bukik. Ön tudja, hogy a tudomány alatt filozófiát, az alatt pedig Hegelt értem"⁴⁴ — írta Szamarin egy levelében.

Szamarin 1844-ben fejezte be disszertációját. Sztefan Javorszkijról és Feofan Prokopovicsról, a XVIII. század elejének e két egyházi reformeréről értekezett, s itt fejtette ki először a szlavofiloknál később általánossá váló tételt a katolicizmus, protestantizmus és ortodoxia viszonyáról. A katolicizmus a tekintély, a központi hierarchia eszméjének állítása, a protestantizmus ezzel szemben az egyén szabadságára épít. Az ortodoxia e kettő szintéziseként, a két elv megbékéléseként fogható föl, és így hivatott az állam és az egyház kölcsönös elismerésének megvalósítására.⁴⁵

Szamarin 1847-ben, a Moszkvitjanin c. folyóiratban, kritikát közölt K. D. Kavelin "Pillantás Régi-Oroszország jogi életére" c. tanulmányáról.⁴⁶ K. D. Kavelin, az orosz államjogi történetírói iskola egyik megalapítója, "nyugatos" történész, aki a hegeli "hármások" segítségével azt bizonyítja e cikkében, hogy Oroszország története a nemzetségi-törzsi alapokból a szabadság eszméjének belső kifejlődéseként fogható föl. Hegelnek Oroszországról írt soraival összhangban azt fejtegeti, hogy a germán szabadság-elv, a személy szabadsága Oroszországban csak a XVIII. századtól alakult ki, s hogy Oroszország csak ettől a pillanattól lép be a világtörténetbe. Szamarin e tanulmányával vitatkozva fejti ki először részletesen az orosz történelemre vonatkozó, szlavofil eredetű koncepciót, amelyet később Akszakov a cikkeiben nagy hatással népszerűsített.⁴⁷ Eszerint az orosz történelemnek nem kizárólag a családi-nemzetségi-rokonsági kötelékek bomlása és az uralkodó család belső örökéleti rendjének megváltozása ad keretet, hanem sokkal inkább a nép és a hatalom kettőssége. Elsősorban a nép, amely obscsinába szerveződve él, melynek tagjait a testvéri szeretet, a bratsztvo köti össze, s amely lényegében Krisztus teste, az egyház; és a külső hatalom, amely az irányítás funkcióit ugyan átveszi a néptől, de annak elsődlegességét nem kérdőjelezi meg. Az obscsinában érvényesül az emberi személyiség keresztényi tisztelete, de ugyanakkor mégis az általános célért való lemondás (szamootrecsenije) dominál. Szamarin arról ír, hogy Nyugaton a szubjektív és objektív elvek megbé-

⁴⁴Tschizevskij, i. m. 252. o.

⁴⁵Uo. 254—255. o.

⁴⁶K. D. Kavelin: "Pillantás a régi Oroszország jogi életére", in: Az orosz történelem egyetemessége és különossége, Bp. 1982, 1—29. o.

⁴⁷K. Sz. Akszakov: "Az orosz történelem alapelveiről", uo. 30—38. o.

kelésének igénye tapasztalható (primireniye = Versöhnung), s ez az igény éppen az orosz szubsztanciával, az obscsinával találkozik, a nyugati és az orosz történelemnek pedig ez a találkozási pontja. Kavelin gondolatsorát Szamarin azzal utasítja vissza, hogy a személyiség szabadsága önmagában kevés, a szintézisig, az egyén és a hatalom harmóniájáig még más elvek érvényesülése is szükséges, mert "az analitikus folyamatok önmaguktól sohasem csapnak át szintetikusakba".⁴⁸

Óhatatlanul eszünkbe jutnak itt Hegelnek az egyén és az állam viszonyára vonatkozó gondolatai: "Az egyének értéke tehát azon alapul, hogy megfeleljenek a nép szellemének, hogy képviseljék ezt a szellemet és valamely hivatásnak éljenek az egész szolgálatában."⁴⁹ "/.../ egy állam akkor jól művelt és erőteljes önmagában, ha általános céljával egyesül a polgárok magánérdeke, az egyik a másikban találja meg kielégülését és megvalósulását /.../"⁵⁰ Az orosz tanulmányíró meglehetősen kacifántos úton jut el az 1840-es években a személyes szabadságjogok elengedhetetlenségének kifejtéséig, úgy, hogy eszerint Oroszország a világtörténetnek szánt mondanivalóját ne a birodalmi hódításokban, ne a cárizmus szupremáciájának hirdetésében, de ne is a nyugati fejlődés eredményeinek kritikátlan átvételében, hanem egy nemzeti alapon létrejövő, a múlt hagyományait kritikusan átvizsgáló, de folytató, a kereszténység legrégebbi hagyományaihoz visszanyúló tanítását követő, az egyén és a közösség nyugaton is nélkülözött (ezért ott is aktuálissá váló) harmóniáját megvalósító Oroszországban lássa.

A szlavofiloknál fogalmazódik meg talán először az a gondolat, hogy az orosz népnek az európai történelemmel azonosított világtörténelemben való belépéséhez egy olyan ideológiát kell felmutatnia, amelyet Európa is igenel. A szlavofiloknak a világtörténelemben való gondolkodása a német idealizmus, elsősorban Hegel hatására utal.

A negyvenes évek orosz gondolkodói valamennyien "utópiák igézetében" élnek. Bármely, a politikai praxistól eltérő gondolat utópia, hiszen nincs lehetőség társadalmi reformprogram megvalósítására, a programok közötti harcra és valamelyik véghezvitelére. A társadalmi gondolat a filozófiába "menekül". A történelmi szituáció tehát hasonlít a hegeli gondolatok születésének kö-

⁴⁸Ju. F. Szamarin: Szocsinenija, 1. köt., Moszkva 1877, 63–64. o.

⁴⁹Hegel: Előadások..., 68. o.

⁵⁰Uo. 62. o.

rülményeiről sokszor leírtakra — talán még "olyanabb".⁵¹ Egyáltalán nem meglepő tehát, ha a nagy német filozófus gondolatait többféleképpen is értelmezték, több történeti koncepcióhoz — sokszor egymásnak teljesen vagy látszólag teljesen ellentmondókhöz — is fölhasználták. Magában Németországban is hamar megindul persze Hegel rendszerének "széthordása", s mint Kirejevskij írja: "A hegelianus irányzat mind ez ideig egyetlen, következetes és tiszta képviselője maga Hegel, bár saját magánál filozófiájának alkalmazásakor senki sem került nagyobb ellentmondásokba nála."⁵² Hogyan is lehetett volna Hegel bármely gondolatának, így történetfilozófiájának is egységes az értelmezése és befogadása, különösen akkor, amikor az általa fölvetett kérdések csak az utópiák szintjén voltak vitathatók vagy megválaszolhatók?!

A hegeli rendszerhez való viszonyulást az orosz szellemi életben külső, európai események módosítják. A tanok "kipróbálása" külföldön valósul meg, s az eseményekből leszűrt tapasztalatok végképp eltávolítják a szlavofilokat Hegeltől. Szamarint és Akszakovot a filozofálástól általában is. 1848–49 hatásáról van itt szó: "A hegeli filozófia és a franciaországi kommunizmus között a legszorosabb törvényszerű kapcsolat áll fenn... A romlás gyökere a materializmusban van, minthogy ebből magyarázható a mostani korszak valamennyi jelensége."⁵³ A szlavofilok számára Hegel-értelmezésük harmóniát segített teremteni az orosz néplélek lényegét kifejező pravoszlávia, a liberális szabadságjogok mértékletes, egy jómódú középnemest nem sértő mértéke, valamint a sérthetetlennek tekintett önkényuralmi állam között. E rövid ideig és csak néhány gondolkodó számára megvalósíthatónak hitt harmóniát mint az Európa számára nyújtott orosz üzenetet fogták föl. E harmónia jelentette számukra Oroszország valódi belépését a Világtörténetbe, nemcsak "külső, politikai tekintetben", hanem "az európai művelődés folyamatába" integrálódva, a szellem fejlődését tekintve is. Számukra megvalósíthatónak tetszett az egyén szabadsága anélkül, hogy széttörtek volna a hagyományos világ keretei, lezajlott a francia forradalom anélkül, hogy tényleg végbement volna, minden megváltozott anélkül, hogy bármi is megváltozott volna: az ész és a gondviselés harmóniáját nem zavarta meg semmi. Ez az eklektikus szlavofil utópia lényege. A szép konstrukció azonban elvérzett a prózai valóságon, s a szla-

⁵¹E. A. Dudzinszkaja: Szlavjanofilü v obscsesztvennom bor'be, Múszl', Moszkva 1983, 30. o.

⁵²Kirejevskij: Izbrannüje sztat'i, 134. o.

⁵³Vö. Dudzinszkaja, i. m. 31. o.: Szamarin szavai.

vofilia 1861-re mérsékelt reformtáborrá, majd később — minden egykori liberalizmusát a fölszabadítandó szláv népeknek tartogatva — latens politikai párttá silányult az orosz önkényuralom rendszerében.

РЕЗЮМЕ

Петер Шиклош: Гегелевская философия истории и русских славянофилов

Автор статьи исходит из высказываний Гегеля о славянах и России содержащихся в его лекциях о философии истории (венгерский перевод то Лассону). Гегель подчеркивает, что славяне и другие народы Восточной Европы, среди них и венгры — "вся эта масса исключается из нашего обзора потому, что она до сих пор не выступала как самостоятельный момент в ряду обнаруженный разума в мире".

"История восприятия Гегеля в России была написана с филологической точностью Д. Чижевским. Восприятие Гегеля в России в 40-х годах не ограничивается интерпретациями западников и революционных демократов. Ранние славянофилы, особенно берлинский слушатель Гегеля, И.В. Киреевский хорошо знали гегелевскую систему, относясь к ней в основном критически.

Все мыслители сороковых годов прошли "гегелевский этап" развития, в том числе и молодое поколение славянофилов: К.С. Аксаков и Ю.Ф. Самарин. О влиянии историко-философской системы Гегеля свидетельствуют также диссертация Аксакова и ответ Самарина на статью Кавелина, которая между прочим, тоже воспользовалась гегелевской исторической схемой. Наследие позднего Гегеля помогло ранним славянофилам создать гармонию между православием, выражающей по их мнению суть русской души, либеральными свободами и самодержавным государством. После 1849-го года Аксаков и Самарин отвергли взгляды Гегеля.

RACIONALITÁSOK A MODERN TÁRSADALOMBAN

Pokol Béla

A racionalitás központi kategória egy sor eltérő elméleti elemzésben, amelyekben egyrészt a racionalitás különböző aspektusai, dimenziói tárulnak föl, de amelyekben másrészt olyan összefüggésekben is szerepel a racionalitás, amely lehetetlenné teszi a racionalitás-problematika egységes elméleti kezelését.

Fölvetődik a racionalitás például a történelem megítélésénél. Lehet-e a történelem keretében átfogó trendeket, összefüggéseket kiemelni, amelyek rendezik a történelmi események felszíni káoszát — még ha ezek a trendek nem szükségszerűséggel érvényesülnek is, hanem megtorpanások, történelmi stagnálások, repressziók kísérik? A történelmi események közötti összefüggések valóban átfogóbb rendet mutatnak-e, vagy csak a megismerő visz bele — logikai kategóriával — rendet? Kant "természeti célja", a hegeli "ész csele", a XIX. századi historicizmus és az ellene föllépő popperi tudományelmélet adják ebben a tematizálásban a racionalitás-kategória elméleti kereteit. (Vö. Kelemen, 1985.)

Alfred Schütz, ezzel szemben, a mindennapi életét élő ember korlátozott gondolati tevékenysége és az ideáltipikusan fölfogott célkitűző, eszközválasztó és alternatívákat mérlegelő tevékenység közötti feszültségben tárgyalja a racionalitást és problémáit, ill. korlátait a mindennapi életben. Kimutatja a gondolati munka sokszoros korlátozottságát mindennapi cselekvéseinkben: evidenciák tömegeként elő-szelektált gondolati sztereotípiáink, szokások és normák tömege által kontrollálatlanul alkalmazott döntési premisszáink őriási szerepét mindennapi döntéseinkben. Ha tehát racionális az a cselekvés, amely a szituáció mérlegelésén, a világos célkitűzésen és a fölbukkanó cselekvési alternatívák következményeinek gondos számbavételén és e szerint való szelekcióján alapszik, akkor az (ismert) környezetben lezajló tevékenységünk zöme csak nagyon korlátozottan racionális. (Lásd Schütz, 1970.)

A korlátozott racionalitás nemcsak a mindennapi életet élő ember tevékenységének sajátja, hanem a modern szervezetrendszernek szintjén is fölvetődik — mutatta ki Herbert A. Simon. Simon a racionalitás-kategóriát magát nem teszi vizsgálat tárgyává, ez csak a racionalitás korlátozott megvalósulását elemző fejtegetéseiből explikálható, utólag. A teljes körű racionalitás eszerint a kitűzött célhoz számításba jövő eszközcselekvések fő és mellékkövetkezményeinek kimerítő föltárását és számbavételét jelentené, olyan döntési szelekciót, amely a cél megvalósulása szempontjából optimális cselekvési sort állítaná össze, s ez vezérelné a tevékenységet. Simon azt mutatja ki — a közigazgatási szerveket és a gazdasági döntési folyamatokat vizsgálva —, hogy a valóságos döntési folyamatok nem az optimális, hanem az első kielégítő döntési alternatíva föltárásáig tartanak csupán. A racionalitás tehát csak korlátozott. (Vö. Simon, i. m. 21—119. o., ill. John Forester, i. m. 23—31. o.)

A racionalitás-vitának önálló fejezetét alkotja az antropológusok között lefolyt eszmecsere, amely a primitív törzsekben tapasztalt gondolati munka és az európai civilizáció során kialakult gondolkodási alapok közötti eltéréseket tartotta szem előtt. Milyen mértékeket kell alkalmaznunk egy afrikai varázsló tevékenységének megértéséhez? A számunkra irracionálisnak tűnő gondolati következtetések, tevékenységsorok nem rejtenek-e magukban egy másfajta racionalitást? Különösen fontos volt az antropológusok közötti vitában, hogy a célracionalitás mellett explicite fölvetődött egy tőle elkülönített közösségi racionalitás gondolata, amelyben rendezhetővé váltak a máskülönbön irracionálisnak tűnő rituálék. (Lásd Willson, i. m. XV. o.) Másrészt ezekben a vitákban nyilvánvalóvá vált, hogy a gondolkodás végső logikai struktúrája szempontjából nincs különbség a primitív társadalmak és a fejlett társadalmak között, noha az előbbieken ezeknek az elveknek az alkalmazása csak kis-mértékben érvényesül.

E megközelítéseken túl a kategóriák és fogalmak tömege bukkan föl, ha közelebb lépünk a racionalitás-probléma irodalmához.

Formális racionalitás és materiális racionalitás; kognitív racionalitás és expresszív racionalitás; célracionalitás versus értékracionalitás; kommunikatív racionalitás, kontra instrumentális racionalitás; szubsztantív racionalitás és procedurális racionalitás — s még hosszan sorolhatnánk a modern társadalmak belső racionalitás-szempontjainak megragadására létrehozott különböző dichotómiákat és tipológiákat. Ebben a tanulmányban néhány átfogó társadalomelméleti racionalitás-elemzéseit fényében igyekszünk majd némi rendszert vinni a racionalitás-problematika különböző aspektusait tematizáló fo-

galmi káoszba, illetve néhány alapvető eltérést fölmutatni a vizsgált átfogó társadalomelméletek kiindulópontjaiban.

Tanulmányunkat Jürgen Habermas racionalitás-elemzésével kezdjük, aki egyrészt 1981-es nagy szintézisének középpontjába a modern társadalmak racionalizálódási folyamatainak vizsgálatát állította, másrészt pedig a racionalitás-problematika eddigi elméleti megragadásának rekonstruálására több száz oldalt szentelt. Ezután Richard Münch tematizálásában vizsgáljuk meg a modern európai társadalmak racionalitás-szempontjainak a korai (keleti) civilizációktól való eltéréseit, végül Münch fölvetéseinek fényében nézzük meg a Niklas Luhmann újabb írásaiból kiemelhető, ide vonatkozó elemzéseket.

1. JÜRGEN HABERMAS: AZ INSTRUMENTÁLIS RACIONALITÁS KRITIKÁJA

Habermas a modernizációval szemben a nyugati társadalmak értelmiségi rétegeiben az utóbbi évtizedben fokozottan terjedő szkepszisnek ad hangot, valamint átfogó elméleti fogalmi apparátust, amikor társadalomelméletének középpontjába, az "instrumentális" racionalitással szembeállítva, a kommunikatív racionalitást helyezi. Racionalitás-elemzései elsősorban Max Weber kiindulópontjain nyugszanak, ezek kritikai átformálásával jut el a kommunikatív racionalitás-elvének megfogalmazásához.

Habermas cselekvéseméleti megfontolásokkal kezdi Weber elméletének elemzését. Elfogadva Wolfgang Schluchter javaslatát, Weber cselekvési tipológiája (célracionális, értékrationális, affektuális és végül tradicionális cselekvések) mögött egyetlen cselekvési típust talál, amelyre az összes többi, mint annak a esetei visszavezethetők. Ez a cselekvési típus a célracionális cselekvés. A cselekvő ennél egy értékhorizontra tekintettel választ ki célt, s a lehetséges mellékkövetkezményeket mérlegelve, a célhoz adekvát eszközköket, tevékenységsorokat állít össze. A további cselekvési fajtáknál a cselekvő továbbra is e modell szerint jár el, ám a tudatával átfogott tényállás-elemek egyre szűkülnek. Az értékrationálisan cselekvő a mellékkövetkezményeket nem mérlegeli, az affektuálisan cselekvő tudatában a mellékkövetkezmények mellett az értékpremisszák is fölfüggesztődnek; a tradicionális szokások szerint cselekvő cselekvését kísérő tudati tevékenységből végül — a mellékkövetkezmények, az értékpremisszák mellett — az elérni kívánt cél is eltűnik mint a cselekvést meghatározó faktor. (Habermas: Aspekt, 459. o.) Vagyis Webernek ez a tipológiája nem tipológia, mivel Weber az európai gondolkodásban Arisztotelész óta axiómaként elfogadott teleologikus cselekvést tekinti az emberi cselekvés sajátjának, és csak ezt a cselekvési modellt

alapul véve bontja ki négyes "tipológiáját". A teleologikus cselekvési modell mögött Weber egy egységes világ elképzeléséből indul ki, amelyben a célracionalitás mozzanatai intézményesednek. Ennek megfelelően az európai modernizáció kialakulását mint a célracionalitás uralomra jutását elemzi.

Habermas alappontokon bővíti ki Weber racionalitás-elemzéseit, amikor, Karl Popper kategóriáira támaszkodva, a valóság struktúráit három autonóm világra bontva fogja föl. A szokásos objektív világ mellett, amely a tárgyak világa és amelyben kognitív beállítottsággal tájékozódunk, megkülönbözteti a szociális világot (az emberek egymás közötti, normatív és értékkötelékeinek világát) és a szubjektív világot (az egyes ember belső szubjektivitásának, meggyőződésének, gondolatainak világát). Habermas úgy látja, hogy ezzel a társadalmi valóság új aspektusait lehet tematizálni, míg a hagyományos "egy világ"-elképzeléssel a szociális—normatív élet és a szubjektivitás világa, az objektív világ kognitív racionalitási szempontjai szerint értékelve, egyrészt torzán alakulnak, másrészt egy sor aspektusukban nem is ragadhatók meg.

Ontológiai kibővítése mellett cselekvéseméleti szempontból is szűknek találja Habermas a Weber által reflektálatlanul alkalmazott teleologikus cselekvés fogalmát. Az emberi cselekvésnek ugyanis szerinte vannak más aspektusai is, amelyek kiesnek a vizsgálódásból, s amelyek szintén változnak a társadalmi modernizáció menetében. A teleologikus — vagy más elnevezésekkel instrumentális, célracionális, kognitív — cselekvési aspektusok mellett Habermas a normakövető cselekvést és a belső szubjektivitást kifejező expresszív, vagy más elnevezéssel dramaturgiai cselekvést különbözteti meg. (Habermas: Theorie, I. k. 127—129. o.) A "három világ"-konceptióra támaszkodva Habermas kivonja ezeket a cselekvési aspektusokat a teleologikus cselekvést megítélő értékmérők alól, s a teleologikus cselekvés megítélésére tartja csak adekvátnak az objektív világ "igaz/hamis" értékelő kategóriáit. A szociális világhoz tartozik a normakövető cselekvés, a szubjektív világot jeleníti meg a dramaturgiai—expresszív cselekvés. Minden emberi cselekvés mindhárom világvonatkozás szempontjából megítélhető — kritizálható, javítható és racionalizálható —, noha sokszor csak egy-egy vonatkozás dominál expliciten a cselekvésekben. A cselekvő például mindig mint konkrét emberi csoportok, közösségek tagja cselekszik, és ebben a viszonyban más mértékek szerint viselkedik — ill. várják el tőle, hogy viselkedjék —, mint amikor más emberek cselekvéseit, világbeli eseményeket, mint pusztán, célkitűző szubjektum, kognitíven mérlegel. Így cselekvései erről az oldalról nem a célracionalitás foka szerint kerülnek megítélésre. Ugyanígy fölbukkan sokszor a külső cse-

lekvés és a cselekvő belső szubjektivitása közötti dimenzió: és ekkor az őszinteség fokai szerint is értékelés alá kerül a cselekvés.

Habermas úgy érvel, hogy az eddigi racionalitás-elemzések az emberi cselekvéseknek csupán a célracionális aspektusát tekintették kritizálhatónak, javíthatónak; s a társadalmi intézmények változásait is csak a célracionális dimenziójában vizsgálták. A többi cselekvési aspektus azonban ugyanúgy racionalizálható, s egy sor jel mutat arra, hogy ténylegesen racionalizálódik is. A freudi pszichoanalitikus terápia kifejtése óta a szubjektív világ felszínre hozása és a szubjektivitás kifejezésének módszerei jelenthettek Habermas egyik nyilvánvaló példáját. Ugyanide sorolja továbbá Habermas a szubjektivitás kifejezésének javíthatóságát a művészeti kritikák révén.

A teleologikus cselekvési modelltől elszakadva, Habermas így, az instrumentális—kognitív racionalitás mellett, két önálló, erre vissza nem vezethető racionalitás-dimenziót tár föl: a cselekvések (és az ezeket intézményesítő struktúrák) szociális mozzanatát kifejező morális-gyakorlati racionalitást és a cselekvések dramaturgiai mozzanatát értékelő esztétikai-gyakorlati racionalitást. (Habermas: Theorie, I. k., 448—451. o.)

A kommunikatív racionalitás körülírásához Habermas szintén cselekvésselmeleti megfontolásokkal lát hozzá. A fenomenológiai szociológia és a szimbolikus interakcionizmus irányzataiban vált alapvetővé a közösen cselekvők esetében explicite illetve implicite lefolyó szituáció-definiálásra irányuló diszkurzus megfogalmazása. A diszkurzus megértésre-megegyezésre irányul, s a valóságosan cselekvő emberek, valamilyen fokban, cselekvéseik előtt mindig idesorolható tevékenységet is végeznek. A diszkurzus, a kommunikatív cselekvés így mint "elő"-cselekvés is értelmezhető, amely a világban kifejtett effektív (instrumentális, normakövető, dramaturgiai) cselekvéseket megelőzi.

A diszkurzustól a kommunikatív racionalitásig azután még több lépést tesz meg Habermas. Ugyancsak Max Weber írásaira támaszkodva, a cselekvők intenciója szerint, sikerorientált és megegyezésre-orientált cselekvéseket különít el. (Ezt nevezi Weber "nem-hivatalos" cselekvési tipológiájának, miután az említett "hivatalos", négyes fölosztást túl szűknek találta.) A kommunikatív cselekvés a megegyezésre-orientált típus, s ezt az alakot öltheti a dramaturgiai és a normakövető cselekvés is, amennyiben a szubjektivitás, ill. az érvényes normák, értékek, ebből levezethető konkrét cselekvések fölött megegyezésre-irányuló diszkurzus indul a résztvevő felek között. Az instrumentális cselekvés természeténél fogva sikerorientált — így kommunikatív cselekvésre nem alkalmas —, de az ilyen cselekvéseket is megelőzheti — és a ténylegesen cselekvők esetében sokszor meg is előzi — a siker érdekében

a megértésre-megegyezésre irányuló olyan tevékenység, amely kioldódik az instrumentális szerepből, s a résztvevők egymás közötti megegyezésének mozzanata lép előtérbe. Ezt Habermas konverzációnak nevezi, mint az instrumentális cselekvés megegyezésre-orientált "elő"-cselekvését.

A következő lépésben Habermas túlmegy a cselekvéseméleti kiindulóponton, s a megegyezésre-orientáltság társadalmi-strukturális korrelátumaként bevezeti az "életvilág" fogalmát. (Ez a fogalom Alfred Schütznel a közösen cselekvők nem-explikált háttértudását jelöli.) A szituációk megítélésében a magátólértetődőségek világa ez, amely lehetővé teszi a bonyolult egyeztetések nélküli cselekvés-koordinációkat: "/.../ az életvilágot /Lebenswelt/, mint a kulturálisan áthagyományozott és nyelvileg szervezett értelmezési minták készletét foghatjuk fel." /Habermas: Theorie, II. k. 189. o./ Ezt az ismeretelméleti-tudásszociológiai életvilág-koncepciót Durkheim kollektív-tudat elemzéseire csúsztatja Habermas, s a kollektív tudat Durkheim által kiemelt differenciálódási folyamatait (a személyiség, a társadalom, a kultúra komponenseinek elkülönülését) mint az életvilág racionalizálódását fogja fel. (Lásd ehhez magyar nyelven Papp Zsolt: "Cselekvéseméleti szintéziskísérlet", 69–99. o.)

Ebben az értelemben az életvilág a társadalomban meglévő közösségi mozzanatokat fogja össze, a Ferdinand Tönnies által kidolgozott "Gemeinschaft–Gesellschaft" dichotómiának megfelelően. A megegyezésre-orientáltság a társadalom közösségi formáiban dominál, a sikerorientált, kognitív–instrumentális beállítottság itt a közösségek szétzúzását jelentené.

Habermas több oldalról is kiemeli, hogy a társadalom egyéneinek motivációs energiái (amelyek a célracionális cselekvésekben, ill. még a legmódszeresebben célracionális–kognitív életvitelre beállt cselekvők számára is alapvetők) az életvilágot jelentő közösségi formákban termelődnek újjá. Az alapvető normatív és értékmotívumok ösztönző energiái tették lehetővé pl. a kialakuló kapitalizmus hajnalán a protestáns vállalkozóknak, hogy aszkétikus életvitelükben az instrumentális–kognitív dimenzió uralja tevékenységüket. Nem-tematizáltan és láthatatlanul, közösségi–életvilági struktúrák működnek, amelyek bázisán épült föl a modern társadalom kognitív–instrumentális felületi struktúrája.

A kommunikatív racionalitás szembeállítása az instrumentális–kognitív racionalitással így, a társadalom struktúrájának síkján, az életvilág struktúrái és az ennek bázisán fejlődő, célracionális szerint működő, rendszerű képződmények kettősségében leli meg kifejeződését. Ezt a fogalmi épít-

ményt kialakítva Habermas újraértékeli az európai modernizáció eddigi racionalizálódási trendjeit és a lehetséges jövőbeli fejlődés alternatíváit.

Az instrumentális racionalitás egyre tisztább kibomlását látja, Weber nyomán, ő is, az újkortól induló árucseré logikájára épülő gazdasági fejlődésben, a formalizálódó modern jogfejlődésben, a szakszerű és élethivatás-szerűen üzött politikától elkülönült közigazgatás kialakulásában, mint ahogy az üzemszerűen működő tudományos kutatások és a többszintű formalizált oktatás tömeges elterjedésében is. De másrészt a Durkheim által jelzett individualizálódást, a norma- és értékfejlődés absztrahálódását és az etikai irányítás absztrakt elvekre alapozását, ill. az egyéni tudat reflexív képességének és az ezt segítő mechanizmusoknak (a politikai részvétel és diszkurzus formái, a publicisztika és a tömegkommunikáció egyes aspektusai stb.) a kialakulását és fejlődését mint a kommunikatív racionalitás párhuzamos kibomlását értelmezi.

Ezzel a koncepcióval a társadalmi modernizáció jövőbeli esélyeit és a lehetséges fejlődési vonalakat Habermas optimistábban méri föl. Mint közismert, Weber a modern világ létrejöttében és a racionális gazdaság, jog, közigazgatás hatékonysága mögött a növekvő bürokratizálódásban látta az emberi társadalmak fő veszélyét. A "szolgaság háza" képét festette föl e fejlődés egyik lehetséges végpontjaként, amelyben visszavételre kerül a kialakult individualis szabadság legtöbb vívmánya. Horkheimer és Adorno ebből fejtették ki az "instrumentális ész kritikáját", amely az egész nyugati fejlődést mint civilizációs zsákutcát kérdőjelezi meg. (Vö. Axel Honneth, 1979.)

Habermas, a kommunikatív racionalitás elkülönítésével, túlságosan peszsimistának találja ezt a jövődiagnózist. A modernizációban a domináló szerepet az ő számára is az instrumentális racionalitás kibomlása játssza, ámde az instrumentális racionalitás által uralt modern jog, közigazgatás, tudomány, oktatás intézményeiben, bár alárendelten, ő meglátja a megegyezésre—diszkurzusra—megértésre irányuló érintkezési formák racionalizálódását is. A modern társadalmak intézményei egyre differenciáltabbak, specifikáltabbak és — funkcionális sikerük érdekében — standardizáltabbak, technicizáltabbak; de bennük, mozzanatként, továbbélnek és fejlődnek az életvilág és a közösségiség formái is.

Optimista tehát Habermas a modernizáció trendjeinek megítélésében, de ugyanakkor ő is jelzi mint reális veszélyt a Horkheimer és Adorno által fölvázolt modernizációs zsákutca veszélyeit. Az utóbbi évtizedek nyugati fejlődésében egyre inkább veszélyeztetettebbnek látja a csonkán kifejlődött kommunikatív struktúrákat. Az instrumentális racionalitás szempontjai mindinkább ki-

vágják és tönkreteszik a közösségiség megmaradt "fészkeit", s ez nemcsak a kommunikatív racionalizálódás további kibomlását akaszthatja végleg meg, hanem ezzel tönkreteszi az instrumentális képződmények láthatatlanul működő bázisát is: az intim közösségi formák kiüresítésével szétzúzzák az új generációk motivációs energiáit, az instrumentális életvitel számára nélkülözhetetlen mögöttes értékbázist, amelynek a kedvéért vállalja a modern individuuum a módszeres instrumentális életvitelt. Az aszketikus életvitelre beálló és mindennapjait az üzleti siker érdekében módszeresen az instrumentális—kognitív standardok szerint alakító protestáns vállalkozó a kapitalizmus hajnalán az üdvözülés fejében vállalta magára kemény életét. Az explicit vallási meggyőződés elhalványodása után a következő generációk esetében a teljesítményorientált életvitel a szocializációs szféra norma-, érték- és attitűdátadásával van biztosítva. Valaminek azonban mindig meg kell alapoznia az instrumentális beállítottságot, s folyamatosan reprodukálnia kell ennek a motivációs bázisnak is.

A probléma nem az instrumentális racionalizálódás trendjeiben van — mondja Habermas —, hanem abban, hogy az ezek szerint formálódó társadalmi alrendszerek olyan funkciókat is kezdenek átvenni, amelyek az életvilág területéhez tartoznak. Az instrumentális alrendszerek ezzel "gyarmatosítják" az életvilágot, s fokról fokra szétzúzzák a motivációs energiák újratermelődési helyeit: a családot és az intimitáson alapuló többi természetes közösségi formákat. A társadalom normatív kötelékeit "eljogiasítják", s a "jóléti állam" bürokratikus-monetáris szolgáltatásai váltják föl a korábbi, családon belül ellátott funkciókat: az öregek gondozását, a bajbajutott rokonok és családtagok segítségét stb. (Habermas: Theorie, II. k. 515—548. o.)

Összegezve tehát Habermas racionalitás-elemzéseit, elmondható, hogy Habermas a modernizációban az instrumentális racionalitás és a kommunikatív racionalitás egyidejű kibomlását látja, másrészt érzékeli az instrumentális racionalitás kibomlását intézményesítő társadalmi szférák alrendszereszerű elkülönülését, öntörvényszerűségeik fokozódását, ill. velük szemben az életvilág struktúráinak racionalizálódását.

2. A MODERN TÁRSADALMAK RACIONALIZÁLÓDÁSA MINT INTERPENETRÁCIÓ

(Richard Münch társadalomelméletéről)

Az utóbbi fél évszázadban merész vállalkozásnak számít, ha valaki az átfogó társadalomelmélet kidolgozásának igényével építi föl gondolatrendszerét. A társadalmiság számtalan aspektusát és jelenségszféráját mélyen tagolt rend-

szerben kutatják a modern társadalomtudományok, empirikusan és az empiriát részelméletekbe szintetizálva. Ezen a tudományos fejlettségi szinten nincs hitelük többé azoknak az átfogó elméleteknek, amelyek néhány alapösszefüggést kiemelve, ezekből dedukálva hoznak létre állításokat a társadalom részleteire, vagy pedig ezeket mellőzve az általánosság szintjén maradnak. Weber és Durkheim óta csak nagyon kevesen vállalkoztak ilyen átfogó elmélet megalkotására.

Talcott Parsons, Niklas Luhmann és Jürgen Habermas után, a fiatalabb nemet szociológusgenerációból Richard Münch tűzte ki céljául egy hasonlóan átfogó jellegű és megfelelően tagolt elmélet kidolgozását. A 70-es évek elejétől kezdődően több kötetben építette ki elképzeléseit, majd a 80-as évek elején két vaskos kötetben összegezte elméletét. Durkheim, Weber és Parsons elméletét alapul véve, cselekvéseméleti alapokon dolgozta ki Münch a társadalmiság legalapvetőbb összefüggéseit, majd ennek alapján a modern társadalom struktúráját és az egyes társadalmi szférák belső összefüggéseit — a tudományos szférától kezdve a jog, a politika, a közigazgatás, a gazdaság struktúráiig — egységes elméleti rendszer alapján dolgozta föl.

A viszonylag fiatal kor — alig múlt 40 éves — persze sajátos földolgozást követelt Münchtől. Az utóbbi évtizedekben született átfogó elméletek vonalán talán úgy lehet elhelyezni művét, hogy míg Luhmann, eddigi negyvenéves tudományos tevékenysége folyamán, néhány évig egy-egy társadalmi szférára koncentrálna, a szaktudós szintjéig beleásta magát a jogba, közigazgatásba, gazdaságba stb. és ezeket összegezte-összegzi átfogó tablókba; míg Parsons, alapvetően átfogó elméleti szinten maradva, főleg tanítványai segítségével — velük társszerzőként dolgozva — gyűjtötte össze a fontosabb társadalomtudományi szakágak empirikus ismereteit; hogy míg továbbhaladva ezen a vonalon Habermas következik, aki meg sem kísérli az előbbieket tagolt ismeretrendszerét összegyűjteni és csak egy-két társadalmi szféra vonatkozásában rendelkezik a szaktudósok újabb ismereteivel; végül Münchnél még tovább szűkül a tagolt ismeretbázis. Münch ugyanis Weber, Durkheim, Parsonst és Luhmannat forgatva szerezte meg az egyes társadalmi szférákra vonatkozó tudását, s hozzájuk viszonyítva csak kevéssé érte el a vizsgált szférákra vonatkozó legújabb empirikus ismeretek megfelelő mélységű birtoklását. Münch jobban ismeri a társadalmi valóságról eddig írt elméleteket, mint magát a valóságot — írja róla egy recenzense, némileg rosszmájúan. (Vö. Rudolf Stichweh, i. m. 156. o.)

Mindezen fönntartások mellett is — Münch társadalomelmélete nagy figyelmet érdemel. Az európai társadalmak racionalizálódására vonatkozó alapgond-

lata meghökkentően új oldalakat tár föl, és ennek empirikus végigvitele is gondolkodásra késztet.

Ez az alapgondolat: az interpenetráció. Münch ezt a nézőpontját a nyugati társadalomtudományokban már közhellyé vált ama tétellel állítja szembe, mely szerint az európai társadalmak modernizációja, az egyes társadalmi szférák racionlizálódása ezek öntörvényszerűségének, önálló logikájának kialakulását jelentette. Épp ellenkezőleg — mondja Münch — az egyes szférák öntörvényűsége inkább a stagnáló indiai, kínai vagy akár iszlám birodalmak esetében figyelhető meg. A görög-római civilizációból kiinduló európai fejlődésre épp az egyes társadalmi szférák racionalitás-szempontjainak egymást-áthatása, más szóval interpenetrációja a jellemző. Ez az interpenetráció különbözteti meg szerinte az európai társadalmak fejlődését a keleti civilizációkétól, s épp ez tette lehetővé a társadalom dinamizálását. Elméleti keretét Münch elsősorban Parsons kategóriáira alapozza; interpenetrációs gondolatának végigviteléhez és a keleti, ill. nyugati civilizációk összehasonlításához az empirikus anyagot pedig Weber műveiből meríti.

Parsons nyomán Münch is minden társadalmi szférában — és az egyes társadalmi cselekvésekben is — négy komponenst különít el, amelyek, különböző mértékben kifejlődve, meghatározzák a konkrét társadalmi intézmények működését. A modern társadalmak minden intézményében megtalálható a közösségi—normatív komponens, amely integrálja az intézményt; a kulturális mozzanat, amely generalizálja a cselekvési mintákat és szimbólumokat; a professzionális komponens, amely specifikálja őket; s végül az adaptív komponens, amely a szituatív reagálást és így a változóképességet biztosítja.

Ugyancsak Parsons nyomán fogadja el Münch a társadalmi szférák négyes-analitikus tagozódásának fölfogását és, ugyanilyen szempontok szerint, továbbbi belső négyes tagoltságukat. Az ösztársadalom elsődleges szféráin a gazdasági rendszert, a politikai rendszert, a közösségi rendszert és a szociális-kulturális rendszert érti. Hogy rögtön a "belső négyeseket" is jelezzük: a szociális-kulturális szféra alrendszereihez sorolja a racionális diszkurzus alrendszerét (amelyhez tartozik, pl. a metatudományos elméletképzés, a legátfogóbb szimbólumok rendszere); a következő a racionális tudomány alrendszere, amely az empirikus tudományok és az ezeken alapuló elméletek területe; a kultúra közösségi komponensét a normatív-kulturális konszenzusképzés alrendszere jelenti; s végül a negyedik az egyetemi-professzionális alrendszer. (Mint látható, a szokásosan egynek tekintett tudományt Münch kettévágja racionális alrendszerre és empirikus tudományra, ill. a művészeti szféra nem találja meg nála a helyét.) A politikai rendszer belső négyeseihez veszi

a közigazgatást, a jogot, az alkotmányt (mint a politikai szféra kulturális generalizációját és általános standardjait biztosító szférát) és a politikai akaratképzés (pártok, érdekképviseletek, politikai sajtó stb.) szféráját. (Mint látható, itt az alkotmánynak a jogtól való elválasztása révén áll össze a séma szerint szükséges négy belső alrendszer.) A gazdasági szféra belső alrendszereit a piaci alrendszer, a piacközösség alrendszere (amely a piac működéséhez szükséges szolidaritási-normatív standardok szféráját jelenti, Durkheimnek a szerződés "szerződésen kívüli előfeltételei" értelmében), a gazdasági-strukturális alrendszer (amely a gazdasági racionalitás kritériumai fölötti kulturális diszkurzust és konszenzust biztosítja), s végül a gazdasági beruházás és vállalkozás alrendszere (amely a politikai-közigazgatási szféra felé nyitja ki a gazdasági szférát) jelentik. Végül a társadalom közösségi rendszere a gazdasági közösségre, a kulturális és politikai közösségre, valamint az etikai közösségre bontható.

Münch elméleti keretét merevvé teszi a parsonsiánus négyes tagoltsághoz való ragaszkodása. De szerencsére az interpenetrációs gondolat végigvitelénél az empirikusan is jól megragadható intézményi elkülönüléseket tartja szem előtt.

Az interpenetrációs koncepció kiindulópontja, hogy a társadalom említett szférái és főbb belső komponenseik csak a modern európai társadalmakban tudták egymást sikeresen áthatni, s ennek következtében jöttek létre olyan intézmények, amelyek közvetítették az egyes szférák értékszempontjait egymás felé. Nézzük először a tudományos szféra esetében Münch konkretizálásait, mivel talán itt sikerült a legtisztábban végigvinnie alapgondolatát.

Miben áll az európai tudományfejlődés sajátossága a keleti civilizációkban is megfigyelhető tudományos gondolkodáshoz képest, s miért fejthette ki ez itt Európában a dinamizáló szerepét, míg a keleti tudományfejlődés esetében ez nem figyelhető meg? Münch négy mozzanat (komponens) kifejlődését különíti el az európai tudományfejlődésben, amelyek, sok száz éves történelmük során, nagyjából a reneszánsz végére, egységes komplexumban egyesültek. "Ami a modern nyugati tudományt a gondolkodás, a bizonyítás, a kísérletezés, a technikai problémák mászhoz kialakult formáival szemben kitünteti, az abban a csak általa megvalósított egységben található meg, amely az absztrakt fogalmi és elméleti konstrukciók, a deduktív-logikai bizonyítás, a racionális-empirikus kísérlet és a gyakorlati technológia egyesítését jelentette."

(Münch: Struktur, 200. o.)

Mint közismert, a technikai találmányok terén Kína a XV. századig messze előlényben volt Európával szemben. A magasan fejlett empirikus kísérletezés

azonban tökéletesen nélkülözte az empirikus ismeretek generalizálását és az absztrakt elméletképzést. Az empirikus kísérletek nem absztraktnan megfogalmazott összefüggések konkrét ellenőrzésére irányultak, mint az európai reneszánsz korára kialakult racionális-kísérletező tudományban, hanem pontszerűen meghatározott problémára, pontszerűen adott megoldásokra; s az ezek között főnnálló elvontabb összefüggések föltárása még csak föl sem vetődött! Münch — Weber nyomán — kimutatja, hogy ez mennyire nem volt véletlen, s hogy milyen sajátos fejlődési vonalak összetalálkozása kellett az európai racionális-kísérletező tudományhoz, hogy az absztrakt elméletképzést a konkrét empirikus problémamegoldással egyesítsék.

A korabeli India tudományos sajátosságainak vizsgálata még jobban alátámasztani látszik Münch interpenetrációs elképzeléseit. Itt ugyanis nemcsak az empirikus kísérletezés volt fejlett, mint Kínában, hanem vele párhuzamosan az absztrakt gondolkodás is nagymértékben kifejlődött. Pl. a kémiában, matematikában, orvostudományban, de ugyanígy a filológiai és logikai gondolkodásban is magas szintre jutottak el. Münch kimutatja, hogy ezek, egy sor alapvető ok miatt, izoláltan fejlődtek, s ez lehetetlenné tette az empirikus problémamegoldó gondolkodásnak az univerzális összefüggések keresése felé való orientálódását, amint fordítva is, az absztrakt gondolkodásnak a realitás felé való közelítését. Az egyik alapvető ok a kasztszerű elkülönülés volt, a kasztok közötti, elkülönült etikai normákkal és gondolkodási sémákkal, melyek megakadályozták, hogy az elkülönült kasztokban magas szintre fejlesztett tudományos alkotórészek egymást át tudják hatni. Münch végigvívja ezt a társadalmi háttérproblémát, és kimutatja, hogy mennyire szükséges volt a polgárság kialakulása és a rendek közötti távolság csökkenése ahhoz, hogy az újkortól kezdve a tudomány komponensei egységes racionális, absztrakt-empirikus tudományban egyesüljenek.

Az interpenetrációs gondolat — Münch megítélése szerint — nemcsak a keleti tudományfejlődéssel szembeállítva rendelkezik magyarázó értékkel, hanem a fontosabb európai társadalmak, sőt ma már az USA vagy Japán tudományainak összehasonlításában is föltáró erejű. Az interpenetráció — az európai kultúra egységes jellegének megfelelően — minden modern társadalom esetében érvényes, de ennek foka, a komponensek kiegyensúlyozott egymást-áthatása nagy eltéréseket mutat föl. A tudományfejlődés súlypontja annak megfelelően helyeződött át az elmúlt évszázadban, hogy hol vált lehetővé a legharmonikusabb interpenetráció.

Az absztrakt, teoretikus gondolkodás és a gyakorlati problémamegoldás első nagyobb szabású összefonódása Európában néhány reneszánsz kori itáliai

városállamban figyelhető meg. Elsősorban a gyakorlati építészet problémáinak megoldásába kapcsolódtak be egyetemi tudósok, s jöttek létre fokozatosan művészekből, tudósokból, kézművesekből álló közösségek, amelyekben belül valósult meg elsőként a később oly fontossá vált, racionális—absztrakt összefüggések feltárására irányuló kísérletezés szellemi háttere. Jellemző volt már akkor is, hogy a természettudományos és matematikai irányultságú tudósok egyetemi presztízse a filozófia, teológia és később a jogtudományok által uralt egyetemeken alacsony volt, s ők épp az ilyen egyetemen-kívüli közösségekben találták meg az elismerést. Másrészt így az absztrakt teoretikus gondolkodás és a gyakorlati problémamegoldás (technika) szintézise csak az egyetemeken kívül tudott megvalósulni.

Ugyanez volt jellemző a XVII. századi Angliára is, ahová a tudományos gondolkodás fejlődésének súlypontja ekkorra áthelyeződött. Elementáris föltétel volt itt is — mint korábban Itáliában —, hogy a rendek közötti kulturális és presztízskorlátok nagymértékben csökkenjenek, s a polgárság rétegeiben társadalmi közeget találjon az eltérő gondolkodási komponensek szintézise. A tudományok ápolására ekkor létrejött Royal Societyben arisztokraták mellett kereskedők, kézművesek és honoráciorok együtt képezték a tagságot. És ez Európa többi társadalmában még hosszú ideig elképzelhetetlen volt. Az itáliai kezdetek után a modern természettudományok absztrakt-empirikus módszere az angol fejlődési szakaszban végleg rögződött. A későbbi francia, majd német tudományos fejlődés már ezen az alapon folytatódott, noha a különböző komponensek interpenetrációja, más szóval az absztrakt teoretizálás és a gyakorlati problémamegoldás viszonya eltérően alakult.

Műnch abban látja a teoretikus gondolkodás gyakorlatba-ágyazottságának eltérő mértékeit az egyes modern társadalmakban, hogy a kialakuló értelmiség milyen fokon emelkedett a közvetlen gyakorlat fölé. Alapvető különbség mutatkozik itt az angol és a XX. századi amerikai tudományos élet, illetve másrészt a német és a francia tudománynak a társadalmi gyakorlathoz való kötöttségében. A különbség jórészt az állam eltérő szerepére vezethető vissza. (Ami persze maga is számtalan eltérés következménye.) Angliában s később főleg az Egyesült Államokban, a tudományos szféra közvetlenül integrálódott a társadalmi praxisba, míg ezzel szemben Németországban és Franciaországban az értelmiségi réteg jobban izolálódott a gyakorlati szféráktól. Az egyetemi-tudományos intézmények itt az állam felé kerestek kapcsolódást, míg az angolszász országokban a piac mechanizmusai kötötték és kötik ma is az egyetemeket és a tudományos intézményeket a társadalmi praxishoz. Mindkét megoldásban megfigyelhető az elméleti szféra és a gyakorlati-technológiai szféra egy-

mást-áthatása, de ez rosszabb hatásfokkal történik meg — az állami közvetítettség miatt — a német és a francia (és az ezek által befolyásolt többi ország) tudományos életében, mint a különösen szerencsés USA tudományos szférájában. (Műnch: Struktur, 230—245. o.) Nem lehet tehát a modern tudományos racionalitást a tudomány öntörvényűségének kialakulásaként megragadni — vonja le a következtetést Műnch —, épp ellenkezőleg, inkább a különböző szférák logikájának egymásba-olvadásaként.

Ugyanez érvényes a gazdaságra. Míg a legtöbb elemző az önálló gazdasági racionalitás létrejöttéként értékeli az árucseré logikájának kialakulását, Műnch viszont kimutatja, hogy nem ez az újdonság az európai fejlődésben, hanem az, hogy az árucserével érintett társadalmi közeg, az árucseré ellenére, etikai-morális közösséget is alkot. A többi civilizáció esetében az etikai-normatív standardok érvénye a kis természetes közösségekben és az ezek fölötti legközelebbi közösségi formákban volt megfigyelhető, ám ezen a körön belül — épp a szolidaritási érzék miatt — nem működhetek az árucseré törvényei. Ahol ez működött, ott az etikai normák érvénye hiányzott. Az európai fejlődésben az újdonság abban állt, hogy fokozatosan úgy tudott generalizálódni az etikai normák érvénye és egy absztraktabb szolidaritási forma, hogy közben az elterjedő árucseré logikája összeegyeztethetővé vált vele. A formalizálódó jog, amely ezt a fejlődést kísérte, csak ezen az etikai bázison volt képes összeegyeztetni az árucseré logikáját és az univerzális normatív standardokat. Nem öntörvényűség, hanem interpenetrálódás — derül ki újra. Nem is csak a közösségi és az árucseré komponense között, hanem a gyakorlat felé orientálódó tudomány révén — amit, mint láttuk, szintén csak az európai fejlődés valósított meg — a kulturális szféra is részt vesz a gazdaság interpenetrációjában, s az állami gazdaságpolitika, ill. beruházások révén a társadalom politikai-adminisztratív szférája is belefoglalódik a gazdasági racionalitás szempontjaiba.

Az interpenetrációt a politika szférájában is kimutatja Műnch. A morálnélküli politikai-hatalmi logika inkább megtalálható a keleti civilizációk egyes korszakaiban, különösen a korabeli indiai birodalmak esetében. A tiszta "machiavellisztikus" politizálás öntörvényű logikája inkább itt érhető tetten, mint a modern politikai rendszerek esetében. Ezt a politikai rendszert az interpenetráció jellemzi, amelyben kulturális standardokat az alkotmányos szféra (alkotmánybírói életében az alapelvek fölötti diszkurzus stb.) biztosítja, az etikai univerzális alapokat a jogrendszer hozza be (jogállami alapok), a társadalom érdekeinek irányába a politikai pártok és érdekképviseletek szférája nyitja föl a modern politikai rendszereket, s a jog

által szabályozott, politikai érdekek artikulációja által irányított szak-
közigazgatás révén a professzionális standardok hatják át a politikai szfé-
ra racionalitás-szempontjait. (Műnch: Struktur, 303--311. o.) Hogy lehet —
kérdi Műnch — ennyi nyilvánvaló összefonódás esetén a politikai szféra ön-
törvényűségének kialakulásaként megragadni a politika modernizációját?

Műnch problémafölvetései valóban gondolkodásra ösztönöznek. Valóban fél-
oldalasanak tűnik az elemzés, ha csak azokra a folyamatokra figyelünk, amelyek
az egyes társadalmi szférák autonóm logikájának kialakulását jelentik az eu-
rópai modernizáció menetében. De Műnch elemzése is féloldalasságban szenved-
nek. A sok párhuzamosan végbemenő folyamat közül ő azokat emeli ki és állít-
ja "interpenetrációs" trendekbe, amelyek egy-egy szempont univerzális érvé-
nyességére vezettek. Az "öntörvényűségű" vagy differenciálódási elméletekben
ezek a folyamatok mint az "inklúzió", a belevonás trendjei kaptak tematizá-
lást. A társadalmak funkcionális differenciálódásra való átállása párhuzamo-
san ment (megy) végbe a szegmentáris elkülönülések leépülésével, amelyet u-
gyanakkor kísér a normatív etikai standardok átfogóbb közösségekben való egy-
ségeződése és az etikai-kulturális minták absztrahálódása is. (Luhmann: Soz.
Aufkl., 113—136. o.)

Másrészt, a differenciálódási koncepció elfogadása esetén, a Műnch által
kiemelt egyes "interpenetrációs csomópontok", amelyek nála egy-egy jól sike-
rült "interpenetrációs szféra" központjaiként jelentek meg, most, ebben a
nézőpontban, mint közvetítő szférák jelennek meg. Jó példa erre az egyetemi
szféra. A differenciálódási koncepcióban a tudomány elkülönülésének csúc-
pontját a minden más funkciót levetett és csak az "igaz/hamis" elve szerint
orientálódó tudományos intézetek szférája jelenti. Az egyetemek mint a gya-
korlat felé közvetített mechanizmusok jelennek meg, amelyek viszszakapcsolják
az elkülönült tudományt a társadalmi gyakorlathoz.

Nem így Műnchnél! Nála a tudományos tevékenység egyetemektől való elkü-
lönülése mint problematikus interpenetráció, mint a teoretizálásnak a tuda-
mány többi komponense fölötti eluralkodása jelenik meg. Ideális interpenet-
rációt az egyetemekre alapozott tudomány valósít meg, mint ahogy az ezeken
belül tevékenykedők közvetlen bekapcsolódását az elemzett gyakorlati szfé-
rákba is az egyetem valósítja meg. (Mint pl. az angolszász országok jogi-e-
gyetemi oktatásában a kiemelkedő gyakorlati jogászok dominálása.) Műnch in-
terpenetrációs elemzésében tehát a modern társadalmakban létező variációk
közül mások kapják az optimális minősítést, mint a differenciálódási koncep-
ciókban. Másrészt ő interpenetrációs tartozéknak fogja föl azt, ami a másik
koncepcióban mint közvetítő mechanizmus szerepelhet.

Ennek ellenére — számunkra úgy tűnik föl — koncepcionálisan jobb lehetőségek nyílnak, ha megmaradunk a differenciálódási elmélet kiindulópontjainál, s ezt igyekszünk gazdagítani Münch interpenetrációs elemzéseivel. Ugyan is ha már folyamatokat is figyelembe veszünk, akkor fölbukkannak egy-egy szféra elkülönülési tendenciái is. Münchnek igaza van abban, hogy az európai fejlődés egy bizonyos szakaszától kezdve a gyakorlati problémamegoldás teoretizálódott, a meditáló filozofálás empirizálódott, s ez az egész mint alkalmazott tudomány összekapcsolódott a kialakuló ipari termeléssel, közigazgatási társadalomirányítással stb.; ámde ő szisztematikusan figyelmen kívül hagyja, hogy ezzel párhuzamosan a tudós tevékenységében, értékelési szempontjaiban egyre inkább háttérbe szorultak az uralkodó ideológiai tételeknek való megfelelés vagy szembenállás kérdései, a közvetlen rentabilitási szempontok, a mindennapi élet igaznak-tartási szempontjai stb. És hogy ez milyen nehezen ment végbe, azt ott lehet a legjobban érzékelni, ahol még élő emlék a tudományos, az "igaz/hamis" szerint való orientálódással szembeni hatalmi-ideológiai retorzió. És ugyanez vonatkozik a politikai szféra racionalitás-szempontjára is. Igaza van Münchnek, amikor a politika jogi áthatásáról, a politikának a szakszerű közigazgatás révén történő professzionalizálásáról és az alkotmányos rögzítés révén történő kulturális generalizálódásáról beszél. De nála így kimaradnak a közigazgatás depolitizálódásának folyamatai — melyek révén, a közigazgatás politikai vezérlése ellenére, mikrofolyamataiban lezáródik a közigazgatás a politika közvetlen befolyása előtt —, vagy a jog depolitizálódásának folyamatai, amelyek révén, bár a jogalkotás részben a politikusok terrénúmvá válik, a jog mikrofolyamatai szintén lezáródnak a direkt politikai áthatás előtt.

Összegezve Münch koncepciójának értékelését, az autonóm logikák elkülönülését és az elkülönült szférák közötti közvetítés koncepcióját továbbra is alapvetőnek tekinthetjük vele szemben, de az elkülönülések mögé valóban lehet csúsztatni egy sor, általa kiemelt interpenetrációs folyamatot. Kétségtelen például, hogy az "igaz/hamis" elve szerint orientálódó tudományos szféra elkülönülésekor a Münch által elemzett interpenetrációs mozzanatokat is szem előtt kell tartani.

3. A TÁRSADALMI SZFÉRÁK RACIONALITÁSSZEMPONTJAINAK ELKÜLÖNÜLÉSE (Niklas Luhmann újabb elemzéseiről)

Münch társadalomelmélete alapvetően optimista kicsengésű, ami a mai nyugati szellemi légkörben kivételt jelent. Habermas az európai modernizáció

jövőjét illetően aggódva figyeli az instrumentális racionalitás végső eluralkodását, és a csonkán kifejlődött kommunikatív racionalitás alternatíváit. Münch ezzel szemben az ideálisan interpenetrálódott társadalmak esetében egy harmonikusan illeszkedő — sőt egymásbafonódott — gazdaságot, politikát, kultúrát és etikai szférát magába foglaló egységes racionalitást lát megvalósulni. Míg Habermastól az elkülönített kommunikatív racionalitás és az ezt elfojtani törekvő instrumentális racionalitás szembeállításának hiánya különbözteti meg elsősorban Münchöt — ő csupa sikerült interpenetrációt lát abban, amit Habermas legalább részben instrumentalizációnak néz —, Luhmann-tól viszont a problémátlan társadalmi összracionalitás föltételezése (ideális interpenetráció esetén) választja el és adja meg a Luhmannéhoz képest optimistább jelen- és jövő-képének magyarázatát.

Luhmann újabb elmélete néhány alapvető ponton eltolódott korábbi elemzéseihez képest, de az egyes társadalmi szférák racionalitás-szempontjainak elkülönülését mint a társadalmi evolúció alaptrendjét, most még fokozottabban vallja. Korábbi elemzéseihez képest egyre precízebben igyekszik kidolgozni az elkülönülések dimenzióit, s ezzel párhuzamosan egy pesszimista társadalomfejlődési aspektus nyer nála teret. Az európai modernizáció — és az ezt a modernizációs mintát bár korrekciókkal átvevő többi, Európán-kívüli társadalom — fő fejlődési vonalát az egyes társadalmi szférák autonóm racionalitás-szempontjainak kifejlődése jelenti, de ezzel párhuzamosan az össztársadalmi racionalitás szempontjai egyre inkább elenyésznek. Az össztársadalmi racionalitásnak nincs letéteményese a társadalomban. A tudományon belül az "igaz/hamis" elve szerint; a gazdaságban a "rentábilis/nem-rentábilis" szempontjai szerint; a jogi szférában a "jogos/jogtalan" princípiumai szerint orientálódnak. Mindezek azonban csak egy-egy társadalmi alrendszer racionalitás-szempontjait jelzik, s ezekből szintetizálódva és ezek fölött nincs olyan hely az elkülönült logikájú szférákból álló társadalomban, ahol a racionalitási szempontok egységén orientálódva lehetne a társadalom végső egységét reprezentálni. (Vö. Luhmann: Ökologische Kommunikation, 1986.)

Az utóbbi évszázadban, az egyes társadalmi szférákon belüli integrációs mechanizmusokon túl, az össztársadalmi integrációs és vezérlés szerepkörét a fejlett társadalmakban egyre inkább az állam tölti be. Mennyiben tud azonban az állam összracionalitási szempontokat képviselni?

Luhmann a legújabb tanulmányaiban, az egyes társadalmi szférákon belüli tevékenységek sajátos értékorientációs kategóriái után kutatva, főfigyelt egy a politikai rendszernél ebből a szempontból megfigyelhető elméleti hiányra. A tudomány esetében az "igaz/hamis", a jogrendszerben a "jogos/jogta-

lan", a művészetben a "szép/csúnya", az etikai szférában az "igazságos/igazságtalan", a gazdaság szféráján belül a "rentábilis/nem-rentábilis" princípiumai orientálják az adott szférákon belüli tevékenységeket. De mi orientálja a politikai rendszeren belüli tevékenységeket? Miben áll a politikai rendszer elkülönült logikája? A fejlett tőkés társadalmakra koncentrálnak Luhmann talál egy ilyen — szemantikailag még nem rögzítődött — orientációs kategóriapárt. Luhmann szerint ez a "kormány/ellenzék"-kategóriapár. A pártok és ideológiák konkurenciájára épült nyugati politikai rendszerekben a politikai tevékenység rugóját — közvetlenül vagy áttételesen — a "kormányon maradni vagy ellenzékbe menni", illetve az ellenzékben lévő pártoknál és parlamenti képviselőknél fordítva: "továbbra is csak ellenzékben maradni vagy kormányra jutni" dilemmája határozza meg. A konkuráló politikai tömegsajtó előtt folyó törvényelőkészítési csatározások alternatíváival kapcsolatos állásfoglalások, egy-egy világpolitikai esemény értékelése, illetőleg a politikusok bármire vonatkozó nyilvános reakciói — valamilyen fokon — érintik a közelgő választások kimenetelét. A parlamenti helyeket néhány százalékkal növelni lehet, vagy pedig egy-egy pártnál ez csökkenésre vezethet, ha milliós tömegek számára népszerűtlen döntési alternatíva mellett foglal nyilvánosan állást az adott párt politikusa. A közvélemény-kutatások, egymást követő különböző szintű közvetett és közvetlen választások, népszavazások stb. egyre célzaltabb mechanizmusai mind pontosabb jelzőrendszert biztosítanak a politikusok, kormányok, parlamenti frakciók, pártvezérkarok számára, döntéseik hatásának lemérésére. Ez pedig fokozza a kormányok "maradni/ellenzékbe-menni" értékpáros szerinti döntési szelekciójának érvényét.

Az így intézményesedett politikai racionalitás éppannyira parciális — mondja Luhmann —, mint a gazdasági rentabilitásra szűkült gazdasági logika, vagy a csak "igaz/hamis" szerint orientáló tudományos logika. Össztársadalmi racionalitás igényével így a politika sem léphet föl. Valamely társadalmi jelenség tudományosan bizonyítottan káros, egészségromboló vagy környezetromboló lehet, politikai döntés nem születik a kiküszöbölésére, amennyiben kihatásképpen egy kicsit is érzékenyebb szavazatvesztést eredményezne, a kormányhatalom megnyerése vagy megtartása szempontjából fontos legközelebbi választásokon. Ugyanígy, legyen bár közgazdaságilag bizonyított, hogy egy gazdaságpolitikai alternatíva közép- vagy hosszabb távon a nemzetgazdaság szempontjából káros, amennyiben a szavazatszerzés szempontjából pozitívnak ígérkezik a szaldó, néhány politikai párt mégis ezt veszi a párt programjába. Röviden tehát: intézményesedett a modern politikai rendszerekben egy po-

litikai rentabilitást specifikáló értékorientációs kategória, a "kormány/el-
lenzék" képeben.

Az osztársadalmi racionalitás problémája itt két oldalról is fölvetődik. Egyrészt mint az elkülönült szempontok szerint orientálódó társadalmi alrendszerek osztársadalmi integrációja és vezérelhetősége, másrészt a társadalom mint egész reagálóképessége a fizikai és biológiai környezetre, amellyel együtt alkot ökológiai rendszert.

A társadalmi alrendszerek racionalitás-szempontjainak összehangolását illetően egy sor eltérő értékelés született az elmúlt években. Habermas — mint láttuk — néhány társadalmi szféra (elsősorban a kultúra és az etikai-normatív területek) számára idegennek tekintette a rendszerszerű standardizálást. Így ő nem a társadalmi alrendszerek közötti összhangot problematizálta, hanem magát a rendszerszerű szerveződést. (Mögötte az instrumentális racionalizálódás túlhajtásait.) Claus Offe, a kritikai társadalomelmélet mássik befolyásos alakja, hajlandó akceptálni a társadalmi alrendszerek fokozódó intézményesedését újabb tanulmányában, ő azonban az elkülönült logikák összekapcsolását illetően látja borúsnak a jelent, s még inkább a jövőt. Össztársadalmi szinten káosz jön ki a részmodernitásokból, amit az elkülönült alrendszereken belüli vívmányok jelentenek. Helmut Willke a neokorporatizmus intézményeinek elterjedésében lát olyan tendenciát, amely lehetővé teszi az elkülönült racionalitások összehangolását. A politikai racionalitás szűk szelekciós kategóriái szerint működő nyilvános parlamenti rendszer mögött a félnyilvános neokorporatív grémiumokban (kormánybizottságokban, speciális testületekben stb.) az egyes társadalmi alrendszerek képviselői közösen egyeztetik — tárják föl és szelektálják — az osztársadalmi szempontból jelentős kérdések döntési alternatíváit. Ez a fórumrendszer lehetővé teszi az elkülönült társadalmi alrendszerek számára egymás racionalitás-szempontjainak megismerését és ezek beépítését a saját szempont szerinti szelekciós elv mellé. Ezúton végül is egy tudatos osztársadalmi koordináció jön létre. (Lásd Willke, 1983.) Luhmann a társadalmi alrendszerek koordinációját illetően hasonlóan optimista, mint Willke. Ő azonban egy spontán koordinációban látja megvalósulni az eltérő racionalitás-szempontok összehangolódását, s egyrészt szükségtelennek tekinti a Willke által kiemelt tudatos koordinációt, másrészt a modern komplex társadalmak föltételei között illúziónak nevezi azt. A társadalmi alrendszerek, amennyiben elkülönülnek, "autopoietikusan" zártak; a külső beavatkozás csak szétörheti ezt, de tudatos alakítást nem tud elérni bennük. De szükségtelen is az alrendszerek tudatos koordinációja, mert úgy záródnak le az elkülönült társadalmi alrendszerek, hogy közben egy

aspektus iránt hiperérzékennyé válnak, s azok az intézmények, amelyek ezt a részleges nyitottságot biztosítják, mint "antennák" nyúlnak ki a környezetbe, rajtuk keresztül pedig végbemegy a zárt alrendszerek koordinációja.

Az osztársadalom elkülönült racionalitásainak belső integrációját illetően Luhmann tehát nem lát problémát. Egy elkülönült szféra vagy egy erre rendelt szervezet nélkül, de létrejön a koordináció. Az osztársadalomnak mint egésznek a maga környezetére való reagálásához ez azonban nem elegendő. Az ökológia vagy a géntechnológia által fölvetett problémák megoldásához pedig épp erre lenne szükség.

Luhmann szűkebb értelemben vett racionalitás-kategóriájáról szólván mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy a föntiekben kiemelt összefüggésekre Luhmann maga nem használja a "racionalitás" kifejezést. A rendszerek differenciálódása vagy interpenetrálódása önmagában nem érinti nála a racionalitás kérdését; szemben Münch vagy Habermas elemzéseivel, akik épp e kérdések kapcsán elemzik a racionalitást. Nézzük tehát meg most röviden, milyen összefüggésben használja a racionalitás kategóriáját Luhmann.

Először is szakít az európai gondolkodásban Descartes óta alapvető szubjektum—objektum dichotómiával és a racionális jelenségeknek a tudatra való visszavezetésével. A tudat a pszichikai rendszerek — azaz az egyes emberek — sajátja, s a szociális rendszerek a pszichikai rendszerek fölött, ezek bázisán, de a tudati jelenségekre nem teljesen visszavezethetően szerveződnek. A szociális rendszerek legkisebb egysége a kommunikáció, amely legalább két, értelemmel bíró pszichikai rendszer (ember) között jön létre. Ezután Luhmann továbbmegy, és azt mondja: épp ezért a szociális rendszerek működését, operációit nem lehet a tudatra és ezek hordozóira, a pszichikai rendszerekre mint szubjektumokra alapozni. (Innen a vád, hogy Luhmann "nem figyel az emberekre", hogy elméletéből "eltünteti a szubjektumot". (Lásd Scholz, i. m. 25. o.) A szubjektumot a racionalitáson kívül rekesztő (de ott a szociális működéséhez a pszichikai rendszereknek alapvető szerepet juttató) elméletben mármost egy sor kategóriát kell behozni, amelyek átveszik a korábban szubjektumhoz-kötött tevékenységek helyét.

Referencia: "egy olyan operációt akarunk vele jelölni, amely a különbségtevés műveletéből /.../ és a megkülönböztetettek megjelöléséből áll". (Luhmann: 1984, 596. o.) Ha ezt a különbségtevést és megjelölést a tárgyról való információnyerés érdekében tesszük, akkor a referencia megfigyeléssé válik.

A mindennapi szituációkban egy sor differencia-tevéssel strukturáljuk tevékenységünket. Pl. teát akarok készíteni. A víz azonban nem forr, az em-

bernek várnia kell. Itt a differenciák: "tea/más ital", "főzni/nem-főzni", "várni kell/inni lehetne". Ezeket azonban nem fogalmazzuk meg, s egy sor esetben nincs is szükség a dichotóm strukturálásokra. Ha azonban a differenciák egységét akarjuk szem előtt tartani, akkor meg kell fogalmazni a fölvetődő különböztetetteket.

Distancia: "az a különleges eset, amikor a differencia egységét tartjuk szem előtt. A rendszerek distanciát nyernek az információkhoz (és esetleg: önmagukhoz is), ha a különbségtévesztéseket, amelyeket mint differenciákat használnak, mint egységet is meg tudjuk ragadni." (Uo. 597. o.)

Limitacionalitás: az egységet csak akkor tudjuk megragadni, ha mindkét oldalt, a különböztetetteket mindkét felét meg tudjuk határozni. Az egyik meghatározott összefogását egy meg-nem-határozottal nem lehet megvalósítani: erre való a limitacionalitás kategóriája. Pl. egy betegséget azért lehet megkülönböztetni egy másiktól, s egyáltalán osztályozni a betegségeket, mert ki nem mondottan elfogadjuk ellenfogalomként az egészséget, amely azonban nem osztályozható különböző belső "egészséges" osztályokra — míg a betegségek igen. A betegségek osztályozása előtt tehát van egy alapul szolgáló bináris sematizálás: "betegségek/egészség". És radikális funkcionális elkülönülések ilyen bináris dichotómiák alapján mehetnek csak végbe.

A modern társadalmakban nő az információktól a kommunikációs forrásoktól való distancia fontossága, így a differenciák egységre-hozásának jelentősége. (A bináris sematizálások pedig eleve ezt biztosítják.) A professzionális tevékenység növekvő jelentősége mögött is ez a figuráció áll, de ez különbözteti meg általában is az életvilágban gyakorolt differencia-használatoktól. Tehát a differenciálás szakmai jellegének fokozódása, a bináris sematizálások előretörése a laza életvilági osztályozásokkal szemben, valamint az egységre-hozott differenciák alkalmazása a jellemző a modern társadalomra.

A racionalitás végül tehát a rendszereknek ama problémájára fogalmazható meg, hogy az általuk alkalmazott "rendszer/környezet" differenciát mint egységet meg tudják-e ragadni és használni tudják-e orientációjukban. Racionális tehát egy szociális rendszer, ha nemcsak a környezettől való különbség kap benne tematizálást, s ez vezetődik vissza a rendszer mikrofolyamataihoz, mint a rendszer egészének modellje a környezettel való kontúrban, hanem ezen túl a rendszernek a környezetre való hatásaképpen létrejövő visszahatásokat is tematizálni tudja. Ha tehát a rendszer reflexivitásának magas fokát jelenti a környezettől való elhatárolás tematizálása és ennek a rendszeren belüli fölhasználása, akkor a racionalitást mint egy rendszer "szuper-reflexitását" lehet megfogalmazni. (Uo. 638—647. o.)

Néhány, Luhmann által fölvetett problémához kapcsolódik mármost a német jogszociológus, Günther Teubner, aki, a "reflexív jog" koncepciójával, a weberi formális racionalitás mozzanataiból a procedurális racionalitást különítette el, s a ma létező modern jogrendszerek továbbfejlődését is ebben az irányban vázolja föl. Teubner, a Luhmann által a szociológiai rendszerelméletbe recipiált "autopoiesis"-koncepció alapján, az egész nyílt rendszer koncepciójával szemben (ahogy az az utóbbi évtizedekben domináló volt a társadalomtudományokban) kritikával él. Megítélése szerint — a rendszerek nyíltságának, adaptivitásának és környezetükön keresztüli befolyásolhatóságának túlhangsúlyozásával — az eddig domináló rendszerelméletek olyan társadalomvezérlési elméletek és ezek alapján olyan eszközrendszerek kidolgozását segítették elő, amelyek mélyen belenyúlnak az egyes társadalmi alrendszerek belső működésébe, és (amellett, hogy a beavatkozással elérni kívánt célok is csak kis részben valósulhatnak meg) zavarják az autonóm működést. (Teubner, 1986; 2. o.) Ezt a kifogást Teubner elsősorban a keynesi terápia szerint beavatkozó állammal szemben fogalmazza meg, s a beavatkozó állam instrumentális joga helyére dolgozza ki a "reflexív jog" koncepcióját.

Eszerint a formális jog, a fél évszázados intenzív állami beavatkozás nyomán, ismét materiális racionalitás által uralt. Az állam mint központi "agy" igyekszik átlátni az egyes társadalmi alrendszerek belső problémáit, s a javasolt gyógymódot tartalmi előírásokká formálva, a jogon keresztül nyúl bele a társadalom legkülönbözőbb területeibe. Ez a precíz jogi fogalmak, dogmatikai kategóriák és a kidolgozott jogász érvelések háttérbe-szorulásához vezetett és vezet, ill. óriási mértékben kibővült a hatályos joganyag, amelynek hatályosulását csak részben lehet biztosítani. Mivel azonban a jogalkotásakor nem lehet biztosítani a szükséges kognitív háttérrel a kiadott jogszabályokhoz a társadalmi komplexitás mai fokán; ezért még a hatályosuló jogszabályok is mindig félrefutnak, s így sokszor több a diszfunkció, mint az elérni kívánt pozitívum.

Ezzel a materiális racionalitással szemben különíti el Teubner a procedurális racionalitást. Ennek lényege az, hogy csak a társadalmi alrendszereken belüli döntési eljárások alappontjait kell központilag szabályozni, s az alrendszerek önvezérlési fórumai maguk szabályozzák működési problémáikat. Az össztársadalmi racionalitás minimumát jelentik a központi szinten egységes szempontok szerint szabályozott eljárások garanciális pontjai. Azt nem lehet tudni össztársadalmi szinten, hogy mi jó "ott lenni", de nem lehet racionális az, ha közfelkiáltással döntenek el dolgokat, ha a döntési eljárásban részt vevő felek egyenlőtlen jogosítványokkal rendelkeznek, ha hatalmi

fölény érvényesülhet a felek között. Ezekre az alappontokra korlátozódjon tehát a központi szabályozás. A mai munkajog egy része is így jön már létre — mutat rá Teubner. Míg ezeknek a szabályoknak egy része központi törvényként tartalmaz materiális előírásokat, a szabályok nagyobbik része viszont a szakszervezetek és a munkáltató csúcsegységek kollektív szerződéseiként kerül eldöntésre. Ugyanez áll a legtöbb társadalmi szférára, ahol egymással szembenálló rétegek csúcsegységei tudják kialakítani a problémamegoldó döntéseket. (Teubner, 1982; 29. o.) A Teubner által megfogalmazott összefüggéseket mármost úgy is ki lehet fejezni: ha belső részeinek növekvő autonómiája következtében egy rendszer egy komplexitási fokot elér, tovább már lehetetlen egy pontból irányítani; a hierarchikus rendszernek kooperatív rendszerre kell átalakulnia ahhoz, hogy tovább tudjon fejlődni. És itt már az alkotórészek — maguk is belsőleg komplex rendszerek — önzérlelési fórumainak kooperációja biztosítja az összrendszer harmóniáját. (Lásd ehhez Vámos Tibor alább hivatkozott "kooperatív rendszer"-elemzéseit.)

I R O D A L O M

- Forester, John: "Bounded Rationality and the Politics of Muddling Through", Public Administration Review 1984, 23—31. o.
- Habermas, Jürgen: Theorie des kommunikativen Handelns, Bd. 1—2, Suhrkamp, Frankfurt 1981.
- Habermas, Jürgen: "Aspekt der Handlungsrationalität", Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns, Suhrkamp, Frankfurt 1984, 441—475. o.
- Honneth, Axel: "Adorno und Habermas. Zur kommunikationstheoretischen Wende kritischer Sozialphilosophie", Merkur 1979/7. sz.
- Kelemen János: "Történetiség és racionalizmus", Valóság 1985/6. sz.
- Luhmann, Niklas: Soziologische Aufklärung Bd. 1., Westdeutscher Verlag, 1970.
- Luhmann, Niklas: Soziale Systeme, Suhrkamp, Frankfurt 1984.
- Luhmann, Niklas: "Die Codierung des Rechtssystems", kézirat 1985.
- Luhmann, Niklas: "Die Rückgabe des zwölften Kamels", kézirat 1985.
- Luhmann, Niklas: "Einige Probleme mit 'reflexivem' Recht", Zeitschrift für Rechtssoziologie 1985/1. sz., 1—18. o.
- Luhmann, Niklas: Ökologische Kommunikation, Westdeutscher Verlag, 1986.
- Luhmann, Niklas: "Codierung und Programmierung", in: Allgemeine Bildung, Analyse zu ihrer Wirklichkeit, Versuche über ihre Zukunft, hg. v. Heinz-Elmar Tenorth, München 1986, 154—182. o.

- Münch, Richard: Theorie des Handelns. Zur Rekonstruktion der Beiträge von Talcott Parsons, Emile Durkheim und Max Weber, Suhrkamp, Frankfurt 1982.
- Münch, Richard: Die Struktur der Moderne, Suhrkamp, Frankfurt 1984.
- Offe, Claus: "Die Utopie der Null-Option. Modernität und Modernisierung als politische Güterkriterien", kézirat 1985.
- Papp Zsolt: "Cselekvéseméleti szintéziskísérlet: a racionalitástól a kommunikatív racionalitásig", Szociológia, 1984—85/1—2. sz., 69—99. o.
- Pokol Béla: "Modernizáció — a társadalmi szférák funkcionális elkülönülése", Társadalomtudományi Közlemények 1983/3. sz.
- Pokol Béla: "Iparosítás és modernizáció", Társadalomtudományi Közlemények 1984/3. sz.
- Pokol Béla: A szociológiaelmélet új útjai. Postkeynesiánus szociológia, Akadémiai Kiadó, sajtó alatt.
- Sajó András: "Racionalitások a 'modern' jogban", Szociológia 1982/2. sz.
- Scholz, Frithard: Freiheit als Indifferenz. Alteuropäische Probleme mit der Systemtheorie Niklas Luhmanns, Suhrkamp, Frankfurt 1982.
- Schütz, Alfred: "The Problem of Rationality in the Social World", in: Sociological Theory and Philosophical Analysis, ed. by P. Emmet—A. Macintyre, Macmillan, London 1970, 89—115. o.
- Simon, Herbert A.: Korlátozott racionalitás, Közgazdasági és Jogi Kiadó 1982.
- Stichweh, Rudolf: "Richard Münch' Struktur der Moderne", Soziologische Review 1986/2. sz., 155—158. o.
- Teubner, Günther: "Reflexives Recht", Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie 1982, 13—59. o.
- Teubner, Günther: "Evolution im Recht", E 41. Vorking Papers IV. o. 86/213.
- Vámos Tibor: "Kooperatív rendszerek", Valóság 1983/4. sz.
- Vámos Tibor: "Convergences of Cooperative Control, Decision and Expert Systems", kézirat 1986.
- Varga Csaba: "Racionalitás és jogkodifikáció", Szociológia 1975/2. sz.
- Weber, Max: Gazdaság és társadalom, Közgazdasági és Jogi Kiadó 1967.
- Weber, Max: Állam, politika, tudomány, Közgazdasági és Jogi Kiadó 1970.
- Weber, Max: "Jogszociológia", in: Jog és filozófia, Akadémiai Kiadó 1981, 141—179. o.
- Willke, Helmut: Entzauberung des Staates, Athenäum, Köln, 1983.
- Willson, Bryan R. (ed.): Rationality, Basil Blackwell, Oxford 1970.

Béla Pokol: Rationalitäten in der modernen Gesellschaft

Die Studie skizziert in den einführenden Teilen die verschiedenen Rationalitätstypen, die sich in den modernen Gesellschaften existieren, und die Typologien und Dichotomien, welche diese Rationalitätstypen ordnen: formale versus materiale Rationalität; Zweckrationalität und Wert-rationalität; instrumentale vs. kommunikative Rationalität etc. Der Verfasser beschäftigt sich in den folgenden Teilen mit drei umfassenden Gesellschaftstheorien, die die Rationalitätsproblematik polar entgegengesetzt thematisieren.

Zuerst wird Jürgen Habermas's kommunikative Handlungstheorie analysiert. Aufgrund von Max Webers Typologie von sozialen Handeln und von Talcott Parsons's Weiterentwicklungen unterscheidet Habermas verschiedene soziale Handlungstypen und in dieser Typologie hebt er die Differenz zwischen dem instrumentalen und dem kommunikativen Handeln sehr stark hervor. Mit diesem handlungstheoretischen Ausgangspunkt sondert Habermas die kommunikative Rationalität von der instrumentalen Rationalität ab. Sowohl die Komponente der instrumentalen Rationalität als auch die kommunikative Rationalität entfalten sich in der gesellschaftlichen Modernisierung. Das Problem besteht darin — sagt Habermas —, dass die Reproduktionsmechanismen der kommunikativen Rationalität von den formalisierten systemischen Entwicklungen der einzelnen gesellschaftlichen Bereichen ausgehöhlt werden: die instrumentale Systeme kolonialisieren die Lebenswelt.

Anders als Habermas unterscheidet Niklas Luhmann zwischen den zweckrationalen und kommunikativen Rationalitätskomponenten nicht. In der gesellschaftlichen Evolution differenzieren die einzelnen gesellschaftlichen Subsysteme sich immer mehr aus. Luhmann sieht das Problem dieser Entwicklung darin, dass es nach der Ausdifferenzierungen der einzelnen gesellschaftlichen Subsysteme keine höhere Instanz in der modernen Gesellschaft gibt, welche als die Institution der gesamtgesellschaftlichen Rationalität funktionieren könnte, und wenn die Gesamtgesellschaft einheitlich gegenüber dem ökologischen Umwelt reagieren müsste, kann Handlungsunfähigkeit beobachtet werden.

Im Gegensatz zu Luhmann und Habermas sieht Richard Münch die Auffassung der europäischen Modernization als Ausdifferenzierungen der autonomen Rationalitätsgesichtspunkten als falsch. Diese Erscheinung kann eher in den asiatischen Zivilisationen beobachtet werden — sagt Münch. Im Gegensatz zu diesen Zivilisationen kann die europäische Entwicklung als Interpenetration der Rationalitätsgesichtspunkten der einzelnen gesellschaftlichen Sphären begriffen werden. Die Studie erkennt an, dass Münch's Interpenetrationsauffassung neue Aspekte der europäischen Modernization erschliesst aber deutet an, dass diese Aspekte in der Differenzierungstheorien als Inklusion thematisiert werden.

GAZDASÁGI FEJLETTSÉG ÉS TÁRSADALMI SZERKEZET ÖSSZEFÜGGÉSEI A SZOCIALIZMUSBAN

Nyíri Károly

1. A TERMELŐERŐK ÉS TERMELÉSI VISZONYOK ÖSSZEFÜGGÉSE

A társadalmi struktúra milyenségét alapvetően határozza meg a mindenkori gazdasági alakulat. Ezen belül rendkívül fontosak a termelési viszonyok (az ember és a termelőeszköz közötti viszony, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely stb.), azonban egy adott társadalomban — ahogyan azt már a marxizmus—leninizmus klasszikusai is kimutatták — a termelőerők (a termelőeszközök és az alkalmazásukra képes munkaerő) fejlettsége nagyon szoros, szerves összefüggésben van a termelési viszonyokkal, s bár kettőjük között dialektikus összefüggés van (kölcsonösen hatnak egymásra, s időről időre ellentmondásba kerülhetnek), a termelőerők milyensége a meghatározó.¹ A termelőerők e meghatározó szerepe nem változott a szocialista társadalmak esetében sem. Az anyagi termelés fontosságát a szocializmusban az alábbiakban lehet konkrétan meghatározni:

(a) A termelőerők fejlettségének színvonala ma tulajdonképpen magának a szocializmus érettségének az egyik legfontosabb kritériuma; s ez természetes, mivel a társadalom gazdasági (anyagi) fejlettsége az alapja az összes többi társadalmi szféra előrehaladó változásának, fejlődésének. Természetesen a társadalmi viszonyok sokféle szférája fejlődésének megvan a maga specifikuma, s a különböző objektív és szubjektív tényezők visszahatnak a gazdasági szférára, de mégis a szocialista társadalom termelőerőinek fejlettségi szintje, a műszaki haladás szolgál végső soron alapul a szocialista társadalmi rendszer egésze fejlődésének.

(b) A társadalmi rendszer, és ezen belül is a társadalmi viszonyok, különbözőképpen képesek hatni a termelési viszonyok fejlődésére. Az anyagi ter-

¹Marx többször is így nyilatkozik az Alapvonalakban és A tőkében.

melés viszonyai a termelőerők fejlettségi szintjének megfelelően, jótékonyan hatnak a termelés és az egész társadalom további haladására. Ezzel szemben a termelési viszonyok egy meghatározott, tényleges meg-nem-felelése a termelőerők adott fejlettségének, nemcsak fékezheti a szocialista termelés fejlődését, hanem egyes esetekben még stagnálásához és válságához — lásd pl. az 1980—81-es lengyel válságot — is vezethet.² A szocializmus elvileg ugyanis nem zárja ki az ellentmondásokat a termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönhatásából. Ezek az ellentmondások bizonyos értelemben elveszítik ugyan a kapitalizmusra jellemző antagonisztikus, kibékíthetetlen jellegüket, és (a termelési viszonyok egész rendszerének idejében történő tökéletesítése esetén) nem szülnék föltétlenül konfliktusos szituációt. Azonban a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikus egysége a szocializmusban is ellentmondásos jellegű. A termelőerők állandóan fejlődnek, s ezért megelőzhetik a termelési viszonyok evolúcióját, ami viszont napirendre tűzi az utóbbiak tökéletesítésének szükségességét.³ Ennek a jelenségnek voltunk tanúi több szocialista országban az 1960-as évek közepén, s ezek indokolták azt az irányítási és gazdálkodási reformhullámot, amely ekkor indult el számos európai szocialista országban, köztük Magyarországon is. A termelési viszonyok tökéletesítése, megreformálása komplex jellegű: magában foglalja a tulajdonviszonyok, az elosztási rendszer, az áru—pénz (a piaci) kapcsolatok továbbfejlesztését, modernizálását. Az 1980-as évtized elején a legtöbb szocialista országban új feszültségek kerültek felszínre; elsősorban gazdaságiak, de társadalmiak is, ami egy újabb gazdasági-társadalmi reformhullámot indított el, s amelynek most éppen a csúcspontján vagyunk. A termelési viszonyok — a termelőerők megkívánt fejlettsége követelményei szerint való — kiigazításának, tökéletesítésének elmaradása, ill. elmulasztása részben társadalmi válság szituációt teremt, részben gátolja a termelőerők további fejlődését, ami nemcsak belső, a szocializmus gazdasági törvényeiből fakadó okokból megengedhetetlen, hanem külső okokból is: a szocialista országok így nemhogy utolérnék a termelőerők fejlettségében előttük járó fejlett tőkésországokat, hanem lemaradásuk még tovább növekedne. A termelőerők és termelési viszonyok ellentmondásának egy másik esetével is találkozhatunk a szocializmusban — mint ahogy ezt a szocialista országok története mutatja —; ez pedig akkor jelentkezik, amikor, mesterségesen, sokkal "kommunistább" termelési viszonyokat kívánnak

²Razvitoj szocializm: obscseje i szpacificseszkoje v jeho sztroitel'sztve (a SZUTA Szocialista Világrendszer Közgazdasági Intézetének monográfiája), Nauka, Moszkva 1980, 80. o.

³Uo. 80—81. o.

megvalósítani, mint amelyet a termelőerők fejlettsége lehetővé tesz. Ezen a "gyermekbetegségen" szinte minden szocialista ország átesett — minden olyan törekvés kudarcra van azonban ítélve, amely "érettebb" termelési viszonyokat kíván megvalósítani, mint amelynek az anyagi alapjait már megteremtették. Már Marx írja: "... új, sokkal magasabb szintű termelési viszonyok sohasem jelennek meg korábban, mint ahogy a létezésükhöz szükséges anyagi előfeltételek megérnek."⁴ Ez az összefüggés föltétlenül igaz a társadalmi szerkezet vonatkozásában is (természetes módon, hiszen ez függvénye a termelési viszonyoknak): nem lehet fejlettebb osztályszerkezetet létrehozni, osztályokat, rétegeket megszüntetni, osztály nélküli társadalmat megvalósítani, ha mindennek nincsenek meg, a termelőerők megfelelő fejlettsége által biztosított, anyagi előfeltételei.

(c) A termelőerők—termelési viszonyok összefüggésének egy elemét ki kell emelnünk, azért is, mert ennek óriási szerepe van a társadalmi struktúra alakulásában, az optimális társadalmi struktúra kialakításában. A termelőerők fejlődése nemcsak a fejlettebb termelési viszonyok kialakításának anyagi előfeltételeit teremti meg, hanem elősegíti az emberi tényező átalakítását is. A tudományos-műszaki haladás olyan erő, amely szükségessé teszi a dolgozók (munkások és parasztok) műveltségi szintjének egyre magasabbra emelését, a lakosság általános képzettségi szintjének állandó növelését. (Az általános kötelező oktatás idejének fölemelése, egyes — egyre növekvő számú — szakmák érettségihez kötése, egyre több munkahely betöltésénél az egyetemi-főiskolai végzettség megkövetelése stb.) Ezáltal viszont nő a népesség általános műveltségi szintje, látóköre, nő a társadalmi életbe való aktív bekapcsolódása lehetősége. A tudományos-műszaki haladás és általában a termelőerők fejlődése egyrészt mennyiségi változást hoz létre a társadalom szerkezetében (például a fejlett munkásosztály létszámának növekedése formájában), ami viszont másrészt további minőségi változásokat is okoz, és egy homogénabb társadalom kialakulását segíti elő. Az anyagi előfeltételek megléte, minél magasabb szintje szükséges a lakosság általános kulturális színvonala új szintre emeléséhez, az új típusú életmód, életforma kialakításához. A magasabb szellemi nívót, végső soron a gazdaság fejlettségének szintje determinálja, mint annak szükséges, bár nem elégséges előfeltétele.

A termelési viszonyoknak három alkotója az, mely a leginkább fontos a társadalom osztályszerkezetére és általában a társadalmi struktúra milyensége szempontjából. Nevezetesen: a tulajdonviszonyok, a jövedelemelosztási viszo-

⁴Lásd Marx és Engels Művei, 13. köt., 7. o.

nyok, valamint az a mechanizmus, amelynek segítségével a társadalom munkája által létrehozott javak eljutnak a fogyasztókhoz: itt tulajdonképpen a piaci mechanizmusról van szó és mindarról, ami ehhez kapcsolódik mint árrendszer, adórendszer stb. Marx és Engels úgy vélték, hogy a kommunizmusban megszűnnek az áru—pénz kapcsolatok, és helyüket a javak (termékek) közvetlen, a szükségleteknek megfelelő, tervezett megtermelése és elosztása váltja föl. Volt időszak (országoként eltérő időre eső), amikor számos közgazda, ideológus és politikus, gyakran a hivatalos állami politika szintjén, azt hirdette, hogy az áru—pénz viszonyok — legalábbis aktív formájukban — már az átmeneti időszakban, tehát a szocialista forradalom és a megvalósult kommunizmus közötti időszakban, azaz a szocializmusban, elhalnak, s egyre inkább a közvetlen termelésirányítás és a javak ugyanilyen elosztása kerül előtérbe. Ma már azonban egyöntetű a tudósok és a gyakorlati politikusok véleménye is a tekintetben, hogy a szocialista társadalmakban is tartósan aktív szerepet játszanak az áru—pénz viszonyok, következésképpen a piac: áru-, pénz- és munkaerő-piac egyaránt. A piaci viszonyok pedig nagyon bonyolult kifejezői és alakítói a termelési viszonyoknak, következésképpen bonyolult hatásuk van a társadalomszerkezet alakulására is.

Az osztály- és társadalmi szerkezet átalakításának döntő fontosságú előfeltétele a magántulajdon megszüntetése. Azonban, Lenin szavaival: "Világos, hogy az osztályok teljes megsemmisítéséhez nemcsak meg kell fosztani hatalmuktól a kizsákmányolókat, földbirtokosokat, kapitalistákat, nemcsak el kell venni tulajdonukat, hanem meg kell szüntetni a termelőeszközök mindenféle magántulajdonát, meg kell szüntetni a különbséget mind város és falu között, mind pedig a fizikai és szellemi munkát végző emberek között. Ez nagyon hosszú /az én kiemelésem -- Ny. K./ ideig tartó feladat. Ahhoz, hogy megoldjuk, óriási lépést kell tenni előre a termelők fejlődésében, le kell küzdeni az ellenállást (sokszor passzív ellenállást, amely különösen állhatatos és különösen nehezen adja meg magát), a kistermelés számos maradványát, le kell győzni a szokások és maradiság hatalmas erejét, amely ezekkel a maradványokkal kapcsolatos."⁵ Mindamelllett a szocialista országok komoly eredményeket értek el a tulajdonviszonyok átalakításában, pl. a társadalmi tulajdon túlsúlyának biztosításában. Erről tanúskodik az 1. sz. táblázat.

A táblázatból sok érdekes következtetés olvasható ki. Először is az, hogy — az egyetlen Lengyelország kivételével — a népgazdaság legfontosabb szektoraiiban 1980-ra döntő túlsúlyba került a társadalmi tulajdon. Természetesen,

⁵Lásd Lenin Összes Művei, 39. köt.

i. sz. táblázat

A szocialista szektor részaránya az európai KGST-országok gazdaságában, %-ban

Ország	A nemzeti jövedelem megtermelésében		A bruttó ipari termelésben		A bruttó mezőgazdasági termelésben		A kiskereskedelmi forgalomban (közétkészítés is)	
	1960	1980	1960	1980	1960	1980	1960	1980
Bulgária	99,5	99,9*	99,1	99,8	99,2	99,9	99,9	100,0
Magyarország	91,0	97,6	97,3	99,3	76,8	98,9	98,8	99,2
NDK	84,6	96,4	84,0	97,9	86,2	95,5	77,3	88,4
Lengyelország	62,8	84,4	97,1	98,0	11,2	22,7	97,3	98,5
Románia	83,3	95,5	98,7	99,7	64,3	85,6	99,9	100,0
Szovjetunió	99,9	100,0	100,0	100,0	99,9	100,0	100,0	100,0
Csehszlovákia	98,5	99,5	100,0	100,0	90,5	97,6	99,9	100,0

* = 1979

Forrás: Sztatiszticeszkij jezsagodnik sztran cslenov SZEVI, 1981, Moszkva 1981, 39-40. o.

még ezen az általános képen belül is vannak kisebb különbségek országoként, s azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a táblázatban jelölt "szocialista szektor" egyaránt magában foglalja az állami és a szövetkezeti tulajdont, s a kettő között ma még — ismét országoként eltérő jelentőségű — különbség van. Ezzel együtt is megállapíthatjuk, hogy a vizsgált országok gazdaságában a társadalmi tulajdon döntővé vált; ennek ellenére a társadalmi különbségek, az osztályok, rétegek, csoportok közti különbségek és egyenlőtlenségek nem szűntek meg. "A szocialista forradalom eredményeképpen lehetővé váló termelőeszköz-magántulajdon megszüntetése eltörölte az emberek, osztályok, csoportok, nemzetek és nemzetiségek közötti társadalmi egyenlőtlenségek társadalmi okait és alapjait, de nem tudta kiküszöbölni műszaki-gazdasági okait a különböző nemű és formájú társadalmi problémáknak, amelyek abból fakadnak, hogy a termelők, a társadalom gazdasági potenciálja nem eléggé magas fejlettségű ahhoz, hogy minden embernek, nemzetnek és nemzetiségnek biztosítsa a sokoldalú fejlődési lehetőséget és a boldogulást."⁶ A társadalmi élet ezen ellentmondásából levonható legfontosabb következtetés az, hogy míg a magántulajdonon alapuló társadalmakban a szociális problémák megoldatlanságának oka egyaránt keresendő a termelők esetleges fejletlenségében és — főleg — a termelési viszonyok ellentmondásosságában, a szocializmusban viszont, a termelőeszközök társadalmi tulajdonának következetes megvalósítása esetén, a fennmaradó társadalmi problémák oka elméletileg már csak a termelők nemelégleges fejlettségi szintje, a megfelelő gazdasági-műszaki fejlettség hiánya. A valóságban a helyzet ennél persze bonyolultabb: az objektív gazdasági föltételek hiánya mellett szubjektív, a gazdaság- és szociálpolitikák milyenségében keresendő okai is lehetnek a társadalmi problémáknak.

Azt mindenesetre le kell szögeznünk, hogy óriási a különbség a kapitalista és a szocialista társadalomban meglévő társadalmi problémák és egyenlőtlenségek között. A kapitalizmusban, még ha a termelők fejlettsége lehetővé tenné is — mint ahogyan a fejlett tőkésországokban ez a lehetőség ténylegesen meg is van —, a magántulajdonon alapuló társadalmi rendszer nem képes (és nem is akarja) megoldani a szociális problémákat; egyszerűen azért, mert a gazdasági tevékenység célja nem a társadalom (az egész társadalom!) szükségleteinek lehető legteljesebb, igazságos kielégítése, hanem a termelőeszközökkel rendelkezők profitszerzése és gazdagodása. A monopolkapitalista társadalom állama (kormány) még akkor sem képes szociális problémáktól men-

⁶ Markszisztka--leninszkaja szocial'nogo razvitija (a SZUTA Szociológiai Kutatóintézete monográfiája), Nauka, Moszkva 1978, 90. o.

tes társadalmat létrehozni, ha azt célul tűzi ki és meghirdeti: lásd a "jó-léti társadalom" megvalósításának kudarcát... Ezzel szemben a szocialista társadalom — a termelőeszközök társadalmi tulajdonának bázisán és helyes szociál- és gazdaságpolitikát föltételezve — akarja és képes is a társadalmi problémákat megoldani: az objektív korlátokat itt valójában csak a termelőerők fejlettsége, az anyagi lehetőségek szabják meg.

S itt két fontos megjegyzést kell tennünk: mindkettő azért vetődhet föl, mert még létezik egymás mellett és egyidejűleg a két különböző gazdasági-politikai társadalmi rendszer, a kapitalista és a szocialista. — Először: Mivel léteznek olyan országok, ahol, a kapitalista termelési mód és termelési viszonyok között, a termelőerők fejlettségének igen magas szintje valósul meg, s következésképpen, minden jövedelemelosztási aránytalanság mellett is, a társadalom általános anyagi ellátottsága magas színvonalát (életszínvonalat) tudják biztosítani, így ez a színvonal, akarva-akaratlanul, mérce lett és marad is a szocialista országok számára. Ez azt jelenti, hogy (a szocializmus gazdasági alaptörvényeinek megfelelő) igazságos elosztást legalább olyan szinten kell megvalósítani, mint amilyen szinten az, bár igazságtalan elosztás mellett, a fejlett tőkésországokban már megvalósult; ehhez pedig a szocialista országokban még igen nagy mértékben kell fejleszteni a termelőerőket, a gazdasági potenciált. A történelem bebizonyította, hogy az alacsony szintű termelőerők alapján "megvalósított" szocializmus csak a politikai deklarációkban létezik, miközben a való élet csúfosan rácăfol ezekre a deklarációkra. — Másodszor: A monopolizációs társadalmi rendszer nemcsak ellentmondásosságával (gazdasági válságok), de politikai föllázításával, militarizmusával, nyílt vagy burkolt háborús fenyegetésével is, társadalmilag zavarja és akadályozza a szocialista társadalmakat abban, hogy minden erőforrásukat termelőerők arányos fejlesztésére, társadalmi problémáik mielőbbi optimális megoldására fordíthassák (tökéletesíthessék társadalmi struktúrájukat), azáltal ugyanis, hogy objektíve kényszerítik a szocialista országokat arra, hogy anyagi-műszaki erőforrásaik, gazdasági potenciáljuk nagy részét biztonsági célokra, honvédelemre költsek. Más szóval, amikor (és ha) a szocialista országok a saját határaikon belül már megvalósították a termelőeszközök társadalmi tulajdonának döntő túlsúlyát a gazdaság egészében, társadalmi problémáik származnak (származhatnak) abból, hogy határaikon kívül, a világ nagyobbik részében, még uralkodó a magántulajdonon alapuló társadalmi rend, sőt egyelőre fejlettebb gazdasági és technikai szinten.

A termelőeszközök társadalmi tulajdonának döntő túlsúlya a szocializmusban elvileg lehetővé teszi a termelésnek a társadalmi igényeknek megfelelő

megszervezését, lehetővé válik a termelés koncentrációja, specializációja, a kooperáció, lehetővé válik a központi tervezés. A központi tervezés megvalósítása, realizálása azonban történhet közvetlen tervutasítással, történhet döntően közvetett — piaci — eszközökkel és történhet a kettő kombinációjával is. Sok elméleti vita után, arról, hogy melyik módszer a célravezetőbb, ma már a gyakorlat egyre inkább bebizonyítja, hogy a közvetlen (tervutasításos, részletes tervlebontásos) és a közvetett (áru—pénz kapcsolatos, fiskális-eszközös) gazdaságirányítási módszerek alkalmazása mindig az adott szocialista ország sajátosságainak, adottságainak, fejlődési szakaszainak megfelelően, kombinált módon alkalmazva a legcélravezetőbb. A megtermelt javak tervszerű elosztása — ennek megfelelően — szintén részben közvetlen, részben közvetett módszerekkel történhet. A szocialista országok többségében például a termelőeszközöket közvetlen módszerekkel osztják szét a fölhasználók között — ám az áru—pénz kapcsolatoknak még itt is jelentős szerepe van, ha más nem, elszámolási, "könyvviteli". A fogyasztási cikkek elosztása viszont döntően közvetett, piaci módszerekkel történjék, az aktív pénz—áru kapcsolatok alapján.

Az osztály-(társadalom) szerkezet vizsgálata szempontjából elsősorban a lakossági pénzjövedelmek és az ezzel megvásárolható áruk megoszlásának, "elosztásának" van nagy jelentősége; bár (bizonyos értelemben) általában a nemzeti jövedelem elosztása, ezen belül a beruházási javak elosztása az egyes népgazdasági ágak között úgyszintén nem kisebb társadalmi jelentőséggel bír. A lakossági pénzjövedelmek és fogyasztói árualapok elosztásának kettős társadalmi jelentősége, ill. funkciója van. Egyrészt ösztönzi a dolgozók termelőtevékenységét, másrészt az egész szocialista társadalom anyagi, szellemi és kulturális jóléte emelésének eszköze. Az elosztás alapvetően két formában történik: a végzett munka mennyisége és minősége arányában, illetve a társadalmi fogyasztási alapon keresztül. A termelőeszközök társadalmi tulajdona, a központi tervgazdálkodás, ezen belül a tervszerű bér- és jövedelempolitika elvileg lehetővé teszi, hogy az állam "tetszés szerint" szabályozza a béreket és jövedelmeket. Elméletileg tehát semmi akadály nincs annak, hogy az állam és a kormány a társadalom egyes osztályai vagy rétegei között egy kívánt mértékű jövedelemkiegyenlítést, ill. jövedelemátcsoportosítást hajtson végre: csökkentse vagy növelje a különbségeket. A szocialista országok történelme azonban azt mutatja, hogy amikor ezzel a lehetőséggel az egyes országok kormányai a gyakorlatban is éltek — például, a kiemelt ütemű iparosítást elősegítendő, nagyobb mértékben javadalmazták az iparban dolgozókat a mezőgazdasági lakosságnál, de az iparon belül is voltak és lehetnek ma is

ilyen különbségtételek —, bebizonyosodott, hogy a szocialista állam eme döntési szabadsága csak látszólagos. A termelőerők és termelési viszonyok objektíve törvényszerű összefüggése itt is érvényes maradt: a munka szerinti jövedelmezés rendszerének és mechanizmusának tökéletesítése a szocialista társadalom építésének körülményei között is előfeltételezi mindenekelőtt azt, hogy gazdaságilag és társadalmilag megalapozott összefüggés legyen a munkabér növekedése és a társadalmilag szükséges munka termelékenységének növekedése között, és azt is, hogy megengedhetetlen az olyan helyzet, amikor a központi béremelés (bérintézkedés) a dolgozók egyes kategóriái részére nem úgy jelentkezik, mint a munkaeredmények javulásának elismerése, "megjutalmazása", hanem mint csupán szociális intézkedés, mint sajátos "ajándék", amelynek megkapása nem a munkaráfordítás növekedését kompenzálja. A szocializmus építése során jelentkező ilyenfajta szituációt nyilvánvalóan úgy kell tekintenünk, mint a szociálpolitika és gazdaságpolitika kiegyensúlyozatlanságának, aránytalanságának következményét. A szociális és gazdasági célok egysége elméletileg egyike ugyanis a szocializmus leglényegesebb alapvonásainak. Azonban ez az egység nem teremődik meg automatikusan, hanem a szocialista állam tudatos, célirányos tevékenységét követeli meg. A gyakorlatban nem lehet kizártnak tekinteni az olyan eseteket, amikor egyik vagy másik szociális intézkedés megvalósítása meghatározott gazdasági veszteségek árán lehetséges csupán, de az ilyen helyzet nem tekinthető normálisnak, s különösen nem mint állandóan, hosszabb távon fennálló jelenség. Minden hasonló esetben meg kell keresni és találni azokat a megoldásokat, amelyek biztosítják a gazdaságpolitika és a szociálpolitika egységét, azt az egységet, amely elvileg jellemző a szocializmusra.

Az elosztás konkrét jellegzetességei a szocialista társadalom fejlődésének egyik vagy másik szakaszában nagyon jelentős mértékben függenek a megtermelt anyagi javak általánosan meglévő mennyiségétől és minőségétől. Az ösztársadalmi munka termelékenységének viszonylag alacsony szintje (a fejlettebb gazdaságú szocialista országok társadalmimunka-termelékenysége ma kb. 40—50%-a a fejlett tőkésországokénak) objektíve azt a kényszert sugallja, hogy az emberek elsődleges életfontosságú szükségletei legyenek kielégítve, sokkal inkább az általános fiziológiai törvényszerűségeknek, semmint az egyén konkrét munkateljesítményének függvényében. Ezért a szocializmus építésének kezdeti szakaszában az európai KGST-országokban az elosztás csaknem általánosan jellemző vonása az egyenlősdi, a jövedelem-differenciáltság alacsony foka volt.⁷ Ez az utóbbi megállapítás nem mond ellent annak a korábbi

⁷Lásd a 2. jegyzetben hivatkozott művet, 120—121. o.

állításunknak, hogy az iparosítás kezdeti időszakában egyes népgazdasági ágazatok dolgozói preferenciát élveztek más ágazatokhoz képest, ugyanis a viszonylagos egyenlődsdi ugyancsak létezett a preferált ágazaton (pl. az iparon) belül, és a diszpreferált (pl. a mezőgazdasági) ágazatban úgyszintén. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy bár a szocialista országokban sikerült, a minden eddigi társadalmaknál tapasztaltnál összehasonlítva, sokkal egyenlőbb és igazságosabb elosztást megvalósítani; ugyanakkor, elsősorban az anyagi alapok viszonylagos szűkössége (a termelőerők nem eléggé magas fejlettségi szintje) miatt, de más okokból is (például a ténylegesen a munka arányában való bérezés, ill. javadalmazás elvének megsértése miatt) az elosztás még a fejlettebb szocialista országokban is messze van az optimálistól.

Szorosan kapcsolódva az előzőek mondanivalójához, néhány gondolatot kell már itt is mondanunk a termelési viszonyok piaci eleméről. A szocialista forradalom és a kommunizmus megvalósítása közötti átmeneti időszakban — a szocializmusban — a munka közvetlenül társadalmi jellege még korlátozott, elsősorban a termelőerők nem kielégítő fejlettsége, de részben a tudati fejlettség nem eléggé magas színvonalra miatt is. (Az emberek tudatának, szokásainak átformálódásához nyilvánvalóan még hosszabb idő szükséges, mint a termelőerők megfelelő fejlettségi szintjének megteremtéséhez.) Ezért a termelési folyamatban létrehozott munkatermékek, javak túlnyomó többsége a fejlettebb szocialista társadalmakban sem a közvetlen elosztás formájában jut el a fogyasztóhoz, hanem áru képét öltve, az áruforgalmon keresztül. A termékek eme áruformája a szocializmusban sajátságos ellentmondás, amely az ellentmondásos kapcsolatot tükrözi a társadalmilag szükséges és a tényleges termelési költségek, a termelés és a társadalmilag elismert (lehetséges) fogyasztás között. Emellett az objektív ellentmondás mellett léteznek azonban szubjektív ellentmondások is, amelyek a tervezés, a gazdaságirányítás, az ösztönzési rendszer stb. tökéletlenségeiből, hibáiból adódnak.

A jelen tanulmány nem központi feladata az áru—pénz viszonyoknak, a szocialista társadalomban betöltött szerepe fontosságának, problematikájának bemutatása; így erről itt röviden csak annyit rögzítünk, hogy a szocialista országok gyakorlatának elemzése azt mutatja: kettős tendenciának vagyunk tanúi. Egyrészt nő a követlen termelésirányítás (a termelés-, ill. "tőke"—koncentráció, tudatos átszervezések, egyesülések, kombinátok, trösztök létrejötte következtében) és a közvetlen elosztás (a társadalmi fogyasztási alap növekedése a nemzeti jövedelem fölhasználásában, "nem borítékban lévő" juttatások jelentőségének növekedése) jelentősége; de másrészt és ugyanakkor ennél nagyobb mértékben nő a belső és külső (külkereskedelmi) áruforgalom

volumene és jelentősége, mind a termelőeszközök, mind a fogyasztási cikkek területén. És ugyancsak ezzel párhuzamosan (összehasonlítva árakon, árfolyamon is) egyre nő a vállalati és lakossági pénzforgalom (beleértve a megtakarítások következtében létrejövő betétállományokat). A szocialista fejlődés jelenlegi szakaszában és történelmileg belátható időn belül a piac (az aktív áru—pénz kapcsolatok) objektíve, a dolgok természetéből fakadóan, pozitív, szükséges jelenség, mert csak ez képes föloldani (úgy-ahogy) az ellentmondást a termelés és szolgáltatás nagymértékben társadalmi volta és a társadalom fogyasztásának túlnyomórészt egyéni jellege között, amelyet a munka arányában való elosztás illetve a termelőerők viszonylagos fejletlensége behatárol. A viszonylag szűkös javakat (termelőeszközöket és fogyasztási cikkeket egyaránt) ma még csak úgy képes a szocialista társadalom a "legigazságosabban" elosztani, ha objektív mércét vesz segítségül, ez pedig nem lehet más, mint az a fizetőképesség, amely arányban áll a végzett, társadalmilag hasznos munkával ill. teljesítménnyel. Az így "legalizált" kereslet kielégítésének pedig egyetlen járható útja az áru—pénz viszonyok fölhasználása, azaz a piac.

Az áru- és pénzforgalom növekedése szociális szempontból nézve is részben pozitív folyamat, mert elősegíti a már említett objektív ellentmondások "automatikus" (a piacon keresztül történő) föloldódását, és csökkenti a szubjektív tévedések lehetőségének körét; részben azonban negatív jelenség, mert nehezíti a társadalmi folyamatok, például a társadalmi struktúra, az osztály- és rétegtagozódás tudatos befolyásolását és fejlesztését. Ez utóbbi megállapításhoz: amíg a jövedelemelosztás döntő túlsúlyban pénzformában történik, addig a fogyasztás struktúráját nagyrészt meghatározzák az osztályra, rétegre hagyományosan jellemző, sokszor évszázados szokások. Ez egyaránt vonatkozik az élelmiszerekre, ruházódásra, kultúrcikkekre, tartós fogyasztási cikkekre, a szabadidő eltöltésére stb. Például az értelmiség körében általános volt, hogy jövedelmének egy részét könyvre, színházra, hanglemezre, változatosabb (a modern táplálkozásnak jobban megfelelő) étrendre, utazásra stb. költse; munkás- és paraszti rétegekre inkább jellemző volt a hagyományos, magyaros étrend (az összes következményével), hogy keveset költenek kultúrcikkekre, nem volt jellemző a külföldi utazás stb. A pénzben kapott juttatás tehát nagy szabadságot biztosít a jövedelmek elköltésének összetételét, struktúráját illetően, s ezáltal lehetőséget ad életmódi szokások konzerválására is. Továbbá a jövedelmek és a fogyasztás közötti nem-közvetlen kapcsolat, a pénz "pénz-funkciója" (pl. az, hogy érdemes gyűjteni, tehát kincs-képző) — megint csak rétegek, de egyének adottságainak is megfelelően, a fo-

gyasztás mértékétől és struktúrájától függően — lehetségessé teszi a "meggazdagodást" vagy "elszegényedést", azaz szociális különbségek konzerválódását vagy újnak a kialakulását. Egyes osztályokra, rétegekre (pl. parasztság) jellemző volt a takarékoság, másokra, pl. az értelmiségre nem; de még egyénenként, családonként is nagy differenciáltsághoz vezethetett a pénzzel való eltérő bánás. Arról nem is beszélve, hogy milyen szociális problémákhoz, jóléti differenciálódáshoz vezet az, ha a megtakarított pénz fölhasználható nemcsak szerencsejátéokra, de vállalkozásra stb. is.

Könnyű lenne mármost mindenre azt mondani (amit az utópista és vulgáris szocialisták mondtak, s amivel még ma is találkozunk, nemcsak elméletben, de sajnos néha gyakorlatban is), hogy mindezen problémák megoldhatók a közvetlen fogyasztás-szabályozással, a pénz megszüntetésével. A közvetlen elosztáshoz azonban, mint normális szisztémához (tehát nem olyanfajta kényszerű megoldáshoz, amilyen például a "hadikommunizmus" vagy az általános jegyrendszer), a termelők igen magas fejlettségi szintje, az anyagi javak általános bősége és kommunista öntudat lenne szükséges. Képzelnék el csak például, milyen óriási anyagi költségigénye lenne annak, ha ma Magyarországon úgy kívánnánk biztosítani az egyenlő, igazságos és a korszerű szocialista igényeknek megfelelő elosztást, hogy nem fizetést kapna a lakosság és nem órá bízánk, hogy hogyan költse el a pénzét, hanem minden dolgozó kapna egy a korszerű étkezésnek megfelelő étel- és italutalványt, továbbá könyvutalványt, külföldi és belföldi utazási utalványt, tv-utalványt, autóutalványt stb.! A termelők alacsony vagy viszonylag alacsony szintjén viszont a közvetlen elosztás (a pénz megszüntetése) csak embertelen és a gazdasági-társadalmi fejlődést óriási mértékben gátló, sőt visszavetítő megoldás lehetne. Következésként tehát azt mondhatjuk, hogy bármennyi "negatív" jelenség jár is az áru-pénz viszonyokkal, a piac meglétével, semmiképpen nem lehet megszüntetni őket azelőtt, mielőtt ennek gazdasági-anyagi előfeltételei meg nem értek. Így tudomásul kell vennünk azt is, hogy a szocialista társadalmakban is számolnunk kell a közvetett termelés és elosztás minden bonyolultsága mellett és korlátai között lehet és kell megvalósítani a társadalmi struktúra tökéletesítését.

2. A JÖVEDELEMELOSZTÁS ÉS AZ ÉRDEK SZEREPE

Az előzőekben már utaltunk arra, hogy a jövedelem (a dolgozók által megtermelt új érték) elosztása a társadalom egyes osztályai, rétegei, csoportjai, illetve egyedei között általában az egyik legfontosabb társadalmi prob-

léma és föladat. Szó volt már arról is, hogy a javak igazságos elosztásának elsődleges fontosságú előfeltétele a termelőeszközök társadalmi tulajdonának megvalósítása és a munka szerinti elosztás. Az előzőekben láttuk továbbá, hogy a szocialista országok, ill. a népgazdasági ágak többségében a társadalmi tulajdon elvileg uralkodóvá vált, s a lakosság csaknem száz százaléka a dolgozó osztályok és rétegek valamelyikéhez tartozik. Objektíve tehát fönnáll a lehetősége annak, hogy a szocialista elosztás törvényei érvényesüljenek -- az igazságos elosztásnak, még az osztályok, rétegek közötti igazságos elosztásnak is, még számos elméleti és gyakorlati problémája létezik azonban a szocialista országokban, ami indokolja, hogy részletesebben foglalkozzunk a kérdéssel. Először is érintsünk egy elméleti fontosságú problémát.

Mint ismeretes, a marxista politikai gazdaságtan tanítása szerint csak a munka (termelőmunka) hoz létre új értéket, új (elfogyasztható, fölhasználható) anyagi javakat. Az elosztás milyenségét pedig a termelési viszonyok, a tulajdonviszonyok határozzák meg. Kapitalista termelési viszonyok között a termelőeszközök tulajdonosai (a tőkésék) kisajátítják a munkások által létrehozott új értéket, és abból csakis a legszükségesebbet (a munkabért) engedik át a munkásnak. Szocialista termelési viszonyok között a termelőeszközök tulajdonosa az állam vagy a szövetkezet, elméletileg tehát lehetséges, hogy a termelők, az új értéket létrehozók, teljes egészében rendelkezzenek munkájuk eredménye fölött. A jelenleg létező szocialista társadalmakban azonban ez még nem valósult meg. E tény alapján a polgári közgazdászok, sőt szélsőbaloldali, ill. "újbaloldali" ideológusok elvitatják a létező szocializmus országaitól azt, hogy "igazi" szocialista elosztást valósítanának meg: egyes szerzők odáig mennek, hogy a "szocialista gazdaság" kifejezést a létező szocialista országok esetében nem is tartják helyénvalónak, és a "központi újraelosztás gazdasági rendszere", "parancsgazdaság" stb. meghatározásokat használják. Ezeknek az álláspontoknak a tévedése ott van, hogy a tudományos szocializmus képviselői (Marx, Engels vagy Lenin) sohasem állították, hogy a szocializmusban a termelő egyének vagy csoportok (vállalatok, üzemek stb.) közvetlenül rendelkezni fognak az általuk létrehozott javakkal. A kommunizmusban szükségleteik szerint, a szocializmusban munkájuk szerint részesednek a javakból -- de nem az "általuk létrehozottból". Erre a problémára utalt már Marx A gothai program kritikája című írásában, amikor, Lassalle-lal vitatkozva leírta, hogy a létrehozott új társadalmi terméktömegeből (javakból) a szocialista társadalomnak először is az elhasznált termelőeszközöket kell pótolnia, másodsor fedeznie kell a jövőbeni bővített újratermeléshez szükséges fölhalmozást és tartalékalapokat, s csak ami ezután megmarad, képezhe-

ti a fogyasztási alapokat, méghozzá a fogyasztáson nem egyéni, hanem társadalmi fogyasztást mint az egyéni fogyasztások összességét (más szóval: a társadalmilag indokolt egyéni fogyasztások összességét) értve. A szocialista társadalmakban tehát — valamilyen konkrét formában — elvileg nemcsak hogy elfogadható, de objektíve szükségszerű is a jövedelmek, a nemzeti jövedelem társadalmi ("központi") újraelosztása.

A társadalmi struktúra szempontjából a teljes nemzeti jövedelem fölhasználásának struktúrája igen nagy jelentőségű, még ha általában (elsősorban szociológiai szempontból) a fogyasztási alap elosztására szokták is a nagyobb súlyt helyezni. Mi a következőkben a nemzeti jövedelem elosztása és újraelosztása teljes problematikáját kívánjuk röviden érinteni. A termelőerők és termelési viszonyok összefüggésének rövid áttekintésekor láttuk, hogy egy igazságosabb elosztásnak, a termelőeszközök társadalmi tulajdona megteremtése mellett, legfontosabb előfeltétele a termelőerők magas fejlettségi szintje, a munkatermelékenység magas foka következtében létrejövő termék- és szolgáltatás-bőség. A szocialista fejlődés során, és különösen annak kezdeti szakaszában, gyakran előfordul, hogy a nemzeti jövedelem (s ezen belül a lakossági jövedelmek és fogyasztási javak) elosztásában — az osztársadalminak mutakozó érdekből — "súlyozni" kell (elsősorban a javak szűkössége miatt) egyik vagy másik érdek rovására. Ez a probléma azért vetődhet föl, mert a szocializmusban a gazdasági érdekek alapvető egysége, össznépi jellege (azaz hogy minden ember, a társadalom minden egyes tagja egyformán érdekelt abban, hogy mindenki jobban dolgozzon és ennek következtében mindenki jobban is éljen) mellett objektíve létezik a gazdasági érdekek különbözősége. A jelenlegi szocialista társadalmakban objektíve háromféle gazdasági érdek létezik. (a) Állami vagy össznépi érdek: gazdasági alapjául az állami (össznépi) tulajdon szolgál, érdekképviselője pedig maga az állam. (b) Csoportérdek: gazdasági alapja a szövetkezeti tulajdon, illetőleg az egyes vállalatok, gazdálkodó egységek gazdasági helyzetének (erejének) eltérősége, az osztály- vagy osztályjellegű különbségek még meghatározó jellege, illetve osztályon belüli rétegek, csoportok érdekei. (c) Egyéni érdek: gazdasági alapja a végzett munka mennyisége és minősége szerinti elosztás, valamint az egyéni tulajdon. A társadalmi érdekek (a társadalom gazdasági érdekei) tehát strukturálódnak, ugyanúgy, mint ahogyan a társadalom szükségletei is strukturálódnak.⁸

⁸Az irodalomban kevéssé lehet találkozni a "nemzetközi szocialista érdek" vagy "össz-szocialista érdek" fogalmával, bár Marx és Engels annak ide-

Az anyagi szükséglet és a gazdasági érdek nem azonos fogalmak: az előbbi az emberekkel vele születik, természettől fogva adott; az utóbbi a társadalmi viszonyok — ezen belül a termelési viszonyok — terméke, következménye.⁹ A társadalom szükségleteinek és gazdasági érdekeinek struktúrája nem esik egybe a termelés, a gazdaság struktúrájával — ez csak egy kifejlett kommunizmusban, a munka teljes társadalmasulásakor következhet be. A szocialista államnak azonban lehetőségei, módjai vannak rá, hogy a termelés struktúráját legalábbis igazítsa a szükségletek struktúrájához. Ehhez rendelkezésére áll a szocialista állam gazdaságirányítási mechanizmusa, ezen belül a közvetlen tervezés, az irányított piac és ennek elemei, az árrendszer, hitelrendszer stb. és maga az állami költségvetés. A megtermelt javak és a szükségletek összhangjának megteremtése történhet a termelés tudatos (közvetett vagy közvetlen) alakításával-befolyósolásával és a nemzeti jövedelem (az adott időszakban létrehozott új nemzeti termék) újraelosztásával. A társadalmi struktúra és az elosztás összefüggése szempontjából ez utóbbinak van jelentősége.

A szocialista állam a nemzeti jövedelmet a következő eszközökkel tudja újraelosztani:

jén a proletárnemzetköziséget (ugyanúgy, mint a tőke nemzetköziségét) objektíve igen nagy fontosságúnak ítélte, éppen a közös érdek, a közös gazdasági érdek oldaláról is. Az 1920-as évek elején a Szovjetunióban még jelentős konkrét viták folytak az egy országban megvalósuló proletárforradalom és a világméretű proletárforradalom prioritásáról. A Lenin—Troickij-, illetve Sztálin—Troickij-vita a sztálini vonal győzelmével végződött, amely a szocializmus szovjetunióbeli győzelmét elébe helyezte a világorradalom győzelmének. A szocialista internacionalizmus fontosságát ugyan nem tagadva, de általában ma is uralkodó az a nézet, hogy az egyes szocialista társadalmak gazdasági érdeke prioritást élvez az internacionalista érdekekkel szemben. Ez az álláspont, véleményem szerint, ma azért fogadható el objektívnak, mert — szemben azzal, ahogyan az egy társadalmon belüli hármás érdektagozódásnál a közös gazdasági alapot egyértelműen ki tudtuk jelölni — nemzetközi értelemben (akár még KGST-szinten is) ez ma így még nem lehetséges. Nemzetközi szocialista érdekként meg tudjuk jelölni a világbéke fönntartását, a szocialista világrendszer védelmét stb., gazdasági alapját viszont így nem tudjuk kijelölni. Ugyanez könnyen megtehető a kapitalista oldalon: ott a világméretű tőkés összefogásnak, a tőkés világrendszer védelmének gazdasági alapját a nagy nemzetközi monopóliumok (multinacionális, transznacionális vállalatok) uralma és a szupranacionális (nemzetekfölötti) gazdasági integráció biztosítja. A szocialista világrendszerben azonban ma sem olyan szupranacionális gazdasági integráció, sem olyan, valóban nagy gazdasági jelentőségű nemzetközi vállalatok nem léteznek, amelyek a nemzetközi szocialista gazdasági érdekek alapját biztosítani tudnák.

⁹A társadalmi szükségletek és a különböző gazdasági érdekek összefüggését részletesen és színvonalasan tárgyalja Jakov Liberman Goszudarsztvennij bjudzset SZSZSZR v novih uszlovijah hozjajsztvovanjia c. könyvében, Moszkva 1970, 11—14. o.

- az állami költségvetésen keresztül;
- a központi árképzésen keresztül, azáltal, hogy az árat eltéríti az értéktől;
- a bérrendszeren, bérszabályozáson keresztül, a bértarifák és a béralapok ágazonkénti és területi differenciálásával;
- a nem-termelő szféra szolgáltatásainak fizetésén keresztül;
- a hitel-pénzügyi rendszeren keresztül (kamatlábak megállapítása, egyéb föltételek);
- az állam és egyéb gazdálkodó szervezetek (minisztériumok, trösztök stb.) közvetlen adminisztratív tevékenységével, mint például állóalapok átirányítása egyik vállalatról a másikhoz, forgóeszköz-fölöslegek átirányítása a veszteséges vállalathoz, a vállalati tisztajövedelem (nyereség) közvetlen átirányítása egyik gazdálkodó szervezettől a másikhoz, főnöki segítség a tervszámok módosításához stb.

A legjelentősebb a nemzeti jövedelem újraelosztása a költségvetésen és a központilag megállapított árakon keresztül, de a szocialista országok történetéből az újraelosztás főnti eszközei mindegyikének használatára számos példát lehet fölhozni. Témánk szempontjából az az újraelosztási tevékenység a legfontosabb, amely a gazdasági érdekek második csoportjában (csoportérdek) fejti ki hatását. Korábban említettük például, hogy a fejlődés kezdeti szakaszában általánosan megfigyelhető tendencia volt a szocialista országokban, hogy az ipar, ezen belül is a nehézipar és a gépipar kiemelt fejlesztése érdekében ebbe a népgazdasági ágba irányították a népgazdaság más ágaiban megtermelt nemzeti jövedelem, ill. erőforrások egy részét, nemegyszer igen jelentős részét. E módszer tudományos indokolását először Jevgenij Preobrazszenszkij, szovjet közgazdász dolgozta ki, még az 1920-as évek közepén, Novaja ekonomika (Új közgazdaságtan) című könyvében, gyakorlati megvalósítását pedig az első szovjet 5 éves tervek jelentették. Itt gyakorlatilag mindenütt arról volt szó, hogy a paraszti osztály által a mezőgazdaságban megtermelt többletermék (hozzáadott érték, ezen belül tisztajövedelem) egy részét az ipar fejlesztésére és részben az ipari lakosság javadalmazására használták föl. Eltekintve egy — országonként eltérő — rövid időszaktól, amikor ez a jövedelemelszívás gazdaságonkívüli kényszerrel történt, általában az áraknak (a mezőgazdasági termékek fölvásárlási árának) az értéktől való eltérítése volt itt a fő módszer. Ezt a módszert nemcsak akkor alkalmazták, amikor a mezőgazdaságban még a magántulajdon volt az uralkodó, hanem a kollektivizálás befejezése után is — sőt nemegyszer még napjainkban is ez a hely-

zet. Például a Szovjetunióban¹⁰ a megtermelt nemzeti jövedelem ágazati összetétele 1980-ban a következő volt:

<u>Nemzeti jövedelem összesen:</u>	<u>458,5 milliárd rubel</u>
ebből — ipar:	233,5 milliárd rubel
— mezőgazdaság:	69,0 milliárd rubel
— szállítás, hírközlés:	26,3 milliárd rubel
— építőipar:	48,2 milliárd rubel
— kereskedelem, termelő szolgáltatás és egyéb:	81,5 milliárd rubel

Az adatokhoz a forrás statisztikai évkönyv (többek között) a következő megjegyzést fűzi: "Az árszínvonal nem mindig tükrözi a megtermelt termék előállításához társadalmilag szükséges munkaráfordításokat. A mezőgazdaságban létrehozott nemzeti jövedelem egy része az iparban és a népgazdaság más ágazataiban realizálódik, forgalmi adó és nyereség (tisztajövedelem) formájában. Ha a nemzeti jövedelmet az anyagi termelési ágak között a munka arányában osztjuk el, akkor az 1980-as összegből a mezőgazdaságban megtermelt összeg 128 milliárd rubelt tesz ki."¹¹ Ez tehát azt jelenti, hogy értékarányos áron a szovjet mezőgazdaságban 1980-ban megtermelt nemzeti jövedelem nem 69 milliárd rubel, hanem 128 milliárd, azaz csaknem a duplája volt. Természetesen a megtermelt és a fölhasznált nemzeti jövedelem struktúrája elméletileg sem esik egybe (mint már utaltunk rá, a megtermelt nemzeti jövedelmet újra el kell osztani, hiszen ebből részesülnek a nem-termelő ágazatok dolgozói, a honvédelem, biztonság, állami adminisztráció, a munkaképtelenek stb.), de a munka szerinti (munka arányában történő) elosztás elvének — elméletileg — általában érvényesülnie kellene. Ha pedig, az árrendszer milyensége miatt, már a megtermelt nemzeti jövedelemnél ilyen aránytalanságok jönnek létre egyes ágazatok — esetünkben a mezőgazdaság — terhére, akkor számítani lehet arra, hogy a mezőgazdaság nem fog olyan arányban részesülni a megtermelt nemzeti jövedelemből (akár a fogyasztási alapot, akár a fölhalmozási alapot nézzük, amelyekre — ismeretesen — a fölhasznált nemzeti jövedelem oszlik), mint amilyen arányban a megtermeléséhez hozzájárult. Az ilyen

¹⁰Hivatkozhatnánk a magyar gyakorlatra is, de a példákat igyekszünk olyan tényanyaggal illusztrálni, amely a szélesebb magyar olvasóközönségnek általában nem áll rendelkezésre, viszont a szocialista országok vonatkozásában releváns.

¹¹Narodnoje hozjajsztvo SZSZSZR v 1980 g. — Sztatiszticeszkij jezsegodnik, Moszkva 1981, 379. o.

elosztási "igazságtalanságot" az objektív tényezők (mint, a honvédelem prioritása következtében, az ipar kiemelt fejlesztése stb.) bizonyos mértékig igazolhatják, de a széles értelemben vett "munka szerinti" elosztás törvényének (az egyes termelési ágak, osztályok, rétegek olyan arányban való részeseítése a nemzeti jövedelemből, amilyen arányban hozzájárultak, illetve amely társadalmilag indokolt) tartós és társadalmilag indokolatlan megsértése nagyon komoly gazdasági és társadalmi aránytalanságokhoz, feszültségekhez vezet.

A szocialista államnak az a képessége, hogy tudatosan be tud avatkozni a termelés és főleg az elosztás menetébe, magában rejti a szubjektív tévedés lehetőségeit. A felsorolt újraelosztási eszközök sokféleségéből is látszik, hogy az állam ilyen tevékenysége sok területre terjedhet ki. A fölhasznált nemzeti jövedelem összetételének megfelelően szabályozza

— a fogyasztási alap azon részét, amely elsősorban bér és fizetés formájában jelenik meg (egyéni fogyasztási alap);

— a fogyasztási alap társadalmi fogyasztásialap-részét, amely a nem bérjellegű juttatásokat jelenti;

— a fölhalmozási alap (beruházások) elosztását az egyes népgazdasági ágak, ágazatok, szektorok között;

— a fogyasztási és fölhalmozási alap nagyságának arányát.

Fontos momentum itt, hogy az államnak sok nem-közvetlen elosztási jellegű tevékenysége nagymértékben befolyásolja az elosztás objektív lehetőségeit. Ilyen a már említett beruházási tevékenység; hiszen az, hogy az iparon belül termelőeszközt vagy nem-termelő és nem-fogyasztási eszközt (pl. fegyvert, s széles értelemben az elektronikai számítógép is ide tartozik, ha honvédelmi célokat szolgál) gyártanak, vagy pedig fogyasztási cikket, illetőleg ipari vagy mezőgazdasági (élelmiszer) terméket, az meghatározza az elosztható fogyasztási árutömeg mennyiségét. Összefoglalóan tehát a következőket állapíthatjuk meg: A szocializmus országaiban elvileg és elvontan a szocializmus elosztási törvényei az uralkodók: a nem-dolgozó osztályokat gyakorlatilag föl-számolták, ezért általános a munka szerinti, a munka arányában történő elosztás elve. A nemzeti jövedelem újraelosztása ugyanakkor az össznépi (állami) érdek alapján ma még szintén általános. Az állam az újraelosztás során igyekszik az alapvető arányok fönntartására, de bizonyos aránytalanságok, népgazdasági ágazatonként és lakossági csoportonként (osztályonként), objektív vagy szubjektív okokból, mégis előfordulhatnak. A túlzott és hosszan tartó aránytalanságok azonban megengedhetetlenek, mivel társadalmi válsághoz vezetnek.

Foglalkozunk most a lakossági jövedelem alakulásának kérdésével.

(a) Először is nézzük meg, hogy a fölhasznált nemzeti jövedelemben hogyan alakult a fogyasztási alap és a fölhalmozási alap aránya az egyes szocialista országokban, hosszabb időtávban. Ehhez az adatokat a 2. sz. táblázat szolgáltatja. Témánk szempontjából a fogyasztási és fölhalmozási alap arányának vizsgálata azért fontos, mert — mint már korábban is hangsúlyoztuk — elosztani csak azokat a javakat lehet, amelyeket a társadalom megtermelt, ezen belül pedig azt, amit ebből lakossági fölhasználásra, fogyasztásra szántak. S mivel itt több szocialista országgal foglalkozunk, azaz összehasonlítunk is, a fogyasztási és fölhalmozási alap aránya nagyon jellemző adat lehet egy adott ország problémáinak megértéséhez.

A táblázat adatai alapján öt fontosabb megállapítást tehetünk:

— A fogyasztási és fölhalmozási alap aránya, országonként és egy országon belül, időben nagyon változatos, instabil, egyik évről a másikra is jelentős változást mutat.

— A változatosság ellenére, a fogyasztási alap részesedésének nagysága, a 20 év és a 7 ország átlagában, 72,3%-ot tesz ki.

— A 7 országot a két alap aránya tekintetében 2 fő csoportra lehet osztani: (I) Bulgária, Magyarország, az NDK, a Szovjetunió, Csehszlovákia, ahol a számok közel azonosan alakulnak, és az 5 ország átlagában a fogyasztási alap aránya 74,6%. (II) Mongólia és Lengyelország, ahol a kép az átlagostól erősen eltérő: a fogyasztási alap részesedése a 20 év és a 2 ország átlagában csak 66,4%.

— A legnagyobb ingadozást a fogyasztási és fölhalmozási alap arányában Lengyelország esetében tapasztalhatjuk: a fogyasztási alap részesedése a legalacsonyabb 1975-ben, 65,9%; a legmagasabb 1980-ban, 82,1%.

— A vizsgált 7 ország közül tartósan a legalacsonyabb a fogyasztási alap, s következésképpen legmagasabb a fölhalmozási alap részesedése Mongólia esetében: 20 év átlagában kétharmad—egyharmad, de nem ritkák az olyan évek, amikor közel 50—50%.

Bár a statisztikai átlag nem mindig jelenti a normális vagy optimális értéket, ebben az esetben talán megállapíthatjuk, hogy a fejlettebb szocialista országok esetében a fölhasznált nemzeti jövedelemen belül a fogyasztási alap mintegy 75%-os, a fölhalmozási alap mintegy 25%-os részesedését hosszabb távra normálisnak, standardnak fogadhatjuk el. Az ettől való tartós eltérés tehát anomália, amelynek vagy objektív, vagy szubjektív okai vannak. Mongólia esetében az okok nyilván objektívak: egyrészt az ország még az iparosodás kezdeti stádiumában van, másrészt, éppen az előbbi okokkal szoros össze-

2. sz. táblázat

Néhány szocialista ország fölhasznált nemzeti jövedelmének struktúrája, %-ban

Ország	Fölhasználási forma	1960	1970	1975	1976	1977	1978	1979	1980
Bulgária	Fogyasztási alap	72,6	70,8	67,5	71,4	74,0	76,0	77,2	77,6
	Fölhalmozási alap	27,4	29,2	32,5	28,6	26,0	24,0	22,8	22,4
Magyarország	Fogyasztási alap	79,5	75,1	72,3	72,8	71,8	68,1	74,3	77,0
	Fölhalmozási alap	20,5	24,9	27,7	27,2	28,2	31,9	25,7	23,0
NDK	Fogyasztási alap	82,1	75,7	77,7	77,0	76,7	78,4	79,5	77,4
	Fölhalmozási alap	17,9	24,3	22,3	23,0	23,3	21,6	20,5	22,5
Mongólia	Fogyasztási alap	69,6	67,3	61,9	58,2	53,6	49,5	61,4	63,7
	Fölhalmozási alap	30,4	32,7	38,1	41,8	46,4	50,5	38,6	36,3
Lengyelország	Fogyasztási alap	76,0	74,9	65,9	65,3	68,3	69,2	74,9	82,1
	Fölhalmozási alap	24,0	25,1	34,1	34,7	31,7	30,8	25,1	17,9
Szovjetunió	Fogyasztási alap	73,2	70,5	73,4	73,0	73,2	73,2	74,7	76,2
	Fölhalmozási alap	26,8	29,5	26,6	27,0	26,8	26,8	25,3	23,8
Csehszlovákia	Fogyasztási alap	82,3	73,0	70,8	71,3	74,9	75,1	75,1	74,8
	Fölhalmozási alap	17,7	27,0	29,2	28,7	25,1	24,9	24,9	25,2

Forrás: Sztatiszticeszkij jeczsegodnik sztran cslenov SZEY, 1981, Moszkva 1981, 46. o.

függésben, a fogyasztás struktúrája és szintje általánosan alacsony fejlettségű. Lengyelország esetében az okok inkább szubjektív jellegűek: az 1970-es évek közepén tapasztalt — viszonylag alacsony fogyasztási alap és igen magas fölhalmozási alap — ráta a hibás lengyel gazdaságpolitika mutatója, egyben a kialakult társadalmi-gazdasági válság egyik oka volt.

(b) Következő lépésként — a logikai sorrendet betartva — azt kell megvizsgálunk, hogy a fölhasznált nemzeti jövedelemnek fogyasztásialap-részen belül milyen az egyéni fogyasztási alap (a bérek és fizetések) és a társadalmi fogyasztási alap aránya, hiszen ez is fontos szociális tényező, s különösen fontos a társadalmi struktúra szempontjából. A statisztikai akadályok azonban itt különösen súlyosak. A KGST statisztikai évkönyvei ilyen adatot nem közölnek, de a nemzeti statisztikák (már ahol erre vonatkozó adat szerepel) alapján a következő a helyzet:

3. sz. táblázat

A fölhasznált nemzeti jövedelem lakossági fogyasztási alapjának összetétele %-ban

Ország	Személyi fogyasztás ¹²				Társadalmi fogyasztás			
	1965	1970	1975	1980	1965	1970	1975	1980
Bulgária	96,6	96,0	94,0	95,1	3,4	4,0	6,0	4,9
NDK	89,4	87,8	86,2	86,4	10,6	12,2	13,8	13,6
Lengyelország	88,6 ¹	84,7	84,0	83,2 ²	11,4 ¹	15,3	16,0	16,8 ²
Szovjetunió	70,1	68,3	66,2	66,1	29,9	31,7	33,8	33,9
Csehszlovákia	...	76,2	73,5	72,8	...	23,8	26,5	27,2

Forrás: ¹³. Megjegyzések: 1 = 1960, 2 = 1979.

¹²A nemzetközi irodalomban, így a forrásként szolgáló nemzeti statisztikai évkönyvekben is, a definíció-használat nem egyértelmű, sőt igen sokféle, bár ugyanazt értik rajta: a fogalom azt jelöli, hogy ennyi a munka szerint elosztott jövedelem-tömeg, azaz a bérek és fizetések aránya a fogyasztási alapon belül. Ugyanerre a fogalomra például a csehszlovák statisztikai évkönyv az "alapfogyasztás", az NDK-beli a "személyi fogyasztás", a szovjet a "lakossági fizetett bevételek" kifejezést használja.

¹³Források: Statistisches Jahrbuch der DDR, Berlin 1981, 82. o.; Rocznik statystyczny, Warszawa 1980, 72. o.; Narodnoje hozjajsztvo SZSZZR v 1980 g. — Sztatistszicseszki j jezsegodnik, Moszkva 1981, 381. o.; Statisticka rocenka CSSR, Praha 1981, 145. o.; továbbá a BNK statisztikai évkönyve (Szófia 1981), 75. o. — illetőleg mindezek alapján saját számítások.

Annak ellenére, hogy fölmérésünk nem teljes, mégis levonhatunk olyan következtetéseket a táblázatból, amelyek föltétlenül általánosíthatók a szocialista országok többségére. Először: a fogyasztási alap döntő többségét, a munka szerinti elosztás keretében, a dolgozókhöz jutó bérek és fizetések, bérjellegű juttatások teszik ki; másodsor: kivétel nélkül minden vizsgált esetben, a fogyasztási alapon belül a társadalmi fogyasztási alap részesedése növekvő, a személyi, munka szerinti jövedelem aránya csökkenő tendenciájú; harmadszor: a szocialista társadalom építésének előrehaladottabb stádiumában lévő országokban (pl. a Szovjetunióban), illetve általában a gazdasági fejlettség magasabb fokán lévő országokban (pl. Csehszlovákiában) a társadalmi fogyasztási alap aránya a legmagasabb. Mindehhez még egy általánosabb megjegyzést is kell fűznünk. A táblázat adatai (illetve azok, amelyeken számításaink alapszanak) folyóáras értékek, és így az abszolút tendencia és a dinamika is nagyban függ az adott országok árpolitikájától, árrendszerétől. A társadalmi fogyasztási alap például tartalmazza azokat a szubvenciókat, támogatásokat, amelyeket egy viszonylag stabil ár-bér-színvonal politikát folytató állam finanszíroz, s a személyi fogyasztási alap (a bérek és fizetések) ennyivel alacsonyabbak annál, mintha "értékarányos" árak és bérek léteznének. Az esetleges torzítások ellenére egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a szocialista társadalmakban a jövedelemelosztás uralkodó formája ma a személyre szóló, munka szerinti elosztás (bérek és fizetések, bérjellegű juttatások formájában), de jellemző a társadalmi fogyasztási alap részesedésének ugyancsak egyértelmű növekedése, mely olyan szándékot jelez, hogy az ingyenes juttatások, a teljesítménytől függetlenül, minden lakosnak egyaránt kijáró javadalmozást nyújtsanak.

(c) A népgazdaság állami és szövetkezeti szektorában dolgozók (munkások és alkalmazottak) fizetésének alakulása. Jelen (2) pont (a) és (b) alpontjában viszonyszámokkal mutattuk be a fejlődési tendenciát és a jelenlegi helyzetet. Megtudhattuk az elmondottakból, hogy a fölhasznált nemzeti jövedelemen belül a munkához fűződő jövedelmek — bérek és fizetések — aránya az uralkodó. Ebben az alpontban abszolút számok bemutatásával fogjuk illusztrálni, hogy ténylegesen hogyan alakult a szocialista országok lakosságának (a lakosság többségének) fizetése.

A 4. számú táblázatból levonható első és legfontosabb, valamint általánosítható következtetés az, hogy a jövedelmek — az egy főre jutó átlagos havi fizetéssel mérve — a szóban forgó 20 év alatt jelentősen megnövekedtek: 1980-ra, 1960-hoz képest, Bulgáriában csaknem két és félszeresére, Magyarországon több mint két és félszeresére, az NDK-ban 1,8-szorosára, Len-

4. sz. táblázat

A népgazdaság állami és szövetkezeti szektorában dolgozó munkások és alkalmazottak egy főre jutó átlagos havi fizetése az egyes országok nemzeti valutájában¹⁴

Ország	1960	1970	1975	1980
Bulgária	78,3	124	146	193
Magyarország	1553	2152	2821	3987
NDK	558	762	897	1030
Lengyelország	1560	2235	3783	5789
Románia	802	1289	1595	2239
Szovjetunió	80,6	122,0	145,8	168,9
Csehszlovákia	1365	1937	2304	2642

Forrás: Sztatiszticeszkij jezsegodnik sztran cslenov SZEVI — 1981, Moszkva 1981, 415—418. o. és Statistisches Jahrbuch der DDR — 1981, Berlin 1981, 109. o.

gyelországban 3,7-szeresére, Romániában 2,8-szorosára, a Szovjetunióban kétszeresére, Csehszlovákiában csaknem kétszeresére. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a nominális bérek és fizetések ilyen mértékű emelkedése 1975-ig általánosan (tehát minden országban) a fogyasztói árszínvonal relatív stabilitása mellett ment végbe, s 1975-től is a fogyasztói árszínvonal emelkedése csak két országban, Magyarországon és Bulgáriában volt jelentősebb, akkor megállapíthatjuk azt is, hogy ez a jövedelemnövekedés döntő többségében reáljövedelem, reálbér növekedés is volt. Jelen munka keretében nincsen mód arra, hogy összehasonlító elemzést végezzünk arról: mit jelent a fenti jövedelemnövekedés az egyes országok helyzetével összevetve. Ennek oka egyrészt statisztikai, hiszen a nemzeti valutában megadott értékek összehasonlíthatatlannak, reális árfolyamú átszámításuk pedig a KGST mai pénzügyi mechanizmusa mellett szinte lehetetlen. (Nem véletlen, hogy a KGST statisztikai évkönyv is a nemzeti valutákat tünteti föl.) A másik ok pedig a szóban forgó szocia-

¹⁴Az egyes országok nemzeti valutái: Bulgária — leva, Magyarország — forint, NDK — márka, Lengyelország — zloty, Románia — leu, Szovjetunió — rubel, Csehszlovákia — korona.

lista országok nagyon eltérő gazdasági fejlettségében, áruellátottságában, szolgáltatásai minőségének és hálózatának igen nagy különbségeiben keresendő. Nyilvánvaló, hogy a 20 év alatti "viszonylag szerény" növekedés ellenére az NDK egy dolgozójának fizetése egészen másként értékelendő, mint az NDK-beli növekedésnek matematikailag több mint a dupláját produkáló lengyel fizetés ugyanabban az 1980-as évben.

A fizetőképes kereslet és a tényleges árukínálat fontosságának kérdésére még ebben a pontban röviden visszatérünk, viszont nem vizsgáljuk külön azt a kérdést, hogy a nominális jövedelmek ilyenén — igen jelentős — növekedése milyen összhangban áll a munkatermelékenység, illetve a nemzeti jövedelem növekedésével. Annyit megállapíthatunk azonban, hogy az egyes országokban, eltérő mértékben és eltérő időbeliséggel, szinte kivétel nélkül voltak példák arra, hogy a bérek és fizetések lefelé (ez volt az általánosabb) vagy fölfelé (pl. Lengyelországban) nem voltak arányban a munkatermelékenység vagy a nemzeti jövedelem növekedésével. Bár hosszabb távon az országok kormányai igyekeztek betartani a fő arányokat, s így a nominális fizetésemelkedést az életszínvonal emelkedésének reális elemeként is értékelhetjük az adott időszakra nézve, mindez már előrevetítette a következő évtizedben fölvetődött súlyos nehézségeket.

(d) Következő lépésünk az, hogy megvizsgáljuk: a fizetések (pénzjövedelmek) milyen arányban oszlanak meg a keresők egyes lakossági csoportjai, illetve a népgazdasági ágazatok szerint. A jövedelemelosztás ilyen társadalmi struktúráját részletesebben csak néhány legfontosabb társadalmi csoport (osztály, illetve réteg) dolgozói fizetésének alakulását illetőleg tekintjük át. Láttuk korábban, hogy a szocialista állam a központi újraelosztás (költésvetés, árrendszer) különböző eszközei segítségével hogyan csoportosítja át a nemzeti jövedelmet egyik népgazdasági ágból a másikba, pl. a mezőgazdaságból az iparba. Így kézenfekvő a választás, hogy a lakossági jövedelmek struktúrája vizsgálatánál is az iparban és a mezőgazdaságban dolgozók fizetésének alakulását nézzük meg, kiegészítve egy értelmiségi rétegével. Az 5. sz. táblázat alapján nézzük meg először a két fő ágazat, az ipar és a mezőgazdaság dolgozóinak fizetése közötti arányok fejlődését.

Az ipar kiemelt fejlődését preferáló gazdaságpolitika (a Szovjetunióban az 1920-as évek eleje óta, az európai szocialista országokban általában az 1950-es évek óta) 1960-ban jól érzékelhetően éreztette hatását, a két fő gazdasági ágazat, az ipar és a mezőgazdaság dolgozóinak személyi jövedelmére is. Csaknem általános, hogy a mezőgazdasági dolgozók munkabére sokkal alacsonyabb az ipariaknál. Az iparban az egy főre jutó havi átlagos munkabért 100%-nak

5. sz. táblázat

A népgazdaság állami és szövetkezeti szektora néhány kiemelt ágazatában dolgozó munkások¹⁵ és alkalmazottak egy főre jutó havi átlagos munkabére az adott ország nemzeti valutájában

Ország	1960			1970			1975			1980		
	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.
Bulgária	80,1	74,4	70,3	124	107	116	150	138	138	197	167	176
Magyarország	1604	1416	...	2089	2122	...	2816	2717	...	3883	3822	3816
NDK	571	475	...	770	710	...	895	886	...	1039	1000	...
Lengyelország	1708	1267	1387	2389	1867	1945	3981	3750	3069	6181	5993	4870
Románia	829	703	819	1288	1205	1298	1602	1531	1570	2307	2160	2138
Szovjetunió	91,6	55,2	69,6	133,3	101,0	105,2	162,2	126,8	121,7	185,4	149,2	132,8
Csehszlovákia	1442	1113	1293	1967	1806	1832	2338	2221	2189	2723	2567	2402

Megjegyzés: I. = Ipar

II. = Mezőgazdaság

III. = Művelődés, kultúra, művészet

Forrás: mint a 4. sz. táblázatnál.

¹⁵A statisztika itt előtte jár a hivatalos szociológiának, amennyiben benne – regisztrálva a hagyományos osztálykülönbségek elmosódását – "munkáson" mindennemű fizikai dolgozó értendő, függetlenül attól, hogy az iparban vagy a mezőgazdaságban, termelő vagy nem termelő ágazatban dolgozik.

véve — a különbség nagysága sorrendjében —, a mezőgazdasági dolgozók keresete a Szovjetunióban 39,7%-kal, Lengyelországban 25,8%-kal, Csehszlovákiában 22,8%-kal, az NDK-ban 16,8%-kal, Magyarországon 11,8%-kal, Bulgáriában 6,7%-kal volt alacsonyabb. Az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején — közepén a szocialista országok jövedelem-(elosztási) politikája megváltozott, s fő jellemzője az a törekvés lett, hogy a lakosság egyes csoportjai (osztályai, rétegei) között a jövedelemkülönbségek csökkenjenek. Egyes források szerint ennek oka "a társadalom gazdagságának gyors növekedése",¹⁶ az idevágó anyagi lehetőségek megteremtődése volt, ám véleményem szerint az okok sokkal összetettebbek. Az 1950-es évek közepén, többek között a jövedelemelosztási-átcsoportosítási problémák következtében is, több kelet-európai országban (1953: NDK, 1956: Magyarország, Lengyelország) társadalmi-politikai válsághelyzet alakult ki. Ez komoly figyelmeztetés volt a gazdaságpolitika számára is. Egyre nyilvánvalóbbá vált továbbá, hogy az ipar erőltetett fejlesztése olyan népgazdasági aránytalanságokhoz vezetett, amelyek most már nemcsak a lakosság egyik jelentős csoportja, a parasztság gazdasági érdekeit sújtották, hanem általános társadalmi károkat okoztak. Érthető ez, ha figyelembe vesszük, hogy a mezőgazdasági ágazat tartós diszkriminációja a nemzeti jövedelem elosztásában és a mezőgazdasági dolgozók alacsony érdekeltségi-ösztönzőttségi szintje olyan áruhiányokhoz vezetett (élelmiszer, ezen belül hús, zöldség stb.), amely már az ipar és egyéb ágazatok dolgozóinak életszínvonalát is nagymértékben rontotta. A harmadik tényező viszont valóban az, hogy az 1960-as évek elejére a szocialista országok, elsősorban a Szovjetunió gazdasági (és katonai: a globális katonai-stratégiai egyensúly ekkor alakult ki először a történelem folyamán) potenciálja annyira megerősödött, hogy lehetővé vált egyfajta "nadrágszíj-megeresztés" politikájának bevezetése, illetve a korábbi súlyos aránytalanságok korrekciója.

E megváltozott gazdaság- és jövedelempolitikáknak már 1970-re komoly eredménye lett. Legjelentősebb volt a kiegyenlítődés mértéke a Szovjetunióban: 15,5 százalékpont, amivel a mezőgazdasági bérek lemaradása 24,2%-ra csökkent; Csehszlovákiában 14,6 százalékpont, így a különbség 8,2%-ra apadt; Magyarországon 13,4 százalékpont, amivel a mezőgazdasági fizetések 1,6%-kal megelőzték az ipariakat; Romániában pedig a kiegyenlítődés mértéke 8,8 százalékpont, a megmaradó különbség a két ágazat dolgozói fizetése között 6,4%-os. Csekély volt a kiegyenlítődés a 10 év alatt Lengyelországban: csupán 3,9 százalékpont, így a különbség még mindig 21,9% az ipar javára. Az egyetlen

¹⁶Lásd pl.: Razvitoj szocializm..., i. k., 122. o.

kivétel az általános tendencia alól Bulgária, ahol 1960-ról 1970-re az ipari és mezőgazdasági fizetések között nőtt a különbség: 6,7%-ról 13,7%-ra. További 10 év múlva, 1980-ra, az ipari és mezőgazdasági bérek aránya alakulásában, bár lassúbb ütemben, de folytatódott a korábbi kiegyenlítődési tendencia. A Szovjetunióban a mezőgazdasági dolgozók fizetésének lemaradása 19,5%-ra csökkent, ami azonban még mindig rendkívül magas, összehasonlítva a többi szocialista országgal. A hetvenes évtizedben pedig az ipari fizetésekhez való fölzárkózás nagyon lelassult, és csak mintegy évi 0,5 százalékpontot tett ki (az előző évtizedben ez kb. 1,5 százalékpont volt, azaz háromszoros). Magyarázatot többet is lehet találni. Az egyik szerint a szocialista társadalom jelenlegi fejlődési szakaszában a munkásosztály (ipari munkások) helyzete, jelentősége indokolja a nagyobb jövedelmeket¹⁷ a lakosság más osztályai-val, rétegeivel szemben. A másik magyarázat egyszerűen statisztikai, mennyiségi: fontosabb a dolgozók döntő többségének elégedettsége, mint a kisebbség elégedetlensége, márpedig a Szovjetunióban a munkások és alkalmazottak tesz ki a lakosság 86,2%-át (1980-ban). A harmadik érv az, hogy az ipar társadalmi (honvédelem) és gazdasági (a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás mértéke) jelentősége sokkal nagyobb a mezőgazdaságénál, s így az ott dolgozók magasabb jövedelme is indokolt. Bár mindhárom magyarázatnak van reális magva, sem külön-külön, sem együttesen nem fogadhatók el. Erre a legjobb bizonyíték az, hogy már az SZKP Központi Bizottsága 1982. májusi plénumán elfogadott "Élelmiszerprogram"¹⁸ és az ezt kiegészítő, az agrár-ipari komplexum fejlesztését célzó határozat is csak komplex intézkedések útján tartja lehetségesnek a Szovjetunió élelmiszer-ellátási problémáinak megoldását, mely intézkedések között első helyen áll a mezőgazdaságban dolgozók anyagi érdekeltiségének növelése, a bérek és fizetések közvetlen emelésével és a háztáji jövedelmek jelentőségének növelésével is. — Bulgária még 1980-ban is kivételt képez az általános tendencia alól, mivel itt tovább emelkedett az ipari és mezőgazdasági jövedelmek között a különbség: már 15,2%-ot tesz ki, s a Szovjetunió után a legmagasabb. A többi vizsgált ország közül, az 1970-es évtizedben, a két ágazat közötti bér-differencia-kiegyenlítődés a legnagyobb Lengyelországban volt, ahol a különbség 1980-ra mindössze 3%. Az NDK-ban és Csehszlovákiában a különbség tovább csökkent: 1980-ban 3,8%, ill. 5,7%. Romániában a különbség 1970-hez képest nem változott, Magyarországon

¹⁷Uo. 123. o.

¹⁸Lásd: Pravda, 1982. V. 24.

viszont a mezőgazdasági dolgozók fizetésének 1,6%-os előnye most megfordult és az ipar vezet ugyanannyival.

Az 5. sz. táblázatban föltüntettük továbbá a művelődés, kultúra, művészet területén alkalmazottak fizetésének alakulását is. Itt — általánosságban — megállapíthatjuk, hogy ezen nem-termelő, de a társadalom szempontjából igen fontos szféra dolgozóinak (tanítók, tanárok, népművelők, előadó- és képzőművészek stb.) fizetése ugyancsak erősen lemaradt az ipari dolgozóké mögött. A tudatos jövedelempolitikák következtében itt is lassú, folyamatos fölzárkózást tapasztalunk ugyan, az általános kiegyenlítődési tendenciának megfelelően, de még 1980-ban is az ezen a területen dolgozók fizetése alacsonyabb, mint az iparban: Bulgáriában 10,7%-kal, Magyarországon 1,7%-kal, Lengyelországban 21,2%-kal, Romániában 7,4%-kal, a Szovjetunióban 28,4%-kal, Csehszlovákiában 11,8%-kal. Bulgária kivételével az is általános, hogy e terület dolgozóinak egy főre jutó havi átlagkeresete alacsonyabb még a mezőgazdasági dolgozóknál is; egyes esetekben jelentősen. Amennyiben, a marxista politikai gazdaságtan tanításai szerint, elméletileg nem tartjuk indokoltnak az egyik ágazat dolgozói által megtermelt "szükséges érték" átcsoportosítását egy másikba — a mezőgazdaságból az iparba —, akkor ugyanígy nem indokolt ez egy nem-termelő szféra esetében sem, ahol "új értéket" ugyan nem hoz létre a munka, de ez a munka szellemi, összetett, bonyolult munka, s így a legtöbb esetben "többet ér", mint az egyszerűbb termelőmunka. A szocialista országok kormányai ma már nem is indokolják elvi-elméleti meggondolásokkal az értelmiségi dolgozók fizetésének alacsonyabb szintjét, hanem célul tűzik ki azok jelentős emelését, kiigazítását. Itt is határt szab azonban az elosztható javak viszonylagos szűkössége, bizonyos kényszerűnek látszó prioritások betartása (az általános és teljes foglalkoztatottság körülményei között a nehéz fizikai munkát, az egészségtelen, piszkos munkát stb. esetleg hosszabb ideig viszonylagosan "túl kell fizetni", mert hiszen különben senki nem akarja elvégezni), a "többségi elv" (minél számosabb az érintett osztály, réteg vagy csoport, annál inkább kell politikailag számolni elégedettségével vagy elégedetlenségével) figyelembevétele. Így a szocialista társadalmakban hosszabb időt igényel ennek az objektív vagy szubjektív okokból kialakult, új keletű (tehát nem a hagyományos osztályszerkezettel összefüggő) elosztási aránytalanságnak, igazságtalanságnak kiküszöbölése, legalábbis a jelenleg érvényesnek tekintett, említett prioritások és elvek fönntartása esetén. Egyébként érdemes megjegyeznünk, hogy a vizsgált szocialista országok közül a három társadalmi réteg ("népgazdasági ágazat") egy főre jutó átlagos havi munkabére Magyarországon a legkiegyenlítettebb, legniveáltabb.

6. sz. táblázat (I. rész)

A társadalmi fogyasztási alap összetétele %-ban

	Bulgária			Magyarország			NDK			Mongólia		
	1960	1970	1980	1960	1970	1980	1960	1970	1980	1960	1970	1980
Megnevezés	42,3	46,1	47,2	37,4	48,9	58,0	42,3	41,5	37,1	14,7	30,8	34,1
Nyugdíjak és segélyek	1,0	0,8	1,5	0,8	1,1	1,0	1,8	1,4	1,0	16,6	12,0	8,7
Ösztöndíjak	15,6	13,4	15,1	22,9	16,7	14,0	19,0	15,3	17,9	11,0	19,5	18,6
Ingyenes orvosi ellátás és testedzés	22,6	21,2	20,8	25,3	22,8	19,0	22,2	22,9	20,7	30,5	18,4	24,8
Ingyenes oktatás és kultúra	0,4	—	...	5,8	3,4	2,0	2,9	7,1	11,5	—	—	0,3
Lakbér-szubvenció	18,1	18,5	15,4 ¹	7,8	7,1	6,0	11,8	11,8	11,8	27,2	19,3	13,5
Egyéb kifizetések és támogatások	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Megjegyzés: 1 = Lakbérsubvencióval együtt

6. sz. táblázat (II. rész)

A társadalmi fogyasztási alap összetétele %-ban

Megnevezés	Lengyelország			Szovjetunió			Csehszlovákia		
	1960	1970	1980 ¹	1960	1970	1980	1960 ²	1970	1980
	Nyugdíjak és segélyek	...	40,8	43,8	35,6	34,9	37,8	52,4	51,9
Üsztöndíjak	...	1,6	0,9	2,2	2,1	2,2	0,7	0,4	0,4
Ingyenes orvosi ellátás és testedzés	...	25,3	23,6	18,4	15,6	14,7	15,3	15,0	15,6
Ingyenes oktatás és kultúra	...	26,4	22,1	26,7	27,2	24,8	20,6	19,7	20,6
Lakbér-szubvenció	...	3,4	7,1	4,7	5,3	5,9	5,1	4,3	4,3
Egyéb kifizetések és támogatások	...	2,5	2,5	12,4	14,9	14,6	5,9	8,7	10,3
Összesen	...	100	100	100	100	100	100	100	100

Megjegyzések: 1 = 1979, 2 = 1961

Forrás: Sztatiszticeszkij jezsegodnik sztran csLenov SZEY -- 1981, Moszkva 1981, 47—48. o.

(e) A társadalmi fogyasztási alap összetétele, elosztása. Láttuk az előbbiekből (c, d alpontok), hogyan alakult az egyes szocialista országokban a fölhasznált nemzeti jövedelem fogyasztási alapjának személyi fogyasztási alapja. Nézzük most meg a társadalmi fogyasztási alap alakulását. A társadalmi fogyasztási alap vizsgálatának nemcsak azért van jelentősége, mert ez a nemzeti jövedelemnek az a része, amelyet a társadalom (mai viszonyok között az állam és a társadalmi szervezetek) közvetlenül oszt el, éspedig a társadalom igényei (azaz nem teljesítmény) szerint, hanem azért is, mert a társadalmi fogyasztási alap elosztása a lakosság azon rétegeit érinti, amelyek nagyon fontosak a társadalom mikrostruktúrája szempontjából. Ezek a rétegek: az öregek (ezen belül az öregkori nyugdíjasok és a nyugdíjjal nem rendelkezők), a rokkantsági vagy betegségi nyugdíjasok, a gyermekek, tanulók stb. A társadalmi fogyasztási alap struktúráját a 6. sz. táblázat mutatja be. Már a táblázatban megadott megnevezések, elosztási címek is mutatják, milyen sokféle az a terület, amelyre az állam újraelosztó tevékenysége kiterjed, de még az egyes megnevezések maguk is nagyon összetettek (egyébként országonként nemegyszer eltérő összetételben).

A társadalmi fogyasztási alap döntő hányadát minden vizsgált országban a "nyugdíjak és segélyek" teszik ki. Fontos itt megjegyeznünk, hogy bár a társadalmi fogyasztási alap egy részéről van szó, ennek elosztása nem független a jogosultak korábbi munkateljesítményétől, vagy egyéb, személyhez kötődő föltételtől. A nyugdíjak nagysága a legtöbb szocialista országban függ a munkában eltöltött időtől, az aktív időszakban kapott átlagfizetéstől stb., az idetartozó egyéb juttatások is valamiképpen összefüggésben vannak a korábbi munkateljesítménnyel. (Például a Szovjetunióban a II. világháborús veteránoknak nyújtott kedvezmények, több országban a művészeknek adott, a "népművész", "érdemes művész", "kiváló művész" címmel járó díjak és rendszeres juttatások stb. Általános az a tendencia is, hogy ennek a kategóriának a részaránya a fogyasztási alapon belül, 1960 és 1980 között, növekszik (kivételesen csak az NDK, ahol a tendencia csökkenő). Legmagasabb a "nyugdíjak és segélyek" aránya Magyarországon (1980-ban 58%), ugyanígy a növekedés mértéke is (1960-hoz képest 55,1%-os). A magas részesedési és növekedési arány oka a nyugdíjak kiterjesztése a szövetkezeti parasztságra, s így a nyugdíjjog általánossá, "össznépivé" válása. Jelenti ez ugyanakkor azt is, hogy ma Magyarországon a legnagyobb a társadalmi fogyasztási alap azon része, amely valamiképpen kötődik az egyéni teljesítményhez, azaz nem "szükséglet" szerint osztódik el — ezen kategória aránya legalacsonyabb az NDK-ban, azaz a valóban "társadalmi fogyasztásra" kerülő hányad itt a legmagasabb.

A társadalmi fogyasztási alapból a második legmagasabb részesedése az "ingyenes oktatás és kultúra" fölhasználási címnek van: átlagosan jóval 20% fölött. Közismert, hogy az alap- és középfokú oktatás minden szocialista országban teljesen ingyenes, sőt sokban a felsőfokú oktatás is az. Ezenkívül az alapfokú oktatás (általában nyolc osztály) kötelező, a többi oktatási szint (közép- és felsőfok) pedig gyakorlatilag, vagy legalább osztály- és réteg-megkülönböztetés nélkül, egyformán hozzáférhető minden tanulni szándékozó részére. Ugyanakkor az oktatás és művelődés költségei az állam részére igen magasak, s így — elsősorban a felsőoktatásban — a hallgatók száma növekedésének, a népgazdasági igények adott és nemegyszer korlátozott (tervezhető) szintje mellett, anyagi korlátai vannak. Érdekes — és a vizsgált országok esetében általános — jelenség az ingyenes oktatás és művelődés részarányának csökkenő tendenciája, annak ellenére, hogy a szocialista országok szociálpolitikájában (sőt gazdaságpolitikájában, hiszen a lakosság növekvő általános műveltségi szintje termelőerő) az oktatás és művelődés fejlesztése továbbra is kiemelt feladat maradt. Az oktatás és művelődés lehetőségeinek kérdése igen fontos a társadalmi struktúra vizsgálata szempontjából, mivel a képzettség, a műveltség szintje egyik legfontosabb elősegítője a mobilitásnak, azaz az egyéneknek az egyik osztályból és rétegből a másikba való átjutásának. E lehetőségek, így a továbbtanulás lehetőségei elosztásának problémái a marxista szociológiának is fontos kutatási területe. Így a szocialista országokban is, elsősorban Magyarországon, Lengyelországban és az NDK-ban, számos szociológiai fölmérés és tanulmány készült már ebben a kérdésben. E tanulmány terjedelmének korlátozottsága nem engedi meg, hogy ezen a területen részletekbe bocsátkozzunk. Elég legyen csak annyi, hogy a szocialista országok illetékes fórumai, az egyes országok szakirodalmá és a regionális (több országra kiterjedő) elemzések egyértelműen úgy ítélik meg, hogy a szocialista országokban a mobilitás oktatási-művelődési előfeltételei, a tanulás, művelődés lehetőségei minden osztály és réteg számára — pontenciálisan — adva vannak: bizonyíték erre az alkotmányos és egyéb jogi szabályozás, valamint azok a jelentős anyagi eszközök, amelyeket az állam a társadalmi fogyasztási alapokból erre a célra fordít. Az erre fordított anyagi eszközök nagyságára érdemes legalább egy konkrét példát hozni: a Szovjetunióban 1980-ban a társadalmi fogyasztási alap összege 116,5 milliárd rubel volt, s ebből ingyenes oktatási-művelődési célra 24,0 milliárd rubelt adtak ki,¹⁹ míg

¹⁹ Narodnoje hozjajsztvo..., i. k., a 380. o. alapján saját számítás.

ugyanabban az évben a közvetlen honvédelmi kiadásokra — a költségvetés alapján — 17,5 milliárd rubelt költöttek.²⁰

Ugyanakkor azonban, ezzel az általános képpel szemben, amely szerint a társadalmi igazságosság oldaláról minden rendben van az oktatás-művelődés területén, ott vannak azok a tények, amelyeket szociológiai tanulmányok tár-
nak föl. Ezek ugyanis, többségükben, éppen a még mindig meglévő mobilitási problémákra mutatnak rá: azaz hogy nagyobbak a lehetőségei annak, hogy egy értelmiségi család gyermeke értelmiségi pályára fog kerülni, és annak is, hogy egy munkáscsalád gyermekéből munkás, fizikai dolgozó lesz. Itt föl kell hív-
nunk a figyelmet egy fontos tényezőre. Az osztály- és osztály-jellegű ha-
gyományos különbségek elmosódásával (amelynek objektív tényét bizonyíthat-
juk) csökken a jelentősége az osztályok közötti mobilitásnak, sőt a foglalko-
zások, a munkamegosztásban elfoglalt helyek közötti mobilitásnak is. A mű-
veltségi (képzettségi) különbségek ugyanis a tudományos-műszaki fejlődéssel
elvileg arányosan csökkennek (a mezőgazdaságban ugyanolyan magas szintű mű-
szaki követelmények vannak, mint az iparban; a modern automata gép mellett
dolgozó gépmunkás műszaki tudása nem kisebb, mint a tervezőasztalnál rész-
főadatokat ellátó tervezőrajzolóé stb.). Emellett csökken a még meglévő
képzettségi, műveltségi különbségek társadalmi és gazdasági jelentősége is.
Társadalmi jelentősége azért, mert számos, a nem-szocialista országokban lé-
tező képzettségi hátrányt megszüntettünk, s mert megváltozott az emberek
többségének szemlélete: megszűnt a társadalmilag szükséges és ilyenként a-
nyagilag kellően honorált munka lenézése. Gazdasági jelentősége pedig azért
csökkent, mert — mint láttuk — a jövedelemelosztási különbségek a szocia-
lista országok többségében igen alacsonyak, az elosztási görbe igen lapos,
sőt sok esetben az értelmiségi pályák diszpreferálása figyelhető meg. Ugyan-
csak gazdasági ok, hogy csökkent vagy megszűnt bizonyos magasabb iskolai
végzettséget igénylő munkák, hivatások azon vonzereje, hogy nyugdíjjal jár-
tak, mivel az öregségi nyugdíj általánossá vált, szakmától, ágazattól füg-
getlenül. Mindezen tényezők következtében objektíve és szubjektíve is csök-
kent a magasan kvalifikált munkahelyek vonzereje, ezek közül is a legnehe-
zebb egyetemi végzettséget igénylőké (egyes műszaki fakultások). E jelenség
egyik indikátora az is, amit az NDK-ban már több éve, Magyarországon az u-
tóbbi években figyelhetünk meg, hogy az egyetemek egyes szakjain (elsősorban
a műszaki egyetemeken) a jelentkezések száma a férőhelyek töredékét éri csak
el (30—40—50%-ot). Az elosztási modell változatlanlansága (viszonylag alacsony

²⁰Uo. 523. o.

differenciáltság a jövedelmekben) esetén az ingyenes oktatásra és kultúrára szánt társadalmi alap nagysága, a lehetőségek további szélesítése, megítélhetően nem bővíti jelentősebben a részvétel spektrumát, struktúráját. Más szóval: a szociológusoknak rövidesen nem azt kell vizsgálniuk, hogy milyen külső okok (amelyek egy másik osztály vagy réteg "privilegiumaiban" keresendők) akadályozzák a mobilitást, hanem azt, hogy milyen általános gazdasági okai vannak, ha egyes osztályok vagy rétegek nem kívánnak mobilizálódni.

A társadalmi fogyasztási alap összetételéről a 6. sz. táblázat alapján még számos érdekes megállapítást lehetne felsorolni, azonban az ítéletalkotást — amely általában kézenfekvő — az olvasóra bizzuk. Egy rubrika érdekel még néhány külön szót, az "egyéb kifizetések és támogatások" megnevezésű. Annak ellenére, hogy ez az az elosztási forma, amelynek tényleges tartalma az egyes országok szerint nagyon különböző lehet, s a statisztikákban erre nagyon kevés utalás van, mégis érdemes az összetételt megvizsgálunk. Ide sorolhatók mindazok a külön meg nem jelölt (mint amilyen például a lakbér-támogatás) szubvenciók, amelyeket a költségvetés a társadalmi fogyasztási alap terhére fedez, annak következtében, hogy egyes (sok esetben számos) fogyasztási cikk és lakossági szolgáltatás (városi és városközi közlekedés, fűtés, világítás, telefon, mosás—tisztítás stb.) ára nem fedezi a tényleges önköltséget és a társadalmilag indokolt nyereséget. A szocialista társadalom jövedelemelosztási viszonyai és általában a társadalmi struktúra vizsgálata szempontjából az ártámogatásoknak, a fogyasztási cikkek és szolgáltatások lakossághoz való értéken aluli eljuttatásának kérdése az egyik legizgalmasabb probléma, amit hosszabb idő óta széles körben vitatnak is. A fogyasztási cikkek és szolgáltatások széles körű ártámogatása, szubvencionálása, s ennek következtében az áraknak hosszú ideig változatlanul tartása, a szocialista országokon belül és kívül is, a szocializmus egyik jellemzője és vonzereje, hivatalos nimbusza lett. Látható a 6. sz. táblázatból, hogy a lakbér-szubvencióval együtt ez az elosztási forma a harmadik legnagyobb tétel a társadalmi fogyasztási alapon belül, tehát jelentős anyagi eszközökről van itt szó, s első látásra úgy tűnik, hogy ez a társadalmi juttatás a társadalom minden rétegének egyformán hasznos, hogy itt valóban egy "szocialista vívmányról" van szó.

A valóságban egyáltalán nem ilyen egyértelmű a dolog. Közgazdaságilag — mint ahogy arra korábban már utaltunk — mindaddig, amíg a munka nem társadalmiasult száz százalékig, s amíg a közvetett elosztási módszerek (pénzjövendelmek — árufogyasztási piac) az általánosak, az áraknak az értéktől (a társadalmilag elismert költségektől) való tartós eltérítése dezorientál,

torz termelési és fogyasztási arányokat hoz létre, s végső soron ellene hat a szocialista termelés fő céljának, a lakossági igények minél magasabb szintű kielégítésének. Szociológiailag, a társadalmi igazságosság szempontjából, szintén számos fönttartás vethető föl. Például a lakberek szubvencionálása, támogatása csak a bérlakásokban lakókat érinti pozitívan, s egyáltalán nem segíti azokat, akik saját erőből épített, egyéni tulajdonban lévő házban vagy lakásban laknak, s akiket nemcsak a fölépítés vagy megvétel költségei, hanem a fönttartás folyamatos költségei is terhelnek: márpedig ide tartozik a falusi (vidéki) lakosság többsége és a városi lakosság jelentős része — egyes országokban változó mértékű, de sok helyen a többséget teszi ki. Az alapvető fogyasztási cikkek, elsősorban élelmiszerek területén a lakossági rétegek szerinti diszkrimináció kimutatása nem olyan egyszerű, mint a lakberek esetében, de elvégezhető. Ez nem érinti pozitívan azokat, akik szükségleteik zömét nem üzletben vagy piacon szerzik be, vagy azért, mert önszántukból önellátók, vagy azért, mert a kiskereskedelmi hálózat a lakóhelyükön nincsen kiépítve. (Nyilvánvaló, hogy a falusi, mezőgazdasági lakosságról van ismét szó.) Továbbá a szubvenció, a fogyasztási struktúrától és a szokásoktól függően, különböző mértékben érint különböző rétegeket. Megint más szempont szerint vizsgálva, és hiánygazdálkodás esetén (márpedig ez elég általános nemcsak a szocialista fejlődés kezdeti szakaszában, hanem a későbbiekben is, nagyrészt éppen a nem-értékarár- és árak, azaz a fizetőképes kereslet és az árukínálat aránytalansága következtében), egyes foglalkozások dolgozói privilegizált helyzetbe kerülnek, egyszerűen azért, mert hozzájutnak az olcsó áruhoz. Ugyanez az oka a feketepiac kialakulásának is.

Az alapvető élelmiszerek és szolgáltatások szubvencionálásának ellentmondásosságát látványosan bizonyítja, hogy a szubvencionált termékek szabadpiaci forgalma támogatja más országok turistáit s egyéb beutazóit, akik pedig a nemzeti jövedelem megtermelésében nem vettek részt. Az ilyen című, "igazságtalan" támogatás a turizmus, idegenforgalom nagyságával arányosan nőhet... Ezen ellentmondás hivatalos (közvetett) beismerésére számos példát hozhatunk csaknem minden szocialista országból. A Szovjetunióban például a szállodai ellátásnál más tarifa érvényes a belföldi és más a külföldi vendégre, de ezt mutatják az egyes országokban (pl. Magyarország, Csehszlovákia) a turistákra érvényes árukiviteli tilalmak, kötelező nemzeti-valuta-beváltási kvóták stb. Néhány szocialista ország állami vezetése már régebben fölismerete az ártámogatások rendszerének közgazdasági és társadalmi ellentmondásait, s az értékarányos árak megteremtését célul tűzték ki. Ez történt Magyarországon és Bulgáriában, s e két országban csökkent is a társadalmi fo-

gyasztási alapból ilyen célra költött hányad. Természetes, hogy a problémát óvatosan és körültekintően, komplex módon kell megoldani: az áremeléseket béremelésekkel kompenzálni, megfelelő fölvilágosító propagandamunka kíséretében, különös tekintettel arra, hogy hosszabb időn keresztül "élvezett", szerzett jogokról van itt szó, amelynek visszásságait, igazságtalanságait belátni a kedvezményezett pozícióból nem olyan egyszerű. A nem eléggé átgondolt megoldások veszélyeire nagyon szemléletesek a lengyelországi példák, ahol pl. a többszöri hús-áremelési kísérlet tömegmegmozdulásokat váltott ki. Összefoglalóan megállapíthatjuk: a szocializmus országaiban erősödik az a tendencia, hogy a társadalmi fogyasztási alapon belül növekszik azon elosztási formák részaránya, ahol a munka szerinti elosztás elve, bizonyos értelemben, érvényesül. Ezt a folyamatot objektívan-szükségyszerűnek fogadhatjuk el, mindaddig, amíg az alapvető elosztási törvény a munka szerinti elosztás törvénye.

(f) A fizetőképes kereslet (a jövedelmek pénzbeli kifejezése) és a kínálat (a jövedelmek materiális megjelenése) közti viszony, illetve ennek társadalmi jelentősége. A megtermelt nemzeti jövedelemnek kettős minősége van: egyrészt megjelenik mint pénzben (elszámolási egységben) nyilvántartott érték, másrészt mint ezt az értéket megtestesítő árutömeg. Következésképpen a fölhasznált nemzeti jövedelem fogyasztási alapja (ezen belül a személyi és a társadalmi fogyasztási alap) is, társadalmi szinten, kettős formát ölt: megjelenik, mint a dolgozók, a lakosság jövedelme, pénzbevétele, és mint kiskereskedelmi árukínálat, fizetett szolgáltatás, lakás, nyaraló stb. Első pillanatra ellentmondásosnak tűnően, a kapitalista, piacgazdálkodó gazdaság körülményei között a fogyasztói piacon kínálati túlsúly alakul ki, amely hosszabb távon mindig zavartalanul ki tudja elégíteni a fizetőképes keresletet, míg ugyanez a szocialista gazdálkodási körülmények között ez ideig még a legtöbbször nem sikerült. A látszólagos ellentmondásra, nagyon leegyszerűsítetten, de igaz módon, az a válasz, hogy tőkés gazdálkodási viszonyok mellett a tömegek fizetőképes keresletét a tőke képviselői mindig úgy tudják szabályozni, hogy arra, az adott gazdaság kereteiben, a kínálati piac, a profit-elvtől vezérelve, mindig rugalmasan tud reagálni. Igaz ez a mai monopolkapitalizmusban is, ahol a kereslet-növekedést sokszor nem termelés-növeléssel (mint a klasszikus kapitalizmusban) reagálják le, hanem egyszerűen azonnali áremeléssel; ami persze nem jelenti, hogy a fő tendencia ne a technikai fejlődés által diktált olcsó tömegcikk-termelés legyen. Ezzel szemben: "A szocialista fogyasztói piac jellemzéséhez különösen fontos a kínálat és a kereslet, az árualapok és a lakosság vásárlóereje közti egyensúly vagy egyensúly-

talanság mértéke. Az egyensúlynak ez a szintje a társadalmi termelés általános arányaitól, s ezen belül a termelőeszköz-gyártó és a fogyasztási cikket gyártó ágazatok fejlődési ütemétől függ. A termelőeszköz-termelés gyorsított üteme, amely jellemző a szocializmushoz való átmenet időszakára, elősegítette az egyensúlytalanság kialakulását a lakosság vásárlóereje és a fogyasztási cikket gyártó ágazatok által előállított árutömeg között. Ez oda vezetett, hogy az európai KGST-tag szocialista országokban viszonylag hosszú időszakon keresztül az úgynevezett 'keresleti piac' (a kereslet meghaladja a kínálatot) létezett.²¹ Később: "Fokozatosan elkezdődött az átmenet a 'keresleti piactól' az 'egyensúlyi piachoz' (a kereslet egyenlő a kínálattal). Ez a folyamat még nem fejeződött be, az egyes KGST-országokban különböző intenzitással halad, de az NDK, Csehszlovákia és Magyarország belső (fogyasztói) piacának jelenlegi helyzete arra enged következtetni, hogy a fejlett szocializmus építésének ezekben az országokban a kiskereskedelmi áruforgalom új jellemző vonásairól van szó."²²

A szocialista országok államának, a gazdaság, a termelés, a jövedelemelosztás tervszerű irányítása során (a folyamatokba való tudatos beavatkozás során), nemcsak a jövedelmek elosztására (lehetőleg igazságos elosztására) kell ügyelnie, hanem arra is, hogy a jövedelmek arányában a dolgozók a szükségleteiket ki tudják elégíteni, azaz pénzüket el tudják költeni. Ráadásul nemcsak az a fontos, hogy megfelelő menyiségű áru és szolgáltatás álljon rendelkezésre, hanem az is, hogy megfelelő minőségben és összetételben, választékban. Az, hogy a fizetőképes kereslet (a jövedelmek) egyensúlyban legyenek a kínálattal (az árualapokkal), össztársadalmi fontosságú kérdés. Az, hogy hogyan alakul a kínálat struktúrája, összetétele, a társadalom egyes rétegeit különböző mértékben érintheti, attól függően, hogy milyen a fogyasztás struktúrája. (Ennek fontosságára utaltunk már a társadalmi fogyasztási alap elosztásánál, a szubvenciók kérdésénél.) A fogyasztás főbb lakossági csoportok szerinti, összetételének vizsgálata több érdekes, a társadalmi struktúra vizsgálata szempontjából fontos kérdésre is választ adhat, nézzük tehát meg a 7. sz. táblázatot.

A kiválasztott öt fő fogyasztási terület a családok teljes fogyasztásának kb. 70%-át teszi ki. Részletesebb bontás, a nemzeti statisztikák eltérő struktúrája miatt, épp az összehasonlíthatóság érdekében nem volt célszerű. (A nem részletezett fogyasztási területek lehetnek például: kulturális kia-

²¹Vö. a 2. sz. jegyzetben hivatkozott művet: 127. o.

²²Uo.

dások, élvezeti cikkek, utazás, turizmus stb.) Az összehasonlíthatóságot így is torzítják az eltérő nemzeti árszintek és a statisztikai számbavétel eltérősége. Mindezek mellett a 7. sz. táblázat adatai megfelelően mutatják be az időbeni változások tendenciáját, összességében és az egyes országokban. Minden országra általánosan igaz, hogy a legnagyobb fogyasztási hányadot az élelmiszerek teszik ki, bár ez a hányad évről évre csökken vagy legalábbis stabilizálódik. Az egyes országok között azonban még jelentős különbségek vannak az élelmiszerek részarányát illetően: minden társadalmi csoportban a legalacsonyabb Csehszlovákiában és a legmagasabb Lengyelországban. (Még nagyobbak lennének a különbségek, ha az egyes élelmiszerféléseket is vizsgálnánk.) Ezek a differenciák viszont 1970-ről 1980-ra (1978-ra) jelentősen csökkentek. A textíliák, ruházat, lábbeli részaránya a 10 év alatt egyik országban sem változott jelentősen, egyébként a legmagasabb a Szovjetunióban. A tartós fogyasztási cikkek részaránya általában növekvő, és az NDK-ban a legmagasabb. A lakásrc költött hányad a családi költségvetésnek általában egészen kis részét teszi ki, átlagosan 4–5%-ot, az egyetlen Magyarországi kivételével, ahol ennek a "fogyasztási formának" a súlya jelentős és növekvő tendenciájú 1970 és 1980 között.

Látható a táblázatból az is, hogy komoly különbségek vannak még a különböző fogyasztási formák részarányát tekintve az egyes társadalmi csoporthoz tartozó családok fogyasztása között, az egyes országokon belül is és egymással összehasonlítva is. Általában legmagasabb az élelmiszerekre költött hányad a munkáscsaládoknál, Lengyelország és a Szovjetunió kivételével, és a legalacsonyabb (legalábbis abban a három országban, ahol erre adat van) a szellemi dolgozók családjánál. Érdekes, hogy a ruházati (textília, cipő) cikkek-nél a társadalmi csoportok szerinti különbségek viszonylag kicsik, csak Romániában jelentősebb (csaknem 5 százalékpont). A tartós fogyasztási cikkek-nél a legkisebb a parasztcsaládok részesedése, csaknem általánosan minden országban, kivéve az NDK-t és Csehszlovákiát, ahol az övék nagyobb. Ebbe a kategóriába egyébként a fogyasztási javak nagyon széles választéka tartozik, a bútortól a televízióig keresztül a személygépkocsiig.

Megérdemel néhány mondatot a megtakarítások kérdése is. Látható a táblázatból, hogy egyes országokban a megtakarítás a fogyasztás jelentős hányadát teszi ki. Legmagasabb a megtakarítás aránya az összfogyasztáson belül Bulgáriában és Csehszlovákiában. Ugyanakkor ennél a kategóriánál tapasztalható a legnagyobb szóródás országok szerint és társadalmi csoportok szerint. A magas bolgár és csehszlovák megtakarítási hányaddal szembeállíthatjuk például az alacsony NDK-beli és magyar részesedést (csaknem fele szinte minden idő-

7. sz. táblázat (I. rész)

A családok pénzkidadásainak struktúrája (százalékos összetétel, az összes kiadás = 100)

Megnevezés	Bulgária									Csehszlovákia									NDK				
	1970			1976			1977			1978			1970			1976			1977			1978	
Élelmiszer	A	33,9	31,8	33,7	32,5	33,3	29,0	28,7	27,4	27,0	27,1 ^b	28,8	28,1	27,4	27,1 ^b	28,8	28,1	27,4	27,0	27,1 ^b	28,8	28,1	27,4
	B	34,8	36,0	38,5	37,1	26,4	27,1	27,0	26,5	26,0	28,2	27,9	26,9	26,5	28,2	27,9	26,9	26,5	26,0	28,2	27,9	26,9	26,5
	C	29,1	29,1	31,2	29,7	29,5	26,3	25,8	25,1	24,4
Textil, ruházat, cipő	A	9,6	8,9	9,4	9,6	9,7	10,1	10,0	9,6	9,6	12,3	13,4	13,3	12,8	12,3	13,4	13,3	12,8	12,3	13,4	13,3	12,8	
	B	9,0	7,1	7,7	8,2	9,4	11,5	11,3	11,1	11,1	12,7	13,2	13,1	12,4	12,7	13,2	13,1	12,4	11,1	12,7	13,2	13,1	12,4
	C	9,6	9,2	9,5	9,6	9,2	10,2	10,0	9,7	9,9	9,9
Tartós fogyasztási cikkék	A	4,7	4,4	4,9	4,1	4,3	5,0	4,7	5,0	4,5	16,5	21,6	21,6	21,9	16,5	21,6	21,6	21,9	16,5	21,6	21,6	21,9	
	B	4,5	4,0	3,5	3,8	5,7	6,7	6,3	6,6	6,0	16,5	23,1	22,5	22,7	16,5	23,1	22,5	22,7	6,0	16,5	23,1	22,5	
	C	4,3	4,1	4,6	4,0	3,9	5,2	4,8	4,9	4,6	4,6
Lakás- fönntartás	A	8,1 ^a	5,7	7,3	6,1	4,5	4,2	4,1	3,9	4,5	4,2	4,1	3,9	...	4,5	4,2	4,1	3,9
	B	7,2	5,8	8,4	6,8	3,0 ^c	2,4	2,2	2,3	3,0 ^c	2,4	2,2	2,3	...	3,0 ^c	2,4	2,2	2,3
	C	6,1	5,7	5,5	5,7
Megtakarí- tás, takarékok	A	11,2	14,3	10,2	10,1	9,2	10,4	10,5	10,3	10,5	6,1 ^d	6,6	7,7	7,6	6,1 ^d	6,6	7,7	7,6	10,5	6,1 ^d	6,6	7,7	7,6
	B	12,2	12,3	8,0	8,0	17,2	14,4	14,2	13,6	13,4
	C	12,9	12,8	10,8	10,3	9,9	10,8	11,1	10,7	10,4

Megjegyzés: A = munkáscsaládok

B = parasztcsaládok

C = nem-fizikai (szellemi) dolgozók családjai

7. sz. táblázat (II. rész)

A családok pénzkiadásainak struktúrája (százalékos összetétel, az összes kiadás = 100)

Megnevezés	Magyarország			Lengyelország			Románia			Szovjetunió					
	1970	1976	1977	1978	1980	1970	1976	1977	1978	1980	1970	1976	1977	1978	1980
Élelmiszer	A 33,8	30,4	30,6	28,9	33,8	46,7	41,7	...	41,4	45,1	35,7	32,5	32,4	32,0	31,7
	B 32,8	28,5	28,2	27,0	35,9	53,9	48,4	...	53,9	63,1	40,4	35,2	34,7	34,4	35,9
	C 27,7	25,6	26,4	24,8	28,0
Textil, ruházat, cipő	A 13,9	11,8	11,2	13,4	11,0	15,7	15,3	...	14,4	19,0	15,5	15,7	15,6	15,7	16,1
	B 11,0	9,7	9,7	8,9	10,8	16,0	13,0	...	12,6	14,2	15,7	15,4	15,8	15,6	16,5
	C 14,2	11,1	11,6	10,8	10,5
Tartós	A 7,7	8,2	8,4	9,9	8,7	A 14,8	15,1	...	15,5	11,0	7,8 ^f	5,8	6,6	6,8	7,2
fogyasz-	B 6,7	7,4	7,3	6,7	8,2	5,7	4,7	4,9	5,8	5,9	6,7
tási cikk	C 8,9	9,6	8,8	9,0	9,2
Lakás-	A 10,4	10,7	10,4	11,2	16,4	13,6	10,8	2,8 ^e	2,7	2,7	2,7
főntartás	B 8,5	8,6	8,2	7,8	18,8	10,3	9,2	1,8 ^g	1,7	1,6	1,5
	C 9,5	12,5	11,9	11,3	16,0	B 8,4	12,9	...	13,9
Megtaka- rítás, takarék	A } 5,6	5,7	6,6	7,2
	B }				
	C }				

Forrás: Economic Survey of Europe in 1979, United Nations, New York 1980, 213. o. és nemzeti statisztikai évkönyvek.

Megjegyzések: a = beleértve a lakbért, fűtést, világítást, karbantartást,

b = munkás és alkalmazott családok együtt

c = csak bér, fűtés és világítás

d = munkás és alkalmazott családok együtt

e = az összlakosság egy főre jutó megtakarítása

f = italfélékkel együtt

g = csak fűtés és világítás

szakban). A társadalmi csoportok szerinti legszembeütőbb különbséget a Szovjetunió esetében tapasztalhatjuk: a munkáscsaládok 1970-ben csak kevesebb mint feleakkora hányadát takarították meg fizetésüknek, mint a parasztcsaládok, és 1980-ban is csak mintegy a 80%-át. Általános egyébként a kép, hogy a parasztcsaládok költségvetésében a legnagyobb a megtakarítás aránya. Érdekes viszont — legalábbis ahol erre adat van —, hogy a szellemi dolgozó családoknál a megtakarítási arány nem tér el jelentősen a fizikai dolgozók átlagától, vele közel azonos alakulást mutat. Fölvetődhet a kérdés, hogy van-e a szocialista társadalmakban valami speciális jelentőségük a lakossági megtakarításoknak? A takarékoságnak — a rendelkezésre álló jövedelmek egy részének ideiglenes vagy tartós fogyasztási cikkekre vagy szolgáltatásra való nem-fordításának —, mint általában, a szocialista társadalmakban is több oka lehet. Talán legkisebb szerepe a "tőkeképzésnek", a pótlólagos haszon (kamat vagy nyereség) megszerzésének van, ami a klasszikus okok között az első helyen áll, bár egyes szocialista országokban ezt a tényezőt is reálisan számbavehetjük. Például az NDK-ban hosszabb időn keresztül — ma már csökkenő jelentőséggel —, Magyarországon a hetvenes évek közepétől és különösen napjainkban növekvő jelentőséggel, a lehetséges magánvállalkozások, magánkisipar és kereskedelem módot ad a lakossági megtakarítások "tőkésítésére". Általában a szocialista országokban a megtakarítások okát (jelentős hányadát és nem-csökkenő, sőt egyes esetekben — például a Szovjetunióban — növekvő tendenciáját) a következőkben határozhatjuk meg:

— Elhalasztott igények, azaz egy nagyobb értékű árucikk csak jövőbeni megvásárlása.

— A kereslet és a kínálat közötti egyensúlytalanság ("kényszermegtakarítás").

— Kampányszerű áremelések, különösen, ha "kompenzáló" béremeléssel jár együtt (pl. Magyarországon és Lengyelországban).²³

— Maga a megváltozott fogyasztási struktúra, amennyiben csökken a folyamatosan fogyasztott cikkek (élelmiszerek) aránya, és nő a "nem-folyamatosan" vásárolt áruk (tartós fogyasztási cikkek, ingatlanok) és szolgáltatások (például külföldi utazás stb.) részesedése a lakosság családi költségvetéseiben.

A megtakarításokat (és növekvő tendenciájukat) tehát a szocialista társadalmakban is normálisnak fogadhatjuk el, föltételezve, hogy okai között, főleg hosszabb távon, nem a kereslet—kínálat közötti szakadék, a kényszermegtakarítás játssza a vezető szerepet. A takarékbetét-állományok nagysága

²³Economic Survey of Europe in 1979, United Nations, New York 1980, 214. o.

ugyanis minden szocialista országban jelentős mértéket ért el (lásd a 8. sz. táblázatot), s amennyiben ez többségében kényszermegtakarítás, az előbb-utóbb súlyos társadalmi zavarokhoz vezethet.

8. sz. táblázat

A takarékbetét-állomány összege és aránya a megtermelt
nemzeti jövedelemhez 1980-ban

Ország	A takarékbetétek értéke milliárd nemzeti valutában	A megtermelt nemzeti jövedelem %-ában
Bulgária	10,3	50,2
Magyarország	145,3	25,0
NDK	99,7	57,3
Lengyelország	492,9	33,7
Szovjetunió	156,7	34,8
Csehszlovákia	155,9	34,4

Forrás: Sztatiszticeszkij jezsegodnik sztran cslenov SZEV v 1980,
Moszkva 1981, 60. o.; a nemzeti statisztikai évkönyvek
adatai alapján saját számítás.

3. ÉRTÉKREND, GAZDASÁGI HATÉKONYSÁG ÉS TÁRSADALMI EGYENLŐSÉG

A társadalomszerkezet vizsgálatának egyik fő célja a társadalmi egyenlőség vagy egyenlőtlenség bemutatása, föltárása, illetőleg az egyenlőség elősegítése. A társadalmi egyenlőség létrejöttének előföltétele a termelési viszonyok átalakítása szocialista termelési viszonyra, szintjének (azaz, hogy milyen szinten jön létre a társadalmi egyenlőség) pedig meghatározója a termelőerők fejlettsége. A társadalmi egyenlőségnek, a társadalmi "jó érzésnek" azonban fontos alkotója a társadalmi értékrend is. A társadalmi értékrendnek egyik fontos eleme az egyenlőség megítélése, azaz hogy milyen egyenlőséget várhatunk el a társadalmi fejlődés adott fokán. A marxista filozófia és szociológia az egyenlőség—egyenlőtlenség kérdésének vizsgálatakor, történelmi visszatekintésben is, a társadalmi egyenlőségnek alapvetően két válfaját különbözteti meg. Az egyik a formális, jogi-politikai egyenlőség, amely a polgári demokratikus társadalmakban alakult ki először a gyakorlatban, s amely

tagad minden születési, faji, hatalmi privilégiumot, de elismeri és meghagyja a vagyoni, tulajdoni különbségeket. A másik a tényleges társadalmi egyenlőség, amelyet gyakran utópiák hirdettek, s amelynek lényege az, hogy tagadja és megszüntetni kívánja az antagonisztikus osztálykülönbségeket, s egyfajta anyagi-materiális egyenlőséget kíván megvalósítani. A marxizmus egyenlőség-ideálja a formális (politikai-jogi) és a tényleges (anyagi-materiális) egyenlőség szintézise, ötvözete.

A politikai-jogi egyenlőség megteremtése (a demokrácia) a tényleges anyagi egyenlőség megteremtésének előfeltétele. A mindenoldalú, teljes és valószínű társadalmi egyenlőséget a marxizmus szerint csak a kommunizmus megvalósult szakaszában tudja magának biztosítani az emberiség, amikor a társadalmi értékrend mindent kifejező jelmondata a "mindenkitől képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint" lesz. A társadalmi fejlődésnek a kapitalizmus és a kommunizmus közötti szakaszában (azaz a szocializmusban) az első és fő feladat az osztálykülönbségekből fakadó egyenlőtlenség megszüntetése (a magántulajdon megszüntetésével), az anyagi (tényleges) egyenlőség egy adott szintjének megvalósítása céljából. Az anyagi egyenlőség kritériuma azonban ekkor még a végzett munka, tehát a munka szerinti elosztás. A végzett munka szerinti egyenlőség azonban — ahogyan azt már Marx kifejtette — maga is egyenlőtlenséget takar, mivel az embereknek eltérő a képességük (pl. munkavégző képességük), eltérők a családi viszonyaik (gyermektelen vagy sokgyermekes dolgozók helyzete), eltérő a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyük stb. Ennek alapján a szocialista társadalomban a tényleges anyagi egyenlőség még nem valósulhat meg, bizonyos anyagi egyenlőtlenségeket helyénvalónak, természetesnek kell elismernünk, amennyiben a munkateljesítmények eltérősége indokolja, s ezzel arányban áll. A modern társadalmak munkamegosztási rendszere azonban (így a szocialista társadalmaké is) rendkívül összetett, rendkívül bonyolult, s a társadalomnak szüksége van a "kis teljesítményekre" is, ezért biztosítania kell, hogy ezek elvégzésére is legyen vállalkozó. Továbbá a társadalomnak szüksége van olyan teljesítményre is, amely nem munkateljesítmény: így például értékelnie kell a társadalom munkaerő-utánpótlásához való hozzájárulást (gyermektelenek és sokgyermekesek közötti különbségtétel), a honvédelemhez való hozzájárulást (családfenntartóknak adott szociális juttatás sorkötelezettség esetén) stb. A kirívó tényleges anyagi egyenlőtlenséget, amely a munkamegosztásban elfoglalt helyből vagy egyéb szociális körülményből fakad, a szocialista társadalomban tehát a formális-jogi egyenlőség elvének "megsértésével", módosításával lehet korrigálni. A szocialista országok jogi gyakorlata széles körben él is ezzel a kor-

rekciós, differenciáló, esetenként preferáló, máskor diszpreferáló lehetőséggel. Példát nagyon sokat lehetne hozni: ilyen intézkedés az állások, munkakörök iskolai végzettséghez kötése (korlátozva van a munkavállalás szabadsága); a szociális helyzet figyelembevétele a továbbtanulási lehetőségeknél; progresszív adózás a kereseti adóknál; a nagycsaládosoknak nyújtott kedvezmények; az árrendszerben alkalmazott szubvenciók vagy lefölözések (a főleg kiszívetésűek által fogyasztott cikkek árának mesterségesen alacsonyan tartása, luxuscikkek aránytalanul magas ára) stb.

Már az eddig elmondottakból is világos, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés egy adott szintjéhez e fejlettségnek megfelelő társadalmi-egyenlőségi viszonyok tartoznak. Még szocialista termelési viszonyok mellett is, a termelők fejlettségének korlátozott volta nyilvánvalóan akadályozza a teljes anyagi egyenlőség megvalósítását, ami viszont visszahat a jogi egyenlőség minőségére is. Másrészt a jogi szabályozásnál megengedett "egyenlőtleniségek" (preferenciák és diszpreferenciák), ha bizonyos kereteket túllépnek (a munka szerinti elosztás törvényének tartós és nagyfokú megsértése), olyan mértékben torzíthatják az anyagi-egyenlőségi viszonyokat, ami már károsan hat a termelők fejlődésére (és így gátja lehet a jövőbeni igazságosabb elosztásnak is), illetve új keletű és a szocialista társadalmi rendtől idegen, vele összeegyeztethetetlen társadalmi feszültségekhez vezethet. A "túlzott" (a társadalmi-gazdasági fejlődésnek nem megfelelő) egyenlőség, vagyis az egyenlősdi a túlzott "baloldaliság", az utópista dogmatizmus gyakori hibája.

Az egyenlőség helyes méreteinek és arányainak megtartása, a társadalom jelenlegi és jövőbeni igényeinek messzemenő figyelembevételével, nem könnyű dolog persze. A helyes célok és módszerek megtalálásához a következők föltétel nélküli betartása szükséges:

— a szocialista társadalmi fejlődésnek a marxizmus által föltárt törvényszerűségei betartása, illetve az adott körülményekre való alkotó alkalmazása (azaz a voluntarizmus, a kalandorpolitika és a dogmatizmus hibái egyaránt elkerülendők);

— a tömegek, a többség érdekeit mindig szem előtt kell tartani, azaz a társadalmi mozgásoknak mindig ki kell bírnia a szocialista demokrácia kritikáját;

— az egyenlőség, a társadalmi igazságosság problematikáját sohasem szabad leszűkíteni a társadalmi élet egyik vagy másik szférájára, a politikára, az anyagi jólétre (szélesebben értelmezve a gazdaságra), a kultúrára, a társadalomszerkezetre stb., hanem mindig komplex módon kell kezelni, s komplex fejlesztést és megoldást kell találni.

Ezen utolsó gondolattal visszajutottunk ahhoz, amivel ezt a pontot kezdtük: a társadalmi értékrend kérdéséhez. Nyilvánvaló, hogy a társadalmi egyenlőségnek a társadalom gazdagsága vonatkozásában kell megvalósulnia. Mi jelenti a szocialista társadalom gazdagságát? A marxista koncepció szerint a gazdagság (amelyet igazságosan kell elosztani a társadalom tagjai között) komplex fogalom, s nem szűkíthető le az anyagi gazdagságra, jólétre. A "gazdagság" fogalmába, marxista értelmezés szerint, a következők tartoznak:

– a szükségletek, a képességek, a termelőerők és a fogyasztási javak egyetemessége, sokoldalúsága;

– a társadalmi ember szabadságának teljes kifejlődése, amely megnyilvánul mind a természeti és társadalmi erők fölötti, mind pedig a saját maga fölötti uralomban;

– a személyiség alkotó tehetségének abszolút kifejezése a megelőző történelmi fejlődés és az egyéni elhivatottság, adottságok alapján;

– a személyiség valódi emberi jellemzőinek szakadatlan kinyilvánítása és újratermelése.

Az ilyen, szélesen értelmezett gazdagságból való igazságos részesedés, hogy a társadalom minden tagjának joga van a munkához, szükségletei sokoldalú kielégítéséhez (munkája arányában), a tanuláshoz és művelődéshez, az önmegvalósítás változatos módzataihoz, a közéleti szerepléshez stb.

A szocialista társadalmak e marxista értelmezésű gazdagság kihasználása tekintetében az egyenlőséget úgy igyekeznek biztosítani, hogy

– már megszüntették az antagonisztikus osztályellentéteket (amelynek megléte az egyenlőséget eleve kizárja), s csökkentik és fokozatosan megszüntetik a nem-antagonisztikus osztálykülönbségeket, valamint ezen belül is közelítik a rétegek lehetőségeit;

– biztosítják a formális (jogi) egyenlőséget, nemzetiségre, fajra, nemre és korra való megkülönböztetés nélkül;

– biztosítják az anyagi egyenlőséget a munka szerinti elosztás keretei között és a szükséges jogi-egyenlőségi korrekciók mellett;

– elismerik, hogy a társadalmi fejlődés jelenlegi szintjén, figyelembe véve a belső (a termelőerők adott fejlettségi szintje) és a külső (az ideológiailag ellenséges, monopolitókés társadalmi rendszer létezése) korlátozó tényezőket, a teljes és tényleges egyenlőség megvalósítása, minden egyenlőtlenység megszüntetése ma még nem lehetséges, ám ez a további fejlődés célja marad.

Cikkünk terjedelme nem engedi meg, hogy a jelenlegi szocialista társadalmak egyenlőségi—egyenlőtlenégi problémái, az értékrend, a szocialista

életmód elméleti kérdéseivel részletesebben foglalkozunk. A kérdéskör lát-
szólag nem is tartozik szorosan a társadalomszerkezet vizsgálatához — való-
jában azonban nagyon is odatartozik. Nem véletlen, hogy a szocialista orszá-
gok közgazdászai, szociológusai, filozófusai az elmúlt 10—15 évben a létező
szocialista társadalmak fejlődésének társadalmi, gazdasági jelenségeit és
problémáit egyre komplexebben, egyre embercentrikusabban közelítik meg, ku-
tatják, s így egyre többet foglalkoznak a társadalmi és egyéni jólét (gaz-
dagság) komplex elemzésével, a csak mennyiségi tényezők helyett a mennyiségi
és minőségi tényezőkkel. Ennek bizonyítékául számos megállapítást lehet idéz-
ni a szocialista országok kommunista pártjainak kongresszusi határozataiból,
de ugyancsak sok tudományos kutatási anyagot és publikációt lehet felsorol-
ni.²⁴

*

Az előzőekben említettük, hogy a munka szerinti elosztás rendszere (az
anyagi javak tekintetében, de általában a "gazdagság" tekintetében is) önma-
gában is egyenlőtlenség szülője, s azt is, hogy ezen ellentmondás kiküszöböl-
lése érdekében a szocialista állam, a központi újraelosztás és az állami jog-
alkotás eszközeivel és útján, "korrekciókat" alkalmaz. A fejlett szocialista
országok gazdasága a közelmúltban — az 1970-es évek második felében, az
1980-as évek elején — kritikus fejlődési szakaszba ért: véglegesen lezárult
az úgynevezett extenzív fejlődési szakasz, s elengedhetetlenné vált az inten-
zív gazdasági fejlődés. Az intenzív gazdasági fejlődés pedig azt jelenti,
hogy növelni kell a gazdálkodás hatékonyságát, a munkatermelékenységet (tar-
talékaink még vannak, hiszen a KGST-országokban a társadalmi munka termelé-
kenysége 1981-ben csak kb. 40%-a a legfejlettebb tőkésországokénak), a beru-
házási javak termelékenységét. A jelen tanulmányban nincsen rá módunk, hogy
bemutassuk és elemezzük a KGST-országok jelenlegi gazdasági helyzetét, meg-
vizsgáljuk gazdaságfejlődésük (nemzeti jövedelmük) növekedési ütemének le-
lassulását és ennek okait. A részletes elemzés mindenesetre kimutatná, hogy

²⁴A magyar kutatások közül kiemelendő például: Kolosi Tamás—Papp Zsolt—
Gombár Csaba—Pál László—Bara János: "A társadalmi egyenlőtlenségek tudati
tükröződése és az ezzel kapcsolatos értékorientációk", lásd a Társadalmi
struktúránk fejlődése c. monográfiában, Bp. 1979. — A szocialista országok
publikációi közül néhány: A. Sz. Cipko: "Szocialiszticeszkij obraz zszni i
jego szoversensztvovanije", a Razvitoj szocializm... c. kötetben, i. k.; V.
I. Tolsztuh: Obraz zszni: Ponjatija — Realii — Problemü, Moszkva 1975;
Styl zycia. Koncepcje i propozycje, Warszawa 1976; L. K. Nikolov: "K vopro-
szu o predmetnoj identifikacii ponjatija 'obraz zszni'", a Cselovek, obraz
zszni, pravsztvennoje povedeniye c. kötetben, Szófia 1977.

a bajok fő belső forrása a nem-kielégítő, viszonylag alacsony szintű gazdasági hatékonyság. Fölvetődik a kérdés: vannak-e a gazdasági hatékonyság növelésének szociális korlátai a szocialista társadalmakban? A szociális célú "korrekciók" a munka szerinti elosztásban milyen mértékben akadályozzák a hatékonyságot? Az alacsony szintű munkatermelékenység (ha mércének fogadjuk el a fejlett tőkésországok átlagos, azaz társadalmi munkatermelékenységét) mellett megvalósított teljes foglalkoztatottság (a létbizonytalanságtól való félelem hiánya) vajon nagy társadalmi vívmány, vagy éppen hogy gátja a további szocialista fejlődésnek (a termelők fejlődésének)? E kérdések súlyosak, s a válasz nem könnyű, de ma már egyre gyakrabban fölvetődnek a szocialista országok elméletében és gyakorlatában, a gazdaságirányítási rendszerek megjavítása, reformja kapcsán, nemcsak a közgazdaságtanban, hanem a szociológiában is.

Próbáljuk meg tehát, ha csak röviden is, áttekinteni végezetül a gazdasági hatékonyság és a társadalmi célkitűzések közötti összefüggést. Kiindulásként meg kell ismételnünk egy a korábbiakban már leszögezett alapelvet: az osztályjellegű és egyéb társadalmi egyenlőtlenség megszüntetésének két alap-előfeltétele van, a szocialista termelési viszonyok (tulajdonviszonyok) megteremtése és a termelők igen magas fejlettségi szintje (a javak viszonylagos nagyfokú bősége). Amennyiben a szocialista termelési viszonyok a termelőknek viszonylag magas fejlettségi szintjén alakulnak ki, ill. valósulnak meg, akkor a tényleges társadalmi egyenlőség is viszonylag könnyen megvalósítható; ha azonban a szocialista társadalmi rendszer (termelési viszonyok) a termelők fejlettségének viszonylag alacsony szintjén alakulnak ki, akkor a feladat már sokkal nehezebb. Elméletileg a szocialista termelési viszonyok, azaz, szélesen értelmezve, a termelőeszközök társadalmi tulajdona, a munka szerinti elosztás, a tervgazdálkodás lehetővé teszik a minden eddigi gazdasági rend által produkált gazdasági hatékonyságnál nagyobb hatékonyság, s ezáltal a termelők minden eddiginél gyorsabb és harmonikusabb fejlődését, ami azt jelenti, hogy a viszonylag alacsony fejlettségű termelőkkel rendelkező szocialista országok is képesek elméletileg növelni a gazdálkodás hatékonyságát, és megteremteni a szociális célkitűzések megvalósításához szükséges anyagi alapokat. A gyakorlatban azonban a szocialista országokban a termelés ideális hatékonysága elérésének — elsősorban társadalmi-szociális — korlátai vannak. Itt ideális hatékonyságot írtunk, de írhattunk volna szükségességet is: a szükségességet a belső tényezők (a társadalmi célkitűzések megvalósításához szükséges anyagi javak) és a külső tényezők (a két

antagonisztikusan–ellentétes gazdasági rendszer együttélése és versenye által megszabott követelmények) egyaránt meghatározzák.

A termelés — és általában a gazdasági tevékenység — hatékonyságának növelése a szocialista országokban nem öncél, hanem jól körülhatárolható (s a mindenkori gazdaság- és szociálpolitikában rögzített) társadalmi célok determinálják: a gazdaságnövekedésnek (mennyiségben és minőségben egyaránt) biztosítania kell a már elért szociális vívmányok fönntartását, az életszínvonal és a szociális ellátás emelését és kiterjesztését, a jövő nemzedékek érdekeit (pl. környezetvédelem, a reprodukálható természeti erőforrások újratermelése) stb. Éppen ezért a szocialista országokban a gazdasági hatékonyság növelésének társadalmi korlátai komplex jellegűek. A másik fontos tényező, amelyet e kérdés vizsgálatánál figyelembe kell venni, az, hogy ezek a társadalmi korlátok történelmi kategóriák, az adott társadalmi fejlődési szakasz kísérőjelenségei. Ez azt jelenti, hogy nem szükségszerű, elengedhetetlen kísérői a szocialista fejlődésnek, hanem időről időre változó mértékben vannak jelen, s a fejlődés további fázisaiban megszűnhetnek. A gazdasági hatékonyság növelésének társadalmi korlátait, a szocializmus építésének jelenlegi szakaszában, alkalmasint négy fő csoportra lehet osztani:

(a) A pozitív társadalmi korlát tulajdonképpen magából a szocializmus lényegéből fakad. A szocialista társadalom ugyanis elvileg mindig kizárta és elvileg a jövőben is ki fogja zárni a gazdasági hatékonyság növelésének azokat az eszközeit, amelyek összeférhetetlenek a szocialista humanizmussal, a szocialista célkitűzések eredendően embercentrikus céljaival, a szocialista igazságossággal. Az a tény tehát, hogy pl. a szocialista országokban nem "hal éhen", aki nem tud megfelelően dolgozni (azaz "megsértjük" a munka szerinti elosztás elvét), megszünteti az éhenhalástól való félelmet (az "éhenhalást" itt szélesen, mint létbizonytalanságot értelmezve), mint a hatékony termelés, a munkatermelékenység növelése egyik legfontosabb hajtóerejét. Ez a társadalmi korlát azonban a szocialista humánus "gazdasági ára", és természetesnek kell elfogadnunk.

(b) Olyan társadalmi korlát, amelynek a jelenben jelentkező gazdasági ára a jövőben megtérül. Ez a kategória tulajdonképpen szorosan kapcsolódik az előzőhöz. A szocialista humánus nevében fizetett "gazdasági ár" (amelyre az előbb csak egy példát hoztunk, pedig említhettük volna a szocialista országok szociálpolitikájának számos elemét, mint pl. az ingyenes oktatást, a szociális jellegű ösztöndíjakat stb.) egy része ugyanis a jövőben, a társadalom jövő generációi részére megtérül. A létbizonytalanság hiánya elősegíti, hogy csökkenjen a dolgozóknak a munkától való elidegenedése, elősegíti

azt a folyamatot, hogy a munka ne csak kényszer, hanem az önmegvalósítás egyik formája legyen. Ugyanez mondható el a művelődés és oktatás általánossá, mindenki számára hozzáférhetővé tétele kapcsán, hiszen az általános szakmai képzettség és művelődés növekedése és egyre szélesebb tömegbázisa (a szélesebb bázis egyre nagyobb kiválasztódást, több tehetség fölbukkanását teszi lehetővé) föltétlenül növeli a gazdasági hatékonyságot is. Általánosan fogalmazva megállapíthatjuk, hogy egy új, szocialista tudat kialakítása érdekében adott gazdasági ár, a gazdasági hatékonyság társadalmi korlátai közül, pozitívnak is értékelhető.

(c) A gazdasági hatékonyság növelését hátráltató társadalmi korlátok harmadik csoportja igen összetett tényezőkből áll, és a szocialista országok jelenlegi gazdasági fejlődése szempontjából ezek a legkritikusabbak, a leginkább vitatottak és vitathatók. Specifikálni úgy lehet őket, hogy ezek a szocialista országok szociál- és gazdaságpolitikája által meghatározott társadalmi korlátok. A szocialista országok eddigi társadalmi-gazdasági fejlődése során — különböző okokból — a szociálpolitikai célkitűzések és az anyagi lehetőségek között csaknem állandó, bár változó súlyosságú ütközés, kollízió volt tapasztalható. Ennek okai alapvetően kétfélek. Az egyik, hogy a társadalom rendelkezésére álló javak (termelőeszközök és fogyasztási cikkek egyaránt) szűkössége kényszerűen szükségessé tett olyan szociálpolitikai intézkedéseket, elsősorban az elosztás terén, amelyek ellene hatottak a gazdasági hatékonyság emelésének (viszonylag kis differenciálás a bérezésben, a keresetek elköltésének korlátozottsága a fogyasztási alapok szűkössége miatt stb.). A másik, hogy, részben indokolt politikai okokból, részben pedig a valós helyzet nem-reális fölmérése miatt, a szocialista országok vezetése előrehozott a szocializmus távlati társadalmi célkitűzéseiből olyanokat, amelyek az adott időszakban nem álltak összhangban a termelőerők fejlődésével, s következésképpen korlátozólag hatottak annak további fejlődésére, azaz a gazdasági hatékonyság szükséges növelésére. Melyek ezek a kritikus, társadalmi korlátozó tényezők?

— A teljes foglalkoztatottság. Nyilvánvaló és általánosan elfogadott elve a szocializmusnak a teljes foglalkoztatottság megvalósítása, a munkanélküliség megszüntetése. A munkához való jogot a szocialista országok alkotmánya biztosítja minden állampolgárának, sőt a legtöbb országban a munka törvényileg kötelező minden nagykorú, munkaképes és családirag nem eltartott ember számára. A teljes foglalkoztatottság biztosítása a szocializmusban valóban abszolút elv: a termelőeszközök társadalmi tulajdona nemcsak lehetővé, de kötelezővé is teszi a társadalom (az állam) számára, hogy mindenkinek bizto-

sítsa a munkalehetőséget. A gazdasági fejlődés egy adott szintjén azonban, amikor a társadalmilag indokolt és hasznos új munkalehetőségek megteremtésére nincsenek meg a technikai-gazdasági előfeltételek, hiányoznak a szükséges beruházási eszközök stb., a teljes foglalkoztatottság csak egy adott, meglévő termelő-apparátus működtetésével valósítható meg. Ilyen esetekben, amikor a kényszerűen megosztott munkahelyeken a munkatermelékenység valóban objektív okokból alacsonyabb a kívánatosnál és lehetségesnél, nem pedig szubjektív (a tervezés vagy a gazdaságirányítási mechanizmus hiányosságai miatti) okokból, akkor ezt, a gazdasági hatékonyságot korlátozó tényezőt, ha nem is kívánatosnak, de relatíve elfogadhatónak kell ítélnünk. Ehhez hozzá kell azonban tennünk, hogy csak egy bizonyos ideig fogadhatjuk el, hiszen egy normálisan működő, helyesen irányított gazdaság képes kell hogy legyen olyan mértékű akkumulációra, fölhalmozásra, s következésképpen új beruházások megvalósítására, amely nemcsak lehetővé, hanem szükségessé teszi a munkaerő-átcsoportosítást a régi munkahelyeken a munkatermelékenység egyidejű növelése, a munkaszervezés racionalizálása mellett. A szocialista országok elvileg képesek az újratermelés olyan bővítésére, amely lehetővé teszi a hatékony munkaerő-mobilitást és a munkatermelékenység növelését. Éppen ezért ezekben az országokban már nem fogadható el normálisnak a teljes foglalkoztatottságnak a gazdasági hatékonyságot korlátozó szerepe, s következésképpen egy olyan gazdasági mechanizmus és foglalkoztatási politika (mint a gazdaságpolitika egyik eleme) sem, amely vagy kényszeríti a vállalatokat, vagy lehetővé teszi számukra ("tartalékolási" célokból) főlöszleges munkaerő alkalmazását, a gazdasági hatékonyság (munkatermelékenység) emelése ténylegesen meglévő lehetőségeinek ki-nem-használását. A teljes foglalkoztatottság ilyen — a modern kor követelményeinek megfelelő — értelmezését ma már (elméletben föltétlenül) elfogadja minden szocialista ország vezetése. A gyakorlatban azonban a helyes elvek alkalmazása még akkor sem könnyű dolog, ha erre a vezetés részéről megvan a szándék; mivel itt "szerzett" (megelőlegezett) jogokról van szó, amelyek szükséges megnyirbálása ma, vállalati szinten és a dolgozók szintjén egyaránt, meg-nem-értéssel, ellenállással találkozhat.

— A bérek és fizetések kis differenciáltsága, s ezen belül is az alsó fizetési kategóriákra vonatkozó szociális indítékú béremelések. Ezt a kérdést röviden elintézhethetjük, mert a jövedelemelosztás problematikájával korábban részletesen foglalkoztunk. A szociális célú (tehát a munkateljesítménytől nem függő) bérintézkedések és egy viszonylag kicsiny általános differenciáltság elfogadhatók kényszerűségből, a szocialista építés kezdeti, alacsonyabb szakaszában. A fejlettebb szocialista társadalomban azonban az

egyenlődsdi, a hatékonyság növelését célzó anyagi ösztönzők lebecsülése már a gazdasági fejlődést gátló, nem elfogadható társadalmi korlát.

— A szociálpolitika (ezen belül is az életszínvonal-politika) és a gazdaságfejlesztési politika közötti diszharmónia, ütközés. Itt, egészen röviden, arról van szó, hogy az előzőekben említett két probléma helyes megoldása esetén egy adott struktúrájú lakossági kereslet jelentkezik, amelynek a kielégítésére megfelelő struktúrájú termelésre van szükség. A tartósan ki-nem-elégített kereslet pedig nagymértékben csökkenti a termelés hatékonyságának növelését, a tényleges ösztönzés hiánya miatt. A szociálpolitika és a gazdaságpolitika ilyen strukturális eltérőségének több oka is van, részben külső (tehát a szocialista országoktól maguktól nem függő), részben belső. A külső okok vonatkozásában (a fegyverkezési verseny következtében a szocialista országokra kényszerített beruházás-átcsoportosítás, a nemzetközi munkamegosztás természetes menetének megzavarása diszkriminatív korlátozó intézkedésekkel, embargókkal stb.) ez a társadalmi korlátozó tényező objektívnek és hosszú távon meglévőnek ítéltető, melynek kiküszöbölése ugyan nem lehetetlen, de nagyon nehéz. A belső okok (helytelen voluntarista beruházási döntések, fegyelmezetlenség a helyes döntések végrehajtásában, mint amilyen az eredeti beruházási tervek jelentős túllépése és ezáltal az eszközök elvonása más tervezett beruházásoktól stb.) nem fogadhatók el társadalmilag indokoltak, s ezért föltétlenül megszüntetendő társadalmi korlátnak számítanak.

(d) István veszteség-jellegű társadalmi korlátok. Ebbe a csoportba azok a korlátozó tényezők sorolhatók, amelyek sem nem társadalmilag szükséges "költségek", sem nem a jövőben megtérülő "emberi beruházások", sem nem olyan korlátok, amelyeket a folyó gazdaságpolitikával vagy szociálpolitikával kapcsolatban, különböző okokból, tudatosan idéznének elő. Példát számosat lehet fölhozni, álljon itt csak néhány. Ide sorolhatók mindazok, a gazdasági hatékonyságot akadályozó tényezők, amelyek a rossz munkaszervezésből, a helyi vezetők (művezetők, brigádvezetők) engedékenységből, a normák körüli lazaságokból, a nem-ösztönző bérezésből, a munkaidő ki-nem-használásából (a munkások vagy a vezetők hibájából egyaránt) stb. fakadnak. Ide sorolhatók a termelőhelyek és irányító-hatóságok közötti alkudozások (a "szocialista kapcsolatok" alapján), az elvtelen "kiszegítések", a "tervalkuk" lehetővé-tétele, a szocialista "lobbyszás" stb. Ide sorolhatók a tervezési tévedések, a gazdaság-irányítási mechanizmus következtelen változtatgatásai, a voluntarizmus.

Azt hiszem, minden külön bizonyítás nélkül is leszögezhetjük, hogy ezek a tényezők egyértelműen főlöslleges és megszüntetendő társadalmi korlátai a szocialista gazdálkodás hatékonysága növelésének. Ezek a korlátok társadal-

minak azért nevezhetők, mert hiszen emberi kapcsolatok, emberi viszonyok eredményei, amelyek a társadalmi közegből erednek és rá hatnak. A gazdasági hatékonyság és a társadalmi egyenlőség, igazságosság összefüggéseinek kérdését nem zárhatjuk le azzal, hogy elismerjük, hogy a szocialista társadalmak mai fejlődési szintjén még vannak a termelőerők fejlődését (a gazdasági hatékonyság szükséges mértékű növelését) gátló objektív és szubjektív társadalmi korlátok. A szocializmus alapelveinek, gazdasági törvényeinek következetes betartása, érvényesítése (ami sok esetben ezen törvények rugalmas, az adott külső és belső korlátozó tényezők figyelembevételével történő alkalmazását jelenti) hosszabb távon föltétlenül meg kell hogy teremtsen a társadalmi célkitűzések és a termelőerők fejlesztése (a gazdasági hatékonyság növelése) között szükséges és természetes összhangot. Addig, amíg ez az optimális állapot be nem következik, el kell ismernünk, hogy a szociális célkitűzések és a gazdasági hatékonyság között ma még meglévő ellentmondás kiküszöbölése olyan korrekciókat követel a szocialista országok vezetői részéről, amelyek esetenként ugyan "fájdalmasak" lehetnek, ámde mégis elkerülhetetlenek.

SUMMARY

Károly Nyíri: The Relationship between the State of Economic Development and Social Structure in Socialism

The aim of the study is to give a realistic evaluation of social (class) structure formation, as it is made possible by the economic development and social- and economic policies of the countries of "Existing Socialism", mainly of the European members of the CMEA.

The study is starting with an overview of the link between production forces and production relations as defined by the Classics of Marxism—Leninism but taking into consideration the up to date situation in the countries under examination. It is stated, that — almost inevitably — there are contradictions between the two, but they are not antagonistic. It is impossible to create such an ideal social structure, which is not founded by an adequate material (economic) base. It

is also stressed, that the human factor (the development of consciousness, culture and history of the population) and the state of the scientific and technological progress are playing a very important role as well.

Further on, there is an evaluation of the importance of property of the production means and wealth (Table N° 1 and on) and of the distribution of income. According to the author, income distribution, the distribution and redistribution of national income, the structuring effect of economic (material) interests are the most important issues in connection with class structure and — consequently — this topic gets a special emphasis in the study. (See Tables No. 2, 3, 4, 5, 6.)

The main conclusions are the

following:

— Income distribution remains an extremely complicated and delicate matter in "Existing Socialism", mainly because of the survival of money-goods relations (markets) in the consumer goods and partly in the production means sphere, i. e. because of the existence of indirect distribution of goods and wealth, and — of course — because of the relatively low level of economic development.

— Income distribution in the European Socialist countries is the most equitable among all existing social systems and countries.

— It is stressed by the author, however, that too flat income differences or egalitarianism — which could sometimes be observed in some of the Socialist countries — is against the principles of Socialism (distribution according to labour done) because it hampers the increase of labour-productivity and conse-

quently decreases the amount and quality of distributable goods.

Finally, the study is dealing with the importance of market relations (goods-money relations) in influencing the development of social structure. Some delicate and much discussed problems are touched upon like:

— It is possible, that market-distribution is not the most ideal way, but there is no better method for the present period.

— To what extent is "market" necessary in the socialist economic management system.

— Where and to what extent is direct distribution acceptable or even unavoidable, etc.

The author's conclusion is: Socialist countries must improve their social structure, system of distribution using indirect production and income distribution relations, i. e. using socialist market relations in an optimal way.

DOKUMENTUM

LEVELEK HEGELTŐL — LEVELEK HEGELHEZ

Válogatás Hegel levelezéséből*

Fordította Nyizsnyánszki Ferenc

Szerkesztette és a bevezetést írta Fehér M. István

BEVEZETÉS

Manapság, a telefonok korában — írta nemrég a Briefe von und an Hegel új kiadásának egyik recenzense¹ — a levélírást már csak igen kevesen művelik. Az előtérben a szóbeli kommunikáció áll, az emberek többnyire megtakarítják a gondolatok leírásának fáradságát. A levélbeni kommunikáció művészeté kihalóban van, a fölgyorsult életritmus csak a gyors, rövid távú információcserének kedvez — amit a pillanat hatása alatt az emberek megélnék, alig kerül rögzítésre. Ezáltal persze veszendőbe megy sok minden, ami az utókor számára érdeklődés tárgya lehetne, s ami korunk megértését megkönnyíthetné.

Másképp állt a helyzet Goethe és Hegel korában. Ebből az időből levelek sokasága maradt ránk, melyek sokoldalú bepillantást tesznek lehetővé a német kultúrának abba a kiemelkedő korszakába, amelyben a kultúra és a társadalmi érintkezés egyik fő vehikuluma az írott szó volt. Ma már szinte hihetetlennek, de legalábbis szokatlannak tűnik föl, hogy emberek egymással oly gyakran és oly hosszú leveleket váltсанak, mint amilyenek az adott korban teljesen megszokottak voltak. E levelek révén betekinthe-tünk a társadalmi viszonyok szövedékébe és közelről követhetjük nyomon a szellemi atmoszféra változásait. Jelentős alkotók — művészek, filozófusok — esetében pedig a művek

*A válogatás a Johannes Hoffmeister által sajtó alá rendezett Briefe von und an Hegel I. kötetének 3. kiadása (Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1969) alapján készült. A levelek sorszáma a közlés sorrendjében: 7, 13, 14, 17, 29, 34, 38, 40, 42, 49, 55, 61, 67, 70, 74, 82, 83, 85, 89, 90, 95, 107, 155, 199. — Ezúton mondunk köszönetet a Meiner Kiadónak, jelen válogatás folyóiratunkban magyar nyelven történő megjelentetésének szíves engedélyezéséért.

¹Lásd Thomas Kornbichler vonatkozó recenzióját a Philosophischer Literaturanzeiger 1983. évi 3. számában: 224 ssk. o.

keletkezés-, befogadás- és értelmezéstörténetére vonatkozó első kézből származó adalékokat nyerhetünk.

x

Hegel leveleinek kiadása a nagy alkotók levelezésének gondozása terén mind a mai napig a példamutató kiadói és szerkesztői fáradozások sorába tartozik. A levelek kiadástörténete maga is hosszabb időre tekinthet vissza.² Hegel művei első (1832-ben meginduló) összkiadásának 17. kötetében Friedrich Förster, Hegel-életrajzában pedig Karl Rosenkranz (1844) már egy sor levelet közzétett, másokat pedig kivonatossan közölt. Ezt követően a filozófus fia, a történész Karl Hegel 1887-ben egy kétkötetes válogatást rendezett sajtó alá Briefe von und an Hegel címmel, mely annál is értékesebb volt, mivel a közzétett levelek nagy részének eredetije többé már nem volt megtalálható. Ez a kiadás mindazonáltal meglehetősen hiányos és egyes helyeken tévedésekkel teli volt. Mindenekelőtt hiányoztak fontos levelezőpartnerek levelei, melyek nélkül Hegel válaszai gyakran érthetetlenek vagy szerfölött homályosak maradtak. Így pl. nem találjuk meg itt Schelling leveleit, melyek másutt persze kinyomtatásra kerültek (lásd Plitt: Aus Schellings Leben, 1869–70, 3. köt.), ám amelyeket mégiscsak föl kellett volna venni a válogatásba, hogy Hegel és Schelling kapcsolatairól pontosabb képet lehessen nyújtani. De hiányoznak magának Hegelnek Knebelhez, Paulushoz s az utóbbi feleségéhez írott levelei is (ezek részint másutt már megjelentek), míg ugyanakkor Knebelnek és Paulusnak a Hegelhez írott levelei helyet kaptak a két kötetben. Az ok föltehetően az lehetett, hogy a vonatkozó Hegel-levelek kiadói, szerkesztői, ill. tulajdonosai nem járultak hozzá a levelek újrányomásához. Hiányoztak azonban Hegelnek Goethehez írott levelei is (melyek csak 1895-ben válnak majd hozzáférhetővé), valamint számos olyan — elsősorban a családtagokhoz írott — levél, melyet Karl Hegel föltehetően azért hagyott el, mert úgy vélte, azok bizalmas, "privát" dolgokat érintenek (ide tartoznak pl. Hegelnek a feleségéhez, Niethammerhez s húgához írott levelei). Georg Lasson azután, aki a XX. század első évtizedeiben Hegel nyomtatásban megjelent írásait a "Philosophische Bibliothek" keretében gondozta, számos új levélre bukkant rá, s tette őket közzé különböző folyóiratokban.

²A következőkkel kapcsolatban lásd Johannes Hoffmeisternek az általa sajtó alá rendezett Briefe von und an Hegel 1. kiadásához írott előszavát (Meiner, Hamburg 1952, I. köt. XII skk. o.); valamint Friedhelm Nicolinnak a Briefe 3. kiadásához írott szerkesztői megjegyzéseit (Meiner, Hamburg IV/1. és IV/2. köt., 1977 és 1981, XI skk. és VIII skk. o.)

Karl Hegel kiadása ugyanakkor szövegkritikai szempontból is sok kívánnivalót hagyott maga után. Hogy "Nose" helyett "Nase"-t, "indessen" helyett "in Dessau"-t olvasott, az még talán menthető volna. Ám hogy "Naturrecht" helyett "Unterricht", avagy "nun" helyett "unmittelbar" (talán "unm." rövidítésnek olvasva) szerepel a különben jól olvasható levelek általa sajtó alá rendezett szövegében, az már kevésbé gondos szerkesztői munkára enged következtetni. Nem szólva azután a valóban nehezen olvasható levelekről, melyek kibetűzésével Karl Hegel csakugyan igen kevésbé tudott boldogulni.

1932-ben Johannes Hoffmeister vette át a hegeli hagyaték gondozását, s számos, azóta már nevezetessé vált kötet (pl. Nürnberger Schriften, Einleitung in die Geschichte der Philosophie) mellett csakhamar azt a föladatot tűzte ki maga elé, hogy összegyűjtse Hegel levelezését, s annak új kiadását készítse elő. Ez a munka csak két évtized elteltével, a második világháború után jutott oda, hogy Hoffmeister (1952–54-ben) a Briefe von und an Hegel általa újonnan sajtó alá rendezett kötetait a nyilvánosság elé bocsássa. A negyedik kötetet illetően Hoffmeister mindenekelőtt egy a kortársak Hegelre vonatkozó nézeteit tartalmazó gyűjteményt jelentett be, melynek kivitelezését mindazonáltal időközben bekövetkezett halála már nem tette lehetővé számára. A negyedik kötet szerkesztői munkáit így tanítványa, a már az előző három kötet sajtó alá rendezése során munkatársává vált Rolf Flechsig vette át. Az 1960-ban megjelent negyedik kötet Hoffmeister eredeti szándékaitól azonban több szempontból is eltért. Mindenekelőtt számos, időközben fölbukkant levelet tett közzé, azután pedig — a Hoffmeister által tervbe vett regiszteren túlmenően — Hegel emlékkönyv-bejegyzéseit, valamint az akkoriban rendelkezésre álló életrajzi dokumentumokat. Hoffmeister eredeti szándékáról, a Hegelre vonatkozó kortársi megnyilatkozások gyűjteményéről Flechsig azért mondott le, mert a tekintetbe jövő anyag időközben olyannyira megnövekedett, hogy a tervezett negyedik kötet kereteit szétfeszítette volna. Így később, 1970-ben, önálló kötetben, ám a levelek kiadásához kapcsolódva jelent meg a Günther Nicolin által gondozott Hegel in Berichten seiner Zeitgenossen vas-kos kötete.

1969-ben, amikor a Briefe 3. kiadása időszerűvé vált, érthetően felmerült az eredeti intenciókhoz képest csak részlegesen kivitelezett negyedik kötet átdolgozásának, kibővítésének problémája. A munkához Friedhelm Nicolin látott hozzá; munkájának eredményeként a negyedik kötet végül is két félkötetben látott napvilágot (1977-ben, ill. 1981-ben). Az első az életrajzra vonatkozó dokumentumokat tesz közzé, a következő címek alatt: "életdokumentumok", emlékkönyv-bejegyzések és dedikációk", "igazolások és ajánlások", "ház-

tartási naplók és elismervények". Ezekhez járulnak, ötödik részként, a Hegel házasságon kívül született fiára, Ludwig Fischerre vonatkozó dokumentumok. A kötet terjedelmének felét az "életdokumentumokként" megjelölt rész teszi ki: ezzel a megnevezéssel olyan iratok kerülnek kinyomtatásra, amelyek Hegelnek a különböző hivatalokhoz, hatóságokhoz való viszonyát dokumentálják. A második félkötet egyrészt pótlásokat, másrészt az apparátust tartalmazza. A pótlásként közreadott levelek száma 34-ről 90-re emelkedett. Többségük magától Hegeltől származik, ami azzal magyarázható, hogy azok a Hegelhez írott levelek, amelyek a hagyatékban nem maradtak fenn, többnyire elveszettek tekinthetők, ill. csak kivételképpen bukkanhatnak már elő. A terjedelmes és igen gondosan összeállított apparátus nagyban megkönnyíti az együttvéve immár közel nyolcszáz levelet tartalmazó négy kötet használatát; az igen terjedelmes és alapos személy-, ill. névmutatón kívül tartalmaz még egy további regisztert a levelezőpartnerekről, valamint egy időrendi táblázatot.

x

Ebből a hatalmas levélműanyagból válogatni magától értetődően annyi, mint a bőség zavarával küszködni. Minden válogatás továbbá meghatározott szempontok szerint merít az anyagból. — Az alábbi válogatással egyrészt Hegel Schellinggel való viszonyát (s ezáltal magának a fiatal Hegelnek a fejlődését), másrészt Hegel jénai korszakának egyes vonatkozásait — Hegel életkörülményeit, terveit, a történeti-politikai helyzetet, a Fenomenológia keletkezésének, megjelentetésének folyamatát —, továbbá, igen vázlatosan, a Fenomenológia korai recepcióját igyekeztünk illusztrálni, ill. előtérbe állítani. Ezen túlmenően ugyanakkor az olvasó — szinte mellékesen — egyfajta, nem érdektelen képet is nyerhet a hétköznapi, a kulturális élet és a személyes sorsok alakulásának számtalan, apróbb vagy nagyobb eseményéről.³

Fehér M. István

³A válogatásban szereplő jegyzetek, amennyiben nincs külön föltüntetve, Johannes Hoffmeisternek a vonatkozó levelek megfelelő helyeihez fűzött kommentárjai, ill. jegyzetei. Jelen válogatás fordítójának és szerkesztőjének megjegyzései, kiegészítő magyarázatai, ill. jegyzetei rendre "Ford.", "Szerk.", ill. "A Ford. jegyzete", "A Szerk. jegyzete" megjelöléssel — amennyiben közvetlenül Hoffmeister jegyzeteihez kapcsolódnak, úgy szögletes zárójelben — kerülnek elkülönítésre.

1. Schelling levele Hegelhez

Tübingen, 1795, Három-
királyok szentestéjén

Hát mégiscsak emlékszel még régi barátodra? Már majdnem azt hittem, elfeledtél engem s mindnyájunkat. Egyáltalán, úgy látszik, régi ismerőseink sohasem akarnak megismerni bennünket. Renz itt van a közelünkben, nem látjuk őt és nem hallunk róla semmit, és — Hölderlin? — Megbocsátom szeszélyének, hogy még soha nem gondolt reánk. Itt a kezem, öreg barátom! Soha többé ne idegenüljünk el egymástól! Sőt úgy hiszem, időközben talán meg is újultunk; annál jobb az újrakezdés!

Szeretnéd tudni, mi a helyzet nálunk? — Úristen, kitört az *αυχμος*¹, és ez majd megint nagyra növeszti ezt az egész dudvát itt. Ki fogja kigyomlálni? — Mi mindent a filozófiától vártunk, és azt hittük, hogy a megrázkód-tatás, amit a tübingeni szellemekben is kiváltott, talán nem fog olyan gyorsan megint elülni. De sajnos mégis így van! A filozófiai szellem itt már elérte delelőjét — egy darabig még talán köröz a magasban, hogy aztán annál gyorsabban bukjon alá. Kantiánusból van ugyan rengeteg — a gyermekek és csecsszopók szájából merített magának a filozófia dicséretet —, de nagy fáradkozás után meglelték végre filozófusaink azt a pontot, ameddig ezzel a tudománnyal (ha már egyszer az átkos filozófia nélkül nem akar menni a dolog) el szabad menni. Ennél a pontnál lehorgonyoztak, megtelepedtek és viskókat raktak, amelyekben jól ellakhatnak és amiért dicsérhetik az Urat! — És ki fogja őket még ebben az évszázadban kiűzni onnan? Ahol egyszer megvetették a lábukat, onnan az húzza ki őket — elég! — Voltaképpen az a mondandó, hogy kiemelték a kanti rendszer némely ingredienciáját (a felszínéről, magától értetődően), s abból most tanquam ex machina² olyan erős filozófiai mártást kevernek quemcunque locum theologicum-ról,³ hogy a teológia, mely egyszer már elkapta a hektikát, most egyszerre egészségesebben és erősebben fog föl s alá grasszálni, mint valaha. Most már minden lehetséges dogmát a gyakorlati ész posztulátumának bélyegével látnak el, és ahol már nem elegendők az elméleti-történeti bizonyítékok, ott a gyakorlati (tübingeni) Ész kettévágja a csomót. Öröm látni ezeknek a filozófiai hősöknek a diadalát. A filozófiai bűnbánat korszakai, melyekről írva nagyon, immár tovatűntek!

A Paulus "Memorabilien"-jében közölt tanulmányomról írsz.⁴ Már meglehetősen régi dolog az, sietősen is készült, de talán mégsem egészen hiába íródott. Teológiai munkáimról nem sok hírrel szolgálhatok. Közel egy éve már, hogy majdnem mellékes dologgá váltak számomra. Ami eddig egyedül érdekelt,

az az Ó- és Új-Testamentumra és az első keresztény évszázadok szellemére vonatkozó történeti kutatások voltak⁵ — ezen a téren van még a legtöbb tennivaló —; de egy idő óta ez is félbeszakadt. Ki temetné el magát az ókor porába, ha saját korának menete minden pillanatban fölrázza és előrehajtja! Jelenleg teljességgel a filozófiában élek; teljesen bele vagyok merülve. A filozófia még nincs befejezve. Kant megadta az eredményeket; a premisszák még hiányoznak. S az eredményeket ki képes premisszák nélkül megérteni? — Egy Kant talán, de mihez kezdjen a sokaság? Amikor Fichte legutóbb itt volt,⁶ azt mondta, Szókratész géniuszára van szükség ahhoz, hogy Kant szellemébe behatoljunk. Ezt napról napra igazabbnak találok. — Még előbbre kell jutnunk a filozófiával! — Kant mindent eltakarított — de a tömeg hogyan is venné ezt észre? A szemük láttára kell darabokra törni a dolgot, hogy kézzelfoghatóan tapasztalják! Ő, a nagy kantiánusok, akikből monst mindenütt annyi van! Lehorgonyoztak a betűnél, és hálálkodnak, hogy még annyi minden előttük van. Szilárdan meg vagyok győződve, hogy a kanti tanok betűjével a többség fejében már megint a régi babona — nemcsak a pozitív, hanem az úgynevezett természetes vallásban is meglévő babona — forrt össze. — Gyönyörűség nézni, mennyire értenek ahhoz, hogy a morális bizonyítékot zsinóron húzogassák. Mielőtt fölcsovéhatnánk, máris előpattan a deus ex machina — a személyes, individuális lény, aki fönt az égben ücsörög! —

Fichte olyan magasságokba fogja emelni a filozófiát, amitől az eddigi kantiánusok többsége maga is szédülni fog...

/Itt a levél utolsó lapja ferdén le van szakítva. Így hát hiányzik a következő sorok kezdete; majd annyi olvasható, hogy: "végül is muszáj nekik a tiszta..."; a következő sorok végéből olvasható: "...szemek! Ha nem csalatkozom, akkor"; az ezután következőből: "Te a te programodat"; a "Most kapom meg..." előtt: "akik a portót elintéznék"./

Épp most kaptam meg magától Fichtétől a fejtegetések elejét, a "Grundlage zur gesamten Wissenschaftslehre"-t.⁷ (Valószínűleg olvastad már a vonatkozó bejelentést az Intelligenzblatt der Allgemeinen Literaturzeitungban.⁸ Nem kerül azonban a könyvkereskedelembé; csak kéziratnak szánja hallgatói számára.) Elolvastam, s úgy találtam, hogy nem csalódtam próféciáimban. — Most egy etikán dolgozom — à la Spinoza;⁹ ez az etika minden olyan filozófia legfelsőbb elveit akarja fölállítani, melyben egyesül az elméleti és gyakorlati ész. Ha lesz hozzá bátorságom és időm, a legközelebbi vásárra, de legkésőbb jövő nyárra készen lesz. — Már az is elég nagy öröm, hogy én lehetek azon elsőknek egyike, akik az új hőst, Fichtét, az igazság országában

üdvözlük! — Legyen áldott e nagy ember! Ő majd bevégzi a munkát! Mellesleg szólva: olvastad a "Zurückforderung der Denkfreiheit von den Fürsten Europas"¹⁰ c. írást? Ha nem, hát rendeld meg Jénából, ott lehet hozzájutni. — Ki ismerné félre a szerzőjét? — az írás a Reformator...

/A levél befejezése a lap alsó felének említett letétele következtében elveszett. A következő szavak olvashatók még: "ha nem csalatkozom, akkor megy a"./

2. Schelling levele Hegelhez

Tübingen, 95. júl. 21.

Végre hozzájutok, Kedves Barátom, hogy megválaszoljam legutóbbi leveledet. Eredetileg addig akartam várni csak, amíg disputációm¹¹ meg nem írom, hogy kívánságodnak megfelelően azt is elküldhessem. Amikor azonban ezt a föladatot letudtam, beteg lettem, haza kellett mennem rendbe jönni, s most csak kb. 6 napja vagyok újra itt.¹² Most aztán tényleg szükségem van rá, hogy egy olyan baráttal társalogva próbáljam fölrázni magam, amilyen Te vagy. Egyhangú életem, melyben mind kevesebb örömet találok, s amely az általad is oly jól ismert viszonyok miatt megkeseríti fölfogásom teljesen szabad kinyilvánítását, arra indít, hogy a nyugalom perceiben barátaimhoz forduljak, s velük együtt örvendezzek azoknak a reményeknek, melyek nagyrészt szintén társaságuknak köszönhetőek.

Jelenlegi állapotunkat nagyban javítják azok a remények, amelyeket az új fejedelem tevékenysége és fölvilágosult érzülete kelt bennünk.¹³ Filozófiai félembereink despótizmusát ez a változás — remélem — erősen meg fogja rázkódtatni. Szinte fölfoghatatlan, mennyit ártott ez a morális despótizmus; ha még néhány évig tartott volna, mélyebben elnyomta volna hazánkban a gondolkodás szabadságát, mint bármiféle politikai despótizmus. A tudatlanság, babona és fanatizmus /Schwärmerei/ lassacskán a moralitás, sőt, ami még veszélyesebb, a fölvilágosultság maszkját öltötte magára. Bizonyára akadt volna olyan, aki rövid idő múltán a legotrombább sötétség időszakát kívánta volna vissza; mert az a kör, melyet ez a sötétség kirajzol, még tágas is azokhoz a korlátokhoz képest, amelyeket ama fél-fölvilágosodás emelt volna körénk. Sohasem csupán az ismeret, a belátás, a hit volt a fontos; a moralitás volt a tét; soha nem az ismeretek, a tehetségek megítéléséről volt szó: csak a jellemet ítélték meg. Nem tudósokat akartak, hanem csupán morálisan hívő teológusokat.

gusokat, filozófusokat, akik az esztelenséget ésszerűvé változtatják és kigúnyolják a történelmet. — De egyszer majd megkapod szóban ennek a korszaknak a jellemzését; úgy hiszem, ismerem annyira a szellemét, mint bárki más. Kezéskedem érte, hogy jócskán megdöbbenél.

Itt küldöm Disputációmat. Sietve voltam kénytelen megírni, s ezért bízom elnézésedben. Ha szabad lettem volna, szívesen választok más témát, s ha az első témától, melyet ki akartam dolgozni (de praecipuis orthodoxorum antiquiorum adversus haereticos armis¹⁴), s amely minden saját érdemem nélkül is a legharapósabb szatíra lett volna, mindjárt az elején privátim el nem tanácsoltak volna.

De még inkább kérem elnézésedet a másik mellékelt írással kapcsolatban.¹⁵ Mennyire megszegyenítettél legutóbbi leveledben ítéleteddel.¹⁶ Nem színlelés ez az érzés; de csak most érzem igazán, hogy ebből az újabb írásból — éppúgy, mint a korábbiából — mi minden hiányzik, s szívesen megbocsátok — szívesen annak, aki közli velem, ha ugyanilyen érzése támad. Talán csak idővel fogom jóvátenni azt, amit eddig elrontottam. Fő hibám az volt, hogy nem ismertem az embereket, hogy jóakarattól — talán éppen divinációs adottságtól /Divinationsgabe/ — túlságosan sokat vártam. Utolsó leveled szerint Neked is teljesen más fogalmaid voltak. Bizonyos, Barátom, hogy messze van még a forradalom, melyet a filozófiának kell előidéznie. Azok többsége, akikről úgy látszott, együtt akarnak működni, most riadtan visszalépnek. Hogy hát ők nem erre gondoltak! —

Úgy látszik, Fichte tevékenysége, legalábbis egyelőre, teljesen félbeszakadt. A jénai diákok akadémiai sületlenségei elleni bátor föllépésével, melyhez az irigy kollégák valószínűleg titokban ható ármánykodása kapcsolódott, magára vonta a hallgatók általános gyűlöletének legszörnyűbb kitöréseit. A nyár elején arra kényszerült, hogy legalább rövid időre elhagyja Jénát; azt mondják, most megint visszatért — de ugyan miféle kilátásokkal, jószágos Ég? — A nyilvánosság előtt — jó néhány folyóiratban — akasztják most nyakába az erkölcsi-politikai-filozófiai pört.¹⁷

Jakob filozófiai Annalesében úgy tárgyalják Fichtét, ahogyan még az irodalom szemetét sem igen szokták tárgyalni.¹⁸ Most győzelmet ünnepelnek mindazok, akiket a "Beitrag",¹⁹ s Fichte új filozófiája általában telibe talált. — Schillerről (az emberi nem esztétikai neveléséről szóló, a Horák-ban megjelent levelek valószínű szerzőjéről)²⁰ úgy vélik: egy ilyen ember számára szégyen, hogy Fichtével szövetkezik. Az összes gyöngéelmű föl van háborodva! Mint hallom, Hölderlin visszajött. Itt semmit sem láttunk még belőle.²¹ Renz²² vikárius lett Maulbronnban, s most, ha jól tudom, valamivel kedvezőbb,

elégedettebb helyzetben van. Nekilátott olykor-olykor írogatni. Ha esetleg akarnál neki levelet küldeni rajtam keresztül, úgy tudom, ez rendkívüli módon megörvendeztetné. Hauber — akiből idő múltával bizonyára nagy matematikus lesz — azt az utat járja, amit egy ilyen koponyáról föl is tétélezünk. — Megjelent Niethammer filozófiai folyóirata: részben kitűnő értekezéseket tartalmaz — kért tőlem is írásokat: az 5. számban — ha módodban van olvasni a lapot — "filozófiai leveleket" fogsz találni, melyek tőlem származnak.²³

Az összes ismerős ezerszer üdvözöl Téged és Mödlinget (ő miért nem halat magáról? itt azt mondják, vissza fog térni).

Remélem, nem fogod visszaadni a kölcsönt a késedelemért. Isten veled, hű barátom. A Te Sch-ed.

3. Hegel levele Schellinghez

Tschugg bei Erlach über
Bern, 95. aug. 30.

Drága Barátom, a küldött ajándékok, valamint leveled a legnagyobb örömet szerezték és igazi élvezetet nyújtottak, s ezért igen hálás vagyok Neked. Lehetetlen mindazt megírnom, amit a levél olvasása közben éreztem és gondoltam.

Első /erste/ írásod, a fichtei "Grundlage" tanulmányozásának kísérlete, részint pedig saját meglátásaim abba a helyzetbe hoztak, hogy sokkal jobban behatolhatok szellemedbe és követhetem járását, mint arra még első /erste/ írásod idején képes voltam — ez utóbbi most a második /zweite/ által maga is világosabb lesz.²⁴ Egyszer már volt olyan szándékom, hogy egy dolgozatban tisztázom a magam számára, mit is jelenthet Istenhez közelíteni, s azt hittem, ebben megtalálom mind annak a posztulátumnak a kielégítését, hogy a világ jelenségeinek a gyakorlati ész parancsol, mind pedig a többi posztulátumét is. Ami homályosan és kialakulatlanul lebegett előttem, azt írásod pompásan és kielégítően megvilágította. — Köszönet érte — részemről —, ámde mindenki köszönetet fog mondani Neked, aki szívén viseli a tudományok üdvét és a világ jobbítását; ha nem is most, de idővel. — Ami útjában fog állni annak, hogy megértsenek és nézeteidet elfogadják, úgy képzelem, egyáltalában véve az lesz, hogy az emberek teljességgel nem akarják majd föladni nem-énjüket. Erkölcsi tekintetben félnek a megvilágosodástól — és attól a harctól, amelybe megnyugtató kényelmesség-rendszerük keveredhet. Elméletileg ugyan megtanulták Kanttól, hogy a halhatatlanság eddigi bizonyítéka és az ontoló-

giai bizonyíték stb. nem helytálló (mesterséges csalódás fölfedezésének tartották, lásd írásod 17. lapján²⁵), de azt még nem fogták föl, hogy az Ész efféle kalandjainak kudarca és annak sikertelensége, hogy túllendüljön az énen, magában az ész természetében van megalapozva. Ezért náluk mit sem változott pl. Isten tulajdonságainak taglalása; csak az alapot vetették meg máshogy, és Isten ezen tulajdonságai szolgáltatják még mindig azt a tolvajkulcsot (miként életpálya-rajzolónk mondja valahol),²⁶ amellyel ezek az urak minden ajtót kinyitnak. Ha ezzel kapcsolatban írásod 103. lapja²⁷ nem nyitja meg értelmüket (mivelhogy még arra is restek, hogy ezeket a kulcsokat elkészítsék; mindent totidem verbis²⁸ kell a szájukba rágni), akkor capita insanabiliá-k.²⁹

A Tübinger Gelehrte Zeitung-ban megjelent első írásod recenziése (bizonyára Abel³⁰ lesz az) más szempontból méltó lehet a tiszteletre, ámde azzal, hogy úgy véli, írásodban egy objektív alaptételt mint valami legmagasabbrendűt talált, igazán nem árult el túlságosan mély értelmet. De Jakob Philosophische Annales-ének elvetemült recenziését úgy intézted el, ahogy megérdevelte. Ahogy Eberhard a Kant, úgy Jakob alkalmasint a Fichte filozófiája elleni támadásokkal akar érdemeket szerezni; de harsányan beharangozott folyóiratainknak ugyanaz lesz majd a sorsa.³¹

Fájdalommal töltöttek el azok a kilátások, amelyeket leveledben a filozófia jövőjéről rajzolsz.

/Itt másfél sort Schelling majdnem teljesen olvashatatlanná tett. De az elejét még ki lehet betűzni: "Azt mondd, aggályoskodsz és ismét szükséges lenne"; vö. az itt közölt 1. levéllel./

Fölötte állsz azoknak a következményeknek, amelyekkel alaptételeid félreértése reád nézve járhatna. Némán vetetted művedet a végtelen időbe: hogy hébe-hóba rádvigyorogjanak, azt megveted, tudom. De tekintettel azokra, akik az eredményektől visszarettennek, úgy áll a helyzet, mintha írásod meg sem született volna. Rendszerednek egy léssen a sorsa azok rendszereivel, akiknek szelleme előreszaladt koruk hitéhez és eldöntéséhez képest. Az ilyen embereket rossz hírbe hozták és rendszerükből kiindulva megcáfolták; eközben a tudományos kultúra csöndben folytatta útját, s ötven évvel később a sokaság, amely csak a kor sodrában úszkál, csodálkozva tapasztalta, hogy ha véletlenül egy olyan rendszer került a szemük elé, melyet a polémiákban, halálom alapján úgy ismert meg, mint amely rég megcáfolt tévedéseket tartalmaz — hogy e rendszer koruk uralkodó rendszereit tartalmazza. Eszembe ötlik most egy ítélet, melyet a múlt nyáron egy repetitor adott Rólad: azt mondta, Te pusztán túl fölvilágosult vagy ehhez a századhoz; hozzávetőleg a követke-

zében már helyükre kerülnek alaptételeid. Ha Rád vonatkoztatjuk, elcsépeltnék tünik föl nekem ez a megítélés; arra viszont jellemző, aki megalkotta, s mindazoknak terjedelmes táborára, akik nem tartják jónak, hogy a korokban, körükben vagy államukban uralkodó fölvilágosultság, az általános nivó fölfe emelkedjenek, hanem abban a zsongító reménységben élnek, hogy idővel minden eljön majd, s hogy még akkor is lesz elég idejük ahhoz, hogy lépjenek egyet előre; vagy még inkább abban reménykednek, hogy már előre is tolták őket a többiek. Emelgessék csak a lábukat, Uraim!

Leírásodból fölismertem azt a szellemet, melynek elterjedésétől az előző kormányzat alatt tartani lehetett; ez a szellem álszenteskedésben és féltékenységben (mely a despotizmus következménye) gyökerezik, s maga is szülőatyja az álszenteskedésnek — az a szellem, melynek minden nyilvános konstitúcióban uralkodóvá kell válnia, melynek az a kimérai ötlete támad, hogy meg akarja vizsgálni a szíveket és veséket, s az erényt és a jámborságot az érdem megbecsülésének és a hivatalok elosztásának mércéjévé akarja tenni. A legmélyebben átérzem az olyan állapot száználmasságát, ahol az állam le akar ereszkedni a moralitás szent mélységeibe és ott akar irányítani; szájalomra méltó az ilyen állapot akkor is, ha az állam jóhíszemű, de még sokkal szomorúbb, ha képmutatók kaparintják kezükbe ezt a bírói hivatalt; aminek akkor is meg kell történnie, ha az eredeti elgondolás jószándékú volt. Úgy látszik, ez a szellem a repetitor-kollégiumotok bővítésére is hatással volt, ami járhatna némi haszonnal, ha jól képzett koponyákból állna.

Írásoddal kapcsolatban³² nem várhatsz tőlem megjegyzéseket. Én csupán kezdő vagyok e téren; a fichtei "Grundlage"-t³³ próbálom tanulmányozni. Engedj meg azonban egy eszembe ötlött megjegyzést, hogy legalábbis lásd bennem a jóakaratot, amivel eleget teszek ama kívánságodnak, hogy közöljem Veled megjegyzéseimet. Írásod 12. §-ában az én-nek tulajdonítod az egyetlen szubsztancia attribútumát; ha a szubsztancia és az akcidencia reciprok fogalmak, akkor nekem úgy tünik föl, hogy a szubsztancia fogalmát nem lehetne alkalmazni az abszolút én-re; de talán az öntudatban megjelenő empirikus én-re igen. De hogy Te nem erről (a legfelsőbb tézist és antitézist egyesítő) énről beszélsz, azt az előző § hitette el velem, ahol az én-nek oszthatatlanságot tulajdonítasz, mely predikátumot csak az abszolút én-nek lehetne tulajdonítani, nem pedig annak, amely az öntudatban jelenik meg — ott, ahol úgy jelenik meg, mint ami magát a maga realitásának csupán egy részeként tételezi.

Amit Disputációról³⁴ írhatnék, az biztosítana Téged afelől, hogy örömet szerez az írásodba beleszótt kritikai szabad szellem; e szabad szellem nem

hagyja magát megvesztegetni a nevek tiszteletreméltóságával, az egészre figyel, és nem szavakat tart szentnek — nem is vártam Tőled mást —; s éleselméjűségedről és fölkészültségedről mondana bókokat véleményem. — Írásodban különösen egy olyan gyanút látok igazoltnak, mely már bennem is régóta él, hogy ti. számunkra és az emberiség számára talán megtisztelőbb eredménnyel járt volna, ha valamilyen, legyen bármilyen, zsinatokkal és hitvallásokkal kiátkozott eretnecség növekedett volna általános hitrendszerre, mintsem hogy az ortodox rendszer maradt túlsúlyban.³⁵

Fichtét sajnálom; a sörösflaskák és a honi daliák végül is ellenálltak szelleme erejének; talán többre ment volna, ha a nyerseséget meghagyta volna nekik, s csupán azt a célt tűzte volna maga elé, hogy egy csendes, jól megválogatott kis csoportot vonz maga köré. De mégiscsak szégyenletes ez — ahogyan akarnok filozófusok bánnak vele és Schillerrel. Istenem, micsoda betűrágók és rabszolgák vannak közöttük!³⁶

Niethammer folyóiratát mindennap várom, s különösen örülök a Te közleményeidnek. Példád és erőfeszítésed újból arra serkentenek, hogy amennyire lehet, korunk művelődésének a nyomában maradjak.

Hölderlin, hallom, Tübingenben járt; bizonyára kellemes órákat töltöttek együtt; mennyire vágytam rá, hogy én legyek a harmadik veletek!³⁷

Az én munkámról beszélni nem éri meg a fáradságot; talán nemsokára elküldöm neked valaminek a tervét, amit kidolgozni szándékozom, s amivel kapcsolatosan idővel hozzád fogok fordulni baráti segítségért, éspedig egyháztörténeti témában is, amiben igen gyöngé vagyok, és ahol leginkább tőled kérhetek tanácsot.

Mivel nemsokára otthagysz Tübingent, légy oly jó, hamarost tudósíts, mivel szándékozol foglalkozni, hol fogsz tartózkodni a jövőben, s általában véve a sorsodról. Főleg az egészségedre vigyázz, a magad érdekében és a barátaid kedvéért; ne fösvénykedj a pihenésre számítható idővel! Barátaim szívből üdvözlöm. Legközelebb mellékelek egy levelet Renznek; most késleltetné ennek a föladását. Addig üdvözlöd nevében is, ha írsz neki! Ég veled, válaszolj mielőbb! El sem tudod hinni, mennyire jól esik magányomban, ha időről időre rólad és a többi barátomról hallok valamit.

A Te Hgl-ed.

4. Schelling levele Hegelhez

Lipcse, 96. június 20.

Drága Barátom, postafordultával válaszolok, s éppen ezért rövidebben, mint ahogyan szívem szerint tenném. Régóta vártam a válaszodat, mikor a mi nap Süsskind³⁸ azt írta, hogy valószínűleg a frankfurti állást választod.³⁹ A miattad érzett bizonytalanságom folytán Jénában sem tudtam közelebről tudakozódni. Most még annyit írhatok, hogy nagyon előnyös föltételek mellett akartak tanárokat szerződtetni. Ennél közelebbit nem tudok, sőt, aggódom, hogy vagy túl későn érkeztél most már, vagy hogy egyenesen az egész terv meghiúsult. Eddig legalábbis semmi többet nem hallottam róla. De mindenesetre, amikor ezen a héten átmegegyek Jénába⁴⁰ — vagy, ha erre nem kerülne sor, írásban — mielőbb tájékozódok a közelebbiekről. Ha mindez még nem késő, akkor erről haladéktalanul értesítelek. Ha jól tudom, az intézetet 12—18 éves ifjak számára alapítják. Hogy a tanároknak speciális felügyeletet kell-e gyakorolniuk, azt nem tudom. Mennyire örülnék, Drága Barátom, ha a hosszú távollét után ily közel tudhatnálak magamhoz, különösen azért, mert itt nekem sincs kapcsolatom régi barátaimmal. Én vagyok itt az egyetlen württembergi. De lehetnének itt akárhányan földiek, összesen sem érnének nekem annyit, mint Te egymagad. — Engedd meg, hogy még valamit mondjak! Úgy látszik, pillanatnyilag a határozatlanság állapotában vagy, sőt — hozzám írott legutóbbi leveled szerint — el vagy csüggedve, ami egyáltalán nem méltó Hozzád. Pfuj! akiben olyan erők rejlenek, mint Benned, annak soha nem volna szabad engednie, hogy egy ilyesfajta határozatlanság eluralkodjék rajta. Szedd hát össze magad mihamarább! Ha Frankfurt és Weimar nem sikerülne, akkor engedd meg, hogy megállapodjak Veled egy olyan tervben, amely kimozdítana mostani helyzetedből. Számodra mindenütt kell elégséges lehetőségnek adódnia. Látod, mennyire bízom barátságunkban, ha egyszer ilyen szókimondó vagyok. Barátoknak meg kell hogy legyen ez a joguk egymással szemben. Még egyszer: mostani helyzeted méltatlan a Te erődhez és igényeidhez!

Ezerszer köszönöm leveleimről közölt ítéletedet.⁴¹ Fontos volt megtudnom, hogy Nálad vajon kiállják-e a próbát. — Bizonyára olvastad Nicolai útleírásának legújabb részét és rólam közölt gazságait etc.⁴² Legközelebb elküldhetem majd az erre adandó válaszomat. Nemsokára bővebbet. Változatlanul a te Schellinged.

Mademoiselle Hegel à Stuttgart
pour Mr. Hegel à Tschugg
Canton Berne

Frankfurt am Main,
1800. nov. 2.

Úgy gondolom, Kedves Schelling, kapcsolatunk többéves megszakadása nem hozhat zavarba, ha egy partikuláris kívánság végett szívességet kérek Tőled. Kérésem néhány bambergi címre vonatkozik, ahol egy ideig tartózkodni szeretnék. Mivel végre úgy látom, képes vagyok eddigi viszonyaimnak búcsút mondani, elhatároztam, hogy valamennyi ideig függetlenségben élek, s hogy ezt az időt már megkezdett munkáknak és tanulmányoknak szentelem. Mielőtt a jénai irodalmi élet zajlásába merészkednék, szeretnék egy harmadik helyen tartózkodva megerősödni. Bamberg jutott az eszembe, annál is inkább, mert azt reméltem, Téged is ott talállak; hallom, megint visszatértél Jénába,⁴⁴ én viszont nem ismerek Bambergban senkit, de még azt sem tudom, hol tehetnék szert egy címre. Engedd meg hát, hogy Hozzád forduljak és jó tanácsodat kérjem; ellátás, lakás és hasonlók keresése során bizony nagy hasznomra volna. Minél pontosabb adatokat közölsz, annál hálásabb leszek, s annál több időt és haszontalan költséget takarítok meg. Éppannyira örülnék, ha megteremtenéd számomra az utat néhány irodalmi ismeretséghez. Ha helyi ismereteid alapján esetleg más helyet, Erfurtot, Eisenachot vagy hasonlókat részesítenél előnyben, úgy e téren is kérem tanácsodat. Jutányos élelmezést, testi állapotom végett jó sört, némi ismeretséget keresek; a többi mindegy — egy katolikus várost persze előnyben részesítenék egy protestánszal szemben; egyszer közelről szeretném már látni azt a vallást. — Kérésem mentésége, hogy a közelben nincsenek ismerőseim; az aprólékos részletezést pedig nézd el régi barátságunknak.⁴⁵

Nyilvános és nagyszerű előrehaladásodat csodálva és örömmel figyeltem; bizonyára elengeded nekem, hogy akár alázatosan beszéljek róla, akár hogy magamat megmutatni akarjam Neked. Azzal a közvetítő szóval élek, hogy remélem, barátokként fogjuk újra viszontlátni egymást. Tudományos művelődésben, amely az emberek alárendeltebb szükségleteitől indult, a tudományhoz kellett eljutnom, s az ifjúkor eszményének reflexiós formává, egyszersmind egyfajta rendszerré kellett alakulnia;⁴⁶ most azt kérdem magamtól, miközben még ezen utóbbival vagyok elfoglalva, hogy milyen visszatérést lehetne találni az emberek életébe való tevőleges beavatkozásra. A körülöttem lévők közül csak Benned látom azt, akiben — a világról való megnyilatkozás és a világra kifejtt hatás tekintetében is — barátomat szeretném megtalálni; mert látom, hogy Te tisztán, azaz teljes szívvel és hiúság nélkül ragadtad meg az embert.

Ezért, ami engem illet, azzal a bizalommal tekintek Rád, hogy önzetlen törekvésemet — még ha szférája alacsonyabb rendű volna is — fölismered és benne értéket találsz. — Miközben kívánom és remélem a találkozást Veled, kell hogy a sorsot — bármily távoli legyen is — tisztelni tudjam és hogy kegyétől várjam találkozásunkat.

Ég veled, kérlek, hamarosan válaszolj,

barátod Wilh. Hegel⁴⁷

Üdvözetem Breyer barátunknak.

Addr. bei Herrn J. N. Gogel

auf dem Rossmarkt

An Herrn Fr. W. J. Schelling

Professor der Philosophie in Jena

/Ezen az oldalon olvasható még Schelling kézírásával a következő szöveg:/

Absz. azonosság —

Szubjektum és objektum = azonosság.

6. Schelling levele Hegelhez

Lipcse, május 24 (1802),
vasárnap

Kedves Barátom, teljesen lehetetlen volt Berlinből írnom. Még itt is visszatart egy és más, így csak holnap indulhatok vissza valóban Jénába. Estefelé érkezem meg Mde Schlegellel együtt.⁴⁸ Légy oly szíves, ha első kérésedre, Mde Schlegel nevében, a bútorokat és egyéb dolgokat nem szállítottak volna át a házba, e levél megérkezése után mielőbb kérd meg Mde Niethammert, tegye meg a följánlott szívességet, hogy holnap, hétfőn este Mde Schlegel általánosságban legalább a saját dolgait, kiváltképp a pamlagot, székeket, néhány asztalt és főleg az ágyat ott találja. Ezt a levelet Loder⁴⁹ viszi magával, aki éjjel utazik el. Üdvözöllek és kimondhatatlanul örülök, hogy nemsokára ismét látlak.

Schelling

/Alatta:/ Verte.⁵⁰

Küldd át Lenchent Eckards-ékhoz is, akiké a ház, hogy mondja meg, Mde Schlegel holnap este érkezik. Különféle újságokat viszek magammal.

Hegel Doktor Úrnak
Jénában
a régi páston.

Szívesség útján.

7. Schelling levele Hegelhez

Cannstadt, 1803. júl. 11.

K(edves) Barátom, leveledet itt kaptam meg, ahol 14 napja vagyok: a "Három Rózsá"-ban lakom és kitűnően érzem magam. Az első heteket leszámítva az időjárás szüntelen kedvezett nekünk. Murrhardt fölöttébb kellemes nyári tartózkodási hely: nem rideg — ahogy eredetileg képzeltem —, hanem enyhe; emellett üdítő a nyugalma és csöndje. Tisztára úgy van, ahogy könnyen elgondolható: Stuttgartal ugyan nem sokat foglalkoztam eddig. Olyan szerencsénk volt, hogy itt találtuk Madame Unzelmann és láttuk játszani a Stuart Máriát, de egyébként a színház kritikán aluli, példátlanul rossz. Huberban egy társasági tekintetben fölöttébb jóra való és derék embert ismertem meg, sokat vagyok vele együtt. Az ottani művészek közül csak Danneckert kerestem föl (eddig), akinek Schillerről és Lavaterről készített márvány mellszobra a maga nemében a legkiválóbbak közé tartozik. Utóbbi egy pápa méltóságával és kosztümjében, minden hízelgés vagy a frivolabb ízlésre való hajlam nélkül, fennkölt stílusban van megformálva. Stuttgartban van néhány megtekintésre érdemes kisebb képgyűjtemény. Az egyik egy bizonyos Frommann kormánytanácsosa, akinek birtokában van Domenichino Jánosa és egy számomra még érdekesebb kép, Michelangelótól (Caruvagio); továbbá egy Uexküll nevű titkos tanácsos, valamint Rapp kereskedő és Wenk alezredes gyűjteménye — többnyire débris, itáliai képtárak műkincseiből. Uexküllnél láttam Wächter Hiob-rajzát, valamint Wenknél egy Belizárt ábrázoló festményt, szintén tőle. E művek láttán nagyon fölbosszantott, hogy ez a festő, aki most bizonyára az egyedüli művész, oly ismeretlen némely vidéken; Fr. Schlegel "Europa"-ján kívül sehol semmit nem hallottam vagy olvastam róla.⁵¹ Nem túlzás a dicséret, amit most kap: noha koloritja nagyon mély fekvésű, a rajz fölülmúlja mindazt, amit eddig kortárs művészekről láttam. Jelenleg Bécsben él, apja magára hagyta, támogatást nem kap, s nem képes arra, hogy a művészettel megkeresse a kenyerét; olyan helyzetben van, ami bizonyára elcsüggeszti. Kérdezd meg már Fr. Tiecket, nem látott-e tőle valamit.

Stuttgartban egyébként voltam néhány filisztértársaságban is — egyfajta teadélutánokon, ahová Haug vezetett be, akivel szintén megismerkedtem. De egyébként tényleg mind igazán kellemes emberek, főleg a kormánytanácsosok; számomra úgy tűnik föl, Stuttgartban ők a legműveltebbek. Az itteni udvari fizimiskák fölöttébb szórakoztatók, de hosszadalmas volna leírni őket.

Most pedig más dolgokról. Sajnálom, hogy már nem láttam Kiliant Bambergban: ha netán azt mondta, hogy Würzburgba megyek, hát nyilván ő maga tudja a

legjobban, mi igaz ebből. Én csak annyit tudok, hogy Frankföldre szerte arról beszéltek, némelyek kívánnák ezt — de egyébként mind e pillanatig még az itáliai út terve foglalkoztat.⁵² Rómában az élet inkább nyert, mintsem veszített a háború révén,⁵³ mivel többek között az angolok elvonultak, ezzel szemben sok német érkezett Itáliába máshonnan. A háborúból származó egyetlen hátrány a drágaság, főleg Észak-Itáliában és a Nápolyi Királyságban; egyébként a háború következtében nagyjából csak Szicília vált elérhetetlenné. A fentebb említett Uexküllnél olvastam Rómából írott leveleket; ezek erősen csábítanak arra, hogy a mostani körülmények ellenére is odamenjek!

Paulusnak beütött a dolog, nemcsak a würzburgi teológiai állással, hanem azért is, mert ő az egyetlen, akit az erlangeni teológiai fakultás javasolt, arra az esetre, ha a király annyira meg tudja javítani a fizetést, hogy az állást Paulusnak fölkinálhassák. A subsidiumra rajta kívül még hárman vannak javasolva, köztük Niethammer is. Így hallottam Grostól Stuttg/urt/-ban.

Ludwigsburgban Hoven bizonyos mértékig jól számított rá, hogy Jénába fogják hívni; nagyon szeretetre méltó ember, és sajnálatos, ha a jénaiak hiábavalóan húzták el a mézesmadzagot az orra előtt, mivelhogy, mint mondják, belebetegedett a várakozás okozta feszültségbe. Egyébként érzékeny természetű és azt az elképzelését tekintve, hogy ott majd tudomány iránti tiszta buzgalmat etc. fog találni, még boldog lehet, ha nem vele töltik be azt az állást...

Irodalmi dolgot semmi mást nem láttam itt, mint Jacobi leveleit, amelyek fölöttébb jelentéktelenek, eltekintve attól, hogy Veled és velem szemben némelykor egy kissé galádak, és hogy a szerző teljesen kilép megszokott szemérmeskedéséből. Ennek ellenére itteni tartózkodásom alatt elszórakozhatnék azzal, hogy valamilyen módon megfeleljek neki.⁵⁴

Megismerkedtem valakivel azok közül, akiket a Kritisches Journal érintett, ti. Rückert úrral, aki most Bambergben tartózkodik és ott fölkeresett engem.⁵⁵ Fő szándéka — azon kívül, hogy megmondja, mégsem olyan buta ő, vagy nem gondolta, hogy annak látszik — az, hogy ne hozzam rossz színbe Marcus előtt, akinek segítségével most mindenki, így Rückert úr is el akar helyezkedni.

Karl jelenleg a vizsgára készül, és 200 guldent kapott az utazásra az egyháztanáctól. Süskind, akinek 600-at adtak, azóta már beállított hozzám, csakúgy, mint Pfister, aki jelenleg az összes tübingeni fiatal között még a legokosabbnak látszik; egyébként a helyi állapotok nyomorúságosak.

A legszomorúbb látvány, amelyben itteni tartózkodásom alatt részem volt — Hölderliné. Mióta elutazott Franciaországba, ahová Störhlin professzor

ajánlására ment — éspedig teljesen hamis elképzelésekkel arról, hogy helyzetét tekintve mit kellene tennie —, és ahonnan rögvést visszatért, mert úgy látszott, olyan követelményeket támasztanak vele szemben, amelyeknek részint képtelen volt megfelelni, részint pedig nem tudta őket összeegyeztetni érzékenységgel — e fatális utazás óta szelleme egészen szétzilálódott, és noha némely munkára, pl. görögöből való fordításra egy bizonyos pontig még képes, egyébként úgy tűnik, mintha nem ezen a földön járna. Megrázott a látvány, az utálatosságig elhanyagolja külsejét, és mivel beszéde kevéssé utal örültségre, egészen fölvetta azoknak a külső manírjait, akik abban az állapotban vannak. — Itt vidéken semmi remény a fölépülésére. Téged gondoltalak megkérdezni, nem akarod-e gondjaidba venni, ha mondjuk Jénába jönne, amihez volna is kedve. Nyugodt környezetre van szüksége, és a következetes bánásmód valószínűleg egyenesbe hozná. Aki gondjaiba venné, annak teljességgel nevelőjévé kellene válnia, és az alapoktól kezdve újra föl kellene nevelnie őt. Ha csupán külsője ügyében sikerülne győzni, akkor tovább már nem jelentene terhet, lévén, hogy csöndes és magába mélyed.

Ha írsz, megint Murrhardt-ba írd, mert bizonytalan, hol leszek legközelebb. Augusztus végénél előbb nem hagyom azonban el Württembergét.

Barátságodnak valószínűleg nem lesz közömbös, ha arról értesítlek, hogy röviddel ezelőtt összeházasodtam barátnőmmel,⁵⁶ aki üdvözöl téged és arra kér, Frommann-nak is add át üdvözlését. Annyira szétszórtak vagyunk itt, hogy eddig még nem volt ideje írni neki. Schelvert üdvözlöm, ha úgy alakulna, hogy ma már nem lesz időm írni neki is.

Isten veled, gondolj rám,

örök barátod

Schelling

Üi.: Légy szíves gondoskodj a levélről.

8. Hegel levele Schellinghez

Jéna 1803. aug. 16.

Először is engedd meg, hogy házasságodhoz sok szerencsét kívánjak; nem esett volna nehezemre ebből az alkalomból legalább egy szonettet küldenem, csak hogy te ahhoz szoktál, hogy általában beérd a prózámmal, ez pedig nem engedi meg, hogy ilyen ügyekben terjengősebbek legyünk, mint egy kézszorítás és ölelés.

A csatolt csomagot dr. Assal, a levelet pedig a posta hozta; remélem, mindkettő elér még Svábföldön. Ha nem kaptunk volna Tóled Schelverrel már előbb pozitív bizonysgot, akkor, mindannak alapján, amit Frankföldről hallunk, inkább hittük volna, hogy az ősszel Würzburgban leszel, semmint hogy Itáliában.

Köszönet a sokféle svábföldi emlékéért, amit kaptam Tóled. Meglepett, hogy olyan sokféle művészeti látnivalóra leltél Stuttgartban. De még ez is mind kevés ahhoz, hogy ellensúlyt képezzen a többi lapos és érdektelen dologhoz, aminek Stuttgart otthont ad. Még váratlanabb Hölderlin megjelenése Svábföldön, s méghozzá micsoda állapotban! Abban persze igazad van, hogy ott aligha fog meggyógyulni. De egyébként már alighanem túljutott azon a perióduson, amelyben Jéna pozitív hatást gyakorolhat egy emberre; s most az a kérdés, elegendő-e neki a nyugalom a fölépüléshez. Remélem, maradt még valamennyi bizalma irántam abból, ami különben megvolt, s ez talán még képes lesz valamit elérni nála, ha idejön.

Itt egy idő óta alig tudtunk megbirkózni az elősorjázó új dolgok mege-mésztésével. A legújabb az, hogy a Literaturzeitung,⁵⁷ miután pár napig Würzburgban volt és visszatéréskor egészen biztosra állította, hogy pompás föltételek mellett oda költözik, most egészen bizonyos, hogy cackpakk etc. Halléba megy. Loder néhány nappal ezelőtt Potsdamból — ahová a királyhoz utazott, de valószínűleg nem találkozott vele — magával hozta az erről szóló végleges megállapodást.

Hibaut-t⁵⁸ négy helyre is hívták, de 300 talléros pótdíjjal itt marad. Hufeland⁵⁹ Würzburgból nagyon előnyös ajánlatot kapott, Weimarból 200 tallér pótdíjat küldtek neki, de mégis úgy látszik, ha hivatalosan fölkéri, Paulus-hoz⁶⁰ hasonlóan ennek ellenére elfogadja a hívást Würzburgba. — Végül Mereau⁶¹ körjegyző lesz Koburgban, s a helyére Martenst⁶² hívták Göttingenből. Sömmering⁶³ nem fogadta el az ajánlatot; első föltétele az volt, hogy ne járjanak hozzá diákok. Az állásra Ebelt javasolta, aki a svájci hegylakókról írt.⁶⁴ (Ha esetleg még találkozol Hölderlinnel, kérlek, közöld ezt vele.) Fernow⁶⁵ hamarosan ideérkezik.⁶⁶

Most írnom kellene még tudós dolgokról, vagy magamról is; csak hogy egyikről sem tudok sokat mondani. Örülnék annak, ha kapnék Tóled valamit Jacobi-ról. Frommann további kéziratokat vár Tóled. Schad csináltat magának egy fizikai készüléket és a tél folyamán kísérleti fizikát fog előadni; többen úgy vélik, hogy azon az úton jár, amely az örületbe vezet. — Még valami — Oberthür azt írta Würzburgból Böttigernek,⁶⁷ hogy, tekintet nélkül a Deutsche Merkurban közölt megjegyzésre, mégis oda fogsz menni. Úgy látszik, ezeket a

würzburgiakat, Lodert, Böttigert, Schützöt minden a legszorosabban összekapcsolja.

Schelver közölte velem Karl⁶⁸ küszöbönálló tudományos vándorútját; mondd meg neki, nagy örömmel tölt el a hír. A jövő nyáron még Bécsben lesz talán, így ott találkozhatom vele; de azután még inkább veled, Itáliában. De ez a dolog még bizonytalan, ezért elég róla ennyi.

Add át nejednek üdvözetemet; remélem, hogy időről időre írsz utazásod közben, s kérlek is erre. Ha érdekel, nem fogom elmulasztani, hogy hírt küldjek címedre az itteni dolgokról, magamról és ismerőseidről. Ég veled, tartsd meg baráti emlékezetedben

a te Hegeledet.

Sr. Wohlgeborn

Hrn Professor Schelling
in Murrhardt über Stuttgart
a vörös házban adandó le.

9. Hegel levele Schellinghez

Jéna, 1803. nov. 16.

Azért írok, mert hallottam, hogy megérkezted állandó helyedre; s először is jelzem, hogy megkaptam azt a leveledet, amelyet Stuttgartból Münchenbe történt elutazásod előtt nem sokkal írtál.

Mondanom sem kell, mennyire örülök állásodnak, amely ugyanakkor minden tekintetben nagyon tiszteletreméltó. Jéna, tantis viris orba, nagyon bánkódott miattad, még a közönséges nép is a Te távozásodat tartotta a legnagyobb veszteségnek, és úgy látszott, az a nép is újra szeretne megszerezni téged, amelyik nem nevezi magát közönségesnek.⁶⁹

Még adósom vagy egy beszámolóval arról a sok érdekességről, amit utad során láttál. Különösen azt remélem, nemcsak azt nem fogod elhallgatni, hogy milyenek láttad ezt az egész új-bajor szellemet és tevékenységet, hanem főleg azt sem, hogy mi a helyzet közös salzburgi barátainkkal, valamint az én müncheni barátaimmal, s egyáltalán ezzel az egész pereputtyal. Amennyire kivethető, az utóbbiak hangja Veled szemben egyelőre mintha enyhülőben volna, s ezzel talán az ellenkezőjére készül fordulni.

Ami az itteni állapotokat illeti, a Würzburgba költöző jénaiaktól bizonyosan megfelelő tájékoztatáshoz jutsz. Ezeknek az eltávozóknak a sorsa kétségkívül éppoly ellentétes, amelyen különböző távozásuk iránya. Loder nyilván

mesélte, hogy 1000 tallér a kára a honoráriumokon; csak 35 orvos van Halléban, akik amúgy is keveset hallgatnak, hiszen a teljes kurzust újra végig kell csinálniuk Berlinben — csupa olyan körülmény, amit előre lehetett tudni. A többiek mindebből nem állítanak föl kedvező prognosztikont. A régi Literaturzeitung azzal a föltétellel kapta meg a 10 000 tallért, hogy ahány évvel hamarabb megy el Halléból 10 évnél, annyiszor 1000 tallért fizet vissza. Ha most megesne vele az, hogy semmivé válna, akkor dupla kárt szenvedne.⁷⁰

Alkalmasint észrevetted, hány csermelyre ágazik szét itt filozófiád árja; én is megint elkezdtem az olvasást és most jobban boldogulok vele, mint máskor.⁷¹

Az újonnan megjelenő Literatur-Zeitung éppen olyan közönséges institúció lesz, mint a korábbiak voltak, és amilyen az összes többi is. Goethének semmi mással nem kellett törődnie; mivel Eichstädt ajánlotta önmagát és pénzt kínált föl, a dolog minden további nélkül oda lett neki ítélve — csakhogy Jénának irodalmi újságja legyen.

Az új jelenségek közé tartozik, hogy Rittert fölkérték, hogy a galvanizmusról tartson előadást a diákoknak. Ő megkerülte a filozófiai fakultást, és az udvartól vár utasítást. — Fernow nem tudott akkora auditóriumot találni, amely elég nagy lett volna a hozzá jelentkező hallgatóknak; azt mondják, kanti definíciókat ad elő nekik.

Irodalmi újdonságokból semmi más nem került a kezembe, mint Kotzebue könyvecskéje, az "Expectorationen" c. hasmenés, amit még Németországra engedett rá; a régi nóta Goethéről és a Schlegelekről.⁷² Benne van az az anekdota is, hogy az előbbi Lodernál fehér asztal mellett megesküdött, emezek Jénában soha nem fogják megvetni a lábukat, mivelhogy Friedrich oly tisztességtelenül elbánt a Deutschland c. folyóiratban a Hórák-kal.⁷³ — Goethe erősen a reáliákat támogatja és műszereket akar; nemcsak Schelvert ösztökélte a botanikai kabinet föllállítására, hanem berendeznek egy fiziológiait is, ugyanakkor Rittertől egy galvanikus készülék tervét kérte.

A weimari színház még semmi újat nem mutatott be; Schiller állítólag a "Wilh/elm/ Tell"-en dolgozik.⁷⁴

Nos, most kaptál egy levelet tele újságokkal és részletekkel; úgy látszik, ebben a pillanatban korunk teljes válsága általában véve egy sokszorosán egyedi nyüzsgésben mutatkozik meg, ámbátor az alapvető elemek már szétváltak, s éppen ezért úgy tűnik föl, mindenki azzal foglalkozik, hogy birtokába helyezze magát annak, ami az általánosnak összeomlásából minden emberhez természeténél fogva hozzátartozik. S ha túl vannak az operáción, azoknak is kényszerűen látniuk kell a kárt és fölötte igen el kell csodálkozniuk,

akiknek nincsen szemük és akik nem is akartak szemekre szert tenni. Ég Veled, őrizd meg barátságod

a Te Hegelednek.

Add át üdvözetemet nejednek. Megőrizte egészségét ezen a hosszú úton?

/A margón:/

Megkaptad a példányt Winterl Annot. ad proll.-jából,⁷⁵ amit — mint Lenz mondta még a nyár végén — Winterl az őszi vásárra küldtetett el neked?

10. Hegel levele Goethéhez /Vázlat/

Excellenciás Uram,

veszem magamnak azt az alattvalói szabadságot, hogy bizakodván azzal a kéréssel folyamodjak Kegyelmességedhez, amely egyként alapul mind azon a vágyon, hogy működési körömben képességemnek megfelelően hasznossá tegyem magam, mind pedig azon a meggyőződésen, hogy mindaz, ami az itteni egyetem érdekét érintheti, Excellenciád kegyes figyelmére számíthat.

Midőn hallom, hogy kollégáim közül néhányan a filozófiai professzorral való legkegyelmesebb kinevezés elé néznek — ami arra emlékeztet, hogy a filozófia itteni magántanárai között én vagyok a legidősebb —, akkor Excellenciád megítélése elé merészkedem terjeszteni, nem kell-e félnem attól, hogy a legfelső helyről másoknak osztott efféle kitüntetés engem korlátozandóan a lehetőségben, hogy az egyetemen érdimnek megfelelően működjem.⁷⁶

Mivel mindabban, ami az egyetem és tagjai számára üdvös lehet, szemünket és reménységünket Excellenciádra vetjük, ezért voltam bátor, arra az esetre, ha a fenséges pártfogók elhatároznák új filozófiai professzorok kinevezését, Excellenciád jóindulatába és kegyes pártfogásába ajánlani magamat. Mint a filozófia magántanára immár három éve, azt hiszem, legalábbis a múlt télen számos hallgatónak megelégedésére tartottam előadásaimat, s az eljövendő télen még számosabbakat törekszem megnyerni.⁷⁷ Eddigi irodalmi munkáim túlcsekélyek ahhoz, hogysem azokat Excellenciád figyelmébe ajánlani merészkedhetném; annak a munkának a célkitűzése, melyet e télen előadásaimhoz befejezni reményelek — a filozófia tisztán tudományos kidolgozása —, meg fogja engedni, hogy elnyervén a kegyes engedélyt, Excellenciád elé terjesszem.

Nagyon is tudom, hogy ezek a körülmények az Excellenciád kegyes jóindulata általi kiegészítésre szorulnak ahhoz, hogy ama reménységet nyújtsák, miszerint diszciplínámban az egyetemen hasznára lehetek, hogy vágyaimat és reményeimet ily módon ne kizárólag Excellenciád kegyes mérlegelésébe kelljen

helyeznem. De azt is tudom ugyanakkor, hogy mily mértékben sarkallná igyekezetemet, ha a fenséges pártfogók legalább annyira tekintetbe vennének, hogy nem helyeznek mások mögé.

.Engedje meg Excellenciád, hogy kifejezzem tiszteletteljes odaadásomat, amivel maradok

Excellenciád alattvaló szolgája

D. Hegel

jénai filozófiai magántanár

Jéna, 1804. szept. 29.

11. Hegel levélfogalmazványai Vosszhoz⁷⁸

/1805. május/

/1. fogalmazvány/

Ha abban a szerencsében lett volna részem, hogy személyesen beszélgethetek Önnel, akkor talán megragadtam volna az alkalmat, s szólok arról a vágyról, melyről most monologizálni kényszerülök.

Nagyságod engedelmé, melyet még Jénából történt elutazása előtt volt szíves megadni, miszerint írásban jelentkezhetek, túlságosan is becsülendő előttem ahhoz, hogysem mielőbb hasznát ne venném, mihelyt úgy vélhetem, hogy lakóhelyén legalább az első helyfoglaláson túljutott és holmi levélféle nem zavarná. Annál inkább bátorodom erre, mivel írásom közelebbi indítékában...

/Az összefüggést nem mutató következő sorok törölve./

..., ha ama vágyam teljesülhetne, hogy szerencsés volnék az Ön közelébe jutni, s hogy Önnél mint nyílt, egyenes embernél fölenged az a tartózkodás, amely egy olyan ügyről monologizálván, mely elsőbben is engem érint, olyannyira gátló volna. Az a kívánságom, hogy csatlakozhassam a heidelbergi tanárokhoz, /és hogy/ Öntől tanácsot és alkalmazást kérjek. Jéna elveszítette azt az érdekességet, amivel egyébként bírt: a művészet és a tudomány szabad művelése egy olyan valóságban és olyan jelenben, amely minden törekvő embernek bizalmat ad ahhoz, hogy szerencsét próbáljon és munkába fogjon — ez az egyetlen érdekesség, amit számomra Jéna jelentett, mivelhogy én rendes hivatallal híján vagyok.⁷⁹

'Azért táplálom ezt a reményt, mert azt kell gondolnom, hogy tudományom, a filozófia, ott gondosabb ápolásnak fog örülni, előragyogván a szándék, hogy a tudományokat föl akarják ébreszteni és fönn akarják tartani, mivelhogy ennek híján elszenderülnek, s a fölélékülés nem más, mint a fogalom,

melyet a filozófia dolgoz ki. Viszont a tudományoktól, melyek a világ tökéletességének képét tartják elénk, a filozófia törekszik megvonni a fogalmak elvontságát, s a kiteljesítés hiányát igyekszik mindinkább megszüntetni.

Hogy miképpen kívánom művelni mindezt a filozófiával, afelől persze azt kell kívánnom, hogy bárcsak azt lehetne alapul venni, amiből ezt egyedül be lehet látni — eddigi munkáimat —; ezeket viszont magam is kevésbé találom késznek. Ami pedig kész, azt bárki meg tudja ítélni; a befejezetlenből /nem lehet/ látni, van-e benne olyan mag, amiből majd lesz valami. Inkább emlékeztethetnék hallgatásomra azokból az évekből, melyeket munkára fordítottam; ami ebből eredményként származott, azt filozófiai rendszerem kiadásával bocsátom majd közre, amiből legalább annyinak ki kell tűnnie, hogy a formalizmus garázdálkodásának, a tudományra nézve haszontalan /sematikának/ véget vetek. Ez utóbbi csak arra szolgál, hogy elrejtse a tudatlanságot s pöffeszkedjék a tudatlanok előtt /és/ magáról a dolgról /hallgasson/; de már odáig vitték, hogy többé nem szükséges vele szemben valamire emlékeztetni, hanem a túlélés útjára lép...

/2. fogalmazvány/

Ahhoz túlságosan értékes számomra Nagyságod jóságos engedelmé — mellyel számomra lehetővé tette, hogy levélben jelentkezzem —, semhogy ne venném magamnak a szabadságot, hogy hasznát lássam, ha már így esett, hogy személyes ismeretségbe jutottam Önnel, s egy olyan ügyet hozzak szóba, amely természetesen elsősorban engem érint.

Jéna akkor vonzott magához, amidőn olyan tartózkodási helyet kerestem, ahol a tudomány virágzása és művelése — mivelhogy erre adtam a fejemet — engem is fölemelne. Mert ha csak a lakóhely közelsége is az, ahol buzgalommal és saját cselekvés révén a művészet és tudomány mozgásban van, úgy e tevékenységnek hatalmában áll saját cselekvése nagyobb igazságú, magasabb fogalmát az igyekvő szellem elébe tárni. Hogy Jéna ezt az érdekességet elvezítette, azt Ön tudja legjobban, hiszen azáltal, hogy onnan eltávozott, hozzájárult a beszűküléséhez. — Mármint Heidelbergben látjuk újra fölvirágozni azt, ami itt veszendőbe ment. Olyan emberek társaságában lenni, akik ott jöttek össze, ezt leghőbb vágyammá kell tennem. — Tudományom, a filozófia, és pedig az új filozófia, nem fog ott kedvezőtlen véleményekre számítani; az egyes tudományok fölött álló emberek bizonyára meg vannak győződve afelől, hogy a filozófia — minden tudománynak lelke — valamennyit fölemeli és előrehajtja, hogy /a tudományok/ élénkség híján elszenderednek magukban, ele-

venségre viszont a fogalom által tesznek szert, és hogy a fogalom végül is a filozófiából indul ki, amely a tudományt saját birtokán belül alkalmazza, ahogyan megint csak tőlük kapja tápanyagát, materiáját és gazdagságát, aminek a valóságát nem kerülheti meg; s így odajut, hogy kiterjeszkedjék, azért, hogy miként a tudományokat a fogalom hiányosságának kiegészítésére ösztökéli, úgy általuk a kiteljesedés hiányosságának megszüntetésére legyen készítve.

Hogy mennyiben lennék képesek valamit véghezvinni e téren, azt nem tudom megmondani. Hogy micsoda az ember, azt tetteivel és másokra kifejtett hatással kell igazolnia. Magam csupán félig kész művekre hivatkozhatom. Jéna részint azáltal emelkedett föl, hogy képesek voltak a magot meglátni...

/Főfogalmazvány/

Nagyságod engedélye, melyet volt szíves még Jénából való elutazása előtt megadni, miszerint írásban jelentkezhetem, túlságosan is becses számomra ahhoz, hogysem hasznát ne venném.

/A következő sorok teljesen össze vannak firkálva, részint törölve, részint javítva, de összefüggés nélkül./

...Mivel a tudomány számára Heidelbergben új reménység ébred, s Ön bizonyára éppoly érdeklődést tanúsít, mint ahogy kelt is iránta, így hát bátorodom az Ön kezébe letenni azt a kívánságomat, hogy magam is tevékeny részese legyek ennek, s arra kérni Önt, vegyen pártfogásába. E reménység megerősítette bennem a már érzett bizalmat, hogy beszélhetek Önnel egy olyan ügyről, amely azért is nagyon fontos számomra, mivel ha megvalósulna, megteremtene számomra azt a fölbecsülhetetlen alkalmat, hogy személyesen megismerhessem Önt és kereshessen társaságát.

Ön tudja a legjobban, hogy Jéna elveszítette amaz érdekességét, mellyel a tudomány előrehaladása, a benne való közös munka és jelenlét révén, annak a számára rendelkezett, aki ott akarta az ügy és önmaga iránti bizalmát életre kelteni és mozgásba hozni.

Az, ami itt veszendőbe ment, most Heidelbergben virágzik, még hozzá szebben. Én pedig azt a reményt táplálom, hogy tudományom, a filozófia, ott kedvezőbb fogadtatásnak és ápolásnak örvendhet, mert világos, hogy maguk a tudományok is fölvirágoznak és előrehaladnak, hiszen ha -- fordítva -- nincsenek mozgásban, úgy inkább elszunnyadnak. A filozófia tehát — mint valójában a tudományok királynője — mind önmaga, mind pedig a közte és a többi tudomány között fennálló kölcsönhatás kedvéért, mint ahogy belőle (melynek lénye-

ge a fogalom) indul ki az elevenség és hatol be a többi tudományba, majd tőlük kapja a tartalom tökéletességének képét, s arra ösztökéli őket, hogy /kiegyenlítsék/ a fogalom hiányát — úgy a tudományok által önmaga is arra nyer ösztönzést, hogy föl hagyjon absztrakciói kiteljesítésének hiányosságával.

Ha arról kell beszélnem, hogy mit tudnék véghezvinni ebben a tudományban, úgy az első szárnypróbálgatások után — melyek egy méltányos bíráló számára nemcsak az első kísérleteket jelentik, hanem aszerint is megítélen-dők, hogy rejlik-e bennük olyan mag, amelyből valami kész dolog búvik elő —, három év óta hallgatok ugyan a közönség előtt, de ugyanakkor előadásokat tartottam a filozófia egész tudományáról — spekulatív filozófiáról, a természet filozófiájáról, a szellem filozófiájáról, természetjogról —; s azt kívánám — azonkívül, hogy szívesen elfoglalnám a filozófiának egy olyan meghatározott ágát, amely Heidelbergben még nincs betöltve —, hogy esztétikát adhassak elő egy cours de littérature értelmében véve — olyan szándék ez, melyet régóta dédelgettem, s annál is inkább megvalósítanám, mivel remélem, lesz szerencsém e téren az Ön támogatásának örülhetni. Művemet őszre a filozófia rendszereként fogom kifejteni; remélem, hogy legalább annyi ki fog belőle derülni, hogy nem csak a formalizmus garázdálkodásával akad dolgom, amit a tudatlanság manapság különösen egy olyan terminológia segítségével űz, amely mögé elrejtőzik és /a tudatlanok előtt páváskodik/...

Luther a Bibliát, Ön Homéroszt szólaltatta meg német nyelven — ez a legnagyobb ajándék, melyet egy népnek adni lehet. Mert egy nép egészen addig barbár és az ismert kitűnőséget nem tekinti saját valódi tulajdonának, amíg saját nyelvén meg nem ismeri. — Ha ezt a két példát el akarja felejteni, akkor azt kell mondanom törekvéseimről, hogy igyekeznék megtanítani a filozófiát németül beszélni. Ha egyszer idáig eljutunk, akkor aztán végtelenül nehezebb lesz a laposságot a mély beszéd látszatába öltöztetni.

Ez közvetlenül egy másik tárgyra vezet át, amely az előzővel közeli kapcsolatban áll.

Úgy tűnik, Németország számára eljött az ideje annak, hogy nyilvánvalóvá váljék az, ami az igazság, s hogy Heidelbergben a tudományok üdvére új hajnalpír hasadjon; és kiváltképp Ön az, drága udvari tanácsos úr, aki e reményt kelti bennem. Alapvető bajnak tűnik föl előttem a tudományok nyilvánosságának hiánya — éspedig mindama szabadság ellenére, amit az állam éppúgy, mint a folyton általános fecsegést űző haszontalan szószátyárok /előmozdítanak/ —; olyan hiányosság ez, melyet a tudományos kasztok igen nyomatékosan ápolnak.

Engedje meg, hogy még elmondjam gondolataimat a művészet és tudomány, az általános művelődésbe behatoló hatékonyabb művelésének reménységéről, arról a reményről, amely kinyilvánított kívánsággal azért is függ össze oly szorosán, mert ennek kiteljesedését Heidelbergben és kiváltképp Önben vélem láthatni, s erről szóló általános véleményemet az Ön méltánylása elé tárom.

Úgy látszik, a korszak általános konstellációja e reményt szükségképp ébreszti föl; a jénai iskola darabokra hullott. De a tudományok és az ismeretek rendszerei, amelyek természetük szerint az általános műveltség részét kell hogy képezzék, olyan iskolákat alkotnak még, amelyek bezárkóznak önmagukba és annál privilegizáltabb kört vonnak maguk köré; kifelé reprezentatívok, lényegüket azonban örökkévalóvá teszik és a nyilvánosságtól elzárják.

Ami általános érvényű...

Az Ön általános műveltségért kifejtett tevékenységének megvan az az érdekes oldala is, hogy Ön — mint nem kétlem — az általános művelődés érdekében folytatott fáradozását Heidelbergben nemcsak hogy nem fogja föladni, hanem inkább nagyobb mértékben fogja kiterjeszteni, minek következtében gondolja lehet rá, hogy a tekintélyek és manírok ama privilegizált köreit szétzilálja, amelyek az általános műveltséghez tartozó tudás és ismeretek megszerzésére törekvő laikusok elé ködöt bocsátanak, mintha azon kívül, amit tisztes fáradsággal el lehet érni, volna még valamilyen rejtett tudás is, mint a kaszt hétpecsétes titka. Mert abból, hogy mi igaz és szabályként elismert, ezeknek a privilegizáltaknak a ténykedése — akik egymás között nagyon is jól tudják és bevallják, mi is az a ténykedés és törekvés, de kifelé óvják a látszatot — nem érthető meg, /és/ mielőtt a laikus eljutna odáig, hogy észrevegye: ez a szabály nélküli igyekvés zsenialitás helyett majd sekély gondolatlanság, majd önkény és elbizakodottság, inkább elbátortalanodik, és el sem jut idáig, mert azt látja, hogy amit igazként /tisztelem/, azt sokkal inkább úgy kezelik, mint valami közönségeset és megvetendőt. Mint általánosan ismert, ha közelebbről megnézzük, valójában azok, akik sokkal magasabb dolgokat látszanak művelni, vagy nem ismerik ezeket mélyebben, vagy magasabb törekvésük pimaszságot rejt magában ezen ismert, ám egyúttal igaz iránt, amit kiteljesíteni és megismerni pedig a továbbhaladás első föltétele. Ennek a nevetlen magatartásnak a leverése annyi, mint az igazság egyszerűbb ügyének közvetlen földerítése és kiemelése; s azáltal, hogy ki van emelve, közvetlenül általánosan érthető. Ha Ön esetleg úgy döntene, hogy ezt a szellemet, melyet én az Ön munkáiban élveztem, egy vállalkozásának élére, melyben tehát nem az egyik mellé... /itt megszakad a kézirat/.⁸⁰

12. Hegel levele Niethammerhoz⁸¹

Jéna, 1806. május 17.

Addig halogattam a levélírást, Kedves Barátom, míg a recenzió ügyében kapott megbízás végrehajtását nem jelenthetem Önnek...

A jövő hétfőn kezdem előadásaimat. A baj itt az, hogy hallgatók akadnak ugyan, de olyan közepes számmal, hogy visszamondani nem lehet az előadást, noha nem sokat hoz a konyhára, s amit hoz, az végül is a fizetés bizonytalansága miatt csekélységgé olvad.⁸² — Miután a múlt ősszel beindítottam a dolgot, ezen a tavaszon azt a reményt ébresztették bennem, hogy fizetést kapok; úgy látszik, a miniszter jóakarata nem hiányzik. Azonban attól félek, hogy a jövő ősznél előbb nem lesz bátorságuk ügyemet megemlíteni a herceg előtt, mert nem szívesen hall ilyesmiről. Így talán majd a következő tavaszra születik olyan döntés, hogy a rá következő ősszel valamit kaphatnék. Tekintve azt a függő helyzetet, amelyben ennek a fejedelemnek a politikai önállósága van, kétségtelen, hogy most nem alkalmas az időpont a kedvező reményekre.

Ennyit az itteni helyzetemről és körülményeimről. De hogy vannak Önök, Maga és Madame Niethammer?...

— az Önök hűséges Hegele.

Seiner Hochwürden
Herrn Landesdirektions Rat
D. Niethammer in Bamberg

13. Hegel levele Niethammerhoz

Jéna, 1806. aug. 6.

Abból, hogy neje ez idő tájt nincs Bambergben, következett, hogy Ön, drága barátom, ismét ott van — micsoda házasság! normális esetben Önnek is ott kellene lennie, ahol a felesége van.

Láttam, hogy utazása elérte célját; Julius igazán vidáman és egészségesen érkezett ide, és nagyobb, mint legutóbb volt; az utcán találkoztam vele véletlenül, amint bátyjától jött a leckeóráról. — Némely híreket reméltem Öntől arról, amit utazása során látott és tapasztalt, ám — bármily értékesek is számomra az Ön levelei — nyilván Mde Niethammer lesz szíves ezt kellemebb formában megtenni.

Ha négy héttel ezelőtt Bambergben lett volna, szerettem volna megkérni, szedje rendbe kiadómat;⁸³ most írásbeli vitába szálltam vele, és meg akarom várni a válaszát. De mégis meg kell majd kérnem, járjon közben érdekemben, mert a kiadónak megvan az a rossz szokása, hogy nem válaszol, ignorálja, amit írok neki, s azt teszi, amihez kedve támad. — A nyomtatást februárban kezdték el, s az eredeti szerződés szerint ennek a résznek húsvét előtt készen kellett volna lennie; majd az előadások megkezdéséig tettem engedményt — de ez sem teljesült...

Azonban egyelőre arra nyílik talán alkalma, hogy titokban megtudja, hány példányt nyomtattak már ki. Részint a kiadó viselkedése ösztökél bizalmatlanságra, részint megvan a bizonyosságom, mert a tárgyalás során ő maga szállította le a példányszámot 1000-ról 750-re, aminek a honorárium csökkenése lett a következménye. Azután az ébresztett igazán gyanút bennem, amikor megtudtam, hogy saját nyomdája van, s ezt a körülményt gondosan elhallgatta, ámbátor arra a követelésemre, hogy itt történjék a nyomtatás, ez lett volna a fölhozható ellenvetések között a leglényegesebb. De egyáltalán nem látom be, hogy egy szerzőnek miért ne szabadna erről bizonyítékot követelni — mintha megegyezünk, hogy az erdőben száz öl fát kivágnak, s én megszámlaltatnám, nem visznek-e el többet.

Nézzé el, hogy efféle dolgokkal traktálom, meg hogy még közben a segítségét is kérem. — Még valami egyébről. — Hogy Ön hamarost végső döntés elé néz pozíciójában, azt örömmel hallom; legjobb egyenest Münchenbe — Uram, fohászokodok Hozzád, gondolj reám, ha eljön a Te országod! — Hallom, Fichte nem Erlangenban van, hanem — na hol? — Göttingenben; jobb bizonyítéka ez a Göttingen iránti porosz hajlandóságnak, mint a wolfi Homérosz⁸⁴ ajándoka. — Végre illetményhez jutottam itt, mennyi? 100, írd és mondd, száz tallérhoz. — A Salat-ról szóló recenzió/ma/t még nem láttam a Haller Zeitung-ban; nyilván nem is fog megjelenni, többek között hibája az is, hogy túl hosszú. — Remélem, jóllehet a legjobb forrás itt tartózkodik, mégis hallok Öntől is szeretett honunk állapotáról egyet s mást, amit nem várhatunk el az asz-nyoktól, hogy fölfigyeljenek rá. Mde Niethammer mára ígért nekem egy Önhez küldendő levelet; föltéve, hogy nem érkezik meg, befejezésül még közölném, hogy felesége igen jó állapotban érkezett ide.

Válaszát remélve

leghűségesebb barátja

Hegel.

14. Hegel levele Niethammerhoz

Jéna, 1806. szept. 17.

12-én kelt baráti levelét a mellékletekkel együtt rendben megkaptam, s láttam belőlük, milyen szíves érdeklődéssel látott hozzá ügyemhez, contra Göbhardt...

Mivel Mde Niethammer ügyes alkalmat talált az utazásra, így kívánságom nyilván pusztán kívánság marad, s nélkülözni fogom azt az élvezetet, hogy néhány napot Önénél töltsék — pláne ha —, amire minden jel utal (Isten legyen velünk) — még a háború is kitör. Hogy ez az egyetlen gond mindent összekuszál, Önöknél éppúgy, mint mindenütt, ez vet vissza leginkább bennünket, tudósokat. — Ha Göbhardtal szerencsésen bevégezem a dolgot, az majd hoz egy kis pénzt a várakozáshoz, s aztán majd meglátjuk, hogyan tovább. — Régóta foglalkoztat egy irodalmi folyóirat terve — francia mintájú —, és Dél-Németországnak még nincsen ilyen. Ha hivatali elfoglaltságai közepette tudna erre is időt szakítani, hát nem tudok senkit, akivel szívesebben szövetkeznék ilyesmire; egyébként nem volna szükség munkatársakra, vagy legalábbis csak néhányra — de nem a recenzáló folyóiratok szellemére gondolok, amelyek csak könyvekről és szerzőkről hoznak ítéleteket, de semmit vagy csak keveset az ügyről — de nem is a kedvelt teljességben, hanem csak a fontosat, a tudományokba behatolót és az általános műveltség számára valót kellene szem előtt tartania, és különösen — anélkül, hogy tulajdonképpen polemikus, azaz pusztán elutasító és destruktív volna — a jelenlegi filozófia áldatlansága ellen kellene irányulnia — nem kevésbé a teológia, a fizika — az esztétika ellen stb. ...

15. Hegel levele Niethammerhoz

Jéna, 1806. okt. 13, hétfőn,
azon a napon, amikor a franciák megszállták Jénát és
Napóleon császár megérkezett
a város falai közé.

Hogy milyen aggodalmakat kell átélnem a korábbi, múlt szerdán és pénteken föladott kéziratok miatt, azt láthatja a dátumból. — Tegnap este alkonyattájt egyszerre láttam a francia patrujok lövéseit Gempenbachtal és Winzerla felől; a poroszokat az utóbbi helyről az éjjel kiszorították, a lövöl-

dőzés eltartott éjfélig, s ma 8 és 9 óra között a francia előőrsök — egy órával később pedig a reguláris csapatok is benyomultak. Ez az óra a félelem órája volt, kivált mert az emberek nem ismerték azt a jogot, amivel a francia császár akaratából mindenki rendelkezik ezekkel a könnyű csapatokkal szemben: hogy ti. követeléseiket nem kell teljesíteni, hanem csak a legszükségesebbet kell nekik megadni. Az ügyetlen viselkedés és az óvatosság mellőzése némelyeket zavarba hozott, de az Ön sógornője valamint a Döderlein-ház némi aggódással megúsza a dolgot és sértetlen maradt.⁸⁵ — Mivel a postajárat miatt ma este beszéltem vele, sógornője megkért, hogy írjak Mde Nie-thammernak és Önnek. Most 12 tiszt van nála bekvártélyozva. Láttam ma a császárt — ezt a világszellemet —, amint földerítésre lovagolt ki a városon át — valóban csodálatos érzés látni egy ilyen individuumot, aki itt egy pontra koncentrálva, lóháton átfogja a világot, s uralkodik fölötte. (Tegnap azt mondták, hogy a porosz király főhadiszállása Kapellendorfban van, néhány órányira innen.⁸⁶ Hogy ma hol lehet, azt nem tudjuk, de biztosan távolabb, mint tegnap. A hercegné és a hercegkisasszony úgy határozott, hogy Weimarban marad.) A poroszokról persze ennél jobb prognózist föl sem lehetett volna állítani — de csütörtöktől hétfőig⁸⁷ ekkora előrehaladást tenni csak egy ilyen rendkívüli ember számára volt lehetséges, akit nem lehet nem csodálni.

...De talán, még ha ma jól átvergődtem is, szenvedtem én is annyit, mint mások, vagy még többet — a teljes külső helyzetet tekintve kételkednem kell abban, hogy a szerdán és pénteken⁸⁸ föladott kéziratom megérkezett; veszteségem tényleg túlságosan nagy volna — egyéb ismerőseim mi kárt sem szenvedtek, én legyek az egyetlen? Mennyire kívántam, hogy bárcsak Ön utánanézett volna, fizessék ki a summa egy részét készpénzben, és bárcsak ne szabta volna oly szigorúra a prekluzív terminust! Mivel a posta mégiscsak elment innen, rá kellett szánnom magam a küldemény föladására. Csak az Isten tudja, milyen nehéz szívvel adom föl most ezt; de nem kételkedem abban, hogy a hadsereg háta mögött a posta azért szabadon mozog. — Most mindenki a francia seregnek kíván szerencsét — én már korábban is ezt tettem —, ami nemigen hiányozhat neki, tekintve, hogy mekkora különbség van a franciák és ellenségeik vezérei és közönséges katonái között. Így hát vidékünk nemsokára megszabadul ettől az áradattól.

Voigt udvari tanácsosné asszony azt mondta nekem, hogy majd csak holnap korán reggel fogja elindítani a postillont, s én azt mondtam neki, hogy a házában elszállásolt vezérkartól kérjen biztonságos kíséretet, amit nyilván nem tagadnak meg. Így hát remélem, hogy Isten még határidőre eljuttatja Ön-

höz irományomat. Mihelyt megtudja, hogyan lehetne valami pénzt küldeni, úgy föltétlenül küldjön; rövid időn belül mindenképpen szükségem lesz rá.

(P. S.) Éjjel 11 óra felé (Hellfeld kerületi biztos házában, ahol most el vagyok szállásolva⁸⁹), én is nézem a francia zászlóaljok tábortüzeinek sorát, melyeket a mészárszékekből, ószeresbódékból és hasonlókból raknak.

Az Ön Hegelje,
jénai prof.

Hogy Heiligenstadt 8 nappal ezelőtt meghalt, azt megírtam a minap, és mivel ez a hír nyilván nagyon fontos Önnek, megismétlem, arra az esetre, ha a másik csomag nem érkezett volna meg — de mindenre kérem, írjon mihamarabb! A ma érkezett levelek még nincsenek szétválogatva, ezért még csak azt sem tudom, jött-e levél Bambergből.

16. Hegel levele Schellinghez

Jéna, 1807. jan. 3.

Mintegy 14 napja — Bambergből visszatérve, ahol néhány hetet időztem — találtam rá írásodra, amely a természetfilozófiának a javított fichte-i filozófiához való viszonyáról szól.⁹⁰ Köszönettel tartozom magáért az ajándékért, s meg kell mondanom, örömet szerzett az a baráti és megtisztelő mód, ahogyan a Kritisches Journal-ban megjelent Fichte-tanulmányomat⁹¹ említetted. Emellett örvendetes alkalom ez számomra ahhoz is, hogy megkérjelek, tudósíts magadról, s ugyanakkor beszámoljak az én helyzetemről is. Hogy ezt már többször elmulasztottam: emiatt kétségkívül elnézésedet kell kérnem, s most különösen még amiatt is, hogy az Annalen der Medizin-ban⁹² való együttműködésre vonatkozó baráti fölkérésedre nem válaszoltam; e mulasztás oka abban a vágyban rejlett, hogy együttműködési készségemnek — amennyiben a fölkérés erre irányult — rögtön tevőlegesen adjam bizonyosságát, ám a kivitelezésig nem tudtam eljutni, s így elmaradt még az is, amit válaszként illetet volna megtennem.

Mondanom sem kell, mennyire elgyönyörködtetett az, ahogyan az újabb fichte-i szinkretizmussal, "ezzel az új szerelemmel, a régi szigorúsággal" leszámolsz, és számba veszed az új eszmék Fichte általi hallgatóságos összevegyítésének mélyértelmű eredetiségét. De ugyanúgy örültem annak is, hogy a Te éppannyira erőteljes mint mérsékelt modorod az ő személyeskedő kirohanásait szégyenére változtatta. Hogy egyébként ilyesmibe bocsátkozván gyakorta egy-

ügyően viselkedett, arra elegendő példánk van, de úgy vélem, ez volt az első eset, amikor olyan alávalóságokig elment, amelyek egyszersmind laposak és nevetségesek voltak. — Az írás⁹³ célja, az utolsó oldalakon található szükséges magyarázatokon kívül, a tulajdonképpeni filozófiára korlátozódik, s ez okozza azt, hogy Fichte ezen új föllépését még kíméletesen is tárgyaljad; mert legalább ezeknek a népszerű dolgoknak az egyike, az idők szelleme,⁹⁴ melyet a többiek közül egyedül vettem szemügyre, egymagában elegendő nevétség-tartalmaz ahhoz, hogy a népszerű bánásmódot ne csupán megengedje, hanem arra majdhogynem fölhívjon. Ilyesmit ekkora beképzeltséggel elővezetni — de beképzeltség nélkül teljesen lehetetlen is volna —, ezt kizárólag az ő közönsége képes befogadni, amely egyébként, ahogyan korábban olyan embe-rekből állt, akik teljesen tájékozatlanok voltak, úgy most olyanokból, akik teljesen dezorientáltak és minden szubsztanciát elveszítettek, ami nemrég egy másik téren megfelelően meg is mutatkozott.

Öröm volt hallani, hogy mostani körülményeid között nemcsak jól vagy, hanem hogy ezeket a körülményeket minden mással szemben előnyben részesí-ted.⁹⁵ — Ami minket illet itt, mi még nem tudtuk kiheverni azt a dicsőséget, amelyre Jéna vergődött; de tulajdonképpen már előbb eljutottunk odáig, mint a víz, hogy mindent kibírtunk: nem volt már hová tovább romlani. Persze egy idő óta én is hol ide, hol oda fordítottam tekintetemet és reményeimet; de úgy látszik, általában még nagyon elterjedt az a meggyőződés, hogy a filozó-fia oktatásának hivatalát többé vagy kevésbé akárki betöltheti. — Vagy in-kább, mivel tudják, hogy nélküle nem állhat fönn semmilyen tudomány és fa-kultás, s ugyanakkor érzik, hogy ezek semmi filozofikusát nem tartalmaznak, s nélküle is ennyire vitték, így számukra — úgy tűnik föl — a filozófia éppen ezt a semmit jelenti. — Schelver Heidelbergbe távozott, meghívásra u-gyan, de még végleges alkalmazás nélkül; nekem ott kevés kilátásom van. Szá-momra csak Bajorország marad, s Bambergban reméltem hallani, mi újság adódna ott; az imént hallottam, hogy nem sok. Mivel Te közelebb vagy a forráshoz, talán pontosabb képed van arról, miféle szándékok élnek ott, s egyúttal azt is meg tudod ítélni, nyílhat-e számomra ott valamilyen perspektíva. Ez eset-ben barátságodhoz folyamodnék, hírekért, tanácsért, sőt segítségért. Fölöt-tébb kívánatos volna valamilyen külsődlegesen biztos helyzetbe jutnom. — A béke⁹⁶ helyreállította a status quo-t, s ezzel még inkább rontott az egész helyzeten, mint amilyen az korábban volt; de Észak-Németország szellemétől, még ha megvan is ott néhány olyan föltétel, amely Délen még hiányzik, már semmi jót nem várhatni. Úgy látszik, a formális kultúra lett osztályrészévé,

és mintha egyedül ez a szolgálat volna neki kiutalva, aminek gyümölcseit majd egy jobb géniusz fogja élvezni.

Régóta reméltem — már a múlt tavasszal is —, hogy küldhetek valamit munkámból — s ez is oka volt hallgatásomnak —, de most már végre a nyomtatás vége felé járok, és idén húsvétkor el tudom küldeni — ez persze még csak a kezdet, ámbár kezdetnek eléggé terjedelmes. Rendkívül érdekelni fog /engem/,⁹⁷ ha gondolataimat és modoromat nem rosszallod.

Úgyszintén örülnék, ha félretennéd hosszú hallgatásom bűnét és mielőbb hallatnál magadról — s erre nagyon szeretnék is kérni. — Remélem, Madame Schellingnek is tetszik München és jól érzi magát; kérlek, add át neki forró üdvözetemet.

Ég veled,

a Te Hegeled

17. Schelling levele Hegelhez

München, 1807. jan. 11.

Hogy mennyire örültem levelednek, alig tudnám elmondani anélkül, hogy nyomban ne fejezzem ki azt is, mennyire sajnálom, hogy jó ideje majdhogynem minden kapcsolatam megszakadt Veled. Azt reméltem, hogy Anti-Fichtém⁹⁸ megküldésével ismét emlékezetembe idézem magam, s úgy látom, ez sikerült is. — Amit ennek a könyvnek a tárgyáról mondasz, az egészen helyénvaló, és amint ezzel kész voltam, majdnem kedvem kerekedett egy másikra az élet, állam, erkölcs etc. fichtei fölfogásáról (az ezekről szóló fejezetben elsősorban a büntetőjog megjavításáról van szó); azt lehet ugyanis mondani, hogy az ő vak védekezése a korral szemben nem más, mint az az ösztön, amely megmondja neki, hogy ő a korral teljesen azonos és homogén.

Gyakran elkívántalak arról a sivár Északról, amely úgy látszik, megromlott már ahhoz, hogy a minőséget befogadja. Mivel Niethammertől hallottam, hogy Bambergban vagy, azt reméltem, ott is maradsz, és nagyon csodálkoztam, amikor Jénából kaptam Tőled levelet.

Ami mármost a bajorországi literátus dolgokat illeti, hát mindenekeelőtt itt van Landshut, amit én csak Landes-Hut-nek hívok.⁹⁹ A hírek szerint keresnek oda egy filozófust, mivel az a pap, aki eddig a filozófust jelentette, jobbnak látta vidékre visszavonulni. — Ám akit keresnek, annak mérsékelt fajtajúnak kell lennie, különösen azért, hogy visszanyesegesse azokat a hajtásokat, amelyeket Ast az aesthetikából kisarjadztatván a filozófiába kibo-

csát;¹⁰⁰ fiatal bölcseleink valamelyikére, a göttingeni Herbartra, vagy Friesre, vagy valaki hasonlóra lehetne gondolni, és ezektől nyilván elvár-
nák az itt-tartózkodást is, amit az ember aligha kívánhat barátainak.¹⁰¹ —
Azonban az bizonyos, hogy Erlangenben vagy Nürnbergben, mihelyt befejeződik
az északi háború, új, tisztán protestáns egyetemet alapítanak. De aztán ez
minden, amit idáig tudni lehet. Ennek az egyetemnek a megszervezésére gróf
Thürheimnak lesz a legnagyobb befolyása. Hogy most hozzá hogyan lehet bejut-
ni, azt bambergi barátaid talán könnyebben meg tudják mondani. Ami engem il-
let, nyilván ismered hozzá fűződő viszonyomat.¹⁰² — Nem idegen számomra az
az ember, akiről szó van. De először is aligha van hajlandósága ahhoz, hogy
valami olyasmit tegyen, amire a tartományi biztos még nem tett javaslatot,
másodszor pedig a kegy éppen csak odáig ér el, hogy nekem bizonyos igazságot
szolgáltattak. De azt még csak megpróbálni sem szeretem, hogy barátaim érde-
kében szót emeljek, mert soha nem tudhatom, nem okozok-e több kárt, mint
hasznot. Ez az őszinte ábrázolása viszonyaimnak. Személyemet illetően elége-
dett vagyok, és minden további igényt távol tartok magamtól; mert rövid időn
belül többször tapasztaltam, hogy a mediocre et rampant¹⁰³ még mindig a leg-
jobb recept ahhoz, hogy valakit ajánljunk és minket is ajánljanak. — Követ-
kezésképpen csak azzal az esetleges, amellet jelentéktelen tanáccsal tudok
segítségedre lenni, hogy a Húsvétra megjelenő művedet küldd el gróf Thürheim
úrnak, továbbá von Zentner és von Schenk tanácsos uraknak, esetleg a minisz-
ternek is /gróf Montgelas/, és terjeszd elő az északi helyzet által megokolt
kívánságodat, vagy ajánld magad az új bajor egyetemre tanítani. Értesíts ró-
la, ha ezt megteszed, s akkor legalább meghallhatok valamit és a hallottakra
szükség esetén reagálhatok. Leginkább azt kívánám, hogy átkerülj ide, s er-
re meg is volna az alkalom; de hát ki tud lábon maradni az erőszakos tola-
kodókkal szemben ?

Ezek nem jó hírek — de legalább nyíltak és tisztességesek, miként az a
bizonyosság, hogy ha előadódna az a nem várt alkalom, hogy ubi fas esse¹⁰⁴ a
kívánságod mellett lehet szólni vagy cselekedni, hát mi sem volna számomra
fontosabb, mint éppen ezt tenni. — Jacobi igen szépen viselkedett velem
szemben, ámbátor befolyása nem jelentéktelen, bizonyára neked sem állna
utadba.

Végre megjelenő művedet feszülten várom. Mi mindennek kell történnie ak-
kor, ha a Ie érettséged még időt is szakít magának arra, hogy gyümölcsét be-
érlelje! A továbbiakban csak nyugalmas helyzetet és ráérő időt kívánok neked
ilyen alapos és úgyszólván időtlen művekhez.

Mi itt valahányan fölöttébb csudálatos dolgokkal vagyunk elfoglalva. — Valamivel ezelőtt az a hír jött Itáliából, hogy a tiroli határon él egy érc- és vízészlelő ember. A miniszter érzékeny minden eléje tárt nagy és jó dologra, s úgy határozott az előterjesztés után, hogy Ritter utazzék oda — és lásd, még sokkal több mindenre is fény derült. Ritter elsősorban azokat a víz és fém fölötti lengéseket hozta ezzel kapcsolatba, amelyeket Fortis már húsz évvel ezelőtt fölfedezett, s amelyeket a fizikusok többsége állítólag nem tudott megcsinálni, de nekünk most sikerült.¹⁰⁵ Hogy meggyőződj, végy egy tetszőleges anyagú kockát, pl. kénércből, színkénből, fémből, főleg aranyból valót, függeszd föl vízszintesen egy ujjaid között tartott nedves fonálra, s víz és fém fölött a test hamarosan elliptikus, majd mindjobban a körformához közelítő lengésbe kezd. Ez a legkevesebb, de e mozgások és a hozzájuk képest ellentétes irány segítségével másként fölismerhetetlen polarítások is föltárhatók. Pl. egy mágnes északi pólusa fölött az inga a következő irányba mozog: , míg a déli pólusa fölött így: — s ugyanígy viselkednek a lengések ezüst, réz fölött, illetve ezekhez képest cink, víz fölött is. De ennél több is van. Milánóban talált Ritter egy apátot, aki ezen a módon az egész emberi testet végigkísérletezte. Végezz csak kísérleteket a fej, az arcrészek, az ujjak, a tenyér és a kézfej fölött: mindenütt megtalálod ezt az ellentétet. Az alma kocsányának végénél úgy leng az inga, mint az északi, míg az ellenkező oldalon úgy, mint a déli pólus fölött. Ugyanígy viselkedik a tojás kontrahált és expandált vége. Azért írom meg mindezt, mert tudom, hogy ezek a kísérletek csodálkozásba fognak ejteni Téged. Ne engedd, hogy a változatok megtévesszenek, mert azok mindig a művelet meghatározott módosulásaival járnak együtt. Ha az ingamozgás közben függőlegesen fölemeled az ingát, és azután ismét a fém középpontja felé közelítesz vele, akkor a mozgás átmegy az ellenkezőjébe. Ugyanígy más az iránya, ha oldalról jössz vagy felülről; azonos eljárás esetén azonban az eredmények is mindig azonosak, s annak megfelelően alakulnak át, ahogyan az eljárás változik.

De a tulajdonképpeni varázsvessző is megüt bennünket a fém vagy a víz legparányibb mennyisége fölött is, s ezt értsd úgy, hogy mindannyiunkat, aki ezzel foglalkozik; mert sokaktól megtagadta a természet, vagy az életmód elrabolta az erőt. Az emberi lény valódi mágiája ez, állat nem képes rá.

Az ember tényleg Napként ragyog elő bolygó, a többi élőlény közül. A cirkulációnak, a generációnak, a fötus formációjának, az asszimilációnak az elmélete, és még ki tudja, mi minden fog ezáltal magyarázathoz jutni. Kezdetét veszi a *Physica coelestis* avagy *urania*, az eddigi *Physica Terrestris* nyomdokain. — Ritter önálló folyóiratot akar alapítani a következő címmel: *Der*

Siderismus.¹⁰⁶ — Mindezt magánhasználatra hozom tudomásodra, azzal a kéréssel, hogy először csak a legjobb barátainkkal közöld, mivel Ritter nyilván maga fog erről hamarosan hírt adni. Elhozta ide magával a vízészlelő embert, s ebből az új jelenségből sok pompás dologra fog következtetni.

Most hát ég Veled; és ne hagyd megint ilyen hosszan megszakadni kapcsolatunkat. Töretlen és bensőséges barátságáról biztosít a Te

Sch-ed.

P.S. Nejem szívből üdvözl. Add át üdvözetünket Frommannéknak; feleségem pár nap múlva köszönetet fog mondani Mde Frommann-nak a leveléért.

Sr. Wohlgebohrn Dr. Hegel
Herrn Professor
in Jena

18. Hegel levele Zellmannhoz¹⁰⁷

Jéna, 1807. jan. 23.

November 18-án kelt szívélyes levelét csak decemberben kaptam kézhez, éspedig Bambergban, ahová néhány hétre elutaztam; a visszaút és egyéb ügyek késleltették válaszomat, amiért elnézését kérem.

Örömömre szolgált, hogy emlékemet távollétében is megőrizte, de még inkább az, hogy ezt az egyedülletben töltött telet a filozófia tanulmányozásának szenteli. A két dolog különben is egyesült; a filozófia még valami magányos /etwas Einsames/; nem tartozik ugyan az utcákra és a piacokra, de még sincs az emberek azon tevékenységétől távol, amelybe az érdeküket fektetik, s a tudástól, amibe hiúságukat helyezik. Azonban Ön is olyannak mutatkozik, aki figyel a napi történetekre; és valóban, ez utóbbinál mi sem tudja jobban meggyőzni arról, hogy győzelmet arat a művelődés a nyersség, a szellem a szellem-nélküli értelem és okoskodás fölött. A tudomány az egyetlen teodicea: megóv attól, hogy állatként bámuljuk az eseményeket, avagy okosabb módon a pillanat esetlegességének vagy egy-egy individuum tehetségének javára írjuk őket, a birodalmak sorsát egy elfoglalt vagy el-nem-foglalt dombtól tegyük függővé; s megóv attól is, hogy a jogtalanság győzelme és a jog leveretése miatt panaszkodjunk. Ami jelenleg veszendőbe megy, abban úgy vélik, hogy vagyont vagy isteni dolgot birtokoltak, éppúgy, ahogy azt, amit szereznek, ezzel szemben majd rossz lelkiismerettel fogják birtokolni. Amilyen hamis az emberek gondolata a jogról, éppoly hamis a vélekedésük is az eszközökről,

vagy arról, ami a szubsztanciát és a szellem erejét alkotja; olyan körülményekben keresik mindezt, amelyek teljesen nevetségesek, és nem veszik észre azt, ami a legközelebb van hozzájuk, még azt tartják kiváló támogatásnak, ami éppen hogy vesztükbe viszi őket.

Forradalmának fürdőjében a francia nemzet nemcsak számos olyan berendezkedéstől szabadult meg, melyet az emberi szellem gyerekcipőkként kinőtt, s így már, a franciákra éppúgy, mint másokra, szellem-nélküli bilincsként nehezült, hanem az individuum is levetkőzte a halálfélelmet és a szokásszerű életet, aminek a kulisszák megváltozása után már nincs támasza önmagán belül. Ez kölcsönzi a francia nemzetnek azt a nagy erőt, amelyet másokkal szemben tanúsít. A francia nemzet ránehezedik a többiek bezárkózottságára és butaságára, s ez utóbbiak restségüket a valósággal szemben végül földadni kényszerülnek, s ki kell lépniük a realitásba, mivelhogy a bensőség a külsődleges-ségben megőrződik, s így tanítóikat fölül fogják múlni.

A katolicizmustól az északi Németországot illetően alkalmasint nincs mit tartani. Érdekes lenne, ha szóhoz jutna a vallási kérdés, és végül talán még erre is sor kerülhet. Úgy tűnik föl, a haza, a fejedelmek, az alkotmány: ez mind az az emelyű, amely a német népet talpra állítja. A kérdés az, mi történne, ha érintenék a vallást. Kétségtelen, hogy semmitől nem kell annyira félni, mint ettől. A vezetők el vannak választva a néptől, s kölcsönösen nem értik meg egymást; az előbbieket nem tudnak mit nyújtani — ezt túrhetően bizonyította az idő —, s hogy az utóbbi hogyan lát neki, ha önmagában cselekszik, azt bizonyára éppen Ön látta legjobban a szomszédságában.

Ég Önnel, üdvözlje nevemben barátját, Köhler-t; örülni fogok, ha ismét itt láthatom Önt. Tartozását fogja föl tetszése szerint. Maradok nagyrabecsüléssel

az ön hű barátja
Hegel
a fil. d. és prof-a

19. Hegel levele Niethammerhoz

Jéna, 1807. febr. 20.

Igen Tisztelt Barátom!

Postafordultával válaszolok baráti jóakarátát kifejező levelére, melyet ma kaptam kézhez. Először is köszönöm az ajánlatot, melyhez e jóakarát révén jutottam, s melyet elfogadni elhatározott szándékom. Nem szükséges itt rész-

leteznem, minek tekintem ezt az ügyet és mennyiben vállalom magamra, mivel-hogy tökéletesen egyetértek azzal, ami az Ön jóakarátának alapul szolgált. — Nem tekinthetem ugyanis ezt a kötelezettséget valami végérvényesnek, s mivel a pénzbenei föltételek csekélyebbre rúgnak, mint ahogy mindketten kívántuk és reméltük, így erről az oldalról messzebbre kell tekintenem; mert az 540 fl. summából — ahogy pontosan ki tudom számolni — nemigen jövök ki. Emellett Ön olyan jóságos, hogy megemlíti kilátásait, melyekhez előbb Önnek, majd Bajorországnak és barátainak sok szerencsét kívánok, s azt mondja nekem, hogy ezeket számításba vehetem a kötelezettség vállalásakor.

Az ügylet maga nyilván nem lesz érdektelen, mivel, mint tudja, kíváncsi-an követem nyomon a világ eseményeit, s erről az oldalról nézve inkább fél-nem kellene a dologtól és vissza kellene vonulnom tőle. — Azt is remélem, hogy hamar bele fogok jönni. Hogy milyen hangot és karaktert lehet adni az újságnak, azt csak a helyszínen lehet majd látni. A mi újságjainkat többnyi-re kivétel nélkül rosszabbnak tarthatjuk, mint a franciákat, s érdekesebb volna egy újságot az utóbbiak jellegéhez közelíteni, anélkül hogy föladnánk azt, amit a német ember kiváltképp elvár, egyfajta pedantériát és a hírek pártatlanságát. Emellett bizonyára előnyös körülménynek számít, hogy R. v. Bayard titkos tanácsos úrral lesz dolgom.

Egy másik körülmény ellen azonban szeretnék óvást emelni, hogy ti. már márciusban elfoglaljam a redakciót; ebből a célból már februárban Önöknél kellene lennem, s valójában már holnap postakocsira kellene ülnöm. Ezzel Ön a torkomra teszi a kést, mondván, hogy v. Bayard úr jelenleg azért látja el a szerkesztést, hogy elfoglalásra nyitva tartsa; minden késlekedésem tehát csak őt terheli tovább, s amennyiben mégis késlekedem, bárcsak ne tudná meg v. Bayard úr, hogy én is tudok e körülményről. Mégsem lehetséges, hogy már március elejére Bambergban legyek; mindent el fogok azonban követni.

Mint már említettem, van egy föltétel, amit ki kell kötnöm, mégpedig az, hogy a megkötendő szerződés az én oldalamról az időt tekintve ne legyen rögzítve; a minap Ön már megadta ezt a körülményt. Teljesen mégsem maradhatok azon remény nélkül, hogy formálisan meghívnak Heidelbergbe, vagy legalábbis hogy létrejön ott egy olyan zsunál, melynek én veszem át a szerkesztését, s ezáltal, valamint munkám révén kétségkívül többet nyernék, mint a Bamberger Zeitung szerkesztésével¹⁰⁸ — eltekintve azoktól a kapcsolatoktól, amelyekbe ilyen módon az egyetemmel kerülnék. — Ahogyan a barátság megköveteli, Önnel szemben nyíltan kimondom ezt, s az újságtulajdonos, akivel szerződést kötök, a szerződés természeténél fogva nem élhetne panasszal, ha bekövetkezne az az eset, hogy állásomat egy másik kedvéért nemsokára föladnám. Ugyanakkor nem

muszaj előre megemlíteni neki ezt a körülményt, hiszen nyilvánvalóan pusztá lehetőségről van szó.

Schelver illetménye felől, mint hallom, Weimarból rendelkeznek; D. Voigt az utódja, s Henry kapta meg az illetmény egy részét. — De mások itt mit sem akarnak tudni erről, és arra kérem Önt, hogy Mde Voigtnak semmit ne áruljon el, ha nem ő maga írja ezt meg Önnek.

Elmenvén innen ugyanígy én is azt fogom mondani, hogy még nincs rögzített szerződésem Bambergban, hanem van ott valami dolgom, s arra kérem Önt, ha ír Jénába, ebben az értelemben említse. Szükséges ugyanis, hogy Húsvétig elkerüljem azokat az illetményemmel kapcsolatos okvetetlenkedéseket, melyek lehetőségére ezekben a pénzzsűkés időkben gondolni kell.¹⁰⁹

Hogy a továbbiakban mi jót tehet értem, arról később közelebbről is beszélhetünk. Egyelőre — a saját érdekeimre való tekintet nélkül — örülök annak, hogy Ön valószínűleg Münchenbe kerül. El sem tudja hinni, mennyire együttérzek Önnel ezen a téren; csak most, amikor fölrobbant ez a lecke-hivatal, most tudok bizalommal lenni Bajorország tudós intézményeihez; ez a negatívum, majd az Ön kinevezésének a pozitívuma, fog csak igazán tudósi hitelt szerezni Bajorországnak. — A müncheni Akadémia föloszlatása miatt keletkezett féltreértés a kívülállókat még inkább fontoskodásra készítette.¹¹⁰

Hogy a /Fenomenológiához írott/ Előszó korrektúráját visszautasította, azon nincs mit csodálkoznom, mert bajos dolog ezzel a nyomdával kijönni.¹¹¹

Julius kitűnő levelét ma este szintén megkaptam, /és/ egyelőre köszönöm neki a levélben foglalt meghívásokat. — Kérem, adja át üdvözlömet Mde Niethammernek. — A jövő hétfőn ismét írok, mert úgy látom, van még néhány olyan mellékes körülmény, amelyekről értekezniem kell Önnek. — Egyelőre elfogadom az ajánlatot és köszönöm szívélyes barátságát.

Hgl.

20. Hegel levele Schellinghez

Jéna, 1807. febr. 23.

Múlt hó 11-én kelt válaszóder, Kedves Schelling, igencsak le vagyok kötelezve; őszintén örültem, hogy régi jóakaró érületed velem szemben csorbíthatatlannak találtam. Abból a nyíltságból olvastam ezt ki, amellyel müncheni viszonyaidat ecseteled, midőn én változtatási kilátásaimról beszéltem. Azt szeretné, hogy hagyjam el Északot — mely, saját bimbóit elhullatván, már csak idegen szirmokkal ékeskedhet —, és menjek egyenesen Münchenbe.

Egyelőre arra gondolok, hogy Bambergba térek vissza. Ajánlatot kaptam egy olyan foglalkozásra, amely többet hoz, mint itteni tartózkodásom — és egyelőre ez az első dolog, amire tekintettel vagyok —; még ha maga az állás nincs is egészen az ínyemre, sőt, a világ előtt esetleg nem látszana is egészen illendőnek — mindenesetre erkölcsileg semmi kivetnivalót nem lehet találni benne: a Bamberger Zeitung nevű politikai lap szerkesztéséről van szó. Amennyi ebből közvetlenül látszik, annál talán többnek tekinthetem azt, hogy egyelőre legalább bajor földre léphetek, s rajta mozoghatok, ha a lábamat még nem is vethetem meg benne. Mivel ez az elkötelezettség nem meghatározott időre köt le, így privatizálhatok Bambergban, s mellette elláthatom tiszte-
met. — De arra kérlek, még ne beszélj erről, mivel még nincs meg a személyes kapcsolat, és itteni viszonyaimat — 100 talléros fizetéssel — még nem adtam föl. Egy hozzám közelálló terv volna a német irodalom kritikai folyóiratára — egy fontosabb vagy föltűnőbb folyóiraatra — való vállalkozásba belefogni; talán az történik majd, hogy valamilyen állást kapok Heidelbergben és ott fogom kivitelezni. A dolog nagyon a szívemen fekszik, és némi segítséggel valami hasznosat remélnék útjára indítani. A német irodalom olyan, mint egy gazdag termőföld, melyről valaki azt mondta egyszer, hogy az a vágya, bár-
csak tehén lehetne, hogy jóízűt legelhessen rajta; megszüntetni ezt a külsőt, a konkolyt kigyomlálni a tiszta búzából és ismét embert tápláló szántóvá formálni a parlagot, bizonyára időszerű és derék munka lenne. Ha a müncheni Akadémia azt a szerepet szánná magának, mint mondjuk a francia, hogy az éretlen locsogást és a főnnéházó tudatlanságot kordában tartsa, és hogy az arra érdemeset pártolja és fölhívja rá a figyelmet, akkor egy efféle folyóiratnak — melynek nem kellene föltétlenül az Akadémia neve alatt megjelennie, tag-
jaitól azonban mégis támogatást kapna —, egy ilyen folyóiratnak a vele való kapcsolata különösen Bajorországban volna célszerű, mert ott részint sötétség van, részint pedig alkotóelemei oly heterogének, hogy elsőként ott szükséges a tudományos törekvések anarchiáját egy középpont köré gyűjteni és a nagyon is hiányzó ismeretek megszerzésére fölhívni a figyelmet. Egy ilyen folyóirat, úgyszólván a várandó bajor műveltség állapotaként, átmenet lehetne a régiről az újra; az újat ugyan nem lehet megszerezni a régi nélkül, de birtoklását mégis inkább a réginek az eredményei határozzák meg, mintsem az újnak teljes munkája, amit más korok és más országok hoztak létre, s a régít megkímélték ettől a munkától. — Különleges kedvem támadna ehhez a munkához, ha — mint remélem — számíthatnék támogatásodra, amit sokoldalúságod — melyet egy bizonyos tárgynak szentelt folyóiratod¹¹² aligha merít ki —, és a hitem szerint az ilyen vállalkozások iránti érdeklődésed ígér. Bambergban

eleinte nem sokat tehetek ezért a dologért, de megpróbálhatok olyan helyzetbe jutni, melyben a dolog közelebb kerülhet a kivitelezéshez. — A bajor könyvkereskedők alighanem kevésbé alkalmasak az ilyen vállalkozásokhoz. — Landshutot Landeshutnak nevezed; tán ő védi meg az országot az észttől, ízléstől, jó erkölcsöktől? Hogy Ast ágakat ereszt a filozófiában, azon csodálkoznék, ha nem hívnák éppen "Ág"-nak /Ast/; azonban ebbéli minőségét látván megértem a dolgot. Ha egy filozófus professzornak az a legfőbb tulajdonsága, hogy ilyesfajta szóvirágokat nyesegetsen, akkor nálam a minisztérium erre már találna ollót. — Hogy az adódó lehetőségek egyikéhez vagy másikához közelebb kerüljek, nem fogom elmulasztani, hogy kövessem tanácsaidat; úgy látszik, Te könnyebbnek tartod a dolgot, mint némely részéről magam gondoltam. Örülök, hogy számíthatok segítségedre, ami — ha esetleg közvetlen nem is lehet — közvetetten is igen hasznos lesz számomra. Az irodalmi újság létesítésére vonatkozó vágyam eszméjében talán találsz majd egy ártatlanabb kapaszkodót, ami jobban lehetővé tenné számodra, hogy beszélj rólam vagy szóba hozz valahol, mint pusztán valamilyen állás megszerzése; ilyen folyóirattal az Akadémiának, a fővárosnak illenék rendelkezni, hogy az irodalom központját többé ne önmagán kívül lássa és ne tekintse provinciálisnak magát azon ítélet vonatkozásában, melyet kiváltképp neki kellene kimondania.

Velem szemben táplált baráti érzületed rám gyakorolt hatásának köszönhetően — mely hatást kívántam mindenekelőtt kifejezésre juttatni — nyomban oly mélyen merültem saját vágyaimba, hogy csak most teszem meg azt, amivel kezdenem kellett volna, hogy ti. biztosítsalak afölött érzett örömről, hogy helyzetteddel elégedett vagy és az ottani viszonyok között jól érzed magad. Ha jól értesültem, az egész folyamat a legfontosabb dolgoknak esetlegességgel és önkénnyel vegyített, tumultuózus jellegét mutatta, s mindez nem járult hozzá, hogy külföldön növekedjék a bajor kormányzat hitele; ez a folyamat Téged szerencsére éppen csak súrolt, s nem jutott odáig, hogy ártson is. De úgy látszik, az első forradalmi eljárás immáron kitér a szilárdabb szervezet gondolata elől,¹¹³ s ezek éppen azzal nyernek több bizalmat, mivel — melléfogásokkal elmésítve, ami a szükséges tanulópénzt jelenti — lassabban és megfontoltabban haladnak előre, és így több a kilátásuk a beérésre.

Nagy érdeklődéssel olvastam közléseidet a fizikai tudomány magasabb oldaláról.¹¹⁴ Időközben eddig még csak az erről szóló gondolatokat, legalábbis általánosságban, szedegettem össze — semmint a kísérleteket. Ami az utóbbiakat illeti, a kéz ehhez megkívánt állandóságát nem láttam biztosítottnak, és ha úgy tűnt föl, egyes kísérletek nagyon jól sikerültek, hát előfordultak olyanok is, amelyek azonos körülmények között ellentmondóak voltak; részint

pedig az ingamozgás a kellő körülményeken kívül is föllépett, úgy hogy ez a sikerült kísérleteket is a kéz bizonytalanságára hárította és kétségessé tette. Nyilván egy nálatok kiképzett experimentátornál kellene tanulnom — ha egyáltalán, mint remélem, megvan hozzá a képességem —, hogy biztos lehessen benne, kizártam a mechanikai mozzanatot -- amely hitem szerint a vízütéses kísérletnél lép be —, s ugyanúgy az esetlegességet is. — Egyébként emlékszem, vagy tizenkét évvel ezelőtt láttam az ingamozgás általános kísérletét egy francia emigránstól, egy olyan változtatással, amely jobban kedvezett a társasági bemutatásának: egy arany golyó volt fölfüggesztve vízzel félig töltött üvegben — anélkül hogy látható lett volna a hajszálat tartó ujjak legparányibb beavatkozása —, s a golyó lengeni kezdett, majd a lengés annyira fölerősödött, hogy kétoldalt gyakran nekiütődött az üveg falának, haranszóra emlékeztető hanghatást keltve. — Bárcsak meg volna alapozva az utóbbi dolog, hogy milyen összefüggés van az önkényesnek tetsző időbeosztások ösztöne és a természet között! Minek örülhetne jobban Ritter az időperiódusokat tanulmányozva? Ám az ő kísérletei olykor transzcendenssé válnak, amit nem mindenki képes követni, és nem kevés fáradságába fog kerülni, ha a fizikusokkal el akarja fogadtatni a két fémből álló mágnesűt, amit Te is fölhozol Fichte elleni írásodban;¹¹⁵ ahogy hallom, legalábbis nagy még az ellenállás ez ügyben. — A sziderikus kísérletek tekintetében ezért örömmel hallottam, hogy azt írja, megadott egy készüléket, mellyel távol tartja a véletlent, ami beavatkozhatna ebbe a kísérletbe — ennek híjával az én kísérleteim közül egyet sem merek sikerültnek tartani; én persze csak ólomkoc-kákkal, pénzdarabokkal és hasonlókkal kísérletezhettem, nem pedig arany- és ezüstkockákkal.

Goethét is kíváncsivá tettem, s ő egy darabig kedvét lelte benne. — Tovább dolgozik a színtörténeten, s két részt, egy elméletit, azaz empirikusát, és egy történetit egyszerre nyomtat ki — mind a kettőből készen van már vagy 20 ív.¹¹⁶ — Egy részt láttam belőle; a gondolattal szembeni gyűlöletből, amivel a többiek a dolgot elrontották, teljesen a tapasztalathoz tartja magát, ahelyett, hogy rajta túlmenve eljutna az empirikusnak másik oldalához, a fogalomhoz, amely csak átcsillámlani fog majd. — Ugyanakkor kinyomtat egy morfológiát is — egyáltalában, úgy látszik, rendben akarja tartani háza táját és rendezni kívánja mulandó ügyeit —, mindennek kezdete növénymorfológiájának változatlan utánnyomása! — Nyilván már közelebbről ismered az állati organizmusról szóló értekezését, amelyre ebből át fog térni.¹¹⁷ — Ez az egyetlen, amivel viszonzhatom tudományos híreid bőségét. —

Ég Veled — és ha nemsokára válasszal örvendeztetsz meg, nagyon leköte-
lezel; a csatolt melléklet nem annyira Neked, mint Mde Schellingnek szól;
kérek, add át neki üdvözetemet, s örültem, hogy hallottam Tőled jóllété-
ről. A Te Hgl-ed.

Mde Frommann és Fr. úr — akiktől a melléklet van — üdvözetüket küldik.

/A margón:/

P.S.: Bizonyos körülményekből, azután pedig a postán való utánjárásból
meg vagyok győződve, hogy egy Schelvernek szánt levelet¹¹⁸ Neked címeztem,
ui. ugyanazon estén írtam, mint a Tiedet, s ez a melléklet miatt még itt ma-
radt. A csere miatt nagyon kérem elnézésedet, és kérek, a dolog mulatságos-
ságán túl felejtsd el azt az ügyefogyott helyzetet, melyet egy máshoz írott
levél jelent egy harmadik szemében. — Ebben a reményben tartózkodom attól,
hogy a dolgot úgy próbáljam egyenesbe hozni, hogy megmagyarázom azt, amire
abból a levélből még emlékszem; szeretnék arra kérni, magad is tedd ezt.

Herrn Professor Schelling's

Wohlgebohrn

frei in München

21. Hegel levele Schellinghez¹¹⁹

Bamberg, 1807. május 1.

Drága Barátom, köszönöm a tapasztalataidra és a földrajzi közelségre a-
lapozott nézeteid közlését, amelyek az irodalmi ügyek itteni értelmére vonat-
koznak. Úgy látszik, sem a tudomány maga, sem az érte és általa kifejtett
hatás nem örvend még önálló megbecsülésnek és jelentőségnek. S ahogyan sze-
mély szerint nekem jó lesz a tanácsod: nem kell nagy zenebonát csapni addig,
amíg nincs az ember birtokon belül,¹²⁰ úgy maga a dolog is ebbe az irányba
fog fejlődni, és az a vélemény is — mely szerint amit az ember ide vonzott,
támogatott és létrehozott, a hála olyan formájában kapja meg, amely nem en-
ged semmi mást tenni a protekció szándékán túl —, a végén csalatkozni fog
és a remélt örömet megrontva fogja találni. — Ama vágyam érdekében, hogy
lényeges részem legyen egy irodalmi-kritikai intézetben, még semmiféle lé-
nyeges lépést nem tettem; a Jacobi-féle intézetben — ha egyébként jól fogom
föl ennek fogalmát — nem vehetek részt; de kedvem szerint semmi olyanban
sem, ahol többé-kevésbé nem állhatok az élen és nem képviselhetem az egészet
— vagy ami ugyanaz, ahol nem egyazon szándék mozgatja a dolgokat. Az egyéb
külső föltételek meghatározásában elsősorban Niethammer barátságára és remél-

hető súlyára kell hagyatkoznom. — Valamiféle irodalmi-tudományos tevékenység nyilvánvalóan nem jelenhet meg abban a formában, mintha Bajorországnak köszönhetné keletkezését, anyagát és kapcsolatait vagy ösztönzését, mert Bajorországnak még kevés van abból, amire a művészet és tudomány pozitív módon tekintettel lehet; még ha ott van is a térben, még sincs meghonosodva. Idáig én is mindenféle körülményektől és személyektől függetlenül akartam végezni tevékenységemet; a külső föltételek biztosítására le akartam róni azt, ami szükséges, de ettől eltekintve szabad teret kívántam magamnak. De egyelőre még legyünk csak türelmesek.

Olyan új fölvilágosításokkal szolgáltál a sziderizmusról, amelyek megint kimozdítják azt onnan, ahová kezdetben helyeztem az ingakísérletek nyomán, amelyeket teljesen objektívnak vettem. Hogy most közelebb került vagy teljesen bevonult a pszichikumba, azt főleg Karlnak a Medizinische Annalenben¹²¹ megjelent csinos értekezésére való hivatkozásodból látom (ez az értekezés újra örömmel emlékeztet őreá — hol van ő most?). Ami az állati magnetizmusban a legcsodálatraméltóbb erő, a személyek ilyen eggyé-válása, amiben az egyik a másiknak akcidensévé süllyed a természeti szférában — mert hiszen a szellemvilágban ez a jelenség eléggé ismert —, ez a sziderizmusban az úgynevezett anorganikushoz száll alá, s szétválk a magasabb és alacsonyabb természetek mágikus egyesülésévé és együttérzésévé. — Nagyjából ennyi az, amit egyelőre általános képzet gyanánt kialakítok magamnak a dologról. Azt elhiheted, hogy fölöttébb kíváncsi vagyok a végrehajtott kísérletek ismertetésére, s Tóled vagy Rittertől, vagy inkább mindkettőtöktől nagyobb közlemények publikálását remélem.

Írásom végre elkészült; de a barátaimnak küldendő példányoknál is ugyanaz az áldatlan zűrzavar jelentkezik, amely az egész könyvkereskedői és nyomdai folyamatot, sőt részint magát a kompozíciót is jellemezte. Ez az oka annak, hogy még nem kaptál tőlem példányt; remélem azonban, nemsokára odáig jut a dolog, hogy kapsz egyet. Kíváncsi vagyok, mit szólna ennek az első résznek az eszméjéhez — mely rész tulajdonképpen a bevezetés —, a bevezetésen, in mediam res, ugyanis még nem jutottam túl. — A részletekben történő kidolgozás — úgy érzem — ártott az egész áttekinthetőségének; de maga ez az egész is, természetének megfelelően, egy olyan oda-és-vissza-keresztbe-szövődés /Herüber- und Hinübergehen/, hogy még ha jobban ki volna is dolgozva, akkor is sok időbe kerülne, mire világosabban és befejezettebben előállna. Hogy egyes részek is sokrétű kidolgozásra /Unterarbeitung/ szorulnának, mire végleg le lehetne őket gyúrni, azt aligha kell mondanom — nagyon is fogod látni magad is. — Az utolsó részek nagyobb idomtalanóságát /illetően/ annak is

tudd be elnézésedet, hogy a szerkesztést a jénai csata előtti éjfélnél fejeztem be. — Az Előszóban bizonyára nem fogod úgy találni, hogy túl sokat foglalkoztam azzal a lapossággal, amely különösen a Te formáiddal oly sokszor visszaél és tudományodat pusztá formalizmussá alacsonyítja. — Egyébként mondanom sem kell, hogy ha az egésznek némely oldala elnyeri tetszésedet, az többet jelent nekem, mint ha mások az egészszel elégedettek avagy elégedetlenek. Hasonlóképp senki másra nem tudnék gondolni, akitől szívesebben kívánhatnám, hogy ezt az írást a közönség elé vezesse, és nekem magamnak is ítéletet mondjon róla.

Addig is ég Veled, add át üdvözlétemet mindenekelőtt mde Schellingnek, valamint Niethammeréknak, akik bizonyára, mint remélem, szerencsésen megérkeztek Hozzátok;

a Te Hgl-ed.

/A margón: /

Nem tették közé még az Akadémia szervezeti rendjét? vagy még nem is alkották meg?¹²²

22. Schelling levele Hegelhez

München, 1807. nov. 2.

Itt küldök egy beszédet, melyet nemrég tartottam.¹²³ Ítéld meg úgy, ahogyan az ilyen, nagyobb közönségnek szánt alkalmi beszédek meg kell ítélni.

Régóta nem kaptál levelet tőlem. Legutóbbi leveledben ígérted könyvedet. Miután megkaptam, el akartam olvasni, mielőtt újra írtam volna Neked. Csak hogy ezen a nyáron sokféle akadályoztatás és szétszórtság sem időt, sem nyugalmat nem hagyott, ami egy ilyen mű tanulmányozásához kellene. Ez idáig tehát csak az Előszót olvastam. Amennyiben Te magad ennek polemikus részét említéd, úgy önmagamról alkotott véleményem méltányos mértékét véve túlon túl keveset kellene gondolnom magamról ahhoz, hogy ezt a polémiát magamra vonatkoztassam. A polémia tehát — mint hozzám írott leveledben mondod — csakis a visszaélésre és az epigonizmusra vonatkozhat, noha magában az írásban ez a megkülönböztetés nem történik meg. Könnyen gondolhatod, milyen boldog volnék, ha sikerülne őket lerázni a nyakamról. — Amiben meggyőződésünk vagy nézetünk valóban különböző lehet, az megbékélés nélkül könnyen és világosan fölfedezhető és eldönthető volna köztünk; mivelhogy persze minden kibékíthető, egyet kivéve. Így be kell ismernem, hogy eddig nem értettem meg annak a megkülönböztetésednek az értelmét, mellyel a fogalmat a szemlélettel szembe-

állítod. Hiszen fogalmon Te sem érthetsz mást, mint amit Te is és én is eszmének nevezünk; ennek pedig éppen az a természete, hogy van egy olyan oldala, ahonnan nézve fogalom, s egy másik, ahonnan viszont szemlélet.¹²⁴

Légy oly jó, beszédem Neked küldött példányát Liebeskindéknek is add oda elolvasásra; olyan keveset nyomtak belőle, hogy már nekem is csak egy példány maradt; ha elő tudok teremteni még egyet, elküldöm nekik.

Ég veled; hamarosan írnék, és tartsd meg emlékezetemben

Őszinte barátodat
Sch-et.¹²⁵

23. Windischmann¹²⁶ levele Hegelhez

• Aschaffenburg, 1810. ápr. 27.

Tisztelt Barátom!

Talán szólíthatom így, hiszen az előbbi szó komoly számomra, s alkalmassint az utóbbit is ki lehet mondani, ha valaki úgy találja, hogy a leglényesebb dolgokban egyetért. Mindezt s még többet is már régóta el akartam mondani Önnek, egyszer már beszéltem is Önnel Schubert¹²⁷ közvetítésével (ámbar nem vagyok biztos benne, hogy átadta-e üdvözetemet és teljesítette-e megbízásomat); de soha nem bíztam abban, hogy valami olyasmi van birtokomban, ami méltó volna arra, hogy közöljem Önnel. De most a Brendel úrral küldött baráti üdvözetével fölbátorított a levélírássra, amire emellett még valami más is késztet. Ugyanis két hete a legrosszabb kedélyállapotban vagyok, ami-be egy majdnem apoplektikus roham taszított. Amúgy is nyomasztó helyzetem ezáltal sziklaként nehezedik reám: mély hipochondria és majdhogynem fél bénultság kerített hatalmába; minden, amire törekedtem és amit csak írtam, undort kelt bennem, s a legkevésbé szeretnék vállalkozni arra a munkára, amelyről még beszélni fogok Önnek. Meg kell szabadulnom ettől a fájdalmas állapottól, s alaposabban nem tehetem ezt, mint hogy minden mást erőszakkal félretéve megint kizárólag a tudománynak szentelem magam, s újból a tudomány rendszerét tanulmányozva, nem habozok tovább ennek szerzőjével is eszmét cserélni s megtudakolni tőle, hogy kifejtésre komoly és világos értelme alapján méltónak tartja-e azt, amire itt utalnék. Mindenesetre gyógyulásomra szolgál, ha kérlelhetetlenül megmondja az igazságot: mert nem is hiszi, mennyire mélyen érzem azt, hogy milyen kevés hasznosat tettem és tehetek, és mennyire szeretnék minden stúdiumot újrakezdeni és most már saját kedvemre folytatni.

Tudományos rendszerének tanulmányozása meggyőzött arról, hogy ezt a művet egykoron, amidőn eljön a megértés kora, az emberi fölszabadulás tankönyvének fogják tekinteni, a Lessing megjövendölte új evangélium kulcsának. Nyilván érti, mit akarok mondani ezzel, de fölismeri azt is, hogy micsoda számomra ez a mű (nem mint írás, hanem mint mű), és hogy kevesen érezték mélyen ezt így. Hangosan és nyilvánosan akartam elmondani ezt, de csak utalni tudtam rá, mivel recenzióm egészének közlését megtagadták (ez volt az, amit Schuberten keresztül tudattam Önnel), és így befejezetlen maradt a kép.¹²⁸ Ezért mellékelem Önnek az Előszó és az egész mű jelentőségének nálam maradt taglalását, annál is inkább, mivel a heidelbergi Jahrbücher legújabb filozófiai számában, a 149. oldalon, egy előttem ismeretlen bizonyos dr. Bachmann oly méltánytalanul emlékezik meg rólam,¹²⁹ mondván, hogy nyilván megvolt a kellő okom, ha hallgattam az Előszóról. Elküldtem egy jegyzetet Heidelbergbe, amelyben magyarázatot adok, és ezt mondom: Jénában a mindenféle filozofálás-sal szembeni közöny gátolta meg a teljes szöveg kinyomtatását. Efölött vitába fogok keveredni Eichstädt úrral, de nem tesz semmit, egyszer meg kell tudnia ezt, mert nem ez az egyetlen eset. Schelling-recenziómat¹³⁰ is teljesen önkényesen csonkították meg és szedték ízeire. Így most dr. Bachmann ama könyvelmő rágalmazása érzékenyebben érint, mint egyébként. A mellékelt lapokat hamarosan küldje vissza, a hozzáfűzött ítéletével együtt. Természetes, hogy recenzióm általában véve alaposabb lett volna, ha a dolgot többször áttanulmányozom. Úgy hiszem, most már értem Önt, és különleges vigaszként becsülöm ezt a megértést.

Az imént említett munka, melyet nem szemlélhetek minden félelem nélkül, mert meghaladja erőmet, nem más, mint a mágia évek óta folytatott és éppen a szülési fájdalmakkal küszködő vizsgálata.¹³¹ A körülmények kieroszakolják belőlem a csak félig elkészültet is, de ha csupán egy hét hónapos koraszülött lesz is, valameddig tarthat, s csekély mértékű hatást gyakorolhat.

Önmagában véve egy efféle vizsgálódásnak kéz a kézben kellene járnia az Ön "Fenomenológiá"-jával: minden másféle tárgyalás csak anyaggyűjtés. Hogy mit nyújthattam, meg fogja látni, és igazságosan fogja megítélni. Az egész arra az alapgondolatra támaszkodik, hogy az időbeli, a véges, a valamivé-le-vő /Werdendes/ — vagy bármely egyéb névvel illetik is —, nem más, mint maga a fejlődésében, nevelődésében és önmegismerésében leledző Örökkévaló, és hogy a kifürkészhetetlen szellemnek végtelen és végtelenül különböző, de önmagukban a legélesebben megragadható mozzanatokká kell individualizálódnia és alakulnia, aminek következtében az egyoldalúságnak és varázslatnak ugyanannyi fajtája lehetséges és hatékony, amelyek mind a szellem fejlődésének útján lé-

teznek, és vizsgálat révén kell hogy elnyerjék taglalásukat, az áthatolhatatlan létező (a mindenütt fölbuzgó természet) első mágikus hatalmától kezdve az emberen keresztül, a mozzanatok szétszóródásán és összebonyolódásán át magának a szellemnek a célhoz éréséig, letisztulásáig és teljes mágikus hatalmáig, ami fölold minden varázslatot, s amely maga a tiszta, szabad élet. Könnyen meg fogja érteni, hogy egy ilyen kutatás során előjön a legkülönösebb és leghírhedtebb holmi is, amely megköveteli a kezelésben való nagyfokú jártasságot, továbbá hogy a dolog helyes kezelése és megértése esetén valami igen jelentősnek kellene következnie az embernek önmaga alól történő fölszabadulását tekintve. Mérlegelje tehát, mennyire reszket a szívem egy ekkora föladatra nézve, és sehogy másként, csak félelemmel telve fogok munkához, de erőimnek megfelelően mégis szeretnék valamit tenni, különösképpen a nevelők és orvosok okulására.

Kérem, gondolja át mindezt, s mondja meg, tarthatónak tűnik-e föl Ön előtt az alapgondolat, s ebben az esetben az Ön tényleg nagyon fontos szavának köszönhetően hamarosan, de valóban hamarosan összeszedem magam, ismét vidáman és frissen látok munkához, és ha befejezni nem tudom is, valamit mégis csak teszek.

Mikor jelenik meg a tudomány rendszerének második része, amely majd a legfontosabb dolgokat kell hogy hozza? Avagy nem tartja tán a kor számára teljesen emészthetőnek a tartalmat — amiben van is valami igazság? Szóljon hát egy szót erről.

Bizonyára emlékszik frankfurti tartózkodása idejéből a jó Ehrmannék házára. Ezen barátaim már rég megbíztak, hogy adjam át Önnek szívélyes üdvözetüket.

Ég Önnel.

Az Ön Windischmannja.

Bárcsak Brendellel lettem volna a hitvány betegeskedés helyett; akkor láttam volna Önt és Schubertet. Alkalomadtán adja át neki üdvözetemet.

24. Sinclair levele Hegelhez¹³²

Homburg vor der Höhe,
1812. febr. 5-én

Legkedvesebb Barátom!

Leveled igazi örömet okozott. Munkámról¹³³ alkotott ítéleted baráti, s ugyanakkor tartalmas. Meghívásodat nagyra értékelem, s igyekezni fogok élni

vele. Örömmel fogok megismerkedni feleségeddel, s ugyancsak örömmel fogom benne azt a lényt megpillantani, aki méltónak bizonyult választásodra. Addig is félreteszem összes metafizikai fejtegetéseinket, mert — mint remélem —, ha az Ég megadja nekünk e találkozás örömét, eszmeccserénk bizonyára komoly és üdvös lesz. Egyelőre csupán néhány olyan dolgot akarok elmondani, ami bizonyíthatja előtted, hogy figyelemmel követtem munkáidat, és hogy úgy vélem, nem járunk egymástól távoli utakon. Nem kell attól tartani, hogy az efféle tökéletlen közlésből eredő kölcsönös félreértések mindkét oldalon olyan előítéleteket ébreszthetnének, melyek a közvetlen és élőszóban történő megvitatás hatására el ne oszlanának — főleg ha majd pontosabban átnéztem művedet. Először is úgy érzem, hogy föltehetően azt szeretnéd, ha munkád kezdetét a majd csak ezután befejezendő egészsből kiindulva ítélnék meg; ez a teljes terjedelmében vett ítélet pedig mindenesetre fölfüggesztendő. Bevezetésnek és kezdetnek tekintve azonban már önmagában is alkalmas a megítélésre és még inkább az összehasonlításra. Már csak ezért is összevettem tehát saját rendszeremmel, mivel azt mint befejezettet mércémnek tekintem. Ezért hát közölnék egyet s mást abból, amit gondoltam róla, ám sine praejudicio,¹³⁴ gyakorlatban bizonyítandó baráti komolyságot és buzgalmamat; s eközben kevésbé félek attól, hogy elhamarkodottságot követek el, mint attól, hogy hamis hallgatásba burkolózom.

Amit az Előszóban bírálóan és polemikusan a nem-filozófiáról mondasz, különösen pedig amit a formától való rettegés, a természetfilozófia, a matematikusok arroganciája, ill. a Bevezetésben Kant és kritikai filozófiája ellenében kifejtesz — mindezt egészen kiválónak találom, s alig akad valami, amit alá ne írnék magam is. A stílusban és előadásmódban nagyon is fölismeretek Téged és lángpallossal ténykedő buzgalmadat, s visszaemlékeztem szellemeink ama szövetségének korszakára, amelynek kebeléből a sors a többieket elradta tőlünk. Amennyit az Előszóban és a Bevezetésben a fenomenológiáról mondasz, abból azt vélem kiolvasni, hogy azt a maga teljes kifejtésében csupán a konstrukció álláspontjába való bevezetésként kívánod érvényre juttatni. Saját rendszeremmel ez annyiban esik egybe, hogy magam nem léptem ugyan erre az útra, ám azt mint lehetséges, ugyanakkor azonban mint csak további, és bizonyos föltevésekkel szükségképp összekapcsolódó, ennyiben tehát mint kevésbé evidens utat jelöltem meg. — Ami engem illet, én az általában vett kétely tényéből közvetlenül a filozófiai konstrukcióra térek rá, ahol is azután kizárólag történetileg és nem konstruálón, hanem elbeszélően járok el, megmutatván, hogy csak egy kétely van, és ezt az egyet hipotetikusán állítom föl, s ez annál is inkább helyesnek látszik előttem, minthogy a legáltaláno-

sabb nézet, amit a tudományról általában alkotunk, az élet hipotézisének nézete /die einer Hypothese im Leben ist/. Én azonban azt állítom (9. §), hogy az egyetlen kételyt bármiből ki lehetne fejleszteni, s úgy látom, erre az útra lépett a Te "Fenomenológiá"-d, mert Te tulajdonképpen nem a kételyből indulsz ugyan ki, de mégiscsak a dolgok bizonytalanságából, az érzéki észlelésből indulsz ki, s ez voltaképp a kétely in concreto, a megtapasztalt kétely; és mivel nem a konstrukció útjára léptél, így nem hagyhattad el a tapasztalat szempontját, mely az igazság sémáját egészében és disztinkciói nélkül mutatja be. "Fenomenológiá"-d tehát tulajdonképpen történeti ábrázolása annak, hogy miképp keletkezik az életből a tudomány, hogyan képződik az érzéki észlelés kételyéből az a legmélyebb kételkedés, amely közel áll önmaga fölbomlásához, és még az ábrázolást kíséző szabályokat sem konstrukcióra alapozod, hanem mint a tudat tényeit juttatod szóhoz őket.

Általában véve ezt tartom helyesnek a "Fenomenológia" egészében. Nem gondolom, hogy ezzel olyan bókot erőltetek Rád, amit talán nem tartasz illőnek, hanem csupán azt vélem közölni Veled, amit, az én álláspontomon, mondanom kell. Műved kifejtése bámulatba ejt, és nem tudom eléggé csodálni azt az éleselméjűséget, amely a konstrukció mindenféle vezérfonalát pótolta. Nagy élvezettel követtem az első szakaszt odáig, ahol az öntudatot tárgyalod, s amit mondasz, abból majdnem mindent el tudnék fogadni én is, ha a magam rendszerén belül minősíteném, azaz ha a nálam alapul szolgáló felső tételket és a következményeikként keletkezett disztinkciókat behelyettesíteném, s azt, amit a tudatról mondasz, arra alkalmaznám, amit a dolgok tudományában a térről, időről és képzetről gondolok. Amilyen szabadon haladsz, tényleg megfoghatatlan, miként tudtad megalapozni a rejtély mélységét, hiszen ehhez az én fölfogásomban csakis a konstrukció szükségszerűsége adhatta számomra a kulcsot. Csak onnan kezdve vesztettem el a fonalat, ahol az öntudatról beszélsz, s úgy tűnt föl, mintha az elképzelés túlságosan gyorsan a tudatba vezetett volna Téged. Bevallom, itt már nem tudtalak követni. Fölvilágosítást várnék efelől; s amit a következőkből csak homályosan tudtam fölfogni, az az volt, hogy úgy tűnt föl, erősen történeti, sőt, ha szabad így kifejeznem, pathologikus szempontba mégy bele, ahol inkább a kombinatív erő, mintsem a kezdetnél meglévő nyugodt megfigyelés vezérelt.¹³⁵ Főleg azt hiányoltam, hogy az előrehaladás nem vezetett rá Téged a kifejezésnek és a kifejezettnek /Ausdruck—Ausgedrückte/ a megkülönböztetésére, ami előttem cardo rei-nek¹³⁶ tűnik föl, ám amit eddig semmilyen gondolkodás nem érintett. Az Előszó 35 skk. o. alapján, ahol az okoskodó és a spekulatív tétel viszonyáról beszélsz, úgy látom, nagyon közel állsz hozzám a kifejezés és a kifeje-

zett viszonyának elismerésében. Ahogyan onnantól kezdve meneted az enyémtől eltérni látszott, úgy mindazonáltal végül is megint az általam elgondolt célhoz jutottál szerintem, ti. a legfelsőbb kétely fölállításának céljához, s úgy látszik, a konstrukció kezdeteként érintheted a tételt: hogyan tegyünk és ne tegyünk különbséget! — ami bizonynyal a legfelső ellentétet mondja ki. Ezért várok el mindent spekulatív filozófiádtól, s elhiheted, hogy közzétételével szívbeli örömet fogsz okozni nekem. Addig is hamarost hallass magadról, azaz válaszolj mielőbb. Ég Veled. Anyám üdvözl. Írj valamit Schubert-ről és üdvözöld őt nevemben.

A Te Sinclaired

Sr Wohlgebohrn
des Herrn Dr. Hegels Rektor
des Gymnasiums zu Nürnberg

J E G Y Z E T E K

1. Szárazság, aszály, pizok. /Ford. jegyzete./
2. Mintegy ex machina; Mintha gépből jött volna. /Ford. jegyzete./
3. Akármilyen teológiai helyről. /Ford. jegyzete./
4. Schelling: "Über Mythen, historische Sagen und Philosopheme der ältesten Welt", Memorabilien. Eine Philosophisch-theologische Zeitschrift der Geschichte und Philosophie der Religionen, dem Bibelstudium und der morgenländischen Literatur gewidmet von Heinr. Eberh. Gottl. Paulus, der Theologie und der morgenländischen Literatur Professor zu Jena, 5. Stück, Leipzig 1793, 1–68. o.
5. Plitt szerint (vö. Aus Schellings Leben in Briefen, Leipzig 1869, I. köt., 38. o.) 1793 telén Schelling az Újtestamentum történeti-kritikai exegézisével s különösen Pál leveleinek földolgozásával foglalkozott.
6. Fichte 1794. május 5-én feleségéhez írott leveléből (lásd J. G. Fichtes Leben und literarischer Briefwechsel, szerk. I. H. Fichte, Sulzbach 1830, I. köt., 277 skk. o.) tudjuk, hogy Fichte 1794 májusában, Zürichből Jénába költözvén, megállt Tübingenben és megismerkedett ott többek között Schillerrel. Schellinget azonban nem említi.
7. Fichte: Grundlage und Grundriss der gesamten Wissenschaftslehre, Jena 1794.
8. Az Allgemeine Literaturzeitungot Wieland és Bertuch alapította 1785-ben; Goethe támogatásával a vezető irodalmi-kritikai lapok egyikévé fejlődött. A lapot Schütz és Loder szerkesztette, egyúttal ők vitték az üzleti részt is; az újság hetenként jelent meg, mellékletként folyamatos számozású közlönnyel /Intelligenzblatt/ és a kiadók könyvhirdetéseivel. — Fichte írásának említett meghirdetésével együtt jelent meg a "Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten"-é a 113. sz. közlönnyben (1794. X. 1., 399 sk. hasábk).
9. Vö. Schelling levelét Niethammerhoz 1795. I. 22-én: "/.../ elhatároztam, hogy legalábbis egy ideig nagyjából a filozófiának szentelem magam; a legközelebbi vállalkozásom egy etikai rendszer (ellenpárja a Spinozáénak, olyan mű, melynek eszméjéért már régóta lelkesedtem, s amelyet már el is kezdtem), az emberiség történetének filozófiája /.../ és az ítélőerő kritikájának az én elveim szerint való kifejtése"; vö. továbbá Schelling Vom Ich als Prinzip... c. írásához készült Előszóval, amely a meghirdetett, de el nem készült etika első lépcsőfoka lett volna; ugyanerről Plitt, 1. k., 61. o. és Franz Rosenzweig: "Das älteste Systemprogramm des deutschen Idealismus", Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, 1917. évf. 5. értekezés, 36 skk. o.
10. Fichte: Zurückforderung der Denkfreiheit von den Fürsten Europas, Jena 1794.
11. A Tübinger Gelehrte Anzeigen 1795. VII. 27-én megjelent száma szerint Schelling "az elmúlt hónapban, júniusban" védte meg De Marcione Paullinarum Epistolarum Emandatore (Tübingen 1795) c. teológiai értekezését "D. Storr úr elnöklété mellett, általános tetszést aratva". A disszertáció egyetlen ismert példánya a tübingeni egyetemi könyvtárban található.
12. Vö. Plitt, I. köt., 67. o.
13. Az 1795. V. 20-án elhunyt abszolutista fejedelmet, Ludwig Eugen von Württembergét liberális öccse, Friedrich Eugen követte a kormányzásban; nem sokkal rá azonban, 1797. XII. 22-én ő is meghalt.

14. A régi igazhitűeknek az eretnekek elleni fő fegyvereiről. /Ford. jegyzete./

15. Schelling: Vom Ich als Prinzip der Philosophie oder über das Unbedingte im menschlichen Wissen, Tübingen 1795. /A korábban említett disputáció a hároméves teológiai stúdiumokat lezáró, Schelling által 1795 júniusában megvédett — s még ugyanebben a hónapban nyomtatásban megjelent — De Marcione Paullinarum Epistolarum Emendatore c. disszertáció. — Szerk./

16. Vö. Hegel levelét Schellinghez 1795. április 16-án /magyarul lásd Hegel: "Ifjúkori írások", Gondolat, Budapest 1982, 51 sk. o.). /Szerk. jegyzete./

17. Fichte 1793 óta tanított Jénában. A diákok kezdetben viharosan lelkesedtek érte, ám mivel Fichte meg akarta reformálni a diákszervezeteket és meg akarta szüntetni az ún. Három Rendet /Drei Orden/, a lelkesedés akkora gyűlöletbe csapott át, hogy a filozófusnak 1795 nyarán egy időre el kellett hagynia az egyetemet. — A nem Fichte által kiváltott s nem is általa kezdeményezett, ám benne való részvétele és szenvedélyessége által elmérgesedett ún. ateizmus-vita 1799-ben Fichtének Jénából történő végleges távozásához vezetett. A dokumentumokat lásd: Fichtes Sämtl. Werke, szerk. I. H. Fichte, Berlin 1845—46, 5. köt., 193—333. o.; továbbá J. G. Fichtes Rechenschaft an das Publikum über seine Entfernung von Jena im Sommerhalbjahre 1795 (Geschrieben zu Osmannstädt im Juli 1795), amely a J. G. Fichtes Leben und literarischer Briefwechsel (szerk. I. H. Fichte, 2. rész, Sulzbach 1831) 5. sz. melléklete, 51. skk. o. /1794/95 téli szemeszterén Fichte állást foglalt a titkos diákszervezetek ellen, s Weimarba is küldött egy vonatkozó följegyzést. A Fichte elleni diáktüntetések miatt a szemeszter vége felé a filozófusnak meg kellett szakítania előadásait. Mivel a nyugtalanságok a hűsvét folyamán még csak fokozódtak, az 1795-ös nyári szemeszterre Fichte szabadságot kért. Csak a nyári szemeszter vége felé sikerült — nem minden katonai segítség nélkül — a nyugalmat Jénában ismét helyreállítani. Vö. H. Fuhrmans (szerk.): F. W. J. Schelling. Briefe und Dokumente, II. köt., Bouvier, Bonn 1973, 71. o., 4. j. — Szerk./

18. Philosophische Annalen, szerk. Ludwig Heinrich Jakob, 4. Stück, Halle 1795. — Jakob recenziója ellen, melyben Fichte Grundlage und Grundriss der gesamten Wissenschaftslehre c. munkája mellett Schelling Über die Möglichkeit einer Form der Philosophie überhaupt c. írása is megkapta a magáét, Schelling egy nyilatkozatot jelentetett meg az Allgemeine Literaturzeitung-ban: "Az Über die Möglichkeit etc. c. értekezéséről Jakob Prof. Úr filozófiai Annaleseiben közzétett recenzió /.../ teljességgel alkalmatlan az antikritikára /.../ Bizonytalán a recenzens tudja a legjobban, hogy inszinuációi nagyon is érthetők, s hogy nyilvánvalóan kiforgatja szavaimat. Tübingen, 1795. febr. 23. M. Schelling." — Vö. továbbá a Vom Ich als Prinzip der Philosophie c. írás előszavát, ahol Schelling élesen és személyesen is állást foglalt Jakob ellen.

19. Fichte: Beiträge zur Berichtigung der Urtheile des Publikums über die französische Revolution, Jena 1793.

20. Lásd Schiller: Briefe über die ästhetische Erziehung des Menschen, 1—9. levél, 10—16. levél, 17—27. levél a "Horen" I. és II. kötetében. — Egy korábbi levelében Hegel (lásd "Briefe...", I. k., 11. levél), itt pedig Schelling használja tévesen a "Menschengeschlecht" kifejezést, melyet Lessing 1780-ban megjelent, Die Erziehung des Menschengeschlechts c. írásának címéből kölcsönöztek.

21. Hölderlin csak 1795 késő őszen találkozott Schellinggel Nürtingenben. Schelling és Hölderlin fontos találkozásai sorában ez volt az első; hatással

volt Schelling Briefe über Dogmatismus und Kritizismus c. írásának második részére (vö. 10. jegyzet). Az 1796 tavaszán Frankfurtban folytatott beszélgetések gyümölcse az Älteste Systemprogramm des deutschen Idealismus, amely csak Hegel kézírásában maradt fenn. Lásd a 9. jegyzetet, ill. Ludw. Strauss: Dt. Vierteljahrsschr. f. Literaturwiss. und Geistesgesch. 1927, 679 skk. o.; továbbá Hoffmeister: Dokumente zu Hegels Entwicklung, Stuttgart 1936, 219 skk. és 455. o.; ugyanő: Hölderlin und die Philosophie, Leipzig 1942, 79 skk. o.

22. Karl Christian Renz (1770—1829) a legkiemelkedőbb eredményeket fölmutató hallgatója volt Hegel és Hölderlin évfolyamának. Schelling igen nagy reményeket fűzött hozzá; később is gyakran nyilatkozott úgy, hogy életében nem találkozott tehetségesebb emberrel (vö. Fuhrmans, i. m. II. köt., 54. o., 6. j.). /Szerk. jegyzete./

23. (Schelling:) Philosophische Briefe über Dogmatismus und Kritizismus, "Philos. Journal...", szerk. Fr. I. Niethammer, Neustrelitz 1795, II. köt. 3. sz., 177—203. o. és III. köt. 3. sz., 173—239. o. "A dogmatizmusról és kriticizmusról szóló levelek élénken polemizálnak Isten létezésének akkortájt majdnem általános érvényességnek örvendő és sokszor visszaélésre is alkalmat adó bizonyítéka ellen, a szubjektum—objektum akkoriban nem kevésbé általánosan uralkodó ellentétének álláspontjáról", Schelling: Philosophische Schriften, I. köt., Vorrede, Landshut 1809.

24. Nem egyértelmű itt, hogy "első", ill. "második" íráson mely schellingi művek értendők. Hoffmeister a Briefe-re (még hozzá a 8. levélre) és a Vom Ich-re utal. A Briefe-re történő utalás azonban kevésbé plauzibilis, mivel a Briefe első része (1—4. levél) 1795 novemberében, második része pedig (5—10. levél) 1796 áprilisában jelent meg. Schelling a Briefe-t 1796. januári levelében ismételtlen Hegel figyelmébe ajánlja, majd az év jan. 20-án (lásd alább a 4. levelet) megköszöni Hegelnek a Briefe-re vonatkozó ítéletét (ez a január és június között íródott Hegel-levél nem maradt fenn). A Hoffmeister által sajtó alá rendezett Hegel-levelezés olasz kiadásának gondozója, Paolo Manganaro itt nem is veszi át Hoffmeister jegyzetét, s az Über die Möglichkeit-re és a Vom Ich-re utal, mint "első", ill. "második" írásra (lásd G. W. F. Hegel: Lettere, Laterza, Bari 1972, 17 sk. o.). Hartmut Buchner, a Vom Ich elé bocsátott szerkesztői jegyzetben (lásd Schelling, Historisch-Kritische Ausgabe, I. 2., Fromman—Holzboog, Stuttgart 1980, 34 sk. o.) ugyancsak úgy véli, hogy Hegel először az Über die Möglichkeit-re utal. Ezt a föltevést még egy lehetséges sajtóhibára történő utalás is megerősítheti: Hoffmeister ugyanis a Briefe-re keresztutalással s nem közvetlenül hivatkozik: "lásd a 10. levél 4. jegyzetét" — hangzik a vonatkozó jegyzet. Mivel a 10. levél 5. jegyzete viszont az Über die Möglichkeit-re utal, kézenfekvő itt sajtóhibára gondolni. — A legplauzibilisabb föltevés mindazonáltal, véleményünk szerint, Fuhrmanstól származik. Az először előforduló "első írásod" megjelöléssel Fuhrmans szerint Hegel a júliusban átküldött — s az előző levélben explicite megemlített — 2 írás (a De Marcione c. disputáció és a Vom Ich) egyikére, éspedig a Vom Ich-re utal (az "első írás" tehát eszerint nem kronológiailag értendő), míg amikor másodszer fordul elő az "első írásod"-kifejezés, akkor az az időrendi, azaz abszolút értelemben vett első írásra, az Über die Möglichkeit-re vonatkozik; a "második" írás ily módon ismét a Vom Ich volna (lásd Fuhrmans, i. m. II. köt., 73. o.). /Szerk. jegyzete./

25. "Künstliche Täuschung": lásd Vom Ich, Schellings Sämtliche Werke, sajtó alá rendezte K. F. A. Schelling, I. köt. 168. o. /Szerk. jegyzete./

26. Theodor Gottlob v. Hippel: Lebensläufe in aufsteigender Linie, Berlin 1778 sk., III. rész, 1., 200. o. Hegel még fiatal diák korában kivonatolta s a Tübinger Stift baráti körében olvasta a "Lebensläufe"-t: "Hogy Hippel hu-

morát kedvelte, azt erről szóló későbbi ítéleteiből is elég jól tudjuk (pl. Vorlesungen über Aesthetik, szerk. H. G. Hotho, 1832, II. köt. 205. és 238. skk. o.)", Rosenkranz: Georg Wilhelm Friedrich Hegels Leben, Berlin 1844, 40. o.

27. Lásd Schellings Sämmtliche Werke, i. k., I. köt. 201 sk. o. /Szerk. jegyzete./

28. Ugyanazokkal a szavakkal. /Ford. jegyzete./

29. Gyógyíthatatlan koponyák. /Ford. jegyzete./

30. Jakob Friedrich Abel (1751–1826): 1790-től teológiaprofesszor a tübingeni egyetemen, később magas egyházi tisztségeket viselt. Az említett recenzió egyébiránt jórészt kedvező hangvételű volt (lásd P. Manganaro, i. k., 19. o.; Fuhrmans, i. m. II. köt. 73. o.). /Szerk. jegyzete./

31. Lásd a 18. jegyzetet. Jakob a nevetségességig szajkózta, sőt plagizálta Kantot; a Philosophische Annalen-ben (1795–97) hevesen harcolt Fichte és Schelling ellen, de ezzel nem nyerte meg a közönség tetszését. – Eberhard adta ki a Philosophische Magazin (1787–95) és a Philosophisches Archiv (1793–95). E folyóiratok heves polémiái ellen írta Kant az Über eine neue Entwicklung, durch die alle Kritik der reinen Vernunft durch die ältere entbehrllich gemacht werden soll c. értekezését (1790), amely megsemmisítő hatást gyakorolt Eberhard követőire.

32. A Vom Ich-ről van szó. /Szerk. jegyzete./

33. Lásd a 7. jegyzetet.

34. Lásd a 11. jegyzetet.

35. Lásd a 11. jegyzetet; Schelling azt vizsgálta disszertációjában, hogy Marcion meghamisította-e Pál apostol leveleit.

36. Lásd a 17. jegyzetet.

37. Lásd a 21. jegyzetet.

38. Johann Gottlieb Süskind (1773–1838) (akivel Schelling 1792 nyarán együtt tette le a kétéves filozófiai stúdiumot lezáró ún. magiszter-vizsgát) annak az akkori repetitor – később, 1798 és 1805 között professzor – Friedrich Gottlieb Süskindnek volt a fivére, aki később Schelling elkeseredett ellenfelévé vált, és 1805-től kezdődően magas egyházi tisztségeiben többször is föllépett Schelling ellen. Az ifjabb Süskindhez Schellinget egy ideig föltehetően szoros barátság fűzte. Mindkét Süskind a stuttgarti gimnáziumból jött, s Hegelt föltehetően már onnan jól ismerték (lásd Fuhrmans, i. m. II. köt. 36. o.). /Szerk. jegyzete./

39. Hegel, írja Fuhrmans, nyilvánvalóan arra kérte Schellinget, nézzen körül, nincs-e valamilyen hely számára Jénában. Hasonló kéréssel fordult Hegel Hölderlinhez is, Frankfurtot illetően. Hölderlinnek Hegelhez írott levele csakúgy nem maradt fenn, mint Hegelnek 1796. január és június között Schellinghez írott levele. Lásd azonban Hölderlin 1796. október 24-én Hegelhez írott levelét: "Emlékszel, hogy még nyár elején egy igen előnyös állásról írtam, s arról, hogy mennyire szeretném – mind a Te szempontodból, mind a magam szempontjából –, ha ide jönnél /.../" (Briefe von und an Hegel, I. köt. 40. o.; lásd Fuhrmans, i. m. II. köt. 104. o.) /Szerk. jegyzete./

40. Erről az utazásról lásd Schelling levelét szüleihez 1796. VI. 29-én.

41. Lásd a 23. jegyzetet. Hegel "ítélete" Schelling "Levelei"-ről, a Schelling 1796. januárjában kelt levelére írott válaszlevéllel együtt, elvesztett.

42. Fr. Nicolai: Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781. Nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten, Berlin und Stettin 1783 sk., XI. köt., 118 skk. és 290. o. — Nicolai "indítéknak fogta föl filozófiai értekezésemet és ennek értelmében a legobskurusabb filozófiai rajongóként mutat be engem, olyasvalakiként, aki méltó a tübingeni kolostorhoz /.../" Azt mondja, "nem látjuk be persze, hogy az abszolút én és az eretnek Marcion hogyan lehetne olyan fiatalok nevelésének egy foka, akiknek a jövőbeli világban kell élniök" (Schelling levele szüleihez 1796. V. 1-én). — Egy évvel később Berlinben találkozott Schelling Nicolai-jal, akit "az itteni tudósokat közelebbről szemügyre véve, megtanult becsülni, mivelhogy ő az egyetlen, aki igazán dolgozott, még ha közben nem gondolkodott is" (levél szüleihez 1797. V. 8-án).

43. 1799-ben meghal Hegel apja, s a rámaradt szerény örökség lehetővé teszi, hogy Hegel egy független tudományos pálya tervét komolyan fontolóra vegye: ilyen körülmények közepette íródik a következő nevezetes levél, melyben Hegel ismét az ifjúkori jóbaráthoz fordul, hogy a Schelling 1796. június 20-i levele (lásd előző levél) óta megszakadt kapcsolatot ismét föllevenítse. /Szerk. jegyzete./

44. Schelling 1798. VII. 5. óta professzor Jénában; 1800 májusában, nehéz személyes körülmények miatt, "áttelepült Bambergbe, hogy az ottani, a Brown-féle elmélet híres követői, Röschlaub és Marcus nagyszerű vezetése alatt álló kórházban a betegségeket tanulmányozza" (Plitt, i. m. 250. o.). Csak 1800. X. 1-én tért vissza Jénába.

45. R. Haym szerint (lásd Hegel und seine Zeit, Berlin 1857, 123. o.) Hegel Frankfurthból közvetlenül Jénába utazott és 1801 januárjában érkezett meg.

46. E rendszer alapvonalaait — ami egyúttal fiataalkori munkásságának összefoglalása — Hegel egy 1800. IX. 14-én befejezett dolgozatban fektette le. E munkából a fennmaradt három ív megjelent a Theologische Jugendschriften c. kötetben (sajtó alá rendezte Herman Nohl, Tübingen 1907), 345 sk. o.)

47. Schelling válaszelevele nem maradt fenn. Fuhrmans úgy véli (i. m. II. köt. 286. o.), Schelling föltehetően azt javasolta Hegelnek, hogy egyenesen Jénába költözzön át, hiszen Hegel rövid időre rá, 1801 januárjában (lásd Haym főntebb idézett szavait) már Jénába érkezik. /Szerk. jegyzete./

48. Schelling 1798 nyarán Drezdában ismerte meg Caroline Schlegelt, 1799 nyarától kezdve pedig állandó asztalvendég volt a Schlegel-házban. Caroline és férje, August Wilhelm Schlegel kapcsolata meglazult, s ezalatt szorosabbra fűződött a viszony Caroline és Schelling között. Ők ketten 1802 tavaszán Berlinben találkoztak Schlegellel, s megegyeztek a válóper megindításában; a válást 1803. V. 17-én hirdették ki.

49. Justus Christian von Loder (1753—1832), 1778-tól anatómiaprofesszor a jénai egyetemen, 1803-ban Halléba távozott, élete végét pedig Oroszországban élte le, ahol hozzájárult az orvostudomány megújításához. Fő műve az Anatomische Tafeln zur Beförderung der Kenntnis des menschlichen Körpers, 4. köt., Weimar 1794—1803. /Szerk. jegyzete./

50. Fordíts! /Ford. jegyzete./

51. A Friedrich Schlegel által 1803—1805 között Párizsban kiadott Europa c. folyóiratban nincsen külön tanulmány Wächterről a kortárs művészetet tárgyaló tudósítások és kritikák között. /Hiob = Jób; débris (fr.) = maradék. — Ford./

52. A jénai egyetem hírneve az ateizmus-vita és Fichte távozása (1799) után hanyatlani kezdett. A politikai bizonytalanság, a professzorok természetlen viszálykodásai aztán már megtették a többit. "Jéna ezen a tavaszon 500

diákot veszített, s ezzel szemben csak 100-at és még valamennyit nyert /.../ Mindenki elfelé igyekszik: Loder Halléba/.../, Paulus nem is hívásra, csak intésre vár, hogy elmeheessen, /.../ sőt, hívásra még Würzburgba is elmenne, mert ott protestáns-teológiai fakultást akarnak alapítani. Egyszóval, nemso-kára nem marad itt más, csak a tudatos ruskó" (Schelling A. W. Schlegelhez, 1803. V. 20-án). Schellinget magát az általa megfogalmazott promóciós tézi-seknek az Allgemeine Literaturzeitungban megjelent lekcicsinylő bírálata bosz-szantotta föl, amire a "Benehmen des Obskurantismus gegen die Naturphiloso-
phie" c. írásával válaszolt (Neue Zeitschrift für spekulative Physik, 1. köt. 1. sz., Tübingen 1802, 161 skk. o.). Schelling ellenfelei — ahelyett, hogy közölték volna az első recenzens nevét — a würzburgi teológusnak, Bergnek, Schelling Brunójára készült anonim elleniratának hirdetését tették közzé (Allgemeine Literaturzeitung 1802, 225. sz.): Sextus oder über die absolute Erkenntnis von Schelling, Würzburg 1804. Ebből kinyomtattak egy in-szinuációt — miszerint Schelling halálra gyógykezelt volna mostohaleányát, Auguste Böhmert —, ami arra ingerelte Schellinget, hogy pert indítson Schütz, az A. L. Z. kiadója ellen. Ebben támogatója volt A. W. Schlegel, míg Goethe óvatosan visszahúzódott. A majdhogynem gyerekes civódás kárát a jénai egyetem látta, mert Schelling a würzburgi egyetem újraszervezésekor, Paulus-szal, Niethammerral, Hufelanddal és másokkal együtt, meghívatta magát (vö. ehhez: Franz Xaver Wegele: Die Reformation der Universität Würzburg, Fest-rede, Würzburg 1863), míg többek között Hegel az erősen diszkreditált Jéná-ban maradt. Schütz és Loder, az Allgemeine Literaturzeitunggal együtt, a kedvezőbb porosz ajánlatra Halléba távoztak.

53. A francia forradalmi csapatok 1796 óta váltakozó szerencsével harcol-tak a szövetséges osztrákok és oroszok ellen Itáliában. Napóleon 1800-ban Marengónál döntő vereséget mért a szövetségesekre. Az újonnan alapított itá-liai köztársaságok és királyságok állapotai mindazonáltal az egész napóleoni korszakban nem csillapodtak le.

54. Schellings Lehre oder das Ganze der Philosophie des Absoluten Nichts, dargestellt von Friedr. Köppen; nebst drei Briefen verwandten Inhalts von Friedr. Heine Jacobi, Hamburg 1803. "Válasz"-át Schelling Jacobi "Von den göttlichen Dingen..." c. írásának megjelenéséig halasztotta el. /Jacobi í-rása 1811-ben, Schellingé 1812-ben jelent meg. — Szerk./

55. "Rückert und Weiss, oder die Philosophie, zu der es keines Denkens bedarf", Kritisches Journal der Philosophie I. köt., Tübingen 1802, 75—112. o.; Joseph Rückert: Der Realismus oder Grundzüge zu einer durchaus prakti-schen Philosophie, Leipzig 1801. c. művének, valamint Weiss több írásának recenziója.

56. Vö. a 48. jegyzettel: Schelling május végén utazott el Jénából Caro-line Schlegellel; 1803. június 26-án eskette össze őket Schelling apja Murr-hardtban.

57. Itt Schützről van szó, akit, a recenziók elfogultsága miatt egyre jobban támadtak. Lásd a 8. jegyzetet.

58. Anton Friedrich Justus Thibaut (1772—1840), a jog professzora, 1798-tól Kielben, majd 1802-től Jénában; a kétkötetes System der Pandektenrechts (Jéna 1803) szerzője. /Szerk. jegyzete./

59. Gottlieb Hufeland (1760—1817), jogi professzor 1788-tól a jénai e-gyetemen, majd 1803-tól Würzburgban; fő művei: Versuch über den Grundsatz des Naturrechts, Lipcse 1785; Lehrbuch des Naturrechts, Lipcse 1790. /Szerk. jegyzete./

60. Heinrich Eberhard Gottlob Paulus (1761—1851), tübingeni diák, a teo-lógia professzora 1793-tól Jénában, 1803-tól Würzburgban, később iskolafelü-

gyelő Nürnbergben és egyházi főtanácsos Heidelbergben. Ugyanabban a városban (Leonbergben) született, mint Schelling, sőt ugyanabban a házban. Kezdetben Schelling támogatója, barátja (az általa kiadott folyóiratban jelent meg a fiatal Schelling "Über Mythen..." c. írása); később Hegel támogatója és Schelling egyik legelkeseredettebb ellenfele. 1843-ban, Schelling hozzájárulása nélkül — előadásjegyzetek alapján és saját kommentárjaival ellátva — kiadja Schellingnek a kinyilatkoztatás filozófiájáról tartott előadásait; Schelling pert indít ellene, de elveszíti. Fuhrmans szerint (i. m. I. köt. 532 skk. o.) szerepe volt a Hegel és Schelling közti kapcsolat megszakadásában. Schellingtől való elhidegülése után Hegel támogatója, Nürnbergben előljárója; később jelentős szerepe volt Hegel heidelbergi meghívásában, ám a württembergi alkotmány kérdésében közte és Hegel között létrejövő nézeteltérések ezután végleges szakításhoz vezetnek. /Szerk. jegyzete./

61. Friedrich Ernst Carl Mereau (1765—1825), jogi professzor a jénai egyetemen 1800-tól; 1803-tól intendáns Themarban. /Szerk. jegyzete./

62. Georg Friedrich von Martens (1765—1821), a természetjog professzora Göttingenben 1789-től, majd Jénában 1803-tól. /Szerk. jegyzete./

63. Samuel Thomas von Sömmering (1755—1830), anatómiaprofesszor Mainzban, gyakorló orvos Frankfurtban, később a Müncheni Tudományos Akadémia tagja. /Szerk. jegyzete./

64. Ebel: Schilderung der Gebirgsvölker der Schweiz, Tübingen 1798. A mű "tartalmazza az egyes tartományok monográfiáit, Appenzellen és Glaruson kezdve, a politika és az erkölcsök részletes lefestését, statisztikai és természeti leírásokkal kiegészítve, elsődrangú műveléssel és hűséggel kidolgozva".

65. Karl Ludwig Fernow (1763—1808), Reinhold tanítványa, 1802-től filozófiaprofesszor Jénában, különböző esztétikai és művészettörténeti írások szerzője. /Szerk. jegyzete./

66. Fernow-val és Hegellel kapcsolatban vö. Schiller Goethehez írott levelét (1803. XI. 30.): "Fernow-val érintkezve Hegelnek egy tanítási módszerre kell gondolnia, hogy megértethesse idealizmusát, Fernow-nak pedig ki kell kerülnie laposságából."

67. Franz Oberthür (1745—1831), 1773-tól dogmatikaprofesszor a würzburgi egyetemen; többek között egy 4 kötetes Biblische Anthropologie és egy 6 kötetes Idea Biblica Ecclesiae Dei szerzője. Karl August Böttiger (1760—1835), neves archeológus, 1791-től a weimari gimnázium igazgatója, Wielanddal együtt a Deutscher Merkur szerkesztője. /Szerk. jegyzete./

68. Karl Eberhard Schelling (1783—1855), a filozófus öccse, orvosi tanulmányokat folytatott Jénában 1799 és 1801 között; 1803-ban Bécsbe utazott, azt követően Stuttgartban gyakorolta orvosi hivatását. Hegelhez, akinek az előadásait még Jénában hallgatta, végig szoros kapcsolatok fűzték; Hegel hűgát, Christiane-t (1773—1832) hosszú ideig orvosilag kezelte. /Szerk. jegyzete./

69. Schelling 1803-ban elfogadta a würzburgi egyetemre szóló meghívást; 1803 szeptemberében foglalta el új helyét. /Szerk. jegyzete./ /Tantis viris orba = ilyen kiváló férfiaktól megözvegyülve — Ford./

70. Lásd a 8. jegyzetet, valamint az 57. jegyzetet. — Schellinggel és A. W. Schlegellel folytatott heves vitája, s ezzel összefüggésben a jénai egyetem lehanyagolása, valamint Kotzebueknak Goethe és a Schlegel fivérek elleni nyakas polémiája előmozdította Schütz távozási szándékát, amire Goethét Hegel levele és Kotzebue indiszkréciója figyelmeztette (vö. Tag- und Jahres-

hefte 1803). Goethe igyekezett ott tartani őt, és Schütz nem követte ugyan a würzburgi meghívást, de a porosz kormány kedvező ajánlatát elfogadta, s a Literaturzeitungot 10 ezer tallér térítés ellenében Halléba helyezte át, ahol Ersch, Friedländer, Gesenius, Voigtel és mások segítségével Allgemeine Literaturzeitung címmel vitte tovább a lapot. Eichstädt pénzügyi segítségével Goethe megalapította a Jenaische Allgemeine Literaturzeitungot, amely 1804. január 1-én jelent meg első ízben, s messze meghaladta a várakozásokat. Lásd Ludwig Geiger: "Zur Geschichte der Jenaer Literaturzeitung (1803/04)", Goethejahrbuch XXI. köt., 283 sk. o.

71. Hegel az 1803/04-es téli szemeszter során ex dictatis adott elő a következő címeken: "System der spekulativen Philosophie: a) Logica et Metaphysica sive Idealismus transcendentalem, b) philosophicam naturae, c) mentis". /A spekulatív filozófia rendszerét: a) logikát és metafizikát, azaz tr. idealizmust, b) természetfilozófiát, c) szellemfilozófiát./

72. (Kotzebue:) Expectorationen, ein Kunstwerk und zugleich ein Vorspiel zum Alarkos, Berlin 1803; (Anonym:) Alarkos, Trauerspiel von Friedrich Schlegel, Berlin 1802.

73. Fr. Schlegel: Rezensionen von Schillers Horen 1796, 2. bis 12. Stück in Reichardts Journal Deutschland, 3. köt., 7. sz., Berlin 1796, 74–97. o. Nyomtatásban megjelent: Friedrich Schlegel: Prosaische Jugendschriften, szerk. J. Minor, II. köt., Wien 1882, 7–21. és 33–40. o.

74. Schiller 1804 februárjában fejezte be az 1801-ben elkezdett "Wilhelm Tell"-t.

75. Jakob Joseph Winterl: Accessiones novae ad prolusionem suam primam et secundam, Budae 1803.

76. Ezen a helyen Hegel megszakítja a Frieshez fűződő feszült viszonyára túlságosan is világosan utaló szakaszt, és a "Mivel mindabban..." kezdetűvel folytatja. /Jakob Friedrich Fries (1773–1843) Lipcsében és Jénában tanult, a filozófia magántanára Jénában, 1805. február 15-én Hegellel együtt rendkívüli professzorrá nevezik ki, ugyanebben az évben Heidelbergben a filozófia rendes tanára lesz. 1816-ban ismét Jénába tér vissza. 1817-ben a diákegyeteken való részvétele és a rájuk kifejtett hatása miatt fölfüggesztik állásából; 1824-ben rehabilitálják. Fő műve: Neue Kritik der Vernunft, 3 kötet (1807); műveinek összkiadása a Scientia Verlagnál jelent meg (Sämtliche Schriften, 26 kötet, Aalen, 1968. köv.). — Hegel kezdettől fogva, mint a levélből is kitűnik, igen rossz viszonyban volt vele. Fries gondolatait sekélyesnek, tudománytalannak tartotta, s ráadásul azt kellett látnia, hogy a nála fiatalabb Fries egy lépéssel mindig megelőzte pályáján, ami Hegelt nem kis keserőséggel töltötte el (lásd pl. levelét Niethammerhoz 1811. október 10-én, Briefe von und an Hegel, I. köt. 388 sk. o.). Fries tanairól már 1812-es Logikájában is rendkívül kritikusan nyilatkozott (lásd A logika tudománya, I. rész, Akadémiai Kiadó, Budapest 1957, 28. o.), majd a Jogfilozófia híres-hírhedt előszavában újólag visszatért Fries gondolatainak "sekélyességére", mely ellen "legalábbis rendőrileg semmit sem lehetne /.../ felhozni, ha az állam nem zárná magában még a mélyebb műveltség és belátás szűkségletét /.../" (A jogfilozófia alapvonalai, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971, 17. o.). Ez a polémia egy igen szerencsétlen pillanatra esett — és Hegel hírnevének azután nem keveset ártott — tekintve, hogy Fries a szász kormány — Metternich és a porosz kormány intervenciójára — nem sokkal előtte függesztette föl egyetemi állásából. — Szerk./

77. A 71. jegyzetben megadott előadásán 30 hallgatója volt Hegelnek. — Az 1804-es nyári szemeszterre a Jenaische Allgemeine Literatur Zeitung 1804. évi 38. számában a "Philosophie" cím alatt a következő hirdetményt találjuk:

"Ein allgemeines System der Philosophie gibt Herr D. Hegel". Rosenkranz (i. m. 161. o.) föltételezi, hogy "talán hallgatók hiánya miatt nem tartott előadást", Az 1804-es nyári szemeszterről nem maradtak fön a kollégiumok listái. — "1804/05 telén megismételte a filozófia teljes rendszerének ex dictatis előadását: totam philosophiam scientiam, i. e. philosophiam speculativam (logicen et metaphysicen), naturae et mentis. /Az egész filozófiai tudományt, azaz spekulatív filozófiát (logikát és metafizikát), természet- és szellemfilozófiát./ Hallgatóinak száma /.../ most már harmincra emelkedett, s ettől kezdve 20 és 30 között maradt" (i. m. 161. o.).

78. Johann Heinrich Voss (1751—1826); költő és klasszika-filológus, 1802 és 1805 között magántanár Jénában, később Heidelbergbe költözik; az "Odyszeia" és az "Iliász" fordítója (1781, 1793). A Vosshoz írott levélből csak az alábbi három vázlat maradt fön. — 1803 után Heidelberg (Pfalz egykori fővárosa) badeni főnhatóság alá került, s a badeni nagyherceg, az egyetem fölvirágoztatása céljából (melynek rektori teendőit egyúttal ő maga vette kézbe) a legjobb koponyákat igyekezett megnyerni. A hanyatló Jéna helyét így Heidelberg látszott átvenni. /Szerk. jegyzete./

79. "Amint tehát Hegel számos barátja előbb Bajorországba, majd Badenba költözött, de Jénában is bajos volt hasznosan tovább ténykedni, Hegel is abban kezdett reménykedni, hogy Heidelbergbe mehet, ahol Schelver, Kastner, Ackermann, Thibaut és Daub erősen érdeklődött a terv iránt. Ám ez az érdeklődés keveset tehetett az ellen az uralom ellen, amelyet Reizenstein miniszter és Voss udvari tanácsos gyakorolt az egyetem minden ügye fölött." (Rosenkranz, i. m. 225. o.) /Ford. jegyzete./

80. Augusztus 5-i válaszában Voss biztosítja Hegelt szándékai iránti nagyrabecsüléséről, ám pénzügyi okokból — mint írja — Hegel kérvényének nem lehetséges helyet adni. /Szerk. jegyzete./

81. Friedrich Immanuel Niethammer (1766—1848), a tübingeni Stift hallgatója, Fichte egyik legelső követője (habilitációs írását az "Über den Versuch einer Kritik aller Offenbarung"-ról írta); filozófia- és teológiaprofesszor Jénában (1793—1803), majd Würzburgban (1803—1806), később konzisztórium tanácsos Bambergban és miniszteri tanácsos Münchenben; szoros kapcsolatban állt mind Schellinggel, mind Hegellel; Hegelt végig követte és támogatta pályáján.

82. Az 1806-os nyári félévben Hegel egy magánkollégiumot tartott "Logik und Metaphysik oder spekulative Philosophie" címmel 16 hallgató számára, s egy másikat "Philosophie der Natur und des Geistes" címen 26 hallgatónak.

83. Hegelnek a kiadójával támadt nehézségeivel kapcsolatban lásd Th. Haering: "Die Entstehungsgeschichte der Phänomenologie des Geistes", Verhandlungen zum Dritten Hegelkongress, Tübingen) Haarlem 1934; továbbá Hegel: Phänomenologie des Geistes, szerk. J. Hoffmeister, Leipzig 1937, Einleitung, XXXVI sk. o. — Hegel föltehetően nem tudta, hogy Göbhardt kiadó a könyvet a bambergi Reindlnél nyomtatta ki.

84. Friedrich August Wolf: Prolegomena ad Homerum sive de operum Homericum prisca et genuina forma variisque mutationibus et probabili ratione emendandi, Halle 1795. — Ez az írás alapozta meg Wolf és a göttingeni iskola filológiai hírnevét, ami az egyetemet jelentékeny föllendüléshez juttatta. Hegel olyan értelemben céloz erre, hogy Fichtének Göttingenbe való költözése szintén növelni fogja az ottani egyetem vonzerejét.

85. Niethammer sógorője Friedrich Siegmund Voigt udvari tanácsos felesége volt; a Döderlein-ház Niethammer feleségének tulajdona.

86. Kapellendorfban Hohenlohe herceg, porosz főparancsnok főhadiszállása volt; III. Frigyes Vilmos nem vett részt a csatában.

87. Október 9–13.

88. Október 8. és 10.

89. Hegelnek el kellett hagynia lakását, miután a házigazda föladta azt.

90. Schelling: Darlegung des wahren Verhältnisses der Naturphilosophie zu der verbesserten Fichteschen Lehre. Eine Erläuterungsschrift, Tübingen 1806. /Lásd a K. F. A. Schelling által sajtó alá rendezett Schellings Sämtliche Werke 7., ill. a Schröter-féle kiadás I. sorozatának 3. kötetében. — Szerk./

91. Hegel: "Glauben und Wissen oder die Reflexionsphilosophie der Subjektivität in der Vollständigkeit ihrer Formen als Kantische, Jacobische und Fichtesche Philosophie", Kritisches Journal der Philosophie, II. köt. 1. sz., 1802, 1–157. o. (Hegel: Erste Druckfschriften, szerk. G. Lasson, Leipzig 1928, 221–346. o.) /Lásd újabban a Gesammelte Werke 4., ill. a Suhrkampnál kiadott húszkötetes Theorie Werkausgabe 2. kötetében. — Szerk./

92. Schelling 1804-ben vette terve a Jahrbücher der Medizin als Wissenschaft. Verfasst von einer Gesellschaft von Gelehrten und herausgegeben durch A. Marcus und J. W. Schelling c. folyóirat megalapítását, amely azután 1805 októberétől jelent meg Cottánál Tübingenben és összesen három kötetre terjedt. A folyóiratban való együttműködésre többek között A. V. Humboldt-ot, Eschenmayer-t és Windischmann-t is fölkererte. /1804. július 14-i levelében kérte föl Schelling az együttműködésre Hegelt. A levélváltás azóta, úgy tűnik, szünetelt. — Szerk./

93. Fichte: Anweisung zum seligen Leben, Berlin 1806 /Fichtes Werke, sajtó alá rendezte J. H. Fichte, 5. kötet/. Még föltárásra várnak "A szellem fenomenológiája" és Fichte ezen munkája közötti kapcsolatok. Lásd ehhez Hegel: Phän. des Geistes, szerk. I. Hoffmeister, Lipcse 1937, Bev., XXVI. o.

94. Fichte: Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters, dargestellt in Vorlesungen, gehalten inzu Berlin im Jahre 1804/05, Berlin 1806. /Lásd Fichte: "A jelenlegi kor alapvonásai", Válogatott filozófiai írások, Gondolat, Budapest 1981. — Szerk./

95. Az 1806-os pozsonyi béke értelmében Bajorországnak ismét át kellett engednie Bayreuthot, s ezt Napóleon önálló hercegséggé tette. A würzburgi egyetem minden téren visszaesett; számos professzor, köztük Schelling, Niehammer és Paulus nem tette le az új kormány előtt a hűségesküt, s ennek következtében a bajor kormányzat átvette őket. Schelling 1806. április 18-án utazott el Würzburgból. "Bajor egyetemre, pl. Landshutba nem megyek; amit elvárhatok, az egy hely az akadémián, ami azután Münchenbe vinne engem..." (Schelling levele Windischmannhoz 1806. február 21-én). Münchenből írta Caroline-nak Schelling a következőket (1806. május 1-én): "Ennyiben biztos vagyok a dolgomban..."

96. Franciaország és Poroszország 1807. július 7-én kötötte meg a tilsiti békét.

97. Az eredetiben: "Es wird /mich/ besonders interessieren, wenn Du meine Gedanken und Manier nicht missbilligen wirst." Úgy tűnik, helyesebb lett volna a zárójelben betoldott "mich" helyett a "dich", hiszen a kontextus szerint arról van szó, hogy Hegel barátja figyelmébe ajánlja könyvét: "érdekelni fog Téged", s mentegetőzésként fűzi hozzá: "ha nem rosszalod modoromat". /Ford. jegyzete./

98. Lásd a 90. jegyzetet.

99. Landshut — Landeshut: szójáték; az utóbbi annyi, mint "az ország kalapja". /Ford. jegyzete./

100. Szójáték: Ast = ág. /Ford. jegyzete./

101. Az állást Friedrich Köppen kapta meg P. B. Zimmer utódjaként, aki 1795 és 1799 között lelkész volt Steinheim bei Dillingenben, majd 1807 novemberében egyházfegyelmi okokból el kellett hagynia a landshuti dogmatikai professzori állást.

102. Thürheim grófhoz írott 1804. szeptember 26-i levelében Schelling a bajor kormányzatnak az iskolareformra vonatkozó elképzeléseit bírálta, s különösen azt tette szóvá, hogy a filozófiaoktatásra vonatkozó egyes paragrafusok a filozófiájával szembeni polemikus hangvétel hatása alatt állnak: Az egész tervet "megfordított jezsuitizmusnak" nevezte. Október 29-i levelében Thürheim visszautasította a vádakát, melyek — mint írja — számára ékesszólóan bizonyítják, hogy "a spekulatív filozófia mily kevésbé képes az embereket ésszerűvé és erkölcsössé tenni". A tervet Hegel is filozófiai "obskurantizmusnak" tartotta (lásd Hoffmeister jegyzetét a Briefe von und an Hegel I. kötetének 469. oldalán; Schelling Thürheim gróffal való viszonyát illetően vö. még Fuhrmans, i. m. I. köt. 309 skk. o.). /Szerk. jegyzete./

103. Középszerű és csúszó-mászó. /Ford. jegyzete./

104. Ahol ez szükséges. /Ford. jegyzete./

105. Schelling a következőket írta természetfilozófiájáról (Eschenmayerhez 1800. nov. 22-én): "Az egész eszme abban áll, hogy a dinamikus folyamat három szintjét (a szervesnek a területén: szenzibilitás, irritabilitás, reprodukció; a szervetlennek a területén: magnetizmus, elektromosság, kémiai folyamat) azonosítjuk az anyag három dimenziójával". Úgy látszott, hogy a spekuláció ezen merész hipotéziseit Volta, Davy, Oerstedt, Ritter, Seebeck és mások fölfedezései egyre inkább igazolni fogják. Schelling előre látta pl. a Volta-féle találmány elméleti mozzanatát, mint az elektromos-kémiai ellentét egységét. Sir Humphry Davy és Oerstedt kísérletei az ő számára az anyagban lakozó szellemiséget, a "minden megmérhetőn felül állót" bizonyították — a szervetlen természetben rejlő intelligenciát. Eszerint a "sziderizmusban" lehetett volna fölfedezni a hidat a szerves érzékenység és a szervetlen magnetizmus között. A fizikus Ritter, aki az újonnan fölfedezett jelenségekben korábbi kutatások igazolását látta, bevezetést és kommentárt írt Carlo Amoretti, milánói "Abbate" és Ambrosiana-könyvtáros írásához, a Physikalische und historische Untersuchungen über die Rhabdomantie oder animalische Elektrometrie hoz (Ford. Salis, Berlin 1809), melyet saját eredményeivel is kiegészített. Maga Schelling névtelenül írta le Ritter müncheni kísérleteit, melyek médiuma Campetti, "Merkwürdiger physikalischer Versuch", Morgenblatt für gebildete Stände, 1. évf. 26. sz., 1807. január 1., 100 skk. o.; továbbá "Notiz von den neuen Versuchen über die Eigenschaften der Erz- und Wasserfühler und die damit zusammenhängenden Erscheinungen", a Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung 1807. május 9-én megjelent közlönye, 313–320. hasáb. Schelling, Baader, Jacobi és mások számára Ritter külön előadásokat tartott, megalapította a Der Siderismus c. folyóiratot és a Bajor Tudományos Akadémia önálló kutatóbizottságát. Amikor e bizottság előtt 1807. augusztus 19-én bemutatta médiumát, a bizottság tagjai: Imhof, Güthe és Sömmering nem értettek egyet, így Campetti 1808 nyarán ismét hazautazott. — Ritter csak röviddel halála előtt ismerte föl tévedését és Campetti sarlatánosságát. — Hegel ezekkel a kísérletekkel, ha nem is egészen elutasítóan, de mindenesetre szkeptikusan állt szemben, mivel a schellingi sematizmust természetfilozófiailag kevésbé alátámasztottnak, a Ritter-féle kísérleteket pedig nem eléggé megbízhatónak tartotta. Goethe is tartózkodóan viselkedett.

106. Der Siderismus oder neue Beiträge zur näheren Kenntnis des Galvanismus, kiadja J. W. Ritter, Tübingen 1808. — Megsemmisítő recenzió jelent meg a Heidelberger Jahrbücherben: 1809. április 4., 16–22. o.

107. A levél valószínűleg piszkozat. Zellmann-nak Hegelhez írott levele elveszett.

108. A Heidelberger Jahrbücher megalapítása majdnem két évig elhúzódott még.

109. Az 1807. nyári félévre Hegel még teljesen meghirdette előadásait; vö. Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung, "Intelligenzblatt" 21. sz., 1807. március 14.: "A filozófia történetét Hegel professzor úr tanítja... A természet és az emberi értelem (!) filozófiája, Hegel prof. úr diktátumában... Logika és metafizika, az előrebocsátott szellem-fenomenológiájával, Hegel prof. úr saját tankönyve alapján...", és "Mathematik" cím alatt: "Hegel prof. úr tart aritmetikát Stahl, és geometriát Lorenz nyomán". — Az 1807-es téli félévről azt találjuk, hogy Hegel "Lectiones suas philosophicas redux ex itinere indicabit", utazásáról visszatérve meg fogja hirdetni filozófiai előadásait. /Ford. jegyzete./

110. A politikai reforme során nem szüntették meg ugyan a müncheni akadémiát, de alaposan átszervezték, ami nem ment a konzervatív óbajor párttal való minden súrlódás nélkül. Főleg az északnémet és protestáns Jacobi elnöksége ellen zúdultak föl, akit von Schenk pártfogolt. A katolikus és a protestáns teológia is élesen szembekerült egymással. — Az Akadémia új szervezeti szabályzatát 1807. május 1-én hirdették ki.

111. Az Előszó kéziratát Hegel 1807. jan. 9-én küldte el. Lásd január 16-i levelét Niethammerhoz. ("Utolsó levelét, Tisztelt Barátom, melyet /.../ szombaton kaptam meg, azzal honoráltam, hogy ugyanazon a napon elküldtem Göbhardtnek az Előszó kéziratát" /i. m., I. köt. 136. o./); valamint Fuhrmans, i. m., I. köt. 524. o. /Szerk. jegyzete./

112. Jahrbücher der Medizin.

113. A bajor iskolaterv-reformról van szó.

114. Lásd a 105. jegyzetet.

115. Lásd a 90. jegyzetet.

116. Goethe: Zur Farbenlehre, 2. kötet, Tübingen 1810.

117. Goethének a morfológiát illető írásai, a növények és az állatok metamorfózisával együtt, csak kb. tíz évvel később jelennek meg.

118. Ez a levél nem maradt fenn.

119. Hegel február 23-i levelére Schelling március 22-én válaszolt; üdvözölte Hegelt Bajorországban, beszámolt a bajor tudományos-irodalmi élet fejleményeiről, a Hegel általól müncheni és landshuti (igen kedvezőtlen) kilátásokról, majd a folytatódó természettudományos kísérletekről írt. /Szerk. jegyzete./

120. Előző levelében Schelling azt írta Hegelnek, hogy bizonyos irodalmi tervekkel Münchenbe érkezni nem csupán nem előnyös, hanem alkalmasint kifejezetten hátrányos lehet. /Szerk. jegyzete./

121. K. E. Schelling: "Ideen und Erfahrungen über den tierischen Magnetismus", Jahrbücher der Medizin als Wissenschaft, II. köt., 7. sz., 1–42. o. és "Weitere Betrachtungen über den tierischen Magnetismus und die Mittel, ihn näher zu erforschen", uo. 2. sz. 158–190. o.

122. Az Akadémia új szervezeti rendje épp azon a napon, 1807. május 1-én jelent meg.

123. Schelling: Über das Verhältnis der bildenden Künste zu der Natur. Eine Rede /.../, München 1807. /Lásd a Schellings sämtliche Werke 7. kötetében. — Szerk./

124. Schelling ezen — úgyszólván futtában tett, s csupán a Fenomenológia Előszavának ismeretében megfogalmazott — megjegyzése a későbbi Hegel-interpretációk egy klasszikus toposzát körvonalazza. Hegel csupán a pusztá fogalmat akarja igénybe venni — írja majd Trendelenburg 1840-ben —, ám hallgatólagosan előföltételezi a szemléletet is (vö. A Trendelenburg: Logische Untersuchungen, Lipcse 1870³, I. köt., 108. o.). Müncheneri filozófiatörténeti előadásáiban Schelling úgy fogalmaz, hogy "Logikájának első lépésével Hegel már előfeltételezi a szemléletet, s ennek játékba hozása nélkül egy lépést sem tudna tenni" (Schellings Sämtliche Werke, i. k., 10. köt., 138. o.). Fogalom és szemlélet viszonyának, valamint — ami ennek csak más oldala — a fogalom önmozgásának problémája ezután visszatér a fiatal Marxnál is (vö. Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, Budapest 1962, 115 sk. o.). Az ifjúkori barát számára tehát, úgy tűnik, már a Fenomenológia Előszavának elolvasása elegendő volt ahhoz, hogy képet alkosson magának az egész hegeli filozófia alapvető jellegéről, s hogy rátapintson annak egy sarkalatos, középponti problémájára. /Szerk. jegyzete./

125. Schelling és Hegel kapcsolatai ezzel a levéllel végleg megszakadnak. Tekintve, írja Fuhrmans, hogy későbbi előadásáiban Schelling nyilvánosan bírálta Hegelt, szinte teljes egyetértés alakult ki abban a tekintetben, hogy Schelling volt az, aki a kapcsolatot megszakította, éspedig azért, mert a Fenomenológia Előszavának vonatkozó megjegyzésén (lásd A szellem fenomenológiája, i. k., 16. o.) megsértődött. Mivel azonban a filozófiatörténet-írás a hegeli iskola szinte kizárólagos privilégiumává vált, így a Schelling—Hegel viszony ábrázolása is érthető elfogultságokkal lett terhes. A helyzet mindazonáltal úgy áll, hogy Hegel hallgatott el: Schelling fönti levelére sohasem válaszolt (Fuhrmans, i. m., I. köt., 451., 529. o.). — Fuhrmans ezután — előrebocsátva, hogy Schelling levele semmiképpen sem jelez szakítási szándékot — több hipotézist vázol föl.

(1) Hegel azért nem válaszolt, mert egy további, második levelet várt Schellingtől; olyat, melyben a barát az egész "Fenomenológiá"-ról mond végre véleményt — s egyúttal válaszol a recenzióra vonatkozó kérésére is. Hegel, véli Fuhrmans, egyfajta feszültségben élhetett ebben az időben, tekintve, hogy műve — ahogy azt ő maga is érzekelte — igen kedvezőtlen időpontban jelent meg, s a recenziók nem nagyon akartak megindulni (az első, a kornak a kulturális újdonságokra való szokásos reakcióidejéhez képest csak igen későn, 1809-ben jelent meg, éspedig Windischmann tollából; lásd a köv. levelet). Vajon ez a mű, melyre annyi időt és fáradságot szánt, s mely az első igazi szisztematikus műve, mellyel most a nagyközönség elé lép — vajon ez a mű nem érdemel akkor annyit, hogy barátja egypár szót szóljon róla? Hiszen épp ő írta az év elején: "Végére megjelenő művedet feszülten várom. Mi mindennek kell történnie akkor, ha a Te érettséged... /stb./" (lásd föntebb a 17. levelet). Avagy Schelling a művet egyáltalán nem becsüli? — Schelling azonban hallgatott.

(2) Schelling a maga részéről úgyszintén várt. Végül is ő írta az utolsó levelet, és kérdéseket is tett föl: hogy kit is érint valójában az Előszó, és hogy pontosan mi is a helyzet a "fogalom" és a "szemlélet" közti különbségtévéssel. Sőt: levelével együtt elküldte Hegelnek akadémiai beszédét, melyen egész nyáron dolgozott. Miért nem mond róla Hegel véleményt? Miért nem válaszol a levélben föltett kérdésekre? Vajon nem fontos neki, hogy tisztázzák az Előszóban mondottakat, vagy hogy érdemi kérdéseket vitassanak meg? — He-

gel azonban szintén hallgatott (vö. Fuhrmans, i. m., I. köt. 529 sk. o.). — Hermann Krings a következőképpen foglalja össze a két filozófus közti kapcsolat utolsó szakaszát: "(1) Schelling és Hegel között, amennyire tudjuk, 1803 és 1806 között semmilyen közvetlen kapcsolat nem volt. Hegel bírálja Schelling követőit, de különbséget tesz köztük és maga Schelling között. /.../ (2) Schelling akceptálja Hegel fölvilágosítását, mely szerint a Fenomenológia Előszavában kifejtett kritikája nem őt, hanem követőit érinti, s visszafoготt, ám baráti hangon válaszol. (3) Hegel és Schelling, a rájuk jellemző távolságtartással, barátoknak tekintik egymást. (4) Az Előszó elolvasása után Schelling egy érdemi ellenvetést fogalmaz meg, melyet ugyanakkor egy 'idáig'-gal időbelileg behatárol, tehát még egyáltalán nem tekint elviennek. (5) Schelling nem vállalja el a Fenomenológiára vonatkozó, kért recenziót. Nem tudjuk, mikor olvasta el — vagy hogy egyáltalán elolvasta-e — a Fenomenológiát. Soha többé nem nyilatkozott róla. (6) Hegel nem válaszol többé, Schelling nem ír többé. /.../" (H. Krings: "Die Entfremdung zwischen Schelling ur. Hegel (1801—1807)", Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, 1976, 6. sz., 21 sk. o.) — Említsük még meg, hogy a rendelkezésre álló dokumentumok szerint Schelling és Hegel még háromszor találkoztak életükben: 1812-ben Nürnbergben, 1815-ben Münchenben és 1829-ben Karlstadban. E találkozásokról hozzátartozóiknak vagy barátaiknak írott leveleikben egészen hasonló módon számoltak be: igen baráti beszélgetés folyt, filozófiai kérdéseket azonban nem érintettek (lásd Fuhrmans, i. m., I. köt. 549 skk. o.). /Szerk. jegyzete./

126. Karl Joseph Hieronymus Windischmann (1775—1839), orvosi és filozófiai stúdiúmkat folytatott, udvari orvosként tevékenykedett, majd 1803-tól Aschaffenburgban a filozófia és az egyetemes történet professzora. Később a bonni egyetemen filozófiát tanított. Schelling követője, de egy ideig Hegellel is szorosabb kapcsolatban állt. /Szerk. jegyzete./

127. Gotthilf Heinrich Schubert (1780—1860), Schellingnél tanult Jénában, később zoológiai és mineralógiai stúdiúmkat folytatott; 1808-tól a nürnbergi reál gimnázium rektora, majd a természettörténet professzora 1819-től Erlangenban, 1827-től pedig Münchenben; Schelling bizalmas barátja. /Szerk. jegyzete./

128. Windischmann-nak "A szellem fenomenológiájá"-ról írott recenziója a Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung 1809. évi 31—34. számában jelent meg, "K. J. W." aláírással. Ebből nem lehet kivenni töredékes voltát. Pl. ezt mondja Windischmann a 242. hasábon: "Ami a dolog összehasonlíthatatlan fontosságáról vallott saját gondolatainkat illeti: itt nincs terünk arra, hogy erről beszéljünk... Ezért áttérünk annak szemrevételeire, amit az Előszó fejt ki, továbbá a Bevezetés az egész mű áttekintése végett előad, azt remélve, hogy ez az áttekintés tárgyalásunk végén tökéletes fogalomná áll össze." Majd egy igen hosszú lélegzetű, szellemesen fecsegő "Fenomenológia"-referálás után így fejezi be mondandóját: "Hogy egyáltalán megértettük-e Hegel urat, annak megítélését órá bizzuk; mi saját magunkat értettük meg; de hát éppen ez a szerző legmélyebb szándéka művével. Azonban ami a szerző modorát illeti, hát ebben gyakorta hiányoltuk a szükségszerűségnek azt a fajtáját, amely minden egyes mozzanat személyrevételénél föl kell hogy keltsé tetszésünket. A szerző modora gyakran kemény, száraz, és nehezebben fogadható be, mint maga a tárgy; az sem ritka — ami egy ilyen munka kezdeténél érthető is —, hogy bizonytalanul mozog a tárgy körül, és külsőleg tétovázgat, míg végül biztosan eltalálja tárgyát. Ám a gyümölcs felséges: a termék burka éréskor magától lehull."

129. Ez a szemrehányás, elrejtve bár, de megtalálható a "Fenomenológia" Heidelberger Jahrbücher-beli recenziójában (1810, 1. sz., 145—163. és 193—209. o.). Szerzőjeként D. Bachmann van megnevezve a tartalomjegyzékben; ez

tekinthető a "Fenomenológia" legfontosabb korai taglalásának: "System der Wissenschaft von G. W. Fr. Hegel, D. u. Prof. des Philos. zu Jena etc." (jelenleg Rektor in Nürnberg). Erster Teil, die Phänomenologie des Geistes. Bamberg und Würzburg, bei Jos. Anton Goebhardt, 1807, XVI u. 765 S. (6 fl.). A 148. hasábon található a rejtett utalás Windischmannra: "/.../ a Schelling nyomán járó formalista, akinek Hegel hadat üzen (de föltételezünk róluk /az-az az efféle ellenfelekről/ annyi szemérmert, hogy inkább csöndben fognak maradni)".

130. A következő recenziőről van szó: F. W. J. Schellings philosophische Schriften, I. kötet, Landshut 1809; a Jenaische Allgemeine Literatur-Zeitung 1809. évi 209. számában, szeptember 6-án, a 441–456. hasábocon; aláírás: "K. J. W."

131. Windischmann: Untersuchungen über Astrologie, Alchemie, und Magie; nebst einem Anhang über das Verhältnis der Staatspolizei zu den geheimen Künsten, Frankfurt 1813.

132. Iszaak von Sinclair (1775–1815): Hegel, Hölderlin és Schelling igen közeli barátja; 1796-ban a homburgi tartománygróf szolgálatába lép, 1805-től a gróf titkos tanácsosa és ügyeinek intézője. Ugyanebben az évben följelentik és öt hónapra fogságra zárják a württembergi választófejedelem elleni konspiráció miatt. 1814-ben belép a Napóleon ellen harcoló osztrák hadseregbe. Filozófusként Fichte követője, költőként Schillerhez és Hölderlinhez áll közel. /Szerk. jegyzete./

133. Sinclair: Wahrheit und Gewissheit (Metaphysik), 3 kötet, Frankfurt 1811.

134. Elfogultság nélkül. /Ford. jegyzete./

135. Sinclair megjegyzése egy a Fenomenológiára vonatkozó későbbi Hegel-irodalomban klasszikussá váló interpretációs problémát pendít meg: azt, hogy a Fenomenológia egységes műnek tekinthető-e, ill. hogy a megírás folyamán Hegelnek a mű rendszertani szerepére vonatkozó eredeti elképzelése vajon nem módosult-e, azt eredményezve, hogy a műben végül is több – egymással csupán nehezen összeegyeztethető – gondolati sík keresztezi egymást. Az itt fölvetődő számos probléma egyike azután épp arra vonatkozik, hogy az öntudat-fejezettel a kifejtés menete nem vesz-e váratlan, az előzőekből nem folyó fordulatot. Lásd ezzel kapcsolatban Otto Pöggeler tanulmányát (s az abban hivatkozott irodalmat): "A szellem fenomenológiája kompozíciója", in: Bevezetés "A szellem fenomenológiája" tanulmányozásához. A filozófia időszerű kérdései 69. sz. (1986), 44–85. o. /Szerk. jegyzete./

136. A dolog fordulópontjának. /Ford. jegyzete./

GAZDASÁG, JOG ÉS ÁLLAMI ERŐHATALOM ÖSSZEFÜGGÉSE

Hegel filozófiai érvelése a jelenlegi viták tükrében

Gerhard Göhler—Klaus Roth

Azoknak az újabb kísérleteknek a sokasága, amelyek a hegeli Jogfilozófia* "liberális" és társadalomkritikai megfontolásait szeretnék az előtérbe állítani,¹ s mögöttük kissé háttérbe szorítani az "államjogról" szóló feje-

*Hegel műveit az alábbi kiadások alapján idézzük: A római számok az összegyűjtött művekre utalnak: Gesammelte Werke, Deutsche Forschungsgemeinschaft, kiadja a Rajna-Vesztfáliai Tudományos Akadémia, Hamburg, 1968-tól. HW — G. W. F. Hegel: Werke, 20 kötetben, kiadja: E. Moldenhauer és K. M. Michel, Frankfurt am Main 1969-től.

Enz. — Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften (1830), kiadja: F. Nicolin és O. Pöggeler, Hamburg 1975 (az 1969. évi 7. kiadás utányomása); magyar kiadása: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai III.: A szellem filozófiája, Akadémiai Kiadó, Budapest 1968 (jelölése: Enc.).

FPS — Frühe politische Systeme, kiadja és kommentálja: G. Göhler, Frankfurt am Main—Bécs—Berlin 1974.

JR — Jenaer Realphilosophie. Vorlesungsmanuskripte zur Philosophie der Natur und des Geistes von 1805/1806, in: VIII/ FPS, 201—289. o.; magyarul részletek: Ifjúkori írások, Gondolat, Budapest 1982, 311—445. o. (jelölése: Ifj. ír.).

NR — (Nurrechtsaufsatz): Über die wissenschaftlichen Behandlungsarten des Naturrechts, seine Stelle in der praktischen Philosophie und sein Verhältnis zu den positiven Rechtswissenschaften (1802), in: IV, 415—485. o. FPS, 103—199. o.; magyarul: Ifj. ír., 209—310. o.

PhG — Phänomenologie des Geistes (1807), in: IX, Frankfurt am Main—Berlin—Bécs 1973; magyar kiadása: A szellem fenomenológiája, Akadémiai Kiadó, Budapest 1961, 1973.

Rph — (Rechtsphilosophie): Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse (1820), HW 7; magyar kiadása: A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlata, Akadémiai Kiadó, Budapest 1971 (jelölése: Jog. fil.).

SdS — System der Sittlichkeit (1802—1803), in: FPS, 13—102. o.

1803/04 — Entwurf zur Philosophie des Geistes (régebben: "Jénai reálfilozófia I."), in: VI, 265—326. o.; FPS, 291—335. o.

¹Vö. többek között a Materialien zu Hegels Rechtsphilosophie, Bd. 2., szerk. M. Riedel, Frankfurt 1975 c. kötetben a következő tanulmányokat: S. Avineri (393 skk. o.), K.-H. Ilting (52 skk. o.), M. Riedel (109 skk. o.), J. Ritter (152 skk. o. és 217 skk. o.), W. Maihofer (361 skk. o.), továbbá

zetben különösen erősen érzékelhető konzervatív törekvéseket, nem volt képes eloszlatni a régóta fönnálló gyanút:² e konzervatív tendenciákat nem volna szabad félrelépésnek tekintenünk, sokkal inkább a hegeli rendszer célját kell bennük látnunk. A vita arról, hogy vajon Hegel politikai bölcséletét politikai szempontból miként kell értékelnünk, tehát hogy vajon az emancipálódó polgári társadalom elméletét, vagy pedig az akkori időkben restaurálódó monarchia legitimitációját kell benne látnunk, változatlan heveséggel tart.³ Időközben hallat magáról az a föltételezés is, hogy az ebben a tekintetben megmutatkozó "vélt kétértelműség" semmi egyéb, mint "egy már önmagában is politikai érvrendszert alkalmazó értelmezés eredménye" (Horstmann),⁴ mert hiszen Hegel, ha a tisztázás érdekében elővesszük korai írásait, csöppnyi kételyt sem hagy afelől, milyen olvasatban szeretné viszontlátni a maga politikai filozófiáját. Tény és való: bizonyos sajátos problémaösszefüggések, mint például a "közvetítésnek" Riedel által kimutatott "apóriája"⁵ polgári társadalom és állam viszonyában, csakis a fiatal Hegelre, különösen a jénai

(többek között) S. Avineri: Hegels Theorie des modernen Staates, Frankfurt 1973; M. Riedel: Studien zu Hegels Rechtsphilosophie, Frankfurt 1970²; J. Ritter: "Hegel und die Französische Revolution", in: Metaphysik und Politik. Studien zu Aristoteles und Hegel, Frankfurt 1977, 183 skk. o.

²Hegel kortársaitól és tanítványaitól (vö. Materialien, i. k., 1. köt.), későbbi kritikusaival (Stahl, Erdmann, Haym stb.) és a húszas és harmincas évek újhegelianizmusán át (Larenz, Busse, Dulckeit stb.) — vö. ezzel kapcsolatban H. R. Rottleuthner: "Die Substanzialisierung des Formalrechts", in: O. Negt (szerk.): Aktualität und Folgen der Philosophie Hegels, Frankfurt 1971², 215 skk. o.) egészen K. R. Popperig (Die offene Gesellschaft und ihre Feinde, Bd. 2.: "Falsche Propheten", Bern 1958) és E. Topitschig (Die Sozialphilosophie Hegels als Heilslehre und Herrschaftsideologie, Neuwied 1967).

³Vö. pl. R. Albrecht: Hegel und die Demokratie, Bonn 1978; H. F. Fulda: Das Recht der Philosophie in Hegels Philosophie des Rechts, Frankfurt 1968; J. Habermas: "Hegels Kritik der Französischen Revolution", in: Theorie und Praxis, Frankfurt 1971 (új kiadás), 128 skk. o.; uő: "Zu Hegels politischen Schriften", utószó a Hegel Politische Schriften c. kötetben, kiadja: uő, Frankfurt 1966; R.-P. Horstmann: "Über die Rolle der bürgerlichen Gesellschaft in Hegels politischer Philosophie", in: Hegel-Studien 9. köt., Bonn 1974, 209 skk. o. (újra nyomva in: Materialien, i. k., 2. köt.); K.-H. Ilting bevezetése Hegelnek általa kiadott előadásaihoz (vö. 21. jegyz.); Hegel's Social and Political Thought, kiadja: D. Ph. Verene (The Hegel Society of America, az 1976. évi találkozó anyagai), Humanities Press, New Jersey 1980; Ch. Taylor: Hegel and Modern Society, Cambridge University Press 1979.

⁴Horstmann, i. h., 240. o.

⁵M. Riedel: Bürgerliche Gesellschaft und Staat. Grundprobleme und Struktur der Hegelschen Rechtsphilosophie, Neuwied és Berlin 1970 (5. §), 69 skk. o.: "Aporie der Vermittlung: politische Identität und gesellschaftliche Differenz".

vázlatokra való visszanyúlás révén világíthatók át. Joggal mutat rá Horstmann: az erkölcsiségnek a Jogfilozófiában kidolgozott bölcselete csakis egyfajta fejlődés eredményeként ragadható meg, ami korábbi nekirugaszkodások egymásutánjában csapódott le,⁶ egy olyan fejlődés eredményeként tehát, amelynek során Hegelt a maga korában keletkező társadalmi problémák elméleti megoldása foglalkoztatta.

A Hegel-irodalomban már igen korán megállapítást nyert, hogy Hegel korai (Nohl, Lasson és Hoffmeister által nyilvánosságra hozott) írásaiban a társadalomfilozófiai tartalmak — kiaknázatlanul maradt — túlsúlya figyelhető meg; ez a megállapítás azt eredményezte, hogy századunk Hegel-recepciója fokozatosan az ifjú Hegelre fordította figyelmét. A kései filozófia rezignált és — minden kritikaiság ellenére — konzervatív tendenciájával szemben, amelyet alkalmazkodással vagy elvakultsággal,⁷ egyszóval lélektanilag magyaráztak, érvényre kellett juttatni a korai töredékek és az előadás-jegyzetek kritikai fölismeréseit. A sort Dilthey Hegel-könyve nyitja és a haymi Hegelkritika metakritikája Franz Rosenzweig tollából folytatja, majd Marcuse igyekezetének lehetünk tanúi, hogy Hegelt a kritikai társadalomelmélet atyjaként nyerje meg, ezt követi Lukács kísérlete, hogy a polit-ökonómus Hegelt aktualizálja, a hegelianusokat kibékítse Marxszal, valamint hogy a fiatal Hegelt integrálja a marxista vitákba;⁸ mindeme munkákkal a hegeli gyökerekhez való visszatérés hosszú és színes körtánca vette kezdetét, amely mind a

⁶Horstmann, i. h., 212. o.

⁷Az újhegelianus akkomodációs tétel Haymtól Rosenzweig kritikáján keresztül Popperig és Topitsch-ig tartó fejlődéséből lásd többek között: M. Theunissen: "Die Verwirklichung der Vernunft. Zur Theorie-Praxis-Diskussion im Anschluss an Hegel", Philosophische Rundschau, 6. sz. melléklet, Tübingen 1970; H. Ottmann: Individuum und Gesellschaft bei Hegel, Bd. 1.: "Hegel im Spiegel der Interpretationen", Berlin és New York 1977. — Már a fiatal Marx is, 1841-ben írott disszertációjában, bírálta azt a törekvést, hogy Hegel tévedéseit tanítványai az alkalmazkodással, vagyis "morálisan" magyarázzák; s e törekvésben "egyszerűen tudatlanságot" látott (vö. Marx: A demokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége. Doktori disszertáció, Budapest 1969, 66. o.). Miként 1844-ben megállapította (vö. Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, Budapest 1962, 110 sk. o.), Hegel türelme az emberi élet "elidegenült alakzataival szemben arra az alapul szolgáló elvre vezethető vissza, hogy a tudat a maga "más-létében mint olyanban magánál van".

⁸W. Dilthey: Die Jugendgeschichte Hegels (1905), in: Ges. Schriften, 4. köt., Lipcse és Berlin 1921; F. Rosenzweig: Hegel und der Staat, 2 kötetben, München és Berlin 1920; H. Marcuse: Vernunft und Revolution. Hegel und die Entstehung der Gesellschaftstheorie (1941), Darmstadt és Neuwied 1976 /magyar kiadása: Gondolat Kiadó, Budapest 1982/; Lukács György: A fiatal Hegel. A dialektika és az ökonómia összefüggéseiről (1948), Kossuth Könyvkiadó/Akadémiai Kiadó, Budapest 1976.

mai napig nem szakadt félbe. Alexandre Kojève antropológiai szellemű Fenomenológia-értelmezésétől inspirálva, szövegértelmezések hosszú sora kezdődött, amelyek révén az ifjú Hegel Marx közvetlen közelébe került, és, mint például az ötvenes években Landgrebe, Popitz és Metzke munkáiban,⁹ amelyek azzal a nehézséggel jártak, hogy "Hegel és Marx között, miután mindkettőjüket az ifjúkori írások alapján újraértelmezték, /.../ aligha volt már lehetséges döntő különbség fölmutatása" (Pöggeler).¹⁰

Míg ezeket a kísérleteket a "fenomenológiai" tartalom túlfeszítéseként azonnal visszautasították,¹¹ az utóbbi időben egy újabb kezdeményezés hallat magáról, mely Hegelnek a Fenomenológia előtti írásaiból kísérli meg a kritikai és emancipatorikus, a kései rendszerben nem hasznosított erőforrások kibányászását. Így például Jürgen Habermas a Munka és interakció című, 1967-ben írott tanulmányában a Jénai szellemfilozófia egy interpretációjából, amelynek önállóságát a rendszerrel és a Fenomenológiával szemben hangsúlyozta, egy olyan kommunikáció-elmélet alapjait próbálta meg elvonatkoztatni, amely Marx történelmi materializmusát a "gyakorlati tudás" benne elszórtan föllelhető dimenziójával van hivatva kiegészíteni.¹² Bármennyire fölhozható is ezzel a kísérlettel szemben, hogy az általa fölfedezett emancipatorikus struktúrák vagy egyáltalán nem léteznek, vagy pedig még Hegel kései műveiben is föllelhetők,¹³ mégis egyengette a talajt egy olyan kezdeményezés számára,

⁹A. Kojève: Hegel. Eine Vergegenwärtigung seines Denkens (1947), kiadja I. Fetscher, Frankfurt 1975; L. Landgrebe: "Hegel und Marx" (1948), in: Marxismus-Studien, 1. köt., Tübingen 1954, 39 skk. o.; H. Popitz: Der entfremdete Mensch. Zeitkritik und Geschichtsphilosophie des jungen Marx, Basel 1953; E. Metzke: "Mensch und Geschichte im ursprünglichen Ansatz des Marx-schen Denkens", in: Marxismus-Studien 2, Tübingen 1957, 1 skk. o.

¹⁰O. Pöggeler: Hegels Idee einer Phänomenologie des Geistes, Freiburg és München 1973, 375. o., 6. j.

¹¹Kojève értelmezését Hegel felől bírálta például R. K. Maurer: Hegel und das Ende der Geschichte, Stuttgart 1965, 139 skk. o. — Marx felől közelítve Jürgen Habermas utasította vissza a marx-i intenciók "ifjúhegelianus félreértéseként" az említett szerzők értelmezését; lásd "Literaturbericht zur philosophischen Diskussion um Marx und den Marxismus" (1957), in: Theorie und Praxis, i. k., 387 skk. o.; itt: 402 skk. o.

¹²J. Habermas: "Arbeit und Interaktion. Bemerkungen zu Hegels Jenenser 'Philosophie des Geistes'" (1967), in: Technik und Wissenschaft als "Ideologie", Frankfurt 1974, 9 skk. o. — Ez a tanulmány lett Habermas ama későbbi munkáinak kiindulópontja, amelyek a "morális-gyakorlati tudás", a "kommunikatív cselekvés" dimenziójának alapvetését célozták.

¹³Azzal a kísérlettel kapcsolatban, hogy az idős Hegelt kijátsszák a fiatal Hegellel szemben, lásd Theunissen, i. h., 45–54. o.; F. W. Schmidt: "Hegel in der kritischen Theorie der Frankfurter Schule", in: Negt (szerk.):

amely az "elismertségnek" az ifjú Hegelnél megtalálható elméletét kívánja a mai elmélet számára gyümölcsözővé tenni. Erre példa, ahogyan Andreas Wildt és Ludwig Siep próbálták meg ezt az elméletet egyfelől a marxista forradalom-elmélet, másfelől az önmagát rehabilitáló gyakorlati filozófia számára ismét aktuálissá tenni.¹⁴ Ha Michael Theunissen az odaadásnak ("szeretet") és az önfenntartásnak ("harc") az "elismerés" fogalmában benne rejlő dialektikáját a hegeli Logikában megfigyelhető fogalmi mozgás mintájaként cserkészi be,¹⁵ s ha Wildt az "elismertségnek" a jénai elméletét a nyers jogi viszonylatok kritikájaként és a "barátság" meg a "szolidaritás" elméleti alapvetéseként akarta értelmezni, akkor viszont Siep azt kísérelte meg, hogy az "elismerés elvét" a gyakorlati filozófia alapelvévé stilizálja, amelynek révén egyfelől az individuális és a társadalmi cselekvést mind magyarázni, mind megítélni kell, s amelynek révén másfelől az intézmények és az erkölcsi rendszerek kritikai elemzése szükségessé válik.¹⁶

Az efféle törekvések az ifjúkori Hegel-írások kutatásának kellőképpen előrehaladott állását föltételezik, különösen ami a jénai rendszervázlatokat illeti, amelyek egy filológiai korrekció kiadás szempontjából éppolyan nagy nehézségeket támasztanak, mint egy belsőleg biztosított értelmezés számára. Csupán a legutóbbi időkben kezd úgy tűnni, hogy a kiadás és a vita elért egy olyan szintet, amely lehetővé teszi részletes információk megszerzését a korai írások keletkezésének összefüggéseivel és tényleges tartalmával kapcsos-

Aktualität..., i. k., 21 skk. o. — Hogy az emancipatív struktúráknak Habermas által Hegel jénai írásaiból kibányászott tartalékára legföljebb következtetni lehet, de nem lehet őket magukból a szövegekből kiolvasni, azt G. Göhler mutatja ki; lásd "Dialektik und Politik in Hegels frühen politischen Systemen. Kommentar und Analyse", in: G. W. F. Hegel: FPS, i. k., 337 skk. o.

¹⁴A. Wildt: "Hegels Kritik des Jakobinismus", in: Negt (szerk.): Aktualität..., i. k., 269 skk. o.; L. Siep: Anerkennung als Prinzip der praktischen Philosophie. Untersuchungen zu Hegels Jenaer Philosophie des Geistes, Freiburg és München 1979.

¹⁵M. Theunissen: Sein und Schein. Die kritische Funktion der Hegelschen Logik, Frankfurt 1978. — K. Düsing a hegeli Logikából (pontosabban annak fejlődéséből) a szubjektivitás egy elméletének alapjait akarja nyerni; lásd "Das Problem der Subjektivität in Hegels Logik", in: Hegel-Studien, 15. sz. melléklet, Bonn 1976.

¹⁶Ha Hegel Jogfilozófiája csak korlátozott mértékben vagy egyáltalán nem él ezekkel a "logikai" mintákkal (vö. Theunissen, i. h., 472 skk. o.), s ha másfelől maga a Jénai Szellemfilozófia is már szerkezetileg félbeszakítja az elismerés folyamatát, amikor az egyediség és az általánosság kapcsolatáról esik szó (vö. Siep, i. h., 278. skk. o.), mivel benne az általános túlsúlyba figyelhető meg (vö. Göhler, i. h.), ez esetben fontolóra kellene vennünk, nem volt-e Hegelnek meggyőzőbb indoka erre, mint pusztán az, hogy tekintettel volt a főnállóra.

latban.¹⁷ Miként ezt két probléma összefüggéseinek példáján bizonyítani szeretnénk, ennek révén a kései Jogfilozófia értelmezése is új megvilágításba kerül.

POLGÁRI TÁRSADALOM ÉS ÁLLAM

A hegeli Jogfilozófia kudarca — ebben a kérdésben legtöbb kritikusa egyetért¹⁸ — az ő korában már részben megvalósult, részben pedig a még magára

¹⁷A szövegekre vonatkozóan lásd a Ges. Werke IV., VI. és VIII. köteteit. A vitával kapcsolatban lásd E. Angehrn: Freiheit und System bei Hegel, Berlin és New York 1977; W. Bonsiepen: "Der Begriff der Negativität in den Jenaer Schriften Hegels", Hegel-Studien, 16. sz. melléklet, Bonn 1977; R. Bubner: "Problemgeschichte und systematischer Sinn der 'Phänomenologie' Hegels" (1969), in: Dialektik und Wissenschaft, Frankfurt 1973; Düsing, i. m.; uő: "Spekulation und Reflexion. Zur Zusammenarbeit Schellings und Hegels in Jena", in: Hegel-Studien, Bd. 5. (1969), 95 skk. o.; I. Fetscher: "Zur Aktualität der politischen Philosophie Hegels", in: Hegel-Bilanz, kiadja: R. Heede és J. Ritter, Frankfurt 1973, 193 skk. o.; Göhler, i. m.; D. Henrich: Hegel im Kontext, Frankfurt 1975²; D. Henrich és K. Düsing (szerk.): "Hegel in Jena. Die Entwicklung des Systems und die Zusammenarbeit mit Schelling" (Hegel-napok Zwettlben 1977), Hegel-Studien, 20. sz. melléklet, Bonn 1980; R. K. Hočevár: Stände und Repräsentation beim jungen Hegel, München 1968; Horstmann, i. m.; uő: "Probleme der Wandlung in Hegels Jenaer Systemkonzeption", in: Philos. Rundschau 19. (1972), 87 skk. o.; H. Kimmerle: "Zur Chronologie von Hegels Jenaer Schriften", in: Hegel-Studien, Bd. 4., Bonn 1967, 125 skk. o.; uő: a Ges. Werke VIII. kötetének függelékében; uő: "Das Problem der Abgeschlossenheit des Denkens. Hegels 'System der Philosophie' in den Jahren 1800—1804", in: Hegel-Studien, 8. sz. melléklet, Bonn 1970; Pöggeler, i. m.; uő: "Hegels Jenaer Systemkonzeption", in: Philos. Jahrbuch 71 (1963—64); L. B. Puntel: "Darstellung, Methode und Struktur. Untersuchungen zur Einheit der systematischen Philosophie G. W. F. Hegels", in: Hegel-Studien, 10. sz. melléklet, Bonn 1973; Riedel: Studien, i. k.; G. Rohrmoser: Subjektivität und Verdinglichung. Theologie und Gesellschaft im Denken des jungen Hegel, Gütersloh 1961; Siep, i. m.; uő: "Der Kampf um Anerkennung. Zu Hegels Auseinandersetzung mit Hobbes in den Jenaer Schriften", in: Hegel-Studien, Bd. 9., Bonn 1974, 155 skk. o.; J. H. Tiede: "Mythologie und Idee. Die systematische Stellung der 'Volksreligion' in Hegels Jenaer Philosophie der Sittlichkeit (1801—1803)", in: Das älteste Systemprogramm. Studien zur Frühgeschichte des deutschen Idealismus, kiadja: R. Bubner, Hegel-Studien, 9. sz. melléklet, Bonn 1973, 167 skk. o. (vö. még a 36. jegyzettel is).

¹⁸Lásd pl. K.-H. Ilting: "Die Struktur der Hegelschen Rechtsphilosophie", in: Materialien, i. k., 2. köt., 73. o.; Fulda, i. m. 41 skk. o.; Theunissen: Sein und Schein, i. k., 443. o.; Horstmann: "Über die Rolle...", i. k., 239. o.; Ritter: "Hegel und die Französische Revolution", i. k., 226 skk. o.; Riedel: Studien, i. k., 156. o. — Vitatott mindenesetre az a kérdés, mely struktúrák sorolhatók a már megvalósult "ésszerűséghez", s melyeket az amilyeneket a még létező "ésszerűtlenséghez" kell sorolnunk. Míg például Ilting — Fetscher referátumához írott hozzászólásában (vö. Hegel-Bilanz, i. k., 223. o.) — az utóbbit a régi társadalmi rend maradványaiban véli fölfedezni, melyek a "Rendőrség és testület"-ről szóló szakaszban vannak szerinte

várató "ésszerűség", ill. a még fönnálló "ésszerűtlenség" közötti, Hegel által nem kellő következetességgel reflektált és végig nem gondolt ellentmondásra vezethető vissza. Míg a "polgári társadalom" elmélete számol az "újabb kor elvével", az "egyesiség magát abszolútnak tudásával"¹⁹ és egyengetni szeretné az utat megvalósulása felé, ám egyszersmind kifejleszti azokat az intézményeket, amelyek közvetítik a társadalmi érintkezés zökkenőmentes működését (joggyakorlat, rendőrség és testület stb.), az utolsó szakaszban bemutatott alkotmányos monarchia mintha mindezzel teljesen közvetítetlen lenne, mivel nem funkcionálisan, hanem csupán csak negatívan vonatkozik rá, miként ezt az ifjú Marx 1843-ban megpróbálta érzékeltetni.²⁰ Mivel Hegel 1820-ban — akárcsak az 1818-tól 1831-ig terjedő időszakból származó, Karl-Heinz Ilting által közreadott, a jogbölcseletről szóló előadásokban²¹ — nem volt képes elfogadhatóvá tenni és meggyőzően bizonyítani ennek a politikai formának a szükségességét, azt a vádat hozták föl ellene, hogy a politikai állam általa megalkotott elmélete metafizikai felépítmény, a polgári társadalom által az imént megnevezett intézményekben magukban már kimutatható "önreflexió" /Reflexion in sich/ fogalomlogikai túlfeszítése (Theunissen).²² Ám napjainkban is, miután komoly erőfeszítéseknek lehettünk tanúi, hogy Hegel jogbölcseletét a "polgári társadalomról" írott fejezet felől közelítsük meg — ezek az erőfeszítések különösen a Joachim Ritter körében született munkák révén kerültek be a köztudatba —, még mindig nem beszélhetünk Hegel 1820-as politikai filozófiájáról anélkül, hogy "ne kapcsolódna ezzel egybe a porosz

összefoglalva, a Marx által befolyásolt Hegel-értelmezés (Lukács, Marcuse és mások) még a liberális társadalom struktúráit is a még fönnálló "ésszerűtlenség" alá kívánja besorolni.

¹⁹"A magasabb meg hasonlottság tehát az, ha mindeki tökéletesen visszatér önmagába, felismeri szubjektumát mint olyant, mint a lényegét, elérkezik ehhez az önfejlődéshez, hogy a létező általánostól különválasztottan, mégis abszolút módon létezzék, hogy a saját tudatában közvetlenül rendelkezék saját abszolútuma fölött. Mint egyes az általánost szabadon eresztí; önmagában tökéletesen önálló, feladja a saját valóságát, csak saját tudásában érvényes önmaga számára." (Hegel: *Ifj. ír.*, 419. o.) — A *Jogfilozófia* szerint (273. §, Függelék) az állam ennek az elvnek, a keresztényi-polgári bensőségnek kell hogy megfeleljen, s Hegel számára "henye" az a kérdés, miképpen teszi ezt, vagyis "melyik forma jobb, a monarchia vagy a demokrácia".

²⁰Marx: *A hegeli államjog kritikája*, 261—313. § (1843), lásd MEM, 1. köt., 203—336. o.

²¹G. W. F. Hegel: *Vorlesungen über Rechtsphilosophie 1818—1831*, 4 kötetben, kiadja: K.-H. Ilting, Stuttgart és Bad Cannstatt 1973/74.

²²Vö. Theunissen: *Sein und Schein*, i. k., 472 skk. o.

reakciós Hegel képze" (Ritter).²³ S mindez, annak ellenére, hogy államában, miként Rosenzweig bebizonyította, csupán a katonai szervezet hordoz egyértelműen porosz vonásokat.²⁴

Mi volt Hegel célja, ami politikai bölcséletében megfogalmazódott? Milyen problémákra keresett megoldást a Jogfilozófia? A vezérelvet ennek a műnek az alapján csak elvontan következtethetjük ki, világossá és egyértelművé csak akkor válik, ha az ifjúkori írásokat, különösen a jénai vázlatokat hívjuk segítségül. Először azonban vegyük szemügyre, milyen támpontokat nyújt maga a kései mű. — A római birodalomban, tanítja Hegel, kapcsolódva az 1802-ben a természetjogról írott tanulmányához,²⁵ "befejeződik a megkülönböztetés: az erkölcsi élet végtelenül szétszakad a személyes magán-öntudat és az elvont általánosság szélsőségeire" (Jog. fil., 357. §). Az erkölcsi életnek a Fenomenológia által fölpanaszolt "szellem nélküli közösségiségben" való föloldódása egy olyan jogi állapotba torkollik, ahol "valamennyi egyén lesúlylyed magánszeméllyé, formálisan egyenlő jogú emberré, akiket így csak egy elvont, a szertelenbe vesző önkény tart össze" (Jog. fil., 357. §). Ezzel szemben a germán birodalom "az isteni és emberi természet egységének" a kereszténységben lefektetett elvét (Jog. fil., 358. §) objektívvá tette (Jog. fil., 360. §). A reformáció révén az akaratszabadság elve érvényt szerzett magának a megcsontosodott feudális struktúrák ellenében.²⁶ A modern államban "az észszerű akarat eszméje", amely a "szabadság szubjektivitásának" keresztény-polgári elvét mint az egyik, s éppen ezért egyoldalú meghatározottságot (lásd 258. §, Függelék) összekapcsolja ennek "szubsztancialitásával", vagyis a "magában- és magáért-valóan ésszerű akarat", megkezdi "létezését".

A keresztény vallás Hegel számára az általános, a szociális korlátokat transzcendáló szubjektív szabadság alapjának számít. A benne önmagára eszmélő "eszme" az egyének cselekedeteiben, a társadalmi gyakorlatban tárgyiasul és válik külsővé-idegenné. Mivel ez a gyakorlat azonban a társadalmi kapcsos-

²³Ritter: "Hegel und die Französische Revolution", i. k., 185. o.

²⁴Rosenzweig, i. m. 2. köt., 161 skk. o.

²⁵Vö. Hegel: NR, 456 skk. o., ill. 160 skk. o.

²⁶Hegel: Philosophie der Geschichte (HW 12. köt.), 520 skk. o. — A korszakváltás áthelyezése a francia forradalomról a reformációra — Lukács szerint az egyetlen döntő jelentőségű változás a kései Hegel történetfilozófiájában — a francia forradalom elveitől való elfordulást juttatja kifejezésre. Vö. Ritter mellett (i. m.); Habermas: "Hegels Kritik der Französischen Revolution", i. k.; Fulda, i. m. 9, 24 skk. o., ill. 38 skk. o.; Pöggeler: Hegels Idee..., i. m. 13 skk. o.; Wildt, i. m.

latokat az elvont jog alapzatán a birtoklás elvére alapozva individualisztikusan szétaprózta, ennek a szabadságnak a megvalósulásában egyszersmind az erkölcsiség elvesztése is tételezve van. Az államnak, az "erkölcsi teljességnek", mármost az a föladata, hogy megakadályozza ezt a szétaprózódást, s a polgári társadalomban megmutatkozó anarchikus tevés-vevés ellenében a valásból a szubjektív szabadsággal együtt következő erkölcsiséget fejlessze ki és valósítsa meg (lásd Enc., 552. §, Függelék).²⁷ — Ám Hegel a Jogfilozófiá-ban ezt az összefüggést nem bontotta explicit módon ki, nem hozott létre immanens átmenetet a polgári életből a politikai államba, jóllehet soha nem beszélt két egymástól elszigetelt szféra pusztá elválasztásáról.²⁸ Ennek a konstrukciónak az értelme, mely a Hegel-irodalmat a kezdetek kezdetétől fogva megoldhatatlan rejtélyek elé állította, csak ifjúkori politikai rendszer-vázlatainak alapján tárulkozik föl.

"Az újabb idők államaiban", miként azt az ifjú Hegel is megállapította már a berni és frankfurti korszakából származó töredékeiben, "a vagyon biztonsága az a sarkalatos pont, amely körül az egész törvényhozás forog, s amelyre az állampolgárok legfőbb jogai vonatkoznak" (HW 1, 439. o.). Az "újabb idők szelleme" a polgári tulajdonban tért vissza "önmaga tudásához"; benne materializálódott a "magasabb meghasonlottság" (Ifj. ír., 419. o.). Az

²⁷Hegel politikai bölcseletének a teológiai alapok felől történő interpretációjához Rohrmoser (i. m.) és Trede (i. m.) mellett lásd még M. Theunissen: Hegels Lehre vom absoluten Geist als theologisch-politischer Traktat, Berlin 1970. — E.-W. Böckenförde (Staat, Gesellschaft, Freiheit, Frankfurt 1976, 60 skk. o., továbbá 85, 284 és 291. o.) rámutatott, hogy egyetlen állam sem jöhet létre és maradhat fönn pusztán a jogállam biztosította szabadság garantálásából, s föltette a kérdést, hogy vajon, Hegel gondolatát továbbvive, a keresztény hit nem tekinthető-e a modern állam egységet-teremtő kötelékének is. Vö. uő: Der Staat als sittlicher Staat, Berlin 1978.

²⁸Nem utolsósorban Hegel hármass államfogalma táplálta a szünni nem akaró vitát a liberális értelmezés és a totalitarizmus-kritika között (vö. 1–3. jegyzet). A Jogfilozófia államon egyszer az "erkölcsi egészet" érti (vö. Jog. fil., 257. §; 258, Függelék és 260. §), tehát valamennyi, benne kifejlődött meghatározás összességét. Mászor viszont ennek a totalitásnak "önmagan belüli reflexióját", manifestálódását a politikai intézményrendszerben és az alkotmányban, vagyis a "tulajdonképp politikai államot" (267. §). Ezekhez az értelmezésekhez társul a "szükségállam és az értelem által elgondolt állam" (183. §), amelyet a polgári társadalom fejleszt ki önmagából. Társadalomnak és államnak a modern szóhasználatban meghonosodott elválasztása (vö. Böckenförde: Staat, Gesellschaft, Freiheit, i. k., 191 skk. o.), vagyis az "éjjeliőr-állam" liberális laboratóriumi modelljének értelmében vett elválasztás, a Jogfilozófiával kapcsolatosan ehelyett a "szükségletek rendszerének", valamint a "szükségállamnak és az értelem által elgondolt államnak" a kettéválasztására kellene hogy vonatkozzon, nem pedig a modern politikai és gazdasági viszonyoknak a hagyományos ideológiai mozzanatoktól történő elhatárolására, amelyeket Hegel az "államjogban" összefoglal.

atomisztikusan szétszórt egyének benne ébredhettek öntudatra, általa lehet-
tek — miként a "szerelemben" a másik nemben, akként itt az akarat ellentéte
révén (lásd JR, 218. skk., ill. 229. skk. o.), ám mások által mégis elismer-
vén — "a másikban önmaguknál". Az 1805—1806-ban keletkezett Jénai reálfilo-
zófia azokat a formákat és kapcsolatokat vizsgálja, amelyek közvetítésével a
szétszórt egyének tudata általános tudattá... "áll össze", s az előbbivel,
vagyis önmagával, megbékél. Azokat a föltételeket célozza meg, amelyek kö-
zött a szubjektív szabadság megvalósulhat, s a szubsztancialitással, vagyis
a "magában- és magáért-valóan értelmes akarat" közvetítődni tud. Igaz u-
gyan, hogy a (családi) magántulajdon révén minden egyed elszigetelődött va-
lamennyi más egyéntől és a közösségtől egyaránt, sőt önmagát a többiek rová-
sára tételezi abszolútként, ám az elismertség révén, a tulajdon formájában
jelentkező jogszerűség révén ugyanakkor akarati azonosság kapcsolja őt össze
mindenki mással; olyan identitás ez, amely az árucserében realizálódik,²⁹
abban a kölcsönösségen alapuló cselekvésben, melyet az abszolút viszonyosság
jellemez, s amely az odaadás (szeretet) és az önfenntartás (harc) majdhogy-
nem természetadta mozgásait egyetlen, tudat közvetítette mozgásban szinteti-
zálja.

A tulajdon és a csere folyamatának általánosítása révén megszerveződő pi-
ac útján, miként ezt Hegel ifjúkori vázlataiban³⁰ megmutatja, a szétzilált
társadalom a függőségnek mindenoldalú, az önző magánérdekből születő rend-
szerévé kovácsolódik össze, mellyel minden egyén saját létezésének fönntar-
tása érdekében fonódik össze, amely azonban az egyes embert — a rendszerben
megkövetelt, a konkurencia által kikényszerített "műveltség" révén — egy-
szersmind arra is képessé teszi, hogy a polgári társadalom³¹ intézményeiben,

²⁹Vö. Hegel: JR, 225 skk. o., ill. 235 skk. o.; NR, 451. o., ill. 153. o.
— A cserében mindenki önmagát igenli a másik önkéntes önmegtagadása, a bir-
tokban tárgyi alakot öltő öntudatról való lemondás révén, totalitásként; egy-
úttal azonban a maga részéről történő odaadással elismeri a másikat mint o-
lyant. — Habermas (lásd "Arbeit und Interaktion", i. k., 33. o.) megállapít-
totta, hogy Hegelnél az elismerés nem "a másik identitására" vonatkozik, ha-
nem "azokra a dolgokra, melyek fölött rendelkezik". — A csere jelentésével
kapcsolatban a polgári társadalom hegeli fölfogásánál lásd még D. Wolf: Heg-
els Theorie der bürgerlichen Gesellschaft. Eine materialistische Kritik,
Hamburg 1980; uő: Hegel und Marx. Zur Bewegungsstruktur des absoluten Geistes
und des Kapitals, Hamburg 1979; K. Lichtblau: Theorie der bürgerlichen Ge-
sellschaft, Giessen 1978.

³⁰Vö. NR, 450 skk. o., ill. 151 skk. o.; SdS, 89 skk. o.; 1803/04, 319
skk. o., ill. 331 skk. o.; JR, 243 skk. o., ill. 250 skk. o.

³¹Riedel azon tételével szemben (Studien, i. k., 153. o.), hogy a Jogfi-
lozófia megjelenése előtt Hegel sem a "polgári társadalom" megjelölést nem

sőt magában az államban, a bürokráciában az "általánosság" érdekében tevékenykedjen. Ünérzetét, "elismertségét" minden egyes ember, így vélte Hegel, odaadásnak és önfenntartásnak a cserében megvalósuló dialektikájából, a föld szűkös tartalékaiért folyó konkurenciaharcból merítené, mindenekelett azonban a nemzet jólétéért, az államért vállalt altruisztikus önfeláldozásból; amit ez utóbbi a személynek citoyenként való elismerésével honorált és az állampolgári jogokban rögzített.

A fizikai kényszernek és a politikai döntések erőszakos formáinak létrejöttével és önállósulásával, ami a bürokrácia és az állandó hadsereg, a polgári társadalom szabaddátételének és differenciálódásának, az alkotmánynak egy, a nép életétől elválasztott valóságként történő kialakításának formáját öltötte magára, tehát a polgári társadalomnak és az államnak különválásával nagy kiterjedésű, hatalmas empirikus birodalom szabadult föl, melyben a szubjektív szabadság, a törvények szabta keretek között, kitombolhatta magát. A jogállamban színre léphetett az "újabb idők elve", testet ölthetett a "kapitalizmus szelleme" (Max Weber). Egy erős és nyilvános hatalom segítségével kiszélesedhettek a személyes szabadságjogok, s garanciát nyerhettek, oly módon, hogy az államhatalom a saját maga által tétélezendő jognak alávetette és a legalapvetőbb emberi jogok tekintetében korlátozta önmagát. A kései Hegel ezt a jelenséget a következő szavakkal jellemzi: "A szabadság egy világ valóságává alakulva, a szükségszerűség formáját kapja, amelynek szubsztanciális összefüggése a szabadság-meghatározások rendszere, ezek megjelenő összefüggése pedig a hatalom, az elismertség, azaz érvényességük a tudatban" (Enc., 484. §).³²

A jénai korszak Hegele arról ír, hogy "az újabb kor elve által" — ellentétben az "erkölcsiségnek" a görög poliszbán kiteljesedő "birodalmával" — "az egyének elveszítették közvetlen létezésük külsőleg valóságos szabadságát, de belső szabadságot kaptak, a gondolat szabadságát" (Ifj. ír., 420. o.). Az elvont jog mind a szubjektív, mind pedig az interszjektív szabadságot le-

használta, sem pedig neki elvileg megfelelő értelmű fogalmat nem ismert, Hočvar (i. m. 8 skk. o., 9. o., j., 23. o., 201 skk. o.) rámutatott, hogy Hegel ezt a szót már ifjúkori teológiai írásaiban használta (vö. Nohl, 42. o., 191. o. és 202. o.), s hogy már az 1817-es Landständeschreibenben megkülönbözteti a polgári társadalmat és az államot (vö. még Horstmann: "Über die Rolle.", i. k., 236. o., 90. j.). Göhler mutatta ki, hogy a fogalmat alkotó mozzanatok már Jénában kialakultak (i. m., különösen 477 skk. o.).

³²Az idézett tételben Ernst Tugendhat — lásd "Kehraus mit Hegel" című írását — meglepő módon "a perverzió /.../, mégpedig egy minden bizonnyal már nem csupán fogalmi, hanem morális perverzió csúcsát" látja (Selbstbewusstsein und Selbstbestimmung, Frankfurt 1979, 349. o.).

hetővé teszi, ám csak úgy, hogy az egyéni erőszakot korlátozza, s az egymást a magántulajdonból kölcsönösen kizáró egyének harcát, a mindenki harcát mindenki ellen, közömbösíti, olyan pályákra tereli, ahol ez a küzdelem gazdaságilag tombolhat, anélkül hogy az emberek kölcsönösen megsemmisítenék egymást. Ámde a jog szerepe, hozzá föl Hegel a természetjog-elméletek ellenében, nem merülhet ki az egyéneknek ebben a pusztán negatív önkorlátozásában, hanem egyúttal pozitív alakot is kell öltenie, mégpedig olyan föltételek megteremtésének formájában, melyek között az "erkölcsiség" és a valódi szabadság kibontakozhatnak. Elvontsága okán e törvény nem nyújt biztosítékot arra nézve, hogy az egyének valóban a törvény szellemében fognak viselkedni, de ugyanakkor a társadalmi élet konkrét alakjára nézve sem lehet semmit kezdeni vele. Alapzatán mindkét véglet megvalósulhat: éppúgy az affirmatív együttélés, mint a polgári csere-társadalmasulás abszolút negativitása, mely a társadalmi élet mechanizálódásának folyamatában az emberek mind nagyobb sokaságát "kárhoztatja tompító, egészségtelen és bizonytalan s az ügyességet korlátozó gyári, manufaktúramunkára, bányamunkára stb." (Ifj. ír., 398. o.) Hogy az "erkölcsiség" bomlástermékeként érvényt szerezzen magának és törvényerőre emelkedjék, a jogot az államnak tételeznie és biztosítania kell, meg kell védelmeznie az egyes morális szubjektumokkal szemben. Hogy az "erkölcsiség" forrásává válhasson, a jogot egy magasabb rendű, a polgári áruforgalommal nem érintkező szintről kell tételezni.

Korai politikai rendszervázlataiban Hegelnek sikerül bemutatnia, hogy az általános "elismertségnek" az elismerésért folyó küzdelemből következő állapota, vagyis a jog intézményesülése és tökéletesedése, a cserekapcsolatok gazdaságon kívüli garanciájaként értendő. "Gazdaságon kívüli", ez a maga teljes jelentésében a következő: annak érdekében, hogy megőrződjön az egyének erőszaktól mentes társadalmasulása a mindenoldalú függőség rendszerében a szerződésszegéssel és egyebekkel szemben, egy kényszerhatalomnak kell az árucseré elveit garantálnia, amely az egyének fölött áll, ugyanakkor azonban mind funkcionálisan, mind pedig anyagilag az általuk lehetővé tett társadalmiságból jön létre. Eredetileg, az 1802–1803-ban keletkezett Az erkölcsiség rendszerében maga a kormányzat is arra lett volna hivatva, hogy a "szükségletnek egy rendszerében" (SdS, 89 skk. o.) azt a szférát tegye erkölcsivé, amelyet Hegel annyira negatívan "a halott önmagában mozgó elevevényeként" (1803, 1804, 324., ill. 334. o.) jellemzett. Ezt az elképzelését később föladata, mivel ennek a szférának a tépettsége, belső gyúanyagaival egyetemben, egy igazán "erkölcsi" államban, vagyis a szó szorosabb értelmében vett "ál-

lamban", már szintűgy nem tűnt fölszámolhatónak.³³ Ezért ezt a szférát az 1805—1806-os Reálfilozófiában "erőhatalmi törvény" címszó alatt, a hozzá tartozó valamennyi intézménnyel együtt, kirekeszti a "kormányzatból"; így most szerkezetileg a polgári társadalomnak mint "szükség és értelem által elgondolt államnak" felel meg a későbbi Jogfilozófiában, s a tulajdonképpeni "erkölcsi" állam, valamint a társadalmi cselekvés korábban elvontan meghatározott gazdasági-jogi szférája között kap helyet. A társadalmi érintkezés az "erőhatalmú törvénybe" torkollik, s csak azáltal realizálódik, hogy e törvény azokat az intézményeket bocsátja rendelkezésre, amelyek működését, továbbá a szubjektív szabadság föltételeit biztosítják. Egyúttal ez a "törvény" a közép is, hidat vet, amely összekapcsolja a — politikailag szabaddá tett — gazdasági életet a "tulajdonképpeni politikai állammal", az alkotmánnyal és az alkotmánynak érvényt szerző hatalmi szervekkel, amelyek viszont a maguk részéről, az alkotmányos monarchia alakjában, ellensúlyozzák az erkölcsiségnek a polgári megvalósulás folyamatában való elvesztését, s az egyéneket "igazibb" szabadságra teszik képessé.

A Hegel által a Jogfilozófiában szisztematikusan bemutatott állam magában- és magáért-valósága szerint az "erkölcsi egész" (Jog. fil., 258. §, Függelék), vagyis valamennyi benne kibontakoztatott meghatározás összessége, amennyiben azok az "erkölcsiség" mozzanatait alkotják, s "meghaladva" vannak jelen. A polgári társadalom államaként egyszerre annak előfeltétele és eredménye, önmagát önmagából kisarjasztó erkölcsivé-tétele. Ilyen értelemben alakítja ki Hegel a jénai rendszervázlatokban az államot, tehát a "polgári társadalom állammá-levéseként"; ez a fejlődés azonban a Jogfilozófiában már nem látható, mivel ott a Reálfilozófiában kezdeményezett törekvés, miszerint az államot politikai államként meg kell szabadítani a tőkés termelés "erkölcstelen" mozzanataitól, valamint ezeknek állami ellenjavallataitól, már egyértelmű kettéhasadás formájában érvényesült. Mivel az államot Hegel lépésről lépésre megszabadítja az őt létrehozó politikai és gazdasági meghatározottságoktól, államfogalmát nyitottá teszi az "erkölcsiségnek" azon ideológiai mozzanataival szemben, amelyek révén a hagyományos állam, a feudális arisztokrácia maradványa, visszacsempészi magát.

Ebben az értelemben Hegel politikai bölcséletének születését kevésbé a törések jellemzik, mint inkább a törések ellenére is szilárd folyamatosság. Kimutatható, hogy a politikai konzervativizmus a kezdetek kezdetétől fogva

³³Vö. Göhler: "Dialektik und Politik", i. k., különösen 471 skk. o., 504 skk. o.

kísérőjelensége Hegel társadalomkritikai vizsgálódásainak. Ez a konzervativizmus az a kapocs, amelyet Hegel nem ad föl, akkor sem, ha fokozódó mértékben épít bele bölcseletébe liberális elgondolásokat, s ezeknek egyre jelentősebb, szisztematikus értelemben pedig egyre önállóbb helyet szán politikai rendszerében.³⁴ Az ifjú Marx ezt az "államot", Hegel-bírálatában, "keresztül-kasul magának ellentmondó és magát megszüntető felemás dolognak" nevezte, s a középkorból meg az újkorból összegyűrt képződményként igyekezett leleplezni.³⁵ Ha ismerte volna a jénai rendszervázlatokat, a bennük nyilvánvalóvá váló összefüggéseket, akkor ez az ítélete csak megerősítést nyert volna.

Ugyanakkor azonban — s ez a tény az, aminek következtében a Hegel-vitában elhangzó álláspontok oly nehezen hozhatók közös nevezőre — nekiveselkedésének ereje és aktualitása a jénai rendszervázlatok távlatában épp ott mutatkozik meg, ahol Marx a maga idejében Hegelt a gyökereinél fogva akarta meghaladni. Feuerbachhoz kapcsolódva az ifjú Marx úgy képzelte, hogy állam és társadalom Hegel által misztifikált viszonyának tulajdonképpen oka alany és állítmány fölcserélésében, végső soron a filozófiai idealizmusban ragadható meg. Kétségtelen, hogy a megokolásnak az a rendszere, amelyben Hegel a maga jogbölcseleti és politikai koncepcióját Jénában, Heidelbergben vagy Berlinben kifejtette, végső soron idealista, a jénai rendszervázlatok alapján azonban az is belátható, hogy az "idealizmus" pusztá vádjá Hegellel szemben kissé szűkkeblű, mert oksági rendszere átfogóbban van kibontva.

A FILOZÓFIAI INDOKLÁS RENDSZERE

Hegel már a természetjogról szóló tanulmányában megfogalmazta, mégpedig, miként ő maga nevezte, a "tisztán formális" kanti és fichtei, valamint az "empirikus" hobbesi és locke-i természetjoggal vitatkozva³⁶ (amely vitát Ilting szerint Hegel Spinoza-recepciója közvetítette³⁷), gyakorlati³⁸ filozó-

³⁴Vö. Fetscher, i. m.; Göhler, i. m.; Horstmann, i. m.; K. Löwith: Von Hegel zu Nietzsche (1941), Stuttgart 1950², 260 skk. o., lásd még 291. o.

³⁵Lásd Marxnak Rugéhoz írott levelét (1842. március 5.), MEM 27. köt., 373. o.; uő: A hegeli államjog kritikája, MEM 1. köt., 203 skk. o.; uő: A zsidókérdéshez (1843), uo. 349 skk. o.

³⁶K.-H. Ilting: "Hegels Auseinandersetzung mit der aristotelischen Politik", Philos. Jahrbuch, 71. évf., München 1963/64, 38 skk. o.

³⁷Hegelnek a természetjoggal folytatott vitájához lásd többek között: M. Riedel: "Hegels Kritik des Naturrechts" (1967), in: Studien, i. k., 42 skk. o.; uő: "Natur und Freiheit in Hegels Rechtsphilosophie", in: Materialien, i. k., 2. köt., 109 skk. o.; N. Bobbio: "Hegel und die Naturrechtslehre",

fiájának célkitűzését: nevezetesen állambölcselet és etika összekapcsolását. Az újkor politikai bölcselete az "akaratot", az ész által átvilágított emberi szándékot tette meg az állam- és társadalomelmélet alapjául, s ezzel túllépett az emberi együttélésnek isteni autoritással történő indoklásán. Hegel mégis azon a véleményen volt, hogy e politikai filozófia képtelen volt föloldani természetesség és ésszerűség ellentétét. Az ész az előbb említett gondolkodóknál erkölcsi maximáknak, a gyakorlati ész alaptörvényeinek alakjában, az utóbb említettekénél a szubjektív szabadságot korlátozó jog vagy állam formájában jelentkezett.

Egyfelől nem szabad, hangzik Hegel magyarázata (NR, 441 skk. o., ill. 139. o.), miként ez a kanti és a fichtei filozófiában történt, hogy "tisztá" egységként rögzítsük a jog és a kötelesség lényegének a gondolkodó és az akará szubjektum lényegével való egységét, hogy ezt az egységet elkülönítsük az empirikus viszonyoktól és ebben az elkülönítésben magáértvalóan tétélezzük (420., ill. 109. o.). Másfelől viszont megengedhetetlen az empirikus szemléletnek az általánossággal való összekeverése, valamint az, hogy az egyest — kiváltképp ha az az "erkölcstelen egy megjelenési formája" (434., ill. 129. o.) — az összefüggéstelenül fölsorakoztatott meghatározottságok közül kiragadva az egész céljává és lényegévé tegyük (424. skk. o., ill. 111. o.). Ebből az eljárásból hiányolta ő a szükségszerűséget; az erkölcsiség közvetítetlenül, "idegenként" kerül itt elő szerinte. Az ő politikai bölcseletének feladata ezzel szemben az volt, hogy az emberi "természetességnek" az "erkölcsiségben" való "meghaladását" ábrázolja, hogy az egész szemléletét és képét egyesítse a logikaival, a fogalommal (418. o., ill. 106. o.), hogy fölmutassa individuum és nép egységét (lásd SdS, 60. o.), más szóval: hogy meg-

uo. 81 skk. o.; E. Bloch: Naturrecht und menschliche Würde, Frankfurt 1975², 140 skk. o.; Bonsiepen, i. m. 81 skk. o.; Lichtblau, i. m. 72 skk. o.; Siep: "Kampf...", i. k.; uő: "Anerkennung...", i. k., 156 skk. o. (lásd még 41. j.).

³⁸Hogy Hegel Jénában egyáltalán fölvezolta egy gyakorlati filozófia alapvonalait, azt Siep bizonyította (lásd "Anerkennung...", i. k., 146 skk. o.). — Igaz, a jénai korszak vége felé, a Reálfilozófia "Alkotmány" címet viselő fejezetében, utat tör magának a reflexiónak a társadalmi cselekvés normáin keresztül a történetfilozófiába való átvezetése. — S. Blasche és O. Schwemmer ezzel szemben a Jogfilozófiában még egy gyakorlati filozófia normakritikai kezdeményeit látják; vö.: "Methode und Dialektik. Vorschläge zu einer methodischen Rekonstruktion Hegelscher Dialektik", in: M. Riedel (szerk.): Rehabilitierung der praktischen Philosophie, 1. köt., Freiburg 1972, 457 skk. o. Lásd még M. Riedel: "Objektiver Geist und praktische Philosophie" (1968), in: Studien, i. k., 11 skk. o.; H.-M. Sass: "Das Verhältnis der Geschichtsphilosophie zur politischen Praxis bei Hegel", in: Hegel-Jahrbuch 1968/69, kiadja: W. R. Beyer, Meisenheim 1970, 59 skk. o.

vizsgálja, miként dolgozza ki magát az emberi "természet" a munkában és az együttes cselekvésben, a társadalmi gyakorlatban, s miként emelkedik föl moralitás és legalitás "tisztá" egységébe, melyben föl kell hogy számolódjon az akarat idegen meghatározottsága, s az egyéneknek képessé kell válniuk az erkölcsi maximáik szerinti szabad cselekedetekre. A jénai időszakban Hegel újra és újra nekirugaszkodott e föladat megoldásának, míg végül Berlinben végleges alakot öltött a Jogfilozófiának a nürnbergi Logikán alapuló rendszere.

Mindenesetre a filozófiai indoklás rendszere, melynek segítségével Hegel az imént vázolt föladatnak a Jogfilozófiában eleget tesz, észrevehetően a jénai fejtegetések színvonala mögé esik vissza. A jénai rendszervázlatokban ugyanis, mindenekelőtt az 1805–1806-ban keletkezett Reálfilozófiában, moralitás és legalitás egységét Hegel genetikusan alakítja ki; ez teszi ezeket a följegyzéseket a politikai filozófia szempontjából olyannyira fontossá és aktuálissá. Ez az egység egy olyan dialektika eredményeként születik meg, amelybe az egyes akaratok, önmegvalósításuk során, beleszövődnek. A Jogfilozófiában ezzel ellentétben a jog fogalma előre tételezve van (vö. Jog.fil. 2. §), mivel "valósulása" kívül esik e tudományon, a "lélektan" birodalmába tartozik, amelynek szisztematikus, a rövid enciklopédikus változatot elmélyítő kidolgozása Hegelnek nem adatott meg. A "Bevezetés" (4–29. §) vázlatosan ismerteti ugyan ezt a "valósulást", ám ebből a rövidre fogott levezetésből aligha rekonstruálható az interakciónak egy teherbíró elmélete, jóllehet föltételezése szükségszerű. Ha ellenben a jog fogalmának a gondolkodó és akaráó szubjektumok önmegvalósításából kinövő genezise a jogtudomány szféráján kívül esik, úgy ez mértékkel sem szolgálhat annak eldöntésére, hogy vajon egyáltalán sikerült-e, s milyen mértékben sikerült megvalósítani vagy elérni a szándékolt egységet. Tanácsos tehát visszatekintenünk arra a geneziszre, amellyel Hegel Jénában próbálkozott.

Ha kezdetben, Az erkölcsiség rendszerében, jog és moralitás egységét, vagyis az "erkölcsiséget" — ami továbbá egyet jelent a "szabadság szubjektivitásának" a szabadság "szubsztancialitása" révén történő közvetítésével — logikai sorok, szemlélet és fogalom kölcsönös alárendelése segítségével akarta elérni, s ebből egyetlen ívben kibontani az emberi élet valamennyi összefüggését, úgy ezt az elképzelést később föladta, mivel a célt: az "egyénnek a néppel megvalósuló egységét" — amely Hegel szerint az erkölcsiség megvalósulásának egyedüli biztosítója — "egy, magukkal a tartalmakkal szemben külsődleges eljárással, előre meghatározott tartalmak alá történő aláren-

deléssel" lehetett csak megváltani (Horstmann).³⁹ Hegel 1803—1804-től fogva a maga "szellem-", ennyiben tehát politikai filozófiáját is, tudatelméleti alapzatra helyezi, s a "szellemet" a társadalmasult egyénekben önmagát reflektáló "abszolútumként" fogja föl. Miként Habermas szerint⁴⁰ a megismerés kanti kritikáját azáltal "radikalizálja", hogy az elméleti észet nem valamiféle "készt" szubjektumként tételezi föl, hanem olyan alanyként bontja ki, amely maga is fejlődik, a világ elméleti elsajátításában önmagát alakítja, így a gyakorlati filozófia kiindulópontját is radikalizálta. Hegel nem egy már önmagában is "jó" erkölcsi tudatból indul ki, hogy aztán transzcendentálfilozófiai dedukcióval kebelezzze be számára a környezetet, a társadalmi viszonyokat, hanem épp azokat a föltételeket vizsgálja, melyek közepette a természeti, a természethez és ösztöneihez kötött ember társadalmi lényé, erkölcsi lényé tud válni, azáltal, hogy az elméleti megismerőképesség számára genetikailag föltárja a gyakorlat világát. A Kantéval éppen ellenkező úton halad, s azt mutatja meg, hogyan válik lehetségessé a természetadta tevékenységek és azok gondolkodás révén történő közvetítése, "szellemivé tétel" dialektikájában a "tisztá akarata".⁴¹ Az egyének azáltal válnak erkölcsi lényekké, s Hegel valamennyi jénai munkájában⁴² azáltal ébrednek önmaguknak mint ilyeneknek a tudatára, hogy külsővé-idegenné teszik egyediségüket, természetességüket és partikularitásukat, s ezzel létrehoznak egy "általános

³⁹Horstmann: "Probleme der Wandlung...", i. k., 116. o.; vö. Göhler, i. m. 416. o.

⁴⁰J. Habermas: Erkenntnis und Interesse, Frankfurt 1973³, 17 skk. o. — Azzal, hogy visszanyúlt a transzcendentális filozófia "tisztá" éne mögé, Hegel persze nem oldotta meg a megismerés kritikájának problematikáját, csupán csak radikalizálta, mégpedig ambivalens módon (35. o.).

⁴¹A végső eredmény, az elméleti és a gyakorlati "képzés" célja nem más, mint az elméleti "én", a filozófiai tudat. "A fogalom", olvashatjuk a Logikában, "amennyiben ilyen létezéssé teljesedik ki", mely maga is szabad, "semmi egyéb mint én avagy tisztá öntudat". (Vö. HW, 6. köt. 253. o.) — Hegel Kant-bírálatával kapcsolatban lásd például Bubner, i. m. 9 skk. o.; Düsing: "Das Problem der Subjektivität, i. k., 38 skk. o.; Henrich: Hegel im Kontext, i. k., 9 skk. o., ill. 41 skk. o.; Kimmerle: "Das Problem der Abgeschlossenheit", i. k., 201 skk. o., ill. 283 skk. o.; Lukács: Der junge Hegel; B. Lypp: "Über die Wurzeln dialektischer Begriffsbildung in Hegels Kritik an Kants Ethik", in: R.-P. Horstmann (szerk.): Dialektik in der Philosophie Hegels, Frankfurt 1978, 295 skk. o.; Marcuse, i. m. 15 skk. o., ill. 38 skk. o.; Popitz, i. m. 36 skk. o.; Riedel: Studien, i. k., 15 skk. o.; J. Ritter: "Moralität und Sittlichkeit. Zu Hegels Auseinandersetzung mit der kantischen Ethik" (1966), in: uő: Metaphysik und Politik, i. k., 281 skk. o.; Wildt, i. m.

⁴²Vö. NR, 467 skk. o., ill. 174 skk. o.; SdS, 60 skk. o.; 1803/04, 312 skk. o., ill. 326 skk. o.; JR, 253 skk. o., ill. 260 skk. o.

akaratot", mely önmagában konstituálódik és önállósul velük szemben; ám megfordítva is: szabadságukat adja vissza azáltal, hogy az általánosság részeként biztosítja számukra az önmegvalósítás lehetőségét.

Az az elvontan általános tudat, amellyel az 1805–1806-os Reálfilozófia a szellem fejlődését indítja, hordozóinak különféle tevékenységi formái révén önmaguknak tudatára ébredő egyének sokaságára bomlik föl, akik elválasztódásukban és egymára való vonatkozásukban — dolgozóként és nem-dolgozóként, úrként és szolgaként, nemekként, családtagokként, birtokosként és nem-birtokosként stb. — valósítják meg önmagukat, önmaguk elvesztése révén, önmaguk fölálldozása révén az általánosság különféle formáinak, a családnak, a polgári társadalom intézményeinek, a törvénynek, az államnak, valamint a művészetnek, a vallásnak és a tudománynak oltárán, melyek az ő interakcióikból (szereket, harc, csere, bűnözés stb.) születnek meg. Szubjektív szabadságuk megvalósítása során hozzák ugyanis létre azokat az intézményeket, amelyek ellentéteiket közömbösítik, s amelyekben közös érdekeik kifejezésre jutnak. A birtoklásért, valamint az egyediségnek benne implikált, mások rovására történő abszolút tételezéséért életre-halálra szóló harc lángol föl. Ha ez a küzdelem nem végződik halálosan vagy a másik alávételével,⁴³ akkor bebizonyosodik általa, hogy az egyéni létezés csak a kölcsönös elismerés által biztosítható. Az eredmény az általános elismertség, vagyis az "elvont jog": a fejlődő gazdasági kapcsolatok biztosítója. Az egyes akaratok dialektikájából kiemelkedik egy általános akarat, amely, hogy valóságosnak hasson, önállósul velük szemben és magába szívja őket, egyszerismind azonban visszahelyezi őket az — immár rosszan elvont, pusztán formális — szabadságba, mégpedig úgy, hogy mindenkinek megadja a "magáét". Az egyéneket a társadalmi általánossággal pusztán elvont jogként összekapcsolva, szabályok és tilalmak rendszereként, kellőségeként /Sollen/ lép föl velük szemben, ami alól ők immár csak a "jog-

⁴³ Miként Siep ("Kampf", i. k.) megmutatta, az elismertségért folytatott küzdelem valamennyi jénai változatban a becsületbeli párbaj modelljét követi. Az 1805–1806-os Reálfilozófiában a küzdelem az embernek személyként való elvont-jogi elismerésével zárul; az uralom és a szolgaság viszonya még csak lapszéli kiegészítés formájában jelentkezik. Az erkölcsiség rendszere (vö. SdS, 55. o.) nyitva hagyja -- akárcsak a Fenomenológia — az "egy úrnak való maga-alávétel" lehetőségét. Az Enciklopédiában pedig azt írja Hegel, hogy "az elismerésért vívott harc és a maga-alávétel egy úrnak az a jelen-ség, amelyből ered az ember együttélése, mint az államok kezdete" (Enc., 433. §). — A Fenomenológiának talán legismertebb fejezetével kapcsolatban, mely az uralomról és a szolgaságról szól, vö. (egyebek helyett) A. Kojève, G. A. Kelly és H. G. Gadamer tanulmányait az alábbi kötetben: H. F. Fulda és D. Henrich (szerk.): Materialien zu Hegels "Phänomenologie des Geistes, Frankfurt 1973, 131 skk. o.; valamint az ott közölt irodalmat (430 skk. o.).

talanság" vagy a "bűntett" révén vonhatják ki magukat. Maga az elvont jog, mutatja ki Hegel, csak úgy válik valóságossá, ha az egyéni akaratok visszatolakszanak az egyediségbe, ha az általánossal szemben érvényesülnek. "A büntetés bosszú, de az igazságosság nevében" (Ifj. ír., 389. o.); ennek révén tereli vissza az egyéni akaratokat az általános elismertség állapotába, s "erőhatalmú törvényként" szerez magának érvényt, egészen az egyes életnek halálbüntetés formájában való megsemmisítéséig. A kölcsönös elismerés általánossága a gazdasági törvényszerűségeken keresztül sűrűsödik a társadalmi kapcsolatok elvileg korlátlan hatáskörrel rendelkező jogi rögzítéséig. Ezzel megvalósult az állam erkölcsi szubsztancialitása is; innen kiindulva kell kibontakoztatni.

Ily módon a jog fogalma Hegel szerint a "szabad szellemből", a munka révén képződött és a másokban megvalósuló önismeretből, a kölcsönös elismerés révén önmagához visszatért szellemből sarjad ki. A valóban szabad akarat, olvashatjuk később az Enciklopédiában, "az elméleti és gyakorlati szellem egysége /.../ A közvetítés megszüntetése által /.../ ez az akarat maga tételente közvetlen egyediség, amely azonban éppúgy az általános meghatározássá, magának a szabadságnak meghatározásává tisztul" (Enc., 481. §). Az "elméleti és a gyakorlati észnek" ez az "egysége", amely az Enciklopédiában mindössze két paragrafussá zsugorodott össze, hogy aztán rögtön átugorjon az "objektív szellemhez", Habermas szerint ama "modern világértelmezések kulcsproblémája", amelyek "elveszítették világgép-jellegüket".⁴⁴ Miként Hegel Jénában rámutatott, ez az "egység" nem más, mint "olyan akarat, mely intelligencia" (Ifj. ír., 376. o.), az egyes akaratok összessége, azoké, melyek a polgári társadalom tagjaiként a munkában és a cserében realizálódnak, melyek annak intézményeiben "képeződnek", a törvényben pedig tartalmazva tudják magukat, azon egyéneknek az összessége, akik a tulajdonukban, a mindenki által elismert, saját szorgalommal megdolgozott birtokban⁴⁵ önmagukkal megbékéltek és maguknál vannak, akik az államban fölládozzák magukat az "általános" érdekében. Hegel tehát elveti a transzcendentális filozófia álláspontját, s túllép az

⁴⁴J. Habermas: Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus, Frankfurt 1976, 19 skk. o., 92 skk. o. (lásd 51. j.).

⁴⁵A Jogfilozófiában úgy tűnik, hogy Hegel visszatért John Locke álláspontjához (Second Treatise, 25 skk. szakasz). Mivel a jog fogalmának a (társadalmi) interakcióból való "genezise" ott előfeltételezve van, a Jogfilozófia meghatározásaiból (vö. Jog. fil., 41 skk. §) következik, amennyiben a jénai írásokat nem vonjuk be az értelmezésbe, hogy minden olyan birtok, mely az egyén saját munkájának gyümölcse, egyszersmind "tulajdon", így nem szükséges, hogy mások előbb jogosként elismerjék.

elméleti és a gyakorlati ész merev elválasztásán, amennyiben visszatér mögöttéséhez.⁴⁶ Dialektikájával kialakítja a jog és a kötelesség lényegének a gondolkodó és akaró szubjektum lényegével való egységét, egy olyan egységet, amely szerinte, magától értetődően, nem az egyes individuumokban, hanem csak is a rajtuk túlmutatató általánosban áll fönn. A társadalmasult egyének oldaláról föltárulkozva, csak ebben válik objektív módon "ésszerűvé".

A későbbi rendszernél egyértelműbben és részletesebben próbálja meg ifjúkori írásaiban Hegel bizonyítani, hogy az egyének csakis úgy lehetnek szabadok, hogy lemondanak önmagukról, föláldozzák magukat az általánosért, benne — az erkölcsben és a törvényekben, minden másokban — önmagukra ismernek, tülemlkednek természeti és ösztönszerű kötöttségeiken — egészen az "abszolútumig". A hegeli bölcselet föladata mármost az, hogy ezt a fölszabadulást különböző, a gondolkodásnak egyre adekvátábban megfelelő, a filozófiában a maga célját elérő fokozataiban rajzolja meg.⁴⁷ Épp ezen oknál fogva, ha a korai vázlatokat is segítségül hívjuk, melyekben az iménti összefüggés nyilvánvalóvá válik, tényleg semmi kétségünk nem lehet afelől, hogyan foghatta föl Hegel a maga politikai bölcseletét; nevezetesen nem annyira az önmagát abszolútnak tételező egyediség vagy a liberális társadalom elméleteként, mint sokkal inkább az önmagát az egyediségtől megszabadító és az általános, vagyis a gondolkodás irányában megtisztuló ész elméleteként. Miként Hegel rendszerének a maga egészében Kant által megcélzott, ám — mutat rá a Diffe-

⁴⁶ Azáltal, hogy Hegel a maga gazdaságilag iskolázott pillantását a társadalmi gyakorlatra szegezte, Marxszal szólva "a munka lényegét ragadta meg"; s így sikerül neki, miként már Lukács is megállapította, szétrobbantania a "szubjektív idealizmus" moralitásra redukált gyakorlat-fogalmát, s "kipuhatólnia az emberi megismerés és az emberi gyakorlat közötti konkrét kölcsönhatást". Természetszerűleg az árutermelés sajátosan polgári gyakorlatát, s ennek jogi-politikai közvetítését tartja szem előtt közben, valamint a "szellemi", vagyis az intellektuális vagy elméleti munkát — de nem csak ezt, miként azt az ifjú Marx 1844-ben fölemlgette vele szemben (lásd Gazdasági-filozófiai kéziratok, i. k., 99 skk. o.).

⁴⁷ Ezt a programot Hegel, egy később föladott komplementum-elmélet összefüggésében, A kereszténység szellemében már egyszer, jóllehet ugyancsak elvontan, de elővezette: az erkölcsi, az egyéneken megtörő meghasonlottság túlhaladható a gondolkodásnak és a cselekvésnek az "abszolútumhoz", "Istenhez" való fölemlkedésével, mégpedig a moralitás, ill. az erény mint "a törvényekkel szembeni engedelmesség komplementuma" révén, a szeretet mint az erények komplementuma révén (HW, 1. köt., 362. o.), a vallás mint a szeretet és a reflexió komplementuma révén (370. o.), a hit mint gondolkodás és lét egysége révén (vö. HW, 1. köt., 250 skk. o.). A filozófiának, miként ez egy 1800-ban íródott Rendszertöredékben olvasható, "a vallással meg kell szünnie" (Ifj. ír., 141. o.). Tárnya amazéval közös (vö. Enc., 1. és 451. §, Függelék; továbbá HW, 6. köt., 549 skk. o.).

renzschrift⁴⁸ — "negatív érvrendszerben" elsüllyesztett "tisztá elméleti ész" az eredménye és a célja, akként a gyakorlati filozófia eredménye és célja a "tisztá gyakorlati ész". Ennek valamennyi gazdaságilag meghatározott és jogilag rögzített összefüggése, végső soron valamennyi állami intézmény fölött is lebegő abszolút "tisztasága" mindenfajta gyakorlat eredménye és legmagasabb megjelenési formája; Hegel szerint ez a filozófiai tudatban csúcson sodik ki.

NÉHÁNY KELLEMETLEN KÖVETKEZTETÉS

A Hegel-diskusszió néhány vitás kérdésével kapcsolatban kifejtettük, hogyan értelmezendő Jogfilozófiája a filozófiai indoklásnak egy olyan összefüggésrendszerében, melyet közelebbről csak a jénai rendszervázlatokban fejtett ki. Azt a módot, ahogyan itt Hegel alapvető politikai mondanivalójának genetikai kibontakoztatásával bebiztosítja magát, dialektikus kezdetként mind a mai napig nem sikerült túlszárnyalni, különösen nem az "idealizmus" egyszerű vádjával. (Ráadásul maga Marx is hasonló elgondolással próbálkozott a politikai gazdaságtan bírálatánál.⁴⁹) Igaz ugyan, hogy Hegel a jognak és a politikának egy olyan fölfogásához jut ily módon el, amely, éppen mert "a modern nemzetgazdaságtan álláspontján áll" (Marx),⁵⁰ a "közvetítés aporiáját" (Riedel) nem képes föloldani. E koncepció polgári társadalom és állam, korszerű és visszahúzó mozzanatok elegyét hozza létre, melyben az átlagos polgári egyén aligha ismer magára az erkölcsiség szubsztanciális államának polgáraként. Ennek az individuumnak főként a hordozószerep, az "anyag" (Jog. fil., 262. §) szerepe jut, mely elősegíti az általános kiemelkedését a polgári társadalom tépettségéből, beleértve valamennyi, e társadalmat megrendszabályozó állami intézményt; az egyének a gondolkodás szabadságára kell hagyatkoznia. A jénai rendszervázlatokban Hegel mindezt a filozófiai indoklás tekintélyt parancsoló — belülről nézve egyenesen lenyűgöző — bizonyító erejével tárta föl.

⁴⁸G. W. F. Hegel: A filozófia fichtei és schellingi rendszerének különbsége (1801), vö. Ifj. ír., 147—189. o.

⁴⁹Nevezetesen A politikai gazdaságtan bírálatához című, 1859-ben írott munkájában, lásd MEM 13. köt., 372 skk. o. — igaz, sikertelenül. Vö. G. Göhler: Die Reduktion der Dialektik durch Marx. Strukturveränderungen der dialektischen Entwicklung in der Kritik der politischen Ökonomie, Stuttgart 1980.

⁵⁰Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok, i. k., 105. o.

Az e rendszervázlatokra történő visszanyúlás megkönnyíti a Jogfilozófia értelmezését, ám nem teszi könnyebbé a lehetséges aktualizálásokat. Hegel politikai bölcseletének eredményeit és következményeit nem lehetséges egyszerűen elbűvészkedni a politikai szándék és a politikai koncepció összefüggésének fölfejtésével, vagy pedig a kellemetlen mozzanatoktól való megtisztítással; legalábbis ilyenkor Hegelt nem lehet már koronatanúként megidézni. Mi több, úgy tűnik föl, hogy maga Hegel szállítja, épp az iménti oknál fogva, az ellenérveket azokkal a kísérletekkel szemben, amelyek, Hegel "aktualitását" jószándékúan, ám kritikátlanul hangoztatva, emancipatorikus szándékkal fordulnak vissza a hegeli kiindulóponthoz, s Hegelt újabb ismeretek asszimilációjával és integrációjával kívánják megtermékenyíteni.

Így például Habermas azt hozza föl Hegel ellen, hogy a társadalom "észszerű identitásának" konstrukciója a szuverén alkotmányos államban meghaladott állásponttá vált a polgári társadalom önállósult fejlődése nyomán, kiváltképpen a huszadik században.⁵¹ Az "instrumentális ész" korszakában (Horkheimer és Adorno) "kollektív identitást" már csak reflexív úton lehet elérni, úgy, hogy az "olyan kommunikációs folyamatokban való részvétel általános és egyenlő esélyeinek tudatában van megalapozva, amelyekben az identitás kialakítása a tanulás megszakítatlan folyamatában valósul meg".⁵² Ez azonban, konzekvenciáit tekintve, még nem vezet túl Hegelen, csupán az "objektivitáson" és a "végességen" belül ábrázolásmódjának élet veszi, hogy egy olyan intézménnyel helyettesítse, melyet Hegel az "abszolút szellemnek", végső soron a filozófiának tartott fön; ez az intézmény az "uralomtól mentes párbeszéd". — Továbbá Theunissen "kommunikatív szabadságként" egy olyan szabadságot próbál meg visszahódítani az "objektív szellem" szférája számára, melyet Hegel anticipált ugyan, ám, miként az előbbi esetben, fönntartott az "abszolút szellem" számára, mivel a keresztényi-polgári szabadság mindinkább kiteljesedő megvalósulásában, a létrejövő tőkés termelési módban, nem látta annak anyagi alapját. — Siep az "elismerés elvét" mint norma- és intézménykritikai princípiumot a társadalmi interakcióknak a pusztá formális jogra történő leszűkítése révén nyeri, míg Hegel az elismerés dialektikájában az ő korában

⁵¹J. Habermas: "Können komplexe Gesellschaften eine vernünftige Identität ausbilden?", in: Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus, i. k., 92 skk. o.; itt: 106 skk. o., — Hegel elgondolása eszerint abból a ma már tarthatatlan föltételezésből indul ki, hogy "a modern társadalmak is a maguk egységét világképek formájában hozzák létre, melyek tartalmilag rögzítenek valamilyen közös identitást".

⁵²I. h., 116. o.

általánossá váló polgári áruforgalmat tükrözi vissza, s intézményesen tehermentesíti is tőle az "erkölcsiséget". — Wildt a maga részéről elismeri, hogy az általa Hegelbe inkább belemagyarázott, mintsem az elismerés elméletéből kiolvasott társadalmi viszonylatok, melyek révén a polgári érintkezés szigorú jogi formalitásának transzcendálnódnia kellene, csupán egy új társadalmi formáció talaján sarjadhatnak ki. Egy ilyen társadalmi formáció azonban Hegelnek nem lebegett a szeme előtt.⁵³ — Hogy mihez is szolgálhat Hegel elődként, az a probléma még nincs tisztázva — a politikai filozófia szempontjából sem.

(Fordította: Balázs István)

/Zeitschrift für philosophische Forschung, Bd. 35, Heft 3/4 (Juli--Dezember 1981), 501--518. o./

⁵³Vö. az idézett szerzőkkel kapcsolatban: 14--16. jegyzet.

Fehér M. István

"Schelling: ismeretlen kortársunk" — ezzel a címmel vezette be a Schelling születésének kétszázéves évfordulóján H. M. Baumgartner által szerkesztett — a filozófus életművébe bevezetést nyújtó — tanulmánykötetet Odo Marquard. Nem mintha Schelling gondolatai ismeretlenek és hatás nélküliek volnának — fogalmazott —; sőt, széles körben elterjedtek és hatnak. Schelling tehát él és aktuális — anélkül hogy inkognitóját fölfedné.¹

Az évforduló — s maga a kötet — új lendületet adott a Schelling-kutatásnak, annak, hogy a filozófus levesse "inkognitóját". 1976-ban indult meg Schelling műveinek a Bajor Tudományos Akadémia Schelling-Bizottsága által gondozott monumentális — nyolcvan kötetre tervezett — történeti-kritikai kiadása; s több tanulmány, írásainak számos új kiadása látott napvilágot.²

Az alábbi rövid áttekintés keretében nem törekszünk akár csak az 1975 utáni időszak kimerítő ábrázolására sem. A közelmúlt Schelling-kutatásainak bemutatását két nemzetközi Schelling-konferencia vázlatos ismertetésére korlátozzuk; egyéb művekre csupán elszórtan, a jegyzetekben hivatkozunk. E két tudományos tanácskozás ugyanakkor mintegy összefoglaló képet nyújt a jelenkori Schelling-kutatásról — annak állásáról és különböző aspektusairól —, másrészt pedig (egyfajta szeizmográf gyanánt) jelzi a Schelling-kutatásnak a kor-

¹Lásd O. Marquard: "Schelling — Zeitgenosse inkognito", H. M. Baumgartner (szerk.): Schelling. Einführung in seine Philosophie, Alber, Freiburg—München 1975, 9—26. o.

²Lásd pl. a Manfred Frank által sajtó alá rendezett Philosophie der Offenbarung (Suhrkamp, Frankfurt 1977), ill. az általa és Gerhard Kurz által szerkesztett Materialien zu Schellings philosophischen Anfängen c. kötetet (Suhrkamp, Frankfurt 1975). Schelling fiatalkori fejlődését Hegel és Hölderlin fejlődésével párhuzamosan mutatja be Panajotis Kondylis, Die Entstehung der Dialektik. Eine Analyse der geistigen Entwicklung von Hölderlin, Schelling und Hegel bis 1803 c. könyvében (Klett-Cotta, Stuttgart 1979).

társi gondolkodáshoz, a jelenkor filozófiai tudatához való viszonyát — föltehetően jobban és érzékenyebben, amint azt egyedi kötetek és tanulmányok jelezhetik.

Az elsőnek ismertetendő konferencia 1979. szeptember 26. és 29. között, Zürichben került megrendezésre; az elhangzott előadások és referátumok 1981-ben, a Frommann—Holzboog kiadónál jelentek meg.³

A tanácskozás referátumai és vitái három fő tematikus egység — Schelling természetfilozófiája, történelemfilozófiája és politikai filozófiája — köré rendeződtek. Ezen témák megközelítése ugyanakkor — a kutatás és a recepció mindenkori helyzetét tekintve — eltérő kiindulópontot kellett hogy alapul vegyen. A schellingi természetfilozófia esetében (amint azt a kötet bevezetőjében Ludwig Hasler hangsúlyozta) még azt sem lehet elmondani, hogy hevesen vitatnák és megítélésében ellentétes fölfogások érvényesülnének — ez az állapot tulajdonképpen egyfajta óhajként jelenik meg. Itt abból kell kiindulni, hogy a schellingi természetfilozófia teljességgel elintézettnek számít; elintézettnek mind a természettudósok és tudománytörténészek szemében — akik Schelling vonatkozó gondolatait sem együttműködésként, sem konkurenciaként nem tudják komolyan venni —, mind a filozófusok és filozófiatörténészek szemében, akik — hogy komolyan vegyék őket — sietve biztosítanak bennünket afelől, hogy itt semmi komolyról nincs szó. Schelling természetfilozófiája ily módon "ama spekulatív tudatlanság elrettentő példájává vált, mely a zseni romantikus—fantasztikus—metaforikus ugrásaival teszi túl magát a tapasztalati tudományok fáradságos, empirikus—megfigyelő—kísérletező módon való előrehaladásán".⁴ Még ama föloldozás is, melyben Schellinget alkalomadtán materialisták részesítik, kétséges vigaszt jelent: "őszinte ifjúkori gondolatának" minden nagysága mellett tudományosan aligha diszkutálható természetfilozófiai kijelentései — a németországi termelőerők korabeli közismert elmaradottságát figyelembe véve — történetileg válnak diszkutálhatókká, és pedig úgyszólván a tudomány spekuláció alóli (megkésett) felszabadulásának egyfajta kompenzációjaként.

Ilyen körülmények közepette az egyetlen lehetséges és értelmes dolog, amit a tanácskozás tehetett: egészen előlről kezdeni. Azaz — a vonatkozó tudományterületek történészeinek bevonásával — megismerkedni a természettudo-

³Ludwig Hasler (szerk.): Schelling. Seine Bedeutung für eine Philosophie der Natur und der Geschichte, Referate und Kolloquien der Internationalen Schelling-Tagung Zürich 1979, Frommann-Holzboog, Stuttgart—Bad Cannstat 1981.

⁴L. Hasler: "Zur Einführung. Schelling ernstnehmen", i. k., 10. o.

mányok és az orvostudomány 1800 körüli állásával, hiszen Schelling 1796 és 1798 között Lipcsében matematikát, természettudományt és medicinát hallgatott, a természetkutatás akkori állását igen jól ismerte,⁵ s korabeli természetkutatók és orvostudósok körében nézetei igen pozitív fogadtatásra találtak. A konferencia idevágó referátumai három szempont tekintetében hoztak érdekes eredményeket. Az első szempont Schellingnek kora természettudományaira gyakorolt befolyását illeti. Erről eleddig — jószerivel pusztán hallomás alapján — különböző elképzelések éltek a köztudatban: hogy ez a hatás igen ösztönző, vagy hogy — ellenkezőleg — jócskán kártékony volt — avagy hogy semmilyen hatásról nem lehet beszélni. A tudománytörténészeknek a konferencián ismertetett kutatásai alapján mármost kiderült: Schelling a modern tudomány történetében nem hogy nem kártékony, de nem is csupán egyfajta meghatározatlanul-ösztönző, hanem — nagyon is — meghatározó-ösztönző szerepet játszott. Különösen megmutatkozik ez az orvostudomány területén, amely 1800 körül igen mély válságba jutott: "a Brown és Röschlaub által kidolgozott ingerlékenységelmélet továbbfejlesztésével Schelling kivezette az orvostudományt a mechanisztikus, ill. vitalisztikus fölfogások zsákutcájából, s egy új patológiát és terápiát alapozott meg egy olyan organiztikus koncepcióban, mely a betegséget tudományos szempontból nem fizikai tulajdonságok summájaként, hanem az organizmus cselekvéseként ragadja meg".⁶ — A második szempont a természetfilozófiának a természettudományokhoz való viszonyára vonatkozik. "A Schelling értelmében vett természetfilozófia", írja Hasler, "nem azonos a természetkutatással; nem javítja a természetre vonatkozó tapasztalati tudást", hanem inkább arra a módra kérdez, hogy e tapasztalati tudást hogyan értelmezzük.⁷ A természetfilozófiát Schelling először a transzcendentálfilozófia részének tekintette, majd önálló filozófiai diszciplínaként állította a transzcendentálfilozófia mellé, végül egy átfogó azonosságfilozófia keretében tett kísérletet a kettő összekapcsolására egy olyan alap gondolat jegyében, mely szerint "az anorganikus és organikus természet, természet és ember, ember és Isten egyazon elvek alapján ragadandó meg".⁸ A természetfi-

⁵Lásd uo. 11. o., valamint Dietrich von Engelhardt: "Prinzipien und Ziele der Naturphilosophie Schellings — Situation um 1800 und spätere Wirkungsgeschichte", uo. 81. o.

⁶Hasler, 11. o. Lásd ezzel kapcsolatban Nelly Tsouypoulos "Schellings Konzeption der Medizin als Wissenschaft und die 'Wissenschaftlichkeit' der modernen Medizin" c. referátumát (uo. 107—116. o., különösen 113 skk. o.).

⁷Uo. 11. o.

⁸Hermann Krings: "Vorbemerkungen zu Schellings Naturphilosophie", uo. 73. o.

lozófia akkor nem természettudomány, sem a természettudomány elmélete.⁹ Figyelembe kell itt azonban venni, fejtette ki Hermann Krings, hogy "ha a természeti folyamatokat a természettudományok természeti erőkből magyarázzák, akkor de facto princípiumokat vesznek alapul, melyek legitimációja nyitott kérdés". Mármost Schellingnek "ember, természet és Isten egységére vonatkozó filozófiai alaptézisével a természetmagyarázat olyan elvei összeegyeztethetetlenek volnának, melyek egy ilyen egységet kizárnak; valamint ama elvek is, melyek egy olyan világot alapoznának meg, mely az ember számára azért megragadhatatlan, mivel ő maga — úgy, ahogy magát mint embert érzékeli és akarja — e világban nem jelenik meg".¹⁰ Ez utóbbi áll a newtoni "világra", ahol is nem a mechanika Newton által fölfedezett törvényeivel szembeni fönntartásról van szó, hanem arról, hogy minden az ellen szól — különösen az organikus természet jelenségei —, hogy "e mechanikus dinamizmus elveit természetfilozófiailag kielégítőnek tartjuk".¹¹ Bárhogy legyen is, "Schelling érdeklődése az elvek felé, a természetkutatás ama előfeltevései felé fordult, melyek maguk a természetkutatásnak immár nem tárgya"; ezen elveknek "logikai összefüggést" kell alkotniuk, melyek által a "természet mint rendszer" érthetővé válik — a természet, mely nem csupán objektum, hanem szubjektum is lehet, illetve a szubjektivitást nem hogy nem teszi lehetetlenné, hanem éppenséggel annak lehetőségföltételeként gondolható.¹² A szóban forgó elvek "ama általános szempontok, melyekhez a természetkutatás és a világertelmezés igazodik, ill. igazodnia kell, amennyiben a világösszefüggést megragadhatóvá akarja tenni".¹³

⁹Lásd Krings és von Engelhardt vonatkozó megjegyzéseit (73, ill. 81. o.).

¹⁰Krings, 73 sk. o.

¹¹Uo. 74. o.

¹²Uo.

¹³Hasler, 12. o. — "Az absztrakt természettudományok korunkban játszott vezető szerepének, a fizika és a biokémia étellel szemben ellenséges eredményeinek a fényében értelmesnek és jogosultnak tűnik föl" — írja monográfiájában Jochen Kirchhoff — "Schelling természetfilozófiáját a benne rejlő alternatív kiindulási pontok tekintetében megvizsgálni, Schellingnek a természet és az élet számára való 'prókátorságát' tudatossá tenni." — "Schelling tiltakozása", fejti ki később, "a matematikai természettudomány ama absztrakciója ellen irányul, mely a természettől elrabolja az életet — s egy a természet és szellem szétszakítására törekvő filozófia ellen. /.../ Schellingnek a mechanisztikus természetfölfogás elleni tiltakozását a gondolkodásnak az előretörő nihilizmus föltartóztatására, ill. a matematikai természettudomány nihilisztikus következményei elől való kitérésére tett egyik utolsó és erőtlén kísérleteként értelmezhetjük." Schelling tiltakozása ugyanakkor "nem etikai vagy esztétikai jellegű, amint azt nagyvonalúan megenged-

A harmadik szempont a schellingi természetfilozófia aktualitását érinti. Természet és szellem egységének megragadására irányuló törekvéséből fakad Schellingnek ama javaslata, írja Hasler, hogy "a természetet ne külsődleges dologiságként, megfigyelési és kísérleti tárgyként értelmezzük, hanem benne egyúttal valami szubjektumszerűt ismerjünk föl/.../ A modern természetkutatás elveiről Schelling nem azt mondaná, hogy hamisak, hanem hogy nagyon is elégtelenek, amennyiben az ész megértésre irányuló törekvését kielégítetlenül hagyják." A mai természetkutatással szemben, mely az élet jelenségeit a molekulák, az atomok és az energia terminusaiban "látja", s ily módon olyan világot "teremt", melyben az ember önmagát nem találja, Schelling alternatívája "egy más 'etikán', az embernek a természethez fűződő másfajta viszonyán nyugszik". Kérdése nem arra irányul, hogy "egy objektív természet hogyan jelenik meg egy elfogulatlan szemlélő számára, hanem arra, hogy a természetet hogyan kell értelmezni, amennyiben az ember önmagát mint természeti és szabad lényt kell hogy megragadhassa".¹⁴

ték, hanem ismeretkritikai jellegű, amennyiben megvonja az empirikus tudomány határait". (J. Kirchhoff: Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling, Rowohlt, Hamburg 1982, 14 sk., 60 sk., 65. o.)

¹⁴Hasler, 12. o. Lásd ugyancsak Reinhard Löw: "Qualitätenlehre und Materiekonstruktion. Zur systematischen Aktualität von Schellings Naturphilosophie", uo. 99–106. o. "A kozmosznak, az életnek, a tudatnak, az erkölcsiségnek az /.../ evolúcióját az új vezető tudományok, a molekuláris biológia, az evolúciós ismeretelmélet és a szociobiológia úgy ábrázolják, mintha a természet egysége valójában a fizika egysége volna." — "A természettudomány annyiban szolgáltat igazságot a jelenségeknek, amennyiben föloldja őket." — "Ha az élet és a tudat nem más, mint a természettudományok tárgya, akkor a jog, az etika és a vallás is az. /.../ A természettudománynak önmagától semmi oka nincs arra, hogy kutatásait bármely ponton humanitásból vagy az élet iránti tiszteletből megszakítsa. Az embereknek azonban van okuk rá." (102 skk. o.) Lásd még Harald Holz: "Perspektive Natur", H. M. Baumgartner (szerk.): Schelling, i. k., 73. o.: "Nagyon is lehetséges, hogy /.../ különösen az élet elmélete számára a schellingi elképzelés egészében véve mégsem olyan elavult, amilyennek ma tűnik." Érdemes még idéznünk Wolfgang Wieland finom fogalmi pontosításait. "A természetfilozófia Schellingnél" — írja — "/.../ nem csupán a természet lehetőségfeltételére kérdez, hanem egyúttal e kérdések magának a lehetőségfeltételére is." — "A természetfilozófiának Schellingnél kettős arculata van: egyrészt a természeti világot kell áthatnia, amint az a reflexiónak, azaz szubjektum és objektum megkettőződtségének a szintjén megmutatkozik. Másrészt szem előtt kell tartania, hogy az ily módon értett természet esetében egy átmeneti állapotról van szó, mivel a szubjektum által van meghatározva. Meg kell tehát kísérlelnie a természetnek annyiban is igazságot szolgáltatni, amennyiben az ama megkettőződést még megelőzi/.../ A kérdés akkor arra irányul, hogy hogyan kell egy természetet elgondolni ahhoz, hogy a szubjektivitás benne kiemelkedhessék és vele szembekerülhessen." (W. Wieland: "Die Anfänge der Philosophie Schellings und die Frage nach der Natur", Materialien..., i. k., 256, 260. o.; vö. még 269. o.)

A Schelling történetfilozófiájának szentelt referátumok más kiinduló helyzetet vehettek alapul. Schelling vonatkozó gondolatait ugyanis hevesen vitatják, ami annyit tesz, hogy spekulatív rangjukat általánosan elismerik.¹⁵ A természetfilozófiával szemben ugyanakkor itt bizonyos — a schellingi rendszer egészét érintő — előzetes meghatározások, fogalmi tisztázások szükségessége jelentkezik. "Schelling filozófiája kezdettől fogva és benső magját /.../ tekintve éppenséggel történetfilozófia", hangzott H. M. Baumgartner referátumának tézise¹⁶ — s akkor nyilvánvaló, hogy a "történetfilozófia" megnevezés itt nem egy a természetfilozófia mellett álló önálló területet jelöl, hanem inkább azt kívánja kifejezésre juttatni, hogy a történelem Schelling számára "kezdettől fogva szisztematikus problémák megoldási horizontjaként funkcionál".¹⁷ A fiatal Schellingnél a történelem — fejtette ki Baumgartner — a rossz problémájának megoldására kerül bevetésre, és pedíg oly módon, hogy "a történelem az önmagát megragadó és önmagához eljutó ész ama történeteként" jelenik meg, "melyben a rossz a végül is beteljesedő folyamat szükségszerű mozzanatává válik".¹⁸ A késői Schelling számára a helyzet annyiban változik meg, hogy az ész a maga végességét, alapjával szembeni tehetetlenségét belátja, s ily módon "önmagát a maga lényegében egy történelem által megalapozottként ragadja meg": önreflexiójának végbevitelében az ész arra kényszerül, hogy önmagát egy olyan múlt felől ragadja meg, mely nem a saját műve.¹⁹ A történelem a korai Schellingnél lényegileg "az öntudat története", s ebben az összefüggésben vetődik föl a természetfilozófia programja is; "a természetre való filozófiai átmenetet ugyanakkor az öntudat olyan fölfogása határozza meg, mely az önmagát reflektáló öntudatnak önmagában való bizonyossága és az abszolútumhoz való viszonya tekintetében már fönnálló bizonytalanságát juttatja kifejezésre". "A reflektáló gondolkodás /.../ arra kényszerül, hogy saját eredetét, s így a filozófia lehetőségét is, egy olyan tartományban keresse, mely a reflexiót és a megkettőződést tartalmazó öntudatot megelőzi"; egy önmaga számára problematikussá-vált öntudatról van szó, mely "a természetben saját abszolút alapját keresi": "az öntudatnak a természetből való származástörténete (Herkunftsgeschichte) a

¹⁵Hasler, 13. o.

¹⁶H. M. Baumgartner: "Vernunft im Übergang zu Geschichte. Bemerkungen zur Entwicklung von Schellings Philosophie als Geschichtsphilosophie", uo. 175. o.

¹⁷Uo. 176. o.

¹⁸Uo. 177. o.

¹⁹Uo. 179 sk. o.

válasz arra a problémára, melybe az öntudat — az abszolútumhoz való viszonyának meghatározása útján — belebonyolódik".²⁰ Az ész és a történelem között Schelling különböző korszakainak megfelelően változó, de egyúttal mégis állandó átmenet található; "az ész mindig a történelemhez való átmenetben kerül megragadásra, akár az utóbbit beteljesíti, s így annak lényegeként jelenik meg, akár a történelem felől érti és általa megalapozottnak tudja magát".²¹

Ha Baumgartner úgy vélte, hogy ész és történelem viszonyában Schellingnél végül (még utolsó korszakában is) az ész kerül ki győztesen — az "átmenet" az észről a történelemig valójában nem következik be, a történelem mindig csak "észstruktúráknak és azok lefolyásának a története marad"²² —, akkor korreferátumában Odo Marquard, ezzel a tézissel alapjában egyetértve, azt igyekezett megmutatni, hogy, a klasszikus történelemfilozófiával összhangban, "Schelling történelemfilozófiájának nem sikerült a történelmet a teodicea-elvtől megszabadítania".²³ Noha középső korszakában Schelling hajlik annak elismerésére, hogy "a rossz /.../ valójában (és úgyszólván vigasztalanul) rossz" — azaz nem "rossztalanítható" —, "ezt a tendenciát mégsem vitte végig". A teljesedés-gondolat (melynek centrális voltát Baumgartner is hangsúlyozta) oly erős marad, "hogy Schelling nem képes a teljesedéstörténet történelemfogalmát a véges történelem történelemfogalmává revideálni" — ami úgy is kifejezhető, hogy "Schelling nem jutott el a historicizmusig".²⁴ — Schellingnek a történelemmel kapcsolatos nézeteihez többen is hozzászóltak. Figyelmet érdemel itt Alfred Jäger ama megfigyelése, mely szerint Schellingnek "a rendszer átgondolt ábrázolásában mutatkozó nyilvánvaló gyöngesége, mely őt hosszú ideig Hegel árnyékába állította, pontosabb szemügyrevételkor a rendszer alapvetésének területén jelentkező különös erősségként lepleződik le".²⁵

²⁰Uo. 185 sk. o.

²¹Uo. 190. o. — Hogy "már korai írásaiban Schelling centrális tematikája megtalálható": azt szisztematikus, a rendszer struktúrájára vonatkozó elemzések révén mutatja meg Harald Holz "Die Struktur der Dialektik in den Frühschriften von Fichte und Schelling" c. tanulmányában (lásd Materialien..., i. k., 215–236. o.; idézet innen, 221. o.).

²²I. k., 190. o.

²³O. Marquard: "Die Enttäuschung der emanzipatorischen Naherwartung. Einige Bemerkungen zum modernen Prozess der Entübelung der Übel und seiner Krise (mit Rücksicht auf Schelling)", uo. 206. o.

²⁴Uo. 211 skk. o.

²⁵A. Jäger: "Est besteht ein Bedürfnis nach Schelling", uo. 249. o.

A tanácskozás harmadik témaköre sem mellőzhette a fogalmi tisztázásokat. A tézis, hogy Schelling nem dolgozott ki politikai filozófiát — fejtette ki Wilhelm G. Jacobs —, helytálló, amennyiben ezen utóbbin olyan filozófiát értünk, melynek tárgya a politika; nem helytálló, "amennyiben politikai filozófián olyan filozófiát értünk, melynek intenciója politikai".²⁶ Ezen utóbbi értelemben Schelling filozófiája "teljességgel politikai": e tézis ugyanakkor szemben áll azzal az interpretációs hagyománnyal, mely Schelling politikai intencióit tagadja, illetve azokat — reakciósnak nyilvánítva — nem veszi komolyan. Jacobs a továbbiakban azt mutatta meg, hogy a fiatal Schelling valláskritikája "egy olyan teológia és vallás ellen irányul, mely alattvalói szellemre és a szabadság elnyomására nevel"; hogy a valláskritika itt tehát "egy olyan ideológia kritikája, mely a politikai szolgaság rendszerét akarja igazolni".²⁷ — Schelling és Hegel jénai együttműködését illetően Walter Ch. Zimmerli érdekes módon mutatta meg, hogy Hegelnek "Az erkölcsiség rendszere" c. műve hogyan hasznosít — s ugyanakkor formál át — schellingi terminusokat (mindenekelőtt a potencia fogalmát). Hegelnek, Jénába érkezésekor — fejtette ki — már bizonyos előrehaladott állapotban lévő nézetei vannak a jogról, államról, politikáról; Schellingnek viszont nincsenek. Vannak azonban bizonyos, előrehaladott állapotban lévő elképzelései egy filozófiai rendszer mint olyan kiépítésére vonatkozóan — melyekkel viszont Hegel nem rendelkezik. Hegel mármost az említett írásban "a gyakorlati és politikai filozófia kidolgozását egy Schellingre orientált rendszerkoncepció keretében végzi el".²⁸

A főntebb tárgyalt témaköröktől függetlenül három különálló (a nagyközönség számára tartott) előadás hangzott el. "Macht und Ohnmacht der Vernunft" címmel Walter Schulz azt mutatta meg, hogy Schelling végső soron a világot — minden, épp általa hangsúlyosan kiemelt negativitás ellenére — egy isteni terv végbemenetelére vezette vissza; "a filozófia minden létet Istenre vezet vissza", mondotta, "akinek a révén a lét kérdésessége megszűnik" (de vajon lehet-e így fogalmazni, hangzott később ezzel kapcsolatban Horst Fuhrmans ellenvetése, ha egyszer Schellingnél "Isten egy olyan lényé vált, mely

²⁶ Wilhelm G. Jacobs: "Schellings politische Philosophie", uo. 289. o.

²⁷ Uo. 291. o. — Lásd még erre vonatkozóan Wilhelm G. Jacobs: "Schellings Anfänge zwischen Orthodoxie und Revolution", Schellings Philosophie der Freiheit, Festschrift der Stadt Leonberg zum 200. Geburtstag des Philosophen, Kohlhammer, Stuttgart 1977, 47–74. o.

²⁸ Walther Ch. Zimmerli: "Schelling in Hegel. Zur Potenzmethodik in Hegels 'System der Sittlichkeit'", uo. 255–278. Idézet: 269. o.

szakadékokat rejt magában?).²⁹ Wolfgang Trillhaas a teológia és filozófia schellingi viszonyát vizsgálta, elsősorban a késői filozófia tükrében; a "kinyilatkoztatás filozófiája", fejtette ki, egyfajta meglepő nóvumot jelentett, hiszen a filozófiának egy "természetes" avagy "racionális" teológia jelszava alatt történő benyomulási kísérleteit a keresztény teológia hagyományosan éppenséggel a "kinyilatkoztatásra" hivatkozva igyekezett elhárítani. Nem az, amit az ész fényénél Istenről megismerhetünk, hanem az, amit ő maga velünk közöl (s ily módon egy Istenhez való új viszony): ez Schellingnél a filozófia tárgya; "a kinyilatkoztatás filozófiája a tapasztalat filozófiája".³⁰

Werner Marx előadása a schellingi filozófia egy középponti toposzának, a rossznak az elemzését későbbi hatástörténetével és mai aktualitásával kapcsolta össze. Ha arra a kérdésre keresünk választ — hangzott kiindulópontban —, hogy "Isten hol volt Auschwitzban?", s Hegelhez fordulunk segítségért, csalódás ér minket. A történelmet Hegel ugyan "vágóhídként" határozta meg, s ily módon a rossz jelenlétét és hatalmát nem tagadta; mindazonáltal, "mivel Hegel számára a rossz csupán az empirikus egyest érinti, /.../ s a világszellem hatalmával szemben semmiképp nem juthat önállóságra, így neki nem volt oka arra, hogy sajátlagosan a rossz lényegére /.../ kérdezzen".³¹ Nem úgy Schellingnek, aki e témát különösen a szabadságról szóló értekezésében állította vizsgálódásai középpontjába. — Miként Spinoza számára az abszolútum két ellentétes attribútumban, a gondolkodás (avagy az ideális) és a kiterjedés (avagy a reális) attribútumában létezik, úgy Schelling számára is Isten egyfelől az ideális, másfelől a reális elv hordozója. E két elv egyesítésének, egymáshoz való rendelésének módja mármost az ember számára saját szabad tette; az emberben — és csakis benne — e két elv "szétszakítható": "ha nem az ideális elv kormányozza a reálisat, akkor az emberi életben rejtlő

²⁹Walter Schulz: "Macht und Ohnmacht der Vernunft", uo. 21–34. o. (idézet: 22. o.) és Horst Fuhrmans: "Schellings Lehre vom Sündenfall als der 'Urtatsache' der Geschichte", uo. 227–231. o. (idézet: 229. o.). Hogy "a német idealizmus észhite Schellingnél ingadozóvá válik", ám hogy "az ész végül is győzedelmeskedik" — azt Schulz a Schelling születésének 200. évfordulóján tartott előadásában is hangsúlyozta ("Freiheit und Geschichte in Schellings Philosophie", Schellings Philosophie der Freiheit, i. k., 23–46. o., idézet: 26. o.).

³⁰Wolfgang Trillhaas: "Der Gott der Philosophen und die kritische Funktion der Religion. Zu Schellings Philosophie der Offenbarung", uo. 35–48. o., idézet: 38. o.

³¹Werner Marx: "Das Wesen des Bösen und seine Rolle in der Geschichte in Schellings Freiheitsabhandlung", uo. 49–69. o., idézet: 49. o.

minden értelem széttörésének kell bekövetkeznie".³² Mivel a rossz alapján véve a szabadságtól függ, így "egyedül az ember képes megvalósítani a rossz lényegét".³³ E ponton Werner Marx úgy vélte, hogy bizonyos, első pillantásra az ellenkezőjét sugalló szöveghelyek ellenére, a schellingi tanulmány egész kontextusát figyelembe véve "a jó és rossz közti harc csupán az emberi /.../ szabadságban adódik"; ennek pedig azért tulajdonított jelentőséget, mivel meglátása szerint az általa fölhozott, ám végső soron elvetett értelmezési lehetőség — hogy ti. "a rossz talán csupán /.../ az őslény egyik hatalmának a neve volna"³⁴ — döntő hangsúlyra tett szert Heidegger késői gondolkodásában, éspedig nem csupán 1936-os Schelling-értelmezésében, hanem egyáltalán: késői gondolkodásának alapvonalai tekintetében.³⁵ Ha a heideggeri "Humanizmus-levél" egy passzusa így hangzik: "Mit dem Heilen zumal erscheint in der Lichtung des Seins das Böse",³⁶ akkor itt éppenséggel ezen Schelling-olvasat befolyása volna fölfedezhető.³⁷ A kérdés mármost az — s itt a gondolatmenet

³²Uo. 57. o.

³³Uo. 58. o.

³⁴Uo. 63. o.

³⁵Lásd uo. 64. o.

³⁶Lásd Martin Heidegger: Wegmarken, Klostermann, Frankfurt 1967, 189 o.

³⁷W. Marx, i. k., 65. o. — Hogy a késői Heidegger gondolkodásában schellingi motívumok fedezhetők föl — éspedig akár a Werner Marx által körvonalazott módon —: ezt a tételt igen plauzibilisnek tartjuk, miközben azt a megállapítást, mely szerint e hatás, ill. befolyás egy "erőszakos átértelmezés" (uo. 65. o.), azaz egy a schellingi tanulmány szellemével össze-nem-férő olvasat eredménye volna, nem látjuk kellőképpen alátámasztva. A probléma igen bonyolult, s föltehetően a schellingi szövegben rejlő ingadozásokra vezethető vissza, amelyek azután különböző értelmezési lehetőségeket engednek meg. Ha Werner Marx egy ponton úgy fogalmaz, hogy — Heideggertől eltérően — "Schelling számára az őslény önmagában nem meghasadt (strittig)" (65. o.), akkor ehhez mindenesetre azt fűzhetnénk hozzá, hogy "önmagában" talán valóban nem, ám Schelling számára az őslényhez éppoly eredetien hozzátartozik az önmagából való kilépés (a "Grund" mellett az "Existenz"). Egyébként korábban maga Werner Marx fejtette ki, hogy a schellingi őslény immár "nyilvánvalóan nem a filozófiai tradíció istene, mely mint arisztotelészi theos, tisztanous, /.../ minden homályt, minden anyagot önmaga mögött hagyott, s ily módon önmagában a mozdulatlan mozgató örök nyugalma" (uo. 51. o.). Ebben az esetben akkor mégis volna alapunk a schellingi őslény — *mutatis mutandis* — a heideggeri léttel összefüggésbe hozni. Werner Marx e helyen megfogalmazott gondolatai azzal a törekvésével állnak összefüggésben, hogy Heideggerből kiindulva — gondolatainak kritikai továbbgondolása révén — egy a mai világlapokban oly szükségesnek vélt "felebaráti etikát" (Nächstenethik) alapozzon meg. E törekvés szempontjából válik számára a schellingi tanulmány, a heideggeri életmű, valamint e kettő összefüggése, jelentőségteljessé. Lásd ezzel kapcsolatban újabb könyvét (Gibt es auf Erden ein Mass?, Meiner, Hamburg

a schellingi tanulmány elemzésének, ill. Heidegger példáján szemléltetett hatástörténetének a síkjáról a mai aktualitás kérdésére tér rá —, hogy amennyiben az "Unheil" nyomul előtérbe, "mi szerint dönti el a gondolkodó ittlét azt, hogy ami őt megszólítja, nem a jó, hanem a rossz?";³⁸ oly kérdés, melynek dimenzióját Heidegger már persze maga mögött hagyta, amikor a szabadságot nem morális problémaként kezelte. — Schelling belátásainak egy mai gondolkodás számára adódó jelentőségét végül Werner Marx abban összegezte: "1. Hogy az emberi szabadság — Hegellel ellentétben — nem pusztán a rosszon túl létezik, hanem hogy épp a rossz jelenik meg benne /.../. 2. Hogy az emberi szellem — megint csak Hegellel ellentétben — egyáltalán nem mentes a rossztól, hanem éppenséggel a totális romlásrak van kitéve. 3. Hogy a rossz nem csupán egy egyes szabadságában jelenik meg, hanem éppenséggel sokak szabadságában, egy közösség szabadságában is; hogy /.../ 'univerzálisan hatékony' lehet. 4. Hogy a rossz /.../ az élet önálló pozitív alakja."³⁹

*

1983; Fischer, Frankfurt 1986), melyben újólággal visszatér e problémára (29 skk. o., különösen 33–35. o.). Lásd ugyancsak e témára vonatkozó korábbi tanulmányát: "Die Aufgabe der Freiheitsschrift Schellings", W. Marx: Schelling: Geschichte, System, Freiheit, Alber, Freiburg—München 1977, 101–148. o. — Manfred Franknak az 55. jegyzetben említésre kerülő kötetében is találunk egy olyan megfogalmazást, mely — megnevezése nélkül — heideggeri párhuzamot sugall: "Az abszolútum megjelenése", írja, "/Schellingnél/ olyan jellegű, hogy megnyilvánulásának aktusában egyúttal visszavonja magát". (131. o.)

³⁸W. Marx, 66. o.

³⁹Uo. 68. o. Újabb könyvének bevezetésében, Walter Schulzcal vitázva, aki egy "időszerű etika" vázlatában a jót az "együttélés rendjében", míg a rosszat a "rend fölbomlásában" pillantotta meg, s az etika föladatát ily módon a "rend közvetítésében" jelölte meg (vö. W. Schulz: Philosophie in der veränderten Welt, Neske, Pfullingen 1972, 720 skk. o.), Werner Marx a következő ellenvetést fogalmazta meg: "Vajon totalitárius 'rendek' példáján nem él-tük-e meg — s nem éljük-e meg még ma is —, hogy a rend mint olyan nem minden további nélkül a 'jó'? Vajon nem kell-e inkább azt kérdezni, hogy mihez mérve jó az, ami jónak adja ki magát /.../? (W. Marx: Gibt es auf Erden ein Mass?, i. k., 9. o.; az etika alapfogalma e meggondolás szerint akkor a "Mass" volna). Zürichi előadásában ugyanezt a gondolatot egy ponton még Schellinggel szemben is — érzésünk szerint talán némileg elsietett módon — érvényre juttatta. "A totalitárius államok példáján megtanultuk" — hangzott —, "hogy a partikuláris akaratok az univerzális akarat alá való /.../ rendelése egyáltalán nem minden további nélkül a jó" (i. k., 67. o.). Noha az "általános akarat", "partikuláris akarat" schellingi fogalmai nincsenek minden empirikus konnotáció híján — a partikuláris akarat mint "Selbstsucht", bizonyos megszorításokkal értelmezhető "Mützlichkeit"-ként (lásd 67. o.) —, megítélésünk szerint mégsem lehet az "általános akarat" schellingi fogalmát adott esetben minden további nélkül egy (empirikus) közösségi akarattal azonosítani. Lásd egyébként előadása összefoglalásának 3. pontját.

Az 1983. szeptember 28. és 30. között ugyancsak Zürichben megrendezésre került II. Nemzetközi Schelling-konferencia — melynek anyagát 1985-ben szintén a Frommann—Holzboog kiadó jelentette meg⁴⁰ — a négy évvel korábbi tanácskozáshoz kapcsolódott, tematikailag mindazonáltal egyetlen témára — a természetfilozófia problematikájára — összpontosult, ami jól mutatja a schellingi gondolkodás és a napjaink problémái között fönnálló viszony elmúlt években végbement alakulását. "A természetfilozófia" — fogalmazott bevezetésében Reinhard Heckmann — "a pozitív tudományokhoz képest nem konkurráló alternatívaként érti magát — megismerésértéküket és igazságigényüket egyáltalán nem vitatja, hanem sokkal inkább egy olyan empirizmus kritikai korrektívuma kíván lenni, mely tisztán önmagára utalva éppoly alaptalan, mint céltalan volna. Schelling természetfilozófiájában egy olyan kísérlet hagyományozódott ránk, mely a tudományos-technikai racionalitást nem egyszerűen föladja, hanem — egy őt megalapozó abszolút észhez történő visszakapcsolása révén — kritikailag korlátozza, s ezáltal a teljes ész kisajátítására irányuló jogbitorlását visszautasítja."⁴¹ Az első konferencia ugyanakkor szükségessé tette Schelling tudománytörténeti helyének újragondolását, mivel meglepő eredményei révén azt mutatta, hogy "mind kora természettudományainak egyenesen megdöbbentő ismerete, mind pedig az új, épp keletkezésben levő tudományok (a kémia, a biológia és az új orvostudomány) fejlődésére gyakorolt befolyása tekintetében /Schelling/ inkább jelentékeny konstruktív előmozdító, mintsem romantikus fantaszta volt".⁴² E megfontolásoknak megfelelően a konferencia egyfelől a korabeli természettudományok Schelling általi recepcióját, a "spekulatív fizika" schellingi vázlatát, valamint a német idealizmus számára adódó jelentőségét, másfelől a természetfilozófia mai szemszögből mutatkozó relevanciáját vizsgálta. — A kortársi természettudományokat illetően Manfred Durner a kémia, Dietrich von Engelhardt a biológia, Francesco Moiso pedig az elektromosságtan schellingi recepcióját, illetve filozófiai tárgyalását vázolta. A spekulatív fizika és a német idealizmus problémakörét Hermann Krings, Rudolf W. Meyer és Heinz Kimmerle tárgyalta; Klaus Düsing a Kanttal, Reinhard Lauth a Fichtével való összefüggést vizs-

⁴⁰ Reinhard Heckmann—Hermann Krings—Rudolf W. Meyer (szerk.): Natur und Subjektivität. Zur Auseinandersetzung mit der Naturphilosophie des jungen Schelling, Referate, Voten und Protokolle der II. Internationalen Schelling-Tagung Zürich 1983, Frommann-Holzboog, Stuttgart—Bad Cannstatt 1985.

⁴¹ R. Heckmann: "Vorwort. Die Naturphilosophie Schellings — Eine Alternative zu Szientismus und Irrationalität?", i. k., 7—11. o., idézet: 9. o.

⁴² Uo. 10. o.

gálta. Jelen áttekintés szűkre szabott keretei között Lauth és Kimmerle előadását emeljük ki.

A fichtei és schellingi természetfilozófia különbségét taglalva, a neves Fichte-kutató, Reinhard Lauth — mint az korábbi vonatkozó vizsgálódásainak szemléleti beállítottsága alapján gyanítható volt⁴³ — Schelling (s nemkülönben Hegel) számára korántsem hízelgő konklúziókra jutott. A fichtei transzcendentálfilozófia mércéjét és Fichte Schelling-kritikáját szem előtt tartva, Lauth úgy vélte, "Schelling nem rettent vissza attól, hogy elgondolhatatlan előfeltevésekhez — mint pl. egy a természetben lévő objektív ész előfeltevése /.../ — folyamodjék".⁴⁴ "A transzcendentális kiindulópont az idealista metafizikával szükségképp összeütközésbe kerül." És a konklúzió: "Schelling és Hegel — Kanttól és Fichtétől eltérően — /.../ a racionális filozófiát egy fundamentális irracionalizmus javára megsemmisítik."⁴⁵ — Heinz Kimmerle (Zimmerlinek az előző konferencián elhangzott előadásához kapcsolódva) Schelling és Hegel jénai együttműködését vizsgálta, egymásra vonatkoztatva A transzcendentális idealizmus rendszere és Az erkölcsiség rend-

⁴³Lásd Die Entstehung von Schellings Identitätsphilosophie in der Auseinandersetzung mit Fichtes Wissenschaftslehre c. tanulmánykötetét: Alber, Freiburg—München 1975.

⁴⁴R. Lauth: "Der Unterschied zwischen der Naturphilosophie der Wissenschaftslehre und Schellings von zwei charakteristischen Ansatzpunkten des letzteren aus erläutert", i. k., 211—228. o., idézet: 223. o.

⁴⁵Uo. 224. o. — Hogy a tudat Lauth számára "vajon abszolútum-e, oly faktum, mely mögé már nem lehet menni", valamint hogy egy filozófia, melynek elvei nem a tudat elvei, szükségképp dogmatizmus-e: ezeket a kérdéseket Hermann Krings tette föl Lauthnak az előadást követő vitában (lásd 231. o.). Lauth korábbi könyvében egy helyen pl. így fogalmazott: "Schelling egy olyan intellektuális szemléletről beszél, melyben a szemléletől eltekintünk. Ez azonban transzcendentálfilozófiailag lehetetlen" (Die Entstehung..., i. k., 105 sk. o.; az én kiemelésem — F. M. I.). Lásd ugyancsak a következő helyet: "Kritikai-transzcendentálfilozófiai módszere megóvta Fichtét attól, hogy azokba a nyaktörő spekulációkba bocsátkozzék, melyek révén Schelling és Hegel állítólagos természetmegismerést varázsoltak elő" (uo. 121. o.). A Fichte és Schelling közti különbség visszafogottabb — és tárgyyszerűbb — megítélésével kapcsolatban lásd Harald Holz vizsgálódásait: "A tudományos filozófia (ill. a filozófiai tudományosság) vezérlő eszméje Schelling számára a filozófiának és tárgyának formális egységben történő megalapozására irányuló érdek volt." A Fichte és Schelling közti vita, ill. Schellingnek Fichtével szembeni főntartásai arra vezethetők vissza, hogy "az abszolútumban magában (avagy abszolútumként) — hogy az újplatonikus rendszermodell fogalmiságával fejezzük ki — Fichte a nousz-t a (még) differenciálatlan hen helyébe állította." (H. Holz: "Die Beziehungen zwischen Schellings 'Naturphilosophie' und dem Identitätssystem in den Jahren 1801/02", H. Holz: Die Idee der Philosophie bei Schelling, Alber, Freiburg—München 1977, 64—126. o., idézet: 98, 103. o.).

szere természetfogalmát, mindenekelőtt a potencia-fogalom tekintetében. Hegelnél — állapította meg konklúziójában — a schellingi reálidealizmus vagy ideálrealizmus rendszere végül is idealista színezetet nyer, amennyiben a természetfilozófia túlsúlyát az intelligencia filozófiája Hegel számára nem csupán kiegyenlíti, hanem végeredményben fölébe kerekedik; Schelling számára viszont a természet "a szellem tisztán fogalmilag explicált azonosságának szükséges ellenpólusa marad".⁴⁶ Hegel számára a legmagasabb fokozat "a szellem mint önmagával való azonosság benső strukturáltságának tisztán fogalmi explicációja, úgyhogy a filozófia a rendszer lezárásaként válik elgondolhatóvá". Miután Schelling számára az azonosságnak a természetre jellemző formája marad a mérvadó, így számára egy ilyesfajta önmegalapozás lehetősége nem áll fenn, ami Schellinget új rendszertervezetek felé vezet (bár a szabadságfilozófia sem képes "a maga végső alapját reflexíve utolérni"), s amit Kimmerle — föltehetően a hegeli megoldást mérceként szem előtt tartva — "inkohereciaként" értékeli.⁴⁷

A Schelling természetfilozófiáját mai szemszögből tárgyaló ülésszak hozzászólásai a modern kozmológia, orvostudomány és evolúcióelmélet összehasonlításra alkalmat adó, ill. analóg metodológiai struktúráit emelték ki. A bevezetésben körvonalazott aktualitás tekintetében markánsan kidomborodott Wolfdietrich Schmied-Kowarzik előadása, melyet némileg közelebről követünk végig. — Schelling nevének említésekor többnyire az a kérdés vetődik föl — hangzott az előadás elején —, hogy mivel járult hozzá a természetmegismerés előrehaladásához; e kérdésben a mai természettudományos megismerésformát mint csúcspontot és a megítélés mércéjét már előfeltételezik, s ily módon Schellingnek kezdettől fogva nem szolgáltatnak igazságot, mivel a természetre vonatkozó filozófiai reflexiót "az objektiváló természetmegismerés egy meghatározott formájára redukálják".⁴⁸ Ma, amikor kénytelenek vagyunk beismerni, hogy a természet ipusztériális kezelése a természeti környezetre, életviszonyainkra nézve — s így magunkra nézve is — katasztrofális következményekkel jár, lassan kezdjük belátni, hogy az objektiváló természettudomány a természethez való elidegenedett viszony egy mozzanatát alkotja. Ugyan-

⁴⁶H. Kimmerle: "Intelligenz ist nicht Geist. Die Natürlichkeit des Menschen in den Schriften Schellings und Hegels von 1800 bis 1802", i. k., 157—180. o., idézet: 178. o.

⁴⁷Uo. 177. sk. o.

⁴⁸W. Schmied-Kowarzik: "Die existentiell-praktische Einheit von Mensch und Natur. Zur Bedeutsamkeit der Naturphilosophie Schellings für die ökologiedebatte", uo. 375—389. o., idézet: 375. o.

akkor híján vagyunk a filozófiai instrumentáriumnak, mellyel az évszázadok óta kifejlődött és megerősödött — ugyanakkor racionalisztikusan egyoldalúvá vált — természetviszonyunkkal szembeni növekvő rosszérzésünket artikulálni tudnánk. Ezen háttér előtt tesz szert jelentőségre az oly sokáig félreértett és megvetett schellingi természetfilozófia. Schelling természetfilozófiája — mai fogalmaink és problémáink fényében így lehetne fogalmazni — nem pusztán teoretikus (objektíváló) megismerésérdekből fordul a természet felé, hanem, a gyakorlati ész primátusának megfelelően, azért, hogy a természettel való közvetítettségünket gyakorlatilag megadja.⁴⁹ "A természettudományok a természet bizonyos jelenségeit rögzítik, teszik megismerésük tárgyává. Amennyiben ezeket tárggyá teszik, úgy metodikailag szükségképpen absztrahálnak a valóság szubjektív összetevőjétől /Subjekthafte/, azaz a valódi produktivitástól, a természet valódi alakulásfolyamatától."⁵⁰ Hogy teoretikusan csupán egy a természettudományok értelmében vett természetfogalomhoz — az objektívált jelenségek foglalataként értett természetfogalomhoz — juthatunk el, azt már az a Kant is megállapította, akinek ugyanakkor (tudományteoretikus utódaival ellentétben) tudomása volt valami olyanról is, mint magábanvaló valóság, szabad és erkölcsi cselekvés. "Kant ezen beismerése szolgál Schelling számára kiindulópontul ahhoz, hogy a természettudományos megismerés önmagában való bizonyosságának látszatát leleplezze."⁵¹ Az objektíváló megismerésből kiindulva sohasem tudnánk sem önmagunkat, sem a világot megragadni. "Sokkal inkább a fordítottja áll: mivel mint valóságos lények valóságos összefüggésekben állunk, így ezen valóságról — önmagunkra és a világra vonatkozó — objektíváló ismeretekre tudunk szert tenni."⁵² Schelling természetfilozófiája mármost "a filozófiai gondolkodás ama impozáns törekvése, hogy a valóságot önmagából ragadjuk meg, éspedig úgy, hogy a valóság ezáltal ne me-revedjék ismét a tudás objektumává, hanem a maga szubjektivitásában mint gondolkodás előtti /unvordenklich/ létezés tudatosodjék". A tudat úgy jelenik meg itt, mint "a valóság tudatos megragadásának valóságos alakja". A mechanizmus ebben a perspektívában akkor "nem a valóságos természet alakzata, hanem a fizikának mint objektíváló tudománynak a terméke".⁵³ A tudattal az ember nevű természeti lényben mármost a természet egy olyan alakja jött lét-

⁴⁹Uo. 376. o.

⁵⁰Uo. 380 sk. o.

⁵¹Uo. 381. o.

⁵²Uo.

⁵³Uo. 382. sk. o.

re, mely önálló, szabad, s így képes a természettel szembefordulni, s önmagát abban az illúzióban ringatni, hogy természeti kötelékeit teljességgel elvághatja. Az ember ama sóvárgása, hogy mindennek ura legyen, szükségképp önmegsemmisítéssel jár — oly belátás, mely a schellingi szabadságtanulmány ama helyéből tűnik ki, ahol Schelling az "önmagát fölemesztő és megsemmisítő el-lentmondásról" beszél, mely által a teremtménység korlátaitól szabadulni a-karó teremtmény végül is a semmibe hullik.⁵⁴

*

Újabb Schelling-kutatások ismertetéséről beszéltünk, s most azt látjuk, hogy egy filozófus életművének mindenkori vizsgálata, recepciója milyen erős mértékben függ a jelen problématudatától — hogy azok a vizsgálati aspektusok és területek, melyek egy gondolkodó életútjából időről időre a filozófiai tudat előterébe emelkednek, egyúttal a jelen önmagára-irányuló reflexiójának, mindenkori öneszmélésének keretei közé ágyazódnak. Ez persze korántsem valami rossz értelemben vett aktualizálás, hiszen ily módon a vizsgált filozófusról végül is többet tudunk meg; s amit eddig tudtunk, azt is újragondolni kényszerülünk.

Áttekintésünk végén érdemes még megemlítenünk, hogy a Schelling iránti megújult érdeklődést jelzi válogatott műveinek a Suhrkamp kiadó által 1986-ban megjelentett hatkötetes kiadása, melyet — önálló kötetként — a kiváló Schelling-kutató, Manfred Frank rövid monográfiája vezet be.⁵⁵ Ugyanebben az évben, 1986-ban alakult meg a filozófus szülővárosában, Leonbergben a Nemzetközi Schelling-Társaság.

"Schelling: ismeretlen kortársunk" — idéztük kezdetben Marquard szavait. Hogy az újabb kutatások fényében Schelling levetette-e — és mennyiben — inkognitóját, azt biztosan aligha lehet megállapítani. Mindenesetre Schelling él és aktuális. Ismert vagy ismeretlen-e: Schelling a kortársunk.

⁵⁴Uo. 387. o.

⁵⁵M. Frank: Eine Einführung in Schellings Philosophie, Suhrkamp, Frankfurt 1985. Lásd ugyancsak egy évtizeddel korábbi alapvető művét: Der unendliche Mangel an Sein. Schellings Hegelkritik und die Anfänge der Marxschen Dialektik (Suhrkamp, Frankfurt 1975).

EGYENLŐSÉG ÉS SZABADSÁG*

Pásztorné Schiff Mária

A magyar olvasó új fordításban tanulmányozhatja Alexis de Tocqueville A demokrácia Amerikában c. könyvét, mely eredetileg 1835—40-ben jelent meg. Tocqueville 1831—32-ben kormányköltségen utazott Amerikába a börtönrendszer tanulmányozására, fiatal bírótársával, Gustave de Beaumont-nal együtt. Az utazás eredményeképpen az útitárs a rabszolgaságról írt regényt, Tocqueville pedig, előzetes szándékának megfelelően, megírta főművét. A francia kiadást követően nálunk Fábrián Gábornak — az Athenaeum-társaság tagjának — fordításában már 1841-ben részletek jelentek meg a műből, majd 1843-ban a teljes, háromkötetes mű olvashatóvá vált. A mostani, korszerű fordítás több szerző munkája.

Alexis de Tocqueville munkája azon kevés alkotás közé tartozik, mely a szerző részére szinte a megjelenéssel egyidőben hazai és nemzetközi hírnevet szerzett. Raymond Aron, aki Tocqueville munkásságát több írásában elemzi, azt írja, hogy olyan arisztokrata volt, aki nem próbálta visszaidézni azt, amit a forradalom elpusztított, elfogadta a demokráciát, de túlzott lelkesedés nélkül, szükségesnek tartotta a parlamentet, de nemigen szerette a képviselőket, nagy politikai ambíciókkal indult, mégis lemondott a politikai karierról az írásért. Emlékirataiban hasonlóan nyilatkozik életútjáról maga Tocqueville is: "Egy hosszú forradalom végén jöttem a világra, mely, miután minden régi állapotot felforgatott, semmi újat nem teremtett. Az arisztokrácia már meghalt, mikor élni kezdtem, és a demokrácia még nem létezett. Űsz-tönöm tehát nem vihetett vakon se az egyik, se a másik felé. Oly országban laktam, mely negyven évig mindenből megpróbált egy keveset anélkül, hogy valamiben megállapodott volna. Nem voltam tehát egykönnyen fogékony a politi-

*Alexis de Tocqueville: A demokrácia Amerikában, Gondolat, Bp. 1983, 590 oldal.

kai illúziókra. Hazám régi arisztokráciájának magam is tagja lévén, természetesen nem volt bennem gyűlölet, se féltékenység az arisztokrácia iránt, de ez az arisztokrácia eltöröltetvén, természetesen szeretet sem volt bennem iránta, mert csak ahhoz lehet erősen ragaszkodni, ami él. Elég közel álltam ahhoz, hogy ismerhessem, elég távol, hogy megítélhessem. S ugyanezt mondhatom a demokrata elemről. Semmi érdek sem keltett bennem természetes és szükséges vonzalmat a demokrácia iránt. Én személyesen semmi bántást nem tapasztaltam a demokrácia részéről. Nem volt semmi különös okom azt szeretni, vagy gyűlölni." (Alexis de Tocqueville 1837. március 22-i levele Henry Reeve-nek.)

Miért fogadta nálunk a múlt századi reformnemzedék kitörő lelkesedéssel Tocqueville művét? Ennek legfőbb oka abban keresendő, hogy a polgári átalakulásért küzdő magyar nemesség és polgári értelmiség a jövő lehetőségeit próbálta kiolvasni e könyvből. Fábíán Gábornak az 1843-as kiadáshoz írt előszava jól mutatja ezt: "A sajtó fennállása óta Amerika és Napóleon a két középonti téma. Eddig e tárgyban számos mű keletkezett, de valamennyi egyoldalú nézetet tükrözött. Számos monográfia nyomán a Napóleon-kultusz befejezettnek tekinthető, de Amerikával kapcsolatban más a helyzet. Politikai és pszichológiai világa teljesen eltér Európáétól. Amerika politikai alkotmánya merőben különbözik a hazaitól, nálunk fenntarthatatlan és felforgató jellegű. Ezzel magyarázható, hogy 'ócsárlókat' és 'dicsérőket' egyaránt magába foglal azon művek sokasága, melyek e témáról eddig megjelentek. És így azt kell mondanunk, hogy a könyvek oly nagy sokasága mellett is mindaddig az amerikai állapotokat nem ismertük, e helyzetben semmi nem lehetne kívánatosabb, mint hogy valahára támadjon egy író, aki azoknak elfogultság s pártszellemtől mentesen egészen hű rajzát adja." A tocqueville-i mű sikere a múlt század negyvenes éveiben az elfogulatlanság, tárgyilagosság mellett hazánkban annak is köszönhető, hogy a demokratikus átalakulásért küzdő értelmiség közvetlen megfeleléseket is fölfedezett Amerika társadalmi berendezkedése és a hazai lehetőségek között. Az angol és amerikai polgári intézményekben, s mindenekelött a Tocqueville által is sokat magasztalt községi önkormányzatban a magyar megye megfelelőjét látták, olyan intézményt, amely szabad politikai cselekvést biztosít tagjainak, s így elkerülhetővé teszi a forradalmi megrázkódtatásokat.

Az 1984-es kiadás, sajnálatos módon, a teljes mű helyett csak részleteket közöl. Valamennyi kulcsfontosságú részt tartalmaz ugyan a válogatás, mégis méltánytalannak érzem e töredékes közlést, annál is inkább, mert mint eddig is láthatóvá vált, az elmúlt évszázadban e műnek igen jelentős hatása volt hazánkban.

Tocqueville a mű bevezetőjében a következőket írja: "/.../ ahogyan egyre mélyebbre hatoltam az amerikai társadalom tanulmányozásában, mindinkább a társadalmi egyenlőségben láttam azt a teremtő erejű tényt, amelyből minden egyedi tény származni látszott." Miközben nem hisz semmiféle általános receptben, mert "a demokrácia kormányzatát az idő meg a hely követelményeihez kell alkalmazni, s a körülményeknek és az embereknek megfelelően változtatni", mégis bevallja, hogy "én Amerikában többet láttam Amerikánál", /.../ végeredményben nincs a földön más ország, ahol az emberek annyi erőfeszítést tennének a társadalmi jólét érdekében". (19. és 93. o.)

A demokrácia fogalmának értelmezése igen széles körű, már az ókori görögöktől kezdődően. Az egyik értelmezés szerint a demokrácia meghatározott uralmi formát jelent, vagyis legfőbb sajátossága, hogy mely társadalmi csoport uralkodik a társadalomban: a jakobinus diktatúra idején népuralomként, a dolgozó tömegek hatalmaként fogták föl. A demokrácia fogalmának másfajta értelmezése fűződik Tocqueville nevéhez: ő csupán kormányformaként fogta föl. Elgondolásának lényege, hogy eltekint attól, kinek az uralma testesül meg a kormányzásban, és a hatalomgyakorlás módjára koncentrál.

A mű első kötetében a szerző az amerikai társadalom Európától eltérő sajátosságait elemzi; a második kötetben a kormányzás módjával ismerkedhetünk meg; a harmadik kötetben a demokráciának a szellemi haladásra, az amerikai nép érzelmeire és erkölcsre gyakorolt hatásaival foglalkozik.

Mitől demokratikus az amerikai angolok társadalmi rendje? Ennek oka Tocqueville szerint abban keresendő, hogy arisztokrácia a szó valódi, európai értelmében itt nem alakult ki, csak a szellemi fölény révén lehetett befolyásra szert tenni. A kor Amerikájának társadalmi a demokratizmus területén túlmegy minden európai mértéken, már nemcsak a polgárság művelt és vagyonos rétegei számára biztosította a politikai jogokat, hanem a bevándorlók, telepések, farmerek, a városi lakosság szegényebb rétegei részére is. Az amerikai társadalmi rend politikai következménye a szabadság létrejötte. Alexis de Tocqueville gyakran használja az "egyenlőség és szabadság" fogalom-párt, de nem hisz egy gazdasági egyenlőség megteremthetőségében. Szükség van szerinte az egyenlőtlenségre, mert ha "mindnyájan egyenlőek, nagyon nehezen védhetik meg függetlenségüket a hatalom támadásai ellen". (46. o.) Az egyenlőtlenség oka a szellemi képességek kiegyenlítetlensége, mely Istentől ered. Tocqueville szerint a lényeges az életföltételek egyenlősége, a lehetőségek szintje, szemben a rendi föltételekkel, az örökölt lehetőségekkel.

A községek elemzése a legfontosabb és legérdekesebb része a műnek. A községet a szerző a szabadság alapintézményének tartja. Tocqueville hangsúlyoz-

za: minden állam számára szükséges a centralizáció, a közigazgatás centralizációja azonban "megfosztja erejétől a népet, amely ezt elfogadja, mert szüntelenül gyengíti benne a közösségi szellemet". Miként oldható föl ez az ellentmondás? Tocqueville különbséget tesz a kormányzás és a közigazgatás centralizációja között. Azok az érdekek, melyek a nemzet egésze számára közösek, centralizálást követelnek, amelyek azonban partikulárisak, nem igénylik a centralizációt. "Azt mondhatjuk tehát, hogy Amerikában az ember nem a másik embernek engedelmeskedik, hanem az igazságnak vagy a jognak." (97. o.)

Igen érdekes a bírói hatalom megközelítése Tocqueville-nél. Összehasonlíttja az amerikai bírósági rendszert az európaival, s szerinte ahhoz, hogy "a bíróságok foglalkozzanak egy ügygel, annak vitatottnak kell lennie. A törvény létezik, de a bíróság nem vesz róla tudomást/.../, egyedi esetekről mond ítéletet, nem pedig általános elvekről. A bírói hatalom szinte erőszakot követne el a passzív természetén, ha maga kezdeményezne és a törvények cenzoraként lépne fel." (104. o.) A bíró igen nagy politikai befolyással rendelkezik ugyan, de nem válhat valamilyen párt "bajnokává és ellenfelévé".

Tocqueville, miközben dicsőíti a polgári fejlődés úgynevezett "békés", angolszász változatát, a liberális szerzők közül elsőként hívja föl a figyelmet a közvélemény túlzott kibővülésének fenyegető veszélyére: "És ami leginkább zavar Amerikában, az nem az ott uralkodó túlzott szabadság, hanem éppen a zsarnokság elleni biztosítékok csekély száma." Tocqueville, aki az amerikai községrendszert a polgári szabadság legfőbb garanciájaként értékelte és a nép politikai nevelésének legfőbb eszközeként magasztalta, úgy gondolta, hogy a közvélemény túlzott kibővülése a politikai jogok kiterjesztése révén egy újabb zsarnokságot fog szülni: "a többség mindenhatóságát". Ezáltal a társadalom művelt rétegeinek vitathatatlan vezető szerepe veszélybe kerülhet. Véleménye szerint Amerikában a polgári szabadság a demokrácia védelme ellenére sincs biztosítva, mert a közvélemény zsarnoki hatalma a politikai rendszer főnállását is veszélyezteti. A megváltozott helyzetben még a politikai szabadság legfőbb biztosítékai is alá vannak vetve a közvélemény uralmának. A legfőbb veszélyt mégis az állami befolyás növekedése jelenti. Amerikában ennek gátat vethet a helyi önkormányzat, az elnök túlkapásait pedig a szenátus mérsékelheti; Franciaországban viszont nincs ilyen fékező erő, mely gátat vetne az állam mindenhatóvá válásának, "a kormányzati hatalom központosításának".

Mit jelenthet számunkra e mű olvasása ma? Tocqueville részletes és érdekes elemzést ad az akkori amerikai közigazgatásról, az állami szervek fölépítéséről, a hatalom gyakorlásáról; külön foglalkozik az állami szervek rend-

szerén belül a bírói szervezettel, s mind a bírói szervezetnél, mind a differenciáltan kezelt jogalkotásnál, ill. jogalkalmazásnál kitér az angolszász és az európai jogrendszerek alapvetően eltérő voltának ismertetésére. S bár műve így első megközelítésre csak történelmi ismeretek érdekes és élményszerű olvasmányélményét nyújtja, elmélyültebb odafigyeléssel az átfogó filozófiai gondolatok is megtalálhatók benne. Tocqueville-t nemcsak kívülállás jellemzi, ahogyan értékelni szokták, hanem mértéktartás is. A polgári eszmék és jelszavak folytonos hangoztatása helyett a valósággal szembesíti őket: nem elegendők számára a jogi biztosítékok, keresi az eszméknek és az őket kifejező jogszabályoknak a tényleges érvényesülését is.

A TRÓN, AZ OLTÁR ÉS AZ EMBERI JOGOK^{*}

Farkas György

A francia forradalmat követő napóleoni császárság és a restauráció kora, mintegy a fölvilágosodás ellenhatásaként, maga is létrehozta eszmetörténetét, amelynek alaphangját a katolikus és királpárti konzervativizmus adta meg. E kor nevezetes politikai gondolkodói Joseph-Marie de Maistre, Louis-Gabriel-Ambroise De Bonald és Benjamin Constant voltak. Politikai és társadalmi nézeteik földolgozására a hazai irodalomban mindeddig nemigen vállalkoztak, sőt hiányoznak műveik magyar fordításai is. Az előbbi föladatra most Ludassy Mária vállalkozott, A trón, az oltár és az emberi jogok címmel legutóbb megjelent könyvében.

A könyv címe már önmagában is érzékelteti azokat a "csomópontokat", amelyek Franciaország történelmifejlődésében a XIX. század első évtizedeiben meghatározóak voltak. A trón, az oltár és az emberi jogok ugyanis, önmagukban is, de egymáshoz való viszonyukban is, mintegy azok a "kristályosodási pontok" voltak, amelyekhez a történelmi és társadalmi fejlődés kérdései kapcsolódtak. Ezek voltak nemcsak a forradalom gyakorlatának mozgatórugói, de a restauráció ideológiai tükröződésének középponti gondolatai is; s ez utóbbiak szükségszerűséggel követelték meg a "sátáni intervencióként" értékelt for-

^{*}Ludassy Mária: A trón, az oltár és az emberi jogok, Magvető, Bp. 1984, 225 oldal.

radalmi eszmék és az ellenforradalom eszméi közötti párhuzam megvonását. E párhuzam megvonása kapcsán — amelyet a könyv szerzője maga is erősít — meglepő módon hasonlóságok válnak érezhetővé némely kérdésekben a forradalom vezetőinek és az ellenforradalom tárgyalt ideológusainak nézetei között.

Ilyen kérdés volt például a forradalom menetének és vezetésének megítélése. Nem meglepő, hogy de Maistre, katolikus beállítottságánál fogva, a Gondviselésben — amelyet az isteni akarat megtestesüléseként értékel — látta a fő mozgatót, nem pedig a forradalom vezető személyiségeiben. A forradalom vezeti az embereket, és nem fordítva: Robespierre és Saint-Just maguk is többször a körülményeket látták meghatározónak az emberi cselekedetekkel szemben. Az objektív körülmények voltak azok, amelyek a forradalom jelszavainak — "szabadság, egyenlőség, testvériség" — a fogalomhoz eredetileg nem tartozó tartalmat és torzulást adtak: így válhatott például a testvériség nevében Európa a francia hódító háborúk színterévé.

Igen érdekesek Ludassy azon fejtegetései, amelyekben de Maistre-nek a forradalmi terror és az isteni Gondviselés kapcsolatára vonatkozó nézeteit vizsgálja (amellyel egyébként de Maistre az ellenforradalmi terrort is legitimizálta). A francia forradalom eszerint, a külső és a belső ellenséggel szemben alkalmazott terror mellett, a hatalomért küzdő forradalmi erőknek egymással szembeni, az erőviszonyok pillanatnyi állása szerint alakuló terrorja is volt. A forradalmi terror így az isteni igazságszolgáltatás parancsaként semmisített meg forradalmi vezetőket, tudósokat, filozófusokat is. De Maistre gondolatmenetében tehát az isteni gondviselés a forradalmi terror által teremtette meg a lehetőséget arra, hogy Franciaország újból az erkölcsi és vallási megújulás tere lehessen. A forradalmi terror után az ország tabula rasa lett, amelyre a Gondviselés jegyezhetett.

A forradalom egyik legjelentősebb dokumentumát, az Emberi Jogok Nyilatkozatát viszont mélységesen elítélte de Maistre, és pedig a szabadságjogok deklaráltóságának elvi lehetetlensége alapján. Legfőbb érve ezzel kapcsolatban, hogy csak olyan jogokat lehet írásba foglalni, amelyek már megelőzően is léteztek. Mivel deklarált szabadságjogok megelőzően nem léteztek, közvetkezésképpen önkényesen nem is nyilatkoztathatók ki. De Maistre 13 pontban összefoglalt ellenérvei itt általában az emberi aktivitás ellen is szólnak, amelyre ugyanis a francia forradalom, mint láttuk, felemás módon szolgált bizonyossággal.

A fölvilágosodás által alkalmazott kíméletlen kritika legfőbb célpontjai a katolikus vallási intézményrendszer és az általa hirdetett tanok voltak. E kritika a fölvilágosodás ateizmusában érte el csúcspontját, s ennek hatására

a forradalom a valláshoz való új viszonyt alakított ki, amely iránt viszont a restauráció gondolkodói mélységes ellenszenvvel viseltettek. Nézeteik az égi és földi hatalom új viszonyának elméleti megalapozóivá váltak. Eszerint a vallási tanok, sőt a pápai csalhatatlanság az alapja a földi hatalom szuverenitásának is: a csalhatatlanság és a szuverenitás azonos tartalmat kifejező szavak a szellemi és a világi rend dualitásában. De Maistre szilárdan megrögzött katolikus álláspontról hirdette meg támadását minden olyan kétely ellen, amely az égi hatalom kinyilatkoztatásai ellen irányult.

De Bonald a világi hatalmat is felelőssé tette azokért a változásokért, amelyek hatalmát megingatták: ezt a felelősséget mindenekelőtt abban látta, hogy a világi hatalom az egyházi hatalmat a szolgálójává tette. Az új helyzetben már a teokrácia talaján látta megvalósíthatónak a trón és az oltár szövetségét. A tökéletes társadalom kritériumaként a vallási hatalom elsődlegességét hirdette a vallási és a politikai hatalom viszonyában, kizárva ezzel azt is, hogy a hatalom oly módon hozzon létre vallást, amint azt Robespierre tette. De Bonaldnak a nevelésről vallott nézetei szintén az oltárnak ismételt "trónrakerülését" segítették; ugyanakkor a műveltségi javak megszerzésének mértékét a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyhez kívánta kötni.

De Bonald királypárti katolikus gondolkodó, a szabadversenyos kapitalizmus kialakulásának kortársa és kritikusa volt. A könyvben helyet kapott ez a kapitalizmus-kritika is. A kialakuló kapitalizmust de Bonald elvetette, mivel az, létéből eredően, nem ismerte el a tradíciókat, a hagyományos társadalmi tekintélyeket. Ebben a kritikában azonban bizonyos mértékig az emberért érzett felelősség is helyet kapott, bár ez, Ludassy Mária szerint, csak a felszínen jelent meg, az igazi emberi tartalom hiányával.

A korszak sajátos gondolkodója volt Benjamin Constant. Bár de Maistre és de Bonald kortársa, a francia forradalom és a fölvilágosodás kritikája nála mégis más alapon nyugodott. Ludassy Mária ezt a különbséget részletesen elemzi könyvében. Eszerint Constant nem volt demokrácia-ellenes, hanem csupán a demokráciának a forradalom során megteremtett formáját utasította el, és az angol minta alapján kívánta megvalósítani azt. Voltaire és Montesquieu, a fölvilágosodás első szakaszának gondolkodói, a Franciaországban szükséges társadalmi változások mintájaként Angliát tekintették, ahol a szerintük már megvalósult szabadságnak maguk is tanúi és lelkes hívei lettek. Az enciklopédisták azonban, a parlamenti képviseleti rendszerrel szemben, a hatalomban való közvetlen részvétel ideálját hirdették meg, az antik demokrácia mintájára. A képviseleti demokrácia kritikájának talaján jött létre az új demok-

rácia-ideál, amelyet leginkább Rousseau fogalmazott meg a Társadalmi szerződésben — a francia forradalom alatt azonban a "gyakorlatban megvalósított" új demokrácia úgymond a zsarnokságban csúcsosodott ki. (Ludassy egyenesen "az államosított szabadság tiranniájának" nevezi ezt.) Constant szembehelyezkedett az antik demokrácia eme fölújított változatával, mely nem vette figyelembe az emberi életesményben két évezred alatt végbement változást. Constant jól látta, hogy az athéni polgár és a burzsoá polgár közötti különbség alapja a magánéletben gyökerezik, amelynek alapja a szabad magántulajdon: ennek alapján bontakozott ki az egyéni függetlenség és a magánélvezetek biztosításának követelése. A jakobinus diktatúra, amely a rousseau-i népszuverenitás elvének megvalósítását kísérte meg, vagyon-egyenlősítő tendenciájával a burzsoá érdekek ellen irányult.

Ludassy ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a politikai szabadság és a magánélet szabadsága tekintetében Constant egyiknek sem biztosított abszolút primátust. A magánélet szabadságának garanciáját a képviseleti rendszer olyan megvalósulásában látta, ahol biztosítva van az ellenőrzés az állam döntései fölött, és biztosítva van a magánérdek érvényesülése. A korlátlan szuverenitás talajáról ez a demokrácia-eszmény persze nem valósítható meg, vele szemben ezért ismét a hatalommegosztás ama követelményét állította föl, amelyen az — eszménynek maradt — angol szabadságeszmény alapult. A "pozitív szabadság" és a "negatív szabadság" meghatározások jól érzékeltethetik itt ezt a különbséget. Ludassy részletes vizsgálat tárgyává teszi a constant-i "negatív szabadság" legfőbb jegyeit, amelyek a vallásszabadság, a sajtószabadság és az iparszabadság érvényesülését jelentették. Vallásszabadság: a vallási érzelmet Constant a vallási forma elé helyezte, az ember belső ügyeként kezelve azt. Sajtószabadság: az egyénnek szerinte joga van bármit kimondani és megírni. Iparszabadság: a gazdasági szabadság kérdésében a magánérdek korlátlan érvényesítését hirdette.

Ludassy Mária, könyvének egyik legnagyobb érdeklődésre számot tartható fejezetében, Constant-nak az individuális szabadságjogokról szóló nézeteit vizsgálja, több ponton napjainkra is aktualizálható módon. Eszerint a "parancsra tettem" morális megítélése, az erkölcsök kikényszeríthetőségének elutasítása a korai liberalizmus haladó gondolatai voltak. Ludassy azt hangsúlyozza Constant értékelésében, hogy az individuális jogok alapja mindig a meglévő hatalmi forma, legyen az monarchia vagy köztársaság; így liberális szabadságeszményének tartalma megkérdőjelezhető. Kiemeli a Constant által hirdetett "társadalmi ellenőrzés" elve megfogalmazásának haladó jellegét — amely azonban hirdetésének időszakában nem töltötte be funkcióját.

KÖZÖSSÉG ÉS TÁRSADALOM*

Törőcsik Miklós

Ferdinand Tönnies jószerivel ismeretlen Magyarországon. Műveit nem találjuk a könyvtárak polcain, neve hiányzik a közkeletű kézikönyvek lapjairól és névmutatóiból. Most megjelent kötete, közel százéves késéssel, először teremt lehetőséget arra, hogy a szélesebb olvasóközönség is bepillantást nyerjen tudományos tevékenységébe.

Pedig Ferdinand Tönnies nem második vonalbeli auktor. A német polgári szociológia megteremtői, szinte klasszikusai között szokás emlegetni a nevével, művét pedig mind a liberális, mind a konzervatív társadalomtudomány hivatkozási alapnak tekinti a XX. század első harmadában. Jelen kötetén kívül, amely főműve, Hobbesról és Marxról írt élet- és pályarajzot, kötetet publikált a szociális kérdés kifejlődéséről, az erkölcsről, a közvéleményről, s nem utolsósorban a szociológiáról.

Magyarországi interpretátorai, az életmű természetéből következően, részben a szociológusok köréből kerültek ki, abból az időszakból, amikor a magyar szociológiának legutóbbi föllendülése bekövetkezett. Kulcsár Kálmán elemzése (A szociológiai gondolkodás fejlődése, 1971, 110–126. o.) szépen mutatja ki, miképpen gyökerezett Tönnies munkássága a XIX. század végének német valóságában, hogyan tükrözi ez az elmélet a német polgár és az állam közötti sajátos viszonyt, a polgár és az állam érdekeit. A porosz dominanciájú német állam, amely a társadalmi kérdéseket adminisztratív-rendőri eszközökkel kívánja megoldani, s a kispolgár, aki elfogadja az állami gyámkodást, a politikai gondolkodás és tudomány területén a bürokratikus és történelmi konzervativizmus álláspontját teszi magáévá. Tönnies ahhoz a jogi iskolához kapcsolódik, amely, múltbafordulásával, e konzervativizmus igényeit szolgálja ki.

Ez többféleképpen történhet. Lukács György elemzésében -- Az ész trónfosztása -- ez azt jelentette, hogy mind a polgári közgazdaságtan, mind a szociológia a konkrét történelmi elemzés helyett az általánosságok szintjére helyezkedett. Ennek kezdete már Tönniesnél is megtalálható, de kifejtett formáját az ideáltípusok Max Weber-i módszerében láthatjuk. Az elméleti jelleg (ami persze a filozófiai hagyományokhoz való ragaszkodással járt együtt)

*Ferdinand Tönnies: Közösség és társadalom, Gondolat, Bp. 1983, 357 oldal.

párosult a fönnálló rend kritikájával. E kritika azonban egy idealizált ősi állapot eszményítésében realizálódott; vagyis álláspontja a romantikus anti-kapitalizmus szintjére csúszott vissza, amely pedig már Németországban is legalább fél évszázada meghaladott nézőpont volt. Bizonyos értelemben azonban Tönnies "korszerű" is volt. Társadalomelméletében és tudományfölfogásában sok rokonság található a korabeli pszichologizáló és platonizáló német filozófiával, mindenekelőtt a diltheyivel. Dilthey egyik alapfogalmával, amely számára kulcs a társadalom megismeréséhez, a megértéssel, gyakran találkozhatunk a Közösség és társadalom lapjain. Nem csoda, hiszen Dilthey egyik alapvető műve, a Bevezetés a szellemtudományokba, négy évvel előzte meg csupán Tönnies művének 1887-es megjelenését.

A Tönnies művének címében szereplő két fogalom — közösség és társadalom — lényeges és reális megkülönböztetésre utal. Amikor Marx a tőkés termelést megelőző formákat elemezte, szintén a közösségből, mégpedig a történelmileg reálisan létező természetadta közösségekből indult ki, rámutatva, hogy ezeknek a közösségeknek az életéhez objektív előfeltételek szükségesek, amelyeket az emberek valóságos tárgyiasító tevékenységük, munkájuk folyamata során sajátítanak el. Az előfeltételek között ott szerepel, sőt kitüntetett helyen szerepel a föld, "a nagy laboratórium, az arzenál, amely mind a munkaeszközt, mind a munkaanyagot szolgáltatja, mind a székhelyet, a közösség bázisát" (Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai, 461, I. köt., 357. o.). A természetadta közösség különböző (itt mellőzhető) változásai eredményezik annak bomlását, illetve idézik elő azokat a reális folyamatokat, amelyek a tőke ősképződéséhez, valóságos fölhalmozásához vezetnek. Itt is egy objektív történelmi folyamatról van szó, ahol a munka többé nem a közösség életfeltételei közé, nem "a termelés objektív feltételei" közé van sorolva (bár természetesen ez marad az emberi élet föltétele). Helyette a tőke "egyegysíti a kezek és a szerszámok általa készen talált tömegeit. Fennhatósága alatt tömöríti őket" (uo. 385. o.); amivel aztán a kapitalista társadalmat teremti meg.

Mindez Tönniesnél egészen másképp van. Számára a kiindulópont az ember pszichikai adottságában adódik: a közösség elmélete "az emberi akarat teljes egységéből mint eredeti és természetes állapotból indul ki" (15. o.). Ez az emberi akarat individuumokhoz kötött, az ember vegetatív-organikus-testi létezésében megjelenő szubsztancia, amely meghatározza az emberi együttélés rendjét. Ez a lényegakarát, amelynek révén az emberek organikusan kapcsolódnak egymáshoz, hozza létre a közösségek különböző formáit, amelyeknek az egységét a megértés biztosítja. Ennek az egyetértésnek az igazi szerve a

nyelv, maga a közösségi élet pedig a közös javak birtoklására és élvezetére irányul. Ezzel szemben a társadalomban élő egyének, akik a közösségi egyént váltják föl, nem állnak lényegi kapcsolatban egymással, minden konkrét és empirikus érintkezésük ellenére egymástól elkülönülten élnek, mindenki egyedül van, nincsenek közös javak, nincs közös birtoklás, az adás-kapás (a kereskedelem) határoz meg mindent. A megértést, a közösségi érzületet fölváltotta a gondolkodás, a lényegakarát helyét a szabad választóakarát. Mindenki a haszonra törekszik és, Tönnies szerint, minden haszon a forgalomból származik. E fölfogása akadályozza meg őt abban, hogy a munkát, illetve a munkaező eladását lényegének megfelelően fogja föl: ez sem több számára, mint szokásos kereskedelmi aktus, legföljebb az árut (munkaezőt) tekinti specifikusnak — odáig azonban már nem megy el, hogy e specifikumban észrevegye az új minőséget, illetve azt, hogy ennek révén elhagyta a forgalom területét.

A kétféle koncepció eredménye két homlokegyenest ellenkező álláspont. Ami Marxnál objektív és reális kiindulópont, az Tönniesnél következmény. Ami Tönniesnél a reális alapzat, az Marx esetében csak akkor jelentkezik, amikor a valóságos életfolyamat elemzése megtörtént. A tudati mozzanatnak elsődlegesként való, sőt szubsztanciális tételezésével Tönnies egyértelműen a klaszszikus idealista filozófiai hagyományokhoz kötődik. Amennyiben azonban a tudati mozzanatban a tudat egyetlen elemét, az akaratot abszolutizálja, a kötés tovább konkretizálható. A német idealizmusban Schopenhauer különíti el és tekinti egyedül reálisnak az akaratot, míg a képzet számára megjelenő világot ideálisnak tartja. Ha ezzel párhuzamba állítjuk Tönnies álláspontját, mely szerint "egy reális és objektív szellem jön létre az objektív szellem szubsztanciájából, mint annak kifejeződése és modifikációja", illetve "az ideális objektívnek egy atomja keletkezik" (285. o.), akkor a kapcsolat vagy legalábbis az analógia egyértelműnek tetszik.

Tönnies nyelvi fordulataiba nemcsak az a filozófiai hagyomány szövődik bele, amely egyén és közösség szétszakadását fogalmazta meg, hanem kibontakozik belőlük egy filozófiai rendszer is. E rendszer kiindulópontja, a fönt leírtak szerint, az egyedül adott realitás, az akarat, amely mint lényegakarát és mint választóakarát létezik. Viszonyukat Tönnies dialektikusnak tekinti. Egyik megközelítésben ez egymás gondolati kizárását jelenti: "a lényegakarát formáiba semmit sem szabad beleértünk a választóakarátból, a választóakarát formáiba pedig semmit a lényegakarátból" (179. o.). A másik megközelítésben viszont egymást empirikusan föltételezik: "a tapasztalatban nem fordulhat elő lényegakarát választóakarát nélkül, amelyben kifejezi magát, sem választóakarát lényegakarát nélkül, amelyen alapul" (uo.). A lényegakarát a

közösséget, a választóakarat a társadalmat hozza létre, mint az emberi együttélés alapvetően különböző formáit. Ez a kétféle alakulat az emberiség történelmének két korszakát is adja, s bár expressis verbis nem fogalmazódik meg, mivel Tönnies leír és nem értékkel, mégis, az elemzés végkicsengése az, hogy itt romlási folyamatról van szó.

A rendszer ezen tág keretein belül alkalom kínálkozik a részletkérdések megoldására, magának a közösségnek és a társadalomnak, illetve ezek konkrét mozzanatainak, jellegzetességeinek bemutatására. A közösséget mint a szerves testek organikus egységét ábrázolja Tönnies, amelyet a vér, a hely és a szellem közössége jellemezhet. Ez hozza létre a rokonságot, a szomszédságot és a barátságot, amely a különböző emberi lakhelyeket formálja meg: a házat, a falut, a várost. Az individuális lényegakarattól vezethetők le az egyén ösztönyszerű pszichikus jellemzői, a tetszés, a szokás és az emlékezés, amelyek az emberi természetben megtalálható vegetatív, animális és mentális életnek felelnek meg. Ugyancsak az individuális lényegakarattól gyökereznek a közösség viszonyai és a közösségben főltható bírói, hercegi és papi méltóság. Végső elemzésben a lényegakarattól nem más, mint lelkiület, lelki alkat, lelkiismeret, amely, mint általános erény, a tettben megnyilvánuló energia. Ez a tett a közösség esetében immanens, és a közösség élete a szabadság igazi terépe, lévén, hogy a szükségszerű a külsőből, a dolgokból származik. A társadalom az elkülönült individuumok alkotása, ahol minden személy a maga előnyére törekszik, ezért potenciálisan mindenki ellensége egymásnak. Ezt az általános konkurenciát szerződés révén, konvencionális társulások segítségével küszöbölik ki. Itt az akarat mint a gondolat terméke, mint választóakarat tételeződik, nem más, mint szándékok, célok, eszközök teljessége, törekvés hordozza, számítás vezérli és tudatosság jellemzi. Ez a tudatosság a választóakarat legszellemibb kifejezése, irányultsága szerint a természet fölötti uralomra, a többi ember fölötti uralkodásra és a dolgok megszerzésének módjára vonatkozik. Nem belső adottság, nem képesség, nem tartozik az emberi lényeghez, mindig kifelé irányul, mint becsvágy, alantas vágy vagy uralomvágy. Így a társadalomban megnyilvánuló tett nem is lehet a szabadság kifejezése, mert mindig külső korlátokba ütközik. A személy, amely a választóakarat szubjektuma, nem természetes individuum, hanem mesterséges, miként az ilyen individuumok által létrehozott alakulatok is mesterségesek. Először is természetesen a társadalom, de éppúgy az állam, a pozitív jog, a közvélemény, a világgpiac, a világváros stb. is.

Az individuális lényegakarattól és a szintén individuális választóakarat alkotása tehát a közösség és a társadalom. Tönnies ezt a teremtő-teremtett

viszonyt, mely minden más, az előbb felsorolt alakulatot is magába foglal, a koncentrikus körök analógiájára fogja föl, illetve a rész és egész kapcsolatának megfelelően írja le. Így a magasabb vagy a későbbi mozzanatok eltűnten tartalmazzák az alacsonyabbakat vagy korábbiakat, miközben részesednek is belőle, mint az egész a részből. Példaként: a közösség esetében a városi életben jelen van a falusi és a családi élet; el is tűnik benne, más lesz, és a városi élet rányomja bélyegét amazokra. Ugyanakkor a létrejövő formák, a közösség és a társadalom, valamint a közösség és a társadalom alakulatai végső soron ugyanolyanok, mint az őket alkotó emberek. Azok életét is a lényegakarát és a választóakarát konstituálja, csak éppen nem individuális, hanem közösségi és társadalmi lényeg-, illetve választóakarát. Így egyre átfogóbb közösségek jönnek létre, amelyeknek végső összefogása a vallás, mint az egész világot átfogó szellemi közösség, és egyre átfogóbb társadalmak, amelyeknek végső összefoglalása a tudósköztársaság.

E rövid, a dolog természeténél fogva egyszerűsítő és nem minden részletre kiterjedő ismertetésből is kitűnik Tönnies elméletének néhány jellegzetesége, amelyet most explicit módon rögzíteni lehet. Bár a szerzőnek szociológiai törekvései voltak, műve mégis filozófiai, sőt történetfilozófiai: társadalommagyarázata végső soron spekulatív jellegű. Valóságos társadalmi jelenségeket illeszt egy gondolati konstrukció keretei közé, s ezáltal lehetlenné válik a konkrét elemzés. Ennek persze a másik oldalon megvan az az előnye, hogy elszakad az empirizmustól, ami lehetővé teszi számára a polgári szociológia elméleti megalapozását. Ez az elméletalkotás és spekulatív jelleg rávilágít a mű másik jellegzetességére: ezt hagyományosan a már emlegetett romantikus antikapitalizmus fogalmával szokás leírni. Figyelemre méltó, hogy Tönnies az első polgári szerzők egyike, aki Marxtól a saját képére és hasonlatosságára próbálja formálni, s megkísérli rendszerébe olvasztani a marxi tanítást.

A Közösség és társadalom filozófiai koncepciója ugyanakkor pszichologisztikus is. Az akarat Tönnies számára olyan előföltézés, amely nem pusztán realitás, hanem egyenesen szubsztanciálisan adott. Megközelítésének egyik vonulatában az egyénhez kötötten létezik, az egyén tudati, részint emocionális, részint mentális adottságaként, amelynek szerepe az, hogy mozgassa, teremtsen az anyagot, pontosabban, hogy létrehozza a közösséget és a társadalmat. Ez a pszichologizmus igen erőteljesen érintkezik egy naturalista társadalomelmélettel. Ezen nem csupán az értendő, hogy a közösséget és a társadalmat a természetjogra is visszavezeti, hogy az akaratot az ember természeti képességének fogja föl — ahogyan ő fogalmazza: az "ember önkényre való képessége sze-

rint egyenlő, a természettől való" (251. o.) —, hanem jelenti azt is, hogy az akaratot mindig valamilyen organizmushoz köti, s a társadalmi alakulatokat, intézményeket, de a morált, vallást stb. is mindig megkísérli természeti adottságokból levezetni. Ebben a törekvésében hű követője Hobbesnak és az újkori történetfilozófiának.

Kevésbé nyilvánvalóan, de olykor jól tettenérhetően platonizáló tendenciák is megfigyelhetők. Tönnies elméletében megtalálható egy nem időhöz kötött örök igazság, egy általános-emberi, amely "célszerűen kiagyalt séma", amelyet "minden különös szokás és forma magként tartalmaz" (275. o.). Más megfogalmazásban vehetjük példának a házasság intézményét, ahol Tönnies igen tisztán fogalmazza meg álláspontját: első megközelítésben ez azt jelenti, hogy "egyáltalán végbemehet" a házasság, a másodikban pedig, ahogy "minden nép, vagy akár minden város, ezt az általános eszmét a maga sajátos módjára formálja" (278. o.).

A felsorolt jellegzetességek nem okoznak látványos ellentmondásokat Tönnies elméletében, de igen nehezen értelmezhetővé teszik. S bár konzisztensnek látszik ez a rendszer, amely persze magába foglalja a közösség és társadalom tételezett és levezetett ellentétét is, mintha a szerző sem lenne vele teljesen elégedett. Rendszeréből nem következő jövőt anticipál: ez a tömeg tudatosodásától indul el, s az osztályharcon keresztül, amely a társadalmat szétzúzni és átalakítani egyaránt képes, eljuthat egy új közösséghez, amelyben új kultúrát bontakoztatnak ki. Ez az esély persze csak részben ellensúlyozza a Tönnies által leírt társadalomképet, hiszen ez az őseredeti kultúrához képest már — mint civilizáció — pusztulást jelentett. Ahogyan a megismerés korlátozottságát sem oldja föl a kötetet záró, pátoszt sugárzó kép: végül az a fontos, hogy az ember az idő sziklájához láncoltan csak a pillanatot képes rögzíteni. A többi nem tartozik az értelem birodalmába.

A Közösség és társadalom című kötetet Berényi Gábor és Tatár György fordította; ismertető-értelmező utószót Somlai Péter írt hozzá.

AZ ÉLET MINT RADIKÁLIS VALÓSÁG ÉS A LÉTEZŐ^x

Novák Rudolf

José Ortega y Gasset most magyarul közreadott kötete mindenekelőtt tartalmazza a "Történelem mint rendszer" című, a 30-as évek elején keletkezett írást, amely a spanyol gondolkodó történetbölcseleti fölfogásának alapjait rajzolja meg. Ugyanakkor e tanulmányon, meghatározó módon, átüt az "élet" alapvető problémája. Ortega számára ugyanis az ember nem egyszerűen "van", hanem "éppen válik valamivé", s ez az, amit úgy mondunk, hogy az ember él. Az emberi élet radikális valóság, oly módon, hogy az emberi élet a radikális valóság, s olyan értelemben, hogy az emberi életre mint valóságra vonatkoztatunk minden más valóságot — az emberi életen kívüli minden más valóság is az emberi életben kell hogy megjelenjék. Csak az ember ragadhatja meg a valóságot valóságszerűen, és csak saját valóságán keresztül.

E radikális valóság "adva van" (147. o.), hogy miért, az Ortega számára értelmetlen kérdés. Az ember "nem dolog, hanem dráma" (185. o.), s ez azt jelenti, hogy a radikális valóságnak nemcsak az a létezési módja, hogy már megvan, hanem az is, hogy éppen válik valamivé. Ilyenformán lesz "feladat az élet" (186. o.), mert a mindig-éppen-valamivé-válás nem az embertől független, elszenvedett változás, hanem az ember számára sajátlagos, "szubsztanciális" változás: örökös tevés. Az emberi valóságnak ez az eleme maga is a radikalizmus és a — minden más valóságtól való — különbözőség hordozója, mert a tevésben nem működnek természeti mechanizmusok, törvényszerűségek. Ortega látásmódja szerint azonban regulatív funkció nélkül a radikális valóság sem létezhet, s rögzíti, hogy az örökös tevésnek csak a meggyőződés, a hit szabhat irányt, ezek birtokában képes az ember irányt szabni magatartásának, föladatainak (149. o.). Meggyőződés, hit hiányában az örökös tevés nem szerveződik egységessé, hanem tettek rendszertelen, egymásra nem vonatkoztatott halmaza marad. A hitek, a meggyőzések az "élet szerkezetét" foglalják rendszerbe, meghatározzák a radikális valóságot — mindaddig, amíg hatékonyak, amíg maguk is "vitális rendszert" alkotnak. A "vitális rendszer" megszűntével, a hatékonyság elvesztésével új hiedelmek, új meggyőzések lépnek föl, s alkotnak új "vitális rendszert", létrehozva-meghatározva ezzel az emberi élet egy másik állapotát. Így hát az emberi élet változásai hiedelmek, meggyőzések

^xJosé Ortega y Gasset: Két történelmi esszé (ford. Farkas Géza), Európa, Bp. 1983, 279 oldal.

változásainak függvényei, ami miatt a radikális valóság meghatározásához hiedelmek, meggyőződések rendszerét kell föltárnunk; ahhoz pedig, hogy egy-egy korszakot általánosan jellemezhessünk, a döntő, uralkodó hiedelmet kell megragadnunk. Azt a döntő hiedelmet, amely egy "vitális rendszeren" belül az összes többi meggyőződést hordozza és élteti.

Nagyjából így körvonalazható az az elméleti alapállás, amelyről a "XX. századig fennálló, észbe vetett hit" ortegai elemzése történik. E döntő, uralkodó meggyőződésben azt hitte a nyugati ember, hogy "ésszerű a világ szerkezete" (154. o.), hogy "a valóság világa és a gondolat világa /.../ két egymásba kapcsolódó világegyetem" (153. o.). Az újkor embere elvesztette istenét, a kinyilatkoztatás döntő hiedelmén alapuló "vitális rendszer" megszűnt. E hit elernyedésével megszűnt a hitt létező állandó és tevékeny jelenléte. De nemcsak a kinyilatkoztatás döntő hiedelmére alapított "vitális rendszer" számolt egy állandó és tevékeny létezővel, hanem az élő hitnek általában sajátossága ez (155. o.). A meggyőződés, a hiedelem tehát létezőhöz való viszonyt tartalmaz. A kinyilatkoztatás Istenhez mint létezőhöz viszonyította az embert; míg e hit elernyedésével az új "vitális rendszer" döntő hiedelme az ész hódító hatalma lesz, s az Isten helyébe új létezőt állít, a Természetet. Korábban Isten "kalauzolt" az ember kitüntetett-vonatkoztatási valósága és minden más valóság között, most az Ész közvetít. Korábban isteni létezésben vonatkoztatatta az ember saját életére az összes többi valóságot, most e vonatkozásban az ember a természetben áll, s azt az ész által meghódíthatónak (meghódítandónak) nyilvánítja.

Persze — lép tovább Ortega — az ész hatalmának regulatív meggyőződése is a múlté már. Az ész hite is "elernyed", mert a tudomány képtelen egy várakozásnak megfelelni: fölmerült ugyanis annak az igénye, hogy a tudomány az emberről szóló tudomány legyen — az eddigi tudományos ész pedig csak a természethez, s nem az emberhez mint létezőhöz állítja a radikális valóságot. Mit jelent közelebről az "emberről szóló tudomány" emez igényének fölmerülése? Jelzi azt, hogy Isten után az ember a természetet is elveszíti, mint a létezőt!

A "fizikai ész" tehát nem tudott mit mondani az emberről, retorikába toroklott. A "fizikai ész" ilyen alkalmatlansága már gyanítani engedi, hogy létezik a vizsgálódás más módja is, hogy létezik olyan ész, amely beszélni képes az emberről. De ha a kinyilatkoztatás meggyőződésének elernyedése után most a természetet megismerő "fizikai ész" ereje is kihuny, akkor új hitnek, új meggyőződésnek kell a régi helyébe lépnie. Pontosan ez lesz a gyanított más megismerési mód: a vitális, a történelmi ész.

Mindez a föltáruló létező változását is jelenti. Vagy inkább: más valóság mutatkozik be az embernek a létezőként, az új létezőként, s e bemutatkozás hozza, alakítja ki az új hiedelmet. A más valóság pedig nem más, mint az ember világa, a radikális valóság, melyet a maga spontán föltárulásában kell megragadnunk. Ortega rögzíti, hogy az új létező megragadására történtek kísérletek, ám kudarcot vallottak, s e ponton súlyos kritikával illeti a szellemtudományokat, melyek alkalmatlannak bizonyultak arra, hogy létrehozzák a kívánt és szükséges (regulatív) meggyőződések. Sem az eleaták természeti lét-kutatása, sem az ezzel analóg szellemtudomány nem juthat el a radikális valóság föltárásáig, mert ennek más a létezési módja. A dolog léte: elégséges lét (kielégítő lét). A radikális valóság léte: szűkölködő lét. Létlehetősége kereteit a körülmények, képzelet, "kényszerből való szabadság", az "egyedül biztos lényegi bizonytalanság" határozzák meg. A jelenként levő múlt természetet, kérlelhetetlenséget, végérvényességet hordoz; a múlt: dolog. Ám a radikális valóság nem merül ki ebben a "van"-létezésben; a radikális valóság "mindig válik valamivé" — az ember él. Ortega szerint az új vizsgálati mód, a történelmi ész föladata itt kezdődik: az ember él, s halmozza a létet; "tapasztalatainak dialektikus sorával alkotja a létet" (203. o.). A föladat pedig az, hogy a tényekből kikutassuk e dialektika mivoltát.

A kinyilatkoztatás hitében az ember istenhez, a "fizikai ész" meggyőződésében az ember a természethez állt. De mihez állítja a radikális valóságot a vitális-történelmi ész? Önmagához! S hogy mi magyarázza ezt az "önmagához állást"? Már a fizikusok is tisztában vannak tudásuk "jelképes" jellegével — írja Ortega. A fizika már nem hoz kapcsolatba semmiféle transzcendenciával, pedig ez az élethez elengedhetetlen. Transzcendencia nélkül az ember magára marad, úgy érzi, hogy nincs saját valósága; de a természet elvesztésével már nem marad más neki, mint önmaga élete. Most ebbe kapaszkodik. Isten és Természet után most ez a mintegy magától föltáruló transzcendencia.

Az esszékötet másik tanulmánya az első ízben 1921-ben megjelent "Gerinctelen Spanyolország", melynek fő gondolatmenetét a spanyol partikularizmus kérdéskörének megfogalmazása, térhódításának oknyomozása és a belőle kivezető út fölvázolása teszi ki. Csejtei Dezső utószava utal arra, hogy a tényleges különbségeket szem elől nem tévesztő vizsgálódás is fölfedezhet valós azonosságokat Ortega korának spanyol és magyar filozófiai (és társadalmi) életében. Minden bizonnyal ezzel is összefügg az a körülmény, hogy a korabeli magyar értelmiség élénk figyelemmel fordult Ortega munkássága felé, s a magyarul meg nem jelent "Gerinctelen Spanyolország" is visszhangot váltott ki. Jó néhány kérdésben persze nyilván nem fogunk Ortegával egyetérteni. Ő vi-

szont — mai világunkat látva — bizonyára nem feledné, inkább megerősítené akkori véleményét: "Sem nem szükséges, sem nem fontos, hogy egy társadalmi egész részei azonos vágyakat tápláljanak, azonos eszményeket kövessenek; szükséges és fontos ellenben, hogy mindegyikük ismerje és valamiképp meg is élje a többi rész vágyait és eszményeit." (50. o.)

ÚJABB MONOGRÁFIA AZ EXISZTENCIALIZMUSRÓL*

Juhász Anikó

Manapság, amikor világszerte — tehát bizonyos mértékig a kelet-európai országok filozófiai életében is — megfigyelhető tendencia, hogy a filozófiai világlátásra a meghatározott értelemben vett szcientisztikus, tudomány- és metodológia-központú ún. angolszász mentalitás nyomja rá bélyegét, különös jelentőségre tesznek szert azok a monográfiák, melyek a klasszikus európai filozófiai gondolkodás egy-egy reprezentatív vonulatának áttekintését vagy esetleges újraértékelését tűzik ki célul. Megítélésem szerint ebbe a fejlődésvonulatba tartozik Wolfgang Janke monográfiája is. A szerző olyan filozófiai áramlat áttekintésére vállalkozik, melyet az angol-amerikai filozófiák lényegi közreműködése nélkül, úgyszólván teljes egészében a kontinentális európai filozófiai gondolkodás küzdött ki, és amely — épp az utóbbi esztendőik említett hangsúlyeltolódása következtében — túlságosan is a filozófiai élet peremterületeire szorult, szinte szakfilozófia-történeti stúdiummá zsugorodott.

Az egzisztencializmusról szóló, a Jankééhoz hasonló, nem a teljesség igényével föllépő, mindamellett sokoldalú és ugyanakkor átfogó összegzések száma természetszerűleg nem kevés. Megjelenésüket és tovaterjedésüket tekintve talán három hullámra oszthatók: az első (és legjelentősebb) a 40-es évek végére és az 50-es évek elejére tehető, s mindenképpen az egzisztencializmusnak a II. világháború alatti-utáni fölerősödésével, az ún. egzisztencialista offenzíva jelentkezésével áll összefüggésben. Ide tartoznak pl. angol nyelvtérületen Reinhardt (The Existentialist Revolt, 1951), Blackham (Six Exis-

*Wolfgang Janke: Existenzphilosophie, W. de Gruyter, Berlin—New York 1982, 237 oldal.

tentialist Thinkers, 1952), Collins (The Existentialists, 1952) vagy Allen (Existentialism from Within, 1953) művei; német nyelvterületen Knittermeyer (Die Philosophie der Existenz, 1952), Heinemann (Existenzphilosophie: lebendig oder tot?, 1954) vagy Bollnow (Existenzphilosophie, 1955) művei; francia nyelvterületen pedig Mounier (Introduction aux existentialismes, 1946) összefoglalója. Ezt szinte szabályszerűen, 10 évenként követi a többi, jóval kisebb jelentőségű hullám, előbb a 60-as évek elején (pl. Müller–Schwefe: Existenzphilosophie, 1961), majd a 60-as évek végén és a 70-es évek elején (Gabriel: Existenzphilosophie, 1968; Macquarrie: Existentialism, 1972).

A monográfiához írt előszóban Janke hangsúlyozza, hogy elsődleges célja az egzisztencialista filozófia genezisének és rendszerének föltérképezése, de ez a "térképészeti" munka ugyanakkor kifejezetten apologetikus célzatú is. Nem titkolva az ún. "posztmetafizikai gondolkodásmódhoz" való vonzódását, hangsúlyozza, hogy vitatkozni kíván azokkal a gondolati irányzatokkal, amelyek az egzisztencializmusban pusztán "a tragikum, a félelem, a szubjektivitás" filozófiáját látják. Vitatni és cáfolni akarja "a pozitívizmus, a marxizmus és a keresztény filozófia" által fölsorakoztatott bírálatokat, és hallgatólagosan vitába bocsátkozik a korábban megjelent egzisztencializmus-monográfiák egyes megállapításaival is. Mindenekelőtt arra törekszik, hogy az egzisztencializmusban fölbukkanó alapkategóriák aprólékos elemzésével bebizonyítsa, helytelen "szimplifikáció" eredményeképpen ragasztották rá az egzisztenciálfilozófiai gondolatokra a következő, ismert címkéket: az egzisztencializmus "ateista antropocentrizmus", "irracionális agnoszticizmus", "polgári szolipszizmus" stb. Nem fogadja el az egzisztencialista irányzatok szokásos fölosztását (ateista, ill. vallásos egzisztencializmus). A már kialakult sémákon belül hamisnak ítéli az egyes gondolkodók hovatarozásának meghatározását, s utal rá, hogy pl. Bollnow, a sartré-i besorolással ellentétben, Heideggert már az 50-es években kifejezetten keresztény-teologikus gondolkodónak tartotta. Janke megállapítja, hogy az egzisztencialista filozófiának nevezett gondolkodásmód meghatározott történelmi korszak szülötte, és elsősorban módszereit tekintve újszülött, de eltéphetetlen az a köldökszín, amellyel a korábbi történelmi korok filozófiai problémáihoz kötődik. Az egzisztencialista filozófusok — írja Janke — "posztmetafizikai gondolkodásmóddal" fejtik ki azokat a klasszikus témákat (ember—világ—Isten), melyeket már a tradicionális metafizikai gondolkodásmód is vizsgálódás tárgyává tett. Janke nem kívánja az egzisztencializmust új elméleti keretek közé helyezni — megelégszik azzal, hogy az eddig ismert elméleti keretek (vö. Bollnow, Heine-

mann, Leo Gabriel) tartópilléreinek megingatásához némely vonatkozásban hozzájáruljon.

A gyűjteményben foglalt tanulmányok zöme magas színvonalú, és általában központi jelentőségű kérdésekről szól. Az elemzések fókuszában a kierkegaard-i filozófia áll, ez az a viszonyítási alap, mely a camus-i, sartre-i, marceli, jaspersi, heideggeri filozófia kategóriáinak értelmezéséhez értékmérőül szolgál. Janke ahhoz a már kikristályosodott állásponthoz tartja magát, mely szerint az egzisztencializmus egyik ősforrása Kierkegaard filozófiája: a XX. század egzisztencialista gondolkodói csak a Kierkegaard által megadott alapmotívumokat vitték tovább. Vagy hűek maradtak az eredeti kierkegaard-i intenciókhoz, gazdagították és elmélyítették a kierkegaard-i elképzeléseket (pl. Heidegger), vagy csak formálisan vették át a kategóriákat, de teljesen új tartalommal töltötték meg őket (pl. Jaspers). Az egzisztencializmus másik ősforrását Janke ugyanakkor az ifjú Marx filozófiájában véli megtalálni. (Marxot a későbbiek során élesen elhatárolja az ún. "hivatalos" marxizmustól.) Azokra a pontokra összpontosítja figyelmét, melyek alapján rokonítható a két filozófus, Marx és Kierkegaard gondolatrendszere. Így pl. — természetesen itt sem előzmények nélkül, vö. Heinemann már idézett művét — különös figyelmet szentel az elidegenedés jelenségének, amely mind Kierkegaard-nál, mind Marxnál központi jelentőségű, s amely bizonyos értelemben az egzisztenciálfilozófiák elméleti-kritikai földolgozásának kulcsát adhatja a kezünkbe. A problémakört azonban Janke nem fejti ki teljes mélységében. Egyebek között hiányzik a hegei elidegenedés-elmélet, mint legfontosabb viszonyítási alap kibontása, ami pedig elengedhetetlen a kierkegaard-i és a marxi teljesítmény megítéléséhez, melyek ebben a vonatkozásban úgy foghatók föl, mint a hegei elidegenedés-koncepció két — egymást kizáró — meghaladási kísérlete. A marxi filozófia jankei "átexisztencializálása" azután olyan próbálkozásokban nyilvánul meg, mint pl., hogy kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a Gazdasági-filozófiai kéziratokban fölbukkanó "irigység" (Neid) kategóriájának.

Az általános megjegyzések után térjünk rá röviden az egyes tanulmányokra! A kulcsszó természetesen, amely valamennyi tanulmány címében is benne foglaltatik, az elemzések tengelyében áll: az exisztencia.

Az "Exisztencia és hit" című, Kierkegaard-ról szóló tanulmányában (11—59. o.) fogalmazza meg a szerző azt, hogy ő maga milyen értelemben használja az "exisztencializmus" megjelölést. Az egzisztencializmus alapsajátossága szerinte is az, hogy az "emberi egzisztenciát a lét megértésének kiinduló alapjává emeli", és hogy a pusztán gondolkodó tudatszubjektum helyett az

exisztáló alany elsőbbségét hangsúlyozza. Janke kiemeli továbbá az egzisztenciális gondolkodás elevenségét: az egzisztenciális gondolkodás soha nem merevedhet tantételek gyűjteményévé, mert akkor átadná magát az absztrakció uralmának, és éppen arról mondana le, amiről szólnia kellene — ti. az egzisztenciális létezésről. Az egzisztenciális gondolkodás ezért csak a meghatározott egzisztenciális magatartásmóddal való egységében értelmezhető, ennek tipikus megtestesítője pedig éppen Kierkegaard. Valóban lenni és egzisztálni Kierkegaard-nál annyit tesz — mint hinni. Az emberi ittlét (at vaere til) tartalma: "Isten előtt közvetlenül egyedi emberként létezni". Janke — véleményem szerint helyesen — az egzisztencializmus vallási gyökerei után kutat, ami az elidegenedés mellett, vagy azon belül, a másik legfontosabb vonatkoztatási pontot képezi nála az irányzat megítélésében. Az életfilozófiai előzményeknek viszont jóval kisebb jelentőséget tulajdonít, mint pl. Bollnow. Hozzátehetjük, hogy nemcsak a kierkegaard-i filozófia, hanem az egész áramlat olyan világgállapot szellemi terméke, amely úgy próbál meg választ adni az egyéni létezés értelmére vonatkozó kérdésre, hogy mind a dogmatikai alapon nyugvó, hagyományos keresztény világkép érvényességét, mind pedig az ember maga teremtette szociális világának érték- és értelemadó jellegét elveti. Kierkegaard kereszténység-kritikája nem vezet ateista antropocentrizmushoz, paradox istenhite inkább kiútkeresés a keresztény hit megrendülésének időszakában. Janke hangsúlyozza, hogy a dán gondolkodó, az egyéni létezés mellett, az elidegenült szocialitás, a tömeglét problémakörével is behatóan foglalkozott. Figyelemre méltó ez a megközelítés, mert a korábbi Kierkegaard-értelmezésekben a kelleténél kevesebb figyelemben részesült ez az aspektus. A tömeg, a sokaság (Maengde) Kierkegaard-nál nem azonosítható az emberek meghatározott osztályával, hanem inkább úgy jellemezhető, mint egy fajta, bármely osztályhoz tartozó ember számára lehetséges, tömegszerű létmód. A "nivellálódás" korában az ember a sokaság részlemévé lesz, tehetetlenné és kiszolgáltatottá válik, mindig egy olyan történelmi korszakban, melyben az az axióma uralkodik mindenk fölött: "a tömeg az igazság". Kierkegaard antitézise ezzel szemben: "a tömeg az igazságnélküliség"; mivel az anonimitás és a felelősségvállalás hiánya jellemző rá, a névtelen, személytelen létezés pedig: inautentikus létezés. Kierkegaard — mondja továbbá Janke — az egyén (den Enkelte) kategóriáját sem a magányosan egzisztáló emberre alkalmazta, hanem az egyénben rejlő egzisztenciális lehetőséget értette rajta. A konkrét egzisztálás mércéje pedig az, hogy miképp áll az ember az isteni örökkévalóság ítélete elé. Kierkegaard-nál az örökkévalóság "maga a csend", melyben a lelkiismeret "egyes-egyedül az egyes emberhez szól". Az örökkéva-

lóság ítélete egyediesít, mert nincs tömegszerű ítélet. Az a tudat, hogy "Isten előtt" mint egyének vagyunk felelősek, az embernek a világi dolgokban is "rendíthetetlenséget" biztosít, a "radikális feloldódás korában" azonban az Istentől való eltávolodás magával vonja egyúttal az egzisztencia elfelejtését is.

Janke érdekes párhuzamokat von Kierkegaard és Camus Don Juan-fölfogása között. Ő is rámutat, hogy a Don Juan-figura a keresztény középkor szimbolikájához tartozik: a keresztény szellemre alapvetően jellemző, hogy végletelesen elszakítja a halandó porhüvelytől a halhatatlan lelket, az érzékiséget és egyáltalában a nemiséget mint rontó hatalmat bélyegzi meg. A középkorban a különböző életformákat és ideákat szívesen jelenítették meg szimbolikus figurákban (pap, lovag, laikus — vö. még Faust, Don Quijote). Don Juan tehát a kereszténységben kísértésként meghatározott érzéki zsenialitás szimbóluma. Camus Don Juan-figurája éles ellentétben áll a kierkegaard-i zseniális csábítóval. A Sziszüphosz mítoszában Camus Don Juant tudatos, számító csábítóként festi le, aki a célra, az értelemre, az örökkévalóságra törekvő remény abszurditását fölismerő egzisztenciális létmód jelképe. Don Juan tetteit a "kvantitás etikája" irányítja, mikor a hódítás pillanatait akarja megszoszorozni. A kierkegaard-i Don Juannak azonban nincsen szüksége számító ravaszságra, a hazugság behálózó erejére, ő kizárólag az érzéki vágy energiájával csábít — éppen ezért nem mérhető etikai kategóriákkal. A szellemi különbségtevések nem számítanak az esztétikai stádiumban: Don Juan minden egyes nőben az egész nőiséget kívánja meg, s ezen alapszik vágyának sodró, magával ragadó ereje.

Az "Exisztencia és munka" c. tanulmány (66–77. o.) a kötet talán legérdekesebb, de egyben a legtöbb problémát fölvető fejezete is. Janke fő célkitűzése itt annak igazolása, hogy Marx filozófiája távolról sem mond ellent az egzisztencializmus szellemének, és a polgári társadalom marxi kritikája a későbbiek során az egzisztencializmus társadalomkritikájára egyenesen ösztönzőleg hatott. Ahhoz azonban, hogy ez a párhuzam igazolható legyen, az egész marxi ontológiának a végső alapokig lehatoló, gyökeres újraértelmezésére és átgondolására lenne szükség, amit Janke — legalábbis ebben a művében — nem tesz meg. Nem tartom persze eleve kizártnak, hogy vannak bizonyos kapcsolódási pontok: ilyen megvizsgálendő kérdés lehet pl. Heideggernek és Marxnak az európai filozófiai hagyományhoz fűződő viszonya vagy az a gondolkodói fordulat, melyet épp e hagyomány transzcendálása területén megtettek; az a fajta közvetlen társadalomkritika azonban, melyet Janke közösnek vél, Marx és az egzisztencializmus tanaiban semmiképpen sem primér, hanem levezetett képződmény, melyből nemigen lehet kihozni felszínes analógiáknál többet. A

- szerző nézete szerint Marx az egzisztencia lényegét a munkában oldja föl; ezt a megoldást azonban csak az egzisztencia-értelmezések egyik variációjának tekintik, s az elidegenedett valóság fölszámolásának Marx által javasolt útját szintén csak egy lehetőségnek tartja több más, az egzisztencia előtt nyitva álló lehetőség között.

Janke ezután rátér a "hivatalos tankönyvmarxizmus" által az egzisztencializmus ellen fölhozott "vádak" bírálatára. Ezek: (1) Az egzisztencializmus a szubjektív idealizmus maradványa, az irracionalizmus legismertebb megjelenési formája, mely eltúlozza, kitüntetett megközelítési móddá nyilvánítja az egzisztenciális élményből való kiindulást, sőt a pszichikusan abnormális állapotokban látja a faktikus "világban-való-lét" eredeti föltárási módját. (2) Az egzisztencializmus horizontján az ember mélységesen magányos, és nem veszi észre a társadalmi kapcsolatok értelmét; a kapcsolatnélküliség pedig szükségszerűen pesszimizmushoz vezet. (3) Az egzisztencializmus absztrakt, történelmietlen konstrukció, az egzisztenciális ontológia elvonatkoztat a történelem konkrét tartalmaitól. — Az első "vádát" illetően Janke ellenérve a következő: az egzisztencializmus nem veti el teljes mértékben a racionalitást, legfőljből bizonyos "észredukciót" hajt végre, amennyiben kimutatja az ész viszonylagosságát, és kijelöli a határait. Jankének ezzel a véleményével egyetérthetünk, legfeljebb a "határok megvonása" okozhat itt problémákat. Bár e kérdés messze túlnő egy könyvismertetés keretein, annyit talán megjegyezhetek itt, hogy bár a marxi észfogalomnak a hegeli racionalizmushoz való viszonyát még nem dolgozták föl teljes részletességgel, az a kritika, melyet Marx a hegeli logizált ontológia fölött gyakorol, úgy is fölfogható, mint a metafizikus ész-idealizmus bálványának megdöntése — egy társadalmilag-történetileg valóságos racionalizmus megalapozásának jegyében. A második "vád" ellen Janke azt hozza föl, hogy pl. Heidegger soha nem zárta ki a társadalmi szférát mint inautentikus létmódot, sőt éppen az interszubjektív elidegenedés tüneteit írta le. Hozzátehetjük, hogy ezen a területen úgyszintén további pontosításokra, árnyaltabb elemzésekre lenne szükség, hiszen egy sor, egzisztencialista gondolkodóként számon tartott filozófus (Sartre, Marcel, Ortega, Buber) esetében az interszubjektivitás, ilyen vagy olyan értelemben, egyenesen döntő szerepet játszik. Ami a harmadik "vádát" illeti, ezzel kapcsolatban Janke a következőket mondja: a marxizmus és az egzisztencializmus esetében az eljárásmodok alapvetően különböznek. A marxizmus "ontikusan", az egzisztencializmus viszont "ontologikusan" végzi vizsgálódásait. Az egzisztencializmus az emberi ittlét és együttlét elidegenedéséből és "ontikus" elrejtettségből indul ki, de csak azért, hogy utat törjön az "eltemetett létviszonyokhoz".

Ám éppen ezért — érvel Janke — a fundamentálonológiai elemzés tulajdonképpen bázisát képezheti a marxi gazdasági-politikai kritikának. Hogy az egzisztenciál-analitikus elemzési módszer milyen gyümölcsöző lehet, ennek legjobb példáját éppen Marx munkásságában látja: sorra veszi azokat az úgymond egzisztenciális kategóriákat, amelyek a Gazdasági-filozófiai kéziratokban, véleménye szerint, központi jelentőségűek (irigység, bírvágy, halál, meghatározott nembeli lény). Végeredményben Camus Marx-kritikájának szellemében és annak segítségével próbálja a marxizmus filozófiájáról lefaragni mindazt, ami az egzisztencializmussal nem egyeztethető össze. A marxi humanizmus tragédiája eszerint az, hogy az emberi egzisztencia értelmét és értékét a történelemre, a történelem "istenére" redukálja, s ezzel az elidegenedett emberi természet helytálló gazdasági-politikai kritikáját összevegyíti az utópisztikus messiánizmussal. Ha mármost utánalapozunk, hogy mire gondol vajon Janke akkor, amikor a "hivatalos marxizmus" megjelölést használja, kiderül, hogy a hivatkozási alapként felsorolt bibliográfia meglehetősen szegényes, és főleg csak a 60-as években született, marxista szellemben íródott egzisztencializmus-bírálatokra hivatkozik. (Némileg meglepő módon, Janke a "hivatalos marxisták" között tartja számon Marcusét és Habermast is.) Itt persze nincs módom arra, hogy a "marxizmus egzisztencializmus-kritikájának metakritikájához" újabb "meta-metakritikát" csatoljak, azt azonban hadd jegyezzem meg, hogy azoknak az ellenvetéseknek tekintélyes része, amelyekkel Janke kizárólag a marxizmus egzisztencializmus-kritikáját akarja fölruházni, az irányzattal rokonszenvező monográfiák szerzőinél is föllelhető: az egzisztenciális életérzésekből, élményekből való kiindulás elsődlegességét pl. Bollnow is fölemlítette.

Az "Exisztencia és az abszurd" c. tanulmányát (78–92. o.) Janke a camus-i világlátás bemutatásának szenteli. Camus szerinte a kierkegaard-i értelemben vett "szubjektív gondolkodó" prototípusa, vagyis gondolkodása az "egzisztenciában gyökerezik", nem az absztrakció "közömbös közegében" mozog: központi problémája a halál, ill. a különféle halálnemek. Camus kifejezetten kierkegaard-i kategóriákban gondolkodik ugyan, de Kierkegaard-ral ellentétben fő törekvése, hogy "legyűrje", "birtokba vegye" az abszurditást. Camus úgy látja, hogy az egzisztencializmus alapvetően vallási pátoszból táplálkozik, s tulajdonképpen megisteníti mindazt, ami az emberi létet pusztulással fenyegeti. Leginkább Kierkegaard személyisége hatott rá, merthogy a dán gondolkodó nemcsak fölfedezte, de élte is úgymond az abszurditást — Janke azonban úgy ítéli meg, hogy Camus félreértette a kierkegaard-i gondolatok lényegét. Ez egyrészt onnan ered, hogy Camus Kierkegaard-képét alapvetően meghatározta Leon Sesztov, másrészt viszont annak tudható be, hogy Camus félreér-

telmezte az "ugrás" kategóriáját: úgy interpretálta, mint "az abszurditás léttérhe előli menekülést". Ez az interpretáció főleg a következő megfontoláson alapszik: "Kierkegaard túllép az abszurdon, vagyis azon a paradox ósvíszonyon, melyben szellem és világ úgy támaszkodik egymásra, hogy közben képtelen a valódi összeülekezésre. Kierkegaard az abszurd reláció egyik pólusát kiiktatja, és csak az irracionálist tartja meg, így nála csak az abszolút marad. /.../ A véges értelmet, mint az abszurd reláció fundamentális tartozékát, elveti, és az értelem nélkülit emeli irracionális istenné. Ez Camus szerint sacrificium intellectus. /.../ Kierkegaard helyreállítja az örökkévalóságot, magáévá teszi a kereszténység évszázados reményességét: a halál nem jelenti mindennek a végét." Janke azon a véleményen van, hogy Camus-nek ez az átértelmezése visszaesést jelent az "abszurd" és a "minőségi ugrás" kierkegaard-i kategóriáihoz képest. "Camus számára — mondja — nem a kereszténység, hanem a görögök evangéliuma a mérvadó: birodalmunk evilági. A camus-i világban a görögség optimizmusa és tragikus heroizmusa feloldja a keresztény rezignációt."

"Exisztencia és szabadság" c. tanulmányában (93—137. o.) Janke az író-filozófus Sartre életművének néhány mozaik-darabját tárja elénk. Hosszasan elemzi az egzisztencia—esszencia fogalompár Sartre előtti és sartre-i értelmezését, és összeveti ezt a Humanizmus-levélben kifejtett heideggeri kritikával. A Léte és a Semmi ismertetésekor elsősorban szövegrekonstrukcióra törekszik. Összességében a magyar olvasóközönség számára sem nyújt újat — a néhány éve Fehér M. István tollából megjelent Sartre-kismonográfia jóval alaposabb tájékoztatást ad e témáról. Ami talán érdekes lehet, az az eltérő sartre-i és camus-i megoldások folyamatos összehasonlítása — Janke érezhetően Camus filozófiáját találja rokonszenvesebbnek.

Az "Exisztencia és szeretet" c. tanulmány (138—157. o.), Gabriel Marcel filozófiája kapcsán, a "nihilizmus óriás árnyékával" veszi föl a harcot. A bolond ember kiáltása Nietzsche Vidám tudomány c. művében: "Hová lett Isten? Mi öltük meg őt — ti és én! Mindnyájan gyilkosok vagyunk" — volt az a legfélelmetesebb élmény, mely Marcelt arra indította, hogy a "darabjaira hullott világban" az "emberi egzisztencia szentségét" keresse. Az alapkérdés, melyre Marcel választ keres, az, hogy milyen módon lehet a birtokló én világot áttörve ismét rátalálni a konkrét, személyes létezésre, az egzisztenciára. Janke is említést tesz a marceli filozófia azon dualizmusáról, melyek lételméletileg a bírás (avoir) és a létezés (être); ismeretelméletileg pedig az első, ill. a második reflexió kategóriáival nevezhetők meg. E kettősségeknek felel meg a "probléma" és a "misztérium" fogalma is: az előbbi az

alany—tárgy kettősségében mozgó létezését és gondolkodást, az utóbbi pedig éppen ennek hiányát, vagyis a participáció alapján való létezését és gondolkodást fejezi ki. A szeretet — emeli ki Janke —metaproblematikus, azaz a misztérium szintjén helyezkedik el. A szeretet viszonyában nincs bizonyítás és érvelés, mégis egészen sajátos evidenciával rendelkezik, amennyiben — túl az első reflexió minden különbségtételén — a másokkal való együttlétezés az egzisztencia konkrét egységéhez tartozik. Így Janke Marcel-értelmezésében is központi szerepet kap az, hogy az eredeti együttlétezés, ami a személyes egzisztálás elidegeníthetetlen tartozéka, a szeretet misztériumában van megalapozva. Azonban a szeretet misztériumát is veszély fenyegeti, és pedig akkor, amikor egymás birtoklásává degradálódik, a misztérium szintjéről a birtoklás szintjére zuhan vissza (amour possessif).

Janke jó érzékkel nyúl Marcel filozófiájához, midőn kiemelkedő fontosságot tulajdonít a (magyarra igen nehezen lefordítható) recueillement kategóriájának. A recueillement egyszerre jelent elmélkedést, áhítatot és fölgülemelést, így nyelvi szerencsés módon egyesíti magában egyrészt a meditációval azonosítható gondolkodás és az azt meghaladó áhítat szintjeit — bizonyos mértékig megőrizve ezzel a ráció pozícióit is —, mégpedig úgy, hogy a belső "fölgülemelés" egyfajta prediszpozíciót alakít ki az egyénben a lét misztériumból való részesülésre. Találós az az összehasonlítás is, melyet Janke a descartes-i cogitatio és a marceli recueillement között tesz: a "fölgülemelés" Janke olvasatában mindkét kategóriára jellemző ("vajon a cogitatio szó szerint nem coagitatiót jelent-e, vagyis képzeleteink sokféleségének egybepréselődését az én egyesítő egységében?" — kérdezi), csakhogy — és itt már a marceli interpretációt követi — a cogito vak a valódi egzisztenciával szemben. Így az a belső "fölgülemelés", ami a recueillement folyamatában végbemegy, természetét tekintve gyökeresen más jellegű: az egzisztáló én itt azt a helyet (siège) képezi, ahol maga a lét "gyülemlik föl". Janke jelentős teret szentel egyébként a sartré-i és a marceli egzisztencializmus közötti kontroverziák bemutatásának is: a fő elkülönítő tényező természetesen a "Másikhoz" való viszony — ami az egyiknél pokol, a másiknál szentség. Pillanatnyi kétségünk sem lehet afelől, hogy Janke kinek ad igazat. Egészében Janke érezhető egyetértéssel tárgyalja Marcelt: a hozzá legközelebb álló gondolkodók közé sorolja.

Utolsó előtti tanulmányában Janke, "Exisztencia és határtapasztalás" címmel, Jaspers filozófiai főművét, a háromkötetes Philosophie-t vizsgálja (158—171. o.). Rámutat, hogy bár ez a mű külső fölépítésében (kozmológia, pszichológia, teológia) az ún. "iskolafilozófia" diszciplináris fölosztását

követi, a mű tartalma azonban ellentmond a szigorú formális kötöttségeknek, hiszen lényegi célja annak kimutatása, hogy a "létet abszolút princípiumként nem lehet rendszerbe foglalni". Jaspers, Heideggerrel vitázva, azt az álláspontot képviseli, hogy a "lét semmilyen értelme sem szerepelhet valamely világszisztéma kiindulópontjaként. A filozófia a határok tapasztalását jelenti." Jaspers a Kierkegaard által kialakított egzisztenciál-kategóriákat megfosztja keresztény-teológiai tartalmi töltésüktől — mondja Janke —, és a német idealizmus szabadság-metafizikájának ismétlése értelmében újjáalakítja őket. Janke vitatja K. Löwith és mások azon kitételét, miszerint Jaspers egyértelműen a keresztény-tradicionális keretekhez kötődik, azaz vallásos egzisztencialista gondolkodó. Ha Kierkegaard az egzisztálás alapformuláját a hitben találta meg — mondja —, akkor Jaspers, Kierkegaard-ral ellentétben, éppen azt vallja, hogy a filozófiai hitnek nincs szüksége semmiféle kinyilatkoztatásra, az egzisztenciát nem alapozhatja meg valamely inkarnált istenség paradoxona. A filozófiai hit nem etikus-vallásos, hanem metafizikai hit. A metafizika a jaspersi értelmezés szerint a transzcendencia (ami nem külön tárgyi szféra) rejtjel-nyelvének elemzését jelenti, ezt a nyelvet pedig egyes-egyedül az egzisztencia fejtheti meg. Az istenemberség paradoxona Jaspers szemében abszurditás, mely a történelmet dogmákhoz köti, holott az igazság valamennyi létezőben megmutatkozik, minden egyes létező követe lehet a transzcendenciának. A tanulmány zárórésében Janke arra a következtetésre jut, hogy a lét értelmét kutató kérdésnek igenis van létjogosultsága, nem kell tehát minden ontológiai jellegű törekvésnek szükségszerűen elbuknia. A Kierkegaard által fölvetett kérdés — az emberi lét önlétének lehetősége — Heidegger filozófiájában a "lét értelmére vonatkozó ontológiai kérdés kidolgozásában nyéri el bázisát" — állapítja meg.

Az utolsó, Heideggerről szóló fejezet, amely az "Ek-szisztencia és lét" címet viseli, természetesen szintén az "exisztencia" kategóriájának vizsgálatával indul (172–222. o.). Heidegger 1949-ben, a freiburgi egyetemen tartott előadásához írt előszóban az egzisztencia fogalmát az Inständigkeit terminussal váltotta föl. Janke ehhez azt a kommentárt fűzi, hogy itt jóval többről van szó egyszerű szójátéknál. Nézete szerint Heidegger az Inständigkeit (hozzávetőlegesen: "benne-állás") terminussal azt akarta kifejezni, hogy — a jaspersi állásponttal ellentétben — igenis kell lennie olyan "szilárd pontnak", melyből kiindulva áttekinthető az egzisztenciálfilozófia által föltárt világ. Az egzisztenciálfilozófia útja ugyanis az egzisztenciától a lét igazságához, innen pedig vissza az egzisztenciához vezet. Az Inständigkeit kategóriája révén elkerülhető az, hogy az egzisztencia az esszenciával kerüljön logikai vi-

szonyba; s ugyanakkor lehetővé válik, hogy az igazsággal álljon "nem-diszponális" vonatkozásban. Janke vitatja az újabb Heidegger-szakirodalomnak azt a tételét, mely Heidegger lételelemzését nem fundamentálon-tológiának, hanem pusztán egzisztenciális antropológiának tekinti, ő, ezzel ellentétben, a hagyományos álláspontot képviseli. Szakít viszont azzal a kikristályosodott nézet-tel, amely a heideggeri filozófiában kb. 1930-tól kezdve új szakaszt, az ún. "misztikus korszak" kezdetét pillantja meg. A periodizációt félrevezetőnek tartja, s ezzel szemben úgy látja, hogy az ún. fordulat korántsem töri meg a heideggeri filozófia ívét, sőt éppen hogy kiteljesíti a kezdeti törekvéseket. Értelmezése szerint Heidegger az emberi létet a "fordulat" után sem értelmez-te másképpen, legföljebb más módon közelítette meg a kérdéskört. A Lét és idő kategóriáit elemezve Janke nem áll elő valamilyen átfogó, új koncepcióval; törekvése inkább arra irányul, hogy elevenen, mintegy életben tartsa az ott kifejtetteket. Műve annak konstatálásával zárul, hogy a Kierkegaard által el-kezdett és Heidegger révén elmélyített, kiszélesített útnak jelenleg nincs továbbfolytatója; zárószorai a továbbgondolás tényleges és tartós megtorpaná-sa, valamint a továbblépés szükségessége közötti feszültségre utalnak.

Összegzésképpen elmondható, hogy Janke elismerésre méltó tájékozottság-gal nyúl e rendkívül szerteágazó kérdéskörhöz, anyagismerete mindvégig szil-árd talajon áll. Szemléletének kialakításában nem kötik a korábbi összefog-lalások interpretatív előítéletei, ítéletalkotása önálló. Stílusa azonban egyáltalában nem mondható olvasmányosnak, nemcsak komoly elmélyülést igényel, hanem kifejezetten nehézkes, ami helyenként már a megértés rovására megy. A munkája elején kitűzött célokot Janke végül is csak részben teljesíti (pl. a racionalitás—irracionalitás kategóriapár vonatkozásában). Az ilyen össze-foglaló igényű munkák esetében alapkövetelmény, hogy a szerző átfogó — ha nem is minden részletre kiterjedő — képet adjon. Janke esetében csak a "leg-nagyobbak" kerülnek elemzésre, s egész sor egzisztencialista gondolkodó mun-kásságának áttekintése hiányzik (pl. Buber, Unamuno, Ortega, Bergyajev és Sesztov is csak utalásszerűen van megemlítve). Vitatható a szerkesztésmód is, hiszen a kötet különálló tanulmányok füzére, amelyeket csak külsődlege-sen egyesít az Existenzphilosophie címszó. Ez a monográfia sem tekinthető tehát az egzisztencializmus átfogó igényű "nagy szintézisének": Janke könyve inkább az egzisztencialista filozófia gondolatanyagának és problematikájának felszínén tartásához járulhat hozzá.

E SZÁMUNK SZERZŐINEK LEVÉLCÍME

- Jaksa Margit: Vegyipari Egyetem Marxizmus—Leninizmus T., 8201 Veszprém,
Schönherz Z. u. 10;
- Siklós Péter: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Kelet-
Európa-Történeti T., 1052 Budapest, Pesti B. u. 1;
- Pokol Béla: Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogi Kar, Politológiai Csoport,
1053 Budapest, Egyetem tér 1—3;
- Nyíri Károly: MTA Világgazdasági Kutatóintézet, 1124 Budapest, Kálló espe-
res u. 15;
- Nyizsnyánszki Ferenc: Kossuth Lajos Tudományegyetem, Filozófia T., 4010 Deb-
recen, Egyetem tér 1;
- Fehér M. István: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Fi-
lozófiatörténeti T., 1088 Budapest, Pollack M. tér 10;
- Pásztorné Schiff Mária: 1105 Budapest, Körösi Csoma út 27;
- Farkas György: 6000 Kecskemét, Alkony u. 52;
- Törőcsik Miklós: Tanárképző Főiskola, Marxizmus—Leninizmus T., 3300 Eger,
Szabadság tér 2;
- Novák Rudolf: 3300 Eger, Markhot F. u. 2;
- Juhász Anikó: Orvostudományi Egyetem, Marxizmus—Leninizmus Intézet, 6722
Szeged, Hunyadi J. sgt. 5;
- Gerhard Göhler, Klaus Roth: Fachbereich Politische Wissenschaft der Freien
Universität, Ihnestrasse 21, D-1000 Berlin/West.

A kéziratokat 2 példányban, a nyomdai szabályoknak megfelelően (oldalanként 25 sor, soronként 50 betűhely) kérjük szerkesztőségünkbe eljuttatni; tanulmány esetén rövid idegen nyelvű összefoglalással.

HIBAIGAZÍTÁS

Folyóiratunk 1987/3. számának 517. oldaláról elmaradt a következő megjegyzés:

A Budapesten, 1985 októberében, az Osztrák Kulturális Intézet és az MTA Filozófiai Intézete által rendezett ülészek előadásai.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

Terjedelem: 22,4 (A/5) ív

88.17611 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest

Felelős vezető: Hazai György

HungInfo

Hungarian Social Sciences and Humanities

Contents of Periodicals

Az évente négyszer megjelenő periodika elsősorban a külföldi érdeklődők számára kíván tájékoztatást nyújtani a magyar társadalomtudományok területén megjelent cikkekről a folyóiratok tartalomjegyzékeinek közreadásával. A folyóiratok részben idegen, részben magyar nyelvűek, de a tartalomjegyzékek minden esetben idegen nyelven (angol, francia, német) kerülnek közlésre. A folyóiratválogatás felöleli a társadalomtudományok teljes körét, így a kiadvány nem csak a külföldi érdeklődők számára biztosít átfogó tájékozódást, de hasznos segédeszköz lehet a magyar kutatók számára is az érdekelt tudományágak és határterületeik I—I negyedévi publikációs termésének regisztrálásában.

A folyóirat jelenleg díjmentesen kerül terjesztésre; kérjük jelezni, ha igényt tartanak rá. Egyben kérjük a terjesztésben való közreműködésüket is: szívesen vesszünk olyan külföldi címajánlatokat, ahol a folyóirat érdeklődésre tarthat számot.

HungInfo szerkesztősége
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
Budapest, Pf. 7.
V. Akadémia u. 2.
1361

ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia
Állam- és Jogtudományi Intézetének folyóirata

Főszerkesztő: Kovács István

Szerkesztő: Mádl Ferenc

Közli az Intézetben készült tudományos dolgozatokat, szemle-
cikkeket és jogirodalmi tájékoztatásokat. A tanulmányok elméleti alapkutatás jellegűek, és kiterjednek az állam- és jogtudomány minden területére. Feldolgozzák az állam- és jogelmélet, a nemzetközi jog, a büntetőjog és segédtudományai, az alkotmányjog és az igazgatási jog, valamint a civilizisztika tágabb értelemben vett területeit.

Alapítva: 1957

Magyar nyelven, francia és orosz nyelvű összefoglalókkal

Megjelenik évente 1 kötet, 4 füzetben

Évi előfizetési díja: 180,- Ft

Előfizethető az Akadémiai Kiadónál

Budapest, Alkotmány utca 21. 1363

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-01283

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

CONTENTS

MARGIT JAKSA: On the Problem of Schelling's „Turn”	1
PÉTER SIKLÓS: Hegel's Philosophy of History and the Russian Slavophiles	26
BÉLA POKOL: Rationalities in Modern Society	41
KÁROLY NYÍRI: The Relationship between the State of Economic Development and Social Structure in Socialism	66

DOCUMENT

Letters from and to Hegel (Selected by Ferenc Nyizsnyánszki and István M. Fehér)	119
--	-----

REFLECTIONS

GERHARD GÖHLER—KLAUS ROTH: The Connection of Economics, Right and State Power. Hegel's Philosophical Argumentation on the Mirror of Contemporary Discussions	186
ISTVÁN M. FEHÉR: From the Schelling Scholarship of the 70-ies and 80-ies	209

REVIEWS

MÁRIA PÁSZTORNÉ-SCHIFF: Equality and Liberty	225
GYÖRGY FARKAS: Thron, Altar and Human Rights	229
MIKLÓS TÖRŐCSIK: Community and Society	233
RUDOLF NOVÁK: Life as Radical Reality and the Being	239
ANIKÓ JUHÁSZ: A Recent Monography on Existentialism	242

СОДЕРЖАНИЕ

МАРГИТ ЯАКША: К вопросу «поворота» Шеллинга	1
ПЕТЕР ШИКЛОШ: Гегелевская философия истории и русских славянофилов	26
БЕЛА ПОКОЛ: Рациональные моменты в современном обществе	41
КАРОЙ НЬИРИ: Взаимосвязь экономической развитости и общественной структуры при социализме	66

ДОКУМЕНТ

Письма к Гегелю и от Гегеля (Избрание: Ференц Нижнянски и Иштван М. Фехер)	119
--	-----

ОБЗОР

ГЕРХАРД ГЁЛЕР—КЛАУС РОТ: Взаимосвязь экономики, права и государственной власти. Философская аргументация Гегеля в свете современных дискуссий	186
ИШТВАН М. ФЕХЕР: Из исследований о Шеллинге в 70—80-ые годы	209

РЕЦЕНЗИИ

МАРИА ПАСТОРНЕ-ШИФФ: Равенство и свобода	225
ДЬЁРДЬ ФАРКАШ: Престол, алтарь и права человека	229
МИКЛОШ ТЕРЁЧИК: Община и общество	233
РУДОЛЬФ НОВАК: Жизнь как радикальная действительность и существование	239
АНИКО ЮХАС: Ещё одна монография об экзистенциализме	242

Ára: 70 Ft

Előfizetés egy évre: 210 Ft

ISSN 0025—0090

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbetítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/a., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdióm* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 210,— Ft

Egy szám ára: 35,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149).

0 1220

HARMINCKETEDIK ÉVFOLYAM

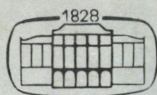
T.

1988/3-4

magyar filozófiai szemle

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
FILOZÓFIA
BIZOTTSÁGÁNA
FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Megjelenik az MTA Filozófiai Intézet támogatásával

SZERKESZTŐK:

AMBRUS JÁNOS
(technikai szerk.)
ÁRON LÁSZLÓ
FEHÉR M. ISTVÁN
LENDVAI L. FERENC
(felelős szerk.)
TENGYELI LÁSZLÓ

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:

ALMÁSI MIKLÓS (elnök),
JUDI ISTVÁN, KOCSONDI ANDRÁS,
KÓNYA ISTVÁN, MUNKÁCSY GYULA,
NYÍRI TAMÁS, PAPP ZSOLT, RUZSA IMRE,
SZIGETI GYÖRGYNÉ, SZIKLAI LÁSZLÓ,
TŐKEI FERENC, VARRÓ RÓZSA

1988/3–4

TARTALOM

LAURENT STERN: Az átvitel három szintje az interpretációban	257
CZÁRÁN TAMÁS: Szemelvények a nyelvelmélet és a biológia határáról	273
SOLT KORNÉL: „Mi alkotjuk a csillagokat” (Észrevételek Nelson Goodman ontológiájához)	282

DOKUMENTUM

ARISZTOTELÉSZ: A keletkezésről és a pusztulásról (Bognár László bevezetésével és jegyzeteivel) ..	291
---	-----

TÁJÉKOZÓDÁS

HRONSKY IMRE: „Elmélet és kísérlet”. Tudománytörténeti és -filozófiai konferencia, Gent— Brüsszel 1986	368
PÁSZTOR ERZSÉBET: Új filozófiai folyóirat a biológiáról	376
I. T. FROLOV: A döntő fordulatok időszaka (Gyökeres fordulat a tudományos-technikai haladás folyamatában: társadalomfilozófiai és emberi problémák)	380
ERICH HAHN—ALFRED KOSING: A szocializmus dialektikájának aktuális problémái	390
VLADIMIR N. SEVCSENKO: A szocialista társadalom elemzésének filozófiai- módszertani szempontjai	408
VALERIJ L. ALTUHOV: A szocialista társadalom fejlődésének összetevői	420

SZEMLE

HUORANSZKI FERENC: A tudomány szabadsága? (Paul Feyerabend: Science in a Free Society) ...	433
DOMAHÁZI MARGIT: A természet „logikája” (Jacob Bronowsky: A természet logikája)	437
SZEGEDI PÉTER: Az Egész és a benne rejlő rend (David Bohm: Wholeness and the Implicate Order)	440
FEHÉR MÁRTA: A tudománymetodológia jelenléte, haszna és eredményei (Juhász-Nagy Pál: Egy operatív ökológia hiánya, szükséglete és feladatai)	448

A szerkesztőség címe:

1014 Budapest Úri u. 53. Telefon: 759-011/269-es mellék

Szerkesztőségi órák: csütörtök 10–12

A kiadóhivatal címe:

Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest, Alkotmány u. 21.

18 18

AZ ÁTVITEL HÁROM SZINTJE AZ INTERPRETÁCIÓBAN

Laurent Stern

Minden egyes kijelentés, írás vagy cselekedet mindig bizonyos kontextusban fordul elő. Ezekre a kontextusokra az interpretálás folyamán mutatunk rá; a tudatos értelmezés esetén mindig egy értelmező mutat rá a kontextusokra. Ebben az esetben a megértés az értelmezés terméke. Minden interpretációt, melyet egy hallgatóságnak előadnak, két hallgatólagos érv kísér: a józan ész szól ennek a bizonyos interpretációnak elfogadása mellett, s ez a bizonyos interpretáció egy előre megjelölt célra minden más rendelkezésre álló interpretációnál hasznosabb. Az értelmezők saját mértékük alapján ítélik meg, hogy egy bizonyos interpretáció megfelel-e a józan észnek, s hogy hasznosabb-e minden más interpretációnál. Ezek a hallgatólagos érvek akkor tudatosulnak bennünk, amikor az interpretálást az értelmezők szempontjából igyekszünk megérteni.

Az interpretáció fogalma független a témától. Ha a lehető legszélesebb hálót vetjük ki, akkor az interpretáció fogalmával kapcsolatban fogunk találni mind a priori, mind pedig empirikus érveket. Kiindulópontunk egy a priori érv. Azokat a meggyőződéseket és vágyakat, amelyek megvilágítják azt, amit mások mondtak vagy tettek, mi tulajdonítjuk nekik. Ez a tulajdonítás azon alapul, hogy ismerjük más emberek körülményeit, s ugyancsak tisztában vagyunk szavaik és tetteik összefüggésével. Beleképzeltük magunkat mások körülményeibe, és egy merész érvet terjesztünk elő: az értelem azt követeli, hogy, ilyen körülmények között, azon meggyőzések és vágyak fényében értsük meg szavaikat és tetteiket, amit mi tulajdonítunk nekik. Ama képességünk, hogy mások körülményeiben meglássuk önmagunkat, azon alapul, amit Kant Übertragungnak, "átvitel"-nek nevezett. Kant szerint:

"Nun kann ich von einem denkenden Wesen durch keine äussere Erfahrung, sondern bloss durch das Selbstbewusstsein die mindeste Vor-

stellung haben. Also sind dergleichen Gegenstände nichts weiter, als die Übertragung dieses meines Bewusstseins auf andere Dinge, welche nur dadurch als denkende Wesen vorgestellt werden."¹

Az átvitel fogalma itt egy transzcendentális érvelés határain belül értendő. Ugyanerre a szóra fogunk bukkanni, amikor később az interpretáció egy másik szintjéről beszélünk: abban a másik esetben egy empirikus érvelés határain belül fogunk találkozni az átvitel fogalmával. Amikor az interpretáció egyik szintjéről a másikra lépünk, akkor a a priori érvekből indulunk ki és — legálább részben — empirikus érvek irányában fejlesztjük tovább érvelésünket. Miközben az interpretáció egyik szintjéről a másikra lépünk, az interpretáció normatív jellege vagy előtérbe kerül, vagy háttérbe szorul. De mit értünk az interpretáció szintjein?

(I) Az interpretáció mint tevékenység egy olyan ábrázolására teszek kísérletet, amely független az interpretációnak egymással összeférhetetlen elméleteitől. Ezt a célt akkor érhetjük el, ha megkülönböztetést teszünk az interpretáció szintjei között. Kezdjük azzal, amit az interpretálás zéró szintjének fogok nevezni. Ezen a szinten a nyelvhasználat konvenciói és a konvenciókhoz tartozó közös szokások határozzák meg, hogy mit is mond egy bizonyos szöveg. Beszélők és írók egyaránt ezeket a konvenciókat és szokásokat használják, amikor közönségükkel közölnek valamit; közönségük pedig ugyanezeket a konvenciókat ismeri, és ezért megérti, amit közöltek vele. E tevékenység megjelölése, ti. hogy ez "zéró" szintű interpretáció, azt jelzi, hogy kérdéses, történik-e interpretálás ezen a szinten egyáltalán. Érvelhetne valaki úgy, hogy ezen a szinten nincs interpretálás, miután a közönség megértette, amit neki előadtak, anélkül hogy tudatában lett volna, hogy itt interpretálás történt. Az interpretálás: tevékenység, s mint ilyen, tudatos-ságot igényel.

Lehetséges, hogy vitapartnerünknek igaza van. De még ha egyetértünk is abban, hogy csak akkor interpretálunk, amikor az interpretálásnak tudatában vagyunk, mégis meg kell magyaráznunk, hogyan értette meg a közönség, amit előadtak. A válasz erre a kérdésre független az érvelés mivoltától, azaz attól, hogy megelőzi a megértést az interpretáció vagy sem. Mindkét esetben

¹Kant: Kritik der reinen Vernunft, A 347, B 405. /Mármost gondolkodó lényről legkisebb fogalmam sem lehet külső tapasztalat, hanem csupán az öntudat útján. Tehát ily tárgyak nem egyebek, mint ezen öntudatomnak átvitele más dolgokra, melyek csak így képzelhetők gondolkodó lényekül. (A tiszta ész kritikája, ford. Alexander Bernát és Bánóczi József, Franklin-társulat, Bp. 1913 (újranyomva: Akadémiai Kiadó, Bp. 1981), 256. o.)/

meggyőződéseket és vágyakat tulajdonítunk a beszélőnek, írónak vagy cselekvőnek; szavaikat ugyanakkor úgy tekintjük, mint meggyőződések és vágyaik kifejezéseit. A jelen esetben mi "zéró szintű interpretációnak" nevezzük ezt a tevékenységet; míg mások interpretálásnak vagy megértésnek hívják.

Már ezen a szinten is előttünk áll az interpretálás vagy megértés alapvető problémája. A meggyőződések, amelyeket másoknak tulajdonítunk, és az, ahogyan szavaikat értjük, egymástól függetlenek. Ha nem tudjuk, hogyan értjük szavaikat, s azt sem tudjuk, milyen meggyőződések vannak, akkor itt kétismeretlenes egyenlet előtt állunk. Ha az egyik ismeretlenről már lenne tudásunk, meg tudnánk oldani az egyenletet; de ha két ismeretlennel állunk szemben, akkor mindig több mint egy választásunk van, amikor arról van szó, hogy másoknak bizonyos meggyőződéseket tulajdonítunk és szavaikat megértjük. Amennyiben a rendelkezésünkre álló indokok nem határozzák meg a választást egy bizonyos meggyőződés és egy bizonyos szó jelentése között, nincsenek olyan tények, amelyekről helyes vagy helytelen ítéletet alkothatnánk, s amelyek meghatároznák, hogy mit is mondtak vagy írtak mások. Ez persze Quine tételének egy változata a fordítás meghatározatlanságáról.² A dogmatizmust aláaknázzuk, ha elismerjük, hogy az interpretálásnál mindig több mint egy választékunk van — de másféle korlátokra van szükségünk, ha a szkepticizmus extrém formáit akarjuk elkerülni. Mik lehetnek ezek a korlátok?

Azok a meggyőződések és vágyak, melyeket másoknak tulajdonítunk, fontos részét képezik a róluk szóló történeteknek. Ezzel kapcsolatban ugyanis történetről (storyról) van szó, nem pedig leírásról. A leírás csakis megfigyelésen alapul, s tehetséges megfigyelők könnyen megegyezhetnek egy leírás helyességéről. Ami azonban csak elképzelhető, de nem megfigyelhető, az nem illeszthető bele a leírás kereteibe: az olyan leírások, amelyek az itt említett föltételeknek megfelelnek, függetlenek attól, aki leír — noha nem függetlenek a leírás tárgyától. Történetek ezzel szemben nem teljesen függetlenek sem attól, amiről szólnak, sem pedig megalkotójuktól. Két ilyen történet vagy megegyezik, vagy nem, amikor egy beszélőnek bizonyos meggyőződést tulajdonítanak. De akárhogy is van ez, amikor e történet alanyáról van szó, a meggyőződések és vágyak csak a történeten belül játszanak szerepet. Minthogy a meggyőződések és vágyak tulajdonítása részben az interpretáló képzelőtehetségtől függ, a tulajdonítás nyelvi beszámolóját nem lehet egy leírásban ösz-

²W. V. O. Quine: Word and Object, 2. fejezet. Vö. Donald Davidson: Inquiries into Truth and Interpretation (Oxford 1984), 9. tanulmány ("Radical Interpretation") és 10. tanulmány ("Belief and the Basis of Meaning").

szefoglalni. Két értelmező egyaránt tehetséges megfigyelő lehet, s egyforma tudásuk lehet egy azonos témakörben, véleményük mégis különbözhet, amikor egy másik ember meggyőződéseiről vagy szavainak megértéséről van szó.

Ha azt mondjuk, hogy meggyőzések és vágyak tulajdonítása szerves része egy másik emberről szóló történetnek,³ ebből sem arra nem lehet következtetni, hogy ez csupán csak egy történet vagy elbeszélés, sem pedig arra, hogy az ilyen történetek nélkülözhetők. Ha csak arról akarunk beszélni, amit mások mondtak vagy tettek, azaz mondhatni csak pletykálni akarunk másokról, már akkor egyetlen lépést sem lehet tenni ilyen történetek nélkül. Amikor saját magunkról beszélünk, amit mondunk, más bizonyítékokra szorul, mint amikor másokról beszélünk. Bizonyos meggyőzéseket és vágyakat, ennek ellenére, saját magunknak is tulajdonítunk: történetek így elengedhetetlenek, még akkor is, ha saját magunkról beszélünk. Ezek a történetek logikailag függetlenek a történet alanyának minden igaz leírásától, de összeférhetőnek kell lenniük a történet alanyának minden igaz leírásával, amelyről tudunk. Ha egy ilyen történet ellentétbe kerül a történet alanyának valamely ismert és igaz leírásával, akkor a történetet elvetjük.

Miután a leírások függetlenek a leíróktól, de nem függetlenek azoktól a dolgoktól vagy eseményektől, amelyekről szólnak, egymásnak ellentmondó leírások is tárgyalhatók. Az a lehetőség, hogy a tárgyalás elérhet egy mindenkinek kielégítő végpontot, mindig fennáll. Ameddig tehetséges és jól informált megfigyelők megegyeznek egy leírásban, új leírásra nincs szükség. Ezzel szemben eredménytelenek maradhatnak a tárgyalások azokról a történetekről, amelyek egy másik embernek tulajdonítanak meggyőzéseket és vágyakat. Tehetséges értelmezők különböző meggyőzéseket és különböző vágyakat tulajdoníthatnak egy másik embernek, s ameddig a különböző történetek összeférnek a rendelkezésre álló bizonyítékokkal és a történeteket megfelelőeknek ítéljük, ez a vita eldönthetetlen lesz. Újabb bizonyítékok és más ítéletek a történet helyességéről viszont diszkvalifikálhatják a történetet magát, s ebben az esetben egy másik történet foglalja el a diszkvalifikált történet helyét.

Történetünk az interpretálás aktivitásának nyelvi beszámolója. Beszámolónk az elmondottak körülményeit tárja föl. Ha beszámolónk elveszti hitelét, egy másik beszámoló fogja a helyét elfoglalni. A mi történetünket akkor csupán egy lehetséges interpretációnak fogják tekinteni. Érvelhetnénk úgy, hogy történetünk nem változott azáltal, hogy hitelét veszítette; ha most úgy te-

³Georg Henrik von Wright: Explanation and Understanding (London 1971), 115. o.

kintik, mint csupáncsak egy interpretációt, akkor soha nem is volt több, mint egy értéktelen interpretáció. Különösen amerikai irodalomtudósok körében divatos az az érvelés, hogy történeteink alapjában véve nem mások, mint értéktelen interpretációk. De ha ezt a következtetést elfogadjuk, akkor meg kell indokolnunk, miért fogadunk el ideiglenesen interpretációkat. Ha válaszukban az uralkodó ortodoxiakra hivatkozunk és a tőlük függő intézményi jóváhagyásra utalunk, akkor tovább kérdezhetjük: miért választottak ezek az uralkodó ortodoxiak éppen egy bizonyos interpretációt, s nem egy másikat? Azért választottak egy bizonyos interpretációt, mert az még nem volt diszkvalifikálva — abból tehát, hogy egy interpretációt diszkvalifikálni lehet, még nem következik, hogy diszkvalifikálva is van. Ameddig nincs diszkvalifikálva, addig egy elfogadott interpretációval van dolgunk; s ebből csak akkor lesz egy értéktelen interpretáció, amikor már diszkvalifikálták. Az uralkodó ortodoxia támogatása nem indokolja, hogy miért fogadnak el egy interpretációt, viszont lehetséges, hogy egy még nem diszkvalifikált interpretáció elfogadása választ adjon egy másik kérdésre: hogyan keletkeznek uralkodó ortodoxiak?

Azt a tételt, hogy az interpretálás az átvitelre (Übertragung) támaszkodik, nem szabad úgy érteni, mint olyan javaslatot, mely szerint egy másik ember világnézetét úgy kell elképzelnünk, ahogyan ő látta a saját világát, amelyben élt. Nekünk csak egy másik ember körülményeit kell elképzelnünk, s arra kell választ adnunk, milyen ésszerű meggyőződéseket és vágyakat lehet tetteik és szavaik hátterébe vetíteni. Vagy pedig: ha eldöntöttük már, hogy mi volt a háttere annak, amit valaki mondott vagy tett, akkor azt kell meghatározni, hogyan értsük ezeket a szavakat vagy tetteket. Ha mi lennénk az ő helyében, akkor ugyanazokat a meggyőződéseket és vágyakat tulajdonítanánk saját magunknak, amit most másnak tulajdonítunk; továbbá úgy értenénk saját szavainkat és tetteinket, mint ahogyan most a másik szavait és tetteit értjük. Amikor alkalomadtán magunknak tulajdonítunk meggyőződéseket és vágyakat, azt mondhatnánk, hogy most magunknak tulajdonítjuk ezeket, éppen úgy, mint más alkalommal másnak. Ha az átvitelt analogikus értelmezésnek tekintjük, akkor az analógia mindkét alkalommal szerepet játszik. A rendelkezésünkre álló bizonyítékok különbözőek a két esetben; ahogyan másoknak meggyőződéseket és vágyakat tulajdonítunk, mert ők olyanok, mint mi vagyunk, magunknak ugyancsak tulajdonítunk meggyőződéseket és vágyakat, mert mi is olyanok vagyunk, mint mások.⁴

⁴Zeno Vendler: The Matter of Minds (Oxford 1984), 28. o.

Amikor egy másik ember körülményeiről beszélünk, akkor arról számolunk be, amiről ő nem tudott. Továbbá az a föltételezésünk, hogy saját magunkat megértjük, legalábbis részben indokolatlan. Ezen okoknál fogva az interpretálás nem alapulhat sem azon, amit Verstehennek, sem pedig azon, amit Ein-fühlungnak neveztek a múlt század végén és e század elején. Többet tudhatunk egy másik ember körülményeiről, mint amennyit ő tudott, s jobban megérthetjük egy más korban élt ember tapasztalatait, mint ahogyan ő értette őket. A történészek történelmi okmányokból, levéltári adatokból és természeti események leírásából tudnak azokról a körülményekről, amelyek között elődeink éltek. Elődeinknek, ezzel szemben, csak részleges kép állt rendelkezésükre saját körülményeikről. A tévedések fontos forrása, hogy körülményeiket hibásan ítélik meg azok, akik ezek között a körülmények között élnek.

Más embereknél többet vagy mást tudunk azokról a formákról, amelyekben ők maguk tapasztalták világukat. Akárcsak Monsieur Jourdain, aki negyven évig prózában beszélt, anélkül hogy tudta volna, az értelmezők többet vagy mást tudnak mások tapasztalatainak formáiról, mint ők maguk tudtak. Az értelmezők mások elképzelési formáiról is többet tudhatnak, mint ők maguk. Arthur Danto szerint lehetséges, hogy a látás formái, azok számára, akik ilyen formákban látnak, transzparenssek (össze-nem-vethetők).⁵ Ezek a tapasztalati és elképzelési formák határozzák meg azt, amit egy korszak stílusának vagy egy ember stílusának nevezhetünk. Amikor egy stílus-tudatról beszélünk, elsősorban arról beszélünk, aminek az a másik nem volt a tudatában. De ha igaz, hogy a tapasztalat formái transzparenssek azok számára, akik ennek részesei, akkor a mi formáink nekünk ugyanúgy transzparenssek, mint ahogyan mások formái nekik. Ha viszont a mi formáink nekünk transzparenssek, akkor annak az állításnak, hogy magunkat ismerjük és megértjük, legalább egy része szintén téves. De ha önismeretünk hiányos, akkor az, amit nem tudunk magunkról, korlátozza és meghamisítja mások megértését is. Példát találhatunk erre Wittgenstein megjegyzéseiben Frazer-ről:

"Welche Enge des seelischen Lebens bei Frazer! Daher: Welche Unmöglichkeit ein anderes Leben zu begreifen, als das englische seiner Zeit!

Frazer kann sich keinen Priester vorstellen, der nicht im Grunde ein

⁵Arthur C. Danto: The Transfiguration of the Commonplace (Cambridge 1981), 42. o.; Narration and Knowledge (New York 1985), 13. fejezet.

englischer Person unserer Zeit ist, mit seiner ganzen Dummheit und Flaueheit."⁶

Miközben értelmeznek, a történészek megtanulhatják úgy látni a világot, ahogy tanulmányaik alanyai maguk látták. Megtanulhatják, hogy el kell felejteniük, amit egy kor körülményeiről tudnak, mindazt, amiről abban a korban nem tudtak. Megtanulhatják, hogy ha egy XVIII. századbeli amerikai okmányban az "ember" szó előfordul ("minden ember egyenlőnek és függetlennek teremtett"), akkor a korabeliek ezzel felnőtt, fehér és javakkal rendelkező férfiakra utaltak. Nőkre és gyermekekre, fekete- vagy rézbőrű emberekre, szolgákra vagy vagyontalanokra ez nem vonatkozott. Ami a XVIII. században természetes és említést sem érdemlő "teljesítmény" volt, számunkra már tanulás terméke. De miután az ilyen esetekben mi tudatosan interpretálunk, csak korlátozott lehetőségeink vannak arra, hogy elődeinket úgy értsük meg, ahogyan ők értették magukat. Nem tudnánk őket megérteni, ha arra lennénk szorulva, hogy úgy értsük őket, ahogyan ők értették magukat — amint ezt a Verstehen vagy az Einfühlung szószólói képzelik. Amint az előbb hangsúlyoztam, a mások körülményeibe kell magunkat beleképzelni, s értelmes meggyőződéseket és vágyakat vetíteni annak hátterébe, amit mások mondtak vagy tettek.

Ha meg vagyunk elégedve azzal, hogy megértettük, amit mások mondtak, nem folytatjuk az értelmezést. De miután a bizonyítékok nem határozzák meg választásainkat a meggyőződés és annak értelme között, mindig lehetséges az alternatív megértése annak, amit mások mondtak vagy tettek. Az értelmezést továbbá folytathatnánk, ha ti. a mi meggyőződéseink és vágyaink szempontjából nem lennénk megelégedve értelmezésünk termékével. Az értelmezésnek nincsen egy olyan, elméletileg megfelelő végpontja, amely független lenne meggyőződéseinktől és vágyainktól. Wittgenstein szerint:

"Nicht das findet statt, dass sich dieses Symbol nicht mehr deuten lässt, sondern: ich deute nicht. Ich deute nicht, weil ich mich im gegenwärtigen Bild heimisch fühle. Wenn ich deute, so schreite ich auf dem Gedankenweg von Stufe zu Stufe."⁷

⁶Ludwig Wittgenstein: Bemerkungen über Frazers Golden Bough, sajtó alá rendezte Rush Rees (Nottinghamshire 1979), 5. o. /Milyen korlátozottsága a lelki életnek Frazer-nél! Ennél fogva: milyen képtelen arra, hogy más életet is megértsen, mint a korabeli angolt! Frazer nem tud olyan papot elképzelni, amelyik nem a mi időnk angol lelkésze alapján, annak egész ostobaságával és erőtlenségével. (Világosság 1969: 10. sz., Melléklet, 23. o.)/

⁷Wittgenstein: Zettel, sajtó alá rendezték G. E. M. Anscombe és G. H. von Wright (Oxford 1967), 234, 43. o. /Nem az történik, hogy ez a szimbólum

(II) Ahogyan az értelmezésnek tudatára jutunk, interpretációnk már nem "zéró" szintű. Az interpretálás pedig akkor tudatosul, ha az értelmezésre szükségünk van. Ez a szükséglet akkor keletkezik, ha egy hallgatóság vagy nem érti, vagy nem értékeli azt, amit előadtak. Az értelmező rámutat a körülményekre, a rendezőelvekre, a háttérben-lévő előfeltételekre és másfajta föltételekre, amelyek megengedik, hogy megértsük és értékeljük azt, amit mondtak. Ilyen esetekben van értelme annak, hogy megkérdezzük: egyetértene-e interpretációnkkal azok, akiket értelmezünk? Az első szintű interpretálás tevékenységének két föltétele van: ne legyen kétséges, hogy interpretálás történik; továbbá legalábbis elképzelhető legyen, hogy azok, akiket értelmezünk, egyetértene-e interpretációnkkal.

Ha meg akarjuk érteni azt, amit valaki mondott vagy tett, olyan meggyőződésekkel és kívánságokkal tulajdonítunk neki, amelyeket mi magunk is osztani tudnánk. Donald Davidson szerint⁸ az interpretáció alapföltétele, hogy az, amit értelmezünk, legalábbis részben következetes és igaz meggyőződések-ből álljon. Ha az interpretáció emez alapföltételének nem tudunk eleget tenni, s a szöveget, melyet érteni akarunk, saját mértékünk szerint nem tudjuk sem következetesnek tartani, sem pedig a benne található meggyőződésekkel egyetérteni — akkor ezt a szöveget ismételni talán tudjuk, de sem megérteni, sem értelmezni nem. Ez az alapföltétel nem azt jelenti, hogy minden vonatkozásban egyet kell értsünk, ha egy másik embert meg akarunk érteni; de megérteni vagy akár csak félreérteni más embereket csak úgy lehet, ha legalább nagyjából egyetértünk velük.

Ezzel kapcsolatban az értelmezők egy olyan problémát igyekeznek megoldani, amellyel már Hérodotosz is viaskodott. Hérodotosz szerint, amint ugyanazokat a természeti jelenségeket más néven ismerik Görögországban és Egyiptomban, ugyanazokat az isteneket más név alatt tisztelik a két országban. Ha összevetjük az egyiptomi és a görög mitológiát, látjuk, hogy Iszisz Déméternek, Oszirisz Dionyszosznak, Hórusz Apollónnak, Bubasztisz pedig Artemisznek felel meg. Ámde a görögök fogalmait Héraklészről már összeférhetetlennek tartotta Hérodotosz az egyiptomi szokásokkal. Emiatt úgy határozott, hogy két különböző Héraklészről tudunk, s az egyik isten, a másik pedig félisten.⁹

tovább már ne volna értelmezhető, hanem: én nem értelmezem tovább. Nem értelmezem tovább, mert a jelen képben otthonosan érzem magam. Ha értelmezek, akkor a gondolati úton szintről szintre lépkedek./

⁸Davidson, i. m. 11. tanulmány ("Thought and Talk") és 13. tanulmány ("On the Very Idea of a Conceptual Scheme").

⁹Hérodotosz II. könyve; a 43—45, 59, 144 és 156. szám alatti szakaszok.

Mint értelmezőknek, el kell döntenünk, hogy vajon ama tárgyak és fogalmak, amelyekre a saját világunkban hivatkozunk, ugyanazok-e, mint azon tárgyak és fogalmak, amelyekre azok hivatkoztak, akiket értelmezünk — vagy pedig különbözők-e tőlük.

Amikor Arisztotelész növényekről beszélt, vajon arról beszélt-e, amit mi nevezünk növénynek? Kétségtelen, hogy erre igenlő lesz a válaszuk; annak ellenére, hogy a mi fogalmunk a növényekről összemérhetetlen Arisztotelész idevágó fogalmával. Amikor elődeink a saját nyelvükön azt mondták, hogy "a Föld lapos", vajon miről beszéltek? erről a Földről, amely egy bolygó és állandóan nagy sebességgel mozog? Ne adjunk túl gyors választ erre. Két lehetőségünk van. Vagy fogalmunk sincs róla, hogy elődeink miről beszéltek, s mondatukat csak ismételni tudjuk, de megérteni nem. Vagy pedig azt válaszoljuk, hogy ugyanarról a Földről beszéltek, amiről mi, de — annak ellenére, hogy, akárcsak mi, ők is az igazság után kutattak — téves fogalmaik voltak róla. Az értelmezést azonban el sem tudjuk kezdeni, ha nem vagyunk jóindulatúak azokkal szemben, akiket értelmezünk. Jóindulatunk abból a meggyőződésből áll, hogy mások is nagyjában arról beszélnek, amiről mi beszélünk, és hogy, annak ellenére, hogy hozzánk hasonlóan az igazság után kutattak, néha mégis tévedtek. Ne gondoljuk, hogy e jóindulatnak, mint az interpretáció előfeltételének, csak elvont ismeretelméleti következményei vannak: vannak alapvető társadalomtudományi következményei is. Ha az értelmezés előfeltétele a jóindulat azok iránt, akiket megérteni igyekszünk, ha úgy tekintjük őket, mint olyanokat, akikkel nagyjából eleve egyetérthetünk, ha igazságkutatóknak ismerjük el őket, akik akarataik ellenére jutottak tévedéshez — akkor a "primitívek", a "barbárok", a "radikálisan idegenek" és a "logikát megelőző mentalitásúak" nem léteznek. Azok a társadalomtudományi kutatók ezért, akik másokat primitívnek vagy barbárnak neveztek, ezzel csupán saját maguk barbarságát igazolták.

Amikor értelmezünk, ezzel kettős célunk van. Föl akarjuk fedezni egy részt, amit mások mondtak vagy tettek; ám ezenkívül van egy második, normatív föladatunk is. Amit fölfedezünk, azt úgy kell a hallgatóinknak bemutatnunk, hogy egyúttal kimutassuk fölfedezésünk értékét egy bizonyos, előre megállapított cél érdekében. Történelmi vagy tudományos okmányokat azért értelmezünk, hogy ez világunk ismeretéhez járuljon hozzá; jogi vagy vallási okmányokat azért értelmezünk, mert útmutatóra van szükségünk a jogi vagy vallási konvenciókban és gyakorlatban. Az interpretáció kereteit részben az határozza meg, ami fölfedezhető; másrészt pedig az, ami fölfedezéseink értékét mutatja ki egy bizonyos cél szolgálatában. Ami fölfedezhető és értékelhető, az

konfliktusba kerülhet: ez a konfliktus a kreativitás serkentője az interpretálásban.

A kreativitást az értelmezésben az a beismerés motiválja, hogy annak szó szerinti megértése, amit mondtak, nem lenne megfelelő. A nem-szó-szerinti megértés továbbá, egy bizonyos, előre megállapított célpontból, előnyösebb lenne. Ilyen esetekben az értelmező azt ajánlja, hogy ironikus, képletes vagy allegorikus nyelvhasználatnak vegyük azt, amit mondtak. Ez az ajánlat két föltételezésen alapul. Először is, annak szó szerinti megértése, amit mondtak, nemcsak hamis lenne, hanem kétségtelenül hamis meggyőződések tulajdonítana annak, aki mondta. Amikor az értelmező azt állítja, hogy ezek a meggyőződések kétségtelenül hamisak, akkor voltaképpen azt mondja, hogy — a józan ész szerint — aki ezt mondta, annak tudnia kellett, hogy e meggyőződések hamisak. (Néha még azt is hozzáfűzi, hogy aki ezt mondta, maga sem hitte szó szerint, amit állított.) Már az időszámításunk előtti 6. század vége óta nem illett erkölcstelenséget tulajdonítani a görög isteneknek — ilyen gondolatmenetek voltak a homéroszi költemények allegorikus interpretációjának indítókai.

Akár szó szerinti, akár nem-szó-szerinti interpretációról van szó, az értelmezők állíthatják azt, hogy ha ők lennének azok helyében, akiket értelmeznek, akkor saját maguknak ugyanazokat a meggyőződések és vágyakat tulajdonítanák, mint amelyeket most másoknak tulajdonítanak; saját szavaikat továbbá úgy értenék, mint ahogyan most mások szavait értik. Az első szintű interpretáció tehát érthetővé teszi, ami korábban nem volt érthető, vagy csak részben volt az. Ennek eredményeképpen hasonló módon közelíthetünk meg olyan szövegeket, amelyeknek szükségük volt értelmezésre, mint az olyan szövegeknek, amelyeknél csak zéró szintű interpretáció lett volna megfelelő. Ami idegen volt, azt honosítjuk; amiben hallgatóságunk nem volt járatos, azt megismertetjük. Ami már ismert, azt csak akkor értelmezzük, ha újra akarjuk értelmezni: ennek célja pedig az ismert interpretáció diszkvalifikálása. Az új interpretáció újabb nézőpontot vagy rendezési elveket ajánl, ami — az értelmező szerint — jobban fényt vet a szöveg értelmére és értékére.

(III) Lehetséges, hogy a zéró vagy első szintű interpretációk nem kielégítőek előre megállapított célunk szempontjából. Ha az értelmezés ezen a két szinten nem értette meg velünk, amit mások mondtak vagy tettek, azért továbbra is kitartunk amellett, hogy meggyőződések és vágyakat tulajdonítunk nekik. Emlékezzünk rá, hogy a zéró és első szintű interpretációk azon a merész igényen alapulnak, hogy más emberek ugyanazt tulajdonítanak maguknak, amit mi tulajdonítunk nekik. A második szintű interpretáció egy még merészebb

és még radikálisabb igénnyel lép föl; vannak olyan meggyőződések és vágyak, amelyeket csak az értelmezők tudnak fölismerni és azonosítani, de azok az emberek, akiknek ezeket a meggyőződéseket és vágyakat tulajdonítjuk, nem képesek erre.¹⁰ Akiket értelmezünk, nemcsak hogy nem tudtak ezekről a meggyőződésekről és vágyakról, de nem is tudhattak róluk. Ha ugyanis tudtak volna róluk, akkor nem beszéltek vagy cselekedtek volna úgy, ahogyan beszéltek és cselekedtek; ámde mindennek ellenére, ezek a meggyőződések és vágyak, tudatosítatlanságukkal együtt, szükséges okai voltak annak, amit mondtak és tettek. A második szintű interpretálási tevékenységnek három föltétele van: (1) nem kétséges, hogy interpretálás történik; (2) elképzelhetetlen, hogy azok, akiket értelmeznek, egyetérténekek interpretációinkkal; (3) a meggyőződések és vágyak másoknak való tulajdonítása az értelmező által ajánlott elméleten alapul.

Minden esetben, amikor öntudatlan motivációt tulajdonítunk egy másikkal, egy második szintű interpretációval van dolgunk. Történészek zéró vagy első szintű interpretáció segítségével számolnak be a megtörténtekről. Ezek a beszámolók megismertetnek bennünket azokkal a többé-kevésbé fontos eseményekkel, amelyek egymás után, vagy épp egymásból adódóan történtek. Abban az esetben, ha az ilyen beszámólót nem találjuk kielégítőnek, az értelmezők, egy bizonyos elméletre alapozottan, öntudatlan motivációt tulajdonítanak a történelmi egyéneknek, csoportoknak vagy osztályoknak. Hegel, Marx és Freud írásaiban sok példát találhatunk e második szintű interpretációra. Hegel szerint, az Ész (Vernunft) saját céljaira használja az emberek szenvedélyeit — ha ezt a tételt elfogadjuk, történelmi eseményeket úgy lehet rekonstruálni, hogy a szabadság eszméjének fejlődése vetődjön föl. Marx osztálytudatot tulajdonít egyéneknek, akik erről az osztálytudatról nem tudnak — ha ezt a tételt elfogadjuk, történelmi eseményeknek olyanfajta rekonstrukciójához jutunk, amelyben a társadalmi osztályok szerepet játszanak a termelési viszonyok létrehozásában és megvédésében. Freud szerint a pszichoanalitikus interpretációk és gyógyító módszerek azoknak az öntudatlan lelki rétegeknek a föltárását teszik lehetővé, amelyek a betegek neurózisait okozzák.

A második szintű interpretáció megértéséhez két különböző modell áll a rendelkezésünkre. Az első modell szerint, amennyiben másoknak olyan meggyőződéseket és vágyakat tulajdonítunk, amelyeket ők maguk nem ismernek el, mi csupán arról adhatunk számot, amit szavaik és tetteik mutatnak. Mi csak nyil-

¹⁰Lásd Arthur C. Danto: "Deep Interpretation", The Journal of Philosophy (1981), 78: 691–706. o.

vánosságra hozzuk azt, amit ők nem akartak vagy nem tudtak teljesen kifejezni: ezáltal rejtett igazságokat tárunk föl mind egyénekről, mind társadalmi csoportokról. Ilyen módszereket mindig egy elmélet érvényesít, az elmélet érvényességének kimutatása viszont azoktól az eredményektől függ, amelyek ugyanazoknak a módszereknek a termékei, melyek érvényességének kimutatását azután az elmélettől várjuk el. Ez a hermeneutikus kör egy formája.

A második szintű interpretáció megértésének másik modellje azt kívánja meg, hogy úgy fogjuk föl, mint egy tudományos elméletet, ami legalábbis elvben falszifikálható. Az átvitel fogalma egy transzcendentális érvelés folyamán bukkant föl a zéró és az első szintű interpretációban. Ha a második szintű értelmezési módszereket ugyancsak transzcendentális érveléssel támasztjuk alá, akkor nem tudunk a hermeneutikus körből menekülni. Ha viszont ezeket a módszereket tudományos elméletekkel támasztjuk alá, akkor a módszerekkel kapcsolatos ítéletünk a tudományos elmélettel kapcsolatos ítélettől függ. Freud elmélete szerint az átvitel fogalma kifejezetten egy nem-transzcendentális érvelés során lép föl. Freud szerint az átvitel és az ellenállás jelenségei alapvető empirikus bizonyítékokat szolgáltatnak a pszichoanalitikus elmélet érvényességének kimutatására. Ha az empirikus bizonyítékok ténylegesen igazolnak egy elméletet, akkor az elmélet és az általa javasolt második szintű interpretáció módszerei elfogadhatók. Ha viszont az empirikus bizonyítékok tanúsága nem eredményes, akkor ezek a módszerek — az elmélettel együtt — nem fogadhatók el. Mindenesetre vizsgálatunk után nem forgunk hermeneutikus körben.

(Iv) Az interpretáció zéró és első szintjét nem lehet falszifikálható elmélettel megalapozni: ha ilyen elmélet létezne, akkor annak megértése megkövetelné a zéró vagy első szintű interpretációt. De milyen elmélet szolgálhatna e falszifikálható elmélet értelmezésének alapjaként? Erre csak két lehetőség van: e falszifikálható elmélet zéró vagy első szintű interpretálása vagy ugyanattól az elmélettől követel megalapozást, amelyet értelmezni akarunk, vagy pedig egy másik elmélettől. Az első esetben körben forgunk, a második eset következménye pedig végtelen regresszió: így mindkét esetben eredménytelen lenne egy falszifikálható elmélet keresése, amely megalapozná a zéró és első szintű interpretációkat. Ilyen interpretációk csak transzcendentális érveléssel alapozhatók meg.

Falszifikálható elméletek tehát csak a második szintű interpretációval kapcsolatban játszanak szerepet. Az interpretálás két modellje ezen a szinten az interpretációs elméletek nézeteltérésében tükröződik vissza. Ezek a nézeteltérések azonban az interpretáció másik két szintjét is érintik: ha

ugyanis az interpretáció második szintjén elfogadjuk a hermeneutikus kört, akkor hajlandók leszünk a zéró és első szintű interpretáció olyan új leírására is, amely már ezeken a szinteken is ilyen köröket fog fölmutatni. Mert ha kimutatható, hogy az interpretálás ezeken a szinteken is körben forog, akkor a második szintű interpretáció hermeneutikus köre kevésbé fog rendelkezni föltűnni. Az ilyen leírások hangsúlyozzák, hogy maga az interpretálás teremti azokat a tényeket, amelyeket értelmezni akar. Ezek szerint kérdéses, van-e értelme egy szöveg két összeférhetetlen interpretációjáról beszélni, s ugyancsak bizonytalan, hogy meg tudjuk-e különböztetni az interpretációkat attól, amit értelmeznek.

Az interpretációra vonatkozó ellentétes nézeteket és összeférhetetlen elméleteket az interpretáció második szintű mintája okozza. Az interpretáció inkluzív elméletei azt állítják, hogy az interpretáció minden szintjén szembeesülünk egy hermeneutikus körrel. Az ilyen elméletek szerint az arról való megértésünket, amit mások mondtak vagy tettek, minden ponton egy interpretáció határozza meg. Heideggernek az interpretációval kapcsolatos nézetei az interpretáció inkluzív elméletének példájául szolgálhatnak.¹¹ Heidegger a "... mint" kifejezéssel kapcsolatban fejtegeti az interpretáció kérdéseit, s azt az állítást védelmezi, hogy amit megértünk, azt mindig mint "valamit" látjuk.¹² Az interpretáció inkluzív elméletei szerint annak megértése, amit mondtak vagy tettek, mindig legalábbis zéró szintű interpretálást követel; s ha ez céljaink szempontjából nem elégséges, akkor első vagy második szinten interpretálunk.

Az interpretáció korlátozott elméletei viszont "interpretálás" és "megértés" megkülönböztetésére céloznak. Ha az interpretálás valóban előfeltéte-

¹¹Martin Heidegger: *Sein und Zeit* (Halle 1927), 32. és 33. fejezet. Lásd tanulmányomat "Hermeneutics and Intellectual History", Journal of the History of Ideas (1985), 46: 287—296. o.

¹²Heidegger, i. m. 150. o.: "Auslegung ist nie ein voraussetzungloses Erfassen eines Vorgegebenen. Wenn sich die besondere Konkretion der Auslegung im Sinne der exakten Textinterpretation gern auf das beruft, was 'dasteht', so ist das was zunächst 'dasteht', nichts anderes als die selbstverständliche, undiskutierte Vormeinung des Auslegers, die notwendig in jedem Auslegungsansatz liegt als das, was mit Auslegung überhaupt schon 'gesetzt' ist, d.h. in Vorhabe, Vorsicht, Vorgriff vorgegeben is." /Az értelmezés sohasem előföltévesmentes megragadása valami előzetesen adottnak. Ha az értelmezésnek az exakt szöveginterpretáció értelmében vett különös konkréciója szívesen hivatkozik arra, ami "ott áll", nem egyéb, mint az értelmező magától értetődő, meg nem vitatott előzetes véleménye, mely szükségképpen minden értelmező vállalkozásban benne rejlik, mint az, ami az értelmezéssel egyáltalában véve eleve "tétélezve" van, vagyis ami mint előzetes birtoklás, előzetes látásmód és előzetes fogalmiság már előzetesen adott./

le lenne minden kifejezés megértésének, akkor az interpretálás tevékenysége maga érthetetlen lenne: egy második interpretációt követelne az első interpretáció megértése; ez viszont egy harmadik interpretációt tenne szükséges-sé, ami azután az interpretációk végtelen sorát követelné meg. Az interpretáció korlátozott elméletei elismerik, hogy minden kifejezést lehet interpretálni, de ebből még nem következik, hogy az interpretálás a megértés szükséges előfeltétele. Az interpretálásra nem mindig van szükségünk, amikor meg akarjuk érteni, amit mások mondtak vagy tettek: ami egy bizonyos hallgatóságnak magától értetődő, azt annak a hallgatóságnak nem kell interpretálni. Az interpretáció korlátozott elméletei szerint a zéró szintű interpretáció nem számítható interpretációnak, elfogadhatatlan továbbá a második szintű interpretációnak az a modellje, amelyről a hermeneutikus körrel kapcsolatban számoltunk be. Wittgenstein nézetei az interpretáció korlátozott elméletének példájául szolgálhatnak.¹³ Wittgenstein ugyancsak a "... mint" kifejezéssel kapcsolatban fejtegeti az interpretáció kérdéseit, de ő a "lát" és az "úgy lát mint" kifejezések óvatos megkülönböztetésére céloz; az interpretálást továbbá olyan esetekre korlátozza, amikor az "úgy látjuk mint" kifejezést helyesen használjuk.

Az interpretáció három szintjének itt javasolt megkülönböztetése lehetővé teszi az interpretáció ellentétes elméleteinek értékelését. Sem inkluzív, sem a korlátozott elméleteket nem lehet olyan érvekkel védeni, amelyek mindekit meggyőzhetnének; ám az érvek alapján lehetséges az elméletek közötti választás. A korlátozott elméletek csak az interpretálás első szintű termékeit fogadják el interpretációnak: ezen elméletek szerint az, amit zéró szintű interpretálásnak neveztünk, nem más, mint az interpretálás előfeltétele. Az első szintű interpretálás a megértésen mint előfeltételen alapul; a megértés viszont a nyelvhasználati konvencióktól és a közös szokásoktól függ. Ez a megértés alkotja az állandó jelentését annak, amit mondtunk vagy tettünk: egy szöveg állandó jelentése az ellentétes interpretációk közös háttere. Végül, a második szintű interpretálás terméke csak akkor fogadható el, ha falszifikálható elméletekkel tudjuk interpretációnkat megalapozni; ebben az esetben interpretációink úgy lesznek értékelve, mint minden más, tudományos elméletre alapozott állítás.

Az interpretációnak mind az inkluzív, mind pedig a korlátozott elméletei aláaknázzák a dogmatizmust az interpretálásban. Egyik elmélet sem tudja in-

¹³Vö. Wittgenstein: Philosophische Untersuchungen (New York 1953), II. rész, XI. szakasz.

terpretációs döntéseinket érvekkel bizonyítani; de mindkét elmélet képes el-
lenérveket fölhozni interpretációs döntéseinkkel kapcsolatban.¹⁴ Az interp-
retálás gyakorlata több korlátot teremt, mint bármelyik elmélet.

Az interpretálás tevékenységéről azonban jobban számot adnak az interp-
retáció korlátozott elméletei, mint az inkluzív elméletek. Miután a korlá-
tozott elméletek beismerik, hogy egy szöveg jelentését nem tudjuk kétségte-
lenül megjelölni, nem tudhatjuk, hogy interpretációinkat az állandó jelentés
hátterére vetítettük-e vagy sem. Ennek ellenére egy szöveg interpretálásá-
nak gyújtópontja ugyanabban a környezetben található meg, amelyben a szöveg
is megtalálható: amikor egy szöveget interpretálunk, arról beszélünk, amiről
a szöveg is beszél. Ezzel szemben az inkluzív elméletek az interpretálás
minden szintjén elfogadják a hermeneutikus kört, s az értelemzők azok, akik
mind a szöveg értelmét, mind pedig annak interpretációját ajánlják. Ezek az
elméletek tehát legalábbis összeegyeztethetők az interpretálás gyújtópontjá-
nak változásával, a szövegek értelmétől magukhoz a szövegekhez, vagy pedig a
szövegektől azok értelmezőihez. E változás eredményeképpen háttérbe szorul
az, amiről a szöveg szól, s előtérbe kerül maga a szöveg. A szöveg az értel-
mező alapvető belátásának példájául szolgál. Természetes, hogy az, amiről
egy szöveg szól, nem tűnhet el teljesen az előtérből — ámde ezt csak az in-
terpretálás gyakorlati korlátai biztosítják.*

SUMMARY

Laurent Stern: The Three Levels of Transference in Interpretation

To understand a statement or an
action we shall refer to its context
within which it occurs i.e. we inter-
pret it. There are, of course, a lot
of different theories of such inter-
pretations and the main purpose of
the present paper is to provide a
firm basis for the evaluation of the-
se, among themselves often even cont-

radictory, theories. The author ar-
gues this purpose can be achieved
through a classification of inter-
pretations into three levels. Level
zero contains interpretations which
the audience will not be aware of.
It listens to the speaker, under-
stands him but does not know that
this understanding has already been

¹⁴Lásd fönt említett tanulmányomat. Vö. Továbbá Erwin Panofsky: "Zum
Problem der Beschreibung und Inhaltsdeutung von Werken der Bildenden Kunst",
Logos (1932), 21: 103—119. o.

*Köszönöm Dr. Judith Marcus-Tar segítségét e tanulmány magyar nyelvű
megfogalmazásában.

an interpretation. Only level one can be regarded as conscious interpretation. At this level our point of departure is that those who are interpreted would agree with our interpretation. At level two a special theory enables us to complete our previous interpretation with such

moments or elements that the interpreted person was not or would not have been aware of and therefore he would not agree with our interpretation. For this last level Hegel's conception of freedom, Marx' theory of class-struggle and Freud's psycho-analysis are typical instances.

SZEMELVÉNYEK A NYELVELMÉLET ÉS A BIOLÓGIA HATÁRÁRÓL

Czárán Tamás

A nyelvhasználat és a nyelvelsajátítás egy leendő tudományos magyarázatának, az immár évszázados intenzív kutatás eredményei ellenére, nem látszanak a határozott körvonalai. Nyelvészek, pszichológusok, a biológia és az orvostudomány számos ágának képviselői keresik — ki-ki a maga portáján — egy koherens nyelvelmélet gyökereit. Az már világos, hogy bármely közelítésben fölvetetők fontos kérdések, ezekre azonban az esetek túlnyomó többségében csak részleges és tétova válaszok születnek. Ferguson és Garnica (1975) a nyelvi fejlődés fonológiai aspektusának néhány elméletéről (melyeket ők "behaviorista", "strukturalista", "naturális" és "prozódikus" elméleteknek neveznek) kimutatja, hogy még csak nem is szembesíthetők egymással, mert összeegyeztethetetlen paradigmák állnak mögöttük. Pléh (1985) nyelvfejlődés-elméleti körképe három rivális irányzatot különít el, melyek között — ugyan csak paradigmáik összeférhetetlensége miatt — aligha várható megegyezés, még kevésbé érdemi együttműködés. A három irányzat közül a "generativista" egy formális-nyelvészeti alapra építi föl a nyelvi ontogenezis innatista hipotézisét, mely szerint a nyelvi kompetencia implicit szabályrendszerének bizonyos univerzális elemei genetikailag rögzítettek lennének, s az anyanyelvét tanuló gyermek föladata nagyrészt az lenne, hogy az előprogramozott grammatikák spektrumából a nyelvi miliő inputjának legjobban megfelelőt "előhívja" (Chomsky 1967, 1971, 1978, 1979). A "kognitivistá" és a "cselekvés-központú" iskolák a generativistával szemben a strukturalista fenomenológia talaján foglalnak állást, döntő szerepet tulajdonítva a tanult (epifenetikus) mentális sémáknak. Előbbi a nyelvelsajátítás leglényegesebb hajtóerejének kognitív-pszichológiai, utóbbi társas-interakciós (szociológiai) tényezőket tekint. A vélemények persze mindhárom táborban árnyaltabbak (Pléh 1985); inkább a nyelvi fejlődés genetikai, pszichológiai és szociális motívumainak koncepciózus súlyozási különbségeiről lehet szó. A súlyozást ille-

tőleg sem várható azonban sokkal több a kölcsönösen nem-kielégítő kompromiszsumoknál, ha a rivális iskolák egyike sem fogalmaz meg pozitív és explicit (tehát támadható—védehető) álláspontot a többi által fölvetett kérdésekben.

A biológus szemszögéből a nyelvi fejlődés a humán ontogenezis speciális aspektusa. E megállapítás kapcsán első közelítésben két nagyon fontos szempontot emeljünk ki. Az egyik az, hogy ha a nyelvelsajátítás az egyedfejlődés mozzanata, akkor szükségképpen genetikai, epigenetikai, valamint a fönti értelemben epifenetikai meghatározottságú — egyszerre. E három motívum elkülönítése egy adott probléma megoldása érdekében szükséges idealizációs lépés lehet, teljesen ésszerűtlen lenne azonban ezeket mint egymást kizáró alternatívákat szembeállítani (Pléh 1985). Már csak azért is, mert egy leendő "szintetikus nyelvelméletnek", többek között, éppen ezek elfogadható csatlósításának módjáról kell számot adnia.

A fönti kijelentés másik lényeges implikációja, hogy ijesztően vastag fába vágja a fejszét, aki a nyelvi ontogenezis egy biológiai teóriáját akarja megfogalmazni. Az egyedfejlődést vezérlő mechanizmusok tekintetében ma is tapogatózó jellegű hipotézisek sokaságára vagyunk utalva. Különösen keveset tudunk az agy, kiváltképp az emberi agy ontogeneziséről (NB: a szerkezetéről is). A nyelvi fejlődés jelenségei mögött rendkívül bonyolult neurofiziológiai folyamatokat gyanítunk, nyilván teljes joggal, de ezekről is csak módfelett homályos képünk van.

Az alábbiakban két olyan, némiképp önkényesen kiragadott, de legalább egymással összefüggő elmélet-kezdeménnyről lesz szó, melyek számomra mégis viszonylag szilárd tájékozódási pontoknak tűnnek az általános homályban.

I. LENNEBERG ELMÉLETE

Nagyszámú dokumentált klinikai afáziás eset tanulmányozása, genetikai, ontogenetikai, evolúciós és nyelvészeti megfontolások alapján Eric Lenneberg (1967) mértéktartó teóriát közölt a nyelvi fejlődés biológiai alapjairól. Az elmélet legfontosabb állításai öt "általános premisszából" következnek, melyek tartalma tömören a következő:

(I) "A kognitív funkció fajspecifikus." A "kognitív funkció" fogalma Lennebergnél speciális neurológiai értelmezést kap: az agynak a szenzoros input és a motoros output közötti, közelebről meg nem határozott közvetítő funkcióira utal. A definíció később (Lenneberg 1975) kiegészül az agy autonóm output-generáló és dinamikus asszociációs képességével. Ezek a funk-

ciók fajon belül csak egy fajspecifikus "alapterv" korlátai között variálnak.

(II) "A kognitív funkció bizonyos tulajdonságai a faj minden egyedében replikálódnak." A neurológiai alapterv általános vonásai eszerint genetikailag rögzítettek lennének. A fajon belüli variáció az egyedi genetikai (pl. allélikus) különbségeknek és a külvilág hatásának tulajdonítható.

(III) "A kognitív folyamatok és képességek a maturáció során spontán differenciálódnak." A kognitív fejlődés tehát az alapterv által kijelölt ún. niverzumon belül genetikai és epigenetikai kényszerek megszabta pályán halad. A külvilág legfontosabb szerepe nem a differenciálódás vezérlése, hanem a spontán kialakuló neurális struktúrák aktiválása, "bekapcsolása" a megfelelő egyedfejlődési fázisban.

(IV) "Születésekor az ember viszonylag éretlen: viselkedésének és kognitív funkcióinak bizonyos vonásai csak a gyermekkorban jelennek meg." Ez a premissza nem a régi neoténia-elmélet föltámasztása; érvényét többek között éppen a nyelvi fejlődés alaptényei (pl. az, hogy csecsemőkorban nem tanulható meg a nyelv) támasztják alá.

(V) "A szociális viselkedés sok eleme a felnőtt egyedek viselkedésének aktiváló hatására spontán alakul ki a fejlődő állatokban." Azaz a szociális magatartás némely bonyolult elemére is igaz a (III) premissza állítása. Ezeket sem föltétlenül csak aktív tanulással lehet elsajátítani: fontos szerepe lehet "beépített" szociális hajlandóságok minta-általi aktualizálásának.

A nyelvi ontogenezis Lenneberg-féle koncepciójának rövid (és korántsem teljes) kifejtése előtt ezt az öt — az elmélet magját képező — állítást érdemes közelebbről szemügyre vennünk. Föltűnő először is a premisszák általános jellege. A konkrét neurális szerkezetekről és folyamatokról, amelyek a mentális képességek hátterében állnak, csak néhány plauzibilis és empirikusan is jól megalapozott föltevés szerepel bennük. Ezek a föltevések azonban egy reménybeli agymodell fogalmi apparátusával is átfogalmazhatók, tehát az elmélet optimális esetben konkrét neurofiziológiai mechanizmus-magyarázathoz kapcsolható. Másrészt, a kognitív fejlődést Lenneberg az egyedfejlődés részének tekinti, ami egyértelmű annak föltételezésével, hogy — ma még nem meghatározható módon és mértékben — "belső" és "külső" (genetikai-epigenetikai, ill. a nyelvi milió által közvetített) tényezők egyaránt fontos szerepet játszanak benne.

Ahogy a kognitív fejlődés az egyedfejlődés része, úgy a nyelvi fejlődés a kognitív képességek függvénye. Az (I) és a (II) premissza közös veleje

ebben a foglalatban az, hogy a nyelv az emberi fajra specifikus és generációról generációra replikálódó kognitív sajátosságok manifesztuma. Ezek a sajátosságok egyebek mellett kategorizációs és indukciós képességek, melyek külső stimulusoknak belső állapottól függő rendezését teszik lehetővé. A szavak pl. ilyen rendezések eredményei. A genetikailag determinált alapterv a kategorizáció és az indukció módja mellett "az agy adatfeldolgozó masinériájának működési sajátosságait" is korlátok közé szorítja. (Ezen a ponton kapcsolható Lenneberg elmélete a generatív nyelvészet "univerzális grammatika"-fogalmához; vö. pl. Chomsky 1985. Egy univerzális, minden emberi nyelvre érvényes korlátozó szabályrendszer lehet pl. a felnőtt emberi agy huzalozási rendjének, memória-limitjeinek, input-output rátáinak, vagyis fajra-jellemző biológiai adottságainak a következménye.) A nyelv fajspecifitása rendkívül erős érv a kognitív képességek örökletes komponense mellett.

A (III), (IV) és (V) premisszából Lenneberg a nyelvi fejlődés "aktualizációs hipotézisét" vezeti le. Az agy posztembrionális érési folyamatai, a többi egyedfejlődési folyamathoz viszonyított időzítésüket és sorrendjüket tekintve, invariáns menetrendet követnek. A csecsemőkorban biokémiai, mikro- és makroanatómiai módszerekkel kimutatható változások kezdődnek az agyban, melyek a pubertás körül megszűnnek. Ezek a változások Lenneberg szerint a spontán cerebrális differenciáció korrelátumai. A differenciálódás időszaka a nyelvi fogékonyság kritikus periódusa: az az életszakasz, amelyben a gyermek az anyanyelvét külön erőfeszítések nélkül elsajátíthatja. A kritikus periódus előtti kb. másfél év alatt az agy a nyelvi milió hatásainak hiányában, pusztán fiziológiai változások révén is eljut a "language readiness" állapotába, képessé válik a nyelvi adatok fogadására és földolgozására. A kritikus periódusban végig fennmaradó receptív állapotban a gyermek a külvilágból érkező, legtöbbször töredékes és inkorrekt nyelvi adatok alapján rekonstruálja anyanyelvét. A rekonstrukció egy ún. "latens nyelvi struktúra" aktualizálása "realizált struktúrává". A latens struktúra voltaképpen nem más, mint a "language readiness"-nek az agy érése során transzformálódó kérgi reprezentációja; ez a szerkezet a nyelvi milió inputjára "rezonál". A latens struktúra biológiai sajátosságai az előző bekezdésben említett módon azon bemenetek típusait, melyekre a rezonancia lehetséges, szigorúan korlátozzák. A korlátok nem valamiféle "génekbe írt szabályok" következményei, hanem egyszerűen abból a tényből fakadnak, hogy egy konkrét, ha mégoly bonyolult "szerkezet" kapacitásának határai vannak, éppen azért, mert konkrét.

A megjelenése óta eltelt húsz év alatt Lenneberg elméletének több tézisét, többé vagy kevésbé alapos érvek és empirikus adatok alapján, megkérdő-

jelezték (vö. Pléh 1985). Ilyen pl. az agyi lateralizáció és a nyelvi fejlődés szoros kapcsolatára vonatkozó föltevése. Kinsbourne (1975, id. Pléh 1985) ellenvetése, mely szerint a szakirodalomból e tárgyban összegyűjtött bizonyítékok nem meggyőzőek, véleményem szerint a kevésbé megalapozottak közül való. Lenneberg (1967, 152. o.) 4.7. táblázata a bal és a jobb oldali agyféltekék gyermek- és felnőttkorban történt sérülését követő műtéti eltávolításának afáziás következményeit ábrázolja meglepően nagyszámú (119) esetben. Az adatok Basser (1962) szakirodalmi áttekintéséből származnak. A 119 eset mindegyike, kivétel nélkül, az elmélet-jósolta eredményt mutatja: a gyermekkori léziót követő műtét nem vezetett tartós afáziához, bármelyik féltekét távolították el (föltéve, hogy a páciens már előbb, a műtétől független okból nem volt afáziás). A felnőttkori agysérülést követő operáció kimenetele ezzel szemben száz százalékig attól függött, hogy melyik féltekét érintette. Csak a bal oldali agyfélteke elvesztése járt tartós afáziával, az viszont minden esetben. Ennél kontrasztosabb kísérleti bizonyíték e tárgyban aligha található. (Érdekes adalék, hogy Lenneberg éppen Kinsbourne-nak mond köszönetet a táblázatot tartalmazó fejezet elolvasásáért.)

Az elmélet legkérdésesebb, alighanem jogosan kritizálható pontja az aktualizációs hipotézis. Vajon igaz-e az (amint a generatív iskola is fölteszi), hogy a nyelvkészség a többi, kognitív, pszichológiai és szociális tényezőtől relatíve független, és függetlenül is fejlődik? Elkülöníthető-e az implicit grammatikai tudás (kompetencia) minden más, öröklött vagy szerzett mentális képességtől? Lenneberg fogalmi keretében ezek a kérdések így fogalmazhatók: Mit foglal magába az ember föltételezett mentális struktúrái közül a latens nyelvi struktúra? Az aktualizációs hipotézissel Lenneberg egy, Chomsky álláspontjához közeli véleményt formál: a latens nyelvi struktúra a nyelvnek (ismeretlen) neurológiai szerkezetekben reprezentált "üres mátrixa", melyet a nyelvi környezet tölt fel konkrétumokkal, a nyelvtanuló aktív absztrakciós közreműködésével. A pszichológiai és szociológiai indíttatású ellenvélemények szerint az "üres mátrix" nem létezik, pontosabban: a nyelv "mátrixa" a konkrétumokkal együtt, sok más tanulási folyamattal szimultán, de novo képződik. A mai nyelvelméleti háborúság egyik legfontosabb tétje éppen ennek a dilemmának az eldöntése. Amennyiben a dilemma biológiai nézőpontból vetődik föl, annyiban, némi tudományos optimizmussal, remélhető, hogy az igazságtevéshez a biológia szemléletmódjának és eszköztárának bevetésével is hozzá lehet járulni. Ahogy a kettős spirál fölfedezése adott igazán szilárd talajt a genetika lába alá, s vetett véget pl. a mendeli—morgani dilemmának, úgy várható, hogy a nyelvelméletek küzdelmét egy (még nem létező) agy-

modell fogja nyugvópontra juttatni. A következő fejezet egy érdekes, ez irányban tett lépés vázlatos ismertetése.

II. AZ AGYKÉREG ONTOGENEZISE: JACOBSON MODELLJE

Lenneberg elméletének egyik legfontosabb háttér-referenciája az emberi agy neurofiziológiai konstitúciója, ill. egyedfejlődése. Az agykutatás utóbbi néhány évtizedének lényegbevágó eredményei (pl. az agy moduláris szerkezetének, vagy az aktiválás--gátlás mintázatok szerepének fölismerése) ellenére úgy tűnik, hogy a nyelvi képességek és az agykéreg valamely konkrét működési modelljének megfeleltetése ma is csupán a távolabbi jövő ígérete. Jacobson tanulmánya (1975) az egyelőre megközelíthetetlen konkrétumok helyett a nyelvi fejlődés néhány általános jelenségének értelmezését veszi célba.

A modell szerint a nyelvi ontogenezis a kérgi neuronok posztembrionális differenciálódásával szorosan összefügg. Jól ismert tény, hogy az agykéreg alsóbb rétegeiben található nagy és hosszú axonokkal rendelkező piramis-sejtek (Golgi I. típusú sejtek) az emlősök méhen-belüli fejlődésének viszonylag korai fázisában kialakulnak. Ezeknek a sejteknek egy része a születés idejére már jól fejlett efferens rostokat küld a szubkortikális központok felé. A talamokortikális afferentáció, az agykéreg legfontosabb szenzoros bemenete szintén az embrionális korban alakul ki. A Golgi I. típusba tartozó piramis-sejtek egy másik, a kéreg felszínéhez közelebbi rétegének axonjai nem lépnek ki az agykéregből, hanem annak különböző területei között létesítenek asszociációs kapcsolatot. Ez a sejtípus közvetlenül a születés után differenciálódik véglegesen. A kéreg felsőbb rétegeiben lévő kisebb neuronok (csillag- és szemcsesejtek, Golgi II. típus) az agykéreg finom asszociációs kapcsolataiért felelősek, szinaptikus kapcsolataikat jóval az I. típusú sejtek ki-fejlődése után, posztembrionálisan létesítik.

Az I. típusba tartozó sejtek konnektív kapcsolatainak kialakulása viszonylag merev morfogenetikai szekvenciát követ; ezek a kapcsolatok képezik az agykéreg input-output útvonalait és primer laterális kommunikációs rendszerét ("kemény huzalozás"). A csillag- és a szemcsesejtek késői differenciálódása miatt a kérgi funkciók "finom hangolása" már részben külső vezérlésű is lehet, azaz függhet a már kialakult neurális szerkezetek jelforgalmától.

Jacobson szerint a posztembrionális kérgi differenciáció és szinaptogenezis pozicionális és funkcionális irányítás alatt áll. A fejlődő agykéreg plasztikus elemei (a II. típusú sejtek) "értesülnek" valamilyen — vélhetőleg fizikokémiai — úton az egyes kérgi területek határaihoz viszonyított to-

pológiai helyzetükről, és ezen pozicionális információk függvényében specializálódnak. A specializálódás egyik fontos mozzanata a dendritek és a sejttest posztszinaptikus helyeinek, ill. az axonvégzódések preszinaptikus membránjainak specifikus biokémiai jelölődése. A pre- és a posztszinaptikus sejt szinaptikus kapcsolatának erősségét egyrészt membránjaik biokémiai jeleinek illeszkedése, másrészt az dönti el, hogy az axonvég impulzusai alkalmasak-e a fogadó sejt ingerlésére. A posztszinaptikus helyek száma sokkal kisebb, mint a dúsan elágazó axonvégzódések preszinaptikus helyeie, tehát a preszinaptikus végzódések versengenek a korlátozott számú kapcsolódási helyért. Ilyen módon a szinaptizáló és a "keresgélő" axonágak száma dinamikus egyensúlyt tart a felső kérgi rétegek sejtjeinek differenciálódási időszakában.

Az agykéreg fejlődésének ezzel a modelljével magyarázatot lehet adni a gyermekkori agysérülések okozta funkcionális zavarok sokszor csaknem teljesen maradéktalan gyógyulására. Föltehető, hogy a sérült kéregterületek kiesésével átértékelődik a Golgi II. típusú idegsejtek topológiai státusa az intakt területeken. A megváltozott pozicionális információ függvényében a neuronok átspecializálódnak, és ha a kéreg "kemény húzalozása" nem szenvedett komoly kárt, akkor az asszociációs területek — topográfiaailag kisebb felületen — funkcionálisan regenerálódnak. (Ez a jelenség az ontogenetikában "morfallaxis" néven ismeretes.) A morfallaktikus regenerálódás esélye a kérgi differenciáció előrehaladtával csökken.

A mentális fejlődés Jacobson szerint szoros kapcsolatban állhat az agykéreg tér—idő-beli differenciálódási mintázatával. A születés előtt kialakuló kérgi kapcsolatok a fajra jellemző öröklött magatartási elemeket definiálnák, a felsőbb, később differenciálódó — és valószínűleg filogenetikailag is később kialakult — sejtrétegek pedig a finom és részben már a külvilág hatásaitól függő asszociációs kapcsolatokat teremtenék meg. A kognitív funkciók és velük a nyelvi képességek a felső, plasztikus rétegek differenciálódásával jelennek meg, de természetesen nem függetlenek az embrionálisan differenciálódott primer neurális szerkezettől. Ebben az értelemben Jacobson modellje jól kapcsolható a Lenneberg-féle fenomenológiához: magyarázatot ad a nyelvvelsajátítás kritikus-periódus menetére, sőt a morfallaxis-hipotézissel a léziós eredetű gyermekkori afáziák gyógyulására is. Bár a nyelvhasználatlaltal kapcsolatos konkrét neurális szerkezetekről a modellben nincs (mert a sejt-szinten nem is lehet) szó, a mentális képességek egyedfejlődésének ez a vázlatos képe némi fényt deríthet arra, hogy a nyelvi ontogenezist milyen módon és mértékben irányíthatják genetikai, epigenetikai és nyelvi környezeti tényezők.

*

A neurális mechanizmus-modellek kikerülhetetlen szükségletén túl csak biológiai keretben merülhet föl sok más, itt nem is említett, vagy csak futólag érintett, de annál fontosabb és érdekesebb probléma. Ilyen pl. a nyelvi evolúció sokféle módon föltehető, de mindmáig túl kemény dióknak bizonyuló kérdése. Igaz lehet-e példának okáért egy olyan hipotézis, mely szerint a nyelvi (és általában: a mentális) képességek rögzített (univerzális) és plasztikus elemeinek arányára nézve optimalizáló szelekció folyik (darwini értelemben)? Hogyan csatolhatók a nyelvi univerzálék a korán differenciálódó kérgi rétegek szerkezetéhez? Miként értelmezhető egyáltalán a fönt emlegetett optimum; azonosítható-e esetleg a fix elemek korai differenciálódása miatti időelőny és a plasztikus elemek késői éréséből fakadó verzatilitás együttes maximumával? Különösen nehéz problémák jelentkeznek a mentális ontogenezis és a humán filogenezis csatolási lehetőségei körül (vö. Molnár 1985). Többek között ezzel is kapcsolatos az a kérdés, hogy vajon a sok százezer éve genetikailag és kulturálisan elszakadt népcsoportok gyermekei valóban föltétlenül egyforma könnyedséggel sajátíthatják-e el egymás hihetetlen mértékben különböző nyelveit (Juhász-Nagy személyes közlése)? A már empirikusan is megközelíthető és a még jobbára spekulatív hipotéziseknek ez a — kétségkívül ad hoc jellegű — csokra talán elég szemléletesen illusztrálja, hogy a biológiai közelítésmód a nyelvelmélet jó néhány súlyos kérdésének eldöntésében nem lebecsülendő segítséget nyújthat.

I R O D A L O M

- Chomsky, N., 1967: "The Formal Nature of Language", in: Lenneberg, E. H.: Biological Foundations of Language, Wiley, New York.
- 1978: "On the Biological Basis of Language Capacities", in: Miller, G. A.—Lenneberg, E. H.: Psychology and Biology of Language and Thought, Acad. Press, New York.
- 1971: Selected Readings on Transformational and Generative Grammar, Oxford UP.
- 1979 (magyarul 1985): Generatív grammatika, Európa, Bp.
- Jacobson, M., 1975: "Brain Development in Relation to Language", in: Lenneberg, E. H.: Foundations of Language Development, Vol. I., Acad. Press, New York.
- Ferguson, C. A.—Garnica, O. K.: "Theories of Phonological Development", in: Lenneberg (szerk.) 1975.
- Lenneberg, E. H., 1967: Biological Foundations of Language, Wiley, New York.

- Lenneberg, E. H., 1975: "In Search of a Dynamic Theory of Aphasia", in: Lenneberg, E. H. (szerk.): Foundations of Language Development, Vol. II., Acad. Press, New York.
- Molnár I.: "Evolúció és egyedfejlődés", in: Vida G. (szerk.): Az evolúció frontvonalai, Natura 1984.
- Pléh Cs., 1985: "A gyermeknyelv fejlődésének és kutatásának modelljeiről", Pszichológiai Tanulmányok XVI., 105—188. o.

SUMMARY

Tamás Czárán: Selected Topics on the Biology and of Language Development

Existing theories of language development might benefit from adopting biological arguments regarding brain development. From the biologist's point of view, there is no obvious reason to suspect that the ontogeny of mental language capabilities is totally different from that of other, even "somatic" features of man. Although we don't know much about somatic ontogenesis, no biologist denies that it must have genetic, epigene-

tic and milieu-dependent components. The author argues that this could help us to clarify the notorious controversy between linguists, psychologists and sociologists about how much language development is based on "innate" or "learned" mechanisms. The present paper can be regarded also as a short review of two initial steps towards making this point brighter, done by E. H. Lenneberg (1967, 1975) and M. Jacobson (1975).

"MI ALKOTJUK A CSILLAGOKAT"

(Észrevételek Nelson Goodman ontológiájához)

Solt Kornél

I

1. Nelson Goodman,¹ napjaink nominalizmusának egyik neves képviselője, sajátos nézeteket fejt ki műveiben az individuumokról. Ontológiájából csupán ezzel kapcsolatos fölfogásával fogunk e helyütt foglalkozni. Mi is jellemzi — szerinte — az individuumokat? Erre nézve, illusztrációként, álljon itt tőle néhány idézet:

- (1) "/.../minden, ami van, abból áll, amit mi készítünk." (Of Mind, 29. o.)
- (2) "/.../mi alkotjuk a csillagokat úgy, hogy bizonyos határokat vonunk meg". (Uo. 42. o.)
- (3) "Bármit értelmezhetünk individuumként/.../" ("Az individuumok", 349. o.)
- (4) "A használt rendszertől függ, hogy a Göncölszekér egy individuum-e vagy pedig csillagok egy osztálya." (Uo. 349. o.)

Ezek az idézetek Goodman jellegzetes, szélsőséges álláspontját tükrözik. Különösen vonatkozik ez az (1) és (2) alattiakra. Úgy vélem, nem kétséges, hogy Goodman koncepciója — a maga egészében — téves. Mégsem fölösleges megvizsgálunk, nincs-e egyes megállapításainak olyan racionális magva, amely materialista filozófia talaján is elfogadhatónak látszik.

2. A fönti tételek logikai következménye Goodmannek az a fölfogása, hogy mi "készítjük" (mi alkotjuk)² a világot ("world-making"). Vajon volna-e értelme vitatkozni ezzel és különösen az (1), (2) alatti tételekkel? Aligha. Az (1) és (2) állítás egyértelműen hamis: velük szemben talán nem lehet és

¹N. Goodman (született 1906-ban) a Harvard Egyetem tanára. Számos logikai, nyelvfilozófiai és tudományelméleti mű szerzője.

²Ezeknek a kifejezéseknek van egy ontológiai értelme (a dolog létrehozása) és van egy episztémikus értelme (pl. egy fogalom vagy egy elmélet megalkotása). Goodman egyértelműen ontológiai értelemben használja őket.

nem kell erősebb érvre hivatkozni, mint az emberiség túlnyomó többségének a világról alkotott, lényegében egymással megegyező tapasztalataira. Ez teszi számunkra evidenssé pl. azt, hogy a Gellért-hegy masszívuma a tudatunktól függetlenül ott áll (és előző történelmi korokon keresztül ott állt) a Duna partján, s nem az emberi gondolkodás valamilyen kizárólagos terméke. Hogy a Gellért-hegy masszívuma — létében — a tudatot megelőző (preexisztens) entitás.

De vajon a (3) és (4) alatti tételek is ilyen triviálisan hamisak lennének? Bizonyára nem! Pl. a (4) alatti — teljesen meggyőző. Valóban: nincs semmi akadálya annak, hogy a Göncölszekeret csillagok halmazának tekintsük, de annak sem, hogy egyetlen individuumnak (bár jól tudjuk, hogy az entitások sokasága). Ezek szerint ugyanaz az entitás — bizonyos szempontból tekintve — halmaz lenne; egy másik szempontból — individuum? Vagyis "individuumnak lenni" nem objektív, hanem szubjektív valami? A (4) alatti igazsága mintha azt támasztaná alá, hogy az individuumok nem készen adóttak, nem preexisztensek a gondolkodáshoz képest, hanem — valamilyen értelemben — "az emberi gondolkodás alkotásai". Ha azonban ez így van, akkor (ugyanebben az értelemben) a világ is az? Mintha (4)-ből következne (1) is. Ha pedig így lenne, akkor (1) nem lehetne hamis, minthogy (4) igaz.

3. De mi a helyzet a (3) alatti tétel esetén? Igaz-e, vagy hamis az, hogy "bármit értelmezhetünk individuumként"? Vajon értelmezésünktől függ-e, hogy valami individuum, vagy nem az? És (ekkor) az is, hogy valami egy bizonyos individuum-e vagy az a valami egy más individuum? Vajon — tényleg — a világ bármilyen, önkényesen kiharított szegmentumát individuumként lehet-e kezelni? Érezzük, hogy bonyolult kérdéssel állunk szemben, az itt tárgyalt téma egyik kulcskérdésével, amely beható elemzést igényel. (Írásomnak éppen ez egyik célja.) Hagyjuk egyelőre nyitva a kérdést! Mindenesetre úgy tűnik, hogy ha (3) igaz, akkor az (1) és (2) alattiakat is igaznak kell elfogadnunk! Holott azok szerintünk egyértelműen hamisak!

A (2) tétel azt implikálja, hogy egy individuumnak egyáltalában határai vannak. Ezzel egyet kell értenünk! Valóban, nehéz lenne egy entitást individuumnak tekinteni, ha az nem különülne el a világ többi részétől. De fölmerül a kérdés: vajon maga ez a határ is objektív-e, készen adott-e, a gondolkodásunkhoz képest preexisztens-e; tehát éppen úgy, ahogyan — meggyőződésünk szerint — a világ is az, a kérdéses individuum is az és a világ "többi része" is az? Vagy — talán — igaza lenne Goodmannek abban, hogy egy individuum határait mi vonjuk meg, hogy tehát ezek a határok szubjektívák? Ha így van, akkor valóban "bármit értelmezhetünk individuumként"? Továbbá: nem

vezet-e ez szükségszerűen ahhoz is, hogy "minden, ami van, abból áll, amit mi készítünk", tehát ahhoz is, hogy "mi készítjük a csillagokat"? Vagy ez mégis téves következtetés lenne? Esetleg abból, hogy egy individuum határait a gondolkodás vonja meg (nézetem szerint így is van!), nem következik sem az (1), sem a (2) tétel? (Nem következnek! Az alábbiakban, többek között, éppen ezt igyekszem kifejtetni!)

4. E kérdések kapcsán egy további is fölmerül. Ha megkülönböztetjük egymástól egyrészt a világot (ontikus sík), másrészt a világról alkotott képünket (episztémikus sík), másként fogalmazva: ha megkülönböztetjük egymástól a leképezettet (represented) és a leképezést (representing),³ akkor e két tartomány közül melyikben helyezkednek el az individuumok, tehát az olyan jól ismert, hétköznapi entitások, mint pl. Leonard Bernstein, a karmester, a Lánchíd, a golyóstoll a kezemben, a Hold stb. (mindez hic et nunc)? Kizárólag a leképezettben? Vagy kizárólag a leképezésben? Vagy mindkettőben? "Hidak" lennének az individuumok a világ és képe között?

II

5. Mielőtt választ keresnénk ezekre a kérdésekre, célszerű lesz röviden áttekinteni néhány általánosan elfogadott, "standard" megállapítást az individuumok sajátosságairól. Mit értenek a filozófusok individuumon?⁴

Valamit, amiből csak egyetlenegy van.⁵ Az individuumokra tehát jellemző az unicitásuk (uniqueness). E sajátosságukból következik az önazonosságuk: minden individuum azonos önmagával, és semmi mással. (Quine ismert mondása: "Nincs entitás azonosság nélkül." És: "Nincs azonosság entitás nélkül.")⁶ Minden egyes individuum különbözik minden más individuumtól.

³Lásd erről Rescher—Brandom, i. m. 127—132. o.

⁴Kizárólag az aktuális individuumokkal foglalkozom. A csak lehetséges individuumok kérdésére nem térek ki. Továbbá: csak a tér—idő négydimenziós fizikai objektumait vizsgálom. Figyelmen kívül hagyom a mikrovilág objektumait. És végül: tárgyalásomban egy individuum mindig egy adott helyen és időben rögzített entitás. Így az individuumok változásának kérdése itt föl sem merülhet.

⁵Egy individuum mindig konkrét. Konkrétsága éppen abból adódik, hogy egy van belőle — ellentétben az ún. individuum vagummal, amilyen(ek) pl. az "egy ló" kifejezés denotátuma (i). (Robert Kraut példája, i. m. 206. o.) Természetesen több olyan entitás lehetséges, amelyre ez a kifejezés illik. Egy olyan valami, ami "egy ló", csupán a "horse-ness" tekintetében determinált, minden egyéb tulajdonsága tekintetében indetermínált.

⁶"/.../milyen értelemben beszélhetünk olyan entitásokról, amelyeket nem lehet értelmesen azonosítani önmagunkkal és megkülönböztetni egymástól?" —

Úgy vélem, az individuumok szükségszerű szingularitása fejeződik ki Carnap ismert megállapításában is: egy individuum az a dolog, ami semmi másnak nem tulajdonsága. (Ez — talán — kiegészíthető így: kivéve önmagát.)⁷ Aho-
gyan Carnap nevezi, egy individuum: "nulla-típusú tulajdonság", szemben pl.
az individuumok első típusú tulajdonságaival (Carnap: 207—208. o.), amilyenek pl. "ház", "ember", "erős".

Minthogy az individuum valami egyetlenegy, ezért szorosan hozzákapcsolódik a fogalmához az "ez"-nek a kategóriája. Minden individuum egy bizonyos "ez". R. M. Adams írja: "Az ez-ség (thisness) /.../ az a tulajdonság, hogy valami egy különös individuum." (I. m. 4. o.)⁸ Az "ez-ség" a "haecceitas" — szemben a "quidditas"-szal.

6. Továbbá: egy individuum mindig valamilyen része, szegmentuma az Univerzumnak mint egésznek. "A teljes objektumok — írja Zemach — egyszerű szegmentumai a világnak." (I. m. 300. o.) Ebben az értelemben egy individuum mindig egy egység — végtelen oszthatósága ellenére. Egység pontosan abban az értelemben, hogy egy bizonyos szegmentum.

Egy adott individuum nem lehet két különböző szegmentumban, vagyis két különböző tér—idő tartományban. "Egy különös valami — írja D. M. Armstrong — nem lehet teljesen jelen különböző helyek és idők sokaságában." (I. m., I. k. 79. o.) Ellentétben egy tulajdonsággal, amely esetén ennek nincs akadálya.⁹

Bár egy individuum valamilyen egység, annak nem kell homogénnak lennie. Egy individuum állhat — esetleg — merőben heterogén részekből, amelyekben csupán annyi a közös, hogy azok egy adott szegmentumnak a részei.

teszi föl Quine a kérdést, s ebben benne van a válasza is: semmilyen értelemben. (I. m. 277. o.)

⁷E. J. Lowe ezt a definíciót adja: "X akkor és csak akkor individuum, ha X esete valami Y-nak (aminek van más esete is, mint X), de X-nek nincs más esete, mint önmaga. (I. m. 50—51. o.)

⁸Bertrand Russell ezt írja: "/.../csupán két szó van, mely különös entitások szigorúan vett tulajdonnévnek tekinthető, nevezetesen az 'én' és az 'ez'." — Ehhez az 1917-es kiadásban a következő megjegyzést fűzte: "Ma már az 'én'-t is kizárnám a szigorú értelemben vett tulajdonnévek közül, és csak az 'ez'-t tartanám meg. (I. m. 363. o.)

⁹Vajon fordítva is áll ez? Egy szegmentumban csak egy (azt kitöltő) individuum lehet? Másként fogalmazva: vajon ha egy individuum kitölt egy tér—idő tartományt, akkor ott és akkor csak az az egy individuum lehet adva, vagy több is? Nem tudok választ adni erre a klasszikus kérdésre. Ismeretes, hogy John Locke szerint ugyanazon helyen és időben egynél több dolog is lehet. Például: egy bronzszobor és a bronz, amiből készült.

Egy individuumnak nem kell összefüggőnek lennie. Így pl. individuumnak tekinthető a Föld bioszférája (most), annak ellenére, hogy "lukacsos".

És — amint erről már említés történt — egy individuummal szemben egyik elvárásunk, hogy legyenek éles határai, amelyek (ideális esetben) pontosan két részre osztják a világot: az individuumra — és minden másra.¹⁰

7. Gyakran megkülönböztetnek "kétféle" individuumot. Az egyik az individuum, valamennyi tulajdonságával együtt. A másik az "üres" individuum, összes tulajdonsága nélkül. (Lásd Armstrongnál az individuum "thick" és "thin" fogalmát: i. m., I. k. 114. o.) Világos azonban, hogy ha adva van egy individuum, akkor adva vannak a tulajdonságai is, ezért egy "üres" individuum nem más, mint pusztá gondolati absztrakció.

Úgy vélem, ez eldönti azt a kérdést is, hogy milyen entitásokat tekinthetünk legtöbb joggal a világ alkotórészeinek ("bútorainak"). Goodman szerint az individuumokat. "Számomra -- írja -- a világ individuumok világa." ("Az individuum", 345. o.) Ez aligha fogadható el. Ha nincsenek "üres" individuumok (egy individuum szükségszerűen mindig tulajdonságokkal "teli"); továbbá ha egy individuum és egy tulajdonságának kapcsolata egy tény, akkor meggyőzőbb Wittgenstein álláspontja a Tractatus elején: "A világ tények, és nem dolgok összessége." (1.1) "A világ tényekre oszlik." (1.2) — Valóban: meg-alapozottabban tekinthetjük a világ "építőköveinek" a tényeket, mint az individuumokat.

III

8. Fogalmi rendszerünkben, gondolkodásunkban, nyelvünkben számtalan, az előző generációktól készen kapott, öröklött és ezért megszokott, konvencio-

¹⁰ Az irodalom behatóan tárgyalja a határozatlan individuumok (fuzzy objects) problémáját. (Lásd erről legutóbb pl. Zemach, i. m.; G. Evan, i. m.) Bizonyára számos individuum (talán a többségük) határozatlan. Határozatlan individuum pl. a Nap (Bertil Rolf példája). Ugyan hol vannak a Nap határai? hozzátartozik-e a napkorona? ha igen, hol vannak a napkorona határai? stb. — Az itt tárgyalt téma szempontjából bizonyára jelentős kérdés az individuumok határozatlanságának kérdése. (Ha egy individuum határozatlan, a határozatlanság — föltehetően — nem a világban van, hanem bennünk: a határozatlanság nem ontikus, hanem episztemikus.) Egyes individuumok határozatlansága egymagában is erős érv mellett, hogy az individuumok nem "készen adottak számunkra", hanem valamilyen értelemben "szubjektumunk termékei". Éppen ez az oka annak, hogy írásomban nem térek ki a határozatlan individuumok problémájára. Amikor a továbbiakban fölteszelem, hogy az itt tárgyalt individuumoknak vannak "kellően éles határai", akkor az individuumok objektivitása szempontjából a legkedvezőbb föltevésből (talán idealizációból) indulok ki. A kérdésem tehát az, hogy ezen legkedvezőbb föltevés mellett (ellenére) igaz-e az, hogy az individuumok — valamilyen értelemben — "az emberi gondolkodásnak (is) alkotásai".

nális elem van. Így gondolkodásunkhoz tartozik számos konvencionális (standard) individuum is. Ilyenek pl.:

(A) az Erzsébet-híd, az Eiffel-torony, ez a ház, ez a karóra (mindez: most), Petőfi Sándor, Arany János (életük egy adott pillanatában) stb.

A konvencionális individuumokra többnyire az is jellemző, hogy "természetes" individuumok. Mintegy kínálják magukat: "Tekintszen engem egy individuumnak!" Igen! Természetesek, mert megszoktuk őket.

Vajon egy standard-individuum ontikusan készen adott-e a gondolkodásunk számára? (Igen!) "Teljesen" objektív? (Úgy tűnik, igen.) Preexisztens-e, észleléséhez és elgondolásához képest? (Igen!) Vagy talán gondolkodásunk hozza létre? (Nem!) Azért egyetlen egység, mert mi így gondoljuk el? (Nem!) Készen kapjuk vagy mi "alkotjuk"? (Készen kapjuk. — Nehéz kételkedni ezeknek a válasszoknak a helyességében.)

9. Könnyű azonban példát mondani olyan nem-konvencionális (non-standard) individuumokra, amelyekhez "nem vagyunk hozzászokva". Ilyen, bizarrnak tűnő individuumok pl. az alábbiak:

(B) (a) a Parlament homlokzatának egy szabálytalan részlete;

(b) egy kicsinyke mennyiség egy — csészében párolgó — teából;

(c) egy pár milliméteres érdarabka Kovács János egyik karjában;

(d) egy kis amorf márványdarab,

(e) a Tejút, az Androméda- és a Magellán-galaxisok — együtt stb.

Vajon egyáltalában individuumok ezek az "objektumok"? Azok! Minden szokatlanságuk ellenére. Illetve: megfelelő gondolkodási, kommunikációs vagy cselekvési szituációkban azokká válhatnak. Így az (a) alatti vitán felül individuum, amikor a délelőtti nap beragyogja a Parlament homlokzatát és megfigyelem, hogy éppen (a) van árnyékban; és az a (b) alatti is, ha éppen az az első korty az illatos teából, amellyel a háziasszony megkínált és közölni akarom, hogy a tea nagyon finom; és az (c) is a sebész számára, aki éppen azt a trombózisos érrészt operálja; és az (d) is, ha történetesen (d) éppen az a márványdarabka, amit egy örült kalapáccsal kivert a "Pietà" arcából és így a restaurátor éppen (d)-t akarja rekonstruálni és visszailleszteni; az (e) is a csillagász számára, aki szerint (e) egy összefüggő galaxis-rendszer és könyvében éppen ezt akarja kifejteni. (A (B) alatti példák bármelyike lehetne egy barkochba-játék tárgya.) Hofstadter, a világ dualisztikus fogalmi fölosztása kapcsán, ezt írja: "/.../ ha érzékelünk egy objektumot, akkor vonalat húzunk az objektum és a világ többi része között. Felosztjuk a világot

— mesterségesen — részekre/.../" (I. m. 251. o.) Ez a megállapítás a (B) alatti és az azokhoz hasonló non-standard individuumokra is érvényes: az Univerzum azok esetén is két részből áll, a kérdéses individuumból és a világ többi részéből.

Kétségtelenül hajlamosak vagyunk arra, hogy a 8. pont végén fölített kérdésekre non-standard individuumok kapcsán más választ adjunk, mint amilyeneket ott adtunk. Mintha a (B) alatti példák nem objektív entitások lennének, hanem az emberi gondolkodás szubjektív konstrukciói! Mintha azok minden tekintetben "tudattól függők" (mind-dependent) lennének! Mintha egység voltukat, individualitásukat mi alkottuk volna meg! Vajon valóban ez lenne a helyzet? És főként: van-e lényegi különbség az (A) és a (B) alatti individuumok között?

10. Nincs! Észre kell vennünk, hogy az (A) alatti példák éppúgy viselkednek, mint a (B) alattiak! Az (A) alatti individuumokat is mi emeljük ki a világból, mi különítjük el őket minden mástól, mi vonjuk meg a határaikat, mi mutatunk rá azokra ténylegesen (ha ez lehetséges), vagy csak gondolatban (ha ez nem lehetséges) és nyelvünkben mi adunk nekik — esetleg — külön nevet, egy elnevezést! Az ember választ ki szegmentumokat az Univerzumból és kezeli őket egyetlen egységként, individuumként — gyakorlati szükségletei szerint úgy, ahogyan azt a gondolkodás, a kommunikáció, a cselekvés az adott szituációban megkívánja.

Kizárólag a gondolkodó ember szándékától, ismereteitől és döntésétől függ, hogy mi az, ami a gondolkodásában individuummá válik. Erre a kérdésre: "Mi az, ami individuum lehet?" — joggal válaszolhatjuk: "Bármi!"¹¹ Valóban, bármi, ami egy tetszőlegesen kiválasztott tér—idő tartományban van, individuumnak tekinthető, ha ezt valami indokolja.

Ezek szerint igaza lenne Goodmannek: "/.../mi alkotjuk a csillagokat /.../"? Úgy vélem: nem! természetesen nincs igaza!¹² Mégpedig azért nincs, mert — bár valóban mi emeljük ki a világból az individuumokat — az a valami, amiből kiemeljük őket, objektív, független a tudattól. Egy individuum "nyersanyaga" maga az Univerzum, ill. részei. De az Univerzum és részei nem függenek a tudattól. Egyedül az individuum határainak mikénti megvonása az,

¹¹Ez a parafrázisa lehet Quine ismert megállapításának. "Furcsa — írja — milyen egyszerű az ontológia problémája. Két egytagú szóban összefoglalható: 'Mi van?'. Mi több, a kérdés egy szóval megválaszolható: 'Minden'. Ezt a választ mindenki igaznak fogadja el, habár pusztán annyit mond, hogy ami van, az van." (I. m. 273. o.)

¹²Goodman nézeteinek helyes bírálatát adja Lyas, i. m.

ami függ a szubjektumtól. Az Univerzum "mind-independent", csupán az "mind-dependent", hogy miként hasítunk ki az Univerzumból világszeleteket.¹³

Goodman "world-making" elmélete tehát téves. Téves az (1) alatti tétele is, mert minden, ami van, nem abból áll, amit mi készítünk, hanem éppen abból, amit nem mi készítünk. Viszont (2) alatti tételének van racionális magva, mert a csillagokat nem mi alkotjuk ugyan, de mi ismerjük föl őket, mi különböztetjük meg őket más objektumoktól, mi döntjük el (megállapodásokkal), hogy mit értünk csillagon, és mi vonunk határt — amennyire erre képesek vagyunk — egy csillag és környezete között.¹⁴

Az individuumok Janus-arcú entitások: kapcsok az objektív valóság és a szubjektum között. Van bennük ontikus anyag és van bennük szubjektív elem (a kimetszés ténye és mikéntje). Az individuumok tehát — bizonyos értelemben — valóban "hidak" az ember és a világ között.

I R O D A L O M

Adams, Robert Merrihew: "Actualism and Thisness", Synthese 49/1 (1981) 1—42. o.

Armstrong, D. M.: Nominalism and Realism, I—II. köt., Cambridge University Press, Cambridge 1978.

Carnap, Rudolf: "A régi és az új logikája", in: A Bécsi Kör filozófiája (szerk.: Altrichter Ferenc), Gondolat, Budapest 1972, 197—216. o.

Evans, Gareth: "Can There Be Vague Objects?", Analysis 38/4 (1978), 208. o.

Goodman, Nelson: Of Mind and Other Matters, Harvard University Press, Cambridge 1984.

Goodman, Nelson: "Az individuumok világa", in: Kortárs-tanulmányok a logika-elmélet kérdéseiről (összeállította: I. M. Copi—J. A. Gould), Gondolat, Budapest 1985.

Hofstadter, Douglas R.: Gödel, Escher, Bach: an Eternal Golden Braid, Basic Books, New York 1979.

Kraut, Robert: "Attitudes and Their Objects", Journal of Philosophical Logic 8/2 (1979), 197—218. o.

¹³Találónan írja Avishai Margalit: "A dolgok azok, amik. A dolgok nem azok, amik azok fokokban, árnyalatokban vagy fokozatokban. A dolgok csak úgy válnak 'gradációk' tárgyává, ahogyan és amikor mi osztályozzuk őket." (I. m. 213. o.)

¹⁴Zemach triviálisnak tűnő megállapításában sok igazság van: "A teljes objektumok egyszerű szegmentumai a világnak. És a világ az, ami. Valamint a szegmentumai is azok, amik/.../" (I. m. 300. o.) — De talán ezt így lehet átfogalmazni az individuumokra nézve: "Az van, ami van és abból úgy hasíthatunk ki szegmentumokat (individuumokat), ahogyan akarjuk."

- Lowe, E. I.: "Instantiation, Identity and Constitution", Philosophical Studies 44/1 (1983), 45–60. o.
- Lyas, Colin recenziója Goodman könyvéről, The Philosophical Quarterly 35/140 (1985), 318–320. o.
- Margalit, Avishai: "Vagueness in Vogue", Synthese 33, Nos. 2/3/4. (1976), 211–221. o.
- Orman Quine, Willard Van: "Arról, ami van", in: Kortárs-tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről (összeállította: I. M. Copi—J. A. Gould), Gondolat, Budapest 1985, 273–296. o.
- Rescher, Nicholas—Brandom, Robert: The Logic of Inconsistency, Basil Blackwell, Oxford 1980.
- Rolf, Bertil: "A Theory of Vagueness", Journal of Philosophical Logic 9/2 (1980), 315–326. o.
- Russell, Bertrand: "Tudás ismeretség révén és tudás leírás révén", in: Miszticizmus és logika, Magyar Helikon, Budapest 1976.
- Wittgenstein, Ludwig: Logikai-filozófiai értekezés, Akadémiai Kiadó, Budapest 1963.
- Zemach, E. M.: "Schematic Objects and Relative Identity", Noûs 16/2 (1982), 296–305. o.

SUMMARY

Kornél Solt: "We make Stars" (Remarks on Nelson Goodman's Ontology)

N. Goodman, in his Of Mind and Other Matters (Cambridge 1984), adopts an unusual standpoint concerning ontology. He states, for example, that "what there is consists in what we make" (p. 29), and that "we make stars by drawing certain boundaries" (p. 42). His theory is extremely idealistic. Nevertheless many "rational kernels" can be found in it.

This paper primarily attempts to analyze Goodman's view about individuals. Can it be really true that individual objects are merely subjective human constructions? Are individuals completely mind-dependent, as Goodman states? Is Goodman's "world-making theory" a correct one?

According to this paper the "raw material" from which individuals are shaped is pre-existent to human thinking, it is mind-independent,

and, therefore, objective. But human thinking has perfect liberty in forming and selecting some "objects" as individuals from the raw material of the world. We are the ones who lay down demarcation lines around certain things, and we construct our individual objects in this way. Human thinking isolates some segments of the universe in order to handle them as "individual objects", according to its practical needs (the needs of our reasoning, communicating and acting). This "forming" and this "boundary drawing", this "where to do it" and "how to do it", are really subjective and, therefore, mind-dependent.

Goodman's statement, however, that "what there is consists in what we make", seems to be false. The opposite is the case — what there is consists in what is not made by us.

ELŐZETES MEGJEGYZÉS
ARISZTOTELÉSZ A KELETKEZÉSÉRŐL ÉS A PUSZTULÁSÉRŐL CÍMŰ MŰVEHEZ

Arisztotelésznek A keletkezéséről és a pusztulásárólban olvasható fejtegetéseit a természet vizsgálatával foglalkozó teoretikus tudományok körébe sorolhatjuk. Fölfogása szerint a teoretikus tudományok gyökeresen különböznek a praktikus és a poiétikus tudástól. Az utóbbi kettő ugyanis — szemben a teoretikus vizsgálódással — olyan dolgokra irányul, melyeknek sem létezése, sem létrejövése nem szükségszerű, sem mozgásuk és nyugvásuk princípiuma nincs bennük; egymástól pedig az határolja el őket, hogy míg az alkotás célja önmagán kívül esik, a cselekvésé nem. A teoretikus tudományon belül Arisztotelész elkülöníti egymástól a "matematikai", a "természeti" és a "theológiai" vizsgálódásokat. A matematikai vizsgálódások olyan létezőkre irányulnak, melyek mozdulatlanok, és melyeknek nincs elkülönült létezésük, vagy legalábbis az általuk vizsgált létezőkkel mint ilyenekkel foglalkoznak. (Ezek létezése annyiban nem elkülönült, amennyiben ama pontok, vonalak, alakok stb., amelyeket a matematika vizsgál, voltaképpen mindig valamely természeti testhez tartoznak, annak határait képezik. Ám kérdés, hogy mennyiben jogosult eltekinteni emez alakok stb. vizsgálata során attól, hogy természeti dolgokhoz tartoznak. E tekintetben maga Arisztotelész is ingadozik. Az optikát, a harmóniát és a csillagászatot — szemben az aritmetikával és a geometriával — olykor a matematika természetibb vizsgálódásainak nevezi, olykor azonban a tisztán matematikai vizsgálódások közé sorolja őket; olykor különbséget tesz természeti és matematikai optika között stb.) A természeti vizsgálódások olyan létezőkre irányulnak, melyek mozgók, és melyeknek létezése elkülönült (ezek tehát tárgyakat mind az anyag, mind a forma szempontjából vizsgálják, amennyiben anyaguk mindig is megformált, és formájukat mindig anyag hordozza). Végül a theológiaiainak nevezett vizsgálódások olyan létezőre irányulnak, amely örök, mozdulatlan, és amelynek elkülönült létezése van. Más nézőpontból Arisztotelész a természeti vizsgálódások tárgyát az

örök és érzékelhető, valamint a pusztuló és érzékelhető létezésben jelöli meg — megkülönböztetve ezt a kettőt az érzékelhetetlen létezésről. Az égitestek és az égbolt eszerint annyiban tárgyai eme vizsgálódásoknak, amennyiben az örök és érzékelhető létezéshez tartoznak. (Ezekhez vö. Anal. Post. I. 7, 9, 13, 27; Ph. II. 2.; Metaph. VI. 1, XII. 1; Eth. Nic., VI. 3—5. fejezeteket.)

A légköri jelenségekről bevezetése (I. 1.) a már elvégzett és a még hátralévő föladatokat rögzítve tömören összefoglalja a természeti vizsgálódások témáit: 1. a természet első okai, 2. az egyetemes természeti mozgások, 3. a felső égbolt helyváltoztatató mozgása szerint elrendezett csillagok, 4. a testek elemei (hogyan tudniillik hányan vannak, melyek ezek, és melyek a kölcsönhatásaik), 5. az egyetemes keletkezés és pusztulás, 6. a testek elemi összetevőinek vonatkozásában csekély rendezettséget mutató homoiomereszek jelenségei, 7. az állatok és a növények körében előforduló változások. (Homoiomereszeken Arisztotelész az ugyanolyan részekből álló dolgokat érti, amilyen például a hús, a csont, a velő. Ezeknek összetevői az egyszerű testek, vagyis az elemek. A homoiomereszekből épülnek föl az anomoiomereszek, a különböző részekből álló testek, amilyen például a kéz, a láb stb. Ez utóbbiak alkotják az élőlények testét.) Ha ezt a fölosztást rávetítjük Arisztotelész írásaira, akkor természetfilozófiai művei a következőképp tagolódnak: 1. a Természeti vizsgálódások I—II., 2. ugyanezen mű III—VIII., 3. Az égboltról I—II., 4. ugyanezen mű III—IV. könyvei, 5. A keletkezésről és a pusztulásról, 6. A légköri jelenségekről c. művek, végül 7. az állattani írások.

A természeti (avagy érzékelhető) létezők átfogó jellemzője az, hogy változnak. A változásokat a változást elszenvedő dolog megléte vagy meg-nem-léte szempontjából vizsgálva Arisztotelész megkülönbözteti egymástól egyfelől a keletkezést és a pusztulást (melyek ennek a dolognak magát a meglétét vagy meg-nem-létét eredményezik), másfelől pedig a mozgást (amikor is a változást elszenvedő dolog mindvégig jelen van). A keletkezés és a pusztulás tehát szigorú értelemben véve nem tartozik a mozgások közé, mindazonáltal Arisztotelész olykor ezeket is mozgásoknak nevezi. A változásokat a kategóriák szempontjából vizsgálva pedig megkülönböztet a szubsztancia vonatkozásában bekövetkező változást, vagyis keletkezést és pusztulást, valamint a minőség, a mennyiség és a hely szempontjából bekövetkező változásokat, azaz a szó szigorú értelmében vett mozgásokat (úgy mint más milyenné-válást, növekedést és csökkenést, valamint helyváltoztatást) — megmutatva, hogy a többi kategória vonatkozásában változásról nem beszélhetünk. Az örök és érzékelhető létezők (az égitestek) sajátja a körmozgás, vagyis a legmagasabb rendű helyváltozta-

tás, a pusztuló és érzékelhető létezőknek pedig a keletkezés és a pusztulás a legsajátabb változásuk. A keletkezést és a pusztulást értelmezve Arisztotelész különbséget tesz megmaradó és változó elemek, avagy princípiumok között: a megmaradó elemet (a hordozót, azt, ami valamivé lesz) az anyag jelenti, a változó elemeket pedig (azokat, melyek valamivel szembehelyezkednek, valamivel ellenpárt alkotnak) a megfosztottság (az, amiből lesz valami valamivé) és a forma (az, amivé az a valami lesz) jelenti. A keletkezés eme terminusokkal történő leírása során Arisztotelész hangsúlyozza: az, ami keletkezik, sem nem az anyag, sem nem a forma (ezek létezése csupán potencialitásában változik meg), hanem kizárólag az e kettőből összetett egész, ez és ez a bizonyos valami, egy entitás. Az okok síkján persze a magyarázat terminusait még egy negyedik taggal is ki kell egészíteni, a mozgató értelmében vett, azaz a ható okkal (azzal, amitől egy bizonyos valami valamiből valamivé lett); az "ami végett" értelmében vett okot (vagy hagyományos néven: cél-okot) tudniillik Arisztotelész a forma értelmében vett okkal azonosítja. Különbséget tesz azután a természetes, a mesterséges, valamint a spontán (és a véletlen) keletkezés között. A mesterséges keletkezést a természetestől az különbözteti meg, hogy az előbbi esetében a forma (azaz a dolog mivolta) a lélekben van, s innen kerül bele a megformált dolog anyagába. A mesterséges keletkezés (vagy, más szóval, az alkotás) első szakasza, a gondolkodás, egészen addig tart, amíg el nem kezdődik a hatásgyakorlás (vagyis a szigorú értelemben vett alkotás). Innentől kezdve a mesterséges és a spontán keletkezés leírása már nem különbözik egymástól. Akkor spontán ugyanis egy keletkezés, amikor a mozgás forrása nincs meg, ilyen módon keletkezni pedig az az anyag tud, amely önmagától is képes arra a változásra, amelyet benne máskülönben egy természeti létező vagy egy mesterség idézne elő. (Ezekhez vö. Ph. I. 7–9, III. 1–3, V. 1–2, VIII. 7; Metaph. VII. 7–9, XII. 1–5. fejezeteket.)

A keletkezésről és a pusztulásról főadatát Arisztotelész a keletkezés és a pusztulás, valamint a növekedés, a csökkenés és a másmilyenné-válás okainak és meghatározásainak rögzítésében jelöli meg. Ennek megfelelően a mű gerincét az I. 1–5. fejezetek (amelyek a jelzett változásokat egymástól elkülönítik és meghatározzák), a II. 1–6. fejezetek (amelyek a keletkező és pusztuló testekről, pontosabban az elemekről szólnak), a II. 9–10. fejezetek (amelyek a keletkezés és a pusztulás okait vizsgálják, és e változásokat az egyetemes létezés rendjének perspektívájából értelmezik), valamint a II. 11. fejezet alkotják (ez utóbbi azt vizsgálja, hogy milyen esetekben szükséges a keletkezés). Ebbe a vázba illeszkednek bele az I. 6–10. fejezetek

(ahol végső soron a "vegyülés" meghatározása a föladat) és a II. 7–8. fejezetek (ahol a homoimereszek fölépítésének vizsgálata folyik).

A mű fejtegetéseiről az alábbi vázlatos áttekintés adható. Az I. 1. fej. kijelöli a mű föladatát. Összegzi a monisták és a pluralisták álláspontját; míg az előbbieknél szükségképp azonosnak, az utóbbiaknak szükségképp különbözőnek kell tekinteniük a keletkezést és a más milyenné-válást. Ezután Empedoklész keletkezéséről adott tanításának kritikáját nyújtja. Az I. 2. fej. föladatát az egyszerű (szimplex) keletkezés és pusztulás, valamint a többi egyszerű mozgás vizsgálatában jelöli meg. Jelzi Platón idevágó tanításának hiányosságát. Démokritosz és Leukipposz magyarázatát (mely szerint a keletkezés, illetve a pusztulás nem más, mint összetevődés, illetve szétválás) a testek teljes oszthatósága tételének vizsgálata fényében kritika tárgyává teszi. Az I. 3. fej. az egyszerű keletkezést és pusztulást értelmezi, valamint ezek szüntelen bekövetkezését magyarázza. Az I. 4. fej. meghatározza és megkülönbözteti egymástól a keletkezést és a más milyenné-válást. Az I. 5. fej. a növekedést és a csökkenést értelmezi. Az I. 6. fej. kitűzi az elemek vizsgálatát (vannak-e vagy sem, örökkévalók-e vagy keletkeznek, van-e közöttük prioritás, vagy kölcsönösen egymásból keletkeznek). Ama meggondolásból azonban, hogy mindenki, aki elemekről beszél, helytelenül használja az összetevődés, a szétválás, a hatásgyakorlás és a hatáselszenvedés terminusokat, ez a fejezet föladatként iktatja be az érintkezés, a hatásgyakorlás és a hatáselszenvedés, valamint a vegyülés vizsgálatát. Ezt követi az érintkezés értelmezése. Az I. 7. fej. megvizsgálja, hogy vajon az azonos dolgok gyakorolnak-e hatást egymásra, vagy a különbözőek. Értelmezi a kölcsönös és a nem-kölcsönös hatásgyakorlást. Az I. 8. fej. kitűzi a hatásgyakorlás módjának vizsgálatát. Kritika alá vonja Empedoklész, valamint Démokritosz és Leukipposz vonatkozó tanításait. Az előbbi a hatásgyakorlást nyílások, pórusok segítségével, az utóbbi kettő pedig az oszthatatlan testek és az űr segítségével kívánta értelmezni. Ezután Leukipposz és Platón tanításának rokonságát mutatja föl a fejezet. Az I. 9. fej. értelmezi a hatásgyakorlást és a hatáselszenvedést. Az I. 10. fej. a vegyülést értelmezi. A II. 1. fej. föladatául ismét a testek elemeinek vizsgálatát tűzi ki. Rögzíti, mit tekinthetünk elemeknek. A II. 2. fej. a négy elemi tulajdonság levezetését adja. A II. 3. fej. eme négy tulajdonság segítségével értelmezi az elemeket. A II. 4. fej. az elemek kölcsönös átalakulásának lehetséges módjait fejti ki. A II. 5. fej. kritikát gyakorol a monista elgondoláson, és újból megerősíti az elemek kölcsönösen egymásból történő keletkezésének előbb kifejtett tanát. A II. 6. fej. kritika alá vonja Empedoklész ama tanítását, mely szerint a négy elem

nem alakulhat át egymássá. A II. 7. fejj. a homoiomereszek fölépítését tárgyalja. A II. 8. fejj. rögzíti, hogy valamennyi homoiomeresz alkotórészeként tartalmazza mind a négy elemet. A II. 9. fejj. a keletkezés és a pusztulás materiális és formális okát tárgyalja. Ennek kapcsán megmutatja Platón Phaidónjának és az anyagelvűek idevágó tanításának egyoldalúságát. A II. 10. fejj. megmutatja, hogy a keletkezés és a pusztulás ható oka a Nap helyváltoztató mozgása, majd újabb magyarázatot ad a keletkezés szüntelen végbemenetelére. A II. 11. fejj. a keletkezés szükségszerűségét vizsgálja, majd értelmezi a keletkezés láncolatának kör-struktúráját.

Az I. 6–10., II. 7–8. fejezetekből megtudhatjuk, hogy a homoiomereszek az elemek vegyülékei, s az előbbieket keletkezése és pusztulása az utóbbiak vegyülésének szükségszerű folyamánya. Ennek fényében A keletkezésről és a pusztulásról teljesített föladatát így összegezhetjük: a mű azzal, hogy az elemek keletkezését értelmezte, egyszersmind a homoiomereszek keletkezését is kifejtette, sőt bizonyos pontokon az anomoiomereszek keletkezésére is előre mutatott.

A keletkezésről és a pusztulásrólban Arisztotelész az elemeket (melyeken itt a négy elem: a föld, a víz, a levegő és a tűz értendő) a négy elemi tulajdonsággal (a hideggel, a meleggel, a szárazzal és a nedvessel) való megfeleltetésben mutatja be. Eszerint a tűz megfelel a meleg–száraz párnak (de egyáltalában vett értelemben a meleghez tartozik), a levegő megfelel a meleg–nedves párnak (egyáltalában vett értelemben a nedveshez tartozik), a víz megfelel a hideg–nedves párnak (egyáltalában vett értelemben a hideghez tartozik) és végül a föld a hideg–száraz párnak felel meg (és egyáltalában vett értelemben a szárazhoz tartozik). Az elemek kölcsönös átalakulásait azután a mű az elemek megkülönböztető jegyeinek megváltozásaként fejti ki.

Jeleznünk kell azonban, hogy "elemekről" Arisztotelész többféle értelemben beszél. Az égboltról I. könyve a három egyszerű helyváltoztatás (a körmozgás, valamint a lefelé és a fölfelé irányuló egyenesvonalú mozgás) segítségével mutatja be az elemeket — méghozzá hármat értelmez: egyrészt az aithért (melynek az örökös körmozgás a sajátja, nem lévén mivel szembehelyezkednie, s amely sem nem pusztuló, sem nem keletkező, sem tulajdonságai nincsenek, s ily módon anyaga sem a szublunáris szférára jellemző keletkezési anyag, a hylé gennétiké, hanem a "valahonnan valahová" értelmében vett anyag, a hylé pothen poi), másrészt a földet (mely természeténél fogva lefelé mozog), s végül a tüzet (mely természeténél fogva fölfelé mozog). Az ebből a nézőpontból értelmezhető természetes helyek, természeti tartományok vonatkozásában az elemekről a következő kép vázolható föl: a felső régióban helyez-

kedik el az aithér, a kozmosz középpontjában van a föld, a többi elem pedig (a víz, a levegő és a tűz) a köztes szférában található — ily módon pedig végső soron öt elemet értelmezhetünk. Az égboltról IV. könyve a fölfelé és a lefelé történő egyenes irányú helyváltoztatás segítségével értelmezett, önmagában vett súlyosság és könnyűség alapján határozza meg a földet (mely természeténél fogva súlyos, amennyiben természeténél fogva lefelé mozdul el) és hasonlóképp a tüzet; a vizet és a levegőt ellenben a viszonylagos súlyosság és könnyűség segítségével különbözteti meg. Ez utóbbi két elem ez esetben abban a köztes tartományban helyezkedik el, amely a tűz sajátos helyét jelentő felső és a föld sajátos helyét jelentő alsó természeti régió között húzódik.

Arisztotelész megkülönböztető jegyekről, illetve tulajdonságokról is többféle értelemben beszél. Az égboltról a súlyos és könnyű megkülönböztető jegyeket, vagy, más szóval, különbségeket — az I. 3. fejezetben fölsejlt programnak megfelelően — az egyszerű helyváltoztatató mozgások segítségével határozza meg; A keletkezésről és a pusztulásról viszont ugyanezt a két tulajdonságot — a többi tapintási tulajdonsághoz hasonlóan hatásgyakorlási, illetve hatáselszenvedési képességekként értelmezve őket — levezeti (s mint levezetettek az elemek és változásaik további tárgyalásakor már el is hagyja). A légköri jelenségekről pedig ismét más értelmezést ad, amikor a keletkezést és a pusztulást sajátosan a meleg és hideg aktív (hatásgyakorló) tulajdonságok, valamint a nedves és száraz passzív tulajdonságok funkciójaként fejt ki.

Az égboltról III. könyvének kitérőt föladatában — melyet a keletkezés jelenségének fölmutatása és értelmezése, a keletkező dolgok, vagyis az elemek számának és minőségének meghatározása, valamint keletkezésük módjának kifejtése jelent — meglepve fedezzük föl A keletkezésről és a pusztulásról kitérőt, és ott valóban, pozitív kifejtés útján teljesített föladatát. E helyütt azonban elmarad a pozitív kifejtés. Az elődök vonatkozó tanításait számba véve és azok elégtelenségét rögzítve Arisztotelész csupán annyit mond: nem lehetséges, hogy ne történjék keletkezés; létezniük kell elemeknek, melyek száma nem lehet sem egy, sem végtelen, melyek nem lehetnek örökévalók, hanem keletkezniük kell, egyiküknek sincs primátusa a többivel szemben, kölcsönösen egymásból való keletkezésük módja pedig nem írható le sem alakzatok változásával, sem síkokra történő fölosztással. Bár egyes tanítások fogyatékoságának fölmutatása során fölbukkan az elemek súlyosságára és könnyűségére történő utalás (vö. 2. fej.), vagy éppen az elemeknek mint az összetett testek anyagának, valamint a keletkezésnek és a pusztulásnak mint

a megkülönböztető jegyek átalakulásának exponálása (vö. 8. fej.), ennek ellenére ezek az utalások nem bontakoznak ki, nem épül ki belőlük pozitív kifejtés, és ilyen értelemben nem is "igazolja vissza" őket ez a könyv. A benne olvasható értekezés sajátos értelemben nyitott, amennyiben szabadon hagyja ama kérdés megválaszolását, hogy milyen terminusokban tematizálható a vizsgált természeti fenomén, annak változása. Ezt a természeti fenomént A keletkezésről és a pusztulásrólban a szublunáris világ jelenti, Az égboltról esetében viszont az érzékelhető létezők teljes világa: a supra- és a szublunáris világ egésze. Figyelemre méltó, hogy az utóbbi két szféra között nem lehetséges kölcsönös viszony: nem keletkeznek egymásból, és az égbolt sem úgy gyakorol hatást a szublunáris világra, hogy eközben attól hatást szenvedne el. Az égboltról IV. könyvének azon megjegyzése azonban, mely szerint "a helyváltoztatás nem más", mint "a 'valahonnan valahová' értelmében vett keletkezés" (hé de phora geneszisz pothen poi, lásd 311^{D33}), annak fényében, amit Arisztotelésznek a mozgásról főntebb körvonalazott tanítása mond, egyenesen meghökkentő. Azt sugallja, mint hogyha mindkét előbb jelzett fenomén kétféleképp is tematizálható volna: egyrészt a helyváltoztatás jelenségéből kiindulva kibontott terminológiával, másrészt a keletkezés jelenségének bázisán kiépített terminusokkal.

Vajon milyen motívumok készítetik Arisztotelészt arra, hogy egyfelől Az égboltrólban a helyváltoztató mozgás szempontjából tematizálja a supra- és szublunáris világegészt (nevezzük ezt kozmikus fenoménnek), továbbá ennek változásait és azokat a létezőket, amelyek eme változásoknak hordozói, és hogy másfelől A keletkezésről és a pusztulásrólban a szublunáris fenomént viszont a keletkezés szempontjából tematizálja? E kérdés vizsgálatakor mindenekeelőtt tekintetbe kell vennünk, hogy Arisztotelész ránk maradt műveiben nem találunk olyan szakaszokat, melyek a kozmikus fenomént és annak változásait a keletkezés terminusával írják le. (Egyáltalán fönntartható volna-e még, és mennyiben volna fönntartható, Arisztotelész egyetemes mozgás-fenoménje akkor, ha az örökké létező égitestek változásairól egy, a valahonnan-valahová értelméig tágított keletkezés terminussal kellene számot adni? Ennek fényében még élesebben vethető föl egy másik kérdés: hogyan, milyen úton sikerül Arisztotelésznek a hylé pothen poi terminust fönntartania az égbolt tematizálása során, amikor ez a terminus — hasonlatosan a keletkezés értelem-tartományának előbb jelzett kibővítéséhez — Az égboltról I. könyvében a hylé gennétiké értelem-tartományának kiterjesztéseként bukkan föl?)

Az égboltról sikeresen értelmezni tudja az elemeket a helyváltoztató mozgás terminusában, sőt még tulajdonságokat is hozzájuk tud rendelni ennek

bázisán. Ennek ellenére sem bontja ki az elemek kölcsönös átalakulásainak jelenségét. Vajon nem lebeghetett-e Arisztotelész szeme előtt az a szempont, hogy a vizsgált fenomén tematizálásához szükséges terminológiát ne kelljen a vizsgálatba egy a fenoménon kívül eső, attól idegen területről bevonnia? Vagy másképpen: nem motívuma-e vizsgálódásainak, hogy a tematizáló terminológiát rögzítő aspektusokat magából a fenoménből emelve ki, biztosíthassa a vizsgált fenomén egységét, s ilyen értelemben vett autonómiáját? A Természeti vizsgálódások I. 7–9. fejezeteiben azt láttuk, hogy a keletkező dolog keletkezését nem egy, a vizsgálódás számára már eleve készen álló terminológia odavonásával határozta meg, hanem éppen ellenkezőleg, magában a keletkező dolog keletkezésének jelenségében igyekezett föltárni annak egyes aspektusait (avagy elemeit), majd rögzíteni őket, hogy ezekben az aspektusokban azután a jelenséget értelmező terminusokra (anyag, megfosztottság, forma) mutathasson rá. Ehhez hasonlóan A keletkezésről és a pusztulásról sem a keletkezés általános meghatározásából vezeti le mintegy a természeti létezők természetes keletkezésének különös esetét, hanem — a többi változástól való elhatárolás és elődei tanításának értelmezése keretében — itt is elvek (elemek) után kutat.

A testi elemek — különböző vonatkozásokban ugyan — mind a kozmikus, mind a szublunáris fenoménnek részei. Ennek fényében nem lehet meglepő, hogyha pl. A keletkezésről és a pusztulásról szövegében az elemek többféle érteleme is fölbukkan (pl. a súlyosság és könnyűség segítségével Az égboltról-ban részletesen kifejtett értelmük, vagy az ugyancsak ott előforduló, a természetes tartományokhoz való tartozásukból kibontott értelmük stb.). Az Arisztotelész vizsgálódásaival szemben támasztott és támasztható követelmények kérdését tovább árnyalhatjuk, ha a szöveg olvasásakor nyomon követjük az egyes terminológiák egymáshoz való viszonyát, ha megvizsgáljuk, hogy milyen meg gondolásokból emel ki és mélyít el Arisztotelész az elemek vagy a tulajdonságok egymás mellett fölcillanó többféle értelme közül egyet-egyét. Ezeket a szempontokat — melyek ma is vita tárgyát képezik a szakirodalomban — ajánlja a fordító a szöveg olvasásához.

Arisztotelész — mint valamennyi értekezésében — A keletkezésről és a pusztulásról-ban is az elődeivel való konfrontációban fejti ki saját tanítását. Ennek kapcsán érdemes fölfigyelni arra, hogy míg Az égboltról III. könyvében ez a gondolati szembenezés, úgy tetszik, kimerül abban, hogy elődei vonatkozó tanításainak elégtelenségét, hiányosságát fölmutatja, A keletkezésről és a pusztulásról-ban viszont ez a konfrontáció filozófiai kritikává mélyül. A szöveget olvasva azt mondhatjuk: Arisztotelész, miután radikálisab-

ban, mélyebben tudta tematizálni az éppen vizsgált jelenséget, magukból a dolgokból kiindulva (vagyis az általa föltárt fenomén talajáról) értelmezni tudja elődei gondolatait, mintegy le tudja őket vezetni — ily módon a bennük rejlő igaz értelmet is föl tudja mutatni, s mint ilyeneket integrálni tudja őket saját tanításába. (Gondoljunk pl. a teljes föloszthatóság tételének vizsgálatára az I. 2. fejezetben, vagy éppen ama kérdés megválaszolására, hogy vajon az azonos dolgok gyakorolnak-e hatást egymásra, vagy pedig a különbözők — lásd I. 7. fej.) Arisztotelésznek elődeiről nyújtott értelmezéseivel kapcsolatban csupán jelezni kívánjuk: az ezt a kérdést tárgyaló szak- és kommentárirodalom az Arisztotelész által nyújtott értelmezéseket egybehangzóan félreértéseknek, torzításoknak találja. Az Arisztotelész által elődei fölött gyakorolt kritika további tárgyalásához szükséges — kidolgozottnak korántsem tekinthető — herméneutikai horizont kiépítésének előkészítése további kutatások föladata.

Bognár László

A KELETKEZÉSRŐL ÉS A PUSZTULÁSRÓL¹

Arisztotelész

ELSŐ KÖNYV

314^{a1} 1. Ami pedig² a természettől fogva keletkező és pusztuló dolgok keletkezését és pusztulását illeti, minden dolog vonatkozásában egyazon módon meg kell különböztetnünk ezeknek mind az okait, mind a meghatározásait, majd meg kell mondanunk a növekedésről és a más milyenné-válásról is, hogy micsoda mindkettő, és hogy a más milyenné-válás és a keletkezés természetét alapjában véve vajon ugyanolyannak kell-e tartanunk, vagy pedig különbözőnek, mint ahogyan a nevükkel is megkülönböztetjük őket.

¹A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Aristotelis Opera ex rec. I. Bekkeri. Ed. altera O. Gigon. Vol. I., Berolini: W. de Gruyter et Soc. MCMLX. A fordítás, az előzetes megjegyzés, valamint a szövegben szereplő utalások lokalizálása az alábbi művek figyelembevételével történt: Aristotle On Coming-to-be and Passing-away. A rev. Text with Intr. and Comm. by H. H. Joachim, Oxford: Clarendon Press 1922; Aristotle On Coming-to-be and Passing-away. Some Comm. by W. J. Verdenius and J. H. Waszink, Leiden: E. J. Brill 1940; Aristoteles On Coming-to-be and Passing-away. Ed. and transl. by E. S. Forster, London—Cambridge: W. Heinemann LTD Harvard U. P. 1955; G. A. Seeck: Über die Elemente in der Kosmologie des Aristoteles. Untersuchungen zu 'De generatione et corruptione' und 'De Caelo', München: C. H. Beck'sche VBH 1964; Aristotle's De generatione et corruptione. Transl. with Notes by C. J. F. Williams, Oxford: Clarendon Press 1982; Aristotele La Generatione e la Corruzione. Trad., Intr. e Comm. di M. Migliori, Napoli: L. Loffredo Ed. 1976/7. Utóbbi két kötet bibliográfiája további széles körű áttekintést nyújt jelen Arisztotelész-mű másodlagos irodalmáról, A magyar nyelvű irodalomból kiemelkedik Simon Endre "Kölcsönhatás és ellentétek egysége Arisztotelész-nél" c. előadása (szövegét lásd: Filozófiai Figyelő 1981 (III. évf.). 3—4. sz., 165—175. o.).

²Az itt szereplő görög de szócska Az égboltról /továbbiakban Cael./ c. Arisztotelész-mű zárómondatában olvasható men un-ra válaszol (Cael. IV. 6. 313^b21). (A továbbiakban az Arisztotelész-, Platón- és preszokratikus szövegekre, ill. töredékekre a szokásos Bekker-, Stephanus- ill. Diels—Kranz számokkal utalunk.)

Néhány korai gondolkodó mármost azt állítja, hogy az úgynevezett egyszerű keletkezés nem egyéb, mint másmilyenné-válás, mások viszont azt mondják, hogy más a másmilyenné-válás, és megint más a keletkezés. Akik³ tudniillik azt állítják, hogy a mindenség egy valami, vagyis akik minden dolgot egyből származtatnak, azoknak szükségképp azt kell állítaniuk, hogy a keletkezés másmilyenné-válás, és a tulajdonképpen értelemben véve keletkező dolog másmilyenné válik. Akik viszont az anyagot egynél többnek tartják — például Empedoklész, Anaxagorasz és Leukipposz⁴ —, azoknak szükségképp azt kell állítaniuk, hogy más a keletkezés, és más a másmilyenné-válás. Anaxagorasz persze még a saját kifejezéseivel sincs tisztában, legalábbis azt mondja, hogy a keletkezés és az elmúlás ugyanaz, mint a másmilyenné-válás, holott egyébként, másokhoz hasonlóan, ő is azt állítja, hogy sok elem van.⁵ Empedoklész tudniillik azt mondja,⁶ hogy négy testi elem, s a mozgatókkal együtt szám szerint összesen hat elem van, Anaxagorasz pedig — akárcsak Leukipposz és Démokritosz is — azt állítja, hogy végtelenül sok. Anaxagorasz ugyanis az ugyanolyan részből álló dolgokat tartja elemeknek,⁷ amilyen például a csont, a hús, a velő és minden egyéb, aminek a része ugyanazt a nevet viseli, mint az egész. Démokritosz és Leukipposz szerint viszont oszthatatlan testekből tevődik össze a többi dolog, és ezek az oszthatatlan testek mind sokaságukra, mind alakjuk különféleségére nézve végtelenek; az összetett dolgok továbbá alkotórészeikben, valamint ezek helyzetében és elrendezésében különböznek egymástól.⁸ Anaxagorasz és követői tehát szemmel láthatóan az ellenkezőjét állítják annak, amit Empedoklész és követői: Empedoklész ugyanis azt állítja, hogy a tűz, a víz, a levegő és a föld a négy elem, és ezek inkább nevezhetők egyszerűnek, mint a hús, a csont és más efféle ugyanolyan részekből álló dolog. Anaxagorasz és követői viszont az utóbbi dolgokat tartják egyszerűeknek és elemeknek, a földet, a tüzet, a vizet és a levegőt

³Thalész (víz), Anaximenész és Diogenész (levegő), Anaxagorasz (határta-
lan), Hérakleitosz (tűz).

⁴Ideértendő még Démokritosz.

⁵Vö.: Anaxagorasz DK 59 A 52., B 17., 1., 4., 10., 12 frg., valamint Arisztotelész /továbbiakban Arist./ Természeti vizsgálódások /továbbiakban Ph./ I. 4. 187^a26–30. sor.

⁶Vö.: Empedoklész DK 31 B 16., 17., 20. frg.

⁷Vö.: Anaxagorasz DK 59 B 4. frg., valamint Arist. Cael. 302^a31–^b3. sor.

⁸Vö. Arist. Metafizika (A természetieket követő dolgok illetve kérdé-
sek) /továbbiakban Metaph./ I. 4. 985^b15–19. sor, A keletkezéstről és pusztulásról /továbbiakban GC./ I. 2. 315^b33–316^a2. sor.

314^b₁ pedig összetettnek,⁹ merthogy amazok mindezeknek a közös magvai /panszpermia/.¹⁰

Azoknak mármost, akik mindent egy elemből építenek föl, a keletkezést és a pusztulást szükségképp más milyenné-válásnak kell tartaniuk, hiszen ekkor a hordozó mindig egy és ugyanaz marad (márpedig a hordozóról mondjuk azt, hogy más milyenné válik); azoknak viszont, akik a dolgoknak több nemét teszik föl, szükségképp azt kell állítaniuk, hogy a más milyenné-válás különbözik a keletkezéstől: a keletkezés és a pusztulás ugyanis — állításuk szerint — akkor következik be, amikor a dolgok összekerülnek, illetve elválnak egymástól. Ezért beszél Empedoklész is ebben az értelemben, amikor azt mondja, hogy "létrejövése /fizisz/¹¹ semminek sincs, hanem csupán vegyülete és átalakulása a vegyült dolgoknak".¹² Világos mármost, hogy e gondolkodók kijelentése föltevésüknek megfelelően hangzik éppen így, és az is világos, hogy azt így értik; persze nekik is szükségképpen el kell ismerniök, hogy a más milyenné-válás valami más, mint a keletkezés, még ha ez állításaikkal összeegyeztethetetlen is. Azt pedig könnyű belátni, hogy ezt mi mondjuk helyesen. Hiszen amiként látunk nagyság szerinti változást — úgynevezett növekedést és csökkenést — az entitásban, miközben az nyugalomban marad, akként látunk benne más milyenné-válást is. Azoknak az állításaiból viszont, akik egynél többnek tartják az elveket, az következik, hogy lehetetlen más milyenné-válni. A tulajdonságok ugyanis — melyeknek vonatkozásában a más milyenné-válás állításuk szerint végbemegy — ha nem egyebek, mint az elemek megkülönböztető jegyei, értem ezeken például a meleget és hideget, a fehéret és feketét, a szárazat és nedveset, a lágyat és keményet, s minden más további jegyet; ahogyan Empedoklész mondja is:

"a Napot, melyet fénylőnek és melegnek látni mindenfelé,
az eső viszont mindenben sötét is, hűvös is",¹³

⁹Vö.: Arist. Cael. III. 3. 302^a28--^b5. sor; valamint Anaxagorasz DK 59 B 1., per contra B 4. frg.

¹⁰Vö.: Arist. A lélekről /továbbiakban de An./ I. 2. 404^a1—5., Ph. III. 4. 203^a18—23. sor.

¹¹Empedoklész "fizisz"-ét Arisztotelész e helyütt "geneszisz"-ként (keletkezésként) látszik értelmezni, míg később (GC. II. 6. 333^b16—21. sor) — jól lehet magát a physisz terminust nem idézi Empedoklészről — usziaként (mibenlétként) tetszik értelmezhetni azt. A Metaph. V. 4.-ben — immár idézve a terminust — az uszia értelmében vett physiszre hozza föl példaként Empedoklész ugyanezen szóban forgó sorait. A physisz terminusnak Arisztotelész által adott értelmezéseihez vö.: Metaph. V. 4., Ph. II. 1. fej.

¹²Empedoklész DK 31 B 8. frg. 1. és 3. sor.

¹³Empedoklész DK 31 B 21. frg. 3. és 5. sor.

s a többi elemet szintén ugyanezen a módon különbözteti meg. Következésképp, hogyha nem lehetséges, hogy tűzből víz keletkezzék, s az sem, hogy vízből föld, akkor fehérből sem lesz semmiképpen sem fekete, sem lágyból kemény, és a többi tulajdonságra szintén ugyanez a meggondolás vonatkozik — márpedig pontosan ez lenne a más milyenné-válás. Ily módon az is nyilvánvaló, hogy mindig egyetlen anyagot kell az ellentétes jegyek számára alapul vennünk, történjék a változás akár a hely szerint, akár növekedés és csökkenés, akár más milyenné-válás módjára. Egyaránt szükségszerű továbbá, hogy egyetlen anyag létezzék, és hogy más milyenné-válás történjék: mert hogyha más milyenné-válás történik, akkor a hordozó egyetlen elem lesz, és egyetlen anyaguk lesz ³¹⁵^{a1} mindazon dolgoknak, amelyek kölcsönösen egymást eredményező változáson mennek keresztül, és megfordítva, hogyha egyetlen hordozó van, akkor más milyenné-válás fog történni.

Úgy látszik tehát, hogy Empedoklész mind a jelenségeknek, mind önmagának ellentmondó kijelentéseket tesz. Nemcsak azt állítja ugyanis, hogy az elemek közül egyik sem keletkezik a másiktól, ezzel szemben minden más dolog belőlük keletkezik, hanem egyúttal — amikor a viszály kivételével már az egész természetet egy dologba gyűjtötte össze — még azt is, hogy minden dolog ebből az egyből keletkezik ismét. Következésképp valamiféle egyből világos módon úgy keletkezett egyrészt a víz, másrészt a tűz, hogy azok bizonyos megkülönböztető jegyeiknél, illetve tulajdonságaiknál fogva elkülönültek egymástól, megfelelően annak, ahogyan a Napot fehérnek és melegnek, a Földet pedig nehéznek és keménynek mondja. Mármost amikor eltávolítjuk ezeket a megkülönböztető jegyeket (mert hát eltávolíthatók, ha egyszer keletkeztek), akkor világos, hogy a földnek szükségképp vízből kell keletkeznie, és a víznek földből, s minden másnak is ugyanezen a módon — nemcsak eredetileg /tote/, hanem jelenleg is (legalábbis amennyiben változnak tulajdonságaikban). Empedoklész állításai alapján továbbá a tulajdonságok képesek csatlakozni /proszgineszthai/ a dolgokhoz, majd újból elkülönülni tőlük, egyébként is, de leginkább akkor, amikor a szeretet és a viszály még harcol egymással. Éppen ezért jöttek létre eredetileg az egyből; mert ha tűz és föld és víz létezett volna, akkor a mindenség nem lett volna egy.¹⁴ Homályos azután az is, hogy vajon az egyet vagy a sokat kell-e Empedoklész elvének tekinteniünk — az utóbbin a tüzet, a földet és ezeknek párjait értem. Amennyiben tudniillik az

¹⁴Vö.: Empedoklész DK 31 B 8., 12., 17. (34. sor), 20., 21. (13. sor), 30., 31. frg.; valamint Arist. Ph. I. 4. 187^a22–23., Metaph. I. 4. 985^a27, XII. 2. 1069^b21. sor.

egy mint anyag a hordozót jelenti, melyből — a mozgás okozta változásuk során — föld és tűz keletkezik, annyiban az egy nem más, mint elem; amennyiben viszont az egy összetételből keletkezik (úgy, hogy a sok összekerül), a sok pedig elválásból, annyiban a sok az, ami inkább elem jellegű, és ami természetét tekintve elsődlegesebb.

2. Átfogó módon meg kell tehát mondanunk az egyszerű keletkezésről és pusztulásról csakúgy, mint a többi egyszerű mozgásról (például a növekedésről és a másmilyenné-válásról), hogy vajon létezik-e, vagy nem, valamint hogy miként megy végbe.

Ami mármost Platón¹⁵ t illeti, ő csupán a keletkezésről és a pusztulásról vizsgálta meg, hogy miként történik meg magukban a dolgokban, és még csak nem is minden keletkezésről, hanem csupán az elemekéről; arról viszont egy szót sem szólt, hogy a húsvok vagy a csontok vagy bármely más ugyanolyan részekből álló dolog hogyan keletkezik. A másmilyenné-válásról és a növekedésről sem mondta meg továbbá, hogy milyen módon történik meg magukban a dolgokban. Egyáltalán, Démokritoszon kívül senki sem fogott hozzá a felszíneset meghaladó vizsgálódáshoz egyik változásról sem. Ő viszont, úgy tetszik, mindegyikre gondot fordított, s már azzal is kitűnik, hogy meghatározza végbemenetelük módját. Hiszen — hangsúlyozzuk — senki nem adott semmilyen meghatározást sem a növekedésről (ha csak annyit nem, amennyit akárki elmondana, miszerint akkor növekednek a dolgok, amikor az ugyanolyan az ugyanolyanhoz csatlakozik — ellenben azt már nem mondják meg, hogy ez hogyan történik), sem a vegyülésről, s úgyszólván egyetlen más változásról sem. Így például a hatásvyakorlásról és a hatáselszenvedésről sem mondják meg, hogy az egyik dolog milyen módon gyakorol természeti hatást a másokra, a másik pedig hogyan szenved el azt. Démokritosz és Leukipposz viszont, miután megalkották az alakzatokat /ta szkhémata/, belőlük alkotják meg a másmilyenné-válást és a keletkezést: a keletkezést és a pusztulást az alakzatok szétválasztása és összevetése segítségével, a másmilyenné-válást pedig elrendeződsük és helyzetük által. Mivel pedig nézetük szerint az igaz abban áll, hogy megjelenik /t'aléthesz en tói phaineszthai/, a jelenségek pedig ellentétesek és végtelenül sok van belőlük, ezért végtelen sok alakzatot alkottak meg úgy, hogy ugyanaz a dolog összetételének változásai folytán más és más ember számára ellentétesnek tűnjék föl, és hogy az összetétel már egy csekély dolog belevegyülésekor is átrendeződjék, illetve az egyik összetevő elhelyezkedé-

¹⁵Vö.: Platón /továbbiakban Pl./ Timaios /továbbiakban Ii./ 52^d skk. per contra 73^b skk.

sének megváltozásával a dolog egészen másként jelenjék meg — mert hát a tragédia és a komédia ugyanazokból a betűkből keletkezik.¹⁶

Mivel pedig csaknem mindegyikük¹⁷ úgy találja, hogy más a keletkezés, és más a más milyenné-válás, és úgy gondolja, a dolgok annyiban keletkeznek, illetve pusztulnak, amennyiben összetevődnek, illetve szétválnak, amikor viszont a tulajdonságaik változnak meg, akkor más milyenné válnak, ezért hát ezekre a kérdésekre összpontosítva kell vizsgálódásunkat folytatnunk, mert-hogy sok, jól megvizsgálható nehézséget tartalmaznak. Hogyha ugyanis a keletkezés nem más, mint összetevődés, akkor sok lehetetlen következmény adódik; vannak ugyanakkor más, kényszerítő erejű s egykönnyen nem elhárítható meggondolások, amelyek értelmében nem lehetséges, hogy a keletkezés másként menjen végbe. Hogyha viszont a keletkezés nem összetevődés, akkor vagy egyáltalán nem is létezik keletkezés, vagy ha mégis, akkor az nem egyéb, mint más milyenné-válás — vagy pedig meg kell próbálnunk megszabadulni ettől az elképzeléstől is, bármilyen nehéz.

Mind ezek a meggondolások a következő alapkérdésre nyúlnak vissza: vajon a létezők annak következtében keletkeznek, válnak más milyenné, növekednek, illetve szenvedik el az ezekkel ellentétes változásokat, hogy az elsődleges létezők oszthatatlan kiterjedések, vagy pedig nem léteznek oszthatatlan kiterjedések — mert e tekintetben adódik a legnagyobb különbség. Továbbá, hogyha az elsődleges létezők kiterjedések, akkor vajon testek — amint azt Démokritosz és Leukipposz állítja —, vagy pedig síkok — amint az a Iimai-oszban¹⁸ olvasható? Ami mármost az utóbbi elgondolást illeti: a síkokig történő szétválasztás /dialüszai/ — mint azt korábbi fejtegetéseinkben már elmondtuk¹⁹ — önmagában véve értelmetlen. Ezért inkább elgondolható az az elképzelés, hogy a szóban forgó kiterjedések oszthatatlan testek. Ámbár ebben is sok az értelmetlenség. Az utóbbi nézet képviselői számára mindazonáltal lehetőség nyílik arra, hogy tanításukban egyaránt számot adjanak a más milyenné-válásról és a keletkezésről, mégpedig oly módon — mint azt már elmondtuk²⁰ —, hogy ugyanazt a dolgot fordulati helyzetének /tropé/, kölcsönös

¹⁶Vö.: Démokritosz DK 68 A 35., B 6–11., 117., 125. Leukipposz DK 67 A 9. frg.; valamint Arist. GC. I. 1. 314^a21–24, I. 8. 325^a23–26, de An. I. 2. 404^a25–31, Metaph. IV. 5. 1009^b11–17. sor.

¹⁷Leukipposz, Démokritosz, Anaxagoras, Empedoklész.

¹⁸Vö.: Pl. Ti. 53^c skk.

¹⁹Vö.: Arist. Cael. III. 1. (kül. 299^a2–11. sor), III. 7. (kül. 306^a1–2. sor), IV. 2.

²⁰Vö.: Arist. Az érzékelésről /továbbiakban Sens./ 442^b10–12. stb., GC. I. 8. 325^b36–326^a24, Metaph. I. 4. 985^b11–19. sor, Démokr. DK 68 A 135. frg.

érintkezésekből adódó elrendeződésének /diathigé/ és az alakzatok megkülönböztető jegyeinek segítségével átrendezik — amint azt Démokritosz teszi. Ezért állítják azt is, hogy olyasmi, mint szín, nem létezik, merthogy a dolgok színességét fordulati helyzetük adja. Azoknak viszont, akik a testeket síkokra választják szét, mindez nem áll módjukban: a síkok összetevése által ugyanis semmi egyéb nem keletkezik, mint térbeli dolgok; még csak kísérletet sem tesznek tudniillik arra, hogy tulajdonságot származtassanak belőlük.²¹

Annak pedig, hogy az emberek kevésbé képesek a megállapított tényeket átfogó módon tekintetbe venni, a tapasztalat hiánya az oka. Ezért azok, akik a természet vizsgálatában /en toisz phüszikoisz/ otthonosabban mozognak, inkább képesek fölállítani olyan alaptételeket, amelyek többé-kevésbé összegző erejűek, mások azonban, akik a tömérdek elgondolástól képtelenek a jelenségek tanulmányozására /atheórétói/, már kevés jelenség szemügyrevétele után könnyedén hangot adnak elképzeléseiknek. Ebből is látható, mennyire különböznek azok, akik vizsgálódásaik során a természeti jelenségekre hagyatkoznak, azoktól, akik az elgondolások erejében bíznak /logikósz/. A szétvághatatlan kiterjedések létezésével kapcsolatban például egyesek²² arra mutatnak rá, hogy máskülönben a háromszög maga /to autotrigónon/ sok lesz, Démokritosz viszont, úgy látszik, a tárgyyszerű, azaz a természet vizsgálatára támaszkodó megfontolásoknak ad hitelt. Fejttegetésünk előrehaladtával mindjárt világos lesz, mire is gondolunk.

Nehézséget jelent tudniillik, hogyha valaki fölteszi, hogy létezik olyan test, illetve olyan kiterjedés, amely teljesen /pantéi/ fölosztható, valamint hogy ez a fölosztás lehetséges. Mert hát mi lesz az, ami elkerüli a fölosztást? Hogyha ugyanis ez a test vagy kiterjedés teljesen fölosztható, és ez a fölosztás lehetséges, akkor ez a dolog egyszer teljesen fölosztott lehet, még ha fölosztása nem mehetett is végbe egyszerre, és ha ez megtörténik, abban sincs semmi lehetetlenség. Nemde, ha az illető kiterjedés természeténél fogva olyan, hogy teljesen fölosztható, akkor felezéssel ugyanúgy fölosztható, mint bármilyen más módon, és ha fölosztják, fölosztottságában nem lesz semmi lehetetlenség, még hogyha tízezerszer tízezer darabra osztották volna is föl már, abban sem volna semmi lehetetlenség — ámbar talán senki nem osztaná föl ennyire. Minthogy tehát ez a test teljesen fölosztha-

²¹Vö.: P1. Ti. 67^c sk., Arist. Cael. III. 1. 299^b23—31. sor.

²²Vö.: P1. Ti. 53^c—^d; Arist. Az oszthatatlan vonalakról /továbbiakban LI./ 968^a9—14. sor.

tó, tegyük föl, hogy teljesen föl van osztva! Mi lesz mármost az, ami fönmarad? Kiterjedés talán? De hiszen ez nem lehetséges, mert akkor lesz valami, amit még nem osztottunk föl, holott a test teljesen fölosztható volt. Tegyük hozzá: hogyha nem test, illetve nem kiterjedés lesz az, ami a fölosztás eredményeként fönmarad, fölosztás azonban mégis lesz, akkor a test vagy pontokból fog állni — tehát az összetevői kiterjedés nélküliek lesznek —, vagy pedig a test nem is lesz egyéb, mint semmi, úgylahogy nem is keletkezhethet semmiből sem, és nem is lehet semmilyen összetevője, és az egész nem lesz több, mint puszta tünemény. Hasonlóképpen a másik esetben: hogyha a test pontokból fog állni — ekkor meg nem lesz nagysága /poszon/. Amikor ugyanis a fölosztás eredményeként nyert pontok még érintkezésben voltak, tehát még csak egyetlen kiterjedés volt jelen, vagyis amikor a pontok még együtt voltak, akkor az egészet nem tették nagyobbá. Hiszen azzal, hogy az egészet kettő, illetve több darabra osztottuk föl, az nem lett sem kisebb, sem nagyobb, mint annak elötte volt; következésképp ha már az összes föllelhető pontot összeraktuk is, azok mégsem fognak kiterjedést alkotni. Ennek kapcsán jegyezzük meg: ha a test fölosztásakor valami olyasmi keletkezik is, mint például a fűrészpor, azaz ily módon valamiféle test a kiterjedésből eltávozik, 316^{b1} akkor ugyanazt a meggondolást tehetjük: tudniillik ez utóbbi test milyen módon osztható föl. Ha pedig az, ami eltávozott, nem test, hanem valamiféle elkülönült forma vagy tulajdonság, vagyis ha a kiterjedésen nem értünk egyebet, mint olyan pontokat vagy érintkezéseket, melyek ilyen és ilyen tulajdonságúak /todi pathuszai/, akkor az a képtelenség áll elő, hogy a kiterjedés olyan dolgokból tevődik össze, melyeknek nincs kiterjedésük. És hát hol is lesznek ezek a pontok?! És vajon mozdulatlanok lesznek, vagy mozgók?! Egy érintkezés továbbá mindig két dologhoz tartozik, éppen ezért az érintkezésen, azaz a fölosztáson, vagyis a ponton kívül is mindig létezik még valami más.

Ha tehát valaki bármely vagy bármekkora testről azt állítja, hogy az teljesen fölosztható, akkor mindezek a következmények adódnak. Aztán pedig, hogyha földarabolása után összerakom a fát vagy bármi mást, az megint csak egy valami lesz, és ugyanakkora, mint volt. És nyilvánvalóan ugyanez a helyzet akkor is, amikor egy tetszőleges jelzés mentén vágom el a fát. Lépünk akkor tovább: lehetőség szerint tehát már teljesen végbement a fölosztás. Mi van mármost ekkor a fölosztáson kívül? Ha ugyanis valamiféle tulajdonság is jelen van még, akkor a test hogyan válik szét ezekre az osztópontokra és tulajdonságokra, illetve hogyan keletkezik belőlük? Vagy másképpen: hogyan különíthetők el ezek az osztópontok és tulajdonságok?

Következésképp tehát, ha egyszer lehetetlenség, hogy a kiterjedések érintkezésekből vagy pontokból épüljenek föl, akkor szükségképp létezniük kell oszthatatlan testeknek, illetve kiterjedéseknek. Persze azok sem kevésbé jutnak lehetetlen következményekhez, akik ez utóbbi nézetet vallják. Ezekről azonban más fejtegetéseinkben már értekeztünk.²³

Ennek ellenére meg kell próbálkoznunk e nehézség megoldásával, ezért előlről kezdve újból ki kell fejtenünk azt. Korántsem lehetetlenség mármost az a nézet, hogy minden érzékelhető test tetszőleges jelzés mentén föl is osztható és nem is osztható föl: az tudniillik, hogy fölosztható, lehetőség szerint lesz meg benne, az pedig, hogy nem osztható föl, teljesültség szerint. Mindazonáltal az, hogy a test lehetőség szerint egyszerre teljesen fölosztott legyen, lehetetlennek látszik. Ha ugyanis ez lehetséges, akkor meg is történhet — persze nem úgy, hogy a test teljesültség szerint egyszerre mindkettő: oszthatlan és már fölosztott, hanem úgy, hogy tetszőlegesen bármely jelzés mentén már fölosztottuk. Következésképp tehát nem lesz semmi, ami fennmarad, vagyis testetlen állapotba jutva a test elpusztul, s akkor már akár pontokból is, sőt egyáltalán a semmiből keletkezhet megint. Márpedig, ez hogyan is volna lehetséges?!

Tegyük persze hozzá: a testek nyilvánvaló módon föloszthatók elkülönült és mindig egyre kisebb kiterjedésekre, melyek egymástól bizonyos távolságra vannak, s így elkülönültek. Attól azonban, hogy valaki a testeket részenként fölosztja, a fölaprózás korántsem lesz még határtalan, s az illető nem is tudja elvégezni ezt egyszerre az összes jelzés mentén (minthogy ez nem lehetséges), hanem a fölosztás mindig csak valameddig történik. Szükségképp jelen vannak tehát láthatatlan szétvághatatlan kiterjedések a testben, egyébként is, de akkor legalábbis bizonyosan, hogyha a keletkezés, illetve a pusztulás nem más, mint összetevődés, illetve szétválás.

317^a₁ Ez az a meg gondolás tehát, amely — úgy látszik — kényszerítő erejűvé teszi azt a megállapítást, mely szerint léteznek szétvághatatlan kiterjedések. Mutassunk rá azonban, hogy ez az állítás valójában tévkövetkeztetést rejt magában, és mutassuk meg, hogy ez hol bújik meg benne.

Miután ugyanis nincs olyan pont, amely folytonosságot alkotva kapcsolódik /ekhomené/ egy másik ponthoz, ezért a teljes föloszthatóság bizonyos értelemben megvan ugyan a kiterjedésekben, bizonyos értelemben viszont nincs meg. Úgy tetszik azonban, hogy amikor valaki fölteszi a kiterjedésekről, hogy

²³Vö.: Arist. Ph. V. 1. 231^a21 skk., Cael. III. 4. 303^a3. skk., LI. 969^b29 skk. sor.

teljesen föloszthatók, akkor ezzel már eleve azt is fölvetette, hogy a "teljesen" itt annyit jelent: tetszőlegesen bárhol és mindenütt van pont a testben. Ennek következtében a kiterjedés fölosztásának végeredménye szükségképp a semmi. Föltevésük szerint ugyanis mindenütt pont van, úgyhogy a kiterjedés — ennek megfelelően — nem is áll másból, mint érintkezésekből vagy pontokból. Ezzel szemben amikor az imént azt mondtuk, hogy a teljes föloszthatóság bizonyos értelemben megvan a kiterjedésekben, akkor a "teljes" itt nem jelent egyebet, mint hogy tetszőlegesen bármely helyen van egy pont, és ugyanígy minden egyes pont van valahol, egyetlen helyen azonban nincs egynél több pont, és mert a pontok nem egymásra rákövetkezve /ephexész/ helyezkednek el, ezért nincs is mindenütt pont. Hiszen ha egy kiterjedés a közepénél fölosztható, akkor a folytonosságot alkotó pontnál szintén fölosztható lesz — olyan jelzés, illetve olyan pont azonban egyáltalán nem létezik, amely egy másik jelzéssel, illetve egy másik ponttal folytonosságot alkot. Ez az tehát, amit a fölosztáson és az összetételen értünk.

Mind szétválás, mind összetevődés létezik tehát, jóllehet nem szétvághatatlan dolgokra való szétválás, illetve szétvághatatlan dolgokból történő összetevődés (mert ez sok lehetetlen következménnyel jár), és nem is oly módon, hogy a fölosztás teljes volna (mert csak akkor lenne az, ha volna olyan pont, amely folytonosságot alkot egy másik ponttal), hanem a szétválás kicsi és még kisebb dolgokra történik, és az összetevődés ismét e kisebb dolgokból.

Az egyszerű, azaz a szó teljes értelmében vett keletkezés meghatározását mindazonáltal nem az összetevődés és a szétválás adja — amint azt némelyek²⁴ állítják, míg a folytonos dolgokban bekövetkezett változást más milyenné-válásnak nevezik. És éppen ez az, amiben az egész tévedés rejlik. Mert az egyszerű keletkezés, illetve pusztulás nem az összetevődés, illetve a szétválás esetében következik be, hanem akkor, amikor ebből és ebből a dologból, változása eredményeként, egészében véve egy másik ez és ez lesz. Mások véleménye szerint azonban ez utóbbi változás nem egyéb, mint más milyenné-válás — holt ezek különböznek. Abban a dologban tudniillik, amely a változáson keresztül megy /hüpokeimenon/, van, ami a fogalmi meghatározásnak /logosz/ felel meg, és van, ami az anyagnak. Amikor mármost ezekben következik be változás, akkor keletkezés vagy pusztulás történik, amikor viszont a tulajdonságokban, vagyis járulékosan következik be változás, akkor más milyenné-válás történik. Azok a dolgok persze, amelyek szétválhatnak, illetve összetevődhetnek, ily módon könnyen pusztulók lesznek. Hiszen amikor a vízrézecsskéket még ki-

²⁴Az atomisták.

sebb részecskékre osztjuk föl, gyorsabban keletkezik levegő, amikor viszont összetesszük őket, akkor lassabban. Mindez azonban világosabb lesz majd a későbbiekben.²⁵ Pillanatnyilag pedig elégedjünk meg azzal a meghatározással, hogy a keletkezés nem lehet összetevődés (aminek egyesek tartják).

317^{b1} 3 Miután tehát megkülönböztettük ezeket a folyamatokat, először azt kell megvizsgálnunk, hogy vajon van-e valami, ami egyáltalában vett értelemben keletkezik, illetve elpusztul, vagy tulajdonképpen nincs ilyen dolog, hanem a dolgok mindig csak valamiből valamivé válnak, például a betegből egészségesse és egészségesből beteggé válnak, vagy nagyból kicsivé és kicsiből naggyá, és a többi esetben is ugyanezen a módon. Mert hát ha lenne egyáltalában vett keletkezés, akkor az egyáltalában vett nem-létezőből keletkezésnek valami, minek következtében igaz lenne a kijelentés, mely szerint bizonyos dolgokra áll a "nem-létező". A valamivé-válás tudniillik egy bizonyos tekintetben vett nem-létezőből — például a nem-fehérből, vagy a nem-szépből — történik, az egyszerű keletkezés viszont az egyáltalában vett nem-létezőből történik. Az egyáltalában vett pedig vagy azt jelöli, ami a létezők mindegyik kategóriája tekintetében az elsődleges, vagy pedig azt, ami egyetemes és mindent átfog. Mármost ha az elsődlegest jelöli, akkor az entitás keletkezése a nem-entitásból történik. Amiben viszont sem az entitás, sem az ez és ez nincs meg, abban világos módon a többi kategória egyike sincs meg. Így például nincs meg benne sem a valamilyen, sem a valamennyi, sem a valahol, máskülönbten tudniillik a tulajdonságok elkülönültek lennének az entitásoktól. Ha pedig az egyáltalában vett nem-létező nem más, mint az átfogó értelemben vett nem-létező, akkor ez minden dolog egyetemes tagadása lesz, úgyhogy az, ami keletkezik, szükségképp a semmiből kell hogy keletkezzék.

Az ezekkel kapcsolatos nehézségeket mármost más fejtegetéseinkben²⁶ már ismertettük és hosszabbra nyúló megfontolásokban végükre is jártunk; rövidre fogva azonban annyit most is el kell mondanunk, hogy bizonyos értelemben keletkeznek dolgok az egyáltalában vett nem-létezőből, más értelemben viszont mindig létezőből keletkeznek; az a dolog tudniillik, amely lehetőség szerint létezik ugyan, teljesültség szerint viszont nem, szükségképp mindkét értelemben /úgy is mint nem-létező, és úgy is, mint létező/ megvan már az előzetesen /proüparkhein/. Újból vissza kell térnünk azonban arra a kérdésre, amely

²⁵Vö.: Arist. GC. I. 10. 328^a23. skk. sor, A léghöri jelenségekről /továbbiakban Mete. /IV. 5. fej.

²⁶Vö.: Arist. Ph. I. 6—9. (kül. 8. fej., ezen belül is 191^b9—10, 192^a31—32. sor).

még ezeknek a megkülönböztetéseknek a birtokában is különös nehézséget jelent, nevezetesen, hogy miként történik az egyszerű keletkezés: vajon a lehetőség szerinti létezőből történik, vagy pedig valamilyen más módon is. A következő nehézség vethető föl ugyanis: vajon csupán az entitásnak, illetve az ez és ez-nek keletkezése, az ennyi és ennyinek, az ilyen és ilyennek, az itt és itt-nek viszont nincs? És persze a pusztulással kapcsolatban ugyanígy fölvethető ez. Ha ugyanis keletkezik valami, akkor világos módon lesz majd lehetőség — és nem teljesültség — szerint egy bizonyos entitás, amelyből majd a keletkezés történik, illetve amely a pusztuló dolog változásának eredménye lesz. Mármost meglesz-e vajon ebben a többi kategória valamelyike teljesültség szerint? Ezen a következőt értem: ami pusztán lehetőség szerint ez és ez, illetve létező, egyáltalában vett értelemben azonban sem nem ez és ez, sem nem létező, az vajon lesz-e valamennyi, vagy lesz-e valamilyen, vagy lesz-e valahol. Ha ugyanis eme kategóriák egyike sem lesz meg benne, hanem mindegyik csak lehetőség szerint, akkor ebből az következik, hogy ami ilyen módon nem létezik, az elkülönült dolog lesz, további következménye pedig még az — amitől mindvégig rettegetek azok, akik annak idején belekezdték a filozofálásba —, hogy a keletkezés olyasmiből történik, ami előzetesen nincs. Ha viszont nem lesz meg benne az, hogy ő nem más, mint valami ez és ez, illetve hogy nem más, mint egy entitás, ezzel szemben a többi fönt említett kategória valamelyike meglesz benne, akkor — mint azt már jeleztük²⁷ — a tulajdonságok elkülönültek lesznek az entításoktól.

Ezekkel a kérdésekkel is foglalkoznunk kell tehát — már amennyire lehetséges —, és azzal is, hogy mi az oka annak, hogy mindig történik keletkezés, egyszerű keletkezés csakúgy, mint részleges. Miután pedig egy ok az, ahonnan 318^{a1} — úgymond — a mozgásnak a kezdete van, s másfajta ok az, amely az anyagot jelenti, ezért most erről az utóbbi okról kell beszélünk. Az előbbivel kapcsolatban tudniillik korábban, a mozgásról szóló fejtegetéseinkben²⁸ már elmondtuk, hogy az egyik fajta mozgató ok minden időben mozdulatlan, a másik pedig mindig mozog. E kettő közül mármost a mozgás mozdulatlan forrásáról a másik, vagyis az első filozófia föladata fölvilágosítást adni, azzal az okkal kapcsolatban pedig, amely folytonos mozgása révén mozgatja a többi dolgot, később kell megállapítanunk, hogy az egyedinek /kath' hekaszta/ nevezett

²⁷Vö.: Arist. GC. I. 3. 317^b10—11. sor.

²⁸Vö.: Arist. Ph. VIII. 3. fej.

okok közül melyik ilyen.²⁹ Most viszont beszéljünk arról az okról, amely az anyag fajtajában helyezkedik el, s amelynek folytán a természetben a keletkezés és a pusztulás sohasem hagy alább. Hogyha ugyanis ez utóbbi állítás világossá válik, akkor egyúttal talán az is tisztázódhat, ami pillanatnyilag nehézséget jelent számukra, hogy tudniillik milyen értelemben is kell beszél-nünk egyszerű pusztulásról és keletkezésről.

Elég nehézséget jelent azonban ez is: hogyha egyszer a pusztuló dolog a nem-létezőbe lép át, és hogyha a nem-létező nem egyéb, mint semmi (lévén, hogy a nem-létező sem nem valami, sem nem valamilyen, sem nem valamennyi, sem nincs valahol), akkor mi az oka annak, hogy a keletkezés folyamatosan történik /szyneirein/? Hiszen ha a létezők köréből mindig eltávozik valami, akkor a mindenség ugyan miért nem emésztődött el és veszett el már régen — legalábbis amennyiben határolt volt az, amiből a keletkezők mindegyike keletkezik. Mert hát csak nem azért nem hagy alább a keletkezés, mert az, amiből a dolgok keletkeznek, határtalan! Ez ugyanis lehetetlen. Ténylegesség szerint tudniillik semmi sem határtalan, legföljebb lehetőség szerint, a föloszthatóság szempontjából; következésképp soha alább nem hagyó keletkezés csakis oly módon volna lehetséges, hogy mindig kisebb és kisebb valami keletkezik — márpedig egyáltalán nem ezt látjuk.

Akkor vajon nem azért kell a változásnak szükségképp szakadatlanak lennie, mert ennek és ennek a dolognak a pusztulása nem más, mint egy másiknak a keletkezése, és megfordítva, ennek és ennek a dolognak a keletkezése nem más, mint egy másiknak a pusztulása?!

Azzal kapcsolatban mármost, hogy egyaránt mindegyik létező vonatkozásában történik keletkezés és pusztulás, mindenkinek arra a meggyőződésre kell jutnia, hogy ez az ok kielégítő. Azt azonban újból meg kell vizsgálnunk, hogy mégis miért mondják egyes dolgokról azt, hogy egyáltalában vett értelemben keletkeznek, illetve pusztulnak, másokról viszont azt, hogy nem egyáltalában vett értelemben — legalábbis amennyiben ennek és ennek a keletkezése és annak és annak a pusztulása, illetve ennek és ennek a pusztulása és annak és annak a keletkezése ugyanaz a változás. Meggondolásra szorul ugyanis ez a kérdés, hiszen teszünk olyan kijelentést, hogy valami egyáltalában vett értelemben most pusztul, és nemcsak olyasmit mondunk, hogy ez és ez pusztul, valamint mondunk olyasmit, hogy ez a változás egyáltalában vett keletkezés, az pedig pusztulás. Azután mondunk olyasmit, hogy ez és ez valamivé válik

²⁹Vö. egyfelől Arist. Metaph. VI. 1. 1026^a10–32. sor, XII. 6–10. fej. (ehhez még Cael. III. 1. 298^b18–20), másfelől GC. II. 10. 336^a14–^b4. sor.

/ginetai ti/ — jóllehet nem egyáltalában vett értelemben keletkezik /gine-tai haplószt/. Teszünk például olyan kijelentést, hogy az, aki tanul, tudóssá válik, de azt nem mondjuk, hogy aki tanul, az egyáltalában vett értelemben keletkezik.

Miként mármost gyakran azzal határozzuk meg a dolgok különbségét, hogy e- 318^{b1}gyesek valami ez és ezt jelölnek, míg mások nem, akként a legutóbbi kérdé-sünkre keresett válasz is ebből a megkülönböztetésből következik: nagy kü-lönbséget jelent ugyanis, hogy a változó dolog változásának mi az eredménye. A tüzet eredményező folyamat például az egyik esetben talán egyszerű kelet-kezés, más esetben azonban valaminek az elpusztulása, például a földé; a föld keletkezése pedig az egyik esetben valamivé-válás, tehát nem egyáltalá-ban vett keletkezés, más esetben viszont egyáltalában vett pusztulás, példáu-l a tűz pusztulása — miként Parmenidész³⁰ is kettőnek mondja őket, amikor arról beszél, hogy a létező, illetve a nem-létező nem más, mint tűz, illetve föld. Persze az már nem jelent különbséget, hogy éppen ezt a kettőt vagy más efféléket veszünk-e alapul, hiszen a változások módját vizsgáljuk, és nem azt, amivel változás történik. Az egyáltalában vett nem-létezőt eredményező folyamat mármost nem más, mint egyszerű pusztulás, az egyáltalában vett lé-tezőt eredményező folyamat pedig nem egyéb, mint egyszerű keletkezés. Azok közül a dolgok közül tehát, amelyekkel az illető változások eredményének kü-lönbségét rögzítjük — akár a tűzzel és a földdel, akár más dolgokkal tesszük ezt —, az egyik létező lesz, a másik pedig nem-létező. Ez tehát az egyik módja annak, ahogyan különbözni fog az a változás, melynek során valami egy-általában vett értelemben keletkezik, illetve pusztul, attól, melynek során nem egyáltalában vett értelemben keletkezik, illetve pusztul.

Különbözésük másik módja pedig az anyag révén adódik, hogy az tudniillik az adott esetben milyen lesz. Amely anyag megkülönböztető jegyei ugyanis in-kább valami ez és ezt jelölnek, az az anyag inkább entitás, amely anyag meg-különböztető jegyei inkább megfosztottságot jelölnek, az inkább nem-létező: a meleg például valamiféle pozitív állítmány, illetve forma, a hideg viszont megfosztottság, a tűz és a föld pedig éppen ezekben a megkülönböztető jegyek-ben különbözik egymástól.

Sokaknak mégis inkább az a véleménye, hogy az illető változások érzékel-hető, illetve nem-érezhető voltukban különböznek; amikor tudniillik a vál-

³⁰Vö.: Parmenidész DK 28 B. 8. frg. 51 skk. sor (ahol is Parmenidész az emberek vélekedéseit ismerteti). Vö. még Arist. Metaph. I. 5. 986^a 27 skk., GC. II. 3. 330^a 13–19. sor.

tozás eredménye érzékelhető anyag, akkor keletkezésről beszélnek, amikor pedig az eredmény láthatatlan, akkor pusztulásról. Azzal különböztetik meg ugyanis a létezőt és a nem-létezőt, hogy az egyiket érzékeljük, a másikat pedig nem, miként az, amit ismerünk, állításuk szerint létező, ami pedig megismerhetetlen, az nem-létező; szerintük ugyanis az érzékelés bír a tudás /episztémé/ erejével. Miként mármint véleményük szerint saját életük és létezésük is abban áll, hogy érzékelnek vagy legalábbis képesek rá, akként gondolják ezt maguknak a dolgoknak a vonatkozásában is — amivel bizonyos értelemben az igazság nyomában járnak ugyan, de amit mondanak, az mégsem igaz. Elvégre a látszat szerint másképp megy végbe az egyáltalában vett keletkezés és pusztulás, mint az igazság szerint. Hiszen a szél, illetve a levegő az érzékelés szerint kevésbé létezik (ezért is mondják azokról a dolgokról, amelyek egyáltalában vett értelemben pusztulnak el, hogy pusztulásuk egy olyan változásban áll, melynek eredménye szél, illetve levegő, keletkezésről pedig akkor beszélnek, amikor a változás eredménye tapintható dolog, azaz föld), az igazság szerint azonban a szél és a levegő sokkal inkább valami ez és ez, illetve sokkal inkább forma, mint a föld.

Ezzel tehát elmondtuk az okát annak, hogy miért van olyan egyszerű keletkezés, amelyik egy másik dolognak a pusztulását jelenti, ill. olyan egyszerű pusztulás, amely egy másik dolognak a keletkezését jelenti. Ez az ok tudniillik — összegezve az eddigieket — az anyag különbözősége, akár abban áll ez a különbség, hogy az anyag entitás, vagy hogy nem az, akár abban, hogy az egyik esetben inkább entitás, a másik esetben pedig inkább nem-létező, akár abban, hogy az egyik esetben az anyag — amelyből az illető változás kiindul, illetve amelyet eredményez — inkább érzékelhető, a másik esetben viszont kevésbé az. Mi a magyarázata azonban annak, hogy egyes dolgokról azt mondjuk, hogy egyáltalában vett értelemben keletkeznek, másokról viszont azt, hogy csupán valamivé válnak — mármint nem abban az esetben, amikor a dolgok kölcsönösen egymásból keletkeznek (mely esetnek megfelelően a változásokról az imént beszéltünk)? (Az imént tudniillik a következő kérdésfeltevés fényében határoztuk meg az egyszerű keletkezést és a valamivé-válást: hogyha minden keletkezés valamely másik dolog pusztulása, és megfordítva minden pusztulás valamely másik dolog keletkezése, akkor mármint a keletkezés és a pusztulás kifejezéseket miért nem ugyanabban az értelemben véve vonatkoztatjuk az illető — változásuk során egymást eredményező — dolgokra? Ám a fentebbi példánkban nem ez okozott nehézséget, hanem az, hogy aki tanult, arról miért nem azt mondjuk, hogy egyáltalában vett értelemben keletkezik, hanem azt, hogy tudóssá válik, holott a növényről, amely kinő /phüomenon/, azt mondjuk,

hogy keletkezik.) Visszatérve tehát jelenlegi kérdésünkhöz: a szóban forgó változások a kategóriák vonatkozásában különböznek. Egyes dolgok tudniillik valami ez és ezt jelölnek, mások valami ilyen és ilyet, megint mások valami ennyi és ennyit. Mindazon dolgokról mármost, melyek nem entitást jelölnek, nem azt mondjuk, hogy egyáltalában vett értelemben keletkeznek, hanem azt, hogy valamivé válnak. Mindazonáltal egyaránt mindegyik esetben beszélünk keletkezésről az illető kategóriához tartozó ellentétpár egyik tagjának a vonatkozásában: az entitás tekintetében például akkor beszélünk keletkezésről, hogyha tűz keletkezik, de akkor már nem, hogyha föld keletkezik, a milyen tekintetében pedig akkor beszélünk keletkezésről, hogyha valaki tudóssá válik /gineszthai/, de akkor már nem, hogyha tudatlanná.

Mind egészében véve, mind maguknak az entitásoknak az esetében elmondtuk tehát azt, hogy egyes dolgok egyáltalában vett értelemben keletkeznek, mások viszont nem. Arról is beszéltünk azután, hogy a keletkezés folytonos megtörténéésének azért a hordozó az anyag értelmében vett oka, mert ő képes rá, hogy az egyik ellentétből a másik ellentétté változzék, és mert az entitások vonatkozásában az egyik dolog keletkezése mindig a másik dolog pusztulása, és megfordítva, az egyik dolog pusztulása mindig a másik keletkezése. Tegyük hozzá: nem jelent szükségképp nehézséget, hogy miért történik keletkezés, hogyha egyszer mindig megsemmisülnek dolgok; hiszen miként egyáltalában vett pusztulásról beszélnek akkor is, amikor valami egy érzékelhetetlen dologba, illetve nem-létezőbe megy át, akként semmiből történő keletkezésről beszélnek akkor is, amikor valami egy érzékelhetetlen dologból keletkezik. Tehát akár valami a hordozó, akár nem, akkor is nem-létezőből keletkeznek a dolgok. Úgyhogy egyaránt van olyan keletkezés, amely a nem-létezőből történik, és van olyan pusztulás, amelynek eredménye nem-létező. Valószínűleg nem hagy alább tehát a keletkezés, hiszen a keletkezés a nem-létező pusztulása, a pusztulás pedig a nem-létező keletkezése.

Nehézséget jelenthet azonban, hogy ez a szóban forgó egyáltalában vett értelemben nem-létező, vajon egy ellentétpár egyik tagját jelenti-e — a föld, azaz a nehéz elem például a nem-létezőt jelenti-e, a tűz, azaz a könnyű elem pedig a létezőt —, vagy pedig nem ez a helyzet, hanem a föld is létezőt jelent, a nem-létező pedig nem más, mint a földnek és ugyanúgy a tűznek is az anyaga. Vagy talán mégis más és más az anyaga mindegyiknek, mert különben nem is keletkeznének sem egymásból, sem az ellentétes jegyekből? (Az ellentétes jegyek tudniillik pontosan ezekben vannak meg: a tűzben, a földben, a vízben, a levegőben.) Vagy bizonyos értelemben ugyanaz az anyaguk, bizonyos értelemben viszont nem: az tudniillik, ami hordoz, bármely időpontban ugyan-

az, létezése /to einai/ viszont nem ugyanaz. Nos hát ezekről szólva elégedjünk meg ennyivel.

4. Ezután pedig mondjuk el azt, hogy miben különbözik a keletkezés és a másmilyenné-válás — hiszen állításunk szerint ezek a változások egymástól eltérőek. Miután mármost egy dolog a hordozó, és egy másik dolog a tulajdonság (amely természeténél fogva olyan, hogy a hordozónak tulajdonítjuk), és miután mindkettőjüknek van változása, ezért abban az esetben történik másmilyenné-válás, amikor a hordozó — amennyiben megmarad, és amennyiben érzékelhető dolog — megváltozik a maga tulajdonságaiban, akár ellentétesek ezek a tulajdonságok, akár közbülsők. A test például meggyógyul, majd újból megbetegszik, eközben mégis ugyanaz a test marad, a réz pedig lehet előbb kerek, majd szögletes, akkor is ugyanaz a réz marad. Hogyha viszont az egész dolog változik meg, méghozzá nem úgy, hogy alapjában véve megmaradna valamiféle érzékelhető dolog mint a változás egyazon hordozója, hanem ellenkezőleg, úgy változik meg, mint ahogyan például az egész ondóból vér lesz, vagy ahogyan az egész vízből levegő, vagy az egész levegőből víz, nos, akkor ez esetben már keletkezés történik (illetve egy másik dolognak a pusztulása). Főképp akkor történik keletkezés, hogyha a változás eredményeképp egy érzékelhetetlen dologból egy — akár tapintással, akár az összes érzékszervvel — érzékelhető dolog lesz, így például abban az esetben, amikor a víz pusztulásának eredménye levegő — lévén hogy a levegő meglehetősen érzékelhetetlen. Ezekben az esetekben azután, hogyha az egyik ellentétpár egyik tagját jelentő valamelyik tulajdonság alapjában véve ugyanaz maradna a keletkezett dologban és az elpusztult dologban (ahogyan például abban az esetben, amikor levegőből víz lesz, mindkettő átlátszó vagy hideg marad), akkor ennek /ti. annak, ami a változás során ugyanaz marad/ a másik ellentétpár azon tagja, amelyet a változás eredményez, nem kell, hogy tulajdonsága legyen; máskülönben másmilyenné-válás fog történni. Példánk erre a következő: a zeneértő ember elpusztult, botfülű ember lett — az ember mindazonáltal ugyanaz marad. Mármost hogyha a zeneértés /hé musziké/ és a botfülűség nem ennek az embernek a tulajdonsága mint olyan lett volna, akkor az egyik embernek keletkezése, a másiknak pedig pusztulása történt volna; következésképp ezek az embernek tulajdonságai, a szóban forgó keletkezés, illetve pusztulás pedig nem más, mint a zeneértő ember pusztulása és a botfülű ember keletkezése. A zeneértés, illetve a botfülűség mármost a tulajdonsága ennek az embernek, aki a változás során megmarad, a példánkban szereplő változások ezért másmilyenné-válásnak számítanak.

Amikor mármost az ellentétpár tagjai közti változás a mennyi vonatkozásában megy végbe, akkor növekedés, illetve csökkenés történik, amikor a hely vonatkozásában, akkor helyválttatás, amikor a tulajdonság, illetve a milyen vonatkozásában, akkor másmilyenné-válás történik, amikor pedig alapjában véve semmi sem marad meg, aminek az ellentétpár másik tagja tulajdonsága vagy egyáltalán járuléka lehetne, akkor keletkezés, illetve a másik dolog szempontjából pusztulás történik. Az a hordozó pedig, amely képes magára venni a keletkezést, illetve a pusztulást, legkiváltképp és tulajdonképpeni értelemben véve nem más, mint anyag; bizonyos értelemben persze a többi változás esetében is ugyanez a helyzet, minthogy minden hordozó képes magára venni bizonyos ellentétpárok tagjait. 320^a1

A keletkezéssel, a pusztulással és a másmilyenné-válással kapcsolatban tehát ekképpen rögzítsük azt, hogy vajon létezik-e ilyesmi, vagy sem, és azt, hogy milyen módon megy végbe.

5. A növekedéssel kapcsolatban azonban még nem mondtuk el, hogy miben különbözik a keletkezéstől és a másmilyenné-válástól, s azt sem, hogy hogyan növekednek az egyes növekedő dolgok, illetve hogyan csökken bármi, ami csökken. Először is azt kell megvizsgálunk, hogy ezek a változások vajon kizárólag abban különböznek-e, hogy minek a vonatkozási körében /peri ho/ mennek végbe (úgy értem ezt, hogy az ebből és ebből a dologból egy bizonyos másik dolgot eredményező változás — mondjuk egy lehetőség szerinti entitásból egy teljesültség szerinti entitást eredményező változás — nem más, mint a keletkezés, a kiterjedés vonatkozási körében történő változás nem más, mint a növekedés, a tulajdonság vonatkozási körében történő változás pedig nem más, mint a másmilyenné-válás, továbbá mindkét utóbbi változás egy lehetőség szerinti kiterjedésből, illetve tulajdonságból egy teljesültség szerinti kiterjedést, illetve tulajdonságot eredményez), vagy pedig a változás módja is különböző-e eme három változás esetében. A jelenségek ugyanis azt mutatják, hogy sem az a dolog nem változik meg szükségképpen helye tekintetében, amelyik másmilyenné válik, sem az, amelyik keletkezik, ezzel szemben az a dolog, amelyik növekszik, illetve csökken, szükségképp megváltozik e tekintetben — jóllehet másként, mint az a dolog, amelyik helyet változtat. A helyválttatató dolognak tudniillik az egésze helyet változtat, a növekedő dolog viszont úgy változik meg a hely tekintetében, mint a megnyújtott érc. Az utóbbinak ugyanis — miközben ő maga egy helyben marad — a részei változnak meg helyük tekintetében, persze nem úgy, ahogyan a gömb részei, hiszen a gömb részei úgy változnak meg, hogy eközben az egész egyenlő térkitöltéssel egy helyben marad, a növekedő dolog részei ezzel szemben úgy változnak meg

helyük tekintetében, hogy eközben az egész egyre több teret tölt ki, illetve a csökkenő dolog részei úgy, hogy az egész eközben egyre kisebb teret tölt ki. Világos tehát, hogy a keletkező, a másmilyenné váló és a növekedő dolog változása nemcsak abban különbözik, hogy minek a vonatkozási körében történik az illető változás, hanem abban a módban is, ahogyan az végbemegy.

320^{b1} Minek kell azonban tekintenünk azt, aminek a vonatkozási körében a növekedés és a csökkenés változása végbemegy (az a látszat ugyanis, hogy a növekedés és a csökkenés a kiterjedés vonatkozási körébe tartozik)? Vajon abból keletkezik test, illetve kiterjedés, ami lehetőség szerint ugyan kiterjedés, illetve test, teljesültség szerint viszont testetlen, illetve kiterjedés nélküli dolog? Mivel pedig ez is kétféleképpen értelmezhető, ezért az alábbi kettő közül melyik értelemben véve történik növekedés? Vajon olyan anyagból indul ki a változás, amely maga már mindig is elkülönült és mint olyan létezik, vagy pedig olyan anyagból, amely egy másik testben van jelen /enüpark-huszász/? Vagy talán mindkét értelemben véve lehetetlen? Ha ugyanis az anyag az első eset értelmében egy elkülönült dolog, akkor vagy semmilyen helyet sem foglal el majd — vagy például valamilyen pont lesz —, vagy pedig üresség, illetve érzékelhetetlen test lesz. E két eset közül azonban az előbbi nem lehetséges, az utóbbiban viszont szükségszerű, hogy az anyag valamiben legyen: hiszen az anyagból keletkező dolog mindig lesz valahol, úgyhogy az anyag szintén (akár mint olyat vesszük, akár járulékosan). Tegyük azonban hozzá: ha az anyag a föntebbi második eset értelmében meglesz valamiben, hogyha mindig is oly módon különült el, hogy annak, amiben meglesz, sem mint olyan, sem mint valamiféle járulékos nem tartozéka, akkor ebből számos lehetetlenség következik. Így például hogyha levegő keletkezik vízből, akkor nem azért lesz majd levegő, mert a víz megváltozik, hanem azért, mert a levegő anyaga benne van — mint egy edényben — a vízben. És mivel ez esetben semmi akadálya sincs annak, hogy végtelen sok /levegő-/anyag legyen a vízben, ezért annak sincs, hogy teljesültség szerint is végtelen sok levegő keletkezzék. Meg azután nem is találkozunk olyan jelenséggel, melynek során a levegő oly módon keletkeznék a vízből, hogy például kijön belőle, miközben a víz továbbra is megmarad.

Helyesebb tehát minden esetben elkülöníthetetlennek tekintetnünk az anyagot, olyan értelemben, hogy szám szerint egy és ugyanaz, meghatározottságában viszont nem egy. Persze sem pontoknak, sem — ugyanezen okokból — vonalaknak nem tekinthetjük a test anyagát. Ellenkezőleg, az anyag — amely sohasem képes sem minőség, sem forma nélkül létezni — éppenhogy nem más, mint az, aminek ezek a pontok és vonalak a határai.

Egyáltalában vett értelemben keletkezik mármost egyik dolog a másiktól — miként azt korábbi fejtegetéseinkben is elmondtuk már³¹ — valamely teljesülés szerint létező dolog hatására is, amely ugyanazon fajtajú vagy ugyanazon nemű (a tűz például a tűz hatására vagy az ember az ember hatására keletkezik), vagy pedig teljesülése révén /hüp' entelekheiasz/ keletkezik a jelzett értelemben véve (a kemény dolog tudniillik nem kemény dolog hatására keletkezik). Mivel pedig a testi entitásnak, mármint ennek és ennek a testnek is van anyaga (olyan test ugyanis nincs, amely minden dolog számára közös volna), ezért mind a kiterjedésnek, mind a tulajdonságnak ugyanaz az anyaga, mely anyag meghatározásában elkülönült ugyan, helyét tekintve mindazonáltal nem különült el — hacsak a tulajdonságok is nem elkülönült dolgok.

A tárgyalt nehézségekből mármost nyilvánvaló, hogy a növekedés nem olyan változás, melynek kiindulópontja lehetőség szerint kiterjedés ugyan, teljesülés szerint azonban semmilyen kiterjedéssel nem rendelkezik, ez esetben ugyanis az üres elkülönült dolog volna, aminek lehetetlenségére más fejtegetéseinkben már kitértünk.³² Az imént leírt változás továbbá nem is a növekedés sajátja, hanem a keletkezése. A növekedés tudniillik annak a kiterjedésnek a hozzáadódása, amely az illető dologban előzetesen már jelen van, a csökkenés pedig ennek a kiterjedésnek a kisebbedése — ezért hát a növekedő dolognak kell, hogy legyen valamilyen kiterjedése. Következésképp a növekedés nem eredményezhet kiterjedés nélküli anyagból teljesülés szerinti kiterjedést, mert hiszen ez inkább keletkezése volna a testnek, mintsem növekedése.

Előlről kezdve tehát, mint akik éppen hozzáfognak a vizsgálódáshoz, még 321^{a1} jobban mérlegelnünk kell a kérdést, hogy mi is a növekedés, illetve a csökkenés — mely változásoknak most az okait keressük. A jelenségek mármost azt mutatják, hogy a növekedő dolognak bármely tetszőleges része megnövekedett, illetve a csökkenés esetében az illető dolog bármely tetszőleges része kisebb lett, továbbá azt, hogy a növekedés valaminek odakerülése /prosziontosz/, a csökkenés pedig valaminek eltávozása révén történik. A dolgok tehát szükségképp vagy testetlen dolog, vagy pedig test hozzáadódásával növekednek. Mármost ha testetlen dolog hozzáadódásával növekednek, akkor az üresség elkülönült dolog lesz, ámde a kiterjedés anyaga — korábbi megállapításunknak megfelelően³³ — nem lehet elkülönült. Ha viszont test hozzáadódásával növeked-

³¹Vö.: Arist. Ph. I. 7., Metaph. VII. 7. fej.

³²Vö.: Arist. Ph. IV. 6–9. fej.

³³Vö.: Arist. GC. A. 5. 320^b17–25, ^b27–28. sor.

nek, akkor két test lesz ugyanazon a helyen: egyrészt az, amelyik növekszik, másrészt az, amelyik ezt megnöveli — ez pedig szintén lehetetlenség.

De még csak azt sem mondhatjuk, hogy a növekedés, illetve a csökkenés oly módon megy végbe, ahogyan a vízből levegő lesz (mert a keletkezett tömeg ebben az esetben ténylegesen nagyobb). A szóban forgó folyamat tudniillik nem növekedés lesz, hanem annak a dolognak, amelyet a változás eredményezett, keletkezése, az ellenkező dolognak pedig pusztulása; egyiküknek sem lesz azonban növekedése, hacsak nem a semminek, vagy annak, ami netán közösen megvan mindkettőben: abban, ami keletkezik, és abban, ami elpusztul — mint ahogyan például mindkettő test. Mindazonáltal a víz még mindig nem növekedett meg, de a levegő sem, hanem a víz eltűnt, a levegő pedig létrejött. És ha egyáltalán történt itt növekedés, akkor az csak a test növekedése lehetett. Ez azonban szintén lehetetlenség. Azokat a jellegzetességeket ugyanis, melyek a növekedő, illetve a csökkenő dolgot megilletik, beszédünkben meg kell őriznünk. Három ilyen jellegzetesség van. Az egyik: a növekedő kiterjedés bármely tetszőleges része nagyobbá válik (ha például a hús növekszik, akkor a húsnak bármely tetszőleges része); a másik: a növekedő dolog valaminek hozzákerülésével növekszik; a harmadik: az, ami növekszik, ezenközben megőrződik, és alapjában véve megmarad. Amikor tudniillik valami egyáltalában vett értelemben keletkezik, illetve elpusztul, az illető dolog alapjában véve nem marad meg, ezzel szemben amikor más milyenné válik vagy növekszik vagy csökken, a növekedő, illetve a más milyenné váló dolog alapjában véve ugyanaz marad, annak ellenére, hogy az egyik esetben a tulajdonsága, a másik esetben pedig a kiterjedése nem marad ugyanaz. Ha tehát a fenti példánkban szereplő változás növekedés lenne, akkor valami oly módon növekedhetnék, hogy hozzá semmi nem kerül oda, és úgy is, hogy alapjában véve semmi nem marad meg; illetve oly módon csökkenhetne valami, hogy semmi nem távozik el belőle, sőt, az is lehetséges volna, hogy alapjában véve a növekedő dolog se maradjon meg. Márpedig a növekedő dolognak meg kell őriződnie, hiszen föltevésünk értelmében pontosan ez volt a növekedés egyik jellegzetessége.

Szintúgy nehézséget jelenthet azután, hogy mi az, ami növekszik. Vajon az növekszik-e, amihez valami hozzátevéődik — hogyha pl. valakinek a lábszára gyarapodik, akkor a lábszára az, ami nagyobb lesz —, ezzel szemben az, ami megnöveli — esetünkben a táplálék — nem növekszik? De hát miért is nem növekedett meg mindkettő? Hiszen az a dolog is nagyobb, ami hozzáadódott, és az is, amihez ez hozzáadódott; miként akkor, amikor a bort a vízzel vegyítjük: tudniillik mindkettő egyaránt több lesz. Vagy azért nem növekszik mindkettő, mert az egyiknek a szubsztanciája megmarad, a másiké viszont — pél-

dánkban a tápláléké — nem marad meg? Hiszen a másik esetben is a vegyületben eluralkodó alkotórészeiről — esetünkben a borról — mondjuk azt, hogy több 321^{b1} lett: az egész /szynolon/ vegyület tudniillik a bornak — és nem a víznek — a főadatát látja el. A más milyenné-válással kapcsolatban pedig szintén ez a helyzet: hogyha valami továbbra is az, ami /to ti eszti/, viszont egy olyan, önmagában véve rá vonatkoztatható tulajdonság van meg benne, amely korábban még nem volt meg benne, akkor ez a dolog már más milyen; amitől pedig más milyen lett, az bizonyos esetekben olyan, hogy semmiféle hatást nem szenved el, más esetekben viszont olyan, hogy maga is hatást szenved el. Mindazáltal ami más milyenné tesz, illetve ami a mozgás kezdete, az abban a dologban van, amelyik növekszik, illetve más milyenné válik. A mozgató tudniillik ezekben a dolgokban van: hiszen olykor az a dolog is nagyobbá válhat, amely bejut (akkor például, hogyha bejutva széllé válik), és persze az őt befogadó test is, ámde a bejutó dolog, mihelyt elszenvedte ezt a hatást, már el is pusztult, tehát az, ami mozgát, nem benne van.

Miután pedig kellő mértékben kifejtettük már az ezekkel kapcsolatos nehézségeket, meg kell próbálnunk megtalálni megoldásukat is, szem előtt tartva részint azt, hogy akkor történik növekedés, amikor a növekedő dolog megmarad és valami még oda is kerül hozzá, amikor pedig eltávozik belőle, akkor csökkenés történik; részint továbbá azt, hogy a megnövekedett, illetve a megcsökkent dolognak bármely tetszőlegesen kijelölt érzékelhető része is vagy nagyobb, vagy kisebb lett, részint pedig a következőket: a test nem üresség, két kiterjedés nem lehet ugyanazon a helyen, és a növekedés nem történhet testetlen dologból. A növekedés okának kifejtésére pedig akkor kell rátérnünk, hogyha rögzítettük már a következőket: egyrészt azt, hogy a nem ugyanolyan részekből álló dolgok annak folytán növekednek, hogy bennük az ugyanolyan részekből álló dolgok növekednek (lévén, hogy minden, nem ugyanolyan részekből álló dolog ilyen, ugyanolyan részekből álló dolgokból tevődik össze), másrészt azt, hogy a hús, a csont és ezek mindegyik darabja éppúgy kettős, mint a többi dolog is, amelynek formája anyagában rejlik; a húsnak vagy a csontnak tudniillik mind az anyagát, mind a formáját húsnak, illetve csontnak mondjuk. Mármost alakjára nézve lehetséges ugyan, hogy a növekedő dolog bármely tetszőleges része megnövekedjék, és pedig oly módon, hogy valami odakerüljön hozzá, anyaga tekintetében azonban ez nem lehetséges. Úgy kell ezt elképzelnünk, mint hogyha valaki ugyanazzal a mérőeszközzel adagolná a vizet: mindig más és más tudniillik az az anyagi rész, amely a már meglévő vízhez hozzáadódik. A hús anyaga mármost pontosan ezen a módon növekszik, vagyis egyetlen egy részéhez sem történik hozzákapcsolódás /proszgineszthai/.

hanem az egyik része kifolyik, a másik rész pedig belejut, mindazáltal a hús alakjának, illetve formájának bármely tetszőleges részéhez történik hozzákapcsolódás. A nem ugyanolyan részből álló dolgok esetében azonban mindez sokkal világosabb, így például a kéz esetében, minthogy növekedése arányos, ebben az esetben ugyanis az anyag nyilvánvalóbb módon eltér a formától, mint a hús és az ugyanolyan részekből álló dolgok esetében. Ezért is lehet hihehetőbb az, hogy a halott embernek még mindig van húsa és csontja, mint az, hogy keze, illetve karja van. Bizonyos értelemben tehát a hús bármely része megnőtt, bizonyos értelemben viszont nem nőtt meg: alakját tekintve tudniillik bármely tetszőleges részéhez történt csatlakozás, anyagát tekintve azonban nem. Jóllehet az egész akkor lett nagyobb, amikor valami — amit táplálékknak nevezünk, vagyis ami ellentétes — csatlakozott hozzá, ámde azért lett nagyobb, mert ez a bizonyos valami ugyanazon formává változott: hogyha például nedves csatlakozik a szárazhoz, mihelyt csatlakozott hozzá, már meg is változott, tudniillik szárazzá vált. Mert hát van olyan eset, amikor az ugyanolyan dolog az ugyanolyantól növekszik, de van olyan eset is, amikor a nem ugyanolyantól.

Nehézséget jelenthet azonban, hogy milyennek kell lennie annak, amitől valami növekszik. Nyilvánvaló, hogy lehetősége szerint olyannak, mint az, ami növekszik: ha a növekedő dolog például hús, akkor ez lehetősége szerint hús. Teljesültség szerint tehát más — és oly módon lett hús, hogy ez a más elpusztult. Ámbár nem maga ez a dolog mint olyan vált hússá (hiszen akkor keletkezés történt volna, nem pedig növekedés), hanem az vált hússá, ami ettől a dologtól növekszik. Mármost ez a dolog milyen hatást szenvedett el attól, ami nagyobb lett? Talán elvegyült vele (mint hogyha valaki vizet öntene hozzá a borhoz, a bor pedig képes volna borrá tenni a vegyületet)?! Miként a tűz is, miután érintkezésbe került a gyúlékony dologgal, akként hoz létre a növekedő, vagyis a teljesültség szerint létező húspan benne lévő növekedésre való képesség /to enon auxétikon/ is teljesültség szerinti húst a hozzá csatlakozott lehetőség szerinti húsból. A lehetőség szerinti hús eszerint együtt van a növekedő hússal, ha ugyanis külön volna tőle, keletkezés történnék. Mert hiszen lehetséges tüzet csinálni oly módon, hogy a már meglévő tüzhöz fahasábokat teszünk hozzá, s habár az utóbbi esetben növekedés történik, amikor ellenben maguk a fahasábok fognak tüzet, akkor mégis keletkezés történik.

Egyetemes értelemben vett mennyiség /poszon/ mármost nem keletkezik, miként olyan állat sem, amely ne volna sem ember, sem valamely egyéb különös állat — éppúgy egyetemes értelemben véve az állatot ebben az esetben, mint

előbb a mennyiséget —, hanem a hús vagy a csont vagy a kéz, illetve ezeknek az ugyanolyan részei azok, amik keletkeznek, miközben a növekedés bizonyos mennyiségű valaminek, de nem bizonyos mennyiségű húsnak a csatlakozásával történik. Amennyiben mármost a húshoz csatlakozó dolog lehetőség szerint a kettő együttese, pl. lehetőség szerint bizonyos mennyiségű hús, annyiban növelni fog; hiszen a húsnak is bizonyos mennyiségűvé kell válnia; amennyiben viszont a húshoz csatlakozó dolog lehetőség szerint csupán hús, annyiban táplál. Ebben különbözik ugyanis meghatározásánál fogva a táplálkozás és a növekedés. Ezért táplálkozik a test mindaddig, amíg csak él — még akkor is, ha csökken —, jóllehet nem növekszik mindig. A táplálék persze a növekedés esetében is ugyanaz, létezése azonban más: amennyiben ugyanis a húshoz csatlakozó dolog lehetősége szerint bizonyos mennyiségű hús, annyiban növelője a húsnak, amennyiben viszont lehetősége szerint csupán hús, annyiban nem több, mint táplálék.

Ez az anyag nélküli forma pedig — mint egy cső — valamiféle lehetőség az anyagban. Hogyha pedig valami olyan anyag csatlakozik hozzá, amely lehetősége szerint cső, és amely lehetősége szerint rendelkezik bizonyos mennyiséggel, akkor ezek a csövek nagyobbak lesznek. Hogyha viszont /az anyag/ többé már nem képes ezt a hatást kiváltani, hanem miként a víz, miközben belőle a borral mindig több és több vegyül, azt végül vízzé teszi, sőt vízzé, nos, akkor ez a mennyiség csökkenését idézi elő, ámbár a forma megmarad.

6. Mivel pedig először a szóban forgó változások anyagáról, illetve az 322^{b1} úgynevezett elemekről kell beszélnünk, megvizsgálva: vajon vannak-e ilyen dolgok, vagy sem, s hogy vajon mindegyikük örök-e, vagy pedig valamilyen módon keletkeznek, s ha keletkeznek, akkor vajon valamennyi egymásból keletkezik-e ugyanazon a módon, vagy egyikük bizonyos tekintetben elsődleges — ezért mindenekelőtt olyan dolgokról kell szükségképp említést tennünk, amelyekről manapság olyan bizonytalanul beszélnek. Tudniillik mindenki — azok is, akik az elemeket származtatják, és azok is, akik a dolgokat származtatják az elemekből — a hatásgyakorlás és a hatáselszenvedés, illetve a szétválás és az összetevődés segítségével magyarázza az egyes változásokat. Mármost az összetevődés nem más, mint vegyülés (noha azt, hogy mit értünk vegyülésen, eddig még nem határoztuk meg elég világosan). Továbbá, hogyha semmi nem gyakorol hatást és nem is szenved el hatást, akkor sem másilyenné-válás, sem szétválás, sem összetevődés nem következhet be. Hiszen az elemeket azok is kölcsönös hatásgyakorlás és hatáselszenvedés révén származtatják, akik többnek tartják őket, de a hatásgyakorlást azok is szükségképp elisme-

rik, akik minden elemet egy elemből származtatnak. Diogenész³⁴ is helyesen állapítja meg azt, hogy ha nem egy dologból lett volna minden, akkor nem történhetné kölcsönös hatásgyakorlás és hatáselszenvedés. Például gondoljuk meg, hogy a meleg dolog az, ami lehűl, és a hideg dolog az, ami fölmelegszik újból; mert hiszen nem a melegség és a hidegség változik meg oly módon, hogy kölcsönösen egymást eredményezik, hanem nyilvánvalóan a hordozó változik meg így; úgyhogy azoknak a dolgoknak, amelyeknek a körében kölcsönös hatásgyakorlás és hatáselszenvedés történik, szükségképp egy és ugyanazon hordozó természetük van. Az az állítás persze, mely szerint minden dolog ilyesféle, nem igaz, hanem csupán azok a dolgok ilyenek, amelyeknek a körében a kölcsönös hatásgyakorlás és hatáselszenvedés előfordul.

Tegyük azonban hozzá: hogyha a hatásgyakorlást, a hatáselszenvedést és a vegyülést kell tanulmányoznunk, akkor szükségképp az érintkezést is meg kell vizsgálnunk. Azok a dolgok ugyanis, amelyek nem képesek érintkezésbe kerülni egymással, képtelenek arra, hogy tulajdonképpen értelemben véve hatást gyakoroljanak egymásra, illetve hogy hatást szenvedjenek el egymástól, és azok a dolgok, amelyek előzetesen nem kerültek érintkezésbe, szintén képtelenek bármiféleképp is vegyülni. Erről a három változásról szólva tehát meg kell határozunk, hogy mi az érintkezés, mi a vegyülés és mi a hatásgyakorlás.

Induljunk ki a következőből. Mivel mindazok a létezők, amelyek egymással vegyülnek, szükségképp képesek érintkezésbe kerülni egymással /haptika/, és mivel ugyanez áll azokra a dolgokra is, amelyek — szigorú értelemben véve — valamilyen hatást gyakorolnak, illetve hatást szenvednek el, ezért először az érintkezésről kell beszélnünk. Miként mármost az összes többi elnevezést is többféle értelemben használjuk, mégpedig egyeseket félreérthetően /homónümósz/, másokat pedig a másik, vagyis az elsődleges értelmükből származtatott módon, ekként van ez nagyjából az érintkezés elnevezésével is. A tulajdonképpen értelemben vett érintkezés mindazáltal azokban a dolgokban van meg, amelyek helyzettel /theszisz/ rendelkeznek. Helyzetük pedig azoknak a dolgoknak van, amelyek hellyel is rendelkeznek (hiszen helyet éppúgy kell tulajdonítani a matematikai dolgoknak, mint érintkezést, akár elkülönült állapotban van mindegyikük, akár másképp). Hogyha mármost érintkezni — korábbi meghatározásunknak megfelelően³⁵ — annyi, mint hogy a legszélső részek együtt vannak, akkor azok a külön-külön álló dolgok /dióriszmena/ érintkeznek egymással, melyeknek van kiterjedésük és helyzetük, s melyeknek legszélső ré-

³⁴ Apollóniai Diogenész (vö. DK 64 A 7., B 2. frg.).

³⁵ Vö.: Arist. Ph. V. 3. 226^b23. sor.

szeik együtt vannak. Mivel pedig a helyzetük azoknak a dolgoknak van, amelyeknek van helyük is, és mivel a helynek az elsődleges megkülönböztető jegye a fönt és a lent és az ehhez hasonló szemben álló jegyek, ezért minden egymással érintkező dolog rendelkezhet súlyossággal vagy könnyűséggel: vagy mindkettővel, vagy az egyikükkel. Az ilyen dolgok viszont képesek hatást elszenvedni és hatást gyakorolni. Következésképp nyilvánvaló, hogy azok a dolgok, amelyeknek mint szétválasztott kiterjedéseknek a legszélső részeik együtt vannak és amelyek képesek mozgatni egymást és mozgásba jönni egymástól, természetüknél fogva olyanok, hogy érintkeznek egymással.

Miután pedig az, ami mozgat, nem minden esetben mozgatja ugyanolyan módon azt, ami mozog, hanem egyik esetben szükségképp úgy mozgatja, hogy eközben maga is mozog, a másik esetben viszont úgy, hogy eközben maga mozdulatlan, ezért nyilvánvalóan ugyanezzel a megkülönböztetéssel fogunk közeledni azokhoz a dolgokhoz is, amelyek hatást gyakorolnak. Hiszen a mozgatóról is mondják azt, hogy hatást gyakorol, meg a hatást gyakorló dologról is mondják azt, hogy mozgat. Ennek ellenére mégiscsak különböznek, és meg is kell különböztetnünk őket. Nem minden mozgató képes ugyanis arra, hogy hatást gyakoroljon — legalábbis hogyha azt, ami hatást gyakorol, szembeállítjuk azzal, ami hatást szenved el. Ez utóbbit tudniillik ama dolgokról állíthatjuk majd, melyek számára a mozgás tulajdonságot jelent; márpedig a tulajdonság — amilyen például a fehér és a meleg — nem több, mint az, aminek tekintetében a szóban forgó dolgok másmilyenné válnak. De több dologról állíthatjuk azt, hogy mozgat, mint azt, hogy hatást gyakorol. Annyi mindenesetre nyilvánvaló, hogy a mozgatók bizonyos értelemben véve érintkezhetnek a mozgatható dolgokkal, bizonyos értelemben véve viszont nem.

Az érintkezés mármost egyetemes értelemben véve azoknak a dolgoknak a meghatározását jelenti, amelyek rendelkeznek helyzettel, és egyikük képes mozgatni, a másik pedig mozgatható; kölcsönös értelemben véve pedig az érintkezés azoknak a mozgatásra képes, illetve mozgatható dolgoknak a meghatározását jelenti, amelyekben megvan a hatásgyakorlás és a hatáselszenvedés képessége. Az esetek többségében mármost az a dolog, amely érintkezik egy másikkal, oly módon érintkezik azzal, hogy eközben a másik is érintkezik vele. És mivel csaknem minden dolog oly módon mozgatja az útjába eső dolgokat, hogy eközben maga is mozog, ezért ezekben az esetekben egyenesen szükségszerű — és ténylegesen is úgy van —, hogy az egy másik dologgal érintkező dolog azzal oly módon érintkezzék, hogy eközben a másik is érintkezik vele. Lehetséges persze — amint azt némely esetben megállapítottuk —, hogy csupán a mozgató érintse meg a mozgatott dolgot, viszont ez utóbbi, melyet annak érinté-

se elért, azzal (ami megérintette őt) ne érintkezzék. Mivel azonban az ugyanazon nemű dolgok oly módon mozgatják a másikat, hogy eközben maguk is mozognak, ezért mégis úgy látszik, mintha a megérintett dolog szükségképp érintkeznék azzal, ami megérinti őt. Úgyhogy ha valamely dolog oly módon mozgat, hogy maga eközben mozdulatlan, akkor ő ugyan megérintette a mozgatható dolgot, ám az a dolog őt nem — hiszen mondunk olykor olyasmit, hogy az az ember, aki bánatot okoz, "megérint" minket, jóllehet mi magunk nem érintkezünk vele.

A természeti dolgok körében előforduló érintkezést tehát ezen a módon határozzuk meg.

323^{b1} 7 Ezt követően pedig a hatásgyakorlásról és a hatáselszenvedésről kell beszélnünk.

Ami elődeinket illeti, tőlük egymással gyökeresen ellentétes tanításokat örököltünk. Legtöbbjük tudniillik egyetértően megállapítja, hogy az ugyanolyan dolog azért teljesen képtelen hatást elszenvedni az ugyanolyantól, mert egyikük sem képes inkább hatást gyakorolni, illetve hatást elszenvedni, mint a másik, hiszen mindaz, ami az ugyanolyan dolgokban megvan, ugyanaz, és ugyanolyan mértékben van meg bennük. A nem ugyanolyan, illetve különböző dolgok viszont — mondják — természetüknél fogva kölcsönösen hatást gyakorolnak egymásra és hatást szenvednek el egymástól. Hiszen amikor a kisebb tüzet a nagyobb elpusztítja, akkor — állításuk szerint — a kisebb tűz az ellentétség miatt szenved el ezt a hatást: a nagyobb ellentétben áll tudniillik a kisebbel. Ezzel szemben Démokritosz³⁶ sajátos módon, a többiektől eltérően fogalmazta meg tanítását, s egyedül áll. Azt állítja tudniillik, hogy az is, ami hatást gyakorol, és az is, ami hatást szenved el, ugyanolyan, illetve hasonló; nem lehetséges ugyanis — mondja, hogy a különböző, tehát másféle dolgok hatást szenvedjenek el egymástól, s ha mégis gyakorolnának valamilyen hatást egymásra azok a dolgok, amelyek másféle, az nem annyiban történik meg velük, amennyiben másféle, hanem amennyiben ugyanaz a valami van meg bennük.

Elődeink megállapításai tehát így szólnak; ám akik ezen a módon fogalmaznak, kijelentéseiken egymással gyökeresen ellentétesnek látszó dolgokat értenek. Annak oka azonban, hogy egymással ellentétes fölfogásra jutnak, nem más, mint hogy amikor valami egészét kell tanulmányozniuk, akkor mindegyikük csak valamely esetleges részletről szól. Hiszen könnyen elgondolható, hogy az ugyanolyan, illetve a minden tekintetben teljesen különbség-nélküli dolog sem-

³⁶Per contra vö.: Arist. de An. I. 5. 409^b23 skk., II. 5. 416^b33 skk. sor.

milyen hatást nem szenved el az ugyanolyan dologtól. Hiszen miért is lenne képes az egyikük inkább hatást gyakorolni, mint a másik?! Hogyha azonban mégis képes valamilyen hatást elszervenndni az ugyanolyantól, akkor önmagától is képes, márpedig ha ez így van, akkor semmi sem lehet sem pusztíthatatlan, sem mozdulatlan — legalábbis hogyha az ugyanolyan mint ugyanolyan képes hatást gyakorolni —, tudniillik minden dolog maga magát fogja mozgatni. Ugyanilyen könnyen elgondolható azonban ez a tökéletesen más, illetve a semmilyen tekintetben sem ugyanolyan dolgok esetében is. Hiszen a fehérség semmilyen hatást nem szenvedhet el a vonaltól, vagy megfordítva, a vonal sem a fehérségtől, hacsak valahogyan járulékosan nem (például hogyha a vonal járulékosan fehér vagy fekete), azok a dolgok ugyanis, melyek sem nem ellentétesek, sem nem származnak ellentétesekből, nem mozdítják ki egymást természetükből. Miután azonban nem bármely tetszőleges dolog képes természeténél fogva hatást elszervenndni, illetve hatást gyakorolni, hanem természetüknél fogva csak azok a dolgok illyenek, amelyek ellentétesek, vagy legalábbis rendelkeznek ellentétes jegyekkel, ezért a hatást gyakorló és a hatást elszervenndó dolog nemében szükségképp ugyanolyan, illetve ugyanaz, fajtájában viszont nem ugyanolyan, illetve ellentétes — hiszen a test természeténél fogva a testtől szenved el hatást, a nedv pedig a nedvtől, a szín pedig a színtől, egészében véve tehát az ugyanolyan nemű dolog az ugyanolyan neműtől szenved el hatást. 324^a1 Ennek pedig az az oka, hogy minden ellentétes dolog ugyanahhoz a nemhez tartozik, és pontosan az ellentétes dolgok azok, amelyek kölcsönösen hatást gyakorolnak egymásra, illetve kölcsönösen hatást szenvednek el egymástól. Következésképp bizonyos tekintetben mind a hatást gyakorló, mind a hatást elszervenndó dolog szükségképp ugyanolyan, bizonyos tekintetben viszont másminlyen, illetve nem hasonlít egymásra. Mivel pedig mind a hatást gyakorló, mind pedig a hatást elszervenndó dolog nemében ugyanolyan, illetve hasonló, fajtájában viszont nem ugyanolyan, és mivel éppen az ellentétes dolgok azok, amelyek ilyesfélék, ezért mind az ellentétes dolgok, mind a közbülsők nyilvánvalóan képesek kölcsönösen hatást gyakorolni egymásra, illetve hatást elszervenndni egymástól — meg hát egyáltalán, ezek azok a dolgok, amelyek körében a keletkezés és a pusztulás végbemegy. Ezért most már az is könnyen belátható, hogy a tűz melegít, s az is, hogy a hideg dolog hűt, egészében véve tehát, hogy az a dolog, mely hatást gyakorol, önmagához hasonlóvá teszi azt, amely a hatást elszervenndi — mivel tudniillik a hatást gyakorló és a hatást elszervenndó dolog ellentétes, és mivel a keletkezés eredménye az ellentétes dolog. Következésképp a hatást elszervenndó dolog változásának eredménye szük-

ségképp olyan dolog, amilyen a hatást gyakorló — ily módon lesz ugyanis a keletkezés eredménye az ellentétes dolog.

Az is könnyen belátható azután, hogy a két fõnt említett tanítás, noha megállapításaik nem ugyanazok, mégis egyaránt megragad valamit a dolgok természetébõl. Olykor ugyanis azt mondjuk, hogy a hordozó szenved el a hatást (például az ember gyógyul meg, melegedik föl, hûl le, és ugyanígy õ szenved el a többi hatást is), olykor viszont azt mondjuk, hogy a hideg dolog melegedik föl, és a beteg gyógyul meg. Mármost mindkét kijelentés igaz. (Ugyanígy kijelentéseket persze a hatást gyakorló dologgal kapcsolatban is teszünk: olykor ugyanis az emberrõl mondjuk azt, hogy melegít, olykor viszont a meleg dologról.) Bizonyos esetekben ugyanis az illetõ dolog mint anyag szenved el a hatást, bizonyos esetekben viszont mint olyan valami, ami ellentétes. A jelzett tanítások hirdetői közül mármost az egyik félnek, amely az anyagot tartja szem elõtt, az a meggyõzõdése, hogy a hatást gyakorló és a hatást elszennedõ dolognak ugyanazzal a valamivel kell rendelkeznie, míg a másik fél, amely az ellentéteséget tartja szem elõtt, az ellenkező meggyõzõdésre jut.

Fõl kell tennünk azonban, hogy ugyanaz a meggondolás vonatkozik a hatás-gyakorlás, illetve a hatáselszenvedés folyamatára is, mint a mozgítás, illetve a mozgás folyamatára. Hiszen mozgatóról is kétféle értelemben beszélünk: tudniillik — úgy tetszik — az is mozgás, amiben a mozgás forrása van (a mozgás forrása ugyanis az okok közül az elsõ), meg azután mozgás a mozgás, illetve a keletkezés láncolatának legszélsõ tagja is. Hatást gyakorló dologról pedig ugyancsak kétféle értelemben beszélünk, hiszen az orvosról is mondjuk azt, hogy gyógyít, meg a borról is. A mozgás esetében mármost annak semmi akadályja sincs ugyan, hogy az elsõ mozgató mozdulatlan legyen (sõt némely esetben szükségképp mozdulatlan), a láncolat legszélsõ tagja azonban mindig ily módon mozgás, hogy maga is mozog. A hatásgyakorlással kapcsolatban pedig az elsõ dolog, mely a hatást gyakorolja, nem szenved el hatást, a folyamat láncolatának legszélsõ tagja azonban maga is olyan, hogy hatást szenved el. Azok a dolgok tudniillik, melyek anyaga nem ugyanaz, oly módon gyakorolnak hatást, hogy eközben nem szenvednek el hatást. Az orvostudomány például, mi-
324^{b1} közben gyógyító hatását gyakorolja, semmilyen hatást nem szenved el a gyógyuló embertõl. A táplálék viszont, miközben hatást gyakorol, maga is elszenned valamilyen hatást: hatásgyakorlásával egyidejûleg ugyanis vagy fölmelegszik, vagy lehûl, vagy valamilyen más hatást szenved el. Az orvostudomány tehát úgy értelmezhetõ, mint a mozgás forrása, a táplálék viszont úgy, mint ami a

mozgás folyamatának a legszélső tagja, vagyis ami érintkezésben áll azzal, amit mozgat.

Azok közül a dolgok közül mármost, melyek hatást gyakorolnak /ta poiéti-ka/, azok, amelyek formája nem az anyagban rejlik, olyanok, hogy eközben nem szenvednek el hatást, ellenben azok, melyek formája az anyagban van, olyanok, hogy eközben hatást szenvednek el. Mivel pedig állításunk szerint egyrészt bármely két szemben álló dolognak az anyaga az, ami — úgymond — ugyanaz (mint hogyha a nemük volna ugyanaz), másrészt az a dolog, amelyik képes arra, hogy meleg legyen, szükségképp fölmelegszik, hogyha a melegítésre képes dolog mellette van, illetve hogyha közeledik hozzá, ezért hát — mint azt már elmondtuk — azok közül a dolgok közül, amelyek képesek hatást gyakorolni, egyesek nem szenvednek el hatást, mások viszont képesek hatást elszenvedni; és miként a mozgatással, akként a hatásgyakorlásra képes dolgokkal is ugyanaz a helyzet: az előbbi esetben tudniillik az első mozgató mozdulatlan, a hatásgyakorlásra képes dolgok esetében pedig az első hatást gyakorló dolog szintén olyan, hogy nem szenved el hatást.

A hatást gyakorló dolog továbbá nem másfajta ok, mint az, ahonnan a mozgás kezdete van. A mi végett értelmében vett ok tudniillik nem gyakorol hatást (ezért nem gyakorol hatást az egészség, hacsak nem jelentésátvitel szerint). Mert jóllehet a hatást gyakorló dologtól — mármint amikor az jelen van — a hatást elszenvedő dolog válik valamivé, ámde amikor már megvannak az állapotok, akkor többé már nem válik azzá a valamivé, hanem akkor már az a valami; márpedig a formák és a végcélok /ta telé/ valamiféle állapotok, az anyag mint anyag viszont olyasmi, ami képes hatást elszenvedni. Mármost a tűz a meleget anyagában birtokolja; ha azonban a meleg az anyagtól elkülönült valami lenne, akkor semmilyen hatást nem szenvedhetne el. Nos, a meleg talán képtelen az anyagtól elkülönült lenni, de hogyha némely dolog mégis ilyen, akkor ezekkel kapcsolatban igaz lehet az az állítás, hogy nem képesek hatást elszenvedni.

Ezen a módon határozzuk meg tehát, hogy mi a hatásgyakorlás, illetve a hatáselszenvedés, és azt, hogy mely dolgokban van meg, továbbá, hogy miért és milyen módon megy végbe.

8. Tekintsük át azonban újból, hogy milyen módon mehet végbe a hatásgyakorlás, illetve a hatáselszenvedés.

Egyesek³⁷ mármost úgy vélik, hogy minden dolog annál fogva szenved el hatást, hogy a legutolsó — vagyis a szigorú értelemben vett — hatást

³⁷Alkmeon (vö. DK 24 A 5 frg.), Empedoklész (vö. DK 31 A 86, 87, 89. frg.), valamint Gorgiasz (vö. DK 24 A 5).

gyakorló dolog valamiféle nyílásokon keresztül belé hatol, és azt állítják, hogy mind látásunk, mind hallásunk, mind pedig az összes többi érzékszervünkkel történő érzékelésünk ezen a módon történik. Állításuk szerint továbbá azért látni át a levegőn, a vízen és az átlátszó dolgokon, mert a fölsoroltak nyílásokkal rendelkeznek, melyek kicsinységük miatt láthatatlanok ugyan, mindazáltal sűrűek és sorba rendezettek /kata sztoikhon/, azok a dolgok pedig, amelyek átlátszóbbak, még több ilyen nyílással rendelkeznek.

Egyesek tehát, köztük Empedoklész is, bizonyos dolgokról ilyen megállapításokat tettek, nemcsak azokról, amelyek hatást gyakorolnak, illetve hatást szenvednek el, hanem állításuk szerint a vegyülés is ama dolgok körében történik, melyeknek nyílásai egymással egyező méretűek.

325^a1 A gondolatvezetésben /hodosz/ legjobb és minden jelenséget egyetlen nézőpontból átfogó tanítást azonban Leukipposz és Démokritosz hirdette, akik olyan elvet dolgoztak ki, amely a természettel megfelelésbe hozhat.

Némely korai gondolkodó³⁸ tudniillik úgy vélte, hogy a létező szükségképp egy és mozdulatlan, merthogy — mondják — egyrészt az üres nem-létező, másrészt a létező nem jöhet mozgásba, ha nem létezik elkülönült üres. Továbbá nem is lehet sok létező, ha egyszer nincs, ami elválasztaná őket. Ha azután valaki úgy gondolja, hogy a mindenség nem folytonos, hanem egymással érintkezésben álló részekből tevődik össze, akkor ez az állítás — véleményük szerint — semmiben sem különbözik attól, hogyha valaki azt mondja, hogy sok dolog van — vagyis nem egy —, és létezik üres. Ugyanis — mondják — ha a mindenség teljesen fölosztott, akkor nem létezik egy, következésképp sok sem, hanem az egész nem egyéb, mint üres; hogyha viszont a mindenség bizonyos pontokon fölosztott, más pontokon viszont nem, akkor ez valamilyen eltévelyedett föltételezés: hiszen — kérdezik — milyen mértékű a fölosztás? És miért van az egész egyik része ilyen állapotban — azaz miért telített —, s a másik része miért fölosztott? Továbbá — állapítják meg — e föltevések mellett ugyanúgy szükségszerű az is, hogy mozgás ne létezzék.

Túllépve azon, amit érzékelünk, sőt félredobva azt, mondván, hogy az érvelésnek kell hinni, iménti meggondolásaikból azt a következtetést szűrik le, hogy a mindenség egy és mozdulatlan, némelyikük pedig még azt is, hogy határtalan, hiszen — mondják — a határ csak az üreshez képest lehet határ /peirainein/. Ezek a gondolkodók tehát így és ezek miatt az okok miatt ala-

³⁸Minden bizonnyal Melisszosz és Parmenidész (kevésbé valószínűen Zénón) álláspontját rögzíti itt Arisztotelész (Empedoklészszel vagy a pythagoreusokkal való konfrontációjukban).

kították ki az igazságról³⁹ iménti meggyőződésüket. Ami pedig a meggondolásokat illeti, látszólag valóban az előbbi következtetések adódnak, magukat a dolgokat tekintve azonban az ilyenén vélekedés az örültséghez hasonlatos, hiszen még az örült sem háborodott meg annyira, hogy úgy gondolja: a tűz és a jég egyetlen dolog, hanem pusztán azokat a dolgokat tartja egyformáknak, amelyek valóban tiszteletreméltóak és amelyek csupán megszokás folytán tűnnek tiszteletreméltónak — elborultságuktól egyesek nem látják, hogy ezek különböznek.

Leukipposz viszont úgy gondolta, olyan meggondolások birtokában van, amelyek érzékelésünkkel egybehangzó megállapításokat tartalmaznak, és a keletkezést, a pusztulást és a mozgást, valamint a létezők sokaságát nem törlik el. Így összhangba kerülve a jelenségekkel, s összhangba kerülve azokkal is, akik tanításukat — mely szerint a mindenség egy — abból a meggondolásból kiindulva alakították ki, hogy mozgás nem létezhet üres nélkül, Leukipposz kijelenti, hogy az üres nem lehet létező, s hogy a létezőben nincs semmi nem-létező. A szigorú értelemben vett létező ugyanis — mondja — tökéletesen telített; ámde az ilyen létező nem egy, hanem sokaságára nézve végtelen, és egyes tömegtesteinek /hoi ogkoi/ kicsinysége folytán láthatatlan. Eme tömegtestek helyváltoztatása azután az üresben történik (merthogy üres létezik), és ezek összetevődésükkel a keletkezést, egymástól való eltolódásukkal pedig a pusztulást idézik elő. Továbbá, ahol éppen érintkezésbe kerülnek egymással, hatást gyakorolnak, illetve hatást szenvednek el (ott ugyanis nem mint egy léteznek), és összetevődésükkel, egymásbafonódásukkal dolgokat hoznak létre. Abból azonban, ami igazság szerint egy, nem keletkezhethet sokaság, és megfordítva, abból, ami igazság szerint sok, nem keletkezhethet egy, sőt ez egyenesen lehetetlenség. Mégis, Empedoklészhez és még néhány más gondolkodóhoz hasonlóan, akik azt állítják, hogy a hatáselszenvedés nyílásokon keresztül történik, Leukipposz is azt mondja, hogy minden más milyenné-válás és minden hatáselszenvedés ilyen módon történik, tudniillik az egymástól való eltolódás, illetve a pusztulás az üresen keresztül megy végbe, és a növekedés, hasonlóképpen, úgy történik, hogy a dolgokba az üresen keresztül szilárd dolgok nyomulnak be.

Mindazáltal majdhogynem szükségszerű, hogy Empedoklész ugyanazt az álláspontot képviselje, mint amelyet Leukipposz kifejtett: szerinte tudniillik léteznek bizonyos szilárd dolgok, amelyek azonban oszthatatlanok — hacsak a

³⁹ Peri alétheiasz. — Arist. Cael. III. 1. 298^b12–14. sor fényében ez a kifejezés nem föltétlen Parmenidész DK 28 B 8. frg. 50. sk. sorára utal.

nyílások nem folytonosak mindenhol. Az utóbbi azonban lehetetlenség, mert-hogy ekkor a nyílásokon kívül semmi egyéb nem lesz, hanem minden üres lesz. Szükségszerű tehát, hogy az érintkezésben lévő dolgok oszthatatlanok, a közöttük lévő részek pedig — mely részeket Leukipposz nyílásoknak nevez — üresek legyenek. Ebben az értelemben beszél tehát Leukipposz hatásgyakorlásról és hatáselszervedésről.

Hozzávetőlegesen tehát ezek azok a módok, ahogyan — e tanítások szerint — egyes dolgok hatást gyakorolnak, mások pedig hatást szenvednek el. Leukipposz és követői esetében az is világos, hogy ők miképpen képzelik el ezeket a folyamatokat, és következtetései szemmel láthatóan összhangban vannak azokkal a föltevésekkel, amelyekkel élnek. A többiekkel kapcsolatban ezt kevéssé mondhatjuk el. Empedoklésznál például nem világos, hogy milyen módon megy végbe a keletkezés, a pusztulás és a más milyenné-válás. Az előbbi gondolkodók szerint ugyanis az elsődleges testek — melyekből a többi test mint elsődleges összetevőiből áll, és melyekre mint végső dolgokra fölbomlik — oszthatatlanok, csupán alakjukban különböznek; Empedoklésznál viszont, bár világos, hogy minden testnek — egészen az elemekig — van keletkezése és pusztulása, ám az már nem világos, hogy azt ő nem is tudja megmondani, hogy maguknak az elemeknek a föhalmozódott tömege /megethosz/ hogyan keletkezik és pusztul el, lévén, hogy azt sem mondja meg, vajon van-e a tűznek — és hasonlóképp az összes többi dolognak, amit elemnek tart — saját elemi összetevője, miként az Platón Timaioszában⁴⁰ olvasható.

Platón tanítását tudniillik mindössze az különbözteti meg a Leukipposz által nyújtott értelmezésektől, hogy míg az oszthatatlan dolgokat Leukipposz térbelieknek tartja, Platón síkbelieknek, és hogy az előbbi úgy határozza meg az oszthatatlan térbeli dolgok mindegyikét, hogy összességében végtelen sok alakzatot használ föl, az utóbbi viszont meghatározott számú alakzatot — mindazáltal mindketten oszthatatlan dolgokról beszélnek, s ezeket mindketten alakzatokkal határozzák meg. A keletkezést és a szétválást tehát mindketten ezekből a dolgokból magyarázzák — mely változások Leukipposz szerint kétféle módon mehetnek végbe: részint az üresen keresztül, részint az érintkezés mentén (az érintkezési pontokban ugyanis mindegyik dolog osztható), Platón szerint azonban csupán az érintkezés mentén mehetnek végbe, mivel szerte üres nem létezik.

⁴⁰Vö.: Pl. Ti. 53^C skk.

Az oszthatatlan síkokról már korábbi fejtegetéseinkben⁴¹ is szoltunk, ami pedig az oszthatatlan térbeli dolgokat illeti, pillanatnyilag tekintsünk el a belőlük fakadó következmények hosszabbra nyúló taglalásától. Rövid kitérő gyanánt annyit mégis érdemes megjegyeznünk, hogy az oszthatatlan térbeli dolgok tételének hirdetői szükségképp képtelenek kell, hogy tartsanak minden oszthatatlan dolgot mind arra, hogy hatást szenvedjen el (hiszen másként, mint az üresen keresztül, nem is lehetséges hatást elszenvedni), mind pedig arra, hogy bármiféle hatást gyakoroljon (hiszen ami oszthatatlan, az sem hideg, sem kemény nem tud lenni). Egyedül a meleget rendelni hozzá a gömbszerű alakzathoz pedig mégiscsak képtelenség, hiszen ekkor az ellentétének, a hidegnek is szükségképp hozzá kell tartoznia valamely más alakzathoz. Képtelenség azután, hogy ezek — mármint a melegség és a hidegség — meglegyenek az oszthatatlan dolgokban, a nehézség és a könnyűség, a keménység és a lágyság ezzel szemben ne legyenek meg bennük. Ámbár Démokritosz egyes oszthatatlan dolgokat éppenséggel nehezebbnek mond többletüknek megfelelően — következésképp világos, hogy melegebb dolog is van. Ám ha egyszer ezek ilyenek, akkor lehetetlenség, hogy ne szenvedjenek el hatást egymástól, így például az a dolog, amely kevésbé meleg, attól, amely sokkal melegebb. Hogyha továbbá van kemény dolog, akkor lágy is van. Márpedig a lágy dolgot annál fogva mondjuk lágynak, hogy valamilyen hatást szenved el; az a dolog lágy tudniillik, amely enged a nyomásnak. Képtelenség továbbá az is, hogy semmi egyéb nincs meg az oszthatatlan dolgokban, mint egyedül az alakzat, és ha megvan is még valami, akkor is mindössze egyetlen valami (olyan értelemben, hogy az egyik oszthatatlan dolog például képlékeny /gliszkhron/, a másik oszthatatlan dolog pedig meleg); ekkor tudniillik ezeknek a dolgoknak természete nem lehet egy és ugyanaz. Hasonlóképp lehetetlenség az is, hogy több tulajdonság legyen meg egy dologban. Oszthatatlanságánál fogva ugyanis egyazon helyen lesznek benne az illető tulajdonságok /pathé/, következésképp hogyha hatást szenvedne el (amikor például lehül), ugyanott még valamilyen más hatást is fog gyakorolni vagy elszenvedni. És ugyanígy van ez a többi tulajdonsággal kapcsolatban is. Ez a következmény ugyanis egyaránt érinti azokat, akik az oszthatatlan dolgokat térbelieknek tartják, és azokat is, akik síkbelieknek tartják őket. Az oszthatatlan dolgok tudniillik sem ritkábbakká, sem sűrűbbekké nem tudnak válni, lévén, hogy nincs bennük üres.

Képtelenség továbbá még az is, hogy a kicsi dolgok oszthatatlanok, a nagyok ellenben nem. Hiszen — ami azt illeti — könnyű belátni, hogy miért in-

⁴¹Vö.: Arist. Cael. III. 1. (kül. 298^b33. skk. sor.), III. 7. fej., GC. I. 2. 315^b31--316^a4. sor.

kább a nagyobb dolgok aprózódnak föl, mint a kicsik: amazok tudniillik — mármint a nagyok — azért bomlanak föl könnyen, mert sok dologhoz ütődnek hozzá. De hát átfogó értelemben miért inkább a kicsi dolgokban van meg az oszthatatlanság, mint a nagyokban? Továbbá, a fűnt említett térbeli dolgok mindegyikének vajon egyetlen természete van, vagy pedig némelyikük különbözik a többitől (mondjuk úgy, hogy tömegük tekintetében egyesek tűzneműek, mások viszont földneműek)? Tudniillik hogyha valamennyiüknek egyetlen természete van, akkor mi az, ami elkülöníti őket? Vagy másképpen, amennyiben érintkezésbe kerülnek, miért nem válnak eggyé — miként a víz, amikor a vízzel érintkezik (hiszen az utóbbi — amivel a víz érintkezésbe került — semmiben sem különbözik az előbbitől — ami érintkezésbe került a vízzel)? Hogyha viszont az említett térbeli dolgok különbözőek, akkor miféle minőségeik /poia/ lesznek?! Világos tehát, hogy inkább ezeket /a minőségeket/ kell az egyes be-

következő folyamatok forrásainak, illetve okainak tekinteni, mint az alakzatokat. Továbbá, hogyha természetükre nézve különbözőek, akkor oly módon gyakorolnak, illetve szenvednek el majd hatást, hogy eközben kölcsönösen megérintik egymást. Azután pedig mi az, ami mozgásba hozza őket? Hogyha tudniillik egy másik dolog, akkor mindössze hatáselszenvedésre képesek, hogyha viszont mindegyikük maga magát mozgatja, akkor vagy oszthatók lesznek -- egyrészt arra, ami mozgat, másrészt arra, amit az mozgásba hozott --, vagy pedig az ellentétpárok mindkét tagja ugyanabban a vonatkozásban lesz meg bennük, vagyis anyaguk nemcsak szám szerint lesz egy, hanem lehetőség szerint is.

Ami pedig azokat illeti, akik azt állítják, hogy a hatások /ta patné/ a nyílásokon keresztül történő mozgás folytán állnak elő, akkor, ha ez telített nyílások esetén is megtörténik, semmi szükség a magyarázatban a nyílásokra. Ha ugyanis egy dolog egésze az általuk leírt módon valamilyen hatást szenvedne el, ugyanúgy elszenvedhetné azt akkor is, ha nem volnának nyílásai, hanem folytonos volna. Azután hogyan is lehetne átlátni az átlátszó dolgokon oly módon, ahogyan ők állítják? Hiszen sem az érintkezések mentén nem lehet keresztülhatolni az átlátszó dolgokon, sem a nyílásokon keresztül, hogyha egyszer mindegyik nyílás telített. Mert hát miben különbözik ez az eset attól, hogyha az említett dolgoknak nincsenek nyílásaik? Az egész tudniillik ugyanúgy telített lesz akkor is. Tegyük azonban hozzá: hogyha a nyílások önmagukban üresek ugyan, ám szükségképpen testek vannak bennük, akkor újból az iménti következtetésre fogunk jutni. Hogyha pedig a kiterjedésük akkora, hogy semmiféle testet nem fogadhatnak be? Nos, mégiscsak nevetséges az az elképzelés, mely szerint ami kicsi, az üres, ami ellenben nagy — bármilyen nagy is —, az nem üres, vagy másképpen: nevetséges az a gondolat, mely szerint az

üres másvalami, mint a test tere /khóra/ (minek következtében világos módon minden testnek megfelel majd egy, a tömegével egyenlő kiterjedésű üres).

Egyáltalán semmi szükség tehát nyílások föltételezésére: ha ugyanis érintkezés útján semmi sem gyakorol hatást, akkor oly módon sem fog hatást gyakorolni, hogy keresztülmegy a nyílásokon; ellenben abban az esetben, ha a hatásgyakorlás az érintkezés útján bekövetkezik, azok a dolgok, amelyek természetüknél fogva ilyen viszonyban vannak egymással, akkor is fognak hatást gyakorolni, illetve hatást elszenvedni, hogyha nincsenek nyílások.

Ezekből a meggondolásokból mármost nyilvánvaló, hogy abban az értelemben beszélni nyílásokról, ahogyan azt egyesek teszik, vagy hamis, vagy pedig haszontalan. Nevetséges továbbá föltételezni a nyílásokat, hogyha egyszer a testek mindenhol oszthatók, hiszen ahol oszthatók, ott el is különíthetők.

9. Szemügyre véve a már gyakran szóba hozott elvet, mondjuk el ezután, hogy milyen módon van meg a létezőkben a létrehozás, a hatásgyakorlás és a hatáselszenvedés. Hogyha tudniillik valamely dolog mind lehetősége, mind pedig teljesültsége szerint ilyen és ilyenféle, akkor természeténél fogva olyan, hogy egy hatást nemcsak egy bizonyos helyén szenved el (egy másik helyén viszont nem), hanem mindenhol elszenvedi azt — legalábbis amennyiben ilyen és ilyenféle —, amennyiben pedig kevésbé, illetve inkább ilyen és ilyenféle, annyiban kisebb, illetve nagyobb mértékben szenved el azt. Az utóbbi értelemben pedig már inkább beszélhet valaki nyílásokról, mint ahogyan az ércben megszakítás nélkül szerteágaznak az erei annak, ami képes hatást elszenvedni.

327^a1

Mármost mindaz, ami összenőtt, illetve egyetlen dolgot tesz ki, képtelen hatást elszenvedni. Akárcsak azok a dolgok, melyek sem egymást nem érintetik meg, sem más, olyan dolgokat, melyek természetüknél fogva hatást gyakorolnak, illetve hatást szenvednek el. Így például a tűz nemcsak akkor melegít, hogyha érintkezésbe kerül valamivel, hanem akkor is, amikor történetesen távol van: a tűz a levegőt melegíti ugyanis, a levegő pedig az illető testet — a levegő tudniillik természeténél fogva hatást gyakorol és hatást szenved el.

Azzal az elképzeléssel kapcsolatban pedig, mely szerint egy dolog csak egy bizonyos helyén szenved el hatást, más helyén viszont nem, arra a megkülönböztetésre kell utalnunk, amelyet kezdetben⁴² tettünk. Hogyha tudniillik a kiterjedés nem osztható föl teljesen, hanem létezik olyasmi, mint osztha-

⁴²Inkább GC. I. 2. 316^a14—317^a17. sorokra utal itt Arisztotelész, mint GC. I. 8. 324^b25 skk. sorokra.

atlan test vagy szélesség, akkor nem lehet képes minden helyén hatáselszenvedésre, ámde folytonos sem lehet semmi. Hogyha viszont ez a föltevés hamis, azaz minden test osztható, akkor semmiben sem különbözik egymástól az az állítás, hogy a test egymással érintkezésben álló részekből áll, és az az állítás, hogy a test osztható. Hogyha tudniillik a test az érintkezések mentén szét tud válni — miként az egyesek⁴³ állítják —, ez esetben már akkor is fölosztott állapotban lesz, amikor még egyáltalán föl sem osztották; ami ugyanis ekkor történik, csöppet sem lehetetlen, hiszen a test alkalmas arra, hogy fölösszák.

Egészében véve helytelen tehát az az elképzelés, mely szerint a hatásgyakorlás oly módon megy végbe, hogy a testek meghasadnak, ez az elgondolás ugyanis eltörli a más milyenné-válást. Ezzel szemben azt látjuk, hogy ugyanaz a test — miközben folytonos — olykor cseppfolyós, olykor pedig szilárd, és ezt a hatást nem fölosztás, illetve összetevődés révén szenved el, s még csak nem is fordulati helyzetének, illetve kölcsönös érintkezésekből adódó elrendeződések révén — miként azt Démokritosz állítja.⁴⁴ Az a dolog ugyanis, amelyik cseppfolyósból szilárd lett, nem oly módon szilárdult meg, hogy előzetesen változás, illetve áthelyeződés történt a természetében, de kemény, illetve megszilárdult testek sincsenek jelen benne, melyeknek a tömege oszthatatlan volna; ellenkezőleg: az egész test olykor mindenütt egyformán cseppfolyós, olykor pedig kemény, illetve szilárd. Az imént jelzett elképzelés értelmében továbbá növekedés és csökkenés sem történhet, hiszen ha hozzátétl történik is, de anélkül, hogy az egész — akár valaki mással elvegyülve, akár magától — megváltoznék, akkor a testnek egyetlen olyan része sem lesz, amely nagyobb lett.

Ezen a módon rögzítsük tehát, hogy létezik olyasmi, mint létrehozás, hatásgyakorlás, keletkezés és kölcsönös hatáselszenvedés, s ezen az úton különböztessük meg azt a módot, ahogyan végbemehetnek, attól a módtól, ahogyan azt mások állítják ugyan, de ahogyan mégis lehetetlenség végbemenniük.

10. Hátravan még azonban, hogy ugyanezzel a vizsgálódási móddal /katonon auton tropon tész methodu/ megvizsgáljuk a vegyülést, ez volt ugyanis a harmadik azok közül a változások közül, amelyeket kezdettől fogva⁴⁵ vizsgálódásunk témájául tűztünk ki. Meg kell vizsgálnunk tehát, hogy mi a vegyülés, hogy mi az, ami vegyíthető, hogy mely létezőkkel és milyen módon törté-

⁴³Utalás Paltónra. Vö.: Arist. GC. I. 8. 325^b32. sor.

⁴⁴Vö.: Arist. GC. I. 1. 314^b4–315^a3, I. 2. 315^b32–316^a2. sor.

⁴⁵Vö.: Arist. GC. I. 6. 322^b1–26. sor.

nik ez meg, továbbá hogy egyáltalán létezik-e vegyülés, vagy egy ilyen állítás hamis — egyesek⁴⁶ állítása szerint tudniillik lehetetlenség két különböző dolgot elvegyíteni egymással. Azt mondják ugyanis, hogy ha a már elvegyített dolgok továbbra is léteznek még, illetve nem váltak másmilyenné, akkor semmivel sem inkább alkotnak vegyületet most, mint korábban, sőt ugyanolyan állapotban vannak. Hogyha pedig — mondják — az egyikük már elpusztult, akkor nem vegyületet alkotnak, hanem az egyik létezik, a másik pedig nem létezik, mindazáltal az illető dolgok, melyeknek a vegyülése történt, ugyanolyan állapotban vannak. Végül pedig ugyanez a meggondolásuk akkor is, ha mindkét vegyülő dolog, miután összetalálkozott, elpusztul, mert hát azok a dolgok, amelyek egyáltalán nem léteznek, csak nem alkothatnak vegyületet.

Az iménti meggondolás mármost, úgy látszik, azt próbálja meghatározni, hogy miben különbözik a vegyülés a keletkezéstől és a pusztulástól, illetve azt, hogy miben különbözik a vegyíthető dolog attól, ami létrehoz, illetve attól, ami elpusztul; mert ha már egyszer vannak ilyen dolgok, nyilvánvalóan különbözniük kell. Ezeknek a kérdéseknek a tisztázódásával pedig az előttünk álló nehézségek is megoldódhatnak.

Mármost olyasmit, hogy a fa vegyületet alkot a tűzzel, nem mondunk, sem olyasmit, hogy a fa, miközben ég, vegyül — sem a maga részeivel nem vegyül, sem a tűzzel —, hanem azt mondjuk, hogy a tűz keletkezik, a fa pedig elpusztul. Ugyanúgy azt sem mondjuk, hogy a táplálék vegyül a testtel, s azt sem, hogy az alak oly módon formálja a viasztömeget, hogy eközben vegyül vele. Továbbá sem a test, sem a fehér, egyáltalán: sem a tulajdonságok, sem az állapotok nem képesek vegyülni magukkal a dolgokkal, hiszen megőrződni látjuk őket. Tegyük azonban hozzá: nem lehetséges, hogy a fehér és a tudomány, vagy bármely más, elkülönülten nem létező dolog elvegyüljön egymással. Ámde pontosan ezt nem látják be azok,⁴⁷ akik azt állítják: valaha minden együtt volt, és vegyületet alkotott. Nem minden dolog képes ugyanis vegyülni mindennel, hanem a már elvegyített dolgok mindegyikének alapjában véve elkülönült dolognak kell lennie; márpedig egyetlen tulajdonság sem elkülönült dolog. Mivel pedig egyes létezők lehetőség szerint léteznek, mások pedig ténylegesség szerint, ezért a már elvegyített dolgok bizonyos értelemben létezhetnek, és bizonyos értelemben nem létezhetnek: noha az, ami belőlük lett, ténylegesség

⁴⁶Apollóniai Diogenész. Vö. DK 64 B 2., 5. frg., Arist. GC. I. 6. 322^b13—15. sor.

⁴⁷Anaxagorasz (vö. DK 59 A 45), de Empedoklész is lebeghetett Arisztotelész szeme előtt. Vö. még Arist. GC. II. 7. 334^a26—^b2, Ph. I. 4. 187^a20—23. sor.

szerint más, lehetőség szerint azonban mindkettő továbbra is pontosan az, ami máskülönben a vegyítés előtt volt. Azaz nem semmisültek meg — az egyik meggondolás ugyanis ezt a nehézséget vetette föl az előbb. Nyilvánvaló továbbá, hogy a vegyülő dolgok egy, már előzetesen elkülönült állapotukból kerülnek össze, és nyilvánvalóan képesek ismét elkülönülni. Ténylegesség szerint tehát sem nem maradnak meg mindvégig úgy, mint test, és úgy, mint fehér, sem nem pusztulnak el: sem egyikük, sem mindkettő; lehetőségeik ugyanis megőrződnek.

328^a1 Ami tehát ezeket a nehézségeket illeti, akár tovább is léphetünk, mindazáltal tisztáznunk kell a velük kapcsolatban fölvetődő kétséget, mely szerint a vegyülés vajon nem érzékelésünk függvénye-e. Vagyis a dolgok vajon akkor alkotnak-e vegyüléket, hogyha a vegyülésre lépő dolgokat úgy osztjuk föl apró részekre, és ezeket oly módon helyezjük el egymás mellett, hogy érzékelésünk számára egyikük sem látható élesen, vagy pedig nem így van, hanem oly módon alkotnak vegyüléket, hogy bármely már elvegyített dolog bármely tetszőleges része az illető másik dolog valamely része mellett van? Az előbbi értelemben véve mármost beszélnek vegyülésről: eszerint például az árpaszemek akkor alkotnak vegyüléket a búzaszemekkel, hogyha bármely tetszőleges árpaszem már valamelyik búzaszem mellé került. Hogyha azonban minden test osztható, és ha az egy másik testtel vegyíthető test ugyanolyan részekből áll, mint az, akkor az egyik test bármely tetszőleges részének a másik valamely része mellé kellene kerülnie. Mivel pedig nem lehetséges a testeket a legkisebb részekre fölosztani, és mivel az összetevés nem ugyanaz, mint a vegyítés, hanem más, ezért világos, hogy — egyrészt — azokról a dolgokról sem állítható, hogy vegyüléket alkotnak, amelyek oly módon lépnek vegyülésbe egymással, hogy eközben apró részeikben megőrződnek. (Ez ugyanis összetevődés lesz, vagyis nem elegyedés és nem vegyülés, és a résznek sem lesz ugyanaz az összetételi aránya, mint az egésznek. De hogyha mégis valamiféle vegyüléket kell alkotniuk, akkor — állításunk szerint — a vegyüléknek ugyanolyan részekből kell állnia, vagyis miként a víznek a része sem más, mint víz, akként van ez az eleggyel kapcsolatban is. Hogyha viszont a vegyülés nem más, mint apránkénti összetevődés, akkor az előbbi következmények egyikével sem találkozunk majd, hanem csupán érzékelésünk függvénye, hogy vegyüléket alkotnak-e a dolgok, és így ugyanaz a dolog az egyik ember szerint — amikor is csak futó pillantást vet rá — vegyülék lesz, Lynkeusz⁴⁸ szerint ellenben

⁴⁸Lynkeusz: mitikus alak, Aphareusz fia, Idasz öccse; éléslátásáról Pindaros is említést tesz (vö. 10. nemei óda 61 skk. sor).

egyáltalán nem lesz vegyülék.) És — másrészt — akkor sem mondhatjuk, hogy a dolgok vegyüléket alkotnak, ha egy fölosztás révén az egyik dolog bármely tetszőleges része a másik valamely része mellé kerül — lévén, hogy ilyen fölosztást lehetetlenség elvégezni. Eszerint tehát vagy nem létezik vegyülés, vagy pedig újból ki kell fejtenünk, hogy milyen módon megy végbe.

Egyes létezők — korábbi megállapításunknak megfelelően⁴⁹ — képesek hatást gyakorolni, mások pedig képesek hatást elszenvedni tőlük. Mármost azok a dolgok, melyek anyaga ugyanaz, kölcsönös viszonyban vannak /antisztrepei/: képesek hatást gyakorolni egymásra és képesek hatást elszenvedni egymástól; azok a dolgok viszont, melyeknek nem ugyanaz az anyaguk, oly módon gyakorolnak hatást, hogy maguk nem képesek hatást elszenvedni. Az utóbbi dolgoknak mármost nincs vegyülésük. Ezért nem oly módon gyakorolja gyógyító hatását az orvostudomány és az egészség, hogy közben vegyülne a testekkel. Amikor továbbá a hatásgyakorlásra és a hatáselszenvedésre képes dolgokból, amelyek könnyen oszthatók, több a kevesebb, illetve nagyobb a kisebb összetevődik, akkor az eredmény megint csak nem vegyülés, hanem a többségben lévő alkotórész növekedése — a változás eredményeként tudniillik a másik alkotórész átalakul a többségben lévővé. Így például egy csöpp bor tízezer kupa vízzel nem vegyül, hiszen a bor formája föloldódik és a változás eredményeként az egész vízzé válik. Amikor pedig erősségükre /dünameisz/ nézve valamilyen módon kiegyenlítődnek, akkor, jóllehet mindkét alkotórész saját természetéből kiindulva olyan irányba változik, hogy eluralkodjon, ám mégsem válik egyik a másikává, hanem mindkettő olyasmivé válik, ami a kettő között van, illetve közös.

A hatásgyakorlásra képes dolgok közül mármost nyilvánvalóan azok képesek vegyülni, melyek ellentétpárokkal rendelkeznek (pontosan ezek képesek tudniillik egymástól hatást elszenvedni); amikor pedig kicsiny részeit kicsiny részek mellé helyezzük, akkor még jobban vegyülnek — mivel könnyebben és gyorsabban változtatják meg egymást —, a nagy részek között viszont ez sok időt vesz igénybe. Az osztható és a hatáselszenvedésre képes dolgok közül ezért azok a vegyíthetők, amelyek könnyen elhatárolhatók /euoriszta/ (ezeket ugyanis könnyebb apró részekre osztani — és pontosan ez az, amit a könnyen elhatárolhatóságon értettünk). A testek közül például a folyékonyak képesek a leginkább vegyülni, az osztható dolgok között ugyanis a folyékony a legkönnyebben elhatárolható — föltéve, hogy nem nyúlós, mert hiszen az ilyen dolog csupán többé és nagyobbá teszi a tömeget.

⁴⁹Vö.: Arist. GC. I. 7. 324^a24—^b22. sor.

Amikor azonban a két alkotórész közül csupán az egyik képes hatást elszervenvedni, illetve amikor az egyik nagyobb mértékben képes erre, míg a másik csak alig-alig, akkor kettőjük vegyülete vagy nem lesz nagyobb, vagy csak éppen hogy nagyobb lesz — miként ez az ón és a réz esetében történik. Egyes létezők tudniillik idegenkednek egymástól, illetve ingadoznak abban, hogy kölcsönhatásba lépjenek-e egymással: valahogyan nehezen látszanak vegyíthetőknek és — úgy tetszik — egyikük nem egyéb, mint forma, a másik pedig az, ami ezt képes befogadni. Példánk esetében legalábbis ez történik: az ón, mint a réz valamilyen anyag-nélküli tulajdonsága ugyanis csaknem eltűnik, és mihelyt elvegyült, pusztán csak megszínezve a rezet, semmibe vész. De más esetekben is ugyanez az eredmény adódik.

Az elmondottak alapján tehát nyilvánvaló, hogy létezik vegyülés, s az is, hogy mi az, és miért következik be. Az is világos továbbá, hogy mely létezők vegyíthetők, ha egyszer némelyek csakugyan képesek egymástól hatást elszervenvedni, könnyen elhatárolhatók és könnyen oszthatók. Az utóbbiak esetében ugyanis sem az nem szükségszerű, hogy — miközben vegyületet alkotnak — elpusztuljanak, sem az, hogy továbbra is egyáltalában vett értelemben ugyanazok maradjanak, sem pedig az, hogy vegyülésük összetevődés legyen, és végül az sem szükségszerű, hogy vegyülésük érzékelésünktől függjön. Így tehát az a dolog vegyíthető, amely — amellett, hogy könnyen elhatárolható — képes lesz hatást gyakorolni és hatást elszervenvedni, és vegyíthető lesz más ilyen dologgal (azt a dolgot tudniillik, amellyel a vegyíthető dolog vegyíthető, ugyanígy hívjuk). A vegyülés pedig nem más, mint másmilyenné vált vegyíthető dolgok egyesülése.

MÁSODIK KÖNYV

1. Az eddigiekben mármost azt mondtuk el, hogy a vegyülés, az érintkezés, a hatásgyakorlás és a hatáselszervenvedés milyen módon megy végbe azokban a dolgokban, amelyek természetes módon változnak, továbbá azt, hogy az egyszerű keletkezés és pusztulás hogyan megy végbe, mely dolgoknak sajátja, és mely ok miatt következik be. Hasonlóképp, a másmilyenné-válással kapcsolatban is elmondtuk, hogy mit jelent másmilyenné válni, és azt, hogy miben különbözik ez az előbbiektől. Hátravan még azonban, hogy megvizsgáljuk a testek úgynevezett elemeit. Érzékelhető testek nélkül ugyanis nincs keletkezés és pusztulás a természettől fogva fönnálló entitások körében. Eme testek hordozó anyagáról mármost némelyek azt állítják, hogy egyetlen — akik például leve-

gőnek⁵⁰ tekintik vagy tűznek⁵¹ vagy olyan köztes dolognak,⁵² amely mindazonáltal elkülönült test —, mások viszont azt állítják, hogy szám szerint egy- 329^{a1} nél több: egyesek tűznek és földnek tartják,⁵³ mások háromnak⁵⁴ (e kettőn kívül még levegőnek is), megint mások pedig — Empedoklészhez hasonlóan — ehhez a háromhoz — negyediknek még a vizet is hozzáteszik. Ezek összetevődése, szétválása vagy másmilyenné-válása folytán következik be állításuk szerint a keletkezés és a pusztulás magukban a dolgokban.

Nos, fogadjuk el mint helyénvalót, hogy elveknek, illetve elemeknek nevezik az elsődleges dolgokat, melyeknek változása révén keletkezés, illetve pusztulás következik be — akár összetevődés, akár szétválás, akár valamely másik változás módján változnak is. Mindazáltal — egyfelől — tévednek azok, akik a főt említettéken kívül anyagot tesznek föl, és pedig olyat, amely teszi és elkülönült. Lehetetlenség ugyanis, hogy ez a test érzékelhető ellentétpárok nélkül létezzék, hiszen szükségképp vagy könnyűnek, vagy nehéznek, vagy hidegnek, vagy melegnek kell lennie ennek a "határtalan"-nak, ahogyan az elvet néhányan⁵⁵ nevezik.

Platón megfogalmazása pedig -- másfelől —, ahogyan azzal a Iimaioszb⁵⁶ találkozunk, nem egyértelmű, nem mondja meg tudniillik világosan, hogy a mindent-befogadó /pandekhez/ vajon elkülönül-e az elemektől. De nem is használja föl azt, azután, hogy kijelentette: van valamiféle hordozó, mely elsődlegesebb az elemeknél, miként például az arany is elsődlegesebb az aranyból való tárgyaknál. (Ámbár még az a megfogalmazás sem hangzik helyesen: "aranyból való tárgy". Jóllehet azokat a dolgokat, amelyekkel másmilyenné-válás történik, ily módon nevezzük meg, ám ama dolgokat, amelyekkel keletkezés, illetve pusztulás történt, lehetetlenség arról elnevezni, amiből keletkeztek. Mindazonáltal Platón is csak annyit mond, hogy messze a legigazabb mind-egyik szóban forgó tárgyat aranynak nevezni.) Az elemek fölbontását /analízis/ — mely elemek térbeliek — Platón mégis a síkokig végzi. Márpedig lehetetlenség, hogy a "dajka", azaz az elsődleges anyag sík legyen.

⁵⁰Diogenész és Anaximenész.

⁵¹Hérakleitosz.

⁵²Anaximandrosz (vö. Arist. GC. II. 5. 332^a20–26. sor).

⁵³Parmenidész, ill. vö. 30. jegyzet.

⁵⁴Khioszi Ión.

⁵⁵Anaxagorasz.

⁵⁶Vö. Pl. Ti. 49^a–52^d, valamint Arist. GC. I. 2. 315^a29–33, 315^b30–32, 316^a2–4, I. 8. 325^b24–34. sor.

329^{b1}

Ami minket illet, állításunk szerint az érzékelhető testeknek van valamiféle anyaguk, ámde ez nem elkülönült, hanem mindig ellentétpárral jár együtt, és az úgynevezett elemek ebből keletkeznek. Más fejtegetéseinkben azonban már pontosabb meghatározást adtunk róluk.⁵⁷ Miután azonban az elsődleges testek pontosan ezen a módon származnak az anyagból, ezért róluk is beszélnünk kell, hangsúlyozva meggyőződésünket, mely szerint az elv, méghozzá az elsődleges elv nem más, mint az anyag, amely elkülöníthetetlen ugyan, mégis hordozója az ellentétes jegyeknek. Hiszen a hideg számára sem a meleg az anyag, és a meleg számára sem a hideg az, hanem az anyag mindkettőjük számára a hordozó. Következésképp elsődleges értelemben véve a lehetőség szerint érzékelhető test számít az elvnek, másodlagos értelemben véve pedig az ellentétpárok (ellentétpáron értem például a melegséget és a hidegséget), a tűz, a víz és az ilyesfélék pedig csupán harmadlagos értelemben véve számítanak elvnek. Az utóbbiak tudniillik kölcsönösen egymást eredményező módon változnak — vagyis nem úgy van, ahogyan Empedoklész és mások állítják (abban az esetben ugyanis egyáltalán nem történhetnék másmilyenné-válás⁵⁸) —, ezzel szemben az ellentétpárok nem változnak. Ám éppígy azt is el kell mondanunk, hogy mely ellentétpárok sorolhatók a test elvei közé, és hány van belőlük. Mert a többiek, jóllehet föltevéseikben ők is támaszkodnak az ellentétpárookra, mégsem mondják meg, miért éppen azokra támaszkodnak, amelyekre támaszkodnak, és miért éppen annyit használnak föl, ahányat fölhasználnak.

2. Mivel az érzékelhető test elveit keressük — ez pedig annyi, mint a tapintható test elveit keresni —, és mivel az a test tapintható, amelyet a tapintással érzékelünk, ezért nyilvánvalóan nem az összes ellentétpár alkotja a test formáit, illetve elveit, hanem egyedül azok az ellentétpárok, amelyek a tapintáshoz tartoznak, mert hát a testek különbsége ellentétpárok vonatkozásában adódik, méghozzá a tapintás körébe tartozó ellentétpárok vonatkozásában. Ezért sem a fehérség és feketeség, sem az édesség és keserűség, sem pedig valamely más, a látásra vonatkozó /aiszthéton/ ellentétpár nem alkot elemet. A látás persze elsődlegesebb a tapintásnál, következésképp a hordozója is elsődlegesebb, mindazáltal az, hogy látható, a tapintható testnek nem tapinthatósága szempontjából tulajdonsága, hanem más szempontból — jóllehet az történetesen természettől fogva elsődlegesebb.

⁵⁷Vö.: Arist. Ph. I. 6—9., továbbá GC. I. 3. 317^b14—18, 317^b28, 318^a23—25. sor.

⁵⁸Vö.: Arist. GC. I. 1. 314^b15—26. sor.

Először tehát azt kell meghatároznunk, hogy maguknak a tapintható testeknek melyek az elsődleges megkülönböztető jegyei, illetve ellentétpárjai. A tapintáshoz tartozó ellentétpárok az alábbiak: meleg—hideg, száraz—nedves, nehéz—könnyű, kemény—lágy, képlékeny—törékeny, érdes—sima, darabos—finom. Ezek közül azonban a nehéz és a könnyű nem képes sem hatást gyakorolni, sem hatást elszenvedni, tudniillik ezeket nem annyiban állítjuk a dolgokról, amennyiben azok valamilyen hatást gyakorolnak egymásra, illetve valamilyen hatást szenvednek el egymástól. Márpedig az elemeknek képesnek kell lenniük kölcsönösen hatást gyakorolni egymásra, illetve hatást elszenvedni egymástól, hiszen vegyülnek egymással, és kölcsönösen egymást eredményező módon változnak.

A meleget és hideget, valamint a nedveset és szárazat viszont abban az értelemben állítjuk a dolgokról, hogy az egyik pár képes hatást gyakorolni, a másik pár pedig képes hatást elszenvedni. A meleg ugyanis összekapcsolja az ugyanazon nemű dolgokat (az a szétválasztás tudniillik, amelyet többek⁵⁹ állítása szerint a tűz előidéző, valójában nem egyéb, mint az ugyanazon osztályba tartozó dolgok összekapcsolása, hiszen az idegen dolgok eltávolításához vezet), a hideg pedig egyaránt összegyűjti és összekapcsolja azokat a dolgokat is, amelyek ugyanolyan neműek, és azokat a dolgokat is, amelyek nem ugyanabba az osztályba tartoznak. A nedves továbbá saját határral nem határolódik el más dolgoktól, ám másként könnyen elhatárolható, a száraz viszont saját határral könnyen elhatárolódik ugyan más dolgoktól, másként azonban nehezen határolható el.

A finom és darabos, a képlékeny és törékeny, a kemény és lágy, valamint a többi ellentétpár azután ebből a négyből ered. Mivel ugyanis az a képesség, hogy megtöltsön valamit, a nedvesnek sajátja (mert önmagát ugyan nem tudja elhatárolni más dolgoktól, de másként könnyen elhatárolható, és mert határaival igazodik a vele érintkezésbe kerülő dolgokhoz), és mivel a finom^{330^a1} képes megtölteni valamit (lévén, hogy finom szemcsékből áll, és éppen az apró szemcsékből álló dolog képes megtölteni valamit, hiszen ily módon az egész dolog érintkezésbe kerül a másik egészével, a finom pedig legkiváltképp apró szemcséjű), ezért hát nyilvánvaló, hogy a finom a nedvesből, a darabos pedig a szárazból lesz. Azután a képlékeny megint csak a nedvesből lesz (lévén, hogy a képlékeny nem más, mint a valamilyen hatást elszenvedett nedves, például az olaj), a törékeny pedig a szárazból lesz (mert a törékeny annyi, mint a teljesen száraz — olyannyira száraz, hogy nedvesség hiányában már meg

⁵⁹Föltehetően a pythagoreusok. Vö. még Arist. GC. II. 9. 336^a3—12. sor.

is szilárdult). A lágý továbbá a nedvesbõl lesz (mert az lágý, ami enged a nyomásnak, s besüpped önmagába, nem pedig helyet változtat, és pontosan ez az, amit a nedves tesz — ezért is nem lágý ugyan a nedves, de a lágý a nedves körébe tartozik), a kemény pedig a szárazból lesz (mert kemény az, ami már megszilárdult, az viszont, ami megszilárdult, száraz).

Többféle értelemben használjuk azonban a száraz és a nedves kifejezéseket: hiszen mind a nedves, mind a vizes szemben áll a szárazzal, és megfordítva: mind a száraz, mind a szilárd szemben áll a nedvessel. Persze ezek mindegyike az elsõdleges értelemben vett szárazhoz, illetve nedveshez tartozik. Mivel ugyanis a száraz szemben áll a vízzel, és mivel vizesnek azt nevezzük, ami a felületén idegen nedvességet tartalmaz, ami viszont a bensejében is nedves, azt átázottnak mondjuk, továbbá mivel az száraz, ami a nedvességtõl meg van fosztva, ezért nyilvánvaló, hogy a vizes a nedves körébe tartozik, a vele szemben álló száraz pedig az elsõdleges értelemben vett száraz körébe. A nedves és a szilárd esetében pedig ugyanez a helyzet: hiszen az nedves, ami saját nedvességgel rendelkezik, ami viszont a bensejében idegen nedvességet tartalmaz, az átázott, amit pedig a nedvességtõl megfosztottak, az szilárd, következésképp ezek közül is az egyik a száraz körébe tartozik majd, a másik pedig a nedvesébe.

Világos tehát, hogy az összes többi megkülönböztetõ jegy az elsõ négyre vezethetõ vissza. Ezt a négyet azonban már nem vezethetjük vissza kevesebbre, hiszen a meleg sem olyan, hogy tulajdonképpen nedves vagy tulajdonképpen száraz volna, és a nedves sem olyan, hogy tulajdonképpen meleg vagy tulajdonképpen hideg volna, továbbá a hideg és a száraz sincs alárendelve sem egymásnak, sem a melegnek és a hidegnek; úgyhogy ilyen elemi tulajdonság szükségképp négy van.

330^b₁ 3 Mivel pedig négy elemi tulajdonság /sztoikheia/ van, a négynek pedig hat páros összekapcsolódása lehetséges, és mivel az egymással ellentétes jegyek természetüknél fogva nem kapcsolódnak össze egymással (hiszen lehetlenség, hogy ugyanaz a dolog mind meleg, mind hideg legyen, akárcsak az, hogy mind száraz, mind nedves legyen), ezért az elemi tulajdonságoknak nyilvánvalóan négy páros összekapcsolódásuk lesz: a meleg és száraz, a meleg és nedves, azután a hideg és nedves, végül a hideg és száraz. Ezek a párok értelemszerûen megfelelésben állnak az egyszerűnek mutatkozó testekkel: a tûzzel, a levegõvel, a vízzel és a földdel. A tûz tudniillik meleg és száraz, a levegõ pedig meleg és nedves (hiszen a levegõ olyan, mint a gõz), a víz hideg és nedves, végül a föld hideg és száraz; úgyhogy a megkülönböztetõ je-

gyek az elsődleges testek között arányosan oszlanak meg, és a számuk is megfelelő arányú.

Azok közül tudniillik, akik az egyszerű testeket elemeknek tekintik, egyesek egyetlennek tartják őket, mások kettőnek, néhányan háromnak, néhányan pedig négynek. Akik mármost mindössze egyetlen elemről beszélnek, és a többi dolgot azután abból sűrűsödéssel és ritkulással származtatják, azok — ebből következően — az elveket kettőnek tartják, mely két elv a ritka és a sűrű vagy inkább a meleg és a hideg. Ugyanis ez a kettő az, ami tevékeny, az egy pedig az anyaghoz hasonlatosan hordozza őket. Akik pedig az elemeket kettőnek veszik — hasonlóan Parmenidészhez,⁶⁰ aki tűznek és földnek tekintette őket —, azok a közbülsőket (esetünkben a levegőt és a vizet) a kettő vegyületeként értelmezik. Csakúgy azok is, akik⁶¹ három elemről beszélnek — miként Platón a Fölosztásokban:⁶² tudniillik a köztest ő is vegyületeknek tartja. Csaknem ugyanazt állítják tehát azok, akik az elemeket kettőnek, és azok, akik háromnak tartják, azzal az eltéréssel, hogy az előbbiek a közbülsőt kettévágják, az utóbbiak viszont mindössze egynek tekintik. Némelyek azután az elemeket négynek mondják; így például Empedoklész — ámbár ő is kettőre vezet vissza őket, amennyiben ugyanis a tűzzel szembeállítja a többi elemet.⁶³

Mindazáltal sem a tűz, sem a levegő, sem az említettek bármelyike nem egyszerű, hanem vegyített. Az egyszerű testek pedig ilyesfélék ugyan, de mégsem ugyanezek, mint ahogyan például ha valami a tűzhöz hasonló, akkor az tűznemű ugyan, de nem tűz; ami pedig a levegőhöz hasonló, az légnemű, és ugyanez a helyzet a többi esetben is. Mert hiszen a tűz nem egyéb, mint a melegség többlete, amiként a jég sem más, mint a hidegség többlete, a fagyás és a forrás ugyanis valamiféle többletet jelentenek: az előbbi a hidegségét, az utóbbi pedig a melegségét. Mármost hogyha a jég annyi, mint a nedves hideg megfagyása, akkor a tűz sem lesz más, mint a száraz meleg fölforrása. Éppen ezért nem keletkezik sem a jéből, sem a tűzből semmi.

⁶⁰Vö. 30. jegyzet.

⁶¹A khioszi Ión.

⁶²Ilyen című Platón-műről nem tud a hagyomány. A legtöbb meg gondolás Pl. Ti. 35^a₁–36^b₆-ban történő lokalizálás mellett szól, de vannak érvek a Pl. Ti. 31^b₀–32^a₀-ben történő lokalizálás mellett is.

⁶³Vö.: Arist. Metaph. I. 4. 985^a₃₃–^b₃. sor.

331^a₁ Mivel pedig négy egyszerű test van, mindkét belőlük alkotott pár a két természetes hely /toposz/⁶⁴ valamelyikéhez tartozik, mégpedig a tűz és a levegő ahhoz, amelyik a természetes határ /horosz/ irányába esik, a föld és a víz pedig ahhoz, amelyik a természetes közép irányába. A tűz és a föld továbbá a szélső elemek és a legtisztábbak, a víz és a levegő viszont köztesek és inkább vegyítettek. A két pár tagjai továbbá ellentétesek egymással, éspe- dig a víz a tűzzel ellentétes, a föld pedig a levegővel, lévén hogy ellenté- tes tulajdonságokból állnak. Mindazáltal minden egyes egyszerű test — miu- tán ilyen négy van — egyáltalában vett értelemben mégiscsak egy tulajdon- sághoz tartozik: a föld inkább a szárazhoz, mint a hideghez, a víz inkább a hideghez, mint a nedveshez, a levegő inkább a nedveshez, mint a meleghez, s végül a tűz inkább a meleghez, mint a szárazhoz.

4. Mivel pedig már korábban⁶⁵ megállapítottuk, hogy az egyszerű testek keletkezése egymásból történik, az meg már csak érzékelésünk alapján is nyilvánvaló, hogy keletkeznek (máskülönben ugyanis nem történhetnék másmi- lyenné-válás, hiszen másmylenné-válásról a tapintható testek tulajdonságai- nak vonatkozásában beszélünk), ezért most azt kell elmondanunk, hogy kölcsö- nösen egymást eredményező változásuk milyen módon történik, továbbá azt, hogy vajon valamennyi képes-e valamennyiből keletkezni, vagy pedig csupán néme- lyik képes, némelyik viszont nem.

Annyi mindenesetre nyilvánvaló: az egyszerű testek természetüknél fogva mind olyanok, hogy változásuk eredményeként egymássá válnak; a keletkezés ugyanis az ellentétesek irányába mutat, illetve az ellentétesekből indul ki, márpedig az elemek mind ellentétes viszonyban állnak egymással, annál fogva, hogy megkülönböztető jegyeik ellentétesek. Egyes elemeknek tudniillik mind- két megkülönböztető jegyük ellentétes egymással, így például a tűznek és a víznek (az egyik ugyanis száraz és meleg, a másik viszont nedves és hideg); másoknak viszont csupán az egyik megkülönböztető jegyük ellentétes, így pél- dával a levegőnek és a víznek (az egyik ugyanis nedves és meleg, a másik pe- dig nedves és hideg). Következésképp általánosságban véve nyilvánvaló, hogy természeténél fogva mindegyik keletkezhethet mindegyik másikból, s ezután már az egyes elemeket külön-külön tekintve sem nehéz belátni keletkezésük mód- ját. Mert hát, jóllehet mindegyik keletkezhethet mindegyik másikból, ám abban

⁶⁴Toposz, azaz uraniosz toposz (bővebben lásd pl. Arist. Cael. IV. 1. fej.). Vö. még GC. I. 6. 323^a6–9. sor.

⁶⁵Vö. Arist. Cael. III. 6. 304^b23. skk.; GC. I. 1. 314^b12–26, II. 1. 329^a35–^b1. sor.

már különbözni fognak, hogy ez a változás lassabban vagy gyorsabban, illetve könnyebben vagy nehezebben megy-e végbe. Azok az elemek tudniillik, amelyek rendelkeznek egybeeső jeggyel, gyorsan alakulnak át egymássá, amelyek viszont nem rendelkeznek ilyen jeggyel, azok lassan, hiszen egyetlen jegy könnyebben változik meg, mint sok. A tűzből például oly módon lesz levegő, hogy csak az egyik jegye változik meg (a tűz tudniillik meleg és száraz volt, a levegő pedig meleg és nedves, úgyhogy a tűzből akkor lesz levegő, hogyha a nedves legyőzi a szárazat). A levegőből pedig ismét csak akkor lesz víz, amikor a hideg legyőzi majd a meleget (a levegő ugyanis meleg és nedves, a víz pedig hideg és nedves, úgyhogy a levegőből akkor lesz víz, hogyha a meleg megváltozik). Továbbá vízből föld és földből tűz szintén ezen a módon lesz, hiszen mindkét pár kölcsönösen rendelkezik egybeeső jegyekkel. A víz tudniillik nedves és hideg, a föld pedig hideg és száraz, úgyhogy a vízből akkor lesz föld, hogyha a nedves uralomra jut. Mivel pedig a tűz száraz és meleg, a föld pedig hideg és száraz, ezért akkor lesz a földből tűz, amikor a hideg elpusztul. Ennélfogva nyilvánvaló, hogy az egyszerű testek esetében a keletkezés körben történik; világos módon azért ez a legkönnyebb módja a változásnak, mert a változás láncolatában egymásra következő elemeknek van egybeeső jegyük.

331^{b1}

Lehetséges persze, hogy tűzből víz és levegőből föld keletkezzék, és megfordítva, az is lehetséges, hogy vízből, illetve földből tűz, illetve levegő keletkezzék, mindazáltal nehezebben — ezekben az esetekben ugyanis több jegy változik meg. Amikor ugyanis a vízből tűz lesz, szükségszerű, hogy mind a hideg, mind pedig a nedves elpusztuljon, hogyha pedig a földből levegő lesz, megint csak szükségszerű, hogy mind a hideg, mind pedig a száraz elpusztuljon. Ugyanez a helyzet akkor is, hogyha a tűzből, illetve a levegőből víz, illetve föld lesz: szükségszerű, hogy mind a két jegy megváltozzék.

Az utóbb tárgyalt keletkezés kétségkívül időigényesebb; abban az esetben viszont, amikor mindkét elemből egy-egy jegy pusztul el, a változás könnyebben végbemegy ugyan, de az átalakulás nem lesz kölcsönös, hanem a tűzből és a vízből föld, illetve levegő lesz, a levegőből és a földből pedig tűz, illetve víz. Hogyha tudniillik a vízből elpusztul a hideg, és a tűzből elpusztul a száraz, akkor levegő lesz (az egyikből a meleg marad meg ugyanis, a másiktól pedig a nedves), amikor pedig a tűzből a meleg pusztul el és a vízből a nedves, akkor föld lesz (az egyikből ugyanis a száraz marad meg, a másiktól pedig a meleg). A levegőből és a földből pedig szintén ily módon lesz vagy tűz, vagy víz. Amikor tudniillik a levegőből elpusztul a meleg, a földből pedig elpusztul a száraz, akkor víz lesz (az egyikből a nedves marad meg

ugyanis, a másikból pedig a hideg), viszont amikor a levegőből a nedves pusztul el, a földből pedig a hideg, akkor tűz lesz (az egyikből a meleg marad meg ugyanis, a másikból pedig a száraz — pontosan azok a jegyek, amelyek a tűz sajátjai). A tűz keletkezésének általunk most kifejtett módja még észlelésünkkel is megegyezik: hiszen amiről a leginkább elmondhatjuk, hogy tűz, az nem más, mint a láng, a láng azonban nem egyéb, mint égő füst, a füst pedig levegőből és földből áll.

A körben történő keletkezés egymásra következő elemeinek esetében mindazáltal az egyik elemnek a másikba való átalakulása oly módon nem mehet végbe, hogy mindkét elem elpusztul egy-egy jegy, mivel ekkor mindkét elemben vagy ugyanazok a jegyek, vagy pedig az ellentétes jegyek maradnának meg, márpedig ez utóbbi két eset egyikében sincs mód arra, hogy test keletkezzék. Hogyha a tűzből például a száraz pusztulna el, a levegőből pedig a nedves, akkor azért nem volna mód test keletkezésére, mert mindkettőben a meleg maradna meg. Hogyha viszont mindkettőből a meleg pusztulna el, akkor az ellentétes jegyek maradnának meg: a száraz és a nedves. A többi elem esetében pedig ugyanez a helyzet — lévén, hogy minden két egymásra következő elemben egyrészt egy-egy olyan jegy van jelen, amely megegyezik, másrészt egy-egy olyan, amely ellentétes.

Egyszersmind világos tehát, hogy az elemek egyes esetekben — amikor is egyetlen jegyük pusztul el — oly módon keletkeznek, hogy egyetlen elemből egyetlen másik elemmé alakulnak át, más esetekben viszont — amikor is több jegyük pusztul el — oly módon keletkeznek, hogy két elemből egyetlen elemmé alakulnak át. Ezzel tehát elmondtuk azt, hogy valamennyi elem keletkezik valamennyi elemből, és azt is, hogy milyen módon megy végbe kölcsönös átalakulásuk.

5₂ Vizsgáljuk meg azonban az elemeket még a következő szempontból is. Ha a természeti testek anyaga — egyes elképzeléseknek⁶⁶ megfelelően — nem más, mint a víz, a levegő, illetve az ilyesfélék, akkor ezeknek szükségképp vagy egynek, vagy kettőnek, vagy többnek kell lenniük. Ámde mindegyik nem lehet egy (mindegyikük nem lehet például levegő, vagy víz, vagy föld) — legalábbis hogyha a változás ellentétes dolgok között játszódik le. Amennyiben ugyanis mindegyikük levegő volna — föltéve, hogy változásuk során mindegyik alapjában véve levegő marad —, annyiban változásuk más milyenné-válás lesz majd, és nem keletkezés. Egyszersmind még a látszat is ellene szól annak, hogy a víz egyidejűleg még levegő is volna, vagy bármi más. Lesz tehát valamilyen

⁶⁶Vö.: Arist. GC. II. 1. 328^b32—329^a5. sor.

ellentétpár (vagyis valamilyen különbség), amelynek egyik tagjával valami rendelkezik majd, például a tűz a melegséggel. Mindazáltal a tűz nem annyit tesz majd, mint meleg levegő, hiszen ez a változás /amikor is ti. a levegőből tűz lesz/ így egyrészt másmilyenné-válás lenne, másrészt ilyesmivel a jelenségek között sem találkozunk. Egyszersmind hogyha a tűzből ismét levegő lesz, akkor ez oly módon történik majd, hogy a meleg átalakul az ellentétévé. Ez az ellentétes jegy tehát meglesz majd a levegőben — vagyis a levegő valamiféle hideg dolog lesz! Közvetkezésképp lehetetlenség, hogy a tűz meleg levegő legyen, hiszen ebben az esetben ugyanaz a dolog egyidejűleg lenne meleg és hideg. A levegőhöz és a tűzhöz képest tehát valami más lesz az, ami bennük ugyanaz marad — éspedig valami más anyag, ami mindkettőjükben közös.

Ugyanez a meggondolás azután mindegyik elemmel kapcsolatban elmondható — bizonyítandó, hogy egyik elem sem olyan, hogy az összes többi elem belőle eredhetne. Persze az elemeken kívül sincs semmi más, amiből az összes elem eredne, például egy köztes valami a víz és a levegő között, vagy a levegő és a tűz között, ami a levegőnél, illetve a tűznél sűrűbb ugyan, az illető másiknál viszont ritkább. Ebben az esetben ugyanis a levegő — illetve a tűz — és az a köztes dolog ellentétpárt alkotnának. Ámde az ellentétpárok egyik tagja nem egyéb, mint megfosztottság; következésképp az a bizonyos köztes sohasem létezhet egymagában /monuszthai/ — miként azt egyesek⁶⁷ a határtalanról /to apeiron/, illetve a mindent körülölelőről /to periekhon/ állítják. Az a köztes valami tehát vagy tetszőlegesen valamelyik elem lesz, vagy semmi.

Mármost hogyha semmi — legalábbis semmiféle érzékelhető dolog — nem elsődlegesebb ezeknél, akkor ez a négy elem minden. Ezért ezek szükségképp vagy mindig megmaradnak, illetve képtelenek bármiféle kölcsönösen egymást eredményező változásra, vagy pedig változnak, éspedig vagy mindegyikük változik, vagy pedig csupán némelyikük, némelyikük viszont nem — miként azt Platón a Timaioszban⁶⁸ írja. Mármost azt, hogy az elemek szükségképp kölcsönösen egymást eredményező módon változnak, föntebb⁶⁹ már bebizonyítottuk; azt pedig nem sokkal ezelőtt⁷⁰ mondtuk el, hogy nem egyforma gyorsasággal keletkeznek egymásból: azok tudniillik, amelyek egybeeső jegyekkel rendelkeznek, gyors-

⁶⁷Föltehetően Anaximandrosz (vö. DK 12 A 11), vö. Arist. Cael. III. 5. 303^b12–13, Ph. III. 3. 203^b10–15. sor.

⁶⁸Vö.: Pl. Ti. 54^{b–d}; továbbá Arist. Cael. III. 7. 306^a1 skk. sor.

⁶⁹Vö.: Arist. GC. II. 4. 331^a10–21. sor.

⁷⁰Vö.: Arist. GC. II. 4. 331^a20–^b36. sor.

sabban keletkeznek egymásból, azok viszont, amelyek nem rendelkeznek ilyen jeggyel, lassabban.

332^{b1} Mármost hogyha egyetlen ellentétpár van, amelynek mentén változásuk vég-
bemegey, akkor szükségképp két elem lesz — lévén, hogy az anyag (amely érzé-
kelhetetlen és elkülöníthetetlen) nem más, mint a köztes. Mivel azonban lát-
hatóan kettőnél több elem van, ezért legalább két ellentétpár lesz. Ha vi-
szont két ellentétpár van, akkor elem nem lehet három, hanem csak négy — a-
mint az nyilvánvaló, hiszen az ellentétpárok tagjainak páros összekapcsoló-
dása pontosan ilyen számú. (A hat összekapcsolódásból tudniillik kettő nem
valósulhat meg, mivel akkor egymással ellentétes jegyek kapcsolódnának ösz-
sze.)

Korábbi fejtegetéseinkben⁷¹ az előbbi kérdésekről már beszéltünk, az a-
lábbiakban viszont a következőt kívánjuk megvilágítani: miután az elemek
kölcsonösen egymást eredményező módon változnak, ezért lehetlenség, hogy
bármelyikük is — tartozzék akár a szélső természetes helyekhez, akár a kö-
zépsőhöz — elv legyen. Ami a szélső elemeket illeti, ők azért nem lehetnek
elv, mert akkor minden tűz lesz vagy föld, ez utóbbi állítás pedig annyi,
mint kijelenteni: minden tűzből vagy földből van. De egyetlen középső elem
sem lesz elv (abban az értelemben, ahogyan egyesek⁷² elképzelése szerint a
levegő mind tűzzé, mind vízzé átalakulna ugyan, és a víz szintén mind leve-
gővé, mind földdé átalakulna, ezzel szemben a szélső elemek sosem alakul-
nának át egymássá). Középső elem azért nem lehet elv, mert az átalakulások
láncolatának meg kell állnia, és nem futhat ki egyenes vonal mentén mindkét
irányban a végtelenbe — máskülönben tudniillik végtelen sok ellentétpár tar-
tozna egyetlen elemhez.

Vonatkozzék F a földre, V a vízre, L a levegőre, I a tűzre. Mármost
hogyha az L I-vé és V-vé alakul át, akkor tartozni fog egy ellentétpár az L-
hez és a I-hez. Legyen ez az ellentétpár a fehérség és a feketeség. Amennyi-
ben viszont az L a V-vé alakul át, egy másik ellentétpár fog hozzájuk tar-
tozni — lévén, hogy a V és a I nem ugyanaz. Ez utóbbi ellentétpár legyen a
szárazság és a nedvesség: az Sz a szárazság, az N pedig a nedvesség. Nemde,
ha a fehér megmarad, akkor a víz, alapjában véve, nedves és fehér lesz, el-
lenben ha a fehér nem marad meg, akkor a víz fekete lesz, hiszen a változás
az ellentétes dolgokat eredményezi. Szükségszerű tehát, hogy a víz vagy fe-
hér, vagy fekete legyen. Legyen hát az előbbi. Hasonlóképp mármost a I-ben

⁷¹Vö.: Arist. GC. 2., 3., 4. fej.

⁷²Anaximenész (vö. DK 13 A 5., 8. frg.).

is meglesz az Sz, a szárazság. A I-nek, a tűznek is lesz tehát változása, melynek eredménye a víz lesz, hiszen ellentétes jegyek vannak meg bennük: a tűz tudniillik először fekete volt, azután pedig száraz, a víz pedig először nedves, azután pedig fehér. Nyilvánvaló tehát, hogy a változás mindegyik elem esetében olyan lesz, hogy egyik elem a másiktól ered, és az is világos — legalábbis az iménti példával kapcsolatban —, hogy az F-ben, a földben is meglesz a szóban forgó két ellentétpár egy-egy fönmaradó jegye: a fekete és a nedves, mivel ezek még egyáltalán nem alkottak párt.

Azt pedig, hogy az átalakulások láncolata nem futhat ki a végtelenbe — melyet bizonyítandó az iménti kitérőt tettük —, a következőkkel kívánjuk megvilágítani. Amennyiben a tűz, amire a I vonatkozik, egy újbóli változás eredményeként valami más lesz — vagyis nem tér vissza az elemek sorába —, így például ha X lesz, annyiban egy, a már említettekől különböző ellentétpár lesz meg a tűzben és az X-ben, hiszen az X — föltevésünk értelmében — az FVLI mindegyikétől különbözik. Legyen tehát a I jegye a K, és az X jegye ^{333^a} a Z. Ekkor a K az FVLI sor mindegyik tagjában meglesz, mivel ezek kölcsönösen egymást eredményező módon változnak. Mert még hogyha ezt nem is bizonyítottuk be, annyi akkor is világos: hogyha az X egy újbóli változás eredményeként az eddigiektől különböző valamivé lesz, akkor egy, az eddigiektől különböző másik ellentétpár lesz meg mind az X-ben, mind pedig a tűzben, a I-ben. Hasonlóképp azután egy-egy újabb tagnak az FVLTIX sorába történő belépésével mindig egy-egy újabb ellentétpár lesz meg az illető sor már meglévő tagjaiban. Következésképp, hogyha az illető sor tagjainak száma végtelen, szintúgy végtelen számú ellentétpár lesz meg a sor egyes tagjaiban. Ebben az esetben azonban sem az nem lesz lehetséges, hogy a tagok bármilyen tekintetben is elhatárolódjanak egymástól, sem pedig az, hogy létrejöjjenek. Amikor ugyanis az egyik tag a másiktól keletkezik, akkor a változásnak ennyi meg ennyi ellentétpáron kell majd keresztülhaladnia, sőt még ennél is több ellentétpáron. Következésképp lesznek olyan tagok, amelyekhez mint eredményekhez az átalakulások egymásutánja sohasem jut el — legalábbis hogyha a közbülső tagok száma végtelen. Ámde hogyha az elemek száma végtelen, akkor egyenesen szükségszerű, hogy ne juthassunk el egyetlen taghoz sem. Továbbá, hogyha az ellentétpárok száma végtelen, akkor nem lesz olyan változás sem, amely a levegőből tüzet eredményezne. Ráadásul pedig minden eggyé válik, hiszen a I fölötti tagok minden ellentétpárja szükségképp megvan a I alattiakban is, következésképp minden egy lesz.

6. Csodálkozhat azután valaki azokon, akik a testek elemeit — Empedoklészhez hasonlóan — egynél többnek tartják, miközben tagadják, hogy azok

kölcsönösen egymást eredményező módon változnának. Hogyan nyílik módjuk arra — kérdezheti az illető —, hogy kijelentsék: az elemek összehasonlíthatók /szümléta/. Márpedig Empedoklész is így fogalmaz: "Ezek ugyanis egyenlők."⁷³ Mármost ha a mennyi vonatkozásában összehasonlíthatók, akkor szükségyszerű, hogy az összehasonlítható dolgokban legyen valami azonos, amivel mérjük őket. Így például amikor egy kotylényi vízből tíz kotylényi levegő lesz. Bizonyos tekintetben tehát a kettő ugyanaz, legalábbis amennyiben ugyanazzal a dologgal mérjük őket. Hogyha pedig nem hasonlíthatók össze a mennyi vonatkozásában olyan értelemben, hogy ennyiből meg ennyiből ennyi meg ennyi lesz, olyan értelemben viszont összehasonlíthatók, hogy mennyire képesek /hoszon dynatai/ (például hogy egy kotylényi víz és tíz kotylényi levegő egyenlő mértékben képes hűteni), akkor ebben az esetben is a mennyi vonatkozásában hasonlítottuk össze őket, csak nem mint meghatározott mennyiségű, hanem mint valamire képes dolgokat. Az is lehetséges továbbá még, hogy képességeiket nem a mennyi mértékével, hanem egy hasonlóság szempontjából mérjük össze, például: amilyen fehér ez és ez, olyan meleg az és az. Amit az "amilyen... ez és ez" jelöl, az mindazonáltal a milyen tekintetében hasonló, a mennyi tekintetében viszont egyenlő. Nyilvánvalóan képtelenség tehát, hogy a testek, jóllehet állítólag nem képesek kölcsönösen egymást eredményező változásra, mégis összehasonlíthatók volnának nem is csupán a hasonlóság szempontjából, de képességeik mértékével mérve is, vagyis oly módon, hogy ennyi meg ennyi tűz és többször ennyi levegő egyenlő vagy hasonló mértékben meleg. Hiszen efféle arányossága csak nagyobb mennyiségű, de ugyanazon természetű dolognak lehet, mégpedig annál fogva, hogy ugyanahhoz a nemhez tartozik.

333^{b1} Empedoklész tanításának megfelelően továbbá növekedés sem történhet — hacsak nem hozzátétel révén. Azt mondja tudniillik, hogy a tűz a tüzet növeli, "a föld pedig a saját tömegét /demasz/, az aithér pedig az aithért";⁷⁴ márpedig ezek a dolgok hozzátevődnek egymáshoz. A növekedő dolgok azonban — úgy tűnik föl — nem ezen a módon növekednek.

A természetben végbemenő keletkezésről azonban még nehezebb számot adnia. Minden természetes módon keletkező dolog tudniillik vagy mindig, vagy legalábbis többnyire ilyen és ilyen módon keletkezik, amely dolgok pedig kívül esnek a mindig, vagy legalábbis többnyire ilyen és ilyen módon keletkező dolgok körén, azok vagy spontánul, vagy véletlenségből keletkeznek. Már-

⁷³Empedoklész DK 31 B 17. frg. 27. sor (vö. még ugyanitt 19., 20. sor).

⁷⁴Empedoklész DK 31 B 37; vö. még Arist. GC. I. 5. fejj.

most mi az oka annak, hogy az emberből mindig, vagy legalábbis többnyire ember keletkezik, a búzából pedig búza — ezzel szemben olajfa nem keletkezik belőle? Vagy csont pontosan akkor keletkezik majd, hogyha az elemeket ilyen és ilyen módon összetesszük? Annak alapján tudniillik, amit Empedoklész mond, semmi sem keletkezik akkor, hogyha az elemek csak úgy találomra összegyűlnek, hanem a dolgok csak akkor keletkeznek, hogyha az elemek egy bizonyos arányban gyűlnek össze.⁷⁵ Mármost az ily módon értelmezett keletkezésnek mi az oka? Mert hát legalábbis a tűz vagy a föld nem. Tegyük azonban hozzá: a szeretet és a viszály sem — az előbbi ugyanis csupán az összetevődésnek az oka, az utóbbi pedig a szétválásnak.⁷⁶ Nos, a keresett ok nem más, mint az egyes dolgok mibenléte /uszia/, és korántsem csupán "az elvegyített dolgok vegyülése és átalakulása"⁷⁷ az ok — miként azt Empedoklész állítja. Az utóbbi két folyamattal kapcsolatban pedig a véletlen kifejezését használjuk, és egyáltalán nem az arányosság kifejezését, mert hiszen van úgy, hogy az elemek csak találomra vegyülnek. A természettől fogva létező dolgok oka tehát nem más, mint éppígylétük /to hütósz ekhein/, vagyis ez az ok az egyes dolgok természete maga — amiről egy szót sem szól. Empedoklész tanítása tehát nem is szól a természetről.⁷⁸ Tegyük még hozzá: ez jelenti a dolgok számára még a helyességet /eu/ és a jót is; Empedoklész azonban pusztán csak a vegyülést magasztalja. Persze ami az elemeket illeti (melyek természettől fogva elsődlegesebbek az istennél, s ugyanakkor maguk is istenek), őket nem a viszály választja szét, hanem a szeretet.⁷⁹

Felületesen beszél továbbá Empedoklész a mozgásról is. Nem elég tudniillik annyit mondani,⁸⁰ hogy a szeretet és a viszály mozgat — hacsak ez nem azt jelentette nála, hogy a szeretet szeretet volta kimerül egy bizonyos mozgásban, a viszály viszály volta pedig egy bizonyos másféle mozgásban. Empedoklésznek rögzítenie kellett volna ugyanis — akár meghatározás, akár föltevés, akár bizonyítás útján —, hogy mi az egyik, és mi a másik (akár

⁷⁵Vö.: Arist. de An. I. 5. 410^a1–6, Metaph. I. 10. 993^a15 skk.; továbbá Empedoklész DK 31 B 96. frg. 1–3. sor.

⁷⁶Vö.: Arist. GC. I. 1. 315^a3–19, II. 6. 333^b20–22, Metaph. I. 4. 985^a21–29, III. 4. 1000^a24–^b22. sor.

⁷⁷Empedoklész DK 31 B 8. frg.

⁷⁸Vö. 11. jegyzet.

⁷⁹Vö. Empedoklész DK 31 B 6., 27., 28., 29., 59. frg., továbbá Arist. Cael. III. 2. 301^a15–20, GC. I. 1. 315^a25. sor, Metaph. I. 4. 984^b32–985^a10. sor.

⁸⁰Vö. Empedoklész DK 31 B 20. frg.

szigorúan, akár tágan értelmezve, akár valamilyen más módon). Mivel pedig továbbá a jelenségek azt mutatják, hogy a testek részint kényszer hatására, vagyis természetük ellenére, részint pedig természetüknek megfelelően mozognak (a tűz például fölfelé nem kényszer hatására mozog, lefelé azonban kényszer hatására), és mivel a kényszer hatására történő mozgás ellentétes a természetnek megfelelően történő mozgással — márpedig létezik olyan mozgás, amely kényszer hatására történik —, ezért tehát olyan mozgás is létezik, amely a természetnek megfelelően történik. Mármost a természetnek megfelelő mozgást vajon a szeretet idézi elő /kinei/ — vagy talán mégsem? Hiszen éppen ellenkezőleg, a földet lefelé mozgatja, vagyis a szétválasztáshoz hasonlatos.⁸¹ Tehát inkább a viszály az oka a természetnek megfelelően történő mozgásnak, mintsem a szeretet. Úgyhogy átfogó értelemben véve is inkább a szeretet lehet az, ami szemben áll a természettel. Hogyha viszont a szeretet vagy a viszály nem mozgatna, akkor maguknak a testeknek egyszerűen nem volna sem mozgásuk, sem nyugalomban-maradásuk. Márpedig ez képtelenség. Továbbá, a jelenségek is azt mutatják, hogy a testek mozognak. Mert jóllehet a viszály választ szét, de az aithér mégsem a viszály hatására mozdul el fölfelé, hanem Empedoklész olykor azt mondja, hogy véletlenségből ("mivel futásában valamikor egyszer /tote/ így találkozott össze velük, gyakran azonban másként"⁸²), olykor meg azt mondja: a tűz természeténél fogva olyan, hogy fölfelé mozdul el, az aithér pedig — teszi hozzá — "hosszú gyökereivel merül bele a földbe".⁸³ Egyszersmind azt is állítja, hogy a világegyetem ugyanabban az állapotban van most is, a viszály idején, mint volt korábban, a szeretet idejében. Akkor pedig ugyan mi az első mozgató, illetve mi a mozgás forrása? Mert a szeretet és a viszály nem az, hanem ők csak valamiféle meghatározott mozgásnak az okai, hogyha viszont létezik első mozgató, akkor ő az elv.

Képtelenség továbbá az is, hogy a lélek elemekből álljon, vagy pedig ne legyen egyéb, mint valamelyik elem. Milyen módon mennek végbe ugyanis a lélek más milyenné-válásai, mint például az, hogy valaki zeneértő, azután meg újból botfűlű, vagy például milyen módon megy végbe az emlékezés vagy a feledés? Ha ugyanis a lélek nem más, mint tűz, világos módon azok a tulajdonságok lesznek meg benne, amelyek a tűzben mint tűzben vannak meg, ha meg

⁸¹Tágabban még vö. Empedoklész DK 31 B 17 (19. sor), 20 (4. sor) frg.

⁸²Empedoklész DK 31 B 53. frg., vö. Arist. Ph. II. 4. 196^a22—23. sor.

⁸³Empedoklész DK 31 B 51., 54. frg.

a lélek az elemek vegyüléke, akkor világos módon testi tulajdonságok lesznek meg benne. Ámde a jelzett más milyenné-válás egyike sem testi változás.

7. Az utóbbi kérdések taglalása persze már egy másik vizsgálódás⁸⁴ föladata. Jelen föladatunk az elemek vizsgálata, melyekből, mint összetevőikből, a testek állnak. Mármost azok, akik⁸⁵ úgy vélik, hogy az elemekben van valami közös, vagy pedig úgy gondolják, hogy az elemek kölcsönösen egymást eredményező módon változnak, amennyiben e két nézet valamelyikét elfogadták, szükségképpen a másik nézetet is magukévá teszik. Akik⁸⁶ viszont úgy vélik, hogy az elemek sem kölcsönösen egymásból nem keletkeznek, sem egyes elemek egyes elemekből nem keletkeznek (kivéve abban az értelemben, ahogyan a téglák a falból), azok ama képtelenség elé kerülnek, hogy miképpen is lesz ezekből az elemekből csont, illetve bármiféle, ugyanolyan részekből álló dolog. Ámbar ez a kérdés, hogy tudniillik milyen módon keletkezik az elemekből bármi, ami rajtuk kívül esik, azok számára is nehézséget jelent, akik az elemeket egymásból származtatják. Az például lehetséges, hogy tűzből víz keletkezzék, és megfordítva: az is, hogy a vízből tűz, hiszen a hordozójuk közös valami. Ámde mind a hús, mind a velő belőlük keletkezik! Hogyan keletkezik mármost a hús és a velő?

És milyen módon történik majd ez azok elképzelése szerint, akik Empedoklészhez hasonló nézeteket vallanak? Mert hát szükségképp összetevődés módján kell történnie, pontosan úgy, ahogyan a fal a téglákból és a kövekből keletkezik. Vagyis ez a vegyülék az elemekből fog előállni, miközben azok továbbra is megőrződnek; csak éppen kis részenként egymás mellé kerülve, összetevődnek. Ezen a módon keletkezik tehát elképzelésük szerint a hús és minden más ugyanolyan részekből álló dolog. Ebből viszont az következik, hogy nem keletkezhethet tűz és víz a hús bármely részéből oly módon, mint ahogyan a viasznak ebből és ebből a részéből keletkezhethet gömb, valamely másik részéből pedig gúla, ám eközben az is megtörténhetnék, hogy a gúla, illetve a gömb az illető másik részből keletkezik. Márpedig pontosan ez az a mód, ahogyan a két elem a húsból keletkezik, mármint a hús bármely tetszőleges részéből. Azok szerint azonban, akik a dolgok keletkezését az imént jelzett módon értelmezik, ez nem lehetséges, hanem az elemek csak oly módon keletkezhethetnek a dolgokból, ahogyan a kő és a téglák a falból: mind a kettő más és más helyről, illetve más és más részekből.

⁸⁴Vö.: Arist. de An. 4—5. (kül. 408^a18—23; 409^b23—410^a22. sor).

⁸⁵A pythagoreusok és maga Arisztotelész.

⁸⁶Empedoklész.

Azok számára azután, akik az elemek anyagát egynek tartják, hasonlóképp nehézséget jelent a következő: hogyan lesz egyetlen valami a kettőből — például a hidegből és a melegebből vagy a tűzből és a földből. Hogyha tudniillik a hús e kettőből áll, ám egyikkel sem azonos, s még csak nem is az összetevődésük, úgy, hogy ők közben megőrződnének, akkor mi más marad hátra, mint azt állítani, hogy ami belőlük lett, az nem egyéb, mint anyag; hiszen az egyik pusztulása vagy a másikat adja, vagy az anyagot.

Figyelembe véve mármost, hogy éppúgy van kisebb mértékben meleg, illetve hideg, mint nagyobb mértékben meleg, illetve hideg is, szem előtt tartva továbbá, hogy — jóllehet abban az esetben, amikor az egyik egyáltalában vett értelemben teljesültség szerint fog létezni, akkor a másik lehetőség szerint létezik majd — mindazáltal abban az esetben, ha mégsem a maguk teljességében fordulnak elő /mé pantelósz/, hanem (annál fogva, hogy vegyülésük során elpusztítják egymás többletét) a meleg csak annyira lesz meleg, hogy azért egy kicsit még hideg is marad, illetve a hideg csak annyira lesz hideg, hogy azért egy kicsit még meleg is marad — nos, mindezek figyelembevételével azt mondhatjuk, hogy végeredményben sem az anyag, sem egyik ellentétes jegy sem létezik majd egyáltalában vett értelemben teljesültség szerint, hanem csupán valami közbülső (mégpedig annak megfelelően, hogy az illető dolog lehetőség szerint inkább meleg, mint hideg, vagy éppen fordítva — ennek arányában lesz majd lehetősége szerint kétszer olyan meleg, mint hideg, vagy háromszor, vagy akármilyen más arányban). A többi dolog tehát az elvegyített ellentétes jegyekből, illetve az elemekből fog előállni, az elemek pedig bizonyos értelemben véve lehetőség szerint létező ellentétekből — persze nem abban az értelemben, ahogyan az anyag lehetőség szerint létezik, hanem az előbb kifejtett értelemben. Az pedig, ami keletkezik, ebben az értelemben nem más, mint vegyülék, ama másik értelemben viszont anyag.

Mivel pedig — az első könyvben⁸⁷ adott meghatározás értelmében — az ellentétes jegyek is elszenvednek hatást (a ténylegesség szerinti meleg tudniillik lehetősége szerint nem más, mint hideg, és a ténylegesség szerinti hideg lehetősége szerint meleg), ezért hogyha nem egyenlítődnék ki, akkor kölcsönösen egymást eredményező módon változnak meg. A többi ellentétes jeggyel kapcsolatban pedig ugyanez a helyzet. Vagyis — összegezve az eddigieket — először is az elemek ezen a most kifejtett módon változnak, a húsok, a csontok, illetve az ugyanolyan részekből álló dolgok pedig oly módon keletkeznek belőlük, hogy a meleg — amikor elérkezik a középső tartományhoz — lehül, a

⁸⁷Vö.: Arist. Cael. I. 6. 323^a22. sor, I. 7. fejt.

hideg pedig fölmelegszik, ott tudniillik egyik sem lesz sem meleg, sem hideg; végül pedig jelezzük, hogy a középső tartomány terjedelmes és nem oszthatatlan. A nedves és a száraz, és más efféle tulajdonságok pedig ugyanezen a módon alkotják a húst, a csontot és a többi ugyanolyan részekből álló dolgot a középső tartományban.

8. Ami pedig azokat a vegyített testeket illeti, amelyek a természetes közép helye körül vannak, ezek mind az összes egyszerű testből tevődnek össze. A föld tudniillik azért van jelen mindegyik összetett testben, mert minden elem legkiváltképp és a legnagyobb mértékben a maga sajátos helyén található meg. A víz pedig azért, mert az összetett dolognak határral kell rendelkeznie, márpedig az egyszerű testek közül egyedül a víz az, amelyik könnyen elhatárolható. Sőt még a föld sem tud egyben maradni nedvesség nélkül, ellenkezőleg: éppen ez az, ami a földet összetartja — ha ugyanis a nedvességet tökéletesen kiválasztanánk belőle, a föld szétesne. A föld és a víz tehát ezen okok miatt van jelen bennük, a levegő és a tűz pedig azért, mert ezek ellentétesek a földdel és a vízzel: és pedig a föld a levegővel ellentétes, a víz pedig a tűzzel (abban az értelemben, ahogyan egy entitás egy entitással ellentétes lehet). Mivel pedig az egyes keletkezések ellentétes jegyekből indulnak ki, és mivel az ellentétpárok egy-egy tagja /akra/ jelen van az összetett testekben, ezért bennük a megfelelő másik tagoknak is szükségképp jelen kell lenniük. Következésképp tehát minden összetett testben minden egyszerű test benne lesz.

Úgy látszik, még a táplálék is ezt tanúsítja. Hiszen minden lény pontosan azokkal a dolgokkal táplálkozik, amelyekből áll — márpedig mindegyik lény több dologgal táplálkozik. Hiszen még azok is több mindennel táplálkoznak, amelyek — úgy tetszhet — csupán egy dologgal táplálkoznak, nevezetesen a növények a vízzel, lévén, hogy a vízhez mindig is vegyül föld. Éppen ezért próbálkoznak a földművesek is oly módon öntözni, hogy előzőleg elvegyítenek valamit a vízzel.

Mivel pedig a táplálék az anyag föladatát látja el, és mivel az, ami táplálkozik, nem más, mint az anyaggal együtt vett alak és forma, ezért immár belátható, hogy az egyszerű testek közül — jóllehet mindegyikük kölcsönösen egymásból keletkezik — egyedül a tűz táplálkozik (miként azt elődeink⁸⁸ is állítják). Ugyanis egyedül és legkiváltképp a tűz tölti be a forma föladatát, természeténél fogva a határ felé mozdul el ugyanis. Persze mindegyik

⁸⁸Vö.: Arist. A fiatalságról, az öregségről, az életről és a halálról
469^b 21 skk., Mete. II. 2. 354^b 33. skk. sor.

dolog természeténél fogva a maga saját helyének irányába mozdul el, az alakja, illetve a formája pedig minden dolognak a határaiban van.

Ezzel tehát elmondtuk, hogy minden testnek összetevője az összes egyszerű test.

9. Mivel pedig némely dolog keletkezik és pusztul, és mivel a keletkezés történetesen a természetes közép körüli helyen történik, ezért egyaránt minden keletkezésről el kell mondanunk, hogy hány oka /arkhai/ van, s hogy melyek ezek. Könnyebben megvizsgálhatjuk majd ugyanis az egyes folyamatokat akkor, hogyha először áttekintést kapunk az egyetemes keletkezési folyamatokról.

Nos, a szóban forgó okok ugyanolyan számúak és nemükben is pontosan ugyanazok, mint amelyekkel az örök és elsődleges létezők körében találkozunk. Egyikük az, amelyet az anyag értelmében veszünk, a másik pedig az, amelyet a forma értelmében. Mindazáltal még a harmadiknak is jelen kell lennie mellettük, mert ez a kettő éppúgy nem elegendő arra, hogy létrehozza a dolgokat, miként az elsődleges létezők körében történő megfelelő folyamatokhoz sem elégségesek.

Azoknak a dolgoknak az esetében mármost, amelyek keletkeznek, az anyag értelmében vett ok nem más, mint az, ami képes /dynaton/ létezni és nem létezni. Egyes dolgok tudniillik szükségképp léteznek, így például az örök dolgok, mások viszont szükségképp nem léteznek. Ezek közül tudniillik az előbbiek képtelenek nem létezni, az utóbbiak pedig létezni képtelenek, mert nem lehetséges számukra, hogy másként legyenek, mint ahogyan a szükségszerűség diktálja. Némely dolog viszont képes mind létezni, mind pedig nem-létezni, méghozzá pontosan azok a dolgok ilyenek, amelyek keletkeznek és pusztulnak, ezek ugyanis olykor léteznek, olykor viszont nem. Következésképp a keletkezés és a pusztulás szükségszerűen annak a vonatkozási körében történik, ami képes létezni és nem-létezni. Ezért ez az, ami az anyag értelmében vett okot jelenti ama dolgok esetében, melyek keletkeznek; a mi végett értelmében vett okot pedig a forma, illetve az alak jelenti — mindez pedig nem más, mint az egyes dolgok szubsztanciájának meghatározása.

Mindazonáltal a harmadik oknak is mellettük kell még lennie, melyre általában mindenki gondol ugyan, ámde senki egy szóval sem utal rá. Egyesek a keletkezés bekövetkezéséhez elegendő oknak tartják a formák természetét — miként a Phaidón-beli Szókratész.⁸⁹ Ő tudniillik, miután a többiek szemére vetette, hogy semmi érdemlegeset nem mondanak, szintén fölteszi, hogy egyes

⁸⁹Vö.: Pl. Phaidón 96^a—101e.

létezők nem egyebek, mint formák, más létezők pedig a formákból részesedők, fölteszi továbbá, hogy mindegyik dologról a formára való tekintettel állítjuk azt, hogy létezik, azt pedig, hogy keletkezik, a formából történő részesülésére /metalépszisz/, illetve azt, hogy pusztul, a forma elvesztésére /apobolé/ való tekintettel. Következésképp — legalábbis ha mindez igaz — Platon nem állít egyebet, mint hogy mind a keletkezésnek, mind a pusztulásnak szükségképp a formák az okai. Mások⁹⁰ viszont magát az anyagot tekintik oknak, mert a mozgás szerintük abból ered. Mindazonáltal egyikük állítása sem helyes. Amennyiben ugyanis a formák okok, akkor miért nem hoznak létre folyamatosan mindig dolgokat, miért csak olykor, olykor viszont nem — lévén, hogy mind a formák, mind pedig a belőlük részesülő dolgok mindig megvannak. Egyes esetekben továbbá vizsgálódásainkból az derül ki, hogy az ok másvalami: az egészséget tudniillik az orvos idézi elő bennünk és a tudást a tudós, holott mind maga az egészség, mind maga a tudás, mind pedig a belőlük részesülők léteznek. És a többi dolog esetében is ugyanez a helyzet, amelyet szakértelemmel /kata dynamin/ állítanak elő.

Mindazáltal ha valaki azt állítaná, hogy az anyag hozza létre a dolgokat saját mozgása révén, ezzel a kijelentésével még mindig többet mondana el a természetről, mint azok, akik az előbb jelzett nézeteket képviselik. Az ugyanis, ami másmilyenné tesz, illetve ami átalakít, egyfelől még mindig inkább oka a dolgok létrehozásának, másfelől minden esetben (a természetben előforduló dolgok esetében éppúgy, mint a mesterséggel előállított dolgokkal kapcsolatban) arról a dologról szoktuk mondani, hogy hatást gyakorol, amely képes mozgatni. Persze hozzá kell tennünk: az utóbbi gondolkodók állítása sem helyes, mert jóllehet az anyag sajátja az, hogy hatást szenved el, illetve az, hogy más valami mozgatja őt, ám a mozgatás, illetve a hatásgyakorlás másféle képesség sajátja (és ez éppúgy világos azokkal a dolgokkal kapcsolatban, melyek mesterség közreműködésével keletkeznek, mint azokkal kapcsolatban, melyek természettől fogva keletkeznek, hiszen az állatot sem a víz hozza létre magából, és a fekhelyet sem a fa, hanem a mesterség). Ezért is helytelen tehát az imént említett gondolkodók állítása, meg még azért is, mert a szigorúbb értelemben vett okot elhanyagolták, tudniillik a mivoltot /to ti én einai/ avagy a formát figyelmen kívül hagyták.

Ezenkívül, minthogy az alak értelmében vett okot elvetették, a képességeket is (melyek által a dolgokat létrehozzák) nagyon eszköz-szerűen ag-

⁹⁰Empedoklész (vö. Arist. GC. I. 1. 315^a22. sor), Arkhelaosz (vö. Pl. Phaidón 96^b), Parmenidész (pontosabban vö. 30. jegyzet), Leukipposz és Démokritosz (vö. Arist. GC. I. 2. 315^b34—316^a2. sor).

gatták rá a testekre. Miután ugyanis a meleg — mondják⁹¹ — természeténél fogva szétválaszt, a hideg pedig természeténél fogva összeköt, és minden más dolog természeténél fogva részint hatást gyakorol, részint pedig hatást szenved el, ezért — állításuk szerint — az összes többi dolog ezekből, illetve ezek által keletkezik és pusztul el. Márpedig a jelenségek azt mutatják, hogy maga a tűz is olyan valami, amit más mozgat, illetve ami hatást szenved el. Ráadásul amit ezek a gondolkodók tesznek, az igen közel jár ahhoz, mint hogyha a keletkező dolgok okát valaki a fűrészen és az egyes szerszámokban jelölné meg, mert amikor fűrészselünk, szükségképp fölosztjuk a dolgokat, és amikor csiszolunk, szükségképp simává tesszük őket, és a többi szerszám esetében is hasonló a helyzet. Úgyhogy bármennyire is hatást gyakorol, illetve mozgat a tűz, azt már nem vizsgálják meg róla, hogy miképpen mozgat, hogy tudniillik silányabb módon, mint a szerszámok.

Korábban⁹² is beszéltünk már az okokról átfogó nézőpontból, most⁹³ pedig ismét különbséget tettünk az anyag és a forma között.

10. Mivel továbbá a helyváltoztatásként értelmezett mozgásról bebizonyítottuk,⁹⁴ hogy örök, ezért — hogyha ez így van — a keletkezés is szükségképp folyamatosan történik. A helyváltoztatás ugyanis szakadatlanul keletkezést idéz elő, annál fogva, hogy odaviszi, illetve ismét elviszi azt, ami létrehoz /gennétikon/. Egyszermind világos, hogy ama korábban⁹⁵ elhangzott megállapításunk is helyes, mely szerint a változások közül a helyváltoztatás — nem pedig a keletkezés — az elsődleges; hiszen inkább belátható az, hogy a létező jelenti a nem-létező számára a keletkezés okát, mintsem az, hogy a nem-létező jelentené a létező létezésének okát. Márpedig az, ami helyet változtat, létezik, az viszont, ami éppenséggel még csak keletkezik, nem létezik; éppen ezért elsődlegesebb a helyváltoztatás a keletkezésnél.

Mivel pedig föltevésünk, sőt bizonyításunk⁹⁶ értelmében maguknak a dolgoknak a körében mind a keletkezés, mind a pusztulás folyamatosan megy végbe, és mivel keletkezésük okának a helyváltoztatást tartjuk, ezért egyrészt nyilvánvaló, hogy egy helyváltoztatás esetén egyszerre mindkét változás nem

⁹¹Bizonyosan csak annyi mondható, hogy itt az anyagelvű bölcselőkre gondolhatunk.

⁹²Vö. Arist. Ph. II. 3--9. fej.

⁹³Vö.: Arist. GC. II. 9. 335^a32--^b7. sor.

⁹⁴Vö.: Arist. Ph. VI. 10. 241^b12--20. sor, VIII. fej.

⁹⁵Vö.: Arist. Ph. VIII. 7. 260^a26--261^a26. sor.

⁹⁶Vö.: Arist. GC. I. 3. 317^b33 skk. sor.

mehet végbe, hiszen ezek egymással ellentétesek (mert egy és ugyanazon, illetve az ugyanabban az állapotban lévő dolog természeténél fogva mindig ugyanazt a hatást gyakorolja) — minek következtében vagy keletkezés lesz mindig, vagy pusztulás. Másrészt nyilvánvalóan sokféle mozgásnak kell lennie, és ezeknek ellentéteseknek kell lenniük (akár helyváltoztatásukra nézve, akár szabálytalanságuk tekintetében) — lévén, hogy az ellentétesek okai maguk is ellentétesek.

Éppen ezért nem az elsődleges helyváltoztatás az oka a keletkezésnek és a pusztulásnak, hanem az a helyváltoztatás, amelyik a nappálya köre mentén történik, ebben tudniillik megvan a folyamatosság, és ugyanakkor itt két mozgás történik. Szükségszerű tudniillik — ha egyszer mindig kell lennie folyamatos keletkezésnek és pusztulásnak —, hogy egyfelől, valami mindig mo- 336^{b1}zogjon (nehogy ezek a változások alábbhagyjanak), és, másfelől, hogy két mozgás történjék (nehogy csak az egyik változás következék be). A folyamatosság oka mármost nem más, mint az egész /égbolt/ helyváltoztatása, a közeledésnek és a távolodásnak pedig a nappálya elhajlása az oka, mert a mozgó test ennek következtében kerül olykor messzire, olykor pedig közel. Mivel pedig a távolság egyenlőtlen, ezért a mozgás szabálytalan lesz. Következésképp hogyha valami a közeledése, illetve közelléte révén létrehoz, akkor ugyanaz a dolog a távolodása, illetve a távolléte révén pusztít; hogyha pedig gyakori közeledése révén létrehoz, akkor gyakori távolodása révén pusztít — hiszen ellentéteseknek ellentétesek az okai. Továbbá mind a pusztulás, mind a keletkezés egyenlő idő alatt zajlik le a természetben.

Ezért is van száma minden egyes dolog korának /khronoi/, illetve élettartamának, és ez az, amivel megkülönböztetjük őket. Hiszen minden dolognak van elrendezése, és minden élettartamot, illetve kort egy fordulattal mérünk — csak éppen nem ugyanazzal mindegyiket, hanem egyeseket rövidebb fordulat-
tal, másokat viszont hosszabbal. Egyes dolgok esetében tudniillik a fordulat mértéke az év, más dolgok esetében ennél nagyobb, negint mások esetében pedig kisebb.

Az általunk nyújtott értelmezéssel észleleteink is nyilvánvalóan összhangban vannak. Azt látjuk ugyanis, hogy a Nap közeledésekor keletkezés történik, távolodásakor viszont pusztulás, méghozzá mindkettő egyenlő idő alatt zajlik le, hiszen a természet vonatkozásában végbemenő keletkezés és pusztulás lefolyásának ideje egyenlő. Mindazonáltal gyakran megesik, hogy egyes dolgok pusztulása rövidebb idő alatt megy végbe egymással történő összeolvadásuk miatt. Annálfogva ugyanis, hogy anyaguk egyenetlen, vagyis nem ugyanaz mindenhol, keletkezésük is szükségképp egyenetlen lesz: egyes dolgoké gyor-

sabb, másoké viszont lassúbb. Úgyhogy ezeknek a dolgoknak a keletkezése miatt következik be más dolgok esetében pusztulás.

A keletkezés és a pusztulás tehát — miként azt már elmondtuk⁹⁷ — mindig folyamatos lesz, és, az általunk kifejtett okból következően, soha nem is hagy alább. Egyébként is könnyen belátható, hogy ez így van. Mivel ugyanis állításunk szerint a természet minden esetben a jobbra törekszik — márpedig létezni jobb, mint nem létezni (más fejtegetéseinkben⁹⁸ pedig már kifejtettük, hogy létezésről hányféle értelemben beszélünk) —, lehetetlenség viszont, hogy a létezés minden dologban meglegyen (merthogy messze eltávolodtak a forrástól), ezért, nem lévén más mód, az isten a mindenséget úgy tette teljessé, hogy a keletkezést szakadatlaná tette. A létezés tudniillik ezen a módon lehet a leginkább folytonos /szyneiroito/, minthogy a mindig újra keletkező keletkezés van a legközelebb a léthez. A folyamatosság oka pedig — mint azt többször elmondtuk már — a körben történő helyváltoztatás; lévén, hogy ez az egyetlen mozgás, amely folyamatos. Pontosan ezért utánozzák a körben történő helyváltoztatást mindazon dolgok, melyek tulajdonságaik, illetve képességeik tekintetében kölcsönösen egymást eredményező módon változnak. Így például az egyszerű testek; hiszen amikor a vízből levegő keletkezik, majd a levegőből tűz, és a tűzből megint víz, akkor azt mondjuk, hogy a keletkezés láncolata tagról tagra haladva kört alkot, azáltal, hogy ismételten visszatér a kezdő taghoz. Úgyhogy annyiban még az egyenes vonalú helyváltoztatás is folytonos, amennyiben utánozza a körben történő helyváltoztatást.

Ezek alapján pedig egyúttal az is világossá válik, ami egyesek⁹⁹ számára nehézséget jelent, nevezetesen: hogyha egyszer a testek mindegyike a saját természetes helye felé végez helyváltoztatást, akkor ugyan miért nincsenek a testek, miután már szétváltak, végtelen ideig külön-külön /diesztaszi/. Ennek oka tudniillik nem egyéb, mint a kölcsönösen egymást eredményező átalakulásuk; hiszen hogyha mindegyik a maga saját természetes helyén maradt volna és nem változott volna meg a szomszédos test hatására, akkor már mindig is külön-külön lettek volna /diesztékaszi/. Változásuk mármost a kettős helyváltoztatás következménye, mivel pedig változnak, ezért lehetetlenség, hogy bármelyikük is bármiféle rögzített helyen maradjon.

⁹⁷Vö.: Arist. GC. I. 3. 318^a9—10, 23—25, II. 10. 336^a15 skk. sor.

⁹⁸Vö.: Arist. Metaph. V. 7. 1017^a7 skk., VI. 2. 1025^a33 skk., VII. 1. 1028^a10 skk., IX. 1. 1045^b32 skk., IX. 10. 1051^a34 skk. sor.

⁹⁹Vö.: Pl. Ti. 58^a.

Az elmondottakból tehát nyilvánvaló, hogy létezik olyasmi, mint keletkezés és pusztulás, továbbá világos az is, hogy mely ok miatt következik be, és az is, hogy melyik dolog keletkezik, illetve pusztul. Mert hát szükségképp léteznie kell valaminek, ami mozgat, hogyha egyszer lesz mozgás — miként azt korábbi fejtegetéseinkben¹⁰⁰ már elmondtuk —, és hogyha mindig történik mozgás, akkor mindig léteznie kell annak, ami mozgat, hogyha pedig folytonos lesz a mozgás, akkor ennek egy és ugyanazon dolognak kell lennie, amely mozdulatlan, nem keletkezhethet és nem válhat másmilyenné; s ha mindjárt több körben történő mozgás van, akkor, annak ellenére, hogy többen vannak, valamilyen módon mindegyiknek szükségképp egyetlen forrás alá kell rendelődnie. Minthogy pedig az idő folytonos, ezért a mozgásnak szükségképp folytonosnak kell lennie — amennyiben tudniillik mozgás nélkül nem lehetséges idő. Márpedig az idő nem más, mint valamelyik folytonos mozgásnak a száma, méghozzá a körben történő mozgásnak a száma — miként azt bevezető fejtegetéseinkben¹⁰¹ meghatároztuk. Ámde vajon annak révén folyamatos a mozgás, hogy az folytonos, ami mozog, vagy pedig annak révén, hogy az folytonos, amiben mozog (ez utóbbin a helyet vagy a tulajdonságot értem)? Mármost világos módon annak révén, hogy az folytonos, ami mozog. Hiszen a tulajdonság hogyan másként volna folytonos, ha nem úgy, hogy maga az a dolog folytonos, amelynek ő járulékos? Hogyha viszont a mozgása annak révén volna folytonos, hogy az folytonos, amiben a mozgó mozog, akkor a folytonosság egyedül a helyben lenne meg — lévén hogy ez rendelkezik valamiféle kiterjedéssel. Persze abból, ami mozog, csakis az folytonos, ami körben mozog, úgyhogy magamagával mindig folytonos. Tehát ez az, ami folytonossá teszi a mozgást: a körben helyet változtatató test; az időt pedig az ő mozgása teszi folytonossá.

11 Miután pedig azoknak a dolgoknak az esetében, amelyek keletkezésük vagy másmilyenné-válásuk, vagy egyáltalán bármely mozgásuk során folytonosan mozognak, egymásrakövetkezést /to ephexész/ látunk — vagyis ez és ez a dolog oly módon keletkezik az és az után a dolog után, hogy a folyamat nem szakad meg —, ezért meg kell vizsgálnunk: vajon van-e valami, ami szükségszerűen létezni fog, vagy nincs, hanem minden dologgal kapcsolatban lehetséges az, hogy ne keletkezzék. Az ugyanis világos, hogy némely dologgal kapcsolatban ez így van, sőt egyenesen ennél fogva különbözik egymástól az, hogy vala-

¹⁰⁰Vö. Arist. Ph. VIII. 4. 255^b31—6. 260^a10, Metaph. XII. 7. 1072^a19—8. 1074^b14. sor.

¹⁰¹Vö.: Arist. Ph. IV. 10. 217^b29—14. 224^a17, VIII. 1. 251^b10 skk., Metaph. XII. 6. 1071^b6—11. sor.

mi létezni fog /esztai/, és az, hogy előtte áll a létezésnek /mellon/. Arról a dologról tudniillik, amelyről igaz azt állítani, hogy létezni fog, valamikor igaz módon állítható lesz, hogy létezik, azt a dolgot viszont, amelyről most igaz azt állítani, hogy előtte áll a létezésnek, semmi nem akadályozza meg abban, hogy ne jöjjön létre, hiszen előtte állhat valaki a sétának akkor is, hogyha nem sétál majd. Egyáltalán, mivel némely létezővel kapcsolatban az is lehetséges, hogy ne létezzék, ezért világos, hogy a keletkező dolgokkal kapcsolatban is így lesz majd, vagyis lesznek olyanok, amelyeknek a keletkezése nem lesz szükségszerű. Mármost vajon minden dolog ilyen, vagy nem, hanem egyes dolgok keletkezése egyáltalában véve szükségszerű, és miként a létezéssel áll a dolog, hogy tudniillik egyes dolgok képtelenek nem létezni, mások viszont képesek, akként van-e vajon a keletkezés tekintetében is? Elvégre például a napfordulók szükségképp keletkeznek, s lehetetlen, hogy képtelenek lennének keletkezni.

Föltéve azután, hogy a korábbi dolog keletkezése szükségszerű akkor, ha a későbbi létezni fog — ha például létezni fog a ház, akkor szükségképp létre kellett jönnie már az alapozásnak, és ha létezni fog alapozás, akkor az agyagnak —, nos, akkor vajon megfordítva, hogyha az alapozás már megvan, szükségszerű-e a ház keletkezése is? Vagy koránt sincs így, hacsak a későbbi dolog keletkezése nem egyáltalában véve szükségszerű? Ha viszont ez a helyzet, akkor a ház keletkezése is szükségszerű, hogyha az alapozás már létrejött, hiszen a korábbi dolog viszonya a későbbi dologhoz abban állt, hogy ha a későbbi dolog létezni fog, akkor ama korábbi szükségképp létezik. Eszerint hogyha a későbbi dolog keletkezése szükségszerű, akkor a korábbi dolog keletkezése is az. És ha a korábbi dolog keletkezése szükségszerű, akkor — az előbbieik értelmében — a későbbi dolog keletkezése is az, ámbár nem a korábbi dolog következtében, hanem azért, mert a későbbi dologról föltettük, hogy szükségszerűen létezni fog. Azokban az esetekben tehát, amikor a későbbi dolog szükségszerűen létezik, a folyamatok viszonya kölcsönös /antisztrepei/, vagyis hogyha a korábbi dolog már létrejött, akkor a későbbi dolog keletkezése is mindig szükségszerű.

Mármost, hogyha a későbbi dolgok keletkezésének a sora a végtelenségig megy előre egyenes irányban, akkor ennek és ennek a későbbi tagnak a keletkezése nem egyáltalában véve, hanem csak föltételesen lesz szükségszerű, vagyis szükségképp mindig lesz majd egy másik, előtte lévő tag, amelynek folytán az ő keletkezése szükségszerű. Úgyhogy — hacsak a végtelenségnek nincs kezdete — egyik tag sem lesz első, amelynek folytán a többi tag keletkezése szükségszerű lenne.

Tegyük azonban hozzá, hogy a véges sorok esetében sem lesz igaz azt állítani, hogy egy bizonyos tag keletkezése — például a házé, amikor is az alapozás már létrejött — egyáltalában véve szükségszerű, mert amikor az alapozás már létrejött — hacsak az a bizonyos tag nem keletkezik szükségképp mindig —, az lesz a következmény, hogy az, ami képes rá, hogy ne legyen, mindig lesz. Márpedig ha a keletkezése szükségszerű, akkor keletkezésének állítmánya kell hogy legyen a mindig — a szükségszerű és a mindig tudniillik együtt jár. Az ugyanis, ami szükségszerű, nem képes arra, hogy ne legyen, kö- 338^{a1}vetkezésképp hogyha szükségszerű, akkor örök, és megfordítva, ha örök, akkor szükségszerű. Eszerint hogyha a szóban forgó tag keletkezése szükségszerű, akkor keletkezése örök, és hogyha örök, akkor szükségszerű.

Hogyha tehát valaminek a keletkezése egyáltalában véve szükségszerű, akkor szükségszerűen körben ismétlődik /anyaklein/, illetve visszatér önmagába /anakamptein/. A keletkezés láncolata ugyanis szükségképp vagy véges, vagy pedig nem az, és ha nem az, akkor vagy egyenes irányban vagy pedig körben halad tagról tagra. Ezek közül az esetek közül pedig — legalábbis ha a keletkezés örök lesz — nem haladhat egyenes irányban, mert így semmiképp sincs kezdete: sem előre nincs kezdete (úgy, hogy azokat a tagokat vesszük, amelyek még csak majd lesznek), sem hátra (úgy, hogy azokat vesszük, amelyek már létrejöttek). Márpedig a keletkezés láncolatának szükségképp van kezdete — noha nem véges —, és szükségképp öröknek is kell lennie. Ezért a keletkezés szükségszerűen körben halad tagról tagra.

A változások viszonya tehát szükségképp kölcsönös lesz: hogyha például ennek és ennek a tagnak a keletkezése szükségszerű, akkor a korábbi tag keletkezése is az, és — tegyük hozzá — ha ez szükségszerű, akkor a későbbi tag keletkezése is az. Ez a láncolat továbbá mindig folytonos, mert semmilyen különbséget nem jelent, hogy kettőnek vagy soknak vesszük a folyamatban szereplő tagokat. Ezek szerint tehát az, hogy egyáltalában véve szükségszerű, a körben történő mozgással, illetve keletkezéssel kapcsolatban fordul elő, azaz hogyha a keletkezés láncolata kört alkot, akkor mindegyik tag szükségszerűen keletkezik, illetve keletkezésük szükségképp már mindig is végbement /gegonenai/, és megfordítva, ha ez szükségszerű, akkor a tagok keletkezése körben történik.

Utóbbi megállapításainkat pedig igencsak könnyű belátni, mivel a körben történő mozgást, vagyis az égbolt mozgását már egy másik nézőpontról is öröknek találtuk,¹⁰² amennyiben ugyanis ezek — tehát az égbolt mozgásai és azok

¹⁰²Vö.: Arist. Ph. VIII. 7--9. fejj.

338^b1 a mozgások, amelyek miatta történnek — szükségszerűen történnek, illetve szükségszerűen léteznek majd. Hogyha tudniillik az, ami körben mozog, mindig mozgat valamit, akkor a mozgásba hozott dolgok mozgása is szükségképp körben történik: a Nap például azért mozog éppen így és így, mert a felső égi mozgás körben történik, és mivel a Nap így mozog, ezért az évszakok keletkezése is körben történik — azaz keletkezésük láncolata visszatér önmagába —, minthogy pedig ezek maguk ily módon keletkeznek, ezért a hatásuk alatt álló dolgok szintén.

Akkor pedig ugyan miért találkozunk egyes dolgok — például a víz és a levegő — esetében azzal a jelenséggel, hogy keletkezésük láncolata kört alkot — hogyha például létezni fog felhő, akkor esőt is kell adnia, ha meg esni fog, akkor felhőnek is léteznie kell —, míg ezzel szemben az emberek és az állatok nem térnek vissza önmagukba keletkezéseik során, legalábbis abban az értelemben nem, hogy ismét ugyanaz az egyed keletkeznék? A te keletkezésed ugyanis nem szükségszerű, hogyha atyád megszületett, ezzel szemben ha te megszülettél, akkor atyád szükségképp létrejött már — úgy tetszik tehát, hogy ebben a példában a keletkezés láncolata egyenes irányban történik. Ennek vizsgálatához a kiindulópontot ismét az a kérdés jelenti, hogy vajon minden dolog esetében ugyanazon a módon tér-e vissza a keletkezés láncolata önmagába, vagy pedig nem, hanem egyes dolgok esetében úgy, hogy a láncolat tagjai szám szerint ugyanazok, míg mások esetében oly módon, hogy a láncolat tagjai csak fajtájukban ugyanazok. Nos, mindazon dolgok esetében, amelyek szubsztanciája — mármint ami mozog — elpusztíthatatlan, a láncolat tagjai nyilvánvalóan szám szerint is ugyanazok lesznek (lévén, hogy a mozgás követi azt, ami mozog). Ama dolgok esetében viszont, amelyek szubsztanciája nem ilyen, hanem pusztuló, a láncolat szükségképp oly módon tér vissza önmagába, hogy a tagok fajtájukban ugyanazok lesznek, ám szám szerint nem. Ezért lesz a levegőből keletkező víz és a vízből keletkező levegő formája szerint — és nem szám szerint — ugyanaz a tagja a láncolatnak a változás ismétlődése során; ámde ha szám szerint is ugyanazon tagjai lesznek a láncolatnak, akkor

nem tartoznak azok közé a dolgok közé, amelyek szubsztanciája keletkezik, azaz lehetőségében áll nem-létezni.¹⁰³

(Fordította: Bognár László)

¹⁰³Az alábbi, a fordítás során többnyire szem előtt tartott magyar–görög terminus-egymáshozrendelések megadását kizárólag az motiválja, hogy jelen művet könnyebben lehessen más Arisztotelész-művekre vonatkoztatni. állapot: hé hexisz; átalakulás: hé metabaszisz; csökkenés: hé phthiszisz; egyáltalában vett (értelemben): haplósiz; egyszerű: haplosz; elem, elemi tulajdonság: to sztoikheion; elkülönült dolog: to khóriszton; ellentétek, ellentétes jegyek: ta enantia; entitás: uszia; ez és ez, ez a bizonyos dolog: tode; érintkezés: hé haphé; fölosztás: hé diaireszisz; folyamat: hé hodosz; hatás: to pathosz; hatáselszenvedés: to paszkhein; hatásgyakorlás: to poiein; helyváltoztatás: hé phora; hordozó: to hypokeimenon; járulékosan: kata szymbékosz; keletkezés: hé geneszisz; kiterjedés: to megethosz; köztes dolog: to metaxy; különbség: hé diaphora; lehetőség: hé dynamisz; maguk a dolgok: ta pragmata; másmilyenné-válás: hé alloiósizisz; megkülönböztető jegy: hé diaphora; mozgás: hé kinészisz; növekedés: hé auxészisz; pusztulás: hé phthora; szabálytalanság: hé anómalia; szétvághatatlan dolgok, -testek: ato-ma; szubsztancia: hé uszia; tapintás: hé haphé; teljesültség: hé entelekheia; ténylegesség: hé energeia; többlet: hé hyperokhé; ugyanolyan részekből álló dolog: to homoiomeresz; űr, üres: (to) kenon; valamivé válás: tisz geneszisz; (valamit eredményező) változás: hé metabolé (eisz ti); vegyülék, vegyülés: hé mixisz; Az ellentétes tulajdonságpárok görög megfelelői pedig a következők: meleg–hideg: thermon–pszykhron; száraz–nedves: xéron–hygron; nehéz–könnyű: bary–kuphon; kemény–lágy: szkléron–malakon; képlékeny–törékeny: gliszkhron–krauron; érdes–sima: trakhy–leion; darabos–finom: pakhy–lepton.

T Á J É K O Z Ó D Á S

"ELMÉLET ÉS KÍSÉRLET"

Tudománytörténeti és -filozófiai konferencia, Gent—Brüsszel 1986

Hronszky Imre

1973 óta, amikor az IUHPS (a tudományág nemzetközi egyesülete) elhatározta, hogy a tudományfilozófusok és -történészek egymáshoz-közeledésének elősegítésére két évente ún. egyesített konferenciákat finanszíroz, e rendezvényforma szolid hagyománnyá fejlődött.¹ Az 1986-os konferencia témája elmélet és kísérlet viszonya volt.² Olyan téma tehát, amelynek egyformán kellene érdeklődést kelteni tudományfilozófusban és -történészben. Gentben és Brüsszelben azonban, ahol a konferencia megrendezésre került, mégis döntően tudományfilozófusok és filozófusok voltak csak jelen. Miután a konferencia szigorúan meghívásos jellegű, talán a "merítés" szélességével is baj volt, mégis relevánsnak tűnik E. Hiebertnek, az IUHPS korábbi elnökének véleménye, hogy ti. lehetetlen volt elég tudománytörténészt találni, akik hajlandók lettek volna a témát általánosító jelleggel megvitatni. (Más szóval a tudománytörténészek mintha keményfejű, minden általánosítást elutasító empiristáknak bizonyulnának.) Pillanatnyilag tehát két, egymással kevésbé kommunikatív közösség létezik, a tudományfilozófusok, ill. újabban a tudásszociológusok hada az egyik oldalon, akik a tudomány történetét esettanulmányok írására használják, vagy legalábbis meghirdetik valamely "rekonstrukció" programját (csupán ez a közös bennük), illetve a tudománytörténészek nagy tömege, akik szorgalmasan gyártják újabb empirikus részleteket föltáró írásaikat,

¹ Az előző, eddig egyetlen konferencia, amelynek megrendezésével szocialista országot bíztak meg, 1984-ben volt Veszprémben. Anyagait lásd részben a Filozófiai Figyelő 1985/3. számában; a konferencia fő szekciójának előadásai pedig a Boston Studies 89. köteteként jelennek meg, Scientific Knowledge Socialized címmel, 1987-ben. A logika-anyagok a Logique et Analyse 1985/3. számában jelentek meg.

² Hatodik Egyesített Nemzetközi Tudománytörténeti és -filozófiai Konferencia, Gent—Brüsszel, 1986. aug. 22—30.

anélkül hogy azoknak a korok megértését elősegítő relevanciájával túl sokat törődnének. Pedig a tudományfilozófia és a tudásszociológia legalább tíz–húsz éve relevánsnak ismerte el a maga számára a tudomány történetét mint kutatási területet, s a tudománytörténeti empirikus munka "vakágának" megszüntetésére mind több tudománytörténész nyúl — noha alkalmasszerűen — általános hipotézisekhez. A mozdulatlan nagy tömeg ellenére egyre többen látják, hogy tudományfilozófia és tudománytörténet egymásra vannak utalva. Persze ez az általános meggyőződés még homlokegyenest ellentétes meggyőződést jelenthet és jelent is az egymásrautaltság mikéntjére vonatkozóan. Talán a legfontosabb ellentétre utalva emeljük ki, hogy racionalista tudományfilozófusok és valamilyen formájú tudásszociológusok közel évtizedes, a tudós szenvtelen-ségére vonatkozó hitet cáfoló vad vitája éppen most látszik oda vezetni, hogy a jelzett meggyőzések védelmére két, messzemenően egymással nem-kommunikatív közösség jön létre. Így elmélet és kísérlet viszonyát ma, az empirikusan megragadható "puszta egyediként" leírni törekvő tudománytörténész-had mellett (akik mintegy a tudományág paradigma-előtti fejlődési állapotát testésítik meg), két, alapvetően ellentétes alapkoncepciójú paradigmának elkötelezett közösség található.³

E konferencián közülük elsősorban a racionalisták voltak jelen. Nem célunk minden előadás ismertetése (25 hangzott el), már csak azért sem, mert meglehetősen különböző színvonalúak voltak. E. Agazzi (Fribourg) szerint a kísérletezés referenciáról gondoskodik az elméleti terminusok számára. (Megfogalmazása szerint az elméletet és a kísérletet "referenciális logikai konzekvenciák" kipróbálása kapcsolja össze.) — A mai tudományfilozófiai, tudásszociológiai orientációjú tudmányszociológiai kutatások számára paradigmatisztikus elkülönüléshez vezet a Duhem—Quine tézis érvényessége kérdésében való állásfoglalás. Ezért előzte meg várákozás A. Franklin (Boulder, USA) előadását, aki a probléma különböző típusú gyakorlati megoldásait ígérte. Pontosabban azt, hogy bizonyítja, miszerint a D—Q probléma nem valóságos probléma a fizikusok számára, s ezért nem kell vele foglalkozni. Lássuk mit mutatott be első állítása evidenciájaként. Egyik példája a fizikusok állásfoglalását elemezte a tükröszimmetria megsértésének elismerése esetén. Szerinte a fizikusok gyakorlatilag döntöttek, éppen az ilyen értelmezés lehetőségét el-

³Tudományfilozófusnak ma általában azokat nevezik, akik valamiképpen a racionalista paradigmának elkötelezettek. Ez az álláspont jelenlegi formáiban kizárja a tudományos tudás tudásszociológiai perspektívájú vizsgálatának elismerhetőségét.

fogadva kísérleteik számára. Második példája szerint a paritás és töltéskongruenciák kombinált szimmetriája megértésének tanulmányozásakor a fizikusok minden hozzáférhető alternatív magyarázatot megvizsgáltak, és kénytelenek voltak konkrétan elvetni. Harmadik példája a Mott-szórás esete volt. Itt a fizikusok megvizsgálták a kiegészítő hipotéziseket, s e vizsgálat alapján döntöttek az elfogadott értelmezés mellett. Mindhárom esetben tehát állást foglaltak éppen egy megoldás mellett. Nézzük meg ezen értelmezés gyöngye pontjait. Az első példánál nyilvánvaló, hogy a fizikusok csak azt mutatták ki, hogy az új jelenség értelmezési lehetőségeinek egyik osztálya kizárható, de adósak maradtak a megoldásuk unicitására való érveléssel. De a baj nem is ez Franklin állásfoglalásával, hanem az, hogy a D—Q tézist sokkal inkább empirikusan falszifikálhatatlan keretföltevésnek érdemes tekinteni, mely minden kísérletértelmezés elvileg nyitott jellegét mondja ki. Amit Franklin kimutatótt, az a csak a már sokszor demonstrált tétel, hogy a fizikusok (akik itt csupán példaként állnak a kísérletező természettudósok osztályából) nem törekednek arra, hogy proliferálják lehetséges értelmezéseiket, hanem más, a kísérleti kutatók számára fontos célokat követnek, s megkísérik, hogy használják nyert értelmezési keretüket, ameddig ez csak lehetségesnek látszik. Franklin tehát nem bizonyította a D—Q tézis érvénytelenségét, hanem általánosítható megfigyelést tett a fizikusok viselkedéséről. Ugyanakkor válaszában kifejtett fölfogása szerint a D—Q tézis, ha így értelmezzük, érdektelenné válik a gyakorló tudomány számára. Ő a tudományfilozófia föladatát nyilvánvalóan egyfajta behaviorista empirizmus keretében akarja leszűkíteni. El lehetne menni emellett hosszabb morfondírozás nélkül, ha nem volna szimp-tómája annak az elégedetlenségnek, ami — alternatív tudományfölfogás után érdeklődve — a hatvanas—hetvenes évekből örökül maradt tudományfilozófia normatív, teorizáló beállítódását egyre hangosabban kíséri.

Két előadás kapcsán is szeretnék erre utalni. Th. Nickles (Reno) "A tudomány rekonstruálása: fölfedezés és kísérlet" című előadásában arra hívta föl a figyelmet, hogy a működő tudományos közösségek a tudományos problémákat és megoldásaikat újból és újból rekonstruálják, újrafogalmazzák. Ennek következtében az egyes elemek tudományelméleti helye változáson mehet keresztül. E rekonstrukciók során változik a kutatás célja, a fölvetett probléma típusa és megoldási módja is. Ez a látszólag meglehetősen ártatlan állítás fontos mondanivalót hordoz. Mivel támadja a korábbi tudományelméletnek azt a prekonceptióját, hogy a tudományos kutatásra, története során invariáns módon, éppen egy adott típusú probléma és megoldási stratégia lenne jellemző, újra nyitottá teszi a fölfedezés és igazolás logikájának kérdését. Nickles

fölfogása szerint a tudományos innováció ilyen rekonstrukciók formájában kezdődik, és így sokkal normálisabb részét alkotja a kutatási föladatnak, folyamatnak, mint azt általában fölteszik. A többirányú (multi-pass) tudományelméleti metodológiai szemlélet működésére példa lehet a "döntő kísérletek" újszerű fölfogása. Most ugyanis valamely kísérlet döntőnek mutatkozik az egyik irányban (a tudás-konstruálás egyik állapotában), de nem a másikban. Korábban döntőnek nem tekintett kísérletek később erre a rangra emelkedhetnek vagy később épp elveszíthetik ezt a korábban nekik tulajdonított rangot. Nickles a tudományelméleti irodalomból pl. a fény sugárnyomásának példáját vette elő, azt, hogy 1800 körül ezt a részecskehipotézis javára szóló döntő próbának tekintették, de száz évvel később már az elektromágneses hullám elmélete is képes volt a jelenség megjósolására, s a kísérlet elvesztette különleges jelentőségét. Nickles értelmezésében a kísérletezés, adott kísérlet fölötti vita "kísérleti zártság" vezet, ill. ez a zártság később újabb kontroverziának adhatja át helyét, ahogy egy adott kísérlet helyi értéke a kialakult új tudásban megváltozik. Nickles szerint e fölfogás szembeállítható a Popper után még oly elterjedt fallibilista nézőponttal, s mintegy újra jogot ad a "pozitív tudomány" egyfajta koncepciójának. E pontnál persze utalnunk kell rá, hogy a visszatérés bizonyos szempontból csak látszólagos. Hiszen már a "kísérleti zártság" terminus használata is arra utalt, hogy Nickles a "konstruktivista" irányzatnak elkötelezett, s e zártságot csak egy konszenzust valló kutatói közösség számára föltételezi. Ugyanakkor a tudomány fejlődését úgy kívánja értelmezni, mint amelynek során nem a "tudományos racionalitás" időtlen típusa érvényesül, hanem amely a tudományos tudás változását úgy fogja föl, mint amely során maga a racionalitás is folytonosan átalakul, s így abban az asszimilációs folyamatban, amelynek során az új tudás kialakul, maguk a régi egységek is tranformálódnak.

Peter Gallison (Stanford) a kutatás elméleti oldalának a tudományfilozófiában való egyoldalú előtérbe-állítását támadta. A tudomány történetét hajlamosak vagyunk úgy periodizálni, mintha egyedül az elméletek határoznák meg. A tudományos gyakorlat realistább fölfogásához vezet azonban szerinte, ha fölismerjük, hogy léteznek kísérleti hagyományok is, s ezek nem egyszerűen párhuzamosak az elméleti hagyományokkal. Föltette, hogy vannak kísérleti közösségek, s a huszadik századi fizika példáján azt elemezte, hogy két kutatási hagyomány hogyan fejlődött. Kritikája, mint látható, Kuhn paradigmafölfogásának módosítására ösztönöz, hiszen a paradigmaközösség helyett a gyakorló fizikus számára reálisabbnak tűnő megkettőzést, az elméleti fizikus közösség, ill. a kísérleti fizikusok közössége nézőpontját igyekszik

megalapozni. Nickles és Gallison, mint látható, egyfajta tudásszociológiai nézőpontot képviselt.

A konferenciának két szocialista-országbeli résztvevője volt. Egyikük, Hronszky Imre előadása két részből állt. Egyrészt arra mutatott rá, hogy a tudásszociológiai perspektíva fölismerése bizonyos vonatkozásban könnyen rutinizálható esettanulmány-íráshoz vezetett, amit az ún. gőzsűrűségméréseknek a kémiai atomelmélet fejlődésében betöltött szerepének változása példázhat, ahol is a kísérlet értelmezése és jelentősége a tudomány céljáról alkotott nézetek időleges változásával együtt változott. Másrészt úgy elemezte a tudásszociológiai perspektíva megjelenését a tudománykutatásban, mint amely hozzájárulhat a tudományfilozófia huszadik századi kezdetén lefektetett tudományfogalomban megtestesült eldologiasodás végleges fölszámolásához, amennyiben érvényesíti a legújabb tudásszociológiákban, nevezetesen D. Chubin és Sal Restive, ill. M. Hesse közelítésmódjában megjelenő tudományfölfogást a metodológiában. E koncepciók ugyanis lehetővé teszik, hogy a tudományt a mindenkori társadalmi gyakorlat integráns elemének tekintsük: M. Hesse kifejezésével: "szociologizálva" az episztemológiát.⁴ Következetes végigvitelük ezért a tudománykutatás metodológiája számára elengedhetetlen. Ugyanakkor érvelése szerint nem fogadható el a tudományos igazságról való elmélkedés olyan radikális redukálása, mint amit a legtöbb "konstruktivista" vall, sőt, úgy tűnik, értelmesen lehet beszélni a tudományos igazságról akkor is, ha több lehetőséget engedünk meg, mint M. Hesse ún. "tanulógépe". Ez ugyanis megőríz bizonyos empirista és passzív elemeket (a tudós mint "megfigyelő") mint előfeltevést. A teljesen kifejlesztett "konstruktivista" metodológia viszont összeegyeztethetőnek tűnik a fölfogással, amely a tudományos igazságot a tudományos kutatás praxisának mozzanataként értelmezi, e praxist mint a tárgyi világ átalakításait tekintve, ahol az igazság közvetlenül a tárgyilag létrehozott és a konstruált ismeret kongruenciájaként adódik.

Marcello Pera (Píza) a tudásszociológiai nézőpont "pszichologizáló" variánsát képviselte. Előadásában a tudományos kutatás metodológiája leíró rekonstrukciójának és a racionalitás-probléma normatív vizsgálatának fokozott szétválasztását sürgette. Fölfogása szerint "a megismerő objektum nélküli ismeret" popperi—lakatosi jelszava helyett, 180 fokos fordulattal, a "megismerő szubjektumtól elválaszthatatlan ismeret" koncepciójának kidolgozása felé kell fordulnunk, hiszen az a lakatosi ideál, hogy tegyük metodológiai

⁴Nincs itt lehetőségünk Chubin és Restivo "világnézeti közelítésmódjának" közelebbi jellemzésére, csupán az olvasó figyelmébe ajánlhatjuk.

szabályainkat mind élesebbé, csak a zsákutcába vihet beljebb, lévén a tudományos racionalitás elszakíthatatlanul "szubjektumhoz"-kötött. E kötöttség miatt lényege nem annyira abból áll, hogy szabályoknak engedelmessé váljunk, hanem abból, hogy "jó" érvekről gondoskodunk kognitív célok számára, s ez a helyzet történetileg változik. Ha a tudományos érvelés igen gazdag történetét valóságosan akarjuk rekonstruálni — e gazdaságnak megfelelően —, akkor a "meggyőzés" tényéből kell kiindulnunk. A logikai rekonstrukció viszont, miközben egyre "finomabbá válik", éppen ellenkező irányban halad, s egy metodológiai ideál eszméjéért eltorzítja a történelmet. — A konferencia másik szocialista-oroszországi résztvevője, J. Tüscsenko (Moszkva) a darwini elmélet és az állattenyésztői gyakorlat közötti kapcsolatot vizsgálta. A már legalább B. Hesszen óta közkeletű marxista koncepció szerint föltette, hogy e gyakorlat mintegy kvázi-kísérleti eljárásként, egyfajta társadalmi kísérletként működött. Darwin koncepciója ezért a szelekció e gyakorlatának reflexiója volt szerinte. A vita sajnos érdemi rész nélkül maradt, mert a vitapartnerek itt az előadó által nem ismert Natural Order kötetben, egyebek között marxisták által is kifejtett, kifinomultabb tudásszociológiai érveket kérték számon.

A recenzióíró szubjektív hajlamát mutatja talán, hogy egy tudásszociológiai előadásokban szegény konferenciának éppen az ilyen orientációjú előadásait emelte ki és állította középpontba. Természetesen másfajta fontos előadások is elhangzottak. Mégis, mielőtt röviden felsorolnám őket, utalok G. Simon (Lille), a tudománytörténészek régebbi generációjához tartozó neves kutató előadására. Ugyanis ez az előadás mintha a tudásszociológiai perspektívák spontán benyomulását, elterjedését mutatná. Simon tulajdonképpen azt a, már lényegében jól rekonstruált esetet vizsgálta, hogy ha a kísérleti módszer már az antikvitásban jól fejlett volt, akkor mi történt vajon vele a XVII. században. A bírált legenda, hogy ti. Galilei fedezte volna föl a kísérleti módszert, félrevezet mind az antikvitás, mind a XVII. század tudományának megértésében, mutatott rá. Legalábbis Ptolemaiosz óta (i. e. 2. század) az optika szigorú értelemben vett kísérleti tudománnyá vált, s e hagyomány folytatódott pl. Ibn-al-Hayamnál (X. század). Nem a módszer jött létre tehát a XVII. században, hanem azon elméleti objektumok természete változott meg, amelyekre a kísérleteket vonatkoztatták, hiszen reális absztrakciókra kezdték a kísérleteket vonatkoztatni, mivel megváltozott a tudás célja.

A fontos előadások közé tartozott a P. Weingartneré (Salzburg), aki az elmélet és a kísérlet közötti logikai relációkban jelentkező jól ismert paradoxonokat (pl. konfirmációs paradoxon) vette szemügyre és kínált megoldást

számukra. Ehhez bizonyos "relevancia-kritériumok" bevezetését sugallta. A legtöbb paradoxon már így is megoldható szerinte, mivel a "releváns következményeket" lehet így meghatározni. De be lehet vezetni a "releváns premisszákra" vonatkozó megkötéseket is. Arra is lehet értelmes kritériumokat találni, hogy bizonyos P predikátum mikor releváns egy Q predikátum szempontjából. A konferencia másik tudománylogikai előadását H. Hilpinen (Turku) tartotta, aki a kísérletezéseknél fölvetődő kérdések tipizálását végezte el. Információgazdag előadás volt a Ch. Chevalleyé (Párizs), aki Heisenberg "fizikai elmélet" fogalmának fejlődését elemezte a húszas évek közepétől a hatvanas évekig, vizsgálva, hogy mit is értett Heisenberg "zárt" fizikai elméleten. E. Erwin (Miami) összefoglalta a főleg A. Grünbaum: The Foundations of Psychoanalysis. A philosophical critique (Univ. of Calif. Press 1984) c. könyvének megjelenése után fölélénkült vitát arról, hogy létrehozhatók-e adekvát kísérleti tesztek Freud elméleti és terapeutikai hipotéziseihez. Rámutatott, hogy ma már több mint 600 kísérleti tanulmány van freudi hipotézisek alátámasztására, s néhány szerző szerint ezek egy része jó alátámasztást nyújt. Erwin ezt radikálisan cáfolta, tagadván, hogy egyáltalán elképzelhetők ilyen alátámasztások. M. Redhead (London) elmélet és kísérlet kapcsolatának fontos részletproblémájával foglalkozott. A legtöbb fizikai elmélet esetében ugyanis föllép egy "számítási rés", mivel az elmélet túlzottan bonyolult ahhoz, hogy predikciói közvetlenül kiszámíthatók lennének. A fizikusok e nehézség áthidalására elméleti modelleket vezetnek be, amelyek a megfelelő leegyszerűsítő közelítéseket tartalmazzák. (Csak utalunk példaként az atom- és a molekulastruktúra számításához bevezetett ún. Born–Oppenheimer közelítésre, azaz a mag-, ill. elektronmozgás szétválasztására lényegesen különböző tömegek alapján és a magmozgás elhanyagolására.) Ilyen modellek bevezetésével az a tudományelméleti kérdés adódik, hogy a modell által tett predikciók kísérleti cáfolása milyen vonatkozásban van az elmélet érvényességével. Redhead arra hívta föl a figyelmet, hogy a modelleket és az elméleteket e vonatkozásban meg kell különböztetni, ha el akarunk kerülni néhány paradoxont.

Nem célunk az összes előadás rövid összefoglalását adni, ezért itt megállunk az ismertetésben, és azt a kérdést tesszük föl, hogy sikerült-e a konferenciának elérni "tudománypolitikai" célját, hogy elmélet és kísérlet kapcsolatának fókuszpontba állításával valóban legalább az egyik ma legfontosabb témát jelölte-e ki, s hogy az előadások reprezentálták-e a legfontosabb közelítéseket, esetleg továbbfejlesztették-e őket. Nos, a választott téma minden bizonnyal ma előtérben van; elég itt pl. J. Hackins munkásságára

utalnunk. Kevésbé mondható el ez az előadásokban képviselt koncepciókról. S érdemes itt a szervezőmódból adódó problémákra kitérni. Tudománytörténészekről nem várható el, hogy éppen egy adott konferencia idejére készüljenek el egy történetileg különösen jelentős kísérlet történetének rekonstrukciójával. Tudományfilozófusok esetében (s ide értjük most a tudásszociológusokat is) viszont a mai helyzet egymástól elkülönült értelmezési hagyományok párhuzamos létezéséeként jellemezhető. Így pl. a tudásszociológusok sikerrel dolgoztak ki az utóbbi időben egy sor fogalmat a kísérleti kutatás előrehaladásának tudásszociológiai típusú ábrázolására. Ez a munka alapvetően "paradigmán-belüli", azaz az egy hagyományhoz tartozók egyre intenzívebbé váló elkülönülését igényli, hogy "szakzsargonjukat", "paradigmájukat" fejleszteni tudják. Ugyanez igaz a racionalisták realista vagy nem-realista irányzataira is. Ezért a mégoly fontos "paradigma-közi", kutatói-közösség-közi érintkezés pillanatnyilag lebévult, hiába látszanak a mégoly fontos megvitatandó problémák. A "paradigma-közi" vita ugyanis nem redukálódhat kísérlet és elmélet viszonyának értelmezésére, hanem az alapvető koncepciókra kell koncentrálnia, és pedig meghaladásuk céljából. Ez viszont nem lehetett a konferencia főadata, amely így egyfajta sokféleség pusztá bemutatásában merült ki.

ÚJ FILOZÓFIAI FOLYÓIRAT A BIOLÓGIÁRÓL

Pásztor Erzsébet

Biology & Philosophy címmel negyedévenként megjelenő angol nyelvű folyóiratot indított 1986-ban a dordrechti D. Reidel kiadó. Mármost: csak az Akadémia könyvtárában legalább egy tucat olyan, angol nyelvű folyóiratot talál az érdeklődő, amelyek rendszeresen közölnek "filozófiai" (értsd: nem-természettudományos) cikkeket biológiai ihletésű problémákról. A közölt cikkek meglehetősen sokfélék: a szociologizáló tudománytörténettől a filozofálig, a tudományelmélettől az etikáig, a nehezen emészthető logikai elemzésektől a könnyed eszmefuttatásokig mindenféle műfajjal találkozhatunk. Az elemzések alapjául szolgáló biológiai problémák száma is igen nagy: az orvos és a taxonómus, a fiziológus és az evolúcióbiológus, a biokémikus és az ökológus egyaránt rémülten tapasztalhatja, hogy kíméletlen teoretikusok egész hada talál problémát abban, amit az egyszerű természetkutató problémamentesnek lát, s szedi darabokra, amit az véres verejtéssel összerakott. Mi jöhet még ezek után? Mi újat tud nyújtani egy új folyóirat? Avagy kik nem találtak a maguk számára eddig kiadót?

Az új folyóirat már első számának legszembetűnőbb vonása a közvetlen, fölösleges formalitásoktól mentes hangnem, a képmutató tudományos sznobéria mellőzése, a ma már banálisnak számító előítéletektől való mentesség. Lásuk, hogyan alakul ki ez a kedvező kép!

A beköszöntő üzenete egyértelmű: a szerkesztők örömmel vesznek bármilyen jó és közérthető írást a filozófia és a biológia határterületéről; a szűkebb értelemben vett episztemológiai, illetve az általános biológiai tanulságokkal nem szolgáló orvosi cikkeket kivéve. A szerző akármelyik filozófiai vagy biológiai irányzathoz, iskolához tartozhat, s talán még előnyt is élvez nyugati kollégáival szemben, ha Délen vagy Keleten van a lakhelye. Ennek megfelelően a filozófusokból és biológusokból álló szerkesztőbizottságban helyet kapott két latin-amerikai, három ázsiai és három kelet-európai (I. T. Frolov,

H. Hörz és V. Novak) is. Eredeti cikkek, vitairatok és irodalmi áttekintések egyaránt számíthatnak a megjelenésre. Az érdemi párbeszédet és kommunikációt segítő, a szerkesztők vitákat kívánnak szervezni a szerzők és kritikusaik között. A könyvismertetésekénél is a személyes hatásra kerül a hangsúly: az első évben a négy szerkesztő valamelyike ír, számonként, arról, hogy mi érdekeset olvasott az utóbbi időben.

A szerkesztőbizottság névsorát és a tartalomjegyzéket átfutva még nem túl nagy lelkesedéssel s nem azonnal láttam hozzá az olvasáshoz. Azonban Ullica Segerstrale (USA): "Kollégák konfliktusa: a szociobiológia-vita 'in vivo' elemzése" (Colleagues in Conflict: An "In Vivo" Analysis of the Socio-biology Controversy) című cikke úgy föllelkesített, hogy egy nap alatt elolvastam szinte mindent, amit a számban leírtak, az elsőtől az utolsó betűig. Ezt azért érdemes megemlítenem, mert manapság általában lehetetlen egy tudományos folyóirat minden cikkét azonnal, más források segítségével megérteni... A Biology & Philosophy számában azonban mindegyik cikk érthető, s egy kivétellel izgalmas is, és — bár ez sokak számára hihetetlen — még meg is felel a tudományos cikkekkel szemben támasztott szokásos követelményeknek.

A közölt négy nagyobb cikk közül az első (John Collier: "Entropy in Evolution") egy a termodinamika és az információelmélet entrópia-fogalmát általánosító és továbbfejlesztő evolúciós elmélet (Brook—Wiley elmélet) alapfogalmainak tisztázása. A cikk biológus olvasójának az a benyomása támadhat, hogy amikor majd az elmélet alkalmassá válik konkrét evolúciós problémák kezelésére is, akkor tudni fogja, hogy minek és hol kell utánanéznie, hogy az elméletet teljesen megértse. A filozófus olvasó viszont örömmel konstatálhatja, hogy akadt valaki, aki szépen összeszedte a fogalmi kapcsolatokat. Azon pedig bárki elgondolkozhat, hogy az a tény, miszerint az entrópia és az információ fogalma kellőképpen általánosítva alkalmassá válhat a biológiai evolúció leírására, redukcionizmushoz vezet-e. — A második cikkhez (Paul M. Churchland: "Cognitive Neurobiology: A Computational Hypothesis for Laminar Cortex") kezdtem hozzá utoljára, ijesztő címe miatt: a kívülálló számára a neurobiológiai cikkek a legérthetlenebbek közé tartoznak. Ki emlékszik néhány év eltelte után a kisagy és a nagyagy anatómiájára? Aggodalmam fölöslegesnek bizonyult: ez a cikk szolgáltatva a szám egyetlen, de igencsak elegáns biológiai nívumát, s a szerző két oldalt szentelt a megértéshez szükséges tudnivalók átismétlésére. A nívum pedig a következő: a nagyagykéreg réteges szöveti szerkezetének valószínűleg az a funkciója, hogy kétdimenziós fázistereket transzformál geometriai módon egymásba, vagyis a rétegek "fá-

zis—tér szendvicseket" alkotnak, amelyben a "kenyerek" a megfelelően görbülő idegsejthálózatok, amelyeket sok-sok nyúlvány köt össze. Ezzel a szendvics-szerkezettel olyan koordinációs problémákat lehet megoldani, mint egy tárgy megérintése az orrunk előtt. Itt az egyik idegsejt-hálózat a mozgástér, a másik a látótér kétdimenziós reprezentációja. Sajnos bármennyire is egyszerű az alapgondolat, három mondatban nem lehet olyan meggyőző módon bemutatni, mint adatolással, példákkal, 25 oldalon. Az ötlet mindenesetre annyira zseniális, hogy bizonyos sok neurobiológus csodálkozott el azon: ez eddig miért nem jutott az eszébe.

A másik két cikk szociobiológiai vonatkozású. A már említett "Kollégák konfliktusa" megmutatja, hogyan lehet egy pletykaként is érdekes jelenség (két harvardi tanszéki kolléga nyilvános vitája) aprólékos elemzésével a legakadémikusabb tudományelméleti szakembereket is kielégítő tanulsággal szolgálni. Szépen dokumentálva, fokozatosan, fény derül rá, hogy — a várakozással ellentétben — E. O. Wilson és R. C. Lewontin nem egyszerűen személyes vagy politikai ellentétek, hanem hosszú távú tudományos-morális programjuk összeegyeztethetlensége miatt kerültek konfliktusba. Wilson számára a biológiától független morál létjogosultságának cáfolata végett fontos létrehozni egy olyan tudományos elméletet, amely az emberi és az állati viselkedést azonos kategóriákkal képes leírni: a tudományosság kritériuma számára a modellezhetőség, amin végeredményben a releváns tudományos közvélemény ítélete is alapszik. Ezzel ellentétben a marxista Lewontin fő problémája, hogy hogyan lehet megbízható tudományos elméleteket létrehozni, s fő diktuma, hogy a becsületes kutató egy tudományos eszközt csak ott és olyan mértékben alkalmaz, ahol az megbízható eredményekkel szolgál. Segerstrale tudomány-szociológiaiainak nevezhető vizsgálata érdekes tanulságokkal szolgál a tudomány értékmentességének vitája, a tudományos vitákat életben tartó mechanizmusok és annak megítélését illetően, hogy a kutatók személyiségének, társadalmi helyzetének és elkötelezettségének milyen szerepe lehet egy-egy tudományterület fejlődésében. Mellesleg minden részvétem az élveboncolt kutatási alapnyoké...

A másik szociobiológiai vonatkozású cikket a szám egyetlen európai szerzője, Ivan T. Frolov írta ("Genes or Culture? A Marxist Perspective on Humankind"). Számunkra, akik Frolov több munkáját magyar fordításban is olvashattuk, persze nem mond semmi újat. A Marx és Engels írásait nem ismerők azonban képet kaphatnak belőle arról, hogy a klasszikusok és nyomukban az ortodox marxisták hogyan gondolkodnak az ember lényegéről — bár talán ezeket az olvasókat sem elégíti ki, hogy a marxista teória alapján E. O. Wilson el-

mélete itt biologizálónak s ezzel elégtelennek minősül, vagy az az általános jótanács, hogy a szociológusoknak figyelembe kell venniük az ember biológiai természetét, míg az embert vizsgáló biológusoknak az embert a társadalmi tényezőkkel együtt tanácsos vizsgálniuk. Ez ugyanis mind igaz, de nem felelteti el azt a szomorú ténytet, hogy a marxista kutatók mind ez idáig nem feleltek meg e kihívásnak: sem Nyugaton, sem Keleten nincs olyan humánbiológiai elmélet, amely abból kiindulva írná le az ember kialakulását és evolúcióját, hogy az ember lényege a társadalmi viszonyokban rejlik. Frolov cikke meggyőzően bizonyítja, hogy ilyen elméletre nagy szükség lenne, de megalkotásához túl kellene lépni a már sokszor elismételt általánosságokon.

Az ismerttetett cikkek a szám volumenének 5/6-át teszik ki. Ezen felül Elliott Sober új könyvéről ("The Nature of Selection") vitatkozik a szerző és az általa kritizált, köztiszteletnek örvendő evolúcióbiológus, G. C. Williams (természetesen a könyv tartalmának rövid bemutatása után). A könyvismertetést ezúttal a teoretikus körökben fenegyerekként ismert főszerkesztő, Michael Ruse írta. Habár akrobatamutatványokkal tűzdelt előadásai sokakban gyanút keltenek (bennem is), el kell ismerni, hogy e számban példamutató munkát végzett. Elfogadta, és szerzőivel, olvasóival is elfogadtatta azt a feledésbe merült ténytet, hogy a kutatók is emberek. Sokkal több terület után érdeklődnek, mint amennyinek a fejlődésével lépést tudnak tartani, és sokat felejtenek ugyan, de azért képesek az önálló véleményalkotásra, amennyiben megadatik számukra ez a lehetőség. A lehetőséget ezúttal épp a szerkesztő teremti meg, azáltal, hogy pl. függelékben szemléltetteti, miképp is lehet kiszámolni egy DNS-szakasz információtartalmát, hogy nem sajnálja a helytet szemléletes ábráktól, s hogy saját korlátait sem próbálja terminus technicusok mögé rejteni. Amennyiben az első szám színvonalát és stílusát képes tartani (nehéz lesz), akkor a Biology & Philosophy a humánum szigete lehet az egyébként elég sikeresen dehumanizált tudomány tengerén.

A DÖNTŐ FORDULATOK IDŐSZAKA

(Gyökeres fordulat a tudományos-technikai haladás folyamatában:
társadalomfilozófiai és emberi problémák)*

I. T. Frolov

Nem ismételve itt azt, amit minderről már korábbi cikkeinkben elmondunk,¹ valamint filozófusok és szociológusok, más társadalom-, természet- és műszaki tudományok képviselőinek előadásain hallhattunk a tudományos-technikai haladás társadalmi és metodológiai problémáival foglalkozó összköztársasági konferencián (1984. november), megpróbálom bemutatni annak az alapvető és fontos iránymutatásnak a jelentőségét, amit az SZKP KB határozatai és kezdeményezései tartalmaznak a tudományos-technikai fejlődés kérdéseivel kapcsolatban, ráirányítani a figyelmet mindarra, amit speciális filozófiai és szociológiai kutatásokat igényel, néhány következtetést levonni további munkánkkal kapcsolatban, különös tekintettel az előttünk álló, 1987 augusztusában Moszkvában megrendezendő VIII. nemzetközi logikai, metodológiai és tudományfilozófiai kongresszusra.

Az SZKP KB júniusi ülésén a tudományos-technikai fejlődés kérdései kapcsán, a tudósok és gyakorlati emberek előadásaiban hangsúlyos szerepet kapott életünk és tevékenységünk alapja, az egész szocialista és kommunista építés kiindulópontjaként szolgáló szféra: a termelési-gazdasági szféra. És itt egészen konkrétan megfogalmazásra kerültek a tudományos-technikai fejlődés új feladatai, a fejlesztés technológiai alkalmazásai. De ezeket egyszerűen éppen az egész problémakomplexum megoldásának kiindulópontjaként tárgyalják, amelyek a szocializmus fejlődéséhez egészében, és ebben a fejlődés-

*"Vramja resajuscsih peremen. Korenoj povorot v uszkorenii naucsno-technicszeszkogo progreszsza = szocial'no-filoszofszkije i gumaniszticseskije problemü", Voproszű filoszofii 1985. évf. 8. sz. Rövidítve.

¹Lásd N. N. Mojszejev—I. T. Frolov: "Vüszokojе szoprikosznovenije. Obsceszto, cselovek i priroda v vek mikroelektroniki, informatiki is biotehnologii" /Magasszintű érintkezés. Társadalom, ember és természet a mikroelektronika, informatika és biotechnológia századában/, Voproszű filoszofii 1984. évf. 9. sz.

ben a tudomány területéhez tartoznak, beleértve társadalmi, gazdasági és emberi potenciáljának rendszeres, komplex megvalósítását és intenzívebbé tételét, mint a döntő fordulatok kezdetét. "Másfajta megközelítés kizárt: nem tekinthetünk el társadalmi programjaink megvalósításától."²

Az új technika és technológia fejlődése az egész világot áthatotta, az összes, gazdasági értelemben fejlett országot.

Az "elektronikai forradalom" nézeteiről és annak technológiai kilátásairól a XXI. század küszöbén, beszélnek például azok a kutatások, melyeket az alapvető okok százalékos megoszlásáról végeztek és melyeket főleg japáni cégek vesznek figyelembe a robottechnika bevezetése során. Bemutatták, hogy az első helyen a következők állnak: törekvés a munkások számának csökkentésére az adott üzemben foglalkoztatottak közül (44,5%), ide tartozik: a termelési költségek csökkentése (13,8%), a szakképzett munkaerő hiánya problémájának megoldása (10,3%), a munkaerő termelékenységének növelés (10,0%), a kibocsátandó termék minőségének növelése és annak ellenőrzése (6,5%), a használt berendezés biztonságának a biztosítása (3,9%). A továbbiakban következik az ipari berendezés mozgékonyságának (újra-beállíthatóságának) a biztosítása (13,5%), beleértve az ipari berendezés felhasználási szintjének növelését különböző munkák nagy számban történő végzésére (5,2%), a termelési berendezés gyors alkalmazkodási lehetőségének a biztosítása a jövőben a legkülönbözőbb termékekre (5,1%), a robottechnika potenciális lehetőségeinek a kihasználása a legkülönbözőbb munkaműveletek végzésére (3,2%). Az okok között szerepel az ipari berendezés vezérlésének egyszerűsítése is (a jövőbeni változásokhoz való alkalmazhatóság (8,0%), valamint az ipari berendezés funkcionális lehetőségeinek jobb kihasználása (5,3%), a robotok bevezetésekor a berendezés teljesebb kihasználása (2,7%). Egyéb tényezők (3,4%), nevezetesen: a robotok bevezetésekor a tőkeráfordítások megtakarítására-törekvés (4,6%), a vállalati személyzet tevékenységének a serkentése az automatizálás terén (1,1%), a robottechnikát felhasználó vállalat jó hírének megőrzése (1,0%), az igények csökkentése az automatizálás saját műszaki eszközeinek a fejlesztésében és a műszaki berendezés javítása (0,9%), a robotok bevezetésekor az üzembeli automatizációs tervmunkák egyszerűsítése stb. (25,6%).³

Az új technológia fejlesztése a tudományos-technikai forradalom új korszakát jelenti, és egyenes következménye az alaptudományok és a forradalmi

²M. Sz. Gorbacsov előadása az SZKP KB 1985. június 11-én lezajlott, a tudományos-technikai haladás meggyorsításának kérdéseivel foglalkozó értekezletén.

³Lásd Metalworking Engineering and Marketing 1983. március.

átalakulások utóbbi évtizedekben és években megfigyelhető sikereinek. Erről szóltak az SZKP KB júniusi ülésén a tudósok, többek között a SZU Tudományos Akadémiájának elnöke, A. P. Alekszandrov és mások. Különösen kiemelték az alaptudományok kutatásának egyre növekvő jelentőségét a jövőbeni népgazdasági feladatok megoldásában, az alapvetően új technológiák létrehozásában és megújításában. Ahogyan A. P. Alekszandrov megjegyezte: "az alaptudományokra fordított költségek, melyek a technikában a forradalmi előrelépések forrásai, sokszorosan megtérülnek. És nehéz egyetérteni néhány felszólalóval, akik nem értékelik eléggé az alaptudományok szerepét céljaink elérésében."⁴

Sajnos az ilyen aláértékelések, sőt sok esetben az alaptudományoknak az alkalmazott tudományokkal a gyakorlatukhoz való viszonyuk szempontjából történő szembeállítására széles körben elterjedt nálunk. Egyébként ahogy a tudomány fejlődésének tapasztalata megmutatta, beleértve abba annak filozófiai megalapozottságú kutatását, a nagy tudományos problémák feldolgozása, melyek a természeti törvényszerűségek, a társadalom és az emberi gondolkodás megismerésével állnak kapcsolatban, a legnagyobb mértékben elősegítik az aktuális, gyakorlati problémák megoldását, mint ahogy ez különösen a kvantummechanika és a relativitáselmélet, a kibernetika és — mostanában egyre nagyobb mértékben — a molekuláris genetika, a génebézészet stb. területén történt.⁵

Ezzel összefüggésben a fejlett kapitalista országokban komoly figyelmet fordítanak manapság a tudományos kutatómunka hosszú és rövid távú programozására. Így az USA-ban a Kongresszus által 1976-ban elfogadott törvény alapján úgynevezett ötéves távlati programok készülnek — kísérlet ez azoknak a nemzeti problémáknak a meghatározására, melyek megoldásában jelentős segítséget nyújthat a tudomány. 1980-ban a következő öt évre az amerikai kongresszus a kutatói erőkiejtés hat összpontosított irányát vizsgálta: az újítások serkentése és a munka termelékenységének a növelése az iparban és a mezőgazdaságban; a gazdaság szükségleteinek a kielégítése energiából és nem megújítható készletekből; az ökológiai kockázat felbecsülésére szolgáló tudományos-technikai bázis fejlesztése; az egészségügy fejlettségi szintjének emelése, a világelsőség megtartása a tudományban és technikában; az aktivitás serkentése a nemzeti tudományos és műszaki tevékenységben.⁶

⁴Lásd Pravda 1985. jún. 13.

⁵Erről lásd P. L. Kapica: Ekszperiment, teorija, praktika /Kísérlet, elmélet gyakorlat/, Moszkva 1981.

⁶E sorok szerzőjének, mint az USA Nemzeti Akadémiáját meglátogató szovjet delegáció tagjának (Washington, 1985. március) rendelkezésére bocsátot-

A tudományos kutatómunkák költségeinek növekedési tempója a fejlett kapitalista országokban elmarad a szocialista országok tempójától. Nagy jelentősége van itt a nemzetközi kapcsolatoknak, melyek meggyorsítják a tudományos-technikai fejlődést a szocialista baráti közösség országaiban. Ez mindenekelőtt a KGST tevékenységéhez tartozik, melyben a tudományos-technikai fejlődés problémái kivételesen fontos szerepet játszanak a gazdasági fejlődésben és integrációban.⁷ Különleges jelentősége van itt a KGST-tagországok, Moszkvában egy évvel ezelőtt a Gazdasági Tanácskozás által elfogadott, magas fokú fejlesztési stratégiájának, mely tartalmaz egy a tudományos-technikai fejlődés 15–20 évre megszabott Komplex Programja kidolgozásáról szóló megállapodást, mely egy egyeztetett, néhány területen egységes tudományos-technikai politika bázisává kell hogy váljon. Kijelölték a tudományos-technikai fejlődés elsődleges irányait, melyet magukban foglalják mind az alap-, mind az alkalmazott kutatásokat: a népgazdaság elektronizálását, a teljes automatizálást, beleértve a rugalmas automatizált rendszerek létrehozását, az atomenergetikát, új gyártási és megmunkálási anyagokat és technológiákat, a biotechnológiát.⁸

A szocializmus jelenlegi és távlati előnyei a tudományos-technikai haladás fejlődésében ugyanakkor nemcsak magukban a tudományos és technikai eredményekben fognak megmutatkozni, hanem hogy ebbe a fejlesztésbe több, szélesebb körű, mind gazdasági, mind szociálkultúrális jellegű tényezőt vonnak be, melyek egyre teljesebben jutnak érvényre a történelem menetében.⁹ Ami a tudományon belüli tényezőket illeti, ezek legélesebben az alaptudományokban jelentkeznek, az egyes diszciplínák és azok módszerei kölcsönhatásának és integrációjának ma intenzíven kibontakozó folyamataiban, a különböző tudományok "érintkezési pontjain", az interdiszciplináris, komplex kutatások fejlődésében.¹⁰ Jellemző, hogy a szervezés, tervezés és irányítás új formáinak kérdése a tudományos-technikai haladás jegyében, egyre céltudatosabban és

tak néhány, a Nemzeti Kutatótanács által előkészített, ezekről a problémákról szóló előadást.

⁷Lásd M. Sz. Il'in: Naucsno-tehniczeszkije potencialü sztran SzEV: szosztojanije i uzaimodejsztviije /A KGST országainak tudományos-technikai potenciáljai: állapot és kölcsönhatás/, Moszkva 1984 stb.

⁸Pravda 1985. június 15.

⁹Lásd Szocializsm i nauka, Moszkva 1981; Nauka i kul'tura Moszkva 1984 stb.

¹⁰Lásd erről F. N. Fedoszejev: Filoszofija i naucsnoje poznanije /A filozófia és tudományos megismerés/, Moszkva 1983.

konkrétabban vetődik fel napjainkban az egész szocialista közösségen belül. Itt a vezetés kollektív formáinak kidolgozásáról van szó, melyek egységes egésszé integrálják az egyes szocialista országok tudományos, technikai és termelési potenciálját.¹¹ A tudománynak és technikának filozófiai és társadalomkutatási általános program alapján történő koordinációs munkáját a SZUTA Elnöksége alatt működő illetékes Tudományos Tanács is végzi, amely, együttes erővel, mind a tartalmi jellegű, tudományos szekciókban, mind a bizottságokban egy sor specializált és konkrét komplex program és terv kimunkálásában összpontosítja erőit.¹²

Az 1984 novemberében megtartott, a tudományos-technikai haladás társadalmi és metodológiai problémáit tárgyaló Összszövetségi Értekezlet után a Tudományos Tanácsban alakult egy szekció, melynek feladata az új technika társadalmi és metodológiai komplex kutatási programjának a koordinációja, valamint a modern tudományos-technikai diszciplínák és a legújabb technológia. Átalakult egy, már korábban meglévő szekció, mely ezután a "Tudományszociológia és etika" programja alapján fog dolgozni. Munkánkban éppen azt törekszünk elérni, amit oly kitartóan és meggyőzően hangsúlyozott az SZKP KB júniusi tanácskozása a tudományos-technikai haladás meggyorsításának témájában — a tudományos kutatómunka szerves kapcsolatát a gyakorlattal, a tudományok komplex megközelítését, együttműködését és integrációját, beleértve azok társadalmi-filozófiai és emberi vonatkozásait, a tudományetika problémáit.¹³ A Tudományos Tanács, melynek több mint 300 társadalom-, természet- és műszaki profilú szakembere van, tevékenységében a SZUTA Elnöksége által jóváhagyott "Rendtartás"-t követi, amely meghatározza státusát, mind az akadémiai tudományos intézmények, mind a felsőoktatási intézmények rendszerében, meghatá-

¹¹Mellesleg szólva, a tudomány területén az együttműködés javítására szolgáló intézkedések a nyugat-európai országokban is az érdeklődés középpontjában állnak. Sőt egy "egységes európai tudományos társaság" létrehozásáról is szó van: ti. egy az USA-ban meglévő Nemzeti Tudományos Akadémia típusú "Európai Tudományos Akadémiáról", melynek első tagjai, a javaslat szerint, nyugat-európai tudósok lehetnének — Nobel-díjasok, akik a továbbiakban kiválaszthatnák az új tagokat, akiknek száma idővel 2–3 ezerre nőhetne meg. (Lásd D. Dickson: "An European Academy of Science?" Science 1984. szept. 28., 1455. o.)

¹²Lásd erről: Filoszofija i szociologija nauki i tehnikai. Jezsegodnik 1983 /A tudomány és technika filozófiája és szociológiája. Évkönyv 1983/, Moszkva 1985.

¹³Amennyiben ezt a kérdést nemrégiben, B. G. Judinújjal, "Etika nauki = szfera iszszledovaniija, problemu i diszkuszszii" /Tudományetika: a kutatás szférája, problémák és viták/ c. cikkünkben megvitattuk. Voproszú filoszofii 1985. évf. 2. szám, a továbbiakban nem szándékozom erre visszatérni.

rozsa jogait és kötelességeit. Arra van szükség, hogy minden tudományos tanács valóban a komplex problémákra és programokra orientálódjon, ami sajnos nem általános a SZUTA rendszerében, ahol egy sor tudományos tanács gyakran ilyen vagy olyan tudományos kutatóintézmények tematikájára koncentrál.¹⁴

A szovjet tudomány, akárcsak más szocialista országok tudománya is, a tudomány működésének és fejlődésének társadalmi, világnézeti és erkölcsi-emberi tényezőinek szerves egységéből indul ki. A szocializmus magas szintű társadalmi elvei, a marxista—leninista világnézet és erkölcs a tudományt a technokratizmus, a tudományosság és etikai nihilizmus korlátolt és megtévesztő eszközei fölé helyezi, melyek sok esetben a kapitalista országok tudományában uralkodó eszközök, habár az utóbbi években ellenkező tendenciák is megfigyelhetők: a tudományfilozófiában átmenet a tisztán logikai megközelítések (logikai pozitivizmus) abszolutizálásától a tudomány világnézeti alapjainak elemzéséhez; a tudományszociológiában a tradicionális (normatív) koncepcióktól, melyek ugyanazon logikai pozitivizmus elméleti-megismerő standardjait abszolutizálták, például az úgynevezett interpretációs koncepció felé, mely megkísérli számba venni a társadalmi és kulturális tényezők hatását a tudományos ismeret fejlődésére.¹⁵

Elég, ha csak megemlítünk itt a világ sok országának intézményeiben és kiadóiiban történt komoly kezdeményezéseket: a montreali Klinikai Kutatóintézetben a "Biotechnikai Központ"-ot; a "Társadalom, etika és élettudomány" intézetét (New York), a Kennedy Etikai Intézetet (Georgetown), az "Etika és élettudomány" Északnyugati Intézetét (Seattle), az "Egészség és Emberi Értékek Társaságát (Philadelphia), a Bioetikai Kutatóközpontot (Brüsszel), a Bioetikai Központot (Maastricht) és más intézeteket. A "Filozófiai Tudományok Nemzetközi Akadémiája" elnökének, E. Agazzinak kezdeményezése alapján, aki a tudomány etikai és társadalmi felelősségének témájával foglalkozik,

¹⁴ Mellesleg megjegyzem, semmi hasonlót nem figyeltek meg az interdiszciplináris alapkutatások szervezésében az USA Nemzeti Tudományos Akadémiájának rendszerében. Például a Nemzeti Kutatótanács keretében működik egy bizottság az "alapkutatások a viselkedési és társadalomtudományokban" területén, mely összehangolja a munkát az elkövetkezendő évtizedekre szóló távlati tudományos programok alapján (1986-tól 1995-ig). A bizottság, felhasználva a több mint 600 tudóstól kapott javaslatokat, 30 problémacsoportot szervez, azzal a céllal, hogy előre elemezze a problémákat. Beszámolója, mely 1986-ban készült el, azt célozza, hogy konkrét javaslatokat adjon a viselkedési és társadalomtudományok területén az alapvető ismeretek átadási színvonalának emelésére.

¹⁵ Lásd erről N. Jahiel: "Nauka i burzsuznaja sociologicseskaja miszl", Ot normativnoj k interpretirnoj sociologii nauki" /A tudomány és a polgári szociológiai gondolkodás. A normatív tudományszociológiától az interpretáció-sig/, Voproszú filozofii 1985. évf. 3. sz.

egy háromévenként megrendezésre kerülő tanácskozást szenteltek ezeknek a problémáknak. Az utolsó ilyen az 1984. áprilisi volt, melyet teljességgel a bio-orvostani diszciplínák etikai kérdéseinek szenteltek.¹⁶

Országunkban szintén erősödik a tudományos-technikai haladás társadalmi problémáinak kidolgozása.¹⁷ Az SZKP KB 1985-ös áprilisi plénumán is hangsúlyt kapott, hogy különösen figyelniünk kell minden olyan kérdésre, mely az emberrel kapcsolatos: "Ez politikánk kulcskérdése."¹⁸ Ilyen kulcskérdés az ember kérdése a pártnak társadalmunkat új fejlődési szakaszra emelő, a tudományos-technikai fejlődés gyorsítására irányuló politikájával kapcsolatban. Sőt, az SZKP KB-nak a tudományos-technikai haladás meggyorsítását tárgyaló júniusi ülésének bevezető előadásában az emberi tényező "az összes változás döntő tényezőjeként" került megemlítésre. Ezzel kapcsolatban a párt ideológiai munkája előtt kiemelt szempontként szerepelt "fordulatot megvalósítani az emberek agyában és hangulatában, fentről egészen le, miután figyelmünket a legfontosabbra — a tudományos-technikai haladásra koncentráltuk... A tudományos-technikai haladás — életbevágó kérdés, ebben mindenki érdekelt, hiszen mindenki számára lehetővé teszi, hogy saját képességeit és tehetségét kibontakoztathassa. Számítunk a munkásosztály, parasztság, értelmiség, a mérnökök és tudósok nagy alkotó aktivitására és szakértelmére. Különösen sokat várunk a fiatalságtól, számítunk energiájára és tudásvágyára, minden új és haladó iránti fogékonyságára."¹⁹ Nagyon határozottan és világosan emelte ki ezt A. P. Alekszandrov, a SZU Tudományos Akadémiájának elnöke is. Miután meghatározta a tudományos-műszaki kutatások alapvető fejlesztési irányait napjainkra és a jövőre nézve, azt mondta: "Mindezek nem tisztán tudományos és nem tisztán műszaki feladatok. Ezek megoldásánál jobban kell számolni az embernek a termelésben elfoglalt helyével, társadalmi viszonyaival, nemcsak ember és számítógép vagy más gép kölcsönhatásával, hanem ember és ember viszonyával is. Jobban kell figyelni a tudós személyiségére, a tudományos- és termelő-kollektívák erkölcsi légkörére. A gazdaság, a technika, a tudomány új szint-

¹⁶Lásd *Nuova secundaria* 1984. nov. 15. A szovjet filozófusok USA-ba történt, már említett látogatása alatt megállapodás született a biotechnikai és a hasonló témájú közös szimpóziumok megszervezéséről és az irodalom cseréjéről.

¹⁷A hasonló témával foglalkozó munkák mennyisége állandóan nő. Csupán 1960 és 1983 között a SZU Tudományos Akadémiája Társadalomtudományok Információs Intézetébe 887 könyv került, melyeknek csupán a jegyzéke önálló kötetet tesz ki.

¹⁸Lásd az SZKP Központi Bizottság 1985. április 23-i plénumának anyagait.

¹⁹M. Sz. Gorbacsov a párt gazdaságpolitikájának alapvető kérdéséről.

re kell hogy emelkedjenek. De az embernek: társadalmi igényeinek, lelki szükségleteinek, felelősségének, saját konkrét sorsa, vagy ha úgy tetszik az egész szocialista társadalom sorsa iránt, szintén új szintre kell emelkednie."²⁰

Azt kell mondanunk (és erre már nemegyszer felfigyeltünk), hogy az erre való igény egyre inkább érezhető a szocializmustól eltérő, más társadalmi feltételek között élő országokban is. A fejlett kapitalista országokban azonban ezt az igényt alapvetően tisztán technológiai szükségszerűség szüli, melyet az extraprofitért való harc diktál.

Így például a tudományos-technikai haladás egyik vezető japáni kutatója, Moritani-Masoroni, "A haladó technológia és Japán szerepe" c. könyvében²¹ hangsúlyozza, hogy hosszú távon az iparosítás és az azt elősegítő műszaki fejlődés az emberi tényezőtől függnek. Azt is állítja, hogy a jövőbeni műszaki fejlődés egyik legfontosabb jellemzője annak behatolása az emberi érzelmek és képességek világába. A zene, a festészet, a szakácművészet, a szabadidő, a hobbi, a sport és művelődés új technológia és új termékek perspektivikus szféráivá válnak. A kultúra és technológia egyesítése új növekedési irányt vesz, jóllehet szerinte ezt maximálisan elősegítik Japán kulturális tradíciói és technológiai légköre.

Egy sor kapitalista országban, az új technológia fejlesztését magukba foglaló hosszú távú tervek kidolgozása folyamán, egyre nagyobb hangsúlyt helyeznek a technológia "emberi érintkezésére". Különösen a francia A. Piatier, "Innováció, információ és hosszú távú növekedés"²² c. cikkében, miközben felsorolja azokat a tényezőket, amelyeket feltétlenül tanulmányozni kell az információs szektor hatékonyság-emelési modelljének és működésének teljesebb értékeléséhez, ugyanolyan súllyal vizsgálja az "emberi tőkét", mint az anyagi tartalékokat és termelési anyagtőkét, olyan tényezőket figyelembe véve, mint amilyen pl. a kézi munka és szellemi munka, az eszmék, tárgyiasult eszmék és a haladás. A szerző egyetért azokkal a véleményekkel, melyek ebben a formában a századunk 60-as éveiben Nyugaton jelentkező "emberi tőke"-elméletből indulnak ki. Ez az elmélet, követői szerint, segíthet különösen a gazdasági gondolkodás átorientálásában. "Az emberi tőke — tartja egy amerikai

²⁰A. P. Alekszandrov: "V csem otvetsztvennoszt' nauki?" /Miben áll a tudomány felelőssége?/, Izvesztija 1985. jún. 9.

²¹Moritani Masonori: Advanced technology and the Japanes contribution, Tokio 1983.

²²A. Piatier: Innovation, information and long term growth-Futures, New York 1981 (13. köt., 5. szám).

közgazdász, L. Thurow —, az egyén termelőképessége, tehetsége és tudása."²³ Az emberbe való befektetés ezért az új technológia korszakának egyik legfontosabb tényezőjeként jelentkezik.

Természetesen az ilyen megközelítés, mely a politikai-gazdaságtani problémákat szándékosan ideológiaiakkal váltja fel, így aligha konstruktív. De ráirányítja a figyelmet néhány gazdaságon-kívüli tényezőre, melyeknek a jelentősége megnő a "robotok századában". Hiszen ahogy Marx A tőke c. művében hangsúlyozta, minden kapitalista gépi termelésben még a munka könnyítése is megpróbáltatások forrása, mert a gép nem a munkást szabadítja fel a munka alól, hanem a munkát mindenféle tartalmától. Ezért van az, hogy manapság egyre több tudós, még a nem-marxisták is, megjegyzik, hogy a robotok elterjedése a munkások számára még egy alapvető problémát fog hozni, az emberi folyamatok újratermelését a termelési folyamaton kívül.²⁴ De ez már társadalmi és nem technológiai kérdés, mely a polgári gondolkodás számára hozzá nem férhető új, emberi látomásból kiinduló társadalmi döntéseket igényel. Ezért nem véletlenül fejezik ki nyugtalanságukat Nyugaton amiatt, hogy az emberről szóló tudományok (különösen az úgynevezett társadalmi antropológia) nem méltó helyet foglalnak el más, a társadalomról és természetéről szóló tudományok rendszerében, s ezért meghatározott intézkedéseket terveznek, hogy javítsanak ezen a helyzeten.²⁵

Erre különösen J. Robin hívta fel a figyelmet — aki a "Fejlett rendszerek és technológiák" párizsi kutatási központjának egyik megalapítója, "Kultúra és technológia: összeolvadás vagy összeütközés?" című előadásában (Montreal, 1984. június). Véleménye szerint a nyugati országoknak valamiféle "kulturális tervezetet", "együttfejlődési stratégiát" kell kidolgozniuk, hogy a műszaki fejlődés elsősorban az informatikai technológiákkal kapcsolatos, társadalmi és természeti értelemben nemkívánatos formáit visszaszorítsák. Robin világosan kifejti, hogy a jövőben fokozódik a társadalmi viszonyok gazdaságra gyakorolt hatása, ugyanakkor posztulátumként mond ki valamiféle "kommunikációs és megismerési társadalmat", amely kapcsolatban lesz az ember egyéni viselkedésének változásaival, annak biopszichológiai vonatkozásaival.

A szocializmus humanista természete, a marxista—leninista világnézet és metodológia lehetővé teszi számunkra a vezető pozíciók elfoglalását nemcsak

²³L. Thurow: Investment in human capital, Belmont (Cal.) 1970.

²⁴Lásd Ch. Halary: "L'homme et les robots", Monde diplomatique 1982. évf. 344. sz. 29. o.

²⁵Lásd Les sciences de l'homme et de la société en France. Analyse et propositions pour une politique nouvelle, Paris 1982.

az új ember alakulásának gyakorlatában, hanem az emberrel foglalkozó tudományos kutatásokban is, melyek integrálják a társadalom- és természettudományok bonyolult rendszerét.

Ilyen az előttünk álló kérdések és problémák sokszínű spektruma, a társadalomfilozófiai, emberi szférát is beleértve, mint válasz az alkotó impulzusokra és konkrét határozatokra, melyeket az SZKP KB 1985. áprilisi plénümán a párt elfogadott, és melyeket kiemelt a tudományos-technikai haladás meggyorsításával foglalkozó júniusi értekezletén. Összegezve ezen értekezlet tapasztalatait, az SZKP KB Politikai Bizottsága megjegyezte, hogy óriási jelentőségű, hogy az itt megfogalmazott feladatok egész népünk, egész pártunk feladatává váljanak és hogy a szervező, politikai és gazdasági munka minden szintjét áthassák.

Mindez természetesen közvetlenül ránk, filozófusokra és szociológusokra is vonatkozik. Kötelesek vagyunk, ahogy a párt fel is szólít erre, elsődleges jelentőséget tulajdonítani az elénk állított alapvető feladatoknak, figyelmünket azokra összpontosítani és folyamatosan teljesíteni azokat, ösztönözni a modern megközelítéseket, elmélyíteni a végbemenő változások lényegének megértését, erősíteni az igényességet, az önkritikus és vállalkozó szellemet munkánkban, különösen a tudományos-technikai haladás társadalomfilozófiai és emberi megalapozásának kutatását, valamint a komplex kutatások fejlesztését az ember tudományos megismerésében. Itt is, úgy mint a tudományos-technikai, társadalmi-gazdasági és kulturális szférában egyaránt gyorsítás szükséges, sok esetben pedig gyökeres fordulat, hogy új szintre emeljük a kutatások hatékonyságát és minőségét. Az ilyen megközelítés világosan érzékelhető törvényszerűséggé válik, mivel egy rendkívül dinamikus, követelményekkel telített, de alkotói lendületű döntő változások olyan időszakát éljük, melyek optimizmust és reményt keltőek, új módon való gondolkodásra és munkára serkentenek.

(Fordította: Takács Zsuzsanna)

A szocialista országok filozófiai és szociológiai folyóiratainak szerkesztői 1985. október 7. és 11. között Budapesten tartották értekezletüket. A tanácskozáson Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, a Német Demokratikus Köztársaság, Románia, a Szovjetunió és Vietnám küldöttei vettek részt. A magyar folyóiratok közül a Magyar Filozófiai Szemle, a Politika — Tudomány, a Szociológia, a Társadalomtudományi Közlemények és a Világosság képviselték magukat. A tanácskozás résztvevői meghallgatták és megvitatták Tőkei Ferenc referátumát, mely "Szocializmus és világrendszer" címmel hangzott el. A szöveget a Politika — Tudomány 1987. évi 1. száma közli, mi itt egy az NDK-beli kollégák által mérvadónak tartott írást, valamint két szovjet kolléga hozzászólását közöljük.

A SZOCIALIZMUS DIALEKTIKÁJÁNAK AKTUÁLIS PROBLÉMÁI*

Erich Hahn—Alfred Kosing

Az NSZEP Központi Bizottsága 1983. december 15-én és 16-án rendezett társadalomtudományi konferenciájának iránymutató jelentősége van a szocializmus dialektikája további kutatása szempontjából. Referátumában Kurt Hager összefüggően bemutatta a fejlett szocialista társadalom koncepciója kidolgozásának eddigi eredményeit. A konferencia általánosította pártunk gyakorlati tapasztalatait — melyeket az ezeken nyugvó társadalmi stratégia megvalósítása során nyert — és megfogalmazta a további társadalomtudományi kutatás alapvető feladatait. A konferencián különös meggyőző erővel jutott kifejezésre mind a marxista—leninista elmélet alkotó jellege, mind az, hogy pártunk alkotó módon közelíti meg a fejlett szocialista társadalom további alakításának gyakorlati problémáit. "A fejlett szocialista társadalom koncepciója — fejtette ki Kurt Hager — társadalmi stratégiánk szilárd elméleti alapzatát képezi. Ez azonban korántsem lezárt formára hozott koncepció, hanem szükség van további alkotó fejlesztésére az újabban nyert tapasztala-

*Deutsche Zeitschrift für Philosophie 34. évf. (1984), 4. sz., 289—300. o.

toknak és a megváltozott társadalmi valóságnak megfelelően. Hiszen a tapasztalat- és ismeretszerzés összetett és hosszadalmas történelmi folyamatáról van szó, mely állandóan új meglátásokat hoz felszínre, melyeket a gyakorlati politikának kipróbálnia, megvizsgálnia és — ha nem bizonyulnának megfelelőnek — helyesbíteni kell.”¹

Ez a rendkívüli fontosságú gondolat, hogy ti. itt történelmi tapasztalat- és ismeretszerzési folyamatról van szó, gyakran nem kap elegendő figyelmet. S ez ahhoz a következményhez vezet, hogy kevéssé tudatosul egyfelől a szocializmus társadalmi gyakorlata és társadalmi realitása, másfelől a tudományos elmélet közötti kölcsönös kapcsolat, s ezáltal leegyszerűsített elképzelések keletkeznek a fejlett szocialista társadalom további alakításával és a kommunizmushoz való későbbi átmenettel kapcsolatban. A fejlett szocializmus megvalósításának és a kommunizmushoz való átvezetésének egész gyakorlati folyamata sokak számára pusztán egy rögzített és teljesen kidolgozott elméleti koncepció, egy eszme megvalósításának tűnik, melyben benne rejlik az eljövendő társadalom minden lényeges tulajdonsága, vonása és paramétere. Ezen előföltéves alapján fölöslegesnek tűnnek azok a mélyenszántó elméleti törekvések, melyek specifikus minőségében, törvényszerűségeiben, ellentmondásaiban és hajtóerőinek fényében vizsgálják a fejlett szocialista társadalmat. Erről az álláspontonról éppoly kevéssé érthető meg a fejlett szocializmus elméletének lényege, alkotó jellege és stratégiai jelentősége, amilyen kevéssé tudatosítható állandó elmélyítésének és pontosításának szükségessége.

A szocializmus egész eddigi fejlődése megerősíti Lenin azon ismert tételét, hogy a társadalmi élet valósága és gyakorlata sokkal gazdagabb és színesebb bármiféle teóriánál. Az eljövendő kommunista társadalmi formációval kapcsolatos ismeretek — melyekhez Marx, Engels és Lenin a kapitalista társadalmi formáció elemzése alapján jutottak — a szocialista társadalom létrehozatalában iránymutatásként, munkatervként szolgálnak. Ez, bizonyos értelemben, az elméleti modell gyakorlati megvalósítását jelenti. Ugyanakkor azonban sokkal többről van szó. Elméleti ismereteink mindenekelőtt a szocialista társadalom alapvető jellegzetességeire vonatkoznak. E társadalom kialakításának konkrét útjait és eszközeit, részletesen leírt működési mechanizmusait azonban ezen az alapon mindenkor újjólag kell a konkrét-történelmi

¹Kurt Hager: Gesetzmässigkeiten unserer Epoche — Triebkräfte und Werte des Sozialismus. Rede auf der Gesellschaftswissenschaftlichen Konferenz des Zentralkomitees der SED am 15. und 16. Dezember 1983 in Berlin, Berlin 1983, 28. o.

föltételeknek megfelelően kidolgozni és próbának alávetni. Az új társadalom gyakorlati tapasztalatai és fejlődő valósága ezért állandó teoretikus elemzést és általánosítást kívánnak, hogy a kommunista társadalmi formációra vonatkozó elméleti ismereteinket pontosítsuk, konkretizáljuk és alkotó módon gazdagítsuk.

E folyamat nyomán született meg a fejlett szocialista társadalom koncepciója, melyet joggal tarthatunk a szocialista országok marxista—leninista pártjaiban végzett együttes elméleti munka eredményének. E koncepció a marxizmus—leninizmus klasszikusainak a kommunista társadalmi formációval kapcsolatos meglátásaira és fölismeréseire épül, s egyúttal alkotó módon tovább is fejleszti őket. S ez teljességgel megfelel a történelmi gyakorlat és tudományos elmélet összetett dialektikájának, annak a körülménynek, hogy a szocializmus fejlődésének kezdetén először csak általános és nemritkán leegyszerűsített elképzelések vannak a szocialista társadalom további tökéletesítéséről és a kommunizmus magasabb fejlődési szakaszába való átmenetéről. A még megoldásra váró föladatak részletesebb kidolgozása spekulatív módon lehetetlennek bizonyult az út kezdetén, s a szocializmus már érettebb fejlődési szintjét föltételezte. E föladatakat pontosan megfogalmazni is csak akkor lehet, ha anyagi előföltevések legalább csíra formájában adottak. Ennélfogva teljességgel érthető, hogy a fejlett szocialista társadalom koncepciója egyáltalában nem befejezett jellegű, hanem további részletes kidolgozást kíván. Miként Kurt Hager fogalmazott, "a marxista—leninista társadalomtudományok azon nagy és felelősségteljes feladat előtt állnak, hogy a szocialista társadalmat egységes társadalmi organizmusként még alaposabban, mélyebben és átfogóbban vizsgálják, működésmechanizmusainak, fejlődési tendenciáinak, törvényszerűségeinek, ellentmondásainak és hajtóerőinek vonatkozásában, hogy ezáltal tovább tökéletesedjék a társadalmi stratégia elméleti alapzata és eszköztára".²

Csak azon alkotó elméleti munka határozhatja meg a fejlett szocialista társadalom tökéletesítésének további lépéseit, módszereit és eszközeit, mely, a marxizmus—leninizmus klasszikusainak a kommunista társadalomról alkotott alapvető fölismeréseitől vezettetve, egyúttal elemzi a valóságos szocializmus társadalmi gyakorlatát. A fejlett szocialista társadalom további alakítására vonatkozó elsietett, nem kellően megalapozott vagy ráadásul spekulatív következtetések és javaslatok — melyek nem a történelmileg igazolt ta-

²Uo. 31. o.

pasztalatok és fölismerések szilárd alapzatából fakadnak — nem lehetnek gyümölcsözők, hangozzanak bármily merészen vagy forradalmian.

Hogy megragadhatjuk a szocializmus társadalmi fejlődésének, a kommunizmushoz való közeledésének dialektikáját, döntő jelentősége van annak, hogy helyesen határozzuk meg a szocialista társadalom társadalomtörténeti és szociálökonomiai minőségét, a kommunista társadalmi formáció első fejlődési fázisaként. Miben áll mármost a szocializmus lényege és történelmileg új minősége? Épp e kérdés megválaszolása adja a fejlett szocialista társadalom elméletének döntő jelentőségét. Egyúttal arra vonatkozó alapvető álláspontot implicál, hogy miként fogjuk föl a szocializmus dialektikáját, s hogy e társadalomnak a kommunizmushoz vezető útján miként szemléljük további fejlődéstendenciáit.

A szocialista társadalmat, ezzel összefüggésben, a kommunista társadalmi formáció fejlődési szakaszaként jellemzik, amelyben egyfelől még tovább élnek a régi társadalom "anyagjegyei", másfelől már jelen vannak a kommunizmus előfeltételei és vonásai, "csírái". A szocializmus e meglátás szerint a társadalomnak a kapitalizmustól a kommunizmushoz vezető útja, történelmileg viszonylag rövid átmeneti állapota, melyben az éretlen kommunizmus ideiglenesen összefonódik a kapitalizmus anyagjegyeivel. A szocializmus olyan vonásai, mint többek között a termelőeszközök társadalmi tulajdona, a társadalom anyagi-technikai bázisa, a munka új jellege, a társadalmi fejlődés tervszerűsége, a társadalmi pénzalapok a még nem érett kommunizmus elemeiként nyernek értelmezést, melyek csíra formájukból a kommunizmushoz való átmenet során kibontakoznak; a szocializmus olyan jellegzetességei pedig, mint az osztályok létezése, a testi és szellemi munka közötti lényeges különbség, az árutermeletés és az áru—pénz-viszonyok vagy a teljesítmény-elv a kapitalizmus anyagjegyének számít. E fölfogás szerint a szocializmus egyáltalában nem rendelkezik saját minőséggel, hanem minőségileg különböző vonásokra esik szét, melyek vagy már a kommunizmushoz tartoznak, vagy a régi társadalom anyagjegyeinek számítanak.

A szocializmus illetően interpretációjának elméleti és gyakorlati következményei vannak. Először is elválaszthatatlan attól az elképzeléstől, hogy egy ilyen saját minőséggel nem rendelkező átmeneti időszak nem lehet tartós. A szocializmusnak mint saját minőséggel nem rendelkező átmeneti állapotnak, valamint a kommunizmushoz vezető úton való történelmileg rövid átmeneti stádiumnak a képzete így kölcsönösen föltételezi és megalapozza egymást. Az ilyen elképzeléseket gyakran kapcsolják Marxnak A gothai program kritikájában adott fejtegetéseibe, ahol is megkülönbözteti a kommunista társadalmi formá-

ció alacsonyabb és magasabb fejlődési szintjét. A marxi textus alaposabb elemzése azonban azt mutatja, hogy ezt alaptalanul teszik. Itt ugyanis Marx nem bocsátkozott a kommunista társadalmi formáció alacsonyabb fejlődési szakaszának lehetséges időbeli dimenzióit érintő elemzésbe, azt pedig egyáltalán nem állította, hogy a szocializmus az új társadalmi formáció rövid átmeneti stádiuma lesz. Marx és Engels nem adtak részletekbe menő előrejelzéseket arról, hogy a kommunista társadalmi formáció első fázisának bevezetéséhez mennyi időre is van szükség, s a jövőbeni társadalom konkrét vonatkozásait sem ecsetelték. Mindig is szigorúan olyan teoretikus előrejelzésekre korlátozódtak, melyek tudományosan megalapozottak, mert a társadalom objektív törvényszerűségeiből és fejlődéstendenciáiból kerülnek levezetésre.³ Ebben az értelemben a gazdasági érettséget adták meg döntő kritériumként, melynek teljesülnie kell, mielőtt a társadalom a magasabb fázisba átmenhet. E kritériumot a termelőerők olyan fejlődési szintjében látták, melyet az individuumok mindenoldalú fejlettsége és termelési készségük sokoldalúsága jellemez, s ahol megszűnik az ember szolgai alárendelése a munkamegosztásnak és a szellemi és testi munka ellentétének, úgyhogy a munka az első életszükségletté válik, s a testvéries gazdagság minden forrását bőség jellemzi. Az új társadalom csak ekkor mehet át a kommunista elosztási elvhez, s ezzel a kommunizmushoz.⁴ "Hogy a társadalom milyen időhatárokon belül éri el a gazdasági érettségnek ezt a szintjét" — fejtette ki Kurt Hager —, "ez nyilvánvalóan több objektív és szubjektív feltételtől függ, melyek maguk is változnak a társadalmi fejlődés előrehaladtával..."⁵

A fejlett szocialista társadalom koncepciója — teljes összhangban a történelmi tapasztalatokkal és a szocializmus termelőerőinek jelenleg elért reális szintjével — abból indul ki, hogy a fejlett szocialista társadalom alakítása és tökéletesítése hosszadalmas történelmi folyamat, melynek során mélyreható minőségi és mennyiségi változásokra kerül sor a politika, a gazdaság, a társadalmi viszonyok és a szellemi-kulturális szféra vonatkozásában. Mozgása során a szocializmus, mint a kommunista társadalmi formáció első fejlődési stádiuma, átfogóan kifejezésre juttatja új társadalomtörténelmi és szociálökonomiai minőségét, és teljességgel érvényesíti előnyeit és hajtóerőit. Az a meglátás, hogy a szocialista társadalom specifikus, sajátos minő-

³Vö. pl. Lenin Állam és forradalom c. művében.

⁴Vö. Marx: A gothai program kritikája, Marx és Engels Művei 19. köt., 19. o.

⁵K. Hager, i. m. 27. o.

séggel rendelkezik, mely alapvetően elválasztja őt a korábbi kapitalista társadalomtól és megkülönbözteti a kommunizmustól is — habár vannak már ezzel rokon fontos alapjai és vonásai —, döntő jelentőségű a szocializmus fejlődési tendenciáinak megértésében.

Miben áll ez az új minőség, miként jelenik meg gyakorlatilag? A kérdést másképpen fogalmazva: mi az a "specifikusan szocialista", ami a szocialista társadalmat egyfelől alapvetően elválasztja a kapitalizmustól, s másfelől összekapcsolja a kommunizmussal és egyben meg is különbözteti tőle? A fejlett szocializmus olyan társadalom, melyben a gazdasági alap, a társadalmi struktúra, a politikai rendszer és a felépítmény más elemei a szocialista princípiumoknak felelnek meg. Ebben az értelemben jellemezte J. Andropov is a fejlett szocialista társadalmat.⁶ Mi jellemzi azonban a szocialista princípiumokat, melyeknek teljességgel ki kell bontakozniuk és átfogóan meg kell valósulniuk ahhoz, hogy lehetségessé vájék a kommunista elvekhez való átmenet? Miként jelennek meg a társadalmi élet valóságában?

A fejlett szocialista társadalom a termelési eszközök társadalmi tulajdonán nyugszik, a munkásosztály politikai hatalmán, valamint a dolgozók önmagukért végzett, a kizsákmányolástól megszabadított munkáján. Ez a társadalom mentes az osztályok közötti antagonizmusoktól és a kizsákmányolástól, azonban még jelen vannak benne az osztályok és osztálykülönbségek, mint ahogy még más társadalmi különbségek is jellemzik. Ez az első olyan társadalom, melyben az emberek tudatosan kezdik uralni társadalmasulásuk folyamatát, amit a marxista—leninista párt és a szocialista állam révén kifejtett politikai vezetés közvetít. Ezen az alapon létrejön a társadalom politikai-morális egysége, ami a vezető munkásosztálynak az elvtársi parasztság, az értelmiség és más dolgozók osztályával kötött szövetségén alapul; minden osztály és réteg alapvető érdekeinek egybeesése, miközben még fennáll és újratermelődik az érdekek közötti különbözőség vagy ellentmondásosság; a materiális érdekelttség sajátos szerepe, hogy a teljesítmény szerinti elosztás közvetítésével az individuális és kollektív érdekeket az alapvető társadalmi érdek megvalósítására orientálják, azaz a termelők gyors fejlesztésére, a munka termelékenységének fokozására és a társadalmi munka hatékonyságának növelésére; a nemzetek és népcsoportok közötti egyenlő jogú baráti viszonylatrendszer, hogy nemzetközi együttműködésben létrejöjjön az államok és nemzetek békés világot megvalósító szocialista közössége.

⁶J. Andropov: Zárászó az SZKP KB plénumán, 1983. június.

Ezek valóságos társadalmi tényállások, melyek a szocialista társadalom létrehozása során keletkeztek, s immár a fejlett szocializmus objektív tulajdonságainak ismérvével bírnak. Olyan lényegi ismérvekről és tulajdonságokról van szó, melyek összességükben a szocialista társadalom specifikus minőségét adják ki. Egyúttal azonban orientáló irányelvekként és mértékeként is szolgálnak a fejlett szocializmus további alakításához, minőségének átfogó kidomborításához. Ezáltal tesznek szert — teoretikusan fogalmazva — egyúttal a szocializmus princípiumainak jellegére. S minthogy ezek a szocializmus társadalmi valóságából és történelmi fejlődéséből levezetett elvek, így orientációként és mértékként szolgálhatnak a fejlett szocialista társadalom további formálásához. Ugyanezek az objektív ismérvek — további szempontból, az értékelő társadalmi tudat felől tekintve — a szocializmus értékeiként lépnek föl és mobilizáló hatást gyakorolnak, abban az értelemben, hogy az emberek azonosulnak a szocializmus eredményeivel, előnyeivel és céljaival.

Ha a princípiumok elméletileg általánosított szempontjából nézzük a fejlett szocialista társadalmat és annak minőségét, akkor megállapíthatjuk: e társadalomban a termelési eszközök társadalmi tulajdonának elve, a materiális érdekeltség elve, a kollektivizmus elve, a nemzetköziség elve és a béke elve uralkodik. A szocialista társadalom minden lényeges eleme ezen elveknek van alárendelve, e princípiumoknak megfelelően alakul és fejlődik. Ez érvényes a társadalom minden területével, oldalával és elemével kapcsolatban: a termelésben, az elosztásban, a forgalomban és a fogyasztásban, az anyagi-technikai bázis, a gazdasági alap, a felépítmény, az osztályok és rétegek, a nemzet, a család stb. vonatkozásában, függetlenül attól, hogy ezek mármost történelmileg a korábbi társadalomból származnak-e, vagy a szocialista társadalomban jöttek létre. A termelőerőket messzemenően a kapitalista társadalomból vesszük át, és sor kerül átalakításukra és fejlesztésükre is a szocialista princípiumoknak és céloknak megfelelően; a termelési viszonyok csak a szocializmusban jönnek létre és fejlődnek tovább a társadalmi tulajdon alapzatán. Az árutertermelés és az áru—pénz—viszonyok a kapitalista társadalom örökségét jelentik, minőségi változáson mennek azonban át. Hasonló érvényes az oktatásügygel és a kulturális intézményekkel kapcsolatban, s az olyan társadalmi szerveződési formákkal összefüggésben is, mint a család, az osztályok vagy a nemzet. Amit Marx A gothai program kritikájában kifejtett az árutertermelés vonatkozásában, hogy ugyanis "a tartalom és a forma megváltozott",⁷

⁷Marx, i. m. 18. o.

mutatis mutandis a szocialista társadalom minden olyan elemével kapcsolatban érvényes, ami a régi társadalom öröksége.

Ezért az is teljességgel helytelen, ha a szocialista társadalom minden olyan elemét, mely történetileg a kapitalista társadalomból származik, a kapitalista társadalom "anyagjegyének" tartjuk. Amit Marx ezzel a metaforikus fogalmi képződménnyel — melyet nyilván a biológiai fejlődésfolyamatból kölcsönzött, s mely az örökléssel mutat bizonyos analógiákat — jelezni akart, nem annyira a társadalmi élet egész meghatározott területeit, oldalait vagy elemeit jelenti, hanem inkább a szocialista organizmus bizonyos tulajdonságait. Amikor úgy fogalmaz, hogy "nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk, amely a saját alapján kifejlődött, hanem ellenkezőleg, olyannal, amely a tőkés társadalomból éppenhogy keletkezik; amely tehát minden vonatkozásában, gazdaságilag, erkölcsileg, szellemileg még magán viseli annak a régi társadalomnak az anyagjegyeit, melynek méhéből származik",⁸ akkor ez nem mondjuk az árutermelésre vagy a pénzforgalomra vonatkozik, vagy a teljesítmény szerinti elosztásra stb., ahogyan azt gyakran állítják, hanem a "társadalom gazdasági formálásának és ezáltal meghatározott kulturális fejlettségének" az érettségi fokára, ami a szocialista társadalomnak teljességgel határozott tulajdonságaiban jut kifejezésre.

Midőn azt mondjuk, hogy a szocialista társadalomban még megtalálhatók a régi társadalom anyagjegyei, akkor ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy a termelőerők fejlettségi állapota, a már elért hatalmas fejlődések ellenére, még nem elégséges ahhoz, hogy létrejöjjön minden egyes ember teljes társadalmi egyenlősége, s hogy a termelőerők e szintjét még mindig jellemzi az a vonás, mely a társadalmi egyenlőtlenség bizonyos elemeinek újratermelésében jut kifejezésre. Nem a teljesítmény szocialista elve a kapitalizmus egy anyagjegye, hanem az a körülmény, hogy a termelőerőknek, a társadalmi munka termelékenységének és effektivitásának ez idáig elért fejlettségi szintje még nem teszi lehetővé a szükségletek szerinti elosztás magasabb princípiumához való átmenetet. Épp a társadalom gazdasági érettségének e szintjéből következik, hogy a szocializmusban saját részesedését mindenki egyenlő mérték alapján, az általa végzett munka szerint kapja a társadalmi gazdagságból. "A termelők joga munkaszolgáltatásukkal arányos: az egyenlőség abban van, hogy egyenlő mértékkel, a munkával mérnek."⁹

⁸Uo.

⁹Uo.

Marx ezt kifejezetten "fejlődésnek" mondja, s ennek ellenére arra mutat rá, hogy "ez az egyenlő jog még mindig a polgári korláton belül marad",¹⁰ mert nem jelent társadalmi egyenlőséget, hanem a mindenki megítélésében alkalmazott mérték egyenlőségét. Ez a mérték "nem ismer el osztálykülönbségeket, mert mindenki csakúgy munkás, mint a másik; de hallgatólagosan elismeri természetes kiváltságként a munkások egyenlőtlen egyéni tehetségét és ennek folytán egyenlőtlen teljesítőképességét. Tartalma szerint tehát ez, mint minden jog, az egyenlőtlenesség joga."¹¹ Nem az új szocialista jog — mely a szocializmus princípiumainak megfelelően lett kialakítva és ahhoz szolgál eszközü, hogy ezen elvek minél átfogóbban valósuljanak meg —, hanem az a gazdaságilag megalapozott körülmény alkotja a régi társadalom anyajegyét, hogy a társadalomnak, a termelőerőknek elért szintjén és a kultúra ezzel adott nívóján, szüksége van az emberek közötti viszonyok jogi szabályozására a termelésben, elosztásban és fogyasztásban, s hogy ezért még nem kerülhet sor a társadalmi viselkedés szabályozása magasabb formájának kialakítására. "A jog sohasem lehet magasabb fokon, mint a társadalom gazdasági alakulata, és ezáltal megszabott kulturális fejlettsége."¹²

Ezzel összefüggésben ismételten vissza kell térnünk arra a már idézett marxi megfogalmazásra, hogy az új társadalmi formáció alacsonyabb fejlettségi szintjén olyan kommunista társadalomról van szó, amely még nem fejlődött ki saját alapján, "hanem ellenkezőleg, a tőkés társadalomból éppenhogy keletkezik".¹³ Lehet-e mármost ezt a megfogalmazást a szocialista társadalom minden fejlődési szintjére ugyanolyan mértékben vonatkoztatni? A marxi gondolat ilyen történelmietlen értelmezése nyilvánvalóan ellentmond a fejlődés dialektikus elvének. A szocialista társadalom — a kapitalizmustól a szocializmushoz való átmeneti időszak lezárulásakor — valóban olyan társadalom, mely épphogy keletkezik a kapitalista társadalomból. Nem azonosíthatjuk azonban a fejlett szocialista társadalommal, mely, ebből a kiindulási pontból előrehaladva, évtizedes fejlődés nyomán immár messzemenően megteremtette saját anyagi-technikai és társadalmi-gazdasági alapjait, s ezen a túlnyomóan ön maga-létrehozta alapon fejlődik tovább. Ha nem is hagyható figyelmen kívül, hogy e stádiumban a társadalmi fejlődésnek még nem minden, történelmileg örökül kapott alapja került átformálásra vagy helyettesítődött teljesség-

¹⁰Uo.

¹¹Uo.

¹²Uo. 19. o.

¹³Uo. 18. o.

gel új elemekkel — gondoljunk a termelőerők történetileg kapott területi tagolódására, meghatározott településstruktúrákra, a munkamegosztás rendszerére, mely tényezők még sokáig kifejtik hatásukat —, az mégiscsak tény, hogy a döntő alapok a fejlett szocialista társadalomban már minőségileg új jelleggel rendelkeznek. A fejlett szocialista társadalom további formálását épp az jellemzi, hogy már messzemenően a szocializmus alapjairól történik. Ezt a társadalmat már nem tarthatjuk egy olyan társadalomnak, mely épphogy keletkezik a kapitalista társadalomból, hiszen immár hosszabb fejlődést tudhat maga mögött, amire saját alapjain került sor.

Mindebből kézenfekvően adódik a kérdés, hogy a kapitalizmus anyajegyeire mint rögzített nagyságra kell-e gondolnunk, hogy olyan változatlan tulajdonságokként kell-e fölfognunk őket, melyek a szocializmust, fejlettségi szintjétől függetlenül, ugyanabban a mértékben jellemzik, vagy hogy maguk ezek a tulajdonságok is alá vannak-e vetve változásnak. Nem kell-e föltennünk azt, hogy ezeknek az örökül kapott tulajdonságoknak olyan paraméterei, mint hatásuk szférája, foka és intenzitása — abban a mértékben gyöngül, ahogyan a szocializmus új minősége átfogóan kikristályosodik? Nem veszítenek-e relatív súlyukból az új társadalmi organizmus azon tulajdonságai, melyeket joggal tekintenek a kapitalizmus anyajegyeinek — anélkül hogy még teljességgel eltűntek volna? Ezzel összefüggésben konkrét kutatásokra volna szükség a szocializmus társadalmi valóságának változásaival kapcsolatban, hogy részletesebb meglátásokra tehecssünk szert. Annak vizsgálatára is szükség volna: milyen hatása van annak a körülménynek, hogy a reális szocializmus a kapitalizmussal folytatott versenyben fejlődik, s hogy szoros kapcsolatban áll vele a világgpiacon, a nemzetközi munkamegosztásban és más szférákban, gazdasági, politikai, tudományos-technikai és kulturális vonatkozásban.

Térjünk ismét vissza a fejlett szocializmus társadalomtörténeti és szociálökonomiai minőségének kérdéséhez — erre a következő választ adhatjuk: a fejlett szocializmus specifikus minősége abban rejlik, hogy a termelőeszközök társadalmi tulajdonán és a munkásosztály politikai hatalmán nyugvó kiszákmányolástól mentes társadalom, amelyet még jellemez az osztályok és osztálykülönbségek léte, a társadalmi egyenlőség létrejöttére tehát csak a termelési eszközök vonatkozásában került sor.

A fejlett szocializmusnak ez a specifikus minősége alapvetően választja el e társadalmat a kapitalizmustól, bár a történelmi kontinuitás jelen van a régi társadalom anyajegyeinek formájában. A szocializmust sajátlagos minősége a kommunizmushoz kapcsolja, hiszen az új társadalmi formáció alacsonyabb fejlődési szintje természetesen már tartalmazza és kifejleszti a magasabb fejlődési szintre.

dési szint alapjait, előfeltevéseit és elemeit. Ezek azonban, ezen az alacsonyabb fejlődési szinten, a szocializmus princípiumainak vannak alárendelve. A fejlett szocialista társadalom még nem rendelkezik azzal a minőséggel, amely a kommunizmust fogja jellemezni, azon közösségséggel, "amelyben minden egyes ember szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének feltétele".¹⁴ A fejlett szocializmus már képes biztosítani minden egyes ember számára a társadalmi biztonságot és a fejlődési lehetőségeket, azonban a minden individuum szabad, azaz mindenoldalú és egyetemes fejlődését, és ezzel a teljes társadalmi egyenlőséget még nem. Ezt majd csak az új társadalmi formáció magasabb szintje, a kommunizmus fogja biztosítani, a gazdasági érettség sokkal magasabb fokán. Csak ez teszi majd lehetővé a szocialista elvekről a kommunista princípiumokra való átmenetet.

A fejlett szocializmusnak e társadalomtörténeti és szociálökonomiai minőségét egyáltalán nem szabad változatlan nagyságként fölfognunk: a fejlett szocialista társadalom kialakítása és tökéletesítése során egyre átfogóbban és következetesebben bontakozik ki. Egyúttal belső dialektikus ellentmondások jellemzik, melyek a szocializmus fejlődésfolyamatában további kibontakozásra tesznek szert. A társadalmi egyenlőség és egyenlőtlenség dialektikus ellentmondása például — mely a fejlett szocializmus specifikus minőségét jellemzi — tovább alakul és bontakozik ki a fejlett szocialista társadalom formálásának és tökéletesítésének menetében, a szocialista princípiumok átfogóbb és következetesebb kiteljesítése és megvalósítása révén, melyre a termelőerők és termelési viszonyok továbbfejlesztésének alapján és az ennek megfelelő mértékben kerül sor. A társadalmi egyenlőség (és egyenlőtlenség) tartalma mindig konkrét-történelmileg meghatározott. A szocializmus, a kommunista társadalmi formáció első fázisa, a társadalmi egyenlőség megvalósítása és a társadalmi egyenlőtlenség fölszámolása tekintetében mélyreható változást hoz az emberiség történelmében. A szocializmus fölszámolja az antagonisztikus osztálytársadalmakban uralkodó mély társadalmi egyenlőtlenségeket a birtokos és a nincstelen, a kizsákmányoló és a kizsákmányolt, az uralkodó és az alávetett osztályok között, s megvalósítja a szocialista társadalom minden tagjának egyenlőségét a termelőeszközökhöz való viszony vonatkozásában, amikor társadalmi tulajdonba veszi őket. A dolgozóknak mint a termelési eszközök kollektív birtokosainak ezen alapvető társadalmi egyenlősége alkotja annak alapzatát, hogy a szocialista társadalom mindenkinek

¹⁴Marx és Engels: A Kommunista Párt kiáltványa, Marx és Engels Művei 4. köt. 460. o.

egyenlő társadalmi biztonságot (munkahelyet, a teljesítményelvnek megfelelően egyenlő mértéket a jövedelmeket illetően, biztosított létminimumot, orvosi ellátást, nyugdíjat), egyenlő tanulási lehetőségeket és egyenlő állampolgári jogokat tud biztosítani. Ez a társadalmi egyenlőség konkrét-történelmi mértéke a fejlett szocialista társadalomban. Ez a társadalmi egyenlőség a munkásság nagy vívmányát jelenti, s egyben lényegi alapját képezi minden osztály és réteg közös alapérdekei fejlődésének és tudatosulásának, s a szocialista társadalom politikai-morális egysége további szilárdulásának. A szocializmusban egyúttal azonban jelen van a társadalmi egyenlőtlenség is. Ez szükségképpen kapcsolódik a kommunista társadalmi formáció első fejlődési fázisának specifikusan szocialista minőségéhez. Helytelen volna, ha, elvont és történetietlen módon, csak valamiféle negatívumként fognánk föl, mert sok vonatkozásban progresszív szerepet játszik, mint a társadalmi fejlődés emelőlője.¹⁵

Egyúttal az is megmutatkozik itt, milyen idegen is a valóságtól, mennyire megalapozatlan elméletileg és káros gyakorlatilag, ha a fejlett szocialista társadalombeli osztályok, rétegek és csoportok minőségileg új társadalmi viszonyait a polgári osztályellentétek szemüvegén keresztül nézzük, s ott is antagonizmusokat látunk bele az ellentétes érdekekbe, ahol az alapvető érdekek egybeesése a társadalom politikai-morális egységének fundamentumát képezi.

Miként jelenik meg a társadalmi egyenlőtlenség? A különböző területeken különböző mértékben fejlett anyagi-technikai bázis, valamint a társadalmi munkamegosztás rendszere következtében jelentős különbségek vannak a munkafeltételekben, s ezzel adva van a munka egyenlőtlensége, a tőle megkívánt minőségi szint, a benne jelentkező tartalom, s a szellemi és fizikai követelmények viszonyának stb. vonatkozásában. Minthogy a teljesítmény-elv — a társadalmi egyenlőség kifejeződéséeként — alkotja az elosztás alapját, szükségképpen jön létre bizonyos egyenlőtlenség a jövedelmek szintjében és ezzel az anyagi életszínvonalban. Ez a társadalmi egyenlőtlenség a maga részéről kihatással van az oktatásbeli és kvalifikációs szintre és az emberek teljesítő képességére is, úgy hogy kialakulnak ezen egyenlőtlenségek reprodukciójának

¹⁵Vö. R. Weidig: "Zur Dialektik der Annäherung der Klassen und Schichten bei der weiteren Gestaltung der entwickelten sozialistischen Gesellschaft in der DDR", publikálatlan vita-előadás az NDK gazdaságtudományának társadalomelméleti tanácskozásán; lásd még M. Lötsch: "Soziale Strukturen als Wachstumsfaktoren und als Triebkräfte des wissenschaftlichen Fortschritts — technischen Fortschritts", Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1982/6.

tendenciái. A szocializmusban ezek az egyenlőtlenségek objektíve elkerülhetetlenek, hatásuk sokrétű és ellentmondásos, amint azt szociológiai vizsgálatok is mutatják. Míg egyfelől bizonyos társadalmi differenciák objektíve nem domborultak ki megfelelő mértékben ahhoz, hogy a társadalmi cselekvést a tudományos-technikai haladás erősebb fokozására készítsék, és hogy a tudományos-technikai értelmiségnek a munkásosztályból való reprodukcióját segítsék, másfelől viszont a társadalmi tudatban és az emberek viselkedésében gyakran találkozhatunk az "egyenlősi" erős tendenciáival, amikor a teljesítmény-elvet következtelenül és gyöngített módon alkalmazzák. Ennek végső soron az az oka, hogy nem értik meg a szocialista társadalom specifikus minőségét objektív alapjában, történelmi elkerülhetetlenségében, s előrevivő, a társadalom termelőerőinek kibontakozását szolgáló mivoltában; a társadalmi egyenlőség és egyenlőtlenség tipikus dialektikus ellentmondását. Ezt az ellentmondást gyakran szemlélik elvont egyenlőségi és jogossági elképzelések szemüvegén keresztül, s ítélik el negatív módon, moralizáló szempontok alapján. Ezen az alapon értékelik le vagy vetik el a szocialista teljesítmény-elvet, mint a régi társadalom állítólagos anyajegyét.

Megvilágító erejű mármint az a körülmény, hogy a szocializmus mint a kommunista társadalmi formáció első fejlődési szakasza minőségének ezen objektív és konkrét-történelmi meghatározásából egészen más következmények adódnak a fejlett szocialista társadalom további formálása és tökéletesítése szempontjából, ahhoz a felszínes elképzeléshez képest, hogy itt nem egységes társadalmi organizmusról van szó, hanem a kommunizmus csíráinak és a kapitalizmus anyajegyeinek ideiglenes összekapcsolásáról: ha ez utóbbi elképzelésből indulnánk ki, akkor természetesen kézenfekvő volna, hogy a szocialista társadalom kommunizmushoz vezető útjának meghatározó fejlődési tendenciáját a régi társadalom anyajegyeinek visszaszorításában és leküzdésében, s a kommunizmus kezdeményeinek fejlesztésében lássuk. Ez a gondolat a marxista—leninista irodalomban különböző változatokban terjedt el, s gyakran, teljesen reflektálatlan módon, alapjában véve magától értetődő tételként adják elő.

Ez az elképzelés szélsőséges formában azon javaslatként jelentkezik, hogy számolják föl az árutermelést, az áru—pénz-viszonyokat és a teljesítmény-elvet, mint a kapitalizmus anyajegyeit és mint a szocializmus számos ellentmondásának forrását. A kollektívizmus elvének erőteljesebb kibontakoztatására hivatkozván azt javasolják, hogy a dolgozókat nagyobb "fogyasztási kommunákba" szervezzék, ahol a közösség szabályozná az individuális fogyasztási eszközök elosztását. Az ilyen javaslatot nyilvánvalóan az a törekvés

inspirálja, hogy gyorsabb és céltudatosabb módon küzdjék le azt, amit a régi társadalom anyajegyének tartanak, s következetesebb módon bontakoztassák ki a kommunizmus kezdeményeit. Az ilyen javaslatban, sajnálatos módon, a jószándék az egyetlen pozitívum, s gyakorlati megvalósítása egyet jelentene a szocializmus rombadöntésével — miként ezt még ki fogjuk mutatni.

Ugyanez a gondolat jelentkezik mérsékeltebb formában abban az állításban, hogy a szocializmusban kétféle elosztási princípium munkál, tudniillik az individuális teljesítmény szerint és a társadalmi alapokból a szükségletek szerint. A szocialista társadalom kommunizmushoz vezető fejlődésének dialektikáját ekkor abban látják, hogy a szocializmusban a kommunista elosztási princípium a társadalmi pénzalapok növekedése révén egyre nagyobb hatás-szférához jut, úgyhogy az emberek egyre több szükségletét fedezik onnan, s végül majd áttérnek a javak ingyenes elosztására. A teljesítmény-elven és a materiális érdekeltség elvén nyugvó szocialista elosztási rendszert gyakran a régi társadalom olyan anyajegyének tartják, amit már a fejlett szocializmusban is meg kellene haladni. A materiális és szellemi szükségletek társadalmi alapokból való kielégítését, teljesen megalapozatlanul, azonosítják a kommunista elosztási princípiummal, úgy, hogy ebből a szempontból tekintve, a szocialista társadalomnak a kommunizmushoz való közeledése mindenekelőtt a társadalmi alapok fokozása révén következik be.

Hogy mennyire nem szabad a kommunista társadalom elosztási princípiumát a szükségletek társadalmi alapokból való kielégítésével azonosítani, arra már Marx utalt A gothai program kritikájában. A lassalle-i "teljes munkahozadék" fráziséval szemben polemizálva, Marx kimutatta, hogy a társadalmi össztermékből nemcsak a fölhalmozáshoz és tartalékképzéshez szükséges mennyiséget választják le, hanem azt is, "ami szükségletek közös kielégítésére szolgál, mint például iskolákra, egészségügyi intézményekre stb. Ez a rész eleve jelentékenyen megnő a mostani társadalomhoz képest és ugyanolyan mértékben növekszik, amilyenben az új társadalom fejlődik."¹⁶ A legtöbb kapitalista országban ténylegesen vannak társadalmi pénzalapok bizonyos szükségletek kielégítésére, ahol is ezek nagysága és alkalmazásuk módja jelentős mértékben függ a munkásosztálynak, s különösen szakszervezeteinek harcától. Aligha jut azonban valakinek is eszébe, hogy ebben a kommunista elosztási elv megnyilvánulását lássa. Hogy a szocializmusban a társadalmi alapok jelentős mértékben növekednek a kapitalista társadalomhoz képest, ez az új társadalom társadalomtörténeti minőségének és a szocialista elveknek felel meg,

¹⁶Marx: A gothai program kritikája, 17. o.

azonban még nem jelenti a kommunista elosztási elvre való átmenetet. A szocializmus elveivel összeegyeztethetetlen volna, ha az oktatás- és egészségügy, a kulturális tevékenység stb. lehetőségei az individuális teljesítménytől függenének, hiszen ez jelentős mértékben korlátozná a társadalmi egyenlőség szocializmusnak megfelelő és továbbfejlődéséhez szükséges mértékét. Az az elképzelés, hogy a fejlett szocialista társadalom további formálásával az individuálisan fölhasználandó fogyasztási cikkek ingyenes elosztásra fognak kerülni, teljességgel megalapozatlan, s ellentmond a szocializmus gazdasági törvényeinek. Az a próbálkozás, hogy a szocialista társadalom társadalmi pénzalapjait a kommunista elosztási princípium értelmében fejlesszék, csak gyöngítheti a szocialista társadalom gazdaságát, alááshatja a szocialista teljesítmény-elvet és az ennek következetes alkalmazásában rejlő erőket, akadályozva ennél fogva a szocializmusnak a kommunizmushoz való továbbfejlődését. Ezáltal egyben valótlan elképzelések keletkeznek arról, hogy a fejlett szocializmus ténylegesen milyen gazdasági érettséget ért el, s hogy a szükségletek kielégítésének milyen reális lehetőségei vannak, ami inkább csak az igény szint növekedéséhez, semmint a teljesítménykészség fokozásához vezet.

Ami mármost azt a javaslatot illeti, hogy az árutermelést, az áru—pénzviszonyokat és a teljesítmény-elvet, mint a régi társadalom anyajegyeit, meghaladják, s az elosztásnak fogyasztói kommunák révén történő megszervezésével helyettesítsék, rögtön meg kell állapítanunk, hogy itt figyelmen kívül hagyják mind a termelőerők és a termelési viszonyok elért fejlettségi szintjét, s a szocialista társadalomnak ezekhez elválaszthatatlanul kötődő gazdasági viszonyait, mind az ezen termelési móddal adott gazdasági törvényeket. Az a tény, hogy a szocializmus és a fejlett szocialista társadalom kötődik az árutermeléshez, a pénzforgalomhoz, az áru—pénzviszonyokhoz, a materiális érdekeltséghez és a teljesítmény szerinti elosztáshoz, egyáltalában nem szubjektív önkény vagy a régi társadalom anyajegyeinek elvtelen toleranciája, hanem gazdasági szükségyszerűség, ami a termelőerők eddig elért fejlettségi szintjéből és a társadalmi munka termelékenységből és hatékonyságából adódik. Amíg az új társadalom gazdasági érettsége nem elégséges olyan gazdagság megtermeléséhez, mely lehetővé teszi, hogy a társadalom összes tagjának minden lényeges szükségletét, individuális teljesítményüktől függetlenül, kielégítsék — addig nincs más reális lehetőség. Adva van persze az az absztrakt lehetőség, hogy a mindenkor rendelkezésre álló társadalmi gazdagságot egyenlően elosszák, amikor is kényszer útján valósítanak meg egy egalitarizmust. Miként a szovjetunióbeli "hadikommunizmus" a polgárháború éveiben megmutatta, szélsőséges helyzetekben és rövid időre lehetséges és elkerülhetetlen

kiútnak bizonyulhat, hogy ilyen kivételes intézkedések révén biztosítsák a munkásosztály és a dolgozók pusztta fizikai fönnmaradását. A történelmi tapasztalatok azonban azt is bizonyítják, hogy az egalitarizmus princípiuma szerint nem lehet fölépíteni és életképessé tenni egy szocialista társadalmat. Egy ilyen, a gazdasági törvényekkel ellentétben megszervezett társadalom nem hoz felszínre individuális, kollektív vagy társadalmi érdekeket, melyek a termelőerők fejlesztésének motorjaként és emelőiként szolgálhatnának, s lehetővé tennék a társadalom továbbfejlődését. A szocializmus termelőerőinek fejlettségi szintje, a fejlődés formáiként, szükségképpen olyan gazdasági viszonyokat kíván meg, melyek lehetővé teszik, hogy a társadalom egyes termelőinek teljesítményei összehasonlításra, ugyanazon mérték szerinti értékelésre és elosztásra kerüljenek. A társadalmi munka termelékenységének ezen szintjén ugyanannak az elvnek kell uralkodnia, "amely az árucserét szabályozza, amennyiben ez egyenértékek cseréje. A tartalom és a forma megváltozott, mert a megváltozott körülmények között senki a munkáján kívül egyebet nem adhat, és mert másfelől egyéni fogyasztási eszközökön kívül semmi sem mehet át az egyesek tulajdonába. Ami azonban a fogyasztási eszközöknek az egyes termelők közötti elosztását illeti, ugyanaz az elv uralkodik, mint áruegyenértékek cseréjénél, ugyanannyi egyik formában levő munka cserélődik ki ugyanannyi másik formában levő munkával.¹⁷

A kapitalista árutermeléssel szemben tartalmilag és formailag megváltozott szocialista árutermelés és az éppígy változásokon keresztülment árucseré, az áru—pénz—viszonyok közvetítésével alkotják azon gazdasági viszonyok hálózatát, melyek a termelőerők fejlődési formáiként készítetik őket gyors ütemű fejlődésre. Ezek a gazdasági viszonyok egyúttal a társadalom, a kollektívák és az individuumok anyagi érdekeiként jelentkeznek, melyek, bár alapvető tartalmukat tekintve egybeesnek, különböző, sőt ellentétes és ellentmondásos tartalmakkal rendelkeznek. Ezen ellentmondások mozgása, közvetítésük, s a társadalmi, kollektív és individuális érdekek egybeesésének állandó létrehozása révén való fölloldásuk erőteljes hajtóerőket hoz létre, melyek a termelőerők fejlesztésére, s a társadalmi munka termelékenységének és hatékonyságának fokozására irányulnak. Felszínesen nézve lehetséges, hogy a szocialista árutermelés, az áru—pénz—viszonyok és a teljesítmény-elv fölszámolásának azon törekvése, mely ezeket a szocialista társadalom "fogyasztói kommunákba" való szervezésével akarja helyettesíteni, a kommunizmus irányában tett lépésnek tűnik. Ez azonban valójában egyet jelentene a gazdasági

¹⁷Uo. 18. o.

stagnálással, az ökonómiai haladás hajtóerőinek elvesztésével, azaz a társadalom gazdasági összeomlásával. Hogy egy ilyen próbálkozásnak társadalmi és politikai-ideológiai szempontból milyen következményei lennének, aligha kell különösebb részletességgel ecsetelnünk. A szocialista társadalom szociális és politikai stabilitása elkerülhetetlenül és olyan mértékben veszítené el alapjait, amiből fönnállására nézve a legnagyobb nehézségek adódnának.

A marxista gazdaságtan irodalomban, különösen is a Szovjetunióban, a 60-as és 70-es években intenzív és átfogó elméleti eszmecsere zajlott le a szocializmusbeli áru—pénz—viszonyok szükségszerűségéről és a kapitalizmussal szembeni specifikumokról. Ez a vita a tanulmányunkban kifejtett értelemben zárult.¹⁸ A fejlett szocializmus fejlődési szakaszával kapcsolatos állást, amelyen a szovjet gazdasági stratégia nyugszik, P. N. Fedoszejev a következőképpen foglalta össze: "A szocialista gazdasági vezetés gyakorlata megerősítette a szocializmus politikai gazdaságtanának azt az alapvető tételét is, hogy az áru—pénz—viszonyok nemcsak a szocializmus kezdeti fejlődési stádiumának sajátjai, hanem jelen vannak a kommunizmus egész első fázisa idején, s ezáltal a fejlett szocializmusban is hatékonyak maradnak. Ezáltal talajtalanná válik minden olyan törekvés, mely objektíve szükségszerű fejlődési szakaszokat át akar ugrani, s a szocializmus törvényeit és kategóriáit, amilyen gyorsan csak lehet, fel akarja számolni."¹⁹

Ennek megfelelően teljességgel világos, hogy a fejlett szocialista társadalom továbbfejlesztésének és tökéletesítésének hasonló képzetei elfogadhatatlanok. Az ilyen elképzelések helytelen elméleti előfeltevésekből, valamint a reális szocializmus és objektív fejlődési tendenciái társadalomtörténeti minőségének hibás értékeléséből indulnak ki. Az a föltételezés, hogy a fejlett szocializmusnak a kommunizmus irányában való haladása olyan úton vezet, melynek során leküzdik a kapitalizmus "anyajegyzeit" (amiket magukat is helytelenül ítélnék meg) és kibontakoztatják a kommunizmus "csíráit" — a legmélyebb értelemben helytelen. Semmilyen értelemben sem felel meg a fejlett szocialista társadalom történelmi tapasztalatainak. E tapasztalatok egyre egyértelműbbé teszik, hogy a kommunizmus irányában való további fejlődés csak azáltal érhető el, ha a szocialista princípiumokat a fejlett szocialista társadalom minden területén következetesen megvalósítják és kibontakoz-

¹⁸Vö. I. I. Kuzminov: Abriss der politischen Ökonomie des Sozialismus. Methodologie, Berlin 1976, 184 skk. o.

¹⁹P. N. Fedoszejev: Aktualnűje problemű obcszesztvennűh nauk v szvete rensenii XXVI szjezda KPSzS i szjezdov bratszkih partij szocialiszticszeszkogo szodzrusesztva, Moszkva 1982, 20 sk. o.

tatják, ha átfogóan érvényesül e társadalom új szociálhistorikus és szociál-ökonómiai minősége. Kurt Hager a Német Szocialista Egységpárt lényegi tapasztalatait általánosította, midőn az NDK-beli társadalomtudósok 1976. november 25-én és 26-án tartott konferenciáján megállapította: "Minthogy — figyelembe véve a közös és az eltérő tulajdonságokat — nincs merev választóvonal a kommunista társadalmi formáció két fázisa között, a fejlett szocialista társadalom minden mozzanatának teljes kibontakozása és kiforrása egyúttal az a folyamat, melynek során létrejönnek a magasabb, a kommunista fejlődési fázis-hoz való fokozatos átmenet alapvető előfeltevései."²⁰

A fejlett szocialista társadalom továbbfejlesztése során tehát nem lehet arról szó, hogy meghaladják az árutermelést, az áru—pénz—viszonyokat és a teljesítményelvet, hanem csak arról, hogy e tényezőket még következetesebben, a szocialista princípiumoknak megfelelően, kibontakoztassák, segítségükkel a termelőerők olyan fejlettségi szintjét, a társadalmi munka termelékenységeinek és hatékonyságának olyan magasságait elérendő, melyek lehetővé fogják tenni a kommunista elvekre való átmenetet és ezzel az árutermelés és a teljesítményelv határainak átlépését. Rövidebb út nem vezet ebbe az irányba. Miként Kurt Hager a már említett 1976-os konferencián kifejtette, a szocializmus és kommunizmus objektív dialektikája olyan, "hogy a szocializmus minden fölényének teljes kibontakozása, s törvényszerűsége és princípiumai hatásmódjának kimerítése alkotja az egyetlen utat, hogy sor kerülhessen a kommunizmus anyagi-technikai bázisa létrehozatalának és azon átmenetnek az előkészítésére, melyben, magas kommunista tudatosság alapján, lehetővé válik a szocialista társadalmi viszonyok meghaladása és a kommunista princípiumok érvényesítése. Csak a szocializmus történelmi lehetőségeinek teljes kibontakoztatása teremti meg annak anyagi és szellemi föltételeit, hogy végül is lehetővé váljék a kommunizmushoz való fokozatos átmenet."²¹

(Fordította: Mezei György)

²⁰K. Hager: "Der IX. Parteitag und die Gesellschaftswissenschaften", lásd a Materialien der Konferenz der Gesellschaftswissenschaftler der DDR am 25. und 26. November 1976 in Berlin c. kötetben, Berlin 1977, 9 sk. o.)

²¹Uo. 11. o.

A SZOCIALISTA TÁRSADALOM ELEMZÉSÉNEK FILOZÓFIAI-MÓDSZERTANI
SZEMPONTJAI

Vladimir N. Sevcsenko

Mivel a világbéke és a szocialista világrendszer sorsa a Szovjetunió és a többi szocialista ország tudományos-technikai, társadalmi, gazdasági és kulturális előrehaladásának mértékétől, dinamizmusától ma sokkal inkább függ, mint korábban bármikor; a párt hosszú távú stratégiáját egy a gyorsítást, az átalakítást, a szovjet társadalom minőségileg új állapotának elérését célul maga elé tűző, az SZKP XXVII. kongresszusa által jóváhagyott irányvonal határozza meg. A jelenleg a szovjet nép előtt álló föladatok dimenziója és nagysága párját ritkítja az ország legutóbbi tízéves történetében.

Amint azt M. Sz. Gorbacsov elvtárs, az SZKP KB főtitkára a társadalomtudományi tanszékek vezetőinek össz-szövetségi tanácskozásán hangsúlyozta, "társadalmunk minőségileg új állapotának eléréséig jelentős eszmei győzelmeket kell még aratnunk, alapvetően előre kell még nyomulnunk az elmélet, az élet új folyamatainak és jelenségeinek alkotó átgondolása terén. /.../ Az elméleti tevékenység maga is a szocializmus és a kommunizmus építésének legfontosabb mozgatóerejévé, az átalakítás legeslegfontosabb eszközévé válik."¹

Ilyen körülmények között a marxizmus—leninizmus társadalomfilozófiai elméletének továbbfejlesztése egyre növekvő jelentőségre tesz szert. El kell azonban ismerni, hogy módszertani szerepkörét az utóbbi időben a történelmi materializmus korántsem töltötte be mindenben kielégítően. Ennek oka tényezők egész sora volt.

Mindenekelőtt végbement a társadalomfilozófiai elmélet és a gyakorlat bizonyos eltávolodása egymástól. A minden nehézségével és ellentmondásával együtt létező szovjet társadalom igazi fejlődési folyamatának valóban mély, mindenfajta konjunkturajellegű elgondolásoktól és alakoskodástól mentes megértését jelentős mértékben a szocializmusról alkotott normatív elképzelések-

¹Pravda 1986. okt. 2.

kel helyettesítették. Ennek során arra gondoltak, hogy a szocializmus mint társadalmi rendszer, valamint a kommunizmusba való fokozatos átalakulásának alapelvei egészében már kellőképpen ismertek, és hogy a probléma minden nehézsége abban áll, hogy a tényleges valóságot "följavítsák" az eszményig, hogy átalakítsák, az ezen eszményt jellemző elveknek és normáknak megfelelően.

Az így kialakult helyzet oda vezetett, hogy a tudomány létrehozta elméletileg jelentős eredményekre, még inkább pedig a társadalomtudományok hatalmas alkotó potenciáljára a társadalomnak és gyakorlati munkásainak sok területen nem volt szükségük. Ez volt az oka, hogy a gyakorlattól a már említett módon elrugaskodott társadalomfilozófiai kutatások nemritkán mérték-telenül elvonttá, sőt helyenként skolasztikus jellegűekké kezdtek válni, amikor az éppen adott problematikát megkísérelték ténylegesen is visszavezetni a történelmi materializmus megfelelő kategóriájának föltehető legjobb meghatározására, illetőleg osztályozásuk legjobb módjának keresésére.

A társadalomtudományok helyzete ma alapjaiban változik meg. Amint azt az SZKP XXVII. kongresszusán kiemelték: "a kor veti fel a kérdést, hogy a társadalomtudományok széleskörűen feleljenek meg a gyakorlat támasztotta konkrét igényeknek, a kor követeli, hogy a társadalomtudományok érzékenyen reagáljanak az életben végbemenő változásokra, figyelemmel kísérjék az új jelenségeket, s olyan következtetéseket vonjanak le, melyek képesek helyesen orientálni a gyakorlatot".² A szovjet társadalomnak égető szüksége van komoly filozófiai kutatásokra és megalapozott társadalmi-gazdasági előrejelzésekre.

A jelenkor egyik legfontosabb problémájaként lép elénk a XX. századi történelmi folyamat dialektikájának, azoknak a vezető tendenciáknak az elemzése, melyek korunkban, az atomkorban meghatározzák az egész emberi civilizáció arculatát. E kérdéskör egésze földolgozásának szempontjából elsődleges jelentőségű a társadalmi fejlődés "formáció"-szempontú elemzése, amely hogy mára elmaradt a gyakorlat igényeitől, ez különösen észrevehetővé s ezért a továbbiakban megengedhetetlenné vált.

Meglehetősen elterjedt a nézet, hogy a történelmi materializmus mint a marxizmus—leninizmus társadalomfilozófiai elmélete (természetesen egy sor egyéb kérdésen túlmenően) a társadalom fejlődésének és működésének csak a legáltalánosabb törvényeit vizsgálja, olyan törvényeket tehát, melyek minden gazdasági-társadalmi formációban vagy ezek egész sorában érvényre jutnak, va-

²Materialü XXVII sz' jezda KPSZSZ, Moszkva 1986, 85. o.

lamint ezen (szokás szerint általános-szociológiaiainak vagy egyetemes-történelminek nevezett) törvények megjelenésének az emberi társadalom egyes formációs fejlődési szakaszain megmutatkozó sajátosságaival foglalkozik. Maga a törvények összességének azok rendszerszerű kölcsönhatásában és kölcsönös összefüggésében történő tanulmányozása, mely az adott formáció teljes leírását adja, úgy tekinthető, hogy kívül esik a történelmi materializmus határain.

A történelmi materializmus művelőinek az emberi társadalom logikájára, az egyik formációnak a másikkal történő fölváltásának jellege szerint természet-történeti folyamatára s következésképpen mindkettejük lényegére irányuló, az egyes társadalomvizsgáló szaktudományok konkrét anyagain nyugvó tartalmas és mindenoldalú elemzése iránt tanúsított figyelem az előzőekben mondotton alapuló szembeötlő hiánya (mivel e figyelem nélkül ilyenfajta elemzésről komolyan beszélni nem lehet) tagadó mozzanatok egész sorához, mindegyik előtt pedig a kommunista formáció, s benne a szocializmus mint annak első foka, elméleti elemzésének elsekélyesedéséhez vezetett.

S ez érthető is, mivel háttérbe szorult a társadalmi-történeti fejlődés dialektikájának tanulmányozása (pedig a történelmi materializmus a dialektika elmélete, elméleti újratemetése is), az eddig lezajlott emberi történelem megértése, mely nélkül nem lehetséges mélyen és mindenoldalúan értelmezni a jelent, s nem lehet céljaink, eszményeink elérésének leghatékonyabb útjait és eszközeit sem meghatározni.

A formáció fogalma a történelem materialista értelmezésének sarokköve. A gazdasági-társadalmi formáció mindenekelőtt az egész társadalmi élet, a társadalom mint egységes és teljes rendszer szerveződésének meghatározott típusa. A formáció fogalma felöleli a társadalom életének minden oldalát, azok szerves, rendszerszerű kölcsönhatásában és kölcsönös összefüggésében. Valamely társadalmi jelenség jellegét és helyét csak akkor lehet igazán mélyen és mindenoldalúan meghatározni, ha figyelembe vesszük integrális, formációból eredő, azaz rendszerszerű tulajdonságait, melyeket a társadalomban vesz föl. Beszéljünk bár a tudományos-technikai forradalom vagy a család problémáiról, a világűr birtokbavételéről vagy akár az iskolai oktatásról, mindig föltétlenül figyelembe kell venni azokat a kereteket, a társadalom formációs fölépítésének azokat a sajátosságait, melyek az adott jelenséget a valós élet tényévé teszik.

A történelmi materializmus azonban nemcsak a formáció kategóriájának tartalmát hivatott vizsgálni, de az emberi társadalom fejlődésének dialektikus jellegét is, annak az emberi társadalomnak a dialektikus voltát, melynek lé-

nyege az egyik gazdasági-társadalmi formációnak egy másikkal, egy új, a társadalom fejlődésének magasabb fokát jelentő formációval történő következetes és törvényszerű felváltása. "Marx számára /.../ csak egy a fontos: hogy megtalálja ama jelenségek törvényét, melyeknek vizsgálatával foglalkozik, még hozzá különösen fontos számára a változásuknak, fejlődésüknek, vagyis az egyik formából a másikba, a társadalmi viszonyok egyik rendjéből a másikba való átmenetnek a törvénye."³

Ha azonban a fejlődés új formációs foka az előzőből természeti szükség-szerűséggel nő ki, úgy, következésképpen, mindkettejük külön-külön tekintett lényegét csak akkor lehet megérteni, ha azokat a társadalmi mozgásforma fejlődésének dialektikusan lezajló, egységes folyamatát képező láncszemekként vizsgáljuk. Ez azt is jelenti, hogy a filozófia tudománya nem szorítkozhat a formáció kategóriájára mint olyan tartalmának kifejtésére. Ennélfogva a történelmi materializmus egyik legfontosabb feladata, hogy a gazdasági-társadalmi formációkat a társadalmi élet szerveződésének meghatározott típusaiként is, a világtörténelmi fejlődés egymást kikerülhetetlenül föl váltó, minőségileg sajátos korszakaiként is tanulmányozza.

Nem számít itt kivételnek a kommunista formáció sem. Ez figyelme előtérben kell hogy álljon annak a történelmi materializmusnak, mely — egyéb feladatain túlmenően — e formáció egy olyasféle teljes elméleti leírásának létrehozására is hivatott, mely mindazonáltal lehetetlen anélkül, hogy tanulmányoztuk volna a rendszerszerű kölcsönhatásukban és egymást föltételezésükben felfogott formációk keletkezésének, működésének és fejlődésének törvényszerűségeit. A marxizmus—leninizmus klasszikusai kidolgozták a kommunista gazdasági-társadalmi formáció társadalomfilozófiai elméletének elvi kiindulási pontjait. Lenin Állam és forradalom című művében, Marxnak a "gothai program" kritikájában megfogalmazott tételeit továbbfejlesztve és finomítva, a következőket írja: "Azt, amit szocializmusnak szokás nevezni, Marx a kommunista társadalom 'első' vagy alsóbb fázisának nevezte. Amennyiben a termelési eszközök közös tulajdonná válnak, annyiban a 'kommunizmus' szó itt is alkalmazható, de nem szabad elfelejtenünk, hogy ez nem teljes kommunizmus. Marx magyarázatainak nagy jelentősége abban rejlik, hogy itt is következetesen alkalmazza a materialista dialektikát, a fejlődésről szóló tanítást, s a kommunizmust mint a kapitalizmusból kifejlődő valamit vizsgálja. Skolasztikusan kigondolt, 'kiagyalt' meghatározásokon és szavakon folyó terméketlen

³Lenin: "Kik azok a 'népbarátok', és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?", Lenin Összes Művei, I. k. 152. o.

viták helyett (mi a szocializmus, mi a kommunizmus) Marx azt elemzi, amit a kommunizmus gazdasági érettsége fokainak nevezhetnénk. Első fázisában, első fokán a kommunizmus gazdasági tekintetben nem lehet még teljesen érett, teljesen mentes a kapitalizmus hagyományaitól vagy nyomaitól."⁴

Más szóval a szocializmus, a kapitalizmustól való különbözősége szempontjából (s itt arról a kapitalizmusról van szó, amelyből és kizárólag amelyből kialakulhat) mindenekelőtt olyan társadalmi rendszer, ahol megvalósul a termelési eszközöknek az egész nép közös tulajdonába vétele. Magától értetődően itt a sajátyszerűen termelési eszközökről van szó, tehát a nagyiparról. Átfogóbban tekintve Lenin kiemelte, hogy az "állammonopolista kapitalizmus a szocializmus legteljesebb anyagi előkészítése, a szocializmus előcsarnoka, az a történelmi lépcső, melyet a szocializmusnak nevezett foktól semmiféle közbülső lépcsőfokok nem választanak el". Vagy, kissé föntebb: "A szocializmus nem más, mint államkapitalista monopolizmus, mely az egész nép javát szolgálja."⁵

Lenin e kivételes fontosságú megállapításai, véleményünk szerint, mind ez ideig nem nyertek még megfelelő filozófiai megvilágítást. Hiszen itt korántsem csak arról van szó, hogy az elmélet a dologi termelőerők fejlődésének mely szintjét kell hogy a szocializmus mint társadalmi rendszer legteljesebb anyagi előkészítésének tekintse. Lenin itt a termelés valódi társadalmiasításának gigantikus növekedése eredményeképpen objektíve létrejött, a társadalom gazdasági életét szabályozó egész mechanizmust (az áru—pénz—viszonyokat, az egyes vállalatok teljes gazdasági mérlegét stb.) veszi figyelembe. Magától értetődik, hogy egy ilyen mechanizmus megléte egészében nem szünteti meg a kapitalizmus fejlődésében megfigyelhető anarchiát és ösztönösséget, de éppen ez a mechanizmus képez olyan nélkülözhetetlen alapot, mely nélkül lehetetlen a régi társadalmi rendnek az új, a szocialista társadalmi rendbe történő gyors és hatékony, másképpen kifejezve: közvetlen átalakítása. Az emberi társadalom fejlődésének formacionális logikája nézőpontjából vizsgálva, ily módon, a szocializmus kénytelen örökölni a kapitalizmusból nemcsak egy meghatározott anyagi-technikai bázist, de egy erre a fokra fejlődött ipart is, annak minden ágazatával együtt, mely felöleli a mezőgazdasági alapanyagok és élelmiszerek ipari termelését is, amikor is valóssá válik a népgazdaság minden ágazatának legszorosabb kapcsolata és kölcsönös összekapcsoltsága, s ezen belül e kapcsolatok szabályozásának már

⁴Lenin: Állam és forradalom, uo. 33. k. 89—90. o.

⁵Vö. A fenyegető katasztrófa és hogyan harcoljunk ellene c. írását.

említett (s a jól ismert értelemben vett) mechanizmusa is. Ma, az országunkban végbemenő, a népgazdaság teljes irányítási rendszerét érintő kardinális átalakítás fényében, e teljes kérdéscsoport további átgondolása kivételes fontosságra tesz szert.

Más oldalról szemlélve azonban a szocializmus — kommunizmus; jóllehet nem teljes, nem befejezett, nem tökéletes kommunizmus. A társadalom további előrehaladása a szocializmus történelmi keretei között, Lenin szerint⁶ egyben a kommunizmus kiteljesedése is. Emellett a marxizmus klasszikusai nemegyszer rámutattak, milyen körülmények hatására és mely értelemben nem teljes kommunizmus a szocializmus. Érdekes, hogy a kommunizmusnak A gothai program kritikájában adott klasszikus megfogalmazásában Marx történetesen külön is ráirányítja a figyelmet azokra a történelmi föladatakra, melyeket a szocialista társadalomnak meg kell oldania, mielőtt még elérné befejezettségét, kiteljesült állapotát, azaz a kommunizmust. "A kommunista társadalom egy felsőbb fázisában, amikor az egyének már nincsenek leigázó módon alárendelve a munkamegosztásnak, és ezzel a szellemi és testi munka ellentéte is eltűnt, amikor a munka nemcsak a létfenntartás eszköze, hanem maga lett a legfőbb létszükséglet; amikor az egyének mindenirányú fejlődésével a termelőerők is növekedtek és a kollektív gazdagság minden forrása bővebben buzog — /.../ csak akkor írhatja zászlajára a társadalom: mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint."⁷

Így tehát a kommunizmus objektív jellegű, a társadalom életének anyagi föltételei hozzák létre, s nem lehet eltüntetni tisztán voluntáris aktussal. A munkásosztály és szövetségeseinek hatalomra kerülése, az átmeneti időszak sikeres leküzdése, a fejlett szocializmus szakaszának elérése — mindez kevésnek bizonyul ahhoz, hogy eltávolítsuk a kapitalizmus "hagyományait és nyomait", azokat a nem-antagonisztikus ellentmondásokat, melyeket a szocializmus a kapitalizmustól örököl. Itt azonban a leglényegesebb mozzanat az, hogy a szocialista forradalom, miután megszüntette a magántulajdont, a legradikálisabban megváltoztatja ezt az alapot, melyre mindezek, az új társadalomba átkerülő ellentmondások épülnek, s ugyanez által utat nyit megoldásuk felé is.

Ha a termelési eszközök és a munkatermékek össznépi tulajdonba kerülnek, fölvetődik a társadalom minden dolgozója által termelt munkatermékek elosz-

⁶Állam és forradalom, i. k. 90—91. o.

⁷Marx: A gothai program kritikája, Marx és Engels Művei, 19. k. 19. o. Lásd továbbá Engels munkáját: A kommunizmus alapelvei, uo. 4. k. 360—361. o.

tásának problémája. A szükségletek szerinti elosztás nem lehetséges: nincs elegendő mennyiségű áru, ill. egyéb anyagi érték. Ebből ered a szocializmus alaptörvénye, illetőleg élelve: "Mindenki képességei szerint, mindenkinek munkája alapján." Ezért fontos mind elméleti, mind gyakorlati vonatkozásban meglátni és elemezni tudni nemcsak a szocializmus-megvalósította, a kizsákmányoló társadalmi renddel történő döntő szakítást, de ezek objektív folytonosságát is. A szocializmus nem valamiféle légüres térben fejlődik ki, hanem megvan a maga története, melytől nem szabad elvonatkoztatnunk, amikor mint a kommunizmus első szakaszát elemezzük.

A szocialista társadalom minden újabb előrehaladása egyszersmind éppen létező állapotának tagadása, azaz a népgazdaság irányítása és a munka megszervezése elavult formáinak, a szocialista demokrácia, a centralizmus és demokrácia viszonya elért színvonalának tagadása stb., valamint a szocializmusra jellemző azon nem-antagonisztikus ellentmondások további megoldása, melyeket a szocializmus hivatott megoldani. Másképpen fogalmazva: az előrehaladás egyidejűleg a munkásosztály és a parasztság, a fizikai és szellemi munka, a falu és a város közötti különbség, a vakhit és a bürokratikus megnyilvánulások számának csökkentését, a hanyag nemtörődömség és a szocialista törvényesség megsértésének megszüntetését is jelenti. Ezek az ellentmondások alapvetően a szocialista társadalom átalakításának forradalmi folyamatában nyernek megoldást, s már nem léphetnek föl a szocialista fejlődés mozgatórugójaként és forrásaként. Épp ellenkezőleg, abban a mértékben tudtuk a múltból ittmaradt nem-antagonisztikus ellentmondásokat megoldani, amilyen mértékben előreléptünk a kommunizmus felé. Ha nincs ilyen előrelépés, úgy ezeknek az ellentmondásoknak a megoldási szintje is változatlan marad. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a megvalósult szocialista társadalomnak mint a kommunista formáció első fokának a természete kizárja a társadalmi és osztályantagonizmust.

Így a szocializmusnak mint társadalmi rendszernek az elemzése két síkon zajlik: egyrészt a tökéletesítése során jelentkező időszerű föladatak síkján, másrészt a kapitalizmus "hagyományainak és nyomainak" ezen az alapon történő fölszámolása, azaz azon társadalmi ellentmondások fölszámolása tekintetében, melyek teljes eltávolítása a társadalmi életből éppen a szocialista társadalom történelmi föladata. Húzzuk tehát még egyszer alá: nem lehet a szocializmust — elméleti elemzésének során — kivonni a világtörténelem logikájának szabályai alól, nem lehet kiszakítani őt az egyik formációnak egy másik, egy haladóbb formációval történő fölváltásának természettörténelmi folyamatából, s e kapcsolatot úgy vizsgálni mint olyasvalamit, ami a szocializmusnak

csak a történetéhez, nem pedig a szocialista társadalmi rendszer ez idő szerinti jelenéhez tartozik.

Sajnos a szakirodalomban még mindig találkozhatunk leegyszerűsítésekkel, ha a szocializmust mint társadalmi rendszert elemzik. Véleményünk szerint ezeknek az elemzéseknek az a közös hibája, hogy a szocializmusnak legyőzni föladatul-jutó ellentmondásokat gyakorlatilag kizárják a vizsgálódásokból, vagy legalábbis a kutatás perifériájára utalják, mondván, hogy ezek az elmélet (de nem a gyakorlat!) számára nem is olyan fontosak, másodlagosak. Ez természetesen észrevehetően csökkenti a szocializmus sajátyszerűségére vonatkozó elméleti megállapítások színvonalát, és sok esetben elégtelenné teszi az ilyenfajta elképzelések alapján tett gyakorlati ajánlások hatékonyságát.

A történelmi materializmus nem csak a történelmi folyamat egységét tanulmányozza, nem szorítkozhat a világtörténelem egységét föltáró törvények elemzésére. Tárnya az emberi társadalom fejlődése során elénk táruló egység és sokféleség, illetőleg e sokféleség természetének filozófiai elemzése, elméleti magyarázata is.

S ez már a társadalomfejlődés elemzésének elvileg új nézőpontja, filozófiai elmélkedés a társadalom történeti fejlődésének menete és eredményei fölött, mely természetesen nem merül ki a történettudomány adatainak egyszerű elisméltésében. (Jegyezzük itt meg zárójelben, hogy a társadalom filozófiai elemzésének egysíkúsága, amint az nem csupán a tankönyvírásban honosodott meg, lényegileg hiányossá teszi, véleményünk szerint, a társadalomra vonatkozó filozófiai, elméleti-módszertani tudást.) Nem elegendő kidolgozni a formációelméletet, alkalmazni is tudni kell azt, különösen azoknak a konkrét föladatoknak a megoldására, melyek ma a szocialista országok előtt állnak. A társadalmi viszonyok egész rendszerével kapcsolatban álló megismerés és cél-szerű átalakítás módszertana megfelelő elméleti fölkészültséget igényel.

A történelmi folyamat egységének és sokféleségének valódi viszonyát föltárandó, az az egyenlőtlenség ad kezünkbe kulcsot, mely minden gazdasági-társadalmi formáció, tehát a kommunista formáció esetében is, ezek keletkezésének és megerősödésének folyamatában megfigyelhető lefolyása és tér-idő-beli (megfelelő) kiterjedtsége által lép elénk a történelem küzdőterén.

A tőkés rendnek a földgolyó különböző régióiban a szocializmussal történő fölváltási folyamata egyenlőtlen lefolyása olyan helyzethez vezet, amelyben a régi, magát túlélő társadalmi rendszer és az új világ hosszú időre együtt, egymás mellett létezik. Történelmi szembenállásuk és versengésük im-már kétharmadszáz éve folytatódik.

E körülmény azután alapvetően más elméleti-ismeretelméleti helyzetet teremt, melyben az egyik rendszernek a másikkal történő, természettörténetileg végbemenő fölváltásának elemzését ki kell egészíteni azzal, hogy a szocializmusnak mint társadalmi rendszernek a történelem küzdőterén lejátszódó keletkezését és megszilárdulását is elemezzük, melynek során végső fokon három, egymáshoz kapcsolódó szempont emelhető ki: a világkapitalista rendszer válságának és a benne eközben végbemenő forradalmi átalakulások sajátosságai; a szocialista világregndszer előretörő fejlődése; a két társadalmi-gazdasági világregndszer történelmi szembenállása és egymásrahatása.⁸ Irányítsuk e cikkben most csak ez utóbbira a figyelmünket!

Mihelyt létrejött az új társadalmi rendszer, nyomban kibontakozik a két gazdasági-társadalmi világregndszer közötti ellentmondás, szembenállás is. A társadalmi fejlődés lefelé tartó (kapitalista) és fölfelé törekvő (szocialista) ágai tevékenyen hatnak egymásra. Más szóval, a kapitalizmusra és a szocializmusra mint az emberi társadalom fejlődésének egymást követő formációs szakaszaira jellemző törvények nem érvényesülhetnek abban a logikailag "tisztá" formában, melyet a társadalmi mozgásforma adott szintű elemzésekor a filozófia tudománya alkalmaz. A szakirodalomban többször is föltették a kérdést, hogy a kapitalizmus és szocializmus legáltalánosabb törvényei, miközben azok a valós életben, az új társadalmi rend keletkezésekor, az egyes országokban a magukat túlélő régi formák elmélyülő válsága folyamatában megjelennek, voltaképpen milyen sajátosságokkal is rendelkeznek. Jelentős anyag halmozódott föl, mely egyre sürgetőbben igényli az alapos filozófiai értelmezést.

Magától értetődik, hogy a két társadalmi és gazdasági világregndszer egymásrahatása nem marad változás-nélküli, mozgásának föltétele a történelmi folyamat logikája. Ez az egymásrahatás jelenleg fordulópontjához érkezett. Először: fő jellemzője a szocializmus és imperializmus között létrehozott katonai-stratégiai egyensúly, melynek megléte objektív módon előmozdítja a békés egymás mellett élés fejlesztésére irányuló tendencia megszilárdulását, s megfosztja az imperializmust a szocialista országok népei zsarolásának utolsó eszközeitől.

Másodsor: az emberiség történetében véget ért egy korszak (az atomkort megelőző időszak), és elkezdődött egy új szakasz, az atomkor. Korunk történelmének objektív dialektikája olyan, hogy mára a világ minden népe bekap-

⁸Részletesebben lásd V. N. Sevcsenko: Dialektika jedinstva i mnogoobrazija isztoricseszkoj proceszsa, Moszkva 1985.

csolódott a szó közvetlen értelmében is világtörténelemmé vált történelem "csinálásába". Ma az összes ország között fennálló viszonyok az intenzitásuk, összetettségük, sokféleségük gyors növekedésével jellemezhetők, melyet végső soron a termelőerők mai állapota, a termelés társadalmiasulásának az adott ország keretein messze túlnövő magas színvonala, a társadalmi élet különféle szféráiban lejátszódó nemzetközivé-válás objektív folyamatai, a globális problémák megoldása iránt megnyilvánuló általános igény hoz létre.

A két gazdasági-társadalmi világrendszer, a szocializmus és a kapitalizmus között egyre inkább megfigyelhetők nemcsak különbségek, az értékorientációk szétválása, hanem az egység, valamely egységes egész keretein belül fennálló kölcsönös függés is, mely egységes egész ez esetben a bolygónkon élő emberiség.

Az utóbbi tíz évben a világban lezajlott s benne kardinális változásokat életre hívó legkülönbélebb történelmi események és folyamatok legfőbb értelme éppen abban áll, hogy az emberiség túlélésének érdeke objektív módon föltötte áll az egyes államok és államcsoportok érdekeinek. A világegész mint a lét legfőbb igazsága a további társadalmi fejlődés legfontosabb, abszolút föltétele.

Ennek megfelelően a két világrendszer egymásrahatásának kérdése nagy és összetett kérdés. Ami a fontos benne, ez a béke és szocializmus pozícióinak fokozatos, de hajthatatlan megerősítése és a kapitalizmus hatásszférájának elkerülhetetlen visszaszorítása. Ezzel egyidejűleg minden ország és minden állam számára növekszik a gazdasági és társadalmi haladás előttük álló problémáinak megoldására alkalmazható módszerek és formák sokfélesége. Kivételes fontosságú, hogy mostanában egyre inkább elmélyülnek arra vonatkozó ismereteink, milyen szerepet is játszik itt a tudományos-technikai forradalom és különösen fejlődésének mai szakasza. A problémát természetesen nem vezethetjük vissza kizárólag arra, hogy az emberiség az atomkorba lépett, bár az atomrakéta, a tudományos-technikai forradalom mára legfontosabb "szülőtte" kétségkívül igencsak alapvető hatást gyakorol az egész civilizáció sorsára. A történelmi materializmus a tudományos-technikai forradalmat már régóta az emberiségnek a kapitalistáról a kommunista⁹ formációra történő általános, forradalmi áttérési folyamata szerves alkotórészének tekinti, mely egy, a kommunista gazdasági-társadalmi formáció magasabb fokának megfelelő műszaki-technikai bázis megteremtésével kapcsolódik össze.

⁹Részletesebben lásd: Cselovek — nauka — tehnika, Moszkva 1973, 102. o.

E helyzet azonban még további konkretizálást igényel az emberi civilizáció fejlődésének, nevezetesen az új társadalmi rendszer keletkezésének és kibontakozásának sajátosságait érintő, a XX. század történelmi küzdőterén kibontakozó fejlődésnek az egyenlőtlensége szemszögéből. Itt azonban olyan helyzet alakult ki, hogy a tőkésországok egy csoportjában a szocialista forradalom jóval a tudományos-technikai forradalom előtt játszódott le, s amikor elkezdődött, ezekben az országokban a szocialista társadalom már fölépült. Ezzel szemben az országok másik, ma is kapitalista csoportjában a tudományos-technikai forradalom megelőzi a bennük még csak jövőbeli szocialista, forradalmi átalakulásokat.

Következésképpen a kapitalista rendszerben mint olyanban meglévő, a termelőerők és termelési viszonyok között fennálló ellentmondás megoldásának konkrét-történelmi jellege, mely végső soron életre hívja a szocialista forradalmat, az országok fent említett két csoportja számára, a társadalmi fejlődés egyenlőtlenségének törvénye folytán, lényegileg eltérő.

Melyek mármost azoknak a módszereknek a sajátosságai, melyek ezen ellentmondás megoldására abban az esetben kínálóznak, amikor a tudományos-technikai forradalom létrejöttét a szocialista forradalom megelőzi, mint ahogyan ez a Szovjetunióban és a szocialista közösség országainak többségében is történt? Ezekben az országokban a megelőző társadalmi rendszertől örökölt termelőerők kezdetben a korábbi technikai bázison elérhető legmagasabb színvonal elérésére törekednek, s csak azt követően, ha már elegendő idő eltelt, a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának arányában mennek egy olyan gyökeres forradalmon keresztül, mely minőségileg új termelőerők és a kommunista gazdasági-társadalmi formáció magasabb fokával teljes mértékben adekvát anyagi-technikai bázis megjelenéséhez vezet. A termelőerők szférájában lejátszódó ilyen fordulat megvalósulásának arányában telítődnek új tartalommal a termelési viszonyok is. Ez azt jelenti, hogy a párt és a kormány céltudatos tevékenységének eredményeképpen egy radikálisan új gazdasági mechanizmus jön létre, létrejönnek tehát mindazok a jogi normák és szociális intézmények, melyeknek segítségével a termelési viszonyok az egyes országok társadalmi életében érvényre jutnak, valamint hogy az emberek tevékenységének minden szférájában, s egészében magában a társadalomban, eltérő intenzitású forradalmi átalakulások valósulnak meg.

Véleményünk szerint a már fölépített szocializmus forradalmi átalakítása, az átmenet a társadalom fejlődésének minőségileg új szintjére olyan törvényszerűség, mely minden olyan szocialista országban érvényesül, ahol a forradalom a tudományos-technikai forradalom előtt győzött. Néhány országban a

szocialista átalakulás, a szocializmus építése időben egybeesett s szorosan összefonódott a tudományos-technikai forradalom folyamatainak kibontakozásával, ami meglehetősen bonyolulttá teszi az ezekben az országokban lejátszódó legösszetettebb társadalmi változások elméleti értelmezését. Külön vizsgálatot igényel az a helyzet, mely a magasan fejlett tőkésországokban alakult ki az említett vonatkozásban.

Ezt kívántuk elmondani a szocialista társadalom társadalomfilozófiai elemzésének -- csupán egyes -- aktuális vonatkozásairól, melyeket a társadalmi-történeti gyakorlat egész menete állít a marxista elmélet elé, s melyek a társadalomfilozófiai érdeklődésű filozófusok és más szakterületek társadalomkutató tudósai legkevésbé sem szűnő figyelmére tarthatnak számot.

(Fordította: Áron László)

A SZOCIALISTA TÁRSADALOM FEJLŐDÉSÉNEK ÖSSZETEVŐI

Valerij L. Altuhov

A szocializmus fejlődésének kutatásánál, a rá vonatkozó ismeretek főlhalmozásánál egy hiányzó láncszemre figyelhetünk föl. Arról van szó, hogy bármely fejlődés jellemzőihez, alapvonásaihoz általában hozzátartozik az átmenet az alacsonyabb rendűből a magasabb rendűbe, a régiből az újba, az egyszerűből (a kevésbé összetettből) az összetettbe. Ily módon: a szocializmus kialakítását és fejlődését általában csak úgy vizsgálják, mint átmenetet a régiből (az antagonisztikus osztálytársadalmakból) az új társadalmi formába, az alacsonyabb rendűből a magasabb rendűbe (a szocializmus az emberi társadalom fejlődésének eddig elért legmagasabb szintje). Ugyanakkor hiányzik annak elméleti földolgozása, hogy milyen módon nyilvánulnak meg azok az általános, rendszeralkotó törvényszerűségek, amelyek szerepet játszanak a társadalmi szerveződés bonyolultabbá-válásában, s melyek a társadalmi fejlődés törvényei és mechanizmusai ezen magasabb szint elérése esetén. S éppúgy, ahogy nem tárjuk föl ezt a belső változást, szem elől tévesztjük vagy legalábbis szerfölött leegyszerűsítjük a szocializmus fejlődésének dialektikus sajátosságait is. Ezekkel a mulasztásokkal függ össze egy eléggé állandó, a különböző történelmi korokban a társadalmi tudatban különféleképpen megnyilvánuló aláértékelése azon problémák valódi bonyolultságának, amelyeket az új társadalom építésének változó történelmi körülményei között meg kell oldani.

A szocializmust jellemzi egy minőségileg új viszony megszilárdulása a történelmi folyamat szubjektív és objektív föltételei között. Ez összefügg a társadalmi folyamatok irányításában résztvevő szubjektív tényezők lehetőségeinek elméleti kiszélesedésével, a dolgozók történelmi szerepének megnövekedésével, a dolgozóknak, akiknek tevékenysége által realizálódnak a társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségei. Ugyanakkor, a szocializmus előnyeinek vizsgálásakor, háttérben marad az a körülmény, hogy megvalósításuk a

legbonyolultabb és legnehezebb problémát jelenti minden társadalmi probléma közül, amit az emberiségnek valaha is megoldania kellett.

Az emberi társadalmak történetében legelőször a szocializmus lép a társadalmi folyamatok irányításának minőségileg új, magasabb szintjére — tudatos és céltudatos szabályozásuk szintjére, összhangban a megismerhető, objektív törvények követelményeivel, s az ezen ismeretek talaján megfogalmazódott célokkal, eszmékkel, értékekkel. Ezért jellemezzük a szocializmus fejlődését mint annak építését, gyakran azonosítva is e fogalmakat — s ennek, mellesleg megjegyezve, nem lenne értelme a tőkés társadalmi rendszerrel kapcsolatban. Ezáltal fejezzük ki azt a történelmi tényt, hogy a szocializmus viszonyai között az objektív törvények (fő tendenciájukban) az emberek céltudatos tevékenységén és társadalmi alkotómunkáján át realizálódnak, felhasználva a korábban megalapozott célok és feladatok eléréséért kifejtett tevékenységüket. A szocializmus építése egy elméletileg új történelmi forma ahhoz, hogy a társadalmi fejlődés objektív törvényei megvalósuljanak.

A társadalmi haladás új lehetőségei logikusan tükrözik a szocializmus történelmi fölényét a tőkés úton végbemenő társadalmi fejlődéssel szemben. Mindazonáltal elképzelhető, hogy filozófiai, közgazdasági, politikai gondolkodásunk még nem tudatosította mindezen társadalmi problémák megoldásának különös nehézségét. Részben ez fejeződik ki azokban a leegyszerűsítő értelmezésekben, amelyek a szocialista vezetés elméletének központi tételére vonatkoznak, melyben a szubjektív és objektív dialektikájának legfontosabb oldala jelenik meg. E tétel azt mondja ki, hogy a gazdaság építésében az objektív törvények alkalmazása csak megismerésük és a belőlük származó követelmények figyelembevétele nyomán válik valóra.

Ez a tétel, egészében, hűen tükrözi a tudományos irányítás vonásait szocialista viszonyok között. Ugyanakkor, a probléma megértése során, létrejön a gondolkodás egy tartós sztereotípiája, amikor is a kutató és a gazdasági szakember minden figyelmét a szubjektum és az objektum viszonyának egy igen lényeges, de mégiscsak egyik oldalára fordítja, és pedig arra, amely az emberi tevékenység céltételező jellegét a legtökéletesebben fejezi ki — s ez utóbbi összhangban van a megismert törvények követelményeivel. Mindaddig ez az egész problematika a társadalmi tudat egyetlen oldalára irányult, s így a másik oldal kevésbé vagy rosszul megvilágított maradt — éppen az, hogy egy ilyen összhang magában hordja az eltéréseket és ellentmondásokat, s hogy valóban megvalósul ezen ellentmondások leküzdésének mértékében, mely utóbbiak meghatározott föltételek esetén fölerősödhetnek, s negatívan hatnak a társadalmi élet különféle oldalainak fejlődésére. Szoros kapcsolat áll fenn egy-

felől a szovjet népgazdaság nehézségeinek hetvenes évekbeni fokozódása, a vezetésben elkövetett tévedések és a gazdasági rendszer tökéletlensége, s másfelől az ezen törvények működésére vonatkozó ismeretek és kutatások nem kielégítő színvonala, a törvényeknek a gazdasági életben történő fölhasználása és a belőlük eredő követelmények gyakorlati figyelembevétele között. Ezekben a jelenségekben fejeződött ki a gyakorlati tevékenység lemaradása az idő, azaz maga az élet követelményeitől, amire az SZKP XXVII. kongresszusa is rámutatott.

Ebben az esetben azokról az ellentmondásokról van szó, amelyekben történelmileg kialakult hiányosságok kerültek felszínre: a közgazdasági, filozófiai, politikai gondolkodásmód szűk volta, a gyakorlati cselekvések egy, éppen ilyen gondolkodási módra támaszkodó hiányosságai, amely cselekvések az objektív törvények követelményeinek megvalósítását tűzik ki célul.

A legjelentősebbek azok a társadalmi és gazdasági problémák, amelyek az említett éles ellentmondásokhoz látszottak kapcsolódni, s amelyek a gazdaság építésében és néhány más szférában éppen akkor bukkantak föl, amikor a határozott célok és feladatok fölállítására és kitűzése, a biztosra tervezett eredmények felé való törekvés másképpen, előre nem látható módon, az eredeti elképzeléseknek és várakozásoknak nem megfelelően, sőt időnként egyenesen ellenkező eredményekkel végződött. Ez utóbbiak úgynevezett "gyöngye pontokként" szerepeltek a gazdaság és a népgazdaság irányításának csomópontjai között.

A nevelőmunka területén ezek az ellentmondások a "nevelés paradoxonai"¹ elnevezést kapták. A gazdaság és a gazdasági irányítás területének hasonló ellentmondásait logikusan "a gazdaság paradoxonai"-nak nevezhetjük el.

Ezen ellentmondások keletkezése azt a szerfölött komoly és makacs leegyszerűsítést tanúsítja, ami a megismerés logikájában és a társadalmi rendszeren belüli kapcsolatok és viszonyok gyakorlati működésének logikájában létrejött, a külsőnek a belsőre történő redukálását, a belsőnek (a lényegnek vagy egyes részeinek) azonosítását a társadalmi fejlődés felszíni, vele nem mindig adekvát megnyilvánulásaiival. A nevelés paradoxonai és a gazdálkodás paradoxonai — olyan tevékenységek "gócpointjai" ezek, amelyek a szükséges kritikai reflexió nélkül, a bonyolult jelenségek természetének hiányos ismerete esetén, és annak megismerése nélkül valósulnak meg, hogy milyen változások idéznek elő gyakorlati hatásokat ezekben a jelenségekben.

¹A. G. Harcsev: "Obscsesztvennűj ideal i individual'noje povedenije (Társadalmi ideál és egyéni magatartás), Szociologicseszkije iszszledovani-ja 1985/2.

Úgy gondoljuk, hogy egy olyan bonyolult rendszerben, mint a szocialista társadalom, a belső kapcsolatok zártságának problémája és elhatárolásuk külső megjelenési formáiktól — egyike ez azoknak a legfontosabb és ugyanakkor kevésbé megoldott föladatoknak, amelyek hozzá tartoznak a társadalomtudományi megismerés és a társadalmi folyamatokat szocialista viszonyok között irányító gyakorlati tevékenység módszertanának és elméletének fejlesztéshez.

Ez esetben tekintetbe kell vennünk azt is, hogy amennyivel gazdagabb és összetettebb jellegű egy társadalmi rendszer (pl. a szocializmus a kapitalizmushoz képest), általában annál gazdagabbak, sokszínűbbek és sokoldalúbbak megnyilvánulásának formái is. Ehhez a sokszínűséghez a szocialista viszonyok között az egész társadalmi rendszer elvileg új fejlődési módja vezet (építés, új társadalmi formák céltudatos teremtése) — egy olyan mód, amely a szocializmus egységes lényegének sokkal több sokoldalú megnyilvánulási formáját kell hogy létrehozza, mint amennyit az alapjaiban spontán módon fejlődő kapitalizmus nyújtott, ill. elvben nyújtani képes. Innen ered nemszűnő aktualitása, problematikussága és bonyolultsága annak, hogy rátaláljunk az általános és a különös optimális dialektikus egyesítésére a szocializmus különböző, konkrét történelmi föltételek között történő építésének eszközeiben, formáiban, módszereiben — olyan föladat ez, amely a marxista-leninista párt lankadatlan figyelmét követeli.

A szocialista viszonyok között a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikus fejlődésének, az ellentmondás, a mennyiségi változásból a minőségibe történő átcsapás, a folytonosság és az innováció dialektikájának bonyolultabbá válása megy végbe. P. N. Fedoszejev, I. T. Frolov, V. A. Lektor-szkij és más ismert szovjet filozófusok Materialiszticeszkaja dialektika. Kratkij ocserk teorii /A materialista dialektika. Az elmélet rövid vázlata/ (Moszkva 1985) c. könyvükben megjegyzik, hogy a dialektika alaptörvényének — az ellentétek egysége és harca törvényének — működése mind bonyolultabbá válik, az anyag magasabb szintjére történő eljutás esetén. E törvény már a szerves élet szférájában is meglehetősen bonyolult formában nyilvánul meg, ám a legösszetettebben a társadalmi fejlődésben. A társadalomban a fejlődés dialektikájának minőségi gazdagodása és bonyolultabbá válása összekapcsolódik a szubjektum tevékenységével, amelyet, mint legfontosabb serkentő- és alkotóerőt, a társadalmi determináció hatásmechanizmusa foglal magába.

A fejlődés legmélyebb belső kapcsolatait fejeződik ki ennek jellegzetes ellentmondásaiban — a fejlődés forrásában és mozgatóerejében. A szocializmus sajátos ellentmondásait az antagonisztikus osztályformációk ellentmondásaihoz képest bonyolultabb természet, struktúra, fejlődési és megoldási me-

chanizmus jellemzi. Szemlátomást e körülmény determinált sok, eddig még le nem küzdött logikai nehézséget ezen viszony természetének föltárásában és tanulmányozásában, ez vezetett egyes részmegnyilvánulásainak abszolutizálásához, e viszony megnyilvánulásai hatnak állandóan a tudományos köztudatban, s termelődnek újra új formákban, azokban az ellentétes értelmezésekben, amelyek egy adott ellentmondásra és funkciójára vonatkoznak.

Így a 60-as és 70-es években az az álláspont terjedt el, mely az ellentmondások dialektikájának egyik elméleti alaptételét vizsgálta, ti. azt a tételt, hogy az ellentmondások fejlődése során a szemben álló oldalak harca abszolút, egységük pedig viszonylagos. A kutatások, egészében, megerősítettek, hogy a nem-antagonisztikus ellentmondások fejlődésében a döntő mozzanat, a fő tényező nem a harc, hanem az ellentétes oldalak egységének megerősödése és fejlődésük irányával való egybeesése. Az ismert szovjet filozófus, G. E. Glezerman, egy vita során erre utalva jegyezte meg: ha egyetértünk azzal, hogy "a szocializmusra a tendenciák egybeesése a jellemző, akkor mindkét oldal egy irányban fejlődik, /.../ akkor hol van itt az ellentét?"²

Az utóbbi években megalapozott kritikának vetették alá ezt az álláspontot. De most egy más paradox nézőpont terjedt el, mely egy másik fontos kiindulótétel igazságát vonja kétségbe, az ellentmondások elméletéről mint a fejlődés forrásáról és mozgatóerejéről. Emez álláspontnak megfelelően az ellentmondás — nemcsak a szubjektív, de az objektív is — egészen más, funkciójával meg-nem-egyező módon is fölléphet, mint a fejlődés akadálya és destruktív tényezője.

Némi túlzással azt állíthatjuk, hogy jelenleg a társadalmi tudatban az ellentmondásoknak lényegében kétféle fölfogásmódja alakult ki. Egyfelől az ellentmondások klasszikus marxista elméletének elsajátítása abban a szokásos, hagyományosan rögzült nézetben fejeződik ki, amely az ellentmondásokat mint a fejlődés forrását és mozgatóerejét tárgyalja. Ez a fölfogás pl. meg lehetőségen jól konkretizálódik azokban a fogalmakban, amelyek a régi és az új harcát úgy tükrözik, mint a szocialista társadalom fejlődésének forrását. Másfelől a filozófiai, közgazdasági és jogi szakirodalom, a szociológiai kutatások, a sajtó, a szépirodalom lépten-nyomon úgy jellemzik az ellentmondásokat, mint nemkívánatos jelenségeket és mint a haladás akadályozóit.

²G. E. Glezerman: "Materialiszticeszkaja dialektika i iszszledovanije zakonomernosztvej szocializma" (A materialista dialektika és a szocializmus törvényszerűségeinek kutatása), Dialektika obscsesztvennogo razvitiija (A társadalmi fejlődés dialektikája), Moszkva 1966, 178. o.

Emellett fontos kérdések maradnak megválaszolatlanul, elméleti és módszertani téren egyaránt. Miért szerepelnek egyes ellentmondások a fejlődés forrásaként, mások pedig akadályaként? Vajon az ellentmondás már keletkezésekor akadályként lép a színre, vagy ezt a minőségét csak egy későbbi szakaszban szerzi meg? Ám ha az elmélet nem ad választ ilyen és hasonló kérdésekre, csak egyetlen út marad: empirikusan kell föltárnunk valamennyi ellentmondás jellegét, s természetesen egy ilyen eljárás folyamán rengeteg, logikailag bizonytalan döntést hozunk, miközben az ellentmondásokat megengedjük és szabályozzuk a gyakorlatban. Az, hogy a gyakorlatban az ellentmondásokhoz hogyan viszonyulunk, s milyen módon "dolgozunk" velük, vagyis hogyan akarjuk szabályozni és megoldani őket az irányítás eszközeivel, attól függ, mit is értünk az ellentmondás fogalmán és funkcióit milyen értelemben fogjuk vizsgálni.

Miben áll a nem-antagonisztikus ellentmondásnak mint történelmileg létrejött, magasabb szintű, bonyolult viszonyok sajátossága?

Amikor például azt a viszonyt elemezzük, amely a szocialista rendszer társadalmi csoportjai és baráti osztályai között, vagy a nem-szocialista világ demokratikus mozgalmainak tömegei között, a modern társadalmi fejlődés fő mozgatóerői között fennáll, akkor az alapvető nehézség, amibe beleütközünk, abban áll, hogy ezeket az oldalakat már nem tekintjük a szó szoros értelmében ellentéteseknek, azaz olyan oldalaknak, amelyek egymással az egység és a harc viszonyában állnak. Hiszen éppen ebben áll az ellentmondás lényege, és ezen ismertetőjelek nélkül nincs is ellentmondás. Az ellentmondás problémájának számos kutatóját éppen ez a nehézség zavarta meg leginkább, és zavarja meg ma is. Néhány filozófiai munkában azt a következtetést vonták le, hogy nemcsak az antagonisztikus osztály- és a szocialista társadalom áll egymással ellentétben, de dialektikájuk típusai is ellentmondanak egymásnak: az egyik alapját az ellentétek egységének és harcának törvénye alkotja, a másik alapját pedig az úgynevezett nem-antagonisztikus ellentmondások törvénye.

Az ellentétek egységének és harcának viszonya a nem-antagonisztikus struktúrák fejlődésének is sajátja. Ugyanakkor ez az általános dialektikus törvény különböző történelmi (szocialista vagy még bonyolultabb) körülmények között specifikus formákban nyilvánul meg.

Közvetlenül is szembeállíthatunk itt két viszonyt: az antagonisztikust és a nem-antagonisztikust. Az antagonisztikus ellentmondásokban, ahogyan azt Marx és Engels kifejtette, mindkét oldalról kölcsönösen szemben álló tevékenységek indulnak ki: "a magántulajdonos a konzervatív, a proletár a dest-

ruktív fél. Az előbbitől indul ki az ellentét fenntartására irányuló cselekvés, az utóbbtól a megsemmisítésére irányuló cselekvés."³

A nem-antagonisztikus ellentmondások struktúrájában ugyancsak elkülönül a szemben álló hatásoknak egy, minőségileg azonban egészen más típusú viszonya. Itt az a hatás, amely a rendszer megőrzésére (pontosabban: tökéletesítésére) irányul, az emberek meghatározott csoportjának tevékenységében realizálódik, s nemcsak a viszony egyetlen, de egyszerismind valamennyi oldalából ered. Ezek olyan tevékenységek, mint az osztályok, a város és a falu között fennálló különbségek megszüntetése, a baráti osztályok és társadalmi csoportok, valamint a társadalmi tulajdon két formájának egymáshoz való közelítése, a termelési viszonyok és a dinamikusan fejlődő termelőerők összhangjának megőrzése, a gazdaság irányításában a centralizmus és az önállóság egyesítése, a jelenkor fő mozgatóerői közti egység megszilárdítása stb.

Ezekben a folyamatokban a szocializmus fejlődésének vezető, domináns tendenciái fejeződnek ki. Ugyanakkor az oldalak viszonyának struktúrájában ellentétek tükröződnek. Ez fejeződik ki az ezen oldalak közt létrejövő eltérésekben, ellentétekben, aránytalanságokban, melyek, növekedésük és kieléződésük arányában, mind észrevehetőbb folyamatokkal akadályozzák meg ezen oldalak összekapcsolódását, egyesülését, gazdagodását, kölcsönös fejlődését és más fontos tendenciák megjelenését. Az ezen ellentétes hatások kiküszöböléséért folytatott küzdelemben a szocialista társadalom jut el egy érettebb fokra, egy minőségileg új állapotba. Ezen szembenálló hatások (tendenciák) harca, melyet mindig egy meghatározott emberi csoport tevékenysége fejez ki, képezi a társadalmi haladás forrását és mozgatóerejét, a társadalmi fejlődésnek — az antagonisztikus formációkhoz képest — új forrását, regionális (szocialista országok) és világméreteken (a nem-szocialista világ demokratikus tömegmozgalmainak, a modern társadalmi fejlődés fő mozgatóerőinek stb. együttműködése) egyaránt.

S most vizsgáljuk meg egy konkrét példán ennek az ellentétnek a hatását! A szocialista gazdálkodás viszonyai között igen éles problémaként vetődik föl a centralizmus és az önállóság egymáshoz való viszonyának kérdése. A megoldás, ahogyan ezt az utóbbi időkben a párt anyagai és dokumentumai is tükrözik, abban áll, hogy a tervszerű, centralizált irányítás előnyeit harmonikusan egyesítsük a termelői létesítmények és vállalatok felelősségének megnövelésével és önállóságának kiszélesítésével. Az itt megjelölt irány ki-

³Marx és Engels: A szent család, Marx és Engels Művei 2. köt., 35. o.

fejezi a fejlesztés lényeges tendenciáját a szocialista gazdaság irányításának alapvető szerkezetében.

Ugyanakkor a centralizmus és az önállóság között szerfölött komoly és bonyolult ellentmondások kerülnek felszínre korunkban. Az Állami Tervbizottság és a Pénzügyminisztérium továbbra is rengeteg olyan, jelentéktelen gazdasági kérdéssel foglalkozik, amelyeket a termelő létesítményeknek és a vállalatoknak helyi szinten kellene megoldaniuk, s ez a körülmény az erők szétforgácsolódásához vezet, megakadályozza ezeket a szervezeteket abban, hogy a központi, perspektivikus, a vállalatok és egyesületek munkaföltételeinek biztosításához kapcsolódó kérdésekkel foglalkozzanak, azaz akadályozza őket hatáskörük ellátásában, s ezzel együtt bilincsbe veri a helyi munkáskollektívák gazdasági önállóságát és kezdeményezőképességét is. Másfelől a munkáskollektívák még mindig nem teljes mértékben használják ki meglévő, objektív lehetőségeiket arra, hogy megvalósítsák kezdeményezéseiket, éljenek önállóságukkal a gazdasági rendszer tökéletesítésében, s tevékenységük végeredményéért vállalják megnövekedett felelősségüket.

Szemmel látható, hogy mindezek az ellentmondások, különösen akkor, ha továbbfejlődnek, nem segítik elő, sőt inkább gátolják a gazdasági rendszer átszervezését, a népgazdaság irányításának tökéletesítését. Arról van szó, hogy mindezen ellentmondások fejlődése nem az adott újjászervezések valamenyi lényeges oldalát tükrözi, hanem csak ezek egyikét, mégpedig azt, amely szemben áll a centralizmus és az önállóság egyesítésével, s ezen oldalak szétválasztására, összhangjuk megbontására irányul. Ezt a hatást föltétlenül ki kell küszöbölnünk ahhoz, hogy a szocialista vezetés kezdeményezéseinek összhangja, kölcsönös fejlődése és tartalmának gazdagodása valóban létrejöhön. Éppen az ellentétek egységének és harcának ez a viszonya, amely az emberek meghatározott csoportjának tevékenységében nyilvánul meg, fejezi ki elvileg — az utóbbi időben határozottan fölerősödve — a szocializmus ellentmondásait, alkotja fejlődésének és tökéletesedésének forrását.

A nem-antagonisztikus ellentmondások elemzését megzavaró jelentős nehézségek azzal függenek össze, hogy a szemben álló oldalak elkülönítésére irányuló kísérletek, közvetlenül a megismerés szokásos menetét követve, az adott viszony specifikusan bonyolult szerkezetének figyelembevétel nélkül, a társadalmi élet felszínére irányítják megismerési tevékenységünket, ahol azonban az ellentétek ellentétes mozgásai nem vethetők alá racionális magyarázatnak. A társadalmi fejlődés szemben álló tendenciái a felszínen önállóbb ki-fejeződést nyernek és határozottan elkülönülnek. Amennyiben belső egységüket és immanens önellentmondásukat hiányosan tárjuk föl, akkor ez paradoxonokhoz

vezet a szocializmus ellentmondásainak megismerésében. Egyfelől ezek az ellentétek harca nélküli "ellentmondások" lesznek a végeredményei annak, ha a szocialista fejlődés fő tendenciáit abszolútizáljuk, és elszigetelten, egyoldalúan vizsgáljuk. Másfelől az ellentmondásoknak a fejlődés akadályaként történő fölfogása — ez az ellentétes tendenciák izolált vizsgálatának működésüktől való elszakításuk következménye.

A szocializmus belső, sajátos ellentmondásai mindig is fejlődésének forrásaként lépnek föl. Gátként nem a teljes viszony, hanem annak csak egyetlen oldala szerepel — az, amelyik szemben áll ennek a viszonyoknak fő oldalával. De az adott viszony specifikus sajátossága abban áll, hogy ez a szemben álló oldal maga is olyan ellentétként lép föl, amely, mélyebb lényege szerint, egy általánosabb, megalapozottabb ellentmondás része.

A nem-antagonisztikus ellentmondásokban az oldalak ellentéte kölcsönhatásuk bonyolultabb módjában fejeződik ki. A társadalmi fejlődés felszínén működő, úgyszólván mindennapos ellentmondások, az olyanok, amilyenekkel általában találkozunk, nem ölelik föl és nem fejezik ki ennek a fejlődésnek a lényegét, hanem csak részmozzanatait, ahol is tökéletlen, egyoldalú formájukban mutatkoznak meg. S ezért minden alkalommal, amikor ezeket az ellentmondásokat megfogalmazzuk és mint magának a fejlődés lényegének tükröződését vizsgáljuk, azzal találjuk szembe magunkat, hogy a fejlődés néhány elméleti kiindulópontja, alapvető törvényeinek hatása — saját ellentétébe csap át. Ekkor a szocializmus sajátos dialektikájának kérdését egy új típusú dialektika kérdése váltja föl. Azért, hogy mindezt elkerüljük, a szocializmus klasszikus, "egysíkú" megközelítését föl kell váltanunk azzal, hogy a különböző, egymással kölcsönösen összefüggő szintek rendszerét differenciáljuk, s az ellentétek fejlődésének és működésének szintjét mélyebb alapról magyarázzuk.

A szocializmus fejlődésének alapját jelentő szint természetének hiányos föltárása, a külsőnek a belsőre való redukálása képezi a bázisát a szocializmus dialektikáját érintő egész sor további leegyszerűsítésnek is. Figyelmünket itt most különösen egyes gazdasági formák kettős természetére vonatkozó értelmezésekre kívánjuk fordítani, amelyekben a szocialista gazdálkodásnak a gazdasági rendszerben érvényesülő közvetlenül-társadalmi és közvetetten-társadalmi viszonya fejeződik ki.

Az 50-es évek végének és a 60-as évek elejének heves vitái után a közgazdaságtudomány állást foglalt abban a kérdésben, hogy az ár egyfelől az érték pénzbeni kifejeződése, másfelől a fogyasztás tervszerű normatívája. Ezt úgy kezdték értelmezni, mint az ár kettős természetének kifejeződését a

szocializmusban, s mint arra való utalást, hogy az árképzésnél az értéktörvény követelményeit éppúgy figyelembe kell venni, mint a tervszerű fejlődés törvényének követelményeit. Egészében véve a közgazdasági tudat rendkívül nagyra értékelte ezt a fölfedezést, s föltételezte, hogy utat nyit az árak dialektikus természetének mélyebb föltárásához.

Ugyanakkor az utóbbi időben konkrét problémák és nézeteltérések vetődtek föl a "terv-ár" rendszerében. Komoly ellentmondás rejlik abban, hogy, jóllehet a tervezés a funkcionáló árakból indul ki, maguk az árak lényegében e tervtől elszakadva, az úgynevezett "költség-elv" alapján jönnek létre. Ez az elv a termelési költségek tényleges figyelembevételére irányul, de eközben elsikkad a termékek használati értékének, hasznos eredményének nélkülözhetetlen figyelembevétele. Ilyen körülmények között az árak nem indítják a gazdasági egységeket a legmagasabb népgazdasági eredmények elérésére, azaz végső soron a szocialista termelés tervszerűségének céljai ellen hatnak.

Ebből a szempontból nézve az árak kettős természete immáron más megvilágítást kapott, s most már semmiféle dicséret nem illeti őket azért, hogy a megszilárdított szocialista termelési viszonyok kifejeződései. Arról van szó, hogy a gazdasági építés még nem számolta föl az ismert széttagoltságokat, s ezen oldalak — a közvetlenül-társadalmi és a közvetetten-társadalmi — eltéréseit. Az árak kettős természete — abban a konkrét formában, ahogyan ez a kettősség a bonyolult gazdasági körülmények között megnyilvánul — még nem alakult ki, még nem érte el azt a magasabb, érettebb szintet, amely már szerves egyesítésükkel és egységükkel, valamint harmonikus kölcsönhatásukkal lenne jellemezhető.

A közgazdasági szakirodalomban mostanában sokat írnak arról, hogy a közvetlenül-társadalmi és az áru—pénz viszonyokat dialektikus egységben kell vizsgálni, a vizsgált oldal egyoldalúságait meg kell szüntetni, s hogy az áru—pénz viszonyok fontos szerepét új, alapvető tartalmukkal együtt kell tanulmányozni stb. Mindez, magától értetődően, messze nem elegendő ahhoz, hogy a probléma megoldását elősegítő gyakorlati lehetőségek között a gazdasági tudat tájékozódását módszertanilag biztosítsuk. Mindehhez föltétlenül tanulmányoznunk kell, egy meghatározott viszony struktúrájában, az ellentétes tendenciák kölcsönhatásának rendszerét.

A modern közgazdasági és filozófiai gondolkodásban még gyakran dominál ennek — és más, hasonló problémáknak — az esetében is egy olyan megközelítési mód, amely az ellentétek egységét és harcát a jelenségek mögötti lényegben nem tárja föl. Úgy látszik, mintha a fő tendenciák hatása leválna saját ellentéteikről, és úgy tekinthetjük őket, mint absztrakt igazságokat, mint

külsődleges kifejeződését a közvetlenül-társadalmi és közvetetten-társadalmi — elsősorban formális — egyesülésének egységének és összhangjának, s mint a különböző típustervezési, irányítási stb. — rendszereket megalapozó egész sor más oldal tükröződését. E megközelítési mód sokatmondó eredményét jelenti az a vélemény is, ami az úgynevezett közvetlenül-társadalmi, tervszerű árutermelésről kialakult. Hasonló következtetések módszertani sebezhetősége, az élet jelenségeitől való elszakadása fejeződik ki a következőkben is: úgy látszik, a rendszeresen megoldandó problémák esetében számolnunk kell a változó körülményekkel is, fölhasználva a korábban ténylegesen alkalmazott különféle formákat és módszereket, mert így a megoldás lényegesen egyszerűbbé válik: a közvetlenül-társadalmi és az áru—pénz viszonyok (amelyek a gazdasági fejlődés mai fokára jellemzők) tartalma közti minőségi különbségek ellepleződnek, ellentmondások képződnek közöttük, tekintet nélkül arra, hogy e viszonyok fejlődése meghatározott történelmi szakaszokon megy keresztül, s ezek mindegyikén új tartalommal telítődik stb.

Emellett válasz nélkül marad a fő kérdés: a tényleges gazdasági életben hogyan, milyen konkrét módon érhetjük el a különböző gazdasági rendszerek ellentétes oldalainak szervezett összehangolását és egyesítését? Hiszen, Lenin szavaival élve, úgy is lehet őket egyesítenünk, hogy kakofóniát, s úgy is, hogy szimfóniát kapjunk. Ha nem tárjuk föl ezen egyesítés konkrét útjait és módjait, akkor bármiféle dialektikus argumentáció is csak viszonylagos, "az élet kérdéseitől jelentősen eltávolodott"⁴ lesz a problémák teljes, komplex megoldásához képest.

A közgazdasági formák érettebbé tételének alapvető módja, valamint az ellentétes oldalak alapját képező fejlődés szerves egyesítésének, gazdagításának, kölcsönös összehangolásának módja nem más, mint a közöttük létrejövő ellentétek kifejtése, rendszeres tanulmányozása és egyidejű megoldása. Ha például a közvetlenül-társadalmi és az áru—pénz viszonyok közötti ellentéteket következetesen megoldjuk, elérhetjük: (a) az új tartalommal rendelkező áru—pénz viszonyok sajátosságainak elmélyülését és ennek következtében megszilárdulását a szocializmusban, akkor, ha valóban a szocialista tervszerűség követelményeinek megfelelően alkalmazzuk őket; (b) a tervszerűség tökéletesítését, gazdasági lényegének elmélyülését.

Ezen elméleti és gazdasági tevékenység fontos aspektusa a következő követelmény kielégítése: az ellentéteket nemcsak abban az általános alakban

⁴Materialü XXVII. sz'jezd KPSZSZ (Az SZKP XXVII. kongresszusának anyagai), Moszkva 1986, 85. o.

kell megfogalmazni, ahogyan a modern tudományos kutatásokban ezt gyakran megteszik (ebben a formában ugyanis megoldhatatlanok), ezekre a megfogalmazásokra támaszkodva föl kell tárunk konkrétabb, specifikusabb, a társadalmi fejlődés különböző gazdasági-társadalmi körülményei közötti eltérő természetűket. A szocialista gazdaság jelenlegi szakaszának egyik legfontosabb föladata az, hogy át kell térni az ellentétek általános megfogalmazásáról a konkrét fogalmukra, amelyben már megoldhatók is lesznek. A szocialista gazdaság jelenlegi szintjén egyik legaktuálisabb elméleti és gyakorlati problémánk az, hogy át kell térni az ellentétek általános megfogalmazásáról olyan konkrét bemutatásukra, hogy valóban meg lehessen őket oldani. Nincs értelme például általában véve rákérdezni a termelőerők és a termelési viszonyok ellentétére, de van értelme konkrét formában megfogalmazni az éppen a gazdaság jelenlegi szintjére jellemző specifikus ellentéteket, amelyek a termelőerők állapota és konkrét szükségletei, valamint az ezen szükségleteknek különböző mértékben meg-nem-felelő konkrét és teljesen meghatározott termelési viszonyok között fönnállnak. (Ezen ellentétek fölerősödésekor megjelenik egy olyan tendencia, amely szemben áll a szocialista termelési mód két oldala közti általános összhang föntartására irányuló társadalmi erőfeszítésekkel.)

Ha az derül ki, hogy az ellentmondások a bevezetett intézkedések ellenére sem oldódnak meg, hanem megújulnak vagy fölerősödnek, akkor — egyéb kiegyesítő intézkedések mellett — megértésük és megfogalmazásuk ismételt áttekintésére és pontosítására van szükség.

Az ellentmondások legelső, általános megfogalmazásáról a konkrét-megoldható bemutatásukra való áttérés metodológiájának kidolgozása lényegében komplex, a különböző társadalomtudományok összefogását igénylő probléma. Föltétlenül ide tartoznak azok a kérdések is, amelyek arra vonatkoznak, hogy az ellentmondás oldalai az emberek mely konkrét csoportját ölelik föl, mik azok az érdekek, célok, cselekvésre irányuló motivációk, amelyek szembefordítják őket egymással, és hogyan realizálódnak az ellentétek megoldásának lehetőségei az emberek különböző csoportjainak tevékenységében. Nyilvánvaló, hogy az ilyen típusú problémák megoldása filozófusok, szociológusok, közgazdászok erőfeszítéseinek szerves egyesítését követeli meg.

Úgy látszik, a szocializmus dialektikájának filozófiai földolgozását a túlzott általánosítás és az önmagába-záródás veszélye fenyegeti, ahogyan ez nemegyszer elő is fordult az elmúlt évek elhúzódo improduktív vitáiban, ha ti. nem vezet el az emberek viselkedését, érdekeit, gazdag és változatos tevékenységi formáit motiváló tényezők konkrét, szociológiai kutatásához. Ezen

kutatások végzésének és megszervezésének módszerei és adatai mélyebb és főként szisztematikusabb filozófiai értelmezést igényelnek, amely lehetővé tenné egy régóta időszerű probléma sikeresebb megoldását, azaz a szociológiai kutatások, következtetések, általánosítások színvonalának és minőségének emelését is.

A szocialista társadalom minőségileg új szakaszba lépett, s ezt jellemezhetjük azokkal az útkeresésekkel is, amelyek a nagyszámú, tradicionálisan létrejött széttagoltságok fölszámolására irányulnak, amelyek az új alapra való áttérésben, a társadalmi élet egyéb rendszerei, valamint a gazdálkodási rendszer viszonyai és különböző oldalai közötti ellentétekben fejeződnek ki. Ezt a szakaszt az jellemzi, hogy a társadalmi kapcsolatok és viszonyok felszíni formáira gyakorolt, főleg külsőleges hatások tradicionálisan domináns módjai (ezek éppen hogy képtelenek a rendszer belső kapcsolataiban meglévő, a gazdasági, nevelési paradoxonokban és az ezekhez hasonló ellentétekben kifejeződő széttagoltságok fölszámolására) elkezdenek elmélyülni, egészen addig, míg szisztematikus hatást nem fejtenek ki a rendszer belső kapcsolatainak és viszonyainak szférájára. Ez az útja számos, belső-ellentétek-nélküli, harmonikusan fejlődő rendszer kialakulásának, amelyek működési és fejlődési törvényeként az ennek alapját képező ellentétes oldalak — a centralizmus és önállóság, az általános és különös, a különös és az általános államérdekek stb. — szerves egyesítése és összhangja, gazdagodása és tökéletesedése szerepel.

Ezen oldalak ellentéte fejeződik ki azokban a hatásokban (tendenciákban), amelyek belőlük indulnak ugyan ki, de minőségileg bonyolultabb jelleggel bírnak az ellentétek más típusaihoz képest. A szocializmus sajátos, immanens ellentéteinek fejlettségi szintjét, jelenlegi állapotát jellemezhetjük a struktúráján belül a minőségileg új rendszerek kialakulását meghatározó fő tendenciák döntő fölényének fokozódásával, s az ezen pozitív folyamatok ellen ható különböző, állandósult és változó formákkal szembeni küzdelem fölerősödésével (vagy az esetek egy részében kiéleződésével) is.

(Fordította: Illés Márta)

A TUDOMÁNY SZABADSÁGA?*

Huoranszki Ferenc

Paul Feyerabend, miután "Against Method" című munkájával megsemmisítő bírálatot gyakorolt a modern tudományfilozófiák, sőt bizonyos mértékig a modern tudomány fölött, e könyvében (első kiadása: 1978), mely most ismét, nagy példányszámban jelent meg, megoldást, pozitív alternatívát kíván nyújtani. Műve három részre oszlik: az első részben korábbi könyvének néhány problémáját fogalmazza újra; a második rész tartalmazza a címadó tanulmányt, a "Tudomány egy szabad társadalomban"-t; végül a harmadik részben az "Against Method" néhány kritikájára válaszol. Recenziómban mindenekelőtt a könyv érdemi, első és második részével foglalkozom.

Feyerabend véleménye szerint az a szellemi irányzat, amit racionalizmusnak nevezünk, csak egy a számtalan más, egyenlő értékű tradíció közül. A "fehér ember tradícióját" semmi sem emeli ki az eddig pusztán az antropológia tárgyaként kezelt "ismeretekből". Annak, hogy erre a kiemelésre egyáltalán sor kerülhetett, "Elmélet" és "Gyakorlat" hibás szembeállításának oka. Szerzőnk sajátos klasszifikációja szerint idealizmus és naturalizmus ugyanabba a hibába esnek. Az idealizmus szerint a gyakorlat pusztán nyersanyag, amelyet az ész szabadon formálhat; míg a naturalizmus szerint történelem, társadalom és tudomány már olyan tökéletes, amilyen tökéletes egyáltalában csak lehet. Bár a két elmélet ellentmondónak tűnik, valójában tükörképei egymásnak. Gyökeresen új szemléletre van ezért szükség, amely az "Ész" és a "Gyakorlat" interakcióján alapszik.

Mivel a tradíciók sem nem jók, sem nem rosszak, egyszerűen csak léteznek, a szabad társadalom föladata, hogy minden tradíciónak biztosítsa az egyenlő jogokat és a hatalomra kerülés egyenlő esélyeit, Szerzőnk bizonyítottan vé-

*Paul Feyerabend: Science in a Free Society, Verso Ed., London 1982, 221 oldal.

li, hogy miután a tudománytörténet azt mutatja, hogy a tudományfilozófusok által fölállított "standardokat" a tudományos tevékenység során számtalanszor megszegték, sőt meg kellett, hogy szegjék a tudomány haladása érdekében, az ész, a racionalitás nem eredményez tudományt és nem járul hozzá a tudás növekedéséhez. A gyakorlatot semmilyen szabály nem vezetheti, főleg nem a metodológiai standardok. Ami fontos a tudomány szempontjából, az a gyakorlat maga és a különböző tradíciók közti kölcsönhatás.

A racionalizmusnak az az igénye, hogy önmagát tradíciótól függetlennek, sőt a tradíciók közti döntőbírónak tartja, jogosulatlan. Persze, azért mert ez a föltételezés nem igaz, még nem jelenti, hogy ne lenne oka: a szakértők, a specialisták zsarnokságát szolgálja a racionalizmus, mint kitüntetett ideológia. Valójában ész és gyakorlat nem két különböző dolog, hanem egyetlen dialektikus folyamat részei. Ész és gyakorlat pusztán a gyakorlat két különböző formája.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden metodológiai standardot el kellene vetnünk. Ilyet pusztán a "naiv anarchizmus" állít, hiszen a standardoknak meglehetősen megvan a maguk haszna. Az "igazi" ismeretelméleti anarchizmus csak azt állítja, hogy ezek a szabályok nem abszolútak, nem univerzálisak, hogy tehát mindegyiknek megvan a maga korlátja. Ha viszont az egyetlen módszertani elv a "bármilyen elmegy", akkor nemcsak tudományos tradíciókat, de tudományos nézeteket sem tüntethetnek ki. Arisztotelész ma is érvényes és alkalmazható; az új elméletek semmivel sem jobbak, lévén a tudományos elméletek inkompenzabilitásai. Feyerabend összeveti saját nézeteit az inkompenzabilitás tézisének másik híres védelmezője, Kuhn nézeteivel. Szerinte Kuhn a különböző paradigmák összemérhetetlensége mellett a következő három érvet hozza föl: (A) A különböző paradigmák által használt fogalmak között nem a szokásos (logikai) relációk állnak fenn. (B) Fogalmaink ilyen módon való megváltozása a különböző paradigmákban észlelésünket is megváltoztatja. (C) A különböző paradigmák különböző kutatási módszereket alkalmaznak.

Feyerabend, saját véleménye szerint, csak az (A) problémával foglalkozik, jelesül, hogy a megfigyelési állítások értelmezését nem határozza meg önmagában sem a pragmatika (Feyerabendnél ez a szavak használatának módját jelenti), sem pedig a fenomenológia (az érzékelés elemzése), ugyanis ezek csak az elmélettel együtt, egy elmélet keretében működnek. A megfigyelési állítások interpretációja így az elméletekkel együtt változik. Ami a (B) és (C) pontokban foglaltakat illeti, ezek szerzőnk szerint csak a propaganda kérdései: a racionalista hagyomány uralma tehát ezen propaganda monopóliumát jelenti. Ezzel a monopóliummal szakítani kell, a tradíciók egyenlő jogainak

elismerése révén, amely, mint azt pl. a tradicionális orvostudomány fölelevenítése bizonyítja, úgymond "nemcsak helyes, de a leghasznosabb dolog is".

Hogyan látja tehát Feyerabend a tradíciók és a szabad társadalom viszonyát? Mindenekelőtt ismételten leszögezi, hogy a tradíciók sem nem jók, sem nem rosszak, hanem egyszerűen csak léteznek. Ilyenformán a racionalizmus nem lehet valamiféle döntőbíró a tradíciók között, hiszen maga is pusztán csak egy tradíció. Egy tradíció csak akkor mutat kívánatos vagy nem-kívánatos tulajdonságokat, ha összehasonlítjuk más tradíciókkal, viszont minden tradíciónak megvannak a maga eszközei hozzá, hogy követőket szerezzen. A történeti folyamatot úgy kell megítélnünk, mint egy még nem-specifikált gyakorlatot; azaz a standardok a gondolkodás utólagos rekonstrukciójához szükségesek lehetnek, de semmiféleképpen sem szükségesek magához a tudományos tevékenységhez.

A tényleges tudományos viták esetén a kollektív döntéshozatalnak két módja lehetséges: a "vezérelt csere" és a "nyitott csere". Az előbbinek tipikus példája a racionális vita: aki ilyet folytat, eleve kereteket szab magának. A nyitott csere esetében viszont a gondolkodás, érzés, érzékelés, az egész világlátás megváltozásáról van szó. A szabad társadalom az, amelyben minden tradíciónak egyenlő jogai vannak, és minden tradíció számára egyenlő módon megközelíthetők a nevelés és a hatalom pozíciói. A szabad társadalom nem alapozódhat semmilyen különleges krédóra, így a racionalizmus és a humanizmus krédójára sem: a szabad társadalmat nem lehet erőszakkal elfogadtatni, csak bizonyos problémáknak az együttműködés szellemében történő megoldásából származhat, bizonyos védő-struktúrákat kialakítva. A szabad társadalom szerkezetét elrendező viták természetesen nyitott cserék. Végül a szabad társadalom ragaszkodik a tudomány és a társadalom elkülönítéséhez.

Hogy ez utóbbi mit jelent, könyvének második részében, a címadó tanulmányban ezzel foglalkozik Feyerabend. Miután leszögezi, hogy az, amit tudománynak nevezünk, elkülöníthetetlen a gondolkodás más produktumaitól, és hogy semmi okunk sincs arra, hogy a tudományt valami kiválónak tartsuk, fölteszi a kérdést: miért látjuk akkor mégis így a dolgokat? Az ok: az állam és a tudomány összefonódása. Az állam és az egyház szétválasztása már megtörtént, a tudomány azonban továbbra is állami ideológia maradt. A mód, ahogyan elfogadunk vagy elvetünk tudományos igazságokat, gyökeresen különbözik a demokratikus döntési eljárástól: a tudományos tényekről és törvényekről ugyanis nem szavazunk, ezeket a tudósok és a szakértők önkénye határozza meg. A tudományok ilyen módon való előtérbe helyezése tehát a demokráciát fenyegeti.

De mit tehetünk, ha a liberális értelmiség, amely a gondolkodás-, szó-
lás-, vallás- stb. szabadságok védelmezője, racionalista? ha a liberális ér-
telmség a demokrácia és a szabadság fő védelmezője ugyan, de a racionaliz-
must tartja a társadalomszerveződés alapjának? A racionalisták és a tudósok
nem tudnak érvelni ezen tradíció kitüntetettsége mellett, a megoldás tehát
csakis a relativizmus lehet. A relativista társadalomban olyan alapvető vé-
dő-struktúrát kell kialakítani, amely lehetővé teszi minden tradíció érvé-
nyesülését. Ezt viszont úgy érhetjük el, ha demokratikus ítélet uralja az
"igazságot", a szakértők véleményét. A tudományos igazságok kérdésében tehát
nem a szakértőké kell hogy legyen az utolsó szó, hanem a demokratikusan vá-
lasztott, laikusokból álló küldöttségeké. A demokráciában a szakértők véle-
ményét semmi sem tüntetheti ki: meg kell őket hallgatni, de a döntés joga
nem lehet az övék.

Mindez azt jelenti, hogy a tudományt a laikusoknak kell ellenőrizni és
fölvizsgálni. A tudomány önmagában ugyanis semmi olyan kiválóságot nem
tartalmaz, amely okot adna arra, hogy kivonjuk a demokratikus döntési eljá-
rás alól, és felsőbbrendűnek tartjuk mondjuk a politikai döntéseknél. Kitün-
tettségének egyetlen oka, hogy uralkodó ideológia; föladatunk tehát szét-
választani az államot és a tudományt, hogy a tudomány oda kerülhessen, aho-
vá való: egy legyen a számtalan más ideológia közül.

Feyerabend ezen művével is beáll tehát azok sorába, akik a modern tuda-
mányban látják a társadalmat fenyegető egyik legnagyobb veszélyt. Ezzel a vé-
leményével, bármilyen sajátos módon fogalmazta is újra, nem áll egyedül és
nem is túl eredeti. Hogy a tudományos eredmények fölhasználása terén nagyobb
demokráciára lenne szükség, azzal persze egyet is érthetünk, a baj csak az,
hogy tudományos tényekről és törvényekről szavazás útján dönteni: nem demok-
ratikus eljárás. A demokrácia a kompetens akarat képviselőjét jelenti, nem
pedig azt, hogy véleményekről döntenénk többségi szavazással. Kétségtelen,
hogy a tudomány befolyásolhatja a politikát, de ha ettől óvni is akarjuk a
társadalmat, annak semmiképp sem az a módja, hogy a tudományos kérdések el-
döntését politikai üggyé tesszük. A probléma ilyen típusú megoldására már
történtek kísérletek, s ráadásul ez a megoldás a szerző saját, fönnen hirde-
tett liberalizmusával is nehezen egyeztethető össze, hiszen az autonómia és
az állami beavatkozás csökkentése helyett épp az állami beavatkozás fokozá-
sát jelentené. Az állam és a tudomány "szétválasztása" ugyanis a minél na-
gyobb intézményes önállóságot követeli meg, nem pedig a minél nagyobb fokú
beavatkozást — még akkor is, ha a beavatkozás netán a többség óhaja lenne.

A TERMÉSZET "LOGIKÁJA"*

Domaházi Margit

Az Európa Kiadó "Mérleg" című, nagy sikert aratott sorozatának e kötete a filozófiával foglalkozók körében érdeklődésre tarthat számot. Jacob Bronowsky könyvének (eredeti címe: "A Sense of the Future. Three Essays: The Logic of Nature, The Logic of Experiment, The Logic of the Mind) első kiadása 1977-ben Londonban jelent meg; a szerző lengyel származású angol közgazdász és matematikus, aki jelentős tudománytörténeti és tudományszervezési tevékenységet is fejtett ki.

Az első esszé, "A természet logikája", kiindulópontja, hogy miközben körünk a századelő óta a második tudományos forradalom korszakában él, óriási és egyre behozhatatlanabb űr tátong a tudomány és a közvélemény között. Míg a tudomány a maga új világméretű formáját formálja, a nyelv és a gondolat mintegy kövületként őrzi a régit. A köztudatban ugyanis még mindig úgy él a természet, mint az első tudományos forradalom idején: mozgó gépként — ebbe pedig nem illeszthető be a természet új algebraja. A nyelv ugyanis, melyet a természet-tudós ma használ, nem a köznyelv világából merít, hanem önmagában zárt jelrendszert alkalmaz, melyet az emberek széles tömege nem ért meg. Milyen természetkép él ugyanis még ma is az emberekben? A természet törvényei eszerint olyanok kell legyenek, mint a deduktív gondolkodás törvényei: lépések, melyek az első foktól az utolsóig, az első októl egészen az utolsó okozatig vezetnek, mégpedig olyan úton, amely egyedül lehetséges, biztos és (elvileg) minden részletében előre jelezhető. Ez a természetkép a nyelvet és a gondolkodást is áthatotta. A XX. század új tudományos felfedezései (pl. a radioaktivitás vagy a relativitás elmélete) azonban kezdettől ellentmondtak ennek a klasszikus modellnek. Az a természetkép, mely a kauzalitás és a folytonosság föltételezésén alapult, megdőlt. Ezek a föltételezések a hétköznapi tapasztalatokat idealizálták; hamisságuk, az élővilág tanulmányozására való alkalmatlanságuk, az atom kicsiny és a csillagrendszerek nagy dimenzióinál derült ki. Az is, hogy a világot nem lehet pontról pontra végighaladva leírni: a leírások csak bizonyos határokon belül érvényesek. A természet részei ugrás-szerűen változnak, az állapotok elkülönülnek, vagyis a természet olyan szituációkat produkál a tudós számára, melyek ellentmondanak a kialakított kép-

*Jacob Bronowski: A természet logikája (ford. Zachár Zsófia), Európa K., Bp. 1986, 81 oldal.

nek. És ha fölteszi a "miért?" kérdését, egy újabb kísérlet újabb, más eredményre fog vezetni. Ebből persze oda lyukadhatnánk ki, hogy a természetben nincsenek törvények. A természetnek azonban vannak törvényei, s az előrejelzések pontossága lenyűgöző. Az előrejelzésekbe azonban mindig be kell építeni a bizonytalansági tényezőt is. A tudomány racionalitása éppen előítélet-nélküliségében rejlik.

A második esszé, "A kísérletezés logikája" ugyanezt a fejlődést a matematikában vezeti le. A Descartes-tal, Hobbes-szal, Newtonnal kezdődő matematika-kép lemond a természet-kínálta tényekből levezetni a természeti törvényeket; megteremtik azt a módszert, melynek kiindulópontja, hogy kiválasztják az axiómák egy csoportját, majd fölvezetik, hogy miféle világ következik ezekből a tételekből. Az axióma igaz vagy hamis voltát annak alapján mérlegelték, hogy vajon megegyezik-e elképzelt világuk a való világgal. David Hume, aki azzal a megfigyelésével, hogy az okságba vetett hitünk nem a logikából, hanem a megszokásból fakad, előkészíti az új tudományos forradalmat, először írja le egy tudós elmélet létrejöttét. A tudós csak a múlt számba vett eseményeinek van birtokában, és föltételezéseiben abból kell kiindulnia, hogy igaz múltbeli tapasztalatokat él át az események visszaforgatásakor. Ha ezzel megvan, előtte áll a föladat, hogy rendet teremtsen tapasztalatai között: ez a rend lesz az elmélete. A természettudós abból a posztulátumból indul ki, hogy a számba vett események felszíne alatt egyforma valóságösszefüggések együttese van. Ezután megállapítja, hogy ezek milyen axiómáknak engedelmességek, és milyen műveleteket lehet elvégezni velük. Az axiómák között szerepelnie kell olyanoknak is, melyek kimondják, hogy a posztulált valóságösszefüggések miként alakulnak az időben. Ebben a fázisban az a lényeg, hogy képes-e az elmélet rendet teremteni azok között a tapasztalatok között, melyek rendelkezésére állnak, vagyis kipróbálni, képes-e ez a modell a tapasztalatokkal egyezően működni. Természetesen nincs olyan kísérlet, mely az összes elmélet helyes vagy helytelen voltát eldöntené. Akárméddig tágítjuk is a tapasztalatok körét, az összes lehetséges modell felől ez nem dönthet. Nem lehetünk biztosak benne, hogy a természet általunk tanulmányozott tárgyainak valamennyi tulajdonságáról mintát vettünk; számítani kell arra, hogy ezeknek a tárgyakkal akadnak olyan tulajdonságai, melyek eleve kívülrekedtek a megfigyeléseken. Arról van itt szó, amit Kurt Gödel a matematikában mutatott ki, hogy tudniillik olyan tételekről van szó, melyek nem mondanak ellent az axiómáknak, de mégsem vezethetők le belőlük. A problémát Bronowski úgy látja megoldhatónak, hogy az elméleteket kódként, a kísérle-

teket üzenetként fogja föl. Ezek rendjét az idő szabja meg, mindez pedig a lehető legtöbb információ kiszűrését jelenti a számba vett kísérletekből.

"Az értelem logikája" című harmadik esszében az emberi értelemmel kapcsolatban polarizálja Bronowski a nézeteket. A fölvilágosodás gondolkodóinak azt a vélekedését kérdőjelezi meg, hogy az emberi agy egy gépezet. A kérdés összekapcsolódik a modern tudomány számítógépes korszakával, mely a kérdésnek új aspektusaira világít rá: hiszen az világos, hogy mint a számítógép, az emberi agy is valamilyen szimbolikát hív segítségül a külvilág fogalmainak lefordítására és kóddá-alakítására. Hogy milyen ez a szimbolikus nyelv, nem tudjuk, de ha mechanikus gépként fogjuk föl, olyan szigorú és mesterséges lesz, mint a számítógép. Helyes azonban, ha újra tekintetbe vesszük Gödel azon tételét, hogy egy kellően gazdag logikai rendszer soha nem lehet teljes és nem lehet garantáltan konzisztens sem, vagyis egy axiómarendszerből nem kényszeríthető ki sohasem a világnak egy olyan leírása, amely minden ponton tökéletes. Mindig lesznek olyan "lyukak", melyeket nem lehet redukcióval kitölteni, vagyis egy rendszer, mint Karl Popper rámutatott, csakis az ellentmondás fogalmát bevezető axiómával lesz teljessé. Tulajdonképpen minden, mai fogalmaink szerint tudományosnak nevezhető rendszer hiányos. Ebből az következik, hogy minden rendszert, időről időre, új axiómákkal kell bővíteni. És, visszakanyarodva az értelem problémájához, mi készítenek egy tudóst arra, hogy egy döntően új axiómával álljon elő? Ezt a lépést, amikor egy új axiómát tesz valaki a többi mellé, nem lehet mechanizálni. Az értelem szabad játéka ez, mely kívül esik a logikai folyamatok körén, s ez az a pont, ahol a képzelet aktusa döntővé válik a tudományban. Ez az aktus lényegileg megegyezik az irodalomban megszokott képzelettel, vagyis a tudományban is úgy haladunk előre, hogy a természetből kapott információt az agyban mint egy logikai gépben átalakítjuk, s egy szalagra visszük át használható utasításként. Az irodalom nem oldja föl a többértelműségeket, játszik velük, de nem is alakítja át gépi utasításokká. A tudomány és az irodalom esetében egyaránt ugyanaz a lépés vezet az új fölfedezéshez: a lépés megtételének pillanatában semmilyen logikai rendszerben nem vagyunk, mert ahol vagyunk, az egy logikán-kívüli senki földje. Tehát az agy mint gép elve elfogadható, de az agy nem tartozik azok közé a gépek közé, amit mai tudásunkkal megérthetünk. Az agy gép, de nem logikus gép.

Jacob Bronowski könyve, Thomas Kuhn tudományelmélete mellett, új aspektusokra hívja föl a figyelmünket.

AZ EGÉSZ ÉS A BENNE REJLŐ REND*

Szegedi Péter

A könyv szerzője, David J. Bohm a Pennsylvániában lévő Wilkes Barre városban született 1917. december 20-án. A Pennsylvániai Állami Egyetemet 1939-ben végezte el, majd tanulmányait a Californiai Egyetemen, Berkeleyben folytatta. Oppenheimer kvantummechanika előadásait hallgatva kezdett érdeklődni a kvantummechanika alapjai iránt. Megpróbálta megérteni a kvantummechanika alapfogalmait és ezek filozófiai következményeit a mozgás fogalmára és a Zenón-paradoxonra nézve. 1944-ben doktorált és Berkeleyben maradt a Lawrence Laboratóriumban 1946-ig. Ekkor került át Princetonba. Fő kutatási témája a plazmafizika volt, amelyben jó nevet szerzett magának (Bohm-diffúzió, plazmarezgések, kollektív változók — kvázirészecskék). Hogy megértse a kvantummechanikát, könyvet írt róla, amely 1951 februárjában jelent meg (Quantum Theory, Prentice-Hall, New York 1951. február, majd 1952. január, szeptember stb.). Ennek fölfogását nagyrészt Oppenheimer és Bohr hatása befolyásolta, de, az akkoriban szokásos "bevezetésekkel" ellentétben, ez a mű nem-matematikai módon is megpróbálta bemutatni az elmélet lényegét. A későbbiek szempontjából fontos, hogy ennek kapcsán kitért az ún. Einstein—Podolsky—Rosen (EPR) paradoxonra, és azzal járult jelentősen hozzá e témakör további fejlődéséhez, hogy egy olyan gondolatkísérletben tálalta az érveket a koppenhágai fölfogás ellen és mellett, amely közel állt egy ténylegesen elvégezhető kísérlethez. A paradoxon elemzése során egyébként nagyjából Bohr nyomán érvelt Einsteinék ellen. Rámutatott, hogy Einsteinék szerint a valóság elemei diszkrét és szeparált módon létezhetnek, s ezeknek pontosan megfelelő matematikai mennyiségeknek kell lenniük a teljes elméletben — márpedig ezek a félig-meddig rejtett előfeltevések Bohm szerint nem jogosak. Látni fogjuk, hogy az ismertetendő könyv központi problémája a már itt fölvetődő első kérdéskör. Bohmot egyébként ez idő tájt az Amerika-ellenes Tevékenységet Vizsgáló Kongresszusi Bizottság elnökének, McCarthy szenátornak támadása nyomán fölfüggesztették az állásából, ami alkalmat adott számára, hogy ismét átgondolja a kvantummechanika alapproblémáit. Ismerve bizonyos szovjet kritikákat (Blohincev, Terleckij), és részben az Einsteinnel folytatott beszélgetések hatására is, álláspontját lényegesen megváltoztatta. 1952 júliu-

*David Bohm: Wholeness and the Implicate Order, Routledge and Kegan Paul, London 1980; javított kiadás: New York 1981; utánnomás: Boston 1982, London 1983, 224 oldal.

sára kidolgozott egy rejtett-változós kvantummechanika-interpretációt ("A Suggested Interpretation of the Quantum Theory in Terms of 'Hidden Variables'", Physical Review 1952, 166—179. és 180—193. o.). Ennek lényege az, hogy a kvantummechanikai állapotfüggvény nem teljes leírása a valóságnak, hanem csupán bizonyos — a szokásos mérőeszközök számára "rejtett" — változók (itt tulajdonképpen az egyedi részecskék pontos helye és sebessége) átlagára vonatkozik. Bohm elméletének egyik eleme az ún. kvantummechanikai potenciál, amelyet a Schrödinger-egyenletből olvashatunk le. Ez a potenciál, Bohm szerint, egy újfajta kölcsönhatást közvetít, amely végtelen sebességgel terjed, azonban a relativitás elméletét nem sérti meg. Egy ilyenfajta kölcsönhatás létezése alapvető a tárgyalt könyv koncepciójában is. Bohm cikkét egyébként a fizikusok nagyon rosszul fogadták, szakmai és ideológiai kritikák egyaránt érték (pl. Pauli és Rosenfeld részéről); valójában azonban az átlagolás után ez az elmélet visszaadja a kvantummechanika eredeti formáját, így a kísérleti eredményekkel nem kerül ellentmondásba, továbbá logikai koherenciáját illetően sem hozható több vád föl ellene, mint a visszautasítására fölhasznált Neumann-tétellel szemben. A hideg, helyenként ellenséges fogadtatás ellenére, egyéb (plazmafizikai, relativitáselméleti) munkái mellett, Bohm mindig vissza-visszatért a kvantummechanika alapjaihoz, és mindig talált munkatársakat is ehhez a témához. Eleinte Vigier-vel, majd Aharonovval, Bubbal, jelenleg Hileyvel működik szorosán együtt, hogy csak a legközelebbieket említsük. Közben, még 1951-ben, elhagyja az Egyesült Államokat, 1955-ig Brazíliában Sao Paulóban, majd Izraelban Haifában dolgozik az egyetemen; 1957-ben költözik Angliába, ahol először Bristolban, majd 1961-től a londoni Birbeck College-ben az elméleti fizika professzora.

Bohm jelenlegi könyve nem az első, amely filozófiai jelentőséggel is bír. "Okság és véletlenség a modern fizikában" (Causality and Chance in Modern Physics, de Broglie előszavával, London 1957; magyarul: Gondolat Kiadó, 1960) c. műve nagy hatással volt a természetfilozófiával foglalkozókra, nálunk is sokszor hivatkoztak rá. (A legtöbb megjegyzést a könyvhöz talán Fodor Judit fűzte, elsősorban "Az okság értelmezése a kvantummechanikában" c. cikkében: Magyar Filozófiai Szemle 1962/5. sz., 726—745. o.) Míg 1957-es könyve a kvantummechanika és a determinizmus témájára korlátozódik, s főleg természetfilozófiai következtetésekre ad alkalmat, ez az 1962 és 1976 között írt cikkekből összeállított gyűjtemény viszont ennél szélesebb körű vitára ad okot, hiszen érinti például a nyelv és a tudat kérdéseit is, alapvető problémája pedig a mozgás mibenléte (Bohm régi témája), valamint a valóság és a tudat viszonya. A különböző cikkek ezeket a fogalmakat járják körül,

és, annak ellenére, hogy a szerző újra átnézte, átírta, összeszerkesztette őket, a könyv csak nagyjából kelt egységes benyomást, így néhány fölösleges ismétlés benne maradt.

Az első fejezet címe: "A fragmentáció és az egész". A szerző szerint a művészet, a tudomány, a technika, az emberi munka lényegében különállónak tekintett részekre van osztva. Ugyanígy a társadalom mint egész is oly módon fejlődött, hogy nemzetekre, különböző vallási, politikai, gazdasági, faji csoportokra töredezett szét. Ennek megfelelően a természeti környezetet is úgy tekintjük, mint ami különváltan létező részekből (azok halmazából) áll. Ez az illúzió vég nélküli konfliktusok és zavarok forrása. Úgy akarunk élni, mintha ezek a fragmentumok valóban léteznének, és Bohm szerint ez az oka a környezetszennyezésnek, a természeti egyensúly fölborításának, a túlnépese-
désnek, a világgazdasági és -politikai válságnak. Elismeri, hogy szükséges bizonyos esetekben a dolgok részekre osztása a gondolkodás és a gyakorlati élet számára, óriási előrelépésként értékeli azt, amikor az ember először realizálta a természettől való különbözőségét, mégis megállapítja, hogy a fölosztáson alapuló gondolkodásmód sok negatív és romboló hatású eredményt hozott. A tudományos megismerést vizsgálva azt állítja, hogy a fragmentáció egyik oka az az általános törekvésünk, hogy gondolataink tartalmát a világ leírásával azonosítsuk. Mivel pedig gondolkodásunkra a különbségek és megkülönböztetések jellemzők, így a világot is ténylegesen részekre-töredezettnek látjuk és tapasztaljuk. A tudományos kutatásban nagy szerepet játszó elmélet, Bohm szerint, inkább látásmód, mint tudás, amely inkább világos bizonyos területeken és zavaros e területeken kívülre kiterjesztve, semmint igaz vagy hamis. Ha elméleteinket nem örökké változó látásmódoknak tartjuk, amelyek megadják tapasztalataink alakját és formáját (Kant), hanem a valóság közvetlen leírásának tekintjük őket, akkor az elméleti látásmód által bevezetett lényegi különbségeket és megkülönböztetéseket mint fölosztásokat fogjuk kezelni, elméletünkben különböző létezők jelennek meg, és ez ahhoz az illúzióhoz vezet, hogy a világ ténylegesen különböző szeparált részekből áll. Ez az illúzió azonban a modern tudományban már nem elegendő, mint azt a relativitáselmélet és a kvantummechanika példáján láthatjuk. Ezért Bohm egy olyan világnézet elfogadását javasolja, amelyben tudatosan vállaljuk, hogy az egyes elméleteink olyan látásmódok, amelyek a valóság bizonyos területein világosak és adekvátak ugyan, de sohasem szólnak az egészről. Ez utóbbi, mint az egyetlen valóság, csak implicite ragadható meg az összes lehetséges nézőpontban, amelyben megnyilvánul. A relativitáselméletből és kvantumelméletből az következik, hogy a világot egy olyan osztatlan egésznek kell te-

kintenünk, amelyben az univerzum minden része, beleértve a megfigyelőt és műszereit is, egyetlen totalitásban olvad össze: egyesül. A folyamatosan mozgó osztatlan egész e fölfogásában Bohmnál is megjelenik az engelsi gondolat, miszerint a folyamat elsődleges a dologgal szemben. A csak implicite definiálható egyetlen folyamatban a tudat és az anyag nem különálló szubsztanciák, hanem az egyetlen teljes és töretlen mozgás különböző aspektusai, amelyek nincsenek elválasztva egymástól. A fejezet végén, illetve a fejezethez tartozó függelékben a szerző az Egész megközelítésének eredendő nyugati (antik) és keleti (különösen indiai) módjai közti különbségekre utal.

A második fejezet címe "A folyamatszemplélet (rheomode) — egy kísérlet a nyelvvel és a gondolkodással". Bohm szerint az előző fejezetben elemzett fragmentációs tendencia egyik fontos tényezője a nyelv, ezért e helyütt ezt veti alá kísérleti vizsgálatnak. A fragmentációt a mondatoknak a modern nyelvekben közös alany—ige—tárgy szerkezete segíti elő. E szerkezet azt sugallja, hogy a cselekvés valamilyen önálló entitásban (az alanyban) keletkezik, majd a cselekedet áthalad a téren egy másik önálló entitáshoz (a tárgyhöz). Az alany a tárgyatlan ige esetén is önálló entitás, de ekkor a tevékenységet vagy az alany tulajdonságának, vagy reflexívnek tekintik. Ezt a helytelen szemléletet ki kell küszöbölnünk, például úgy, hogy az "Egy megfigyelő egy tárgyat néz" mondat helyett azt mondjuk, hogy "Megfigyelés folyik egy osztatlan mozgásban, amely a szokásosan 'ember'-nek és 'az általa nézett tárgy'-nak nevezett absztrakciókat foglalja magában". Bohm fölveti a kérdést, hogy nem lehetne-e a nyelvben a főnév helyett az igének kiosztani a főszerepet, ahogy ez pl. az óhéberben volt. A cselekvést és mozgást kifejező igei jellegű nyelvhasználatot nevezi rheomodénak (folyamatszempléletnek). Néhány példán be is mutatja a fragmentációra nem vezető igék képzési és használati módját, így az igazság és a tény esetében. A szerző szerint a rheomode használata következményekkel jár a világnézetet illetően, mégpedig pontosan az első fejezetben kifejtett szemléletet implicálja, amely szerint minden egy töretlen és osztatlan egész mozgás, és minden egyes "dolog" csupán e mozgás viszonylag állandó oldalának vagy aspektusának absztrakciója.

A harmadik fejezet címe "A valóság és a megismerés mint folyamat". Ebben Bohm a valóság és a megismerés viszonyára is kiterjeszti a korábban fölvezetett szemléletet. A tudás gondolatokban termelődik, mutatkozik meg, adódik át, transzformálódik és kerül alkalmazásra. A gondolat az élet minden fázisában az emlékezet egymástól elválaszthatatlan szellemi, érzelmi, érzéki, motorikus és fizikai válaszainak folyamata, amely alapvetően mechanikus jellegű. Ami nem mechanikus, az az aktuális szituációban releváns gondolatot

kiválasztó és fölismerő intelligencia. Míg a gondolat anyagi folyamat, az intelligencia viszont nem magyarázható vagy levezethető fizikai, biológiai stb. folyamatok alapján; eredete végső soron az egyetemes folyamat ismeretlen totalitása — ahogyan az anyagi folyamatnak is. Az, amit hagyományosan anyagnak és tudatnak nevezünk, Bohm szerint csak absztrakciók, amelyeket ugyan különbözőknek, viszonylag önálló rendeknek lehet tekinteni az egyetlen egész folyamaton belül. A szerző tagadja, hogy a gondolat valamiféle másolata, képe, utánzata, leképezése lenne a dolognak, vagyis semmilyen "visszatükröződési" elmélettel nem ért egyet. Ehelyett mindkettő alapját ismét a folyamat definiálhatatlan és ismeretlen totalitásában találja meg. A gondolat egyszerűen elválaszthatatlanul beleilleszkedik az élet folyamatába, akár csak a méhek tánca a mézgyűjtésbe. Bár végső soron a gondolatot és a dolgot nem lehet különváltan létezőkként elemezni, mégis nyilvánvaló, hogy az emberi tapasztalatban, legalább kiindulópontként, ezt kell tennünk. Bohm tehát megkülönbözteti a gondolatot és a nem-gondolatot, amelyek nem azonosak egymással, de az emlékezet és az általános környezete közötti ciklikus (spirális) folyamatban mégis azonosossá válnak. Ez is alátámasztja, hogy a tudást következetesen mint az egyetemes folyamat integrált részét kell tárgyalni, amelyben nincsen abszolút módon rögzített szempont.

A következő három fejezet (a könyv fele) a kvantummechanika kérdéseivel foglalkozik. A "rejtett paraméterekről" szóló résznek, amely áttekinti a kvantummechanika fő tulajdonságait és indeterminista értelmezését, ismerteti Bohm rejtett-paraméteres elméletét s ennek kritikáját és egy szubkvantummechanikai továbbfejlesztését, a fő gondolatmenet szempontjából csupán az a jelentősége, hogy megsejthetjük belőle az utat, ahogyan szerzőnk a jelenlegi álláspontjához eljutott. Keletkezésére nézve egyébként ez a legrégebbi írás a könyvben.

Annál lényegesebbek a következő részek. Itt Bohm bevezeti a rend, a (hegelihez hasonlóan értelmezett) mérték és struktúra fogalmát, ez utóbbit inkább igei formában. Ezekkel leírva a fizikatörténetet, kuhni jellegű "normál" (a régi rendhez és mértékhez alkalmazkodó) és "forradalmi" (új rendet bevezető) szakaszokhoz jut. Szerinte a klasszikus fizika átalakulásának első lehetőségét a Brown-mozgás adta, de akkor még az alkalmazkodás győzött. Az első nagy forradalom a relativitáselmélet, amelyben az idő rendje és mértéke abszolútból relatívvá válik, az objektum, a szilárd test helyét pedig a jel, az esemény, a folyamat foglalja el. A tér folytonos és oszthatatlan, a szétválaszthatóság klasszikus gondolata már nem érvényes, az univerzumot oszthatatlan és töretlen egésznek kell föltételezni. Még ennél is radikálisabb vál-

tozásokot hoz a kvantummechanika megjelenése a hatáskvantum oszthatatlanságával, a hullám-részecske dualizmussal, a statisztikus lehetőségek bevezetésével és a nem-kauzális korrelációkkal. Bohm szerint mindez — teljesen más úton, mint a relativitáselmélet esetében — szintén az oszthatatlan egészhez vezet (ahol például a megfigyelőeszköz nem választható el attól, amit megfigyel).

Ez az új fölfogás úgy különbözik a régitől, mint a teljes térbeli leírást — nem közvetlenül hozzáférhető módon — tartalmazó hologram a közönséges lencse által létrehozott síkbeli képtől. E hasonlat segítségével írja körül Bohm a bennfoglalt (burkolt) és kifejtett rend (implicate and explicate order) fogalmát. A hologramon pusztán szemmel csak interferenciacsíkokat láthatunk, a benne rejlő kép fölismeréséhez eszköz (koherens fény) szükséges; további tulajdonsága, hogy a hologram minden kis részlete egyaránt tartalmazza az egész képre vonatkozó összes információt. Így van elrejtve, Bohm szerint, a világ minden kis részében az egész világ rendje. Ugyancsak e hasonlatot használja föl a definiálhatatlan és mérhetetlen "holomozgás" (holomovement) fogalmának bevezetésére, amely egy töretlen és oszthatatlan totalitás és a bennfoglalt rend "hordozója". Ami a viszonylag önálló részekre bontott világ törvényeinek használhatóságát illeti, az csupán egy relatív és korlátozott mértékű autonómián alapul, amely azonban a kölcsönhatások révén azonnal "heteronómiává" tágul, elegendően széles körű összefüggéseket figyelembe véve pedig holonómiáról, az egész törvényéről kell beszélnünk. A hatodik fejezethez illesztett függelékben Bohm a fizikai törvényt tárgyalja a bennfoglalt rend illusztrálására.

Az utolsó fejezetben, amelyet kifejezetten e könyv számára írt, Bohm röviden összefoglalja a "mechanisztikus" és a "bennfoglalt" rend különbségeit a fizikában, majd tovább finomítja a bennfoglalt rend fogalmát. Mivel fölfogásában az élettelen anyag ugyanúgy egy állandó folyamatban tartja fenn magát, mint például a növények, viszonylag egyszerű módon közös alapra helyezi az élő és élettelen természetet. Az élőlények állandóan anyag- és energiacserét folytatnak környezetükkel, ezért az élő és élettelen határait nem lehet pontosan megvonni. Így az életet bizonyos értelemben az élőlényt és környezetét magában foglaló totalitásnak kell tulajdonítani. Ez nem jelenti azt, hogy az életet redukálni lehet az élettelen anyag törvényszerűségeire, inkább arról van szó, hogy a "holomozgás" rendelkezik az élet princípiumával is. Az élettelen anyag egy viszonylagos autonómiával bíró részttotalitás, amelyben az élet nem nyilvánul meg jelentősen, az élettelen anyag ebben az értelemben tehát másodlagos, levezetett, absztrakció csupán a holomozgáshoz

képest. Az elsődleges és egyetemes holomozgás "implicit élet", amely egyaránt alapja az "explicit élet"-nek és az "élettelén anyag"-nak. A bennfoglalt rend segítségével hasonló módon fogja föl a tudat és az anyag, illetve a valóság egésze közötti viszonyt. Ehhez a kiindulást Descartes "kiterjedt" és "gondolkodó" szubsztanciája teremti meg, amelyeket Bohm a kifejtett és bennfoglalt renddel állít párhuzamba. Az esemény helyett a pillanat fogalmának használatát javasolja, amelynek kiterjedése nem rögzített, hanem a környezet határozza meg. Minden pillanatnak van egy explicit rendje, ezen túl pedig sajátos módon magában rejti az összes többit is — egy kissé a leibnizi monászokhoz hasonlóan, amelyek szintén sajátosan tükrözik az egészet, azzal a különbséggel, hogy míg a monászok állandóan léteznek, a bohmi "pillanat" nem. A tudat "pillanataira" ugyanez vonatkozik. A tudat explicit, megnyilvánuló rendje végső soron nem különbözik az anyagétól általában, lényegében ugyanannak az általános rendnek a különböző aspektusairól van szó. Az emberi egyén egy viszonylag független résztotalitás egy adott időszakban: benne, mint folyamatban, a fizikai állapot sokféle módon hathat a tudattartalomra és fordítva. A bennfoglalt rend fölfogásában ezek nemkülönálló létezők, hanem a lélek magában foglalja (enfolds) az anyagot általában, s ezért a testet is; hasonlóképpen a test magában rejti nemcsak a tudatot, hanem bizonyos értelemben az egész anyagi világot is.

Ismertetésünkben nem térünk ki Bohm összes témájára (így a mozgásprobléma teljességére, az arisztotelészi "formai ok" fontosságának elemzésére, a "rend" többdimenziójú voltára, az idő mibenlétére stb.), amit azonban annál is inkább megtehetünk, mert könyvét a szerző is csupán vázlatos javaslatnak tekinti, amelyen még sok munka van hátra. A gondolatmenet ismertett fő vonalából is kitűnik azonban a valóság különböző aspektusainak egyesítésére, egy "monista" fölfogásra való erőteljes törekvés, amelyhez az első segédfogalmak már 1963-ban megjelentek ("Problems in the Basic Concepts of Physics", An inaugural lecture delivered at Birbeck College 1963). A további megfigyelhető törekvések a műben a valóság objektív értelmezésére, a mechanikus világtól való elszakadásra és bizonyos dialektikus elemek beépítésére irányulnak. Annak ellenére merjük ezt állítani, hogy ha például a kifejtett nézetek (Bohm által kevésbé hivatkozott) filozófiai elődeit akarnánk bemutatni, akkor ez lesz a következő, egyáltalán nem teljes sor: Hérakleitosz, Pythagorasz, Parmenidész, Platón, Arisztotelész, Spinoza, Leibniz, Kant, Hegel, Engels, Bergson, Whitehead, Wittgenstein — hogy a keleti filozófiákról és bizonyos szaktudományosnak mondható elődökről (Piaget, Kuhn, Pribram) ne is beszéljünk.

Bohm könyve — ahogy Rom Harré írja (Review of Metaphysics 1981, 114–116. o.) — nem a szokásos értelemben vett filozófiai mű, hanem inkább egy rendkívül inspiráló testamentum, a világegyetem víziója, amelynek bizonyos részeit az olvasó nagyon élvezi, más részeken pedig határozottan bosszankodik. Részben a gondolatok kidolgozatlanságának, vázlatosságának köszönhetően a munka — megjelenése óta már bizonyos mértékig áttekinthető — hatása éppoly vegyes, mint az említett elődök névsora. Az olvasókörbe fizikusok, vegyészek, biológusok, pszichológusok, orvosok, közgazdászok, filozófusok és művészek egyaránt beletartoznak, s mindenki a saját elképzeléseit megerősítő tendenciákat szed ki a bohmi ötletekből. Természetesen igen sokat hivatkoznak Bohmra a többé-kevésbé körülötte csoportosuló azon fizikusok, akik a kvantummechanika (újabban stochasztikus) kauzális interpretációjának hívei, de rajtuk kívül is azok, akik a stochasztikus vagy rejtett-paraméteres értelmezésekkel kísérleteznek (így az első csoportból N. Cufaro-Petroni, A. Garuccio, A. Kyprianidis és persze J.-P. Vigiér; a másodikból J. S. Bell, P. Rastall és mások). Fizikusok még a műnek szerintem talán legspekulatívabb, -erőltetettebb és -irreálisabb részére, nevezetesen a nyelvi újítást javaslóra is támaszkodtak a Physics Today c. folyóiratban 1980–81-ben a tudományos nyelvről lefolytatott vitában. Bizonyos fizikai kémikusok szerint Bohm fizikai, illetve az implicit renden alapuló megfontolásai használhatóak a molekuláris kinetikában vagy a molekuláris rendszerszerveződés tárgyalásában (lásd F. McLafferty, Journal of Chemical Physics 1985, 5043. o.; ill. V. Gutman—G. Resch, Monatshefte für Chemie 1985, 1107. o.). Bohm e központi fogalma, valamint multidimenzionalitás-fölfogása szerepet kaphat bizonyos alternatív evolúciós modellekben is (lásd Van der Hammen, Acta Biotheoretica 1983, 179. o.; ill. A. Comfort, Journal of Social and Biological Structures 1980, 207. o.). A bohmi koncepció termékeny kölcsönhatásban van a holografikus hasonlatot eredetileg az agyműködésre bevezető Pribram és a körülötte kialakult csoport konstrukciós-biológiai irányzatával, amely a morfogenezis és a mnemogenezis nem-lokális szerveződéséről beszél, fölhasználva Bohmnek a beburkolt-fölfejtett rendre vonatkozó elképzeléseit (uo. 1982, 1. sz.). Bohm fölfogásának holizmusára támaszkodva azonban nemcsak egy pozitívnek mondható (antiredukcionista) módszerhez juthatunk, hanem alkalmasint zavaros elképzelésekhez is. Így Bohm könyvére azok is támaszkodnak, akik a keleti filozófiák felsőbbrendűségét hangoztatják a nyugatiakkal szemben, vagy a két irányzat valamiféle egyesítését javasolják. Hasonlóan Bohmnek az EPR-paradoxon megoldására vonatkozó gondolatai — amelyek szerint például ami az explicit rendben távolinak tűnik, az valójában (a bennfoglalt rendben) közel

lehet — hivatkozási alapot jelent az okkultizmus, a parapszichológia számára. Ennek is tulajdonítható, hogy Bohm sok tekintetben rokonszenves, de naiv módon keresztülvitt törekvései időnként rossz hírbe keverednek.

A TUDOMÁNYMETODOLÓGIA JELENLÉTE, HASZNA ÉS EREDMÉNYEI*

Fehér Márta

A maga nemében egyedülálló vállalkozás Juhász-Nagy Pál könyve. Munkája ugyanis alkalmazott tudományelméletnek tekinthető, egy szaktudomány metodológiai problémáinak elemzésére vállalkozik: "e munka fő feladata az — írja a szerző —, hogy az ökológia módszerelméletének egy újszerű, alapozó vázlatát mutassa be". Ezért elsősorban a fogalmi alapozás problémáit, kivált pedig a módszerek és fogalmak viszonyának elemzését veszi szemügyre. Juhász-Nagy fölfogása szerint ugyanis "az ökológián belül és körül a fontosság tudatosulásának" folyamata zajlik, ám olyan helyzet állt elő, amely egy "nyelvi paradoxonnal jellemezhető. Ennek durva lényege az, hogy minél több szó esik az ökológiai problémákról, annál nehezebb lesz tényleg jól, elég egyértelműen beszélni arról, ami igazán fontos. Minél több összefüggésről mennél pontosabb és bonyolultabb modellek készülnek el, annál lehetetlenebbé válik az a dadogó pidzsin-nyelv, az a fajta gügye verbalizmus, ami a szakmai 'közbeszéd' stílusát, a cikkek, a tankönyvek zömét változatlanul jellemzi." (9—10. o.)

A szerző a hiányolt és kidolgozandó "operatív" ökológia föladatát, éppen ezért, abban jelöli meg, hogy a "tradicionális, nem-modellező, illetőleg az újabb keletű modellező eljárásokban szereplő fogalmakat és értelmezéseket annyira összehangolja, amennyire ez egyáltalán lehetséges" (21—22. o.), s olyan tudományos fogalmi hálót dolgozzon ki, amelynek "szemei" keményen kötöttek (jól definiáltak és egyértelműek), s a háló sehol nincs sem elszakadva, sem összegabalyodva (koherens és konzisztens). Maga az "operatív ökológia" kifejezés (amelyben az "operatív" szó értelmezését a szerző gondosan elkülöníti az operacionalizmusétól — a könyv XXXIII. §-ában) "egy olyan

*Juhász-Nagy Pál: Egy operatív ökológia hiánya, szükséglete és feladatai, Akadémiai Kiadó, Bp. 1986, 251 oldal.

diszciplínára utal, amelyben a modellek játszanak központi szerepet" (125. o.), s amelyben a modellalkotás folyamatát iteratív jellegűnek és történetileg kibontakozó folyamatnak, nem pedig statikus helybenjárásnak tekintik. A modellalkotás approximációs jellegét tudományfilozófiailag egyfelől a modellalkotás alap-paradoxona indokolja (ti., hogy az igazán jó modell ássa alá saját magát a leghamarabb); másfelől pedig az, hogy elmélet mindig egy olyan modellrendszer (azaz egy koherens és egymásba transzformálható modellekből álló modellosztály) köré épül, amely kielégítően, de nem teljesen egyértelmű. A biológiában azonban — eltérően a fizikától, ahol ez a XVII—XVIII. századdal kezdődően már folyamatban van — még nem váltották föl vagy nem szorították ki a (csaknem tisztán) analitikus-prediktív elméletek a magyarázó elméleteket, amelyekben a modellek metaforikus-analógiás jellegűek, nem pedig matematikaiak. S az, hogy a biológia — és az ökológia — metodológiai ideálja a nála érettebb fizika módszertana — ambivalens; egyrészt ugyanis ahhoz, hogy az ökológia, például, operatívvá váljék, szükséges, hogy az analitikus-prediktív elméletalkotás irányába fejlődjék, ám féltő, hogy a fizika paradigmátikus nyomása alatt elveszíti diszciplináris specificitását, ill. fogalmilag képtelen lesz megragadni különben rá tartozó problémákat. Juhász-Nagy, igen helyesen, erre a veszélyre is föl hívja a figyelmet: "Tudománytörténetileg tudvalevő, hogy a stabilitásra vonatkozó legfőbb eredmények első sorban a mechanikai rendszerek vizsgálatából születtek meg. Ezek a rendszerek 'merevek' és 'rugalmatlanok'. A biológiai rendszereket — e 'lágymatákat' — ellenben az elég nagyfokú 'rugalmasság', flexibilitás jellemzi. Ezt a fontos tulajdonságcsoportot azonban (ami nyilván a szupraindividuális organizáció számos aspektusával függ össze) egyelőre nem sikerült kielégítően megragadni." (77. o.)

Juhász-Nagy diagnózisa szerint viszont az operatív ökológia eddig csak a kezdetén tart a követendő metodológiai ideál felé vezető útnak. Jelen helyzetét a fentebb említett, a szerző által "nyelvi paradoxonnak" nevezett állapot jellemzi. Vita folyik a szakmabeliek között még az ökológia tárgyáról és szemléletmódjának lényegéről is. (Juhász-Nagy fölfogása szerint: "Az ökológust a populációk egzisztenciális, ill. koegzisztenciális feltételei érdeklik." — 27. o.) Ha tehát a szerző diagnózisa helyes, akkor a tudományfilozófia (kuhniánus) zsargonját használva azt mondhatjuk, hogy az ökológia jelenleg a preparadigmatikus állapotban van. Juhász-Nagy Pál könyvének célja pedig éppen az, hogy analitikus rendezést hajtson végre a fogalmi apparátusban és a szaknyelvben, s olyan metodológiai előírásokat adjon meg, amelyek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy az ökológia diszciplináris mátrixba rendeződ-

jön, paradigmaticus tudománnyá váljon. A szakirodalomban található (és magában a recenzált munkában is bemutatott és bírált) fogalmi és módszertani heterogenitás láttán ez valóban herkulési munka, amellyel azonban a szerző — legalábbis tudományfilozófusi szempont szerint ítélve — jól megbirkózott. Hadd emeljem ki azt a rendkívül szellemes és elegáns megoldást, amely Juhász-Nagy egész teoretikus építményének alapja, s alkalmas rá, hogy az operatív ökológiát mint diszciplínát körülhatárolja, fogalomrendszerét és metodológiaiáját közös nevezőre hozza. Ez pedig az ún. metametodológiai kvadruplett: $Q = \{(CR), (CH), (CT), (CP)\}$; ahol (CR) a centrális referencia, azaz a $P_Z = \{q_1, q_2, \dots, q_n\}$ a "pánbiota", a Föld valaha élt, ill. élő valamennyi populációjának halmaza; (CH) az ún. centrális hipotézis, eszerint: "bárhon, bármikor, bármilyen populáció a természetben bármilyen mennyiségben megtalálható" (28. o.); (CT), az ún. centrális tény, amit az a tétel fejez ki, hogy "a (CH) hamis". Mindebből már adódik a (CP), az ún. centrális probléma, vagyis az, hogy "ha a (CH) hamis, akkor az adott objektumra, adott kikötésekkel milyen mértékben és miért hamis?" (Uo.) Ezen a ponton persze a figyelmes olvasó fölkiálthat, hogy hiszen ez a kvadruplett így inkonzisztens, mert (CT) éppen (CH) tagadása (amit egyébként a szerző sajnálatosan reflektálatlanul hagy, talán azért, mert — helytelenül — (CT)-t "tapasztalati tény"-nek, nem pedig "tény-állítás"-nak nevezi és tekinti). Én azonban inkább aporetikus jellegű megalapozásnak nevezném ezt a metametodológiai négyest, amely zénoni típusú metodológiát involvál. Vagy, ha úgy tetszik, arról van szó, hogy az operatív ökológia alapjainál egy igen mély filozófiai (metafizikai) probléma rejlik, ami már Leibnizet foglalkoztatta; ti. hogy a létezők kontinuitásának elvét a komposszibilitás (koexisztencia) elve korlátozza. Ennek a problémának az absztrakt formális tárgyalása pedig ma már az (alternatíva relációt is figyelembe vevő) ún. "lehetséges világ" szemantikában, a modális logika eszközeivel lehetséges. S hogy a szerző ezeket a gondolatokat sugallja a nem-szakmájábéli recenzensnek, úgy vélem, ez is arról tanúskodik, hogy Juhász-Nagy kvadruplettje valóban alkalmas arra a metametodológiai szerepre, amelyet a szerző szándéka szerint be kell töltenie, azaz, hogy a könyv valóban jelentős lépés az operatív ökológia módszertani alapjainak lerakásához.

A filozófust egyébként is örömmel és a szerző iránti tisztelettel tölti el az a roppant széles körű tájékozottság, amelyet Juhász-Nagy (saját szakterületének irodalmán kívül és túl) a filozófia hazai és nemzetközi szakirodalmában tanúsít. Értőn hivatkozik — mások között — pl. Bridgeman, Harré, Hársing, Searle, ill. Wittgenstein nézeteire.

A tekintetben is különleges munka Juhász-Nagy könyve, hogy elvont és szakszerű metametodológiai fejtegetéseit nem a szokásos szenttelen, akadémikus hangvétel jellemzi — ez nem sine ira et studio stúdium, hanem nagyon is szenvedélyes és szókimondó vitairat, amely a precíz és mélyreható fogalomtisztázás és a világos okoskodás iránti "elfogultságról" tanúskodik. A szerző, láthatólag és helyeslendően, morális és nem csupán tudományos metodológiai kérdésnek tekinti a fogalmi zűrzavar elosztatását és az érvelés áttekinthetővé tételét. Erről tanúskodik a könyv Előszavának jól megválasztott mottója is — Ady szavai, amelyek sajnos nem évültek el: "Másutt is van harca a gondolatnak. De másutt a gondolat ellen gondolat harcol. Nálunk a gondolat ellen a gondolat-iszony." Ám amennyire helyes és indokolt, hogy a szerző kerüli és ostorozza az akadémikus, tudálékos és nagyképű fogalmazást, az üres verbalizmust, annyira kifogásolható (és a szerzőhöz méltatlan), hogy helyenként beéri zsurnalisztikus negédességgel (pl.: "nézzük most meg egy picit alaposabban..." — 93, 112. o. és másutt), illetve a bántó kollokvializmus stílusfordulataival (pl.: "Ekkora baromságot..." — 69. o.). Mindezek azonban csupán apró és alig látható szeplők egy különben igen megnyerő ábrázaton!

Fontos és jó szakkönyv tehát Juhász-Nagy Pál könyve, amely nemcsak az ökológiával foglalkozók, hanem voltaképpen bármely tudományág metodológiai problémái iránt érdeklődők számára is tanulságos lehet. Ráadásul a könyv jelentősége túlmegy a teoretikus érdekességen, hiszen — s ez ma már köztudott — az ökológia mára az emberiség legfontosabb tudnivalói közé avanszált. (Még ha, sajnos, önmagában ez nem is elégséges ahhoz, hogy saját életbenmaradásunkat ne mi magunk veszélyeztessük leginkább.) A szellemi környezetvédelemhez azonban Juhász-Nagy Pál könyve a maga példás logikai szigorával és teoretikus tisztázó szenvedélyével biztosan hozzájárul.

Bolonyai Gábor

Friedhart Klix könyve, Az ébredő gondolkodás (Erwachendes Denken) 1980-ban jelent meg először Berlinben, s ezúttal nem kellett sokat várni a magyar fordításra, amely 5 évvel később látott napvilágot (a második, 1983-as német kiadás nyomán). A szerző elsősorban pszichológus, sőt hazájának, a Német Demokratikus Köztársaságnak egyik vezető pszichológusa, ebben a művében azonban olyan főladatra vállalkozik, amelyet a filozófia, a biológia, a történettudomány, a klasszika-filológia is magáénak tart -- hogy csak a legfontosabb területeket említsük. E helyütt elsősorban a filozófiai szempontok érvényesítését kíséreljük meg bemutatni és elemezni.

Ahogy a könyv alcíme ("Az emberi intelligencia fejlődéstörténete") is mutatja, nem kisebb céllal indul vállalkozására a szerző, mint hogy a gondolkodás kialakulását érthetővé tegye, s e kialakulás fázisait leírja. Az ember mibenlétéről, így az emberi intelligenciáról alkotott nézetei a darwini evolúciós tant hasznosító marxizmust követik. A fejlődés eszerint nem jelent célszerűséget, az intelligencia anyagi szükségletekből magyarázható. A magasabb szintű kognitív teljesítmények (ez Klix terminusa a nyelv által egyénileg elsajátítható fölismerésekhez vezető tanulási folyamatokra) két, heterogén módon kialakult teljesítmény egymásba-játszása által jönnek létre, nem pedig valamely náluk is magasabb szintű intelligencia részei. Azt a veszélyt pedig, amely az evolúciós szemléletnek az emberi történelemre való túlzott kiterjesztéséből eredhet, úgy kerüli ki a szerző, hogy az elsődleges biológiai szükségletek mellett a társadalmiasult, társas orientációjú motivációk szerepét is hangsúlyozza.

Ennek megfelelően három szakaszt különít el az intelligencia fejlődésében. Az elsőben az evolúció mechanizmusa érvényesül. Az élőlények viselkedésében egyre nagyobb szerepet játszanak a tanulási folyamatok, a tanulás megteremti az egyéni emlékezetet. Az emlékezet létrehozza a tapasztalást, mely, mint a viselkedési döntések rögzítése, az újfajta szituációkban előnyt biztosít. A második szakaszban a tanulási folyamatok megbontják, átrétegzik, s végül uralmuk alá veszik az élőlények ösztönös viselkedését. A munkaeszközökkel kapcsolatos szellemi folyamatokban rejlik a csírája annak, hogy az ember

*Friedhart Klix: Az ébredő gondolkodás (ford.: Bacsó Béla), Gondolat 1985, 305 oldal.

legyőzze az evolúciós törvények egyedüli jelentőségét: a legelső eszközzel az ember fejlődése a természethez való egyszerű alkalmazkodástól a természet ellenőrzése és részleges birtokbavétele irányában mozdul el. A harmadik fázisban, a tanulás során szerzett emlékezetállomány alapján, kialakulnak a gondolkozási folyamatok. A gondolkozás legegyszerűbb formája az emlékezeti tartalmak kereső fölidézése, amely az ének és tevékenységeinek belső egymásra-találásához, egyszóval az öntudathoz vezet. A nyelv kommunikatív funkciója mellett kialakul kognitív szerepe is: ahogy a szavakkal kifejezhetjük és emlékezetben tarthatjuk a tapasztalati világ dolgait, éppígy a megnevezéssel rögzíteni lehet a gondolkodás eredményeit is. Klix — ellentétben pl. Wittgensteinnel — elvileg problémátlannak látja, hogy ily módon egyfajta "belső valóság" képezhető le. A fejlődés rugóját a szerző a szükségletek kielégítésére irányuló viselkedésben fedezi föl. Hivatkozik Engelsre, aki szerint "a gondolkodási törvények és természeti törvények szükségképpen egyeznek egymással, ha helyesen ismertük föl azokat", s a motiváció—kogníció, az emberi szférában érvényesülő dialektikáját a proteinek és nukleinsavak kölcsönhatásából eredezteti. Csak akkor alakulhat ki tanulóhoz kötött, a viselkedés szempontjából releváns emlékezeti tárolás, ha már jelen van a motívált, szükségletek-szabályozta viselkedés, s a szükséglet, az adaptív viselkedés-szabályozás képezi az elemi s egyúttal a magasabb tanulási folyamatok lényegét.

A könyv két nagy részre tagolódik. A két rész a fentebbi fejlődésment két pontjához köthető: az első rész az emberi intelligencia biológiai eredetéről és kezdeti társadalmi determinációjáról szól, a második pedig ennek társadalmi föltételeit, megjelenésformáit és funkció-elveit tárgyalja.

Az első rész legfőbb kérdése az, hogy miféle olyan tette ösztönözte a szelekciós kényszer az embert, amely azután valóban emberré is formálta. A számos tényező közül egyet emeljünk itt ki, hogy Klix szemléletét érzékeltesük. Az etológia különböző eredményeit fölhasználva megállapítja, hogy a csimpánzok, az emberhez hasonlóan, mind a kommunikációs eszközöknek birtokában vannak, mind pedig valamiféle fogalmak elsajátítására képesek. Kommunikációs eszközeik egyfelől aszerint alakultak ki, hogy veszélyt, táplálék fölfedezését, zsákmányt stb. (összesen kb. száz esetet) akarnak jelezni. Másfelől, a valóság dologi tulajdonságaival való szenzo-motoros érintkezés során, "fogalmakat" alakítanak ki: a tárgyakat képesek a motiváció és a viselkedés szempontjából releváns tulajdonságaik alapján osztályozni. Miért nem alakult ki mégsem a csimpánzoknál az intelligencia? Azért, mert e kettőt nem egyesítették: a kommunikáció a pillanatnyi állapothoz, helyhez, az aktuális

eseményhez tapad; a gondolati konstrukciók, melyekre képesek, nem kerülnek be a kommunikatív jelekbe. A csimpánzoknál megfigyelhető, meglepően ható kognitív potenciából és kommunikatív készségből azért nem lesz tényleges kogníció, mert hiányzik a döntő indíték a gondolkodás és a hangképzés összevonására. Ez az indíték csak a kooperációra irányuló szociális kényszerből alakult ki, amely a munka révén túllép a jelenidejűségen. A társadalmi szerkezetben a szociális elismerés az én-érzetnek döntő stimulátorává válik, a viselkedési döntéseknek pedig legerősebb motivációs bázisává. A társadalmilag motivált tevékenység legyőzheti a biológiailag motiváltat: az éhséggel és szomjúsággal szemben a védelem és biztonság kerülhet előtérbe. A közösségért vállalt jelentős személyes teljesítmény az egyes személyeknek a csoport iránti fokozott felelősségével kapcsolódik össze. A tanulási mechanizmus természetéből pedig az adódik, hogy nem az egyszeri, hanem a permanens kiválás teremti meg a magas fokú önérték-érzés megnyugtató biztonságát. Az életfeltételek stabil biztosítása így szükségessé teszi, hogy az őstársadalom tagjainak tevékenysége differenciálódjék; a munkamegosztás által reprodukálódik nemzedékről nemzedékre, hogy a nevelésen keresztül megszabja a differenciálódás útjait a fiatalok képességei számára. Látható tehát, hogy Klix egyrészt minden képesség kialakulását szükségletekhez köti, másrészt a minőségileg magasabb létrejöttét az ezen szükségletek hatására összekapcsolódó, alacsonyabb szintű közösségekből magyarázza, amelyek utólag, a használat során bizonyulnak hatékonyabbnak, életképesebbnak.

A könyv második része a Homo erectus-tól kezdődően, a neandervölgyi és a cro-magnoni emberen át, a Homo sapiens-ig vizsgálja a kognitív fejlődés szintjeit. Módszerére az jellemző, hogy mindig a tárgyakban megkövesült logikát próbálja meg rekonstruálni. A Homo sapiens kialakulásában elkülöníti az archaikus gondolkodás szakaszát a kifejlett kogníciós ismeretekre képes, tudományos gondolkodást előkészítő, illetve megvalósító koroktól. Kimutatja az archaikus gondolkodás jellegzetes jelenségeinek (mágia, tabu, totemizmus stb.) ésszerűségét, bár úgy véljük, hogy ezek logikáját korábbi iskolák (pl. a frankfurti vallástörténeti iskola képviselői: Walter F. Otto, Altheim és mások már pontosabban leírták. Klix magyarázata csak részben kielégítő: a mágia racionalitása nemcsak abban van, hogy cselekvésével kitölti a megismerhetőnek a hézagait. Nagy érdeme viszont a könyvnek, hogy, alapállásának megfelelően, a szükségletekből kiindulva mutatja be az írásbeliség, ill. a számolás létrejöttében bennerejlő "kogníciós forradalom" jelentőségét. Külön fejezetet szán a görög gondolkodás szemléletváltásának, amely már a modern tudományosság alapjait teremtette meg: jelentőségét abban jelöli meg, hogy a

jelenségvilág és a mélystruktúra megkülönböztetésével lehetővé tette a szó és a fogalom elválását. Ekkor jelenhetik meg a gondolkodásban a kérdés, mely a fogalmak összekapcsolásának szabályaira irányul. A szerző, ahogyan ez már kitűnt, a kogníciós ismeretekben látja azt a szelekciós előnyt, amelynek révén az ember a környező világot kiszámíthatóvá és ezzel végső soron birto-
kolhatóvá teszi. A legnagyobb kérdést azonban nem teszi föl: valóban csak i-
lyen ismeretek megszerzésére támad az emberben szükséglet, valóban a haté-
konyság racionalitása szabályozza a legdöntőbben az embert, valóban csak az
ész "csele" irányítja a történelmet?

A kötet példás gyorsasággal történő magyarországi megjelenésében nagy szerepe van a fordítónak, Bacsó Bélának. Kevésbé dicséretes, hogy a szöveg-
ben előforduló 18 görög szóban 20 hiba található.

SZÓBELISÉG ÉS ÍRÁSBELISÉG VISZONYÁRÓL*

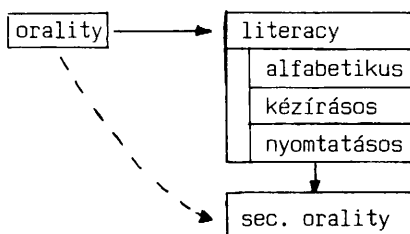
Aggod Zsuzsa

Walter Jackson Ong: Orality and Literacy (Szóbeliség és írásbeliség) cí-
mű könyve előmunkálatnak tűnik egy olyan új terminológia alapkötetételéhez,
mely figyelembe veszi az emberi zoon logon ekhon, 'beszélő lény' fejlődésé-
nek eddigi folyamatát. Ong jogos megfigyelése, hogy bár az értelmes beszéd
fölismerten jegye az emberi lényeknek, a tudományos kutatások eleddig első-
sorban az írásbeliségre — az emberi fejlődésnek csak egyik, és időben rövid
szakaszára irányulnak, s terminusaik is ezzel összhangban alakulnak. A könyv
erre a korlátozottságra igyekszik rámutatni, néha túlmagyarázva az észrevé-
teleit; valószínűleg szinte az összes, a témában érdemi cikket és könyvet
a legkülönfélébb tudományos területekről — az irodalomelmélettől a neurofi-
ziológiáig fölhasználva (a bibliográfiában több mint százötven szerző műve
szerepel). Ezért nevezhető alapos előmunkálatnak a mű, és azért csak előmun-
kálatnak egy alapkötetételhez, mert nem ad kimondott segítséget új terminoló-
gia létrehozására. Ez a szándék meghúzódik rejtőzködő, egyrészt az egyes
használt terminusok bírálatára (pl. az 'oral literature' elvetése) vonatko-

*Walter Jackson Ong: Orality and Literacy. The Technologizing of the
Word, Methuen, London and New York 1982, 201 oldal.

zó, másrészt a könyv elején és végén (valamint többször a szövegben) is elhelyezett, az íróra és az olvasóra is vonatkozó, egyszerre szabadkozó és pocskondiázó megjegyzésekben. Eszerint aki e könyvet olvashatja — és írhatja — már írástudással beoltott, s ez erősen immunissá teheti a valódi szóbeliség tiszta fölfogásában. Szerzőnk ígéretet tesz rá, hogy föloldja ezt a paradoxont.

Ong az emberi nyelv fejlődési folyamatát két alapvető részre bontja: (1.) az oralityre, (2.) a literacyre; majd ezen belül (a) az alfabetikus írást megelőző, (b) a kézirásos és (c) a nyomtatás szakaszára; valamint fölhívja a figyelmet a literacyből napjainkban kinövő (d) secondary oralityre (második szóbeliség), az elektronikus eszközök (telefon, rádió, televízió) szakaszára. Ez utóbbinak a literacy alá vonására a szöveg ösztökél.

A két fő rész egymásra is vetül: az orality nyomot hagy a literacyben, illetve a literacy terminusai gát nélkül ráértődnek "oral" jelenségekre.

Ezek az egymásból fejlődő, de elkülöníthető "kultúrák" meghatározzák és átszervezik a gondolkodásformát (the kind of thinking) és ezen keresztül a megismerést (36. o.). E fejlődés folyamatának jelei az embernek az emberi közösséghez, a külvilághoz és saját belvilágához való viszonyának változásai, illetve e viszonyokban a súlyponteltolódások; ámde Ong azt sugallja, hogy ennek oka a nyelvfölhasználás módjában: a lépcsők megtételében van. Az írásbeliség kialakulása például olyan jelenség, aminek nyelvhasználaton belüli folytonossága van ugyan, de a társadalmi vagy gazdasági életben okkal nem bír, kizárólag folyományokkal, legalábbis a mű tanúsága szerint. Ong szemüvege mondhatni orality-literacy szemüveg. Az orality-literacy fejlődés a reflektív, artikulált én-tudat kialakulásának hosszú története is. Az orality, melybe minden ember beleszületik, és az írás technológiája, melybe nem: a kettő közötti interakció elvezet bennünket a lélek mélységeibe. (178. o.) Ezt a fejlődést rekonstruálja a könyv, összhangba hozva az irodalmi, illetve néha a tudományos élettel, a literary "szakaszban" az írott szövegekre támaszkodva. (Angol nyelvterületen 1961-ben jelent meg az első olyan szótár —

a "Webster's Third New International Dictionary" — melyben nemcsak a nyomtatásban megjelent anyagot, hanem az élő beszédet is földolgozták: 130. o.) A könyv megírását a "secondary orality" térhódítása tette lehetővé, mely megvilágítja a korábbi fejlődési szakaszokat.

Jacques Derrida De la grammatologie (Paris 1971) című művében az írás eredetét a nyelv eredetével kapcsolja össze. Ong elveti ezt a véleményt, sőt elvi határt húz meg orality és literacy között, mellyel mentális különbségeket is alátámaszt. A beszéd hatalmat ad, mivel a hangadás is hatalmat ad, s ezt megérthetjük pszichodinamikájukból is. A vadász például egyszerűen láthat egy bölényt, de ha hallja a bölényt, jobb ha résen van. (32. o.) Az értelmes hangadás, a beszéd képessége együtt születik az emberrel, s hagyományosan közvetlen, biztos eszköze a kommunikációnak. A hang fizikai tulajdonságaiból adódik, hogy múltékony, nem lehet az időben — mint például egy filmet — megállítani (hiszen akkor a csend marad), s a térben sem lehet stabilizálni hangjelenségként: az oszcillogram már képi jellegű. (A hanggal valójában a fény lenne analóg: ha levesszük a fényt a vetítőről, a vásznon nem kép, hanem sötét lesz.) A hang tűnékenysége magyarázza az emberi elme működését az "oral culture"-ben. Milman Parry Homérosz-kutatásai például felszínre hozták az "oral culture" néhány jellemzőjét. Az oralityben a költők formulák, "old set expressions" (rég megszilárdult kifejezések) segítségével generálták az újabb dalokat, az emlékezetükben őrzött és földolgozott anyagot spontán módon, a hallgatóság kívánságához vagy várható toleranciájához mérten, előadva. Csak a rituális szövegeket memorizálták pontosan, szóról szóra. A görög rhapszoidein szó annyit tesz: "egybefűzni a dalt". A hang tűnékeny: ha valamit nem ismételték, elveszett örökre. "Ha egy gyakran elbeszélte történetet éppen nem mondtak, a létezése csak ama lehetőségben élt, hogy valaki elmondja." (11. o.) Az elmén kívülre helyezhető raktár hiányában a megőrzendő dolgokat memorizálni kellett. Ez meghatározó volt — több tekintetben is. A dalnokok biztos szótára volt hexaméterekbe foglalt frázisokból: standard formulák standard témákhoz, hiszen ahhoz, hogy visszakereshetők legyenek a közösség számára fontos dolgok, szükséges volt "to think memorable thoughts" (megjegyezhető gondolatokat gondolni): ütemeseket, asszonáncokat, alliterációkat stb. (34. o.) A mnemonika ily módon meghatározta a dalok szintaxisát is. Föltételezhető, hogy a lehetséges szintaktikai szerkezetek közül csak keveset használtak föl (Francesco Antinucci). Következik továbbá az oral memoryből a szoros közösségiség, a kifeléfordulás. A beszéd mindig élő, jelenlévő személyekhez szólt, a szavak mögött cselekvés volt: a cselekvés iránya jelentősen múltott a szavak hatásosságán, az emberi interakciókon.

(68. o.) A jelentést így a komplex kontextus adta. A beszélt nyelv terjengős volt, többszöri ismétlésekkel tarkítva, hogy a hallgatóság ne maradjon ki semmiből. Mellérendelő volt, tömörítő, nem-analitikus, konzervatív, emberközeli, empatikus. Az "oral society" homeosztatikus: elfelejti azt a tudást, amit már nem hasznosíthat: a szavak így "direct semantic ratification"-nel (közvetlenül adott jelentéssel) bírtak. Az elbeszélésekben szereplő hősöknek hatalmasnak, figyelemre méltónak, népszerűnek kellett lenniük. A nyelvi megnyilatkozások szituációhoz-kötöttek voltak (36–49. o.) — absztrakt, analitikus gondolkodást csak az írás megjelenése tett lehetővé.

Az alfabetikus írást többféle fölismerhető "írás" előzte meg: a piktográfia, az ideográfia, a rébuszírás; valamint a közvetlen előzmény: a héber (és más sémi nyelvek) mássalhangzót-jelölő írása. "A mai izraeliek és arabok, mint egyébként oly kevés másban, abban megegyeznek, hogy írásukat alfabetikusnak tartják" — írja a szerző. (90. o.) "A piktogram több mint a kép. A kép tárgyat reprezentál. Egy ember, egy ház és egy fa képe önmagában nem mond semmit" — hacsak nincs bizonyos kódja, mely nem ábrázolható képszerűen. A kódot magyarázandó viszont több kell, mint egy kép. Valami, ami a szavakban, vagy teljes emberi kontextusban, az emberek számára megérthető. Az írás elemei "nem a dolgok reprezentációinak pusztá képéből állnak, hanem egy megjelenőnek, egy szónak a reprezentációi, amit valaki kimond, vagy kimondani képzel". (84. o.) Ong, jelentéselméletében, elveti a hagyományos, logocentrikus sign—signum megkülönböztetést. A jelentést az interszubjektív kommunikáció (177. o.) kódjaként határozza meg, ez tehát változható, s a konkrét kommunikációtól úgy függ, hogy közben tartalmazza az eddigi kommunikációk létrehozta konvencionális kódot. A "signum" szó — mint írja — eredetileg a római harcosok számára készített jelkép volt, tehát kép, másolat, például egy sasé, s nem egy szó. Gondoljunk csak a boltokra kirakott cégérekre! Ezek nem azt nevezik meg, amire vonatkoznak — a "fésű" szó nem azonos a "borbély" szóval. Ezek a néma szimbólumok úgy voltak sign-ek, ahogyan a szavak nem azok. (76. o.) Ong az orality, az élő nyelvi kapcsolatok vizsgálatára alapozza progresszív jelentésfölfogását; a beszédaktus-elmélet kidolgozóihoz (Searle, Austin) hasonlóan. A jelentés nem egy leírt betűsor mint tárgy vonatkozása a külvilág egy másik tárgyára, hanem a szó használata. Ong számára a literacy tanulmányozása az, ami a megrögződött sign—signum jelentéselmélet belső okát segít a felszínre hozni: "A megelégedés, mellyel a szavakat sign-ként gondoljuk, egy talán már az orality-ben elkezdődött, de a kézzelfogható tendenciának köszönhető, melyben az összes emberi érzetet és tapasztalatot

vizuális analógokra redukáljuk." (76. o.) Mint Derrida, már említett munkájában írja: "A lélek és a test problémája kétségtelenül az írás problémájából származott, melyhez aztán maga szolgált metaforaként." Visszatérve az íráshoz: az interlingvisztikus ideogramok ugyanazokat a fogalmakat reprezentálják, de más hangokat. A rébusz-írás már egyfajta phonogram: a hangot még nem egy absztrakt jel jelöli, hanem egy kép azok közül, melyek az ugyanazon hang által jelölt dolgokat jelölik. A héber és más sémi nyelvek csak a más-salhangzókat és "glottal stop"-okat jelölték, a magánhangzó pontozás csak később alakult ki.

A görög kultúrában épp az alfabetikus írás, a szónak majdnem teljes transzformációja a hangról a látványra, adta a görög kultúra felsőbbrendűségét a többi ókori kultúra fölött. (90. o.) Az ábécé analizálja a szavakat, "abstract analytic visual coding"-ot ad a hangoknak. "A tudás új világának ez idáig egyedülálló, válságot okozó betörése az emberi tudatba nem akkor történt, mikor egyszerű szemiotikai jeleket hoztak létre, hanem amikor a látható jeleknek olyan kódrendszerét találták ki, mellyel az író a szövegben pontosan azt a szót tudta meghatározni, melyet az olvasó kiolvasott belőle." (84. o.) Sok írásrendszer volt, de csak egy ábécé, ami az ábécé analitikus és fonetikus voltából következik. Az alfabetikus írás alkalmazhatósága függ a nyelvtől, amelyre alkalmazzuk (85. o.). Az alfabetikus írás jóformán "egy-az-egybe" ülteti át a beszéd hangjait — ezért mindenki számára könnyen megtanulható, "demokratikus". Az írás azután ún. "grapholect"-eket hozott létre: egy hivatalos nyelvet a sok dialektusból.

Az írás kialakulása Ong szerint megváltoztatta a tudat szerkezetét. Az írás már külső raktárrá változott, s így a tudatban "fölszabadult helyekre" más mentális tevékenységek terjeszkedhettek. Ez lehetővé tette a tudományos-filozófiai gondolkodás kialakulását. Az írás távolságot teremt: "Az élethez, és ahhoz, hogy teljesen értsünk valamit, nemcsak közellét, hanem távolságtartás is kell." (87. o.) Ez a távolságtartás, a "knower" elválasztása a "known"-tól átalakítja a gondolkodást. Az írás "kontext-free language": az oralityben a jelentés az emberi kontextusokban gyökerezett, a literacyben mindinkább átkerül a nyelvbe magába (78. o.). Az írást nem lehet megkérdézni (delphoi-i jósdá!), tárgyként létezik, s így igazsága is fönnáll, amíg existál. A szavak is dologi formát öltenek — többé már nem "event"-ek (események). Az ábécé szemfényvesztő módon elhiteti, hogy a beszédet részekre lehet vagdalni, hogy a hangokat a térbe lehet zárni (91. o.). Ez az oka a már említett, sign—signum hagyománynak. Ong halott virágokhoz hasonlítja a szavakat, s a szavak halottságát az is alátámasztja, hogy akár elhunyt ember

írását is olvashatom. Az írás "solipsistic operation" — a befogadókat mindig magam elé kell képzelnem. Paradox helyzet, hogy ahhoz, hogy milliók számára írjon valaki pl. egy könyvet magányba kell vonulnia... A szöveg autonóm, az íróknak olyan nyelven kell írnia, ami önmagában, "existential kontext" (élő kontextus) nélkül is érthetővé teszi a művet. "Adott nyelvben az írás olyan kódokat fejleszt ki, melyek különböznek ezen nyelv szóbeli kódjaitól." (106. o.) A kódnak azért is tovább kell fejlődnie, mert "az ismeretlennel való kifejező, pontos foglalkozáshoz kevés egy akárhogyan-meghatározott kód — kidolgozott nyelvi kód szükséges hozzá" (106. o.). Egy "oral" ember nem ismeri a literacy játékszabályait. Ugyanez a helyzet az irodalom értésével: "Egyesek egyetemre iratkoznak be, hogy megtanulják magukat Joyce helyébe képzelni." (103. o.) Másrészt viszont egy szöveg megírásához nem elég az átélt élmény: az íróknak tisztában kell lennie a szöveg megszerkeszthetőségével, melybe élményeit ültetheti (133. o.). Az olvasás elválasztja az embereket, a közös élmények helyett befelé fordítja a pszichét. Ez az én-tudat fejlesztésében fontos szereppel bír! Ugyanakkor az írás "erősíti az én-tudatot és elősegíti az emberek közti tudatosabb interakciót" (179. o.).

Az írás kialakulásának irodalmi vetülete is van. A szóbeliségre jellemző volt az elbeszélő stílus. Még Horatius az eposz jellemzőjeként kezeli az "in medias res" kezdést — a drámában viszont, mint az első írásba fektetett irodalmi műfajban, már Arisztotelész szerint a cselekménynek van kibontakozása, csúcspontja és befejezése (142—143. o.). Ez utóbbi megoldáshoz fejlett írásbeliséggel kell rendelkezni, hogy az író "megkomponálhassa" a művet. Ennek a modellnek a legtipikusabb alkalmazása végül a krimiben történik meg. A krimik más szempontból is tökéletesen "literate" termékek: a történetet mindvégig csak a főhős (a detektív) tudja helyesen értelmezni, s csak a végén gyűjt fényt az olvasó fejében. Az orality—literacy viszony másik irodalmi vonatkozása a nők bekapcsolódása az irodalmi életbe. A nők a hagyományos retorikai (az orality hagyományát őrző) képzésből nem részesültek, általában népi iskolába jártak, s ezért az "oral" hagyományokról nem tudva írtak — így újították meg az irodalmat, pl. a novellaírást megalapozva (159. o.).

Az eddig említett orality—literacy fejlődés két korszakának különbsége a nyomtatás elterjedésével még egyértelműbbé vált. Az írás áthelyezte a szót a térbe — a nyomtatás be is zárja. Technikailag tökéletes, a példányok már nem másolatok, hanem megkettőzések, a címloldal is a könyv tárgyiségát erősíti. Könnyebben olvashatók lesznek a könyvek, az emberek végképp leszoknak a hangos, közös fölolvadásokról. Annyira látvány-központú a nyomtatás, hogy az irodalomban egyes szerzőknél (pl. Sterne: "Tristram Shandy" vagy E. E. Cum-

mingis versei) fontos szerepet kap a tipografikus tér (bár képversek a kézirás korszakában is szép számmal készültek).

Az írás alapján napjainkban fejlődött ki egy tulajdonképpen már új korszak, amely fejlődés analógiát mutat az orality—literacy fejlődéssel: a "secondary orality" avagy "post-typography". Ong fölfogása szerint az írás-lét-rehozta fejlődés az analitikus gondolkodásban lehetővé tette a technikai előrehaladást, az elektronika térhódítását. A telefon, a rádió, a televízió hasonló jelenségekkel jár együtt, mint a "primary orality" (elsődleges szóbeliség); de a jelenségeket most a literacy korszaka alapozza meg. A "secondary orality" a nyomtatott könyveket népszerű formában dolgozza át: ez a forma újra megteremti az erős közösségi érzést (sense of group). A "primary orality" azért volt közösségi szellemű (group-minded), mert nem volt más választása; most az emberek szükségét érzik annak, hogy közösségek legyenek. "Kifelé fordulunk, mert befelé már fordultunk." (136. o.) Másrészt a "primary orality" spontán volt, mert az írásban való gondolkodás nem adatott meg számára — a "secondary" viszont azért spontán, mert az analitikus gondolkodáson keresztül rájöttünk, hogy a spontaneitás jó. Ugyanakkor, ellentétben a "primary orality"-vel, manapság a közönség fiktív (a literacyhez hasonlóan), és nagyszámú.

A print-electricity korszakváltás átmenetében élünk. Az időben távol álló orality—literacy korszakváltás lezárult folyamatnak tekinthető — az oralitynek mégis több nyoma maradt. Már említettük, hogy a retorikát évszázadokon át tanították az egyetemeken, bár a retorika memória-része lassan fölöslegessé vált, s kimaradt a tananyagból (100. o.). Az orality kezdetben nagymértékben befolyásolta az írást: az írás az emlékezést segítő eszköz volt. A keresztény Biblia és más vallások könyvei írásbeli megőrkítések ("written records") voltak, az egyházi életben még mindig tartotta magát a szövegek hangos fölolvása és értelmezése (99. o.) — ezzel együtt a közönség összetartása. Tovább éltek az oralityben nélkülözhetetlen "formai elemek" (formulaic elements) is: a középkorban több és többféle frázisgyűjtemény (pl. köszönési szokások, levélgyűjtemények stb.) is íródott.

Szólnunk kell végül Ong terminológiai ellenvetéseiről. A könyv valószínűleg már eleve elméleti ellenvetésként íródott, s konkrét javítást két helyen tesz. Az egyiket az "oral literature" kifejezés ellen. Azt állítja, hogy ez a terminus olyan, mintha a lovakat "automobiles without wheels" (kerék nélküli kocsik)-ként definiálnánk; vagyis itt egymásra vetítjük két korszak terminusait, melyek képzetet adhatnak ugyan az ismeretlenről, de megismeréséhez nem járulnak hozzá. A másik föllelhető hiba szerinte: az orali-

tyre vonatkoztatni olyan terminusokat, mint "word", "line" (szó, sor) (61. o.), hiszen az oralityben csak hangzó szöveg volt, mely ily módon nem volt szegmentálható: ezek a terminusok szövegen-alapulók (text-based). Ong törekvése az orality korszakának a tudománytörténetben való figyelembevételére követendőnek látszik, de el kell fogadnunk, hogy a mai terminológiák elsősorban a 'written culture', azon belül az 'electronic age' terminológiai. "Ezekben a technológiákban a szó nem pusztán a tudásunkat raktározza el. A mit tudunk, olyan módon nevezzük meg, ami az oral culture számára hozzáférhetetlen, sőt, elgondolhatatlan." (155. o.)

MESTERSÉGES INTELLIGENCIA ÉS FILOZÓFIA*

Darab Tamás

A mesterséges intelligenciára vonatkozó kutatások ma már csaknem három évtizedes múltra tekinthetnek vissza. E csaknem három évtized alatt egész sor ezzel a témával foglalkozó publikáció jelent meg; ezek többségében azonban, Wolfgang Daiser szerint, ritkán vetődtek föl interdiszciplináris kérdések, s így ezek az írások csak a szakemberek szűk rétegét érték el. Ez viszont azzal járt, hogy "a kutatások eredményei nagyrészt ismeretlenek maradtak a többi diszciplína számára". (1. o.) Könyvében Daiser a "mesterséges intelligencia" kutatások és a filozófia kapcsolatát elemzi. Mint megállapítja, a kutatások főbb irányai a "tudás", a "megértés" és az "intelligencia" fogalmához kapcsolódnak. E kapcsolódás következtében "az ismeretelmélet képezi a hidat az eddig ritkán önreflektáló mesterséges intelligencia kutatások és a között a filozófia között, amely a maga részéről régóta foglalkozik a tudással kapcsolatos kérdésekkel". (Uo.)

A könyv három részből áll. Az első részben Daiser a mesterséges intelligencia kutatások módszereit és kutatási területeit tekinti át, a nem-szakember számára is érthető módon. A második részben a mesterséges intelligencia kutatások és a filozófia — s közelebbről az ismeretelmélet — kapcsolatát elemzi a szerző. Az utolsó részben a "mesterséges intelligencia" kutatások alapfogalmait: "tudás", "megértés", "intelligencia" definiálja.

*Wolfgang Daiser: Künstliche Intelligenz Forschung und ihre epistemologischen Grundlagen, Verlag Peter Lang GmbH, Frankfurt 1984, 136 oldal.

Az alábbi ismertetésben főleg a második és harmadik részben kifejtett gondolatokra utalok. A mesterséges intelligencia kutatások és a filozófia kapcsolatának tárgyalása előtt azonban nézzük meg, miként definiálja Daiser magát a "mesterséges intelligencia" fogalmát. Nos, a szerző a mesterséges intelligencia fogalmával nem a "mesterséges intelligencia jelenségét mint olyat", hanem a mesterséges intelligencia diszciplínáját jelöli, azaz e fogalmat terminus technicusként használja, jelentését a mesterséges intelligencia tudományának céljain keresztül határozza meg. (Vö. 4. o.) Daiser szerint a mesterséges intelligencia az "emberi intelligens viselkedés kutatási eszköze" (8. o.), amely úgy próbálja megérteni az emberi intelligens viselkedést, hogy számítógépes programokkal utánozza az ember intelligens megnyilvánulásait. A mesterséges intelligencia azonban ettől eltérő módon is meghatározható. R. Forsyth és C. Naghor pl. a mesterséges intelligenciát az emberi intelligens viselkedéstől függetlenül, a számítógéptudomány ügyes trükkjei gyűjteményeként határozzák meg. (Vö. New Scientist, 1986. III. 20., 57. o.)

A daiseri meghatározás alapján a mesterséges intelligencia inkább a kognitív pszichológia kutatási módszere, mintsem a számítógéptudományé. Daiser szerint a kognitív pszichológiát "az experimentális pszichológiával szemben az jellemzi, hogy nem az intelligencia kategoriális leírására, hanem az intelligens viselkedést létrehozó folyamatoknak és különösen ezek dinamikájának megragadására törekszik". (94–95. o.) Idézi Pylyshynt, aki szerint az intelligencia olyan hagyományos kategoriális megragadásai, mint az érzékelés, észlelés, tanulás, memória, megértés, motiváció stb. nem tárják föl, hanem épp elfedik azt a módot, ahogyan ezek hozzájárulnak az intelligens viselkedés létrehozásához. (95. o.) A kognitív pszichológia és a mesterséges intelligencia kapcsolatára világít rá a newelli "fizikai szimbólumrendszer hipotézise" is, amely a mesterséges intelligencia paradigmájának is tekinthető. Eszerint "egy fizikai szimbólumrendszernek megvannak az általánosan intelligens cselekvéshez szükséges és elégséges eszközei". (94. o.; magyarul lásd: A rendszerelmélet mint társadalmi igény, Akadémiai Kiadó 1982, 232. o.)

E paradigma értelmében számítógépen, ami általános szimbólumkezelő eszköz, intelligens viselkedés hozható létre — ez a mesterséges intelligencia. Daiser a mesterséges intelligencia eddigi sikereit e hipotézis empirikus megerősítésének tartja, bár megemlíti, hogy a létrejött mesterséges intelligencia rendszerek teljesítménye alapján e rendszereket helyesebb lenne "tehetséges"-nek nevezni, mint "intelligens"-nek. (Vö. 93. o.)

A mesterséges intelligencia fogalmának tisztázása után nézzük meg, miként jellemzi Daiser a mesterséges intelligencia és a filozófia viszonyát. A föntieknek megfelelően a mesterséges intelligencia az emberi intelligens viselkedés tanulmányozásának egyik eszköze, melynek egyik központi kérdése: "Miként teszünk szert tudásra, hogy bánunk vele, és hogyan alkalmazzuk?" (73. o.) E kérdésfölvetés alapján a mesterséges intelligenciát experimentális ismeretelméletnek is nevezik, experimentálisnak abban az értelemben, hogy "gondolatkísérleteket" hajt végre a számítógép fölhasználásával. Daiser egy kissé félrevezetőnek tartja az "experimentális ismeretelmélet" (applied epistemology) kifejezést, mivel a mesterséges intelligencia "elsősorban nem a tudományelmélet vagy a filozófia egyes elméleteit próbálja ki, hanem saját útjait járja". (Uo.)

Daiser abban látja a mesterséges intelligencia és az ismeretelmélet fő különbségét, hogy, a filozófia elméleti irányultságával szemben, a mesterséges intelligencia a tudásnak a hétköznapi élet szituációiban való fölhasználásával foglalkozik. (Vö. 73—74. o.) Ez egyben azt is jelenti, hogy a mesterséges intelligencia egyes, a filozófiában is fölvetődő problémákat más módszertani elvek alapján közelít meg, mint a filozófia. Daiser szerint a filozófiáétól "eltérő módszertan és az ebből adódó előnyök révén van a mesterséges intelligenciának filozófiai relevanciája" — ezért "kellene a filozófiának a mesterséges intelligenciával foglalkoznia". (78. o.)

Mi jellemzi a mesterséges intelligencia kutatásának módszereit? A föntiekben volt már szó arról, hogy a mesterséges intelligencia "gondolatkísérleteket" hajt végre a számítógép fölhasználásával. Ezek a "gondolatkísérletek", a mesterséges intelligencia daiseri fogalmának megfelelően, az emberi intelligens viselkedést meghatározó folyamatokkal és elméletekkel függenek össze. Daiser szerint a filozófia is foglalkozott folyamatokkal, bár nem rendelkezett a vonatkozó elméletek dinamikájának ellenőrzésére alkalmas eszközökkel. Daiser itt arra a szellemtudományi tradícióra gondol, ahol az embert elmélet által vezetett lénynek tekintették — s ő eme tradíció folytatásának tekinti a mesterséges intelligenciát. (Vö. 78—79. o.)

Daiser szerint a mesterséges intelligencia új megvilágításba helyezheti a "test és lélek viszonyának ontológiai problémáját" is: a számítógépes software és hardware nem egymást kölcsönösen kizáró, hanem "funkcionálisan összefüggő struktúrák", a köztük lévő határvonal szükség esetén eltolható. Daiser szerint "analóg módon mérsékelhető a test és a lélek közti dichotómia is". (Vö. 79. o.) Az ezzel az ontológiai problémával kapcsolatos ismeretelméleti probléma a mentális folyamatok természetével függ össze. Daiser sze-

rint az olyan mentális folyamatok, mint pl. ok, szándék, hit stb., valamint a megfelelő fizikai folyamatok, elméleti keretek, amilyen pl. a tér—idő, ok—okozat stb. között tátongó űrt a mesterséges intelligencia "olyan konst-rukciókkal tölti ki, mint pl. a programok, adatstruktúrák stb., melyek sem nem exaktan mentálisak, sem nem fizikaiak". (Vö. uo.)

A mesterséges intelligencia programok kapcsán fölvetődik e programok in-tencionalitásának kérdése is. A problémát az jelenti, hogy e programok inten-cionálisan viselkednek, hiszen azt mondjuk pl., hogy a program megért egy szöveget vagy megold egy problémát stb.; ámde a kérdés az, hogy itt valódi intencionalitásról van-e szó. Daiser idézi Dennett álláspontját, aki szerint itt nincs szó valódi intencionalitásról, hanem csak arról, hogy e rendszerek viselkedése jobban megérthető és jellemezhető, ha ilyen aktusokat tulajdoní-tunk nekik. (Vö. 84. o.) Az intencionalitás kérdésének azért van különösen nagy jelentősége, mert a mesterséges intelligencia egyes kritikusainak érvei e kérdéshez kapcsolódnak. J. R. Searle szerint pl. nem tartható fön az az álláspont, hogy a mesterséges intelligencia programok valódi intencionális aktusokat hajtanak végre, valamint az ezzel összefüggő azon elképzelés sem, amely a mesterséges intelligencia programokat pszichológiai elméleteknek tartja. A mesterséges intelligencia ezen fölfogását Searle "erős" mestersé-ges intelligenciának nevezi, szemben a "gyöngye" vagy "óvatos" mesterséges intelligenciával, amely nem tételez föl e programok részéről való intencio-nalitást. (Vö. J. Haugeland: Mind design, 1981, 282—283. o.)

A könyv harmadik részében Daiser a mesterséges intelligencia három említ-tett alapfogalmát: "intelligencia", "megértés" és "tudás" definiálja. Erre szerinte azért van szükség, mert e fogalmak pontatlan használata kommuniká-ciós problémákhoz vezethet. Másrészt e fogalmak a mesterséges intelligencia rendszerek részei lehetnek — a föntebb vázolt intencionalitás értelmében —, és mint ilyeneket precízen kell meghatározni őket. (Vö. 82. o.)

Daiser szerint az "intelligencia" fogalmának több meghatározása ismere-tes, melyek — sokszor ellentmondásos módon — e fogalom különböző aspektusa-it ragadják meg. E fogalom meghatározása főleg a pszichológia föladata. A "mesterséges intelligencia" fogalmában a "mesterséges" jelző "az intelligens rendszer genezisére" utal, szemben a "természetes"-sel vagy pontosabban az "emberi"-vel, "hasonlóan a szintetikus és a természetes karbamid különbségé-hez, melyek sem funkciójuk, sem pedig fizikai vagy kémiai tulajdonságaik a-lapján nem különböztethetők meg". (91. o.) Daiser a mesterséges intelligen-cia fogalmát a korábban említett newelli fizikai szimbólumrendszer hipotézi-se alapján határozza meg.

Jól látható tehát, hogy Daiser a mesterséges intelligencia fogalmát e kutatások paradigmája segítségével definiálja. Nem határozható meg ilyen exakt módon a "megértés" fogalma. A természetes nyelvű mesterséges intelligencia programoknál ugyanis a megértésnek három kritériuma is megadható. Az első szerint akkor érti meg a program a szöveget, ha képes válaszolni a témával kapcsolatos kérdésekre. A második szerint a megértésnek az a föltétele, hogy a program képes legyen a szöveg tartalmi összefoglalására, míg a harmadik a szövegnek egy másik nyelvre való lefordítását követeli meg. (Vö. 99. o.) A fogalom meghatározását tovább nehezíti, hogy különböző szintű megértésekről is beszélhetünk.

Daiser a tudás fogalmát nem filozófiai vagy pszichológiai értelemben, hanem a mesterséges intelligencián belül, e kutatások számára, operacionális módon határozza meg. E meghatározás következtében a mesterséges intelligencia tudásfogalmánál nincs különösebb jelentősége — a filozófiai tradícióban behatóan tárgyalt — "tudás" és "hit", illetve "vélekedés" fogalmak viszonyának és különbségének. (103. o.) A szerző ismét a korábban említett Newellt idézi, aki szerint a mesterséges intelligencia nem filozófiai értelemben vett tudást, hanem csupán véleményeket kezel. (Vö. 111. o.)

A könyv harmadik részében adott fogalmi meghatározásokkal kapcsolatban fölvetődik a kérdés, hogy vajon mennyire vannak ezek a definíciók összhangban a mesterséges intelligencia célkitűzésével — azzal a célkitűzéssel, hogy a mesterséges intelligencia az emberi intelligens viselkedés megértésére törekszik. A döntő kérdés az, hogy beágyazhatók-e ezek a fogalmak egy olyan modellba, mely — Ulric Neisser kifejezésével élve — olyan "ökológiai validitás"-sal rendelkezne, amely a "laboratórium falain kívül is alkalmazható lenne". (Lásd Ulric Neisser: Megismerés és valóság, Gondolat Kiadó, Bp. 1984, 18. o.) Ezt a kérdést azonban csak a mesterséges intelligencia kutatások további eredményei fogják eldönteni.

AZ ELŐFELTEVÉSEK ELMÉLETÉBŐL*

Mezei György

Kiefer Ferenc — akit az olvasó számos, különböző nyelveken megjelent nyelvészeti tanulmánya mellett, egy magyar—svéd szótár szerzőjeként is ismerhet — a nyelvészet—logika—filozófia eszközeit alkalmazó interdiszciplináris monográfiájával olyan könyvet írt Az előfeltevések elméletéről, mely a szakfilozófus számára is fontos témaválasztást sejtet. Hiszen a filozófia az előfeltevések föltárásáról — legyenek bármily fejlettek is a szaktudományok, s legyen bármily gazdag és messzeható is belső differenciálódásuk — a világnézeti szintézisteremtés mellett (hogy hivatása par excellence föladatait említsük) aligha mondhat le. Az előfeltevések (vagy az ezektől megkülönböztetendő és mégis ide kapcsolandó előfeltételek) napvilágra hozatalának különböző metodológiai módozatait Marx gondolatvilágában éppúgy megtaláljuk, mint a neopozitivista programokban; de idézhetnénk Pauler Ákos filozófiai hitvallását is, aki, az indukció és dedukció mellett, a filozófiát valójában specifikáló harmadik módszertani eljárásként bevezette a redukciót is.

S Kiefer könyve a szakfilozófus számára még akkor is érdekes és tanulságos olvasmány, ha a mondott három terület közül leginkább a nyelvészethez kell sorolnunk. Nyolc fejezetből, sok kiegészítést tartalmazó jegyzetapparátusból és igen gazdag irodalomjegyzékből álló műve, szemléletmódját tekintve, tulajdonképpen három részre tagolható. Munkája első fejezetében a műben szükséges alapfogalmak meghatározását adja a szerző: nem egyszerűen deklarálja azonban az előfeltevés fogalmának jelentését, hanem mintegy progresszíve — azaz "időben" előrehaladó módon — bontja ki azt; az olvasót okfejtésének minden fázisában beavatva a jelentkező gondolati dilemmákba, alternatív megoldási lehetőségekbe és célszerűségi szempontokba. A könyv hátralevő része mintegy "térben" íródott, azaz a szerző, különböző szempontok és tipológiák mentén, összefüggéseket állapít meg a vizsgált nyelvi jelenségek és az előfeltevések között. A könyv ezen alapvető korpuszához képest az utolsó fejezet már inkább kitekintést jelent, mert ott már összetett mondatok kerülnek terítékre, s ez, a szövegek előfeltevéseinek elemzése értelmében, szélesebb perspektívára nyitja a könyv egész problematikáját.

*Kiefer Ferenc: Az előfeltevések elmélete, Akadémiai Kiadó, Bp. 1983, 355 oldal.

Az előfeltevés definíciójának fokozatos finomítása és elmélyítése során Kiefer különböző elhatárolásokat tesz. Saját előfeltevés-fogalmát leválasztja a közönséges logikai implikációról és a pragmatikai preszuppozícióról is. Mint ugyanis rámutat, a szemiotika hármasszemponrendszerében, ahogy "a szemantika ráépül a szintaxisra, úgy épül rá a pragmatika a szemantikára" (58. o.). A három szint előfeltevés-fogalmi — tehát a logikai (más terminológiával kondicionális) implikáció, a szemantikai és a pragmatikai előfeltevés — közül Kiefer elemzése a szemantikai preszuppozícióra koncentrál. Álláspontja szerint "a szemantika a jelentés 'megjósolható' részével foglalkozik, pontosabban mindazzal, amit a mondat jelentéséből a mondatban előforduló lexémák (lexikai) jelentése és a mondat szintaktikai szerkezete alapján tudunk. Ez a jelentés általában független a mondat kontextusától. A szemantikai jelentés bizonyos aspektusai kifejezhetők logikai igazságfeltételek formájában, bár ezek nem merítik ki a szemantikai jelentést. A pragmatikai jelentés nem jósolható meg a mondat lexikai és szintaktikai szerkezete alapján, bár természetesen nem független tőle. /.../ A pragmatikaelmélet célja ennek megfelelően annak megmagyarázása, hogy a szemantikai jelentés hogyan módosul a különböző beszédszituációkban, a beszélői tevékenységben." (11. o.)

A szemantikai előfeltevés fogalma tehát mintegy "középen" helyezkedik el: egyfelől meg kell különböztetni a logikai implikációtól — csak a modus ponens érvényes rá, de a modus tollens nem, s az előfeltevés mind a szóban forgó mondatból, mind belső tagadásából következik. (Kiefer a külső és belső tagadást épp azáltal választja el egymástól, hogy míg ez előbbi a preszuppozíciók felfüggesztésével jár, az utóbbi viszont változatlanul hagyja őket.) Másfelől a nyelvhasználati szituációkhoz mérten invariáns szerkezeteket jelent, ezért megkülönböztetendő a pragmatikai szinttől. Ez persze nem jelenti azt, hogy egyszer s mindenkorra le kellene választani a pragmatikai dimenzióról. A két szint között folytonos átmenet hozható létre: "a pragmatikai előfeltevés-fogalom megfelelő megszorításokkal ugyanazt a felvetést fogja előfeltevésként elismerni, mint a szemantikai" (52. o.); s "az előfeltevésekre vonatkozó jelentésszabályok további, pragmatikai előfeltételekkel egészülhetnek ki". (58. o.) Idézzük föl mármost a szemantikai előfeltevés-fogalom azon meghatározását, melyhez Kiefer a fogalom kidolgozása során eljut: "S' akkor és csakis akkor előfeltevése S-nek, ha, amennyiben S-t állítjuk, akkor, független attól, hogy S igaz-e vagy hamis, nem lehetséges, hogy S' ne legyen igaz. — Ha S' nem teljesül (nem igaz), akkor a szóban forgó

kijelentés vagy hamis, vagy igazságérték nélküli (sem nem igaz, sem nem hamis), vagy nem adekvát." (42. o.)

A szerző a következőkben az előfeltevések osztályozásával és a szemantikai jegyekkel foglalkozik. Szól egyebek között a faktív igékről (ezek olyan igék, melyek használatánál a hogya kötőszós mellékmondat által kifejezett tényállás igazságát tételezzük föl) és az inchoatív igékről (ezek olyan állapotváltozást fejeznek ki, mely nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is mérhető); főnevek, melléknevek, valamint mondatbeli partikulák előfeltevéseiről, mellékmondati és egzisztenciális preszuppozíciókról; végül a minden nyelvre jellemző vagy nyelvspecifikus (idioszinkratikus) előfeltevésefajtákról. A szemantikai jegyeket elemezvén a szerző különböző jelentésfajtákat tekint át (így megkülönböztet denotatív, konnotatív, stilisztikai, érzelmi, átsugárzott, kollokációs és tematikus jelentést), utal a szemantikai jegyek argumentumszámára, s végül a szelekciós jegyeket választja le az előfeltevése-fogalomról. Ugyanis, többek között, "ha a preszuppozíció nem teljesül, akkor, mint láttuk, mondatunk nem lehet szemantikailag adekvát. Ha viszont a szelekciós jegyeket sértjük meg, akkor mondatunknak belső szemantikai struktúrája lesz helytelen és az igazságérték kérdése fel sem merül." (92–93. o.)

A könyv egyik legizgalmasabb része az összehasonlító szerkezetekkel, filozófiai terminológiával szólva: reflexiós meghatározásokkal foglalkozik. Kiefer megkülönbözteti egymástól a mérhető és a nem-mérhető minőséget jelölő mellékneveket, s az egyes reflexiós meghatározások oldalait pozitív, illetve negatív pólusnak mondja. Minden eredményét itt nem foglalhatjuk össze, vegyük illusztrálásképpen azonban néhány megállapítását: "Melléknévnel alapfokú összehasonlító szerkezetekben mindig fellép előfeltevés, kivéve, ha a melléknév mérhető minőséget jelölő pozitív pólusú melléknév." (106. o.) Vagy, a nem-mérhető minőséget jelölő melléknevekkel kapcsolatos egyik megállapítását véve: "az értékelő melléknevek közül közép fokú összehasonlításnál előfeltevés csak a negatív értékelő mellékneveknél lép fel". (123. o.) A melléknevek ezen analízisét a megfelelő lengyel nyelvi szerkezetek vizsgálata zárja.

Az inchoatív predikátumokkal foglalkozó rész egyebek között az idő kategóriájának, a cselekvés és az eredmény egymáshoz való viszonyának, az igekötők jelentésmódosító szerepének kérdéseit; a faktivitást taglaló fejezet pedig a különböző típusú faktív predikátumok problematikáját tekinti át. A téma-réma struktúra és az előfeltevések viszonyát bonckés alá vonó rész szubtilitásában és az elemzés analitikus mélységének szintjében semmivel sem marad el a könyv egyéb fejezetei mögött, e vonatkozás nyelvészetben szokásos fogalmi alapja tűnik azonban számunkra a mű legirizálóbb kategóriájának. Ezen

alapfogalmak meghatározásának problematikusságára maga a szerző is utal: a "téma-réma fogalma intuitíve elég világosnak látszik. Hagyományos megfogalmazás szerint téma az, amiről állítunk valamit és réma az, amit erről a valamiről állítunk. Ez azonban korántsem meghatározás: bizonytalanság van már az állítás fogalmában, amit csak növel az, hogy sokszor nem tudjuk megmondani, hogy miről állítunk mit. A meghatározásnak operatívnak és explicitnek kellene lennie. Ez mai tudásunk szerint csak akkor érhető el, ha a meghatározás egy megfelelő jelentéseméletbe épül bele, annak része. A téma-réma intuitív fogalmával abból a szempontból is baj van, hogy nem látjuk világosan, hogy milyen jelenségeket akarunk vele megmagyarázni." (220. o.) Számunkra intuitíve úgy tűnik — e megjegyzésünk persze a "subject-predicate", nem pedig a "topic-comment" típusú nyelvekre vonatkozik —, hogy szemantikai szempontból egy kijelentéssel mindazon entitásról állítunk valamit, ami előfordul benne, attól teljesen függetlenül, hogy milyen mondatbeli funkcióval fordul elő. A téma csak valamilyen textusban vagy pragmatikus szituációban látszik értelmet nyerni, ahol szekvencia áll elő, s ezzel a szóban forgó entitások között korábbiakról és későbbiekéről beszélhetünk. Egy kijelentés témáját így a megelőzőleg szerepelt entitás(ok) adná(k), rémája pedig a többi entitás köré szerveződne. Ez nem azonos az újszerűség szempontjával, hiszen az az érintett személyek tudáskészletétől függ, még ha, metaforikusan, hívhatjuk is a későbbit újnak.

Már e megjegyzések is a pragmatikus aspektus figyelembevételének szükségességére utalnak, ami csak fölerősödik az összetett mondatok és előfeltevéseik viszonyát elemző fejezetben. Karttunen finn logikus elemzéséhez kapcsolódva és ezen tárgyalásmód nehézségeit kimutatva, Kiefer — következetesen alkalmazva szemantikai kérdésföltevést — oly módon közelíti meg a problémát (mely megközelítésmód egyébként illeszkedik például a kijelentéskalkulus logikai—értékkiszámító eljárásának szerkezetéhez is), hogy az összetételben szereplő tagmondatok előfeltevéseinek kiszűrődését vizsgálja. Eközben azonban lényegében figyelmen kívül marad az a kérdés, hogy az egész talán minőségileg több, mint a részei. Nézzük ezzel kapcsolatban a könyv két példáját.

(1) Vagy nem minden gazdag embernek van autója, vagy Péter nem gazdag, vagy rossz az autója. (2) Vagy tud Béla arról, hogy vége a háborúnak, vagy nincs vége a háborúnak. (1)-nek véleményünk szerint a következő előfeltevései vannak: (1a) Péter autó nélkül van/jött. (1b) Nem tudjuk, Péter gazdag-e vagy szegény. (1c) Nem tudjuk, Péternek van-e autója, vagy nincs. (1d) Nem tudjuk, hogy ha Péternek van autója, akkor az jó-e vagy rossz. (1e) Nem tudjuk, hogy minden gazdag embernek van-e autója, vagy van-e néhány olyan gazdag ember, akinek nincs autója. (1b)—(1e) fölírható modális ítéletként oly módon,

hogy megegyezzen az (1)-ben és az (1x)-ben szereplő alany. — (1ba) Lehet, hogy Péter gazdag. (1ca) Lehet, hogy Péternek van autója. (1da) Lehet, hogy ha Péternek van autója, akkor az jó. (1ea) Lehet, hogy minden gazdag embernek van autója. S e kijelentések persze ekvivalensek a következőkkel: (1bb) Lehet, hogy Péter szegény. (1cb) Lehet, hogy Péternek nincs autója. (1db) Lehet, hogy ha Péternek van autója, akkor az rossz. (1eb) Lehet, hogy nincs minden gazdag embernek autója. — S vegyük még azokat az állításokat, melyek nézetünk szerint (2) előfeltevései: (2a) Béla nincs itt. ("Itt, vagyis a mondat kimondásának helyén. Ha ugyanis Béla ott volna, akkor a kézenfekvő kérdés így hangzana: "Béla, mondd, vége a háborúnak?") (2b) Béla szükségképpen tudomást szerez a háború végéről. (Másként szólva: szükségszerű, hogy ha véget ér a háború, akkor Béla erről tudomást szerezzen.) (2c) Nem tudjuk, hogy Béla tudja-e: vége van a háborúnak, vagy nem tudja-e: vége van a háborúnak. Ezzel (2b) miatt ekvivalens (2c'): Nem tudjuk, véget ért-e a háború vagy sem. (2c)-t és (2c')-t át lehet fogalmazni possibilities kifejező modális mondattá, hasonlóan az előző példához. — Számunkra ezek a példák azt mutatják, hogy az összetett mondatok előfeltevéseinek vizsgálata során, a tagmondatok preszuppozícióinak kiszűrődése mellett, nem volna kevésbé termékeny az a szempont, hogy az összetételt megvalósító szerkezeteknek megfelelően milyen, a tagmondatokban egyáltalában nem szereplő előfeltevések jelennek meg.

Az előfeltevések elmélete alaposságánál, problémaérzékenységénél és kidolgozott megoldásainál fogva bizonyos a vonatkozó (illetve rokon) nyelvészeti—logikai—gnoszeológiai problémákkal foglalkozó olvasók egyik magyar alapkönyve lesz. A nem ilyen szakirányban kutatók, hanem csak tájékozódni kívánók számára a könyvet — mint már utaltunk rá — elemzéseinek szubtilis mélysége és analitikus fölbontóképessége teszi tanulságos olvasmánnyá.

Fehér M. István

Rainer A. Bast könyve egy a Heidegger-irodalomban eddig kevés figyelemre méltatott téma vizsgálatához kíván hozzájárulni. Nagyon is ismert — írja bevezetőben —, hogy "a késői Heidegger a tudománnyal igen kritikusan állt szemben"; ám hogy "e tudománykritika csupán a késői Heideggernél bukkan föl", azt már gyakorta szem elől tévesztik: mindenképpen hiányzik azonban "mind a mai napig annak az útnak a beható vizsgálata, mely ehhez a kritikához vezet" (XI. o.). Jelen munka mármost ezt a hiányt igyekszik pótolni, "amennyiben a heideggeri tudományfogalom alakulásának korai szakaszait követi végig" (uo.).

A heideggeri gondolkodói út korai szakaszának tagolásában Bast — a Heidegger-kutatás újabb eredményeit szem előtt tartva — több fázist különböztet meg. Heidegger gondolkodásának ábrázolását, írja, nemhogy nem lehet a Lét és idő periódusával azonosítani, hanem alkalmasint még kezdeni sem. A korai Heidegger gondolkodói korszakától megkülönböztetendő a fiatal Heidegger gondolkodása, mely az 1912 és 1917 közötti akadémiai írásokat fogja át, s szellemiségére a neokantianizmus, Husserl és a skolasztika nyomja rá a bélyegét. Az első világháború után a "logikai tudományelmélet és ismeretelmélet" helyébe a "tényleges-történeti élet" tematikája lép, s ez a szakasz, melyet a Husserllal való benső számvetés is jellemez, torkollik azután, úgy 1922–23-tól, gondolkodásának ama "harmadik fázisába, melyet ma szokásosan — hamisan — Heideggerrel azonosítanak: a fundamentálonológiai egzisztenciális analitika fázisába, ill. — röviden — a Lét és idő fázisába, úgy hozzávetőleg 1928-ig" (XII. o.).

A heideggeri tudományfogalom elemzését Bast a főnti tagolásnak megfelelően vázolja. A fiatalkori szakaszt illetően a disszertációra, a habilitációs írásra és a próbaelőadásra támaszkodik (1–42. o.), a második fázisból az eddig egyedül publikált — 1919–21-ből származó — Jaspers-recenziót vizsgálja (43–51. o.), a harmadik tekintetében pedig, a Lét és időn kívül, az 1925–28-as egyetemi előadásokat és a "Fenomenológia és teológia" c. írást veszi alapul. Fontosságát tekintve ez utóbbi a legterjedelmesebb rész (52–205. o.), melynek első két — mintegy előkészítő — fejezete ("A 'tudomány'

*Rainer A. Bast: Der Wissenschaftsbegriff Martin Heideggers im Zusammenhang seiner Philosophie, Frommann—Holzboog, Stuttgart—Bad Cannstatt 1986, XVI + 245 oldal.

előzetes fogalma" és "A fenomenológia: (rész-) diszciplína avagy interdiszciplináris módszer?" után "az egzisztenciális tudományfogalom előfeltevéseit", majd "az egzisztenciális tudományfogalmat" magát vizsgálja — természetesen elsősorban a Lét és idő tükrében. A könyv zárófejezetében (206—227. o.) Bast rövid kitekintést nyújt a heideggeri tudományfogalomnak a gondolkodói út későbbi — 1928, ill. 1930 utáni — szakaszaiban végbement változásaira.

A neokantianizmus és a fenomenológia antipszichologizmusának jegyében fogant fiatalkori írások egy úgymond "logikai" tudományfogalmat tükröznek. Eszerint a tudomány — összefoglalóan — nem más, mint "a létező egy tartományát illető igaz ítéletek összefüggése" (118. o.), illetve, magának Heideggernek a szavaival, "teoretikus ismereteknek princípiumok által rendezett és megalapozott összefüggése", ahol is az ismeretek ítéletekben fejeződnek ki, melyek igazak, érvényesek, és pedig nem annyira az ítéelő aktus, mint inkább az ítélet értelme, tartalma tekintetében. "Minden tudomány, teljesedésének eszméje szerint elgondolva, az érvényes értelem önmagában fennálló összefüggése", míg a konkrét tudományok időben meghatározott jelenségek, s mint ilyenek, sohasem bevégezettek.¹ Ez a Husserlra emlékeztető platonizáló tudományfogalom ad helyet — a heideggeri gondolkodói út változásaival összhangban — a húszas évek derekán kialakuló "egzisztenciális" tudományfogalomnak, melynek gondolati beállítottságát összefoglalóan úgy lehetne jellemezni, hogy "a tudomány az embernek a világhoz való viszonyulás és a világértelmezés tekintetében egy létmódja" (118. o., vö. 188. o.). A kanti kopernikuszi fordulat, mely szerint "a tárgyaknak megismerésünkhöz kell igazodniok", "Heideggernél még radikálisabb értelmet nyer", írja Bast, amennyiben maga a megismerés, a megismerő viszonyulás is az ember levezetett létmódjaként kerül tárgyalásra (118. o.).

Bast könyve részletelemzések tömkelegére bomlik, melyeknek összefoglaló bemutatása szinte kivitelezhetetlen föladat, s melyek összefüggése korántsem világos. Föltehetően a szerző is érezte ezt, s ezért található több fejezet végén "Zusammenfassung", illetőleg ezért viseli egy egész fejezet — az utolsó előtti, 7. fejezet — önmagában véve is a "Zusammenfassung" címet. Ezek az "összefoglalások" azonban többnyire csak, rövidített formában, megismétlik a korábban mondottakat, s az összefüggés hiányát ily módon éppenséggel még érezhetőbbé teszik. Meglátásunk szerint ebben két dolog játszik közre.

¹Lásd M. Heidegger: Frühe Schriften, Klostermann, Frankfurt 1972, 358. o.

(1) A könyv címében jelzett téma, azaz a tematikus tárgy tisztázatlansága, ill. előzetes meghatározásának-körülhatárolásának hiánya. — Bast nem jelöli meg közelebbről, hogy amikor Heidegger tudományfogalmát vizsgálja, akkor voltaképpen mit is kíván vizsgálni, ill. rekonstruálni. A "tudomány" szó Heidegger szövegeiben — csakúgy, mint alkalmasint más egyéb kifejezés Heidegger vagy bármely más filozófus szövegeiben — számtalan eltérő kontextusban bukkan föl, melyek egy tetemes részében egyáltalán nem terminusként szerepel, szerzőjük egyáltalán nem kíván a tudományra vonatkozó önálló nézetet kifejteni. Ily módon ezen kontextusok mégoly tüzetes vizsgálata sem kecsegtet biztosan érdemleges eredménnyel; az elemzések korrektek lehetnek ugyan, ám alkalmasint kevésbé relevánsak. Abból kiindulva, hogy Heidegger (úgy a húszak évek végéig) a filozófiát a tudományokkal hozza összefüggésbe — a filozófia tudomány-megalapozó szerepéről beszél, sőt néhol a filozófiát magát is tudományként, éspedig a lét tudományaként határozza meg —, vizsgálódásaiba Bast helyenként a heideggeri filozófia-fölfogást, s annak mindenkori változásait — pl. Heidegger fenomenológia-fölfogását, fenomenológia és létkérdés, fundamentálonológia és egzisztenciális analitika viszonyát — is bevonja.² A címben körvonalazott téma ekkor viszont nem csupán Heidegger tudományfogalmát, hanem egyúttal filozófiafogalmát, filozófia-fölfogását is átfogja, sőt — amennyiben utóbbi esetben nem csupán Heideggernek a filozófiával kapcsolatos nézeteiről, hanem a heideggeri filozófia mindenkori belső struktúrájáról is szó van — voltaképpen az egész heideggeri gondolkodást. Ezzel azonban a vizsgált tematika parttalanná szélesedik, ill. — pontosabban — a legkülönbözőbb szintek között ide-oda ingadozik: a legaprólékosabb részletkérdések és az életmű átfogó megítélésére vonatkozó kijelentések váltogatják egymást. A szintek ezen váltogatása ugyanakkor még lehetne termékeny vagy egyenesen revelatív erejű is: hogy mégis jobbára összefüggés-nélkülinek, pusztán tetszőlegesnek érezzük, abban nem utolsósorban a második ok játszik közre.

²Bast elsiklik afölött — noha a vonatkozó helyet idézi (60. o.) —, hogy ahol Heidegger a filozófiát tudományként, a lét tudományaként határozta meg (mint pl. a "Fenomenológia és teológia" c. írásban), még ott is hangsúlyozta, hogy "minden pozitív tudomány a filozófiától /.../ nem pusztán relatíve, hanem abszolút különbözik (lásd Wegmarken, Gesamtausgabe 9. köt., sajtó alá rendezte F.-W. von Herrmann, Klostermann, Frankfurt 1976, 48. o.). Amikor Heidegger a filozófiáról mint tudományról beszél, akkor a "tudomány"-kifejezés hozzávetőleg abban az értelemben szerepel, melyben pl. Hegel és a német idealizmus használja. Az 1927-es előadáson Heidegger a filozófiát, hegeli szóhasználattal, éppenséggel "a megfordított világ (verkehrte Welt) tudományának" nevezi — amint azt maga Bast is idézi (60. o.).

(2) A könyv elemzései a "filológia" módszerére épülnek (XV. o.). Bast ezen abszolút szövegközeli és szövegű értelmezést ért; az abszolút primátus, írja, a szöveget illeti meg (uo.), s ez a maxima alkalmasint teljes szívvel helyeselhető is. Ám a mai — épp Heideggerből kinövő — hermeneutikában kicsit is járatos olvasó azt tenné itt hozzá, hogy a szövegűséggel még nem mondtunk sokat, s hogy filológiai módszerrel a legellentéteesebb interpretációk támaszthatók alá: hogy tehát a filológia mindig az értelmezendő szöveg valamilyen előzetes megértésére épül, ez utóbbit pedig explicálni, ill. igazolni kell. Az olyan kritikai észrevételek, ellenvetések ugyanis — s ilyenekkel teli van Bast könyve —, melyek mégoly szövegközeli elemzések alapján fogalmi tisztázatlanságokat, következetlenségeket, ellentmondásokat, homályosságokat mutatnak ki, mindaddig irrelevánsak, ill. pusztán formálisak maradnak, amíg nem rögzítjük a szöveg értelmét. Ez az értelem az, amire való tekintettel — amennyiben azt megbontja, rombolja, kuszává teszi — a fogalmi ingadozás, homályosság, ill. ellentmondásosság egyáltalán relevánssá válik. Amíg nem tudjuk, hogy egy szöveg mit akar mondani, addig vélten éleselmű megjegyzéseink a semmibe markolnak, vagy — jobb esetben — pusztán formálisak maradnak.³ Bast vizsgálódásai esetében arról van szó, hogy hiányzik a heideggeri gondolkodói út olyan előzetes interpretációjának (átfogó képének) vázlata, melybe azután a részletelemzések és a kritikai észrevételek beilleszkednének, ill. a fönt jelzett színtingadozások a maguk értelmét elnyernék. A mégoly szövegközeli filológia — amennyiben nem ágyazódik a jelzett előzetes interpretációba — szem elől kell, hogy tévessze a szélesebb összefüggéseket, illetve amikor ilyen jellegű kijelentéseket mégiscsak tesz, akkor azok aligha többek — megalapozatlan — magánvélekedéseknél, melyek ugyanakkor a szövegközeli filológiával kiáltó ellentmondásban vannak. — A következőkben ezen — hermeneutikai jellegű — metakritikai megfontolások fényében tekintjük át Bast könyvének nagyobb fejezeteit.

A fiatalkori írásokkal kapcsolatban Bast némely Heidegger-kutatónak — akik közül explicite J. D. Caputót nevezi meg — szemére veti, hogy "a korai írásokat a Lét és idő felől szemlélik" (42. o.), s amennyiben bennük a későbbi Heidegger némely gondolatának előlegzését vélik fölfedezni, úgy itt egy retrospektív "Überinterpretation"-ról volna szó. Bastnál ezzel szemben — a szójátékot megkockáztatva — a fiatalkori írások "Überforderung"-ját fedez-

³A tárgyi kritika, írja Bast (XV. o.), csak a szövegre történő korlátozódás alapján lehetséges: ám hermeneutikai szempontból inkább úgy fogalmaznánk, hogy tárgyi kritika csak magának a "dolognak" (a "tárgynak") az előzetes megértése alapján termékeny (annak a "dolognak", amiről a szöveg szól).

hetjük föl. — Mi Heidegger fiataalkori írásainak helyiértéke? Vajon méltók volnának-e a figyelemre, ha szerzőjük, egy jó évtizeddel később, nem publikált volna egy Lét és idő című művet? Vajon nem abból kell-e kiindulni, hogy egy tehetséges ifjú első próbálkozásairól van itt szó, melyek az akkori vezető filozófiai irányzatokban való meglehetősen jártasságról tesznek tanúbizonyságot, anélkül ugyanakkor, hogy originalitásra a legcsekélyebb mértékben is számot tartanának? Hogy ezen írások abból a szempontból relevánsak, hogy jelzik, honnan indult el Heidegger, s milyen gondolati horizont volt az, amely a későbbiekben jelentős változásokon ment keresztül? S hogy maguk a gondolati ingadozások is abból a szempontból jönnek elsősorban tekintetbe, hogy a gondolati horizont transzformálódásához mennyiben járultak hozzá, nem pedig abból, hogy tárgyi kritikát hívnak ki maguk ellen? — A fiataalkori írások ilyen jellegű előzetes megértése tökéletesen megalapozatlannak mutatja azokat a — mértéktelen — igényeket, melyekkel Bast ezen írásokhoz közeledik. "Unklar" (24. o.), "sachliche Unklarheit" (25. o.), "Ungenauigkeit" (26. o.), "Unklarheit" (26. o.), "nicht klar" (29. o.), "terminologische Unklarheit" (30. o.), "Ungeklärtheit" (31. o.), "ungelöst" (32. o.), "Unklarheit" (34. o.), "unklare Begriff" (35. o.), "keine terminologische Eindeutigkeit" (39. o.) — hangzik ostorcsapásszerűen, különböző problémákkal kapcsolatban, újra meg újra. A verdikt pedig: "végkövetkeztetésként meg kell állapítani, hogy az egyedi tudományok logikai alapjait Heidegger általánosságban nem volt képes tisztázni" (34. o.). Csakhogy — tolul föl bennünk a kérdés —, vajon föllépett-e Heidegger ilyen igénnyel egyáltalán? Vajon nem csupán azért kellett volna "az egyedi tudományok logikai alapjait tisztázni", hogy a fiatal Heidegger tudományfogalmáról mint tárgyalásra érdemes önálló témáról beszélni lehessen? Hogy "Heidegger korai publikációi a tudományok logikai alapvetésével foglalkoztak" (177. o.): ez túlon túl merész állításnak tűnik, noha a tudományokról, rendszerezésük, osztályozásuk, megalapozásuk különböző fajtáiról több helyen is esik szó — különösképp a habilitációs írásban és a próbaelőadásban —, ám egyik helyen sem valamely önálló nézet kifejtésének igényével, hanem alkalmasint csupán vonatkozó korabeli álláspontok (mindenekelőtt a neokantiánus transzcendentálfilozófia és a fenomenológia) alapján történő — többnyire differenciálatlan — rekapitulációnak a formájában. Egyáltalán: még azt sem lehet mondani, hogy Heidegger e helyeken önálló nézetek helyett reprodukálna kortársi nézeteket, hiszen voltaképpen témái Duns Scotus jelentés- és kategóriatana, ill. az időfogalom a történettudományban; a tudományelméleti megfontolások pedig — egyfajta gondolati háttér gyanánt — pusztán előkészítő, ill. ráhangoló funkcióval bírnak. Hogy Bast tárgyalás-

módja ezeket a gondolatokat messze súlyukon fölül kezeli, arra két olyan megfontolás hozható föl, melyet ő maga is megemlít. Egyrészt az, hogy "a fiatal Heidegger publikációiban kevés tér marad tisztán szisztematikus vizsgálódások számára" (34 sk. o.),⁴ másrészt pedig az, hogy ha már egyszer a tudományelméleti háttér tisztázatlanságáról van szó, akkor a figyelemnek a rekapituláló tanítványon túl, éppenséggel azon szerzők — a mesterek — felé kellene fordulnia, akiknek a műveiben ez a tisztázatlan tudományelméleti gondolkör explicit kidolgozást nyer. Bast ezt nem teszi meg, ám egy helyen, miközben kritikailag taglalja, milyen nagy "teher nehezedik az érvényességfogalomra a fiatal Heideggernél", futólag megjegyzi: "itt el kell ismerni, hogy az érvényességfogalom Lotzénál és Rickertnél is, minden erőfeszítés ellenére, tisztázatlan marad" (28. o.). Ha Heidegger a húszas években a neokantianizmus Lotzéra visszanyúló érvényességfogalmát megsemmisítő bírálólatban részesíti, akkor ez föltehetően aligha lett volna lehetséges, ha egy ideig nem veszi át és nem használja maga is. Bast türelmetlen kritikája itt mintha az időt siettetné...

Hogy az exakt filológiai módszer hermeneutikailag milyen mértékben lehet vak — pontosabban süket —, az a "Fenomenológia és teológia" c. írás tárgyalásából derül ki, ahol Bast természetes magátólértetődőséggel utasítja el — a racionalitás alacsonyabbrendű formájaként — azt a hermeneutikai kört, amit itt Heidegger a hívő egzisztencia és a teológia között állapít meg (vö. 69 sk. o.). A teológiára vonatkozó heideggeri fejtegetéseket Bast e helyen "egy konkrét egyedi tudomány elméleti-logikai alapvetésének /.../ példaként" tárgyalja, s ez a vizsgálati szempont nem kis mértékben megütköztető. Hogy a "Fenomenológia és teológia" c. írás, mely nagyon is filozófia és teológia viszonyát vizsgálja, egyúttal a teológia (véltetően filozófia általi) alapvetésének igényével is föllépne, az jelen recenzens számára az írás újbóli átolvasása után sem volt megállapítható. Még ott is, ahol Heidegger azt írja: "az ontológia /.../ a teológiai alapfogalmak ontikus /.../ tartalmának korrektívumaként funkcionál" — még ott is nyomban hozzáfűzi: "ez a korrekció

⁴A habilitációs írás bevezető "tudományelméleti" megfontolásai kifejezetten hangsúlyozzák, hogy "jelen vizsgálódás föladatokról kívül esik a tudományelmélet és a rendszertan problémáinak a maguk teljes mélységében és szélességében való felgöngyölítése"; ezenkívül pedig csak a zárófejezet jut oda, hogy "az idáig visszafogott szellemi nyugtalanságot", azaz a megelőző részek történeti rekonstrukciója során háttérbe szorított önálló problémalátást "szóhoz juttassa" (Frühe Schriften, i. k., 151, 341 sk. o.). A próba-előadás pedig, az időfogalom témáját előkészítendő, egy tömör bekezdés erejéig tartalmaz "tudományelméleti" megfontolásokat (lásd uo. 358. o.).

nem megalapozó jellegű (begründend)", azaz nem olyan, mint amikor fizikai alapfogalmak egy természetontológiában nyernek megalapozást.⁵

A Lét és idő periódusának tudományfogalmára vonatkozó vizsgálódásokkal kapcsolatban kiindulópontban éppenséggel egy "filológiai" jellegű ellenvetést kell tennünk (a szónak nem Bast által használt értelmében). Bast ti. a Lét és időt és az 1925–1928 közötti, eddig publikált egyetemi előadásokat (azaz az összkiadás 20., 21., 24. és 25. kötetét), hallgatólagosan, egységes korpuszként kezeli. Ezáltal ami egy fejlődéstörténeti perspektívában gondolati elmozdulásként, útkeresésként — s ezen belül persze ingadozásként, esetleges zsákutcaként — jelenik meg, az most pusztán inkonzisztenciaként, ellentmondásként leplezhető le.⁶ Vizsgálódásai — az alkalmazott módszer és az annak segítségére siető komputertechnika keretein belül — nincsenek ugyanakkor híján az érdekes megfigyeléseknek. Az 1925-ös előadáson pl. — mint megtudjuk — egyáltalán nem bukkan föl az "exisztencia" terminusa (56. o.); ami a Lét és időben a "Jemeinigkeit", az itt még a "Jeweiligkeit" elnevezést viseli (97. o.). A "Besorgen" viszont csak a Lét és időben jelenik meg terminusként (119. o.), az 1927-es és az 1927–28-as előadáson (azaz az összkiadás 24. és 25. kötetében) már egyáltalán nem szerepel (198. o.). A Lét és idő publikált első két szakaszában egyes terminusok jelentése fokozatosan eltolódik, illetve különböző dimenziókban mozog. A "Besorgen" jelentése pl. kiszélesedik (165. o.), a "Vorhandenheit" jelentése viszont ingadozik a teoretikus megismerésben megismert létező léte és a "természet" között (191. o., vö. 108. o.): a "Vorhanden" jelentése: 1. a világon belüli, nem ittlét-szerű létező, 2. a teoretikus megismerés tárgya). A "Zeug" terminusa a Lét és idő második szakaszában háttérbe szorul, helyét egyre inkább lét kifejezése, a "Zuhandenes" veszi át (191, 198. o., vö. 142. o.). Ezeket az — alkalmasint nem érdektelen — megfigyeléseket ugyanakkor (a pusztán referáló részek mellett) ismét csak az "Unklarheit"-ra vonatkozó panaszok sora kíséri (pl. 81, 89, 190, 191, 192, 197, 200. o.), ahol is elsősorban az marad homályban, hogy a terminusoknak mire való tekintettel kellene világosnak lenniök. Ha pl. egy helyen azt írja, hogy "Heidegger a 'létmegértés' /.../ különböző jelentéseit nem teszi világossá" (200. o.), akkor ezzel az állítással — a létmegértés-terminusban általa kimutatott különböző jelentések ellenére — nem tudunk so-

⁵Lásd Wegmarken, i. k., 64. o.

⁶A fejlődéstörténeti perspektíva Basttól teljesen idegen marad. Az utolsó fejezetben többször is kritikusan szóvá teszi, hogy a késői Heidegger tudománnyal kapcsolatos nézetei mily távol esnek a fiatal Heidegger vonatkozó nézeteitől (vö. 220. o.).

kat kezdeni mindaddig, amíg nem tudjuk meg, hogy ez a mulasztás milyen negatív következményekkel jár magára a "dologra" nézve. Hogy ez a dolog micsoda, azt Basttól aligha tudjuk meg. Elemzéseinek egyoldalúan negatív konklúziója pedig zavarba ejtő: "/.../ a fiatal Heidegger logikai tudományfogalma és a Lét és idő-fázis egzisztenciális tudományfogalma" — írja — "/.../ közelebbi szemügyrevételkor igen problematikusnak, illetve tarthatatlannak bizonyul" (205. o.). Az első jelző nem sokat mond (van-e filozófiai fogalom vagy elmélet, mely alkalomadtán ne bizonyulna "problematikusnak?"), a második viszont egyszerűen értelmetlen, amíg nem tudjuk meg, mire vonatkozóan "tarthatatlan", azaz hogy hogyan is nézne ki egy idevágó — nem tarthatatlan — nézet.⁷ Hogy ezek után mégiscsak biztosítja az olvasót arról, hogy a Lét és idő mindazonáltal "nagyvonalú" kísérlet, mellyel a filozófiának szembe kell néznie "mindaddig, amíg az ember a maga lényegére eszmélődik" (205. o.) — a kötelező vállveregetés erejével ható, ám az előzőekből mindenesetre aligha következő állítás. A részleteiben bizonyval nem érdektelen s számos vonatkozásban helytálló — bár nem mindenütt originális — kritikai észrevételek, ill. elemzések ellenére nem látjuk teljesítettnek a Bevezetés ama előlegzését, mely szerint a Lét és idő nem csupán egy állomás Heidegger gondolkodói útján, hanem önmagán belül is változik — s ama ehhez kapcsolódó sokatmondó ígéretet, mely szerint "jelen vizsgálódás egyik lényeges célja annak kimutatása, hogy a Lét és idő éppen ennél a maga benső 'fejlődésénél' fogva fut zátonyra"; végül pedig azt az anticipációt sem, mely szerint a műben érzékelhető "feszültségek és ellentmondások /.../ a mű középpontjában található súlyos töréseként írhatók le" (XIII. o.).

A késői Heidegger tudományfogalmára kitekintő zárófejezetben hirtelen föltűnik végre egy az életmű egészére vonatkozó értelmezés: "Ha a Lét és időben /.../ az ember alapította (stiftete) a létet, úgy a lét később nem a gondolkodás 'terméke' (Erzeugnis)" — írja Bast (212. o.). Ebben a váratlan — s szeretnénk mondani: tarthatatlan — megállapításban ama szubjektivistá Heidegger-interpretáció körvonalai tűnnek föl, melyekkel az irodalom úgy az ötvenes évektől kezdve már fokozatosan (és pedig nem utolsósorban: szövegközeli elemzésekre támaszkodva) leszámolt. Lábjegyzetben — a fönti kijelentés alátámasztására — ez olvasható: "a Lét és időn belül ama tézis, hogy lét csak addig van, amíg az ember existál, csak ezen a módon érthető" (212. o.).

⁷A közvetlenül rákövetkező mondatban viszont szinte maga vonja vissza az előbb mondottakat: "Persze nem lehet elhallgatni", írja, "hogy a tudományfenomén behatóbb elemzését Heidegger csupán a fundamentálonológia után tartotta lehetségesnek" (205. o.).

Ez a még váratlanabb — kategorikus egyértelműséggel leszögezett — kijelentés az ember torkára forrasztja a szót. Hiszen már 1953—54-es alapvető tanulmányában Walter Schulz döntő pontokon aláásta ezt az interpretációs szemléletet, többek között idézve a Bast által hivatkozott helyet is.⁸ Mindenképp szimptomatikus azonban, hogy ez a filológiailag olyannyira igényes mű (mely a heideggeri szöveghelyekre rendre öt számjeggyel, azaz a sorokat is megjelölve hivatkozik) itt nem idéz, hanem csupán parafrazeál — pontatlanul és hivatkozás nélkül. A kérdéses szöveghely Heideggernél így hangzik: "Aberdings nur solange Dasein ist, das heisst die ontische Möglichkeit von Seinsverständnis, 'gibt es' Sein."⁹ Hogy ez a kijelentés miért csak úgy érthető (főképp az idézőjelbe tett "es gibt" mellett), hogy az ember alapítjateremt a létet — illetve hogy egyáltalán érthető-e így is —, abba aligha szükséges belemennünk; mindenesetre nem lesz haszontalan idéznünk Heideggernek az e kijelentés előtti mondatát: "Dass Realität ontologisch im Sein des Daseins gründet, kann nicht bedeuten, dass Reales nur sein könnte als das, was es an ihm selbst ist, wenn und solange Dasein existiert."¹⁰

Ha Bast szubjektivistára olvassa a Lét és időt, akkor persze következetlennek, ill. "nehezen érthetőnek" kell találnia azt, hogy a rektori beszédben a "tudás erőtlenségéről" esik szó (221. o.). Hogyan, hogy ha az ember teremt a létet, ha a lét a gondolkodás "terméke", akkor tudása-gondolkodása mégis erőtlen?¹¹ — A szubjektivista "első" Heidegger képét azután az ob-

⁸Lásd W. Schulz: "Über den philosophiegeschichtlichen Ort Martin Heideggers", Philosophische Rundschau 1 (1953/54), újranyomva az Otto Pöggeler által szerkesztett Heidegger. Perspektiven zur Deutung seines Werks c. kötetben (vö. 2. kiadás, Athenäum, Königstein/Ts. 1984, különösen 110, 117. o.). Hogy Bast minderről nem vesz tudomást, ahhoz föltehetően nem kis mértékben járul hozzá az, hogy "az időközben áttekinthetetlenné vált Heidegger-szekundéirodalom tárgyalásáról szinte teljesen lemond(ott)" (XV. o.).

⁹Sein und Zeit, 15. kiadás, Niemeyer, Tübingen 1979, 212. o.

¹⁰Uo. 211 sk. o.

¹¹Bast itt "megdöbbentő tanácstalanságról" (mint "még a legpozitívabb érzésről") számol be az 1983-ban megjelent "Das Rektorat" c. Heidegger-följegyzéssel kapcsolatban. Hogy egy Heidegger tudományfogalmát tárgyaló akadémiai értekezés, mely az egyik legrégebbi és legtekintélyesebb német filozófiai kiadónál látott napvilágot, minden további nélkül ("Einige Sätze zu 'Das Rektorat'"-bevezetéssel) közli benyomásait egy olyan írásról, mely témájához a legcsekélyebb mértékben sem kapcsolódik — e tény tekintetében viszont jelen recenzens számolhat be "megdöbbentő tanácstalanságról". — Mindenképp szimptomatikus, hogy noha Bast, a szokásos "náci-szemrehányástól" elhatárolódva, differenciált álláspontot vél képviselni, szemléletmódját döntő pontokon mégis az igazságot osztogató bíró avagy az ájtatoskodó pap — rosszabb esetben pedig a makacsul tagadó áldozatából mindenáron beismerő vallomást

jektivista "második" Heidegger képe egészíti ki. Az első korszakban: az ember korlátlan szabadsága; a másodikban: "az emberi cselekvés szabadságának megsemmisítése" (227. o.).

Az exakt szövegközeli filológiai interpretáció és az életmű egészére vonatkozó — a szövegközeli filológia által látszólag megalapozott, valójában tökéletesen megalapozatlan — vélekedések közti állandó ingadozás: ez jellemzi Bast könyvét, mely akarata ellenére szinte kísértetiesen támasztja alá a heideggeri állítást: "Ha az értelmezésnek az exakt szöveginterpretáció értelmében vett konkréciónja szívesen szeret hivatkozni arra, ami 'a szövegben ott áll', úgy az, ami mindenekelőtt 'ott áll', nem más, mint az értelmezőnek a magától értetődő, meg nem vitatott vélekedése/.../"¹²

kicsikarni akaró inkvizítor — amaz attitűdje hatja át, mely Heidegger e korszakával kapcsolatban — a múlttal való érdemi szembenézés elmulasztásának-elfojtásának, s ily módon a múlt továbbélésének különösen káros megnyilvánulásaként — a német közvéleményt időről időre hatalmába keríti. Ennek jegyében a mégoly szövegközeli filológia módszerét is föláldozza, pontosabban: érdekes módon kitágítja. Ha pl. a rektori beszédben — amint arra a filozófus fia, Hermann Heidegger az 1983-as második kiadás bevezetésében hivatkozott — a "nemzeti szocializmus", a "Führer", a "birodalmi kancellár", ill. a "Hitler" szavak nem fordulnak elő, akkor az — írja Bast — nem bír különösebb jelentőséggel, hiszen "más fontos szavak is hiányoznak" (!) belőle (222. o.). Ezen utóbbiak egyike a "filozófia" ("A filozófia szó nem fordul elő a rektori beszédben!" — hangzik diadalmasan a leleplezés /224. o./); a másik a "világnézet". Hogy Heidegger a filozófiát 1933-ban a világnézettel kapcsolta össze, azt — "szigorúan exakt" filológiai módszere alapján — Bast két dologgal támasztja alá: egyrészt azzal, hogy 1927-ben Heidegger — Husserl nyomdokain — a világnézet-filozófia fölött megsemmisítő bírálatot gyakorolt; másrészt azzal, hogy e szó a rektori beszédben — "bizonyal taktikai számításból" (225. o.) — nem fordul elő. — Ezzel az "exakt" filológiai módszerrel alkalmasint éppoly könnyen ki lehetne mutatni, hogy Heidegger a vérfertőzés vagy az anyagyilkosság gondolata iránt is előszeretettel viseltetett, hiszen a rektori beszédben éppenséggel ezen témákról sem esett szó.

¹²Sein und Zeit, i. k., 150. o. — Különösen eklatáns példa itt a fentebb a 9. jegyzetben idézett hely Bast-féle értelmezése: ami a szövegben "ott áll" — ti. hogy az ember teremti a létet —, az valójában az értelmező "magától értetődő, meg nem vitatott vélekedése".

- Czárán Tamás: Eötvös Tudományegyetem Természettudományi Kar, Növényrendszertani és Ökológiai Tanszék, 1083 Budapest, Kun Béla tér 2;
- Solt Kornél: 1092 Budapest, Kinizsi u. 22;
- Bognár László: Filozófiai Intézet, 1054 Budapest, Szemere u. 10;
- Hronszky Imre, Fehér Márta: Műegyetem Marxizmus Intézet, Filozófia Tanszék, 1111 Budapest, Műegyetem rkp. 3–9;
- Pásztor Erzsébet: Eötvös Tudományegyetem Természettudományi Kar, Genetika Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/a;
- Huoranszki Ferenc: Eötvös Tudományegyetem Bölcsészeti Kar, Filozófia II. Tanszék, 1088 Budapest, Pollack M. tér 10;
- Domaházi Margit: 1223 Budapest, Gyula vezér u. 30;
- Szegedi Péter: Eötvös Tudományegyetem Természettudományi Kar, Filozófia Tanszék, 1088 Budapest, Rákóczi út 5;
- Bolonyai Gábor: 1114 Budapest, Kemenes u. 6;
- Aggód Zsuzsa: 1119 Budapest, Szakasits Á. u. 47;
- Darab Tamás: 1021 Budapest, Tárogató u. 34;
- Mezei György: Lukács Archívum és Könyvtár, 1056 Budapest, Belgrád rkp. 2;
- Fehér M. István: Eötvös Tudományegyetem Bölcsészeti Kar, Filozófiatörténet Tanszék, 1088 Budapest, Pollack M. tér 10;
- Laurent Stern: Department of Philosophy, Davison Hall, DC, Rutgers University, New Brunswick, NJ 08903, USA;
- Ivan I. Frolov: Insztitut Filozofii AN SZSZSZR, Volhonka 14, 121019 Moszkva, Szovjetunió;
- Erich Hahn, Alfred Kosing: Deutsche Zeitschrift Philosophie, 1040 Berlin, Marienstrasse 19–20, Német Demokratikus Köztársaság;
- Vladimir N. Sevcenko: Filozofszkije Nauki, 101430 Moszkva, Nyeglinnaja ulica 29/14;
- Valerij L. Altuhov: Voproszű Filozofii, 121002 Moszkva, Szmolenszkij bul'var 20.

A kéziratokat 2 példányban, a nyomdai szabályoknak megfelelően (oldalanként 25 sor, soronként 50 betűhely) kérjük szerkesztőségünkbe eljuttatni; tanulmány esetén rövid idegen nyelvű összefoglalással.

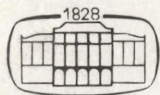
HARMINCKETEDIK ÉVFOLYAM

1988/5-6

1989-05-02

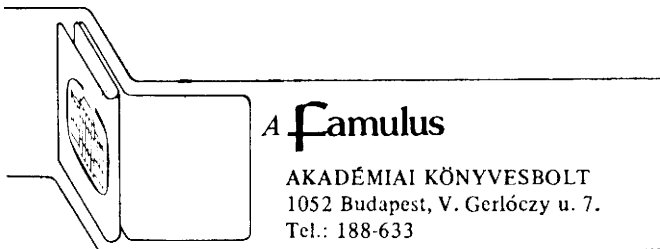
magyar filozófiai szemle

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
FILOZÓFIA
BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A FAMULUS A TUDOMÁNYOKBAN MUNKÁLKODÓK SEGÍTŐJE

CSÖKKENTETT ÁRON ÁRUSÍTJA

az AKADÉMIAI KIADÓ
és más könyvkiadók
régebben megjelent könyveit.

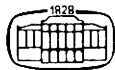
A tudományok minden területéről található szakkönyvek a könyvesbolt készletében. A felsőoktatásban tankönyvként használt kiadványok, a tudományos kutatásban nélkülözhetetlen monográfiák és kézikönyvek, valamint tudományos folyóiratok régebbi számai gazdagítják a választékot.

Keresőlistákat, megrendeléseket elfogadnak egyéni és közületi vásárlóktól, postai, utánvétes szállításra is.

(A közületi vásárlók átutalással is fizethetnek.)

Tudományos kiadványok kedvezményes áron:

A FAMULUS
A TAKARÉKOS, TUDNI VÁGYÓ OLVASÓK KÖNYVESBOLTJA

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

BOLONYAI GÁBOR: Könyv az emberi intelligencia fejlődéstörténetéről (Friedhart Klix: Az ébredő gondolkodás)	452
AGGOD ZSUZSA: Szóbeliség és írásbeliség viszonyáról (Walter Jackson Ong: Orality and Literacy. The Technologizing of the Word)	455
DARAB TAMÁS: Mesterséges intelligencia és filozófia (Wolfgang Daiser: Künstliche Intelligenz Forschung und ihre epistemologischen Grundlagen)	462
MEZEI GYÖRGY: Az előfeltevések elméletéből (Kiefer Ferenc: Az előfeltevések elmélete)	467
FEHÉR M. ISTVÁN: Heidegger tudományfelfogása (Rainer A. Bast: Der Wissenschaftsbegriff Martin Heideggers im Zusammenhang seiner Philosophie)	472

CONTENTS

LAURENT STERN: The Three Levels of Transference in Interpretation	257
TAMÁS CZÁRÁN: Selected Topics on the Biology and of Language Development	273
KORNÉL SOLT: "We make Stars" (Remarks on Nelson Goodman's Ontology)	282

DOCUMENT

ARISTOTLE: On Genesis and Destruction (Introduction and Remarks By László Bognár)	291
---	-----

REFLECTIONS

IMRE HRONSZKY: "Theory and Experiment". Conference on the History and Philosophy of Science, Gent—Bruxelles 1986	368
ERZSÉBET PÁSZTOR: A New Philosophical Journal on Biology	376
I. T. FROLOV: An Age of Decisive Changes	380
ERICH HAHN—ALFRED KOSING: Actual Problems of the Dialectics of Socialism	390
VLADIMIR N. SHEWCHENKO: Socialist Society: Some Philosophical-Methodological Aspects of Analysis	408
WALERI L. ALTUCHOW: Some Components of the Development of Socialist Society	420

REVIEWS

FERENC HUORANSZKI: Freedom of Science?	433
MARGIT DOMAHÁZI: The "Logic" of Nature	437
PÉTER SZEGEDI: Wholeness and the Implicite Order	440
MÁRTA FEHÉR: The Presence of a Methodology of Science, Its Benefits and Successes	448
GÁBOR BOLONYAI: A Book on the History of Development of Human Intelligence	452
ZSUZSA AGGOD: On the Connection between Orality and Literacy	455
TAMÁS DARAB: Artificial Intelligence and Philosophy	462
GYÖRGY MEZEI: From the Theory of Presuppositions	467
ISTVÁN M. FEHÉR: Heidegger's Notion of Science	472

СОДЕРЖАНИЕ

ЛАУРЕНТ ШТЕРН: Три уровня перенесения в интерпретации	257
ТАМАШ ЦАРАН: Очерки о рубеже биологии и теории языка	273
КОРНЕЛ ШОЛТ: «Мы собираем звёзды» (Замечания к онтологии Н. Гудмана)	282

ДОКУМЕНТ

АРИСТОТЕЛЬ: О возникновении и прекращении (Введение и примечания: Ласло Богнар) . . . 291

ОБЗОР

ИМРЕ ХРОНСКИ: »Теория и эксперимент«. Конференция об истории и философии науки. Гент—Брюссель 1986	368
ЕРЖЕБЕТ ПАСТОР: Новый философский журнал о биологии	376
И. Т. Фролов: Время решающих перемен	380
ЭРИХ ГАН—АЛФРЕД КОЗИНГ: Актуальные проблемы диалектики социализма	390
ВЛАДИМИР Н. ШЕВЧЕНКО: Социалистическое общество: некоторые философско-методологические аспекты анализа	408
ВАЛЕРИЙ Л. АЛТУХОВ: Фактор усложнения общественного развития в условиях социализма	420

РЕЦЕНЗИИ

ФЕРЕНЦ ХУОРАНКИ: Свобода науки?	433
МАРГИТ ДОМАХАЗИ: "Логика" природы	437
ПЕТЕР СЕГЕДИ: Целое и его внутренний порядок	440
МАРТА ФЕХЕР: Наличие, польза и успехи методологии науки	448
ГАБОР БОЛОНЯИ: Книга об истории развития человеческого интеллекта	452
ЖУЖА АГГОД: Об отношении устности и письменности	455
ТАМАШ ДАРАБ: Искусственный интеллект и философия	462
ДЬЕРДЬ МЕЗЕИ: Из теории предположений	467
ИШТВАН М. ФЕХЕР: Хайдеггерское понимание науки	472

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/a., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 210,— Ft

Egy szám ára: 35,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat

(H-1389 Budapest, Pf. 149).

"VÉGSŐ ELEMEK" MARX ÉLETMŰVÉBEN*

Andrássy György

Napjainkban korántsem övezi olyan társadalmi figyelem a Marx-kutatást, mint amilyent ez a 60-as években élvezett. A marxi életmű teljesebb, mélyebb megértése, mely a 60-as évek annyit emlegetett nagy vitáinak egyik centruma volt, ma szakmai berkekben sem tartozik az igazán izgalmasnak tekintett témák közé. Úgy tűnik, hogy az a szakmai érdeklődés, mely valamilyen módon Marxra irányul, egyre inkább arra a kérdésre koncentrálódik, hogy mi az, ami Marx életművében ma is korszerű, élő és továbbvihető. Erre enged következtetni a többi között az a vita is, mely 1985-ben Papp Zsolt cikke nyomán, előbb az Élet és Irodalomban, majd a Kritikában és a Világosságban folyt a Marx-kutatás és a marxizmus helyzetéről, s amelyben sok más mellett szó esett a marxizmus "válságáról", "működési zavarairól", "defenzív pozíciójáról", magával a marxi életművel kapcsolatban egy sajátos "szélcsendről" és bizonyos "behúzott vitorlákról", arról, hogy a "marxizmus nehézségeinek korát éljük", hogy "generációk esnek ki ennek a gondolatrendszernek természetes vonzásköréből", arról, hogy "feltámad-e a Nagy Elmélet", illetve hogy "a marxizmus mint Nagy Elmélet képes-e megújulni". Megfogalmazódott a vitában egy olyan nézet is, hogy "mai állapotában a marxizmus éppen a ma legfontosabb, legégetőbb kérdések hosszú sorára nem ad feleletet", s mindent egybevetve a történelmi alternatíva "a marxizmus megújulásában vagy elhalásá-

*A jelen dolgozat egy Kanadában megjelenő hermeneutikai folyóirat, az Ultimate Reality and Meaning. Interdisciplinary Studies in the Philosophy of Understanding számára 1986-ban készült. Főladatom az volt, hogy hermeneutikai szempontból végsőnek tekinthető elemeket bontsak ki Marx életművéből: innen a talán kissé meghökkentő cím. Az angol nyelvű változat és az itt olvasható szöveg (a bevezetés kivételével) lényegében megegyezik. (Vö. Ultimate Reality and Meaning, vol. 11. n. 1. 1988.)

ban", a jobbik esetben "akadémiai stúdiummá, muzeális történelmi értékévé válásában" van.¹

Az itt következő írás a súlypontot nem közvetlenül ezekre a kérdésekre, hanem általában Marx teljesebb megértésére helyezi. Ennyiben tehát egy atipikusnak tekinthető vállalkozásról van szó. A tanulmány ugyanakkor nem törekszik a marxi életmű hatástörténetének és értelmezéstörténetének vizsgálatára sem. Nem e rendkívül szerteágazó hatás-, illetve értelmezéstörténet valamely jelentős állomásának vagy nevezetes vitájának elemzésére tesz kísérletet, hanem közvetlenül Marx írásaira nyúl vissza.

1. MARX TUDOMÁNYOS PROGRAMJA

Nyilvánvaló, hogy Marx tudományos életműve nem fogható föl alkalmi írások sorozataként; kell tehát lennie valaminek, ami körül ez az életmű kibomlott. Ésszerű föltenni a kérdést: vajon volt-e Marxnak valamilyen tudományos programja? — Nem arra gondolok, hogy Marx valahol, valamelyik művében részletesen megvilágította volna elméleti munkássága célját. Ilyen írásáról nincs tudomásunk. Az azonban egyáltalán nem kizárt, hogy műveiben vannak olyan hosszabb-rövidebb fejtegetések, megjegyzések — köztük akár híres eszmefuttatások is —, melyek gondolatilag egymáshoz tartozó program-megfogalmazásoknak tekinthetők, s ilyenekként eddig elkerülték a Marx-kutatók figyelmét. A következőkben szeretnék rámutatni, hogy Marx életműve valóban tartalmaz ilyen fejtegetéseket, s hogy ezek fényében joggal állítható: Marx intellektuális életműve valóban egy nagyszabású program alapján bontakozott ki, s lett azzá, ami. (Megjegyzem azonban, hogy ezek a fejtegetések mind olyan kéziratokban találhatóak, melyeket csak jóval Marx halála után publikáltak.)

A program először az 1843-ban írt híres Hegel-kritikában bukkan föl. Marx ekkor tudományos célját, Hegel pánlogizmusával vitatkozva, "a sajátos tárgy sajátos logikájának" föltárásában jelölte meg.² Föl kell azonban figyelniünk rá — s tulajdonképpen ez az, ami az egyébként jól ismert szöveg

¹Vö. Almási Miklós: "A nyitott elmélet lehetőségei", Világosság 1983/4. sz. és "Feltámad-e a Nagy Elmélet?", uo. 1984/10. sz.; Papp Zsolt: "Mielőtt megalvadunk", Élet és Irodalom, 1985. október 5.; Éles Csaba: "A marxista önvizsgálat aktualitása", Kritika 1985/6. sz.; Gyertyán Ervin: "A marxizmusról a XX. század negyedik negyedében", uo. 7. sz.

²Vö. Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájából. A hegeli államjog kritikája, Marx és Engels Művei (a továbbiakban: MEM), 1. kötet, 297. o.

szokásos interpretációiban elsikkad —, hogy a sajátos tárgy sajátos logikájának föltárása egybeesik a sajátos tárgy "fogalmi megragadásával".³

1844-ben Marx hozzáfog a nemzetgazdaságtan bírálatahoz. A Gazdasági-filozófiai kéziratokban meg is indokolja ennek szükségességét. Az ok: a nemzetgazdaságtan "nem ragadja meg fogalmilag" tárgyát.⁴ Marx azonban nem áll meg itt, hanem megfogalmazza saját, pozitív nemzetgazdaságtani programját is. Ez pedig nem egyéb, mint a tágran értelmezett nemzetgazdasági tárgy "fogalmi megragadása".⁵

1857—58-ban Marx megírja az Alapvonalakat. Ennek bevezetésében viszonylag részletesen tárgyalja a politikai gazdaságtan, általa helyesnek tartott, módszerét. S itt ismét föl kell figyelniünk rá, hogy a tudományos cél, azaz a konkrét "gondolati elsajátítása", "szellemi újraalkotása" tulajdonképpen nem más, mint a konkrét "fogalmi megragadása".⁶

De nem hiányzik a programmegjelölés A tőkéből sem. A harmadik könyvben, miután már meglehetősen nagy utat tett meg az elvonttól a konkrét irányában, Marx visszaül vállalkozásának céljára, a tárgy (itt konkrétan: a pénz), "fogalmi kifejtésére".⁷

A politikai gazdaságtan "bírálata", s ezzel együtt új módon való kifejtése, bármily fontos és bármily nagy föladat volt is, csak egy mozzanatát képezte Marx tudományos programjának. A nemzetgazdaságtani problematika fogalmi kifejtése kezdettől fogva beleágyazódott egy jóval tágabb, egy sokkal átfogóbb elmélet kereteibe, s mindvégig e nagy elmélet része maradt.

Nagyon jól megfigyelhető ez az 1844-es Kéziratokban, ahol a szűkebben vett nemzetgazdasági problémák tárgyalása szemlátomást össze van kötve az emberi lényeg, az elidegenülés stb. kérdéseinek elemzésével. A nemzetgazdaságtani összefüggések mintegy integrálódnak, beépülnek egy szélesebb, átfogóbb elméletbe. Ez az átfogóbb nézet ugyan nincs részleteiben kimunkálva, de alapgondolatai határozottak és világosak. Ezt a fölfogást Marx ekkoriban "végigvitt naturalizmus"-nak hívta, s igen nagyra értékelte. Ahogyan írta, csak ez a nézet képes "a világtörténelem aktusát fogalmilag megragadni"⁸ —

³Uo.

⁴Vö. Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, Kossuth, Bp. 1970, 44. o.

⁵Vö. uo. 45. o.

⁶Vö. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai (a továbbiakban: Nyersfogalmazvány), I. rész, Kossuth, Bp. 1972, 27. o.

⁷Vö. Marx: A tőke, III. könyv, MEM 25. kötet, 185. o.

⁸Vö. Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, 108. o.

s ezzel tulajdonképpen expressis verbis megfogalmazta végső tudományos célját. Ez a cél tehát nem kevesebb, mint a világtörténelem fogalmi megismerése. (Tudomásom szerint Marx ilyen tömören másutt nem definiálta ezt a programot, de hogy 1844 után is fölntartotta, az a későbbi írások alapján igazolható.)

Ezek után természetesen fölvetődik a kérdés: tulajdonképpen mit is jelent közelebbről ez a bizonyos "fogalmi megismerés". A válasz nem könnyű, hiszen Marx sehol sem fejtette ki bővebben ennek természetét. Annyi mindenestre bizonyos, hogy a marxi értelemben vett fogalmi megismerés nem azonos az általában vett fogalmi gondolkodással. Az utóbbi az emberi gondolkodás sajátos természetét fejezi ki, ezzel szemben az előbbi csupán egy speciális módja az emberi megismerésnek.

A fogalmi megismerés tárgya mindig valamilyen szerves egész, egy totalitás, egy rendszer a maga különböző fejlődési szakaszaiban. Ilyen egy adott kor jogrendje, gazdasági élete, az emberi társadalom egészének vagy bizonyos alrendszerének, így művészetének stb. története.

Egy tárgyat akkor ismerünk meg fogalmilag, ha föl tárjuk sajátos logikáját, s ebben a sajátos logikájában mutatjuk be. Ez csak úgy lehetséges, ha előzőleg részletes tanulmányozás és beható elemzés révén megragadjuk a tárgy legbenső, végső determinánsait. Ezek a végső, elvont, meghatározó mozzanatok alkotják a fogalmi megismerés tulajdonképpeni kiindulópontjait. E végső mozzanatok mint rendező elvek funkcionálnak a megismerésben. Közvetlenül vagy közvetve rájuk vonatkoztatjuk a tárgy minden összetevőjét, minden alkotóelemét. A fogalmi megismerés így az elvonttól, az egyszerűtől, a meghatározótól a konkrét, az összetett, a meghatározott irányában mozog. Eredményeként megkapjuk a konkrét tárgyat a maga sajátos rendjében, a maga sajátos logikájában. Ezt az eredményt, a sajátos logikájában gondolatilag reprodukált tárgyat nevezzük a tárgy fogalmának. Ez a fogalom tehát voltaképpen állítások sokaságából egy sajátos logika szerint fölépülő tudás: a konkrét tárgy konkrét fogalma, mint a fogalmi megismerés végterméke.

A fogalmi megismerés kiindulópontjai, mint láttuk, a tárgy végső meghatározó mozzanatai. Ezek alkotják a tárgy elvont fogalmát, azt a fogalmat, melybe a későbbiekben a konkrét fogalom minden eleme természetesen, minden erőszakoltság nélkül integrálódni fog. Ennek a fogalomnak, ennek a kiindulópontnak tehát, egyelőre ugyan még csak elvontan, de át kell fognia a majdani konkrét fogalom egészét; tartalmaznia kell a konkrét fogalom, a konkrét elemeket kereteit és rendező elveit, azokat a kereteket, melyekbe a konkrétabb elemek beágyazódnak, s azokat a rendező elveket, melyek szerint ez a beágyazódás végbemegy.

A fogalmi megismerés ilyenformán az elvont fogalomból indul ki, s végeredményben a konkrét fogalomhoz érkezik el. Ezért kapja a fogalmi megismerés nevet. Ez, az elvont fogalomtól a konkrét fogalomig ívelő szellemi mozgás a konkrét tárgy gondolati újraalkotásának, elméleti reprodukálásának az útja. Ez a fokról fokra haladó logikai, elméleti levezetés azonban túlmutat önmagán, amennyiben akarva, nem akarva fő vonásaiban reprodukálja azt a történelmi utat is, melynek során maga a konkrét tárgy kialakult. A fogalmi megismerés mint az elvont fogalomtól a konkrét fogalom irányába tartó elméleti-logikai előrehaladás így egyúttal átvilágítja a konkrét tárgy reális keletkezéstörténetét is.

A fogalmi megismerés lényege szerint post festum megismerés. Nem végezhető el bármikor: ideje akkor jön el, amikor a megismerés tárgya történelmileg már teljesen, vagy legalább nagyjából kialakult. A fogalmi megismerés több, mint egyszerű tudományos program. A tudományos gondolkodás és az emberi megértés egy sajátos formáját kell látnunk benne: sajátos és a maga módját is magában hordó filozófiai tudományföl fogást.

Ez a tudományföl fogás, s vele a fogalmi megismerés, mint tudományos program, eredetileg nem Marxtól, hanem Hegeltől származik: "A filozófia célja az igazság gondolkodó, fogalmi megragadása."⁹ Marx tudományos programja ilyenformán "átvett" program, s Marx ezt nagyon is jól tudta. Nem véletlenül vallotta magát Hegel "tanítványának".¹⁰ Mindez persze nem jelenti azt, hogy maradéktalanul átvette volna Hegel tudományos programját. Marx nem fogadta el Hegel speciális idealizmusát, s ennek egyenes következményét, a fogalmi megragadás természetét is érintő pánlogizmust. Ennek megfelelően materialista alapra helyezte és demisztifikálta a hegeli programot és tudományföl fogást. Hozzátehetjük még, hogy a fogalmi megragadás tárgya sem esett egybe Hegelnél és Marxnál. Hegel végső célja a világegyetem filozófiai rekonstrukciója, fogalmi megragadása volt -- Marx, mint láttuk, "megelégedett" az emberiség történetének fogalmi megragadásával.

Marx materializmusa különleges materializmus. Középpontjában nem az a probléma áll, hogy létezik-e vagy sem valamilyen transzcendencia, egy transzcendens lény, vagy, mint Hegelnél, egy logikai eszme. Az ő vallásföl fogásában, amely szerint vallásában az ember önmagát fejezi ki eszményítve, úgy-

⁹Hegel: Előadások a filozófia történetéről, I. kötet, Akadémiai, Bp. 1958, 34. o.; vö. Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie, Bd. 11, Frommans Verlag, Stuttgart 1928.

¹⁰Vö. Marx: A tőke, I. könyv, MEM 23. kötet, 20. o.

szólván eltűnik a válasz erre a kérdésre. Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy ez a válasz már a marxi vallásfölfogás forrásvidékén, Feuerbach filozófiájában is eltűnőfélben volt, a Feuerbach által végrehajtott antropológiai fordulat következtében.

De miből nő ki, s végül is mit jelent akkor Marx materializmusa? Marx így ír erről 1859-ben: "Az első munka, melyhez a rám zúduló kétségek megoldása céljából hozzáfogtam, a hegeli jogfilozófia kritikai felülvizsgálata volt... Vizsgálatom abba az eredménybe torkollt, hogy a jogi viszonyok, valamint az államformák nem érthetők meg sem önmagukból, sem az emberi szellem úgynevezett általános fejlődéséből, hanem éppenséggel azokban az anyagi életviszonyokban gyökereznek, melyeknek összességét Hegel, a XVIII. századi angolok és franciák példájára, 'polgári társadalom' néven foglalja össze, a polgári társadalom anatómiáját pedig a politikai gazdaságtanban kell keresni."¹¹ Mint látjuk, Marxot mindenekelőtt korának nagy politikai és jogi kérdései foglalkoztatták. Ezekkel kapcsolatban zúdultak rá bizonyos kétségek, s materializmusa voltaképpen ezeknek a kétségeknek a megválaszolása. Hogy konkrétan mik voltak ezek a kétségek, azt Marx nem mondja ki, megmutatkoznak azonban magából a megoldásból és bizonyos körülményekből.

Németországban, s különösen Marx szűkebb hazájában, a Rajna-vidéken, ahol korábban Napóleon bevezette a Code Civilt, a 40-es évek első felében heves viták folynak a szabadságról. Marx egyáltalán nem pártatlan szemlélője e vitáknak, sőt csillapíthatatlan szenvedéllyel veti magát a tárgyra. Aligha van olyan érv a szabadság mellett és ellen a XVIII. és a XIX. században, amelyről ne tudna. Ismeri a természetjog különböző változatait, a fölvilágosodás csaknem egész társadalombölcseletét, tanulmányozza az emberi jogok problémáját, elemzi a legfontosabb amerikai és francia dokumentumokat, de éppígy ismeri a romantika eszmekörét és az ún. történelmi jogi iskolának a jogfejlődésről vallott fölfogását. És persze belülről ismeri Hegelt, a hegeli iskolát. Meggyőződéses szabadságpárti, aki 1842--43-ban sziporkázó cikkek egész sorát írja a szabadság mellett. E cikkeknek döntő részük van abban, hogy a porosz kormány végül is betiltja a Rheinische Zeitungot: Marx ekkor vonul vissza a közélet színpadáról dolgozószobájába, s ekkor lát neki a hegeli jogfilozófia fölülvizsgálatának. Érti, látja, tudja, hogy a szabadság megvalósítása korkérdés, mely messze túlmutat a Rajna-vidék, s egyáltalán Németország határain, s hogy az a politikai-jogi átalakulás, melyről itt a vita fo-

¹¹Marx: A politikai gazdaságtan bírálatahoz, Előszó, MEM 13. kötet, 6. o.

lyik, Franciaországban, s korábban (bizonyos sajátosságokkal) Hollandiában és Angliában már végbement. Éppígy tudja, hogy bár a modern rabszolgaság intézményével terhelt, de eleve a szabadság és egyenlőség eszményei szerint szerveződött meg az európai eredetű civilizáció a függetlenné váló Amerikában is.

Elméleti oldalról azonban Marx előtt az a kérdés is fölvetődik, hogy miként kerülhetnek egyáltalán társadalmak abba a helyzetbe, hogy kérdésessé válik egész addigi jogrendjük és politikai berendezkedésük. S ha már egyszer ebbe a helyzetbe kerültek, miért pont most, s nem mondjuk 600 évvel korábban? Vajon nyűg volt-e korábban is az a jogi és politikai berendezkedés, mely ellen most lázadoznak, vagy sem? Ha nem, akkor hogyan lehetséges, hogy ami korábban természetesnek és — a fölvilágosodás szóhasználatával — ésszerűnek látszott, az később kérdésessé és ésszerűtlenné válik? Ha igen, akkor miért nem lázadoztak ellene akkor is? Végül is hogyan keletkeznek az új eszmék, miből fakadnak, s mi teszi őket hatékonyá, mi igazolja jogosultságukat?

Hegel mindezt a világszellem fejlődésével, önmegismerési folyamatának előrehaladásával magyarázza. Marxtól azonban ez a magyarázat nem elégíti ki. Nem a fejlődésgondolattal vannak problémái, ennek maga is lelkes híve. A fejlődés "hordozója", az önálló alannyá alakított világszellem zavarja őt, ez az, ami az ő szemében túlságosan is misztikusnak és megfoghatatlannak tűnik. Valahogy így jut el az anyagi életviszonyokhoz, pontosabban a korábbi állapotokhoz képest megváltozott életviszonyokhoz mint az új eszmék forrásához. Marx tehát arra a meggyőződésre jut, hogy a fönnálló jogi és politikai berendezkedést megkérdőjelező új eszmék a megváltozott anyagi életviszonyokban gyökereznek. Ezek az új életviszonyok tudatosulnak a politikai és jogi gondolkodás, a művészet, a vallás és a filozófia új eszméiben, s ezek az életviszonyok magyarázzák meg az új eszmék elsöprő erejét és hatékonyságát.

Marx szerint ugyanakkor az anyagi életviszonyok maguk is meghatározottak az anyagi életfeltételek, a termelőerők által. Ez a fölfogása azon a gondolon nyugszik, hogy a tárgyak — normahordozók. A pohár mintegy megmutatja, hogy inni lehet belőle, a vonat, hogy utazni lehet rajta stb. Ezenfelül a tárgyak, amennyiben ember alkotta tárgyak, maguk is az emberi szubjektum kifejeződései, emberi gondolatok, képességek, szükségletek, ötletek, emberi kreativitás és ízlés tárgyi megjelenései. Meghatározott emberek tartoznak tehát hozzájuk. A tárgyi világ egészének így van egy belső logikája, amely végső soron körülírja azt a közeget, melyben az elemek adekváтан funkcionálnak, reprodukálódnak, változnak és fejlődnek. Ez a közeg lényegében azonos a termelési viszonyok összességével.

Marx szerint tehát az emberi társadalom voltaképpen olyan rendszer, mely a termelőerők egy adott fejlődési fokán nyugszik. A termelőerők e rendszerben mint saját közegükben működnek. A termelőerők közvetlen közegét a termelési viszonyok képezik. A termelési viszonyok összessége alkotja viszont azt a reális "bázist", azt az "alapot", amelyen egy jogi és politikai felépítmény "emelkedik", s amelynek meghatározott társadalmi tudatformák "felelnek meg". Egy társadalom jogi és politikai berendezkedése akkor válik kérdésessé és ésszerűtlenné, amikor az adott társadalom átalakulófélben van egy új, magasabb rendszerbe. Ebben a folyamatban a termelési viszonyok átalakulása megelőzi a jogi és politikai berendezkedés átalakulását: ezért lehet a jogi és politikai berendezkedés átalakulását szorgalmazó új eszmék bázisa a termelési viszonyok új rendje, mely rend közvetlenül természetesen a "hivatalos", a jogilag és politikailag elismert és védett termelési viszonyokkal áll szemben.

Ami engem illet, Marx tanulmányainak ez a "vezérfonala", s közelebbről ennek A politikai gazdaságtan bírálatahoz c. munka előszavában történt híres kifejtése, nagyon emlékeztet Hegel egyik elemzésére. Számomra egyenesen úgy tűnik, hogy Marx az Előszóban — a lényegét tekintve — e hegeli fejtegetés materialista parafrázisát írta meg, föltehetően anélkül, hogy a megírás során közvetlenül használta volna Hegel munkáját. Hegel szövegében még az Előszó olyan jellegzetes kategóriái is föltűnnek, mint amilyen az "alap" és a "felépítmény" (Hegelnél "építmény"). Természetesen, míg Marxnál a kor termelési viszonyainak összessége, addig Hegelnél "a kor szelleme" az alap; az építmény, illetőleg felépítmény elemei azonban csaknem teljesen megegyeznek.¹²

¹²A kérdéses hegeli fejtegetés a következőképpen hangzik: "Nemcsak általában eljön a filozofálás kora, hanem valamely népben egy meghatározott filozófia jelentkezik, s a gondolat álláspontjának ez a meghatározottsága ugyanaz, amely áthatja a népszellemnek minden más történeti oldalát, a legbensőbbben összefügg velük és alapjukat alkotja. Egy filozófia meghatározott alakja tehát egyidejű ama népek meghatározott alakjával, amelyek körében fellép, alkotmányukkal és kormányformájukkal, erkölcsiségükkel, társadalmi életükkel, ügyességeikkel, szokásaikkal és kényelmükkel, a művészetben és a tudományban végzett kísérleteikkel és munkáikkal, vallásaikkal, hadi szerencsésükkel és külső viszonyaikkal általában — azoknak az államoknak bukásával, amelyekben ez a meghatározott elv érvényesült, s azoknak az új államoknak keletkezésével és felemelkedésével, amelyekben egy magasabb elv létrejön és fejlődik. A szellem az öntudat általa elért meghatározott fokának elvét mindenkor sokoldalúságának egész gazdagságában kidolgozta és terjesztette. Egy népnek ez a gazdag szelleme organizáció... A politikai történetnek, alkotmányoknak, művészetnek, vallásnak a filozófiához való viszonya ezért nem az, hogy okai a filozófiának, vagy megfordítva, hogy a filozófia szolgál nekik alapul: hanem az, hogy valamennyinek együtt egy és ugyanaz a közös gyö-

Hegel fejtegetésének végkicsengése a "filozófiai világtörténetnek" egy grandiózus programja: ennek a meghatározott fejlődési fokon álló egésznek olyan ábrázolása, mely az építmény egyes elemeit, tehát a kor jogrendjét, politikai berendezkedését, politikai és jogtudatát, művészetét, vallását, filozófiáját stb. az alappal, a kor szellemével való összefüggésükben bontja ki.¹³ Hegel nem mondja ki, de fölfogásából következik, hogy ez a föladat a társadalomfejlődés minden szakaszában fölmerül, mint ahogy további föladat az egész történelmi folyamatnak, a társadalmi rendszerek mozgásának és átalakulásának ábrázolása is. Ez azonban már egybeesik a mozzanatai teljességében fölfogott világtörténelem fogalmi megragadásának programjával.

Az Előszóban Marx az egyes forradalmasodási korszakok tudatával kapcsolatban ad programot. Eszerint, miként egy egyént sem abból ítélünk meg, amit önmagáról gondol, úgy az ilyen forradalmasodási korszakot sem ítélni meg a maga tudatából, hanem éppenséggel ezt a konfliktusokkal terhes tudatot kell az anyagi élet konfliktusaiból megmagyarázni. Úgy tűnik azonban, hogy az Előszóban körvonalazott fölfogásból az alap és felépítmény dimenziójában ennél több is következik. A föladat, melyet ez a fölfogás implikál, nem kevesebb, mint a termelőerők különböző fejlettségén nyugvó társadalomalakulatok olyan tárgyalása, mely az egyes rendszerek elemeit, így jogi és politikai berendezkedésüket, politikai és jogtudatukat, művészetüket, vallásukat, filozófiájukat, egyszóval felépítményüket, az alappal, a termelési viszonyok összességével való összefüggésükben ábrázolja, majd kifejti az így ábrázolt egyes alakulatok történelmi egymásra-következését. Ezzel, természetes, Marxnál is visszajutunk az egész gazdagságában fölfogott történelem fogalmi megragadásának óriási föladatához.

Marx filozófiai-tudományos életműve töredékes, befejezetlen. És különösen annak látszik akkor, ha a föntiekben vázolt program fényében tekintünk

kere van -- a kor szelleme. Egy meghatározott lényeg, jelleg hat át valamennyi oldalt s jelenik meg a politikában és a többiben mint különböző elemekben; egy állapot ez, amely minden részében összefügg magában, s amelynek különböző oldalai, bármilyen sokfélének és véletlennek tűnnek is fel, s bármennyire ellentmondók is látszólag, semmi az alaptól (kiem. — A. Gy.) különeműt nem tartalmaznak. Ez a meghatározott fok egy előzőből eredt. Annak felmutatását azonban, hogy egy kor szelleme hogyan fejezi ki egész valóságát és ennek sorsát a maga elve szerint, ennek az egész építménynek (kiem. — A. Gy.) fogalmakban való ábrázolása /.../ ez tárgya volna a filozófiai világtörténetnek általában." (Hegel, i. m. 59. o. Vö. még Hegel: Előadások a világtörténet filozófiájáról, Akadémiai, Bp. 1979, 108. o.)

¹³Vö. Hegel: Előadások a filozófia történetéről, I. kötet, 59. o.

rá. Engels joggal írta Marxról, hogy "bármennyit alkotott is, még többet befejezetlenül hagyott hátra".¹⁴

2. AZ EMBERI ÉLET NAGY TÖRTÉNELMI FORMÁI

Mint láttuk, Marx tudományos munkásságát 1843-tól élete végéig egy lényegében konstans tudományos program, s vele egy sajátos tudományfölfogás vezérelte. Életműve e program és tudományfölfogás jegyében bontakozott ki, s lett azzá, ami. Ennyiben tehát maga a program is egy "végső pont" Marx gondolatvilágában.

Ennek előrebocsátása után vessünk egy pillantást a program és az életmű viszonyára. Azt tapasztaljuk, hogy a program egyfelől maga is része az életműnek. Része, hiszen végső soron az életműből ismerhető meg. Másfelől azonban ugyanez a program, épp e jellegéből adódóan, ki is emelhető az életműből, s egybe is vethető azzal. Ez utóbbi esetben az életmű úgy jelenik meg, mint a program megvalósulása. Ezzel azonban adva van a lehetőség ahhoz, hogy az életművet a program fényében megvizsgáljuk. Ebben az összefüggésben a program egyfajta kulcs az életmű értelmezéséhez.

A program alapján a többi között pontosan meghatározható, hogy mennyiben töredékes, mennyiben befejezetlen Marx tudományos életműve. Az elkészült, fönmaradt és hozzáférhető életmű, akár egy félig kész épület, önmagában is utal arra, ami még nem készült el belőle. Ezen túl azonban a program, akár egy hozzávetőleges tervrajz, fő vonásaiban elénk tárja az előzetesen elgondolt egészet is. Nyilvánvaló továbbá, hogy a program perdöntő lehet egy sor, az életmű értelmezésével kapcsolatos vitában. Ismeretében aligha tartható pl. az az egy időben oly népszerű nézet, mely szerint elvi különbség van az ún. "fiatal" és az "idős" Marx munkássága között. Ellenkezőleg. Abból, hogy a fiatal és az idős Marx ugyanazon program megvalósításán dolgozott, az következik, hogy a fiatal és az idős Marx művei, amennyiben helyesen értelmezzük őket, kiegészítik egymást. A program mintegy normája az interpretációk helyességének. S hogy a program mérce, norma, az bizonyos fokig magával Marxszal szemben is érvényes. Megmutatja ugyanis, hogy hol és mennyiben került Marx múltó elméleti divatok, s más aktuálszemponatok hatása alá, azaz, hogy hol és mennyiben tért el az elméletépítésnek a tudományos program által kijelölt módjától. Megkülönböztetendő ettől az az eset, amikor bizonyos mű-

¹⁴Vö. Engels: A Karl Marx sírjánál tartott gyászbeszéd tervezete, MEM 19. kötet, 459. o.

vek vagy fejtegetések speciális látószögből, s nem a minden különös szempontot magába olvasztó s föloldó fogalmi megismerés pozíciójából elemeznek egy tárgyat. Ilyenformán a tudományos program, azon túl, hogy bizonyos értelemben végső faktora Marx gondolkodásának, végső tájékoztató pontja lehet a marxi életmű megértésének is.

Áttérve a programról az elmélet kérdéseire, forduljunk először ismét azon kétségek felé, melyek 1843-ban zúdultak Marxra. E kétségek ugyanis távolról sem merültek ki a jogi viszonyok és az államformák legitimitására, s ezzel összefüggésben az új jogi és politikai eszmék hatékonyságára vonatkozó kérdésekben. Ezek mellett — részint annak köszönhetően, hogy az ifjúhegelianusoknál, különösen Moses Hessnél ekkoriban már megjelentek bizonyos szociálisztikus és kommunisztikus nézetek — problematikussá vált Marx számára saját korának a történelmi folyamat egészében elfoglalt helye is. Vizsgálódásai e tekintetben végső soron saját jövőképének, saját kommunizmus-elméletének kialakulásához vezettek. Eleinte mindez a "politikai emancipáció" túlmutató "emberi emancipáció" gondolataként fogalmazódott meg.¹⁵

Marx tehát mind a fölvilágosodáshoz, illetve a liberalizmushoz, mind Hegelhez képest jelentősen átértékelte az akkori jelen pozícióját az emberi történelem egészében. A fölvilágosodás és a liberalizmus gondolkodói úgy vélték, hogy a polgári átalakulással, a politikai emancipációval az emberi társadalom elérkezik végső, ésszerű formájához. Hegel szintén úgy gondolta, hogy a modern korral lényegében lezárul az emberi társadalom fejlődéstörténete. Marx szerint viszont a polgári átalakulással létrejövő világrend csupán egy szükségszerű állomása az emberi társadalom fejlődésének, melyet egy átalakulás még mindenképpen követni fog. Ennek a pozícióátértékelésnek igen nagy a jelentősége Marx egész tudományos életműve szempontjából. Enélkül egyszerűen nem lehet megérteni, hogy ha már egyszer Hegel fölvezolta a világtörténelem fogalmi megragadásának programját, s történetfilozófiájában meg is valósította ezt, akkor miért, s hogyan fogalmazhatta újra Marx ugyanezt a programot, s hogyan épülhetett e program köré egész tudományos életműve. Nem lehet továbbá megérteni, hogy miként lehetséges ugyanazon programnak két olyan különböző megvalósulása, mint a hegeli történetfilozófia és a marxi történelemelmélet. Úgy vélem tehát, hogy a hegeli idealizmus, s ezzel összefüggésben a hegeli miszticizmus és pánlogizmus marxi elutasítása mellett a korabeli jelen történelmi pozíciójának ez az átértékelése nyitott utat a világtörténet fogalmi megragadásának újszerű megvalósítása előtt.

¹⁵Vö. Marx: A zsidókérdéshez, MEM 1. kötet, és Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből.

A világtörténet fölosztása természetesen már nem a program, hanem az elmélet kérdése. Amennyiben azonban az elmélet voltaképpen a program megvalósulása, úgy a fölosztás is függvénye a programnak. A fogalmi megragadás természetéből pedig az következik, hogy a történelem fölosztása semmiképpen sem történhet külsődleges vagy éppen önkényes szempontok alapján. A fölosztásnak magának is a történelem sajátos logikáját, mi több, végső logikáját kell kifejeznie. Ma már egyre nyilvánvalóbb, hogy Marx több történelemkorszakolással dolgozott. Ezek közül véleményem szerint kettő föltétlenül a fogalmi megértés jegyében jött létre. Az egyik három szakaszra (a kapitalizmus előtti társadalmak, kapitalizmus, kommunizmus); a másik két szakaszra, előtörténetre és valódi történetre bontja az emberi társadalom történetét.

Nézzük először a háromszakaszos fölosztást és elméleti alapjait. A prekapitalista társadalmak — így mindenekelőtt az ázsiai, az antik és a germán-feudális formák — együttesen alkotják az emberi élet első nagy formáját. Ez a nagy forma Marx szerint döntően agrárcivilizáció, szemben a második nagy formával, a kapitalizmussal, mely döntően ipari civilizáció. Az első formában tehát még a természeti elem, a második formában viszont már a történelmileg létrehozott elem az uralkodó.

Kövessük Marxt, s hasonlítsuk össze először a prekapitalista társadalmak fő termelőeszközét, a földet, s ezen belül is a különösen fontos szerepet játszó szántóföldet, a kapitalizmus fő termelőeszközével, a gépi berendezéssel. A föld "természetadta" termelőeszköz.¹⁶ A földnek ugyanis van egy természetes növény- és állatvilága, mely folyamatosan megújul, reprodukálódik, és pedig minden emberi közrehatás nélkül. A földművelés ennek a természeti folyamatnak a lényegén szinte semmit sem változtatott. Elméletileg csupán annyi történt, hogy az ember a saját munkájával egy számára kedvező mederbe terelte a földnek ezt a spontán termelését. Kedvező föltételeket teremtett bizonyos növények és állatok megsokszorozott reprodukciójához. Az emberi élet tehát ezen a fokon a föld növényzetének és állatainak irányított reprodukciójára települ.

Egészen más a helyzet a kapitalizmus fő termelőeszköze, a gépi berendezés esetében. "A természet nem épít gépeket, nem épít mozdonyokat, vasutakat, elektromos távírókat, szelfaktorokat stb."¹⁷ Ezek nem spontán termékei a természetnek, a földnek. A természet anyagai jelennek ugyan meg bennük, de olyan kombinációkban, melyekbe maga a természet föltehetően soha nem helyezné

¹⁶Vö. Marx és Engels: A német ideológia, MEM 3. kötet, 52. o.

¹⁷Marx: Nyersfogalmazvány, II. rész, 170. o.

őket. A gépi berendezésekben, s a velük létrehozott tárgyi világban az ember teremtő erejét, tárgyasult tudását, gondolkodását, kreativitását kell lát-nunk. A telefon, az írógép, a repülőgép léte nem ellenkezik a természet tör-vényeivel, a természet azonban az emberi kreativitás közreműködése nélkül nyilván soha nem hozná létre egyiket sem.

Hogy a prekapitalista társadalmakban a természeti elem az uralkodó, az nem csupán a fő termelőeszköz, a föld természetadta jellegében mutatkozik meg. Ugyanezt láthatjuk Marx szerint a társadalom formáján is. E társadalmak ugyanis törzsi-közösségi szerveződésűek, a törzsi-közösségi társadalomszer-veződés pedig természetadta társadalomszerveződés. Marx tehát úgy vélte, hogy bármennyit változott is az a primitív állati társadalom, mellyel a természet ősünket a történelem színpadára lökte, bármennyire humanizálódott is az idők során, s öltött egyre ékeesebb történelmi ruházatot, lett belőle nemzetség, törzs, ázsiai faluközösség, antik polisz vagy éppen feudális rend; a társa-dalomszerveződés módja a lényegét tekintve változatlan maradt. Csak a kapi-talizmussal jött létre egy olyan társadalmi forma, mely már semmiképpen sem írható le a hagyományos társadalomszerveződés valamilyen változataként vagy utánzataként. Ez a társadalomszerveződés ennél fogva — éppúgy, mint az ipari civilizáció — maga is történelmi eredmény.

Az új társadalomszerveződés lényegét Marx egy képletben fejezte ki: "do-logi függőségre alapozott személyi függetlenség".¹⁸ Ez mindenekelőtt azt je-lenti, hogy a termelés már termelési ágak gazdagon árnyalt rendszereként lé-tezik. A termelés alanyai tehát elkülönült, bár a társadalmi munkamegosztás következtében eleve egymásra utalt termelők. Egymásra-utaltságuk maga a do-logi függőség, mely abban fejeződik ki, hogy kicserélik termékeiket. A tevé-kenységek és termékek cseréje itt mindenki számára életszükségletté válik. S végeredményben ez az új típusú függőség, ez a dologi függőség -- melynek ter-mészetesen megvannak az előzményei a prekapitalista társadalmakban -- oldja el az egyéneket tradicionális kötelékeiktől, s teszi őket személyileg füg-getlenné, szabaddá, s e szabadságban egyenlővé. A szabadság és egyenlőség, mint az új társadalomszerveződés jogi és politikai elvei, ilyenformán az em-lített dologi függőségben gyökereznek. Az, hogy a társadalom cseretársada-lommá válik, azt is magába zárja, hogy a termékek nem csupán használati ér-tékek, hanem csereértékek is egyúttal. Áruk. A csereértékkel a termékek sa-játos társadalmi formát kapnak. Ennek a társadalmi formának önállósult, egyé-niesült alakja a pénz. Ez az új társadalomszerveződés légcsillogóbb össze-

¹⁸Vö. uo. I. rész, 75. o.

foglalása. Ez köti és oldja a társadalomszerveződés szempontjából releváns kapcsolatokat. Sajátosságaiban a társadalomszerveződés sajátosságait ismerhetjük meg.

A prekapitalista társadalmak és a kapitalizmus megkülönböztetéséhez Marx más ismérveket is fölhasznált. Az egyik ezek sorában a prekapitalista társadalmak korlátoltsága, szembeállítva a kapitalizmus egyetemességével. Ez röviden annyit jelent, hogy a prekapitalista társadalom egyoldalúan, csak bizonyos irányokban, s itt is behatároltan működött, a kapitalizmus viszont mindenoldalúan, minden irányban kibontja és kiterjeszti az emberi szükségleteket, képességeket és energiákat. További különbség, hogy a kapitalizmus "világtörténelmi" társadalom, ellentétben a prekapitalista társadalmakkal, melyek helyi jellegűek. Marx szerint ugyanis világtörténelem nem mindig létezett; a történelem mint világtörténelem — eredmény.¹⁹ A világtörténelem csak a nagyiparral jött létre, amennyiben minden civilizált nemzetet és benne minden egyént szükségleteinek kielégítésében az egész világtól függővé tett, s megszüntette az egyes nemzetek addigi természetadta kirekesztőlegességét.²⁰ A nagyipar azonban nem önmagában hozta létre a világtörténelmet. Természetét tekintve globális jellegű a társadalomszerveződés új, történelmileg kiképződött formája, a "dologi függőségre alapozott személyi függetlenség" is. Ennek lényege — mint láttuk — a tradicionális kötelekeiktől eloldott, független, szabad és egyenlő egyének egymásra-utaltsága, mely gazdaságilag a leglátványosabban a totális árutermelésben és piacgazdálkodásban jelenik meg. Ez a berendezkedés Marx szerint természetéből következően világtörténelmi, s ennélfogva expanzív. A pénz "végigkergeti a burzsoáziát az egész földgolyón", s ezáltal egy "saját képmására formált világot teremt magának".²¹ Persze a rendszer történelmi kialakulása idején a polgárság mindenekelőtt jogi és politikai oldalról hirdette meg az új társadalom fölépülési elveit, s állította szembe a főnnálló feudális-abszolútista berendezkedéssel. Nem lehet azonban nem észrevenni, hogy az új, az "emberi természetnek megfelelő" társadalmi berendezkedés elveit a fölvilágosodás filozófiája is "világpolgári" nézőpontból fogalmazta meg.²²

¹⁹Vö. i. m., 35. o.

²⁰Vö. A német ideológia, MEM 3. kötet, 61. o.

²¹Vö. Marx és Engels: A Kommunista Párt kiáltványa, MEM 4. kötet, 445. o.

²²Vö. Immanuel Kant: "Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből", in: A vallás a pusztá és határain belül és más írások, Gondolat, Bp. 1980; Paul-Henri Holbach: "Az egyetemes morál, avagy az

A prekapitalista társadalmak és a kapitalizmus eddig említett különbségei összefüggnek egymással, egyazon különbségtípusba tartoznak. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert Marx más oldalról is megközelítette és más oldalról is egybevetette a két nagy forma sajátosságait. Van tehát egy másik típusa is azoknak a különbségeknek, melyek alapján Marx elkülönítette a prekapitalista társadalmakat és a kapitalizmust.

Gyakran olvashatjuk Marxnál, hogy a kapitalizmus egy "visszájára fordult", "fonák", "ellentétes" formája a termelésnek. A prekapitalista társadalmaknak ebből a szempontból nincsenek állandósult jelzői, az azonban bizonyos, hogy ezek társadalmi formáját Marx nem tekintette visszájára fordult, fonák, ellentétes formának. Kérdés, hogy miért fonák stb. a kapitalizmus társadalmi formája, s miért nem az a prekapitalista társadalmaké.

Nos, Marx úgy vélte, hogy a kapitalizmus bizonyos értelemben egy elembertelenedett világ, egy olyan világ, melyben uralomra jutott egy embertelen hatalom. Ez a hatalom lényegében a pénz, mely széttép minden hagyományos köteleket, fölbomlaszt minden szerves közösséget, s nem hagy meg más köteleket az egyének között, mint az önző számítást, a meztelen érdeket, az érzés nélküli készpénzfizetést.²³ A pénz lett a társadalom általános kémiai ereje, mely az egyént összeköti az emberekkel és a természettel. Az emberek árukapcsolatokon keresztül elégitik ki szükségleteiket, s ezek teljesen átszövik az életet. Gondoljuk meg, hogy a villany fölkapcsolása, a televízió bekapcsolása, egy kézmosás a fürdőszobában, mind-mind pénzviszonyok megnyitása — s akkor még ki sem léptünk az utcára. Itt azonban nem csupán erről van szó, sokkal inkább arról, ami ezzel együtt jár. Arról, hogy a pénz fölének nőtt, hogy megszerzése s gyarapítása életcélá lett, hogy körülötte forog a világ. Arról továbbá, hogy ez a pénz által mozgatott világ, noha racionális cselekvések sokaságából épül föl, összességében mégis nagyon nehezen átlátható. Sokszor, nagyon sokszor keresztülhúzza számításainkat, semmivé teszi várakozásainkat.²⁴ A pénz ennyiben egy vak, irracionális hatalom fölöttünk. Irracionális és embertelen ez a hatalom azért is, mert az emberi szükséglet az ő uralma alatt csak mint fizetőképes kereslet releváns. A termelést nem az emberi szükséglet, hanem a fizetőképes kereslet szabályozza, ráadásul csak utólag. A XIX. században az ún. ciklikus válságok voltak a legdrasztikusabb

ember köteleltségei, természetére alapozva", in: A francia felvilágosodás morálfilozófiája, Gondolat, Bp. 1975.

²³Vö. A Kommunista Párt kiáltványa, MEM 4. kötet, 444. o.

²⁴Vö. A német ideológia, MEM 3. kötet, 37. o.

megnyilvánulásai mindennek. A társadalom egyes osztályai nyomorban éltek, miközben a gazdaság a túltermelés problémáival küzdött. A fejlett, a gazdag országokban ez az ellentmondás ma már — épp a fejlődésnek köszönhetően — még válság idején sem mérhető a XIX. századi mércével. Az emberi szükséglet és a fizetőképes kereslet közötti szakadék nyers, kegyetlen megnyilvánulásai áttevődtek az ún. "harmadik világ" országaiba — megrázó példája lehet ennek napjainkban az afrikai éhínség, s a mezőgazdasági termékek világgpiacán vele egy időben mutatkozó óriási túlkínálat és árharc.

Mindezekon túl a pénz visszájára fordíthat és sokszor visszájára is fordít emberi és természetes minőségeket. A hűséget hűtlenséggé, a szeretetet gyűlöletté, a gyűlöletet szeretetté, az erényt bűnné, a bűnt erénnyé, a szolgát úrrá, az urat szolgává, az ostobaságot értelemmé, s az értelmet ostobasággá változtatja.²⁵ Aki megveheti a bátorságot, az bátor, még ha gyáva is; aki megveheti a legszebb asszonyt, az szép, még ha rút is.²⁶ A pénz így az egyéniségek visszájára fordítója, olyan hatalom, mely az egyéniségeket tulajdonságaiknak ellentmondó tulajdonságokkal ruhazza föl.

De mi által és hogyan képes minderre a pénz? Mik azok a sajátosságai, melyek mindezt lehetővé teszik? Ezzel kapcsolatban Marx különösen két fölismerést hangsúlyoz. Először, hogy a pénz voltaképpen minden dolog foglalata, olyan dolog, melynek az a sajátossága, hogy nincs kifejezett sajátossága, ám ugyanakkor minden sajátosságra képes, azáltal, hogy bármilyen sajátos dologra becserélhető. A pénz így maga a tulajdonság-nélküliség vagy meghatározás-nélküliség, úgy azonban, hogy bármely tulajdonság vagy meghatározottság potenciális egyenértéke. Másodsor, hogy a pénz nem egészen az, mint aminek látszik. Dolognak látszik, valójában azonban sokkal több, mint egyszerű dolog. A pénz az egyének közötti viszonyok dologi kifejeződése, az emberek közötti kötelekék külsővé-idegenné vált formája. A pénz, az egyéniesült csereérték a társadalmi forma, mely ez esetben úgy jelenik meg, mint "dolgok társadalmi-természeti tulajdonsága".²⁷

A kapitalizmus társadalmi formája, a pénz, azért fonák, azért ellentétes, azért visszájára fordult forma, mert egyfelől meghatározatlan — ugyanakkor persze minden meghatározásra képes — forma, másfelől pedig, noha maga személyek közötti viszony, mégis úgy jelenik meg, mint külsővé-idegenné vált viszony, mint dolgok társadalmi-természeti tulajdonsága. Ez a forma mindkét

²⁵Vö. Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, 98. o.

²⁶Vö. i. m., 98. o.

²⁷Vö. A német ideológia, MEM 3. kötet, 75. o.

tekintetben tagadása a prekapitalista társadalmi formának. Ez ugyanis egyfelől az egyének sajátja, amennyiben személyi és nem külsővé-idegenné vált dologi forma, másfelől pedig nem meghatározatlan, nem absztrakt, hanem meghatározott, különös karakterű társadalmi forma.

Úgy tűnik tehát, hogy Marx ezen a ponton a romantika tradíciójához kapcsolódik. A romantikához, mely a modern világ életének állandó nyugtalanságával, bizonytalanságával, kiszámíthatatlanságával, pénzhajhászásával, egoizmusával, kapzsiságával, haszonlesésével, atomizáltságával szembeállította a középkori élet nyugalmát, biztonságát, kiszámíthatóságát, falusi derűjét, otthonos melegét, közösségi szellemét. Ezzel azonban véget is ér az analógia Marx és a romantika között. A romantikusok ugyanis, így vagy úgy, de valamilyen módon visszavágyták a múltat vagy legalábbis sajnálták elmúltját. Marx ezzel szemben inkább előre tekintett. Amellett, hogy egy pillanatig sem vonta kétségbe a kapitalizmus történelmi létjogosultságát, a kiutat a jövő irányába kereste. Ezt írta: "Amennyire nevetséges visszasóvárogni ezt az eredeti teljességet, annyira nevetséges az a hit, hogy meg kell állnunk ennél a teljes kiürültségnél."²⁸ Mindez azonban már átvezet bennünket Marx jövőképéhez, s ezzel összefüggésben a kapitalizmus és a kommunizmus megkülönböztetésének problémájához.

Mielőtt erre rátérnénk, vegyük számba röviden a prekapitalista társadalmak és a kapitalizmus föntiekben tárgyalt különbségeit. Egyfelől azt láttuk, hogy a prekapitalista társadalmak természetadta, korlátolt és helyi jellegű társadalmak, szemben a történelmileg kiképződött, egyetemes és világtörténelmi kapitalizmussal. Ennyiben a kapitalizmus Marx szerint föltétlenül előrelépés a prekapitalista társadalmakhoz képest. Úgy tűnik azonban, hogy ennek az előrelépésnek, ennek az előrehaladásnak ára volt. Ezt fejezi ki az, hogy a kapitalizmus társadalmi formája, szembeállítva a prekapitalista társadalmakéval, egy visszájára fordult, fonák, ellentétes forma. A kapitalizmus így két oldalról is tagadja a prekapitalista állapotokat, de nagyon különböző előjelekkel.

Ami most már a kapitalizmus és a kommunizmus megkülönböztetését illeti, célszerűnek látszik a kapitalizmus fő termelőeszközéből, a gépi berendezésből kiindulni. Korábban már láttuk, hogy a gépi berendezés, szemben a prekapitalizmus fő termelőeszközével, a földdel, egy történelmi produktum. Most azt kell kiemelnünk, hogy Marx szerint ez a gépi berendezés átalakulások egész sorát futja be a kapitalizmusban, egy látványos fejlődési sort, a leg-

²⁸Marx: Nyersfogalmazvány, I. rész, 79. o.

egyszerűbb, a legkezdetlegesebb gőzgépektől az automatikus gépi berendezések bonyolult rendszeréig. Ez a fejlődés természetesen nem egy elszigetelt folyamat a társadalom életében. Nyilvánvaló, hogy vele párhuzamosan ugyanígy változások sorozatán megy át az emberi szubjektum és az emberi érintkezés is. A termelőeszköz mintegy előírja az előállításához, működtetéséhez, fejlesztéséhez szükséges szubjektumot, annak tudását, fölkészültségét; bizonyos fókig meghatározza gondolkodását, s a szubjektumok együttműködésének módját stb. S akkor még nem beszéltünk arról a termékvilágról, melyet a termelőeszközök egy adott rendszere előállít. Magától értetődik, hogy ez a termékvilág szintén normahordozó, hogy adott fogyasztók, hogy meghatározott szubjektumok tartoznak hozzá. Gondoljunk pl. az autózás elterjedésének életforma-alakító hatására. Egészében véve azt lehet mondani, hogy a kapitalizmus az emberi alkotóerők működésének nagy történelmi színtere, az ember igazi tárgyi világának, s igazi szubjektumának (szükségleteinek, képességeinek, érintkezési formáinak) keletkezésfolyamata.

Marx szerint ez a fejlődés egy bizonyos ponton változást idéz elő a társadalom formájában. E fejlődés során egy új világ épül ki a meglévő társadalmi forma, a csereérték, a pénz alatt. Mihelyt ez a világ kiépül, a meglévő forma átadja helyét egy új, az új életfeltételekkel létrejövő, s azoknak megfelelő társadalmi formának. Ha ezt a folyamatot a gépi berendezés fejlődése felől közelítjük meg, Marx szerint a következőket látjuk. A gépi berendezés fejlődése oda vezet, hogy "véget ér az a munka, amelyben az ember teszi azt, amit gépekkel tétethet magáért".²⁹ A munkás a termelési folyamat mellé lép, ahelyett, hogy fő résztvevője lenne. Az ember végső soron egy iparivá változtatott és önműködő természeti folyamattal veszi körül magát, mely érte működik. S Marx szerint e ponton "a tőke történelmi rendeltetése beteljesedett".³⁰ Mint írja: "A csereértéken nyugvó termelés összeomlik és maga a közvetlen anyagi termelési folyamat leveti a szűkösség és ellentéteség formáját."³¹ A termelőerők mozgása változást implikál a termelési viszonyokban, a társadalom formájában. A tőkés viszonyokat, a csereérték-formát fölváltja egy új, a gépi berendezés fejlődésével párhuzamosan kiképződött társadalmi forma, amit Marx kommunista formának nevez.

A mondottak magukban rejtik, hogy a kapitalizmus és a kommunizmus fő termelőeszköze ugyanaz a gépi berendezés. A kommunizmus fő termelőeszköze a

²⁹Vö. i. m., 219. o.

³⁰Vö. i. m., 219. o.

³¹Marx: Nyersfogalmazvány, II. rész, 169. o.

kapitalizmus fő termelőeszközének, a gépi berendezésnek egy kiteljesedettebb, adekvátabb, fejlettebb alakja. Itt tehát szó sincs a létszerkezetnek egy olyan különbségéről, mint amilyent a prekapitalizmus fő termelőeszköze, a föld, és a kapitalizmus fő termelőeszköze, a gépi berendezés között láttunk. A kapitalizmus fő termelőeszköze és a kommunizmus fő termelőeszköze között típusazonosság áll fenn. A kommunizmus tehát éppúgy ipari civilizáció, mint a kapitalizmus, csak kiépültebb, kiteljesedettebb alakban. A kommunizmus e tekintetben ugyanazon a történelmi fokon áll, mint a kapitalizmus.

Ugyanerre az eredményre jutunk akkor is, ha fölidézzük a kapitalizmus további, a fentiekben már tárgyalt sajátosságait. Láttuk, hogy Marx szerint a kapitalizmus egyetemes, mindenoldalú társadalom, szemben a korlátolt, egyoldalú prekapitalizmussal. A kapitalizmus egyetemessége, mindenoldalúsága azonban éppúgy nem kész, nem teljesen kiépült egyetemesség, mint ahogy nem teljesen kiépült, nem teljesen kifejlett még a fő termelőeszköz, a gépi berendezés sem. A kapitalizmus voltaképpen ennek az egyetemességnek, ennek a mindenoldalúságnak a kibomlási folyamata. Ez a folyamat egy bizonyos ponton éppúgy átvezet a kommunizmusba, mint a gépi berendezés fejlődése. A kommunizmus Marx szerint éppúgy egyetemes, mindenoldalú társadalom, mint a kapitalizmus. A különbség csupán annyi, hogy ugyanazon egyetemesség az egyikben még kialakulatlanabb, a másikban viszont már eljutott kifejlett, relatíve "kész" alakjához.

A kapitalizmus harmadik sajátossága világtörténelmisége volt, szemben a prekapitalizmus helyi jellegével. Itt ugyanazt látjuk, mint az előző két esetben. A kapitalizmus természete világtörténelmi, léte azonban még nem teljesen az. A kapitalizmus a világcivilizáció, a globális emberi társadalom kibontakozási folyamata, a kommunizmus pedig a kifejlett, a megvalósult világcivilizáció.

Ezek után megállapíthatjuk: a tárgyalt sajátosságok tekintetében nincs minőségi különbség kapitalizmus és kommunizmus között. A kapitalizmus és a kommunizmus Marx elképzelése szerint egyaránt ipari civilizáció, egyetemes és világtörténelmi társadalom, csak míg az egyik kevésbé, addig a másik már jobban, teljesebben kiépült alakja ennek. Másfelől viszont azt is láttuk, hogy Marx szerint éppen ez a kiépülési, kialakulási folyamat vezet egy bizonyos ponton átcsapáshoz a társadalom formájában; a kapitalizmus társadalmi formáját pontosan ennek következtében váltja föl egy új társadalmi forma, a kommunizmus társadalmi formája. Az elméletalkotásnak ezen a szintjén a szocializmus problémája úgy vetődik föl, hogy nem lehet-e valamiképpen meggyorsítani, humánusabbá tenni, tudatosan irányítani ezt az egyébként vak, spon-

tán, de mindenképp szükségszerű fejlődési folyamatot. Annál is inkább, mivel a termelési potenciál teljesebb kihasználásának, s ezzel a reális szükségletek teljesebb kielégítésének — bizonyos körülmények között — maga a pénz, a fizetőképes kereslet szab határt.

Visszatérve a kommunizmus társadalmi formájához, mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy Marx egyáltalán nem részletezi ennek mibenlétét. Annyi azonban bizonyos, hogy nézete szerint a csereérték megszűnik a termelés társadalmi formájának lenni, s hogy ezzel megszűnik a pénz hatalma. Az új társadalmi formával így mintegy föloldódnak mindazok a korábban már említett konfliktusok, melyek a pénz természetével függnek össze. Ennek megfelelően a kommunizmus társadalmi formája, a prekapitalizmus társadalmi formájához hasonlóan, szintén nem-fonák, nem-ellentétes, nem-visszájára fordult társadalmi forma. Az emberek egymáshoz való viszonyai nem dolgok társadalmi-természeti tulajdonságaiként jelennek meg, mint a kapitalizmusban, hanem mint az egyének saját személyi viszonyai. Nem meghatározatlanok továbbá, mint a kapitalizmusban, hanem ismét meghatározottak, de úgy, hogy mintegy kitöltik a kapitalizmus meghatározatlan pénzviszonyainak egész játékkerét.

Most, miután áttekintettük azokat a fontosabb gondolatokat, melyeken az emberi élet három nagy történelmi formájának marxi megkülönböztetése nyugszik, lehetőség nyílik arra is, hogy az eredményt, s vele a három nagy forma egymáshoz viszonyított történelmi pozícióját összegezzük.

Marx szerint tehát a történelemben két nagy fejlődési szint és három nagy társadalmi életforma váltja egymást. Az alacsonyabb fejlettségi szintnek megfelel egy "normál" társadalmi forma, e fejlettségi szint meghaladásával a társadalmi forma a visszájára fordul; ez az újabban elért fejlettségi szint azonban még csak egy "félkész", alakulófélben lévő világ, s ennek felel meg a visszájára fordult, fonák, ellentétes társadalmi forma. Végül, miután e visszájára fordult társadalmi forma burkában egyre jobban, egyre tökéletesebben kiépül ennek a magasabb civilizációs szintnek a világa, a társadalmi forma ismét megváltozik, s a fonák, ellentétes, visszájára fordult forma helyébe újra egy "normál" társadalmi forma lép. Mindezek után joggal elmondható, hogy a történelem e marxi fölosztásának szigorú és meglehetősen koherens logikája van. Mint látjuk, e logika, elméleti oldalról, az emberi társadalom történetének rendkívül átfogó, elvont és bizonyos értelemben vég-ső sajátosságaira épül. Ez teljesen megfelel a marxi tudományos program, a fogalmi megértés természetének; eszerint ugyanis, mint tudjuk, az elméletalkotás helyes útjának kiindulópontját éppen az ilyen átfogó, elvont és bizonyos értelemben végső meghatározó mozzanatok képezik. Marx tudományos prog-

ramjának természetéből azonban egy nagy igény is következik: az nevezetesen, hogy a történelem fölosztásában, e fölosztás logikájában a történelem önnön sajátos logikájának kell kifejeződnie.

A történelem fölosztása természetesen még nem a történelem elmélete maga. Ehhez, az elvonttól mint fundamentumtól a konkrét felé haladva, részletesen ki kell bontani a három nagy formát, végső soron az egész történelmi folyamatot. Marx ezt a hatalmas munkát el is kezdte, befejezni azonban nem tudta. A legrészletesebb elemzés a második nagy forma, a kapitalizmus anyagi életfolyamatáról készült. Tulajdonképpen ez alkotja A tőke tárgyát. Sokkal vázlatosabb, elnagyoltabb a kép a prekapitalista formák anyagi viszonyairól, bár nézetem szerint a meghatározó, az elvont mozzanatok, vagyis a prekapitalista társadalmak elvont fogalmát, s emellett a legfontosabb másodlagos elemeket tartalmazzák Marx elemzései. A legkevesebb anyag kétségkívül a harmadik formáról áll rendelkezésre. Ez érthető is, hiszen ez a forma tulajdonképpen egy jövőkép, mellyel Marx bizonyos fokig át is törte saját tudományos programját, e program post festum jellegét; emellett Marx nagyon is tisztában volt azzal, hogy a tudományos prognosztika lehetőségein való túllépés mindig valamiféle fantáziáláshoz vezet. A három nagy forma politikai és jogrendjéről, továbbá szellemi életfolyamatairól és ennek különböző szféráiról lényegében csak bizonyos töredékek, mozaikok készültek el.

Az elméletalkotásnak a tudományos program, a fogalmi megragadás által előírt menetét, vagyis az elvont fogalomtól a konkrét fogalomhoz való fölemelkedést mindenekelőtt a nagy történelmi formák, a prekapitalizmus és a kapitalizmus tárgyalásában figyelhetjük meg. A prekapitalizmus elemzése egy ún. "egyszerű konstrukcióból" indul ki, bemutatja ennek fontosabb változatait, történelmi megjelenési módjait, s ebből vezeti le az olyan másodlagos, nem-eredeti, de idővel persze nagyon is fontossá váló intézményeket, mint amilyenek a csere, a kereskedelem, a rabszolgaság, a jobbagység, a cserére épülő ipar és ennek szervezete (ilyen pl. a középkori Európában a céhes-testületi rendszer). Ez az elemzés persze bemutatja a társadalmi forma visszájára fordulását, a dologi függőség keletkezésfolyamatát is, azaz végső soron átvezet a második nagy formához, a kapitalizmushoz. Ennek tárgyalása viszont, mely mindenekelőtt A tőkében történik meg, a kiindulópontban, az áru logikai elemzésével, még akaratlanul is reprodukálja a csere, s az áruforma történelmi keletkezésfolyamatának fontosabb állomásait a prekapitalista társadalmakban. A tudományos program ilyenformán valóban átvilágítja az elméletet. Marx elemzése valóban az elvont fogalomtól mozog a konkrét fogalom irányába, s ez a logikai levezetés akarva, nem akarva valóban megismétli, persze az

esetlegességektől megtisztított formában, a tárgy reális kialakulástörténetét.

Ez az a pont, ahol érintenem kell egy olyan tárgykört is, mely meglehetősen összeforrt Marx nevével, s melynek fölvetését az olvasó talán már hiányolja is. A kizsákmányolás, az elnyomás, a társadalmi osztályok és az osztályharc problémáira gondolok. Hogy miért csak most térek ki rájuk, annak magyarázata magában a marxi elméletben van: a marxi elméletet vizsgálva ugyanis azt találjuk — legyen szó akár a prekapitalista társadalmakról, akár a kapitalizmusról —, hogy a szóban forgó problémák az elvont fogalomtól a konkrét fogalom felé tartó kifejtésnek nem a kiindulópontjában, azaz nem az adott rendszer végső meghatározásai között, hanem már a konkrétéhoz való föl-emelkedés útján bukkannak föl. A fogalmi megismerés szempontjából nem végpontok tehát, hanem a rendszer végső mozzanatai által meghatározott jelenségek. Marx szerint a rabszolgaság és a jobbágság "mindig másodlagos, sohasem eredeti valami, bár szükségszerű és konzekvens eredménye a közösségre és a közösségben való munkára alapozott tulajdonnak".³² Hasonló a helyzet a modern osztályokkal, köztük a munkásosztállyal. Ha megnézzük A tőke fölépítését, azt találjuk, hogy az osztályok mint osztályok csak a harmadik könyv utolsó, befejezetlen részében tűnnek elő. (A kizsákmányolás gazdasági alapjaival már jóval korábban, az értéktöbblet keletkezésének magyarázatánál találkozunk.) Mindez persze nem jelenti, hogy a szóban forgó problémák ne kaptak volna kiemelkedő helyet Marx gondolkodásában és politikai tevékenységében. Marx jól ismerte — hiszen részben maga is átélte — azokat az emberi megaláztatásokat, melyek a kizsákmányolással, az osztályhelyeztetel, a vagyoni egyenlőtlenségekkel járnak. S noha úgy vélte, hogy ezek a konfliktusok a meglévő történelmi termelési föltételek között nem oldhatók föl teljesen, mégis úgy gondolta, itt is sokat lehet tenni mérséklésük érdekében. Nagy jelentőséget tulajdonított ezért a gyári törvényeknek a korabeli Angliában, a bérharcoknak, a szakszervezetek létrejöttének, a szövetkezeti mozgalomnak, a különböző munkásmegmozdulásoknak. Úgy vélte, hogy még tovább mehet e téren egy szocialista társadalom, bár bizonyos, s nem is jelentéktelen "visszasságok" e társadalomban is "elkerülhetetlenek".³³ A kérdéses ellentétek igazi föloldását Marx szerint végül a kommunizmus hozza meg, az a társadalom, mely termelőerőinek fejlettsége révén már olyan gazdagságot termel, hogy egyszerűen értelmetlenné teszi a szerzési és birtoklási vágyat.

³²Vö. uo. I. rész, 374. o.

³³Vö. Marx: A gothai program kritikája, MEM 19. kötet, 19. o.

3. FOGALOM ÉS EXISZTENCIA

Az előző pontban áttekintettük annak a marxi történelemfölosztásnak az elméleti alapjait, mely három szakaszra tagolja az emberi társadalom történetét. Ezt követően röviden érintettük magát az elméletet, az elmélet néhány kérdését is. Most ismét vissza kell térnünk a történelem fölosztásához, s közelebbről ahhoz a marxi fölosztáshoz, mely szerint az emberi társadalom története két nagy szakaszra, "előtörténetre" és "valódi történetre" bomlik.

A szóban forgó fölosztás lényegében két kérdést vet föl. Az első az előtörténet és a valódi történet "terjedelmének", a második pedig az előtörténet és a valódi történet "tartalmának" a problémája.

Ami az első kérdést illeti, itt elegendő számunkra az általánosan elfogadott, megközelítő terjedelem-megjelölés. Eszerint az emberi társadalom előtörténete csak a kommunista társadalom kialakulásával zárul le, s csak e társadalommal kezdődik meg az emberi társadalom valódi története.³⁴ A második kérdést ezek után úgy lehet megfogalmazni, hogy miért nevezi Marx a kommunizmusig tartó történelmi folyamatot előtörténetnek, s miért nevezi a kommunista társadalommal kezdődő folyamatot valódi történetnek? Mi ennek a fölosztásnak az alapja, mi áll ennek a megkülönböztetésnek a háttérében? És ez az a kérdés, amely elvezet bennünket egy olyan gondolathoz, melyen bizonyos értelemben Marx egész intellektuális életműve nyugszik. Ahhoz a végső gondolathoz, melybe közvetlenül vagy közvetve az emberi történelem minden jelensége beágyazódik: az emberi történelem "rejtélyének" marxi megoldásához.³⁵ Eszerint a történelem fejlődési folyamat, az ember s vele az emberi társadalom keletkezési aktusa. "Sem a természet — objektíve —, sem a természet szubjektíve nincs meg közvetlenül az emberi lény számára adekvát módon. És mint ahogy minden természetesnek keletkeznie kell, az embernek is megvan a keletkezési aktusa, a történelem."³⁶

Próbáljuk meg kibontani e gondolat logikáját. Az, hogy a történelem az ember keletkezési története, azt jelenti, hogy benne az ember még csak útban van afelé, hogy ember legyen. Azt jelenti tehát, hogy még csak útban van afelé, hogy az legyen, ami. Ez viszont ellentmondásnak látszik: hát nem az, ami? — Nem, bizonyos értelemben még nem az, s ebben a sajátos értelemben ez nem

³⁴Vö. Lukács György: "Az emberi gondolkodás és cselekvés ontológiai alapzatai", in: Utam Marxhoz, II. kötet, Magvető, Bp. 1971, 559. o.; Herbert Marcuse: Ész és forradalom, Gondolat, Bp. 1982, 325 és 360--364. o.

³⁵Vö. Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, 68--69. o.

³⁶I. m., 109. o.

ellentmondás. Nem az, ami, amennyiben ti. egzisztenciája még nem egészen felel meg annak, ami. Ebben az összefüggésben a történelem pontosan az a keletkezési vagy fejlődési folyamat, melynek során az ember azzá lesz létében is, ami. Hogy mi az ember, azt fogalma mutatja meg. Ha tehát azt mondjuk, hogy a történelemben az ember egzisztenciája még nem egészen felel meg annak, ami, akkor ezzel azt mondjuk, hogy egzisztenciája még nem egészen felel meg fogalmának. A történelem mint az ember keletkezéstörténete ilyenformán egzisztenciaváltozások sora, melynek eredményeként az ember egzisztenciája végül összhangba juthat az ember fogalmával. S ez az, amiért ez a történelem "még nem valóságos története az embernek mint egy előfeltételezett szubjektumnak, hanem még csak az ember létrehozási aktusa, keletkezési története".³⁷ Ez az, amiért ez a történelem még csak az ember "előtörténete". A valódi történet, a mondottaknak megfelelően, ott kezdődik, ahol az ember egzisztenciája összhangba jut az ember fogalmával. S az itt kezdődő történelem épp azért "valódi", épp azért "igazi" történelem -- szemben az előtörténettel --, mert már annak az embernek a története, akinek léte összhangban van fogalmával.

Ebből a szempontból nézve, Marx tudományos programja azoknak az egzisztenciaváltozásoknak a nyomon követésében jelölhető meg, melyek által az emberi lét eljut az ember fogalmának megfelelő egzisztenciához. Ha ezt a folyamatot szabályszerűségében, sajátos logikájában ábrázoljuk, eredményként a világtörténet fogalmi megragadását, a filozófiai világtörténetet kapjuk. (Nyilvánvaló, hogy a program ebben a megvilágításban is joggal viseli a fogalmi megragadás nevet; emellett természetében is azonos azzal a programmal, melyet korábban ismertünk meg. A különbség csupán annyi, hogy míg ott fogalom és fogalom, itt fogalom és egzisztencia dimenziójában definiáltuk ugyanazt.)

A vázolt logika minden bizonnyal fölidézi az ún. "szubsztantív"³⁸ történetfilozófia rémét. Éppen ezért (további kibontása helyett) fontosnak látszik itt két rövid megjegyzést tenni racionalitásával és igazolhatóságával kapcsolatban.

1. A dolgok realitása és fogalma közötti megfelelés problémája egyes esetekben talán nem is olyan idegen gondolkodásunktól, mint ahogyan azt az első pillanatban hinnénk. Már Hegel rámutatott arra, hogy fogalom és reali-

³⁷I. m., 101. o.

³⁸Vö. Arthur Danto: Analytical Philosophy of History, Cambridge University Press 1965, 1--17. o.

tás megfeleltetése "a mindennapi nyelvhasználatban is megtalálható. Így beszélünk pl. igaz barátról, s rajta olyan barátot értünk, akinek cselekvésmódja megfelel a barátság fogalmának."³⁹ Éppígy beszélhetünk igaz szerelemről, igaz műrekekről stb. Maradjunk azonban az igaz barátság példájánál. Föltehető, hogy egy ilyen kapcsolatnak adott esetben van története, kialakulási folyamata, hogy nem mindjárt mint igaz barátság kezdődik. Lehet, hogy egy szokványos bemutatkozással indul, s csak fokozatosan mélyül olyan kapcsolattá, mely már megérdemli a barátság, mi több, az igaz barátság nevet. Ez a kialakulási folyamat alkotja akkor ennek az "igaz" barátságnak az előtörténetét, melynek lényege éppen az, hogy a kapcsolat egzisztenciája (nem föltétlenül lineárisan) a barátság fogalma felé mozog.

2. Ami az ember fogalmát illeti, ezt a magam részéről összefüggésbe hoznám az ember genetikai programjával. Összefüggésbe hoznám őket, mivel mindkettő valahogy azt mutatja meg, hogy mi az ember. Így vagy úgy, de az emberi természet hordozói. Úgy tűnik továbbá, hogy az emberiség egy hosszú történelmi fejlődés során emelkedik föl létében oda, hogy egzisztenciája kitöltse azt a játékkeret, melyet genetikai programjának nyitottsága, rugalmassága megenged; hogy léte összhangba jusson azzal, amit az ember genetikai potenciáljának szoktak nevezni. (Az itt fölmerülő rendkívül izgalmas és egyúttal komplikált kérdéseket természetesen csak egy önálló írásban lehetne elemezni.)

Egyetlen pont van még, melyet az előtörténet és valódi történet marxi elméletével kapcsolatban érintenünk kell. Ennek a koncepciónak a bázisa, mint láttuk, az a gondolat, hogy a történelem tulajdonképpen az ember kialakulásának vagy kifejlődésének története. Ez a gondolat pedig nem Marxtól ered: megtaláljuk már Hegelnél, amire Marx utal is, de szerves előzményei a német idealizmus történetében messzebbre, egészen Kantig nyúlnak vissza. S amennyiben e nagy eszme legfontosabb elemei -- igaz, még csak általános formában -- valóban megvannak Kantnál, annyiban joggal állítható, hogy Marx intellektuális életműve Kant e kevésbé ismert gondolatán is nyugszik.⁴⁰

Ennek az írásnak nem az volt az elsődleges föladata, hogy Marx mellett vagy Marx ellen érveljen, hanem hogy bemutassa Marx gondolatvilágát, mindekelőtt ennek bizonyos "végső pontjait". Mindamellet nem kívánom elhallgatni, hogy Marx intellektuális életműve, nézetem szerint, ma is hozzásegít-

³⁹Vö. Hegel: A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai, I. rész, A logika, Akadémiai, Bp. 1950, 65. o.

⁴⁰Vö. Immanuel Kant, i. m. 58--77. o.

het bennünket az emberi lét értelmének és az emberi történelem nagy kérdéseinek mélyebb megértéséhez. A többi között hozzájárulhat ahhoz, hogy az ember megértésében az eddiginél jobban egymásra találjon a filozófia, a logika, a történettudomány, a szociológia, a pszichológia és a biológia, hogy jobban megértsük az emberi szabadság történelmi formáinak természetét és kifejeződését az emberi lét különböző szféráiban, s hogy jobban átlássuk az emberi jogok filozófiai alapjait, valamint az ember szabadságának és a történelmi fejlődés szükségszerűségének ellentmondásmentes illeszkedését. Meggyőződésem továbbá, hogy Marx életműve konkrét segítséget nyújthat a ma nálunk napirenden lévő reformok kidolgozásához, s az egész reformfolyamat elméleti megalapozásához is. (Nézetem szerint a reform folytatása nemcsak hogy nem ellentétes a marxi elmélettel, hanem — bizonyos mérlegelések függvényében — Marx elmélete felől is megalapozható; azt persze nem állítanám, hogy Marx elmélete "előírja" a reform folytatását. Az viszont egészen bizonyosnak tűnik számomra, hogy bármilyen döntés születik is a kérdésben, az ennek nyomán kialakuló új helyzet, gondjaival és problémáival együtt, ismét értelmezhető lesz a marxi elmélet keretei között, mivel a mai helyzet sajátosságai, meghatározó konfliktusai, nemkülönben az őket megvilágító mai elméletek, nagyon is jól leírhatók a marxi elméletben. Ezek a problémák természetesen már túlmutatnak ezen az íráson.)

Az utolsó következtetés, melyet le kell még vonnunk az eddigiekből, az emberi élet értelmére vonatkozik. Úgy tűnik, az emberi élet "végső" értelme Marxnál: túlmenni az ember adott történelmi egzisztenciáján az ember fogalma felé. (Más kérdés, bár szintén nagyon fontos kérdés, hogy mikor és milyen formákban ébred ennek tudatára az egyes ember, s az emberi nem.)

Megfejteti s kibontani a történelem logikáját — nem kis életföladat. Marx, mint láttuk, erre törekedett. Az eredmény azonban, melyre jutott, egy fölszólítást rejtett magában — már amennyiben egy elmélet egyáltalán fölszólíthatja megalkotóját valamire —, fölszólította őt annak a történelmi folyamatnak (erejéhez mért) tudatos előmozdítására, mely az emberi társadalmat fogalmának megfelelő egzisztenciájához vezet el. Megfejteti a történelem rejtélyét, s előmozdítani a megoldás megvalósulását — Marx minden bizonnyal ebben látta egyéni életének végső értelmét is.

SUMMARY

György Andrassy: "Final Elements" in Marx' Work

The study is divided into three parts. In the first part the author expresses the view that Marx's intellectual life-work unfolded along a large-scale scientific program and became what it is. The study claims that Marx's last scientific aim was the conceptual understanding of world history. In the author's opinion we have to consider the program as a specific form of scientific thinking or of human understanding.

The second part turns from the analysis of the program to the question of theory. It points out the significance of the fact that Marx, as opposed to his antecedents, defined in a new way the place of his age in the whole of the historical process. Hereafter the study describes the theoretical founda-

tions of the Marxian division of history, according to which three great forms of human life can be distinguished in history.

The starting point of the third part is the fact that Marx differentiated between the prehistory of human society and the real history of human society. This differentiation leads to the thought upon which, according to the author, Marx's whole intellectual lifework rests. According to this, history is an evolutionary process, it is the act of the emergence of man, and with him of human society. In other words, history is the process through which and in which the existence of mankind, over determined evolutionary stages, rises to the notion of man.

ÉRTÉKVILÁG ÉS TÁRSADALOM.
SZOCIÁLPSZICHOLÓGIAI VÁZLATOK EGY TÁRSADALOMONTOLÓGIÁHOZ*

Pethő Bertalan

I. NAPJAINK ÉRTÉKVILÁGÁNAK PARADOXONAI

Az értékek problémája egyfelől elvont filozófiai kérdés, de másfelől pusztán napi kérdéseinkre választ keresve is, előbb vagy utóbb, beleütközünk az értékek problémájába, még inkább, ha történelmi összefüggéseket is figyelembe veszünk. Az érték szilárd támpont a köznapi élet forgandóságában, fölmutatása pedig nyomós érv a vitában. Állandóságot, biztonságot, általános érvényt és méltóságot jelent, az életben és az elmélkedésben egyaránt. Az érték megmutatása azonban csak a vizsgálódás első állomása. Jótékony hatása, a maga közvetlen mivoltában, alig hogy érvényesül a bizonytalan, sokféleségében széthulló, változékony és esendő világban, és máris az értékek mi-benlétének kérdésével kerülünk szembe. Nyilvánvaló, hogy az érték valami lényeges a jelenséggel, valami szerkezeti a látszatszerűvel szemben -- ez a formális elvi megállapításunk azonban még nem jelent tartalmi választ, mert az értékek világa nem egyféle, nem egynemű, hanem sokféle és heterogén. Ez az elmélyültebb vizsgálódásban szükségképpen fölvetődő módszeres kétely, mint elbizonytalanodás, már a köznapi gondolkodásban is kiütközik, amikor -- mint napjainkban oly sokszor -- "értékválságról" esik szó: a növekvő értékkinálat ellenére fölpanaszolt értékhiány paradoxonjában legalábbis mint nyugtalanító közérzet tapasztalható az értékek kérdésessége vagy kérdésessé-váltsága.

Közkeletű meghatározás szerint értéknek az tekinthető, ami valamilyen emberi szükséglet kielégítésére alkalmas. Az elsődlegesnek nevezhető szükségletek, így a táplálkozás és a szexualitás vonatkozásában ez kézzelfoghatóan megmutatkozik: pl. ami az éhséget csillapítja, annak táplálékértéke van. Valódi és hamis, tényleges és látszatértékek azonban már ezen az egyszerű, vitális, az állatokkal elemien közös valóságszinten is léteznek és

*A tanulmány az MTA Soros-Alapítvány támogatásával készült.

bonyodalmat okoznak; pl. az éhséget csillapító, fölszívódó tápanyagot azonban nem tartalmazó ételnek van táplálékértéke, de nincs tápértéke, az éhséget megszüntető tablettának pedig csak látszatértéke van a táplálkozási szükséglet vonatkozásában. Még bonyolultabb és áttételesebb a helyzet az értékek mibenléte, a másodlagos szükségletek, mint teszem a tudásvágy, a birtoklási vágy, az elismerés vágya esetében.

Valódi és hamis, tényleges és látszatértékek megkülönböztetésével a tudatosság kérdése kerül be az értékek vizsgálatába, ez pedig a struktúra és a jelenség, továbbá a jelenvaló állapot és a jövőben megjelenő eredmény megkülönböztetését hozza magával. Itt és most éppen csak utalhatunk az ezzel kapcsolatban fölvetődő bonyodalmakra, mint amilyenek a fölismert és tudatosan vállalt értékek, és a föl-nem-ismert vagy éppen tudatosan elhárított, de strukturálisan, ill. hosszabb távon mégis értékesnek bizonyuló -- vagy értékesnek jósolható -- dolgok szembeállításából adódnak. Mindenesetre a jelenvaló állapot vonatkozásában -- és minden újabb és újabb, "jövő-szeleteket" hordozó jelenvaló állapot vonatkozásában -- a tudatos elismerés, ezen belül elsősorban és eredendően az átélés dönt egy dolog értékességéről szubjektíve. Az emberek megisszák az olyan, mesterséges úton előállított üdítőitalt is, amelynek valamely alkotórészéről az derül ki, hogy rákot idézhet elő; viszont nem köpik ki a keserű lázcsillapítót sem, mert hatását, a megkönnyebbulést rövid úton visszaigazolja az átélés (a tudat, mely a bevételkor működik, két, rövidesen egybefolyó, egyetlen jelenvalóságot képző átélést közvetít). Így első közelítésben, a jelenvaló világban maradva, az átélés jelzi és hitelesíti az értéket szubjektíve, s mindaz, ami nem megélt érték, szubjektíve nem-értéknek számít -- beleértve a rejtve ható, hosszabb távon értéként igazolódó dolgokat, csakúgy, mint az értékteleneket és az értékrombolókat, sőt értékelleneseket.

Sokszor egészen föltűnő, ahogyan az ember áldozatot hoz -- vagy hajlandó hozni -- a szükségletek kielégítése céljából. Az érték ebben az összefüggésben nemessé válik, megnesemesíti a lemondás és az áldozat, amelyet az érdekében vállalnak, ill. hoznak. Az áldozathozatali készség már az elsődlegesként jellemzett szükségletek kielégítési törekvését is jellemzi; sőt, paradox módon, ezek kapcsán éppen azért nem szokott föltűnni az áldozathozatal, mert annyira magától értetődő, és mert a szükségelő ember "életére megy". Akit az éh- vagy a szomjhalál fenyeget, minden áldozatot hajlandó meghozni, de a "minden", amit szükségletének kielégítése érdekében kockáztat, már "csak" a puszta élete. A másodlagosként jellemzett szükségletek esetében viszont már van egy bizonyos (nemcsak az elsődleges szükségletekre korlátozódó) kielé-

gültés vagy kielégülésgazdaság, amelyből anélkül lehet áldozatot hozni, hogy önmagát és az életét kockáztatná az ember. Választás a különböző értékek között, tehát döntés az egyik érték mellett, ami egyszerre mind néhány másféle értékben való részesülésről, szükségletkielégítésről való lemondást jelent — ez az áldozathozatal jellemzi azoknak az értékeknek a körét, amelyek másodlagos szükségletek kielégítésére alkalmasak. Nem jellemzi azonban az értékeket általában, mert minél inkább az életben maradás függ egy szükséglet kielégítésétől, annál kevésbé van miből áldozni a szükséglet érdekében; a végtelenül nagy határérték felé tartó áldozatnak már csak az élet, ill. a pusztaság a tétje.

Van azonban a másodlagosként jellemzett szükségleteknek, ill. a közösségi életben adódó föladatokat viszonylatában keletkező szükségleteknek (köztük az ún. kvázi-szükségleteknek)¹ egy közös jellemzője, melyet a szükségállapot meghatározott hiány-jellegének nevezhetünk. Az éhség csillapításával bekövetkező komfort-érzést jól ismerjük, külön nevet azonban nem adunk neki (a "jóllakottság" már külön többlet-fokozat a táplálkozás értékelésének mércéjén), ez a komfort-érzés ugyanis csak "tagadásával", az éhséggel mint a szükségletet kinyilvánító negatívummal szemben határozódik meg. Hasonlóképpen jól ismerjük vagy jól körülírhatjuk a pozitív kielégülési állapotokat és a nekik megfelelő értékeket a többi "elsődleges" szükséglet esetében is. Szükséglet, érték és kielégülés így világosan meghatározza egymást ezekben a viszonylatokban. Mindhárom vonatkozásban van tapasztalatunk, s ha itt értékről beszélünk, akkor nemcsak ezt és a szükségállapotot ismerjük, hanem a kielégülést is. Merőben más helyzettel találkozunk a "másodlagos" eszmei értékek, így az ideológiák — mint pl. a hagyományosan legismertebb vallás — tulajdonképpen, egy túlvilági vagy evilági "transzcendenciára" irányuló, az emberi tökéletességre vagy legalábbis tökéletesedésre vonatkozó, az emberi viszonylatrendszerben objektívalt értékeinek esetében. Az ilyen értékeknek a főntebbihez hasonlítható "beteljesülés"-állapotát nem ismerjük, hiszen itt a "beteljesülés" csak olyan pillanatok átélését jelenti, mint amelyet Faust — ahogyan Goethe megjelenítette ezt a szituációt — maradásra bírna... A szükségállapot, amelynek beteljesítő megszüntetésére az eszmei értékek vonatkoznak, nem a megéhezéshez hasonlóan következik be, valamilyen betöltött, adott vonatkozásban hiánytalan állapot megszünteként, megzavarásaként, hanem

¹A kvázi-szükségletek a pszichológiában egy megkezdett föladat megszakításakor, ill. egy cél elérésére való törekvés kudarca esetén keletkeznek és továbbhajtó késztetésben mutatkoznak. A terminust K. Lewin vezette be még 1926-ban.

az ember itt egyszer csak mintegy ráésmél (a mezeitelenségre való bibliai ráésméléshez hasonlóan) létezésének ama hiányára, melyet csak eszmeileg remélhet betölteni. A mítoszok horizontján, valamely elsüllyedt múlt emlékeként vagy a múltba visszavetítve, megjelenik ugyan, az emberi nem történetének előszakaszaként (aranykorként, paradicsomi állapotként stb.) a tökéletesség állapota, az ilyen mítoszok azonban ma már nem tartalmaznak olyan empirikus tapasztalatot, amely konkrétan értelmezhetné az eszmei értékkel betöltésre váró — hiány-állapot előtti — állapotot, hanem csak rávilágítanak a létező, tulajdonképpeni emberi tökéletlenségre. Mivel ma sem konkrét tapasztalatunk, sem adekvát tudásunk nincs egy olyan tökéletes állapotról, amely megelőzné vagy megszüntetné az emberi tökéletlenséget, így az eszmei értékeket az eredendő beteljesületlenségéből adódó szükségletek bizonylataiként ismerjük föl.

Az idő vonatkozásában, jelent, múltat és jövőt figyelembe véve, első közelítésben így "tudati" kérdésnek látszik az eszmei értékek létezésének kérdése. Úgy látszik, a tudat előlegzi bizonyos szükségletek kielégítését, ill. emlékekben őrzi — vagy az emlékezésben a maga számára illuzionisztikusan előállítja — bizonyos szükségletek kielégültségi állapotát, s ezzel áthidalja a szükséglet által támasztott hiány és az ennek betöltése közötti időbeli (élettörténeti, ill. történelmi) szakadékat. A tudat jelenleg "az idő bajnokaként" előlegzi meg a jelenvalóságnak a szükségletek — sőt az élet, a létezés, a lét: az idők végezte előtt is már az idők — betöltését. Csakhogy láttuk: az ilyen tudat sem nem konkrét tapasztalat, sem nem a betöltésről való adekvát tudás, hanem az időt áthidaló: a jövőt megelőlegző, ill. a múltat megszépítő tudat. Az "elsődleges" szükségletek kapcsán is fölvetődött bonyodalom itt ismét jelentkezik, mégpedig sokkal eredendőbben és sürgetőbben, mint amott. Úgy tűnik, mintha az eszmei szükségletek és értékek elválaszthatatlanok, sőt megkülönböztethetetlenek lennének a tudatos átéléstől, s mintha ez a tudatos átélés, legalábbis közvetlenül és mindenekelőtt, csak az adott tudatállapot átélése lenne, ami nem azonos a tudat vonatkozásainak és megkülönböztetett tartalmainak, vagyis a reflektáló, fogalmi-diszkurzív formában tetőző vonatkozásoknak az átélésével. A tudat közvetítésekkel átszőtt és tagolt "világa" viszonylag önálló tartományként szerveződik, az átélés pedig eredendően közvetlen: föltisztuló, elhomályosuló, sűrűsödő, híguló, áramló, kavargó, csillapodó, örvénylő, megnyugvó közeg. A "tudat" átélése így — bár a tudattartalmak diszkurzíve mindig a tudattól független valóságra reflektálnak — az egyén számára közvetlenül is mindenekelőtt a tudat világának az átélését jelenti: a tudat átélés-közvetlenségét. Ami a tudat-

ban meghatározott és közvetett, az nincs közvetlenül átélve a tudat átélésében, hanem a közvetlenül átélt tudat közvetettsége marad. Ez a csak bonyolultan leírható fenomenológiai tényállás a mindennapi tapasztalatban nagyon egyszerűen és magától értetődően jelenik meg: a csak a tudatban megjelenített valóság nem pótolja a tényleges jelen-valóságot.

Az eszmei értékeket azonban az átélés mégiscsak valorizálja. Átélés híján az ember által objektivált értékeknek nem lenne sem vonzásuk, sem ösztönző erejük: holt, steril vagy neutrális, semleges értékek — azaz nem-értékek — lennének. Egy ásatás alkalmával talált csontamulett pl., amelynek valaha varázserőt tulajdonítottak, és ennek megfelelően, kiemelkedő értéke volt, a mai ember életében holt érték csupán. Semmire sem használható — azon kívül, hogy a szakember ismeretei által megelevenítetten fölidézi és átélhetővé teszi azt a kort, melyből származik. Ilyen áttétellel, tudós közvetítéssel, kulturális értékévé válik, és muzeális értékét az érdeklődő, laikus múzeumlátogatók, könyvolvasók is fölfoghatják: az amulett holt értékét így a tudós átélés valorizálja. Más példát véve, egy olyan ideológiának, amelynek nincs talaja az adott társadalomban, nem hatol be a tömegekbe, s nem épül be az életbe, nincs gondolatébresztő és cselekvésre készítő ereje: steril marad. Csak az emberek tényleges átélésével kelhetne életre. Amint nemcsak a vallás, a kereszténység történetéből tudjuk, hatalmi nyomással rá lehet ugyan venni az embereket arra, hogy egy ilyen ideológiának megfelelően viselkedjenek, nézeteik azonban csupán szólamok, cselekvéseik pedig kényszeredettek maradnak, ha az eszme ténylegesen nem fogan meg — amint pedig meglazul a hatalom szorítása, levedlik a számukra sterilnek maradt értékrendet, hogy innár nyíltan a maguk eleven értékeivel törődjenek. A mindennapi pedagógiai gyakorlattól a történelmi korszakváltásokig követhetjük a magasrendű, de az adott viszonyok között sterilnek maradó értékek szomorú sorsát; személyes példán és átélési lehetőségen alapuló meggyőződés nélkül éppúgy sterilen peregnék le a diákokról a tudatukba pusztán csak ismeretként bevitt értékek, mint ahogyan egy nagyobb közösség vagy egy nép sem fogékony az olyan eszme iránt, amelyben nem talál választ átélt — ahogyan mondani szokás, "égető" — mindennapi problémáira. Ismét más példát véve, a mindennapi életben semleges — ill. a későbbi megjelenés strukturális előlegezettségét tekintve: lappangó — érték mindaz, aminek értéke más élethelyzeteket tekintve nyilvánvaló ugyan, az adott élethelyzetben azonban nem szolgálhat eleven szükségletek kielégítésére. Ilyen semleges érték lehet az arany, ha nincs áru, amit meg lehetne érte venni egy ostromlott városban, vagy a lakatlan szigetre vetődött hajótöröttek birtokában; a nyers állapotban élvezhetetlen élelmiszer,

ha (pl. a havasokban vagy egy légoltalmi pincében) nincs tűz, aminél meg lehetne főzni stb. Végül, a társadalmi szférákból egyéni, személyes vonatkozási rendszerbe váltva át, valaki számára nagy, az átélés megföllebbezhetlenségével minősített értéke lehet egy verseskönyvbe préselt, különben teljesen értéktelen falevélnek, másvalaki számára a jeges víznek, amelyhez különönc módon hozzászokott stb.

Mint a fölsorolt esetekből látható, csak az átélés eleveníti meg, teszi társadalmilag forgathatóvá az objektivált, de önmagában holt értékeket; csak az átélésben fog meg az addig és enélkül steril érték, csak átélhető hasznosítása során válik beválthatóvá a semleges érték, az egyén számára pedig csakis maga a semmi másra vissza nem vezethető közvetlen átélés dönt afelől, hogy a világ dolgainak mérhetetlen kínálatából (saját emlékeit is beleértve) mi jelent értéket, és mi nem. Szélső esetben az átélés egy bizonyos szükséglet vonatkozásában annyira befülledhet, hogy még a kielégülés gátjait is át-töri, s a szükségletkielégítést, minden határon túl hajszolva, szenvedéllyé változtatja -- amikor is már maga a szenvedély határozza meg a szükségletet (pl. a kártya, a pénz, a "termelés a termelés kedvéért" stb. szükségletét). Az átélés természetesen csak az értékek elevenségének elengedhetetlen feltétele, az értékek objektivált fönnállásának (ami persze az átéléstől eleve különböző valóságsszféra kérdéseit implikálja) és az értékességnek a mértékét viszont nem határozza meg.

Az értékek azonban -- amint a fönti példákból is látható -- nagyon különböznek egymástól társadalmi bonyolultságuk és történelmi jelentőségük szerint, éppilyen erősen különböznek egymástól hatékonyságuk és tartósságuk szerint is. Az egyes embertől előbb a szűkebb, majd az egyre tágabb és átfogóbb közösségek felé haladva, egyre változatosabb és egyre általánosabb érvényű értékeket találunk. Ezt az alulról fölfelé szélesedő, gazdagodó, az egyes személytől a társadalomig ívelő "értéktölcserét" a legmagasabb rendű, az egész társadalomra érvényes értékek koronázzák meg. Hiteles és intenzív persze egyaránt lehet mind az alacsonyabb rendű, az "elsődleges" szükségletekre vonatkozó értékeket valorizáló átélés, mind pedig a legmagasabb rendű értékeket, eszméket, erkölcsi elkötelezettségeket valorizáló átélés. Szélsőséges esetet véve, egy kéjgyilkos számára valorizáló erejű a gyilkosságot motiváló és a gyilkosságban tetőző átélés, az anarchista számára pedig a terrorcselekmény; noha pillanatnyi kétségünk sincs afelől, hogy ezek az "értékek" csak egy torzult személyes, ill. visszájára fordult társadalmi értékrendben érvényesek. Éppígy nincs kétségünk afelől, hogy a cselekvésekben is hatékony, sőt az élettörténetileg és a társadalom történetében hosszú távon

hatékony és gyümölcsöző értékek, a gyakorlatban beváló értékek, különbek az átélés aktualitásához kapcsolt, az élménnyel fölfénylő, s ennek múlásával elhalványodó, ill. rövid lejáratú értékeknel. Általánosságban véve azt mondhatjuk, hogy — hagyományos fölfogás szerint — annál elfogadottabb és annál értékeesebb az átélésben valorizált érték, minél inkább közelít az egyetemességhez és az eszmeihez.

Realizálás, gyakorlati kibontakoztatás, kamatoztatás, hitelesítés nélkül azonban bénák maradnak a valorizált értékek. Többféle módon, számos változatban rekedhet meg a már valorizált értékek realizálása is. A személyes gyakorlattól való viszolygás és a társadalmi gyakorlat visszafojtottsága egyaránt az átélés földuzzasztását, a csak belső használatra nevelt és színezgett élmények gyarapítását eredményezheti. Ilyenkor megnövekszik a széplelkűség kockázata; szélső esetben pedig a titkos széplélek életformája alakul ki, amelyben még a széplelkűség maga is a közömbösség álarca mögé húzódik, nehogy akár kisugárzásával is hasson, s nehogy megméretés tárgyává váljon.² A maga értékeit a titkos széplélek olyan, túlon túl nagy becsben tartja, hogy gyűjtésükön, fényesítgetésükön és óvásukon kívül minden más tevékenységet méltatlannak, lealacsonyítónak és beszennyezőnek tart. Mindenesetre legalább tudatában van az értékeknek, szemben azokkal, akik tudatlanul élnek sok társadalmilag hozzáférhető értékkel. A biztonság és a bizalom például olyan szociális érték, amelyről akkor szoktak legkevésbé tudomást venni, ha megvannak — az ilyen értékeknek a társadalmi tudattalanba való süllyedése viszont azzal a kockázattal jár, hogy újratermelésére és megőrzésére nem fordítanak kellő gondot. A helyzet itt a levegőéhség szituációjához hasonló: ameddig van elég friss levegőnk, addig nem is vesszük észre szükségletünket, és még oktalanul, könnyelműen pazarolhatjuk, szennyezhetjük is a levegőt. Amikor azonban megritkul körülöttünk a levegő, vagy — ami közvetlenül, és nemcsak analógiásan társadalmi ügy — szmog telepszik ránk, akkor legalább olyan sürgetővé válik a levegőről való gondoskodás és a légtisztítás, mint amennyire nemtörődöm módon, tudattalanul használtuk addig, ameddig elég és tiszta volt.³

²A titkos széplélek jelenségéről "A Pauler-jelenség" című cikkemben írtam: Magyar Filozófiai Szemle 1984/1--2. sz., 119--147. o.

³Már Hegel megállapította a Jogfilozófiában, hogy a levegő sem eredeti természetes, hanem civilizatorikus szükséglet, mert pl. melegíteni kell fűtéskor; Marx pedig a civilizálódás visszáját figyelte meg, amikor a Gazdasági-filozófiai kéziratokban arról beszélt, hogy a munkás "a szabad levegő szükségletétől" is meg van fosztva.

A tudattalan értékek a társadalmilag készletezett potenciális értékek spontán elsajátításai. Napi cselekvéseinkben, a társadalom mindennapi életében akkor is rejtve maradnak, ha elméletileg tudatosítjuk és célirányos kutatással megismerjük őket. Eredendően háttér-természetűek. Előfordulhat, hogy éppúgy nem tűnnek föl valamely közügy előnyeinek és hátrányainak széles körű megvitatásakor sem, mint ahogyan egy tárgy — egyébként nagyon is jelentős — háttérét sem vesszük észre, amikor éppen csak erre a tárgyra összpontosítjuk a figyelmünket. Csak nagyon felületes megközelítésben tűnhet úgy, hogy a rejtett értékek nem játszanak szerepet a nyílt értékek alakulásában. Ha pl. nem kielégítő a bizalom légköre, akkor hiányos marad az érvelés, befagy a kommunikációs folyamat, végül pedig rossz döntés születik, s így a rejtett értékek csonkasága — az átélt szükséglethez képest elégtelen volta — nyílt értékek pazarlásában bosszulja meg magát. Ahhoz, hogy az átélésben dédelgetett, továbbá a tudattalan és rejtett értékekkel is gazdálkodni tudjunk, az érték-teremtés mozzanatát még nyomatékosabban kell hangsúlyoznunk, mintha csak a tudatos és nyílt értékekkel foglalkoznánk. A titkos széplélek és a spontán értékélvező ember (és közösség) inkább fogyasztja, mintsem gyarapítja, inkább föléli, mintsem teremti az értékeket: gyakorlatuk elsősorban lelki- és test-gyakorlat, öngyakorlás, ami könnyen az értékek élőködőivé változtatja őket, vagy a nembeli kiteljesedés karikatúráivá az emberi beteljesüléstől beláthatatlanul messze — sokszor úgy tűnik, egyre messzebb — kerülő korban. A gyakorlat ugyanis, ami nemcsak az elmélet, hanem az átélt értékek próbája is, olyan tevékenység, amelyben a teremtő mozzanat teszi gyümölcsözővé a munkálkodást. A teremtés és az újrateheremtés, ami egyszerre fáradságos és eredményes: a realizálás érték-többlete a csupán átélésben valorizált értékekkel szemben.

Az eszmei értékek különleges helyet foglalnak el a valorizálás és a realizálás folyamatában. Amennyiben az eredendő beteljesületlenségből adódó szükségletre vonatkoznak, szükségszerűen az átélésre korlátozódnak, hiszen a valóságban nem mutatható föl az a dolog, állapot, minta, amely az eszmei értékek realitása. Ennyiben az eszmei értékek eredendően az átélésben valóságok. Célzatosságuk szerint mégis túlmutatnak az átélésen: a megvalósulásra, sőt nemcsak meghatározott célok megvalósítására, hanem a társadalmi létezés (újra)létesítésére irányulnak. Nincsenek tehát megfosztva vagy visszametszve a realizálástól, mintha béna értékek lennének, hanem éppen a megvalósítás és létesítés élményszerű előlegzése valorizálja őket. Azt a feszültséget, amely az eszmei értékekben a közvetlen átélés, illetőleg a létesítés előlegzésében közvetített átélés közötti ellentétből (vagyis a realizálásnak az átélés kör-

letében történő kivitelezéséből, a realizálásnak valorizálásba torkollásából adódó ellentétből) származik, orientálásként, "tájékolásként" éljük meg. Az eszmei értékek mindig orientáló értékek, bár nem minden orientáló érték szükségyszerűen eszmei; pl. egy egyszer már elért termelési színvonal olyan orientáló értéket (pontosabban értékmércét) képvisel, amely hosszabb távon meghatározza egy üzem vagy egy ország gazdasági tervezésének és kivitelezésének bonyolult folyamatát. Az eszmei értékek szerinti orientáció nem ilyen meghatározott célok elérésére vezérel, hanem túlmutat ezeken, az emberi létezés eredendő beteljesítése felé. Maga a realizált érték az ilyenfajta tájékozódásban nem ismeretes, hanem az átélésben előlegződik csupán: az orientáló érték az érték meg- és előteremtésének anticipációja, aminthogy minden érték az életből, a szükségletből származik eredetileg, és csak az értékek körvonalazódása, megszilárdulása, előállítása stb. esetében fordulhat meg a viszony úgy, hogy az értékkínálat idéz elő (új) szükségleteket.

Az értékek, különösen az eszmei értékek történelmi változása a mérvadó, irányadó, szabályozó, egyszóval normatív értékek vonatkozásában mutatkozik a legélesebben. A hagyományos fölfogás szerint, melyre az előbb már utaltunk, az értékesség mértéke az egyetemesség és az eszmeiség. Ennek a fölfogásnak — nyílt vagy lappangó — előföltevése az, hogy van olyan eszmei érték(szféra), amely mintegy az emberiség üdvét előlegzi, s ezért egyetemesen kötelező orientációs támpontot képez. A partikularitáson túlmenő egyetemesség és a közvetlen mindennapiságon túlmutató eszmeiség nagyon sokszor fonódik össze ebben a fölfogásban (pl. a "szabadság, egyenlőség, testvériség", vagy a "mindenki képessége szerint, mindenkinek szüksége szerint" eszméjében), úgyhogy szinte csak másodlagosan választható külön egymástól. "Abszolút" értelemben fölfogva: az érték eszmei volta itt azt előlegzi, hogy a beteljesülés tökéletes (ideális) lesz, egyetemessége pedig azt, hogy az egész emberi nemre kiterjed, s mindenki e szerint az érték szerint orientálódik. A normatív értékek — még akkor is, ha a társadalmi létezés belátható, kézzelfogható céljait és folyamatait szabályozzák — egyetemes eszmei értékek szerint vannak tájékolva, nemcsak a kollektívizmus értéke, de akár a Tízparancsolatban megfogalmazott értékek is. Korunkban viszont éppen az egyetemes eszmei értékek veszendőbe-menetelében, vagy legalábbis kérdéssé-válásában érződik legélesebben az értékek történelmi változása. Egyetemesen kötelező, tájékoló érték, úgy látszik, nincs többé, mert magát az eszmeiség és egyetemesség eszméjét csúfolta meg a történelem.

A humanizmus eszméje, s ami ezzel összefügg, az ember nembeli kiteljesedésének és az embernek mint öncélnak az eszméje ma is őrizni látszik az egye-

temesség és az eszmeiség értékét. Sokszor idézik és szívesen hallgatják ma is Kant híres mondását: "Két dolog tölti el lelkemet egyre újabb és növekvő csodálattal és tisztelettel /.../: a csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem."⁴ Mi más ez, ha nem a mindnyájunkban élő bizonyosság arról, hogy az örök jó munkálkodik bennünk, s mi ennek munkálói vagyunk? S bár Kant az erkölcsi törvény érvényesülésének koncepcióját, mint tudjuk, összekötötte nemcsak az akarat szabadságának, de a lélek halhatatlanságának és Isten létezésének koncepciójával is, mégis hajlunk arra, hogy mindezt ma is higgyük. Hiszen, végső soron, nem vagyunk-e Isten és vallás nélkül, pusztán önmagunkra hagyatkozva is, egy nyáj és egy akol, az ember nembeli kibontakozásának és beteljesülésének viszonylatában? Hát nem nyilvánvaló-e, hogy emberként, emberi nemünk képviselőjeként, abszolút értékünk van, amit történelmileg kell a rátapadó viszonylagosságtól és értéktelenségtől megtisztítanunk, hogy azután tiszta és romlatlan fényvel világítson nekünk? Mindez azonban, úgy tűnik, a múlt káprázataként foszlik szét, ha belebocsátkozunk napjaink kaotikus valóságába. Elég csak az elmúlt évtizedeknek minden emberséget megcsúfoló kataklizmáira gondolnunk, az embert a férgek szintjére süllyesztő koncentrációs táborokra, az embernek csak húsát, zsírját és csontját számba vevő holocaustra, az emberirtó rémuralmakra, vagy a modern hadviselés elméletére, amelyben "racionális" veszteségként szerepel pár millió ember halála, miközben a "racionalitás" újabb diadalaként a tárgyakat épen hagyja a neutronbomba... Hol vannak itt az ember nemes öncéljai és a mindnyájunkat hívogató nembeli magaslatok? Önértékünk, mely mindennél szentebb? És hol van egyáltalán a humanizmus, annak bármilyen változatát vagy árnyalatát keressük is? Azt mondjuk természetesen, hogy nem fogadjuk el "véglegesnek" ezt a valóságot – a továbblépést igenlő és sürgető szavak azonban csak szavak maradnak, ameddig az eszmék hajótörést szenvednek a valóságon.

Térjünk vissza azonban rövid időre még Kanthoz, mivel az értékekről ma is gyakran olyan kategóriákban gondolkodunk, amelyeket ő kivételes éleslátással és hosszú időre szólóan példát teremtve fogalmazott meg. Figyelemre méltó, hogy amikor Kant kijelenti, hogy "az ember és egyáltalán minden eszes lény önmagában való célként létezik", akkor nem filozófushoz illően készíti elő tételét, hanem a prófétákra emlékeztető fordulattal vezeti be mondanivalóját: "Mármost azt mondom...". Tehát mondhatni minden kérdésség fölött

⁴Kant: Kritik der praktischen Vernunft, Hartknoch, Riga 1788, 288. o.; lásd a Kehrbach-féle kiadás nyomán R. Schmidt kiadását, Reclam, Leipzig 1960, 221. o.; vö. a magyar kiadásban (Franklin, Bp. 1922), 165. o.

álló alaptételként, axiómaként közli, hogy (röviden így mondhatjuk) az ember — nemes öncél. A részletes kifejtésben azután kiderül, hogy ez az öncél a meghatározott, ismert beteljesülésű szükségletekkel szemben körvonalazódik "abszolút értéként". Kant úgy gondolja, hogy minden eszes lényt az a kívánság vezérel, hogy megszabaduljon a csupán föltételes érvényű hajlamoktól és szükségletektől; szerinte még a legmegátalkodottabb bűnöző is jó és derekas ember szeretne lenni, s csupán hajlamai és késztetései akadályozzák meg ebben. Egyfelől eszméket fölismerő eszes lény, másfelől nembeli tökéletesedésétől testies szükségletei által visszatartott, sőt visszarántott lény ellentétességében ábrázolja tehát Kant az embert, miközben egyértelműen megjeleníti a fölemelkedés, az erkölcsi cselekvés irányát az ész és az eszmék birodalmában.

"Erkölcsi idealizmus", mondhatjuk erről ma — sokkal inkább nosztalgiával, mintsem az aktuális érvényességnek kijáró elismeréssel. Mert hiszen, úgy látszik, régen túl vagyunk már — ha a valóság rögeihez kötöttek látjuk vagy érezzük az etikai eszméket — azon, hogy magától értetődően fölébe helyezzük a szellemi értékeket a testieknek, az észet az érzékeknek, az eszméket a fönnálló valóságnak, a túlnant a jelenvalónak, a végső beteljesülés perspektíváját a közvetlen kielégülésnek. Az anyagi javak nélkülözhetetlen szerepének fölismerése, a tapasztalatnak az elmélkedés fölötti győzelme az egyre fejlettebb technikának a személyes életvitel fölötti eluralkodása, végül a tudománynak a hit fölötti diadala hallatlanul kitágította a viszonylagos értékek birodalmát, megnövelte az irántuk való érzékenységet és a birtoklásukra való törekvést, s fölismerhetővé tette, hogy mennyire sokféleképpen — úgy tűnik, eredendő jelleggel sokféleképpen — élnek ma az emberek a különféle értékekkel. "Cselekedj úgy" — hangzik az ember mint öncél elvének jegyében Kant által megfogalmazott erkölcsi parancs —, "hogy az emberséget, akár tenmagad, akár mások személyében, mindenkor egyszersmind célként vedd, sohasem csupán eszközként."⁵ Ezzel az erkölcsi paranccsal szemben a könnyen elérhető szükségletkielégülések, az elaprózott beteljesülések, egyáltalán a viszonylagos értékek mai forgatagában, éppen ellentétes törekvés jutott korunkban — a "nembeli" hagyományokhoz formálisan ragaszkodó képmutatás miatt eleinte csak hallgatólagosan — érvényre: a cél elérése érdekében minden eszközt fölhasználó és mindenkit eszközként fölhasználó cselekvés

⁵Az idézeteket lásd: Kant: Grundlegung zur Metaphysik der Sitten, hg. von Karl Vorländer, Philosophische Bibliothek, Meiner, Leipzig, 52—53, 84, 54. o.

imperatívusza. "Erkölcsi radikalizmus", mondhatnánk viszont itt, a "radikális" szóval kesernyésen ironizálva — mivelhogy a szó itt már régen nem az ember nembeli kiteljesedését erőlteti, mint ahogyan az "ember gyökere maga az ember" tétele⁶ is jelezte, hanem a közvetlenül-ténylegesen meglévő (ebben az összefüggésben még közelebből nem firtatott minőségű) értékek "radikális" becsülésére és az "idealista" erkölcsökkel való radikális leszámolás-ra.

Mindenesetre: manapság ügyefogyott érzelgősnek számít az az ember, aki úgy érzi, hogy szívét az erkölcsi törvény dobogtatja, s menthetetlen ködevőnek az, aki, tekintetét a csillagos égre függésztve, a lét törvényein mereng. Tudjuk úgymond, és mindenki tudhatja, hogy az erkölcsöt nem a szív törvényei szabályozzák — mint egykor Pascal vélte és remélte —, hanem, a mindennapi élet színterén, a személyközi kereslet és kínálat adott formája és szintje, e formákat és szinteket pedig olyan társadalmilag érvényesülő erők, amelyekben az eszmei — többnyire, és uralkodó módon — csak az emberi fejbe áttett anyagi... Aki ezzel az adott valósággal nem számol és nem alkalmazkodik hozzá, az jobb esetben titkos széplélekké válik, magába rekedt fennkölt átéléseinek foglyaként, rosszabb esetben pedig belepusztul. Ismeretes nemkülönben, hogy a csillagos ég számunkra nem az örökkévalóság és a túlman rejtelmeit tartogatja, hanem éppenséggel annál inkább ráébreszt bennünket kozmikus behatároltságunkra, minél többet tudunk róla. A metaforikus emelkedettségű szív és a nemes érzület helyét így a vér, a hús, a testiesség foglalja el; a meghitt és fenséges világ helyét pedig a központtalan, tájolatlan, de azért széles és még messze kitolható határok között megismerhető és kiaknázható természet. Amaz érzület mélysége helyett, amelyben a másokkal való közösségre és kollektív egységre bukkanhatna, csupán a testiesség mélységébe bukhat alá az ember. Abba a "mélység"-be ti., amit a mélylélektan tár föl; "mély" az, ami övön alul van, és ami éppen azáltal kizárólagos individualitásunk, hogy mindenkinél meglévő, és így mindenkivel szemben érvényesítendő, animális szükségleteink tartománya. A csillagos ég — egykor istenek hona, majd a gondviselés rejteke, végül a kozmosz elvének titka — úgy vetkezik ki eszmei mivoltából, hogy semleges és kihasználható törvényeinek ismerete kiiktatja belőle a "fölöttes ént", amit a pszichoanalízis az élvezeteket mogorván megzavaró kellemetlenkedőként ismert föl, s az ösztönei szerint élő és környezetét a maga javára fordító ember lelkén zsarnokoskodó "felépítményként" ho-

⁶A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés, Marx és Engels Művei, 1. kötet, 385. o.

zott kétes hírbe. Akár a testiességet, akár a pusztán materiális valóságot nézzük, csakis a magára maradó ember önnön adottságai szerinti tulajdon világát találjuk benne, transzcendens utalások, tilalmak és törekvések helyett. Ez az önmagunkra való utaltság és nyitottság korunk "vívmánya" — csakhogy ennek a vívmánynak a meghitt bensőséget jelentő humanitás-elv, s így a moralitás elvesztése az ára. Az ember úgymond "tényleges" érdekei, szükségletei és "értékei" szerinti morál erkölcsi atomizmust jelent az egyetemes erkölcs helyett és az eredendő több- és másféleségre ébreszt.

Ezen a ponton azonban még egyszer vissza kell térnünk röviden Kantra: a "gyökeres rossz" (Radikalböse) kérdésére. A Gonosz ugyanis — "hagyományos módon" a Test szövetségese és mozgatója — szívesen kapcsolódik a modern világokban is mindazzal, ami materiális. Hús, vér, anyatalaj, pénz, faj, élvezet, hatalomgyakorlás egyaránt lehet eszköze és célja, miközben e Gonosz a világ előtt azzal legitimálja magát, hogy ő azután igazán a "valóságból" nőtt ki, s hogy sokkal igazabban "reális", mint bármiféle jóság és hasonló eszme. Ha azonban már eme Gonosszá nőtte ki magát az anyagi megfoghatóság, vagy a Gonosznak sikerült beleülnie a matériába és uralkodnia rajta, nos, akkor az eszme tagadásaként trónol az eszme pozíciójában, s az ideákkal szembeni törvénytelenység lesz a törvény. Az érdekek, bármennyire nemtelenek is, nem szélednek szét a társadalmi térben, s nem esnek szét az élet és a történelem idejében, hanem megszerveződnek: minél inkább saját céljaik és fennmaradásuk szerint, annál erőteljesebben. Végső soron a Gonosz eszméjének ilyen vagy olyan megtestesülése — uralkodó érdekek szerint: pénz, faj stb. — fogja össze és hatja át hatalmilag őket. Aki pedig erre a hatalmasságra tekint, aki ezt szolgálja, az magát, még tulajdon gonoszságát is lefokozza azáltal, hogy a Gonosz ügyéhez szegődik: mint nyilvános vagy leplezett "ronda", mint a széplélek csúf ellenpárja.

Miután a "túlman"-ra vezérlő, transzcendens eszméről kiderült, hogy csupán az evilági, innenső, adott világ visszfényei — e fölismerés előértekeként értékelhető a különféle abszolutisztikus eszmék megtapasztalt csatlókasága miatti rossz társadalmi közérzet is —, talán marad azért még elméleti esélye annak, hogy a kézzelfoghatóan meglévő értékekből, a nyilvánvaló tapasztalatból építsük föl újra az értékek humanista méltóságú világát. Így talán mégis várható, hogy eljuthatunk az embert önmaga fölé emelő értékek fölismeréséig, vagy az ilyen értékek létrehozásának módozataihoz. "Normatív" értékeknek ily módon azokat az értékeket tekinthetnénk, amelyek mintegy "alulról", az emberi konkrétumokból, az elsődleges szükségletek értékeiből nőhetnek ki és emelkedhetnek olyan elvi magaslatra, hogy a társadalmi

létezését, a mindennapi életet és a személyes életvitelt egyaránt (bár különböző módon) mintegy visszamenőleg orientálják.

Egy ilyen "materiális értékétika" nem nyugodhat azonban az átélés magátólértetődőségén, mert kinek-kinek megvannak a maga evidens átélései, amelyek így végső soron csak az egyének összemérhetetlenségét bizonyítanak. Nemcsak a kéjgyilkos vagy az anarchista átélései igazolják így saját cselekvését, hanem — pozitívabb példát véve — a szerelem pusztja szubjektív átélése is hitelesíthetné így a szerelmi kapcsolatfölvételt, holott ennek csak a mindkét félnél meglévő átélés esetén van jogosultsága, mert csak egyoldalú átélés esetén a szerelmes közeledés zaklatásnak számít csupán. Persze lehetne játszani a szavakkal, s lehetne így a személyközi kapcsolatokat, egyáltalán mindenféle történetet, cselekvést, realizálást, törvényszerűséget az átélés vonatkozásában fölfogni, a belátást azonban nem lehet többé a megismerés kapcsán és eredményeként kialakuló átélésből kiiktatni. Kérdés tehát, hogy igazolható-e egy — a főnnálló valóságból kiinduló — értékelés és etika a belátással. Ha elfogadjuk, hogy elsődlegesen a lét, pontosabban a társadalmi létezés határozza meg a tudatot (márpedig az értékvilág "alulról" történő fölépítése megfelel ennek a fölfogásnak), akkor természetesnek találjuk azt a helyzetet, hogy a belátás határai a termelési mód és viszonyok, a történelmi kor, a társadalmi osztály, csoport stb. szituációja szerint alakulnak. Ha pedig az egyik tudatformában belátható az, ami a másikban nem, akkor a belátás akkor sem alkalmas rá, hogy az értékelést általános érvényre emelje, ha történetesen összhangban van az átéléssel. A személyes átélés és a társadalmi tudat széles közti-mezejében, a tényleges életformákban található értékek számbavétele és tudományos rendszerezése kínálkozhat egy másik megoldási lehetőségként. A szociológiai fölmérések azonban inkább látteleletet adnak az értékhelyzetről, mintsem eleven képet. Az élmény atmoszférájából és a mérlegelés szövevényéből egyaránt kiemelve elvontan kerülnek egymás mellé az értékek; pusztá fölsorolásként, amelybe az összefüggések keresése sem hozhatja vissza azt az életet, amelytől egyszer már megfosztották. Egészség, anyagi javak, tudás, béke, hatalom, becsület, szabadság stb. rangsora megállapítható egy közösségben, egy szociológiai "mintában", de ezek egyike vagy másika, vagy akár egy bizonyos halmaza is csupán szánalmas értékegyveleg a történelmi-társadalmi meghatározottságnak, a tényleges szituáció kihívásának és az erre adott válaszok múlt- és jövő-perspektívába ágyazottságának ismerete nélkül.

A határokig, a behatároltságának partjáig előrenyomuló ember lét-kérdéseinek viszonylatában — mi végre vagyunk? mit tegyünk? inkább elkötelezet-

ten cselekedjünk, vagy inkább visszavonuljunk? mondjunk igent, vagy lázadjunk, építsük tovább, ami van, vagy engedjünk a semmisüléssel fenyegető kockáztatás kísértésének? stb., stb. — kapnak átfogó értelmet az értékek: minden értékelés és érték a lét-kérdések minőségén és megválaszolhatóságán múlik, áll avagy bukik. Kényszeredett szójátékkal: belátás helyett azon, hogy milyen kilátás van a létezésre egyáltalán. Csakhogy azok az értékek, amelyek itt képződnek, s azok az ellenértékek, amelyek itt mutatkoznak, mint lét és semmi, élet és halál ("legfontosabb az élet" — mondhatja, aki életveszélyben van; "inkább meghalni, mint így élni" — mondhatja, aki nem lát más kiutat), áldozat-hozás és áldozatul-esés, hit és kiábrándultság stb.: mindezek valódi határ-értékek. Egészében billen bennük az értékrend az értéktelenségbe — és viszont. Ezért nem hatják át visszamenőlegesen a szokványos átélés-értékeket, ezért nem elevenítik meg a szociológiai érték-kövületeket, ezért nem értelmezik át (és újra) a tulajdonképpeni belátás-értékeket. Utat nyitnak ezekbe az értéktartományokba, ha a lét felé billennek, s megsemmisítenek minden értéket, ha a semmibe buknak — de értékrendszer, értékvilágot, éppen végletességük, határ-jellegük miatt, nem alkotnak. Lét-, tudat-, élet- és átélés-értékek tartományainak viszonylagos különállását, és e tartományok (átmeneteiket és összefüggéseiket ellenpontozó) kölcsönös áthatolhatatlanságának törvényszerűségét naponként tapasztalhatjuk. Ugyan ki törődik a lét értékével általában, és ki az ezzel járó felelősséggel, ha a mindennapi értékek, pénz és karrier stb. kötik le? vagy ki nem hanyagolja még ezeket is el, ha átélésének fölizzásai — mint kábítószer-élvezőt a transzállapot — éltetik? vagy mennyire érzéketlenné tud válni még az élvezettség, a mindennapi érvényesülés, még a lét-kérdések iránt is az, aki egy szekta vagy egy mozgalom értékeire teszi föl az egész életét?

Ezeknek a különböző értékvilágoknak a figyelembevételével elavultnak mutatkozik az embernek mint öncélnak az értéke, s történelmileg túlhaladottnak az egyetemesség értékének uralma. Mert miféle értékekre, melyik fajtájú emberre gondolhatunk, ha a "mai ember" önértékéről beszélünk? Arra, aki az átéléseiben, vagy arra, aki a belátásában; arra, aki megszokott környezetében, vagy arra, aki léthelyzetében áll maga előtt tisztán? Arra, aki önmagának tart tükröt, vagy arra, aki mások tükrében látja önmagát, vagy netán arra, akinek értékét a történelem próbája, a jövő teszi majd fölismerhetővé? A föléltre, vagy a gyarapítóra, a megújítóra vagy a kilátástalan helyzetben létesítőre? Úgy tűnik, nincsen olyan mérce, amely szerint végérvényesen, abszolút módon dönteni lehetne a többnyire és típusosan külön létformákban kibontakozó értékváltozatok között, mert az egyetemesség és az ember nembeli-

ségének képviselete (és maga az abszolútum is) csupán az egyik értékváltozat a többi között. Sőt, az egyetemesség, az ember eszmei beteljesedésének értéke csupán az egyik és nem is a leginkább méltányolt értékváltozat, az egyetemesség csupán egy részlegesség a többi között, egy színfolt a partikularitás palettáján. Az eszmékért küzdő elhivatottak, az emberi nem élcsapatának, "avantgárdjának" tagjai nem kiválasztottak, hanem önmagukat kiválasztók. Önérvényesítők, akik csak a maguk létezőkörletében tehetnek erőfeszítéseket az általuk képviselt nembeli értékek általános elfogadtatására, a sikert pedig csak a hatalom birtokosaiként remélhetik. Egyik értéktartományban, egyik létezésrégióban sem látszik már olyan átütőerő, amely a maga értékei szerint egyenirányítaná a többi létforma és értéktartomány értékeit. Régebben az eszmei értékeknek mutatkozott ilyen kiemelkedő, egyirányúsító hatású jelentőségük a jövőbeni beteljesedés vonatkozásában; a hiteles előreút, amelyet az eszmék fénye tisztán világítana be, jelenleg elveszni látszik azonban az emberiség előtt. Így az orientáló értékek jelentése is megváltozik: nem az eredendő beteljesületlenség megszüntetésére, hanem az adott értéktartomány, ill. létforma betöltésére — egyik esetben az élvezet átélés, másik esetben a választott ideológia jegyében folytatott harc, megint más esetben az adott környezethez illeszkedő karrier stb. célirányos és minél hatékonyabb megvalósítására — orientálnak.

A tolerancia eredetileg mások hiteles értékeinek tiszteletbentartását jelentette. A vallási tolerancia például kinek-kinek a maga útját teszi szabaddá a maga istenéhez: de mi van akkor, ha egyik fél sem hisz már a maga istenében, ha — szekularizált formában — egyik fél sem képvisel abszolút értéket önmaga előtt sem, vagy ha az abszolút értéke csupán a saját viszonylagosság erőszakos érvényesítésének álcája? Ilyen esetben a türelem eltűrése, vagy éppen türtőztetéssé válik, az önérvényesítés időleges vagy kényszerű visszafogottságává, ami a bizonytalankodást vagy az erőszakos terjeszkedési törekvést leplezi. Visszajára fordult pluralizmus ez: nem az értékességnek kölcsönös elismerése, hanem a kölcsönös leértéktelenedés, vagy kiábrándultságok miatti beletörődés, vagy szegyenkezés, vagy éppen gyanakvás motíválja. Korunk értékzavarának épp ebben a negatív pluralizmusban rejlik a magyarázata. Hiába van, látszatra, soha nem látott árubőség, hiába növekszik egyre az értékkínálat, ha az értékek közötti választásnak nincs egyetemes érvényű iránytűje, a választott vagy képviselt értékek pedig igazában kielégítetlenül hagyják az embert — anélkül, hogy az igazi értékek iránti sóvárgás csillapításának (ott, ahol egyáltalán van még ilyen sóvárgás) reális esélye lenne.

Milyen irányban lehet hát akkor megoldást keresnünk, vagy legalább tapogatóznunk? Kiforoghatja-e magát egy vagy több olyan értékrend, amely túlhalad az erkölcsi atomizmuson és valamiféle normatív érvénnyel rendelkezik? Úgy vélem, igen, de ez az új értékrend várhatóan új vonásokat mutat: mindekelőtt mondhatni "spektrális" természetű lesz a régebbi "unitárius" jelleggel szemben. Ez közelebről azt jelentheti, hogy nem egyféle vagy egyetlen értékre esküsznek beszűkülten, hanem a különböző értéktartományok és viszonylag önálló értékeket tartalmazó létformák közül az értékrendben többnek kell szintetikusán jelen lennie és kölcsönösen egymást hitelesítenie. Kíváncos pl., hogy az átélésben valorizált értékek fogalmi belátással is igazolhatók és egyszersmind szélesebb közösségben elismerhetők, szociálisan realizálhatók legyenek. A munka és család, a közélet és szabadidő szektoraiban sokszor eltérő értékrendet mutató "belterjes többrétűség" a mai kor emberének olyan sajátossága, amely — minden kétéssége ellenére, ill. részben éppen ezért — "spektrális" vonatkozású. Föltételezhetjük, hogy egy ilyen új értékrend nem statikus lesz, nem egyetlen, intézményesíthető arculatot mutat majd, hanem folyamatszerűségével tűnik ki, mégpedig nemcsak önmaga többrétű változékonyságával, képlékenységgel, hanem az újfajta értékrendek közötti történeti átmenetekkel, átalakulásokkal is. Hatalmi szóval, vagy éppen erőszakos beavatkozással nem lehet irányítani és korlátozni az újfajta értékrendeket, hanem, ha a szeretet nem is, de legalább az emberi együttélés, a többféle, sőt ellentétes változatok koexistenciájának, esetleg szintézisének elve kell hogy jellemezze őket.

Ami a jövőre irányuló értékeket illeti, itt sajátos kettősség valószínűsíthető. A "túlannra" irányuló, embereket és népeket egyesítő, humanista kiteljesedést és egységet ígérő eszmék eddigi kudarca ma leginkább az ideológiai előreutak bezárulásaként tudatosodik. Az eszmék abszolutizálásában rejlő, megtapasztalt hatalmi visszaélések, értékromboló voluntarizmusok kockázata miatt tartózkodnak ma az emberek leginkább attól, hogy ismét túlfeszítsék az eszményeket és az előreutas megoldást erőltessék. Ehelyett sokszor az emberiség eddigi történelméből merítenek, "visszaúton" keresnek ápolásra méltó eszméket, s így tudatos hagyományörzés és ápolás helyettesíti a jövőbe vetített eszmék jelenre való visszasugárzását. Az életben és a történelemben azonban nincs megállás. Ellenkezőleg, épp a tudományos-technikai haladásnak kell biztosítania még az ember történelmi útján kialakult humanista értékek aktualizálásának és korszerűsítésének sikerét; és másfelől e kölcsönhatás lehet az, amely egyszersmind a tudományos-technikai haladást is megóvhatja attól, hogy tönkretegyje az emberi környezetet, hogy fölszámolja, föleméssze,

visszafordíthatatlanul lerombolja a természetet, amely az ember otthona és az emberi világ éltetője.

Van-e azonban lehetőség a különböző értékrendek összemérésére? Mi lehet koexistenciájuk módja? — Ha föltételezzük, hogy az ember nem nyomulhat előre oly módon létének "túlán-jába", hogy ott abszolút-egyetemes eszméket találjon, melyek egységbe fogják és összehangolják a különböző értékrendeket, akkor először úgy látszik, hogy értékei a relativizmus áldozataivá lesznek. A relativizmus azonban maga is olyan elv, ami túlfeszítve és egyetemessé téve abszolút lesz az abszolútumok helyett. Az ember eredendően határolt létezése viszont — a maga tulajdon értékrendjeivel együtt — nem relatívum más, szintén eredendően határolt létezésekkel szemben, hanem a maga határain belül tagolt egész: kozmikus rendbe sorolódás helyett külön diakozmosz. Ebben az általunk peratológiainak nevezett⁷ perspektívában a következőképpen fogalmazhatjuk át az előbbi kérdéseket: van-e hát mégis lehetőség arra, hogy az ilyen Egészek, a maguk határain túl és egymás által, mértéket találjanak? Lehetséges-e, hogy autonómiájukat megtartva s az elszigeteltség és egybeolvadás szélső eseteit elkerülve exisztáljanak? Lehetséges-e számunkra — mintegy, a nem-euklideszi geometriákhoz hasonlóan, "nem-ideális" etikák kidolgozására törekedve — mégis "globális" mércét vagy elveket találni? Néhány szempont, úgy látszik, mindenesetre megadható a válaszhoz. Az egyik mindjárt az elvek (a mérce) milyenségére vonatkozik: ezek mondhatni hálózatosak és szukcesszívek lesznek, a hagyományos hierarchikus és szimultán jelleggel szemben. Elég, ha példaképpen csak az életvilág és a társadalom--rendszer kettségét nézzük (az átélés figyelembevételé tovább bonyolítja a kérdést). Az egyikből a másikba mintegy "átszáll" az ember, vagy legalábbis "átáll" az egyik érvényéről a másikra, pl. szokás és törvény, norma és funkcionális parancs vonatkozásában. Egyazon rendszer különböző életvilágaira vonatkozólag nem dedukálható maradéktalanul a szokás a törvényből, sőt bizonyos szokások nagyon elütőek lehetnek stb. Persze, ha fókuszba kerül egy életvilágbeli érték, akkor konzisztens vagy konzisztenssé tehető a rendszerbeli értékekkel — a "fókuszba-kerülés" vagy "fókuszba-állítás" kifejezés azonban éppen annak az "eltolódásnak" a tényét és kiegyenlítődesi mozgását fejezi ki, amelyet a hálózatos és szukcesszív jelleggel leírunk. (Két különböző társadalom értékrendjének összehasonlításakor ezek az összefüggések még határozottabbak lesznek.) Egy másik nézőpont a lét elemeire, "betöltésére" vonatkozik. Ha a

⁷Vö. erről "Peratológia és szinkretikus módszer" c. írásomat, Magyar Filozófiai Szemle 1986/1—2. sz., 1—34. o.

lét "üres", vagyis eszméinek helyén nincs semmi, akkor ez szorongással tölti el az embert. A lét hatalmi betöltése uralmat, szeretettel való betöltése odaadást, istápolást, a görög szó eredeti értelmében vett "therapeiá"-t jelent. Az értékrendre a lét betöltésének mindhárom fajtája rányomja a bélyegét: egyenirányítja és szelektálja az értékeket. Figyelembe véve az átélés, az életvilág és társadalom-rendszer sajátos értékeit, az lenne kívánatos, hogy ne e lét egyik vagy másik eleme járja át ezeket, hanem a lét betöltése plurális és egymásra-hangolódo legyen. Egy harmadik szempont pedig az egymásra-hangolódo újfajta módját illeti, különösen egymástól elütő társadalmak értékrendjei esetén. Hagyományosan magától értetődőnek tekintik, hogy az érték expanzív: nemcsak példát képez és eltanulásra, elsajátításra készítet, hanem, a cselekvő ember sajátjaként, a cselekvéssel terjed is. A "kell" nemcsak az egyént hajtja az értékesülésre, hanem azt a közösséget, társadalmat is, amelynek tagja, a többiek viszont annak arányában sérelmezik ezt az érték-expanziót, amilyen mértékben az saját értékrendszerüket zavarja -- ennek megfelelően a saját határokon túli értékviszonyokat sokkal inkább egy "sérelm-etika" írja le, mint egy cselekvés- és érvényesülés-etika.

II. TÁRSADALOM ÉS DIFFERENCIÁLTSÁG

Az egynemű egészszleges társadalom, főntebb utópisztikusnak mutatkozott képében nálunk még ma is gyakran a korai ötvenes években uralkodó fölfogás él vagy legalábbis vegetál tovább. A fordulat évével kezdődött újra a hatalom, ill. ennek akkori megvalósulása a múltra nézve a polgári-félfeudális rendszer és az ennek maradványai elleni küzdelemmel, a jövőre nézve a kommunizmus megvalósításáért folytatott harccal, világviszonylatban pedig a globálisan imperialista fenyegetésként értékelt kapitalista környezet elleni készenlét biztosításával legitimálta magát. A társadalomra nézve mindhárom legitimáló elv érvényesítése a minden határon túlmenő átpolitizálást jelentette: a társadalom ennek a hatalmi áthatottságnak az arányában látszott, ill. volt kezelhető "egynemű" egészként. Így beszéltek differenciálatlanul a dolgozó, a szocializmust építő, a béke frontján egységesen helytálló "nép" társadalmáról. A "társadalom" szó gyakran el is maradt: a "nép" kifejezés ugyanis önmagában alkalmas volt az egynemű egész érzékeltetésére. Ez a társadalom a politikai-hatalmi áthatottság értelmében volt egynemű egész, anélkül azonban, hogy -- emez egynemű-egészleges társadalomfölfogás szerint -- a politikai-hatalmi tényező megkülönböztethető lett volna benne, vagy tőle elkülönülten. Az ún. "néphatalom" értelmében volt egységes egész a társadalom, s

ami ellenállt az egyneműsítésnek, az szekvesztrálódott, idegen-testként határolódott körül és lökődött ki belőle.⁸ Végső soron ugyanis ellenségnek számított "a néppel" szemben, mint ahogyan a társadalom hatalmilag áthatolható és egyenirányítható képleteit és mozgásait a "végső soron egységes" népnek tekintették. Az egyneműsített és egységes egészként megjelenő társadalom képe valójában a válság egy meghatározott uralási módját jelezte. A múlttól elhatárolódva, a külső fenyegetéssel szembe fordulva és a jövőbeli kiteljesedésért küzdve hatotta úgy át a jelen társadalmat a politikai hatalom, hogy befelé minden forma föloldásának a tendenciája érvényesült az egész társadalom célzott megformálásának az érdekében. Mint a "permanens forradalom" manipulált jelszavában kifejeződött, ez a folyamat ténylegesen a belső krízis állandósulását jelentette, amit viszont a krízis — egészében történő — jövőbeli megoldásának érdekében legitímáltak.

A társadalom elfeledett vagy egyenirányított strukturái és folyamatai annak arányában váltak azután később láthatókká és jutottak saját mozgástérhez, továbbá annak arányában képződtek ki viszonylag önálló új strukturák és folyamatok, amilyen arányban az általános válság és a vele kapcsolatos, minden határon túl érvényesülő politikai hatalom mérséklődött, ill. konszolidálódott. "Végső soron" azonban továbbra is egységesnek, az egységen belül pedig "végső soron" homogénnek, diffúznak, tagolatlanak prezentálódik a társadalom,⁹ bár a hangsúly egyre inkább azon van, hogy milyen különbözőségek és különeműségek vannak benne, s egyre kevésbé azon, ami "végső soron" átfogja ezeket. A társadalmunkról alkotott különböző képek ma is sokkal inkább egy egységes egész különböző megvilágításban és perspektívában (szocialista, ill. kapitalista relációban, történelmi, gazdasági, kulturális összefüggésben stb.) mutatkozó színváltozatai, mint meghatározott és összefüggő különeműségek szerkezetének rajzai. Ami már nem illeszthető bele az egységes egészbe, az — még mindig a szekvesztrálódás mechanizmusa szerint — könnyen a "másféle" társadalom bélyegét kaphatja. A "második" (sőt néha "harmadik") sorszámmal jelölt gazdaság, társadalom, nyilvánosság stb. sorszámozása ilyen elvi elkülönződést sugall az "elsővel" szemben, miközben ez a "második" társadalom, gazdaság stb. esetleg csak "negatív" vonatkozása szerint tűnik szintén egynemű egésznek, vagyis csak azért, mert nem tartozik bele abba az "első"-be, amelyiket — nyíltan vagy hallgatólagosan — még

⁸Lukács György mindezzel kapcsolatban (Curriculum vitae, Magvető, Budapest 1982, 35. o.) "sztálini mechanikus egységesség"-ről beszélt.

⁹Hankiss Elemér: "Második társadalom?", Valóság 1984/10. sz., 25—44. o.

mindig egynemű egésznek akarnak láttatni. Ez, a társadalmat az összefüggés-telen különeműség irányába hajtó mechanizmus figyelhető meg pl. napjainkban a "második" társadalomról folyó vitákban. Hankiss Elemér fölfogásában — írja róla egyik kritikus¹⁰ — a "második társadalom" az érdekek, "az elsődleges társadalom pedig nem az érdekek, hanem a szervezeti hierarchia szerint tagolódik". A szembesítés azonban így polarizáltsággá változik és eszerint alakul a következtetés: "Ha a társadalom érdektagozódása valóban eltűnt volna mind az államból, mind az egész politikából, akkor hogyan jöhet egyáltalában létre a politika által felszippantott első társadalom mellett a második?" Ami igaz ugyan, de persze nem lehet érv a már tapasztalható különféle struktúrák és folyamatok megléte ellen, hanem éppen ezek konceptualizálásának, fogalmi megragadásának hiányára világít rá, s a társadalom tagoltságának elemzését sürgeti; a totalitás-társadalmat belülről leplezi le.

Mint tudjuk, a modern társadalmakban határozottan megkülönböztethető egymástól az eleven kapcsolatokkal átszőtt életvilág és a társadalmi reprodukció rendszere. Jürgen Habermas, különböző megközelítési módokat figyelembe véve és többféle tudomány — a szociológia, az etnográfia, a jog- és politikatudomány, a pszichológia, a nyelvészet és a filozófia — eredményeire építve mutatta meg az életvilág és a társadalmi rendszer differenciáltságát és egyszersmind egymásra-utaltságát. A kommunikatív cselekvés elméletéről írott testes könyve¹¹ nagyzenekari partitúrához hasonló: sokféle társadalmi motívumból szőtt szólamok rétegződnek benne egymásra. Ezekből nagyívű teória-dallamok rajzolódnak ki, melyeket az egymást ellenpontozó szólamok hangzatai, nemegyszer az elmélet melódiáit széttördelő értelmezések, nézetek, fölfogások diszsonanciái festenek alá. Korántsem öncélú, tudósi játékként, hanem a történelmi vonulatok és az aktuális kérdések tisztázása érdekében, megfelelő válaszok kidolgozását célozva. A többsíkú és széles körre terjedő elemzések kritikai követése akkor is messze vezetne a részletekbe és az el-

¹⁰Szegő Andrea: "Második társadalom — második tudomány?", Valóság 1985/3. sz., 94—98. o.

¹¹Jürgen Habermas: Theorie des kommunikativen Handelns, Bd. I—II., Suhrkamp, Frankfurt 1981. A könyvről vö. Papp Zsolt: Konszenzus és kihívás, Kos-suth, Budapest 1985, 287 skk. o.; uő: "Cselekvéseméleti szintéziskísérlet: a racionalitástól a kommunikatív racionalitásig (Jürgen Habermas)", Szociológia 1984—1985/1—2. sz., 69—98. o.; Pokol Béla: "A modern tőkés állami beavatkozás természetének megértéséhez", Szociológia 1984—1985/1—2. sz., 99—114. o.

vi-módszertani kérdések vitatásába,¹² ha ezt a nagyzenekari partitúrát zongoraletétté egyszerűsíténénk... Leíró szinten azonban az eredmény világos, meggyőző és viszonylag egyszerű: az életvilág és a társadalmi rendszer relatíve önálló, mindkettőnek sajátos szerkezete van, s kettejük kölcsönviszonya jellemzi a társadalmat -- az olajozottan működő változatoktól a diszfunkcionális, sőt patológiás változatokig. Az életvilágot a kölcsönös megértésre és megértésre beállított, konszenzus kialakítását célzó kommunikatív cselekvés korrelátumának tekinti Habermas. Az életvilágbeli kommunikatív gyakorlatban a konszenzus kritizálható érvényigények interszubjektív elismerésén nyugszik. Habermas háromféle érvényigényt különböztet meg: az igényt arra, hogy egy kijelentés igaz (1), hogy a beszédcselekmény egy normatív kontextus vonatkozásában helyes (2), végül hogy a beszélő megnyilatkozása őszinte (3) legyen. Ezek az egyetemesnek tekintett érvényigények, valamint az ezekkel összefüggő alapbeállítottságok három "világ", az objektív, a szociális és a szubjektív világ kitagolódásának felelnek meg. Ezek a formális világ-konceptusok kategoriális vázat képeznek, amely arra szolgál, hogy kérdéses, vagyis egyezsége szoruló helyzeteket besorolhassanak a már előre-értelmezett, értelmezettként-adott életvilágba. Maga az életvilág, amelyben az emberek mindennapjai rendszerint telnek, s amelyben a három említett világot kitagoló előre-értelmezések történnek, külön vonatkozási rendszerként nem jelenik meg a benne élők számára, hanem életük horizontját képezi. -- A társadalom rendszere a megfigyelő perspektívájában jelenik meg, szemben a résztvevő perspektívájában mutatkozó életvilággal. Jól megkülönböztethetően a kommunikatív racionalitás által munkált szociális integrációtól, rendszer-integrációban a szociális rendszerek önvezérlőképességét biztosító és növelő racionalizálásképes tudás működik. Míg a megértésre és megértetésre való törekvés a résztvevők cselekvésorientálódásait hangolja egybe, addig a rendszer-mechanizmusok, melyeknek példája a tőkés piac, a nem-szándékolt cselekvés-összefüggéseket a cselekvések következményeinek funkcionális hálózatában stabilizálja. A jelenkori polgári társadalmat szem előtt tartva, a gazdaság és a közigazgatás két alrendszerének együtteseként fogja föl Habermas a társadalom rendszerét. Az életvilág szociálisan integrált cselekvéstartományai magánszféraként és nyilvánosságként formálódnak a rendszerrel szemben. A rendszer szempontjából tekintve a gazdasági alrendszer a munkaerő és a munkabér, valamint a javak/szolgáltatások és a keresletek csereviszonyában áll a magánszférá-

¹²Vö. Pethő Bertalan: "Társadalmi rendszer és életvilág", Magyar Filozófiai Szemle 1987/2. sz., 225--291. o.

val. A közigazgatási alrendszer pedig az adózás, a szervezési teljesítmények, a politikai döntések és a tömeglojalitás csereviszonyai kötik össze a nyilvánosság szférájával. Életvilág és rendszer médiumok, elsősorban a pénz és az (igazgatási) hatalom médiuma által kapcsolódik egymáshoz és "forog" egymással. Az említett csereviszonyok médiumok szerinti megoszlása a következő: a gazdaság és a magánszféra közötti cserében a munkaerő cseréje hatalmi médium, a másik három gazdasági; a közigazgatás és a nyilvánosság közötti cserében az adózás gazdasági, a másik három hatalmi médium. Az életvilág perspektívájából nézve egyik oldalon a foglalkoztatottak és a fogyasztók szociális szerepei, a másik oldalon a kliensek és az állampolgárok szociális szerepei kristályosodnak ki (a művészeti ipar és a művészeti, irodalmi nyilvánosság figyelembevételével a viszonyokat erősen bonyolítaná).

A társadalom rendszerében funkcionális célzatúvá válik az életvilágban kommunikatív célzatú racionalitás. Bár a társadalom rendszere az életvilágból fejlődik ki, minél fejlettebb a társadalom rendszere, annál inkább egyik alrendszerévé válik ennek maga az életvilág is, és annál erősebbé válik az a tendencia, hogy a társadalom rendszere gyarmatosítsa az életvilágot, vagyis hogy a médiumok behatoljanak az életvilágba, átjárják, és így mediatizálva rendszer-funkciókra kapcsolják rá. Ugyanakkor az életvilág mégis menedék marad a rendszer-imperatívusok ellen és az életvilágban újra és újra támad az az igény, hogy a szisztemikus mechanizmusoknak az életvilágban kell leghorgonyozniuk. Életvilág és társadalmi rendszer így egymásra van utalva, de ellentétbe kerül egymással, még akkor is, ha kettősük nem egymás ellenében működik (mint pl. a társadalmi patológiák esetében), hanem egymást támogatva. Életvilág és rendszer így ellentmondásos, de egyszersmind nagy kohéziót és stabilitást is adó kölcsönviszonyban képezi a társadalom két nagy struktúráját. Bár ezt a modellt a kései kapitalista társadalom történelmi kialakulásának figyelembevételével dolgozta ki Habermas, mindaz, ami a racionalitás kommunikatív és funkcionális szerepével és szerepváltásával, az életvilág artikulációjával, továbbá a viszonylag öntörvényűen forgó társadalmi (al)rendszerek kiképződésével összefügg, nem korlátozódik a polgári társadalomra, hanem minden bizonnyal a modernizálódás invariánsainak fogható föl és — mutatis mutandis — a szocialista társadalomban is megtalálható. Egyfelől az életvilágbeli közvetlenségnek, másfelől a társadalom rendszerét jellemző közvetettségnek (pl. nagy ipari egységek, igazgatási apparátusok, tervezési folyamatok stb. közvetlen kommunikációval már át nem fogható közvetettségének) kettősége ugyanis jelenleg nem látszik kiiktathatónak a bizonyos nagyságot és komplexitást elérő, ill. aktuálisan fölmutató társadalmakból.

A társadalom önnön újratermelését biztosító társadalmi rendszer serkentő környezetét a kommunikatív racionalitás korrelátumaként kibontakozó életvilág képezi Habermas bináris modellje szerint. Az életvilág mindenekelőtt alapja, majd párja, partnere, sőt gyakran tárgya is a rendszernek. Az életvilágban hatékony — formális világ-konceptusok (objektív, szubjektív és szociális világ) kialakulásához vezető — racionalitás mindenekelőtt a technikai-instrumentális, továbbá a szociális-stratégikus racionalitás-féleség érvényesülésével fordul termőre (a funkcionalisztikus észet képezve) a társadalmi rendszerben. Ezt a termőre-fordulást éppúgy a kommunikatív racionalitás biztosítja a célirányos racionális tevékenységek szabaddá tételével, mint ahogyan a rendszer funkcionalisztikus törekvéseivel szemben (az életvilágot a rendszer gyarmatává változtató hatása ellen) is a kommunikatív racionalitás hivatott az életvilágot megvédeni. A kommunikatív racionalitás a bináris modell ideális föltétele: a kényszermentesség, az ésszerűen motivált meggyőződések közössége, a nyilvános konszenzusra való törekvés és az egyenlőtlenségek kiküszöbölésének, ill. fölfüggesztésének uralkodó — a vélemények, cselekedetek, eredmények stb. kritizálhatóságában tapasztalható — tendenciája. Az életvilágbeli kommunikatív racionalitás, csorbítatlan interszubjektivitásként, ellenspárja a rendszer funkcionalisztikus racionalitásának. A bináris modell racionalizmusa ebben az értelemben nyugati racionalizmus: a rendszer minden határon túl hajtó funkcionális ésszerűségét az életvilág ideális kommunikatív racionalitása tartja féken és szabályozza. Az életvilág a társadalmi rendszerben bontakozik ki, de ennek a rendszernek az értelmét az életvilág benne foglalt épsége és ápolása adja. Az életvilág--rendszer kettős úgy forog, hogy egyre inkább a civilizáció saját teste, a civilizátum növekszik, a rendszer gyeplője azonban az életvilág kezében van. Létkérdések azért nem vetődnek föl a bináris modellben, mert az életvilág létét a rendszer biztosítja, a rendszer léte pedig az életvilágtól függ. Formálisan nézve — és hangsúlyozva, hogy itt most nem vizsgált tartalmi tényezők, valamint történelmi fejlemények figyelembevételével válik mélységben is érthetővé ez a megállapítás — a rendszernek és az életvilágnak ezen egymáshoz-kapcsolása miatt külsődleges a lét-kérdés a nyugati racionalizmus vonatkozásában. Külön kérdés — sőt a lét "elfelejtésének", a fönnálló létezőkbe, létezésbe-feledkezésének a kérdése.¹³ Amilyen elvonatkoztatott az életvilág/

¹³A lét "feledettsége" és a lét értelmének keresése Heidegger filozofálásának fő motívuma. Vö. pl. Sein und Zeit, 9. Aufl., Niemeyer, Tübingen 1960, 94. és 437. o.; uő: Einführung in die Metaphysik, 2. Aufl., Niemeyer, Tübingen 1958, 14--15. o.; uő: Zur Seinsfrage, 3. Aufl., Klostermann, Frankfurt 1967, 35. o.

rendszer kettős a lét-kérdésektől, olyan elvonatkoztatott a lét-kérdés a társadalomtól, amíg az életvilág/rendszer kettős jól, vagy legalábbis kielégítően forog. Válságban azonban társadalmilag vetődik föl a lét-kérdés (összeomlik-e a társadalom? megsemmisül-e, ill. hogyan menthető az élet; fölépíthető-e és hogyan egy új társadalom? stb.), s így az elvont metafizikai kérdés hirtelen konkretizálódik. Mennél válságosabb egy társadalom, annál inkább kénytelen a kritika fegyverei helyett a fegyverek kritikájához nyúlni; a lét-kérdéseket politikai, gazdasági, hadügyi stb. síkon fölvetni, az elméletet anyagi hatalomra váltani.¹⁴ A lét-kérdések ekkor a gyakorlat, sőt a forradalmi létesítések formáját öltik. Ha van olyan erő, amellyel a gyakorlati lét-kérdések megválaszolhatók, akkor ezek az erők töltik be a létet, ha nincsen ilyen erő, akkor a lét-kérdés üresen, válasz nélkül marad, a társadalmi létezés a semmire fut ki. Akár így, akár úgy, a társadalom válságában nem alapozhatja meg, nem óvhatja és nem ellenpontosíthatja a társadalmi rendszert a csorbítatlan interszubspektivitásban eleven kommunikatív racionalitás, mert éppen az életvilágbeli egyensúly bomlik föl, az életvilág erői válnak elmentmondásossá és/vagy elégtelenné. A létesítést ekkor a semmisülés ellenében kell megkísérelni. Mivel az életvilágból kiindulva éppen nem lehet, így az életvilág/rendszer kettősön kívül koncentrált erővel.

A társadalom válságában szükséges (újra)létesítéshez vagy a szeretet, vagy az erőszakos hatalom eleméből lehet indíttatást kapni és olyan potenciált létesíteni, amely a már meglévő, de tönkremenő rendszer/életvilág kettősön kívül koncentrálnálható, abból a célból, hogy új lendületet adjon a rendszernek és az életvilágnak, hogy föltárja és mozgósítsa e kettő saját erőforrásait. A kereszténység — különösen a korai kereszténység — története szép példaként mutat arra, hogy miképpen oldódhat meg a válság és újulhat meg a társadalom a szeretet erejéből. A szeretet azonban közvetlen emberi kapcsolatok nélkül aligha marad eleven, s ezért olyan társadalomban, amely nem szöhető át a közvetlen kommunikáció szálaival, a szeretet hatalma könnyen és hamar vált át a hatalom szeretetébe. Így a szeretet elve is lejáratódhat, egészen odáig, hogy pl. a munkásosztály erejére támaszkodó és föl szabadítását célzó modern kommunista mozgalom indulásakor Marx és Engels a szolgaiságot szentesítő "nyálas szeretet-áradat" ellen harcolt.¹⁵ Az erősza-

¹⁴Vö. Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés, i. k., 384—385. o.

¹⁵Lásd Marx és Engels: Körlevél Kriege ellen, Marx és Engels Művei, 4. kötet, 1—15. o.

kos hatalom viszont még növelhető is közvetítései által: a lét betöltése ezért sokkal gyakrabban történik — a humanizmus nevében is — az erőfölény hatalmával, mint szeretettel (ebből a meggondolásból egyszerűsítjük az alábbiakban többnyire úgy a terminológiát, hogy a "hatalom" szóval mindig az erőre épülő hatalmat jelöljük). A társadalmi rendszer létét meghatározó hatalom szervezetenként elkülönül. Tényleges politikai hatalommal még nem rendelkező szervezet, mint amilyen pl. az illegalitásba kényszerült kommunista párt volt, még az életvilágba tartozik, de válságban kiemelkedhet az életvilágból és a társadalmi rendszer csúcsára kerülhet, a létet nemcsak az (újra)létesítés sikeréig betöltő, hanem a rendszert tartósan uraló hatalomként is. Az állam erőszakszervei: a katonaság, a rendőrség, egy mozgalom vagy párt fegyveres testületei már a tartósan fennálló hatalom eszközeként válhatnak. A bináris társadalommodellben azonban nem szerepelnek ezek az erőszakszervezetek, ill. csak az életvilág/rendszer kettős rendjének fenntartása szempontjából jönnek számításba.¹⁶ A bináris társadalommodell nyugalmi modell: "rendben lévő" modern társadalmak modellje. Azért keltheti az illúziót, hogy a gazdasági, az ideológiai és a politikai hatalmat, valamint az ezek koncentrációját képező államot is modellálja, mert az életvilág/rendszer kettős (ezen belül elsősorban a társadalom rendszere) termékeinek és egyszersmind működéseinek feltételeinek tekinti őket. Arról azonban nincs szó a bináris modellben, hogy az osztálytársadalmakban elnyomó szerv az állam, s hogy a társadalmi integráció funkcióján túlmenő funkciója és teljesítménye van (a politikai és gazdasági rendszer elkülönülési formáiban) a benne és általa kedvezményezettek javára, valamint hogy kiemelt funkciója önmagának újratermelése. A létet betöltő hatalom — ami különösen válságok és a társadalmi ellentétek kiélezettsége esetén mutatkozik meg külön mivoltában — a társadalom rendszerében sikkad el a bináris modellben. Másfelől viszont az államra és a hatalomra vonatkozó marxista elméletekben gyakran elsikkad az életvilág és a társadalom rendszere közötti különbözőség: a hatalom és az állam perspektívájában ugyanis a társadalom sokszor csak úgy szerepel, mint a hatalom ill. az állam (meg)valósulási területe, melyet politikailag változó mélység-

¹⁶Habermas, i. m., II. kötet, 563--564. o.; a posztliberális társadalmak integráció-formáiként tárgyalja a kései kapitalizmust és a "bürokratikus szocializmust". Közös vonásnak nyilvánítja bennük a racionális modernizálást, különbségüket pedig lényegében abban látja, hogy a kapitalizmusban a gazdasági alrendszeré, a szocializmusban az igazgatási alrendszeré a vezető szerep a társadalom rendszerén belül. A fasizmus a kapitalista oldalon, ill. a sztálinista diktatúra a szocialista oldalon nála egyaránt csak mint a társadalmi rendszer "válságot uraló" változata kerül szóba.

ben és intenzitással szervez meg, politizál és ural.¹⁷ Így a társadalomkép gyakran hasonlóan -- csak más artikulációval -- bináris, mint Habermas modellja szerint.

Az állam nem föltétlenül léteket betöltő hatalom és a léteket betöltő hatalom nem mindig állam. Az állandó hadsereg, az óriásira növekvő hadi potenciál és a központosított rendőrség viszont olyan erőt jelent a mai világban, amely akkor is "kívülről" hat a habermasi életvilág/rendszer kettősre, ha nem formálódik külön, vagy éppen diktatórikus hatalommá. Az ún. "jobboldali keynesizmus" pl. a hadügyi kiadások növekedésével járó katonai megrendeléseket használja gazdasági ösztönzőrendszerként, a hadügyi költségek növelése jelentős tényező lehet az infláció fokozódásában stb. Korunkban a két világrendszert képviselő két globális hatalom olyan óriási erőt koncentrálnak, amely nemcsak kölcsönviszonyukban, külpolitikailag (az egyensúly, a védelem, az elrettentés stb. szempontjából) számít, hanem belpolitikailag is hatalomként érvényesül. Nagyon változik persze ennek a hatalomnak a súlya, így a világrendszertől és az egyes államok konkrét viszonyaitól függően, de elhanyagolhatónak sohasem tekinthető. A társadalom rendszerét, melynek a gazdasági teljesítmény, az erőforrások és a szociálpolitika között kell -- szocialista vagy kapitalista társadalmi berendezkedéstől függetlenül, világrendszer-invariáns szabályként -- egyensúlyt fönntartania, katonai kiadások formájában terheli meg parancsoló módon a hatalom.¹⁸ Az életvilágra nemcsak a társadalom rendszerének csökkent életvilágbeli kontrollálhatósága és csökkent jóléti teljesítménye miatt nehezedik nyomasztóan a léteket betöltő hatalom, hanem a perspektívák lefedése és a hatalmi potenciállal szembeni tehetetlenség

¹⁷ Bár Gramsci pl. a "civil társadalom" és a "politikai társadalom avagy az állam" síkját világosan megkülönbözteti. Lásd Marxizmus, kultúra, művészet, Kossuth, Budapest 1965, 57. o. -- A politológia kérdéseiről bő áttekintést ad újabban Samu Mihály: Hatalom és állam, második, átdolg. kiadás, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1982, kül. 473 skk. o. -- A politikai állam és -rendszer fogalmáról, továbbá az osztályhatalom és az államhatalom viszonyáról és kérdéseiről vö. Ágh Attila: A politika világa, Kossuth, Budapest 1984, kül. 11 skk., 194 és 223 skk. o. -- Az életvilág és társadalom hatalmi szempontból történő egybemosódására példa az a fölfogás, hogy "a családi hatalom magában foglalja a gazdasági, a politikai, sőt az ideológiai hatalom konkrét sajátosságait", s ezért nem különítendő el "negyedik fajta" hatalomként a politikai, a gazdasági és az ideológiai hatalom mellett. (Samu Mihály, i. m. 109. o.)

¹⁸ Legújabb adatok bevonásával tárgyalja az itt fölvetődő kérdéseket a világrendszerek vonatkozásában Simai Mihály Hatalom--technika--világgazdaság c. könyve (Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1985), 37, 52, 91 skk., 112 skk. o. stb.

fölismerése miatt is. Ellentétben a hajszott szorongással, amely a semmisüléssel és a lét Semmijével szemben lázadó cselekvésre sarkallhatott, habár esetleg csak az action gratuite valósulásáig is,¹⁹ a hatalommal telített lét dermedt szorongást kelt. Konkrét, de kiszámíthatatlan megsemmisüléstől való félelem egy nukleáris katasztrófától való rettegésben tapasztalható; vagy olyan láthatatlan falként jelenik meg, amibe biztosan beleveri a fejét, aki túlmegy a megszabott határon. Az így keletkező szorongás béna, vagy leginkább csak arra készlet, hogy az ember a mindennapi, "kézhezálló" dolgokban elégtüljön ki; tehát szorongás-passzívumot kelt.²⁰

Ellentétben a csorbítatlan interszubjektivitás ideája által biztosítottan egymás javára forgó életvilág/rendszer kettős "nyugati" racionalizmusával, talán "keletinek" (konkrét történelmi kialakulását tekintve pl. a Kelet-Európában fennmaradt elmaradott viszonyok között megkezdett szocializmus-építés viszonyai által determináltak) nevezhetjük azt a racionalizmust, amely hatalmi "bemenet"-ben és gazdasági-politikai "kimenet"-ben kontrollált eszkézként működteti az életvilág/rendszer kettőst. A hatvanas években Magyarországon meginduló reformmal nemcsak a gazdaságban, hanem a politikában is láthatóvá váltak, ill. ösztönzést és szerepet kaptak az "életvilág" és a "rendszer" olyan külön érdekei, amelyek a maguk teljesülése arányában mozdítják elő a hatalom által képviselt és szorgalmazott osztársadalmi érdeket. Ugyanakkor az életvilág/rendszer kettősön kívülről — ideológiai és hatalmi pozícióból — működtetett érdek továbbra is érvényesül, s nemcsak a "rendszer" és az "életvilág" saját érdekeivel kerül konfliktusba, hanem (éppen azért, mert a már működő saját-érdekeken szembeűnően lemérhető, hogy az összérdeknek is használna, ha a saját-érdekek szabadabban érvényesülnének) önmagával is. Ilyen ütközések figyelhetők meg a gazdaság terén pl. a következőkben: a gazdaság hiánygazdaság-jellege, az, hogy az eladók piacán a versenymechanizmus nem működhet;²¹ hogy az ipar teljesítménye elmarad a termelőerők fejlettsége mögött; a többlettermékből eszközölt beruházásokhoz képest alacsony hatékonyság; túlszabályozottság és a szabályozók ellentmon-

¹⁹Vö. pl. Sartre, annak idején sokak által lelkesen fogadott fölfogását a létezés meghatározottsága alól fölszabaduló létről, a lét dekompressziójáról mint a szabad cselekvés és ön-létrehozás színteréről: L'Être et le néant, Gallimard, Paris 1943, 32. o.; továbbá Egzisztencializmus (ford. Csatlós Pál), Stúdió, Budapest 1947.

²⁰Pethő Bertalan: "A nukleáris háború árnyékában", Confessio 1984/4. sz., 61—65. o.

²¹Vö. Bauer Tamás: "A gazdaságpolitika a reformpolitika komplexitásában", Valóság 1985/3. sz., 86—93. o.

dásossága (pl. a nyereséget nem szabad túlteljesíteni); extraprofit-adó áll a minőség elismerésének útjában; a gazdaság nagyfokú monopolizáltsága, ill. oligopóliumokra-tagoltsága; a tervutasításos rendszer és a terv-alkuk konfliktusa.²² Részben vagy túlnyomórészt politikai összefüggésben mutatkozó konfliktusok pl. a következők: az állami irányítás túlhatalma (ami különböző jogosítványokból áll össze: tulajdonosi jog, törvényességi felügyelet, árhatósági jogkör, operatív jog stb.), ami a formális hatalom informális, pl. különböző "beleszólásokban" tapasztalható kiterjesztését is jelenti; "a főhatóság formálisan korlátlan uralma", ami többek között abban nyilvánul meg, hogy a hibák következményeit mindig az alája rendelt egységekre hárítja;²³ az egységes politikai hierarchia "kizárja a hierarchián kívül álló autonóm elemek fellépését, nem egyeztethető össze a hierarchikus függőség megszüntetésével a gazdaságban, a vállalatok és az államigazgatás kölcsönös autonómiájával"²⁴ stb. Ha az életvilággal alkotott kettősben működik a társadalom rendszere, akkor meghatározott egységei — pl. egy termelési eljárás valamelyik iparban, a gazdaságirányítás egy bizonyos formája stb. — természettudományos kísérlethez hasonlóan alakíthatók ki és mérhetők föl. Vagyis egy ilyen egység mesterségesen, éppen az adott egységre szabott elhatározásoktól függően képezhető, működési szakaszai ismételhetőek, s azok a megszabott (és megszabható) feltételek, melyek között működik, kontrollálhatóan változtathatók. E három jellemzőhöz negyedikként járuló kritérium a megfigyelő és értékelő embernek az a beállítódása és perspektívája, amely a társadalom rendszerének esetében azzal az életvilággal való összefonódást fejezi ki, amellyel a rendszer "párban forog". Ez a beállítódás és perspektíva nem kapcsolható ki és nem meríthető ki teljesen tételes állításokban, de ismert tényezői többnyire állandósíthatók egy adott kísérletes elrendezésben. Ha viszont — akár erőszakos fejlesztésként is — a rendszer egy külön, létet betöltő hatalom függvénye, akkor ez az életvilágbeli beállítódás és perspektíva másodlagos, sőt akár számításon kívül is esik. Helyette a létbetöltő

²²"/.../ még a funkciószabályozás is — minden ellentmondásosságával — csak a vállalati központokra hat, onnan már közvetlen tervirányítása folyik a vállalati önállóság objektív helyzetében lévő, de funkcionálisan teljesen jogfosztott gyáregységeknek. Az eredmény óriási, egyre növekvő vállalati központok és bürokrácia, a vállalati központ és a gyáregységek ellentéte és alkuja. Hatalom és tehetetlenség az egyik, teljesítmény-visszatartás és érdek-, hatáskör-, eszközhiány a másik oldalon." (Mocsáry József: "Reform, hatékonyság — vállalati szemmel", Valóság 1984/11. sz., 13. o.)

²³Uo. 4. o.

²⁴Bauer Tamás, i. m. 87—88. o.

hatalom elvei, szabályozói, utasításai stb. szerint alakul a rendszer, melynek működését ekkor nem kísérlethez hasonlóan, hanem a mindenkor aktuális ideologikus elvárások és magyarázatok értelmében mérik föl ill. interpretálják. Sőt a társadalom rendszerének deficitjét esetleg a rendszert mozgató hatalom ideológiájának pénzével (áldozat a jövőbeli beteljesülésért; vallásos-fundamentalista formában a Túlvilágnak hozott áldozat stb.) fizetik ki.

Az életvilág az átélésnek közösségi gyakorlatban szerveződő fejleménye. Az "átélés" maga sem csupán egyéni bensőség gyanánt értendő társadalmi összefüggésben — bár az egyéni bensőség éppúgy alapját képezi ennek, mint a személy egysége, integritása —, hanem ezen túlmenően a világban való személyes részvétel módjaként. Egy megrázó, vagy az életutat tartósan befolyásoló nagy élmény, ahogyan az ember a munkájának, a hobbijának, a szerelmének, a politikának stb. él, ahogyan föléli a javakat és kiéli magát, ahogyan esetleg csak sodródik átéléseiben — ezek az átélésnek mint a világban való személyes részvételnek a formái.²⁵ Az átélés formái nem alakulhatnak ki a közösségben való tevékeny, tárgyias részvétel nélkül. (Az alábbiakban nyomatékosan megkülönböztetjük a pszichológiai vonatkozású rendszerben tanulmányozható személyes, egyéni átélést — ami a viselkedés-, teljesítmény és szociális adaptációs aspektust "kiegészítő" élményszerűségben vizsgálható — a peratológiai értelemben vett átéléstől, amelyik a szubjektum világra-tárult arca-ként képez külön szférát az életvilág, a társadalmi rendszer és a lét "mellett", ill. ezekkel összefüggésben.) Ebben a vonatkozásban az átélés meghatározott formákban, az életvilág alakzataiban rögzül, és racionális vagy legalábbis racionalizálható kimenetbe torkollik. Az átélés azonban éppúgy nem vész bele az életvilágba, mint ahogyan egyéni bensőségben sem tokolódik le. Mint Habermas²⁶ részletesen megmutatta, az életvilágban három beállítódásnak, az objektíváló, a normáknak megfelelő és az expresszív, önkifejező beállítódásnak a három — objektív, szociális és szubjektív — világ egyikére irányulása eredményezi a különböző "racionalizálás-komplexumokat"; a kognitív-instrumentális racionalitás terén a tudományt, a technikát és a szociáltechnológiákat; az erkölcsi-gyakorlati racionalitás terén a jogot és a morált; az esztétikai-gyakorlati racionalitás terén a művészetet és az eroti-

²⁵Az átéléstről vö. Pethő Bertalan: Bartók rejtekútja, Gondolat, Budapest 1984, 151 skk. o. — Az élmény különböző fölfogásairól lásd Hans-Georg Gadamer: Igazság és módszer (ford. Bonyhai Gábor), Gondolat, Budapest 1984, 67 skk. és 179 sk. o.; továbbá Jürgen Habermas: Erkenntnis und Interesse, 5. Aufl., Suhrkamp, Frankfurt 1979.

²⁶Habermas: Theorie des kommunikativen Handelns, i. k., I. köt., 326. o.

kát. Az átélés ezekre a racionalizálás-komplexumokra fut ki, de tulajdon valója szerint sokkal inkább érzelmi, érzületi, rokon-, hason- és ellenszenvekkel telített, mint racionális. Személyességben közösségi, s amennyiben személyes, inkább még csak tudomásra-jutás, -vétel és -adás, mint gondolatilag fölszántott, fogalmilag fölparcellázott tudat és meghatározott hír közlése. Dinamikáját nemcsak a világra, a külvilági tárgyakra irányuló intencionalitás²⁷ jellemzi, hanem éppúgy, sőt sokkal inkább az immerzió: elmerülés önmagában, belemerülés önmagába, témáinak, egységeinek utalása egymásra, átmenete, átfolyása egymásba. Az "átélés" megkülönböztetése a társadalom rendszerétől és az életvilágtól empirikus megközelítésben is kényszerítően adódik, habár más-más néven, mint ebben az elméleti megközelítésben. Kunszabó Ferenc pl. így ír Sárkölis "harmadik életéről", melyet a helyi nyilvános és hivatalos "második létől" és a külső világgal való kapcsolat "első lététől" különít el: "S a harmadik élet, a kívülről alig-alig látható, alig-alig fogható belső történések világa, amit most autonóm életnek neveznék, a szó nem egészen szokványos értelmében: az esti csend, az ünnepek zajának visszhangja a kapun belül, barátságok és ellenszenvek, apró szokások étkezésnél, munkában, társaságban, utcán, az értő megjegyzések és nagy hallgatások témái — szóval mindaz, minek segítségével az ember az adott világot magának feldolgozza, érthetővé teszi, minek segítségével az életet elviselhetővé, többé-kevésbé élvezhetővé alakítja..."²⁸ Az átélés külön tartományának figyelembevételével tehát négytagúvá bővül a bináris társadalommodell. Az átélés és az életvilág közötti kapcsolat a személyes szükségletek kielégítésének vonatkozásában, a cselekvéseket tekintve és a nyelv beszédbeli szerepét és

²⁷ Husserl filozofálása szerint az intencionalitás a tudat és a tárgy korrelációját jelenti, ahogyan ez a tudatra történő redukció után megjelenik. E fölfogás szerint — melynek sok más vonatkozása van, pl. a világ "objektivitásának" Kant által problematikusként megmutatott kérdése — egy tárgy egy "szubjektív korreláció-rendszer indexe". (Husserl: Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie. Eine Einleitung in die phänomenologische Philosophie, hg. von W. Biemel, 2. Aufl., Nijhoff, Den Haag 1962, 168. o.) Az átélés "immerzivitása" az ilyen értelemben vett intencionalitás ellenpárjaként értendő.

²⁸ Kunszabó Ferenc: Sárköz, Szépirodalmi Kiadó, Budapest 1972, 178—179. o. Vö. a "spontán elismerésről" és az értékrend tényezőiről (pl. "belső emberi értékek") írottakat a 169—170. oldalon. Kunszabó szerint "ez a harmadik élet tehát jóformán biológiai folyamat" (179. o.). Ezzel azt jelzi, hogy milyen élő és gyakran néma folyamatról van szó, legalább ilyen fontos gyökérzete azonban a társadalmiság, bár a jelenségben magában ezek a gyökérzetek nem látszanak, hanem az átélés belülről mindig tényleges, kifelé pedig legalábbis virtuális megnyilvánulás: ezáltal társadalmi tartomány és kategória az "átélés", túl a pszichológiai "élmény"-en.

alakulását nézve követhető. A személyes szükségletek spektruma és fajtái a "bemenet" felől, a "táplálás" oldaláról jellemzik az átélést, a szükségletek kielégítésének módjai pedig gyakran már az átélések minőségét is mutatják. Hasonlóképpen, de a "kimenet" oldaláról jelzik az átéléseket a cselekvések, a szociális jelentőségű gesztusoktól a munkacselekvésig. A személyes szükségletek és a cselekvések beleterjednek az életvilágba és jelen vannak benne; az átélésre folyamatukban, a szükségletek kielégítési és a cselekvések beindulási és kivitelezési folyamatában utalnak.

Az a határ, amely az átélés és az életvilág között húzódik, s amelyen át az életvilág és az átélés egymással folyamatosan érintkezik, világosan megmutatható a nyelv példáján. A kommunikatív racionalitás által magát kiforgó életvilágban az érvelő beszéd úgy jelenik meg, mint amelyben benne lakozik az egymással való megegyezésre irányuló kölcsönös megértés ideája.²⁹ Nem bocsátkozhatunk bele ezen a helyen azoknak a szerteágazó nyelvészeti kérdéseknek a taglalásába, amelyek ebben az összefüggésben fölvetődnek. Csupán egy, az életvilág és az átélés megkülönböztetése szempontjából kritikus mozzanatra utalunk. A nyelv-aktus elmélet olyan "alapvető szabály-rendszert ír le, melyet uralnak a felnőtt beszélők, amennyiben teljesíthetik a mondatok beszédbeli megnyilvánulásokban való szerencsés alkalmazásának feltételeit".³⁰ Nyelv és beszéd szokványos életvilágbeli helyzetekben illik így egymáshoz: a készletezett nyelv rendelkezésére áll a beszélőnek, és ha megfelelő nyelvi kompetenciával rendelkezik, akkor a szociokulturálisan már készen álló nyelvben foglalt racionalitással fejezheti ki magát. Az ilyen beszéd és az általa érvényesített racionalitás azonban hosszú tanulással, tartós csiszolással és aktuális erőfeszítéssel újra és újra elért — és elérendő — végeredmény. A mindennapi életben nem szokott ugyan látszani, hogy milyen hosszú út végállomása a "nyelvi teljességben".³¹ pompázó beszéd, elég azonban csak a sokéves iskolai tanulásra vagy egy idegen nyelv elsajátításának nehézségeire gondolnunk, hogy a nyelvi teljességhez vezető út hosszúságát érzékeljük. Ennek az útnak a kezdete és első nagy szakasza az átélés tartományába esik. Nemcsak az egyéni fejlődést, élettörténetet tekintve, hanem a mindenkorin konkrét nyelvhasználat többnyire nem is tudatosuló, "egy pillanatba" tömörü-

²⁹Habermas, i. m. I. köt., 49, 533. o.

³⁰Habermas: "Was heisst Universalpragmatik?". In: Sprachpragmatik und Philosophie, hg. von K.-O. Apel, Suhrkamp, Frankfurt 1976, 205. o.

³¹Vö. Kanngiesser: "Sprachliche Universalien und diachrone Prozesse", i. m. 378. o.

lő aktuális keletkezéstörténetében, aktuálgenezisében is. A nyelv a beszédhasználatban teremtődik így újra: az átélés talaján, az átélés forrásaiból táplálkozva, átélt valóságot fejezve ki és juttatva vissza a világba, mindezekelőtt az életvilágba. A beszédnek ez a nyelvet (meg)újító és fölűdítő, (re)kreatív vonulata tapasztalható a költőiségben. Mennél eredetibb, mélyebb érzéseket, meglátásokat, benyomásokat stb. szólatat meg, annál inkább — nemcsak a szépirodalomban, hanem egyáltalán, a mindennapi leleményektől és viccektől az ébredő filozófiai gondolatokig.³²

A nyelv az életvilágban a közlés eszköze. Ennek a közlésre használható nyelvnek — melynek kifejezései a kommunikáció pénzeként forognak az életvilágban — az átélés az aranyfedezete. A beszéd nem egységes médium, hanem különbözik aszerint, hogy az átélést váltja ki az életvilágra, vagy az életvilágbeli közlés eszköze, vagy a tömegkommunikáció rendszerbeli médiuma, vagy a létből hangzó Logosz. Az átélésből fakadó beszédnek anélkül van föl- és megmutató, ráébresztő, reformulatív, innovatív, (re)kreatív jellege, hogy föltétlenül diszkurzív, vagyis fogalmilag bejáratódott, logikailag szigorúan betagolt lenne. Az ilyen beszédre szokás mondani, hogy valakinek "megeged a nyelve", valakiből "előtörnek a szavak", valaki "találó kifejezésre lel" stb. Ha hiányzik a beszédből az átélés spontaneitása — ami befogadhatja a világ addig nem érzékelt vagy éppen küszöb alatti mozgásait, rengéseit s ezeknek kifejezést adhat —, akkor az életvilágbeli nyelvhasználat vagy olyan beszédgyakorlattá válik, amelyekben csupán "szóba kerülnek", "szóban forognak" a témák, vagy pedig a stratégikus cselekvés speciális, nyelvi formáját ölti.³³ Az átélésben történő hitelesítés nélkül a kommunikatív nyelvi gyakorlat, vagyis az életvilágbeli érintkezés gyakorlata virtuálissá válik.

³²Vö. Pethő Bertalan: "Filozofálás és költőiség", Magyar Filozófiai Szemle 1982/2. sz., 145—164. o. — Az Austinra hivatkozó Habermas figyelmét sem kerüli el a "költeményt írni" vagy a "viccet elmesélni" nyelvi aktusa, az illokucionáris nyelvhasználatot azonban ezek alapjának is tekinti, vagyis ilyen esetekben is nyelvi végtermékként, a nyelvi készletek használataként fogja föl a verselő, ill. vicceselő speciális beszédet ("Was heisst Universalpragmatik?", i. k., 215. o.). — Hangsúlyozandó, hogy az átélésből eredő (re)kreatív beszéd is nyelvi természetű, noha a metakommunikációval szorosabban és gyakrabban kapcsolódik, tudattalan megnyilvánulásokkal pedig inkább szövődik, mint a készletezett beszéd. A nyelv (újra)teremtődése a beszédhasználatban és a készen álló nyelv használata a beszédben — ez a két tétel átélés-, ill. életvilágbeli szempontból egészíti ki egymást.

³³A stratégikus beszéd-cselekvést, amely sikerorientált módon, meghatározott célok elérésének eszközeként befolyásolja a partnert, Habermas elkülöníti a kommunikatív cselekvéstől és kirekeszti belőle: Theorie des kommunikativen Handelns, i. k., I. köt., 127, 390 és 439. o.

Az "igaz", a "helyes" és az "őszinte" érvényigénnyel föllépő megállapító, normák által szabályozott és expresszív beszédcselekvés ugyanis egyaránt "lereagáló" természetű: a beszélő oldaláról fut ki az interszjektív elismert racionalitásra. A partnereket, a megszólítottakat úgy befolyásolja, hogy azok ugyanilyen módon reagálják le magukat. Ahhoz, hogy valódi, eleven kommunikáció történjen, reakciót keltő -- a mondottak által, de a megszólítottak külön valójából eredő -- beszédcselekvéseknek kell kiegészíteniük a lereagáló beszédcselekvéseket. Ilyen az explikatív (fejtegető-magyarázó), az evaluatív (kiértékelő) és a szimpátia-nyilvánító beszédcselekvés.³⁴ Ezek sorrendben jelentőségre fölhívó, értékességet föltáró és a partner(ek)e)t elismerő érvényigénnyel jelentkeznek.

Magától értetődőnek szokták venni, hogy a beszédcselekvések eleve figyelemre érdemesek, mintha az "érdekesség" és az "értékesség" eredendően beléjük lenne épülve. Ennek az előföltételezésnek az illuzórikus -- a racionalitás egyetemes érvényének háttérben-rejlő axiómájából eredő -- voltát már a reakciót keltő beszédcselekvéseknek a lereagáló beszédcselekvésektől való megkülönböztetése jelzi. Még közelebb kerülünk a valós helyzethez, ha a lereagáló érvényigények csökkent átütő erejű változatait és a reakciót keltő érvényigények visszás változatait is figyelembe vesszük. Az átütő erő csökkenése olyan fokú lehet, hogy végül teljesen elenyésszik, anélkül hogy az érvényigény maga megszűnne. A beszédcselekvés aktusának a beszédcselekvés értelmével való változó kapcsolata jut kifejezésre ebben a konstellációban: valóban igaz, vagy helyes, vagy őszinte az, amit mondanak; de lehet jelentéktelen az, ami igaz, érdektelen az, ami helyes, és közömbös az, ami őszinte. Egy információ "súlya", egy a latban semmit sem nyomó, "apró" norma (mindegy, hogy betartják-e vagy sem), és egy forró, de meghallgatásra nem találó vallomás példázhatja ezeket a semleges viszonyokat. A visszás változatok már a stratégikus cselekvésekhez közelednek és ennek eszköztárába kerülhetnek, de az átélésben gyökerezve még az érvényigény formáit képezik: az igazzal szemben a téves, a helyessel szemben a hamis, az őszintével szemben a hazug. Az életvilágbeli praxisnak ez a beszédcselekvésekben nyomon követhető szerkezete azért fontos az átélés vonatkozásában, mert az átélés abban a differenciában és feszültségben bukkan elő, amely egyfelől a lereagáló,

³⁴ Az explikatív és az evaluatív kijelentésekkel Habermas is foglalkozik, azonban ezeket beolvasztja a normák által szabályozott, ill. az expresszív beszédcselekvésekbe. I. m., I. köt., 37, 45, 67, 72, 237, 324, 415. o. és II. köt., 93 skk. o.

másfelől a reakciót keltő, ill. a semleges és visszás beszédcselekvések között keletkezik, főnnáll, s amely éppen a kommunikáció folyamatában hidalandó át, oldandó meg.

Noha az átélés rövid úton tönkremenne az életvilágbeli gyakorlat nélkül, és noha szubjektum nincs objektum nélkül, a szubjektumnak éppúgy kialakul a maga saját, függetlenedésre-képes átélés-világa, melyen belül emlékek, jelentések, benyomások, ismerőségek, érzések, sejtések, vágyak, remények stb. tartoznak össze, mint ahogyan tőle ("tudatától") független objektív külvilág is van, volt és lesz. A fogalmi, racionális megragadás határozottan megkülönbözteti az alanyt a tárgytól, és fordítva. Az életvilágban viszont, ahol a racionalitás csak végkifejlete a szokásszerűen folyó, adottként megjelenő és más szubracionális módon bekövetkező történéseknek, szubjektum és objektum korrelációban, egymásra-hangolódóan, összezsizsolódásban lévően jelenik meg.³⁵ Az átélés szférájában azután szubjektum és objektum ismét különbözik egymástól, de nem a kettő közötti racionális kontroll lehetőségével folyó anyagcsere, közvetítés módján (melyet a karteziánus dualizmus implikál), hanem a bensőség és a külvilág szembenállásaként. Ebben az összefüggésben az átélés a világtól elvont, de saját közegében eleven emberi szubsztancia, amelynek az élet és a társadalom gyakorlatában kell ugyan konkretizálnia és kibontakoznia, de tulajdon mivoltában e gyakorlati kibontakozás során is elvont bensőségében gazdagodik.

Néhány példa szemléltetheti, hogy miképpen jelenik meg és működik az átélés az életvilágbeli történésekben. Az első példa egy kísérlet. Egyetemi hallgatók azt a föladatot kapták, hogy alternatív pszichoterápiás eljárásmodok kipróbálásában vegyenek részt, s ha problémájuk van, forduljanak egy "tanácsadóhoz", aki azonban csak "igen" vagy "nem" választ fog nekik adni az általuk megfogalmazott kérdésekre. Nem tudták — s ezért valójában "rajtuk" folyt a kísérlet —, hogy a "tanácsadó" véletlen számok táblázata szerint előre meghatározott módon változtatott "igen"-nel és "nem"-mel válaszol nekik a föltett kérdésekre, nem pedig "értelemszerűen". Az egyetemi hallgatók ennek ellenére úgy értékelték a válaszokat, hogy azokat az éppen föltett kérdések szerint kapták, s "pillanatok alatt" fölismerték, hogy milyen véleményét nyilvánított válaszával a "tanácsadó", és buzgón igyekeztek, hogy föl-

³⁵ Szubjektum és objektum a lét szférájában is egymásrautalt, de egészen másképpen, mint az életvilágban: létformákat kiforgóan. Vö. Pethő Bertalan: Bartók rejtekútja, 206. o.

derítsék a válaszokkal célzott összefüggéseket.³⁶ Ami azt mutatja, hogy az értelemadás nem a kommunikáció eredménye volt, mint ahogyan maguk a kísérleti személyek is gondolták, hanem saját átélésükből eredt, jóllehet olyan szálakból szöve, amelyeknek a kiválasztásában a véletlenszerűen adott igenlés, ill. tagadás szerepet játszott. — Egy másik példa a mindennapi élet egyre bonyolultabb szerkezetű eszközeinek használatára vonatkozik. Az ember megelegszik a mindennapokban azzal, ha jól működik a telefonkészülék, vagy ha megkaphat az üzletben egy bizonyos árut, anélkül hogy a telefon szerkezete vagy az adott áru előállításának menete, ill. az ezekre vonatkozó fizikai törvények érdekelnék. "Hogy a metró holnap is ugyanúgy fog közlekedni, mint rendszerint, a valószínűségnek úgyszólván ugyanazon a szintjén van számára, mint hogy a Nap föl fog kelni."³⁷ Az eszközök, áruk stb. mindennapi használatában úgy maradnak homályban a szerkezeteikre, törvényszerűségeikre stb. vonatkozó ismeretek, hogy a homály egyszersmind az enyhület helyévé válhat: hiedelmek, vélekedések, hallomások, tudomások árnyékolják be az ember életét az ész szikrázó napja előtt. Sokszor eltakarva ezt, amikor bizony nagy szükség lenne megvilágító és fölvilágosító sugaraira, máskor viszont éppen attól óva, hogy mindent pontos elemzés tárgyaként szedjenek szét — ill. kelljen szétszedni — újra és újra. Ha pedig nem a telefon-eszköz, vagy az adott áru-féleség számít, hanem az a hír, üzenet, hang, amelyet telefonon hall az ember, ill. az áru személyes fölhasználása, akkor az életvilágból az átélés szférájába lépünk, ahol a világítottág a belső sugárzásból adódik és az átélés képletein törik meg, vethet árnyékot, az átélés emelkedése és mélyedései szerint hullámzik. — Hogy valaki egy ún. átbillenő képet — és ez a harmadik példa — éppen melyik változatában lát (pl. hogy valaki hat vagy hét kockát lát éppen az adott csaliképen), az nem az értelmezéstől függ, hanem

³⁶ A kísérlet és ennek etnometodológiai értelmezése: Harold Garfinkel: Studies in ethnomethodology, Englewood Cliffs, N. J. 1967, 89 sk. o. — Az etnometodológia és az életvilág Alfred Schütz nevéhez fűződő — Husserl nyomán végzett — kutatásáról vö. George Psathas: "Zur Analyse von Alltagsstrukturen und das ethnomethodologische Paradigma", in: Alfred Schütz und die Idee des Alltags in den Sozialwissenschaften, hg. von M. Walter Sprondel und Richard Grathoff Enke, Stuttgart 1979, 178--195. o.

³⁷ Alfred Schütz: On phenomenology and social relations. Selected writings, edited by H. R. Wagner, The University of Chicago Press, Chicago and London 1970, 76. o. Persze, ha a metró mégsem közlekedik ennyire megbízhatóan, akkor az eszköz "válsága" fölébreszti az emberekben a technikai, fizikai, szervezeti, intézményes stb. összefüggések iránti érdeklődést — ami más társadalmi tartományba (többnyire az életvilág és a rendszer határterületeire) lendít át.

állapot: az átélés állapota. Aminek nincs külső jele, hacsak nem rendelnek külön "kimenetet" hozzá (pl. szólni kell, ha a hat kocka látásáról átbillen a kép a hét kocka látására és viszont, vagy piros ill. kék gombot kell lenyomni a hat ill. a hét kocka látásakor), hanem az átváltás és egyazon tárgy két különböző látása így belső ügy marad. Ezt a példát is figyelembe véve jutott nyelvfilozófiai vizsgálódásaiban Wittgenstein az átélés jelentőségének a fölismerésére, bár inkább azt hangsúlyozta, hogy a mindennapi gyakorlatban átélés nélkül is vannak jól működő nyelvjátékok. Mindenesetre, aki úgy használ egy szót, hogy jelentését nem éli át, az "jelentésvak",³⁸ vagyis éppen az értelmes átélésnek van híjával.

Az átélés életvilágbeli játéktere a szerepeken mérhető le. Kevés kivételtől eltekintve (mint amilyen a beletanulási időszak lehet, vagy a szereptől való megrészegülés, a szerepbe való belefeledkezés), a szerep, melyet valaki visz, játszik, alakít stb., nem tölti ki maradéktalanul a személy gyakorlatát. És fordítva, a személy sem szokta teljesen, minden apró részletre kiterjedő pontossággal és egyenletesen legnagyobb fokú intenzitással betölteni a társadalomban már előrerajzolt és általa elfogadott vagy ráértett szerepet. A szereptől való távolságtartás módjai, mértéke és motívumai nagyon sok változatot mutatnak.³⁹ Virtuozitás fejezheti ki pl. azt, hogy a szerep tökéletes véghezvitele mennyi erőfölösleggel történik, kelletlenség vagy hanyag fölény jelezheti, hogy a szerepet méltatlannak tartja magához a személy, máskor formalitások szertartásos hangsúlyozása éppen a szereppel járó, ill. a szerep betöltése által önmagáénak érzett, tudott méltóságot érzékeltetheti stb. A szereptől való eltérések gyakran más szerepekkel való ütközés eredményei, vagy éppen külön, másféle szerepekként körvonalazhatók a saját és a mások által vitt szerepek által képzett szerephálóban. Nem ritka azonban az sem, hogy a szereptávoltításban kifejeződő erőfölösleget nem köti le valamilyen másféle szerep, ill. nem valamilyen másféle meghatározott szereppel való konfliktus, ütközés szabadítja föl. Ilyen esetekben az átélés

³⁸ Ludwig Wittgenstein: Bemerkungen über die Philosophie der Psychologie — Remarks on the philosophy of psychology, I. köt., Blackwell, Oxford 1980, 1, 27, 344 és 1064. §. — Az átélés fölött köröz Wittgenstein pl. a "belső játékcselekvés" megjelöléssel, a "hinni", "gondolni" stb. igék egyes szám első személyű alakja, megfigyeléssel igazolhatatlan voltának fölismerésével is: Zettel, hg. von G. E. M. Anscombe und G. H. von Wright, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1967, N° 649, 472.

³⁹ A szereptávoltításról vö. Erving Goffman: A hétköznapi élet szociálpszichológiája (Tanulmányok), vál. László János, ford. Habermann M. Gusztáv és Berényi Gábor, Gondolat, Budapest 1981, 9--102. o.

úgy jelenik meg a szerepháló szereptávolítással keletkező szakadásaiban, mint a szerep által lekötetlen átéléstöbblet.⁴⁰ Ez a többlet lefőlözhető, sőt maga az átélés is kiszikkasztható, ha pontosan kimért és az élet minden részletét beszabályozó szerepeket kényszerítenek az emberre. Az életvilág ekkor szereprendszerként üli meg és szívja föl az átélést, ahelyett hogy a szerepek az átéléssel eleven kölcsönhatásban alakulnának.⁴¹ Másfelől viszont a szerepek méltatlansága és/vagy a szerepkínálat elégtelensége duzzasztja az átélést, mert nem köti le eléggé, hanem ellenkezőleg, gátat vet neki, torlasztja, fölkarja.

Az ember identitása — azonosság-tudata, identitás-érzése, identitást kifejező viselkedése, az identitás kérdésessé-válása, ill. tematizálása nélkül — mindaddig megmaradhat, ameddig az ember talál valahol mintát, támpontot az azonosuláshoz. A szerepek életvilágbeli lemerovítése vagy méltatlansága, ill. kínálat-szegénysége éppúgy válságot idézhet elő az identitásban, mint a szerepek túlkínálata, beláthatatlan változatossága.⁴² Ha az életvilágban elbizonytalanodik az ember, ha nem talál fogódzót, akkor támpontra lelhet a társadalom rendszerében vagy a rendszert uraló hatalomban. Akár az élet talajtalanná, idegenné válása esetén is azonosulhat pl. egy cég vagy egy meghatározott politikai szervezet érdekeivel, ill. egy uralmon lévő, vagy uralomért küzdő hatalom ideológiailag körvonalazott céljaival. Átéléseiben mindegyik esetben magára találhat és erőt meríthet magából. És ha megbízható, érvényes tájékozási pont, képlet, példa, eszme stb. sem az életvilágban, sem a társadalom rendszerében, sem a létet betöltő hatalmasságban nem található, akkor — mint pl. súlyos válságban — még mindig visszavonulhat önmagába, végső soron átéléseiben építve ki a passzív rezisztencia bástyáit,

⁴⁰Goffman a társadalmi szerepek "evilági", formális, holt részétől megkülönböztetett "szent", személyes részét igyekezett bevonni a szereptávolítás vizsgálata során a szociológia illetékességi körébe, ahonnan ezt a részt, éppen mert "szent" rész, ki szokták vonni.

⁴¹Goffman, i. m. 102. o. A "szent"-ség misztikuma megszűnik, ha látjuk, hogy az átéléstről van szó, bár a misztikum elosztatásának nem az a módja, hogy szociológiai módszerek ráerőltetésével föloldjuk az átélést az életvilágban, hanem az, hogy — miután szociológiai megközelítésben is megbizonyosodunk róla — tulajdon mivolta szerint foglalkozunk vele.

⁴²Pataki Ferenc "túlterhelt én" elnevezéssel illeti az azonosulási kereiteiről levált én helyzetét, s föl hívja a figyelmet az "önmagá"-ra, ahonnan — belülről — kell az embernek a cselekvési mintákat kiemelnie. Pataki Ferenc: Az én és a társadalmi azonosságtudat, Kossuth, Budapest 1982, 42–43. o. — Az identitás közelebbi kérdéseiről, így a személyes és a társadalmi identitás megkülönböztetéséről vö. uo. 61 skk. o., 185 skk. o., 220 skk. o.

új létesítés kezdeményezésére gyűjtve erősít. Ilyen differenciált azonosulási minták kialakulásának azonban a társadalom megfelelő differenciáltsága az előfeltétele. Legalább olyan mértékben, hogy ha már semmilyen más társadalmi azonosulási mód nincs, akkor legalább az átélés tartománya maradjon annyira körülhatárolt, hogy fedezéket jelenthessen, hogy belőle új társadalmi erőd-pont támadhasson. Ha azonban a hatalmilag betöltött lét annyira homogenizálja a maga javára a társadalmat, hogy még az egyes emberek átéléseit, gondolatait, érzéseit, intim-szféráját is sikerrel igyekszik bezúzni — erre a közelmúltból Pol Pot rezsimje az egyik legriasztóbb példa —, akkor az identitás keretei csak addig maradnak meg, ameddig ezeket a fönnálló hatalom feszíti ki. A totálisan egyneműsítő hatalom gyöngülése esetén azon múlik az identitás-képződés, hogy föléleszthetők-e megfelelő hagyományok, mutatkoznak-e hiteles eszmék, marad-e elegendő erő az életvilág és a rendszer értelmes (újra)építéséhez.

Az utóbbi évek magyar társadalmában egyre határozottabban ismerhető föl egy olyan vonulat, amelyet a társadalmi identitásnak átélést is bomlasztó zavara jellemez. Az esetek egy részében az identitás sem erő-hatalom, sem a társadalom rendszere, sem az életvilág, sem az átélés tartományában nem képződik ki: az ember ekkor nem talál sem eszméket, sem technikai-tudományos és termelési szempontból értelmes célokat, sem szerepeket, sem önmagát hitelesítő érveket, hitet, érzéseket. Az ilyen globális identitás-zavar előbb-utóbb nyilvánvalóvá válik.⁴³ Tartósan rejtett maradhat viszont a társadalmi rendszer nyilvánossága előtt az olyan ember "globális" identitás-zavara, aki formálisan visz valamilyen szerepet, formálisan hordoz valamilyen funkciót, vagy éppen a hatalmi apparátusban tölt be formálisan valamilyen pozíciót. Az átélés külön tartományának figyelembevétele ilyen esetekben talán még fontosabb, mint a nyilvánvaló globális identitás-zavar eseteiben, mert az átélés zavarának és ürjeinek detektálása nélkül csak akkor derülne ki a már bekövetkezett válság, amikor a csőd összeomlásba torkollik. Az átélésig hatoló és az átélést is emésztő, de valamilyen szinten még lefedett globális zavar néhány kifejeződését, ill. bizonyítékát a fiatal nemzedékekkel foglal-

⁴³Ekkor alakul ki az anómia, jellegzetes alkalmazkodási zavarokkal. Vö. R. K. Merton: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra, ford. Berényi Gábor, Gondolat, Budapest 1980, 338 skk. o. A pszichiátriai betegségekben az átélés alapjai és eszközei károsodnak elsősorban, s az anómia többnyire ennek következtében alakul ki. — Vö. még Pethő Bertalan: "A pszichiátria létkérdése", Valóság 1983/3. sz., 62—74. o.

kozó két újabb — példaképpen kiemelt — tanulmány⁴⁴ alapján vesszük számba, ami azonban nem jelenti azt, hogy ezek a zavarok ezekre a nemzedékekre korlátozódnak, vagy hogy pusztán generációs problémákként lennének elintézhetőek.

Ami elsősorban az életvilággal kapcsolatban mutatja az átélés zavarát, az a "szocializációs alany"-ok formális beintegrálódásával egyidejű "tartalmi eltávolodás"-ukban figyelhető meg, a család, az iskola és a munkahely három fontos szocializációs állomásán.⁴⁵ A tartalmi eltávolodás azonban gyakran nem valamiféle elmélyedés, befelé-vonulás, visszahúzódásban önmagára-találás, hanem éppen a zavaros és üresedő átélés életvilágbeli fedőneve. Áté-lés-válság, aminek a kifejeződése sem értelmes, amiből a költőiség is ki-vész, amely mondandó-, tartalom- és értelmesség-hiány miatt némul el. "Lázadástalan lázadás", elkent zűrzavar, tipródás, negatív identitás, "ön(én)-képtelenség", önkorlátozott, ill. kényszer-kommunikáció, nonszensz, protes-tálás nélküli protestálás, a "használtak lettünk" élménye — idézi ill. állapítja meg a tüneteket Fóti Péter a magyar rockról írott cikkében, majd — összegezésnek tűnően, mivelhogy az írás végén van — ezt mondja: "Egy nemze-dék, egy réteg, egy bizonyos — élheterlen, alkalmazkodásképtelen, neuroti-kus, ambíciótlan, enervált, nehézkes, dekadens-progresszív, betokosodott stb. — típus identitás-válsága betetőződött."⁴⁶ A társadalmi rendszerrel való összefüggés ezekben a jelenségekben is érzékelhető áthatásként vagy a kapaszkodók hiányaként, de külön is megmutatkozik. "/.../ a nyolcvanas évek-ben felnöveők már pontosan tudják, hogy a sziklakeményen kiépült intézmény-rendszert nem lehet s nem is célravezető gyökereiben felforgatni; ez egy-részt aligha sikerülhet, másrészt valószínűleg ugyanabban a környezetben a megsemmisítő 'csapás' után is csupán hasonló szervezetek nőhetnek ki a földből."⁴⁷ Ez a tapasztalat változtatja "az ifjúság széles rétegeit látens kivonulókká".⁴⁸ "Elvesztik hitüket a társadalom reform-jobbíthatóságában. Javában tart a hosszú menetelés az intézményeken át, a szerepkonfliktusok erősödnek, a nemzedékek sikeresen betagozódókra s kudarcosan kívülrekedőkre,

⁴⁴Fricz Tamás: "Igazságkereső nemzedék a nyolcvanas években. Válságkor-szak gyermekei? Új idők emberei?", Valóság 1985/12. sz., 66--76. o.; Fóti Péter: "Hungarian nóta. Énazonosság zavarok a magyar rockban", Valóság 1985/12. sz., 77--94. o.

⁴⁵Fricz Tamás, i. m. 67. o.

⁴⁶Fóti Péter, i. m. 93. o.

⁴⁷Fricz Tamás, i. m. 70. o.

⁴⁸Uo. 74. o.

marginálisakra polarizálódnak."⁴⁹ Aztán, ami a létet illeti, személyes emberi mivoltuk szorongásait és űrjeit a hatalmi betöltés és az eszmék hiányának feszültség-ingadozásai szerint érzékelik. Lét és átélés rövidzárlatában. "E-rőszakolt közösség-eszme" már nem serkent megvalósításra,⁵⁰ mert "a hatalom szeretete nem a szeretet hatalma",⁵¹ az intézményi ember és az intézményi viszonyok nem számíthatnak többé autentikusnak, csak vele szemben a magánélet és a magánember,⁵² aki viszont "permanens válság"-ot⁵³ érzékel létében. Nemcsak fölöttes énjét, cselekvő felelősségvállalását fojtja el az ideológiai hatalom szorításában,⁵⁴ hanem már énjét is, a hitelüket vesztett eszmékkel föléje tornyosuló, hatalmilag betöltött lét kilátástalanságában. — Lehangelő kép, valóban.

A bináris társadalommodell az életvilággal kapcsolódó átélés és a társadalom rendszerével kapcsolódó hatalom beszámításával egészülhet ki négyfokozatúvá. Egyes fokozatai viszonylag önállóak. Saját határaikon belül teljessé növekedhetnek, sőt határaikon túl valamelyik másik, ill. a többi szféra rovására is terjeszkedhetnek. Mind a négy fokozat tulajdon minőségének és világának figyelembevétele nélkül nem érthető meg egyetlen szférának az alakulása, ill. valamelyik két szféra kölcsönviszonya. A négyfokozatú, "kvaternális" modell társadalmi spektrumot ír le. A társadalom folyamatait e spektrum sávjában történő mozgások, ütközések, megrekedések, gyarapodások, túlnövések, hódítások stb. gyanánt értelmezi, kitüntetett tartományoknak tekintve ebben a spektrumban a négy viszonylag önálló fokozat mindegyikét, melyek közül egy-egy abszolutizálódhat is, vagy ellenkezőleg, alávétetté, kiszolgáltatóvá, jellegtelenné válhat.⁵⁵ Habermas részletesen megmutatta, hogy az életvilág és a társadalom rendszere elsősorban két médium, a pénz és a közigazga-

⁴⁹Fóti Péter, i. m. 81. o.

⁵⁰Fricz Tamás, i. m. 73. o.

⁵¹Vö. Fóti Péter, i. m. 80. o.

⁵²Fricz Tamás (i. m. 74. o.) ebben a különválásban látja "az elidegenedésnek a szocializmusban megjelenő új formáját"-t.

⁵³Fricz Tamás, i. m. 66. o.

⁵⁴A fölöttes én elfojtásáról vö. még Hankiss Ágnes: Kötéltánc. A társadalmi azonosságtudat válsága, Magvető, Budapest 1984, 25. o. — Kleist annak idején Homburg hercegének példáján mutatta meg, miként akadhat valaki fölöttes énjének és egyszersmind közvetlenül a hatalomnak is a horgára.

⁵⁵Az egyes fokozatok külön világait tekintve, melyek az adott fokozat határai szerinti kiteljesedés tendenciáját mutatják, peratológiai spektrumnak nevezzük ezt a társadalmi spektrumot. A peratológiáról vö. Pethő Bertalan: "Peratológia és szinkretikus módszer", uo.

tási hatalom által összekapcsoltan forog. Mindkét médium racionálisan kimunkált, s a maga részéről mindkettő a racionalitást erősíti és terjeszti. Egyfelől az átélés és az életvilág, másfelől a társadalom rendszere és a létet betöltő hatalom közötti közvetítés viszont nem eredendően és nem teljességében racionális természetű. Az előbbi vonatkozásban az átélés közegek⁵⁶ túlcsoportulásai és megformálódásai közvetítenek (ahogyan pl. a beszéd az átélésből alakul kreatív módon, s ahogyan a beszéd mögöttes tartományában és "üledékeként" a közeg érzékelhető). Társadalmi rendszer és létet betöltő hatalom viszont a hatalom elemében közvetítődik (pl. ahogyan a prognosztizált társadalom eszméje hatékony és ahogyan ez a hatás ideológiai pénzként forgozható, ahogyan a rendszer funkcionális deficitje fizethető ki vele, vagy a silányabb életminőség egyenlíthető ki az általa keltett lelkesedéssel stb.). A "nyugati" és a "keleti" racionalizmus a társadalmi spektrum két sajátos metszete. A nyugati racionalizmus az életvilág/rendszer kettőse szerinti metszet, a keleti racionalizmus pedig olyan metszet, amelyik az életvilág/rendszer kettősének "fekete dobozát" hatalmi be- és kimenetben, valamint az átpolitizált átélő ember bemenetében ábrázolja.

A fölvázolt négyfokozatú modell magyarázó erejét néhány példán mutatjuk be. A munka vonatkozásában lényeges tényező az átélés tartománya, munka- és alkotókedvként. Kornai János "erőforrás-korlátoltság" gazdasági modelljéből⁵⁷ kiindulva Varga Károly azt mutatta meg, hogy a munkakedv is erőforrás-korlát, s hogy az átélés fölszabadulása nemcsak az élet-, rendszer- és hatalmi viszonyok alakulásától függ, hanem -- természetesen, ezeknek a viszonyoknak az erőterében -- az átélés tartományán belül is csökkenni kellene a föl- és kiélés átélésformájának a felelősségvállaló beleélés javára.⁵⁸ Kornai nyomán Varga Károly pontosítja az olyan "felelőtlenül túlvállaló" ember típusát, aki tudja, hogy vállalásaiért nem neki kell majd helytállnia.⁵⁹ Az ilyen ember el-

⁵⁶A "közeg" szót terminológiailag határozottan megkülönböztetem a "médi-um"-tól. Ez utóbbit abban az értelemben használom, ahogyan pl. Habermas; a magyar "közeg" kifejezést pedig az átélés rokon-, ellen- és hason-szenvekben tagolódó, érzelmi-érzületi "bennék"-ének jelölésére tartom fenn.

⁵⁷Kornai János: A hiány, második kiadás, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1982, 294. o. és másutt.

⁵⁸Varga Károly: Ördögi kör, Magvető, Budapest 1985; 11, 15, 56. skk. o. -- Varga Károly elemzésében a "késleltetett kielégülési mintázat" -- deferred gratification pattern, DGP -- pszichológiai konstruktum szerepel, ami az adott összefüggésben föl- és kiélési átélésformát is jelez. Fontosak az átélés vonatkozásában Varga Károly személyes autonómiára és az ilyen irányú reformra vonatkozó gondolatmenetei is, i. m. 103 skk. o.

⁵⁹Varga Károly, i. m. 74 skk. o.

veti a gondot, de nem gondtalanná, hanem gondatlanná válik: felelőtlensége által elszabadult átéléseiben úszik, miközben emberi kapcsolataira, munkájára stb. ennek megfelelő attitűd nyomja rá a bélyegét. Ellentéte az ilyen átélés a Gond élményének, ami nemcsak egzisztenciális szorongásból, hanem gyakrabban és sokkal inkább a betöltött lét által keltett félelemből szakad az emberre.

Az életvilágnak azokat a zavarait és torzulásait részletesen tárgyalja Habermas, amelyek a társadalom rendszerének túltengése miatt következnek be.⁶⁰ Az életvilág gyarmatosításáról beszél akkor, ha a társadalom rendszerét kiforgó médiumok behatolnak az életvilágba és áthatják ezt (pl. az iskolai osztály vagy a család közösségét jogi úton szabályozzák). Az életvilág patológiáit — a kulturális reprodukció, a szociális integráció és a szocializáció zavarait — pedig az anyagi reprodukció és a kormányzás olyan válságaira vezeti vissza, amelyek csak az életvilág erőforrásainak megcsappanásával rendezhetők.⁶¹ Ezek az elemzések az életvilág és a rendszer magasfokú fejlettsége és folyamatos egymásrataltsága esetén helytállóak, vagyis a nyugati racionalizmus érvényesülési területein. Hasonló zavarokkal kell számolni az életvilág és a rendszer fejlődése esetén más, így szocialista viszonyok között is; nagyobb szerepet játszanak ugyanakkor a fejlődési késésekből, elmaradásokból eredő, és az erő-hatalom, ill. átélés kedvezőtlen hatásaival összefüggő zavarok. Nálunk pl. nem alakult még ki a szocialista értékrendszernek "az ember mindennapi életét szabályozó normarendszere",⁶² túlszabályozott a közösségek képződése, így pl. egyszerre szorgalmazzák és mintegy rosszallják ezeket, a "kettős kötés" helyzetet alakítva így ki,⁶³ fokozott jellegű a bűntudat és nagyfokú infantilizálódás;⁶⁴ a kommunikatív racionalitást az ún. "társadalmi csapdák" állító bizalmatlanság és manipuláció is zavarja.⁶⁵ A társadalmi beilleszkedési zavarok — kriminalitás, szuicídium, alkoholizmus, "kiszállás", deviáns karrierok stb. — nem-biológiai gyökérzetét kutatva vetődik föl többek között ismét a "magyar alkat" kérdése. A sokat emlegetett passzív rezisztencia, józanság, ázsiai (keleti)

⁶⁰Habermas, i. m. II. köt., 471, 522 skk. o.

⁶¹Uo. 215, 566 skk. o.

⁶²Hankiss Elemér: Diagnózisok, Magvető, Budapest 1982, 137. o.

⁶³Fóti Péter, i. m. 81. o.

⁶⁴Hankiss Elemér, i. m. 63, 206 skk. o.

⁶⁵Hankiss Elemér: Társadalmi csapdák, Magvető, Budapest 1979. Varga Károly (i. m. 35, 60 skk. o.) az erőforrások vonatkozásában viszi tovább a racionalitásnak ezeket a torzulásait.

mentalitás stb. általában valamilyen átélés- és/vagy életbeli adottságként, némelykor szinte faji jellemzőként szerepel a különböző írásokban. Ezzel a szubsztanciális szemlélettel, eleve-elrendeltséget — elátkozottságot vagy szerencsét — sugalló fölfogással szemben a magyar alkatot torzító történelmi fejleményeknek a fölismerése (ahogyan Bibó István is, a kiegyezés korától a fordulat évéig terjedő elemzésben, kimutatta⁶⁶) nemcsak a társadalmi spektrum egészének gyűjtőpontjában mutatja be a "magyar alkat" problémáját, hanem a társadalmi modell történeti összefüggésben való használhatóságát, folyamatszerű értelmezését is példázza.

Az ún. "második" gazdaság és "második" társadalom a rendszerré-válás tendenciájával és igényével megjelenő életvilágbeli képződmény. A második gazdaság nem olvad bele az elsőbe, de önálló létezése sincs, mert hiszen nem szakadhat el az "első" gazdaságtól.⁶⁷ A mindennapi élet színtere, a lokalitás — a helyi közösségekre szorítkozás —, a "negatív társadalmi szerződés" játéktere szerint a "második társadalom" az életvilágba tartozik.⁶⁸ Horizontális szerveződésre való hajlama, differenciálódási és integrálódási képessége, fölfelé áramló, aszcendáló akarat- és hatalomképzési tendenciája viszont rendszer-jellegét fejezi ki, noha nem képezhet "társadalmi" rendszert. Az ellentmondásos helyzetnek és az ennek megfelelő ellentmondásos konceptualizációnak a magyarázata a létet betöltő hatalom, ami a társadalmi rendszert és az életvilágot egyaránt áthatja s így ez a kettő — külön viszonyaik helyett — összefolyik egymással. A "második társadalom" néhány eleme ("nem-ideologizált" szféra, ill. ún. "ellenideológiák" szférája; az "első nyilvánosság" által nem vagy csak töredékesen, homályosan reflektált szféra; "illegitim", ill. "bizonytalan legitimitású" szféra) egyfajta "kiválás" tendenciáját jelzi, vagyis nem az "életvilág" és a "rendszer" kölcsönviszonyára, hanem e kettő együttesének a létbeli viszonyára vonatkozik: helyzetének bizonytalansága így még kifejezettebb. A hatalmilag áthatott társadalom homogen totalitás; a "második" gazdaság, társadalom, nyilvánosság stb. viszony olyan differenciálódást mutat benne, amely egyfelől nyilvánvalóan ehhez a társada-

⁶⁶Bibó István: "Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem", in: Válogatott tanulmányok, sajtó alá rendezte Huszár Tibor, Vida István és Nagy Endre, II. köt., Magvető, Budapest 1986, 569 skk. o.

⁶⁷Gábor R. István és Galasi Péter: A "második" gazdaság. Tények és hipotézisek, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1981, 197 sk. o.

⁶⁸Hankiss Elemér: "Második társadalom?", i. k., 27. o. A második társadalom eszerint "nem tekinthető teljes értékű társadalomnak. Nem tekinthető önfenntartó, autonóm rendszernek..." Vö. még uo. 35. o.

lomhoz tartozik, de másfelől mégsem szervülhet bele; éppen mert a társadalom állítólag csakis homogén és egységes. A differenciálódás éppen a politikai-hatalmi kezdeményezésre és irányítással végbemenő gazdasági reformok⁶⁹ során válik láthatóvá, ill. következik be, ugyanakkor azonban ugyanezen irányítás ideológiai vetületének megfelelően továbbra is homogén és egységes marad a társadalom idealizált ön-képe. Így a differenciálódás nem az integrálódás, hanem a hasadás formájában jelentkezik: az "első" társadalom ideológiája eltaszítja magától a gazdasági-társadalmi differenciálódásnak azokat a teljesítményeit és eredményeit, amelyeket ugyanaz a politikai irányítás kezdeményez, amely őt magát is fönntartja; a "második" társadalom pedig szervülés helyett a hasadás tendenciája által körvonalazódik, az "első" negatívumaként, bár mint az életvilág és a rendszer belső kezdeményeit a politikai hatalom adott erőterében fejlesztő negatívum.⁷⁰ A helyzetileg, hovatarozás tekintetében és tartamukat illetően bizonytalan társadalmi szerkezetek egyelőre csak a nyilvánosság és a tömegkommunikáció szférájában öltenek határozottabb alakot. A megnyilatkozások szektorizáltságának nevezhetjük ezt a jelenséget.⁷¹ Az adott vonatkozási rendszer, a hely és a körülmények szabják meg, hogy milyen egy társadalmi jelentőségű megnyilatkozás. Ez önmagában nem lenne különös, hiszen minden társadalomban szabályozzák a megnyilvánulásokat a körülmények, az intézményi keretek, a személyközi viszonyok stb. A szektorizáltságban az a sajátos, hogy a megnyilatkozásoknak sem a személyes képviselője, sem az intézményes keretei nem állandóak, hanem a szektorok aszerint képződnek, hogy a társadalmi szférának milyen vonulatába tartoznak; kifutnak-e és milyen módon a létkérdésekre, vagy a társadalmi spektrumnak csak egy megha-

⁶⁹Az "infraökonómia" hosszú történelmi előzményeiről vö. Fernand Braudel: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század, ford. Pödör László, Gondolat, Budapest 1985, 14. o.

⁷⁰Hankiss Elemér szerint -- vö. i. m. 34. o. -- "az első és a második társadalom határa nem az államhatalom és a társadalom között húzódik"; továbbá a "második" társadalom nem azonos a civil társadalommal.

⁷¹A "szektorizáltság" ebben az összefüggésben nem szociálpszichológiai, hanem a személyek vonatkozásában, hanem szociológiailag, a társadalom képleteinek föltárulásaként értendő. Szociálpszichológiai szempontból a szerepszektorokat a szerep-egész fogja össze. Egy szerepszektor értelme biztosítva van a szereplőkben, akik egyesítik magukban a különféle szerepszektorokat. (Vö. Goffman, i. m. 11. o.; P. F. Secord--C. W. Backman: Szociálpszichológia, Kossuth és Mezőgazdasági Könyvkiadó, Budapest 1972, 394. o.) A megnyilvánulások szektorizáltsága viszont a társadalomnak a személyes akciókhoz képest előrerajzolt tematikai széttagoltságát fejezi ki: az egyes szektorokba bekerülnek az emberek, átfutnak rajta, de személyükben nem jön létre a szektorok egysége, hanem csak kifejeződik általuk.

tározott fokozatára (pl. csak az átélésre) vonatkoznak, avagy szélesebb met-
szetet mutatnak e spektrumból. Elég kinyitni a rádiót, hogy esetleg néhány
óra alatt képet kapjon valaki a szektorizáltságról: mindezt általában más és
más emberek mondják el, de éppúgy lehetséges, hogy ugyanaz az ember a művé-
szetben az értelmetlenség kifejeződését kultiválja, a termelésben cél-racio-
nális irányító, a hatalomban keményen pozicionálja magát, a mindennapjaiban
pedig a közízlést követő fölélő legyen. A személyes és az intézményes szek-
torok éppoly kevésbé hozhatók fedésbe egymással, mint az egyazon síkon lévő
szektorok. Ahogyan van "rossz végtelen", amelyet azzal érzékel az ember,
hogy bármilyen nagy számhoz lehet még egyet adni; úgy ez a szektorizáltság a
rossz pluralizmus: többféleség egybevetés nélkül, különbözőség szervülés
nélkül,⁷² az életvilág—rendszer együttes "fekete dobozában" keletkező és
egymással közömbösített különféleségek.

Az általunk fölvázolt négyfokozatú modell szerinti elemzés segíthet ab-
ban, hogy a társadalom javítását célzó gyakorlati eljárások a társadalom e-
gyes szféráit ne egymás ellenére, hanem kölcsönös előnyükre erősítsék és
gyarapítsák. Ezt a kívánalmat valószínűleg elég jó közelítéssel pontosítja
a következő tétel: döntések meghozatalánál elsősorban az átélés spontaneitá-
sának megőrzését, az életvilág pluralitásának biztosítását, a társadalom
rendszerének optimalizálását és a létet betöltő pusztán politikai hatalom
minimalizálását kell külön-külön és egyszerre figyelembe venni. Ezek a szem-
pontok kölcsönösen is értelmezik egymást, s nem cserélhetők föl egymással;
az átélésre nézve pl. még az optimalizálás is durva és korlátozó beavatkó-
zás, a társadalom rendszerének pluralitása szervezetlenséggel járhat stb. Az
átélés spontaneitása mindenekelőtt a személy és a lelkiismeret szabadságá-
nak, a félelemmentességnek és a szólásszabadságnak az elvét jelenti. Elvon-
tan azonban ezek az elvek értelmetlenek. Elszigetelt, magányos átélés ugyan-
is nincs, ha pedig az átélés társadalmilag van beágyazva, akkor ezeknek az
elveknek a végsőkig-feszítése az adott átélésben oldaná föl a társadalmat.
Értelmesek viszont ezek az elvek, amennyiben az átélésnek az "életvilág", a
"rendszer" és a "hatalom" gyarmatosításától való védelmét jelentik. Kiemel-

⁷²A fragmentált tudat — vö. Habermas, i. m., II. köt., 552. o. -- még ak-
kor is valamilyen tartós egység, ha kínozza is önmaga töredezettségének a
tudata, és ha a fragmentáltságról való tudat is csak az egyik fragmentum. A
szektorokon való átfutás viszont olyan, ahogyan a társadalom váltói állítód-
nek: egy bizonyos szektor sem a tartósságot, sem a többivel szemben igazo-
lást, sem a transzlokális érvényt, sem következetes képviselőt nem igény-
li.

kedően fontos terület itt a nevelés és az iskola: a fölnövekvő nemzedék érzékenységének, fogékonyságának, érdeklődésének és igazság-kereső készségének az ápolása. Ezzel a követelménnyel ellentétben, sajnos, jelenleg nemigen van még egy területe társadalmunknak, ahol annyi dogmatikus vélemény, a fölnőtt korra előremanipuláló érdekek és rossz beidegzésből származó hamisság rontaná a tisztánlátást, s ahol annyira szemben állna egymással egyfelől a könyvből tanulandó, ideológiával formálisan szentesített tananyag (és itt egyáltalán nem csak a "nagy ideológiákra" kell gondolni, hanem "középfokú", pl. adott nemzetközi viszonyoktól függő vagy "helyiérdekű", akár még "nemzeti" fogantatású ideológiákra is), másfelől pedig a valóság élettapasztalatát, mint az iskolában. Az átélés kútját pedig főleg épp a gyermekkorban kellene tisztán tartani...

Az életvilág és a rendszer racionálisan működő és racionalitás gyarapítására alkalmas -- bináris modellben leírt -- kettőse a modern társadalmak egyre komplexebb és egyre nagyobb jelentőségű fejleménye. Akármilyen a társadalmi berendezkedés, a társadalom hosszabb távú reprodukcióját tekintve ez a kettős a gazdasági társadalomalakulat központi vonatkoztatási rendszere. Mint az utóbbi évtizedek világtörténelme mutatja, túlerőltetni, mértéktelesen kihasználni csak ideig-óráig és csak a tönkremenetel kockázatával lehet az életvilág/rendszer kettőst; egybemosni pedig csak akkor, ha a fölötte és ezt mozgató hatalom elég erős ahhoz, hogy az átélést lényegileg áthassa és forrásait -- azok életvilágáról átállítva -- a saját javára használja ki. Nálunk, ahol sokáig nem ügyeltek ennek a kettősnek a működésére, külön figyelmet érdemel a racionális viszonyok kialakítása; már előre is gondolva azoknak a diszfunkciónak a kiküszöbölésére, ill. megelőzésére, amelyek a társadalom modern-fejlett rendszere életvilágot-gyarmatosító hatásának következményei.

Az életvilág szempontjából külön gond továbbá a kommunikatív gyakorlatnak a tevőleges gyakorlatba való átvitele. A kommunikatív gyakorlat -- minél racionálisabb, annál inkább -- csak szóvátétel: beszédgyakorlat, amibe bele van számítva, bele van építve, hogy a döntések és a tettek még akkor is támadhatatlanok, ha az érvek kritizálhatók. Ilyen esetben a tudati korszak, melynek a tudatos tervezést és előrelátást kell meghoznia, a tudati elégtétel korszakává változik: belátásban és meggyőződöttségben elégül ki a tevőleges gyakorlat helyett. A kommunikáció csatornáinak szabaddá tétele és a nyilvános fórumok biztosítása csak akkor nem végződik tudati zsákutcában, ha olyan önkormányzati cselekvés lehetősége járul hozzá, amelyet nem a pusztán felülről való átpolitizálás, hanem az alulról fejlődött politizálás vezérel.

— Fejlett, modern társadalmak valószínűleg nem létezhetnek másként, mint valamilyen fajta és nagyságú létet betöltő hatalom egységeiben. Az életvilág/rendszer kettős nem az úrben forog, hanem a magából kitermelt és fölé emelkedett hatalom menedéket és fenyegetést egyszerre (de mindenkor változó arányban) jelentő erőterében. Amennyire megszüntethetetlen lehet e létet betöltő hatalom, annyira kívánatos, hogy a történelmileg éppen szükséges kézenléti szinten maradjon. Az átélésből eredő spontán mozgások, az életvilág többfélesége és a társadalom rendszerének divergenciái egyaránt a minimalizálás irányában hatnak, mint ahogy a társadalom ilyen eleveenségének és kibontakozásának föltétele szintén az, hogy a politikai hatalom ne haladjon meg egy szükséges, de kritikus szintet, hogy a társadalmi válságkorszak elmúltával a normális legalitás keretei között maradjon, alulról — átélésből, életvilágból, rendszerből — fejlesztett legitim eszközökkel. Ebben az értelemben az illegitim "második társadalom" legalizálása a fölöttes hatalmat is magában foglaló "első társadalomnak" is érdeke. A gazdasági reform, ami első közelítésben csupán a létbetöltő hatalom egyik stratégiája, mélységének arányában sürgeti a politikai reformot. A "reform" azonban még ugyanaz a forma, melynek a módosulata. A hatalmi függőségben "egységes és homogén" társadalom négyfokozatú modellben vázolt differenciáltsága a reformon túlvezető átállástól várható. Ez a folyamat olyan új típusú, a határokat tiszteletben tartó racionalitást igényel, amely kevésbé van kitéve vak és irracionális erőnek, mint az eddig megismert "nyugati racionalizmus", mert már tapasztalja őket és számol velük; ugyanakkor viszont mértéktartóbb, mint az eddig megismert "keleti racionalizmus", mert már tanult belőlük.

SUMMARY

Bertalan Pethő: Life of Values and Society. Social-Psychological Sketches to an Ontology of Society

First part of the study deals with some paradoxes of values of the contemporary life. According to the common sense opinion values are considered to be apt to satisfy needs and wants. In contrast to the primary needs and wants the state of satisfaction of some secondary needs and wants is unknown. Ideal values are considered as correlates (and

sometimes evidence) of needs and wants characterized by original lack of fulfilment. Without being valorized by inner experience (by authentic feelings; German: "Erlebnis") ideal values, e.g. values declared by ideologies are dead, because consciousness alone is not enough to vitalize these values. Concerning the other side of the coin, ideal

values valorized by inner experience but without realization are not creative and not effective and belong to the realm of the "bel esprit". Orientating ideal values, e.g. some normative values bridge the gap between inner experience and realization. A characteristic of our contemporary life is that there are no universal orientating ideal values because history has made fun of universality and ideality itself. In this situation "ethical radicalism" means radical liquidation all kinds of "ethical idealisms", i.e. ethics declaring universal and/or absolute ideal values, including ideologies fueled by power and appropriating/enforcing so-called absolute ideal values of mankind (German: "Gattungswesen") against people. Positive task of an ethical radicalism should be to outline a world of values on the basis of inner experience, by validating practical forms of life, by taking into consideration values experienced on frontiers of the Being and by fighting against negative plu-

ralism. The author gives some suggestions to elaborate a form of ethical radicalism within the frame of peratology, an ontological attempt described by him earlier.

In the second part of the study author outlines a so-called four-stage, quaternary model of society. Starting from the homogeneous, universal and unified picture of the society declared in Hungary in the early 50's, a critical appreciation of Habermas' two-stage, binary model of society (consisting of world-life and social system) is given. Based upon some everyday-life and political empiria in contemporary Hungary a separate realm of experience connecting in first line to the world-life and a separate realm of Being operationalized by special elements (e.g. power, love, anxiety, intelligence which may fill up the Being) and connecting in first line to the social system are described. Some concrete conclusions concerning the Hungarian "reform" are drawn.

N. D. KONDRATYEV ÉS A GAZDASÁGI KONJUNKTÚRA NAGY CIKLUSAI

Kövér György

Az írás, melyet itt most kezébe vesz az olvasó, tudomásunk szerint teljes terjedelmében még egyetlen idegen nyelven sem jelent meg az 1928-as orosz nyelvű kiadás óta. Nem az első, de nem is az utolsó, amelyben N. D. Kondratyev a "nagy ciklusok" (vagy ahogy azóta gyakrabban nevezik: a "hosszú ciklusok") hipotézisét megfogalmazta és empirikusan bizonyítani próbálta. Mégis egyedülálló abban a tekintetben, hogy ebben az előadásában elméleti magyarázatot is keresett a hosszú ciklusok létezésére.

A referátum ("doklad") eredetileg 1926 februárjában hangzott el a RANION Közgazdasági Intézetében, a hosszú ciklusok problémájáról rendezett vitán. Olyan időszakban, amikor a világháború utáni zűrzavarból gyors ütemben regenerálódott a világgazdaság öthatoda, s a Szovjetunióban éles viták folytak arról, milyen ütemben, milyen szerkezeti arányokat kialakítva, milyen mértékű világgazdasági bekapcsolódással fejlesztendő a szovjet gazdaság a továbbiakban. Ebben a légkörben — bár Kondratyev csak a kapitalizmus viszonyaira korlátozta hipotézisének érvényességét — a hosszú ciklusok kérdésének fölvetése nem számíthatott megértő fogadtatásra. A "legsakszerűbb" bírálatok fő törekvése is arra irányult, hogy a statisztikai adatok érvényességét az értékelemek hullámvásására korlátozza (vagyis kétségbe vonja a hosszú hullámok létét a természetes adatok esetében), a ciklusokat pedig (a periodikusság megkérdőjelezésével) az árak és bérek hullámvásává szelídítse (lásd D. I. Oparin tanulmányát, a Kondratyev-írással együtt 1928-ban megjelent kiadványban).¹

Valószínűleg azért is, hogy elébe vágjon a vita várható fejleményeinek (hipotézisének első verzióját 1922-ben, évszázadot átfogó statisztikai so-

¹N. D. Kondratyev—D. I. Oparin: Bol'sije Ciklű Kon'junkturü, Moszkva 1928.

rokkal, leíró történeti anyaggal alátámasztott kifejtését pedig 1925-ben tette közzé²), Kondratyev 1926 februárjában érkezettnek látta az időt, hogy egy Marxot, Marshallt, Tugan-Baranovszkijt és Wicksellt egyaránt ötvöző elméleti magyarázattal is megpróbálkozzon. Ezt nem tekintette ugyan a kérdés végleges megoldásának, e tény mégis egyértelműen cáfolja azt a közkeletű nézetet, hogy Kondratyev nem adott elméleti magyarázatot a hosszú ciklusok hipotézisére. Magára az itt közölt szövegben található elméleti magyarázatra azonban csak azután érdemes visszatérnünk, miután legalább röviden áttekintettük N. D. Kondratyev életútját és a hosszú ciklusok teóriájának születési körülményeit.

N. D. Kondratyev /Kondrat'ev/ 1892-ben született, s 1915-ben szerzett diplomát a pétervári egyetem jogi karán. Tanárai közül a közgazdász M. J. Tugan-Baranovszkij és a szociológus M. M. Kovalevszkij gyakorolta rá a legnagyobb hatást. Első publikált tanulmányában a kozsztromai kormányzóság egyik zemsztvójáról írt monográfiát. A februári forradalom után a földreformot előkészítő bizottságban tevékenykedett, valamint (az eszer párt képviselőtében) élelmezésügyi miniszterhelyettesi tisztséget töltött be. Az októberi forradalom után az akkor Péterről, később Tyimirjazevről elnevezett moszkvai mezőgazdasági akadémia professzora lett. Itt szervezték meg 1920-ban a Szovjetunió első konjunktúrakutató intézetét, amely nemsokára a Pénzügyi Népbiztosság irányítása alá került, igazgatója pedig Kondratyev lett, aki azután 1924-ben személyesen is látogatást tehetett a konjunktúrakutatás akkori fellegvárában, a Harvardon.

Kondratyev munkássága a húszas években igen tágas területet fogott át. Munkatársaival együtt (akik között olyan világhírességeket találunk, mint N. P. Makarov vagy A. V. Csajanov) nemcsak a szovjet parasztgazdaságot vizsgálta, hanem a gabona-világpiacot és a szovjet mezőgazdaság exportlehetőségeit, de a falusi piac rugalmasságát is. Bekapcsolódott az első öt éves terv koncepciójáról folytatott vitákba is. Az iparosítás szükségességét igazából senki sem vitatta, de megoszlottak a vélemények a preferálandó "húzóágazat" kérdésében. Kondratyev álláspontját, amelyben a mezőgazdaság és élelmiszeripar meghatározó jellegét hangsúlyozta, előbb "narodnyikságban" marasztalták el, majd intézetének kutatóit 1928-ban a statisztikai hivatal vette át, 1930-tól pedig a szovjet konjunktúrakutatás maradék egésze a Goszplanban (azaz a Terv-

²N. D. Kondratyev: Mirovoje hoz'jajsztvo i jego kon'junkturü vo vremja i poszle vojnü, Vologda 1922; uő: Bol'sije ciklű kon'junkturü, in: Voproszű Kon'junkturü 1925, t. 1, 28–79. o.

hivatalban) összpontosult. Ekkoriban, 1930 júniusában, az SZKP XVI. kongresszusán Sztálin már meglehetősen világos fogalmazással szólította föl az illetékeseket arra, hogy "meg kell szervezni a szocializmus támadását az egész fronton".³ 1930–31 során valóban sikerült is leleplezni az "Iparpártot", a "Dolgozó Parasztok Pártját", valamint az "OSZDMP Szövetségi Irodáját", amelyek a jelentések szerint az illegalitásból bukkantak a napvilágra. A támadás éle valójában a régi műszaki értelmiség, a kulákság és a volt mensevikek ellen irányult. A "Dolgozó Parasztok Pártja" például a vizsgálat szerint "kolhozellenes agitációt folytatott" és a "proletárdiktatúra megdöntésére" készült; a tervezett új kormány miniszterelnöke — az eszer miniszterhelyettesi múlttal rendelkező — N. D. Kondratyev lett volna, akit 1930 őszén letartóztattak. A bírósági ítéletet nem ismerjük. A letartóztatásakor 38 éves tudós a túlélők tanúsága szerint magánzárkában, háborodottan halt meg, valószínűleg 1938 őszén. Nevét a harmincas években már csak eldologiasítva, "kondratyevcsina"-ként emlegették, a hosszú ciklusokkal kapcsolatos nézeteit pedig nemigen volt tanácsos még idézni sem.

Pedig a gazdaság hosszú távú fluktuációjának gondolatát nem Kondratyev vetette föl először, és — a XIX. századi szórványos ötletektől most eltekintve — a fölfedezők kimondottan a baloldal eszmei forrásvidékéről származtak.⁴ J. van Gelderen 1913-as tanulmányáról és De Wolff 1924-es írásáról Kondratyev csak 1926 elején szerzett tudomást, amikor hipotézisét már nemcsak fölvázolta, hanem empirikusan is megalapozta. Nyilvánvaló, hogy a hullámoknak legalább kétszer periodikusan ismétlődniök kellett ahhoz, hogy a hipotézist meg lehessen fogalmazni, mint ahogy az is kézenfekvő, hogy a hosszú ciklusok értelmezéséhez a mintát kezdetben a 7–11 éves, a világháború táján már jó fél évszázada ismert rövidebb ciklusok szolgáltatták. 1925-re azonban Kondratyev a hosszú ciklusok megfigyelésére már önálló és adekvát módszert is kidolgozott, amelynek hátterét a dinamikus egyensúlyról 1924-ben közölt koncepciója alkotta.⁵ A gazdasági változások között evolucionáris (azaz megfordíthatatlan, például népesség-, ill. termelésnövekedési) és konjunkturális (hullámzó, ismétlődő és megfordítható, például árák, kamatláb, munkanélküliség arányú) folyamatokat különböztetett meg. Szerinte tőkés vi-

³I. V. Sztálin Művei, 12. k., 327. o.

⁴A ciklusokkal kapcsolatos világirodalom annotált bibliográfiáját lásd Review, vol. II. (1979), 4. sz.

⁵Az 1924-ben megjelent orosz változat rövidített angol fordítását volt módom használni: "The Static and Dynamic View of Economics", Quarterly Journal of Economics, vol. XXXIX. (1925), 4. sz., 575–583. o.

szonyok közepette a gazdasági fejlődés egésze irreverzibilis folyamat, amelyben a haladás szakaszokon keresztül jut előre. Bizonyos elemek (árak, bérek, kamatláb stb.) konjunkturális hullámmal jellemezhetők, más elemeknél ez az ingadozás komplex, a trendet és a fejlődés ütemét annak hullámszámaival együtt tartalmazza.

A koncepcionális megkülönböztetés módszertani következményének tekinthető, hogy a hosszú ciklusokat elemző 1925-ös tanulmánya (és az itt közölt 1926-os referátum is) az árakat, béreket és a kamatlábat (vagyis az ún. értékmutatókat) egyszerű statisztikai indexszel ábrázolja, a vegyes jellegű (külkereskedelmi forgalom), ill. a tisztán naturális sorok esetében a trend-deviancia módszert alkalmazza. Az utóbbi esetben mindig az egy főre eső adatok eltérését vizsgálja a legkisebb négyzetek révén kiszámított szekuláris trendtől, miközben, 9 éves mozgó átlagolással a rövid ciklusokat is megpróbálja kiszűrni a hosszú távú ingadozások tisztább megfigyelése érdekében. Az 1925-ös tanulmányban az empirikus statisztikai és leíró jellegű vizsgálatot négy "empirikus szabályszerűség" megállapítása követi (lásd a referátumban is), de erre még nem épül rá az elméleti magyarázat. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy Magyarországon a rövidített német nyelvű változat angol fordításának továbbfordítása jelent meg először 1980-ban a Történelmi Szemlében, ahol is az "empirikus szabályszerűségek" megváltoztatott sorrendben "általános javaslatokként" szerepelnek; ami persze semmit nem von le annak a jelentőségéből, hogy nálunk a hatvanas évek második felében -- akkor még a német változat megismerése révén -- először a történészek ismerték föl a Kondratyev-ciklusok történeti magyarázó értékét. A koncepcionális előtanulmányból és a módszertani megfontolásokból, az empirikus szabályszerűségekből egyértelműen látható: Kondratyev óvakodott attól, hogy bármiféle egytényezős magyarázatot keressen az általa (is) fölismert hosszú konjunktúrahullámokra, hiszen ciklikus jellegüket csak "nagy valószínűséggel" föltételezte. Talán ez is oka lehet annak, hogy a "hosszúciklus"-elmélet történetében Kondratyev munkássága olyan csomópontnak tekinthető, ahová és ahonnan több irányból is összefutnak a szálak. Saját elődjüket ismerhetik föl így Kondratyevben mindazok az irányzatok, amelyek a későbbiekben magyarázatot kerestek a hosszú távú gazdasági fluktuációkra, akár az innovációkban, akár a mezőgazdasági termelésben, akár a monetáris tényezőkben, akár a beruházásokban vélték fölfedezni a fő okot.⁶

⁶Legyen szabad ezekre vonatkozóan két tanulmányomra hivatkoznom. Az első ("A Kondratyev-ciklus: szakasz vagy hullám", MKKE Egyetemi Szemle, 1980/3.

Kondratyev 1926-os referátuma elméletileg szerves folytatása és továbbfejlesztése az eddig ismertetett előzményeknek. A teória kiindulópontja a dinamikus equilibrium, amelyben rövidebb és hosszabb távú egyensúly-típusokat különböztet meg. Az első szinten a piaci kínálatot, a második hosszabb periódusban az állótoke állományát tekinti változatlanoknak, míg a hosszú ciklusok anyagi bázisát az "alapvető tőkejavak állományának (nagy gyárak, jelentős vasutak, csatornák, a meliorizáció, szakemberképzés stb.) értékcsökkenése, helyettesítése és növekedése" teremti meg, amely már a beruházások óriási léptéke miatt sem lehet folytonos processzus és nem is férhet be a rövidebb ingadozások időtartamába. Ez a gondolatmenet azonban nem kívánta érvényteleníteni az empirikus szabályszerűségeket sokoldalú összefüggésrendszerét, mint ahogy Kondratyev utolsó általunk ismert tanulmánya már azt is világosan megfogalmazza, hogy az új ciklus nem az előző pontos mása, mivel a "népgazdaság az első ciklus végén már fejlődésének új fázisában található".⁷ Ebben az írásban egyébként a harmadik empirikus szabályszerűség részletes kimunkálását végzi el a mezőgazdasági és ipari árak rövid és hosszú távú dinamikájának elemzésével, miközben módszertani apparátusát is tökéletesíti, amikor az áraknál is a trend-devianciát elemzi, fölismerve a XIX. század alapjában deflációs jellegét. Egy lábjegyzetben azt is tudtukra adja, hogy az aranytermelés és a gazdasági dinamika összefüggéséről készül tanulmányt írni, amelynek elkészültéről nincs ugyan tudomásunk, mégis jelzi a gondolatrendszer nyitottságát, sokoldalúságát és a lehetségesnek tartott fejlesztési irányok egyikét.

E rövid bevezetőben nyilván nem térhetünk ki a hosszú ciklusok problematikájának egész elmélettörténetére. A húszas évek végétől kiterjedt nemzetközi irodalma keletkezett a kérdésnek, amely ugyan nem származtatható le közvetlenül Kondratyev munkásságából (sokszor nem is látszik az eredeti művek ismerete), mégsem lehetett (már akkor sem) elvonatkoztatni a Kondratyev-féle empirikus szabályszerűségeket (németben és angolban "általános javaslatokká" laposított) sokoldalúságától és korrelativitásától. A marxista De Wolff

sz., 127–137. o.) szándékom ellenére, korrigálatlanul, sajtóhibákkal telve jelent meg; míg a második, 1981-ben készült hosszabb írás ("A Kondratyev-ciklus története") szándékom ellenére sem jelenhetett meg a Történeti Statisztikai Tanulmányok már csak kötésre váró kötetében egy nem-szakszempontú intervenció jóvoltából, s e sorok írásakor az Agrártörténeti Szemle 1985/3–4. számában vár megjelenésre.

⁷N. D. Kondratyev: "Dinamika cen promüslennüh i szel'szkohozjajsztvennüh tovarov", in: Voproszű Kon'junkturű, 1928, t. 4., 5–83. o.

az alapvető tőkejavak élettartamával és a beruházásigény diszkontinuitásával, Simiand a monetáris faktorokkal, Schumpeter az innovációk időbeli tömörülésével hozta alapjában monokauzális összefüggésbe a hosszú hullámokat vagy ciklusokat. Azután az 1945 utáni hosszú konjunktúra hosszú időre felejtésre ítélte a gondolatot; talán egyedül francia nyelvterületen maradtak a teóriának makacs hívei (Gaston Imbert, Léon Dupriez), s az évszázados trend és a hosszú távú fluktuációk elképzelése az Annales folyóirat köré tömörülő történészek közé is befészkelte magát.

A hetvenes évek válsága azután újra előtérbe állította a ciklikusság problémáját, amelyről az "önfenntartó gazdasági növekedés" eufóriája oly sokáig elterelte a figyelmet. Nemcsak a régi elméleti konstrukciók elevenedtek föl, hanem új világgazdasági összefüggésekkel argumentáló magyarázatok is születtek (W. W. Rostow, W. A. Lewis, I. Wallerstein).⁸ A nyolcvanas években — késleltetve — már Kelet-Európa is próbál alkotó módon hozzájárulni a kérdés megoldásához: elegendő lesz itt talán csak az NDK-beli Thomas Kuczynski, valamint a magyar Bródy András és Sipos Béla gondolatébresztő írásaira utalnunk. Forrásközlésünk is e hozzájárulás elmélyítését kívánja szolgálni.⁹

⁸W. W. Rostow: The World Economy. History and Prospect, 1978; W. A. Lewis: Growth and Fluctuations 1870—1913, London 1978; I. Wallerstein: Kondratieff Up or Kondratieff Down?, in: Review, vol. II. (1979), 4. sz., 667--670. o.

⁹Az eredeti szöveg megtalálható az 1. jegyzetben említett kötetben. Terjedelmi okokból elhagytuk a tanulmány táblázatos függelékét, mivel egyrészt — az ábrák révén — a mondanivaló enélkül is zökkenőmentesen követhető; másrészt ez az anyag már megjelent magyarul Kondratyev egy másik, említett cikkében ("A gazdasági fejlődés hosszú hullámai"), a Történelmi Szemle 1980. évfolyamában.

A GAZDASÁGI KONJUNKTÚRA NAGY CIKLUSAI

Referátum

N. D. Kondratyev

I

Referátumom témája: a konjunktúra nagy ciklusainak kérdése. Elöljáróban le kell szögezmem, először is, hogy vizsgálódásaim kizárólag a kapitalista társadalom viszonyaira vonatkoznak. Következésképpen nem terjesztem ki következtetéseimet másfajta gazdasági rendszerekre. Másodszor, hogy a kapitalista gazdasági rendszerben ennek a gazdaságnak a dinamikája korántsem merül ki sem azokban a hullámzásokban, amelyekről majd szólok, sem azokban a hullámzásokban, amelyekkel már gazdag irodalom foglalkozik, vagyis a kereskedelmi-ipari ciklusokban, szezonális hullámzásokban stb. Tudom, hogy ennek a gazdaságnak a dinamikája evolúciós jellegű folyamatokban is megnyilvánul. Ha jól emlékszem, a múlt évben, itt az Intézetben már tartottam egy előadást "A gazdasági statika, dinamika és konjunktúra fogalma" címmel.¹ Már akkor próbáltam különbséget tenni a határozott irányt mutató fejlődési folyamatok és a mindennemű határozott irányt nélkülöző hullámzó konjunkturális folyamatok között.

Harmadszor, előre kell bocsátanom, hogy ebben az előadásban egyáltalán nem térek ki a folyamatok említett két típusa közötti viszonyra. Ez nem azt jelenti, hogy véleményem szerint a fejlődési folyamatok önmagukban és a hullámzások is önmagukban mennek végbe, hogy ezek egymástól elkülönítve és függetlenül léteznek. Másképpen látom ezt. A tényleges dinamika folyamata egységes. De nem egyenes vonalú, nem egyszerű fölfelé ívelő vonal. Ellenkezőleg, egyenlőtlenül, lökészerűen, hullámozva megy végbe. Csak a vizsgáló-

¹Az alábbiakban, a legszükségesebb eseteket kivéve, mellőzöm az irodalomra és más forrásokra való utalásokat. Ezeket az olvasó megtalálja "A konjunktúra nagy ciklusai" című cikkemben, in: Voproszju Kon'junkturü, t. I., vüp. I. Moszkva, 1925.

dás és elemzés során tudjuk a tudomány szokásos módszereivel (ha analitikus föladat kínálkozik) figyelmünket vagy az általános fejlődés folyamataira, e fejlődés szakaszaira és formáira, vagy pedig, ellenkezőleg, a hullámmozgásokra összpontosítani. Erre a módszertani útra lépve a továbbiakban már vizsgálhatjuk a hullámmozgásokat, s nem kell mindannyiszor előrebocsátanunk, hogy vannak evolúciós tendenciák. Éppen ezt az eljárást követem előadásomban. Azt hiszem, ennek előrebocsátása kellőképpen megkímél a továbbiakban a félreértésektől.

Rátérek hát a konjunkturális jellegű folyamatokra.

2

Ezek a folyamatok, mint már említettem, különbözök. A közgazdasági gondolkodás eddig, főleg a XIX. század eleje óta, túlnyomóan az ilyen folyamatok egyik típusával foglalkozott, és pedig eléggé behatóan: a hullámszerű, körülbelül 7—11 évig tartó folyamatokkal, amelyek "ipari kapitalista ciklusok" néven ismeretesek.

A kapitalista nemzetgazdaság dinamikájában mutatkozó ilyen hullámszerű-ciklikus ingadozások kérdéséhez a válságok tanulmányozásából kiindulva jutott el a közgazdasági gondolkodás. A kapitalista válságok, a gazdaságra gyakorolt romboló hatásaikkal, a valóság túlságosan is kirívó jelenségét alkották, semhogy ne vonják magukra már eléggé korán a közgazdászok figyelmét. Már a klasszikus iskola első közgazdászai, valamivel később pedig az olyan szerzők, mint Sismondi, belebotlottak a gazdasági válságok jelenségébe. Ám ez olyan idő volt, amikor a kapitalista országok éppen csak beléptek az ismétlődő válságok szakaszába. Éppen ezért sem a klasszikusok, sem Sismondi, nemcsak hogy a válságok kielégítő magyarázatát nem adhatták, hanem még eléggé pontos leírásukat sem.

Ám a múlt század húszas éveinek végétől a válságok, társadalmi-gazdasági jelenségek esetében ritka szabályossággal, körülbelül 7—11 évenként megismétlődnek és megrázzák a nemzetgazdaságot. Természetes hát, hogy a közgazdasági gondolkodás mind behatóbban foglalkozott velük. Ugyanakkor egyre gazdagabb tényanyag is rendelkezésére állt már. S a múlt század ötvenes—hatvanas éveiben Marx, Rodbertus és Juglar munkáiban két olyan megállapítással is találkozunk, amely a válságok természetének megértése szempontjából rendkívül fontos: először, hogy ezek periodikusak, másodsor, hogy szerves tartozékai a kapitalista rendszernek.

Később olyan különböző irányzatokhoz tartozó szerzők, mint Iugan-Baranovszkij és Hilferding, Pohle és Spiethoff, Lescure, Aftalion, Mitchell és mások, speciális munkáikban részletesen tanulmányozták és leírták a válságokat.

Ám minél tovább haladt az ismétlődő kapitalista válságok tanulmányozása, annál nyilvánvalóbbá vált, hogy a válság csupán az egyik fázisa az egész kapitalista ciklusnak, hogy az egész ciklus rendszerint három fő fázisból: föllendülésből, válságból, depresszióból áll, és hogy a válságok csakis a ciklus valamennyi fázisának a tanulmányozása útján érthetők meg.

Ezt az egyre erősödő meggyőződést alighanem Werner Sombart fejezte ki első ízben határozott formában. A kilencvenes évek elején leszögezte, hogy a válságok elméletének egy általánosabb elméletté, a konjunktúrának és valamennyi ingadozásának elméletévé kell válnia. Az elmélet további fejlődése éppen ebben az irányban haladt.

Ily módon a közgazdasági gondolkodás a válságok problémájától kiindulva, lépésről lépésre haladva, eljutott a konjunktúra ciklusainak elméletéhez. A válságok problémája és ennek jelentősége ezáltal persze nem veszítette el időszerűségét. Ám ezt immár a konjunktúraciklusok egész menetének a problémájával összekapcsolva vizsgálják.

Csak hogy ezek a 7--11 éves ciklusok a jelek szerint nem tekinthetők a konjunktúraciklusok egyetlen típusának. A valóságban a kapitalista gazdaság dinamikája összetettebb.

Az utóbbi időben több tudós utalt rá, hogy léteznek rövidebb, de nem szezonális konjunktúrahullámzások. Például Kitchin munkáira gondolok, aki, nem tagadva a 7--11 éves ciklikusság létezését, arra utalt, hogy a konjunktúrahullámzásnak vannak rövidebb periódusai is, körülbelül 3--3 1/2 évesek.

Körülbelül 3 és 1/2 éves konjunktúrahullámzásokra való utalásokkal más szerzőknél is találkozunk, például Lacombe-nál. Továbbá amerikai statisztikusok és közgazdászok, akik részben a Harvardi Iroda köré tömörülnek, bár a konjunktúrahullámzások szigorú periodicitásának eszméjét elutasítják, mégis megállapítják, hogy Amerikában a kapitalista ciklus körülbelül 3 és 1/2 év folyamán bontakozik ki. Ezek az általuk vizsgált ciklusok nagyjából megfeleltek annak, amit Európában 7--11 éves ciklus néven kutattak. Ily módon a rövidebb ciklusokra való utalásoknak, érzésem szerint, kettős jellegük van. Egyfelől ez a rövid ciklus a konjunkturális hullámzás különös típusaként szerepel. Másrészt úgy foglalkoznak vele, mint az ipari-kereskedelmi ciklus már korábban is ismert, de időben leszűkült típusával. Nem szándéksom itt belebocsátkozni e rövid vagy kis ciklusok létezésének és ezek természetének

a kérdésébe. Előadásomban a ciklikus hullámzásoknak egy külön, harmadik típusával, nevezetesen a nagy ciklusokkal foglalkozom.

3

Bizonyos idő óta, a kapitalista társadalom dinamikájának tanulmányozása során, egy olyan jelenségbe ütköztem, amelyet nehéz volna megmagyarázni, ha nem tételeznénk föl, hogy a nemzetgazdasági dinamikában vannak hosszú távú és igen mély, hatásukat tekintve jelentős hullámmozgások.

Ilyen jelenségekkel találkoztva, már 1922-ben "A világgazdaság és konjunktúrái a háború alatt és után" című munkában kifejtettem azt a gondolatot, hogy léteznek nagyobb konjunktúraciklusok. Ez a gondolat azonban akkor csak néhány meglehetősen töredékes adaton alapult.

A nagy ciklusok kérdését az irodalomban egyáltalán nem dolgozták föl. Mindamellett az a gondolat, hogy a kapitalista gazdaság dinamikájában vannak nagy hullámok, nem teljesen új.

Néhány szerző, például Lescure, Aftalion, Moore, Spiethoff, Leighton, Cassel, Kautsky, mégiscsak foglalkozott ezzel a tárggyal, bár meglehetősen töredékes és esetleges formában. A nagy ciklusok létevel kapcsolatos véleményük eltérő. Némelyek közülük alighanem hajlanak annak elismerésére, hogy valószínűleg léteznek nagy ciklusok. Mások megállapítják, hogy a konjunktúra emelkedésének és csökkenésének vannak hosszú periódusai, de nem adnak határozott választ arra a kérdésre, hogy van-e ciklikusság e periódusok ismétlődésében. Ismét mások megállapítják ugyan, hogy a konjunktúra föllendüléseinek és visszaeséseinek vannak nagy periódusai, de határozottan tagadják ezek ciklikus jellegét, pusztán a gazdasági élet véletlen tényezőinek és változásainak eredményét látva bennük.

Általában nem tudok egyetlen olyan szerzőről sem, aki eléggé behatóan és külön vizsgálta volna a nagy ciklusok kérdését, egyetlen olyan szerzőről sem, aki teljesen határozottan és világosan elismerte volna ezeknek a ciklusoknak a létét.

Az az általam 1922-ben kifejtett gondolat, hogy léteznek nagy konjunktúraciklusok, nálunk az irodalomban inkább elutasításra talált. L. D. Trockij például "A kapitalista fejlődés görbéjéről" című cikkében nem tagadta ugyan a nagy konjunktúrahullámok létét, de nem volt hajlandó elismerni ezek törvényszerű és ciklikus jellegét, és mint járulékos és ebben az értelemben véletlenszerű gazdasági és politikai körülmények következményét vizsgálja őket. Ennek ellenére elismerte, hogy ellenőrizni kell a nagy konjunktúrahullámzá-

sok általam empirikusan megállapított periódusait. Mi több, előző, "Oroszország új gazdasági politikája és a világorradalom perspektívái" című munkája alapján föltehető volt, hogy elismeri a nagy ciklusok létét. Határozottan elutasító álláspontot N. Oszinszkij foglalt el a nagy ciklusok eszméjével szemben. Ezzel szemben V. J. Motiljov láthatóan elismeri létüket.

A magam részéről továbbra is külön, behatóan foglalkoztam a nagy ciklusok kérdésével, s ez megerősített abban a fölfogásban, hogy ezek léteznek. Az alábbiakban ilyen irányú munkálataim főbb eredményeit ismertetem.

4

A nagy ciklusok kérdésének tanulmányozása igen nehéz dolog. Először is azért, mert, a kérdés természeténél fogva, a gazdasági konjunktúrák dinamikájának igen hosszú megfigyelési időszakát föltételezi. Márpedig bármennyire szeretnénk is mélyebbre nyúlni a történelembe, az adatok állapotánál, valamint a tanulmányozandó jelenségek egyneműségének és összehasonlíthatóságának szempontjainál fogva, nem mehetünk túlságosan messzire, a XVIII. század végénél, vagyis az ipari kapitalizmus nagyarányú fejlődésének megindulásánál messzebbre. Másodsor azért, mert a XVIII. század végétől a XIX. század közepéig sem rendelkezünk elég teljes, folyamatos és kielégítő adatokkal a konjunktúra dinamikáját illetően.

Ennek ellenére kísérletet tettem rá, hogy összesítsem és földolgozzam a Németországot, Franciaországot, Angliát és az Egyesült Államokat illetően hozzáférhető, részben statisztikai, részben leíró jellegű adatokat, mégpedig minél hosszabb időszakra, de a gazdaság alapvető szervezési elveit tekintve mégis egységes idősakra, nevezetesen az ipari kapitalizmus fejlődésének megindulása, vagyis az ipari forradalom óta eltelt idősokra vonatkozólag. Mivel a XIX. század közepéig a legrendszeretebb statisztikai anyag Angliát és Franciaországot illetően áll rendelkezésre, előadásom alapjául éppen ezeknek az országoknak az adatait vettem. Az egyéb országokra, kiváltképpen az Egyesült Államokra vonatkozó adatokat csak néhány külön esetben használtam föl.

Mielőtt rátérnék a tényleges konjunktúrahullámzások vizsgálatára, utalni kívánok arra, hogy az adatok földolgozásának milyen módszerét alkalmaztam az egyes gazdasági elemek tanulmányozása során. Tudom, hogy a kapitalista gazdaság valamennyi eleme szervesen összefügg egymással. Éppen ezért, ha tanulmányoznám a kapitalista társadalom fejlődésének törvényeit egészükben véve, természetesen a szintetikus állásponthez kellene tartanom magam. Ám a prob-

léma összetettségére és újszerűségére való tekintettel a munka adott szakaszában kénytelen vagyok lemondani erről a föladatról, s a kifejtésben a kapitalista gazdaság egyes legfontosabb elemeinek elemzésére támaszkodni.

A gazdasági valóság tanulmányozásnak alávetett elemei mind, dinamikájuk jellegét tekintve, főleg két csoportra oszlanak. Az első csoport elemeit az jellemzi, hogy a hullámmozgások mellett dinamikájuk nem mutat semmiféle általános növekedési vagy visszaesési tendenciát (secular trend), vagy ez a tendenciájuk szinte észrevétlen, legalábbis a vizsgált időszak tekintetében. Ide tartozik néhány tisztán értékformát öltő elem, például az áruk ára. Az e csoportba tartozó elemek dinamikájára vonatkozó statisztikai adatok földolgozásában, a nagy ciklusok föltárására, az elemzés elemi módszereit alkalmazom.

A második csoport elemeit, s ilyen a legtöbb, az jellemzi, hogy dinamikájukban, lévén szerves kapcsolatban azzal, hogy a társadalom gazdasági életének mérete és lendülete általában növekszik, a hullámmozgások mellett meghatározott irányú tendenciákat is mutatnak — általában növekedési tendenciát. Ennek a csoportnak az elemei közé tartoznak: (a) bizonyos, merőben értékjellegű elemek, például a tőkeamat, a munkabér, a bankbetétek stb.; (b) vegyes jellegű elemek, vagyis mind értéktényezők, mind természetes tényezők hatására kialakuló elemek, például a külkereskedelem volumene értékkifejezésben; és végül (c) tisztán természetes jellegű elemek, például a különböző iparágak termelésére és a különböző áruk fogyasztására vonatkozó adatok. Az ebbe a második csoportba tartozó elemek dinamikájára vonatkozó statisztikai adatok, földolgozatlan formában véve, nem tárják föl eléggé világosan a ciklusokat. Emellett olykor nemcsak a nagy ciklusokat nem tárják föl világosan, hanem, tisztán természetes elemekkel kapcsolatos esetekben, semmiféle más ciklusokat sem. S ahhoz, hogy tisztázhassuk, vannak-e, vagy nincsenek nagy ciklusok, itt a statisztikai sorok földolgozásának bonyolultabb módszereit kellett alkalmazni.

Legelőször is ezeknek a soroknak az éves egységeit, ahol ezt a vizsgált jelenség természete megengedi, elosztottam az ország népességének a számával. Két megfontolás vezetett ebben: (1) a sor éves egységeinek a népesség számával való elosztása útján mindenképp meg akartam kapni a gazdaság tényleges növekedését kifejező görbéket; (2) mivel az idők folyamán az ország területe, például Franciaországgé, változott, az eredeti adatsornak a népesség számával való elosztása útján ennek a sornak a terület megváltozása előtti és utáni mennyiségeit kétségtelenül összehasonlíthatóbbakká tettem.

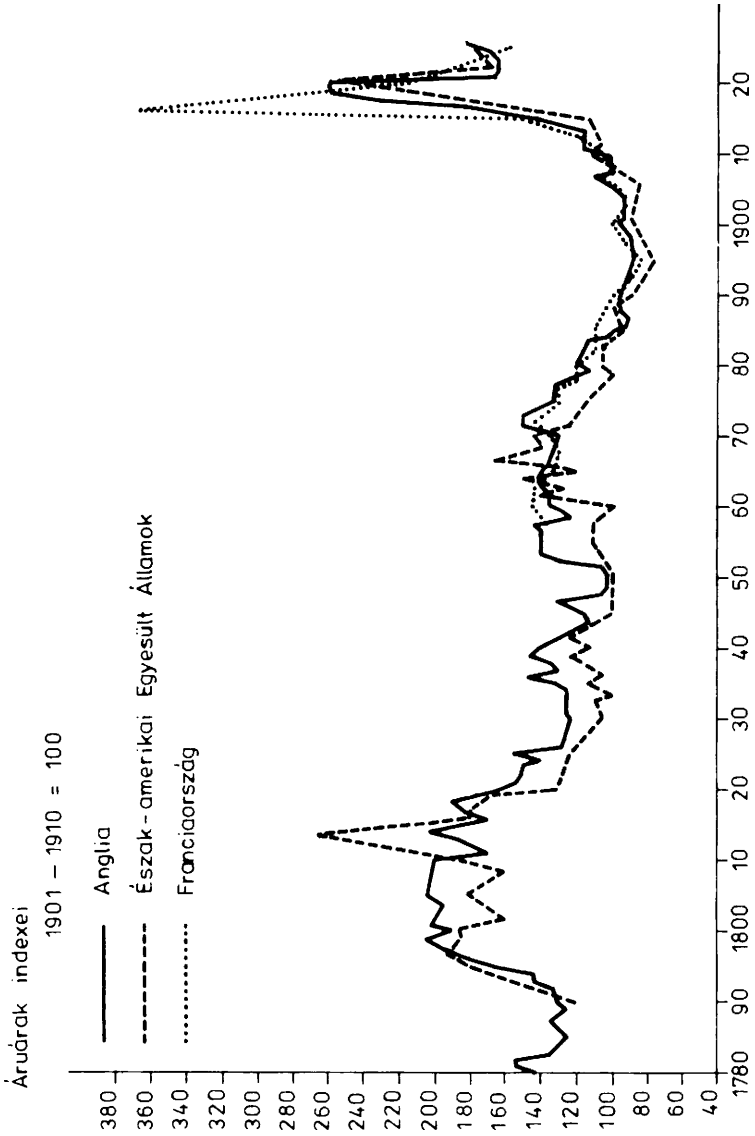
Az eredeti adatoknak a népesség számával való elosztása útján kapott sorok ennek ellenére mégis összetett mennyiségek. Mindenképpen két fő komponensből állnak: (a) az általános tendenciából (secular trend) a maga gyorsaságával és (b) ennek az alapvető tendenciának a gyorsulásából. A földolgozott sorok általános tendenciája (secular trend) egyenletesen vagy egyenlőtlenül fejlődik; de mindenképpen, lényegénél fogva, nincs benne ciklikusság. Kizárom ezt a népesség számával elosztott adatok sorából. Az ilyen kizárás céljából minden empirikus adatsor esetében, a matematikai statisztika módszereinek megfelelően, olyan elméleti görbét konstruálok, amely eléggé pontosan visszatükrözi az empirikus sor alapvető tendenciájának általános irányát.

Persze: olyan nagy időszakot illetően, amelyen a 100 vagy ennél több esztendő, nem könnyű megtalálni ezt az elméleti görbét. Éppen ezért az adott kérdésre a munkában nagy figyelmet fordítottam. Kerültem a magasabb fokú függvény-ábrákat, és néhány kivételtől eltekintve legfőbb másodfokú görbét használtam. Mindamellett néhányszor kénytelen voltam harmadfokú parabolát is alkalmazni.

Továbbá, mindenképpen igyekeztem elkerülni az önkényességet ebben a munkában. S ebben nagy segítségemre volt N. Sz. Csetverikov és O. J. Prjahina. A közvetlen statisztikai munkát O. J. Prjahina végezte, N. Sz. Csetverikov-val konzultálva. Meg kell mondanom, hogy mindketten eléggé kritikusan viselkedtek a munka iránt, és mindig kínos gonddal választották meg a görbét a kiegyenlítés során. Azt hiszem, ez a munkamegosztás mindenképpen kitűnő garancia a szubjektívizmus ellen.

Volna még egy észrevételem az elméleti görbe természetét illetően. Vajon ez merőben statisztikai konstrukció-e, vagy megfelel neki a tényleges gazdasági fejlődés valamilyen tendenciája? Ez igen nagy kérdés, s most nem bocsátkozhatom bele ennek részletes taglalásába. Válaszképpen a következő, általános tételt fogalmazom meg.

Fölteszem, hogy elvileg az elméleti görbének megfelelhetnek a gazdasági fejlődés tényleges, általános evolúciós tendenciái. Azt azonban nem mondhatjuk, hogy az általunk kapott elméleti görbék pontosan visszatükrözik őket. Egyelőre nincs módszerünk annak meghatározására, hogy az elméleti görbe mennyire pontosan tükrözi vissza a tényleges evolúciós-gazdasági tendenciákat. Csupán annyit tudunk megmondani, hogy a kapott elméleti görbe elég jól tükrözi-e vissza a számunkra adott sor tendenciáját. Mindenesetre, az elméleti görbe természetének kérdése további kidolgozásra szorul. Nem térve ki erre részletesebben, tovább lépek.

I. diagram

Miután megkaptam az elméleti sort, megállapítom, minden egyes esztendő-t illetően, mennyire tér el ettől az empirikus sor. Nyilvánvaló, hogy ennek az eltérésnek az éves hullámváltozásai horizontálisan haladó görbe alakjában ábrázolhatók. S éppen ez a görbe mutatja majd az adott sor változásának gyorsulásában végbemenő változást. Ha a tanulmányozott sorok általános tendenciája, legalábbis a kapitalizmus fejlődésének adott időszakában, meghatározott irányú, rendszerint föllendülő irányú és ciklusokat nem mutat, akkor e föllendülés ütemének változása vagy gyorsulása, amely a kapott eltérések formájában jelentkezik, adja a hullámzó értékeket, s a gazdasági konjunktúrák változását tükrözi.

Ebből világos, hogy a további föladat annak a megállapítása: vannak-e nagy ciklusok a kapott sorban, amely az empirikus sornak az elméleti sortól való eltéréseit mutatja.

Ám szem előtt kell tartanunk, hogy ha ebben a sorban vannak is nagy ciklusok, nem csupán ezek a ciklusok vannak meg benne. Ennek a sornak nemcsak a nagy ciklusokat kell tükröznie, hanem a közepes és a kis ciklusokat is, ha vannak ilyenek, továbbá a véletlenszerű ingadozásokat. Hogy tiszta formában föltárjam a nagy ciklusokat, megteszem az utolsó lépést az adatok földolgozásában, és az eltérések kapott sorait kiegyenlítem a mozgó átlag módszere szerint. Ennek során, hogy a kiegyenlítés során elsimítsam és így kizárjam azoknak a közepes ciklusoknak a hatását, amelyek tartama átlagban körülbelül 9 év, a mozgó átlagot 9 évnél veszem. Ennek segítségével azonban nemcsak a közepes ciklusok hatását küszöbölöm ki, hanem egyúttal a kis ciklusokét is, vannak ilyenek, valamint a véletlenszerű ingadozásokét is. De erre szükségem is volt.

5

Röviden ezek hát az adatok földolgozásában alkalmazott módszerek. Vegyük most szemügyre az eredményeket, s térjünk ki legelőször is az áruárak átlagos színvonalának változásaira. Az áruárak átlagos színvonalát indexszámok segítségével mérjük. Franciaországot illetően a XIX. század ötvenes éveinek végétől vannak árindexek, de Angliát és az Egyesült Államokat illetően a XVIII. század végétől² (lásd 1. diagram).

²A Franciaországot illető adatok forrása az *Annuaire statistique* az 1922. és 1924. évre. 1914-től az index aranyra van átszámítva a dollárárfolyam szerint. Angliát illetően 1782-től 1865-ig rendelkezésre áll Jevons indexe és 1779-től 1850-ig az új index, amelyet Silberling számított ki, s a-

A diagramra vitt indexeket nem vetettük alá kiegyenlítésnek és más földolgozásnak. Ennek ellenére csak rá kell pillantanunk az idézett diagramra, és mindjárt kitűnik, hogy minden eltérés és mozgási szabálytalanság ellenére az áruárak átlagos színvonala több nagy ciklust ír le.

Az első ciklus emelkedő hulláma az 1789 és 1814 közötti időszakot fogja át, vagyis 25 évet.³ Az első ciklus ereszkedő hulláma 1814-től kezdődik, és 1849-ig, vagyis 35 évig tart. Az egész ciklus 60 év alatt zárul le.

A második ciklus emelkedő hulláma 1849-ben kezdődik és 1873-ban ér véget, vagyis 24 évig tart. Az Egyesült Államok esetében az áremelkedés maximuma 1866-ra esett ugyan, de ez az emelkedés a polgárháborúval magyarázható, s az a tény, hogy az árak fordulatának időpontja más az Egyesült Államokban és más Angliában és Franciaországban, mit sem változtat a ciklus fejlődésének általános képén. A második ciklus ereszkedő hulláma 1873-ban kezdődik és 1896-ban ér véget, vagyis 23 évig tart. Az egész második ciklus 47 év alatt zárul le.

A harmadik ciklus emelkedő hulláma 1896-ban kezdődik és 1920-ban ér véget, vagyis 24 évig tart. A harmadik ciklus ereszkedő hulláma minden adat szerint 1920-ban kezdődik.

melyet közzétett a Review of Economic statistics, t. V, October 1923, Supplement No. 2. Sauerbeck indexe 1846-tól van, amelyet ma a Statist folytat. Mivel úgy láttuk, hogy Silberling indexe az egyedi árakra vonatkozó teljesebb adatokra támaszkodik, mint Jevons indexe, az 1780 és 1846 közötti időszakra vonatkozólag éppen ezt az indexet vettük figyelembe. 1846-tól Sauerbeck indexét használtuk. Emellett az említett indexeket azonos szintre hoztuk és összekötöttük 1846--1850-es arányuk alapján, amikor fedték egymást. A kapott görbét azután az 1901--1910-es bázisra hoztuk. Az 1801--1820-as angliai papírpénzforgalmi időszakra, valamint 1914-től az indexeket aranyban számítottuk ki. Az angliai adatok forrása: Silberling munkája, az Annuaire statistique az 1922. évre és a Journal of Royal Statistical Society. -- Az Egyesült Államokat illetően a következőket vettük figyelembe és kötöttük össze: 1791-től 1801-ig a H. V. Roelse által kiszámított index (Bulletin of the American Statistical Association, December 1917); 1801-től 1825-ig Al. H. Hansen indexe (uo., 1915. december); 1825-től 1839-ig C. H. Jurgens indexe (uo., 1911. június); 1840-től 1890-ig Falkner indexe, Report by Mr. Aldrich from the Committee on Finance (1893. március 3.); 1890-től a Bureau of Labor Statistics indexe. Az indexeket az 1901--1910-es bázisra hoztuk. Az 1862--1878-as papírpénzforgalmi időszakra vonatkozólag aranyra számítottuk át őket. Az Egyesült Államokra vonatkozó valamennyi adat forrása az Annuaire Statistique de la France, az 1922. és 1924. évre.

³Megjegyzem, hogy Angliában több csúcst mutat az index görbéje, s ezek csaknem egyformán magasak. Ezek a csúcsok 1799-re, 1805-re, 1810-re és 1814-re jutnak; s mivel éppen 1814 után figyelhető meg bizonyos árcsökkenési tendencia, ezt az évet veszem a fordulat pillanatának. Lásd Silberling, op. cit., 231. o.

Ily módon az árak átlagos színvonalának mozgásában a XVIII. század nyolcvanas éveinek végétől két és fél nagy ciklust figyelhetünk meg. Ezek tartama nem teljesen egyezik és 47 és 60 év között ingadozik. A leghosszabb az első ciklus.

6

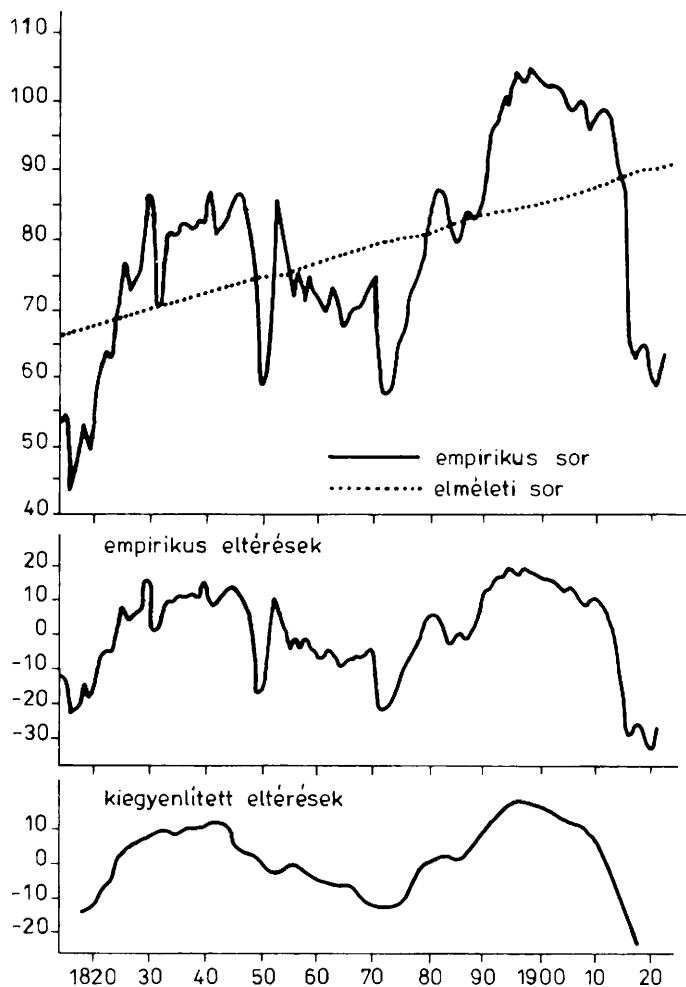
Áttérek a tőkekamatra. A tőkekamat mozgásáról a legkönnyebben azoknak az adatoknak az alapján alkothatunk ítéletet, amelyek azt mutatják, hogy mi a dinamikája (a) a leszámítolási kamatlábnak és (b) a fix jövedelmű értékpapírok árfolyamainak. Mivel a fix jövedelmű papírok árfolyama kevésbé van kitéve véletlenszerű ingadozásoknak és jobban tükrözi vissza a tartósan érvényesülő tényezők hatását, itt csak állami értékpapírok árfolyamára, nevezetesen a francia járadékkölcsön⁴ és az angol konzol⁵ árfolyamára vonatkozó adatokat használom (lásd 2. és 3. diagram). Ezek a diagramok a következőképpen vannak megkonstruálva. A járadékkölcsön és a konzol árfolyamai a vizsgált időszak alatt évszázados tendenciát mutatnak. A járadékkölcsön árfolyamának mozgásában ezt kiküszöböltük egy egyenes segítségével, és diagramra vittük mind az egyenestől való empirikus eltéréseket, mind a 9 éves mozgó átlag módszerével kiegyenlített eltéréseket. A konzol árfolyamának mozgásában az évszázados tendenciát harmadfokú parabolával küszöböltük ki, és diagramra vittük mind az empirikus eltéréseket, mind az azonos módszerrel kiegyenlített eltéréseket.

A fix jövedelmű papírok árfolyamának természete, mint ismeretes, olyan, hogy emelkedik, amikor a konjunktúra és a tőkekamat csökken; és csökken, amikor azok emelkednek. Ebből világos, hogy ha a kamatok ingadozásaiban vannak nagy ciklusok, akkor az értékpapírok árfolyammozgásának az ellenkezőjének kell lennie, mint az áruárak mozgásának. S ezt a diagramokon láthatjuk

⁴1825-ig az 5%-os, 1825-től a 3%-os járadékkölcsön árfolyamát vettük. Hogy összeköthessük az egyik és a másik járadékkölcsönre vonatkozó adatsorokat, előbb viszonylagos értékekké számítottuk át őket, mindegyik számára az 1825–1830-as időszakot véve bázisul, s utána kötöttük össze a kapott indexeket. Továbbá, az árgörbével való összehasonlíthatóság végett, a járadékkölcsön-árfolyam viszonylagos értékeinek zárt sorát átszámítottuk, az 1901–1910-es éveket véve bázisul. Az eredeti adatok forrása az Annuaire Statistique, az 1922. évre.

⁵Az adatok forrása: W. Page: Commerce and Industry, vol. II. Statistical tables, London 1919, 224–225. o., valamint az Annuaire Statistique, az 1922. évre. Az adatok viszonylagos értékekre vannak átszámítva. Bázisul az 1901–1910-es időszakra vonatkozó adatok szolgáltak.

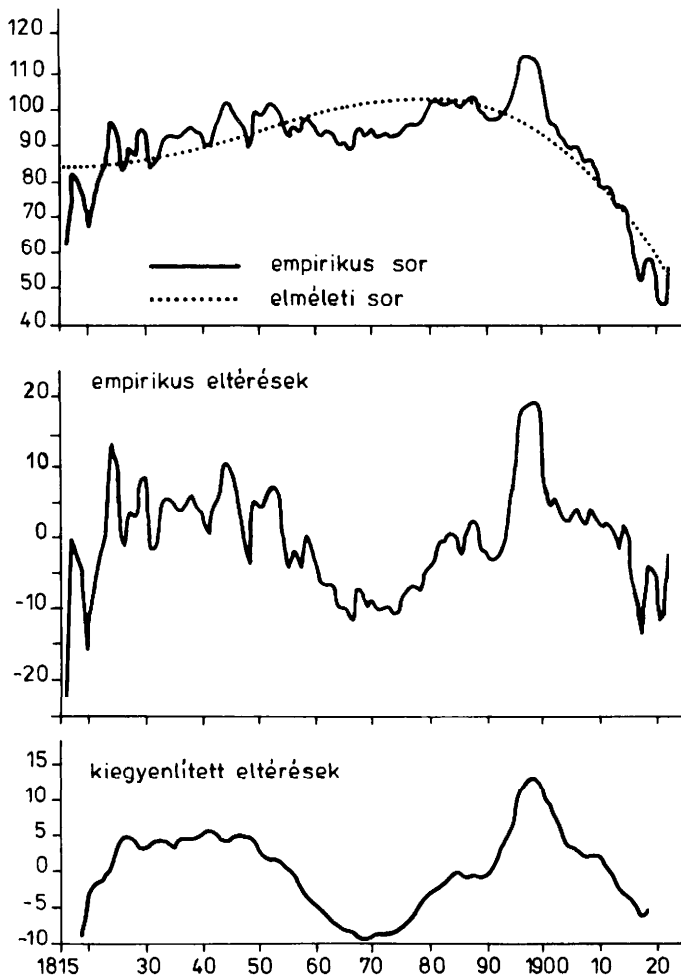
A francia járadékkölcsön árfolyama
1901–1910 = 100

2. diagram

is. Az idézett diagramból világosan kitűnik, hogy az árfolyam mozgásában, következésképpen pedig a tőkekamat mozgásában is vannak nagy ciklusok. A diagramra csak a napóleoni háborúk utáni adatokat vittük rá, vagyis körülbelül azzal az időponttal kezdtünk, amikor az áruárak első nagy ciklusa elérte maximumát. A diagramon ezért nem szerepel az első ciklus emelkedő hullámának

Az angol konzol árfolyama

3. diagram

időszaka. Ám a rendelkezésre álló adatok alapján föltételezhető, hogy ez a hullám megvolt az állami értékpapírok árfolyama esetében is.

Az angol konzol árfolyama 1792-től 1813-ig csakugyan bizonyos pozitív tendenciát mutat. Szintje 1792-ben 90,04 volt, 1913-ban pedig 58,81. És jól-lehet a konzol árfolyama 1797-ben és 1798-ban esett a legerősebben, ez az esés mégis epizodikus, és az árfolyam 1792-től 1813-ig tartó általános ereszkedő tendenciája teljesen világosan megmutatkozik.

Az elmondottakra való tekintettel megállapítható, hogy a XVIII. század kilencvenes éveinek elejétől 1813-ig terjedő időszak a tőkeamat emelkedő hullámának időszaka, s ez teljesen megfelel az áruárak ugyanezen időszakot felölelő emelkedő hullámának.

1813-tól⁶ az árfolyamok emelkedő hulláma, illetve a kamatok ereszkedő hulláma figyelhető meg, ami a negyvenes évek derekán éri el a végső határt. A ki nem egyenlített adatok szerint a maximum a konzol esetében 1844-re, a járadékkölcsön esetében 1845-re esik.

Így zárul le a tőkeamat mozgásának első nagy ciklusa.

A második nagy ciklusban az árfolyam ereszkedő hulláma, illetve a kamat emelkedő hulláma 1844--1845-től a hetvenes évek elejéig, 1870--1874-ig tart.⁷ Ettől kezdve 1897-ig az értékpapírok árfolyama ismét emelkedik, tehát a kamat csökken.

Így ér véget a második nagy ciklus. 1897-től újból esik az értékpapírok árfolyama és emelkedik a kamat egészen 1921-ig. Ily módon a nagy ciklusok megléte a tőkeamat mozgásában teljesen világosan megmutatkozik. Ezeknek a ciklusoknak a periódusai igen közel esnek az áruárak mozgásának megfelelő periódusaihoz.

7

Áttérek a névleges munkabérré. A vizsgálódás alapjául Anglia pamutipari munkásainak heti bérét vettem 1806-tól⁸ és a mezőgazdasági munkásokét 1789-től.⁹ Mivel a mezőgazdasági munkások bérére vonatkozó adatok Bowley professzor összesítésében az ötvenes évekig csak mint relatív értékek szerepelnek,

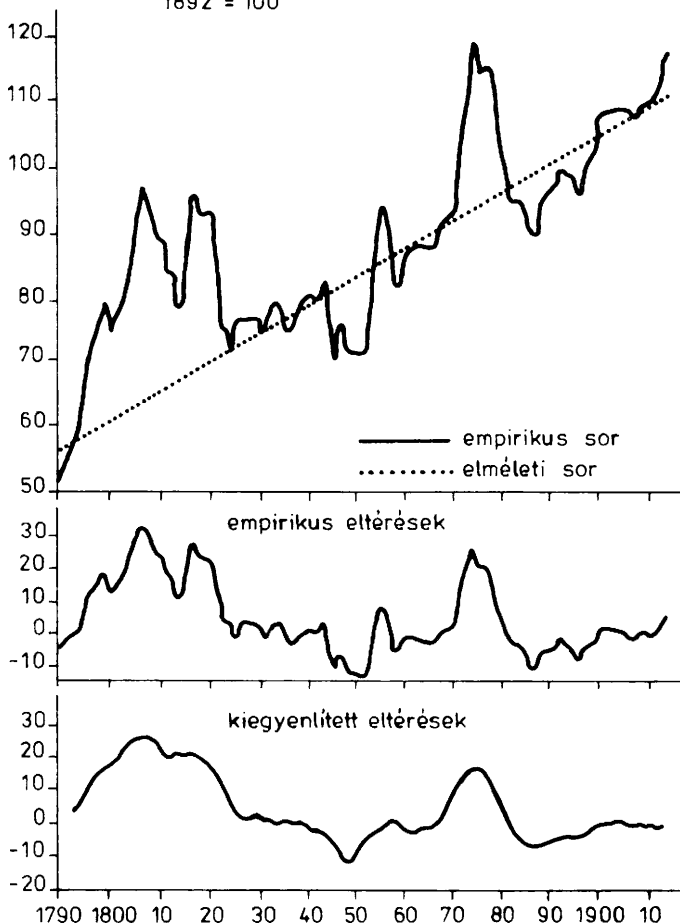
⁶A diagramon a kezdő évek eltűntek, a 9 éves mozgó átlag módszerével való kiegyenlítés folytán.

⁷Az eredeti, kiegyenlítetlen adatok szerint a konzol minimális árfolyama tulajdonképpen 1866-ra esik, de alapvető ereszkedő tendenciája 1874-ig megmarad. Az 1866. évi erős árfolyamesés az 1866-os pénzválság előtti kamat-emelkedéssel és az osztrák--porosz háborúval függ össze.

⁸1806-tól 1906-ig G. H. Wood adatait használtuk. Lásd tőle: The History of Wages in the Cotton trade, London 1911, 127--128. o. Az adatokat 1906-tól az Abstract of the Labour Statistics of the Un. Kingdom alapján folytattuk.

⁹1789-től 1896-ig A. L. Bowley adatait használtuk. Lásd tőle: "The Statistics of Wages in the Un. Kingdom during the last Hundred Years", Part IV, Agricultural Wages (in: Journal of the Royal Statistical Society, September 1899, 555 skk. o.). 1896-tól az adatokat Page főntebb idézett munkája alapján egészítettük ki. Az adatok Angliára és Walesre vonatkoznak.

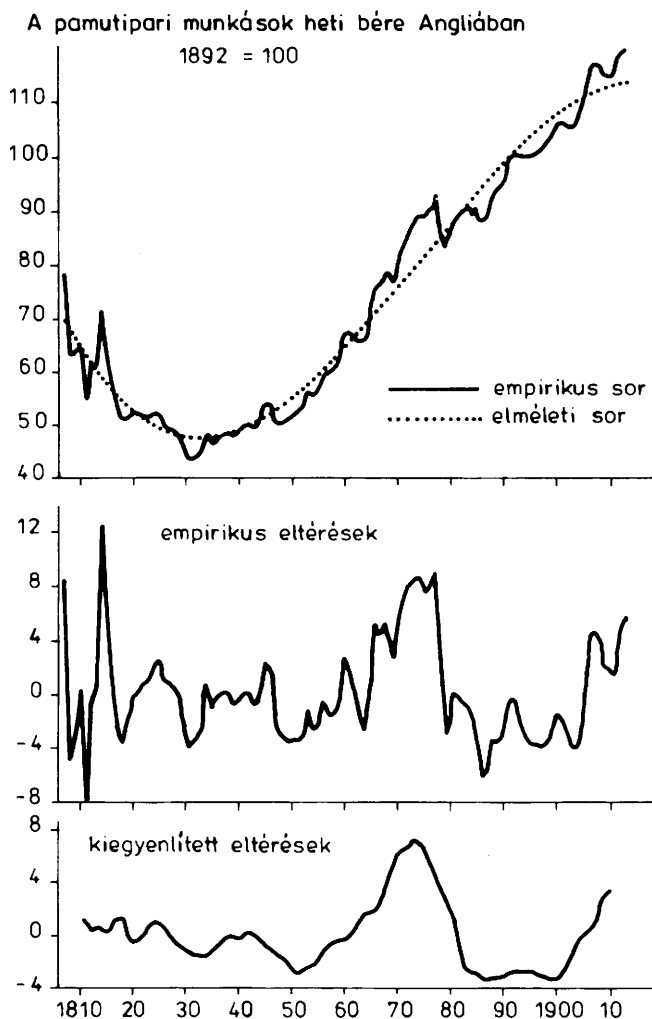
A mezőgazdasági munkások évi bére Angliában
1892 = 100

4. diagram

1892. évi bázissal, az angliai bérekre vonatkozó többi adatot is 1892-es bázisú indexekké számítottuk át. Minden adat aranyvalutában van kiszámítva (lásd 4. és 5. diagram).

A diagramokra fölrajzoltuk az empirikus sorokat, az évszázados tendenciákat, az elméleti sortól való empirikus eltéréseket és ezeket az eltéréseket kiegyenlítve a 9 éves mozgó átlag módszere szerint. A diagramból kitűnik, hogy a XVIII. század kilencvenes éveitől a munkabér emelkedik, s az 1805—1817-es periódusban éri el a maximumot; emellett minden rendelkezésre álló

5. diagram

adat szerint a valószínű tényleges maximuma körülbelül az 1812–1817-es periódusra esik. A maximum elérése után a munkabér mozgásának üteme a XIX. század negyvenes éveinek végéig—ötvenes éveinek elejéig alább szállt. Ekkor ért véget első nagy ciklusa.

A negyvenes évek végétől—ötvenes évek elejétől a munkabér gyorsított ütemű növekedése figyelhető meg, egészen 1873–1876-ig. Ezután ismét lanyhul a növekedésének üteme, 1888–1895-ig. Itt ér véget a második ciklus.

Ezután újra a munkabér növekedésének gyorsulása figyelhető meg, s ez a rendelkezésre álló adatok szerint 1920—1921-ig tart.

Ily módon, a munkabérre vonatkozó anyag minden szűkössége dacára, a bér mozgásában megfigyelhető a nagy ciklusok kétségtelen megléte, s ezek periódusai elég jól egybeesnek az áruárakban és a tőkeamatban mutatkozó ciklusok periódusaival.

8

Vegyük a külkereskedelem forgalmát. A kereskedelem területén mutatkozó nagy ciklusok tanulmányozásához az export és az import összegét vesszük, re-export nélkül, Angliát¹⁰ és Franciaországot¹¹ illetően. Az eredeti adatokat elosztottuk a népesség számával. A kapott sorok évszázados mozgását kiküszöböltük. Elemzésnek az elméleti görbétől való eltéréseket vetettük alá. Az eredeti adatokat, ezek elméleti szintjét, az ettől való empirikus eltéréseket és a 9 éves mozgó átlag módszere szerint kiegyenlített átlagokat fölrajzoltuk a 6. és 7. diagramra.

E diagramok alapján nem ítélni meg a görbe mozgásának a jellegét a XVIII. század végétől, vagyis a tanulmányozott első nagy ciklus emelkedő hullámát, mivel a közölt adatok csak a XIX. század elejével kezdődnek.

Az első ciklus ereszkedő hulláma viszont a diagramokon világosan kirajzolódik. Sajnos, mivel az adatok csak a XIX. század elejével kezdődnek, az alkalmazott módszer sajátosságai¹² folytán nem tudjuk pontosan meghatározni azt a kezdő-időpontot, amikor a görbe ereszkedésbe fordult. Az Angliát illető kiegyenlítettlen görbe alapján föltehető, hogy ez a fordulat alighanem az 1810—1815-ös periódusban ment végbe.

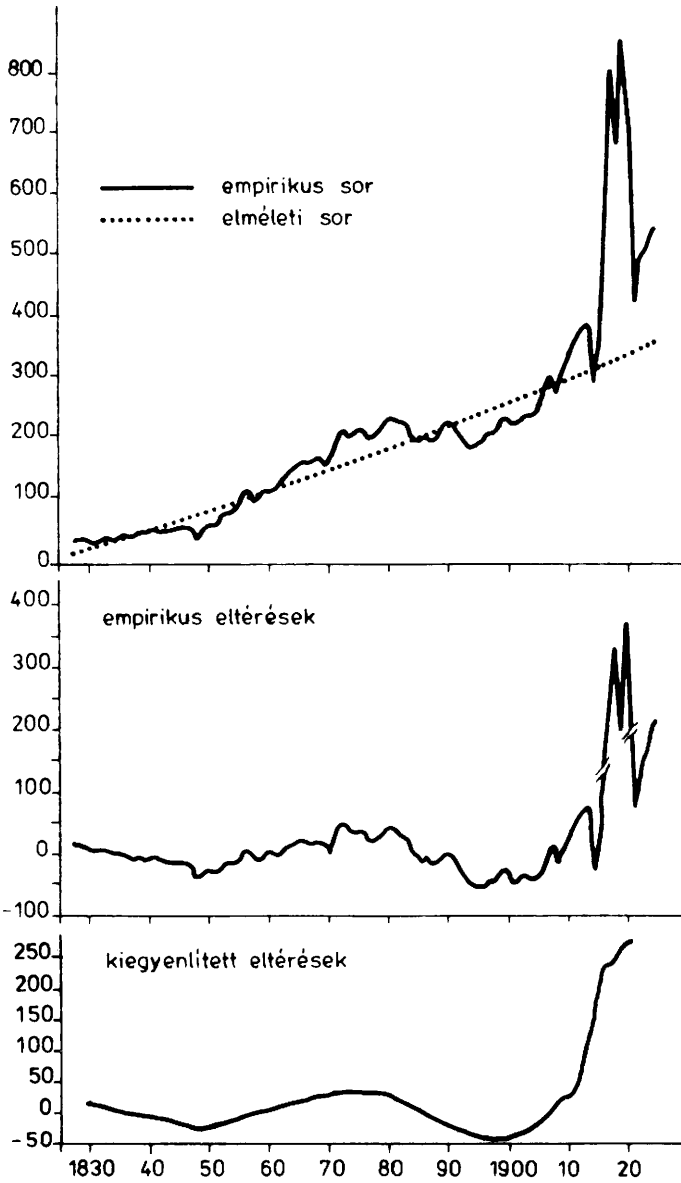
Az ereszkedő hullám vége és az emelkedő hullám eleje Franciaországban, a kiegyenlítettlen görbe szerint, 1848-ra esik. Angliában kevésbé szemléletesen tárható föl ennek a vége. A kiegyenlítettlen görbe szerint itt három minimum van: az egyik 1837-ben, a második 1842-ben és a harmadik 1855-ben. A második és a harmadik között, főleg 1849-től, egy emelkedő hullám periódusa található, 1863-ig. Ez alighanem két oknak tudható be elsősorban: a gabonavámok eltörlésének (1849) és az európai kontinensen lezajlott forradalomnak.

¹⁰Az adatok forrása: Page, op. cit., és Bouniatian: Geschichte der Handelskrisen in England, München 1908, 308 skk. o.

¹¹Az adatok forrása: Annuaire Statistique.

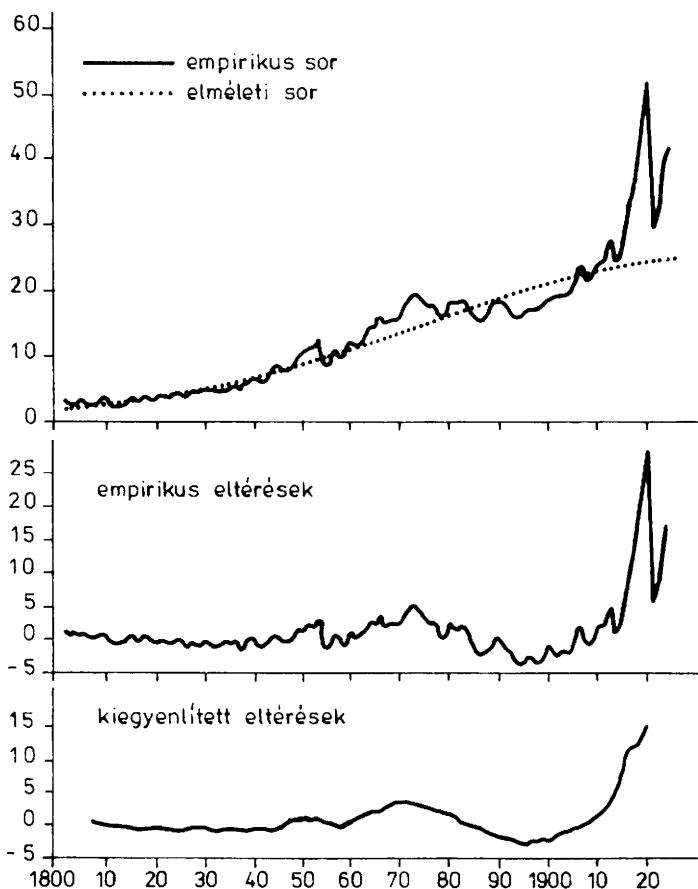
¹²A görbe szélein az ábrázolás kevésbé pontos.

Franciaország külkereskedelmének forgalma
1000 lakosra 1000 frankban

6. diagram

Anglia külkereskedelmének forgalma
1000 lakosra 1000 font sterlingben

7. diagram

Hasonlóképpen a görbe 1853--1855. évi erős csökkenése a krími háborúval függ össze, amelyben Anglia is részt vett. Akárhogy van is, ennek az ereszkedő hullámnak a fordulópontja Anglia külkereskedelmének fejlődési ütemében mutatkozik meg teljesen világosan.

Mindamellett annyi azért világosan kitűnik a diagramból, hogy Anglia esetében a harmincas évek végétől vagy az ötvenes évek elejétől, Franciaország esetében pedig a negyvenes évek végétől a külkereskedelem növekedésének ütemében emelkedő hullám kezdődött, amely a kiegyenlített adatok szerint 1872--1873-ban ért véget. Ettől az időponttól kezdve mind az egyik, mind a

másik országban a második ereszkedő hullám figyelhető meg, amely 1894–1896-ban ér véget. Ennek befejeződése után a világháborúig újabb emelkedő hullám figyelhető meg.

Ily módon a külkereskedelemre vonatkozó adatok is eléggé meggyőzően föltárnak két nagy ciklust, mégpedig úgy, hogy ezeknek a ciklusoknak a periódusai (az Anglia esetében a XIX. század harmincas–ötvenes éveiben mutatkozó említett sajátosságokat leszámítva) nagyjából egybeesnek a más adatokon megállapított ciklusok periódusaival.

9

Áttérek most a szén kitermelésének és fogyasztásának, valamint a nyersvas és az ólom termelésének elemzésére. Eddig vagy tisztán értékjellegű (árak, tőkeamat, munkabér), vagy vegyes mutatók (kereskedelem) dinamikáját vizsgáltuk. Ám a munka sokat veszítene meggyőző erejéből, ha csak a fölsorolt elemek vizsgálatára szorítkoznánk. Elemeznünk kell tisztán naturális elemek dinamikáját is.

Az elemzéshez Anglia széntermelését¹³ és Franciaország szénfogyasztását,¹⁴ valamint Anglia nyersvas- és ólomtermelését¹⁵ vesszük. A földolgozás során az eredeti adatokat elosztottuk a népesség számával. Az évszázados mozgást a kapott sorokból kiküszöböltük.

Az elemzéshez az elméleti görbektől való eltéréseket vettük, a kilencéves mozgó átlag módszere szerint kiegyenlítve. Az adatokat mind fölrajzoltuk a 8. és 9. diagramra.

Sajnos, a számításba vett áruk termelésére és a szén fogyasztására vonatkozó adatok csak a XIX. század harmincas, sőt ötvenes éveitől kezdve állnak rendelkezésünkre. Ezért legföljebb másfél-két nagy ciklus föltárását tesz lehetővé. Ám a diagramokat nézve mégis világosan kitűnik, hogy a nagy ciklusok egészen határozottan kirajzolódnak.

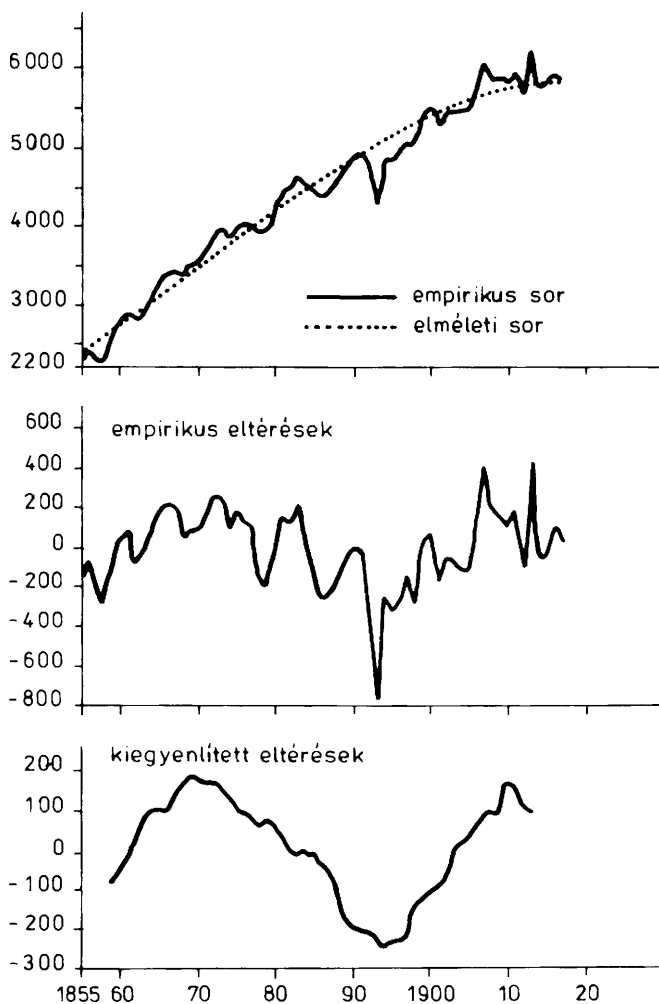
A negyvenes évek végéig lassulás figyelhető meg a szénfogyasztás növekedésének ütemében. A negyvenes évek végétől ez az ütem gyorsul, s a maximumot a kiegyenlített görbe szerint (a diagramon) 1865-ben, a kiegyenlítetlen görbe szerint pedig 1873-ban éri el. 1873-ban éri el a maximumot a kiegyenlített-

¹³Forrás: W. Page, op. cit.

¹⁴Forrás: Annuaire Statistique, az 1908. és 1922. évre.

¹⁵Forrás: British and Foreign Trade and Industry, London 1909, és Statistical Abstract,

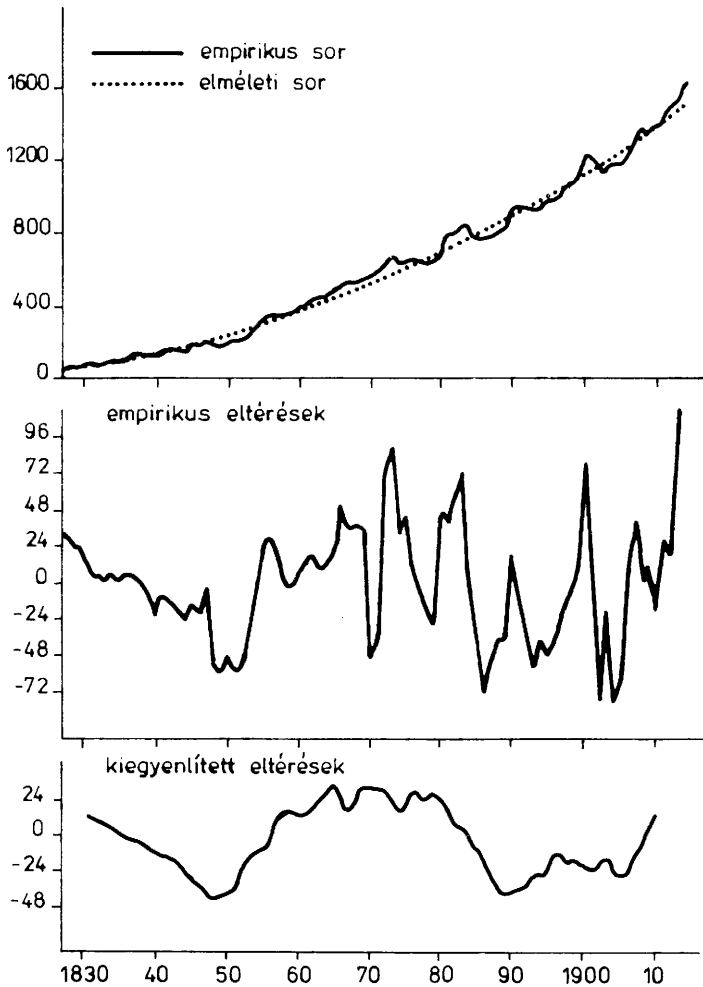
Széntermelés Angliában
tonnában 1000 lakosra

8. diagram

len görbe szerint Anglia széntermelése is. Ezután ereszkedő hullám következik, amely az 1890--1894-es periódusban ér véget. Utána ismét hosszú föllendülés figyelhető meg. Ily módon a széntermelés és -fogyasztás ütemének dinamikájára vonatkozó adatokon világosan megfigyelhető csaknem két nagy ciklus. Ezek periódusai csaknem teljesen megegyeznek a fentebb vizsgált más elemek dinamikájában mutatkozó hasonló ciklusok periódusaival.

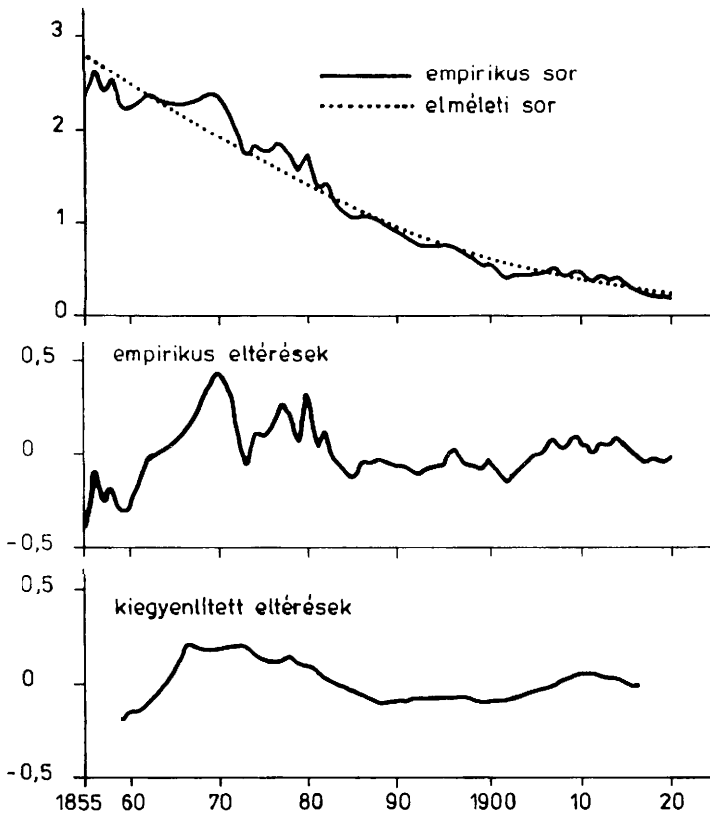
Ásványi tüzelőanyag fogyasztása Franciaországban
1000 lakosra

9. diagram

Hasonlóképpen meglehetősen világosan látható másfél nagy ciklus a 10. és 11. diagramon, amelyekre az angliai nyersvas- és ólomtermelés ütemének a görbéit, ezek színvonalát, a színvonalától való empirikus és kiegyenlített eltéréseket rajzoltuk föl.

Ólomtermelés Angliában
tonnában 1000 lakosra

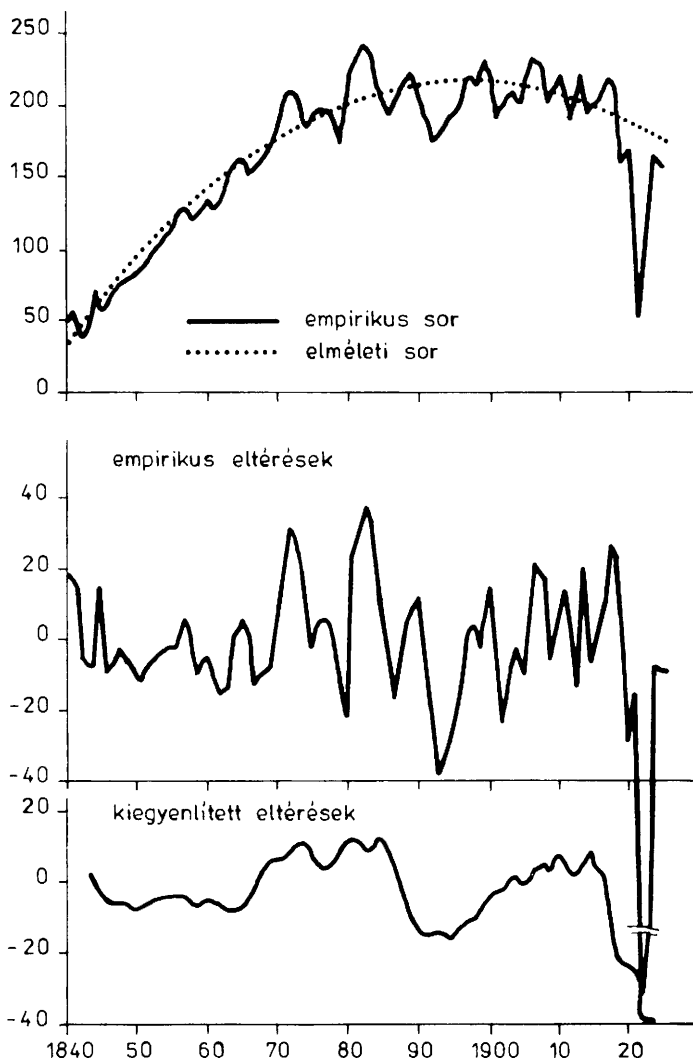

10. diagram

Ezzel, a rövidség kedvéért, le is zárom az egyes elemek dinamikájában mutakozó nagy ciklusok rendszeres elemzését. Mindamelllett utalni kívánok arra, hogy tanulmányoztunk bizonyos egyéb adatokat is. Ezek közül sok mutatta hasonlóképpen nagy ciklusok meglétét, körülbelül ugyanazokat a periódusokat illetően, amelyeket a fentebb földolgozott adatok alapján kaptunk, bár néhány adat alapján ezek nem rajzolódtak ki olyan pregnánsan, mint a fentebb vizsgált adatok alapján.

Az értékjellegű elemek közül például ezeket a ciklusokat mutatta a Francia Bank értékpapír-állománya és a franciaországi takarékpénztárak betétál-

Nyersvastermelés Angliában
tonnában 1000 lakosra

11. diagram

lománya. A vegyes, érték- és naturális jellegű elemek közül ezeket a ciklusokat mutatta külön-külön az angol és a francia import és export. A naturális mutatók dinamikájában ezek a ciklusok megállapíthatók az Egyesült Államok, Németország és a világ széntermelésében, az Egyesült Államok és a világ

nyersvastermelésében, az Egyesült Államok ólomtermelésében és acéltermelésében, az Egyesült Államok pamutiparában az orsók száma tekintetében, az Egyesült Államokban a gyapot és Franciaországban az árpa vetésterülete tekintetében.

Ezzel szemben egyáltalán nem sikerült nagy ciklusokat megállapítanunk Franciaországban a gyapotfogyasztás dinamikájában, az Egyesült Államokban a gyapjú- és a cukortermelésben és néhány más elem dinamikájában.

11

Az eddigi fejtegetésekből az alábbi következtetések vonhatók le:

1. A tanulmányozott elemek dinamikája nagy ciklusokat mutat.

2. Azoknak az elemeknek a tekintetében, amelyeknek a dinamikája a vizsgált periódusban nem mutat határozott vagy pregnánsan kifejezett növekedési vagy csökkenési tendenciát (secular trend) — ahogy ez például az árak esetében van —, színvonaluk hullámszerű változásában nyilvánulnak meg ezek a ciklusok. Azoknak az elemeknek a tekintetében, amelyek dinamikája ilyen tendenciát mutat, ezek a ciklusok e tendencia fejlődési ütemének hullámszerű változásában nyilvánulnak meg.

3. Az egyes tanulmányozott elemek nagy ciklusai nagyjából, ha nem is teljesen, egybeesnek. Ezt világosan mutatja az összesítő táblázat (lásd 590. old.), amelybe nemcsak a főntebb vizsgált elemek tanulmányozásának az eredményeit vettük föl, hanem néhány más elemét is.¹⁶

Az idézett táblázatot átnézve meggyőződhetünk róla, hogy az egyes országok esetében, a fősorakoztatott elemek dinamikájának ciklusaiban, akármilyen nehéz is ezeknek az adatoknak a földolgozása, igen közeli időbeli megfelelés van. A ciklusok elhelyezkedésének legáltalánosabb szabályától való eltérés igen kevés. És természetesen még különösebb és furcsább volna, ha ilyen eltérések nem lennének, mintsem az, hogy vannak.

4. Jóllehet egyelőre lehetetlen egészen pontosan meghatározni a nagy ciklusok fejlődésében bekövetkezett fordulópont éveit, és meglehetősen pontatlan e fordulópontok idejének meghatározása (5—7 éves eltérés), ami az ada-

¹⁶A maximumokat és minimumokat a kiegyenlített sorok szerint adtuk meg a táblázatban. Mindamellet a maximumok és minimumok meghatározásának a kérdése külön elemzést érdemelne. Ezért a táblázatban föltüntetett fordulópontokat csupán a legvalószínűbbeknek és a valósághoz legközelebb állóknak tekintjük.

Összesítő táblázat

	Első ciklus		Második ciklus		Harmadik ciklus	
	Emelkedés kezdete	Csökkenés kezdete	Emelkedés kezdete	Csökkenés kezdete	Emelkedés kezdete	Csökkenés kezdete
<u>Franciaország</u>						
1 Árak	--	-- ^x	--	1873	1896	1920
2 Tőkekamat	--	1816 ^x	1844	1872	1894	1920
3 Banki értékpapír-állomány	--	1810 ^x	1851	1873	1902	1914
4 Takarékpénztári betétek ¹	--	--	1844	1874	1892	--
5 Szénbányászok munkabére.	--	--	1849	1874	1895	--
6 Behozatal	--	--	1848	1880	1896	1920
7 Kivitel	--	--	1848	1872	1894	1914
8 Teljes külker. forgalom.	--	--	1848	1872	1896	1920
9 Szénfogyasztás	--	--	1849	1873	1896	1914
10 Árpa vetésterülete	--	--	1850 ^x	1875	1892	1915
<u>Anglia</u>						
1 Árak	1789	1814	1849	1873	1896	1920
2 Tőkekamat	1790	1816	1844	1874	1897	1920
3 Mezőgazd. munkások bére.	1790	1812/17	1844	1875	1889	1921
4 Textilmunkások bére	--	1810 ^x	1850 ²	1874	1890	1921
5 Külkereskedelmi forgalom	--	1810 ^x	1842 ²	1873	1894	1920
6 Széntermelés	--	--	1850 ^x	1873 ³	1893	1914
7 Nyersvastermelés	--	--	--	1871	1891	1918
8 Ólomtermelés	--	--	--	1870	1892	1916
<u>Egyesült Államok</u>						
1 Árak	1790	1814	1849	1866	1896	1920
2 Nyersvastermelés	--	--	--	1875/80	1900	1920
3 Kőszéntermelés	--	--	--	1873	1896	1918
4 Gyapot vetésterülete ...	--	--	--	1874/81	1892/95	1914
<u>Németország</u>						
1 Széntermelés	--	--	--	1873	1895	1915
<u>Világméretben</u> ⁵						
1 Széntermelés	--	--	--	1873 ⁴	1896	1914
2 Nyersvastermelés	--	--	--	1872 ⁴	1894	1918

^xHozzávetőleges dátumok.

¹Fordított ciklusok. ²Más minimumok 1837-ben és 1855-ben. ³Más maximum 1881-ben. ⁴Más maximum 1882-ben. ⁵A világszerte történő földolgozása során a népesség számával való osztást nem végeztük el.

tok elemzésének módszeréből magából adódik; mégis megjelölhetjük a nagy ciklusok következő legvalószínűbb határait.

- I. {
 - 1. Az első ciklus emelkedő hulláma: a XVIII. század nyolcvanas éveinek végétől—kilencvenes évek elejétől az 1810—1817-es időszakig.
 - 2. Az első ciklus ereszkedő hulláma: az 1810—1817-es időszaktól az 1844—1861-es időszakig.
- II. {
 - 1. A második ciklus emelkedő hulláma: az 1844—1855-ös időszaktól az 1890—1896-os időszakig.
 - 2. A második ciklus ereszkedő hulláma: az 1870—1875-ös időszaktól az 1890—1896-os időszakig.
- III. {
 - 1. A harmadik ciklus emelkedő hulláma: az 1891—1896-os időszaktól az 1914—1920-as időszakig.
 - 2. A harmadik ciklus valószínű ereszkedő hulláma: az 1914—1920-as időszakig.

5. Persze: az a tény, hogy a tanulmányozott elemek dinamikájában vannak nagy ciklusok, még nem szól szükségképpen amellett, hogy ilyen ciklusok léteznek az itt nem vizsgált valamennyi többi elemnek a dinamikájában is. Annak eldöntése, hogy ezek közül melyek mutatják ezt a ciklikusságot, további speciális kutatás föladata. A magam kutatásai során, amint erre fentebb utaltam, találtam olyan elemeket is, amelyek dinamikájában nincsenek nagy ciklusok. Ám ha el is ismerjük, hogy vannak nagy ciklusok, ez még korántsem jelenti azt, hogy ezek teljesen általánosak és minden elem dinamikájában föllelhetők.

6. A gazdasági élet legfontosabb elemeinek fentebb megállapított nagy ciklusai nemzetközi jellegűek, emellett az európai tőkés országok esetében megközelítőleg egyeznek. Az idézett adatok alapján megállapítható, hogy ez az Egyesült Államokra is áll. Ez azonban még nem zárja ki azt a föltételezést, hogy ebben az országban a kapitalizmus fejlődésének dinamikája és kiváltképpen e dinamika hullámzási periódusai bizonyos sajátosságokat is mutatassanak.

Az előző következtetésekre oly módon jutottunk, hogy elemeztük a kapitalista gazdasági élet egyes elemeinek dinamikáját leképező statisztikai görbét. Nagyon jól tudjuk: ezeknek a görbéknek a vizsgálata egymagában nem elegendő ahhoz, hogy teljes mértékben megállapítsuk a nagy ciklusok létezését.

Ahhoz, hogy a görbék elemzéséből meggyőzőbb következtetéseket vonhassunk le, hogy az elemzés során ne essünk áldozatul a statisztikai módszer valamilyen hibájának, különösen a legkorábbi időszakot illetően, a kapitalizmus fejlődését konkrét vonásaiban is tanulmányoznunk kell, és nem csupán számadatok alapján, hanem leíró adatok alapján is. Az ilyen munkát a lehetőségekhez képest elvégeztük, s ez csak megerősítette föntebb kifejtett következtetéseinket. Ebben az előadásban mindamellet nem bocsátkozhatom bele ezeknek a kiegészítő történelmi-leíró jellegű adatoknak az ismertetésébe.

De ha nem bocsátkozom is bele az említett kiegészítő anyag ismertetésébe, mégis szükségesnek tartom megállapítani, hogy a nagy ciklusok fejlődésében a gazdasági élet konkrét alakulásának többé-kevésbé figyelmes tanulmányozása és elemzése során négy empirikus szabályszerűség figyelhető meg, s ezeket igen fontosaknak tartjuk, nem csupán a nagy ciklusok jellemzése szempontjából, hanem azok megértésének szempontjából is.

Az első empirikus szabályszerűség a következőkben foglalható össze. Minden nagy ciklus emelkedő hullámának a megindulása előtt, olykor pedig magának e hullámnak a kezdeti szakaszában, jelentős változás figyelhető meg a társadalom gazdasági életének alapvető föltételeiben. Ezek a változások rendszerint abban fejeződnek ki (különbféle kombinációkban), hogy mélyreható változásokon megy át a termelés és a csere technikája (ezeket pedig jelentős műszaki találmányok és fölfedezések előzik meg), hogy megváltoznak a pénzforgalom föltételei, hogy fokozódik az új országok szerepe a világgazdaság életében stb.

Kétségtelen, hogy az említett változások, ilyen vagy amolyan mértékben, megszakítás nélkül végbemennek, és megfigyelhetők a kapitalizmus egész története folyamán. Ám minden jel szerint egyenetlenül oszlanak meg, s éppen a nagy ciklusok emelkedő hullámainak megindulása előtt és kezdeti szakaszukban a legintenzívebbek.

Tehát, az első ciklust szemügyre véve, meg kell állapítanunk, hogy emelkedő hulláma akkor kezdődik, amikor javában folyik az ipari forradalom és mélyreható változások mennek végbe a termelési viszonyokban, elsősorban Angliában, kisebb mértékben Franciaországban és más országokban. Az ipari forradalom magával ragadta az iparnak csaknem valamennyi főbb ágát: a fonó- és szövőipart, a vegyipart és a kohászatot stb. Éppígy kihatott a közlekedés technikájára is.

Ám az ipari forradalmat megelőzi és végigkíséri egy sor jelentős műszaki találmány, nagyobb számú és fontosabb találmány, mint rendes időkben. Ez a periódus körülbelül az 1764 és 1795 közötti időt öleli föl. E találmányok

közül sok az új. Néhány közülük jelentős tökéletesítése régebbi találmányoknak.

A műszaki találmányok kérdésében különbséget kell tennünk megjelenésük időpontja és gyakorlati alkalmazásuk időpontja között. S ha a jelentős találmányok időszaka a XVIII. század hatvanas éveinek derekán kezdődik is, ezek a műszaki találmányok főleg a hetvenes évek után, a nyolcvanas években és később találnak széles körű gyakorlati alkalmazásra, s eredményeznek tényleges ipari forradalmat.

Eddig kizárólag a technika és a termelési föltételek szférájában végbement változásokról beszéltünk.

Márpedig az első ciklus emelkedő hullámának kezdetét nemcsak a technikai föltételekben végbement mélyreható változások kísérték. A XVIII. század kilencvenes éveitől figyelhető meg az Egyesült Államok első jelentős lépése a világgiacba való bekapcsolódás irányában; következésképpen a világgiac területének jelentős kiszélesedése tapasztalható.

A második nagy ciklus emelkedő hullámának kezdetét hasonlóképpen több számottevő műszaki találmány előzi meg. Ezek közül megemlíthető a gőzmozdony jelentős tökéletesítése (1824), a turbina föltalálása (1824--1827), a portlandcement hasznosításának kezdete (1824), a chilei salétrom kitermelésének kezdete (1830), az aratógép megszerkesztése (1831), az első automobil megépítése (1831), az indukció fölfedezése (Faraday 1832), a galvánplasztika föltalálása (Jacobi 1833), az elektromos csónak föltalálása (1834), az elektromágneses telegráf föltalálása (1832), a Morse-távíró föltalálása (1837), az első kerekas gőzhajó megépítése (1836), a generátorgázzal működő égetőkemence föltalálása (1838), a gőzszivattyú föltalálása (1840), a nagynyomású vízsugárral való fúrás bevezetése (1836), a varrógép föltalálása (1847), a kábel megszerkesztése (1848).

Az említett műszaki tökéletesítések és új műszaki találmányok közül sok, a megfelelő késéssel, szélesebb körű ipari alkalmazásra került. A szükséges gazdasági föltételek megjelenése után ezek új iparágak kialakulásához vezettek. Különböző, már meglévő ágazatokban a termelési módszerek javulását eredményezték. Különösen mélyreható forradalmat hajtottak végre a közlekedési eszközök területén. Mint tudjuk, az Egyesült Államokban, Angliában és Franciaországban a XIX. század harmincas--negyves éveitől a vasúti és a vízi közlekedés rohamos fejlődése figyelhető meg.

Ily módon a második nagy ciklus emelkedő hullámának kezdete előtt is a jelentős változások szakasza figyelhető meg a termelés és a közlekedés technikája területén.

Ám ezek a változások más, nagy horderejű jelenségekkel is együtt jártak. Először — és ez kétségtelenül a tengeri közlekedés fejlődésével függ össze — a harmincas évek végétől, a XVIII. század vége után, immár a második olyan szakasz figyelhető meg, amikor erősödik az Egyesült Államok szerepe a világpiacon.

Másodsor, a negyvenes évek végétől és az ötvenes évek elejétől, a kaliforniai és ausztráliai aranymezők fölfedezése után (1847—1851) jelentősen megnő az aranytermelés.

Ezek a legfontosabb változások, amelyek a gazdasági élet föltételeiben a második ciklus emelkedő hullámának megindulása előtt és ennek kezdeti szakaszában végbementek.

A harmadik ciklus emelkedő hullámát hasonlóképpen a gazdasági élet föltételeiben, és elsősorban a technika területén végbement, számottevő változások előzik meg.

A természettudomány rohamos haladása kapcsán a XIX. század hetvenes éveitől jelentős találmányokkal találkozhatni a technika területén, különösen az elektrotechnikában. A legfontosabb műszaki találmányok közül megemlíthető: Gramme egyenáramú dinamógépe (1870), Sprengel vákuumszivattyúja (1875), az ammónianyerésre szolgáló gép (1875), a fűrógép (1875), a gázmotor (1876), az egyenáramú villamos erőátvitel (1877), az elektromos telefon (1877), a Thomas-féle acélgyártási eljárás (1878), Westinghouse légfékje (1879), Siemens villamos mozdonya (1878), az azo-imid fölfedezése (1880), a villanyvasút (1880), a villamos hegesztés és kovácsolás (1881—1889), a városi villamos (1884), a transzformátor (1892), a füst nélküli lőpor (1884), Renard és Krebs első sikeres kormányozható léghajója (1884), a benzinmotor (1885), a villamos daru (1887), a váltakozó áramú villamos erőátvitel (1891), az elektromos olvasztás (1892), a drótnélküli távíró (1892), Diesel motorja (1883), a repülőgép (1885-től), az ikergőzgép stb.

A múlt század hetvenes—kilencvenes éveinek ezek a műszaki sikerei hamarosan széles körben elterjedtek az ipari gyakorlatban. Különösen mélyreható fordulat, egyfajta új ipari forradalom figyelhető meg a vegyipar és az elektromos ipar területén. A villamosság alkalmazása a kilencvenes évektől gyors léptekkel haladt és teljesen átalakította a motortechnikát az erő- és munkagépek területén, a világítási és hírközlési technikában. S ahogyan a gőzerő széles körű alkalmazása a XIX. század derekán egybeesett a gazdasági élet általános föllendülésével, ugyanúgy a villamosság és a kémiai ismeretek széles körű alkalmazása is egybeesett a gazdasági élet újabb föllendülési szakaszának kezdetével.

Am a harmadik nagy ciklus emelkedő hullámának kezdete nemcsak a természettudomány és a termelési technika említett sikereivel esett egybe, hanem még három olyan nagy változással, amely a gazdasági élet fejlődésének feltételeiben végbement.

Ezek közé tartozik, először, az aranytermelés növekedése a nyolcvanas évek közepétől és különösen a kilencvenes évektől.

Másodsor, az aranyalapú pénzforgalom bevezetése a hetvenes és kilencvenes évek között egész sor országban: Németországban, Svédországban, Norvégiában, Hollandiában, Oroszországban, Ausztria--Magyarországon, Japánban, az Egyesült Államokban.

Végül, harmadszor, a fiatal kultúrájú országok, például Ausztrália, Argentína, Chile, Kanada stb. széles körű bevonása a világméretű gazdasági kapcsolatokba.

Ily módon a fentebb idézett adatokból az alábbi empirikus szabályszerűség meglétére következtethetünk. A nagy ciklus emelkedő hulláma előtt körülbelül két évtizeden át élénkülés figyelhető meg a műszaki találmányok területén. A hullám megindulása előtt és magában a kezdeti szakaszban e találmányoknak az ipari gyakorlatban való széles körű alkalmazása figyelhető meg, amelyhez a termelési viszonyok átszerveződése kapcsolódik. A nagy ciklusok kezdete általában egybeesik a világgazdasági kapcsolatok területének kiszélesedésével. Végül, a két utolsó ciklust a nemesfémek termelése és a pénzforgalom területén végbement komoly változások előzték meg.

Ezt a szabályszerűséget megállapítva, mindamellett, először is hangsúlyozzuk ennek empirikus jellegét: s ez, mint ilyen, nélkülözi a pontosságot és kétségtől megenged kivételeket. Másodsor, egyáltalán nem ringatjuk magunkat abban a hitben, hogy ez valamilyen magyarázatot ad a nagy ciklusok okaira. Egyelőre nem a nagy ciklusok okainak, hanem menetük jellemző vonásainak a kérdése foglalkoztat bennünket.

13

Vegyük a második empirikus szabályszerűséget. Ez a szabályszerűség, véleményünk szerint, a következőkben foglalható össze. A nagy ciklusok emelkedő hullámainak periódusai rendszerint jóval gazdagabbak nagy szociális meg rázkódtatásokban és a társadalom életének gyökeres fordulataiban (forradalmakban, háborúkban), mint az ereszkedő hullámok periódusai. A rövidség kedvéért ezt a gondolatot a történelmi események következő egyszerű felsorolá-

sával támasztjuk alá, amely mindamellett nem lép föl a teljesség igényével.¹⁷

I. Az első nagy ciklus emelkedő hullámának periódusa

1. Az Észak-Amerikai Egyesült Államok függetlenségének kikiáltása és alkotmányának bevezetése: 1783—1789; 2. a francia forradalom: 1789—1804; 3. az első katonai koalíció Franciaország ellen és a francia köztársaság támadó háborúinak első időszaka: 1793—1797; 4. Franciaország háborúja Angliával (1793-tól 1797-ig Anglia részt vesz a koalícióban): 1793—1802; 5. a második koalíció Franciaország ellen és támadó háborúinak második időszaka: 1798—1802; 6. katonai-politikai forradalmak és reformok Hollandiában, Olaszországban, Svájcban, Németországban, Spanyolországban, Portugáliában és más országokban, Franciaország közvetlen hatása alatt: 1794—1812; 7. Oroszország háborúja Törökországgal: 1806—1812; 8. Lengyelország második fölosztása: 1793; 9. Lengyelország harmadik fölosztása: 1795; 10. a harmadik koalíció Franciaország ellen: 1805; 11. a negyedik koalíció Franciaország ellen: 1806—1807; 12. a kontinentális blokád: 1807—1814; 13. fölkelések és háborúk Spanyolországban és Olaszországban: 1808-tól; 14. az ötödik koalíció Franciaország ellen: 1809—1810; 15. az oroszországi hadjárat és visszavonulás: 1812—1813; 16. a spanyol alkotmány: 1812; 17. a hatodik koalíció Franciaország ellen és Napóleon birodalmának összeomlása: 1813—1814; 18. Napóleon átmeneti fölemelkedése és végleges bukása 1815-ben.

II. Az első nagy ciklus ereszkedő hullámának periódusai

1. Forradalmi föllendülés Spanyolországban és az 1812-es alkotmány visszaállítása: 1820; 2. forradalmi föllendülés Olaszországban (carbonari) és ennek letörése az európai hatalmak koalíciója által: 1820—1823; 3. háború Törökországgal 1828—1829-ben, a Görögország függetlenségéért vívott harccal kapcsolatban; 4. a júliusi forradalom Franciaországban 1830-ban és ennek recidívái a következő években (Párizs, Lyon): 1830—1834; 5. a chartisták mozgalma Angliában: 1838—1848.

¹⁷A ciklusok periódusait nagy hullámaik periódusainak megfelelően vettük föl (lásd fentebb).

III. A második nagy ciklus emelkedő hullámának periódusa

1. A februári forradalom Franciaországban: 1848; 2. forradalmi mozgalom Olaszországban és külföldi erők beavatkozása: 1848—1849; 3. forradalmi mozgalom Németországban: 1848—1849; 4. forradalmi mozgalom Ausztriában és Magyarországon és ennek elfojtása Magyarországon külföldi beavatkozással: 1848—1849; 5. bonapartista államcsíny Franciaországban: 1851; 6. a krími háború: 1853—1856; 7. Románia megalakulása: 1859; 8. Ausztria háborúja Olaszországgal és Franciaországgal: 1858—1859; 9. nemzeti mozgalom Olaszországban az ország egyesítéséért: 1859—1870; 10. nemzeti mozgalom Németországban az ország egyesítéséért: 1862—1870; 11. polgárháború az Észak-Amerikai Egyesült Államokban: 1861—1865; 12. Hercegovina fölkelése: 1861; 13. Poroszország és Ausztria háborúja Dánia ellen: 1864; 14. Ausztria és a délnémetországi államok háborúja Poroszországgal és Olaszországgal: 1866; 15. Szerbia felszabadítása: 1867; 16. francia--porosz háború: 1870--1871; 17. forradalom Párizsban, a Párizsi Kommün és ennek elfojtása: 1870--1871; 18. a Német Birodalom megalakulása: 1870--1871.

IV. A második nagy ciklus ereszkedő hullámának periódusa

1. Hercegovina fölkelése Törökország ellen: 1875; 2. orosz--török háború Ausztria beavatkozásával: 1877--1878; 3. megindul Afrika fölosztása az európai imperialista országok (Franciaország, Németország, Olaszország, Anglia) között, a bennszülöttekkel való összetűzések kíséretében: 1870--1890; 4. az egyesített Bulgária megalakulása: 1885.

V. A harmadik nagy ciklus emelkedő hullámának periódusa

1. Japán és Kína összeütközése: 1895; 2. Törökország háborúja Görögországgal Krétáért: 1897; 3. spanyol--amerikai háború: 1898; 4. angol--búr háború: 1899--1902; 5. a nagyhatalmak katonai expedíciója Kínában: 1900; 6. az Ausztrál Államszövetség proklamálása: 1901; 7. az orosz--japáni háború: 1904--1905; 8. orosz forradalom: 1905; 9. török forradalom: 1908; 10. Bosznia és Hercegovina annektálása: 1908; 11. Franciaország katonai expedíciója Marokkóban s a Franciaország és Németország közötti marokkói konfliktus: 1907--1909; 12. Olaszország katonai összecsapása Törökországgal Tripoliszért: 1911--1912; 13. az első Balkán-háború: 1912--1913; 14. a második Balkán-háború: 1913; 15. újabb forradalmi átalakulás Törökországban 1913-ban; 16. kí-

nai forradalom 1911-től; 17. világháború: 1914—1918; 18. orosz forradalom: 1917. február; 19. oroszországi októberi forradalom, polgárháború és külföldi intervenció: 1917—1921; 20. forradalom Németországban: 1918—1919; 21. forradalom Ausztria—Magyarországon: 1918—1919; 22. Európa térképének át-
szabdálása az 1918-as versailles-i béke szerint.

A fenti felsorolásból kitűnik, hogy a nagy ciklusok emelkedő hullámainak periódusaira jut a legtöbb, különösen fontos társadalmi megrázkódtatás, mind forradalmiak, mind pedig katonaiak. Ám ennek az empirikus szabályszerűségnek a megállapításával ugyancsak nem azt akarjuk mondani, hogy itt bármiféle okozati összefüggés van a jelenségek között, s nem szándékszunk ezzel magyarázni a nagy ciklusokat.

14

A harmadik empirikus szabályszerűség, amely a nagy ciklusok menetében megállapítható, az, hogy e ciklusok ereszkedő hullámai a mezőgazdaság hosszú depressziójával járnak együtt.

A napóleoni háborúk után, vagyis az első nagy ciklus ereszkedő hullámának periódusában bekövetkezett mezőgazdasági depressziót még igen kevésbé vizsgálták. Ennek ellenére ez a depresszió kétségtelenül létezett. Angliában mindenesetre egészen szemléletes formában mutatkozott meg.

Ez a mezőgazdasági depresszió mindenekeelőtt abban jutott kifejezésre, hogy a mezőgazdasági áruk árainak abszolút színvonala erősen csökkent. Például a búza ára, amely az 1796 és 1816 közötti időszakban quarterenként átlagban 84 shilling és 4 penny volt, az 1816 és 1845 közötti időszakban, a behozatali védővámok emelkedése ellenére, átlagban csak 61 shilling és 2 penny volt quarterenként. Hasonló, sőt még erőteljesebb csökkenés figyelhető meg a gyapjű, a len, a cukor és a dohány árában.

Mivel azonban ebben az időszakban az iparcikkek árai is estek, a mezőgazdasági termékek abszolút árszínvonalának említett csökkenése talán nem is jelentené a mezőgazdaság olyan mély depresszióját, ha ez a csökkenés volna jelentősebb, mint az ipari árak csökkenése. Valójában azonban a mezőgazdaság helyzetét éppen a bonyolította, hogy a legfontosabb mezőgazdasági termékek árai viszonylag jelentősebb mértékben estek, s következésképpen csökkent ezeknek az áruknak a vásárlóereje.

Jóllehet az 1815 és 1849 közötti időszak a behozatali gabonavámok emelkedésének az időszaka volt, a búza vásárlóereje, amely a tízes évek derekáig (pontosabban 1817-ig) emelkedett, és 1816—1820-ban 116,2-es szinten állt,

Az árak mozgása %-ban az általános indexhez képest

Évek	Búza	Gyapjú	Len
1816--1820	116,2	116,7	92,6
1821--1825	106,2	94,5	93,4
1826--1830	117,7	80,4	83,2
1831--1835	97,7	79,7	106,6
1836--1840	102,4	67,8	82,1

ezután, ha ingadozásokkal is, csökkent. A gyapjú és a len vásárlóereje viszont, amelynél nem éreztette hatását a protekcionizmus, rendkívül nagy mértékben esett.

Azt a tényt, hogy a napóleoni háborúk után csakugyan volt mezőgazdasági depresszió, a földjáradék változásának tendenciái is igazolják. Thomson számításai szerint¹⁸ az egy acre-re eső járadék a XVIII. század elejétől 1818-ig emelkedett Angliában; 1818-ban 19 shilling és 4 penny volt acre-enként; a továbbiakban a járadék, ha ingadozásokkal is, csökkent 1840-ig; 1939-ben már 18 shilling és 5 penny volt.

Végül, ennek a mezőgazdasági depresszióknak a realitását az a tény is aláhúzza, hogy ebben az időben az angol parlament egy sor különbizottságot választ a mezőgazdaság helyzetének tisztázására és az ennek depressziója ellen teendő intézkedések kidolgozására. Ezek a bizottságok 1820-ban, 1821-ben, 1822-ben, 1833-ban és 1836-ban dolgoztak. A bizottságok igen gazdag anyagot gyűjtöttek össze, s ez képet ad a mezőgazdasági depresszió okairól, formáiról és mélységéről.

Ám ha az első ciklus ereszkedő periódusára eső mezőgazdasági depressziót kevésbé kutatták is, a második nagy ciklus (a múlt század hetvenes éveiben kezdődő) ereszkedő periódusára eső depressziót már eléggé behatóan vizsgálták. Ez a depresszió csaknem valamennyi főbb európai országot érintette, s egészen világos formában mutatkozott meg az Egyesült Államokban.

Ennek a depresszióknak a ténye megmutatkozott mind a mezőgazdasági áruk, főleg a földművelési termékek abszolút árszínvonalának csökkenésében, mind

¹⁸Lásd R. J. Thomson: "An Inquiry into the Rent of Agricultural Land in England and Wales during Nineteenth Century" (in: Journal of the Royal Statistical Society, vol. LXX, 1907).

pedig e termékek vásárlóerejének viszonylagos csökkenésében. Anglia esetében ezt a csökkenést a következő szám adatok mutatják:

Évek	B ú z a		L e n		G y a p j ú	
	Index	Az általános index %-ában	Index	Az általános index %-ában	Index	Az általános index %-ában
1869--1877	108	105	97	101	113	104
1878--1886	83	93	64	90	89	108
1887--1895	68	79	57	91	70	99

A vizsgált depresszió tényét a földjáradék esése is igazolja. Thomson említett vizsgálata szerint a földjáradék 28 shilling és 10 pennyről -- ennyi volt acre-enként 1872--1874-ben -- 1890--1892-ig 22 shilling és 10 pennyre csökkent.

Végül, a mezőgazdasági depresszió tünete, az adott esetben is, az a tény, hogy Angliában parlamenti különbizottságokat választottak a depresszió okainak tisztázására és a depresszió ellen teendő intézkedések kidolgozására. Az első bizottság (Richmond Commission) 1879-től 1882-ig működött. 1893-ban alakult meg a második bizottság a mezőgazdasági depresszió tanulmányozására. Jelentéseikben, jegyzőkönyveikben és egyéb anyagaikban ezek a bizottságok igen gazdag adatokat gyűjtöttek össze, s ezek fényt derítenek a mezőgazdasági depresszió konkrét formáira, keletkezésének és fejlődésének föltételeire.

Az előadás e részének lezárásaképpen megjegyzem, hogy az 1920-as válság után, amikor a kapitalista világ minden adat szerint a harmadik nagy ciklus ereszkedő hullámának a periódusába lépett, újból megmutatkoztak az elhúzódó mezőgazdasági depresszió jelei. Ez a depresszió megvan minden európai országban, de a legélesebben ezúttal az Egyesült Államokban jelentkezik. Érdekes, hogy a mezőgazdasági depresszió fejlődése az amerikaiakat is, akárcsak annak idején az angolokat, arra készítette, hogy különbizottságokat hozzanak létre a mezőgazdasági depresszió vizsgálatára. Az első ilyen bizottságot a parlament 1921-ben alakította meg. A második bizottság 1924 végén alakult.

A negyedik megfigyelhető szabályszerűség a következő. A gazdasági konjunktúra nagy ciklusai a gazdasági fejlődés dinamikájának ugyanabban az egy-

séges folyamatában nyilvánulnak meg, amelyben a közepes ciklusok is megnyilvánulnak a maguk fázisaival: a föllendüléssel, a válsággal és a depresszióval. A közepes válságok éppen ezért mintegy rátelepednek a nagy ciklusok hullámaira. Márpedig ha ez így van, akkor világos, hogy a nagy ciklus ama fázisának jellege, amelyre az adott közepes ciklusok jutnak, szükségképpen kihat a közepes ciklusok menetére. És csakugyan, ha a nagy ciklus ereszkedő periódusára eső közepes ciklusokat szemügyre vesszük, világosan kitűnik, hogy a közepes ciklusokban részt vevő elemek összes emelkedő tendenciái gyöngülni fognak, összes ereszkedő tendenciáikat pedig fokozza a nagy ciklus általános ereszkedő hulláma. Ha ellenben azokat a közepes ciklusokat vesszük szemügyre, amelyek a nagy ciklus emelkedő periódusára esnek, ennek fordítottját figyelhetjük meg. Ezek szerint azokat a közepes ciklusokat, amelyek a nagy ciklus ereszkedő periódusára jutnak, szükségképpen a depressziók elhúzódása és mélysége, a föllendülések rövidegsége és gyöngesége fogja jellemezni. A nagy ciklus emelkedő periódusára jutó közepes ciklusok esetében pedig éppen a fordítottja lesz tapasztalható.

A tények itt teljes mértékben igazolják a föllállított tételeket. Spiethoff adatai alapján a következő képet kapjuk:¹⁹

Periódusok	A föllendülés éveinek száma	A depresszió éveinek száma
A nagy ciklus 1822-től 1843-ig tartó ereszkedő hulláma	9	12
A nagy ciklus 1843-tól 1874-ig tartó emelkedő hulláma	21	10
A nagy ciklus 1874-től 1895-ig tartó ereszkedő hulláma	6	15
A nagy ciklus 1895-től 1912-ig tartó emelkedő hulláma	15	4

Ebből könnyen megállapítható, hogy a nagy ciklus ereszkedő hullámának periódusában törvényszerűen túltengenek a depressziók évei, a nagy ciklus emelkedő hullámainak periódusában pedig a föllendülések évei. Ismeretes, hogy

¹⁹ Lásd Spiethoff: "Krisen", in: Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 4. kiad. A ciklusok Spiethoff által fölvett periódusai nem esnek teljesen egybe a miéinkkel. Például az első ereszkedő hullámot nem teljes egészében vette. Mindamellet Spiethoff periódusai közel állnak a miéinkhez, s jellemzései kielégítőek.

az 1920-as válság után a világgazdaság tartós depresszív állapota figyelhető meg, s a konjunktúra föllendülései bizonytalan jellegűek. Ez a jelenség új megvilágításba kerül, ha elismerjük a nagy ciklusok törvényszerűségeinek meglétét, és megengedjük, hogy 1920-ban a világ a harmadik nagy ciklus ereszkedő hullámába lépett.

16

Vehetjük-e olybá a fentebb kifejtettek alapján, hogy a tőkés gazdaság dinamikájában bizonyított tény a nagy ciklusok megléte? A kérdés tisztázása végett felsorakoztatott adatok néhány esetben 140 évet ölelnek föl. Erre az időre összesen két és fél befejezett ciklus jut. Nyilvánvaló, hogy ha az az időszak, amelyet tanulmányozhattunk, elégséges annak megállapításához, hogy vannak nagy konjunkturális hullámok, arra mégsem elégséges, hogy teljes kategorikussággal megállapítsuk e hullámok ciklikus voltát. Mindamellett ahhoz elegendőknek tartjuk a rendelkezésre álló adatokat, hogy megállapítsuk e ciklikusság nagy valószínűségét.

Ezt a megállapítást nemcsak a fentebb vizsgált tényanyag támasztja alá, hanem az is, hogy egyáltalán nem meggyőzők a kapitalista dinamikában mutatkozó nagy hullámok ciklikusságával szemben felsorakoztatott ellenvetések. Nézzük csak meg ezeket az ellenvetéseket.

Utálnak arra, hogy a konjunktúra nagy hullámai nélkülözik azt a szabályosságot, amelyet a válságokkal kapcsolatos közepes vagy ipari-kapitalista ciklusok mutatnak. Márpedig ez nem így van. Ha a szabályszerűségről szólva, időbeli megismétlődésük szabályosságára gondolunk, meg kell állapítanunk, hogy a nagy hullámok eddig legalább olyan szabályszerűséggel jelentkeztek, mint a közepes hullámok. Szigorú periodicitás a társadalmi-gazdasági jelenségekben általában nincsen. Nincs ez meg a közepes hullámok esetében sem. A közepes hullámok tartama a legjobb esetben is 7 és 11 év között ingadozik, vagyis a kilengés amplitúdója eléri az 57%-ot. A megfigyelt nagy hullámok tartama 48 és 60 év között ingadozik, vagyis az amplitúdó mindössze 25%.

Ha a szabályszerűségről szólva, a gazdasági élet különböző elemeinek ingadozásában mutatkozó együttlétet és egyidejűséget értünk ezen, hasonlóképpen megállapíthatjuk, hogy a nagy hullámok esetében ez ugyanolyan mértékben megvan, mint a közepes hullámok esetében.

Végül, ha szabályszerűségről szólva, arra gondolunk, hogy a közepes ciklusok nemzetközi méretekben jelentkeznek, akkor a nagy ciklusok ebben a tekintetben sem különböznek a közepes ciklusoktól.

Ily módon nyilvánvaló, hogy a nagy hullámokban semmivel sem kisebb a szabályszerűség, mint a közepes hullámokban. És ha ez utóbbiakat készek vagyunk ciklikusoknak elismerni, semmi okunk rá, hogy ne tekintsük ciklikusoknak a nagy hullámokat is.

Olykor azzal is érvelnek, hogy míg a közepes ciklusokat a tőkés gazdaság dinamikájának belső okai idézik elő, a nagy hullámok véletlenszerű, mellékes föltételekből és eseményekből adódnak, például olyanokból, mint (1) a technika változásai, (2) háborúk és forradalmak, (3) új területek bekapcsolódása a világgazdaságba és (4) ingadozások az aranytermelésben.

Ezek igen lényeges szempontok. Mindamellett ezek is tarthatatlanok. Gyöngegségük abban rejlik, hogy vagy megfordítják az oksági viszonyt és az okozatot oknak tekintik, vagy véletlenszerűséget látnak ott, ahol törvényszerűséggel van dolgunk. Főntebb tudatosan utaltunk néhány empirikus szabályszerűségre a nagy ciklusok menetében. Ezek a szabályszerűségek most segítségünk-re lehetnek abban, hogy kritikusan boncolgassuk az idézett ellenvetéseket. Térjünk ki ezekre pontok szerint.

1. A technika területén végbemenő változások vitathatatlanul igen nagy hatással vannak a kapitalista dinamika menetére. Azt viszont senki sem bizonyította be, hogy ezek a technikai változások véletlenszerűek és mellékesek.

A termelés technikája területén a változások előfeltétele, amint erre főntebb már utaltunk: (1) hogy legyenek megfelelő tudományos-műszaki fölfedezések és találmányok és (2) gazdasági lehetőségek ezeknek a fölfedezéseknek és találmányoknak a gyakorlati alkalmazásához. Hiba volna persze elvitatni a tudományos-műszaki fölfedezésektől és találmányoktól az alkotás elemét. Ám tudományos szempontból ennél is nagyobb hiba volna azt hinni, hogy ezeknek a fölfedezéseknek és találmányoknak az iránya és intenzitása teljesen véletlenszerű. Sokkal valószínűbbnek látszik az, hogy a tudományos-műszaki fölfedezések és találmányok iránya és intenzitása a gyakorlati valóság igényeinek és a tudomány, a technika előző fejlődésének a függvénye.²⁰

Márpedig ahhoz, hogy a termelés technikája valóban változzon, a tudományos-műszaki találmányok megléte egymagában még nem elegendő. Megeshet, hogy vannak tudományos-műszaki találmányok, de hatástalanok maradnak, míg nem ala-

²⁰Az egyik legjobb és legvitathatatlanabb érv mellett, hogy a tudományos és tudományos-műszaki fölfedezések és találmányok nem véletlenszerűek, hanem a legszorosabban összefüggnek a gyakorlat, kiváltképpen a gazdasági gyakorlat igényeivel, az a sok tény, amely mutatja, hogy egy és ugyanazon fölfedezés és találmány egyidejűleg és egymástól függetlenül jelentkezik különböző helyeken. Az ilyen esetek fölsorolását lásd: W. P. Ogborn: Social Change, New York 1924.

kulnak ki alkalmazásukhoz a szükséges gazdasági föltételek. Például szolgálhatnak erre azok a XVII. századi és XVIII. század eleji tudományos-műszaki találmányok, amelyek csak a XVIII. század végi ipari forradalom korában leltek széles körű alkalmazásra. Márpedig ha ez így van, nyilván nincs már okunk föltételezni, hogy a technika változásai véletlenszerű és mellékes jellegűek. Láttuk, hogy a technika fejlődése maga is beilleszkedik a nagy ciklusok fejlődésének ritmikus folyamatába.

2. A háborúk és forradalmak hasonlóképpen nem múlhatnak el anélkül, hogy rendkívül mély hatást ne gyakorolnának a gazdasági fejlődés menetére. Ám a háborúk és forradalmak sem az égből pottyannak alá, s nem egyes személyek önkényéből születnek. Reális, és elsősorban gazdasági föltételek talaján keletkeznek. Ha abból indulnánk ki, hogy a háborúk és a forradalmak olyan mellékes lökések, amelyek a gazdasági dinamika nagy hullámait váltják ki, akkor vajon milyen körülményeknél fogva helyezkednek el ezek is, egymást követő foltokként, meghatározott periódusok mentén, és éppen a nagy ciklusok emelkedő hullámainak periódusai mentén, amint ezt föntebb megállapítottuk? Sokkal elfogadhatóbbnak látszik az a föltevés, hogy maguk a háborúk a gazdasági élet ütemének és feszültségének emelkedése talaján, a piacokért és a nyersanyagért vívott gazdasági harc kielezödése talaján keletkeznek. Márpedig a gazdasági élet ilyen feszültsége különösen az emelkedő konjunktúra periódusaira jellemző. Itt is elfogadhatóbbnak látszik az a föltevés, hogy a szociális megrázkódtatások is éppen az új gazdasági erők viharos előretörésének időszakában alakulnak ki a legkönnyebben.

Ily módon a háborúk is, a társadalmi megrázkódtatások is beleilleszkednek a nagy ciklusok fejlődésének ritmikus folyamatába, s nem kiinduló erői ennek a fejlődésnek, hanem megnyilvánulásának a formáját alkotják. Ám ha egyszer létrejöttek, a maguk részéről természetesen erőteljes, olykor perturbáló hatással vannak a gazdasági dinamika ütemére és irányára.

3. Ami új területek bekapcsolódását illeti, szerintünk teljesen nyilvánvaló, hogy ez a körülmény — mint mellékes tényező — nem szolgálhat kielégítő magyarázatul a nagy hullámok keletkezésére a gazdasági fejlődés dinamikájában. Az Észak-Amerikai Egyesült Államok viszonylag régen áll már fönn, de valamilyen okoknál fogva csak a XIX. század derekán kezdett különösen erőteljesen bekapcsolódni a világgazdaságba. Argentínát és Kanadát, Ausztráliát és Új-Zélandot sem a XIX. század végén fedezték föl. Ám a világgazdaságba csak a múlt század kilencvenes éveitől kezdve kapcsolódtak be erőteljesebben. Nyilvánvaló, hogy új területeknek a forgalomba való bekapcsolása a kapitalizmusban történelmileg éppen olyan időszakokban megy végbe, amikor a

régi kultúra országainak különösen nagy szükségük van új áru piacokra és nyersanyagforrásokra. Teljesen nyilvánvaló az is, hogy az ilyen bekapcsolás mértékét is az említett szükséglet szabja meg. Márpedig ha ez így van, nyilvánvaló, hogy nem új országok jelentkezése az a lökés, amely kiváltja a konjunktúra emelkedését és elindítja a nagy hullámokat, hanem ellenkezőleg, a konjunktúra emelkedése, a tőkésországok gazdasági dinamikája ütemének fokozódása teszi szükségessé és lehetségessé új országok, új áru piacok és nyersanyagforrások fölhasználását.

4. Hátra van még annak vizsgálata, vajon tekinthető-e a nagy hullámokat kiváltó mellékes, véletlenszerű körülménynek új aranymezők fölfedezése, az aranytermelés növekedése és ezzel kapcsolatban a pénz mennyiségének a növekedése.

Tegyük föl, hogy az aranytermelés növekedése végső soron kihat az árak és a konjunktúra emelkedésére. Ettől azonban még semmiképpen sem kell helyesen tekintenünk azt a tételt, amely szerint az aranytermelésben végbemenő változások mellékes, véletlenszerű jellegűek, s következésképpen ugyanilyen jellegűek az általuk kiváltott ár- és konjunktúrahullámok is. Éppen ezt a tételt tekintjük nemcsak be nem bizonyítottnak, hanem helytelennek is.

Ennek a tételnek az alapja az a meggyőződés, hogy először is, az aranymezők fölfedezése és az aranykitermelés technikájának a tökéletesítése véletlenszerű, másodsor pedig hogy minden új lelőhely és az aranytermelés technikájában meghonosodó minden új találmány az aranytermelés növekedését vonja maga után.

Akármilyen nagy is az alkotás eleme az aranytermelést tökéletesítő technikai találmányokban és a véletlen szerepe új lelőhelyek fölfedezésében, mégis azt kell mondanunk, hogy a technikai találmányok és az új lelőhelyek fölfedezése, mint általában mindennemű műszaki fölfedezés is, nem teljesen véletlenszerűek. Erre főntebb már utaltunk, s az alábbiakban még külön kitérünk. Még kevésbé véletlenszerű — és ez a legfontosabb — az aranytermelésben magában mutatkozó ingadozás. Az aranytermelés ingadozása korántsem egyszerű függvénye az aranykitermeléssel kapcsolatos műszaki találmányoknak és az új lelőhelyek fölfedezésének. Ellenkezőleg, az aranykitermelés technikájának javítása terén folyó kutatások feszítettsége, a megfelelő technikai újítások gyakorlati alkalmazása, valamint új arany keresésének intenzitása és kitermelésének növekedése elsősorban más, általánosabb okoktól függ. Függ ugyan az arany kitermelése a technikai találmányoktól és új lelőhelyek fölfedezésétől is, de ez a függés származékos jellegű, s korántsem magyarázza az arany tényleges kitermelésének menetét.

Jóllehet az arany az érték általánosan elismert megtestesülése, jóllehet, éppen ezért, általános vágy tárgya, mégiscsak áru. S mint minden árut, termelési költségekkel állítják elő. Márpedig ha ez így van, akkor nyilvánvaló, hogy az arany kitermelése, akár újonnan fölfedezett lelőhelyeken is, csak akkor nőhet komolyan, ha ez a kitermelés jövedelmező, ha kedvező az arány magának az aranynak az értéke és kitermelési költségeinek a magassága, vagyis végső soron az egyéb áruk árainak magassága között.

Az arany értékének és más áruk árának kedvezőtlen aránya esetén akár még korántsem kiaknázott gazdag bányákat is otthagynak. És fordítva, kedvező arány esetén még viszonylag szegény lelőhelyeket és bányákat is bevonnak a hasznosításba.

S vajon mikor a legkedvezőbb az arany kitermelése szempontjából az arány az arany értéke és más áruk ára között? Tudjuk, hogy a nagy ciklus ereszkedő hulláma végén érik el az áruárak a legalacsonyabb színvonalat. Ez azt jelenti, hogy ekkorra tesz szert az arany a legnagyobb vásárlóerőre, kitermelése pedig a legjövedelmezőbbé válik. És fordítva, a nagy ciklus emelkedő hullámának végén az áruárak eléri a maximumot, következésképpen az arany a legkisebb a vásárlóereje, s az arany kitermelése a legkevésbé jövedelmező.

Márpedig ha ez így van, akkor nyilvánvaló, hogy minél tovább fejlődik a nagy ciklus ereszkedő hulláma, annál erőteljesebb ösztönzést kap az arany kitermelésének növelése. Ennek folytán elméletileg föltételezhető, hogy általában véve az aranykitermelésnek akkor kell a legjelentősebb mértékben növekednie, amikor az ereszkedő hullám eléri legmélyebb pontjait, és megfordítva. A legvilágosabban természetesen a kapitalista elvek szerint megszervezett aranyiparban kell megnyilvánulnia ennek az összefüggésnek. S ez uralkodó helyzetet is foglal el. De ha nem is ilyen szigorúan, ennek az összefüggésnek kétségtelenül meg kell nyilvánulnia a kisipari aranykitermelésben is.

Nem kétséges, hogy ilyen egyszerű összefüggés a valóságban nincs. Leginkább éppen az aranykitermelés technikájában végbemenő változások hatása és új lelőhelyeknek a fölfedezése bonyolítja ezt. Csakhogy maguknak a technikai tökéletesítéseknek és a lelőhely-fölfedezéseknek is, nézetünk szerint, időben többé-kevésbé törvényszerűen kell elhelyezkedniük, ugyanannál a már említett alapvető oknál fogva, amelynél fogva ez történik az arany kitermelése esetében. És csakugyan, az aranykitermelés technikájának a tökéletesítései és új lelőhelyeknek a fölfedezése olyan tényezők, amelyek csökkentik az arany termelési költségeit, olyan tényezők, amelyek kihatnak e költségeknek az arany értékéhez való viszonyára, következésképpen pedig az aranykitermelés méreteit meghatározó tényezők. Márpedig ha így van, akkor nyilvánvaló,

hogy éppen azokban az időszakokban, amikor az arany értéke a költségekhez viszonyítva kevésbé kedvezően alakul, különösen nagy igénynek kell mutatkoznia az aranytermelést szolgáló technikai újítások és gazdagabb lelőhelyek fölkutatása iránt, s ez szükségképpen ösztönzi a kezdeményezést az ilyen irányú kutatásokban. Időbe telik persze, míg ez a föllismert éles szükséglet bizonyos pozitív eredményekhez vezet.

Éppen ezért a valóságban az látszik a legvalószínűbbnek, hogy a legtöbb új lelőhely fölfedezése és műszaki találmány az aranykitermelésben arra az időszakra esik, amikor a nagy ciklus már túljutott a maximumon, vagyis körülbelül az ereszkedő hullám közepére.

A tények igazolják ezt a föltevést. Ha a XIX. század hetvenes éveit utáni időszakot vesszük, azt láthatjuk, hogy új lelőhelyeket fedeztek föl Alaszkában 1881-ben, Transvaalban 1884-ben, Indiában 1884-ben, Nyugat-Ausztráliában 1887-ben, Coloradóban 1890-ben, Mexikóban 1894-ben, Klondike-ban 1896-ban. Az aranyipari műszaki találmányok, kiváltképpen a legfontosabbak ebből az időszakból — az érc földolgozását illető találmányok —, mint ismeretes, ugyancsak a XIX. század nyolcvanas éveire esnek.

Új lelőhelyek fölfedezésének és a műszaki találmányoknak, amennyiben vannak ilyenek, természetesen ki kell hatniuk az aranytermelésre. Megindítják az aranytermelés növekedését valamivel korábban, mintsem a nagy ciklus ereszkedő hulláma elérte a mélypontot. Fokozhatják az aranytermelés lendületét, akkor is, amikor a hullám már elérte a mélypontot. Mindez a valóságban meg is figyelhető. Például a XIX. század hetvenes éveiben végbement hanyatlás után már 1883-tól kezdve rendszeresen, ha jelentéktelen mértékben is, növekedett az aranytermelés.

De akármilyenek is a találmányoknak és fölfedezéseknek ezek a zavaró hatásai, az alapvető föllendülés az arany kitermelésében csak akkor kezdődik, amikor már elérkezett az arany legmagasabb vásárlóerejének időszaka; s ez a növekedés, amint ez várható is, nemcsak az új lelőhelyekre támaszkova megy végbe, hanem jelentős mértékben a régiek jobb kihasználása útján is. Ezt mutatják az alábbi adatok:²¹

²¹Lásd W. A. Berridge: "The World's Gold Supply" (in: Review of Economic Statistics, vol. 2, No. 7, 182. o.).

Évek	Világ- termelés	Trans- vaal	Egyesült Államok	Auszt- rália	Orosz- ország	Kanada	Mexikó	India
e z e r u n c i á b a n								
1890	5749	440	1589	1588	1135	65	37	97
1895	9615	2017	2255	2356	1388	101	290	230
1899	14838	3638	3437	4461	1072	1029	411	412

Az előzőkből, nézetünk szerint, nyugodtan levonható az a következtetés, hogy ha az aranytermelés növekedése előfeltétele lehet is az áruárak növekedésének és a konjunktúra emelkedésének, maga az aranytermelés is alá van rendelve a nagy konjunktúraciklusok ritmusának, s következésképpen nem fogható föl úgy, mint ennek mellékes véletlenszerű tényezője.

17

A nagy konjunktúrahullámok törvényszerűen ciklikus jellegével szemben fölhozott ellenvetéseket tehát nem tartjuk meggyőzőknek.

Erre való tekintettel, és figyelembe véve a fentebb kifejtett pozitív érveket, az alábbi következtetésre jutunk: a rendelkezésre álló adatok alapján föltételezhető, hogy a konjunktúra nagy ciklusainak létezése igen valószínű.

Emellett, az előző fejtegetések alapján, úgy látjuk, joggal mondhatjuk, hogy ha a nagy ciklusok léteznek, akkor ezek a gazdasági dinamika igen fontos és lényeges tényét alkotják, olyan tény, amelynek visszatükröződését megtaláljuk a társadalmi-gazdasági élet valamennyi alapvető ágazatában.

De ha a nagy ciklusok léteznek, és ha ezek nem magyarázhatók véletlenszerű okokkal, akkor vajon mivel magyarázhatók? Másképp szólva, fölvetődik a nagy ciklusok elméletének a kérdése. Egyáltalán nem lépek föl azzal az igényvel, hogy mindjárt ilyen elméletet, mégpedig teljesen befejezett elméletet nyújtsak róluk. Nem vagyok bizonyos benne, hogy sikerült rájuk kielégítő magyarázatot találnom. Mindenki előtt világos, hogy a nagy ciklusok megmagyarázása, a tudás mai fokán, igen nehéz kérdés. Ha nincsenek teljesen kidolgozott módszereink a ciklusok egyszerű föltárására, persze még nehezebb őket megmagyarázni. Az, amit az alábbiakban röviden kifejtteni szándéksom, csupán az első kísérlet e ciklusok megmagyarázására, az első, erre vonatkozó hipo-

tézis. S előre meg kell mondanom, hogy köszönettel fogadok minden olyan kritikai észrevételt, amely e hipotézis ellen irányul.

Tudjuk, hogy a tőkés gazdaság elemeinek rendszere soha sincs az ideális egyensúly állapotában. Ám az a körülmény, hogy ennek a rendszernek a dinamikája, amint erre föntebb utaltam, hullámszerűen ingadozik, hogy ezek a hullámok hol emelkednek, hol ereszkednek, arról tanúskodik, hogy ez a rendszer az egyensúly felé tendál, hogy hullámszerű ingadozásai minden adott periódusban valamilyen egyensúlyi állapot körül játszódnak le. Más szavakkal, a tőkés gazdasági rendszer minden egyes elemének ingadozó konkrét mennyiségi kifejeződései és e rendszer egyensúlya esetén elért szintje közötti viszony analóg ahhoz, amely általános vélemény szerint a piaci ár és a termelési ár (vagy normális, természetes ár), az egyedi és az átlagos profitráta között fönnáll.

Ebből a szempontból a tőkés gazdaság hullámszerű ingadozásai vagy konjunktúra-ingadozásai a tőkés rendszer hol erősödő, hogy gyöngülő egyensúlybomlásának, az egyensúlyi szinttől való, hol erősödő, hol gyöngülő eltéréseinek a folyamatai.

De vajon hogyan képzeljük el ezt az egyensúlyi szintet, s megbomlásának milyen fajtái lehetségesek?

A tőkés gazdaság nemcsak hullámszerű ingadozási folyamatokat él át. Emellett szüntelenül fejlődik, változik is. Ebben a fejlődési folyamatban változik egyensúlyi szintje is. Más szavakkal, az az egyensúlyi állapot, amely felé a tőkés gazdaság elemeinek a rendszere tart, a mozgó egyensúly szintje; következésképpen minden adott pillanatnak megvan a maga egyensúlyi szintje. Ez az egyik.

Másfelől, amint ezt Alfred Marshall oly remekül kimutatta, a gazdasági egyensúlyról és ennek természetéről szólva, meg kell különböztetnünk egyes fajtáit attól függően, hogy milyen hosszú az az időperiódus, amelyet számba kell vennünk, hogy megértsük az egyensúly jelenségét.

Ha olyan rövid időperiódust veszünk számba, hogy ez alatt nem változhat meg, nem bővíthet vagy szűkülhet lényegesen az áruk termelése, s következésképpen kínálatuk sem, akkor a kereslet és a kínálat adott és meghatározott mennyiségnek tekinthető. Ilyen körülmények között a piacon egyensúly jön létre a kereslet és a kínálat között, amelynek a piaci árak meghatározott színvonalára és arányára felel majd meg. Nevezzük el ezt a piaci egyensúlyt, föltételesen, elsőrendű egyensúlynak.

Ám teljesen nyilvánvaló, hogy az egyensúlynak (keresletnek--kínálatnak) ez a kialakuló árszínvonal eltérhet a termelés árainak színvonalától. Ez

esetben ez kedvező lesz egyes gazdasági ágak számára, és kedvezőtlen mások számára. És az előbbieken ösztönözni fog a termelés és a fogyasztás bővítésére, az utóbbiakban pedig a csökkentésére. Bizonyos időperióduson át óhatatlanul végbemennek ilyen változások a termelésben és a fogyasztásban. És ha olyan periódust veszünk, amely elégséges ahhoz, hogy változások menjenek végbe a termelés méreteiben az alapvető beruházási javak meglévő készleteire támaszkodva, de nem elégséges ahhoz, hogy megváltozzanak a termelésbe bevont alapvető beruházási javaknak maguk a készletei (alapvető és különösen nagy építési létesítmények, nagyszabású meliorizáció, szakembergárda stb.), akkor e periódus folyamán természetesen megfelelő változások mennek majd végbe a kereslet és kínálat arányában. A kereslet és a kínálat között végső soron olyan új egyensúly alakul ki, amelynek megfelel a piaci árak egy meghatározott színvonala és aránya. Ám ezek az egyensúlyi árak már nem csupán a kereslet—kínálat egyensúlyát fogják kifejezni, hanem a piaci áraknak a termelési árakkal való egyensúlyát is, a termelés és a fogyasztás méreteiben a különböző gazdasági ágakban kialakuló egyensúlyt is, amely mindamelllett a termelési folyamatba bevont alapvető beruházási javaknak ugyanarra a tömegére fog támaszkodni. Nevezzük el ezt az egyensúlyt másodrendű egyensúlynak.

Ám az alapvető beruházási javak készlete is változhat. És ha elég hosszú periódust veszünk szemügyre, akkor ez természetesen változik. Ennek a változásnak a következménye az, hogy ágazatonként megváltozik a termelés és a fogyasztás mértéke, hogy megváltoznak a termelési árak, hogy megváltozik a kereslet és a kínálat, hogy megváltoznak a piaci árak. Végső soron ennek a hosszú periódusnak a keretében újra létrejön a kereslet és a kínálat egyensúlya, s a piaci árak ennek megfelelő színvonala és aránya. Ám ez nem csupán a kereslet—kínálat egyensúlya lesz, nem csupán a termelés méreteinek a termelőerők adott színvonalára támaszkodó egyensúlya, hanem az alapvető beruházási javak megváltozott készletének eloszlásában mutatkozó egyensúly is. Nevezzük ezt az egyensúlyt harmadrendű egyensúlynak.

Ez a séma, mindamelllett, persze csak séma, és mint ilyen, leegyszerűsíti a valóságot. A valóságban nem izolálhatjuk ilyen egyszerűen a gazdasági folyamatokat különböző időtartamú periódusok szerint.

Nekünk azonban az adott esetben az a fontos, hogy tisztázzuk az elemzés elveit, s kifejtsük alapgondolatunkat az egyensúly fölfogását illetően. Emellett bármilyen leegyszerűsített is az idézett séma, mégis van mögötte bizonyos anyagi tartalom, s éppen ez teszi lehetővé, hogy hidat verjünk a séma és a nagy ciklusok eredetének kérdése között.

És csakugyan, meg kell állapítanunk, hogy a kapitalista társadalomban meglévő különböző áruk és javak igen eltérő hosszúságú időn át töltik be gazdasági funkcióikat. Hasonlóképpen igen eltérő hosszúságú idő és mennyiségű eszköz szükséges létrehozásukhoz. Egyik részük lényeges átalakítások nélkül működik, igen rövid ideig. Rendszerint ezek megtermeléséhez is viszonylag rövid idő és viszonylag kis egyszeri ráfordítás szükséges. Ide tartozik a fogyasztási javak jelentős tömege, sokfajta nyersanyag és más termelési eszköz. Másik részük hosszabb ideig működik, megtermelésükhöz hosszabb idő és jelentősebb ráfordítás szükséges. Ide tartozik a termelési szerszámok nagyobbik része. A harmadik rész, az alapvető beruházási javak, évtizedeken át működnek, megtermelésükhöz igen jelentős idő és óriási ráfordítás szükséges. Ide tartoznak az olyan beruházások, mint a különösen nagy építmények, a jelentős vasútvonalak berendezései, a csatornaépítés, a nagy meliorációs berendezések stb. S lényegében ide sorolandó a szakképzett munkaerő állománya is.

Persze: az áruk és javak e csoportjai között nem húzhatók meg állandó és mozdíthatatlan határok. Ez kétségtelen. De ugyanolyan kétségtelen az is, hogy ilyen csoportok, ha tágítható határokkal is, léteznek. És ha Marx megállapította, hogy a periodikusan évtizedenként ismétlődő válságok vagy közepes ciklusok anyagi alapja az átlagosan 10 évig szolgáló gépek alakjában szereplő termelési szerszámok tömegének anyagi kopása, cserélődése és bővülése, akkor föltehető, hogy a nagy ciklusok anyagi alapja azoknak az alapvető beruházási javaknak az elhasználódása, kicserélődése és bővülése, amelyek megtermelésében hosszú idő és óriási ráfordítás szükséges. E javak alapjának cseréje és bővítése nem folyamatosan, hanem lökésszerűen megy végbe, s éppen ennek egy másik kifejezését alkotják a nagy konjunktúrahullámok. Ezen alapvető beruházási javak erőteljes építésének periódusa a föllendülés periódusa, olyan periódus, amelyben a gazdasági elemek tényleges színvonala fölfelé tér el a meglévő egyensúlyi szinttől (a közölt séma szerint: harmadrendű egyensúlytól); a konjunktúra tartós emelkedésének a periódusa ez, még ha rövidebb idejű ingadozások szakítják is meg. Az e javak építésében bekövetkező leállás periódusa ezzel szemben olyan periódus, amelyben a gazdasági elemek tényleges színvonala az egyensúlyi szint felé és az alá ereszkedik. Mindamelletts ismételten hangsúlyozzuk, hogy a ciklus fejlődése során maga az egyensúlyi szint, megváltozva, más, rendszerint magasabb fokra tevődik át.

Ily módon a konjunktúra nagy ciklusai olyan folyamatok, amelyek során a kapitalista rendszer elemeinek tényleges szintje eltér e rendszer egyensú-

lyának (harmadrendű vagy talán még magasabb rendű egyensúlyának) szintjétől; olyan folyamatok, amelyek során maga az egyensúlyi szint változik.

Az eddigi megjegyzések, ha nem is adtak még magyarázatot a nagy ciklusokra, mégis alapot adnak ahhoz, hogy megkonstruáljunk egy elméleti modellt a ciklusok fázisainak fejlődéséről. Ha ez a modell eléggé teljes és jól képezi le a nagy ciklusok fejlődésének sajátosságait, ahogyan ezeket fontebb empirikusan leírtuk, akkor ez lehetővé teszi, hogy elég jól megértsük és megmagyarázzuk ezeket a ciklusokat. Kíséreljük hát meg ezt a modellt megkonstruálni.

A főnti előzetes megállapításokból világosan kiténik, hogy a nagy ciklus emelkedő hulláma az alapvető beruházási javak megújításával és bővítésével, a társadalom alapvető termelőerőinek radikális változásával és átcsoportosulásával függ össze. Ám ez a folyamat óriási tőkeáfordítást föltételez. És ahhoz, hogy ez a ráfordítás megvalósulhasson, nyilván szükség van rá, hogy ez a tőke meglegyen. Ez viszont csak akkor lehetséges, ha megvannak bizonyos előföltételek. Az első ilyen előföltétel az, hogy a tőkefőlhalmozás jelentős méreteket ért már el. Ennek a főlhalmozásnak lehet részben naturális formája, részben pénzformája a szó legtagabb értelmében. De akármilyen jelentős is a már elért főlhalmozás, sohasem képződnek tőkéből olyan óriási alapok, hogy ezt a tőkét évtizedeken és még hosszabb időn át lehetne költeni. Éppen ezért a nagy és hosszú távú tőkebefektetéseknek van egy második előföltételük, nevezetesen az, hogy a főlhalmozás folyamata folytatódjon, mégpedig olyan ütemben, hogy görbéje magasabban helyezkedjen el, mint a folyó beruházás görbéje. Ám az említett főlhalmozás a tőkés társadalom különböző rétegeiben mehet végbe. És ha a főlhalmozódó tőke szétforgácsolt és szétszórt állapotban volna, ez lehetetlenné tenné a nagy ráfordításokat és a gazdaság radikális rekonstrukcióját. Éppen ezért az ilyen rekonstrukciók harmadik előföltétele a tőke koncentrációja hatalmas vállalkozói centrumok kezében. Ezt a koncentrációt előmozdítja a hitelrendszer és az értéktőzsde. Mind az egyik, mind a másik intézmény akkumulálja és koncentrálna a főlhalmozódó és főlhalmozott tőkét, s rendkívül mozgékonyá teszi. Végül, az utolsó föltétel, amely lényegében az előző előföltételek fonákja, a tőke viszonylag kis-mértékű kötöttsége, a "szabad" tőke bősége, s következésképpen a tőke olcsósága.

Vegyük most kiindulópontnak azt, hogy a valóságban, az adott periódusban, megvannak a felsorolt föltételek. Hogy ezek a föltételek miképpen alakulnak ki, ezt egyelőre nyitva hagynánk: ez később tisztázódik majd. De ha egyszer ezek a föltételek megvannak, ha rendelkezésre áll kellő tömegben

koncentrálódott, viszonylag szabad és olcsó tőke, akkor előbb-utóbb elérkezik az a pillanat, amikor viszonylag rentábilissá válik jelentős mennyiségű ilyen tőke beruházása olyan nagy létesítményekbe, amelyek radikálisan megváltoztatják a termelés föltételeit. Minden adott történelmi periódusban kialakul a viszonylag nagyszabású új építkezésnek egy olyan övezete, amelyben széles körű alkalmazásra találnak a fölhalmozódott műszaki találmányok, amelyben új termelőerők jönnek létre. Ez visszatükröződik a gazdasági élet egész rendszerén. Megkezdődik a konjunktúra általános emelkedő hulláma. A konjunktúra emelkedő mozgása és a termelőerők növekedése magával hozza az új piacokért, többi között a nyersanyagpiacokért vívott harc kiéleződését. Ez egyfelől kiszélesíti a világpiacot, és új országokat, új térségeket von be a forgalomba, másfelől pedig kiélezi a nemzetközi politikai viszonyokat, több ürügyet szolgáltat katonai összecsapásokhoz és elő is idéz ilyen összecsapásokat. Ugyanakkor az új termelőerők rohamos növekedése, növelve az ebben belülről érdekelt osztályok és csoportok aktivitását, megteremti az előfeltételeket az elavult és a fejlődést gátló társadalmi-gazdasági viszonyok elleni harc kiéleződéséhez, megteremti az előfeltételeket a belső nagy fordulatokhoz. Ennek tudható be az, hogy a valóságban, mint láttuk, a konjunktúra tartós emelkedésének a periódusa a termelés területén végbemenő radikális változásokkal, gyakori háborúk és forradalmi megrázkódtatások szakaszával függ össze.

Márpedig ha a tartósan emelkedő hullám természete ilyen, akkor világos, hogy fejlődésének belső föltételeiben rejlik annak a magyarázata is, hogy miért nem folytatódhat szakadatlanul, s miért kell egy meghatározott periódus leteltével törésnek bekövetkeznie benne és az ereszkedő hullámnak elkezdenie. Csakugyan az a helyzet, hogy a tőkének nagy és drága berendezésekbe való beruházása növeli a tőke iránti keresletet. Ennek a keresletnek a görbéje egyre inkább megközelíti a fölhalmozás görbéjének a színvonalát, majd a fölé emelkedik. Ez olyan tendenciát vált ki, hogy drágulni kezd a tőke, s emelkedni kezd a tőkeamat. A továbbiak során ez a tendencia még jobban megerősödik. Ennek oka a külső háborús és belső társadalmi megrázkódtatások ki-fejlődésében rejlik. Ezek a megrázkódtatások, ha egyszer létrejöttek, egyfelől növelik az improduktív fogyasztást (háborúk), közvetlen rombolásokat idéznek elő és gyöngítik a fölhalmozás ütemét, másfelől növelik a tőke iránti keresletet. Nyilvánvaló, hogy ezek a pótlólagos okok egyre jobban kiéleződő tőkehiányhoz és a tőke drágulásához vezetnek. Márpedig ha ez így van, ezzel létrejönnek az elengedhetetlen előfeltételek ahhoz, hogy a konjunktúra görbéjében általános törés következzen be a csökkenés irányában. Mivel a

konjunktúra emelkedő hulláma az igen erőteljes fölhalmozás és a fundamentális és igen sokba kerülő berendezésekbe irányuló hosszú távú tőkebefektetések talaján keletkezik, igen jelentős periódus telik el, míg ennek a fölemelkedésnek a tehetetlensége eliminálódik és ereszkedő hullám kezdődik. De azért elkerülhetetlenül megkezdődik. A beruházás jellegű létesítményekbe való befektetés korábbi üteme visszaesik. Az egész gazdasági élet aktivitása csökken, az árak esnek.

A gazdasági élet depresszív állapota arra ösztönöz, hogy keressék az új-ját-módját a termelés olcsóbbá tételének, olyan új műszaki találmányokat kutassanak föl, amelyek elősegítik ezt az olcsóbbá tételt. S láttuk, hogy éppen ebben a periódusban, vagyis a konjunktúra hosszan ereszkedő hulláma folyamán, különösen sok a műszaki fölfedezés és találmány. Leáll a tőkekamat növekedése is. De ez még kevés. Kialakulnak a föltételek e kamat csökkenéséhez. Ezt a csökkenést, először, az váltja ki, hogy megszűnnek azok a korábbi okok, amelyeknél fogva a tőke iránti kereslet meghaladta a kínálatot, mégpedig azért, mert csökkennek a beruházások méretei és enyhülnek azok az okok, amelyek fékeztek a fölhalmozást. Az említett csökkenést, másodsor, az váltja ki, hogy megjelennek azok az okok, amelyek előmozdítják a tőke erőteljes akkumulálódását, bankok és kereskedelmi-ipari vállalatok kezében. Ez az akkumuláció, először is, a népesség ama rétegeinek és csoportjainak a számlájára megy végbe, amelyeknek fix jövedelmük van, és nyerni szoktak az árak csökkenő tendenciáján. Ugyanez megy végbe a mezőgazdaság számlájára is.

Arról van szó, hogy az ereszkedő, depresszív hullám, bár az egész nemzetgazdaságot érinti, nem egyenlően érinti ezt. Rendszerint pregnánsabban fejeződik ki a mezőgazdaságban, legalábbis a törés utáni periódus bizonyos részében. Az iparban kisebb a merevség és az inercia, mint a mezőgazdaságban. Ugyanakkor az ipar szervezete bonyolultabb és törékenyebb, mint a mezőgazdaság szervezete. Ezért, először is, az ipar gyorsabban alkalmazkodik az új föltételekhez a konjunktúra törése után. Másodsor, nagyobb megrázkódtatások érik a háborús-forradalmi összetűzések hatására az emelkedő hullám végén. És fordítva, a mezőgazdaság a konjunktúra végbement változására lassabban reagál, s kisebb mértékben érintik a romboló társadalmi és háborús megrázkódtatások. Ennek folytán, legalábbis a nagy ereszkedő hullám első periódusában, a mezőgazdaságot mélyebb depresszió sújtja, a mezőgazdasági áruk árai erősebben esnek, és vásárlóerejük viszonylagosan csökken. Ez kétségtelenül kedvező föltétel ahhoz, hogy viszonylagosan erősödjön a tőke fölhalmozása és akkumulációja az ipar, a kereskedelem és a bankok kezében.

Ily módon, az ereszkedő tendencia kibontakozásának arányában, mind erősebben kezdenek hatni azok a tényezők, amelyek fokozzák a tőke fölhalmozását és akkumulációját. A fölhalmozás ütemének görbéje egyre jelentősebben szárnyalja túl a tőke beruházásának görbáját. A tőke olcsóbbodik. Ezzel ismét olyan föltételek alakulnak ki, amelyek kedveznek a föllendülésnek. Ezek a föltételek egyre erősödnek, rendszerint új arany beáramlása nyomán. És valóban, az általános árszínvonal csökkenése arányában, mint erre föntebb utaltunk, egyre jövedelmezőbbé válik az aranykitermelés, s abban az időben, amikor a legerősebben esnek az árak, növekedni kezd az arany kitermelése. Az új arany növekvő beáramlásának hatására jelentősen megerősödik a fölhalmozódott olcsó tőke nyomása, és végül, leküzdve az akadályokat, újabb hosszan emelkedő hullámot vált ki.

Így ismét eljutottunk ahhoz a ponthoz, amelytől a ciklus modelljének megkonstruálásakor kiindultunk. Ha ott adottnak vettük a fölhalmozott és továbbra is fölhalmozódó olcsó tőke tényét, akkor most láthatjuk, hogy magát ezt a ténytet törvényszerűen hozzák magukkal a nagy ciklus előző fázisai.

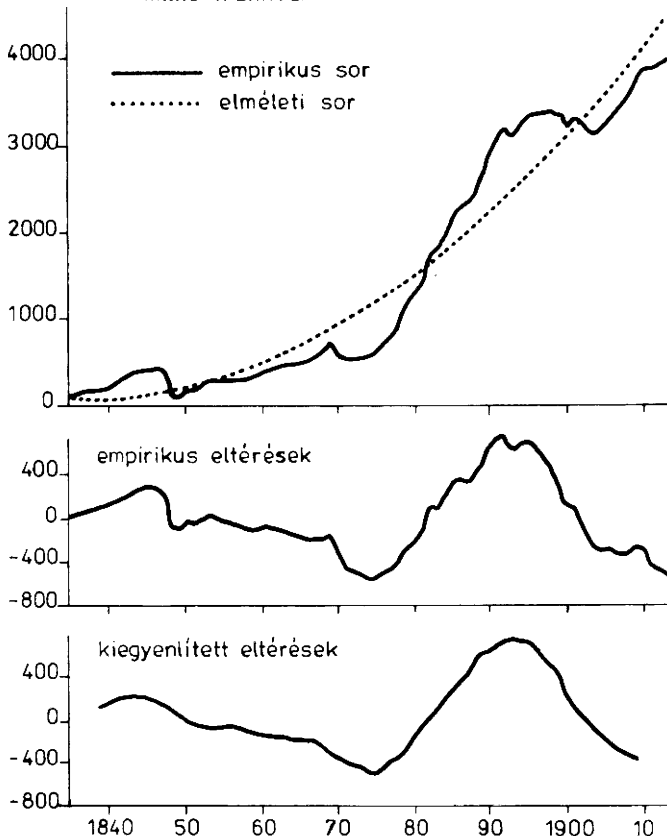
Ahhoz, hogy bebizonyítsuk, valóban úgy követi-e egymást a szabad tőke erősödő és gyöngülő fölhalmozása, ahogy ezt föntebb kimutattuk, elemezni kellene az új tőkék kibocsátására vonatkozó adatokat. Sajnos, ilyen adatok elég hosszú időszakokra nem állnak rendelkezésünkre. Az adott esetben azonban bizonyos fokig szemléletesek a takarékpénztári betétek alakulására vonatkozó adatok. A 12. diagram mutatja ezeknek a betéteknek az ingadozását Franciaországot illetően.

A diagramba fölvelt adatokat az előzőekben is alkalmazott módszerrel dolgoztuk föl.

A diagram bámulatos törvényszerűséget mutat. Kitűnik belőle, hogy a betétek alakulásában léteznek nagy ciklusok, de fordított jellegűek az árak, a tőkekamat stb. ciklusaihoz képest. A nagy ciklusok emelkedő hullámainak föntebb megállapított periódusai a betétek alakulásánál ereszkedő hullámok periódusainak felelnek meg, és fordítva. Vagyis abban az időben, amikor a nagy ciklusok emelkedő hulláma eléri csúcspontját, a szabad tőke fölhalmozása eléri a legnagyobb feszültséget. És fordítva.

Az előzőekből látható, hogy a nagy ciklusok megkonstruált modellje eléggé fedi a nagy ciklusnak azt a megnyilvánulását, ahogy ezt föntebb empirikusan fölvezoltuk. A megkonstruált modell azt mutatja, hogy a nagy ciklusok dinamikájának belső törvényszerűsége van. Éppen ezért, szorosán véve, nem tekinthetjük ennek a ciklusnak egyik vagy másik láncszemét az egész ciklus okának. Csak annyit mondhatunk, hogy a nagy ciklusok ritmusa visszatükrözi a

Magán-takarékpénztárak Franciaországban
Betétállomány az illető esztendő dec. 31-én
millió frankban

12. diagram

társadalom alapvető beruházási javainak bővülésében érvényesülő ritmust. Ám ez a bővülési folyamat nem azért ritmikus, mert metafizikai sajátossága a ritmikuság, hanem azért, mert összefüggvén a tőke fölhalmozásának és beruházásának folyamatával és azzal, hogy a kapitalista társadalom konkrét körülményei között játszódik le, elemeinek főntebb elemzett összefonódása folytan, nem mehet végbe szakadatlanul egyazon ütemben.

Végül is úgy látjuk, hogy a kifejtett hipotézis mint első ilyen kísérlet eléggé teljes és kielégítő magyarázatot ad a nagy ciklusokra.

Végezetül szükségesnek érzem, hogy két fönntartással éljek. Először, a kifejtett hipotézis szerint minden következő fázis az előző idő folyamán kumulatíván fölhalmozódott föltételek következménye, s minden újabb ciklus, a kapitalista gazdaságszervezési elvek fönntmaradása esetén, ugyanolyan törvényszerűen követi a másikat, mint egyazon ciklus egyik fázisa a másikat. Mindamellettt nem szabad elfelejteni, hogy minden újabb ciklus új konkrét történelmi körülmények között megy végbe, a termelőerők fejlődésének új színvonalán, s ezért korántsem egyszerű megismétlése az előző ciklusnak.

Másodsor, a nagy ciklusok fejlődési modelljének megkonstruálása során ignoráltuk azt a tényt, hogy vannak közepes ciklusok és más konjunkturális ingadozások, amelyek jelentősen bonyolítják a nagy ciklusok menetét. A konjunktúra menetének teljes megmagyarázása megkövetelné ezeknek a közepes ciklusoknak és egyéb ingadozásoknak az elemzését is. Ez azonban már meghaladja előadásom föladatát.

T Á J É K O Z Ó D Á S

A REFORMELMÉLETEK TÁRSADALMI KIALAKULÁSÁRÓL ÉS FÖLÉPÍTÉSÉRŐL^{*}

Michael Th. Greven

Az itt közölt írás szerzője, Michael Th. Greven (1947) politikatudományt, filozófiát és germanisztikát tanult; 1973-ban doktorált, 1976-ban habilitált, 1978 óta a politikatudomány és a szociológia professzora a marburgi Fülöp-Egyetemen (Philipps-Universität, Marburg an der Lahn).

Főbb művei: Systemtheorie und Gesellschaftsanalyse 1974, Krise des Staates? (társszerző: B. Guggenberger, J. Strasser) 1975, Parteien und politische Herrschaft 1977, Sozialstaat und Sozialpolitik (társszerző: R. Prätorius, Th. Schiller) 1980, Politische Willensbildung und Interessenvermittlung (társszerző: J. Falter, Ch. Fenner) 1984, Political Science and Science Policy in an Age of Uncertainty (társszerző: B. Crousse) 1985.

Jelen tanulmánya a hetvenes évek szövetségi Németországában uralkodó szociálliberális reformperiódus terméke. A szerző a politikaelmélet eszközeivel keres választ arra a kérdésre, hogy milyen fajta elmélettipusok alkalmasak egy reformfolyamat legitimálására. Fő konklúziójára, hogy ti. a reformelmélet szülője a konzervativizmus, jelesen a fölvilágosult reformkonzervativizmus, magyar kutatók is eljutottak. Hasonlóképpen párhuzam mutatkozik Greven ama gondolata, hogy a szóban forgó igényt leginkább a rendszerelmélet elégítheti ki — hiszen alapkérdés a rendszernek a változó környezeti föltételek melletti fönntartása —, valamint a magyar szellemi életben, közelebbről a társadalomtudományban a funkcionalista rendszerelmélet iránt jelentkező, megnövekedett érdeklődés között. Az írás így időszerűnek látszik a nyocvanas évek Magyarországon is.

^{*}"Zur Soziogenese und Gestalt von Theorien der Reform", in: Zur Theorie der Reform. Entwürfe und Strategien, hrsg. von Martin Greiffenhagen, C. F. Müller Juristischer Verlag, Heidelberg—Karlsruhe 1978, 35—56. o.

Napjaink társadalomtudományai s különösen politikatudományai sajnálatosan minősítik azt a körülményt, hogy még mindig nem rendelkezünk reformelmélettel. Bevezetőjében a jelen kötet szerkesztője is panaszkodik e hiányosság miatt, s ugyanúgy fájjalja a szótárak és kézikönyvek fogalommeghatározásaiban rejlő pontatlanságokat is. S ezzel összefüggésben csaknem mindig utalnak a forradalom fogalmának kidolgozottságára, a forradalmakról szóló történelmi munkákra, arra a "könyvtárnyi irodalomra", mely "e drámaian vonzó és traumatikusan fölkaparó témával" foglalkozik, s emez utalások mindig úgy hangzanak, mintha az ember szégyellné magát reformpártiságának szerénysége és szokványossága miatt: "a forradalom kivételes helyzet, /.../ a reform pedig maga a gyakorlat, /.../ vagy legalábbis valami mindennaposra utal, mondhatni arra az anyagra, melyből a politika mint a főnálló viszonyok megváltoztatásáért vagy megőrzéséért folytatott harc testet ölt". (Krockow 1976, 8. o.) A forradalmak pedig azt a matériát adnák, amiből álmok szövődnek?

De miként is van az, hogy állítólag hiányzik a "mindennapi gyakorlat" elmélete, fogalmának meghatározása? A benne részt vevők mindannyian vakon, tudatosság és tervezés nélkül cselekednének? S akikre irányul ez a cselekvés: lehetséges, hogy ezek az emberek a történelemből nem értenek semmit, hogy nincs elképzelésük sikerről és kudarcról, s nem rendelkeznek azon előnyök és hátrányok megítélésének kritériumaival, melyek a status quo fönntartásából vagy megváltoztatásából adódnak? Vagy inkább arról van szó, hogy csak a társadalomtudomány vallott kudarcot a "mindennapi gyakorlat" tudományos leírása során; vagyis a világtól való idegenségnek és a valóság félreismerésének vádjai itt és épp itt találó, ahol azt emlegetni szokás?

Az irodalomban nemigen kérdőjelezi meg a társadalmi reformok történelmi szakaszait és magukat a bevezetett nagy reformokat. Ezek nemcsak hogy nem vitatottak, hanem részletes tudományos leírásuk, dokumentálásuk és magyarázatuk is rendelkezésre áll. Mindezzel kapcsolatban nem vetődnek föl kételyek, úgyhogy nem kell földidézni a szakirodalmat mondjuk a Stein--Hardenberg-féle reformokkal összefüggésben, s éppígy elhagyhatjuk az utalást az angol választói reformra, a Bismarck idején bevezetett társadalombiztosítási törvényhozásra, vagy bármely más nagy reformalkotásra. A közelmúlt reformjai -- még ha a mondottakkal nem is hasonlíthatók össze --, bár még alig beszélhetünk róluk múlt időben, szintén anyagot szolgáltatnak a tudományos elemzés és történelmi vizsgálódás számára.

Miből adódik tehát az "elmélet" hiányát fájjaló panasz, mi fejeződik ki a forradalomelméletekre vetett kaján oldalpillantásokban, s mit akar pontosan mondani e hiányosságok fölemlgetése?

Kézenfekvő a válasz azok esetében, akik — mint az utóbbi időben H. Heimann (1975, 1976) — a napi politika és reformeri gyakorlat sikerét vagy kudarcát helyes és cselekvésre orientált elmélet kidolgozásától teszik függővé; az e fölfogást valló teoretikusok a megfelelő elmélet hiányára vezetnek vissza, ha valamely reformfázis kudarcba fullad és ez tendenciaváltozáshoz vezet. Mindeközben persze specifikus módon is értelmezik az elméletet, "pozitív tudatformák jellemzéseként", mely azzal a funkcióval rendelkezik, "hogy megismerjük és értékeljük a társadalmi valóságot, hogy az emberek képessé váljanak arra, hogy a valóságban tájékozódjanak, s szükségleteikkel, érdekeikkel, normáikkal, érték- és célképzeteikkel összefüggésben, gyakorlati cselekvésük révén, tudatosan hassanak és változtatásokat hozzanak létre a társadalmi valóságban" (Heimann 1975, 14 sk. o.). E fölfogás szerint az elmélet tehát stratégiát és cselekvési jogosítványt jelent, mely egyszerre szolgálja a megismerést és a társadalmi gyakorlatot, "hosszú távú program" és "orientációs keret"...

Mások nem a reformelmélet hiányát fájlalják; ők — más időkben — a forradalom gyakorlatát marasztalják el, mely minden addig létrejöttet épp azért számol föl, mert megalkotásukra nem tudatosan került sor; hiszen a forradalmi gyakorlat "nem látja az intakt intézmények és a nem katasztrófákon keresztül megvalósuló társadalmi változások föltételeit" (Kaltenbrunner 1972, 45. o.), s mert nem veszi figyelembe, "hogy az ember a múlt és a jövő kiegyenlítését csak folyamatos, egymásba való átvezetésük révén célozhatja meg" (von Baader 1850, 127. o.). Ha először furcsának találjuk is ez utóbbi megjegyzést, ne vezessen félre bennünket a régies hangzású nyelvezet, hiszen itt a XVIII. század második felének és a XIX. századnak a szavai fejezik ki a reform egyik alapelvét; ugyanezt a XX. század nyelvén fogalmazva: "a politika a fennálló viszonyok megváltoztatására vagy megőrzésére irányuló harc. A reform mint politikai elv mindkettőt szándékolja, a fönnállót részekre irányuló lépésekben akarja megváltoztatni — hogy elejét vegye a megmerevedésnek, mely végső soron katasztrófális összeomláshoz vezetne." (von Krockow 1976, 119. o.)

Nem véletlen, hogy ez, a reformelmélet kidolgozására irányuló kortársi próbálkozás végül is egybeesik a forradalomellenes, konzervatív érvekkel. Az összefüggés pedig amaz igyekezet során adódik, hogy történeti-genetikus módon tárják föl a reformisztikus elvek és elméletek, valamint a reformisztikus gyakorlat eredetét, tehát hogy ezeket szellemtörténeti és fogalmi értelemben ne a forradalommal szembeni ellentétből határozzák meg. Persze nem a véletlen játéka ez, az irodalomban újra és újra föllelhető ellentét. De ar-

ról sincs szó, hogy csak logikai értelemben vett elvi alternatíva állna előttünk, hanem a két fogalom társadalmi keletkezése és a bennük megragadott társadalmi és politikai gyakorlat a legszorosabb módon összefonódik egymással, s csak ebben a kapcsolatban érthető meg. S így járva el, történetileg kiviláglik a konzervativizmus és a reformelv közötti szoros összefüggés: mind abban, hogy együttesen állnak szemben a XVIII. és XIX. századi (polgári) forradalmi követelésekkel, s így belefoglalják a XIX. század nagy konzervatív társadalomképeibe (E. Burke, F. von Baader, F. von Gentz), mind a nem-polgári államok forradalomellenes vagy ellenforradalmi politikájának elemzése szempontjából -- ez a forradalomellenes vagy ellenforradalmi politika az állami reform politikája. Albert Soboul a francia forradalomról írott alapvető történelmi munkájában "A második Direktórium. A polgári köztársaság bukása (1797--1799)" című fejezetet a "Repressziók és reformok (1797--1798)" című alfejezettel kezdi (Soboul 1963, 501 skk. o.). Norbert Elias pedig a XVIII. század közepe után beköszöntő francia reformmozgalom szellemét (mely Turgot-val, XV. Lajos után, 1774-től a Controlleur général des finances-t állítja föl) a következőképpen jellemzi: "a reformakarat teljességgel a főnálló, fölülről manipulált társadalmi rendszer keretei között marad, s nem egy abszolút új képet és új fogalmat állít szembe azzal, hanem megjavítani akarja: a 'rossz civilizációból' a kormányzat ügyes és fölvilágosult intézkedései nyomán 'jó és igazi civilizációnak' kell létrejönnie", s a továbbiakban megállapítja: "itt is megtaláljuk azt, ami minden reformmozgalomra jellemző, hogy ugyanis félig igenli, félig tagadja a főnállót" (Elias 1976, 1. köt., 57 és 60. o., kiemelés: M. G.).

Az eddig kifejtettekben már benne rejlik az az összefüggés, amire -- legalábbis nekem úgy tűnik -- a reform és forradalom ellentétéről folytatott elméleti viták túlságosan kevésbé vagy egyáltalán nem voltak tekintettel, ami azonban emez ellentét, mint történetileg létrejött ellentét szempontjából lényeges és meghatározó: a forradalom és a reform nem kizárólag abban különbözik egymástól, hogy milyen nagyságrendű a változtatásra irányuló akarat, hogy milyen a főnállóhoz és a jövőhöz való viszonya, s a különbség nemcsak az erőszak alkalmazásának kérdésében, és végezetül nemcsak abban rejlik, hogy a rendszer legitimációs alapjait érintetlenül hagyja-e vagy sem; a forradalom és a reform lényegileg abban különbözik egymástól, hogy míg a reform olyan intézkedés, amellyel a főnálló politikai rendszer vagy a benne található frakciók a változtatás technokratikus-politikai akaratával hatnak a társadalomra, a forradalom viszont ugyanezt a politikai rendszert kívülről támadja meg és kívülről harcol vele szemben. A reform a társadalmat fölülről

akarja formálni, a forradalom pedig alulról kérdőjelezi meg a társadalmi berendezkedés alapjait; a reform: politika, az újkori politikafogalom köznapi értelmében, miként az az abszolutizmus idejére kikristályosodott; a forradalom pedig spontán jellegű társadalmi folyamat, általában véve tehát nincs a főnálló intézményekre és jogrendre utalva.

Von Krockow saját reformmeghatározásában lényegesnek tartotta, hogy a reformban "a főnálló uralmi berendezkedés legitimációs alapjai vagy teljességgel megőrződnek, vagy csak hosszabb időszak során, fokozatosan változnak meg" (von Krockow 1976, 18. o.), és történeti példái kapcsán megjegyzi: "de a reformokat kizárólag a centrumból, a társadalmi hierarchia csúcsáról várják -- s az adott viszonyok között valóban csak onnan indulhatnak ki" (i. m. 26. o.), másutt pedig helyesen jegyzi meg azt, hogy "a porosz reformok teljességgel 'földről' léptek működésbe" (i. m. 97. o.) -- azonban nyilvánvalóan nem lát összefüggést a két vonatkozás között.

Véletlen volna, hogy a társadalombiztosítási törvénykezés éppúgy Bismarck és nem a szociáldemokrata mozgalom műve volt, mint a szocialista törvények -- s hogy a francia társadalom nagy maradandó reformjai, mint a pénzügyi és adóreform, mint a közigazgatási reform, s végezetül a jogrend reformja nem a VIII. év brumaire 18-a (1799. november 9-e) utáni időből származnak? Tehát egyáltalán nem kizárólagosan a forradalom eredményei, hanem inkább a diktatórikus ellenforradalom intézkedése, a forradalmat oly módon megvalósító intézkedések, melyek ugyan nem egy status quo ante állapotot eredményeznek, hanem inkább egy új, nem-forradalmi berendezkedést, egy visszalépést a forradalmi igények mögé.

Tudunk példát mondani alulról jövő reformra, helyesebben: lehetséges egyáltalán alulról jövő reform?

Úgy gondolom, e kérdésfölvetéssel a reform, illetve a forradalom fogalmának magvát érintjük, amit von Krockow és más szerzők elhanyagoltak: ugyanis a társadalmi hordozó tényezők kérdését, melyekre vonatkozóan az uralom adott elosztása és a cselekvési központok topográfiája teljességgel különbözik a forradalmi, illetve a reformisztikus időszakokban. Történetileg nézve a reform azon társadalmi erők vagy cselekvési megbízottaik defenzív és konzerváló intézkedése, melyek részesei a hatalomnak, fönntartásában érdekeltek és szembenállnak a legitimációs alapok megváltoztatásával. A reform politikai folyamatának jellegét a reformtörvény, az intézkedés, a rendelet, s a jogok biztosítása fémjelzi. A folyamat dinamikája a politikai hatalom központjából indul ki, még akkor is, ha a késztetést, az okot másutt találjuk. E központ

megőrzése a cél a reformintézkedésekkel bevezetett változtatásokban. A reform lényegében véve tehát fejedelmi aktus.

A forradalom, történetileg, eredendően offenzív; maga a forradalom, vagy fölidéződő veszélye hívja életre a reformokat. Mivel a reform meghirdetésére és társadalmi folyamatban való előkészítésére és kibontakozására hosszú időszakban kerül sor, olykor úgy tűnhet, mintha a reform járna elől -- miként az az 1670-es éveket követő és 1789-et megelőző francia reformperiódus esetében is érzékelhető; a reform itt is defenzív szerepű, a közelgő veszélyt antici-pálja csak, s erre a képzeletbeli állapotra reagál, hogy megelőzze és kordá-ban tartsa azt. A forradalom társadalmi erői a legtöbb esetben ki vannak zár-va az uralomból, vagy legalábbis nem kapnak helyet abban a saját történelmi igényüknek megfelelően. A "társadalom méhe" az a hely, ahonnan a forradalom kiindul, itt reprodukálja önmagát, itt születnek meg produktív és dinamikus erői; a forradalmi küzdelem a politikai hatalom központja ellen irányul, a felsőséggel és az általa megszilárdított és védett társadalmi privilégiumok-kal szemben. Ezeknek az erőknek az iránya fordított a reform erőinek az irá-nyultságához képest. A forradalom esetében az egymással szemben álló ténye-zők közvetlenül csapnak össze. A mozgás és az erőszak így mindkét oldalon je-lentkezik, de különböző formákban ölt testet: a hatalom oldalán mindenekelőtt az intézmények, törvények és intézkedések strukturális erőszakát látjuk, a másik oldalon pedig az egyes emberek és csoportok vonakodása, fölháborodása és ellenállása érzékelhető; azután a rendőrség és reguláris hadsereg révén az állami erőszak manifeszt módon lép föl, vele szemben pedig nem rögzült in-tézmények, nem egy berendezkedett jogrend áll, hanem csak a tömeg, a szoká-sos kerékvágásából kilépett és erőszakossá vált társadalmi folyamat, mely e mozgásnak forma nélkül is erőt kölcsönöz, s a forradalom spontaneitása saját intézményeit még keresi a harc során, s csak majd a győzelemben találja foko-zatosan meg. S a régi vagy az új berendezkedés értelmében vett legalitás kér-dését csak a győzelem vagy a vereség dönti el, ahol is az új társadalmi rend a saját legitimitását magából a forradalomból vezeti le.

Amit az elméletek fölépítésének vagy alakjának nevezhetünk -- szisztema-tikus vagy dialektikus jellegükre, merev vagy dinamikus formájukra, történe-tiségükre vagy metafizikai dogmatizmusukra gondolunk --, az a szóban forgó teóriák társadalmi genezisének eredménye és kifejeződése. Az elméletek tehát alakjukra azon jelentés és funkció révén tesznek szert, melyekkel a társadal-mi folyamatok és összeütközések szempontjából rendelkeznek vagy rendelkeztek; bennük fejeződik ki e szociális folyamat releváns csoportjainak érdekeket formába öntő társadalmi gondolkodása. Fölépítésük dönti el azt is, hogy meny-

nyire képesek ideológiává válni (Greven 1974, 12 skk. o.) s milyen értékítéletet kapnak a társadalomtól. Csak akkor érthetjük igazán meg a reformoknak és a reformeri tervezésnek alapul szolgáló társadalom- és politikaelméletek konzervatív vagy kritikai jellegét, ha tényleges alakjukat összekapcsoljuk társadalmi genezisük vizsgálatával.

Aki azt mondja, hogy nem létezik reformelmélet, s e megállapítás érvényét a múltra is vonatkoztatja, az helytelen pályára lépett — a mai fölfogásból indul ki, amire még rá kell kérdeznünk.

A reformelméletnek, történetileg tekintve, nem azok az erők a letéteményesei, melyek megkérdőjelezzik a társadalmi berendezkedés uralkodó formáját, annak és a vele fönnálló uralmi viszonyoknak a megváltoztatására, valamint arra törekednek, hogy a régi rendet új berendezkedéssel váltsák föl; hanem emez elméleteket az ellenforradalmi erőknek, az épp szóban forgó történelmi korszak konzervatív tényezőinek az oldalán találjuk. Tehát egyáltalában nem reakciós erőkről van szó! Vagyis nem azokról az erőkről, melyek saját hitvallásukat föltétlen tagadásként állítják szembe a termelőerők történelmi fejlődésével, az osztályok közötti társadalmi vonatkozásokkal és a társadalmi fejlődések dinamikájával. Ezek az erők hamar jelentkeznek a forradalmárok és a reformerek egy időre egyesült oldalával szemben (amit különösen jól tanulmányozhatunk a francia forradalmat megelőző időszakban). Könyvének "A polgári forradalom előjátéka: az arisztokrácia lázadása" című fejezetében írja Soboul a következőket: "Az 1789-et közvetlenül megelőző években az általános társadalmi és alkotmányos válság talaján súlyos politikai válság bontakozott ki, amelyet főleg a monarchia pénzügyi tehetetlensége és állapotának megreformálására való képtelensége idézett elő. Valahányszor egy reformokra törekvő miniszter modernizálni akarta az államot, az arisztokrácia tüstént kiváltságainak védelmére kelt. A forradalmat az arisztokrácia lázadása előzte meg; ez a lázadás lényegében már 1789 előtt megrendítette a monarchiát." (Soboul 1963, 86. o.)

A XVIII. század nagy reformerei által képviselt lumière nem volt forradalmi mozgalom: "a burzsoázia mint osztály változásokat és reformokat kívánt, de soha egy pillanatig sem gondolt forradalomra" (Soboul 1963, 63. o.). Őket inkább úgy jellemezhetnénk — ha csak a politikai erőter topográfiájára vagyunk tekintettel, azaz egy pillanatra figyelmen kívül hagyjuk a társadalmi bázist és csak a politikai hatalmi viszonyokat nézzük —, hogy a konzervatívok baloldali szárnyát alkották. Ők azok közé tartoztak, akik már érzékelték a társadalmi berendezkedés összeomlásának fenyegetését, aminek a nemesség politikája következményeként kellett bekövetkeznie. Hiszen ez a politika egy-

szerűen nem akart tudomást venni azokról, a társadalmi termelésben már hatékonyra vált átalakulásokról, melyek főleg a nagypolgárság társadalmi helyzetének emelkedéséhez és az ebből adódó politikai igényeihez vezettek. Így a polgárok a forradalom kitörésekor, véletlenül és egyre növekvő visszarettetéssel, a forradalmi erők oldalán találták magukat. Egy olyan forradalom, mely az éhség megmozdulása volt és nem rendelkezett a társadalom átalakítására vonatkozó reformeri elképzelésekkel, mely a tömegek egy pillanatra fölszabadított és azonnal fölültre-kerekedett erőszakát vitte fegyverbe, azt a forradalmi dühöt, melynek első gondolata a régi elpusztítását követeli, anélkül hogy tulajdonképpeni gondolat vagy eszme volna, sokkal inkább az elnyomók és kizsákmányolók iránt táplált gyűlölet, a segítőikkel és haszonlesőkkel szemben érzett düh fejeződik ki benne.

A polgároknak azonban eszméjük volt, sőt egész rendszereik, amit az újralfelfedezett ész elveiből vittek át a történetileg létrejött társadalmi rend értelmezésére. S ez a kép az új antropocentrikus világkép fényében racionalisan megérthetőnek és kivitelezhetőnek tűnik; csak arra van szükség, hogy összefüggéseiben ragadják meg, hogy fölfedezzék az egyes intézkedések és behatások összjátékának elveit, hogy tehát az osztálytársadalmat és végső konzekvenciaként az egyes embert is (Lametrie: "L'homme machine" 1748) gépezetként fogják föl, mely megtervezett módon funkcionális összefüggéssel rendelkezik, amit irányítani, szabályozni és ellenőrizni lehet.

A gépezetbe való eme beavatkozás előfeltétele az, hogy racionálisan értsek működését, hogy meghaladjanak mindenféle metafizikát és transzcendencia-képzetet. Mindazt, amire szükség van, az enciklopédisták értették meg a legjobban, még ha voltak is ebben elődjeik és utánuk egyre többen jutottak is a fölismeréshez: a társadalom pontos térképére van szükség, egy sémára, Turgot-féle táblázatra (Tableau philosophique du progrès des l'esprit human 1750) vagy Quesnay-féle tableau-ra (Tableau économique, avec son explication 1758), olyan rendszerre, mint amelyet Holbach épített föl (Système social, ou principes naturels de la morale et de la politique 1773).

Aki történetileg kérdez a reformelmélet eredetére és első jelentkezésére, ezt itt, a XVIII. század sémáiban, táblázataiban, modelljeiben és rendszereiben találja meg, melyek a polgári osztályok nevében és érdekében azzal az igénnyel léptek föl, hogy a társadalom megváltoztatásában az újat összekapcsolják a régivel, s hogy a termelés és a csere szférájában már elértekhez anélkül kapcsolják hozzá a politikai igényeket, hogy ezzel a már elérteket veszélyeztetnék. Ebből adódik a polgárság változtatási akaratát oly tipikusan jellemző vonás, hogy a változtatást és a megőrzést szervesen össze-

kapcsolják — a magyarázat tehát a félig érvényesített társadalmi igényben rejlik; s ezen összekapcsolásban az a félelem érzékelhető, hogy az egyszer már elértet el lehet veszíteni. S a polgároknak a XVIII. század közepén és azután is jóval több veszténivalójuk volt pusztá láncaiknál; mögöttük már forrott az éhes tömegek tompa és az egész berendezkedés ellen irányuló gyűlölete, melyről a polgárság pontosan tudta, hogy még ellene is fordulhat. Hiszen e gyűlölködés már régóta nem korlátozódik a földbirtokos nemességre, hanem éppígy eléri a tőkés tulajdonosokat, a nagy haszonbérllőket és gabona-spekulánsokat, akik szabályozzák a kenyér árát, s érdekeiket éppígy érvényre juttatják bérlőkkel és bér munkásaikkal szemben, mint azt a régi földbirtokos urak tették; a lyoni manufaktúrákban és a lotaringiai bányákban már régóta forr a düh a gazdag polgárok és pénzemberek ellen, akik már gazdagabbak a nemességnél, s a király környezetére gyakorolt befolyásuk is felelős az éhínségért és a társadalmi viszonyok visszásságaiért. A polgárság ily módon tehát a társadalom hatalmi viszonyainak megváltozása után a politikai hatalomból is részesülni akar. Mindezt azonban nem annak a rendnek a fölborítása árán, ami a már elérteteket biztosítja. Emez osztály számára a fönnálló berendezkedés a változások kiinduló- és végpontja. Képviselői lelkes igent mondanak az emberek egyenlőségére és természeti jogaira, ha a nemesség születési előjogokkal legitimált hatalmi igényéről van szó. De éppily határozott igen a válasz, amikor a sansculottes és gagne-deniers tömegeivel szembeni szociális távolság megőrzéséről és arról van szó, hogy a tulajdon sérthetetleniségére hivatkozván biztosítsák a birtoklásból származó privilégiumokat és a tőkéből származó hatalmat. Ebből rajzolódik ki történetileg a reform princípiuma és elmélete.

Csak akkor juthatunk a reformmal kapcsolatos kérdések megfelelő értelmezéséhez, ha — miként itt tettük — együttesen látjuk az elmélet társadalmi geneziséjét és szerkezetét, ha ezeket egymásra vonatkoztatva magyarázzuk. Tanmányunk keretei miatt nem követhetjük tovább a jelzett történelmi utat; számunkra itt annak az elvnek a fölmutatása a fontos, melyből a reform mint társadalmi és politikai folyamat érthetővé, s mint elmélet és elméleti fölfogás azonosíthatóvá válik. Ha tovább követnénk a történelmi példát, világos volna, hogy merre kellene keresnünk a forradalom utáni korszak politikailag egyre inkább berendezkedő polgári társadalmában a reform elméletét. Nem ott, ahol e társadalmat, reprodukciójának alapjait és uralmi viszonyait meg akarják változtatni, nem ott, ahol a társadalom méhében, saját törvényszerűségeinek megfelelően, immár a társadalmiság egy új igénye, egy új osztály formálódik. Hanem ott kell a reformelmélet szülőhelyét keresnünk, ahol tudják, hogy

a sikeres védekezés emez új forradalmi igénnyel szemben, tehát a polgári uralom megőrzése változtatásokat tesz szükségessé; hogy okos politikára, racionális intézkedésekre, jól mért szabadságokra és a szociális problémák fokozatos enyhítésére van szükség az új forradalmi szellem lefegyverzése és előharcosai visszatántorításának érdekében — hogy tehát a megőrzés érdekében változtatni, reformálni kell.

A társadalmi folyamatok ehhez szükséges megértése, e folyamatok összefogása struktúrákká, intézménnyé-szilárdításuk, valamint lényeges összetevőik működési feltételeinek feltárása a XVIII. század nagy rendszereinek s eme szisztémák hagyományának köszönhető. A társadalmat így racionális mechanizmusként fogják föl, kölcsönös függések rendszereként; a forradalom utáni időszakban, az immár megvalósított polgári társadalomban — mely érvényre juttatta a polgári osztályok politikai igényét — a társadalmi folyamat alakíthatóságának, konstruálhatóságának és tervezhetőségének állítása azonban vesztített hangsúlyából. A kései XVII. és XVIII. század aktív emberközpontúságának helyébe — melynek elméleteivel a föltörekvő polgárság támadt neki a monarchia és feudálabszolutizmus így és másként nem lehetséges társadalmi berendezkedése metafizikai megalapozásának, mellyel a gyakorlatilag föllépő és a legmagasabbrendű történelem- és társadalomformáló erőként értelmezett emberi értelmet állította szembe — immár a kauzális összefüggés törvényszerűségeinek és szabályosságainak hangsúlyozása lép; ez nem régi értelemben vett metafizika ugyan, ám a rendszer magára hagyott törvényszerűségének "láthatatlan kezét" egyre inkább a tulajdonképpeni társadalomként értelmezik. Eddig a társadalmi folyamatokért a társadalmi gyakorlatot tették felelőssé, e látásmódot fokozatosan fölváltja azonban a stádiumok törvényszerű egymásutánjának, az evolúciónak a képe. S a periódusok e törvényszerű folyamának kiemelt tulajdonsága az, hogy belső statikája van — s ez kifejezett ellentétben áll a forradalom előtti, XVIII. századi polgárság fölfogásmódjával. Új fogalom születik meg: az egyensúly (ekvilibrrium), s ez az emberi gyakorlat által létrehozott, célirányos változás fogalmának helyére lép. A reformelméletek mindig is összekapcsolták az evolúciót a statikával, a dinamikát az egyensúllyal, miként azt az első gazdasági egyensúlyelméletek szerzői, Jean-Baptiste Say (Traité d'économie politique 1803) és Simonde de Sismondi (Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population 1819) népszerűsítő módon tették. A Say által módszertanilag megkezdett út egyébként emlékeztet a XX. századi rendszerelméletre: a társadalom elvonatkoztatássá válik, elemzése figyelmen kívül hagyja történelmi sajátosságait, s az általános esetre redukálja úgy, hogy szinte azt mondhatnánk Weber-

rel, hogy a társadalom ideáltípusáról van szó. S reprodukciójában ez az absztraktum olyan törvényszerűségeknek engedelmessé válik, amelyeket az emberi föllépés nem tud megváltoztatni, s melyek biztosítják egyensúlyát és stabilitását (W. Krelle 1947). S míg Say kezében e modell kizárólag a kínálat és kereslet, a termelés és fogyasztás gazdasági egyensúlyára vonatkozik, ami látásmódja szerint szabályszerű dinamikus fejlődésben és növekedésben van, Sismondi viszont már föl hívja a figyelmet az aránytalanságok veszélyeire, melyek megzavarhatnák az egyensúlyt, ha nem lépne föl olyan társadalmi intézmény, mely föl számolja a rendellenességek okait (Sismondi a termeléshez mért alulfogyasztásról emlékezik meg, vö. H. Grossmann 1924). Ez a szabályozó beavatkozás azonban nem rendelkezik a forradalom előtti időszak igényével: kizárólag ama rendellenességek kiküszöbölését szolgálja, melyek akadályozzák a társadalmi újratermelés gazdasági rendszerét abban, hogy saját törvényszerűségét, a "láthatatlan kezet" kövesse.

A XIX. század közepétől két igen különböző szerző áll az itt csak jelzett elméleti hagyomány középpontjában. Először is John Stuart Mill (1851--52-ben megjelent gazdaságtanelméleti főművét az 1864-es német kiadás alapján idézzük: Grundsätze der politischen Ökonomie nebst einigen Anwendungen derselben auf die Gesellschaftswissenschaft), aki politikai gazdaságtanának "A be-nem-avatkozás elvének okairól és korlátairól" című részében alapozta meg a "Laissez faire -- kell hogy legyen a szabály" jelmondatot (természetesen a kormányzat be-nem-avatkozásáról van szó, 171 skk. o.). S e kívánalomban az, a reformeri politika és reformelmélet szempontjából klasszikus föl ismerés kristályosodott ki, hogy a társadalmi folyamatba való kormányzati beavatkozás csak akkor legitím, ha a társadalmi és gazdasági folyamat hibás fejlődéseinek helyesbítését célozza: csak ott szabad beavatkozni, ahol fönn áll az a veszély, hogy a szabadjára engedett társadalmi újratermelés mechanizmusai -- a gazdasági és szellemi területen folytatott verseny és konkurencia -- akadályoztatnak. A kormányzatnak egyedül itt joga, sőt kötelessége a verseny föltételeinek értelmes reformjai révén magát a konkurenciát biztosítani. Saját föl fogását Mill, érdekes módon, ugyanazzal a példával szemlélteti, amivel Marx is élt: a munkaidő törvényes szabályozásával (i. m. 698 skk. o.). John Stuart Mill ezzel a modern reformelméletek praxiológiai alapirányultsága számára paradigmaként jelenik meg, hiszen helyenként szó szerint, helyenként pedig szellemében előlegezte az olyan megfogalmazásokat, mint "Wettbewerb soweit wie möglich -- Planung soweit wie nötig" (Versenyt amennyit lehet -- tervezést amennyi kell), vagy a "muddling through" (D. Lindblom) és a "piece meal engineering" (K. R. Popper) szellemű koncepciókat; Auguste Comte pedig (Cours

de Philosophie 1830—42) a rendszerelmélet előfutára volt, mert nála látjuk először az evolúció és dinamika, statika és egyensúly fogalmait jellegzetes módo. összekapcsolva (K. Kühne 1. köt., 80. o.).

Mindez jellegzetes a kifejtett értelemben, mely a kapcsolat specifikus alakját csak a társadalmi geneziszből teszi megragadhatóvá. Comte-nál a gazdasági újratermelés dinamikája az, ami minden fázisban megkívánja és szükségesé teszi a termelés és fogyasztás egyensúlyát; a társadalmi vonatkozások és viszonyok (különösen a tőke és munka közötti összefüggés) statikájának pedig az egyre szélesedő újratermelés előfeltételévé kell válnia, s a társadalmak evolúciója végezetül úgy jelenik meg — a jövő számára —, mint ellenőrzött átmenet a társadalmi és gazdasági prosperitás egyik szakaszából a másikba, amit szociotechnikaként kifejlesztett, természettudományokra orientálódó társadalomtudomány irányít. Mindebből világosan érzékelhető a kései XVII. és XVIII. század emberközpontúságával való, egyre mélyülő szakítás. Hogy az ember maga csinálja történelmét, hogy tudatosan és értelmesen formálni tudja azt, immár másik zászlóra került — nem arra, mely a főnnálló megreformálásáért lobog, hanem arra, mely forradalomra hív föl.

A reformeri elképzelésekről, elméletekről és a reformisztikus gyakorlatról itt vallott fölfogás szerint az az út, melyet a jelzett történelmi hagyományok be kellene járnia, még csak nyomába sem jut az egykor létrehozott elméleti hagyományoknak, ily módon tévútra kellene jutnia. A polgári berendezkedés társadalmi és politikai cselekvési központjainak topográfiája megváltozik ama társadalmi konfliktusok változásával, melyek a kapitalizmus és a polgári társadalom dinamikus fejlődése, a konfliktusok politikai formáinak történelmi fejlődése, s végezetül ama tudat alapján jönnek létre, mely a társadalmi csoportok és osztályok számára világnézetként és osztálytudatként kristályosodik ki. A reformeri gondolkodás helye a politika cselekvési mezéjén abban a mértékben tolódik el balra, amilyen mértékben a szocialista és szociáldemokrata munkásmozgalom — fokozatosan magáévá téve a marxizmust Lassalle elméletének ellenében — forradalmi ideológiára tesz szert, amit csak megerősítettek a Bismarck-féle szocializmus-törvények idején átélt üldöztetések, s ugyanakkor ezzel párhuzamosan e mozgalom egy része a gazdasági és társadalmi fejlődés nyomán elpolgáriasult, s a szocializmus-törvények egy további indirekt következményeként a Birodalmi Gyűlés szocialista frakciója egyre jelentősebbé vált és a "parlamentáris út" megerősödött. Miközben a liberális polgárság és elméleti elképzelései a feudálarisztokratikus és a nehéziparra orientált uralkodó körök — melyek számára végső soron a Német Birodalom és különösen Poroszország alkotmánya jelölte ki az eszményi berendez-

kedés alkotmányos kereteit — szervezeten is polarizált összeütközésében, valamint a szocialista munkásmozgalom veszített jelentőségéből, ez utóbbi különböző tényezők alapján egyre inkább föladja forradalmi jellegét és végezetül még forradalmi nyelvezetét és ideológiáját is. A "forradalmi merénylet-szövés" helyére (D. Groh 1973) az ideológiában szintén — még ha jelentős kétséssel is — az Ignaz Auer-féle "practicizmus" vagy az Eduard Bernstein-féle "reformizmus" lép (H.-J. Steinberg 1976).

Amennyiben tehát a reformeri gondolkodás ideológiailag és formáját tekintve többször megváltozott és a reformelméletek társadalmi hordozói is a századunkat megelőző százötven év során sokszor áthelyeződtek — s a váltásoknak ez a sora a reformelméletek kidolgozott történelmében még sokkal összetettebbként és sokkal kevésbé sematikusként jelenne meg —, annyiban világossá kellett válnia annak, hogy társadalmi és politikai helyüket a mindenkori történelmi erők és konfliktusok mezején azonosként jellemezhetjük, s a reformok általános elméletének erről a pontról kellene kiindulnia. Ezt a helyet az jellemzi, hogy hozzá tartozik a hatalomhoz és a politikai rendszerhez, vagy legalábbis hatékonyan hozzá tud férni. Az uralmon lévőkkel azonban nincs teljes mértékben vett azonosságról szó, hanem ezekkel szemben a reformerek pozíciója inkább végérvényesen nem biztosítottnak tekintendő. Innen adódik a strukturális változásokkal és az új politikai és társadalmi igényekkel szembeni érzékenység; innen adódik az a képesség és készség is, hogy elismerjék a reformisztikus változtatások szükségességét, hogy részt vállaljanak ezekből, s bizonyos ideig az ügy előrevitele érdekében koalícióra lépjenek forradalmi erőkkel, hogy azután ezekkel szemben lépjenek másokkal szövetségre, ha a tulajdon egyszer már elért állapotát és a hozzá tartozó politikai és társadalmi jogokat veszély fenyegeti.

Ez a minden reformisztikus törekvés esetében közös hely, amit a történelmileg meghatározott korszakok mindenkori politikai erőterében foglalnak el, nem marad hatás nélkül a hozzá tartozó elméletek fölépítésére. Minthogy ezekben is találunk közös szerkezeteket és érveket, így az itt csak vázlatosan jelzett utat szellemtörténetileg is le lehetne immanens módon írni. Egy ilyen próbálkozásnak azonban nem kis fáradságába kerülne, hogy fölfedje például a kései XVII. és XVIII. század holisztikus rendszervázlatainak és John Stuart Mill liberális praxiológiájának közös tartalmait: teljesen különbözőként, egészen ellentétesként jelennének meg számára. Az ellentét azonban csak látszólagos, épp annyira, mint amit a XX. században T. Parsons "The Social System", illetve K. R. Popper "Logik der Forschung" és "The Open Society and Its Enemies" című könyvei óta az általános rendszerelméletre orientálódó elvont

társadalomelmélet, valamint a szerény elméleti igénnyel föllépő módszeres valóságmegragadás empirikus-analitikus kezdeményei között érzékelhetünk. A valóságban nagyon is összekapcsolódik az, ami az elméleti-módszertani összeütközésekben és iskolás vitákban — tehát a tudomány immanens szférájában — áthidalhatatlan polaritásként jelenik meg, s a politológiai és szociológiai kongresszusokon nagy presztízzsel vonul föl egymással szemben — a politika mindennapi gyakorlatában (mondjuk a szociálliberális koalícióban és kormányzatában) elemzésbeli és cselekvésre orientált ideologémává lesz. A politikai cselekvési mezők rendszer-funkcionális részmodelljei — melyek az általános rendszerelmélet immanensként beállított vonatkoztatási kereteiben fogalmazódnak meg — a politikai és bürokratikus instanciák döntéselőkészítési gyakorlatában szervesen illeszkednek az adatok begyűjtésének és kiértékelésének empirikus-analitikus módszereivel. Mindeközben persze tipikusan az a számos alkalommal fölmutatott körülmény, hogy a tulajdonképpeni döntéshozatalban nem föltétlenül veszik figyelembe a döntéselőkészítés során nyert információkat (lásd például Grottian—Murswieck 1974, 35, 50, 113 skk. o.). Ez a mondhatni szabadosság /Unverbindlichkeit/ — mely jól ismert okoknál fogva (H. Friedrich 1970) nagyon is megfelel a politika és a bürokrácia egyes döntéshozói motivációs és érdekbeli előföltevéseinek — közvetlenül adódik az alkalmazásra kerülő tudományos tételek metodológiai és ismeretelméleti föltételeiből: a cselekvők hatalombeli, valóban politikai érdekeinek (hogy ugyanis az informális döntéselőkészítés minél kevésbé és minél később késztesen visszavonhatatlan cselekvési maximák rögzítésére) az a tudományos program felel meg tökéletesen, mely világosan elválasztja egymástól a cselekvés érték-motivációját és az adatok analitikus földolgozását (H. Albert 1969).

Tovább is konkretizálhatjuk ezt a megfelelési viszonyt, ami tehát a társadalmi rendszerek mindenkori döntéshozóinak politikai és hatalmi szükségletei, valamint a rendszerelméleti koncepciók tudományelméleti és metodológiai következményei között áll fönn. A rendszerelmélet ideológia- és ismeretelméleti elemzései — igen különböző módszerbeli-elméleti kiindulópontjaik ellenére — egybehangzóan jutottak arra az eredményre, amit Prewé—Ritsert—Stracke (1973, 262. o.) a következőképpen foglal össze: a "rendszerelméleti modellek megalkotásának mondhatni elvi formális axiómája az, hogy rögzítsük az interakciók irányításának hierarchikus modelljeit". (E vonatkozásban hasonló eredményekről lásd Greven 1974, 192—269, illetve Warnke 1974.) A rendszerelméleti, s különösen is kibernetikai modellek eme "governmental bias"-a egyfelől a modell konstrukciójának immanens föltételeiből adódik, másfelől azonban megfelel a formális és bürokratikus struktúrák autoritása szükségképpen

hierarchikus jellegéről tett kvázi-ontológiai kijelentéseknek, amint azzal a szervezetszociológiában Max Weber óta lépten-nyomon találkozunk (például Dahrendorf 1962, 77. o. — áttekintést ad: M. Albrow 1972, A. Etzioni 1971), s mindez egyébként jól megfelel a politikai és bürokráciabeli döntéshozók széles körben elterjedt önértelmezésének is. Ezáltal azonban világossá válik, hogy a döntésben és cselekvésben érdekeltnek eme köre számára a rendszerelmélet különösen alkalmas ideológia. A rendszerelméletnek és analitikus modelljeinek absztrakt, látszólagosan előítéletmentes és értékközömbös nyelvezete kiválóan lehetővé teszi azt, hogy hierarchizált, egyszerűbb és összetettebb státus-vonal-modellekre vagy egyszerűen szabályozott körsémákra orientált cselekvési rendszereket konstruáljanak, s így a hierarchikus jelleget a valóság cselekvési mezőinek természeti adottságaként állítsák be. Mindeközben — tudományelméleti terminológiával szólva — "naturalisztikus tévkövetkeztetésről" van szó (K. D. Opp 1970), mert a rendszer előzetesen modellált tulajdonságait (legyen mondjuk kibernetikus rendszerről szó) a konkrét cselekvési mező természetes vagy társadalmi tulajdonságaként "ismerik föl". Ez a "fölismerés" valójában azonban úgy áll elő, hogy a valóságos rendszer tulajdonságainak projekcióit és elemzésének modell-vezérelte szelektív absztrakcióit összekeverik egymással, s a modell megmerevítésének okán figyelmen kívül hagyják a mindenkori sajátosságokat. A "társadalom rendszerének" vonatkozásában így a következőképpen fogalmazhatunk: a társadalom egyenlő a társadalommal; ez azonban csak történetietlen rendszerföladványok megoldására és elvontan leírható rendszerproblémák (fönmaradási problémák) kezelésére mindig előhívható funkcionális séma (még ha persze a rendszerelméleti modellek piacán különböző készletek konkurálnak is). A történeti fejlődés sajátosságai — a diktatúra vagy demokrácia, feudalizmus, kapitalizmus vagy szocializmus kérdései — egy és ugyanazon rendszer különböző problémamegoldási stratégiáiként jelennek meg, melyeket elvontságukban mindig hasonló kihívásokra ad, s az elvonatkoztatás logikailag a "világ komplexitásának" legáltalánosabb és a társadalomtudomány szempontjából ugyanakkor legbanálisabb leírásáig emelkedik föl (N. Luhmann 1972, 72. o.). A reformelméletek történeti-genetikus összefüggéseiről adott rövid megfontolásainkban itt nem ismételtjük el a rendszerelméletéről másutt megfogalmazott kritikánkat. (Reformelméleten tehát olyan elméletet értünk, mely politikai vagy társadalmi reformokban analitikus, leíró vagy magyarázó elméletként hatékony, s egyes esetekben a reformok cselekvési orientációját is szolgálja.) A már jelzett meglátáson kívül — hogy ugyanis a szükségképpen adódó hierarchia a modell kialakításának föltételeiből származik, s így az ismeretnek mintegy kormányzati perspek-

tívája vezetődik le — rendszerelméletről adott kritikámban még a következő, jelen témánkhoz tartozó ellenvetéseket fogalmaztam meg (Greven 1974, 1974a):

— A rendszerelmélet a társadalmi viszonyokat csak formálisan képezi le, és változók révén meghatározott olyan összefüggéseként magyarázza, melyeket a "függés", "kölcsonhatás" stb. formális minősítéseivel lehet jellemezni.

— A formális funkcionális összefüggések rendszereként fölfogott társadalmat tetszőlegesen, azaz a tényleges társadalmi újratermelés történeti-strukturális funkcionális vonatkozásaitól függetlenül lehet alegységekre bontani, cselekvési rendszerek esetében mondjuk szerepekre, melyek a célirányos részrendszerek modelláló rekonstrukciójában pusztá eldologiasodást képviselnek.

— Ilyen absztrakt rendszereket tekintve lehetővé válik ugyan, hogy a rendszeren belüli strukturális változásokat a rendszer külső impulzusokra adott újraszerveződésekként analitikusan modelláljuk, ekként azonban nem tudjuk megragadni a különböző identitású rendszerek változásának és egymásutánjának történelmét, ahogyan az például a társadalmi formáció kategóriájával, vagy a különböző korszakok fenomenologikus leírásával lehetővé válik; a történeti rendszerek azonosságának problémáját a rendszerelméletben ezért módszertanilag immanensen csak tautológiák révén oldhatjuk meg.

— A modellek föltételei révén, eleve adott módon, a politika fogalma — mely centrális mind a társadalomelmélet, mind a reformelmélet szempontjából — a politika szférájának egy specifikus aspektusára szűkül, ugyanis a szabályozás, az ellenőrzött behatás (intézkedés) és az irányítási viselkedés kérdéskörére, mely maga nem tételez értékeket és nem határoz meg célokat, hanem csak külsődlegesen meghatározott követelményeket vagy általánosított normatívákat (stabilitás, túlélés stb.) teljesít; s a meghatározásnak a módozatai a modellen belül nem nyernek magyarázatot, vagy csak hamis analógiák (organizmus — túlélés) és kvázi-ontológiai föltevések révén jutnak megalapozáshoz.

— A társadalmi konfliktusok úgy jelennek meg, mint rendszerek funkcionális érzékelésének külsődleges zavarai, vagy mint részstruktúrák elvileg fölszámolható szervezetlenségének következmények; a rendszer belső működési zavarai s az ezeknek társadalmilag ténylegesen megfelelő szociális konfliktusok azonban a modellen belül nem tematizálhatók.

— S az "ontológia-mentes módszer" eszméje, melytől idegen "a dolgok lényegével kapcsolatos bármely esszencialista elképzelés éppúgy, mint ahogy a kibernetika mentes ezektől (G. Ch. Tholen 1975, 90. o. fejti ki találóan N. Luhmannról), s mely a rendszerelméleti önértelmezésében éppenséggel pozitív vonásként mutatkozik, a gyakorlatban olyan eljárásmodnak bizonyul, melyben a

konkrét társadalmak rendszerelméleti modellálása során ezek történelmileg specifikus társadalmassulási formái — például D. Eastonnál kapitalista-polgári, G. Klausnál állami-szocialista forma — az egyáltalában vett társadalmassulás általános formájaként mutathatók be (M. Th. Greven 1974a).

Ha egybevetjük az itt röviden összefoglalt legfontosabb meglátásokat -- melyek a rendszerelméleti kezdemények tudományelméleti fölépítésének elemzéséből adódtak -- a reformok és reformelméletek társadalmi genezisével kapcsolatos megfontolásainkkal, akkor mindenekelőtt az a nagyfokú affinitás tűnik föl, melyekkel ezek az elméleti képek a jelzett értelemben a reformeri gyakorlat számára rendelkeznek. Ez az alkalmasság ad magyarázatot arra, hogy a társadalom politikai spektrumának azon reformeri erőinél nagy igazán a rendszerelméleti és rendszerelméleti-kibernetikai tervkészítések és "policy-making"-elemzések népszerűsége, melyek a félig megvalósított igények történelmileg jelzett szituációjában vannak.

Részletekbe menően a társadalmi vonatkozások és viszonyok (a konfliktusokat is beleértve) formális-elvont funkcionális relációkra való redukciójának, valamely technokratikusan uralt rendszerben, a manipulált helyzetek iránti tervezői szükséglet felel meg. Épp az elvontság révén válik lehetővé az, hogy sor kerüljön arra az ehhez szükséges összevonásra, mely irányítható tervezési egységeket eredményez. A politikai gyakorlatban mindeközben persze problematikusként jelenik meg az, hogy a tervezés által érintetteknek az összevonás és elvonatkoztatás során szisztematikusan figyelmen kívül hagyott empirikus szükségletei és konkrét érdekei a terv megvalósítása során gyakran drámai formában kérdőjelezik meg a tervezés társadalmi és individuális hatékonyságát. A tervezés az érintettek ellenállásával találkozik, ami tendenciáját tekintve afelé hat, hogy a politikai folyamat intézményes és legitimációs alapjainak szisztematikus veszélyeztetésévé terebélyesedjék.

Mindeközben direkt módon ellentétbe kerül egymással a politika reformeri fogalma, valamint formája, a politikai hatalom mindenkori centrumából kiinduló intézkedés, amit az általa érintettek életkörülményeikbe, érdekeikbe és szükségleteikbe való beavatkozásként érzékelnek, s ennél fogva a politika igényével szemben a szükségleteik szempontjából releváns módon meghatározzák és megszervezik önmagukat. Ez az igény és a vele összefüggő politikai gyakorlat egyre inkább a központi rendszerpolitikát fenyegető tényezővé válik, amire az kormányzati és autoritatív politikájában a bebiztosítás irányába próbál hatni. A tervezési stratégiákban a rendszer tagjainak és a politika által érintetteknek fokozatosan a potenciális zavart keltő és kockázati tényező szerepe jut ("Wir Bürger als Sicherheitsrisiko", W. D. Narr 1977), amit oly mó-

don próbálnak neutralizálni, hogy végletes identitás-kényszerrel és lojalitási követelményekkel részben sikeres próbálkozást tesznek a társadalom "elhivatalnokiasítására" ("Verbeamtung der Gesellschaft", Th. Schiller—P. Becker 1977). Az ily módon tételezett lojalitási kritériumok azonban szükségképpen formálisak (mint például a "szabad-demokratikus alapstruktúra" iránti pozitív elköteleződés), s a társadalmi konfliktusok válsághelyzetben való kiéleződésekor nem nyújtanak kielégítő biztosítékot a fönnálló uralomnak. A politikai centrum ezért nem elégedhet meg egyedül ezzel a garanciával, hanem ezen kívül még szüksége van egy olyan szervezetre, mely az állambiztonság érdekében és a rendszer iránti lojalitás ellenőrzése végett átfogja az egész társadalmat. Ez az apparátus részlegesen azonos a reformeri politika instrumentáriumával. Személyesen és intencionálisan ebben egyesül a társadalmisítási folyamat rendszer-rationális irányítására és ellenőrzésére irányuló törekvés, mely abból a szükségszerűségből adódik, hogy a politikai rendszer reformok révén alkalmazkodjon a termelőerők fejlődésének és a társadalmi viszonyoknak a dinamikájához, s hogy az eme dinamika által jelzett társadalmi változások folyamata — megfelelően a hatalom kívánalmának — a rendszeren belül maradjon és így kizárja a történelmi alternatívákat.

(Fordította: Mezei György)

IRODALOM

- Albert, Hans 1969: Traktat über kritische Vernunft (Tübingen).
Albrow, Martin 1972: Bürokratie (München).
Baader, Franz von 1850 skk.: Sämtliche Werke Bd. 6. (Leipzig).
Dahrendorf, Ralf 1962: Industrie- und Betriebssoziologie, 2. kiad. (Berlin).
Elias, Norbert 1976: Über den Prozess der Zivilisation Bd. 1. (Frankfurt).
Etzioni, Amitai 1971: Soziologie der Organisation, 3. kiad. (München).
Friedrich, Hannes 1970: Staatliche Verwaltung und Wissenschaft (Frankfurt).
Greven, Michael Th. 1974: Systemtheorie und Gesellschaftsanalyse (Darmstadt—Neuwied).
Uő 1974a: Zur Konstitutionsproblematik politischer Theorie am Beispiel der kybernetischen Systemtheorie (in: KZfSS, 1974/1, 70—90).
Groh, Dieter 1973: Negative Integration und revolutionärer Attentismus (Frankfurt).
Grossman, Henryk 1924: Sismonde de Sismondi et se théorie économique (Varsó).

- Grottian, Peter--Murswieck, Alex (Hrsg.) 1974: Handlungsspielräume der Staats-administration (Hamburg).
- Heimann, Horst 1975: Theoriediskussion in der SPD (Frankfurt--Köln).
- Uö 1976: Thesen für eine Neuorientierung der Theoriediskussion (in: Forum ds 1, 113--136).
- Kaltenbrunner, Gerd-Klaus 1972: Der schwierige Konservatismus (in: uö (Hrsg.) "Konservatismus in Europa", Freiburg, 19--54).
- Krelle, Wilhelm 1947: Das Say'sche Theorem in der Nationalökonomie (dissz., Freiburg).
- Krockow, Christian Graf von 1976: Reform als politisches Prinzip (München).
- Kühne, Karl 1972: Ökonomie und Marxismus Bd. 1 (Neuwied--Berlin).
- Luhmann, Niklas 1972: Soziologische Aufklärung Bd. 1., 3. kiad. (Opladen).
- Mill, John Stuart 1864: Grundsätze der politischen Ökonomie nebst Anwendung derselben auf die Gesellschaftswissenschaft, 2. német kiad. (Hamburg).
- Narr, Wolf-Dieter (Hrsg.) 1977: Wir Bürger als Sicherheitsrisiko (Reinbek).
- Opp, Klaus-Dieter 1970: Kybernetik und Soziologie (Neuwied--Berlin).
- Prewo, Rainer--Ritsert, Jürgen--Stracke, Elmar 1973: Systemtheoretische Ansätze in der Soziologie (Reinbek).
- Schiller, Theo--Becker, Peter 1977: "Pluralistische" Harmonie durch Verbeamtung der Gesellschaft (in: Narr 1977, 210--226).
- Soboul, Albert 1973: Die grosse Französische Revolution, 2. német kiad. (Frankfurt); magyarul: A francia forradalom története (Budapest 1963).
- Steinberg, Hans-Josef 1976: Sozialismus und deutsche Sozialdemokratie, 4. kiad. (Berlin--Bonn--Bad-Godesberg).
- Tholen, Georg-Christoph 1975: Technischer Fortschritt als Gewalt und Ideologie (Giessen).
- Warnke, Camilla 1974: Die "abstrakte" Gesellschaft (Frankfurt).

A TÖKÉLETESÍTÉS, A GYORSÍTÁS ÉS AZ ÁTALAKÍTÁS DIALEKTIKÁJA A SZOVJET TÁRSADALOM MAI FEJLŐDÉSÉBEN*

Vadim Sz. Szemjonov

Az itt olvasható írás szerzője, Vadim Szergejevics Szemjonov (1927), szovjet testvérlapunk, a "Voproszü Filozofii" főszerkesztője, 1987-ben töltötte be hatvanadik életévét. A Moszkvai Állami Egyetem egykori professzora jelenlegi föladatkörét tíz éve látja el, de ez alatt az idő alatt is, akár csak korábban, széles körű tudományos kutatói és publikációs tevékenységet fejtett ki, különösen szűkebb szakterületén, a szocialista társadalom által fölvetett társadalomelméleti problémákat elemezve. Szerkesztői és tudományos tevékenysége mellett tevékeny szerepet vállalt számos szovjet és nemzetközi szervezetben. A Szovjetunió Tudományos Akadémiáját 1978 óta ő képviseli a Filozófiai Társaságok Nemzetközi Szövetségének (FISP) operatív bizottságában, ahol jelenleg ő tölti be a konferenciabizottság elnökének tisztségét. 1982-től vezető megbízatásokat lát el a társadalomtudományi kutatásokat és dokumentációt koordináló bécsi, ún. Európai Központ programbizottságában és igazgatótanácsában is.

1. A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS MEGÉRETTEK PROBLÉMÁINAK ÚJ ELMÉLETI, KONCEPTUÁLIS FÖLVETÉSE

A szovjet szocialista társadalom napjainkban fejlődésének teljesen új, az előző periódusokhoz viszonyítva szokatlan történelmi szakaszába lépett. Ennek a szakasznak az elvi újszerűsége konceptuálisan három különösen fontos és egymással összefüggő tételben fejeződik ki, s ez: a tökéletesítés, a gyorsítás, az átalakítás.

*A Voproszü Filozofii 1986/12. és 1987/1. számaiban megjelent kétrészes tanulmány rövidített változata.

A szocializmus továbbfejlesztésének kérdése ma a párt szerint nem más, mint a társadalmi fejlődés jellegének tökéletesítés, gyorsítás, átalakítás útján való olyan minőségi megváltoztatása, amely létrehozza a szovjet szocialista társadalom új minőségi állapotát. Mit jelent ez, és hová vezet ez? Röviden szólva, mindez éles fordulatot jelent országunk szocialista társadalmának fejlődésében. Márpedig ha ezt a folyamatot fordulatnak minősítjük, mégpedig minőségi, ugrásszerű, valóban forradalmi fordulatnak, felelnünk kell a kérdésre: mitől fordulunk el és mely irányba általa? Nyilvánvaló, hogy ez korántsem a szocializmustól valami más felé vagy valami "vegyes" felé vezető "fordulat"; ez magának a szocializmusnak a fordulata a szocialista eszmény adekvát megvalósítása felé, a reá belsőleg jellemző alapelvek, lényeges vonások és rendszerszerű karakterisztikák teljes megnyilatkozása felé, a szovjet társadalom fordulata a szocializmus előnyeinek legteljesebb érvényesülése felé.

A szovjet társadalom fejlődésének mai szakaszát a tökéletesítés, a gyorsítás, az átalakítás folyamatainak belső egysége, e folyamatok belső összefüggése és egymástól való függése jellemzi. A párt programjának megállapítása szerint "az SZKP harmadik programja mostani szövegezésében előírja a szocializmus tervszerű és sokoldalú tökéletesítését, a szovjet társadalom további előrehaladását a kommunizmus felé az ország társadalmi-gazdasági fejlődésének meggyorsítása alapján". Az SZKP Központi Bizottságának a XXVII. kongresszus elé terjesztett politikai beszámolójában pedig az áll, hogy "napjainkban pártunk, egész népünk elsőrendű feladata, hogy gyökeresen megváltoztassuk a népgazdaságunk fejlődésében mutatkozó kedvezőtlen tendenciákat, kellő dinamizmust adjunk népgazdaságunknak, teret nyissunk a tömegek kezdeményezése és alkotókedve, a valóban forradalmi átalakítások előtt".¹

Ez az új elméleti koncepció a gyakorlat, a társadalmi élet sürgős szükségleteit fejezi ki. Ebben tömören fogalmazódik meg az az elméleti-gyakorlati igény, hogy "nem szabad kitérni a sürgető problémák megoldása elől. Az effajta álláspont kissé sokba kerül az országnak, az államnak és a pártnak."²

2. FEJLESZTÉS ÉS TÖKÉLETESÍTÉS A SZOCIALIZMUSBAN

A társadalom létének egyetemes attribútuma a fejlődés, amelynek folytán a társadalom mindenkor mozgásban van, mely belső objektív törvényeknek alá-

¹A Szovjetunió Kommunista Pártja XXVII. kongresszusa, Kossuth, Bp. 1986, 263, 37. o.

²Uo. 12. o.

rendelt és mint természettörténeti folyamat nyilatkozik meg. Ám ha a mozgás, a fejlődés a társadalom immanens része, akkor mi a helyzet a társadalmi tökéletesedéssel mint a társadalmi fejlődés teljesen konkrét és minőségileg meghatározott fajtájával?

A társadalmi fejlődésre vonatkozó rendkívül gazdag tapasztalat azt mutatja, hogy a történelmi folyamat egyenlőtlenül megy végbe: a haladást sokszor visszaesés váltja föl, a reneszánszt hanyatlás, az emelkedő ágat leszál-
ló ág követi, a föllendülést válság stb.; emellett nem mindig az események szükségszerű, objektíve meghatározott meneteként jelentkeznek. A társadalom történelmi fejlődésében nincs rendíthetetlen egyenesvonalúság, automatizmus.

A társadalmi fejlődés a szocializmusban sem önmagától okvetlenül egyenes vonalú és mindig csak emelkedő ívű. Lenin 1918-ban az OK(b)P VII. kongresszusán azt mondta, hogy jóllehet a szocializmus felé vivő utat egyenesnek látjuk, "a valóságban sohasem lesz egyenes, hihetetlenül bonyolult lesz"; "tapasztalatból tudjuk, milyen óriási vargabetűket ír le a forradalom története". Éppen ezért óvott, hogy "a történelem e zezugos útjain, fordulóiban /.../ a hátrálások, a visszavonulások, átmeneti vereségek időszakaiban, vagy amikor a történelem vagy az ellenség visszavet bennünket, el ne tévedjünk", "lássuk a vörös fonalat, amely egybefűzi /.../ a szocializmushoz vezető egész utat, melyet mi természetesen egyenesnek látunk, és kell is hogy egyenesnek képzeljük el, hogy lássuk a kezdetet, a folytatást és a célt...".³

Arra viszont megvan minden lehetőség, hogy a szocializmusban "kiegyenesítsük" a társadalmi fejlődést, vagyis biztosítsuk az emelkedő ívű mozgást mint egyre nagyobb mértékű haladást, mint egyre javuló és tökéletesedő társadalmi folyamatot, mégpedig úgy, hogy a szocialista társadalom által feltárt objektív lehetőségekre támaszkodunk és hatékonyan fölhasználjuk őket. A társadalmi fejlődés ilyen haladó, tökéletesedő menetének realitására a marxizmus megalapítói több ízben is utaltak.⁴

Amikor Lenin a szovjethatalom első éveiben arról beszélt, hogy javítani kell valamelyik társadalmi jelenségen vagy folyamaton (az államapparátuson, a szervezés és irányítás rendszerén stb.), mindig hangsúlyozta, hogy az ilyen javítás megköveteli a szubjektív tényezőnek, elsősorban a haladó munkások, valamennyi haladó dolgozó energiájának és cselekvésének a bevonását, mozgósítását. "Levél a kongresszushoz" című írásában megállapította, hogy "ha sok

³Lenin Összes Művei 36. köt., 44–45. o.

⁴Lásd Marx és Engels Művei 4. köt., 358–359. o.; 19. köt., 215. o.; 20. köt., 118. o. — Lenin Összes Művei 33. köt., 87–88, 90–91. o.

munkást bevonunk a Központi Bizottságba, könnyebb lesz nekik megjavítani apparátusunkat, mely csapnivalóan rossz". Úgy vélte, hogy a Munkás--Paraszt Felügyelet népbiztosságának és a Központi Ellenőrző Bizottságnak a tagjai "vegyenek részt államapparátusunk ellenőrzésében és megjavításában, kezdve a legfelsőbb állami intézményeken egészen a legalsó helyi intézményekig stb."⁵

Ebből két fontos következtetés adódik. Először, a társadalmi élet folyamatainak javulását, tökéletesedését a szocializmusban az biztosítja, hogy egységet alkotnak az objektív és szubjektív tényezők, vagyis a társadalmi növekedés objektív lehetőségei és a párt, a szovjethatalom vezette emberek, néptömegek tudatos, energikus cselekvései. Másodszer a javulás, a tökéletesedés biztosításához nem egyszerűen az objektívnek és a szubjektívnek az egysége szükséges, hanem teljesen meghatározott egysége, nevezetesen olyan egység, amelyben a szubjektív tényező (a tudat, a tudatos politikai irányvonal, a tudományosan megalapozott tömegcselekvés stb.) föltárja és kinyilvánítja igenlő, pozitív, haladó szerepét. A társadalmi tökéletesedést tehát a szubjektív tényező legaktívabb és legpozitívabb tevékenysége biztosítja.

Amikor Engels elemezte a társadalmi fejlődés meggyorsításának elengedhetetlen föltételeit, mint elsődrendű föltételre utalt a politikai hatalom pozitív, hatékony tevékenységére. Ha a politikai hatalom "a törvényszerű gazdasági fejlődés értelmében és irányában hat", akkor "nincs viszály a kettő között, a gazdasági fejlődés meggyorsul".⁶ Ugyancsak Engels szavai szerint az államhatalomnak a gazdasági fejlődésre való visszahatása többféle lehet. "Haladhat ugyanabban az irányban, akkor gyorsabb a fejlődés..."⁷ Lenin megállapította, hogy a társadalmi és az egyéni élet minden területén való gyors előrehaladás a szocializmusban csakis előbb a népesség többségének, majd az egész népességnek a tevékeny részvétele esetén lehetséges.⁸ Ilyen szerepet tölt hát be a néptömegeknek, az ország egész népességének a konstruktív tevékenysége, ilyen jelentősége van az emberi tényező aktivizálásának, minden emberi potenciál kibontakoztatásának az előrehaladás gyorsításában, javításában, a szocializmusbeli társadalmi fejlődés valamennyi folyamatának tökéletesítésében.

Ily módon a tökéletesítés, a javítás objektuma a szocializmusban a társadalmi élet gyakorlatilag minden szocialista jelensége, minden szocialista

⁵ Lenin Összes Művei 45. köt., 346, 384. o.

⁶ Marx és Engels Művei 20. köt., 179. o.

⁷ Uo. 37. köt., 479. o.

⁸ Lenin Összes Művei 33. köt., 91. o.

társadalmi folyamat, mégpedig úgy, hogy differenciáljuk és konkretizáljuk a föladatokat a fejlettség, az érettség minden egyes szintjének a jelenségei és folyamatai tekintetében (nyilvánvaló, hogy a negatív jelenségek nem tartoznak ide). Lenin 1920-ban a szakszervezetek III. összoroszországi kongresszusán azt fejtegette, hogy "tudnunk kell új, tökéletesebb alapon megszervezni a gazdaságot a kapitalizmus minden vívmányának hasznosításával és figyelembevételével. Enélkül nem építhetünk föl semmiféle szocializmust és kommunizmust."⁹

A szocialista társadalomban a társadalmi jelenségek és folyamatok tökéletesítése nemcsak rendkívül fontos és a szocializmus jövője, presztízisének, példamutató erejének és nemzetközi befolyásának a növelése szempontjából felelősségteljes föladat, hanem igen összetett föladat is. Ez az összetettség érthetővé válik, ha megvizsgáljuk, hogy a tökéletesítés folyamatainak biztosításához milyen objektív és szubjektív föltételek szükségesek és milyen arányban. Térjünk ki röviden négy ilyen föltételre.

Az első az, hogy a politikai vezetés, a politikai hatalom hatékonyan, termékenyen realizálja a gazdaságban és a társadalmi élet, az egész társadalom minden más szférájában ható objektív fejlődési törvények követelményeit. Engels megjegyezte, hogy ha a politikai hatalom, az államhatalom a gazdasági fejlődés ellen hat, vagy a gazdasági fejlődésnek bizonyos irányokban gátat vet, és azt más irányokba tereli, akkor "a politikai hatalom a gazdasági fejlődésnek nagy kárára lehet, s tömeges erő- és anyagpocsékolást idézhet elő".¹⁰

A második az, hogy egységet alkotnak a tökéletesítési folyamatok biztosításának anyagi és szellemi, objektív és szubjektív föltételei és tényezői. Behatóan elemezni kell az ilyen tényezőket, pontosan föl kell mérni őket, hogy meg lehessen állapítani, milyen lehetőségek vannak a társadalmi térben és a társadalmi időben végbemenő ilyen vagy amolyan jelenségek vagy folyamatok tökéletesítésére. "Napjaink legfontosabb feladata" című munkájában Lenin elemezte és föltárta azokat a föltételeket, amelyek fölhasználásával elérhető, hogy Oroszország "a szó teljes értelmében bővelkedővé vagy erővé váljék". Nekünk, írta, elegendő "területünk és természeti kincsünk" van ahhoz, hogy "mindenkit elláthassunk, ha nem is bőségesen, de kielégítően, a megélhetéshez szükséges javakkal. Mindenünk megvan hozzá — természeti kincsek, emberi erőtartalék és az a nagyszerű lendület, melyet a nagy forradalom

⁹Uo. 40. köt., 289. o.

¹⁰Marx és Engels Művei 37. köt., 479. o.

adott a népi alkotóerőnek --, hogy megteremthessük az igazán erős és bővelkedő orosz hazát. Oroszország ilyenné válik, ha felhagy a csüggedéssel és szakít a frázissal, ha fogcsikorgatva összeszedi minden erejét, ha megfeszíti minden idegszálát, minden izmát... Menjünk előre ezen az úton, ne csüggedjünk a vereségek miatt, kövenként rakjuk le a szocialista társadalom szilárd alapját, dolgozzunk fáradhatatlanul, hogy megteremtsük a fegyelmet és az önfegyelmet, hogy mindenütt fokozzuk a szervezettséget, a rendet, a vállalkozó kedvet, az egész nép erőinek harmonikus együttműködését, a termelés és a termékelosztás általános nyilvántartását és ellenőrzését — ez a katonai erő és a szocialista erő megteremtésének útja."¹¹ Tehát éppen a természeti és anyagi lehetőségeknek a megfeszített munkával, a fegyellemmel, a renddel, a szervezettséggel, a népi alkotással, a lelkesedéssel és az önbizalommal, az emberi erők nagyszerű lendületével való egyesítése, amire a párt az utóbbi időben olyan nagy figyelmet fordít — éppen ez teremti meg a lehetőséget arra, hogy az ország, a hatalom és a bőség magasabb színvonalára emelkedjék. S amit még meg kell tanulnunk, ami még hiányzik, fejezte be brosúráját Lenin, ez "a fegyelem, a legmodernebb gépesített ipar, a legszigorúbb nyilvántartás és ellenőrzés alapján megvalósuló szervezettség és harmonikus együttműködés".¹²

A harmadik az, hogy számba kell venni a fejlődés mennyiségi és minőségi tényezőinek viszonyát, és előtérbe kell helyezni a minőségi változtatásokat, mivel a tökéletesítés elsősorban minőségi növekedések és átalakulások biztosítása.

Lenin a gondos, megbízható, jó minőségű munkát helyezte első helyre a javítás folyamataiban. 1923. március 2-án diktált "Inkább kevesebbet, de jobban" című, utolsó cikkében ezt írta: "Már öt éve sürgölődünk államapparátusunk megjavítása körül, de éppen az a baj, hogy ez csupán csak sürgölődés, amely öt év alatt csak alkalmatlanságát, sőt haszontalanságát, sőt káros voltát bizonyította be. Ez a sürgölődés a munka látszatát keltette, a valóságban azonban csak megrontotta intézményeinket és agyunkat."¹³

A negyedik az, hogy akármennyire biztosítjuk is a társadalmi tökéletesedés folyamatait a szükséges objektív és szubjektív, anyagi és szellemi tényezők kombinálásával, nem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy a tökéletesítés sikere számottevő mértékben függ a szükségszerűnek és a véletlen-

¹¹Lenin Összes Művei 36. köt., 75—76. o.

¹²Uo. 78. o.

¹³Uo. 45. köt., 389. o.

nek az elkerülhetetlen dialektikájától is. Akármilyen jól számolunk is, akármilyen teljes mértékben biztosítjuk is a javulások gyarapodását a társadalmi életben, semmiképpen sem szabad közben figyelmen kívül hagynunk a mind pozitív, mind negatív irányban ható véletlen elemeit.

3. A GYORSÍTÁS MINT A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS TÖRVÉNYSZERŰSÉGE, LEHETŐSÉGE ÉS SAJÁTOS SÁGA

A tökéletesítés és a gyorsítás folyamatai a szovjet társadalomban szorosan összefüggnek, átcsapnak egymásba, és ezért igencsak föltételesen határolhatók el egymástól. Hiszen a mai szakaszban lényegében a tökéletesedő gyorsítás és a gyorsuló tökéletesítés egységes folyamatáról van szó. A gyorsítás a társadalmi viszonyok tökéletesítésére támaszkodik, a tökéletesítés pedig az ország társadalmi-gazdasági fejlődésének gyorsulása alapján megy végbe. Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy míg a tökéletesítés főleg a szovjet társadalom mai fejlődésének meghatározott fajtájaként, alapvető tartalmaként nyilvánul meg, a gyorsítás, amint ezt a XXVII. pártkongresszus anyagában hangsúlyozták, elsősorban a szocializmus egyre tökéletesebb fejlesztésének legfőbb és legdöntőbb módja, útja, módszere.¹⁴

A gyorsítás stratégiája magában foglalja mind a szovjet társadalom gyorsabb haladását szorgalmazó átmeneti mozzanatokat, amelyeket az tett szükségessé, hogy ez a fejlődés a hetvenes években és a nyolcvanas évek elején lelassult, mind a fejlődés tartalmas útjait a társadalmi növekedés minőségének nyomatékos előnyben-részesítése formájában. "Mit értünk gyorsításon? Mindezekelőtt a gazdasági növekedés ütemének fokozását. De nemcsak ezt. A lényeg az új minőségű növekedés: a termelés átfogó intenzív fejlesztése a tudományos-műszaki haladás alapján, a gazdaság szerkezeti átalakításának, az irányítás hatékony formáinak, a munka szervezésének és ösztönzésének útján."¹⁵

A társadalmi-történelmi fejlődésben a gyorsítás különböző alakokban jelentkezik. Nézetünk szerint ezt úgy kell tekinteni, mint objektív törvényszerűséget, mint meglevő reális lehetőséget és mint a társadalmi fejlődés meghatározott föltételek folytán keletkező sajátosságát.

Mint történelmi objektív törvényszerűség a gyorsítás abban nyilvánul meg, hogy az emberi társadalom előbbre vivő fejlődése, az egyik fokról egy másik, minőségileg magasabb fokra való áttérése arányában, a néptömegeknek

¹⁴Lásd A Szovjetunió Kommunista Pártja XXVII. kongresszusa, 35–37, 283. o..

¹⁵Uo. 34. o.

az aktív történelmi alkotásba való bekapcsolódása arányában, általában a népeknek a történelem objektumaiból annak szubjektumaivá válása arányában, fölgyorsul az egész történelmi folyamat, az egész összemberi társadalmi fejlődés. Erre utalva Lenin azt írta, hogy "akkor, száz-egynéhány évvel ezelőtt maroknyi nemes és néhány polgári értelmiségi csinálta a történelmet az álmos és alvó munkás- és paraszttömegek feje fölött. Akkor a történelem, éppen ezért, csak szörnyű lassúsággal cammoghatott. A kapitalizmus most sokkal magasabbra emelte a kultúrát általában s a tömegek kultúráját különösen. A háború felrázta a tömegeket, hallatlan borzalmaival és szenvedéseivel fölserkentette őket. A háború előrehajtotta a történelmet, amely most mozdony gyorsaságával száguld előre. A történelmet most önállóan csinálják az emberek milliói és tízmilliói."¹⁶ Más helyütt Lenin azt írta, hogy "a legfőbb oka annak, hogy a világ fejlődése ilyen roppant mértékben meggyorsult, az, hogy újabb száz- és százmilliók kapcsolódtak be ebbe a fejlődésbe... Ez a többség most felébredt és mozgásba jött."¹⁷ Tudjuk, mit mondott Marx és Engels "A Kommunista Párt kiáltványá"-ban arról, hogy "a burzsoázia alig százéves osztályuralma alatt tömegesebb és kolosszálisabb termelőerőket hozott létre, mint valamennyi letűnt nemzedék együttvéve".¹⁸

A történelmi fejlődés gyorsulásának minőségileg új fokát nyitja meg a kommunista társadalmi-gazdasági alakulat, a szocializmus és a kommunizmus, amely a nép egyeduralmán, önkormányzatán alapszik, azon, hogy a dolgozó tömegek öntevékenyen hozzák létre a társadalmi és emberi élet új rendszerét. Marx és Engels szavai szerint a győztes proletariátus előtt az a feladat áll, hogy "a lehető leggyorsabban növelje a termelőerők tömegét".¹⁹ Lenin azt írta, hogy "a valóságban csak a szocializmussal kezdődik majd a gyors, igazi, valóban tömegeket átfogó, a lakosság többségének, ezután pedig az egész lakosságnak a részvételével végbemenő haladás a társadalmi és az egyéni élet minden területén".²⁰

A társadalmi-gazdasági fejlődés meggyorsítása lehetővé teszi, hogy "jelentős mértékben előmozdítsuk a világszocializmus megszilárdítását, magasabb fokra emeli együttműködésünket a testvéri országokkal. Együttal lényegesen kiszélesíti lehetőségeinket a fejlődő országok népeivel, a tőkés világ álla-

¹⁶ Lenin Összes Művei 36. köt., 77. o.

¹⁷ Uo. 45. köt., 175. o.

¹⁸ Marx és Engels Művei 4. köt., 446. o.

¹⁹ Uo. 459. o.

²⁰ Lenin Összes Művei 33. köt., 91. o.

maival fenntartott gazdasági kapcsolatainkban. Más szavakkal, a gyorsítás politikájának megvalósítása messzemenően befolyásolja hazánk sorsát."²¹

A gyorsítás tartamának a problémája. A szovjet társadalom társadalmi-gazdasági fejlődésében a gyorsítás mostani szakasza az ország gazdasági és társadalmi fejlődésének a XXVII. pártkongresszuson elfogadott fő irányában 2000-ig, vagyis egy tizenöt éves időszakra (XII., XIII., XIV. ötéves terv) van kontemplálva, de átnyúlhat a harmadik évezredbe is.

A gyorsítási módszerek, utak jellegének a problémája. Sokrétű kérdés ez, és csupán a gyorsítás közvetett és közvetlen útjainak az aspektusát szeretnénk kiemelni benne. A közvetett utak közé tartozik például az, hogy egyszerűen létre kell hozni a szükséges rendet, a termelési folyamat, a munkafolyamat kellő szervezettségét, a megfelelő munkafegyelmet és önfegyelmet, ami már önmagában véve is, mint az utóbbi évek gyakorlata mutatja, jelentős eredményeket hoz, a társadalmi termelés meggyorsulásához vezet, még ha nem is tartozik a gyorsítás saját specifikus tartalékai közé. A társadalmi fejlődés gyorsításának közvetlen, saját eszközei közül viszont a két legfontosabb: a fejlődés gyorsabb üteme és minőségének javítása, ami összességében biztosítja a gazdasági és az egész társadalmi fejlődés intenzívebbé-tételét. "Gyors fordulatra van szükség a termelés intenzív fejlesztése felé, minden vállalatot és minden ágazatot arra kell orientálni, hogy elsősorban és teljesen a gazdasági növekedés minőségi tényezőit használják ki. A változásoknak biztosítaniuk kell a gazdaság magasabb szervezettségét és hatékonyságát, azét a gazdaságét, amelynek sokoldalúan fejlett termelőerőkkel és termelési viszonyokkal, jól működő gazdasági mechanizmussal kell rendelkeznie."²²

A gyorsítás megbízhatóságának, minőségi mintaszerűségének, kultúrájának a problémája. Nem kétséges, hogy a társadalmi fejlődés gyorsuló ütemének és javuló módszereinek akkor van értelmük, s hogy akkor adják a kívánt eredményt, amikor minőségileg tökéletesítik az egyik vagy másik szocialista társadalmi jelenséget, ezt mintaszerűvé teszik, a vonzó példa szintjére emelik. A gyorsítás semmiképpen sem jelent sietséget vagy kapkodást, meggondoltnak, megalapozottnak, kipróbáltnak, a tapasztalat által igazoltnak, megbízhatónak kell lennie, s a párt ma nagy figyelmet fordít erre. Utolsó munkájában Lenin mint a tevékenység fogyatékoságára utalt arra, hogy nálunk "ami jó van társadalmi berendezkedésünkben, azt egyáltalán nem gondoltuk végig, nem értettük meg, nem éreztük át, csak úgy sebtében ragadtuk meg, nem ellenőriz-

²¹A Szovjetunió Kommunista Pártja XXVII. kongresszusa, 12, 37. o.

²²Uo. 284--285. o.

tük, nem próbáltuk ki, tapasztalatilag még nem igazoltuk, nem rögzítettük stb." Ezért "tegyük szabállyá: inkább mennyiségileg kevesebbet, de minőségileg jobbat", de ne dolgozzunk kutyafuttában, ha semmi reményünk sem lehet arra, hogy értékeset kapunk, "mintaszerű minőséget" érünk el.²³

A tevékenység ilyen mintaszerűségét, jó minőségét jelenti Lenin szerint mindenekelőtt ennek kultúrája, amelyet minden lehető módon és mindenütt biztosítani kell. A kitűzött célok elérésében "az ember semmire sem megy erőszakkal vagy nekirohanással, legénykedéssel vagy eréllyel vagy általában akármilyen kiváló emberi tulajdonsággal". Ehhez "éppen kultúra kell".²⁴ A kultúra az emberi tényezőnek, az emberi energiának és igyekezetnek a reális, konkrét és megbízható materializálódása az emberi tevékenység minőségileg meghatározott anyagi és szellemi termékében.

A gyorsítás és a szocializmus tökéletesítésének időtartama közötti viszony problémája. Hogyan hat ki országunk társadalmi-gazdasági fejlődésének a gyorsítása a szocializmus tökéletesítésének az időtartamára, minőségileg új állapotba hamarabb való eljutására, a kommunizmus felé haladásának az intenzívebbé-válására? Egészében véve kétségtelen, hogy egyfelől a szocializmus tökéletesedésének az időszaka a gyorsulás folytán lerövidülhet. Másfelől ennek az időszaknak bizonyos hosszúsága mégis megmarad, mivel e viszonylagos hosszúság nélkül nem biztosítható, hogy eléggé lényegbevágók legyenek a minőségi átalakítások az egész társadalmi organizmusban.

4. AZ ÁTALAKÍTÁS MINT FORRADALMI VÁLTOZÁS, MINŐSÉGI ÁTALAKULÁS A TÁRSADALMI FEJLŐDÉSSEN

Az új párt- és állami vezetés, hogy megtisztítsa a talajt, hogy minél kedvezőbb objektív és szubjektív föltételeket teremtsen a szovjet társadalom tökéletesítéséhez és fejlődésének meggyorsításához, teljes élességgel, határozottsággal és forradalmi merészséggel vetette föl annak szükségességét, hogy a szovjet társadalom életében olyan átalakulás menjen végbe, amely egyfelől tág teret enged mindannak, ami fejlődésében valóban szocialista, másfelől félresöpri, eltakarítja az útból mindazt, ami gátolja a szovjet társadalom előrehaladását az egyre gyorsuló tökéletesítés és a kommunizmusba való átnövés útján. Mihail Gorbacsov szavai szerint "rendkívül komoly és az ország szempontjából fontos folyamatokról van szó. Túlságosan sok függ az át-

²³ Lenin Összes Művei 45. köt., 388, 290. o.

²⁴ Uo. 388. o.

alakítás sikerétől, semhogy megengedjük, hogy az iránta megnyilvánuló figyelem a legkisebb mértékben is lanyhuljon."²⁵

Az átalakítás forradalmiságát nemcsak politikai aspektusban vizsgáljuk, mint olyan társadalmi-politikai fordulatot, amely hatalomváltáshoz vezetett, hanem éppen dialektikus, társadalomfilozófiai aspektusban, mint a társadalmi fejlődésben bekövetkező ugrás megnyilvánulását. Miután a dolgozók már meghódították a politikai hatalmat, a "társadalmi forradalom" föladatait Lenin abban jelölte meg, hogy meg kell szüntetni a termelési eszközök magántulajdonát, hogy szocialista módon kell megszervezni a termelést a társadalom valamennyi tagja teljes jólétének és szabad sokoldalú fejlődésének biztosítása céljából, hogy meg kell szüntetni a társadalomnak osztályokra tagolódását, következésképpen pedig minden ebből adódó társadalmi egyenlőtlenséget is.²⁶ A reformoktól eltérően a forradalmi módszerek "képesek lényeges változásokat előidézni", "minden forradalom éles fordulat a nép óriási tömegeinek életében", "a forradalom olyan átalakulás, mely a régit alapjában, gyökerestül lerombolja, nem pedig óvatosan, lassan, fokozatosan alakítja át, vigyázva, hogy minél kevesebbet zúzzon szét belőle...".²⁷

Országunk és más szocialista országok szocialista gyakorlata meggyőzően mutatja, hogy a társadalmi fejlődés során, meghatározott objektív és szubjektív okoknál fogva, különösen sorsfordító szakaszokban, szükségessé válnak minőségi változások, forradalmi átalakítások a társadalmi életben. Lenin az országunk szocialista fejlődésének első éveiben szerzett tapasztalatokat összegezve utalt arra, milyen dialektikus összefüggés van az építés és az átalakítás között a szocializmus útján való haladás során. 1918-ban az V. oroszországi szovjetkongresszuson azt mondta, hogy "a gazdaság terén, ott, ahol a szocializmus még csak épül, ahol meg kell teremtenünk az új fegyelmet, még nincs ilyen tapasztalatunk, erre a tapasztalatra az átdolgozások és átszervezések folyamán teszünk szert. Ez a fő feladatunk; ezt mondjuk: minden új társadalmi rendnek új viszonyokat kell létrehoznia az emberek között, új fegyelmet kell teremtenie."²⁸ Egyfelől a dolgozók megszervezik a szocializmus építésének, az elvileg új társadalom létrehozásának a pozitív ügyét.

²⁵"Peresztrojka neotlozsna, ona kaszajetszja vszeh i vo vszem" (Mihail Gorbacsov távol-keleti útja), Moszkva 1986, 36. o.

²⁶Lásd Lenin Összes Művei 6. köt., 188--189. o.

²⁷Uo. 22. köt., 371. o.; 34. köt., 55. o.; 44. köt., 219. o.

²⁸Uo. 36. köt., 475. o.

Másfelől szükség mutatkozik annak átalakítására, átdolgozására, ami nem felel meg a szocializmus minőségileg új elveinek és princípiumainak.²⁹

Ám ahhoz, hogy maximálisan meggyorsítsuk a szovjet társadalom fejlődését és biztosítsuk a kommunizmus felé való előrehaladását, határozottan félre kell söpörnünk az útból mindent, ami maradi, túlhaladott, megcsontosodott, rutinszerű, negatív, ami gáncsolja és megnehezíti a szocialista társadalom előrehaladását. Éppen ezt a történelmi feladatot hivatott megoldani másik oldalával az átalakítás. Az átalakítás folyamata éppen ezért részben harc mindazért, ami megfelel a szocializmus ügyének és haladásának, részben mindaz ellen, ami eltorzítja valódi, méltó arcukat és akadály fejlődésének fölfelé vivő útjában. "A társadalomban mind nagyobb arányokban folyik a harc a szocialista igazságosság elveinek szigorú megtartásáért, a morális-erkölcsi normák megszegése ellen, a nem munkából eredő jövedelmek ellen, az alkoholizmus és más negatív jelenségek ellen."³⁰

Ily módon az átalakítás: elszánt harc a szocializmus talaján a szocializmusért és minden ellen, ami azt eltorzítja és gátolja fejlődését. Jegor Ligacsov az októberi forradalom 69. évfordulója alkalmából mondott beszédében megállapította: "az átalakítás legmélyebb lényegét a párt egy szabatos formulával fejezi ki: több szocializmust!".³¹

A szovjet társadalom életében végbemenő átalakítás folyamatának lényegét, tartalmát a következő alapvető vonások jellemzik.

Az átalakítás sokoldalú jellegű. Kapcsolódik az egész társadalom állapotának és az egész társadalom fejlődésének objektív és szubjektív tényezőihez, a társadalmi viszonyok összességéhez, a társadalom valamennyi szférájában: a gazdasági, a szociális, a politikai, a szellemi szférához, a hétköznapi életben és az emberek lelkületében, gondolkodásmódjában lejátszódó folyamatokhoz. "A mostani átalakítás nemcsak a gazdaságra terjed ki, hanem a társadalmi élet valamennyi többi oldalára is: a szociális viszonyokra, a politikai rendszerre, a szellemi-ideológiai szférára, a párt munkájának stílusára és módszereire, minden káderünkre. Az átalakítás: tartalmas szó. Egyenlőségjelet tennék az átalakítás és a forradalom szavak közé. A mi átalakításaink, reformjaink, amelyeket az SZKP KB áprilisi ülésének és XXVII. kong-

²⁹Uo. 475--477. o.

³⁰"Ugljubljat' peresztrojku, pribavit' v rabote" (Mihail Gorbacsov kubáni és sztavropoli útja), Moszkva 1986, 6. o.

³¹J. K. Ligacsov: "Kurszom Oktjabrja, v duhe revoljucionnogo tvorcsesztva" (Előadás 1986. november 6.), Moszkva 1986, 6. o.

resszusának a határozatai irányoztak elő, valóságos forradalmat jelentenek a társadalomban kialakult viszonyok egész rendszerében, az emberek elméjében és szívében, a gondolkodásmódban és a mai időszaknak, elsősorban a rohamos tudományos-műszaki haladásból adódó feladatoknak a felfogásában."³²

Ennek folytán az átalakítás népi, tömeges jellegű, mindenkit érint és mindenben. Valamennyi társadalmi osztály és szociális csoport valósítja meg tetteivel, érint valamennyi embert együtt és mindegyiket külön. "Nemrég még azt hittük, hogy ez csak a felső köröket illeti: ott változtatniuk kell egyet-mást tevékenységükben. Ma már megértik: az egész társadalomnak és minden egyes állampolgárának kell átalakulnia, mindenkinek világosan ki kell alakítania álláspontját, nézeteit, megközelítési módjait és értékeléseit."³³

Az átalakítás mélyenszántó jellegű. A leglényegesebbnél kezdődik: az objektív társadalmi viszonyoknál, elsősorban a gazdaságiaknál, a termelési és az elosztási viszonyoknál. A társadalom gazdasági alapjának az elvi jelentőségű szocialista követelményeknek megfelelő átalakítása biztos fundamentumot teremt az élet valamennyi többi szférájának, s így az emberek lelkületének, gondolkodásmódjának, egész életformájának és viselkedésének a megúj-hodásához.

A szovjet társadalom életének valamennyi szférájában az átalakítás során végbemenő kardinális változások magukkal hozzák a szocialista társadalmi organizmusnak és az emberek egész élettevékenységének a megúj-hodását, megtisz-tulását, egészségesebbé-válását, mivel az élet gyakorlatában (a termelési folyamatokban, a munkafolyamatokban, a gazdasági élet szervezetében, a társadalmi szervezetek tevékenységében stb.) újításokat, új szocialista módsze-reket, formákat, munkafogásokat honosítanak meg, erőteljesen kiküszöbölik a társadalomellenes, negatív jelenségeket, megszilárdítják az emberek cselek-vésének és viselkedésének, egész életmódjuknak a szellemi, eszmei-erkölcsi alapjait, tisztábbakká, humánusabbakká, emberibbökké válnak a kölcsönös kap-csolatok a munkában és a mindennapi életben, érdekesebbé válik a munka és az élet.

Ennek eredményeképpen a szovjet társadalom társadalmi fejlődése a mai szakaszban a következő különösen fontos dialektikus megkülönböztető vonások-ra tett szert: először, lényegében egységesnek maradv minőségileg újjá vált, mivel a fejlődés ma egyszerre mint tökéletesedés, gyorsulás, átalakulás megy végbe. Ezáltal a társadalmi fejlődés minőségileg új komplexitás és rendszer-

³²"Peresztrojka...", 36--37. o.

³³"Ugljubljat'...", 6--7. o.

szerűség jellegét öltötte, magába foglalta a tökéletesedés, a gyorsulás, az átalakulás folyamatait. Másodsor, ezek nem egyszerűen szervesen összefüggő folyamatok, hanem egyetlen rendszerszerű egésznek a folyamatai, amelyek belsőleg átszövik egymást, folytatják egymást, egységes föladatként oldják meg a szovjet társadalomnak a haladás új szintjére való fölemelését. Harmadsor, az, hogy a tökéletesedés, a gyorsulás, az átalakulás folyamatai egységes egésznek alkotnak, egységes, egyforma felső irányultságukból és céljukból adódik, amelynek lényege: a társadalmi szocialista fejlődés új minőségének elérése, akár tökéletesítés, akár gyorsítás, akár átalakítás útján.

Ugyanakkor ennek az egységes fejlődési folyamatnak megvan a maga vezető, fő oldala. S ez az átalakítás. Mihail Gorbacsov a következőképpen határozta meg, hogy a mai szakaszban mi is az átalakítás kardinális jelentősége a szovjet társadalom életében: "A régi módon élni és dolgozni, gondolkodni és cselekedni nem tudunk. Átalakítás nélkül nem oldhatjuk meg azt, amit kitűztünk, nem oldhatjuk meg azokat a feladatokat, amelyeket a XVII. pártkongresszus elének állított." ³⁴

5. A SZOCIALIZMUS BELSŐ POTENCIÁI MAXIMÁLIS KIHASZNÁLÁSÁNAK ÚTJAI ÉS PROBLÉMÁI

A szovjet társadalom mai fejlődésében, amely összekapcsolja a rejtett tartalékokat és a tökéletesítés, a gyorsítás, az átalakítás lehetőségeit, a szocializmus jövője szempontjából döntő jelentőségű az olyan konstruktív, pozitív, alkotó tevékenység, amely mindarra támaszkodik, ami a szovjet társadalom életének különböző területein a legjobb, értékes, előremutató, amiben kifejeződik a nép kimeríthetetlen ereje, a szovjet emberek ereje, és amely arra irányul, hogy teljes mértékben realizálja a szocializmus nyújtotta lehetőségeket és potenciákat, hogy maximális mértékben föltárja a szocializmusnak mint elvileg új társadalmi rendszernek igen gazdag előnyeit. ³⁵

Annak a pozitív, konstruktív munkának a szempontjából, amely a szocialista társadalom valamennyi gazdag lehetőségének, potenciáljának, előnyének a hatékony fölhasználására és realizálására irányul, a mai szakaszban meggyőződésünk szerint igen nagy a jelentősége a tevékenység következő fő irányainak.

³⁴Uo. 5. o.

³⁵A Szovjetunió Kommunista Pártja XXVII. kongresszusa, 14, 34. o.

Az első ilyen irány: a szocializmus mai szakaszára jellemző lehetőségek és előnyök föltárása, átfogó, sokoldalú voltukban, teljességükben, egész gazdagságukban és sokféleségükben, amely megfelel a marxizmus--leninizmus által kidolgozott átfogó szocializmus-koncepciónak. Nem szabad elfelejteni vagy kisebbiteni az új társadalom egyetlen lényeges vonását sem, létrehozása egyetlen lényegesebb vonását sem, amint ez a fejlődés előző szakaszaiban történt, és végzetes hatással volt a szocializmus átfogó képeire, amelyben elégtelenül, hiányosan jutott kifejezésre sok lényeges karakterisztikája (a kultúra, a civilizáltság, a demokrácia, az öngazgatás, a társadalmi igazságosság, a társadalmi egyenlőség, a néptömegek öntevékenysége, a személyiség szabadsága és méltósága stb.). A párt által az SZKP XXVII. kongresszusán elfogadott stratégiai irányvonal a szovjet társadalom élete valamennyi oldalának minőségi átalakítását célozza. Az SZKP programja konkretizálja azt a föladatot, hogy a gazdasági, a társadalmi, a politikai területen, a szellemi élet terén új szinteket érjünk el, ami lehetővé teszi, hogy teljes mértékben kibontakoztassuk a szocializmus óriási előnyeit az élet minden területén.³⁶

A második fontos irány: a szocializmus közösségi, kollektivistá, munkán alapuló természetéből adódó elvek és követelmények teljes, átfogó és következetes átültetése a társadalmi viszonyok gyakorlatába, a társadalom egész élettevékenységébe és az emberek életmódjába. Az SZKP XXVII. kongresszusán hangsúlyozták, hogy "a szocializmus bebizonyította: a társadalmi problémákat az eddigittől elvileg különböző alapon, nevezetesen közösségi alapon is meg lehet oldani; az országokat sokkal magasabb fejlettségi szintre emelte, lehetővé tette, hogy a dolgozók méltó módon és magabiztosan éljenek". Ezért harcolni kell minden ellen, ami idegen "rendszerünk munkán alapuló természetétől".³⁷

A marxizmus--leninizmusban a szocializmusnak, akárcsak a kommunista társadalmi-gazdasági alakulat egészének is, a belső lényegét, természetét olyan központi fogalmak tárják föl, mint: "közös", "társadalmi", "kollektivistá", "munkán alapuló". Arra a kérdésre válaszolva, hogy mi is a kommunizmus mint új alakulat, Lenin azt mondta: "Communis azt jelenti: közös. A kommunista társadalom azt jelenti, hogy minden közös: a föld, a gyár, a munka -- ez a kommunizmus."³⁸

³⁶Lásd uo. 283--184. o.

³⁷Uo. 17, 65. o.

³⁸Lenin Összes Művei 41. köt., 299. o.

A párt által gazdasági területen az SZKP XXVII. kongresszusán meghirdetett irányvonal célja az, hogy a szocialista társadalmi termelést maximális mértékben és minél gyorsabban fölemeljük műszaki-gazdasági tekintetben a világszínvonalra.³⁹ "A párt figyelmének középpontjában továbbra is a szocializmus gazdasági rendszerének alapját képező termelési eszközök társadalmi tulajdonának az erősítése és gyarapítása áll. Emelni kell továbbá a termelés társadalmiasításának, tervszerű szervezésének színvonalát, folyamatosan javítani kell az ösztönei tulajdon előnyeit és lehetőségeit megvalósító formákat és módszereket."⁴⁰

A szocializmusban rejlő gazdag lehetőségek valóra váltásának következő fontos iránya: a szocializmusra jellemző azon legfontosabb, demokratikus, szociális és szellemi-humanista vonásoknak minél teljesebb föltárása és érvényesítése, amelyek a legszemléletesebb és leghozzáférhetőbb formában mutatják a szocializmus előnyeit.

Először, a tökéletesítés és az átalakítás megköveteli a néphatalom, a demokrácia, az öngazgatás társadalmi szerepének növelését, vagyis a szocializmus politikai néphatalmi és öngazgatási lényegének teljesebb föltárását. A szocializmus legfőbb demokratikus elve: mindenkinek köze van mindenhez, mindenki felelős mindenért, ami a társadalomban történik. Mihail Gorbacsov hangsúlyozta: "az embereket a társadalom demokratizálása útján kell bevonnunk az átalakítás folyamatába. Ha meg akarom fogalmazni az átalakítás lényegét, egyszerűen ezt mondhatom: minden dolgozó kollektívában, minden pártszervezetben, minden területen, minden köztársaságban, minden ágazatban, minden központi főhatóságban, az egész pártban olyan feltételeket kell teremtenünk, hogy mindenki az ország gazdájának érezze magát."⁴¹ Az ország gazdájának lenni annyit jelent, mint tevékenyen részt venni a népi egyeduralom, az öngazgatás megvalósításában, a különböző demokratikus intézmények munkájában.

Másodszor, a szovjet társadalom átalakításának és tökéletesítésének sikere szempontjából igen nagy jelentőségű az, hogy a társadalmi élet minden területén rendíthetetlenül és következetesen biztosítsuk a társadalmi igazságosságot, a társadalmi egyenlőség felé való előrehaladást. Enélkül a szocializmus elképzelhetetlen; az emberek tudatának, gondolkodásának, lelkiületének mindennemű átalakulása éppen a társadalmi igazságosság megszilárdulásának reális, objektív talaján megy végbe.

³⁹ A Szovjetunió Kommunista Pártja XXVII. kongresszusa, 284--285, 439. o.

⁴⁰ Uo. 291. o.

⁴¹ "Ugljubljat'...", 18. o.

Az elosztási politikát illetően a legfőbb lenini elv az, hogy bármennyi eltérés és egyenlőtlenség marad is fenn a dolgozók társadalmi helyzete tekintetében az új társadalom első szakaszában, a szocialista társadalomban nem lehetnek már sem gazdagok, sem szegények, egyre jobban ki kell egyenlítődnie a dolgozók, az emberek társadalmi helyzetének. "Az új, jobb társadalomban nem lehetnek gazdagok és szegények, mindenki köteles részt venni a munkában... Ezt az új, jobb társadalmat szocialista társadalomnak nevezik."⁴²

Az SZKP XXVII. kongresszusa utalt arra, hogy következetesen érvényesítendő "a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem leghatékonyabb elosztásának irányvonala, az az irányvonal, hogy az elosztási mechanizmus megbízhatóan megakadályozza a nem munkával szerzett jövedelmek keletkezését... Folyamatosan és úgy kell tökéletesíteni a bérrendszert, hogy az teljes mértékben megfeleljen a munka mennyisége és minősége szerinti díjazásnak /.../ Szükségesnek tartjuk, hogy már a közeljövőben további intézkedéseket foganatosítsunk a naplopók, az állami tulajdon fosztogatói, a megvesztegetők és azok ellen, akik rendszerünk munkán alapuló természetétől idegen útra léptek... Át kell gondolni az adópolitika tökéletesítésére vonatkozó javaslatokat, a többi között az örökségek progresszív megadóztatását."⁴³

Az utóbbi években az elosztás terén az egyik legelfogadhatatlanabb tendencia az egyenlősítő tendencia, az egyenlősdi a munka díjazásában. A XXVII. kongresszuson megállapították, hogy "amikor a jól dolgozó és a hanyagul dolgozó ember munkáját egyformán díjazzák, durván megsértik elveinket".⁴⁴ A szocialista elosztási rendszerben nincs helye az egyenlősdi bérezésnek.

A szocializmusban a szigorúan munka szerinti díjazás elve, amely kizárja az egyenlősdi, semmiképpen sem mond ellent annak a követelménynek, hogy az emberek társadalmi helyzete egyre jobban kiegyenlítődjék. Ez a két irányvonal megbonthatatlan egységet alkot,⁴⁵ mert a munka szerinti díjazás és a dolgozók társadalmi helyzetének kiegyenlítése együtt, egyidejűleg fejezi ki a szocializmus legfőbb társadalmi értelmét: a társadalmi igazságosságát és a társadalmi egyenlőség felé való haladást. Lenin hangsúlyozta, milyen nagy társadalmi jelentősége van, milyen óriási társadalmi és szellemi mozgató szerepe van az új társadalomban az erősödő, egyre mélyülő és terjedő társadalmi egyenlőségnek.

⁴²Lenin Összes Művei 7. köt., 126. o.

⁴³A Szovjetunió Kommunista Pártja XXVII. kongresszusa, 291, 298, 65. o.

⁴⁴Uo. 64. o.

⁴⁵Lásd Lenin Összes Művei 42. köt., 203. o.

A szovjet társadalom társadalmi igazságosságának következetes erősítése és a társadalmi egyenlőség reálisan lehetséges színvonalának elérése szilárd társadalmi alapot alkothat a tökéletesítés, a gyorsítás, az átalakítás kibontakozó folyamatához. Az SZKP programja megállapítja, hogy a szocializmus tökéletesítése során "nagy figyelmet fogunk fordítani arra, hogy kiegyenlítődjenek az ország különböző régióiban élő lakosság munka- és életkörülményei".⁴⁶

Harmadszor, a szocializmust a legpregnansabban jellemző előnyök föltárása szempontjából, nagy jelentőségű a szocializmus szellemi-humanista princípiumainak, magas rendű szellemiségének, eszmeiségének, erkölcsiségének, az emberi élet kollektivistá értékeinek az érvényesítése.

Az SZKP XXVII. kongresszusa, meghirdetve a gyorsítás, a tökéletesítés, az átalakítás irányvonalát, visszaállította és jelentőségének megfelelő színvonalra emelte az emberek erkölcsi alapjait, gondolkodásuk morális tartalmát, eszmei meggyőződésüket, a szocializmus és a kommunizmus igazságos és jogos ügyébe vetett szilárd hitüket — különösképpen vonatkozik ez a párt tagjaira, valamennyi vezetőre.⁴⁷

Arról van szó, hogy minden dolgozó vegyen részt tevékenyen a felügyeletben, az ellenőrzésben, avatkozzék be a termelés és az elosztás minden folyamatába minden területen és minden szinten, azzal a céllal, hogy ott magasabb rendű szervezettség jöjjön létre, hogy ezek a területek és szintek jobban megfeleljenek a társadalmi igazságosság és a társadalmi egyenlőség szocialista elveinek. "Nyilvántartás és ellenőrzés — ez a legfontosabb, ami a kommunista társadalom első fázisának 'elindításához', 'helyes működéséhez' kell"⁴⁸ — írta Lenin.

Végül ilyen mechanizmus: az, amelynek révén a dolgozók, a nagy néptömegek ellenőrzik és támogatják a szocialista demokrácia, az öngazgatás működésének és elmélyülésének folyamatait. Az ilyen mechanizmus egyik legfontosabb rugója, amelyet a néptömegeknek tevékenyen föl kell használniuk: a néphatalom képviselőinek, az államapparátus felelős vezetőinek és tisztségviselőinek szabad választhatósága és leválthatósága. Mint Lenin írta, "a szovjet demokratizmus /.../ szocialista jellege /.../ abban áll, /.../ hogy a választásoknak mindenféle bürokratikus formasága és korlátozása elesik, a tömegek maguk határozzák meg a választások rendjét és időpontját, a megvá-

⁴⁶A Szovjetunió Kommunista Pártja XXVII. kongresszusa, 302. o.

⁴⁷Lásd uo. 313--314, 343--345. o.

⁴⁸Lenin Összes Művei 33. köt., 92. o.

lasztottak pedig teljesen szabadon visszahívhatók...". Ami a felelős posztokra megválasztott vezetőket illeti, "a tömegnek legyen joga leváltani őket, a tömegnek legyen joga ismerni és ellenőrizni működésük legkisebb tényeit is. A tömegnek legyen joga arra, hogy a maga köréből kivétel nélkül bármelyik munkást rendelkező funkcióba helyezhesse."⁴⁹ A gyakorlatban viszont e mechanizmus közül sok a legutóbbi időkig igen formális volt.

A szocialista demokráciában rejlő előnyök föltárásának másik igen fontos rugója: minden dolgozó részvétele az állam és a társadalom minden ügyének intézésében és az öngazgatásban. Van egy "csodaszerünk" arra, hogy megtízszerezzük államapparátusunk erejét, írta Lenin, s ez "a dolgozók bevonása /.../ az állam kormányzásának mindennapi munkájába".⁵⁰ Szükségesnek tartotta, hogy kivétel nélkül minden állampolgár közvetlenül, naponta kivegye részét az állam kormányzásának nehéz föladatából. A lenini formula igen konkrét, világos és mindenki számára érthető: "Célunk, hogy minden dolgozó a nyolcórás termelőmunka 'penzumának' elvégzése után fizetés nélkül végezzen állami feladatokat: az áttérés erre különösen nehéz, de csakis ez az áttérés a szocializmus végleges megszilárdulásának záloga."⁵¹

Becsületesen meg kell vallanunk, hogy a dolgozó tömegeknek az állam és a társadalom ügyeinek intézésébe való általános, aktív és sokirányú bevonására vonatkozó fönti lenini útmutatások közül sokat a legutóbbi időkig, az ismert okoknál fogva, nem sikerült teljesen megvalósítani. Ezért is jegyezte meg Mihail Gorbacsov, hogy amikor ma azon vagyunk, hogy konkrétan valóra váltsuk azokat a politikai irányelveket, amelyek célja "a demokrácia kiszélesítése, a dolgozók széles körű bevonása a gazdaság, a szellemi szféra irányításába, szociális kérdések megoldásába, itt-ott megtorpanás következik be, itt-ott zavar támad". Márpedig valamennyiünknek "meg kell tanulnunk a szélesedő demokrácia viszonyai között dolgozni".⁵²

6. A SZOCIALIZMUS IGENLÉSÉNEK ÉS TAGADÁSÁNAK, ELŐREHALADÁSÁNAK A DIALEKTIKÁJA

A szovjet társadalom fejlődésének mai dialektikája: a fokozódó előremozgás dialektikája. Mint dialektikusan poláris, ellentétes mozzanatok ez a mozgás magában foglalja a dialektikus igenlést és a dialektikus tagadást.

⁴⁹Uo. 36. köt., 148, 145. o.; lásd még 33. köt., 38--40. o.

⁵⁰Uo. 34. köt., 314. o.

⁵¹Uo. 36. köt., 189. o.

⁵²"Ugljubljat'...", 19--20. o.

Lenin arról beszélt, hogy vannak proletár tisztségviselők, hogy létre kell hozni "egy olyan igazán új" apparátust, "amely csakugyan megérdemli a szocialista, a szovjet stb. elnevezést", mégpedig a társadalmi rendszer legjobb elemeiből, amilyenek az élenjáró munkások és a tudásnak, a műveltségnek, az oktatásnak az élenjáró képviselői.⁵³ Az utóbbi, vagyis a bürokratizmus, az elbürokratizálódás olyan jelenség, amely a szocializmustól idegen, amelyre nincs szüksége, amely árt neki, és veszélyes reá nézve, mivel a bürokratizmus társadalmi lényege a konkrét tisztségviselőknek, apparátusbeli funkcionáriusoknak a tömegektől való elszakadása, a néptömegek fölött álló kiváltságos személyekké válása.⁵⁴

A bürokratizmus, az elbürokratizálódás elleni harc fő eszköze: a hathatós népi egyeduralom, a népi politikai öntevékenység, az össznépi társadalmi ellenőrzés az államapparátus munkája fölött. A Párizsi Kommün tapasztalatainak marxi tanulmányozására utalva Lenin azt írta, hogy "a szocializmusban a tisztviselők megszűnnek 'bürokraták', 'hivatalnokok' lenni, mégpedig abban a mértékben, amilyen mértékben a választás elve mellett bevezetjük azt is, hogy a tisztviselők bármikor elmozdíthatók, emellett fizetésüket a munkás átlagbérére csökkentjük, s emellett a parlamentáris testületeket 'dolgozó testületekkel' helyettesítjük, vagyis olyan testületekkel, 'amelyek végrehajtó és egyszersmind törvényhozó' testületek".⁵⁵

Dialektikus sokféleséget mutatnak a negatív jelenségek elleni harc módszerei is, amelyek célja Lenin szavai szerint megóvni "a szocialista társadalmat ezektől az élősdiektől". E módszerek közé tartozik a munka-, a termelési és az elosztási folyamatok össznépi nyilvántartása és ellenőrzése. Ezek közé tartozik a munkakényszer bevezetése, különösen azokkal szemben, akik kerülnek a munkát, a naplopók és más hasonlók ellen. S a legfontosabb, amire Lenin fölhívta a figyelmet, az, hogy maguk a dolgozók alkalmazzák a gyakorlatban, a konkrét esetekben az élősdi, negatív elemek elleni harc sokféle, differenciált, változatos formáit, eszközeit és módszereit.⁵⁶

E folyamatok élvonalába a leghaladóbb, legforradalmibb embereknek, az egész szovjet nép legjobb társadalmi és szellemi erőinek kell állniuk. Ezek az élenjáró dolgozók a munkások, a parasztok, az értelmiségiek, az alkalmazottak közül, az élenjáró tanuló fiatalok, az élenjáró egyetemisták, a leg-

⁵³ Lenin Összes Művei 45. köt., 388—389. o.

⁵⁴ Uo. 33. köt., 105. o.

⁵⁵ Uo. 106. o.

⁵⁶ Lásd uo. 35. köt., 200—201, 203—204. o.; 36. köt., 170. o.; 38. köt., 117—118. o.

jobbak a háború és a munka veteránjai közül. Ennek a szovjet társadalomban végbemenő átalakító, forradalmi-tisztító mozgalomnak az élére társadalmunk legtömegesebb és leghaladóbb erejének kell állnia: a munkásosztálynak, amely a többi dolgozóval való szoros szövetségre támaszkodik. Ma, amikor a szovjet társadalomban kibontakozik az átalakítás, prófétaiknak csengenek Lenin szavai: "A szovjethatalom, ahányszor csak nehézségek merülnek fel a szocializmus építésének rendkívül nehéz munkájában, csak egy harci eszközt ismer ezek ellen a nehézségek ellen: a munkásokhoz fordul, mindannyiszor egyre szélesebb és szélesebb munkásrétegekhez."⁵⁷

Milyen főbb kritériumok szerint értékelendők azok a változások, amelyek a szovjet társadalomban a társadalmi folyamatok és a társadalmi tudat tökéletesítése, gyorsítása, átalakítása során végbemennek? Elsősorban azt kell fölmérni, megvizsgálni, mennyire szocialista, mennyire kommunista jellegűek ezek a változások. Lenin azt írta, hogy ha az "aki nem dolgozik, ne is egyék" elv "a szocializmus gyakorlati parancsolata", akkor "ezt kell a gyakorlatban megvalósítani. Ilyen gyakorlati sikerekkel büszkélkedjenek /.../ a munkások és parasztok közül kikerülő szervezőink..."⁵⁸ Összformációs síkon vizsgálva a "kommunista jelleget" mint annak kritériumát, hogy mi az új a formáció két fázisában, Lenin a kialakuló gyakorlat fő kritériumát a következőkben látta: "Több figyelmet annak, hogy a munkás- és paraszttömegek valóban valami újat építenek mindennapi munkájuk során. Jobban ellenőrizni , mennyire kommunista ez az új."⁵⁹

A tökéletesítés, a gyorsítás, az átalakítás terén tett konkrét lépések, az ebben elért sikerek a gyakorlati eredményeken, a szovjet társadalom életében végbement változásokon és átalakulásokon mérhetők le. "Semmiféle átállás, semmiféle váltás nem lehetséges, ha minden egyes kommunista, különösen a kommunista vezető nem érti meg a gyakorlati tettek óriási jelentőségét, mivel csak ezek hajthatják előre az életet, fokozhatják a munka hatékonyságát. Nem szabad szervezőmunka helyett üres fecsegéssel, szócsépléssel foglalkozni számtalan ülésen és értekezleten."⁶⁰

A tökéletesítés, a gyorsítás, az átalakítás nagy ügyében a legnagyobb veszély: az elmélet szférája, a minderről való pusztá beszélgetésre való szorítkozás. Nem szabad megfeledeknünk Leninnek arról a figyelmeztetéséről,

⁵⁷Uo. 37. köt., 401. o.

⁵⁸Uo. 35. köt., 203. o.

⁵⁹Uo. 37. köt., 86. o.

⁶⁰A Szovjetunió Kommunista Pártja XXVII. kongresszusa, 110. o.

hogy nekünk "az elméletnek, az elvnek, a programnak a gyakorlattól való eltérése okozta a legtöbb szenvedést, a leggyakrabban amiatt kellett szenvednünk, hogy túlságosan belemerültünk a közvetlen cselekvéstől elszakadt elméletbe".⁶¹ Miközben az elmélet területére "a legmerészebb lépéseket" koncentráltuk, cselekvésünk együtt járt "az egészen kis változásokkal szemben tanúsított hihetetlen bátortalansággal... Általános konstrukcióink elméleti mérészsége és bármiféle jelentéktelen irodai reformmal szemben tanúsított elképesztő bátortalanság szépen megfért egymással."⁶²

A tökéletesítés, a gyorsítás, az átalakítás — az elméletileg megalapozott cselekvési vonal, és ezen az alapon elsősorban az emberek gyakorlati, társadalomátalakító és -megújító cselekvése maga. S ennek a cselekvésnek rendszeresnek, fölfelé-ívelőnek, elszántnak, tartalmában és jellegében forradalminak kell lennie: "Igen fontos, hogy 'ne beszéljük agyon' az átalakítást, ne fullasszuk fecsegésbe. Fontos nekünk, hogy az átalakítás visszafordíthatatlan jelleget öltjön, mozgásba hozza a szocialista rendszerünkben rejlő óriási erőket... Még elszántabban, még aktívabban, még energikusabban kell cselekedni."⁶³

Az átalakító cselekvés forradalmi jellege abban rejlik, hogy ez a cselekvés sok tekintetben harc azért, ami valóban szocialista, és minden ellen, ami ennek útjában áll. Ezt a harcot, ezt a sajátos háborút a párt a legnagyobb tömegek bevonásával folytatja minden élősdijelenség ellen, elsősorban a pazarlást, a bürokratizmus ellen.⁶⁴

Az átalakítás jellege maga is mutatja, hogy az átalakítás során van ki és mi ellen harcolni. Az átalakítást gátló jelenségek és folyamatok igen jelentősek, beleépültek a szovjet szocialista valóságba, mély gyökereket eresztettek a társadalmi viszonyokban és az emberek életmódjában. Kiküszöbölésükhöz szilárdság, rendíthetetlenség és elszántság kell. Visszavonulásnak helye nincs, az ellankadás a halállal egyenlő. Emlékezzünk csak Lenin szavaira: "idő és vaskéz kell" ahhoz, hogy elbánjunk a bomlás elemeivel, amelyek nem tudnak másképp megmutatkozni, mint "úgy, hogy nő a bűnözés, a korrupció, a spekuláció és mindenféle ocsmányság... A régi forradalmaknak az volt a bajuk, hogy a tömegek forradalmi lelkesedése, amely fenntartotta bennük a feszültséget, és erőt adott nekik a bomlasztó elemek kíméletlen elnyomásához,

⁶¹ Lenin Összes Művei 38. köt., 72. o.

⁶² Uo. 45. köt., 397. o.

⁶³ "Ugljubljat'...", 3-4, 8. o.

⁶⁴ Lásd A Szovjetunió Kommunista Pártja XXVII. kongresszusa, 110--111. o.

nem sokáig tartott."⁶⁵ A munkásosztály és a kommunista párt vezette szovjet embereknek, szovjet dolgozóknak kell elegendő forradalmi lelkesedést és forradalmi energiát találniuk magukban a megkezdett átalakítás végigviteléhez, mégpedig mindaddig, amíg erre szükség van.

Az átalakítás folyamata nem rövid lélegzetű, hanem meglehetősen hosszú szakasz. "Az átalakítás nem egyszeri, pillanatnyi aktus, hanem folyamat, amely bizonyos történelmi időszak alatt játszódik majd le."⁶⁶ Ezen belül "a legnagyobb nehézségek a tizenkettedik öt éves tervidőszakra jutnak. Ezekben az években, nem állva le a haladásban, nem halogatva a társadalmi-gazdasági és a kulturális építés kitűzött terveinek megvalósítását, meg kell alapozni a jövőt, és gondoskodni kell arról, hogy éles fordulat következzen be az emberek gondolkodásában, szemléletében, egész cselekvésében. Ez a nehéz feladat hárul most pártunkra, egész társadalmunkra. Nem lesz könnyű megbirkózni vele... Lehet, hogy ez nagyon is nehéz lesz, de meg kell vele birkózni."⁶⁷

*

A szovjet társadalom fejlődésének mai szakasza: a nagy tettek időszaka, amely föltárja az októberi forradalom óta eltelt 70 esztendő alatt országunkban létrejött hatalmas lehetőségeket. A tökéletesítés, a gyorsítás és az átalakítás, együttesen véve és egyszersmind elsősorban az egész társadalmi élet forradalmi megújulására támaszkodva, elvezeti majd a szovjet társadalmat fejlődése olyan minőségi ugrásához, amely világtörténelmi jelentőségű lesz országunk és az egész szocializmus jövője szempontjából.

⁶⁵ Lenin Összes Művei 36. köt., 181. o.

⁶⁶ "Ugljubljat'...", 5. o.

⁶⁷ Uo. 7. o.

TÁRSADALMI VISZONYOK ÉS EMBERI TULAJDONSÁGOK^{*}

Tóth Zoltán

A szerzők a szociológia bevezetésének oktatásában szerzett tapasztalataik alapján állították össze könyvüket. Egyetlen meglévő iskola mellett sem kötelezik el magukat; így a marxizmus mellett sem, bár nem is tartják könyvüket antimarxistának. Ez, a társadalom egyoldalú (például biologista, pszichologista, durkheimiánus) megközelítési módjaitól való elhatárolódás, el-nem-kötelezettség azt is lehetővé teszi, hogy egyes vizsgálataik ne legyenek ellentmondásban a marxizmus alapjaival, illetve a társadalom- és természet-tudományok eredményeivel; így mindenképpen hasznos szempontokat vetnek föl, illetve hangsúlyoznak. De e mögött a tudományos el-nem-kötelezettség mögött meghatározott világnézeti tartalom is van, mely, mint látni fogjuk, magán a művön belül is ellentmondást okoz.

Formai szempontból rendhagyónak tekinthetjük a könyvet: nem követi a kézikönyvek szokásos beosztását (amely bizonyos szokások, intézmények stb. szociológiáját jelenti). A szerzők nem írják le a társas kapcsolatokról, társadalomról való fölfogásukat explicit módon (ez, a jelzett ellentmondások miatt, nem is volna lehetséges). A témákat úgy igyekeztek megválasztani, hogy a szociológián belüli szokásos előítéletek minél kevésbé gátolják a megértést. A könyv három fő részből áll: Biológia és kultúra; Lelki betegség és személyiség; Boszorkányság és ésszerűség. Ez a fölépítés, a biológia és a társadalom összefüggő kérdéseinek bevezető vizsgálata, reményeket kelt az érdeklődőben. Lássuk, mennyiben teljesülnek ezek a remények.

Az első rész bevezetése utáni első fejezet az "Evolúció és kultúra" címet viseli. Az evolúció kategóriájának történeti vizsgálata során a szerzők megállapítják, hogy Darwin szerepe itt nem a fogalom megalkotásában van; ezt

^{*}Paul Hirst—Penny Woolley: Social Relations and Human Attributes, Tavistock Publications Ltd., London—New York 1982, 270 oldal.

már a XVIII. század tudósai megtették, de olyan formában, hogy mögötte valamilyen szándékot, gondviselést föltételeztek. Darwin, a természetes kiválogatódás fogalmának bevezetésével, az evolúciót természetes okokra vezette vissza. Eredeti elképzelése szerint a biológiai fajokon belül változékonyság tapasztalható: az egymástól eltérő egyedek közül azok szaporodnak tovább, amelyek a környezet esetleges változásaival nagyobb összhangban állnak. Érdekességként említik meg, hogy a fajon belüli változékonyság magyarázatához már a kortárs Mendel közel jutott; az evolúció elmélete mégis csak a genetika kialakulásával vált szintetikus egységgé. Észert az élőlények változékonyságának okai, illetve a környezet változásának okai két külön mechanizmussal magyarázhatók. A továbbiakban ezen alapvető biológiai elmélet fogalmi keretében elemzik mai ismereteinket az ember kialakulásáról, elsősorban S. L. Washburn és I. Dobzhansky munkáira támaszkodva. Az emberré válást az evolúció, a természetes kiválogatódás részeként értelmezik. Részletesen bemutatják, hogy a szerszámok használatára (és készítésére) való áttérés és a fokozott társas tevékenység maguk olyan szelekciós nyomást képeztek, mely az ilyen, megváltozott (vadászó és gyűjtögető) életmódot segítő testi és szellemi tulajdonságok kifejlődésére vezettek. Itt csak egy példát említünk: a kooperáció és a szerszámhasználat bizonyos koncentrációt, figyelmet kíván. Ez szelekciós nyomást képez, mely előnyben részesíti az olyan változásokat, melyek lehetővé teszik az egyednek a dühkitörések elkerülését, ellenőrzését. Az ember tehát biológiai és társadalmi tényezők eredménye.

A második fejezet — "Az ember sajátosságainak társas kapcsolatban való kialakulása és fönmaradása" —, akár az előző, amellezt érvel, hogy az ember testi és szellemi képességei nem természetileg adottak, hanem nagymértékben függnnek a társas hittől, gyakorlattól, szokásoktól. A szerzők fölróják a szociológusoknak, hogy általában lebecsülik a genetikus, testi és lelki tényezők szerepét a társas életben. Valamiféle végső, rögzített emberi természetet föltételeznek, s ez a kultúra és természet Európában szokásos tradicionális szembeállításán nyugszik. A biológusok és pszichológusok ellenállása, ellenvéleménye rendszerint tovább erősíti ezt a szétszakítást. A szerzők tehát megkérdőjelezzik az ember testi és szellemi képességein, folyamatain túli, "elvon" emberi természet föltételezésének jogosságát: ezáltal kritikát gyakorolnak bizonyos szociológiai elméletek (például Durkheim és követői) fölött. De ez a jogos kritika túlzáshoz is vezet: tudatosan (már a könyv címében is) elkerülik a társadalom mint kölcsönösen összekapcsolt egész fogalmát. Véleményük szerint a társas kapcsolatok hatásai e fogalom nélkül is elemezhetőek. Ez a túlzó álláspont, mely a továbbiakban is jelen van, ebben a

fejezetben még nem gátolja meg a szerzőket abban, hogy kimutassák: a szociológia, a biológia és pszichológia területei között nincsen éles határ, az egyes szintek kölcsönösen áthatják egymást. A Voodook halála kapcsán először a személyes hit, illetve hitrendszerek fiziológiai hatását példázzák. Testi képességeink, technikáink (például ásás, séta, a szülés módja), a látszat ellenére, nem "természetesek", hanem részben a társas kapcsolatok által meghatározottak. Lelki képességeink és a társas kapcsolatok összefüggését az írás, írásbeliség elemzése kapcsán illusztrálják. H. J. Chaytor nyomán az írást nem tekintik döntő tényezőnek a nyomtatás bevezetéséig: a szóbeliség uralkodott, ennek megfelelően a memória sokkal kifinomultabb volt, mint ma. A nyomtatás elterjedésével lett igazán írásbelivé a kultúránk. Bizonyos nyelvi formák megkötöttebbek lettek, ezzel szemben a tartalom összetettebbé válhatott: egymással ellentmondó vélemények is hozzáférhetővé váltak. Ekkor alakult ki a szerzőség, a szerzői jog fogalma. Mindez a gondolkodásmódunkra (hierarchikus rendszerek helyett dinamikusan változó tudás), az újkori személység kialakulására éppúgy hatással volt, mint a reformáció és abszolutizmus társadalmi jelenségeire. A természetben nevelkedett gyermekekről szóló leírásokat vizsgálva megállapítják, hogy ezek az esetek nem szolgáltatnak kellő alapot az ember természeti, illetve kulturális meghatározottságának megállapításához. Mind a locke-i, condillaci fogantatású empiristákat, mind az ember rögzített természetében hívő ellenfeleiket — egymásnak ellentmondó — "esszencialistáknak" mondják a szerzők.

A harmadik fejezet az emberi és állati közösségek (társadalmak) közötti hasonlóságokkal és különbségekkel foglalkozik. Egyrészt megállapítják a szerzők, hogy a szociobiológia és magatartásgenetika, mai formájában, nem képes az ember szokásainak, viselkedésének sajátosságait (például a vérfer-tőzés tilalma, az önfeláldozó magatartásformák) kielégítően magyarázni. (Ennek ellenére az ember a természetes kiválogatódás hatása alatt áll, de szokásai és hitei nem szükségképpen egy közvetlen adaptációs kényszer által meghatározottak.) Másrészt kritikával kezelik az ember egyediségét, különleges voltát a nyelvhasználathoz, szimbólumokhoz kötő, az előzővel ellentétes kísérletet is. A nyelvhasználatot önmagában nem tekintik az ember és az állat közötti "vívásztónak" (hivatkoznak egyes csimpánzoknak egyszerű szimbólumhasználatra való megtaníthatóságára). A főemlősök és az ember társas viselkedésének tanulmányozása során olyan különbségek tárulnak föl (például a szexuális viselkedés a hormonális kontroll alól fokozatosan fölszabadul, kérgi ellenőrzés alá kerül; az állati pszichikus kontroll és társas tanulás fokozatosan az ember komplex pszichikumának kialakulásához vezet; csak az

emberre jellemző rokonsági rendszer fejlődik ki), melyek önmagukban éles határ létére utalnak az ember és az állat között (az emberi külön "esszencializálása" nélkül is).

A könyv első részéről összefoglalóan elmondhatjuk: az ember kialakulásának a gyakorlati tevékenységbe ágyazott, a szerzszámhasználatra és a társas kapcsolatokra alapozott kifejtése, a biológiai evolúció és a vele közvetlenül nem magyarázható társadalmi jelenségek elemzése — néhány változtatással, illetve kiegészítéssel — akár egy bevezető jellegű marxista társadalomtudományi kézikönyvben is szerepelhetne.

Az ember eredetének, kialakulása természeti előfeltételeinek, illetve későbbi létfeltételeinek általános elemzése után, a könyv második része a már kifejlődött ember, ill. társadalmak egy sajátosságát vizsgálja. Pontosabban: a mi kultúránkban a lelki betegség fogalmával összefüggő jellegzetességeket (illetve más kultúrák ezzel kapcsolatos jellemzőit) taglalja a "Lelki betegség és személyiség" című rész. Míg eddig alapvető termelő, gazdasági tevékenységbe ágyazottan vizsgálták a szerzők az embert, ettől kezdve ez a kontextus nem érvényesül. Ebben a szerzők azon elképzelése nyilvánul meg, miszerint a társadalom nem tekinthető totalitásnak, szervesen összefüggő egésznek (melyen belül ti. a társas kapcsolatokon túl valami egyéb meghatározó, objektív elem lenne). Mivel azonban vizsgálataik ebben a részben a társadalom egy részjelenségére korlátozódnak, valamint — az eddigieknek megfelelően — elhatárolják magukat az egyoldalú megközelítésektől, s továbbra is alapvetően a természet- és társadalomtudományaink keretein belül maradnak, ezért eredményeik érdekesek és értékesek, bár kifejtett véleményükben nem egy ponton már ellentmondás mutatkozik a marxizmussal. Ebben a részben — ismét egymásnak ellentmondó szerzőket idézve — két fölfogás ellen küzdenek: egyrészt a pszichiátriának a társadalmi hatásoktól független, semleges tudományként, illetve terápiaként való fölfogása ellen, másrészt a szociológiai relativizmusnak nevezett azon fölfogás ellen, mely szerint a pszichiátria nem más, mint önkényes (szokásokon stb. alapuló) meghatározások és (kényszerítő) eljárások összessége. A bevezető fejezetben egyúttal a kérdés orvosi kontextusát is érintik. Az orvostudomány egészének fejlődésében mutatják meg a pszichiátria helyét. Mint a medicina része, ez is normákon alapszik; a pszichiátria normái azonban speciálisan a lelki funkciók és a viselkedés, életmód koncepcióira vonatkoznak. Ezen normáktól pedig fiziológiai rendellenesség nélkül is lehetséges az eltérés!

Az első, a "Kulturális relativitás és pszichiátriai gyakorlat" című fejezet más kultúrákban patológiaként ítélt egyes megnyilvánulások elemzése

kapcsán egy fontos szempontra hívja föl a figyelmet. Eszerint a lelki betegségek fajtái nem függetlenek az illető kultúra szokásaitól, gyakorlatától, gondolataitól (a vizsgált megnyilvánulások nem sorolhatók be egyetlen pszichiátriai vagy pszichoanalitikus kategóriánk alá sem). Ez nem jelenti azt, hogy pszichiátriai ismereteink ne lennének alkalmazhatóak más kultúrákban; csak tudnunk kell, mik a határai, és (más körülmények között) tudnunk kell változtatni rajtuk.

A következő fejezetnek már a címében is a pszichiátria normáinak két lényeges eleme szerepel: "A személyiség fogalmai és a viselkedés repertoárjai". Nyilvánvaló, hogy a pszichiátria a személyiségre alkalmazza a kategóriáit. A személyiség azonban nem egyszer és mindenkorra adott entitás: kultúránként és koronként eltérő tartalma van. A gyakorlat, a szokás (beszéd, gesztus, viselkedés) változásával együtt változik a személyiségről való elképzelés, fogalom is. Mostani személyiség-konceptciónk kialakulásában a szerzők kiemelik a keresztény vallás szerepét, mely hosszú ideig a viselkedés és a gondolkodás általános szervező eszköze is volt. A szerzők ugyanakkor kritizálják a személyiség-konceptciók evolúciós fejlődését valló gondolkodókat (így Hegelt is). Véleményük szerint nincsen objektív, értékmentes mód az összehasonlításukra (e fölfogásuk is a társadalmi totalitás fogalmának hiányára utal).

A következőkben a Homérosz korabeli és a mai személyiségfölfogásunk összevetésében mutatják meg a pszichiátria függőségét a személyiség fogalmától. A görög fölfogás szerint a lélek (akár a test) nem egy homogén, egységes valami: artikulált részekből áll. A tudás szerve a noosz, ez határozza meg az ember jellemét, viselkedését. A thumosz, az érzés szerve egy ettől független belső hanggal, saját akarattal bír. Az ember kénytelen minden cselekedetének következményét viselni, de morálisan csak azért felelős, amit "tud" — minden mást tőle független, külső erő hatásának tartottak. (Eszerint paranoid viselkedésről például nem beszélhetünk.) Ezzel szemben a mi személyiség-fölfogásunk konzisztens, szigorú normák szerint szabályozott viselkedést vár el. Többek között a kereszties hadjáratok során elkövetett kegyetlenkedések vizsgálata kapcsán, a szerzők megállapítják: a mi társadalmunkban funkcionáló normák nem univerzális formái a normalitásnak, az egészségnek. A más viselkedési repertoárral rendelkező közösségek tagjai nem nevezhetők pszichiátriai értelemben általában patológikusnak; ezt a fogalmat csak a viselkedésformák ottani univerzumán belül használhatjuk. Ez a fölfogás természetesen nem jelenti saját civilizációnk normáinak semmibevételét: ezek többet jelentenek, mint (a személyes választás eredményezte) pusztá érté-

ket; bizonyos társas szerveződés irányításának részei és eszközei. Ezen belül a személyiség-konceptió sem pusztán illúzió: a társas elvárások és szükségletek határozzák meg.

A szerzők ezután külön fejezetet szentelnek a személyiség-elméletek vizsgálatának. Bírálják a hagyományos, metafizikainak mondott személyiség-fölfogást, mely az egyént egységes, irányító öntudat uralma alatti, meghatározott, adott entitásnak képzelel el. Megállapítják, hogy az e fölfogás ellen föllépő, antihumánusnak mondott gondolkodók, akik a determináció szerepét is igyekeznek figyelembe venni (az ember viselkedését különféle hatásokkal magyarázva), nem föltétlen az ember státusát, csak ezen státusának ontológiai alapját kérdőjelezzik meg. A kereszténység és a "társadalmi szerződés"-elméletek személyiség-elképzeléseinek ismertetése után kiemelik Freud szerepét, aki a tudatalatti fogalmának bevezetésével — az etnográfia, a kulturális analízis fölfedezése mellett — jelentősen hozzájárult a társas egyén más, az egyéni öntudaton kívüli meghatározóinak föltárásához.

Ezután a szerzők részletesen ismertetik L. Althusser személyiség-fölfogását. Egyetértenek vele, amennyiben az ember cselekedeteit nem egy előre adott szubjektummal, szabad akarattal vagy pusztán külső okokkal magyarázza, hanem egy társadalmilag konstituált közeget igyekszik meghatározni, mely egyúttal a társas kapcsolatok "hordozója", s nem pusztán egy okozat. De el is határolják magukat a francia filozófustól, amennyiben ő a termelési módhoz mint totalitáshoz, illetve ennek reprodukciójához köti az egyént. Ezzel a totalitásra-vonatkoztatással, megítélésük szerint, Althusser pusztán eszközzé teszi az embert, s végül az egységes öntudattal lesz egyenértékűvé a személyiség-fölfogása. A szerzők nem fogadják el a társadalmi totalitás marxista fogalmát. Kiemelik, hogy a viselkedés konstruált, nem pedig egyszerű szubjektív tükröződése a gazdasági összefüggéseknek.

"Pszichoanalízis és társas kapcsolatok" a következő fejezet címe. A pszichoanalízis fogalomtárának ismertetése során a szerzők megjegyzik, hogy Freud evolúciós-biológiai emberfölfogással rendelkezett. Észereint minden társadalom szabályozni kénytelen az egyének vágyait. Így az ember pszichéjét a kultúra irányítja, nem pedig az ösztönök, mint az egyszerűbb lények esetében. Kritikával ismertetik Freud későbbi munkásságát. Az ember szimbólumhasználó viselkedését szerintük nem tudja megmagyarázni, csak föltételezi. Mivel az Ödipusz-komplexust egy biológiailag nem meghatározott jelenségnek tekinti, kénytelen egy valóságosan megtörtént eseményt föltételezni, mely a tudatalattiban megőrződött, s így képezi minden emberi kultúra alapvető jellegzetességét. Megjegyzik, hogy többek között B. Malinowskinak

Melanéziában végzett vizsgálatai egészen más családszerkezetet tártak föl, mint amit Freud föltételezett. De bírálják Malinowskit és általában az antropológiát is, amennyiben az egyes kultúrákat a társas élet zárt és korlátolt totalitásának fogják föl, mely meghatározza az egyéni érzelmet és cselekedeteket. Ezen nézet ellentéte a biológiai, illetve pszichológiai redukcionizmus. De Freud a szerzők szerint nem tartozott az utóbbi nézet képviselői közé: a tudatalatti, illetve a pszichikus-szimbolikus tartomány — bár nem teljesen meghatározott, illetve megmagyarázott — fogalmának bevezetésével más irányban kereste a megoldást. A szerzők véleménye a fönti elmentétről: a társas kapcsolatok hatnak ugyan a pszichikus életre, de a pszichikus tartományt egészében nem foglalják magukban.

A könyv második részének legterjedelmesebb fejezete az "Elmebaj és civilizáció". A szerzők itt M. Foucault azonos című könyvére támaszkodnak. Foucault elemzésének tárgya az az elképzelés, elgondolás, miszerint az elmebaj egy egyéni betegség, negatív jelenség, orvoslásra váró hiba. Ez az elképzelés — mint kimutatja — nem a pszichiátria tudományának eredménye, ellenkezőleg: a pszichiátria maga ezen elképzelésen alapul. Ez az elképzelés pedig komplex és nem akaratlagos társadalmi folyamatok eredménye. Foucault nem tagadja: őrültek más korokban is voltak. De miben különbözik az elmebetegség mai fölfogása a régebbi elképzelésektől? Az őrültség, szétszórt társadalmi értékelésből, egységes patológiai kategória lett: olyasmit jelöl, aminek nincsen helye a normális életben. Ennek megfelelően ki is rekesztik az őrülteket a társadalomból, s javításukra törekednek. A középkor vallásos fölfogása, praxisa — próféták, remetek — nem engedtek éles határt húzni normalitás és patológia között. Csak a közveszélyes embereket különítették el; a többi őrültet egyszerűen az egységes kultúra részeként, nem pedig betegként kezelték. A reneszánszban szintén nem számított negatív jelenségnek az elmebaj: az őrült az emberi létföltételek kommentátora, kigúnyolója (Bosch, Erasmus, Shakespeare műveiben például). A XVII. század második felétől mindez megváltozott. Foucault ezt a változást a gazdasági krízishez köti, mely új — Franciaországban abszolutisztikus — politikát szült. Aki nem akart, vagy nem tudott dolgozni, elkülönítették; az elmebetegeket hamarosan különválasztották a többi, munkára fogható szegénytől. A XVIII. század orvostudománya az őrültséget egy morális hiba pszichológiai hatásának tudta. Az őrültség forrásai a szenvedélyek. A bolond nincs az elme törvényei híján; csak a kiegyensúlyozott működésben keletkezett zavar, amit el lehet hárítani. A század végén Tuke és Pinel eltérő (vallásos, illetve Condillacra építő) elméleti megfontolásokból, de hasonló zárt intézeteket hoztak létre. El-

lenőrzött környezet vette körül az elmebetegeket; föltételezték, így betegségük kevésbé nyilvánul meg. Elvárták továbbá, hogy az őrült maga fölismerje — az intézet szakértő vezetőjének, később a pszichiáternek a segítségével — a betegségét, s hogy morális önkormányzata helyreálljon. Egyéni lelki betegség, szokások megváltoztatása, a pszichiáter, aki tudásával segít a neki engedelmessé betegnek — alapjaiban a mai napig változatlan a pszichiátriai szituáció. A pszichiátria normái, melyekkel az emberek viselkedését szembe-síti, nemcsak orvosi-klinikai kérdések. A pszichiátria a társadalmi fegyelmezés, szabályozás szükséges eszközeként keletkezett, s az is maradt. A politikai rendszer része, nem egy tisztán semleges, objektív technika vagy tudás. A ma alkalmazott nagyobb szabadság részben módszerei széles körű (oktatásban munkapszichológiában stb.) elterjedésének köszönhető, de ez a lényegen nem változtat. Foucault elképzeléseit a szerzők összevetik E. Goffmannal a totális intézményekről szóló elméletével. Goffman értelmezése szerint a pszichiátria páciense nem lelki betegségben szenved, hanem ebben a "helyzetben" van: az elmeógyógyintézetben letörlik az egyén identitásérzését, autonómiáját. A pszichiátriát vagy félrealkalmazott (tisztá) orvostudománynak vagy morális normák gyűjteményének mondja. Ezzel szemben Foucault, aki pedig maga is a fegyelmezés ellenzője, belátja ennek társadalmi szükségességét; megítélése szerint az intézetek a pácienseiket úgy igyekeznek formálni, építeni, hogy elfogadják a realitásokat. A szerzők az elzárásnak és az intézményes hatalomnak csak korlátozott kritikáját tartják megengedhetőnek, úgy, hogy ez az elérhető társadalmi politikán belül maradjon.

A következő, "Pszichiátria és anti-pszichiátria" című fejezet egy túlzó kritikai mozgalommal, az anti-pszichiátrával foglalkozik. A pszichiátria nem zárja ki a vele való visszaélés lehetőségét. Ez, valamint módszereinek az említett, zárt intézeteken kívüli elterjedése váltja ki egyes liberális gondolkodók, mint például T. S. Szasz ellenkezését. Mivel "lélek" mint olyan nem létezik, ezért ha az agy szervi rendellenessége nem mutatható ki, s az egyén nem követ el bűncselekményt, ellene erőszakot alkalmazni nem szabad. A személyes viselkedés teljes szabadságát hirdetik; R. D. Laing a szkizofréniát a patológikus társadalomra adott egyéni válasznak tartja. A megoldás: nem az egyén kezelése, hanem a társas kapcsolatok újjászervezése a teljes egyéni szabadság existencialista utópiájának jegyében. Ez a fölfogás a szociológiai relativizmus következménye. Mivel a különböző társadalmak normái eltérőek, ezért a gondolkodók saját társadalmuk normáinak vizsgálatától is igyekeznek távol tartani magukat, ami egy individualisztikus elképzeléshez vezet. Ezzel szemben a pszichiátriát, a különböző ellenőrző és felügyelő in-

tézmények között, a "lelki betegség" (normákhoz kötött) társadalmi kategóriáit alkalmazó olyan terápiás gyakorlatnak tartják, mely a társadalomban élő egyének viselkedésbeli és kapcsolat-szükségleteihez igazodik.

A könyv harmadik része "A boszorkányság és ésszerűség" címet viseli. A szerzők, saját megfogalmazásuk szerint azokat a különböző, a dolgok természetéről szóló metafizikai előfeltételeket állítják vizsgálódásuk középpontjába, melyek egyfelől a mi, boszorkányságot elutasító fölfogásunk, másfelől a középkor és más kultúrák boszorkányságban hívő elképzelései, gondolatai, hitrendszerei mögött állnak. A boszorkányságban való hit kérdését az ésszerűségre alapozott nyugat-európai kultúránk, tudományaink botránykövének tartják, s mindenekelőtt számba veszik a középkor végi boszorkányhit, illetve boszorkányüldözés eddigi magyarázatait.

"Boszorkányság mint elmebetegség": ebben a fejezetben, G. Zilboorg az orvosi pszichológia történetéről írott munkájának bemutatásával, egy sajátos fölfogás tárul elénk. Eszerint a XVI. és XVII. században az európai kultúra szakít a vallásos dogmákkal és kialakítja a maga tudományos attitűdjét, amely előfeltétele bármely kérdés ésszerű vizsgálatának. Az emberi viselkedés, a mentális patológia szférájában azonban a XIX. századig továbbéltek a babonák. Ezzel magyarázza, hogy bár megfigyelték a tüneteit, a lelki betegségeket mint boszorkányságot félreismerték: kategória-hibát követtek el. Azok az emberek, akik boszorkánynak vagy valamilyen rossz szellem által megszállottnak képzeltek magukat, valójában lelki betegek voltak, akik azonban bajukat koruk ideológiájába burkolták. A szerzők -- H. Kramer és J. Sprenger munkájára támaszkodva -- megállapítják, hogy Zilboorg, a ma normálisnak tartott viselkedést állandónak képzelve, ezt más korokba is belevetíti. Ugyanakkor nem veszi figyelembe, hogy a teológia kategóriái nem pusztán illúziók, amibe az ember beburkolózik; termelik és szervezik az elméletet és a viselkedést (az emberek például valóban féltek az ördögtől). Ugyanakkor voltak a lelki betegségnek korabeli kategóriái: melankólia, mánia stb. A boszorkányság valami egészen más volt -- szenvedő alanya jogi eljárások, üldözések objektuma lett. A boszorkányhitek és üldözések korabeli megerősödését a szerzők több vonatkozásban is a reformációval hozzák összefüggésbe. Egyrészt, a hit mélyessé-válásával, az emberek közvetlenül Istentől váltak függővé; elvesztették a katolikus hierarchia kínálta szellemi védelmet, s az okkult erők fenyegetése megnőtt: Isten és Ördög versenyeztek az egyénért. Másrészt, és ez a fontosabb, a reformációval kapcsolatos vallási és politikai harcok mindkét táborban erősítették az eretneküldözést, amit nem lehetett a boszorkányüldözéstől elkülöníteni. A reformációval egy időben keletkezett, reneszánsz szel-

lemi irányzat, az antik tudás fölüújítása is telítve volt szellemekben és démonokban való hittel (például Bruno is szellemekkel és okkult erőkkel áthatott világot képzelt). A reneszánsz természetes mágiáról szóló filozófiája a szerzők szerint nem volt képes a boszorkányság teológiájának hatékony kritikáját vagy helyettesítőjét adni; azzal valójában komplex vitaterületet alkotott. A reneszánsz használja a tapasztalat, megfigyelés, kísérlet kategóriáját, de más föltételeken belül és más tárgyakra, mint a mi modern tudományunk; ezért nem is tekinthetjük mai tudományunk prototípusának.

Zilboorg a boszorkányokat tekintette elmebetegeknek. A következő, "Boszorkányság mint üldözési mánia" című fejezetben azon elméleteket veszik számba a szerzők, melyek a boszorkányüldözést tekintik patológikus jelenségnek. Szasz szerint a lelki betegség és a boszorkányság hasonló funkciót tölt be: rájuk hivatkozva korlátozni lehet más embereket viselkedésük miatt. (Paradox módon a pszichiáterekre és inkvizítorokra alkalmazza a patológia "hatalomvágy" megjelölését.) N. Cohn az üldözött boszorkányokat egy társadalmi pszichopatológia áldozatainak mondja. A kereszténység tudatosan ellenőrzi és elnyomja a szexuális vágyat a szellemi tökéletesedés érdekében; ez az elnyomott vágy azután, a Sátán és a Szombatok képében, felszínre tör, a kollektív tudatalatti fantasztikus és destruktív alakját öltve. (Úgy gondolja, hogy a boszorkánysággal kapcsolatos népi hiedelmek és szokások nem változtak lényegesen a kérdéses XV. században.) Bár a könyv szerzői nem ellenzik a pszichoanalízis koncepciójának használatát, itt éles bírálattal élnek. Egyrészt megállapítják, hogy Freud általános teóriáját a halál-ösztönről nem lehet egy ilyen speciális helyzetre alkalmazni. Másik ellenvetésük módszertani: történelmi dokumentumok alapján lehetetlen lélekanalízist végezni, csakis interpretálni lehet. (A módszer ilyen alkalmazásában maga Freud is hibás.) A modern antropológiai vizsgálatok szerint az egész középkorban éltek boszorkánysággal összefüggő népi hiedelmek, szokások. A kérdés: miért a XV. században kezdődött meg ezek üldözése? A komplex hatások egy részét az előző fejezetben már érintették a szerzők. További tényezők: a népi ellenállás titkos szervezeteit boszorkánysággal vádolhatták; a jogi intézmények a boszorkányok üldözésében jó ürügyet találhattak az általános elnyomás fokozására; a boszorkányoktól elkobzott vagyontárgyak megszerzése úgyszintén erősítő hatással lehetett...

A boszorkányperек hanyatlásának okaival foglalkozik a következő fejezet. A XVII. század közepén Nyugat-Európában hirtelen változás következett be: ettől kezdve a művelt emberek nem támogatják, a hatóságok pedig nem folytatják a boszorkánypereket. Mivel magyarázzák ezt a történészek? Az általános véle-

mény szerint a változások egy lelki forradalommal, a tudományok eredményeinek széles körű elterjedésével kapcsolatosak. A szerzők nem vitatják: a boszorkányüldözés tartós hanyatlásának főltétele volt egy radikális hitbeli fordulat. De ők ezt, L. Fèbvre gondolatait követve, a szokásostól eltérő módon értelmezik. A lelki forradalom nem a korábbi metafizika helyettesítése a tapasztalatokon és kísérleten nyugvó tudományokkal, hanem egy metafizikán belüli forradalom! A XVII. század közepének empirizmusa nem rendelkezett különleges kritikai értékkel: olyan közegben mozgott, melyben más teóriák (például a kabbalisztika) egészen eltérő entitásokat posztulált. (Nem létezik a jelenségeknek a természet rejtett titkait fölfedő semleges megfigyelése.) A szerzők jellemzőnek tartják: Newton a vallásos hit védelmében elutasítja a mechanikus filozófiát. Az ő fölfogása szerint Isten univerzuma egy ésszerű egész, melyet Isten állandó aktusa irányít; a jelenségek között Isten konzisztenciája miatt vannak szükségszerű és kiszámítható kapcsolatok. A szerzők véleménye szerint a középkornak Isten és Ürdög párbaájában megfogalmazódó hitét az angol deisták és a német pietisták modern tudományos Istenének jóindulatú despotizmusa, mint rivális hit, tudta fölváltani. Ez a végtelen teret betöltő, végtelen világot éltető szellem szorította ki a kisebb szellemeket a hitvilágból. A lélek forradalmával összefüggésben a tolerancia elvének uralkodóvá-válását is a boszorkánypereket csökkentő okok között szokták említeni. A szerzők emlékeztetnek rá, hogy Franciaországban 1672-ben Colbert törölte a boszorkánypereket, de 1685-ben végrehajtották a hugenották elleni akciót. Ezzel kapcsolatban fejtik ki saját elképzelésüket a folyamatról: a harmincéves háború után a különböző vallásos hatalmak területe viszonylag stabilizálódott (ennek utolsó aktusa Franciaországban éppen a hugenották leverése volt). Ez lehetővé tette az élet megszervezését, a hit megerősítését (oktatás stb. révén). Az önálló protestáns gyülekezetekben a további osztódások hívták csak életre a toleranciát mint politikai eszközt. A területiség kialakulásával együtt járt az állam "abszolutizálódása"; az új központi hatalmat gyöngítették volna a régi helyi hatóságok boszorkányellenes akciói. Összefoglalva: a boszorkányhitek (egy ideig) még tovább éltek, de a társadalmi feszültségek, amelyek a pörököt életre hívták, csökkentek. A központi hatóságok célja a társadalmilag hasznos tevékenység (munka) főltételeinek biztosítása volt, és ezt már más, új eszközökkel (kórház, dologház, elme-gyógyintézet) tudták biztosítani.

"Boszorkányság, ésszerűség és más kultúrák": erről szól a harmadik rész és egyben a könyv utolsó fejezete. A szerzők a kortárs filozófia és társadalomtudományok egyik legtöbbit vitatott fogalmának tartják az ésszerűséget.

Adható-e általános kritérium az emberi viselkedés ésszerűségére vonatkozóan? A vita kiindulópontjául E. Evans-Pritchardnek az Azand társadalom vizsgálata-ról megjelent könyve szolgál, aki a hiteket a társas gyakorlat kontextusában vizsgálta. A szerzők két eltérő attitűd keveredését látják a műben: egyfelől a nyugati tudományos gyakorlat körüli ideológiák föltevésai uralkodnak; másfelől megtaláljuk a leírását egy rokonszenvező megfigyelőnek, aki részt vesz a természetes hitek irányította társas kapcsolatokban. Evans-Pritchard fölteszi a kérdést: miért nem veszik észre a zandák a hitükben rejlő hibát? Válaszát öt pontban foglalhatjuk össze: (1) A hitek szituációk funkciói, csak az adott szituációban kelnek életre — így kontextuális ellentmondásaik nem kerülnek felszínre. (2) A zandák nem tudnak különbséget tenni természetes és természetfölötti között: ha egy ház összedől, tudják, hogy a bent ülő ember meghal; de további kérdést tesznek föl: miért dőlt éppen akkor össze a ház? (3) Megfigyeléseiket hibás körben, a misztikus elképzeléseken belül értelmezik. (4) Nem rendelkeznek megfelelő technikával téves elképzeléseik leleplezésére. (5) A boszorkányság, a jóslás, a mágia náluk egy koherens rendszer, amelyből nem tudnak kilépni, nincs ezen kívüli idiómájuk. A szerzők, P. Winch nyomán, határozottan bírálják Evans-Pritchardnek már a kérdésföltevését is! Erre a kérdésre például: vannak-e boszorkányok? csak egy definiált gondolatrendszeren belül adhatunk feleletet, mely gondolatrendszerhez hozzátartoznak bizonyíthatatlan metafizikai posztulátumok és a magyarázat elméleti kritériumai. Evans-Pritchard már eleve föltételezi saját (nyugati) gondolatrendszerének érvényességét, abban a hitben, hogy a tudományos kísérlet kritériuma igaz kapcsolatot biztosít gondolataink és a független valóság között; míg más, mágikus rendszerek nem képesek erre. A szerzők rámutatnak az "igaz kapcsolat" és "független valóság" kifejezések definiálatlan voltára; véleményük szerint a valóságról szóló minden állítás interpretatív jellegű. Elmélettől független valóság csak úgy gondolható el, ha egy nyelvet (a pozitivisták megfigyelési nyelvét vagy a vallásos kinyilatkoztatás nyelvét) beleképzelünk magába a valóságba. Visszatérve Evans-Pritchard eredeti kérdésére: ehhez hasonló kérdések más metafizikai előfeltételek álláspontjáról, a nyugati természettudományos gondolatrendszerrel kapcsolatban is föltehetők. A szerzők ezek alapján az elméleti rendszerek és hitrendszerek elkerülhetetlen relativitását mondják ki. (T. S. Kuhnt idézik, aki szerint a tudományos analízis csak egy ellenőrizhetetlen hiten és elképzelésen nyugszik, amely meghatározza, mit figyelhetünk meg, és hogyan magyarázhatjuk ezt.) A szerzők ismertetik A. MacIntyre ezzel ellentétes álláspontját is. Az ő fölfogása szerint lehetséges a válasz erre a kérdésre: ésszerű vagy nem a zandák hite --

és a válasz szükségszerűen a mi nyugati tudományunkkal lesz vonatkozásban. A társadalmak nem egyenlők. A társadalmak fejlődése új eszközöket és normákat ad a világ magyarázatára és ellenőrzésére; saját kritériumaink más hitekhez képest ésszerűek. További metabizonyíték keresése egy külön filozófiai birodalom keresése volna — az ésszerűség, a racionalitás kibontakozásának tényleges dialektikus folyamatán kívül. A szerzők elvetik ezt a fölfogást, arra hivatkozva, hogy az egyén számára ez sem ad független kritériumot a különböző rendszerek közötti választáshoz.

A könyv befejező bekezdésében, a relativitás ellenére, a szerzők alkalmasnak mondják a szociológiát fontos morális és gyakorlati kérdések megválaszolására: föl kell ismernünk a különböző értékek és hitek morális és episztemológiai egyenértékűségét. Az eddigiektől eltérően azután morális és gyakorlati megjegyzések következnek most: meg kell hagynunk a primitív népeknek az élet méltóságát; éljenek különbözően, ha nem is jobban, de legalább nem rosszabbul, mint mi. Továbbra is a szabadság és igazság eszméi alapján kell élnünk; ha nem ezt tennénk, hasonlóvá válnánk egy hitével konfrontálódott, hitét veszített zandához. Problémáinkat ez nem oldaná meg. A viselkedés és társas szervezetek nem választhatók el a moralitás és metafizika kategóriáitól; e kategóriák pedig nem egyéni választás vagy meggyőződés dolgai, hanem a társas kapcsolatok részei.

A TÖRTÉNELEM FILOZÓFIÁJÁRÓL ÉS ELMÉLETÉRŐL*

Mezei György

Agnes Heller A Theory of History című munkája szélesebb meditatív kontextusba helyezi a történelemmel kapcsolatos elméleti megfontolásokat: a könyv első, mintegy kétharmad részét a történeti tudat metamorfózisainak és a történetírásnak szenteli, hogy azután, az empiriaellenes történelemfilozófiai konstrukciókkal szemben állást foglalva, hitet tegyen úgymond "verifikációnak alávethető" történelemelméletek kidolgozása mellett. A kötet kétségtelenül szép architektonikájú teoretikus ívének csak kisebb baja azonban,

*Agnes Heller: A Theory of History, Routledge and Kegan Paul, London 1982, 333 oldal.

hogy míg címében történelemelméletet ígér, addig az ezzel foglalkozó rész — melynek címe már sokkal szerényebben így hangzik: "Bevezetés a történelem elméletébe" — az összterjedelemnek mindössze egyhatodát teszi ki. (Most mellékes az a magyarul csak sután visszaadható körülmény, hogy nem "the", hanem "a" theory az, amiről szó van.) A baj inkább az első két fejezet hangvételében rejlik: alighanem a kezdő filozófia szakos egyetemi hallgatók is túlságosan terjengősnek, száraznak-monotonnak tartanák, s hiányolnák belőle a problematika gazdag és reprezentatív szituálását. E negatív ítéletünket illusztrálandó idézzük föl Heller egyik — különböző vonatkozásokban léptenyomon fölbukkanó — példáját: mint írja, Verne "Grant kapitány gyermekei" című regénye "mindent ábrázol azzal kapcsolatban, amiről a történetírás és a történelemfilozófia szól. Akad azonban egy különbség: ha időben, nem pedig térben utazunk, akkor nem bukkanhatunk rá az élő Grant kapitányra. Ekkor senki sem mondhatja el nekünk, hogy ténylegesen mi történt és hogyan. Ez esetben nincs happy ending sem, mert sohasem jutunk a végére, ha a Duncan (a jelen szimbóluma) a múlt óceánja felé veszi útját." (78. o.) E hangvételt egyébként a szerző, nolens--volens, maga is tudomásunkra hozza, amikor könyvét így indítja: once upon a time — egyszer volt, hol nem volt...

A történelmi tudat fejlődési szakaszainak áttekintése a mítosztól indul, s e tudatforma partikularitásának és reflektálatlanságának háttérbe szorulása nyomán jön létre a reflektált egyetemesség tudata: a világtörténelmi tudat s az ezt kísérő "planetáris reszponzibilitás". A jelzett folyamat valójában a világnézeti tagolódás processzusa, melynek során leköszön a korábban uralkodó sensus communis, s a vonatkoztatási értékrendszerek pluralitásának ad helyet. Ennek hangsúlyos emlékezetbe-idézésére azért van szükség, mert a történelmi tudás mint episztémé nagyon is értékpremisszákkal telített: "Maugukban a fogalmakban nincs semmi, ami mentessé tenné őket az értékeléstől. Következésképpen, ha valamely fogalmat értékmentesnek mondunk, és egy másikat elvetünk 'értékterheltségére' hivatkozva, úgy ennek csak egyetlen világnézet keretében van értelme, mely csak egy a korunk történelmi tudatát kifejező világnézetek közül." (95. o.) Nem egyetlen múltunk van tehát, hanem a múltak-ról kell beszélnünk: "Különböző értékrendszerek, különböző világnézetek léteznek, melyek alapján különböző múltakat lehet felépíteni." (114. o.)

A történetírásban szerephez jutó értékeket Heller négy fogalompár mentén tartja szituálhatónak: így vannak tudatos és nem-tudatos, kizáró és nem-kizáró, reflektált és reflektálatlan, hamis és igaz értékek. E szempontokkal több, különböző súlyú problémánk is van. Mielőtt azonban belemennénk ezek taglalásába, nézzük meg közelebbről — hiszen az olvasó nyilván fölkapta a

fejét — mit is jelent az értékek vonatkozásában az igazság/hamisság kritériuma, mit is jelent az axiológiában ez a (az episztemológiában nyilvánvalóan nélkülözhetetlen) vonatkozás? Heller a szabadság kategóriáját tartja az értékelmélet archimedesi pontjának. "Történeti tudatunkban csak egy empirikusan egyetemes érték van — s ez a szabadság érték-eszméje. A szabadság érték-eszméje empirikusan egyetemes, hiszen mindenki osztja, és senki sem választhatja a vele ellentétes értéket (a szabadságnélküliséget) regulatív eszmeként." (114. o.) Valamely érték igaz vagy hamis voltát Heller mármost a szabadság alapértékéhez való viszonyban definiálja: egy érték akkor igaz, ha konzisztens, s akkor hamis, ha inkonzisztens a szabadság értékével. S az igaz értékek egyfajta Sollenként állnak szemben tényleges gyakorlatunkkal: minthogy az "alárendeltség és hierarchia, az egymással versengő érdekek és világnézetek korában élünk, nem alkalmazunk igaz értékeket. Az egyetlen dolog, amit tehetünk, hogy az igaz értékek eszméjét elfogadjuk regulatív eszmeként. Ez azt jelenti, hogy értékeinket állandó ellenőrzésnek kell alávetnünk, tudatos, reflektált és nem-kizáró módon alkalmazva őket, vizsgálódásunkból kirekesztve a közvetlen gyakorlatot és pragmatizmust, többé-kevésbé megközelítvén így a történelmünkben rejlő egyetemességet; a történelemét, melyet nem haladhatunk meg. Az igaz érték az igaz tudás legmagasabb kritériuma, még ha nem is az egyetlen ilyen kritérium." (115. o.)

A mondott vonatkozások közül természetesen szimpatikus az, hogy Heller nagy hangsúlyt helyez a világnézetes magvában munkáló és nemritkán latens érték tartalmak tudatosításának szükségességére. Hiszen a filozófia hivatásának, a világnézeti szintézisteremtés mellett, épp a Rückfrage ezen föltáró és tudatosító gyakorlatát tarthatjuk, s a más értéktartalmakkal szembeni tolerancia kiemeléséhez is csak csatlakozhatunk. S ez akkor is így van, ha nem igazán világos: mi a tudatosság és a reflektáltság dimenziója közötti különbség, vagy ha úgy véljük is, nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az értékellenes — például a genocidiumot és hasonlókat zászlajukra tűző — hitvallásokkal szemben semmi helye a toleranciának. A legnagyobb problémánk a szabadság illetően középpontba állításával van, s az ehhez kapcsolt értékelméleti koherencia-elmélettel. Nézetünk szerint helytelen ugyanis az az állítás, hogy minden világnézeti hitvallás a szabadság fogalma köré építi fundamentális kategória-hálóját, még ha szemléletünk általában azt sugallja is, hogy valamely demokratikus érzületű világnézet történelemképében e fogalom nélkülözhetetlen szerepet játszik. A manapság teret nyerő konzervatív eszmék például sokkal kardinálisabb jelentőséget tulajdonítanak a hitelt érdemlő autoritások elismerésének, az egyes ember organikus közösségekhez való tar-

tozásának. (S itt, meglátásunk szerint, helytelen volna azt mondani, hogy a konzervatívok a szabadságot a szabadságnélküliségen keresztül tartják elérhetőnek, hiszen ez parttalanná tágítaná a "szabadság" terminus jelentését.) Másfelől az axiológiában, értékelő aspektusként, nem tudunk mit kezdeni a koherencia szempontjával. Mintha nem találkoznánk a kultúrtörténetben lépésről-lépésre vele, s mintha nem inkább az volna a szabály, hogy pozitív értékek egyidejű megvalósításának törekvése ellentmondásokat eredményez? (Hogy csak egy példát említsünk: az egész egzisztencialista "választás"-problematika épp erről a töről fakad.) Hogyan lehetne megállapítani -- föltéve, de meg nem engedve a szabadság kizárólagosan centrális szerepét --, hogy több egyaránt pozitívnek tartott érték közül melyik "igaz" és melyik "hamis", még ha a true és false bántóan ismeretelméleti konnotációját gyöngítjük is, mondjuk a right és az unright, a helyes/helytelen vagy még inkább a pozitív/negatív fogalompár irányába lépve? De a konzisztenciának ez a problémája Heller művének tengelyében is érzékelhető, hiszen könyve két utolsó fejezetében végül hitet tesz a szocializmus mint az ipari társadalmak egyik fejlődési tendenciája mellett -- ez azonban nem lehetséges a valamilyen tartalommal értett "egyenlőség" pozitív értéként való elismerése nélkül, márpedig az a liberális tradíció, melynek hatása Heller szemléletmódján érzékelhető, sarkítételnek tekinti a szabadság és az egyenlőség összeegyeztethetlenségét. (Itt csak zárójeliesen utalhatunk rá, hogy a szektás és voluntarista dogmatizmus gyakorlatával szakító és ugyanakkor szocialista jellegét megőrizni képes politikának épp ezt a közvetítést kell tudni megoldania.) Meglátásunk szerint mindez azt mutatja, hogy a szóban forgó mű e fejezeteinek konceptuális alapjai meglehetősen gyöngye lábakon állnak. Számos, a mondott axiológiai koherencia-elmélet problematikusságához képest marginális, metodológiai következtelenséget is találunk. Így például a történetírás princípiumai között a szerző megkülönböztet szervező, magyarázó, orientáló elveket, valamint teoretikus-filozófiai prekonceptiókat, s a szervező elvek között szerepelteti a strukturális és funkcionális princípiumokat, majd megjegyzi: a szervező elveket egyáltalában nem szabad magyarázó szerephez juttatni. A strukturális és funkcionális összefüggések megállapításának azonban egyik sui generis funkciója épp a magyarázat.

Az eddigiek talán azt a benyomást kelthetik, mintha amellet érvelnénk, hogy ezt a könyvet nem érdemes igazán alaposan áttanulmányozni. Ugyanakkor azonban nem ez a véleményem, hanem inkább az, hogy azok a gondolatok, amelyek miatt a szerző érdemesnek tartotta megírni az A Theory of History-t, valójában a harmadik és a negyedik részben található. Az itt tárgyalt kérdés-

kör, gyökereit tekintve még a szerző korábbi, a lukácsi Ontológiával való szembesülése időszakára megy vissza, arra a problematikára, hogy miként ragadható és őrizhető meg a társadalmi és történelmi ismeretek objektivitása a szektás és voluntarista dogmatizmus kvázi-tudományos koncepcióinak elvetése nyomán; s mindeme kérdések fölvetése és tárgyalása természetes módon kapcsolódik a marxi életmű örökségének értékeléséhez is. A marxi életmű Heller szerint is kardinális jelentőséggel rendelkezik a jelenkori társadalmi lét teoretikus megragadása szempontjából. A "szocializmus az ipari civilizáció inherens tendenciája" (264. o.), idézi Polányi Károly szavait, s mint később hozzáteszi, "még ha nem is akarja valaki elfogadni Polányi megállapítását, hogy a szocializmus az ipari civilizáció sui generis tendenciája, azt aligha tagadhatja, hogy ez legalábbis egyike e társadalom tendenciáinak, s hogy e társadalmakban jelen van a szocializmus iránti szükséglet". (268. o.) Heller tehát a szocializmust történelmi lehetőségként értelmezi, melynek megvalósulása végső soron az érte és az ellene folytatott történelmi léptékű társadalmi küzdelem kimenetelétől függ, s nem egy (hegelizáló értelemben fölfogott) misztikus történelmi automatizmus végtermékeként fogja föl. Marx, mutat rá a szerző — s ezzel persze olyan teoretikus fölismeréseket rekapitulál, amelyek, a marxizmus szektás-voluntarista, dogmatikus irányzatát leszámítva, általános elismertségnek örvendenek — a Sein és a Sollen összekapcsolásakor az utóbbit nem vezette le maradéktalanul az előbbiből. Marxnál "történelemfilozófia kerül a történelem elmélete fölé, hogy ígéretét erőteljesebbé tehesse. Ha megmaradt volna a történelem elméleténél, akkor a kommunizmust felfoghatta volna kizárólagosan mozgalomként, nem pedig a történelem megoldott rejtélyeként. Ezzel összefüggésben azonban az egyetlen, jövőre-vonatkozó, igaznak tartható kijelentés az volna, hogy amíg kapitalizmus létezik, addig kommunista mozgalmak is létezni fognak (olyan mozgalmak tehát, melyek meg akarják haladni a kapitalizmust). Ezt a kijelentést nem tartották elég erőteljes ígéretnek, legalábbis Marx korában nem." (269. o.) Gondolatilag ezekhez a megállapításokhoz kapcsolódik a Heller által fölvetett kérdés: "azon cél érdekében, hogy jelenbeli elköteleződéseinkről igaz kijelentéseket tegyünk, s hogy másokat is ezek elfogadására ösztönözzünk, vajon szükség van-e arra, hogy túldetermináljuk őket, mondván, hogy valójában a jövőről tettünk igaz kijelentéseket?" (239. o.) Az e kérdésben rejlő implicit választ kibontva elmondható, hogy funkciójukat tekintve, a jövőről tett és apodiktikusnak mondott történelemfilozófiai kijelentések valójában jelenbeli küzdelmeket szolgálnak.

Heller a főntebb idézett fölismeréseket a történelemfilozófiák típusainak megragadását lehetővé tévő fogalmi háló kibontásába helyezi: így megkülönbözteti a progresszió, a regresszió és az örök ismétlődés koncepcióit; az egyetemes történelmi törvényekről szólván elemzésnek veti alá a törvény fogalmán kívül a cél vagy a szükségszerűség kategóriáját, s taglalja a hollizmus és az individualizmus aspektusait. A marxi eszmékkel kapcsolatos kritikai megjegyzései nem azt jelentik -- mint következő fejtegetése igazolja --, hogy ne a Marxét tartaná a jelen tudatosítása szempontjából legfontosabb elméleti örökségnek. "Karl Marxnak rossz sajtója van manapság. Rendszerét általában lekicsinylő vagy gúnyos megjegyzésekkel intézik el. Ugyanaz az ember, aki nemrégiben csüngött minden általa kiejtett szón, ma szembefordul vele, és gyűlölettel szedi ízekre azokat a marxi munkákat, melyeket évtizedeken át szentírásként tisztelt. Az Ördög képzete azonban csak Isten képzetének visszája, s valamely gondolkodó artikulálatlan gyűlölete éppoly válláspótlék, mint a belé vetett feltétlen bizalom. Az apagyilkosságnak semmiféle racionális oka sem lehet. Nem csoda hát, hogy Marx rendszerét legtöbb esetben irracionalista mítoszokkal vagy más olyan történelemfilozófiákkal helyettesítették, melyek minden vonatkozásban alacsonyabb rendűek a Marxéhoz képest. (E vonatkozásban kivételt képez Cornelius Castoriadis.) Ha valaki Marx helyett lagymatagon Nietzschét, Sorelt, Proudhont vagy Bakunyint választja, semmit sem nyer, ellenkezőleg: mind elméleti, mind politikai értelemben csak veszíthet. Kétségtelen, hogy az irracionalizmusnak, cinizmusnak és új 'próféciák' keresésének mai nouvelle vague-ját számos tényező erősíti, mind társadalmi, mind pszichológiai tekintetben. Ez bocsánatos lehet az utca embere esetében; semmiféleképpen sem szolgálhat igazolásul azonban tudósok számára, akiknek jobban kellene tudniok, s akik tisztában kellene legyenek saját felelősségükkel. Habermas attitűdje, aki történetileg -- s a minden nagy elméleti teljesítménynek kijáró tisztelettel -- reflektál Marx életművére, kiválasztván egyúttal mindazon inspirációt és elméleti proposíciót, ami fontos számunkra, művének több mozzanatát pedig -- nem gyűlölettel vagy hittal, hanem megértéssel -- elhagyja, nos, ez az attitűd példát mutat, s egyben járhatóbb utat is." (266. o.)

Mind az elmélet, mind a gyakorlat amellet szól, mutat rá Heller, hogy a "történelem elméleteinek álláspontját foglaljuk el a történelem filozófiáival szemben". (278. o.) Heller korábban kidolgozott filozófiai koncepciója is emelletti érveket szolgáltat: a "radikális szükségletek elmélete -- melynek mozzanatai Marx műveiben mindenütt megtalálhatók -- történelemelméletet hozna magával. Az az érv, hogy a kapitalizmus maga olyan szükséglete-

ket szül, melyeket kielégíteni nem tud, s ezért az embereket meghaladására motiválja, a nagybetűs történelem univerzális törvényeit és tendenciáit teljességgel redundánssá és elméletileg fölöslegessé teszi. E felfogásmód szerint a jövő olyan érték, mely szabályozza a radikális szükségletekkel rendelkezők tevékenységét, maga a jövőkép pedig a szabadság értékének interpretációjától függ." (274. o.) S mint rámutat továbbá: a "történelem elmélete is filozófia, csak nem teljes filozófia. Kellőségét nem vezeti le a valóságból ugyanazon a módon, ahogyan azt a filozófiák teszik. A történelemelmélet a kellőre csak mint eszmére utal, nem pedig mint a legmagasabb rendű realitásra: elveti az ens perfectissimus és az ens realissimum hagyományos azonosítását." (278. o.)

Már az eddigiekből is érzékelhető: Heller tulajdonképpen a misztifikált hiposztázisokból építkező történelemfilozófiai konstrukciókkal és az ezekkel kifejezett propagandisztikus—apologetikus automatizmus-képzetekkel szemben érvel. Argumentációjának iránya azonban — számos nagyon is jogos okfejtése mellett — magában rejti, egyszerűen szólva, az ismeretek objektív jellegét biztosító kategóriák kívülrekesztésének veszélyét, s azt jelenti, hogy lényegében kitöltetlen dimenzió marad művében a fogalmi építkezésnek az a szintje, mely, a társadalomról és a történelemről objektív ismerettartalmaikat közvetítvén, meghaladhatóvá tenné a pusztá negáció álláspontját, azt az attitűdöt, melyet Marx, szarkasztikusan, moralizálgatásnak szokott volt nevezni. S nemcsak középszintű elméletet nem tartalmaz az A Theory of History, hanem még a kritikai elemzés rostáján fennmaradt fogalmak is interiorizálódnak. Nézzük például a haladás fogalmának egyik exponálását: "ha el is vetem, hogy tényleges haladásról beszéljünk modern társadalmunkban, hajlok azt mondani: abban az értelemben van benne haladás, hogy létrejött a progresszió eszméje mint érték, mint elméleti és gyakorlati értelemben alkalmazott regulatív eszme. A haladás létrehozatalának akarata maga a progresszió. A haladás eszméje és létrehozatalának akarása realitások: ezek léteznek; itt és most léteznek — nyereséget reprezentálnak. S ha a haladás eszméjét a 'veszteség nélküli nyereség' normájának szellemében fognánk fel" — írja a szerző Collingwood meghatározásához kapcsolódva —, "akkor maga is veszteség nélküli nyereség volna". (302. o.)

Heller expressis verbis utópiát állít szembe az aktuális valósággal, s az elégedetlenségre való jog mellett érvel. "Az elégedetlenség joga olyan állapotot feltételez, melyben az embernek vannak jogai. Csak azoknak van joga elégedetlennek lenni, akik a társadalom politikai testén belül vannak, ahol jog által biztosított csatornák révén ki lehet fejezni az elégedetlenséget.

Mások úgy lehetnek elégedetlenek, hogy ehhez nincs meg a joguk. Szívességé-
kért folyamodhatnak, de nem hivatkozhatnak jogokra. Az 'emberi jogok' dek-
larációja — a szabadság és az egyenlőség egyetemessé tételének kifejeződésé-
se — az elégedetlenség jogához adott alapot, még azt megelőzően, hogy a tár-
sadalom alsóbb rétegei is bekerülhettek volna a társadalom politikai testé-
be. Olyan társadalmakra alkalmazni a progresszió bármiféle fogalmát, melyek
nem mondanak az elégedetlenség jogára, partikuláris eljárás mód, ami ellent-
mond az általa kifejezni kívánt univerzalitásoknak." (304—305. o.)

Heller a homo moralis szenzibilitásával mutat rá: a humanitás értéktar-
talmainak őrzése szükségképpen együtt jár azzal, hogy az ember — mondhatni
citoyen-módon — kisebb-nagyobb felelősséget érez a világban végbemenő fo-
lyamatokért. Mint majd látjuk azonban, fejtegetése nélkülözi az institucio-
nális-politológiai dimenziót, s egyre inkább az emóciókra ható fölhívásba
megy át. "Úgy érezzük, személyes felelősség terhel bennünket mindazon cse-
lekedetekért", fejti ki Heller, "melyek semmissé teszik és visszavonják az
általunk érvényesnek tartott értékeket. A felelősségnek ezt az érzését illu-
zórikusnak mondhatná valaki, hiszen végső soron mit is tehet egyetlen ember
a világ hatalmaival szemben? Ez az érzés azonban nem beképzelt valami, hanem
a legautentikusabb érzések egyike. Mindenkinek hatalmában van legalább vala-
mit tenni a világ borzalmaival szemben. S ha a fellépések felhalmozódnának,
mindez szert tehetne némi jelentőségre. -- A rossz lelkiismeret azonban csap-
dává is válhat. Tudjuk Freudtól, hogy a bűnös érzések feszültsége transzfor-
máció révén tényleges bűnné válhat. Az ilyen feszültséget tehát olcsó módon
is le lehet vezetni, a megromlott emberi természetre hivatkozván. Ez arra
késztethet, hogy elvessük a haladás fogalmát, s azt felváltjuk valamiféle
fundamentalista etikával a felvilágosodás visszavonásának ebben a folyamatá-
ban. Röviden szólva: a rossz lelkiismeret melegágya az eszkapizmus minden
fajtájának. De ugyanakkor a szenvedés enyhítésévé is transzformálhatjuk: se-
gítő cselekedetté. A közvélemény és az egyes ember áldozata elejét veheti a
bűnök elkövetésének. A progresszió eszméje csak akkor bizonyulhat érvényes-
nek, ha minden iránta elkötelezett ember összhangban cselekszik. Századunkat
nem volna szabad olyan szégyenteljesen befejezni, mint ahogy kezdődött és
folytatódott." (308—309. o.)

S Heller végül hitet tesz az optimizmusát főnntartani igyekvő vita activa
mellett is, és e sorai mintha egyfajta végső személyes számvetést előlegez-
nének: "A történelemelmélet aktív sztoikus-epikureus etikai álláspontot su-
gall. S ez azt az elhatározást foglalja magában, hogy sikerre vagy kudarcra
való tekintet nélkül is vállalkozunk értékracionális cselekedetekre. A ve-

reséget elszenvedjük, a győzelmet örömmel aratjuk, de mind a szenvedésben, mind az örömben ugyanannak az elszántságnak kell túlsúlyban lennie. Tennünk kell kötelességünket, úgy kell cselekednünk, mintha létrejöhetne az Utópiára egyre inkább hasonlító társadalom, hiszen csak így válhat általánossá akaratunk hasonlóan bárki jóakaratahoz. Egyetlen katasztrófa sem bizonyíthatja számunkra azt, hogy vállalkozásunk reménytelen, hiszen mindaddig, amíg erőfeszítéseket teszünk, van remény is, ami épp ezekben az erőfeszítésekben nyer kifejezést. S hasonlóképpen semmiféle remény sem hagyhat nyugton bennünket abban a hitben, hogy már megtettük a magunkét, hiszen teljességgel sohasem tettük meg a magunkét, a célt visszavonhatatlanul sohasem értük el, s így sohasem ülhetünk le karba tett kézzel. De ha megtettük kötelességünket, mindent, ami hatalmunkban állott, elégedettek lehetünk életünkkel: ultra posse nemo obligatur. Ha nem ismerjük fel, hogy így, kötelességünket teljesítvén és áldozatokat hozván, szép és örömteli az élet, akkor nem tevékenykedhetünk harmóniában azzal az eszmével, mely minden emberi szükséglet elismerését hozza magával." (332. o.) S mint Heller pár sorral lejjebb, könyve zárásaként írja: "minden ember halandó. Csak az ember halandó lény, mert tudja, hogy egyszer nem lesz. Mi mindannyian ugyanarra az együttlétre vagyunk utalva mindazokkal a halandókkal együtt, akikkel megosztjuk életünket. A múlt kútja valóban mély, felelősségünk valóban hatalmas. De csak egy életünk van. Ezért ne siess, Előre kapitány. Ha siettetjük az időt, csak halálunkhoz közelítünk. Az 'idő' nincs 'itt' most, mert mindig itt van. Nem sötét alagútban vagyunk, annak a lehetőségével, hogy a másik végén földerengő fénypontot pillantunk meg. Godot sem fog jönni; mi azonban bizonyosan eltávoztunk. Csak három kívánságunk lehet, s ezért valami olyasmit kell kívánnunk, ami értelemmel és jelentéssel látja el történelmi létezésünket. Van azonban valami, amit nem tehetünk kívánsággal semmissé: az együttlétezésben viselt felelősségünket. Becsületesen is élhetünk -- miért ne tennénk?" (333. o.)

Papp Zsolt

1979-ben jelent meg a müncheni C. H. Beck kiadónál Dirk Käsler fiatal hamburgi egyetemi tanár Weber-monográfiája. Az enyhén szólva kiterjedt s ma már úgyszólván követhetetlen Weber-irodalomban ezt a munkát lebilincselő józansága, példás arányérzéke, valamint bravúros, szinte szőrszálhasogatóan kíméletlen — minden részletnek utánajáró — alapossága tünteti ki. Ez a monográfia nem akar "több" lenni, mint ami a címében található, ti. "bevezetés" — de ennek a "kevésnek" oly módon tesz eleget, hogy bizvást elmondható: aki Weberről kíván szólni, sokat kockáztat, ha előzetesen nem veszi át Käsler alapművét. Józanság, arányérzék és alaposság — e vonások tükröződnek a mű megírásához vezető célkitűzésekben. Ezek: ne "szektoralizáljuk" Weber életművét, hanem próbáljuk meg egységben szemlélni az életet, az életművet, a módszert és a kifejtett hatást. Ne ülünk föl annak a beállításnak, amely Webert a "polgári szociológia" reprezentálásává stilizálta, ugyanis bemutatható — állítja és dokumentálja Käsler —, hogy a szociálökonomiai érdeklődés valamennyi munkájának általános alaptónusát adja. (Persze, ha Webert leegyszerűsítjük egy cselekvéseméletileg orientált "megértő szociológia" szószólójává, ha tehát a műben a "szubjektív" elméleti prepozíciókat dagasztjuk ballasztta az "objektívekkel" szemben, akkor Max Webert könnyűszerrel ki játszhatjuk Marx ellenfigurájaként.) Végül, figyelmeztet a szerző, ez a munka sem pótolja a magával Weberral való foglalkozást: egyszerűen útmutató — kiválóan fölépített, didaxisában is élvezetesen követhető útmutató — ehhez. Elkerüli mind a heroizálás, mind a kiátkozás szélsőségeit, egyúttal máig ismeretlen, elfeledett szövegekre irányítja a figyelmet.

Nézzük a Bevezetés fölépítését. Először egy gondos és visszafogottságában is nem kevés izgalmat közvetítő életrajzot kapunk. Ezt követi az életmű bemutatása, a következő blokkokban: (a) az antikvitás és a középkor tanulmányozása, (b) a vilmosi Németország rajza, (c) vallásszociológia, (d) gazdaság, társadalom, rendek és hatalom. (Käsler munkájának megkülönböztető sajátja és erénye: az egyes témablokkokat nem egy-egy munkához köti, hanem ezekkel — újra és újra nekifutva — az életmű egészét átfésüli, vagyis a kulcsművektől látszólag távol eső kisebb dolgozatokban is megtalálja a kulcs-

*Dirk Käsler: Einführung in das Studium Max Webers, Verlag C. H. Beck, München 1979, 291 oldal.

mondanivalót.) Következik a módszerek bemutatása — jóllehet Weber nyilván vizsgálta "tartalom" és "módszer" leegyszerűsítő elválasztásától, mondja mentegetőzve Käsler —, tehát a módszerek: a megértés eszméjének, az ideáltípus konceptusának és az értékmentesség posztulátumának oknyomozó "fölfejtése". A szerző külön fejezetben foglalkozik az életút különböző korszakainak tudományos jelentőségével — milyen volt az írások korabeli recepciója; mit teljesített Weber mint vitapartner; mit produkált mint főiskolai tanár, aztán mint kiadó. A könyvet elgondolkodtató fejezet zárja Weber hatásáról, hatástörténetéről. Kiemelem: minden nagyobb fejezet után kínosan precíz bibliográfiája következik az odavágó munkáknak.

Nézzük most röviden, miben látja Max Weber hatását a mai és a jövőbeli szociológiára a szerző, hogyan összegzi, értékeli az életmű egészét, Weber teljesítményét. Nos, ismert, hogy a Weber-hatás 1945 után következik be. A kortárs szociológiában a hatvanas évek derekáig a strukturális funkcionális dominál, s Talcott Parsons hozza az "alaphangot". Ő fordítja "amerikai angolra" Webert, s jóllehet kimutatták, hogy ezeket a Weber-írásokat "deparsonsizifikálni" kell, ez sem változtat a tényen: Weber az amerikai szociológusnak köszönheti ismertté, elismertté és klasszikussá válását. (Hozzá kell fűznünk: a nyolcvanas évek első felében újjáéledő funkcionális szociológiai társadalomelemzési mód mind Angliában, mind az Egyesült Államokban újbóli Weber-hullámokhoz vezet, s a maga módján az NSZK szociológiaelmélete sem kivétel ez alól. De ne fussunk előre.) Weber fölfedezése a második világháború után persze nemcsak Talcott Parsons korábbi munkálkodásának eredménye, hanem a Weber-barátok, tanítványok és kortársak számtalan szalon, számtalan körből elinduló visszaemlékezéseinek is köszönhető. Ezek az elmékedések indítják meg a dicshimnuszok áradatát; Webert ekkor kikiáltották titánnak, zseninek, démonnak, kora legnagyobb németjének, a szociológia fejlődelmének. Mindez már nehezítette a Weberrel való tudós foglalkozást, ráadásul a visszaemlékezők sok mindenhez értettek, csak éppen szakszociológusok nem voltak. Így jött létre az eléggé föltűnő kontraszt: úgyszólván elfelejtődött, hogy Weber mint tudós viszonylagos visszhangtalanságban maradt életében, ezzel szemben nemzetközi rangot ért el, sőt klasszikussá vált a második világháború után. Úgy azonban, hogy ez a recepció nyomasztóan egyoldalú és szelektív volt — mondja, joggal, Käsler —, mert az 1904 utáni munkák némelyikére (elsősorban a "protestáns etikára", aztán az "objektivitás"-tanulmányra) szűkítették le a komolyan veendő weberi szociológiát.

Csak hogy Weber életművében jól kimutathatók a kontinuitások, s innen nézve csaknem valamennyi eddigi földolgozás leegyszerűsítő. A Weber-recepció

ott rontotta el a dolgát, amikor a megértő szociológiát — lényegében azt, ami a Kategorienaufsatzban és a Grundbegriffen található — kikiáltotta a weberi szociológiának; ezt aztán leválasztották a materiális életműről, és félreértették. Ám az életmű egésze elválaszthatatlan Weber társadalomtudományi módszerfölfogásától: a kettő együtt nézendő és értelmezendő, mondja Käsler, aki maga ennek a követelménynek — utaltunk rá — csak látszólag nem tesz eleget: munkája második fejezetében, az életmű "materiális" mondanivalójáról szólva, szakadatlanul "behozza" a módszert, a módszerfejezetben pedig a "materiális mondanivalót". Kiragadva, a protestáns etika — Käsler értelmezésében — érthetetlen marad, ha nem vesszük szemügyre az 1904 előtti kapitalizmus-elemzéseket, és érthetetlen marad, ha nem vezetjük be a "megértés", a "magyarázat" és az "ideáltípus" eljárásait, aztán Webernek a világvallások gazdaságetikájáról vallott fölfogását s egyáltalán a tudományos munkára vonatkozó önértelmezését.

Webert azonban, Käsler belátása szerint, nemcsak az egyoldalú szelektivitás rontotta le, hanem az a máig ismétlődő hozzáállás, amely széttördelte életművét tan-darabokra. Gondoljunk csak arra, hogy valóban, manapság nincs olyan nemzetközileg valamirevaló mű — mondjuk — a bürokráciáról, az uralomról, a vallásról, a politikáról, a pártokról, amelyik elmulasztaná, hogy Webert mint az adott problémával való foglalkozás egyik nagy történeti előfutárát említse. Ez azonban ritualizált reverencia — mondja Käsler —, a saját elfogódottság legitimálása. Ha valamiről valahol azt halljuk, hogy "karizmatikus", azonnal Weber nevét kiáltjuk — más szóval, jobbára antikváriusi emlékműgondozás folyik. Weber a citátumaiban él, s nem eleven számvetésekben.

Meg kell mondanunk, hogy bár javarészt találóak ezek a szemrehányások, részben mégsem azok. Käsler könyve nem foglalkozik a Weber-földolgozások történetével, és könyve megírásakor, a hetvenes évek második felében, talán kevés tudomása lehetett néhány érlelődő fejleményről. Ezért hát említsük meg, hogy Angliában a hetvenes évek első felében már lábára áll egy nagy tehetségű, nagy kisugárzású szociológus-generáció — Lockwood, Goldthorpe, Bottomore, Townsend, s ide lehetne sorolni Runcimant is —, akik a maguk módján egy érzékeny, társadalomkritikai, elméletalkotásban és empiriában egyaránt iskolateremtő, sőt ráadásul baloldali társaságot testesítenek meg — és meghatározó élményük az eredeti weberi szociológia, amely nagyon különbözik a Parsons által Amerikában terjesztettől. Ide kívánczik az is, hogy ennek a generációnak azóta "fölnöttek a gyermekei", s a nyolcvanas évekre előttünk állnak Giddens, Frank Parkin, Steve Looks, Bryan Turner, Michael Mann (ango-

lok), aztán Therese Skocpol, Fred Block, Francis Piven, Charles Tilly (amerikaiak) és mások — az állam, az osztály- és rétegviszonyok, a tudat- és életformák, a mozgalmak és intézményesülések történeti és elméleti igényű kutatói, akik valamilyen formában mind Max Webernek köszönhették "alapállásukat", gyakran úgy, hogy Marx felől érkeztek Weberhez, gyakran úgy, hogy Weibertől "táncoltak át" Marxhoz, és megint vissza. Ilyen — most persze nem részletezhető — megtermékenyítő kisugárzásokkal a háttérben magunknak is kétkedéssel kell fogadnunk Käslernek azt a máskülönböen igencsak józan megállapítását, hogy kételyei vannak Weber "klasszikussága" irányában, mivel ennek számos ismerve hibádzik. Igaz, mondja, Weber kiállta az idők próbáját, és olvasottsága 1945 óta lankadatlanul nő — csak azt ne higgyük, mondja szerzőnk, hogy ez a megújuló érdeklődés valamiféle "reneszánsz"; egyszerűen azért nem az, mert Weber nem állt saját kora szociológiai vitáinak középpontjában. (Ezt alighanem el kell fogadnunk; Käsler ugyanis gondos alaposággal mutatja be, milyen vitákat váltott ki saját korában Weber, s hogyan reagált ezekre.) Még érdekesebb a szerző ama megállapítása — megint csak az életmű egészét értékelve —, hogy a német szociológus nem fejlesztett ki új szociológiai elméletet, sőt, "szigorúan tudományelméleti értelemben" egyáltalán semmiféle elméletet nem szállított a szociológia számára. (Tankönyvírók, szociológiatörténettel foglalkozók, elméletépítők számára ez eléggé fejbekölintő megállapítás: a szociológiatörténet hagyományos tárgyalása ugyanis többnyire azt a képet mutatja, hogy "voltak a nagy elméletalkotók" — Comte, Spencer, Durkheim, Weber, még talán Parsons, no meg mostanában Habermas és Luhmann —, s ami azután jött, az egyszál-gondolkodók egy pontra koncentrált részletmegfigyelése vagy kollektív csapatformációk empirikus terepmunkája.) Käsler úgy látja, hogy amit Weber teljesített: axiómák, premisszák, föltevések, tézisek, hipotézisek és bizonyos teorémák sokasága — és vége. Hiányzik a rendszerezettség, kézenfekvők az ellentmondások, eltérnek egymástól a részek kidolgozottsági fokozatai — ezek teszik az életművet egy óriási Steinbruchhá, olyan kőfejtővé, amit több oldalról is megcsodáltak, no és kizsákmányoltak. Sőt, mondja a szerző, Weber nem fedezett föl egyetlen problématerületet sem, amelyet előtte és tőle függetlenül ne találtak volna meg. Kapitalizmus, cselekvés, normativitás — mindez előtte is volt és utána is művelték, tőle függetlenül. Sem a megértés módszerét, sem az ideáltipikus lejátszódás mintáját nem ő találta föl; Weber csak — s ez nem kevés — pontosabbá és konceptualizálttá tette ezeket a módszereket és problématerületeket a saját kora számára. Ráadásul ezek a heurisztikus segédeszközök a Weber utáni időkben erőteljes változásokon mentek át (elég itt

például az "értékmentesség" axiómájának többszörös bonyolódására, átstrukturálására gondolnunk), úgyhogy Weber egyes szövegeinek ma már erősen archív értékük van.

Mi marad hát Max Weberből? Bár érdekes, e tekintetben mégis -- legalább is a recenzió írója számára -- talán keveset mondó a Käsler-féle összegezés. Szerzőnk úgy látja, hogy Weber nem vezetett be új szociológiai nézőpontokat, s nem fogalmazott meg új problémákat, hanem -- bizonyos nézőszöveget a legkonzekvensebben dolgozott ki, és bizonyos problémákra a leginkább átfogó és kimerítő válaszokat adta. A legkövetkezetesebben kidolgozott nézőszöge Käsler szerint a közvetítés. Max Weber -- írja -- közvetíteni akart a megértés és a magyarázat, az oksági megfelelés és az értelmi megfelelés, az individualitás és a társadalom, a szubjektíve elgondolt értelem és a normatív rend, a közösségiség és a társadalmiság, a materiális és az immateriális előfeltételek között; "össze akarta kötni" a racionalizációt és a karizmát, a nem-mindennapiságot és a mindennapiságot, az érzület- és a következmény-etikát. Käsler szerint ezekben a közvetítési kísérletekben -- amelyek egyetemes történeti adatokat és összefüggéseket vesznek alapul, illetve óhajtanak föltárni -- mutatkozik meg Weber specifikus "szociologikuma", egyben klasszikussága, maradandósága. A közvetítés "számbavétele" pedig közel vitte Max Weber az esszéhez -- mondja, megint csak eléggé meghökkentően Käsler --, ez az ő autentikus probléma-megjelenítési formája. Miért? Mert az esszé teszi lehetővé, hogy egy témát, egy történelmi folyamatot egyidejűleg a legkülönbözőbb nézőpontokból járjunk körbe. Ez a kifejezési forma sajátosan huszadik századi, és Weber mellett Simmel, Musil, Lukács emelkedik ki ezen a téren. Akár a vallásszociológiát vesszük, akár a Gazdaság és társadalom írásait: ezekben inkább esszéket és nem átfogó tudományos-empirikus monográfiákat találunk. Ám éppen ennek köszönheti Weber, hogy mindig újraolvasható, hogy mindig ösztönző, és hogy "minden szociológus professzionális identitásának próbaköve" volt -- és az is maradt.

A recenzens e ponton nem tudja elhallgatni szubjektív és természetesen aktualizáló benyomásait. A közvetítés volna a weberi életmű esszenciája, leglényege? Lehet. A nyolcvanas évek Budapestjén újraalapozva Weber, más -- korábban már előtálalt -- elemzésaspektusok csillannak újra és újra föl. (Javasolom ehhez Käsler könyvének harmadik, a vallásszociológiáról szóló fejezetét -- de hát ott van magyarul mindannyiunk polcán "A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme"; olvassunk néha bele.) Mi ez a fölc sillanó nézőszög-sajátosság? Hogy Weber, akinek lankadatlan érdeklődése vissza-visszatérően fordult a kapitalizmus kialakulástörténetéhez, ennek a kialakulás-

történetnek a rekonstrukciója során mennyire nélkülözhetetlennek tartotta a nem gazdasági, ám gazdaságivá váló élet- és cselekvésmozzanatok megkülönböztetett kezelését. (Ha tetszik, valóban a "közvetítés" a specifikum!) Amikor modern kapitalizmusról ír, ez nála nem -- nem pusztán -- eszköz, technika, gőz és racionális költségelszámolás, hanem modern közösségi érzések konstituálódása is. Amikor egy kereskedelmi vagy betéti társaságot akar megérteni a korai időkben, nem a haszonkulcsok és a sikerkalkulációk an sich érdeklik, hanem a társaságok résztvevőiben létrejövő kölcsönös felelősség, kölcsönös kockázatvállalás, kölcsönös kötelezettségek (egyebek mellett jogilag rögzülő) rendszerei is foglalkoztatják. Szolidáris felelősség? Mit nyújt, mit teljesít ehhez a család, az újfajta család, a kereszténység egyik vagy másik ágazata, aztán -- a rend! Az ipari kapitalizmus morális garanciák és jogi normák társadalmasításával, erkölccsel és világvallással érkezik -- a korai városi és rendi formák az eltestvériesedést egy termelési mód inherens mozzanataként hozzák --, nos, ezek talán a ma is és máig is elgondolkodtató "fölfedezések". Községi morál, presztízserértékű képzés, szolidaritást szavatoló jogrendszer, városi létforma, rendi minőségek -- ezek az eredeti alapot. Ebből, minden mai lepusztulásuk dacára, az is következik, hogy a másfajta társadalmi rendszereknek -- amennyiben rivalizálni akarnak -- morálban, képzésben, "rendi minőségben", a kölcsönösségek jogi szavatolásában is választ kell találniuk a kihívásokra. De maradjunk csak annál, amit a szociológus-filozófus Jürgen Habermas úgy fogalmazott meg -- általános történeleméleti-metodológiai tanulságnak ez sem kevés --, hogy az európai kapitalizmus kialakulásához vezető hatalmas endogén fejlődési lökésekben nem előfeltétel, hanem következmény volt a termelőerők jelentős kifejlődése. Az előfeltétel a normatív struktúrák terén keresendő: a társadalmi integráció morális, jogi és politikai formáiban. Az ember és ember közötti hatalomgyakorlás sajátosan európai formájában rejlett a fölszabadító erő és a mozgatórugó a technikai-műszaki-gazdasági evolúcióhoz. Hogy az európai társadalmak némelyike milyen konkrét formák között tette meg ezeket a lépéseket -- ezt kutatatta Max Weber, nem elvitatva a társadalmi konfliktusok és politikai mozgalmak katalizátor-szerepét; és ezzel ránk hagyta azt a tanulságot, hogy a társadalom evolúciója számára döntő fontosságú az interakciós struktúrák kidolgozása. Ennek kiemelésével persze nem azt állítjuk, hogy a megtett történelmi utak tanulságai minden további nélkül követhetők és kamatoztathatók. De tanulmányozandók -- és ebben segíthet sokat Käsler könyve is.

"BEVEZETÉS" MARXHOZ*

Weisz János

Az utóbbi évtizedek filozófiatörténet-írásában mind népszerűbbé válnak az egyes gondolkodók teljes koncepciójának átfogására vállalkozó monográfiák és kézikönyvek. E könyvek elsősorban bevezetést szeretnének adni az eredeti szövegekhez; olyan bevezetést, amely egyszerre ismerteti és értelmezi a szóban forgó koncepciót. Tipikusan ilyen jellegű vállalkozásnak tekinthető Jon Elster An Introduction to Karl Marx című könyve (a szerző 1985-ben megjelent Making Sense of Marx című művének mintegy negyedével rövidített és néhány bibliográfiai jegyzettel bővített változata). Elster Bevezetéséhez kapcsolódik az általa összeállított Reader, amely a marxi szövegeket a könyvvel megegyező fölépítésben közli. Az egyes szövegek mellékelése lehet az oka vagy a lehetőségföltétele annak, hogy a hangsúlyt a szerző inkább az értéklésre, semmint a szövegek immanens elemzésére helyezi.

Elster, indulásképpen, meghatározza a marxi elmélet lehetséges vizsgálati módjait. Közeledhetünk ugyanis hozzá egyrészt azzal a szándékkal, hogy megértsük azokat a társadalmakat, amelyeknek a kialakulásához hozzájárult (külső vizsgálat), másrészt tekinthetjük e szövegeket önmagukban is, utóéletűtől függetlenül (belső vizsgálat). Elster ez utóbbit tűzi ki föladatképpen önmaga számára. A másik módszerből való kiindulás ugyanis -- Kolakowski-nak Elsterre nagy hatást gyakorolt marxizmustörténeti monográfiája szerint -- sajátos előföltevések rögzítését követeli meg. Ezek Elster számára (csakúgy, mint Kolakowski számára) elkerülendőkként jelennek meg. Kolakowski szerint a közkeletű, marxista és nem-marxista filozófia egyaránt abba a problémába ütközik rendszerint, hogy mi a marxizmus és a kommunizmus viszonya. S bárhogy válaszoljanak is erre a kérdésre a különböző iskolák, irányzatok -- az ő kifejezéseit használva: a tradicionális antikommunizmus, a kommunista ortodoxia és a "nyitott" marxizmus --, válaszaikban előföltevésként van jelen, hogy értelmesen föl lehet tenni a következő két kérdést: 1. Hogyan lehet a modern világ különböző problémáit Marx alapján megoldani? 2. Mit szólna Marx ahhoz, ha látná, mit csináltak a követői? (Lásd Kolakowski: Main Currents of Marxism, I. köt., Oxford 1978, 1--2. o.) E két kérdés azonban szerinte steril, választ nem lehet rájuk találni, s ezért értelmetlenek:

*Jon Elster: An Introduction to Karl Marx, Cambridge University Press, Cambridge (USA) 1985, 200 oldal.

olyan elemzési keretet kell tehát keresni, amelyben nem szerepelnek ezek az előföltételek. Itt azonban Elster már külön utakra tér, s megfogalmaz egy külső és egy belső elemzési stratégiát.

Elster belső kutatási-elemzési stratégiája a következő feladatokat tartalmazza: 1. Rekonstruálni kell, hogy mit mondott Marx, meg kell vizsgálni elméletének konzisztenciáját (illetve meg kell próbálni konzisztens alakra hozni). 2. Meg kell vizsgálni, hogy Marxak igaza volt-e azokban a kérdésekben, amelyekkel elméletileg és történelmileg szembesült. 3. Értékelni kell a marxi elméletet abból a szempontból, hogy mi az, ami hasznosítható belőle napjainkban. A marxi koncepció — Elster előzetes megjegyzése szerint — a freudi elmülethez hasonlóan jó néhány, részletében elhibázott elemet tartalmaz, a maga egészében mégis termékeny alapot jelent. Ha egy előzetes pillantást vetünk Elster programjára, azonnal látható, hogy mi az, ami kimarad belőle: mindenekelőtt a marxi elmületnek az előzmények felől való tárgyalása és belső fejlődésének ábrázolása. Ugyanakkor szembetűnő az is, hogy a program fokozatosan távolodik az immanens szövegértelmezéstől, s végül egy meghatározott szempontból való értékelésbe torkollik. A könyv ugyanis elsősorban a marxi elmületben meglévő inkonzisztenciák kimutatására és az egyes problémakörök (rendszerint külsődleges szempontból való) értékelésére vállalkozik. Recenziókban az értékelés legfontosabb eredményeit és a "kimutatott" főbb inkonzisztenciákat szeretnénk reprodukálni anélkül, hogy állandó minősítésekkel vagy megbélyegzésekkel szakítanánk félbe a gondolatmenetet. Éz már annál is inkább nehéz lenne, mert igen gyakran olyan kérdéssről van szó, amelyek má is vita tárgyát képezik a marxista-marxológiai irodalomban. Elster könyve jelentős hozzájárulás lehet jó néhány vitakérdéshez.

A könyv által tárgyalt első problémakör a marxi módszer, amely igen problematikusnak jelenik meg Elster számára. Először is úgymond nem lehet megtalálni benne, sőt összeegyeztethetetlen vele a modern társadalomtudomány két összetartozó, fontos módszertani pillére: a módszertani individualizmus és a racionális választás elmélete. Marx az individuális terminusokban való elemzés helyett módszertani holizmussal, emberek fölötti entitásokkal dolgozik; ilyen például a tőke. A racionális választás sem egyeztethető össze a marxi tanítással, hiszen szerinte az emberek nem szabadok, nem választhatnak, hanem gazdasági szerepeket reprezentálnak. A marxi módszer következő fontos komponense, a funkcionális elemzés, bár Elster szerint szintén helytelen, mégis olyan módszer, amelynek kidolgozása és megalapozása a XX. században, Merton szociológiájában történt meg. A funkcionális módszer olyan eljárás, amely az egyes társadalmi jelenségeket hasznos konzekvenciáik felől

elemzi. Merton szerint a funkcionális elemzés és a marxi dialektika eljárás-módja azonos, csupán az ideológiai töltésben lehetnek különbségek; bár mind a dialektika, mind a funkcionális elemzés, eredetileg ideológia-közömbös. (Lásd R. Merton: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Gondolat 1980, 179 skk. o.) A marxi elemzés Elster szerint abban különbözik a Mertonétól, hogy nem egy állapot leírására törekszik, hanem a kommunizmus felé mutató inherens perspektíva kimutatására. A következő módszertani komponens (Elster elemzésében) a dialektika, amely nem azonos a marxi módszerrel, hanem annak csupán egyik eleme (az eddigiek mellett). A dialektika helyének lefokozása együtt jár tartalmi elszegényítésével. A dialektika úgymond az ellentmondásokat tanulmányozza, de ezek csak az emberi gondolkodás és vágy dimenziójában értelmesek, illetve csak ha azt kutatjuk, hogy az emberi cselekedetek végeredménye hogyan viszonyul a kiinduló akarathoz: Elster szerint ez a társadalmi ellentmondások típusa, ennek tanulmányozásával foglalkozik a dialektika. Elster idéz egy erre vonatkozó példát Keynestől, amely, mint ő is megjegyzi, már Marxnál föllelhető: a tőkés érdeke a bér csökkentése, ha azonban minden tőkés ezt teszi, akkor a létrejövő keresetcsökkenés sérti minden egyes tőkés érdekeit. (Lásd J. M. Keynes: A foglalkoztatás, kamat és pénz általános elmélete, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965, 285 skk. o.) Elster ezt a szituációt "fogoly"-dilemmának nevezi, és benne az egyes ember problémáját -- aki azt szeretné, ha csak ő cselekedne egy bizonyos módon -- "szabad lovas"-problémának.

A könyv a marxi elmélet problémaköreit nagyjából a következő struktúra alapján tárgyalja. Először is a kapitalizmuskritikával foglalkozó fejezeteket tekinti át (elidegenedés, közgazdaságtan, kizsákmányolás). Ezután következik a történelmi perspektíva explicitté-tétele; a történelmi materializmus tárgyalása (beleértve az osztályharc, az osztálytudat problémáját). Végül a már az előző problémakörnél előbukkanó felépítmény néhány komponense (politika, ideológia) kerül elemzésre.

A marxi elidegenedés-koncepció középponti eleme Elster szerint az aktív önmegvalósítás hiánya. A kapitalizmus ezt megtagadja a nagy többségtől, de lehetővé teszi egy kisebbség számára. (Ez a megállapítás helytállónak tűnik pl. a Gazdasági-filozófiai kéziratok alapján, de nem tűnik annak pl. A szent család egy kiegészítő megjegyzése alapján: lásd MEM 2, 34. o. A kommunizmusban minden egyes individuum képes lesz az önmegvalósításra -- folytatja Elster --, s ezzel élete aktívvá és gazdaggá válik. Az önmegvalósítás úgy határozható meg, mint az individuum képességeinek és erőinek szabad és teljes kifejtése és kiterjesztése. Elster úgy véli, hogy az önmegvalósítás realizá-

lásának képzete vezette Marxot elméletének egyik legutópisztikusabb vonásához, annak föltételezéséhez, hogy a kommunizmusban eltűnik a munkamegosztás: A német ideológia ismert szöveghelye alapján az emberek délelőtt vadásznak, délután halásznak, este állatot tenyésztnek és vacsora után a kritikai kritikával foglalkoznak. A lényeg nem az — fűzi hozzá Elster —, hogy Marx kiküszöböli a választás lehetőségét aközött, hogy az ember minden foglalkozás műkedvelője vagy legalább egynek a mestere legyen, hanem az, hogy ez az érvelés önmagát cáfolja. Nem engedi meg ugyanis, hogy az emberek a tevékenységek marginális haszna alapján válasszanak (mert megszűnik ezek szűkössége, tetszés szerint hozzáférhetővé válnak), enélkül pedig nincs emberi cselekvés. A cselekedetek alapvető jellegzetességének elsteri jellemzéséből következik, hogy az önmegvalósítás, bár sohasem lehet teljes, mégis szabad kell hogy legyen.

A marxi kapitalizmus-elemzés legfontosabb fejezete a közgazdasági elmélet. Elster ezt az elméletet a klasszikus közgazdaságtan utolsó alakjának tekinti. A tőke I. kötetének 1867-es megjelenését mindössze néhány év elteltével követi a határhaszon-elmélet kialakulása, amely gyökeresen más előföltételek között mozog, mint a klasszikus közgazdaságtan. (Ennek kimutatása és gazdag dokumentálása Elster könyvének egyik legjobban sikerült része.) Elster úgy látja, hogy ezek közül az előföltételek közül a határhaszon-elmélet az elfogadható, mivel a marxi közgazdaságtan főnagytja a strukturális kényszer, és minimálisra csökkenti a szabad választás lehetőségét. A strukturális kényszer a marxi elméletben abból származik, hogy Marx (a határhaszon-elmélettel szemben) a felszíni struktúra (az árak megfigyelhető mozgása) mögött föltételezett egy mélystruktúrát, az áruk értékét. Elster szemében ez utóbbi struktúra léte egyáltalában nem problematikus, mégis, konkrétan a munkaértékelmélet elleni legfontosabb érve az, hogy a különböző képességekkel végzett munkák a marxi elméletben nem vethetők össze. A munkaértékelmélet alkotja a marxi kizsákmányoláselmélet konkrét alapját; ez viszont a profithoz és végső soron a profitráta süllyedésének koncepciójához fog vezetni. S ez a marxi közgazdaságtan másik, régóta vitatott centrális kérdése. A profitráta süllyedését Marx a kizsákmányolás és a technikai haladás tendenciájának összekapcsolódásából vezeti le. Elster ellenvetése szerint a profitráta süllyedésének törvénye azért elfogadhatatlan, mert Marx leszűkíti a technikai haladást, és kizárólag munkamegtakarítónak tartja (vagyis olyannak, amely csupán a munkát csökkenti); ha viszont figyelembe vesszük, hogy lehet tőkemegtakarító is, akkor az máris ellensúlyozhatja a profitráta süllyedését. Elster tehát egyoldalúnak tartja a technikai haladás marxi elemzését,

de egyetért azzal, ahogyan Marx leírja ennek működési mechanizmusát, mint a profit-motívum által mozgatott folyamatot.

A marxi kizsákmányoláselmélet Elster interpretációjában azt jelenti, hogy a társadalom egy csoportjának tagjai saját szükségletükön (illetve annak egyenértékén) fölül is termelnek (kizsákmányoltak), és egy másik csoport tagjai ezt elvonják tőlük (kizsákmányolók). Elster a marxi kizsákmányoláselméletben egy rejtett, felső igazságosság-koncepciót fedez föl. Ha bárhol föl-ütjük A tőkét — mondja —, szinte biztos, hogy a kizsákmányolás leírásakor erős morális töltésű kifejezésekkel találkozunk (lopás, rablás stb.). Ez önmagában nem lenne probléma, ha Marx nem tartana lehetetlennek egy ilyen igazságosság-koncepciót. Márpedig Marx szerint minden társadalomban más az igazságosság — mondja Elster; a kapitalizmusban például a kizsákmányolás nem igazságtalan. Világos, hogy az igazságosság-koncepció alapja a marxi elemzés perspektivikussága. A kommunizmus fölépítésének folyamatát Marx A gothai program kritikájában két részre osztja: az első rész elosztási elve az össztermékhez való "hozzájárulás" elve, a másodiké a szükségletek szerinti "kielégítés" elve. Elster elemzéseinek végeredménye, hogy föl kell tenni: a marxi szövegekben egy kétfokozatú igazságelv érvényesül. A kizsákmányolás mindkét elv (hozzájárulás és kielégítés) alapján bírálható, de a második fényében az első is mint igazságtalan jelenik meg. A marxi kizsákmányoláselmélet tehát Elster elemzése szerint inkonzisztens, mert annak ellenére használ egy felső, általános igazságkoncepciót, hogy ezt egyáltalában lehetségesnek tartaná. Elster ezután megpróbálja kimutatni, hogy a kizsákmányoláselmélet nem föltétlenül és elkerülhetetlenül vonatkozik az igazságosság-elméletre. Olyan példákat próbál meg konstruálni, amelyekben a kizsákmányolás nem igazságtalan, s ha ez sikerülne, akkor ez bizonyítaná, hogy a kizsákmányolás indifferens az igazságossággal szemben. Elster számára Marx azon megjegyzései tűnnek helytállónak, amelyek szerint nincs felső igazságosság-koncepció, vagy legalábbis ennek semmi szerepe nem lehet a kizsákmányolás elemzésekor.

Elster Bevezetésének következő fejezetcsoportja a történelemmel foglalkozik. Az előzőekben áttekintett kapitalizmus-elemzések során is gyakran ütközött Elster a történelmi perspektíva problémájába. A következő elemzések ezt a történetiséget fogják explicitté tenni. Mindenekelőtt: Elster szerint a marxi történelmi materializmusnak két oldala van. 1. Az egyes termelési módok struktúrájának és dinamikájának általános elmélete; és 2. az egyik termelési módból a másikba való átlépés elmélete. Az első problémakört leíró marxi koncepció a termelőerők és a termelési viszonyok elemzéséből indul ki. Elsternél e két fogalom, a dialektika leszűkített értelmezése miatt,

operacionális és rögzített kategóriává válik. A termelőerők a technológiát, a tudományt és az emberi ügyességet jelentik; a termelési viszonyok pedig (némi árnyalatnyi eltéréssel) a tulajdonjogot. Elster interpretációja szerint a társadalom fejlődése két fokozaton megy keresztül. Az első szakaszban a termelőerők és a termelési viszonyok megfelelnek egymásnak: a termelési viszonyok lehetővé teszik a termelőerők optimális fejlődését. A második szakaszban a termelőerők és a termelési viszonyok ellentéte érvényesül, s végül is ez vezet a társadalom átalakulásához. Ez az elemzés, fúzi hozzá Elster, egy megalapozatlan funkcionális elemzés. Ezek után Marxnak rá kellene mutatnia, hogy az optimálistól elmaradó viszonyok hogyan motiválják az embereket kollektív cselekedetre. Jó okunk van azt gondolni -- mondja Elster --, hogy ez a föladat különösen nehéz. Elster a társadalmi átalakulás általános marxi meghatározása és a konkrét átmenetek leírása között semmiféle kapcsolatot nem talál, s ezért inkonzisztensnek tartja a marxi történelemelméletet. Az általános elmélet szerint különösen elfogadhatatlan a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet leírásakor. S ennek, úgy véli, Marx is tudatában volt, ezért hivatkozott a munkásosztály érdekeire. Mivel a technikai fejlődés a kapitalizmusban gyorsuló, ezért ez a társadalom nem "haldoklik". Ilyen körülmények között ésszerűtlen lenne azt várni, hogy az emberek fölládozzák a jelen előnyeit egy bizonytalan jövőért. Súlyos problémát jelent, hogy a munkások érdekére való hivatkozás hogyan hozható össze az általános elmélettel. Elster egy rövid eszmevuttatás erejéig megpróbálja összekötni a kettőt, de aztán rövid úton lehetetlennek nyilvánítja a kísérletet.

A történelmi materializmus másik problémakörét, a termelési módok közötti átmenetet tekintve, Elster különböző fejlődésfogalmakat rekonstruál az egyes marxi művekből. A Kommunista Kiáltványban a történelem osztályharcok története; A politikai gazdaságtan bírálatához című műben a termelőerők fejlődése mozgatja a történelmet; míg A tőke alapján föl lehet vetni azt a kérdést, hogy a csereformák hogyan viszonyulnak a történelmi haladáshoz. E három koncepció egyesítésére vagy koherens alakra hozására nem sok esélyt lát. A történelmi materializmus két komponense -- mint láttuk -- az elsteri interpretációban nem alkot konzisztens rendszert, s eszerint Marx csak akkor folyamodik az osztályharcokhoz, ha az átalakulás nem magyarázható a termelőerők és termelési viszonyok összhangjának törvényéből. Az osztályharc koncepciója Elster szerint föltételez egy átfogó osztályelméletet. Ennek megfelelően először is megpróbálja rekonstruálni Marx osztályfogalmát. (Elemzésesei itt annál is értékesebbek, mivel, mint közismert, A tőke kéziratára éppen e probléma fölbukkanásakor szakadt félbe, s e téma a Marx-kutatásokban mindmáig fehér

foltnak számít.) A különböző, kéznél-lévő lehetőségek (kizsákmányolás, státus stb.) kizárása után Elster az osztályt olyan csoportként határozza meg, amelyben az egyes tagok lehetőségeire épülő piaci viselkedés azonos. Szerinte ez az a kritérium, amelynek segítségével azonosíthatóak mindazok az osztályok, amelyeket Marx annak nevez. E meghatározás paradox vonása, hogy az osztály fogalmába nem tartozik bele az osztálytudat; az osztálytudatot elemezni ugyanis Elster szerint annyit jelent, mint megvizsgálni, hogy az osztály tagjai miért választják fogoly-dilemmájukban a kooperatív stratégiát. E stratégia kialakulásának elmaradása nem veszélyezteti az osztály létét, de lehetetlenné teszi az osztályharcot. Marx a nyílt osztálykonfliktusokkal foglalkozott, bár Elster szerint fölismerete, hogy a tőkés és a munkások érdekei bizonyos pontokon találkoznak: a társadalmi össztermék növelésében, a technikai fejlődésben stb. Másrészt az osztályharc léte napjainkban sem tagadható — mondja Elster —, de sokkal fontosabbak a nemzeti, faji, vallási konfliktusok, s ezek nem vezethetők vissza az osztályharcra, mert az funkcionális elemzés lenne.

A történelmi átalakulás a termelőerők és termelési viszonyok kapcsolatából indul ki, s végül a felépítmény megváltozásához vezet. Ugyanakkor a felépítmény egyes elemeinek (mindenekelőtt a politikának) komoly szerepe lehet az átalakulásban. A politika egyrészt mint a felépítmény része stabilizálja a főnnálló viszonyokat, másrészt a politika a forradalom (és ezért a társadalmi változás) eszköze. Marx elsősorban a tőkés állam (vagyis a politika) stabilizáló funkcióját hangsúlyozza; bár különböző műveiben eltérő államkoncepciókkal dolgozik. A Kommunista Kiáltvány államelméletét Elster "eszköz"-elméletnek nevezi, ami azt jelenti, hogy az állam a tőkésosztály érdekeinek egészét képviseli, egy kooperatív stratégia érvényesítésével. Ugyanakkor az 1848-as forradalmat követően Marx létrehozza az állam "lemondás"-elméletét. Ez a nem-kapitalista uralom is, az előzőhöz hasonlóan, csak a tőkésosztály érdekei alapján elemezhető. Az állam azért stabilizált tehát, mert a tőkésosztály érdekeit képviseli. Ezt töri át a forradalom. Ha ennek speciális alakját, a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenetet tekintjük, akkor Elster szerint újra csak zavarba ejtő inkonzisztenciát találunk Marxnál. Írásai nagy részében Marx mellett a vélemény mellett látszik kitartani, hogy az átmenet a legfejlettebb országban fog bekövetkezni, mivel a legfejlettebb termelőerők fogják szétfeszíteni a termelési viszonyok kereteit. Élete vége felé azonban a Vera Zaszulicshoz írott levélfogalmazványokban arról beszél, hogy Oroszország közvetlenül a faluközösségek bázisán is elkezdheti a kommunizmus fölépítését anélkül, hogy átmenne a kapitalizmus

purgatóriumán. Elster észreveszi, hogy ennek az a föltétele, hogy a fejlett országokban létrejött technika importálható, vagyis rendszer-közömbös legyen. Csakhogy Elster szerint ez megengedhetetlen előföltetés, mivel a fejlett technika (alkalmazása) meghatározott oktatást és emberi habitust föltételez, és ezek nem kölcsönözhetők. (Lásd Landes: Az elszabadult Prométheusz, Gondolat, 1986, 442 skk. o.) Ha tehát a kommunizmus objektív előföltételei a fejlett országokban alakulnak ki, akkor itt Elster szerint nincs igazi motiváció az átalakításra. A szubjektív föltételek, amelyek a fejletlen országokban jönnek létre, bár megfelelő talajt jelenthetnek egy átalakulás számára, de mivel a technika nem rendszer-közömbös, ezért nem jöhet létre az a társadalom, amelyre Marx gondolt.

Az ideológia, Elster interpretációjában, a felépítmény egyértelműen stabilizáló alkotórésze. Marx és Freud voltak szerinte a legnagyobb leleplezők, akik bebizonyították, hogy a szavakat sohasem szabad közvetlenül önmagukban értelmezni, hanem mögéjük kell hatolni, és rá kell mutatni a szociológiai, illetve pszichológiai gyökerekre. Miért ilyen a gondolkodás szerkezete; mi az, ami ilyené teszi? A marxizmus szerint (írja Elster) az érdek, méghozzá az uralkodó osztály érdeke. S itt szerinte azonnal fölmerül egy probléma, amivel sem Marx, sem követői nem foglalkoztak, nevezetesen az, hogy milyen mechanizmuson keresztül válik az uralkodó osztály nézete más emberek véleményének meghatározójává. Az Elster által elemzett ideológiák közül a legfontosabb a közgazdasági gondolkodás ideológiaként való elemzése. A legtöbb közgazdász képtelen volt a látszat mögé hatolni és megragadni a lényegét — összegzi Elster Marx elemzéseit. Ez azonban azt jelenti, hogy e rendszerek nem tudományosak; a tudományt ugyanis ez az elhatárolás teszi tudománnyá. A jelenség és a látszat dualizmusa azonban Elster szerint nem tartható (erre már korábban is láttunk érvelést), mert Marx két, egymással ellentétes értelemben használja a látszat fogalmát. Egyrészt a látszat nem más, mint az elrejtettség ellentéte, amely csak a gondolkodás segítségével törhető át (lásd az ár és az érték viszonyát). Másrészt a jelenség szemléletének nézőpontját határozza meg (pl. részleges és általános egyensúly). Visszakanyarodva Marxhoz, azt látjuk, hogy szerinte aki egybemossa a látszatot és a lényegét, az apologetizál. Marx úgy ír — mondja Elster —, mintha vissza lehetne utasítani egy elméletet, azért mert az az uralkodó osztály érdekeit szolgálja; ez Elster szerint nem érinti az elmélet igazságtartalmát, és ezért Marx ítélete túl szigorú. Elster ezen a ponton egy pillanatra érezni látszik, hogy mi lenne Marx véleménye az ő elemzéséről: valószínűleg nem látna különbséget a

vulgáris közgazdaságtan és a Bevezetés között, hiszen a felszíni és a mélystruktúra mindkét esetben összerosódik.

A főbb marxi gondolatkörök értékelő áttekintése után, Elster megpróbálja összegezni vizsgálódásai eredményét. A vonatkozó zárófejezet a "Mi élő és mi halott Marx filozófiájában?" címet viseli. (Ez egy Croce-könyv címének variációja: Cio ch'è vivo e cio ch'è morto della filosofia di Hegel?.) A föladat azonban mindenekelőtt az, hogy meghatározzuk, milyen szempontok alapján dönthető el, hogy egy elmélet érvényes-e vagy érvénytelen, élő-e vagy halott. Elster értékelő elemzése a könyv során a legkülönbözőbb típusú érveket használta föl a marxi gondolatok cáfolására vagy megerősítésére. E divergáló típusú érveket alapozza meg visszafelé menőleg is az utolsó fejezetben. Egy elmélet fölhasználhatatlan lehet ma — mondja —, még akkor is, ha hibátlan volt, amikor megfogalmazták. Gondoljunk arra, hogy Marx milyen speciális társadalomban élt, és hogy a megfigyelt jelenségek (kiterjesztése) éppen ezért milyen nehézségeket okoznak. Másodszer egy elmélet elhibázott lehet akkor is, ha a szerző nem hibás, mivel csak korlátolt elemzési és empirikus bázissal rendelkezett. Harmadszor az elmélet fontos hibaforrása a logikai hiba és következtelenség. Elster fölösleges pedantériának tartja a fölhasznált szempont vagy szempontok állandó megnevezését, de azt állítja, hogy a végső összefoglalásban és az egész könyvben ezek voltak az értékelés szempontjai.

Tekintsük hát először azt, ami Elster szerint marxi elméletben halott:

1. Halott szerinte mindenekelőtt a tudományos szocializmus. A történelem extrapolálása semmilyen eljárással sem igazolható. A marxi elméletből éppen az lett a leginkább "élő" egy mozgalom számára — mondhatnánk —, ami Elster szerint tudományosan halottnak tekinthető. Elster a könyv számos helyén és számos konkrét érveléssel próbálja alátámasztani, hogy a marxi kommunizmuskonceptió elhibázott; ez az, amit a legmerevebben és a legszigorúbban elvet a marxi elméletből. S az érvénytelen mozzanatok közül ezt tárgyalja a legnagyobb súllyal, hasonlóan Kolakowskihoz, akinek összegező véleménye szerint a prófétikus marxi elmélet hatása független annak tudományos tartalmától (lásd i. m. III. kötet 523 skk. o.).
2. Halott a dialektikus materializmus (bár ezt a könyv nem tárgyalta), mivel ebben nincs tisztázva a materializmus fogalma, és a dialektika alkalmazása trivialitásokba fullad.
3. A teleologikus gondolkodás és a funkcionális elemzés halott; ez a módszer képezi a kommunizmuselmélet alapját, de önmagában tarthatatlan és Marxnál sem találjuk semmiféle megalapozását.
4. A marxi közgazdasági elmélet is halott, mivel annak két centrális problémaköre, a munkaértékelmélet és a profitráta súly-

lyedése egyaránt tarthatatlan. 5. Halott végül a történelmi materializmus talán legfontosabb része, a termelőerők és termelési viszonyok elmélete, mivel nincs mikromegalapozása és nem használható föl a konkrét átmenetek leírásakor.

Nézzük ezután azt, mi tekinthető szerinte élőnek a marxi elméletből: 1. A dialektikus módszer, legalábbis annak a korábbiakban Elster által leszűkített értelme élő; ez tette lehetővé Marx számára, hogy Keynes előtt diagnosztizálja a kapitalizmus legfontosabb ellentmondásait. 2. Élő az elidegenedés-elmélet és ennek korrelátuma, a jó emberi élet marxi elmélete. Elster azt írja, hogy ha helyesen korlátozzuk és módosítjuk Marx elméletét, akkor gondolatai vezérfonalul szolgálhatnak egy belső ipari reform végrehajtásához. Vagyis – s ezt korábban is láttuk – az elidegenedés elemzése nem lendülhet át a kommunizmus tárgyalásába. 3. Élő a kizsákmányolás elemzése is, legalábbis ha leválasztjuk ennek normatív, morális felhangjait, ami szintén a kommunizmus perspektívájára épül, mint ahogy azt Elster korábban szintén kimutatta. 4. Marx elmélete a technikai haladásról, Elster szerint, föltétlenül élő. Az új technika bevezetése a társadalmi konfliktusmező függvénye; elképzelhető, hogy a tőkés nem alkalmazza az új technikát, ha az a munkások alku-pozícióját vagy szolidaritási lehetőségeit növeli. 5. Marx elmélete az osztályharcról, osztálytudatról és politikáról szintén élő, de ehhez Elster rögtön hozzáfűzi, hogy Marx nem válaszol kimerítően azokra a kérdésekre, amelyeket magának föltett. Az osztályelmélet nem konkretizálja a termelőerők és termelési viszonyok problémáját, s ha ez volt Marx szándéka, akkor ezt nem teljesítette. Továbbá az osztálykonfliktusok nem adják meg a társadalmi konfliktusok megoldásának kulcsát; ma úgy tűnik, az általánosabb konfliktusok eltakarják az osztálykonfliktusokat. 6. Az ideológia-elmületről Elster azt mondja, hogy ez ugyan nem teljesen jó és élő, de érdemes lenne a föltámasztásra. A föltámasztáshoz Elster szerint a modern kognitív pszichológia eredményei kínálnak támpontokat; azok az eredmények, amelyek kimutatják, hogy a motivációs és kognitív mozzanatok hogyan torzítják el a nézeteket.

Azt látjuk tehát, hogy Elster szerint nem fogadható el a marxi elméletből mindaz, ami elválaszthatatlan a kommunizmus perspektívájától és az ennek megfelelő módszertől (a funkcionális-teleologikus elemzéstől). A kapitalista társadalom diagnosztizálása, leválasztva ennek perspektívájáról – ez a marxi elméletnek az az aspektusa, amit Elster élőnek tart. Ez a beállítás a marxi elmélet redukciójához vezet; a transzcendáló perspektíva kiküszöbölése kiiktatja a koncepció kritikai töltését és "pozitív tudománnyá" teszi. A marxi koncepciónak ez a "széto-perálása" kritikai-normatív és társadalomelmé-

leti részre (ami a II. Internacionálétól kezdődik) legalábbis problematikus, s hogy ezt maga Elster is érezte, az kitűnik a könyv utolsó soraiból. Itt arról beszél ugyanis, hogy Marx utópikus beállítottsága megakadályozta őt abban, hogy végrehajtsa azokat a föladatokat, amelyeket maga elé tűzött — enélkül azonban ezt meg sem próbálta volna. Elster belső elemzési stratégiájának végeredménye tehát az, hogy a marxizusból a kommunizmus kiküszöbölendő, viszont éppen az segítette az egész megvalósulását, ami a marxi elméletben szerinte elhibázott. Kolakowskinál azt láttuk, hogy a marxizmus és a kommunizmus viszonya nem lehet kiindulópont, Elster pedig ezt a teljes könyvön keresztül igyekszik alátámasztani. Belső elemzési stratégiája is az elmélet problémái körül forog, de végső soron hallgatólagosan érinti a marxizmus és a kommunizmus viszonyát is. E viszonyról Kolakowski azt mondta, hogy nem válhat elméleti problémává: Elster pedig e tézist igazolni törekszik. S ezzel helyet csinál a külső elemzési stratégia számára. A külső elemzés ugyanis föltételezi a belsőt — olvashattuk már a bevezetésben. Ha helytállóak ezek a megjegyzések, akkor ez azt jelenti, hogy Elster Marx-elemzése maga is funkcionális, amennyiben a külső elemzési stratégia felé mutat, azt készíti elő; még akkor is, ha ez, mint láttuk, Elster szerint éppenséggel elfogadhatatlan módszer.

A KORTÁRS MARX*

Kissné Tóth Katalin

A közelmúltban kiadásra került könyv -- mely különböző előadások, interjúk, cikkek tematikus válogatása -- a marxi elmélet tükrében korunk problémáit vizsgálja; elsősorban a szocializmus építésének, távlatainak lehetőségét kutatva, a kor gyakorlatának és Marx elméletének szembesítésével, a marxi elmélet és napjaink társadalmi és politikai gyakorlata összefüggéseinek elemzésével járulva hozzá a hazai és nemzetközi marxista irodalom vitáihoz. A kötet voltaképpen az 1978 és 1984 között a szerzőtől megjelent olyan írásokat gyűjti egybe, amelyek a marxi történelemelmélet és a jelenkor társadalmi problémáinak összefüggéseiben kísérelnek meg egy elméleti alapvetést

*Tókei Ferenc: Kortársunk-e Marx? Kossuth, Bp. 1984, 212 oldal.

a jelen problémáinak megértésére; a marxizmustól idegen, statikus szocializmusképpel szemben egy dinamikus, tudományos-marxista elemzés alapján kirajzolódó jövőbeli fejlődés tudatosítása érdekében.

A könyv cikkei egymáshoz finom szálakkal kapcsolódva, de elméletileg szoros egységben tárják föl napjaink történelmi materializmusának gyakorlatát, hangsúlyozva ugyanakkor a problémák elméleti megfogalmazásának szükségességét, s az elmélet és a gyakorlat egy magasabb szintézisét sürgetve. Szembeszállnak a marxista történelemelmélet vulgarizálásával, sematikus kategóriákként való értelmezésével, leegyszerűsítésével, s azzal a sokszor még a marxista irodalomban is föllelhető "modernizálási" igénnyel is, mely a marxizmus alapjait is érintő kérdéseket kívánja egy rövid távú gyakorlatnak megfelelően "megreformálni". Mindezekkel a szerző szembeállítja -- Marx munkásságának bemutatásán keresztül és a társadalmi formák marxi elmélete alapján -- napjaink valóságos fejlődését, világtörténelmi és világgazdasági szempontból adva mintegy új perspektívát olvasóinak a mai nehéz helyzetben. Marx történelemelméletében ugyanis centrális szerepe van a társadalmi formák elméletének: világtörténet-képét ez fűzi egységes egészbbe, ez világítja meg a társadalmi fejlődés menetét, törvényszerű mozgását, magyarázatot adva az európai és ázsiai fejlődésre és megelőlegezve az amerikai fejlődést is. Tőkei Ferenc eddigi munkásságában is kitüntetett szerepe volt Marx történelemelméletének, a társadalmi formák marxi rekonstrukciójának, s ezen belül is az ázsiai termelési mód egy sokat vitatott kategóriájának. Erről így ír a kötet egyik cikkében: "A Grundrisse felől tekintve világosodott meg igazán /.../, hogy a marxi társadalom- és történetelmélet, s ezek részeként a gazdaságelmélet nem egyszerűen szaktudományos jellegű felülrétegződése és nem is egyszerűen specifikus alkalmazása a marxi filozófiának, hanem éppenséggel Marx eredeti filozófiai teljesítménye, amelynek alapfogalmait is filozófiai kategóriákként kell felfognunk." ("Marx és a mai szocializmus problematikája", 25. o.)

Marx munkássága azért volt a XIX.század egyik legnagyobb elméleti teljesítménye, mert adekvátan tükrözte kora valóságát, de vajon megállja-e helyét a marxi elmélet napjainkban, a XX. század viharos fejlődése következtében? -- teszi föl a kérdést a szerző (több vonatkozásban is) a kötet cikkeiben. Tőkei válasza egyértelmű. Csakis és éppenséggel a marxizmus alapján értelmezhetjük helyesen korunk társadalmi valóságát, láthatjuk be szocialista fejlődésünk távlatait, a szocializmust nem helyi jelenségként, elszigetelten, hanem vilárendszerként fölfogva, világtörténelmi léptékkal mérve. Éppen ezért van a marxista filozófia világnézetformáló szerepére korunknak elen-

gedhetetlen szüksége -- írja a szerző --, ámde csak olyan marxista elméletnek, mely megköveteli a marxizmus klasszikusainak föltétlen ismeretét és a problémák (marxista) újragondolását, a leegyszerűsítő vulgármarxista nézektől való elszakadást s nem utolsósorban a tankönyvformulák helyett az eredeti szövegek megismertetését a marxizmus oktatásában. "Rövid távú" elméletek helyett tehát valóban világtörténelmi szemléletmóddal, az eredeti marxi filozófia alapján kell problémáinkat megfogalmaznunk, s ehhez legnagyobb segítséget napjainkban is maga a marxi életmű ad. Ehhez azonban az szükséges, hogy szellemi életünk kilépjen az ideológia-ellenességből, s a részletkérdések problematikáján fölülemelkedve a társadalmi mozgás egészét elemezzék; ebben pedig vezető szerepe a különböző Marx-legendáktól és vulgarizmusoktól megtisztított társadalomtudománynak, elsősorban a marxista filozófiának lehet.

A kötet 19, kisebb-nagyobb lélegzetű cikkből álló gyűjteményét a szerző három nagyobb kérdéskör köré csoportosította. Az első a "Marx és a mi korunk" alcímet kapta. E rész három cikkében Tőkei a marxi történetelmélet módszereivel vizsgálja a szocializmus fejlődésének irányát, lehetőségeit, hívja föl a figyelmet a szocializmus nemzetköziségének, világtörténelmi jellegének marxi értelmezésére, arra, hogy a kapitalizmus mozgástörvényeivel összefüggésben kell vizsgálnunk a szocializmus lehetőségeit is napjainkban, megtisztítva így az elméletet a könnyűnek tetsző vulgármarxista értelmezésektől. "A marxi elmélet alapvető része természetesen a tőkés termelési mód és világgazdaság válságokon át való fejlődésének elmélete volt, s ami e tekintetben száz év alatt történt, az nem is értelmezhető másképpen, mint a marxi fölfedezések alapján, Marx életművének szerves folytatásával." ("Marx és a mi korunk", 33. o.) A szerző eddigi munkásságában is -- mint utaltunk rá -- jelentős helyet elfoglaló, a társadalmi formák marxista elméletét rekonstruáló formációelmélet e kötetben is központi helyen szerepel, ismételten érzékeltetve, hogy a marxizmus egy centrális problémájáról van szó. Munkájában Tőkei nagy elméleti igényességgel elemzi a termelési mód fogalmát, s mutatja be, hogy korunk alapvető problémáit, a szocializmus és kapitalizmus egymás mellett létezését, viszonyát csak a prekapitalizmus--kapitalizmus--posztkapitalizmus hármas tudományos marxista elemzésének tükrében, a kapitalista fejlődés mai tendenciáinak ismeretében érthetjük meg, amely pedig, napjainkban éppúgy mint Marx korában, a piac körül csúcsosodik ki.

A Marx tulajdonfogalmának elemzéséről szóló cikk első látszatra talán csak szűkebb tudományos körnek szóló elemzésnek tűnik, azonban a kifejtés során világossá válik az olvasó előtt, hogy a szerző a tulajdon fogalmának

marxista interpretációjával olyan kategóriát ragadott meg, amely a marxi társadalomelmélet egyik alappillére, s amelynek helyes értelmezése nélkül a termelési mód marxista megközelítése sem volna lehetséges: "Marx a tulajdont éppenséggel nem a termelési viszonyok egyik elemének, hanem átfogó kategóriájának, a termelési mód egyik meghatározójának, totalitássá tevőjének fogta fel." ("Megjegyzések Marx tulajdonfogalmáról", 44. o.) A termelési mód és tulajdonforma összefüggéseit egyén—közösségforma—föld viszonyában vizsgálva elemzi a szerző a prekapitalista és a kapitalista termelési módokat, tulajdonformákat — eljutva a szocialista tulajdonformához, melynek értelmezésével egyben a polgári-jogi és a vulgármarxista tulajdonfogalom kritikáját is adja, s bemutatja a jövőbeli fejlődés lehetséges irányát is.

A kötet második részének alcíme: "Az Európán túli világ". Ez hat cikket ölel föl, s végső soron — különböző megközelítésekből ugyan — mindegyik az ázsiai termelési mód problematikáját elemzi. Az ázsiai termelési mód marxi kategóriája ugyanis egyike azoknak a sokat vitatott kérdéseknek — a marxista és nem-marxista szakirodalomban egyaránt —, melyek a marxi elmélet meg nem-értéséből, helytelen, sok esetben leegyszerűsített értelmezéséből fakadnak; s melyek elméleti tisztázásában persze nem kis szerepe volt e kötet szerzőjének is. Az első cikkben Tőkei magának az ázsiai termelési módnak marxi fogalmát elemzi, választ adva azokra a vitás kérdésekre, melyek a téma kapcsán több irányból is fölmerültek; így többek között az ázsiai termelési mód fogalmának változására Marx életművében, az ázsiai társadalmak stagnálásának marxista értelmezésére, s alapvetően arra, hogy a föld közösségi vagy magántulajdona miképp határozza meg a termelési módot, a társadalom szerkezetét, s hogy végezetül ennek alapján hogyan is ment Európában törvényszerűen végbe a földmagántulajdonra alapozott gazdasági és társadalmi fejlődés. Erről így ír: "/.../ az Európán kívüli (valamint Európa előtti, azaz antikvitás előtti) civilizációk kialakulása és fejlődése a 'természetadta' törzsi és/vagy faluközösségi tulajdon bázisán, az ún. őstársadalom alapzatán ment végbe; ezzel szemben par excellence európai civilizációk, noha fejlődésük kiindulópontjául szintén a törzsi tulajdon szolgált, éppenséggel nem az őstársadalomra épültek, hanem az annak romjain kialakult földmagántulajdon-formákra." ("Az ázsiai termelési mód értelmezésének néhány vitás kérdése", 73. o.) Marx a prekapitalista fejlődésben három progresszív formát (ázsiai—antik—germán) különböztet meg, mely fejlődési lánc vezet az európai kapitalizmus kialakulásához. Fontos azonban látnunk — s e cikk épp ehhez ad messzemenő segítséget —, hogy a prekapitalista formák közül csak a germán forma vezet át valóban a kapitalista fejlődéshez. Az ázsiai terme-

lési mód alapján — mely a föld közösségi tulajdonára alapozott -- berendezkedő társadalmakra nem épülhet kapitalista fejlődés, hisz annak alapja a tőke "eredeti" fölhalmozása, melynek során a parasztok tömegeit fosztják meg a földtől, ez pedig csak egy a földmagántulajdonon alapuló termelési módnál lehetséges.

Ugyanez a kérdés veti föl egy másik oldalról az ún. "harmadik világ" fejlődésproblémáit, azt, hogy a korunkban a gyarmatosítás alól fölszabadult országok előtt milyen perspektíva áll, hogy a fejlődés melyik útját válasszák, hogy "átugorhatnak"-e, és ha igen, hogyan, társadalmi fejlődési fokokat? E kérdésekre keresve a választ Tőkei visszautal Marx gondolatára, melyet az orosz obscsinával kapcsolatosan kifejtett, s mely szerint a faluközösség adott történelmi körülmények között közvetlen kiindulópontja lehet annak a fejlődésnek, mely felé a kapitalista társadalom tart, "/.../ anélkül, hogy előbb öngyilkossá lenne". E marxi gondolat a mai fejlődő országokra is igaz lehet -- hisz a gyarmatosítás ezen országokban eredetileg mindenütt az ázsiai termelési módra épült társadalmakat talált, s a tőkés fejlődés napjainkban a legtöbbjük részére nem lehet vonzó perspektíva. Az ázsiai termelési mód fogalmának helyes értelmezése azonban nemcsak a fejlődők, hanem saját európai fejlődésünk megértéséhez, a világtörténelem s benne saját helyzetünk marxista elemzéséhez is föltétlenül szükséges: "Az ázsiai termelési mód marxi elméletének valóban nagyon komoly következményei vannak a világtörténelem marxista fölfogásának egészére, sőt az egész történelmi materializmus értelmezésére is." ("Az ázsiai termelési mód elmélete Ázsiában", 135. o.)

A kötet harmadik részébe -- melynek címe a kötetével azonos -- tartozó cikkek centrális kérdése a marxi életmű időszerűségének bemutatása jelen társadalmi problémáink és a marxizmus kapcsolatának elemzése során. Ennek keretében sok probléma kerül tisztázásra, a társadalomtudományok, a filozófia helyzetére, problémáira vonatkozó fejtegetésektől kezdve a szocialista életmód taglalásán át egészen a szocialista világregndszer helyét, fejlődési irányát elemző kérdésekig. A válaszok során nagyjából kibontakozik az olvasó előtt a tudós életútja, munkássága, a tudományosság és a marxizmusnak való mélyeséges elkötelezettsége is. Korunk társadalmi problémáinak helyes értelmezéséhez -- írja a szerző -- föltétlenül szükséges azoknak a világgazdasági változásoknak a tudatosítása és elméleti megfogalmazása, melyek a 70-es évek során beköszöntöttek. Ezek, a világegészre vonatkozó változások csakis a marxista filozófia alapján ragadhatók meg adekvátnan, a marxizmus klasszikusainak "újragondolásával", a konkrét világgazdasági helyzet elemzésével. Ez azonban elengedhetetlenné teszi -- egyrészt -- a kapitalizmus mai fejlődés-

tendenciáinak tudományos elemzését a marxi filozófia alapján, "/.../ mert a marxi életmű a múlt század gondolkodásának, önmagáról való tudásának legmagasabb fokát jelenti. Napjaink története pedig ennek a százados múltnak a folytatása, kibontakozása, persze fontos módosulásokkal. A változások, új fejlemények azonban nem teszik a kapitalizmust nem-kapitalizmussá /.../" ("Kortársunk-e Marx?", 183—184. o.) Másrészt azonban Tókei fölveti, e kérdés másik oldalaként, a szellemi életünkben tapasztalható egyfajta ideológia-ellenesség megszűnésének szükségességét, a társadalomtudományok föllendülésének, a marxizmus alapján való továbbfejlődésének igényét. A társadalomtudományok válsága napjainkban világjelenség, mely a polgári társadalomtudományt illetően érthető is, nem lenne megengedhető azonban a szocializmusban, hiszen "/.../ a marxizmus—leninizmus ma is egyedül képes a mai világhelyzet elemzésére, csak éppen élnie kéne ezzel a képességével. 'Csak' az kell ehhez, hogy klasszikusaink módszerét követve felrázzuk pillanatnyi dermedtségéből, kiszabadítsuk a szaktudományoskodás igézetéből, teret engedjünk saját szuverén működésének." ("Fel kell-e támasztanunk a 60-as évek dinamikus szellemi életét", 151. o.) Sajnálatos módon azonban a magyar szellemi életben az utóbbi években tapasztalható egyfajta, a marxizmustól való elfordulás, a marxi elmélet megkérdőjelezése, úgymond "modernizálásának" igénye. E jelenségek oka — túl a világgazdasági problémák ideológiai vetületén — a marxizmus meg-nem-értéséből, oktatásának fogyatékoságaiból, nem utolsósorban pedig egy szűken értelmezett gyakorlatból fakad, mely a szocializmus fejlődését nem világtörténelmi léptékkal, világrendszerként való létezésének tendenciájában, hanem csak "országban belül" méri, s nem érti meg, hogy a szocializmus valódi kibontakozása csakis világméreteken lehetséges.

SZABADIDŐ-UTÓPIA*

Gelencsér László

A szabadidő ma már természetesen nem utópia. Legalábbis nem mindenkinek ugyanolyan mértékben utópia — a szó szűken vett értelmében. Hiábavaló itt minden, elméletileg mégoly megalapozott figyelmeztetés arra vonatkozóan,

*Thoma László: A szabadidő marxi elmélete, Kossuth, Bp. 1987, 180 oldal.

hogy a marxi munkafogalmat a természethez való elvont értelemben használjuk, mégis, a marxi konkrét "eleven" egyén szempontjából kiindulva azt is néznünk kell, hogy kinek utópia a szabadidő, kisebb-nagyobb mértékben, és kinek nem. Ezért, Thoma László figyelmeztetése ellenére, fölvehetjük, hogy azoknak, akik például értékpapírjaik kamataiból élnek, biztosan nem az. (Ők ugyan soha nem voltak népes osztályai a társadalomnak, de azért őket sem hagyhatjuk figyelmen kívül.) Azt, hogy rövid vagy hosszabb távon változik-e véleményük a szabadidőről, nehéz lenne megmondani. Ők sem tudják pontosan, mert állandóan zaklatják őket a "szabadidőről" szóló írások és a szabadidő jegyében indított politikai akciók, de bíznak abban, hogy számukra az egyoldalú szabadidő mint realitás megmarad. Bizalmukat erősíti, hogy vannak segítőtársaik. A legfontosabb segítőtárs maga a korszak, amelyben élnek, az "egyenlőtlen cse-re" korszaka, ahol, mint mindenki, ők is csak a "gond és véletlen" gyermekei. Mindenesetre számukra a legfőbb gond az egyoldalú szabadidő biztosítása, hogy ti. szabad legyen ez az idő a másik oldaltól, a munkaidőtől. -- A szó szűken vett értelmében azoknak sem utópia a szabadidő, akik az összes idejüket -- a létfontartáshoz szükséges időn túlit is -- anyagi (illetve általában már nem közvetlenül anyagi) használati értékek létrehozására fordítják. Az ilyen embereknek, ha néha-néha el is panaszozzák, hogy nincs szabadidejük, nem kell segítséget kérniük, mert már megtalálták. Ők nem a "véletlen" gyermekei, náluk a konkrét munka és a személyes képességek erősítik egymást. Számukra nem szükséges elméleti vagy gyakorlati társadalmi programot készíteni szabadidejük érdekében, mert alig várják, hogy békében hagyják őket, s máris folytatják a létfontartásukhoz szükséges vagy azon túli tevékenységüket. Eléggé sokoldalúak-e a személyiségükben vagy sem, nem nagyon érdekli őket; számukra az idő nem bomlik szükséges részre és szabad részre, náluk az időnek inkább funkcionális tartalma, mint tartama van.

A szabadidő lényegét megválaszolando kérdés már régóta aktuális és az emberek döntő, túlnyomó többségét érinti. Elsősorban azok vitatkoznak, akiknek "hiányzik" a szabadidő. Ebben a vitában kér szót most Thoma László, A szabadidő marxi elmélete című munkájával, mélyebb összefüggésekben is elemezve a szabadidő kérdéseit. Talán éppen e mélyebb összefüggések elismerése, ezek különösen napjainkban való fontosságának hangsúlyozása mellett érdemes a könyv szándékaira figyelni. Mit akar elérni Thoma László a szabadidőről szóló könyvével? A bevezetőben világosan megfogalmazza: (1) rekonstruálni szándékozik Marx szabadidőre vonatkozó nézeteit; (2) el akarja oszlatni a mítoszokat a marxi szabadidő-fogalom körül; (3) hozzá kíván járulni egy szisztematikus szabadidő-történet majdani megírásához.

A műben korszakos méretekben tekinthetjük át a szabadidő—munkaidő arányainak változását, e változások legfontosabb fordulópontjait. A munkaidő—szabadidő arány életmódformáló hatásában, a 8 órás mozgalmak után, a 6 órás munkanap és az ötnapos munkahét: századunk munkaidőről szóló elméletei számára korszakhatárként jelzett eseménnyé váltak. A szabadidő történeti áttekintése során fölhasznált szakirodalmi források kitűnő bírálatát adják azoknak az utópista irányzatoknak és törekvéseknek, melyek a szabadidő növelését a társadalmi fejlődés adott szintjétől elvonatkoztatva kívánták megoldani. Thoma László a szabadidő problémáját olyan példakkal illusztrálja, melyekből jól megérthetjük gondolatmenetét. Különösen plasztikus a "puritán, fogyasztásellenes munka-ethosz" csődjét érzékeltető Swados-tanulmány fölhasználása, melyből megtudjuk, hogy az 1929—33-as válságban bevezetett 6 órás munkaidő mellett a munkások a "fogyasztásra orientált társadalomban", magasabb színvonalú szükségleteik érdekében, újabb állás vállalásával növelték munkajükket és csökkentették szabadidejüket. Nem az aktualitás a döntő e példában — csakúgy mint a többenél sem —, hanem az, hogy az ideológiailag alapozott szándék önmagában nem jelenthet megoldást a gazdasági összefüggések figyelmen kívül hagyása esetén. De nem adnak konstruktív megoldást a szociológiai elméletek sem — számos részeredmény ellenére — a szabadidő társadalmi szerepéről. A szegmentalizmus "értékközömbös" vizsgálatait és a holizmus "etikai" megoldásait bírálva, Thoma rámutat a történelmi fejlődés összefüggéseiben való értékelés fontosságára, a kapitalizmus egyes szakaszaiban való vizsgálódások eredményeinek korlátozott érvényességére.

Thoma László fő törekvése az utópizmus bírálata. Az utópizmust azonban nem szűkebb értelmében, hanem szélesebb összefüggéseiben, mint az eszményi társadalom "ideáját" bírálja. A marxi gondolatmenettől, mely mozgásában, ellentmondásaiban, totalitásában vizsgálja a társadalom folyamatait, el kívánja határolni a merev, összefüggések-nélküli társadalomfölfogást. Mindezt úgy, hogy a mű homlokterében, a folyamatok totalitásában mindig a szabadidő fogalma szerepel. E bírálat érdeme, hogy a Marx korabeli utópizmus felszíni jelenségei mögött húzódó gyakorlati és elméleti összefüggések és okok bemutatására is vállalkozik. Érzékelteti, hogy az utópikus törekvések (a magántulajdon korlátozása, szabályozása, a kereskedelem visszaszorítása, az elosztás megjavítása, a luxusszükségletek korlátozása stb.) mögött a társadalmi fejlődés régi ellentmondásai (pl. az emberi szükségletek sokoldalúsága és a képességek egyoldalúsága) és a kapitalizmus ellentmondásos gyakorlata húzódik meg. A gyakorlati ellentmondásokra épülő, azokat megszüntetni akaró, de meghaladni nem képes utópiák megértéséhez a műben az elméleti tévedések

jelentőségét is láthatjuk. Az Értéktöbblet-elméletek tapasztalatait is hasznosítva felszínre kerül, hogy Marx és az utópizmus között a valódi ellentét a kapitalista fejlődés megítélésében van, amennyiben e fejlődés Marx szerint "történelmileg kikerülhetetlen és szükségszerű". Az utópikusok és Marx polémiájából azonban nem csupán az ellentétek, de a marxi gondolatmenetet nélkülözhetetlenül megerősítő azonosságok is hangsúlyt kapnak: a kapitalizmus egyénellenessége, a tőkés fejlődés ellentmondásainak mulékonytsága.

Thoma László a termelés komplex rendszerében vizsgálja a marxi szabadidő-fölfogást. Kiemeli, hogy a tőkés termelés marxi fölfogása tartalom és forma sokoldalú elemzéseként alakult ki. A termelés totalitásában fölfogott munkaidő és szabadidő csak az ellentmondások gazdag összefüggésében (fogyasztás és szükségletek, munka és bérmunka stb.) értelmezhető. A tőkés termelést szakadatlanul előrehajtó erők mindent-átható formájaként megjelenő tőke mint termelési viszony határozza meg az időviszonyokat. Thoma azt is kiemeli, hogy a tőkeviszony állandóan aláveti magának a többlettermelés érdekében a munkaidőt és a szabadidőt is. Maga a munkaidő nem csupán a szabadidővel, hanem a forgalmi idővel is ellentmondásos viszonyban van, mivel a tőke számára a forgalmi idő olyan teher, melytől szabadulni akar. A munkaidő nemcsak a forgalmi idő és a szabadidő vonatkozásában képez ellentmondást, de önmagán belül is mint szükséges munkaidő, a többletmunkaidőhöz való viszonyában, valamint a termelési eszközök előállítására fordított és a közvetlen termelésre fordított idő kölcsönkapcsolatában. A tőkés termelés időföľhasználásának bonyolult rendszerében sokoldalúan meghatározottá válik a munkás munkán-kívüli ideje. E sokoldalú meghatározottság azonban föľoldódik a mindent átható tőke révén. Csak az időföľhasználás sokoldalú elemzése adhat választ a tőkés társadalom osztályainak és rétegeinek szabadidejéről, az e csoportok tagjai saját személyiségének kibontakoztatására fordítható idő arányairól.

A könyv végül is nemcsak sikeresen rekonstruálja Marxnak a szabadidőre vonatkozó nézeteit, de mai magyar valóságunk égető problémáinak megoldásához is segítséget ad: ti. a generációnként megújulni akaró utópizmus és társadalmi görcsbe rándító hatásainak föľoldásához, s hozzájárulva egy szisztematikus szabadidő-történet majdani megírásához is. Egyik hangsúlyozott gondolata az utópizmus elleni nézetek marxi bírálatában, hogy a kapitalizmus úgy jut ki a történelemből, hogy fejlődése "történelmileg kikerülhetetlen és szükségszerű". A gond csak az, hogy a szabadidő sokak — a döntő többség — számára ma mégis csak utópia. Sokat jelenthet a szükségszerűség ésszerű belátása, de ez kevés vigasz.

Bodács Emil

"A legfenségesebb eszme is, ha megtestesülésére törekszünk, azon korszak tévedéseinek nyomát viseli magán, mely azt létesíteni akarja, mert csak gyaroló emberek által léptethető életbe" — írja Eötvös József A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra c. 1851-ben megjelent nagy hatású államelméleti művében (Magyar Helikon kiadás 1981, 43. o.). Bármennyire igaz is ez a megállapítás, mégis, az antikvitástól kezdve valamennyi történelmi korszakban, mindig megjelentek az ideális társadalomról és államról szóló elméleti konstrukciók. Ezen utópiák szerzőinek általában szent meggyőződésük volt, hogy csakis ők azok, akik megtalálták a kulcsot a tökéletes társadalmi vagy állami berendezkedés létrehozásához, s a megvalósításhoz nem is sürgeltetik egyéb, mint hogy a megfelelő emberek vagy intézmények a vonatkozó instrukcióknak megfelelően alkalmazzák az ő elméletüket a gyakorlatban. Az emberi jólét és boldogság növelését célzó elméletek kezdetben a filozófiai gondolkodásba ágyazódnak be, kérdésföltevéseik és megoldási javaslataik a filozófiai problémákkal differenciálatlan egységben fogalmazódnak meg. A társadalmi, politikai, gazdasági, etikai stb. jellegű gondolatkörök csak hosszú történelmi fejlődés során nyerik el sajátos arculatukat, majd pedig a filozófiától való viszonylagos önállóságukat.

E folyamat során rajzolódnak ki a társadalom egyéb szektoraitól mindinkább elkülönülő politikai szféra elméleti megközelítései, földolgozásai is. A politikai gondolkodás egyeseknél kidolgozott politikai utópia, másoknál csak megjegyzések vagy utalások formájában nyilvánul meg, de végül is mindkét forma elősegítette a politikaelmélet egységes fogalomkörének kialakulását, a tudományá-válás előfeltételeinek létrejöttét. A politikaelmélet kialakulása és tudományá-fejlődése hosszú, sokrétű, ellentmondásos folyamat. Az egyes korok elméletei sem egymásból, sem a korábbi korszakok elméleteiből nem vezethetők le, hanem saját talajukból nőnek ki; kérdésföltevéseiket és válaszaikat az adott kor által exponált politikai problémák alapozzák meg. Általában van ugyan kapcsolódásuk a korábbi irányzatok valamelyikéhez, de nem biztos, hogy a legutóbbihoz vagy a legjelentősebbhez. Az újabb korok teljesen más problémákat vethetnek föl, s más lehet azoknak az anyagi és

*Paczolay Péter—Szabó Máté: A politikaelmélet rövid története, Kossuth, Budapest 1984, 307 oldal.

szellemi objektivációknak a rendszere is, amelyekben e problémák kifejeződnek. Nem föltétlenül létezik hát a történeti kontinuitás.

Már csak emiatt is nehéz föladatra vállalkozott Paczolay Péter és Szabó Máté, amikor kísérletet tettek a politikaelmélet kialakulásának és föbb fejlődéstendenciáinak rövid bemutatására. Vállalt céljukhoz híven ragaszkodniuk kellett a történetiség — de nem a linearitás — szempontjához, ugyanakkor egy-egy korszakon belül keresztmetszeti képet is kellett adjanak a föbb politikaelméleti irányzatok lényegéről, egymáshoz való viszonyáról. Határozott értékszelekciót kellett alkalmazniuk arra nézve, hogy mely elméleteket tartanak érdemesnek bevonni vizsgálódásaik körébe, és — legalábbis relatíve — el kellett őket különíteniük a politikaelmélet határtudományainak körébe tartozó elméletektől. Tudták, hogy nem írhatnak "tisztá" elmélettörténetet, ezért a bemutatott politikaelméleti modellek és nézetrendszerek történelmi, társadalmi és politikai hátterét is föl kellett vázolniuk... E követelmények — marxista igényű történeti munkáról lévén szó — a föladat lényegéből adódtak, s megvalósulásuktól nagymértékben függött a készülő mű értéke. De, ettől függetlenül, még a könyv elolvasása előtt föltehető volt a kérdés: ezúttal vajon mi fér bele a "rövid történet" műfajába? A szerzők jó előre hangsúlyozzák ugyan, hogy munkájuk a teljesség igénye nélkül, a vázlatos kifejtés szándékával készült, a tartalomjegyzék azonban mégis valamiféle teljességet, egész-élményt ígér. A könyv első része Platónnal indít, s a középkor, a reneszánsz, a reformáció, majd a XVII—XVIII. század politikai gondolkodásán keresztül vezet el a politikaelmélet politikatudományá-fejlődésének kezdeteiig. A XIX—XX. századdal foglalkozó második rész pedig a politológia mint modern szaktudomány európai előzményeivel és egyesült államokbeli megvalósulásával ismertet meg. Az áttekintés tehát — a rövid terjedelem ellenére — nagyívú; épp ilyenkor fenyeget viszont leginkább az a veszély, hogy az átfogó és vázlatos kifejtés célkitűzése a gyakorlatban hiányos és felületes kifejtéshez vezet...

Paczolay Péter és Szabó Máté azonban az esetek többségében sikerrel kerülük el ezt a veszélyt. A politikaelmélet történetét filozófiai diszciplínaként kezelik, amelyet egyfelől az államelmélet és a politikai filozófia története, másfelől a politikai eszmék története "határolnak". Minden korra nézve jó érzékkel igyekeznek rátalálni arra a dinamikusán változó mezőre, amely, egy adott időszak szellemi erőterében, a politikaelmélet hic et nunc absztrakciós szintjét és mozgásterét képviseli.

A kezdetek, az antikvitás politikaelméletét a szerzők az "ázsiai" előzmények antitéziseként értelmezik. A marxi formációelmélet által föltárt té-

nyekkel bizonyítják, hogy az "ázsiai" termelési mód köztulajdoni alapzatán szükségképpen nem fejlődhetett még ki az individualitás és a szekularizált tudományosság olyan foka, amellyel az antik forma bázisán találkozunk, s amely előfeltétele volt általában a filozófiai gondolkodás és ezen belül a politikaelmélet megszületésének. A görögök kettős földtulajdon-formája tette ugyanis lehetővé első ízben, hogy az egyének politikai viszonya legyen közösségéhez. A polisz-polgár tekinthető elsőként a szó politikai értelmében állampolgárnak, s ez vonja maga után a politika és a társadalom (a két fogalom ugyan ekkor még nem különül el) elméleti vizsgálatának lehetőségét és igényét.

A polisz-korszakból a szerzők csak Platón és Arisztotelész politikaelméleti munkásságát emelik ki, velük viszonylag részletesen foglalkoznak. Figyelemre méltó, hogy Platón politikaelméletét nem azonosítják legismertebb művének, Az államnak politikafölfogásával, hanem politikai nézeteinek alakulását több művön keresztül történő fejlődésének bemutatásával érzékeltetik. Véleményük szerint Platón az uralkodó — törvényeken is fölül álló — hatalmának elismerésétől eljut a jog és a törvény uralmának igenléséig, ami szintén azt igazolja, hogy Platón, ha teljes munkásságát vesszük tekintetbe, semmiképp sem tekinthető az arisztokratikus társadalmi berendezkedés vagy a totális diktatúrák elméleti előhírnökének (aminek pedig sokan még ma is tekintik, épp Az állam alapján). Arisztotelész és Platón politikai tanításának — az alapelvek azonosságán túl mutakozó — fő különbségét a szerzők azután abban látják, hogy Arisztotelésznél a hangsúly már nem az elképzelt ideális állam modelljének leírásán van, hanem a politikai ideáloknak az empirikus kutatásokkal való összekapcsolásán; így ő az, aki már nemcsak az "ideálist", hanem a "reálist" is mérlegeli.

Ennek az utópizmustól a realizmus felé fejlődő politikaelméletnek nincs szekularizált keretek között megvalósuló folytatása a középkorban. Az Arisztotelész-recepció termékeny hatása ellenére, e téren visszalépés történik, mert az antikvitás fölbomlásával elvész a politikaelmélet fejlődése számára kedvező talaj. Paczolay Péter és Szabó Máté ezen a ponton is — akárcsak a többi korszakváltás leírásakor — fogalmilag pontos, koherens "átvezetést" képesek produkálni, röviden tisztázva az átmenet körülményeit és világosan kifejtve a szellemiség megváltozásának társadalmi-politikai hátterét. Ezt a hátteret a középkor esetében a "bourgeois" és "citoyen" marxi kategóriapárja segítségével vázolják föl. Marx ugyanis A zsidókérdéshez c. írásában úgy fogalmazott, hogy a hűbéri társadalomnak "közvetlenül volt politikai jellege, azaz a polgári élet elemeit, mint például a birtokot vagy a családot, vagy a

munka módját, a földesúrság, a rend és a korporáció formájában az állami élet elemeivé emelték". (Lásd MEM 1. k. 369. o.) A polgári társadalom és a politikai állam nem vált külön: a "magánpolgár" fogalma tartalmazta az "állampolgár" fogalmát is. Míg az antikvitásban a társadalom "polisz-társadalomként" jelenik meg, a középkorban nem ismerik a lokális közösségek megkülönböztető fogalmát; valamennyit differenciálatlanul a keresztény univerzalizmus közösségfogalma alá sorolják be. Lezajlik azonban egy ezzel ellentétes folyamat is: egy spontán, alulról jövő "demokratikus társadalomszerveződés" vagy "közösségalakulás", amelynek alapja a "szokásszerű, személyes, kölcsönösen biztosított kötelezettségek és jogok, a 'szabadság kis köreinek' egymást egyensúlyban tartó szerkezete, mely megakadályozza a hatalomkoncentrációt és ellenálló erőt jelent az egyoldalú alávetés 'brutálisan célszerű' módszereivel szemben". (Vö. Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról, Magvető, Bp. 1983, 16. o.) Ez utóbbi folyamatnak köszönhető, hogy az olyan fogalmak, mint a természetjog, a társadalmi szerződés és a népszuverenitás, a hatalomátruházás vagy a hatalmak elválasztása, amelyeket a köztudat a XVII–XVIII. századhoz (Hobbeshoz, Locke-hoz, Montesquieu-höz) kapcsol, valójában már — ha eltérő kontextusban is, de — a XIII. századi politikaelmélet centrumában is föllelhetők. Paczolay Péter és Szabó Máté is ismerik ezt a fejlődési vonulatot és a skolasztika — elsősorban Aquinói Tamás — politikaelméletében fölismerik az arisztotelészi "politikai lény"-nek a "keresztény alattvaló"-tól egyre inkább megkülönböztetett fogalmát. A feudalizmusban kialakult autonóm közösségek alapozzák meg azt a fejlődési folyamatot, amelynek eredményeképpen, a reformáció, illetve az abszolutizmus időszakára, az egységes és oszthatatlan politikai állam relatíve elkülönül az "egységesen depolitizált" polgári társadalomtól.

E folyamat fontos állomása Machiavelli munkássága. Machiavelli személyében a politikával már hivatásszerűen foglalkozó tudós, a "homo politicus" lép színre. A könyv szerzői "elődeivel és kortársaival való konfrontációjában" kívánják őt bemutatni, és — a terjedelmi korlátok ellenére — jelentőségének megfelelő értékelést adnak a modern politológia e korai előfutáráról. Annál is inkább megalapozatlannak tűnik viszont az az állításuk, hogy "a korabeli társadalmi-politikai gondolkodás korlátait sok szempontból ő sem haladta meg" (48. o.). Maga a könyv sem látszik ezt egyéb állításokkal alátámasztani, inkább igazolni látszik azt a véleményt, miszerint Machiavelli a polgári politikai gondolkodás "első érett klasszikusa". Korának gondolkodásbeli korlátait meghaladó személyiségnek tekintette őt Gramsci is. A könyvből sajnos hiányzik Machiavelli szellemi öröksége, sorsának, utóhatásának elem-

zése is, jóllehet nem lett volna érdektelen például a machiavellizmus fogalmának tisztázása...

A XVII—XVIII. század politikai gondolkodásának tárgyalásakor a szerzők két fő paradigmát különböztetnek meg. Az első a természetjogi- és szerződéselméletek irányzata. A legalapvetőbb szerződéselméletek elemzése föltárja "kétirányú" alkalmazhatóságukat: egyfelől szolgálhatták az uralkodó abszolút hatalmának alátámasztását (Hobbes), másfelől viszont a népszuverenitást, az uralkodóval szembeni jogos föllépést, az ellenállási jogot (Rousseau). Ugyanez a helyzet a természetjog koncepciójával: segítségével igazolni, szentesíteni, de elutasítani is lehet a mindenkori pozitív jogot. A történeti-institucionális irányzat (Hume, Montesquieu) elveti a "társadalmi szerződés"-elméleteket, mivel nincs rájuk történeti bizonyíték, illetőleg az általános politikai elvekből egyébként sem következik a konkrét politikai cselekvés.

A polgári forradalmak kora az empirikus-intézményi szemléletet viszi tovább. Eszerint a társadalmi cselekvés nem vezethető le az észből (a felvilágosodás és a francia forradalom elvei szerint), a társadalmat nem lehet spekulatív alapon berendezni és irányítani. A politikában a társadalmi valóságból, a tapasztalatból kell kiindulni, a történelmileg adott helyzetből. A politika: alkalmazott tudomány (Burke). A politikai intézmények modelljei és eszméik Angliában a liberális alkotmányos monarchia, Franciaországban az etatizmus, Amerikában a plurális demokrácia vonalán formálódnak ki. A könyv szerzői ezen a három szálon követik a politikai intézményrendszer és az azal szoros kapcsolatban álló politikaelméletek kibontakozását, kölcsönhatását. Megmutatják a politikai elmélet és gyakorlat sokoldalú egymásrautaltságát: sok esetben a korproblémák elméleti szintű megragadása inspirálja bizonyos kérdéseknek a gyakorlati politikában való napirendre-tűzését, máskor az aktuális politikai kérdések először a gyakorlati politikában kerülnek terítékre, s onnan kerülnek át az elméletbe, mintegy igazolva vagy cáfolva a gyakorlatot. De még azokban az államokban is, amelyekben a politikai elméletet közvetlenül a gyakorlati politikai szükségletek motiválták (USA, Franciaország), gyakran kellett számolni az utópiák és a realitás ellentmondásával. (Pl. Robespierre — Rousseau nyomán — a francia forradalom legradikálisabb programját adja, s a lehető legnagyobb mértékben közvetlen demokráciát képvisel el; a valóságban azonban végül az elfogadott, jóval mérsékeltebb jakobinus alkotmányt is föl kellett függeszteni.)

Paczolay Péter és Szabó Máté megközelítésében a XIX. század a politikai eszmék "klasszikus" korszaka. Élénk politikai viták, nyilvános akaratképzés jellemzik a politikáról és a politikában egyaránt. A negatívumok még nemigen

fejlődtek ki, nem jellemző még "a manipulált, passzív, politikai követés-készség" megkövetelése. A század uralkodó eszméi: a liberalizmus, a konzervativizmus, a szocializmus és a nacionalizmus — Németország, Anglia és Franciaország vonatkozásában, s főbb irányzataik szerint tagolva kerülnek kifejtésre. A klasszikus német filozófia politikaelmélete az idealista filozófiai koncepciókhoz kapcsoltn és a viszonylag elmaradott német társadalmi-politikai berendezkedés függvényében jelenik meg; egy olyan helyzetben, amelyben a porosz állam még a problémák "fölülről" való megoldásának eszközeként szerepelhetett. Kapóra jöhetne itt a "porosz államfilozófus" Hegel példája, ám a szerzők Hegel-képe differenciált, mint mindenütt, itt is tartózkodnak a somás megállapításoktól. A hegeli politikaelméletet nemcsak "a német valósággal való megbékélés", hanem a korabeli, kifejtett kapitalizmusnak az angol-francia fejlődés realitásain nyugvó földolgozása alapján is értékeli. Nemcsak a "fönnállót" elfogadó és igazoló, hanem az antikonzervatív, kritikai attitűdökkel rendelkező Hegelt is tekintetbe veszik tehát. Egyáltalán, a XIX. századnak két egymással párhuzamosan fejlődő és egymással szemben álló nagy eszmerendszere a liberalizmus és a konzervativizmus. A szerzők nem vállalkoznak e két fő irányon belüli irányzatok rendkívüli sokféleségének bemutatására, ehelyett a két pólus ideáltipikus jellemzését adják. Ily módon mindenesetre sikerül is kiemelniük mindkét típus alapvető jellegzetességeit, különbözőségük és egymáshoz való viszonyuk lényegét.

Már itt is megjelenik azonban az a — XIX. század tárgyalása során egyre fokozottabban megmutatókozó — rendszerezési-integrálási probléma, amelyet alkalmasint maguk a szerzők is látnak; nevezetesen, hogy a politikai elméletek igen változatos, sokrétű, bonyolult képleteket alkotnak, amelyeket a műfaj-szabta keretek között elégségesen kifejtteni komoly gondot okoz. Az irányzatok kölcsönös viszonyai, egymást kizáró vagy éppen föltételező tételei, a közeledések és eltávolodások, esetleg átfedések föltérképezése világosabb, tagoltabb, összefüggőbb kifejtést, ugyanakkor árnyaltabb, mélyebb megközelítést kívánnának meg. Még inkább így van ez a XIX. századi nyugat-európai liberális és konzervatív elméletek XX. századi utóéletét illetően. Sok esetben csak igen általános közös vonások jelölhetők meg, amelyek alapján az egyes politológusok besorolhatók lehetnek bizonyos irányzatok alá. A besorolás ilyenkor erőszakoltnak, a jellemzés pedig semmitmondónak tűnhet. Félreértés ne essék: nem Paczolay Péter és Szabó Máté szakmai tudásának mélységét vagy alaposágát kívánom kétségbe vonni: művük olvasásakor éppenséggel végig érződik, hogy a könyvben föllelhető adatok, tények, megközelítési módok, képletesen szólva, csak "a jéghegy csúcsát" jelentik. Nyilvánvaló, hogy a mű

nagyon komoly tudományos háttérbázissal rendelkezik, híven a történeti összefoglalás szándékához -- ennek nem mond ellent, hogy szerzői gyakran megelegszenek az utalások, a megjegyzések vagy a nem túl mélyenszántó összehasonlítások, taxatív jellegű fölsorolások szintjén történő kifejtéssel. Minden attól függ, hogy elsősorban melyik olvasói réteg érdeklődését célozták meg a könyvvel, illetve hogy ki mit vár el a "rövid történet" műfajától...

A XIX. századig terjedő első rész mindenesetre kidolgozottabbnak, egységesebbnek, koherensebbnek és a szélesebb olvasóközönség számára is érthetőbbnek, hozzáférhetőbbnek látszik. A XIX--XX. századi, modern politikatudomány tárgyalásakor már egyre gyorsabban sorjáznak a szűk politológiai berkeken kívüliek számára jobbára ismeretlen nevek és "izmusok". A könyv a modern amerikai politológia három fő irányzatának, az institucionalizmusnak, a behaviorizmusnak és a "poszt-behaviorizmus"-nak rövid, összefoglaló ismertetésével zárul. Az európaiától némileg idegen fogalomkörben mozgó, esetenként exkluzívnak ható elemzés itt már inkább csak a politikatudománnyal behatóbban foglalkozó olvasó figyelmére tarthat igényt. A politikaelmélet rövid története Magyarországon a politikaelmélet első átfogó történeti földolgozása. Mint ilyen, föltétlenül aktuális és hiánypótló munka, még akkor is, ha kísérlet-jellege helyenként érződik is rajta. Haszonnal forgathatják azok is, akik már avatott művelői vagy tanulmányozói a politikaelméletnek és határ-tudományainak, s azok is, akik csak most kívánnak mélyebb ismeretséget kötni e filozófiai diszciplínával.

PLURALIZMUS-VARIÁCIÓK*

Bodor László

E tanulmánygyűjteményt kézbe véve, az olvasó egyik -- talán első -- gondolata az, hogy íme ismét egy fogalom, amely újra kezd szalonképessé válni. A politikai pluralizmus témája, kérdésköre ugyanis hosszú évtizedekre száműzve volt filozófiai és politikai irodalmunkból, s még maga a kifejezés is tabunak számított. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy a pluralizmus mint elmélet igen jelentős ideológiai szerepet töltött be: az antikommunista

*Bayer József--Hardi Péter: Pluralizmus, Kossuth, Bp. 1985, 249 oldal.

propaganda egyik központi kategóriájaként mint a szocialista politikai rendszerek -- itt gyakran: "totalitárius államok" -- ellenképeként, sőt ellenszereként funkcionált. Ennek következtében a fogalom erősen pejoratív jelentést kapott, használatára elsősorban negatív összefüggésekben -- mint elutasítandó, mint rossz fogalom -- került sor. Nem történt meg a pluralizmusnak, mint állam- és demokraciaeleméletnek, a tudományos igényű elemzése és földolgozása; az ellene folytatott harc, kritika mindvégig az ideológia elvont síkján mozgott. Az utóbbi években ugyanakkor megfigyelhető az érdeklődés erőteljes fokozódása a kérdéskör iránt.

Fölmerül a kérdés, hogy az elméleti tisztázás igényén, a tudományos elemzés szükségességén túl nincs-e más oka is a pluralizmus problémája előtérbe kerülésének, nem mélyebben kell-e keresnünk a probléma felé fordulás gyökereit. A magyarországi társadalomfejlődés egyik tendenciája az utóbbi évtizedekben az, hogy a monolitan egységes, homogén társadalom irányából egy erősebben tagolt, differenciált rétegekre oszló társadalom felé halad. Ennek következtében ugyanakkor végbement az érdekek erőteljes tagozódása és hierarchizálódása is, az egységes, általános társadalmi érdek mellett megjelentek és kifejeződési lehetőséget keresnek a különböző csoport- és rétegérdekek. Összefoglalva: a társadalom és annak érdekstruktúrája erőteljesen pluralizálódott. Fölmerült az a probléma, hogy a kérdések hagyományos kezelésmódja, a homogénabb szerkezetre épülő intézményrendszer, s nem utolsósorban a helyzet ideológiai megközelítése megfelelő-e a jelen szituációban. Úgy vélem, ennek következtében indult meg egyrészt az érdekviszonyoknak és a társadalom politikai intézményrendszerének erőteljes vizsgálata; s egy olyan mechanizmus fölvázolására került sor, amely tükrözi a megváltozott társadalmi viszonyokat és jobban megfelel a megváltozott viszonyoknak. Ezen elméleti vizsgálódások -- anélkül, hogy expressis verbis megfogalmazták volna -- lényegében a pluralizmus-problémával foglalkoztak, ugyanazzal tehát, ami a politikai pluralizmus-elméletek egyik központi problémája. Másrésztől ugyanezen ok miatt, a megváltozott viszonyok miatt fordultak egyes kutatók a polgári pluralizmus-elméletek vizsgálatához, azt elemezve, melyek azok az elemi, amelyek esetleg jelenlegi gyakorlatunkban is fölhasználhatók, segíthetik politikai rendszerünk továbbfejlesztését.

Ennek a kutatómunkának egyik állomása s egyben egyik eredménye is a Bayer József és Hardi Péter által írt, illetve összeállított tanulmánykötet, amely szűk terjedelme ellenére is átfogó képet nyújt a pluralizmus-elméletek történetéről, alakváltozásairól, fontosabb irányzatairól és a körülöt-

tük zajló vitákról, s ezen túl bőséges szemelvénygyűjteményt is ad a témakör reprezentáns képviselőinek írásaiból.

A kötet egyik bevezető tanulmányát Bayer József írta, s ebben a pluralizmus egyik irányzatával, az NSZK-ban létrejött úgynevezett neopluralizmussal és a körülötte kibontakozott vitával foglalkozik. Kimutatja a németországi pluralizmus eltérését az amerikai pluralizmus-fölfogásoktól, hangsúlyozva, hogy Németországban "a pluralista demokrácia irányába mutató tendenciák lényegében a munkásmozgalom törekvéseiből, nem pedig a liberalizmus hagyományából származnak, mint pl. Angliában vagy az Egyesült Államokban". (26. o.) Mások a történelmi előzmények is: Németországban az érdekszövetségek már a császárság idején is domináns szerepet játszottak a politika alakításában, az államtestbe beépülve, fél-állami státusra szert téve, sajátosan befolyásolták a politikai rendszer fejlődését. Bayer József megállapítja, hogy noha a neopluralizmus általános társadalommagyarázó igénnyel lép föl, nem tud megfelelni ennek az igénynek. Ideológiai funkcióját tekintve a neopluralizmus konszenzus-elmélet, az osztálybéke filozófiája, "amely egyetértést termel a polgári-demokratikus politikai rendszerre vonatkozólag, miközben ezt hallgatólagosan átviszi a társadalmi rendszer alapjaira is, kioltva a kapitalizmus átalakítására irányuló kérdéseket". (74. o.) Rámutat a szerző az elmélet konzervatív jellegére is, mivelhogy a berendezkedés elve, a már legalizált érdekek pártján áll, és változáellenes. A szerző részletesen ismerteti Ernst Fraenkel pluralizmus-elméletét, amely a pluralizmus-vita elindítója és középpontja volt az NSZK-ban, s kitér az elmélet jobb- és baloldali kritikusaik legfontosabb megállapításaira, főbb gondolataira is. Elemzésének befejezéseként a korporativizmus kialakulóban lévő elméletével foglalkozik, amely egy paradigmaváltás esetén a továbblépés valószínű iránya lehet.

A tanulmánykötet másik bevezető tanulmányát Hardi Péter írta a pluralizmus-elméletek amerikai változatáról. A szerző először is részletesen elemzi az amerikai fejlődés specifikus jellemzőit, az USA társadalmának pluralista vonásait és ennek okait; rámutatva az állam nagyságából, etnikai, faji, vallási sokszínűségéből, az ország "betelepítésének" módjából fakadó sajátosságokra is. Ismerteti a pluralizmus-fölfogások főbb jellemzőit, különös tekintettel Robert Dahl kutatásainak elméleti eredményeire, mivel ez vált az amerikai pluralizmus-elméletek paradigmájává. Ezeket összegezve megállapítja, hogy a pluralizmus olyan politikai rendszer, amelyben intézményesített formában is megvalósul a társadalomban jelentkező különböző érdekek kinyilvánításának és érvényesítésének sokfélesége, s amelyben e sokféleséget a politikai döntésekben való részvétel számára alkotmányosan is elismerik és garan-

tálják. A pluralista elmélet sajátossága a magánélet és a hivatalos politikai szféra nagyfokú elkülönítése, a politikai részvétel önkéntességének tiszteletben tartása. A politikai pluralizmus rendszerében a társadalom egyes alrendszerei kívül esnek a politikai szféra hatókörén. A pluralizmus-elméletek kiindulópontja a csoport, a csoportok közötti alapviszony pedig a konfliktus. A döntéshozatalt tekintik a politikai folyamatok paradigmaticus esetének, de olyan megszorítással, hogy a döntéshozatalt leszűkítik a kulcsterületekre vonatkozó döntések területére, s ezen belül is a megfigyelhető viselkedésformákat tekintik meghatározónak. Hardi Péter a pluralizmus-elméleteket ért bírálatokat vizsgálva megállapítja, hogy a kritikák ezen premiszák mindegyikét érintették. További kritikák érték az elméletet normatív jellege miatt, s noha mint elmélet létezik, gyakorlati megvalósulása kétséges.

A kötet második részének nyitótanulmánya a pluralizmus-elméletek klaszszikusának, Harold Laskinnak egy rövid, kései írása, amelyben megismétli és megerősíti azon korábbi nézetét, miszerint az állam is csupán egy a sok egyesülés közül, nem tarthat nagyobb igényt az engedelmességre a többi egyesülésnél az erkölcsi jog vagy a politikai bölcsesség alapján; szuverenitása elsősorban hatalmi kérdés. Ugyanakkor korai pluralizmus-fölfogása gyöngéjének tekintette, hogy nem ismerte föl az állam lényegét, azt, hogy az állam osztályviszonyok kifejeződése. A kötet második tanulmányának szerzője Carl Schmitt, Laski elméletére való reagálásként már a harmincas évek elején kidolgozta a totális állam elméletét, s e munka során lényegében mindazon érveket megfogalmazta a pluralizmussal szemben, amelyeket a neopluralizmus-vita során Fraenkellel szemben felsorakoztattak. Egyik leglényegesebb gondolata, amelyet a kötetben szereplő "A pluralizmus mint az állam felbomlaltásának elmélete" c. cikkében a korai pluralizmus-elméletek államszuverenitást-megkérdőjelező nézetével szemben megfogalmaz, a következő: "Az, hogy az állam egység, mégpedig mérvadó egység, az állam politikai jellegén alapul. A pluralista elmélet /.../ ha elvitatja az állam egységét, és politikai társulásként lényegileg egyenlőként állítja más, pl. vallási vagy gazdasági társulások mellé, akkor mindenekelőtt a politikum specifikus tartalmának kérdésére kell választ adnia."

Ernst Fraenkel, a szövetségi németországi pluralizmus-vita elindítója, A modern demokrácia struktúraelemzése című könyvének "Pluralizmus és totalitarizmus" című fejezetével szerepel a válogatásban. Fraenkel szerint a pluralizmus a reformizmus államelmélete, a tőke és a munka antagonizmusában csupán az egész társadalmat átható érdekellentétek egyik fontos megjelenési

formáját látja meg, amely nem vezet föloldhatatlan konfliktushoz, amennyiben az egyesüléseket nem akadályozzák érdekkellentéteik kihordásában. Legnagyobb veszélynek az ember eltömegesedését, a tömegemberré-válást tartja, ennek el-
lenszerét pedig az autonóm csoportokban és pártokban véli föllelni. Az általános, mindent átfogó közmegegyezést illúzióknak tartja; a pluralista demokrácia a közjót egy általános érvényű értékrend tiszteletben tartása mellett a csoportérdekeknek az államon belüli kiegyenlítésével igyekszik elérni. Fraenkel nézeteit erőteljes kritika érte jobb- és baloldaltól egyaránt. A konzervatív kritikusok reprezentáns alakja, Rüdiger Altmann szerint a pluralizmus a polgári társadalom természetes rendjének legalizálása, s nem az állam falta föl a polgári társadalmat, hanem fordítva. A pluralizmus a társadalom nagymértékű manipulálhatóságát idézte elő, s dezintegrálással fenyeget. A megoldást a pluralizmus leépítésében, az állam megerősítésében, a közvetítő szervezetek szerepének csökkentésében, illetve megszüntetésében látja; a társadalom egységét nem az érdekek ellentétéből, hanem összekapcsolásukból véli megteremthetőnek. A baloldali kritikusok közül Helge Pross rámutat annak veszélyére, hogy a pluralizmus rögzíti a társadalmi egyenlőtlenségeket, azáltal hogy a legerősebb érdekcsoportok, vetélkedésük során, zárt hatalmi elitte egyesülhetnek, korlátozva ezzel más érdekek érvényesülésének lehetőségét. Veszélyesnek tartja azt is, hogy a különböző csoportok egyre inkább elveszítik különbözőségüket, individuális vonásaikat, s egyre inkább szabványosodnak, egyformává válnak. A baloldali kritika másik képviselője, Robert Paul Wolff szerint a pluralizmus konzerválja a berendezkedést, az érdekcsoportok status quo-ja megmerevedik, nem engedi érvényesülni az új érdekeket, végső soron gátolja a társadalmi változásokat. Rámutat arra is, hogy az állam nem pártatlan döntőbíró az érdekek küzdelmében, hanem általában az erősebb érdekeket támogatja.

A pluralizmus-elméletek legszínvonalasabb kritikáját Johannes Agnoli nyújtja. Mint a kötetben szereplő írás címéből is kiderül — "A társadalmi béke programja és technikája" —, a pluralizmust a társadalmi béke ideológiájának tekinti, s lényegét a következő módon tárja föl: "Az a vita, hogy vajon plurálisan tagolt vagy antagonisztikusan szétszakított társadalomban élünk-e, elvételi tulajdonképpen tárgyát. Sokkal inkább egy megkettőzött társadalmi valósággal van dolgunk, amelyben mindkét aspektus föllép, de különböző síkokon; /.../ a pluralizmus, amely előtérbe került az elosztás síkján, nagymértékben láthatatlanná teszi az uralom monopolizálását a termelés síkján és a társadalmi polaritás antagonisztikus feszültségeit." (166. o.)

A már korábban is említett Robert Dahl két dolgozattal is szerepel a kötetben. New Havenben végzett fölméréseinek eredményeit általánosítva dolgozta ki pluralizmus-elméletét, melynek eredménye egy olyan politikai rendszer képe, melyben a hatalomnak nem egy, hanem több alapja van, s ahol az egyenlőtlenségek ugyan megvannak, de nem halmozódnak. Ebben a rendszerben az egyének sokféle csoportban tevékenykednek érdekeik érvényesítése érdekében. Ezentúl a rendszerben bármilyen probléma fölvethető és megoldható a politika területén. A hatalom tényleges megoszlását a csoportok közötti konfliktusokban, a döntéshozatali folyamatokban megnyilvánuló viselkedés elemzésével lehet föl tárni. A társadalmi törésvonalak Dahl szerint nem az osztályok mentén húzódnak, fontosabbak az etnikai, vallási, szakmai stb. csoportok. Véleménye szerint az ellenőrzés kérdése megelőzi a tulajdon kérdését, s valamely országban a pluralizmus mértéke elméletileg nem függ attól, hogy ott szocialista vagy kapitalista berendezkedés van; a döntő az, hogy milyen mértékben vannak decentralizálva a döntések. Peter Bachrach és Morton S. Baratz "A hatalom két arca" című tanulmányában viszont több ponton is bírálja Dahl fölfogását: kritizálják, hogy a döntéshozatal körét a biztos kimenetelű ügyekre korlátozza, és semmilyen használható kritériumot nem ad a fontos és a kevésbé fontos döntések elhatárolására. A döntés középpontba-állítása azért hibás, mert a döntést-nem-hozás is a hatalom egyik jellemzője.

Ez a válogatás föltehetőleg csak az egyik első lépés a pluralizmus elméletének hazai bemutatásában és marxista igényű elemzésében. Reméljük, a következő lépésre nem kell ilyen sokáig várnunk.

EGY MARXISTA POLITIKAELMÉLET MEGALAPOZÁSA*

Mariska Zoltán

"A marxista politikaelmélet alapvonásai" alcímet viseli Ágh Attila új könyve, s valószínűleg nem ártunk a könyv szellemének, ha Lukács György szállóigévé vált mondására hivatkozunk: "Vissza Marxhoz és előre a mai problémákhoz!". Éppen a jelenkor problémáinak elméleti tisztázása vetette föl ugyanis a politikaelmélet kidolgozásának igényét, s Ágh Attila egy percig

*Ágh Attila: A politika világa, Kossuth, Bp. 1984, 257 oldal.

sem hagy kétséget afelől, hogy ez a kidolgozás elképzelhetetlen a marxizmus klasszikusainak újraolvasása és újrafelfedezése nélkül. Nem is az a probléma, hogy olvassuk-e Marxot, sokkal inkább az, hogy hogyan olvassuk. Csupán Marx életművének alapos ismeretében rendelkezhetünk ama bizonyos egészen gondolkodás elvével, ami sokkal inkább az egész felőli közelítést jelzi, a részproblémák, a rész kutatások felé. Másrészt, s erre A politika világa is figyelmeztet, súlyos hiba lenne, ha Marx életművében nem látnánk meg az egyes periódusokat és ezen periódusok sajátos problémáit, ugyanazon kategória (jelen esetben a "politika") eltérő és egymásra-épülő kifejtését. Mindkét módszertani megjegyzés elengedhetetlenül fontos a mai marxista gondolkodás számára, hiszen a gondolati klisék gyártása helyett így lehet a mindenkori jelent marxista módon földolgozni, így lehet marxista választ adni a jelen nagy kérdéseire.

Van-e Marxnak politikaelmélete? -- A kérdés jogos, hiszen a könyv maga is túllép tematikájában a marxi (és engelsi) életművön, elsősorban Lenint (és Lenint kiegészítően Gramscit) tartva a marxista politikaelméleti rendszer kidolgozójának. Marx esetében sokkal inkább megalapozásról beszélhetünk, a középszintű elmélet szintjén. Mi ez a "középszintű elmélet"? El kell fogadnunk azt a megállapítást, hogy "a politikaelmélet műfaja nem követeli meg, s nem is bírja el az olyan típusú általánosítást és rendszerezést, amelyet a gazdaságtan kíván meg, s amelyet Marx érdemben el is végzett". (182–183. o.) Ha ezt megtettük, akkor látnunk kell a különbséget a hosszú távú történelmi tendenciák föltárására és a kapitalizmus logikai-analitikai modelljének megfogalmazására vállalkozó A tőke, illetve az esetleges segédhipotéziseket is fölvállaló, de mindenestre egy rövidebb történelmi periódus elméleti földolgozását elvégző marxi munka között. A konkrét helyzet túlalánosítása éppúgy tévedéshez vezet, mint a gondolkodás absztrakt fogalmainak erőltetett alkalmazása bizonyos konkrét helyzet értelmezésénél. Így bármennyire is jogos elméletileg a politika specifikus jegyeiről beszélni, s bármennyire is kimutathatók a politika általános meghatározottságai, a politika absztrakt meghatározás, s mint ilyen nem-létező. A mindenkori éppígylet megértésére és elméleti földolgozására vállalkozó s ebbeli törekvésében akár kategóriaváltásra is hajlandó, önkritikus elméleti magatartás ezerszer termékenyebb lehet, mint egy vélt elméleti "igazságokkal" fölépített absztrakt-logikai konstrukcióhoz ragaszkodó eljárás.

Mindezen előrebocsátott módszertani megjegyzések után emeljük ki A politika világa néhány központi gondolatát. A könyv az Ágh Attilától megszokott alapossággal használja föl a marxi életmű gondolatait, s ezen életmű újsze-

rú interpretálását bőségesen alátámasztja példákkal, szövegrészletekkel. Véleménye szerint a társadalom, politika és állam hármás értelmezésében komoly változások mutathatók ki, s ezek a változások nem csupán a hegeli tradícióktól való megszabadulásból, illetőleg a társadalom analízisének fokozódó elmélyültségéből fakadnak, hanem elsősorban az adott jelen megváltozott tartalmainak analízise tette szükségessé a kategóriák eltérő értelmezését. Vitatkozik a könyv a kontinuitás és a vele összefüggő szétválasztás tételével, mely szerint a polgári társadalom—politikai állam hegeli szétválasztásához Marx mindig is hű maradt, s egész életművét alapvető fiatalkori gondolataihoz viszonyítva kell értelmezni. Holott már az 1848-as év által behatárolt korszakban is a liberális, "szolgáló" állam lényeges és új mozzanatokat tartalmaz. A szétválasztottság a politika túlvilági jellegét eredményezi, hiszen a rousseau-i és a jakobinus hagyományokon alapulva, a demokrácia az a bűvös fogalom, amely föloldja a tragikusan értelmezett szétválasztottságot, s megszülethet az igazi, valódi emberi közösség. Egy elméletet azonban a hiányzó kategóriák is jellemeznek. Így például ebben a periódusban a "nemzeti" a polgári társadalom absztrakt-elvonatkoztatott fogalma, de még 1848 előtt új tartalmat nyer, amikor a nemzetközi politikai viszonyok nemzetivé szerződött egységét jelenti. Politika és gazdaság összefüggésének fölfedezése, a világérintkezés, a gazdaság és termelés különbözősége, a gazdaság immanens törvényszerűség-rendszere, az érdekek, az egyenlőtlen fejlődés mint új momentumok függenek össze a liberális állam koncepciójával. Végző soron az összeálló új koncepció a termelőerő fogalmában szintetizálódó, de különműködését megőrző kettősség, illetőleg a tudati képződmények egysége: "a polgári társadalmat a maga különböző fejlődési fokaiban az egész történelem alapzataként fogja fel, és egyrészt cselekvésében mint államot ábrázolja, másrészt a tudat összes különböző elméleti termékeit és formáit /.../ belőle magyarázza". (Vö. MEM 3. k. 42—43. o.)

A könyv legtanulságosabb fejtegetései kétségtelenül a tulajdonképpeni politikai marxi fölfogását elemző gondolatok, melyek elsősorban a Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájához kapcsolódnak. Mindenekelőtt a "vég kezdete" és a "kezdete vége" szójátékkal finoman jelzett különbség a forradalmak kora és a tőke kora között. A kezdet vége a forradalmak számára csalódást, a filozófus számára szusszanásnyi időt jelent, az elméleti problémák átgondolásának lehetőségét. S itt a kategóriaváltást nem csupán az elmélyülő társadalomanalízis, hanem az új történelmi szituáció is motiválja. A középszintű elmélet Ágh Attila-féle értelmezésére kiválóan alkalmas a Brumaire, hiszen a történelmi szituáció által szükségképpen támasztott korlát a "helyi

értékű" megállapítások sokasága mellett általánosítható elvek megfogalmazását is lehetővé teszi. Noha változatlanul nem lehet más a legáltalánosabb megfogalmazás, mint hogy a politikának nincs és nem is lehet önálló története, ez minden formációban mást jelent konkrétan. A bonapartizmus marxi értelmezése a liberális állam koncepciójának végét jelzi. Az alulról jövő forradalmak korszakának lezárulásával a fölülről jövő forradalom kap lehetőséget. A bonapartizmus lényegét Marx abban látja, hogy a végrehajtó hatalom végleges és visszavonhatatlan győzelmet aratott a törvényhozó hatalom fölött. A liberális állam koncepcióját az intervencionista állam vette át, amely fölülről irányít; elsősorban a gazdaság menetébe avatkozik bele, de nem hagyja érintetlenül a társadalmi tudatformák egyetlen megjelenési formáját sem. Itt lehetőség nyílik az általánosításra, hiszen napjaink államának legfontosabb funkciója finom vagy durva eszközökkel, de mindenképpen a föntől lefelé ható tudatos társadalomirányítás: modern világunkban tehát ne keressük a liberális állam megfelelőjét. Az intervencionista állam gazdaság és politika inadekvációját teljesítette ki. Önálló, immanens törvényszerűségrendszert alakított ki magának, amely egy új "osztályt", alapjában az adminisztrációs funkciót ellátó bürokráciát jelenti. Ontológiailag ezen az új szerveződési szinten megjelenő egyének az úgynevezett általános érdekekre való hivatkozással új közvetítési rendszereket építenek ki. A "politikai" osztály és a "termelő" osztály véglegesen eltávolodik egymástól, masszív államgépezet jön létre, mely államgépezet önállósodása tökéletesen megfelel a gazdasági hatalmat gyakorló burzsoázia érdekeinek. Egyrészt a burzsoá saját magánérdekeit követi, nem föltétlenül vágyik politikai hatalomra, másrészt van egy apparátus, amely az ő érdekében, de nem az ő nevében dolgozik. Munkája mindenképp abban áll, hogy az adott társadalmi közösségen belül jelentkező konfliktusokat beavatkozása révén (durva vagy finom eszközökkel) individualizálja, azaz ne engedje meg, hogy általános érvényűvé, társadalmi méretekben releváns problémává fejlődjenek ki.

A politika világa által fölvázolt marxi konstrukció aktualitását aligha kell bizonygatni. A modern manipuláció elméleti megközelítésének lehetőségét, pontosabban annak megalapozását tartalmazza. Lukács György ontológiai fejtegetéseinek szellemében járunk el akkor, amikor a modern kapitalizmus és a mai szocializmus alapvető és meghatározó jellegű ontológiai különműségének hangoztatása mellett nyomatékosan fölhívjuk a figyelmet arra, hogy a mai szocializmus a kapitalizmus által fölvetett kérdésekre igyekszik megtalálni saját válaszait, s ezen problémák és válaszok ellentmondásaival küszködik. A jelen megértéséhez nélkülözhetetlen kategóriák egyúttal az intervencionista

állam legfontosabb sajátosságai is. Az inadekváció teljes kibontakozódását jelenti a politikai elit, a katonai-hivatali adminisztráció, az egyensúlyi-hatalmi modellek, az átmenetileg szükséges politikai formák megléte. S noha változatlanul fönnáll, hogy új forradalmi helyzet csak új válság nyomán keletkezhet, óriási hiba lenne a fönről jött forradalom elméleti tisztázásának elmulasztása. A történelem "ravaszága" (Lenin) figyelmeztethet bennünket arra, hogy a történelmi tapasztalatok leszűrését elvégző okos vezetés egyre jobban kézben tudja tartani a társadalom irányítását, egyre kevesebb vezetési hibát követ el, s ami ennél sokkal fontosabb, ki tudja küszöbölni az esetleges hibák káros következményeit. Ma már intézmények, apparátusok mérik az adott társadalmi közösségen belül az egyének érzékenységét, teherbíró képességét — a közvéleménykutatás nem jótékonysági intézmény, sokkal inkább a vezetést gyakorló bürokrácia önvédelmi mechanizmusa. Mindez tulajdonképpen egy lehetséges továbbgondolása a könyvben foglaltaknak. S ezen továbbgondolás a már említett és itt nem részletezhető ontológiai különmeműsége alapszik, amely a modern kapitalizmus és a mai szocializmus között fönnáll.

A könyv gondolatvilágából adódóan Lenin politikaelméleti nézeteit is át kell gondolnunk, még ha érintőlegesen is. Általában az elemzések Lenin alapvetően más történelmi helyzetét választják kiindulási alapként, s különösen jogos a megváltozott történelmi helyzet hangsúlyozása egy marxista politikaelméleti munkában. A marxi gondolatvilágban jelentkező átmeneti korszak ("politikai kommunizmus", "nyers kommunizmus") Lenin korában, még ha kezdetleges formában is, de gyakorlati-valóságos megalapozottsággal bír. A politikum elsődlegességének lenini elve a társadalmi rendszer egészében való átfogását, a részrendszerrel integrálását, valamint a politikai rendszer aktív, alkotó társadalmi szerepét jelenti. Kelet-Európa szerepének előtérbe-kerülésével a világegészen való gondolkodás új tartalmat nyer, s ez az új tartalom a mai marxizmus számára a világegészen való marxista földolgozásának alapja kell hogy legyen.

Egy újabb, nagyon kifejező szójáték a marxista társadalomelmélet másik csomóponti kérdését jelzi. A "forradalom állama" és az "állam forradalma" kifejezések közül az előbbi a Párizsi Kommün általánosítható tapasztalatainak elméleti földolgozását és mindenféle modellt vagy recept elutasítását tartalmazó fejtegetéseket jelez Marx és Engels munkásságában. Azzal a történelmi tapasztalattal egészítődik ki a problémakomplexum, amely, a Kommunista Kiáltvány gondolatvilágához képest önkorigáló jelleggel, az államgépzet átalakítását és fölhasználását, mindenesetre nem szétzúzását tartal-

mazza. S ez a tétel már a szójáték másik tagjához, az állam forradalmának gondolatához vezet el. Noha a forradalom állama nélkül a proletárdiktatúra értelemszerűen el sem képzelhető, az állam forradalma éppúgy nélkülözhetetlen, mint az összes társadalmi képződmény politikai reformja. A könyv nagy jelentőséget tulajdonít annak a Lenin munkáiból világosan értelmezhető hangsúlyváltásnak, amely a politika elsődlegességét jelenti, és mélyen kapcsolódik a szocialista forradalom periferiális indíttatásának tényével. A politika "elsődlegességének" lenini elve a lehető legszélesebb értelemben használatos, mert csak a társadalmi képződmények átpolitizálásával lehet behozni azt a gazdasági és kulturális lemaradást, amely Kelet-Európát, Lenin számára Oroszországot, meghatározó módon jellemzi. Az így összeálló kép tartalmazza a szocializmus periferiális helyzetét a világérintkezésben, a politikum dominanciáját a szocialista fejlődésben, a kulturális fejlődés perspektíváját (amely a fejlett országok utolérését biztosíthatja) és annak hangsúlyozását, hogy a szocialista átalakulás átmeneti korszaka lényegesen hosszabb időt vesz igénybe, mint ahogyan azt elméletileg gondolni lehetett.

Alapvonások fölvázolására vállalkozik tehát a könyv, de jelzi, hogy a marxista elmélet ezen alapvető szempontok figyelembevételével tudja csak földolgozni napjaink egyelőre elméletileg földolgozatlan problémáját, a harmadik világ, a nemzeti felszabadító mozgalmak fejlődési lehetőségeit és perspektíváit is. Ahogyan Marx idejében Anglia, úgy a XX. században az USA, mint a legfejlettebb imperialista nagyhatalom, vállalja föl azt a szerepet, amely, hangoztatott elvei ellenére, a saját mindenkori gazdasági érdekeinek védelmében az adott status quo fönntartását hivatott betölteni, s így saját érdekeinek megsértéseként könyvel el minden nemzeti fölszabadító mozgalmat. Ugyanúgy a lenini értelemben vett "politikum elsődlegessége" tézis határozza meg a harmadik világ fejlődési perspektíváját, hiszen gazdasági lépéshatárányát sehogyan sem tudja behozni. A nemzeti fölszabadító mozgalmak, forradalmi menetelésükkel együtt, ugyanúgy bejárrák a nemzetté válás folyamatát is, mint ahogyan az a századelő orosz forradalmi folyamatában történt. Ismételten hangsúlyozva a modell és az általánosítható jegyek közti módszerbeli különbséget, az egyenlőtlen fejlődés által meghatározott válsághelyzet lehetséges elméleti földolgozásának alapvonásait olvashatjuk a lenini gondolatok interpretálásában.

Egy könyvet olvashatósága is minősít, s ebben a minősítésben A politika világa vita nélkül jelest érdemel. Gondosan szerkesztett, áttekinthető fölépítésű. Világosan megfogalmazott "programnyilatkozat" áll minden fejezet élén, s a gondolatmenet legfontosabb eredményeit pontokba foglalva olvashat-

juk az egyes fejezetek végén. A szerző nem hagyja elveszni gondolatait, megállapításait újból és újból tudatosíttatja. A könyv szándékoltan megmarad, az alapvonások fölvezetésével, "elméleti" jellegűnek a szó azon értelmében, hogy semmilyen gyakorlati relevanciát nem von le konstrukciójából jelenünkre vonatkozóan. (Talán kivételt képeznek a harmadik világra vonatkozó fejtegetések.) Mégis, kényszerítő erővel, közvetlen gyakorlati relevanciák levonására ösztönöz. Legfontosabb kategóriái (intervencionista állam, fölülről jövő forradalom, politika és gazdaság inkongruenciája, a politikum elsődlegessége stb.) a mi realitásunk kategóriái is, s mint ilyenek, nélkülözhetetlenek emez éppígy lét filozófiai földolgozása számára. Az "alapelv" megjelölés följosítja ugyanis az olvasót a konstrukció továbbgondolására. A továbbgondolás kiindulási alapja lehet például az a zavar, mely változatlanul megvan a politika, az állam, a jog stb. fogalmak olvasásánál. Absztrakt-általánosító jellegükről volt már szó, de csak egy vonatkozásban. Lukács György ontológiai gondolatainak ismerői számára magától értetődik, hogy nincs semmiféle társadalmi intézmény, szervezet (így nincs állam sem) az őket működtető, életben tartó egyének nélkül. Tanulságos lehet mindenesetre, hogy az Ontológia az egyének gazdasági tevékenységétől kezdve a legkülönbözőbb társadalmi jelenségeket, problémakomplexusokat csak egy esetleges "Etiká"-ban tartotta kidolgozhatónak. Ha napjaink káros jelensége például a bürokratizmus, akkor gyorsan hozzá kell tennünk, hogy nincs bürokratizmus bürokrata nélkül. Abból a tényből kell kiindulni, hogy egyáltalán nem jellemzi közéleti tevékenységünket a kanti "megértett jónak szívügyként való föl fogása". A társadalmi és állami szervezetek működtetői, vélt vagy valódi kényszerből, az adott intézmény társadalmi funkcióját föl vállaló és azt képviselő egyének — még ha ez olykor pusztán verbálisan hangoztatott föl vállalás is. A föl vállalás végül is morálisan kerül földolgozásra, az elfogadom-elutasítom pólusok közötti ontológiai sokszínűséggel, árnyalattal. Miért kellene megfélemedezni erről a lényegi meghatározottságról? A mi gyakorlatunkban a a testület hozza a döntéseket, s nem a testületet adó egyének, a hatékony munkavégzéshez nélkülözhetetlen bizottság egyúttal a döntés személytelenségét is jelenti. Ha tehát "harcolni" akarunk a bürokrácia ellen, akkor végül is a bürokraták ellen kell harcolnunk.

Varga J. László

A művet, melyről szó van, az a Karl Kautsky írta, akinek életpályája, elméleti és politikai munkássága a korabeli munkásmozgalom vezető köreiből talán a legszélsőségesebb véleményeket vonzotta. A cseh származású osztrák-német teoretikus méltónak bizonyult a legmagasztosabb értékelésekre, mint a revizionizmus elleni eszmei küzdelem élharcosa. Engels — akinek több írását a 80-as években a Kautsky által szerkesztett Die Neue Zeit jelentette meg — barátjaként tisztelte, bár kemény kritikusa is volt; de az övé lett Rosa Luxemburg 1914-ben kimondott megítélése: "a mocsár ideológusa", vagy pár esztendő múltán, 1918-ban, Lenin ítélete: "a renegát". A mű szerzője tehát, mint személyiség is rendkívül izgalmas téma, bár sajnos igaza van Horváth Jenőnek, mikor a könyv előszavában így fogalmaz: "/.../ alig találunk olyan műveket, amelyek átfogóan tárgyalják Kautsky munkásságát, az egész életútját áttekintő mű még megírásra vár". Horváth J. előszava is szükséges kiegészítése Kautsky e művének. A szerző életrajzában, a Kautsky-interpretációk elemzésének és magának Az út a hatalomhoz c. munkának a méltatása bővebb tekintés lehetőségét is nyújtja a korabeli munkásmozgalom viszonyaiba.

Az út a hatalomhoz éppen akkor íródott, amikor a legnagyobb szükség volt rá a mozgalomban. Első változata cikksorozatként jelent meg; önálló művé 1909-ben kerekedett — ennek indokairól és körülményeiről maga a szerző ír a mű két kiadásában előszavában. Az előzmény és a mű megjelenése "heves ellenvetéseket váltott ki". Nem véletlenül, hiszen ez az időszak nem a "vita a vitáért" korszaka volt, az elméleti vitapólusok nagyon is a társadalmi-politikai gyakorlat konkrét leckéit kívánták megoldani. Így — vagy úgy. A mű bizonyítja, hogy Kautsky, konzekvens marxistaként, a proletárforradalom szükségessége és időszerűsége mellett tört lándzsát. Érvei kiválóan tükrözik történelmi fölkészültségét, a marxizmus mély ismeretét. A mű ismertetése kapcsán maradjunk is a "vörösök papájának" e konkrét stádiumánál, ezen forradalmi írásának kiragadásánál: ezt nevezte Lenin "az opportunisták ellen írt utolsó és legjobb művének". A szerző ugyan nem tekintette művét a német szociáldemokrata párt hivatalos propagandairatának. Hangsúlyozza, hogy személyes álláspontját fejti ki, felelősséget vállalva önmaga radikalizmusáért.

*Karl Kautsky: Út a hatalomhoz, Kossuth Kiadó, "Források" sorozat, Bp. 1985, 168 oldal.

Elemzése híven mutatja be a gazdasági fejlődés következtében megváltozott forradalom-föltételeket, a politikai erővonalak korabeli alakulását. Az államhatalom tényleges tartalma jegyében lép föl a "proletár-polgári koalíciós kormány" naiv, opportunista ideájával szemben, Marxra hivatkozva; a proletárdiktatúra elkerülhetetlensége az ő gondolatainak lényege. Fölidézi az 1891. évi erfurti kongresszus vitáját a forradalom lehetséges időpontjáról, majd az 1905-ös oroszországi forradalom előzményeit és kiszámítható kelet-európai hatását az egyes nemzetek munkásmozgalmi aktivitására. Mindezek azért is fontosak számára, mert kérlelhetetlenül ostromozza a "lélektelen rutin" módjára gondolkodókat, s a jelen elemzését fontosnak tartó "forradalmi módon gondolkodók" szellemében világítja meg pl. az imperialista háborúk és a forradalmi mozgalom konkrét viszonyát, lehetséges tartalmi kapcsolódását. A "jövendölés" tudományos megalapozottságú létjogosultságát és annak politikai módszertanát tárja az olvasó elé. "Nincs tévesebb felfogás, mint az, hogy a politikában csak a pillanatnyi érdekek döntők, hogy a távoli eseményeknek nincs gyakorlati jelentőségük /.../" Hiba, ha "úgy kezeljük a jövőre vonatkozó nagy céljainkat, mint valami tovatűnt ifjúkori szerelmet, amellyel a nyilvánosság előtt a legszívesebben már nem lenne semmiféle kapcsolatunk" — írja. (57. o.) E gondolatok akkor és ott lényegi problémákba vágtek, hiszen a "posványosodó" kényelmesség ellen szóltak, a történelmi felelősségre figyelmeztettek. De bizonyára nem vezet szubjektív túlzásba egy mai olvasó konzekvenciája sem, ha e sorokat klasszikus értékűnek minősíti, és mai aktualitását szintén aláhúzza. Hiszen a jelennel való mindennemű megbékélés a jövő iránti érdektelenség is egyúttal.

A mű vitáit, gyakran van benne helye a polémianak. Egy ilyen izgalmas részlet pl. a "belenövés-elmélet" pro és kontra történő fölvezetése. A szerző dialektikus fölfogásában más, reális hangsúlyt és szerepet kap a mások által abszolutizált tőkekoncentráció és a munkásosztály megerősödése — mint valóságos tények és a kapitalizmust megdöntő új társadalom előfeltételei. A tények következményeire helyezi a hangsúlyt: a tőke és a munka ellentétének fölszámolására kizárólag a társadalmi forradalom a reális megoldás. Ismét nem nehéz a társadalmi fejlődés modern polgári elméleteire, illetve annak ma is aktuális cáfolataira asszociálni. Minden revizionizmus — opportunizmus-hoz vezet. Vagy éppenséggel az oka. Az új helyzet (értsd: a múlt század végi Németország és munkásmozgalom) ténylegesen új elemzést igényel. Kautsky itt még tudja, mert ortodox marxista volt, hogy a revizionizmus kihúzza a talajt a munkásosztály lába alól; elengedhetetlenül helyesen cselekszik tehát, mikor e könyvében helyesbíti Marx revizionista félremagyarázását. Ezt teszi

— roppant magabiztossággal —, mikor a gazdasági fejlődés és az emberi akarat viszonyát vizsgálja, föllép minden egyoldalú abszolutizálással szemben, s a kérdéshez való viszonyt, a társadalmi determináció igenlésével, a materialista történelmi szemlélet kiindulópontjának nevezi.

Hűen a marxi--engelsi gondolatokhoz, ekkor még teljes szinkronban Lenin-nel vall Kautsky a proletártudat fejlesztésének fontosságáról, az elmélet jelentőségéről. Itt nem mondja — bár mondhatná! —, hogy a mozgalom elméleti válsága nem lehet azonos az elmélet válságával. Kautsky ekkori gondolatmenete is arra hívja föl tehát közvetve a figyelmet, hogy a marxizmus elméletét mint eszmei alapot nem oldhatjuk föl korunk ideológiai harcában sem anélkül, hogy veszélyes vizek felé ne eveznénk. Méltó és szükségszerű figyelmet áldoz Kautsky az Engelst torzító beállításoknak is. Személyes levelezésüket idézve igazolja, hogy Engels nem volt "a mindenáron való törvényesség békülékeny imádója". Amikor, a korabeli társadalmi helyzetből kiindulva, a megváltoztatás útját jelöli meg, legalább ilyen szenvedéllyel átkozza az anarchizmust, fölvezetve annak okait és bekövetkezett hatásait is. Itt, de másutt is impozáns történelemismeretről és a nemzetközi proletármozgalom mély ismeretéről tesz tanúbizonyosságot.

A sikeres proletárforradalom föltételeivel Kautsky nagyon precízen foglalkozik. Együttes meglétük eddigi hiányát állapítja meg, majd ezt igazolandó, sokoldalú statisztikai alátámasztással mutatja be a proletariátus valós erejét és tudatosságát kitermelő társadalmi tényeket. A tőkés hatalmak megerősödése, a militarizmus kibontakozása, az osztályellentétek kiéleződése, a szakszervezeti mozgalom helyzetének, föladatának tényadatokkal föltárt leírása világosan bevezeti a konzekvenciát: "Bizonyára senki sem annyira naiv, hogy azt állítsa: harc nélkül és észrevétlenül belenövünk majd a katonaállamból és az abszolutizmusból a demokráciába, a hódító imperializmusból a szabad népek szövetségébe /.../ A proletariátusnak ezekben a küzdelmekben hatalmas mértékben növekednie kell, nem győzhet bennük, nem érheti el a fentebb felsorolt célokat, a demokráciát és a militarizmus megszüntetését, ha maga nem tesz szert uralkodó helyzetre az államban." (133--134. o.) Klasszikus értékűek azok a sorai, amelyekben a proletariátus erkölcsi fölényéről, a tőkés társadalom uralkodó osztályának erkölcsi lezüllesztéséről ír. Ez is fontos tényező ahhoz, hogy "az elvtelen hangulati politikával szemben annál jobban megnöveli a dolgozó tömegek erőtudatát, minél inkább lehetővé teszi neki elmélete a következetes, célratörő gyakorlatot". (156. o.)

Az út a hatalomhoz mélyre mutató eszmei-politikai elkötelezettségről tanúskodik. A Kautsky munkásságát részletesebben ismerők a könyv megírásának

időszakát már a személyes meghasonlás korszakának kezdetébe helyezik. Vagyis más a teoretikus Kautsky, és kezd más lenni a politikus Kautsky. Mégis, a mű befejező — belső szenvedélyt kifejező — mondatai ma sem frázisok: "S a harci terephez hasonlóan roppant nagy az a feladat is, amely végül is ebből fakad: a világgazdaság társadalmi megszervezése. De a proletariátus is másként fog kikerülni a kezdődő és talán egy emberöltőn át tartó forradalmi korszakból, mint ahogy ebbe belép. Ha élcsapata már ma is az európai kultúrájú nemzetek legerősebb, legszélesebb látókörű, legönzетlenebb, legbátrabb, a legnagyobb szabad szervezetekbe tömörült rétegét alkotja, a harc során és a harc által magába olvasztja majd az összes osztályok önzetlen és széles látókörű elemeit, saját köreiben megszervezi és kiképezi, reménnyel és megértéssel tölti el legelmaradottabb elemeit is; a kultúra csúcsára emeli majd élcsapatát, s alkalmassá teszi arra, hogy irányítója legyen annak az óriási gazdasági átalakulásnak, amely végül az egész földkerekségen véget vet a szolgaságból, kizsákmányolásból, tudatlanságból fakadó minden nyomorúságnak. Boldog lehet az, akinek megadatott, hogy részese legyen ennek a magasztos harcnak és nagyszerű győzelemnek!" (158—159. o.)

POLITIKAELEMÉLET A NYÍLTSAÉG JEGYÉBEN*

Karcagi Zoltán

Ha egy recenzió föladata az, hogy fölkelte az érdeklődést, hogy orientálja a figyelmet, hogy jó idegenvezetője legyen a mű olvasásának, hogy segítsen megfejteni a rejtélyt: a szerző ars poeticáját; akkor Bihari Mihály, könyvének bevezetőjében, megkönnyíti a recenzens és az olvasó helyzetét. Nem kell a műből fáradságos munkával kihámozni a szerzői szándékot és hitet: ő maga vall erről. Nem hagy kétséget afelől, hogy munkáját egyetlen célnak rendelte alá, ez pedig nem más, mint tevékenyen, aktívan részt venni abban a munkában, amelynek célja a hatalom demokratikus rendszerének teljes és következetes kiépítése országunkban, a megkezdődött demokratizálódási folyamat siettetése, a politikai rendszer innovációs képességének fokozása. Hegedüs

*Bihari Mihály: Politikai rendszer és szocialista demokrácia, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Kar, Bp. 1986, 314 oldal.

András szavaival: közreműködni abban az igen fáradtságos munkában, amelynek célja rendszerünk politikai önbírálatának konzekvens megvalósítása. 10 év szellemi produktuma, 14 tanulmányban, mindössze egyetlen kötetben — mégis jelentős politikai tett. A kötet nyilvánvaló érdemei: egységes — valamennyi tanulmányon végigvonuló — gondolati mag, az ebben való tántoríthatatlanság és következetesség, a közérthetőség; ugyanakkor a specifikus tudományos nyelvezet használata, de főképp a társadalmunk legfontosabb sorskérdései fölötti töprengésből és megértéséből fakadó szókimondás és nyíltság.

A kötet első tanulmánya "köldöknézés", mégpedig olyan, amely egyúttal az empirikus kutatásokra serkent, és arra figyelmeztet, hogy a meddő rendszertani viták rendkívül sok szellemi energiát pazarolnak el, anélkül hogy akár csak a legkisebb gyakorlati haszonnal járnának a tudomány fejlődését illetően. Számára is evidencia, hogy egy tudomány, amint eszmél, amint öntudatra ébredése megkezdődik, ösztönösen keresni kezdi gyökereit, őseit, rokonait. Így kell ennek lennie a marxista politikai tudományokban is. A kutatók munkájának viszont nem szabad csak ebben a köldöknézésben kimerülnie. A szerző helyesen ítéli meg úgy, hogy a kutatások fő terrénuma ma a politikai szociológia. Ma ez az a kemény mag, amelynek fejlődése elvezethet egy magasabb absztrakciós szintre és egy minőségileg új szemlélethez, átadva helyét a politikai filozófiának és az általános politikatudománynak, amely akkor majd képes lesz átvenni e "kemény mag" szerepét.

A kötet címe alapján egyébként jól csoportosíthatók a benne föllelhető tanulmányok. Ugyanis egyik részük, a gazdasági alap és felépítmény viszonyának elemzését követően, a politikai rendszer elemzésével, míg a további tanulmányok a szocialista demokrácia hazai állapotának leírásával és a föladatak kijelölésével foglalkoznak.

A gazdasági alap és felépítmény általános viszonyának jellemzését és történeti áttekintést adva, a különös viszonyukra vonatkozó nézetek a szerző egész elméleti munkásságára, de a tudomány művelői számára nézve is alapvető jelentőségűek. A téma földolgozása során mindvégig betartja a szabályt: az egésztől haladni a részek felé, az általánostól az egyedihez. Az elméleti következetesség, a tekintélyt parancsoló marxista elméleti megalapozás eredménye egy rendkívül fontos antinómia föloldása; a gazdasági alap és a politikai felépítmény viszonyának dialektikus leírása. A gazdasági alap "történeti", ontológiai elsődlegessége, a politikai alternatíva-keretek meghatározó szerepe, a konkrét összekapcsolódás a különösség szintjén — rendszerspecifikusan — a politika elsődlegessége, amely ún. funkcionális elsődlegesség. Ilyen módon oldódik föl az "ellentét" Marxnak a gazdaság szupremáciájára vo-

natkozó tétele, valamint Leninnek a politika elsődlegességét hirdető álláspontja között, a szocialista politikai berendezkedésre vonatkozóan. A két legfontosabb létszféra egymáshoz való általános és különös viszonyának meghatározását követően a szerző a politikai rendszer általános, majd hazai elemzésének szenteli figyelmét. Az egyik legjelentősebb elméleti fölfedezése a szocialista politikai berendezkedést illetően a pártközpontú politikai rendszer létrejöttének kifejtése. A fölismerés azért lényeges, mert a hatalom fókuszában lévő, a hatalmat birtokló (egyetlen) párt demokratizmusa nem tekinthető a párt "belügyének".

Ez az a kérdés egyébként, amely átvisz a kötet másik nagy gondolati területére, a demokrácia hazai állapotának elemzéséhez. Ugyanis a pártdemokrácia tényleges megvalósítása a politikai élet, a demokratizmus alfája és ómegája. A kötetben lévő tanulmányok egyik legfontosabb érdeme — mint már kiemeltük — a nyíltság, az őszinteség. Ez elmondható a szocialista társadalom politikai rendszere magyarországi jellemzőinek leírásával foglalkozó tanulmányról is. A szerzőnek sikerül teoretikus szintre emelni hétköznapi politikánk azon antinómiáit, amelyek jelenleg még bénítóan hatnak a demokratizálás további fejlődésére. Érdemes ezeket a sajátosságokat itt külön megemlítenünk. Ezek a sajátosságok: a társadalmi integráció központosított újraelosztó rendszere, a pártközpontú politikai rendszer kialakulása, a hatalom kizárólagos gyakorlása a párt által, a döntési jogkörök erős vertikális és horizontális centralizációja, a minden szférára kiterjedő erős szervezeti koncentráció, az igazgatási föladatak és az igazgatási apparátus létszámának megnövekedése, állandósuló túlszabályozás a társadalomban, a hatáskörök összekeveredése, a személyi függésen alapuló hatalmi hierarchia intézményesítése, a hatáskörök meg- és újraelosztásának sajátos zsákmány-rendszere. A cikk elméleti tanulságai jól összeöngenek a demokrácia hazai állapotával foglalkozó tanulmányok mondanójával. A szerző nem győzi eléggé hangsúlyozni, hogy valamennyi elemnek — a politikai rendszer valamennyi elemének — egyidejű, párhuzamosan történő megváltoztatására, korrekációjára van szükség ahhoz, hogy a jelenlegi állapothoz képest a társadalom demokratikus berendezkedését illetően elmozdulás történjék. Jól érzékeli, hogy ehhez az elmozduláshoz a politikai rendszer bizonyos elemei egyfajta elsődlegességet élveznek, bizonyos területek kitüntetett szerephez kell hogy jussanak: így a képviselőlet szerepének állandó fokozása, az innovációs készség állandó növelése és a szocialista sajtószabadság teljes biztosítása.

Nem lehet vitás, hogy a szerző itt társadalmunk legégetőbb kérdéseit, "sorskérdéseit" kívánta elméleti igényességgel földolgozni. Az sem lehet

véletlen, hogy legutolsó tanulmányát éppen a sajtószabadság és a szocialista demokrácia összefüggése elemzésének szenteli. Hiszen amiről itt szó van, az nem más, mint "a vélemények írott gyülekezésének" szabadsága, a politikai nyilvánosság megteremtése, amelynek megvalósítása a politikai rendszer valamennyi elemének — főntebb hangsúlyozott — egyidejű változtatását is katalizálhatja. A fölismerés a sajtószabadság fontosságát illetően nem új keletű: elég legyen itt csak a fölvilágosodás kiemelkedő teoretikusának, a "fölvilágosult báró"-nak szavait idéznem: "A polgárok megfosztása a szólás és a sajtó szabadságától, annak ürügyén, hogy visszaélhetnek ezzel a szabadsággal, ugyanolyan értelmetlen, mint megtiltani a gyertyák használatát, annak ürügyén, hogy tüzet okozhatnak." Persze a szerző már túl van a fölvilágosodás korának naiv-liberális illúzióin. Nyilvánvaló, hogy szándéka nem "tűz okozására" irányul, hanem sokrétű, az általánosításokhoz elegendő alapot nyújtó empirikus kutatásokat akar, pezsgőbb szellemi életet, nyílt, őszinte, demokratikus állapotokat, a hatalom jelenlegi rendszerének következetesen demokratikus átalakítását, amihez ugyan nem föltétlenül hosszú, de mindenképpen nehéz és göröngyös út vezet, mint írja, "saját út nemzeti keretekben, szocialista tartalommal és a humanizmus eszményeivel".

E SZÁMUNK SZERZŐINEK LEVÉLCÍME

- Andrássy György: Janus Pannonius Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar,
Filozófia és Tudományos Szocializmus Tanszék, 7601 Pécs, 48-as tér 1;
- Pethő Bertalan: 1014 Budapest, Tárnok u. 3;
- Kövér György: Marx Károly Közgazdasági Egyetem, Gazdaságtörténeti Tanszék,
1093 Budapest, Dimitrov tér 8;
- Tóth Zoltán: 1221 Budapest, Lepke u. 5;
- Mezei György: Lukács Archívum és Könyvtár, 1056 Budapest, Belgrád rkp. 2;
- Papp Zsolt: Társadalomtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33;
- Weisz János: Orvostudományi Egyetem, Marxizmus—Leninizmus Tanszék, 7643
Pécs, Szigeti út 12;
- Kissné Tóth Katalin: 4300 Nyírbátor, Kenyérmező u. 2;
- Gelencsér László: 1196 Budapest, Nagy Sándor József u. 203;
- Bodács Emil: Agrártudományi Egyetem, Marxizmus—Leninizmus Tanszék, 9201
Mosonmagyaróvár, Lucsony u. 15—17;
- Bodor László: 1091 Budapest, Üllői út 95;
- Mariska Zoltán: Nehézipari Műszaki Egyetem, Marxizmus—Leninizmus Intézet,
Filozófia Tanszék, 3515 Miskolc, Egyetemváros;
- Varga J. László: MSZMP Budapest IX. ker. Bizottsága, 1092 Budapest, Köztelek u. 8;
- Karcagi Zoltán: 3529 Miskolc, Mednyánszky u. 24;
- Michael Th. Greven: Philipps-Universität, Institut für Soziologie, Wilhelm-Röpke-Strasse 6, Block B, D-3550 Marburg, Német Szövetségi Köztársaság;
- Vadim Sz. Szemjonov: Redakcija zszurnala "Voproszú filozofii", Szmolenszkij bul'var 20, SU-121002 Moszkva G-2, Szovjetunió.

A kéziratokat 2 példányban, a nyomdai szabályoknak megfelelően (oldalanként 25 sor, soronként 50 betűhely) kérjük szerkesztőségünkbe eljuttatni; tanulmány esetén rövid idegen nyelvű összefoglalással.

HELYREIGAZÍTÁS

Folyóiratunk 1986. évi 5—6. számában, Veress Ildikó tollából cikk jelent meg Tavaszgy Sándorról. A cikkbe két sajtóhiba csúszott be: Tavaszgy Sándor valójában 1937-ben lett püspökhelyettes és 1951-ben halt meg.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Nyomta: az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat. — Felelős vezető: Hazai György
Budapest, 1988.17903
Felelős szerkesztő: Lendvai L. Ferenc
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Meggjelent: 22,05 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0090

Az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg

Berend T. Iván

SZOCIALIZMUS ÉS REFORM

(Kérdőjel sorozat. Sorozatszerkesztő Ungvári Tamás)

A szerző hazánk gazdasági-társadalmi fejlődésének legutóbbi 30 esztendejét elemzi. Felvázolja a 70-es évekig megtett utat, bemutatja a marxi szocialista gazdaságkép és a reformfolyamat kapcsolatát, észrevételeket fűz Liska Tibor szocialista gazdasági modelljéhez, összefoglalja az ötvenes évekről folyó vita eredményeit, végül napjaink nagy kérdését taglalja: felzárkózik vagy lemarad a magyar gazdaság és társadalom?

A mű, melyet az érintett témák válogatott bibliográfiája egészít ki, biztos kézzel igazít el napjaink magyar valóságának legégetőbb kérdéseiben.

195 oldal — 12,5 × 17,5 cm — Füzve 35,— Ft
ISBN 963 05 4386 9

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Váci u. 22., ill. 1368 Bp. Pf. 236.

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Városház u. 1., ill. 1364 Bp. Pf. 52.

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya
1363 Budapest, Pf. 24.

Az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg

Juhász Gyula

A HÁBORÚ ÉS MAGYARORSZÁG

(1938—1945)

(Kérdőjel sorozat. Sorozatszerkesztő Ungvári Tamás)

A második világháborúval kapcsolatban az emberek tudatában sokféle indítékú valóságos vagy vélt sérelem él tovább: az egész országot vagy az egyes társadalmi rétegeket érintők, a faji megkülönböztetésből és a tömegmészárlásokból fakadók, a meggyőződésükért üldözöttek keserűségéből születők stb. E sérelmek tisztázására egyetlen lehetőség van — a háború történetének teljes feltárása.

158 oldal — 12,5 × 17,5 cm — Füzve 35,—Ft
ISBN 963 05 4419 9

Megvásárolható, illetve postai szállításra megrendelhető:

STÚDIUM Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Váci u. 22., ill. 1368 Bp. Pf. 236.

MAGISZTER Akadémiai Könyvesbolt
Budapest, V., Városház u. 1., ill. 1364 Bp. Pf. 52.

AKADÉMIAI KIADÓ Kereskedelmi osztálya
1363 Budapest, Pf.24.

01111 9

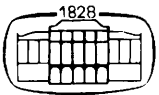
HARMINCKETEDIK ÉVFOLYAM

1988/5-6

1989-05-02

magyar filozófiai szemle

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
FILOZÓFIA
BIZOTTSÁGÁNAI
FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Megjelenik az MTA Filozófiai Intézet támogatásával

SZERKESZTŐK:

AMBRUS JÁNOS
(technikai szerk.)
ÁRON LÁSZLÓ
FEHÉR M. ISTVÁN
LENDVAI L. FERENC
(felölös szerk.)
TENGYELYI LÁSZLÓ

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:

ALMÁSI MIKLÓS (elnök),
JUDI ISTVÁN, KOCSONDI ANDRÁS,
KÓNYA ISTVÁN, MUNKÁCSY GYULA,
NYÍRI TAMÁS, PAPP ZSOLT, RUZSA IMRE,
SZIGETI GYÖRGYNÉ, SZIKLAI LÁSZLÓ,
TŐKEI FERENC, VARRÓ RÓZSA

1988/5—6

TARTALOM

ANDRÁSSY GYÖRGY: „Végső elemek” Marx életművében	483
PETHŐ BERTALAN: Értékvilág és társadalom. Szociálpszichológiai vázlatok egy társadalomontológiához	510

DOKUMENTUM

N. D. KONDRATYEV: A gazdasági konjunktúra nagy ciklusai (Kövér György bevezetőjével)	559
--	-----

TÁJÉKOZÓDÁS

MICHAEL TH. GREVEN: A reformelméletek társadalmi kialakulásáról és fölépítéséről	618
VADIM SZ. SZEMJONOV: A tökéletesítés, a gyorsítás és az átalakítás dialektikája a szovjet társadalom mai fejlődésében	637

SZEMLE

TÓTH ZOLTÁN: Társadalmi viszonyok és emberi tulajdonságok (Paul Hirst— Penny Woolley: Social Relations and Human Attributes)	660
MEZEI GYÖRGY: A történelem filozófiájáról és elméletéről (Agnes Heller: A Theory of History)	672
PAPP ZSOLT: Bevezetés Max Weber Műveinek tanulmányozásába (Dirk Käsler: Einführung in das Studium Max Webers)	681
WEISZ JÁNOS: „Bevezetés” Marxhoz (Jon Elster: An Introduction to Karl Marx)	687
KISSNÉ TÓTH KATALIN: A kortárs Marx (Tőkei Ferenc: Kortársunk-e Marx?)	697

A szerkesztőség címe:

1014 Budapest Úri u. 53. Telefon: 759-011/269-es mellék

Szerkesztőségi órák: péntek 10–12

A kiadóhivatal címe:

Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest, Alkotmány u. 21.

GELENCSÉR LÁSZLÓ: Szabadidő-utópia (Thoma László: A szabadidő marxi elmélete)	702
BODÁCS EMIL: Politikaelmélet Platóntól a poszt-behavioristákig (Paczolay Péter—Szabó Máté: A politikaelmélet rövid története)	706
BODOR LÁSZLÓ: Pluralizmus-variációk (Bayer József—Hardi Péter: Pluralizmus)	712
MARISKA ZOLTÁN: Egy marxista politikaelmélet megalapozása (Ágh Attila: A politika világa) ..	717
VARGA J. LÁSZLÓ: Kautsky forradalmi korszaka (Karl Kautsky: Út a hatalomhoz)	724
KARCAGI ZOLTÁN: Politikaelmélet a nyíltság jegyében (Bihari Mihály: Politikai rendszer és szocialista demokrácia)	727

CONTENTS

GYÖRGY ANDRÁSSY: „Final Elements” in Marx’ Work	483
BERTALAN PETHŐ: Life of Values and Society. Social-Psychological Sketches to an Ontology of Society	510

DOCUMENT

N. D. KONDRATIEW: Big Circles of Economic Prosperity (Introduction: György Kövér)	559
---	-----

REFLECTION

MICHAEL TH. GREVEN: On the Social Evolution and Structure of Reformist Theories	618
WADIM S. SEMENOV: Dialectics of Perfection, Acceleration and Restructuring in the Modern Age of Soviet Society	637

REVIEWS

ZOLTÁN TÓTH: Social Relations and Human Attributes	660
GYÖRGY MEZEI: On a Theory and Philosophy of History	672
ZSOLT PAPP: Introduction to the Study of Max Weber’s Works	681
JÁNOS WEISZ: “Introduction” to Marx	687
KATALIN KISSNÉ-TÓTH: The Contemporary Marx	697
LÁSZLÓ GELENCSÉR: A Free-Time Utopia	702
EMILBODÁCS: Theory of Politics from Plato to the postbehaviourists	706
LÁSZLÓ BODOR: Variations on Pluralism	712
ZOLTÁN MARISKA: Basing a Marxist Theory of Politics	717
LÁSZLÓ J. VARGA: The Revolutionary Period of Karl Kautsky	724
ZOLTÁN KARCAGI: Theory of Politics towards Openness	727

СОДЕРЖАНИЕ

ДЬЁРДЬ АНДРАШИ: «Решающие элементы» в творчестве Маркса	483
БЕРТАЛАН ПЕТЭ: Мир ценностей и общество. Социально-психологические очерки к онтологии общества	510

ДОКУМЕНТ

Н. Д. КОНДРАТЬЕВ: Большие циклы экономической конъюнктуры (Введение: Дьёрдь Кёвер)	559
--	-----

Ara: 70 Ft

Előfizetés egy évre: 210 Ft

ОБЗОР

МИХАЕЛ Т. ГРЕВЕН: Об общественном становлении и структуре теорий реформов	618
ВАДИМ С. СЕМЕНОВ: Диалектика совершенствования, ускорения, перестройки в совершенном развитии советского общества	637

РЕЦЕНЗИИ

ЗОЛТАН ТОТ: Общественные отношения и черты человеческого характера	660
ДЬЁРДЬ МЕЗЕИ: О философии и теории истории	672
ЖОЛТ ПАП: Введение в изучение работ Макса Вебера	681
ЯНОШ ВЕЙС: «Введение» к Марксу	687
КАТАЛИН КИШНЕ-ТОТ: Маркс — наш современник	697
ЛАСЛО ГЕЛЕНЧЕР: Утопия о свободном времени	702
ЭМИЛ БОДАЧ: Теория политики от Платона до постбехавиористов	706
ЛАСЛО БОДОР: Варианты плюрализма	712
ЗОЛТАН МАРИШКА: Обоснование марксистской теории политика	717
ЛАСЛО Й. ВАРГА: Революционный период Карла Каутски	724
ЗОЛТАН КАРЦАГИ: Теория политики под знаком откровенности	727

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbetítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 318,— Ft

Egy szám ára: 53,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149).